

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહનાં નવાં પુસ્તકો

૧ દેવાની વાટ	૪-૦-૦
૨ રૂપમતી	૪-૦-૦
૩ રાખદલા	૬-૦-૦
૪ તપોવન	૩-૬-૦
૫ નીલકંઠુ ખાલુ	૨-૬-૦
૬ ભરમરખા	૩-૬-૦
૭ વિગર અને અમી બા. ૧-૨-૩	૫-૦-૦
૮ રૂપાની ધટ	૨-૬-૦

અન્ય પુસ્તકો

૯ જાળગ ચંદનારાયણ સર્ગ	૪-૬-૦
૧૦ હાદમળ બીમલાલ દેસાઈ	૩-૦-૦
૧૧ સેતુબદ્ધ કૈવલનંદ મુખોપાધ્યાય	૨-૬-૦
૧૨ સકારિ રાખાવલસ અધોપાધ્યાય	૨-૧૨-૦
૧૩ લખોદર સર્ગ દરિપ્રસાદ બાસ	૨-૪-૦
૧૪ પરાધીન ચંદનારાયણ સર્ગ	૩-૧૨-૦

સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિરનાં નવાં પુસ્તકો

ચમનલાલ વૈજયંતી પત્રો	૨-૦-૦
ચિરંતન નારી શિવારામચરણુ યુપત	૩-૬-૦
લોહના અજ્ઞા કપાન રેનેગીત	૪-૬-૦
મહાદેવમાઈ લગુમાઈ શાહ	૨-૦-૦
મહાદેવભાઈના વિચારસરો	૧-૬-૦
ધત્તીને મધાળે મુગસર મોં ભટ્ટ	૩-૦-૦
એકાન્તના સાપ્તમ્યર્થો	
એકમિત્તલ આર્થ	૩-૪-૦
હગલ્લ ફરતી શાકપિન્નર વચ્ચે	
શન્તિલાલ શાહ	૩-૬-૦
કુલિય સં. શન્તિલાલ શાહ	૩-૪-૦
આર્થો દેવા ડો. વલ્લભાદ ધ. મેધાણી	૩-૦-૦

અં થ મા બા

નવા વર્ધનું પ્રથમ પુસ્તક

પાદરનાં તીરથ

લેલકેાન્તિના એક અલ્પલીક મુલ્યને આગળ કરવી નવલકથા
લેખક જયન્તી દલાલ

૫ મી એપ્રિલે પ્રગટ થશે

વર્ધમા ૬૦૦ થી ૧૦૦૦ પાનાંનું તેજસ્વી અને પ્રાણપ્રાપ્ત વાચન

નવાં પુસ્તકોની માહિતી માટે

શિવાજી વર્ધના કલિયા આંક

‘હિંદની સોદ્યસાધના સાવા મનોહર યગીચો કાશ્મીર!’

કુલોમાં મધુર મીઠી સુગંધ અને અપૂર્વ ઠંડકે આપનાર

ગુલાબ જેવું શ્રેષ્ઠ કૌર્મ્યજી કુલ નથી.

તેથીજ રીતે તપકીશમાં મધુર મીઠી સુગંધ અને અપૂર્વ ઠંડકે આપનાર

“સુગંધ સાગર ગુલાબ છાપ તપકીર”

જે માથાનાં તથા હાંતનાં તમામ દરદો દૂર કરી મીઠી મનોહર ખુશ્બો આપે છે.

“પારીજાત મદ્રાસી તપકીર”

પુષ્પોથી મહેકતા યગીચાનો સ્વર્ગીય આનંદ આપનાર બહુજી તપકીર છે.

“કીશ્ના મેડીકેટ્સ તપકીર”

મગજના સતત શ્રમ હોવા છતાંય ફેકેત એક જ ચપટી સુગંધવાથી મગજ ઠંડું તર રહે છે.

“મોડર્ન સ્નફ ટુથપાવડર”

હાંતના દરેક રોગ નાબૂદ કરી હાંતને સ્વચ્છ અને નિરોગી રાખે છે

પાનમાં ખાવા માટે

“ગુલાબ છાપ સુગંધી જરદા”

હિંચા મસાલા, કરેતુરી, અંબર, તલ, લવીંગ, એલાચથીને સ્વાદ ફેકેત એકજ ચપટી પાન સાથે ખાઈને અનુભવો.

ઘસવા, સુંઘવા માટે ભંગી પાંદડીની સાફી તપકીરો, સુરજછાપ અને ગણપતિ છાપ મીઠાશ, તલપ અને સોડમમાં શ્રેષ્ઠ છે.

ગતાવટોની ઉત્તમતા માટે લાવનગર, સુરત, વડોદરા, પુનાના પ્રદર્શનોમાંથી સોનારૂપના ચાંદા અને સારીફીકેટો મળેલા છે. દરેક જાતના નમૂના માટે આઠ આનાની ટીકીટ ખીડો.

“સુગંધ સાગર સ્નફ વર્કસ” શિહોર (કાઠિયાવાડ)

પ્રો. મહેતા પીતાંબરદાસ આણંદજી

(સૂચિપત્ર મફત મંગાવો)

રામતીર્થ પ્રાહ્લી તેલ

શ્રી રામતીર્થ નં. ૧

- સમગ્રનાં જ્ઞાનતંતુઓ જળવાન બને છે.
 - સર્વેનાં ધોળા વાળ કાળા થાય છે, ખરતા અટકે છે, વધે છે.
 - સર્વેનાં ટાલમાં વાળ ઊગે છે, ખોડા મટે છે.
 - મળે છે. યાદશક્તિ અને આંખોની દૃષ્ટિ વધે છે.
 - ગાંઠ નિદ્રા આવે છે, માથાનો દુઃખાવો મટે છે.
 - દરેક ભયમાં બહેનો, પુરુષો અને બાળકો માટે મહાન ફાયદો કરનાર છે.
- મોટી બારલીના રૂ. ૩-૮-૦ નાની બારલીના રૂ. ૨-૦-૦

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ ૧૪૮, સેન્ડર્સ રોડ, મુંબઈ-૪.

આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્મસી લિ. (અહમદનગરની) પ્રખ્યાત બનાવટ

સુગન્ધિત છે એટલું જ નહિ પણ આ તેલ કેશવર્ધક છે

મુ-કુ-લ.

સુગન્ધિત કેશવર્ધક તેલ

- વાળને લાંબા, ભરાવદાર, સુંવાળા અને અમકદાર બનાવે છે.
- મગજને ઠંડક આપી દૃષ્ટિ વિકસાવે છે.
- યાદ શક્તિ કે 'મુકુલ' એ માથામાં નાખવાના તેજોનો રાશ છે.

મનોરિપાત દરદીઓને

સુ પ જ્ઞા.

ની બલામણુ છે !

આ દીકરીઓ મેલેરિયાની બતાના ટાલિયા અને મુઠલી વાળને હકાતવા દરેક ગુણ ધરાવે છે. લાંબા વખતના મેલે. રીવાથી પીડાતા દર્દીઓને પણ આરામ થાય છે. દરેક દવાવાળાને ત્યાં મળે છે.

: મુગલના સોલ એજન્ટ :

ભારતીય ઉદ્યોગપ્રચાર કાર્યાલય ૧૪, ભારતર લેન, ભુલેધર, મુંબઈ ૨
મળવાનું રથન :- શ્રી ચંદુલાલ ત્રિમવંત જી ભવાળ અમદાવાદ, શ્રી મોહનલાલ ત્રિવેદી, મુંબઈ. શ્રી હરીશંકર દેવશંકર શુક્લ, ઊમરેઠ.

૧૯૪૫ના

પ્રગતિ સચકે આંકડાઓ

ચાલુ કામકાજ... રૂ. ૨૧ કરોડથી વધુ
કુલ આવક ... રૂ. ૧૬ લાખથી વધુ
લાભકંદુ... રૂ. ૩૭ લાખથી વધુ

બોનસ

દર હજાર રૂપીઆના
વીમાના ઉપર દર વર્ષે
રૂપીઆ ૭-૮-૦ નું
ઇન્ટરીયમ બોનસ

ઉદાર શરતોથી લાગવગવાળા એન્ટો બોનસ ઉ
ધી બોનસ ટ્રેઓપરેટીવ
ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટી લિં
સંર હીરાજીયા રોકેતા રોડ, કોટ, મુંબઈ ૧

‘જુથકુલ’ તૈયાર કપડાં
પહેરા.

જુથકુલ મેન્યુફેક્ચરિંગ કો. લી.
મદુરા : અને : મુંબઈ

કૈસરે-હિન્દ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીં

૧૪૧, મહાત્મા ગાંધી રોડ, કોટ, મુંબઈ-૧

બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ

- શેઠ વી. એસ. આપ્ટે (ચેરમેન)
- કાન્તિલાલ નંડાલાલ
- તનમુખસાલ એમ. કવેન્ડીઆ
- રાધાકૃષ્ણ એસ. ખેતાન
- ગોવિંદલાલ માણેકલાલ
- જમનાદાસ ગોરધનદાસ
- ઇન્દુભાઈ અમરુલકરીમ પંથુ

કંપની ની દેખી રહ

સત્તાવાર પાપણ... રૂ. ૨૫,૦૦,૦૦૦
ખાસ પાડેલી અને
ભરાયેલી થાપણ... રૂ. ૧૮,૮૯,૦૦૦
વચૂલ થયેલી
થાપણ... રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦

જનરલ મેનેજર : આર. જે. સુતરિયા

: સાન્ય મેનેજર :

શ્રી અનિલકુમાર
હારકાદાસ પટેલ
ગાંધી રોડ,
અમદાવાદ.

* જિંદગી * દરિયાઈ
* આગ * અકસ્માત

ઈત્યાદિ પ્રકારના વીમાનું
કામકાજ સ્વીકારતી
હિન્દી વીમા-સંસ્થા

: સાન્ય મેનેજર :

શ્રી સી. આર. શાહ
ચેલેશ રોડ,
વડોદરા.

[अभावे मुद्रासेम : बाह्येनो सत्ताप]

४५५

DIR : OPTICIAN

પ્રિય એચ.જી.વેરીયન એન્ડ કો.

၂၀၁၈ ခုနှစ်၊ ဇူလိုင်လ၊ မိုးရာသီ

K. C. M.
PRODUCTS
AN INTERNATIONAL REPUTE

PRODUCTS

TRADE INQUIRY TO:

KARAN C. MEHTA.

64/66, Chakla Street, Bombay-3

Phone : 26963

Grams : Hatakath

એક બંગલા બને ન્યારા

....

: ફેન :

૩

૩

૬

૬

૪

દરેક મકાન માલિકને એ ઇચ્છા તો હશે જ.

પરંતુ તેની સ્વખસિદ્ધિ, માટે જરૂરી તેવા

આકર્ષક, ટકાવ અને બિડીને આંગે વળગે તેવા

PAINTS, - રંગો સિવાય એ

આ શા જ ન કામી.

બુદ્ધી બુદ્ધી બાતના મકાનના

રંગરોગાન માટેના PAINTS

માટે લખો.

મેક્સ પેઇન્ટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

ગોધીસ: ૧૨, અલી ચેમ્બર્સ
ટેમરીડેન, કોટ, મુંબઈ ૧.

કારખાનું : ૫૨, કલેર રોડ,
બાયબલા, મુંબઈ.

[PAINT MANUFACTURERS]

INSIST ON

Parker Shoes

મગધુનાઈ
અને
સુપરલી
મટિ
'પારકર' શૂઝ
નામ
પાડ રાખો.

RS.
12/8

PARKER SHOE CO.
HARJIVANAS ESTATE, VINCENT ROAD,
BOMBAY, TRAM TERMINUS.

સાચું જૂઠા તો—
દેશનેતાઓ કહે છે કે :
'ગૃહઉદ્યોગ કેળવવો જોઈએ'
સૌ જાડ પોતાના દારે
કંકુ સુઝ પી તેન જનાવી
શકે તે માટે
— મુખસિદ્ધ —
કેશ કલ્યાણ અસાલો
અપ્પામ કુકુમેશા વખલાયો છે,
તમેય આજે જ જોકે કપડો
મગારી દ્યો જોકે કપડામાંથી
પાચ ગતન તેલ બની શકે છે
કિમત કમા ર ના રચનાના થી પોટેલ અલગ.
— એવરેસ્ટી માટે સચો —
કેશ કલ્યાણ ડીપોઝિટ-ર.
— રોગીસ્ટ :
મહેશ દસપતનામ નરેશભટ્ટાસ સોપારીવાલા
ભુવેશ્વર, સાવળાવાની મહિલા નાઈ, મુમલ-ર.

બાંધ અચીરી
નિવાસ ભોજન
સ્થાન પ્રબંધ

આર્ય નિવાસ

હિન્દુ લોજ

૨૯૨૨૬

તાર : ARYANIVAS

ટેલીફોન ૨૩૧૩૬

કાલણાદેવી રોડ

કોઈને વાપરવા દાવામણ કરે છે

પ્રવીણ ગ્રાઉપરીશ

બાળકને તફરત રાખે છે

રેક દયાવાળા આમેથી મળમે

પ્રવીણગ્રાઉપરીશ

આવતે અઠવાડિયે બહાર પડે છે

પ્રદેશીય પ્રકાશનમાળા : પુસ્તિકા નીચ

આમણો

સાગર-સૈનિક

- ગયા ફેબ્રુઆરીમાં જેની શાંતિમય હડતાલે
એકાએક વિક્રી બેસીને ખુલ્લા બળવાનું
સ્વરૂપ ધારણ કરેલું તે હિંદી નાવિકની
પિઠાન આપતું પહેલવહેલું પુસ્તક

અનેક ચિત્રો સહિતનાં

એના ૨૬૦ પાનામાં

- હિંદી નૌકાદળની સ્થાપનાથી તે આજ
સુધીની સળંગ કથા.
- નાવિકોના બળવા વચ્ચે હુમ્મી આવનારતું
લખેલ એ દિવસોનું વર્ણન.
- અને બળવાનાં કારણોની તપાસ કરવા
નિમાયેલી સમિતિ સમક્ષ નાવિકોએ
કાઠવેલી યોતાના દિલની કથાનો
માહિતિપૂર્ણ અને રસિક અહેવાલ.

ફિંમત રૂ. ૩-૦-૦ ૨૭. ૮. ખ. ૦-૬-૦

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
મીમરાજ બીલ્ડિંગ, કાલણાદેવી, મુંબઈ-૨
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે, અમદાવાદ

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ભિમિ અને નવરચના

'ભિમિ' વર્ષ ૧૬ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૧ : અંક ૭

ઓક્ટોબર : ૧૯૪૬

૧૪૨૬૦

અ તુ કે મ

૧ ગ્રામસંકલ અને આંકડા	૯
૨ પહેલાં પાણી	માસિક નોંધ ૧૧
૩ કાળચક્ર	અવેશવંદ મેધાણી ૧૯
૪ હિંદમાં વિમાની સફર	૨૪
૫ કમલેશ અને શિરીષ	પ્રસાંત ૨૫
૬ નવી પ્રલ અને ધર્મહસ ૨૧. હરદાવન સોમૈયા	૩૨
૭ શોક મસ્ત મુસાફર	પુરાણન મુલ્ય ૩૪
૮ સ્વતંત્ર દેસનું શિક્ષણ	૩૬
૯ વિજ્ઞાનદર્શન	અંસી ગાધી, પ્રો. ન્યાતિલાલ દે. એચ. ડી. નરસિંહ મુ.સાહ ૩૭
૧૦ બળવાનું વખ	સુનીલાલ મહેતા ૪૧
૧૧ હવાખાનાના બાકડા પર	સૌમન્ય ૪૬
૧૨ વિતૃષ્ણ	અરોહ હર્ષ ૫૧
૧૩ ગ્રીલ પ્રયાણને ઉજ્જે બા.લે	અવેશવંદ મેધાણી ૫૩
૧૪ કલકત્તાનો હત્યાકાંડ	એક પત્ર ૬૦
૧૫ અંધસમીક્ષા	જ. મ. રા. ૬૫
૧૬ હરીફ	શૂરેન્દ્ર લપાખાયા ૬૮

જો

વાર્ષિક લેવાનું

દેશમાં રૂ. ૬-૦-૦ : પરદેશમાં રૂ. ૬-૦-૦

છૂટકે નકલ ૧૨ આના

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

મીમરાજ બીલ્ડિંગ, બીજી માળે, નવી હુલુમન
ગલીના નાં, કાલણાદેવી રસ્તો, મુંબઈ ૨.
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાધી રસ્તો : અમદાવાદ

વર્તમાન સાહિત્ય

મહાત્મા મેતારજી	જાનકિશંકર	૩-૮-૦
કામચિત્રોત્તર રમુલીકાદ	"	૪-૮-૦
વિક્રમાદિત્ય હેમુ	"	૫-૦-૦
પારકા મરની શક્તી	"	૩-૮-૦
ખેડો ખળચે	"	૨-૦-૦
સમ્રાટ સંપ્રતિ	સવેરી	૬-૦-૦
અનોપખારેની	કવિ	૫-૦-૦
દેવકુમાર	"	૨-૦-૦
મેવાડની વીરાંમના પાટમદે	"	૪-૦-૦
મહારાજ ખારનેલ	સુધીલ	૧-૦-૦
મહાવીર જીવનચિત્રાવલિ	"	૧-૦-૦
શ્રી મહાવીર પ્રભુના મુગની	"	૩-૮-૦
મહાદેવીબા	"	૩-૮-૦
વિવેક વિલાસ (સચિત્ર)	"	૩-૦-૦
જ્યોતિષક સિદ્ધરાજ	ધૃમશિલ્પ	૪-૮-૦
પૃથ્વીવલ્લભ	કે. મા. સુનરી	૨-૦-૦
શુભરાતનો જન્મ ભા. ૧-૨. મેધાણી	"	૫-૮-૦
નેતાજી	"	૩-૮-૦
સુલકન બિરબલ	"	૬-૧૨-૦
દાદીમાનું વૈદ્ય	"	૬-૧૨-૦
મલાઅમાલ	"	૨-૮-૦
લાલનો કંડાવક	"	૨-૮-૦
મહાચિત્રાતનો મંચી	"	૨-૮-૦
વિવિધ પુણ્યસંગ્રહ ભા. ૧ થી ૬	"	૪-૮-૦
મહાપ્રજ્ઞાનિક નવરમગ્ન (૪૧૦ પાના)	"	૩૦-૦-૦
ધંડાકરણ કરવ (૫ ને ૨ છાપે)	"	૧૦-૦-૦
અનુભવ સિદ્ધ વાંચકાદ્ય	"	૫-૦-૦
રેખા વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર ડૉ. રોપર	"	૬-૦-૦
૧૭૦ સિદ્ધકર્ત્ર પ્રયોગો	"	૪-૦-૦
કોલન કલ્પવૃક્ષ	"	૨-૮-૦
અવિચ્છેદ વેપાર ભોમિયો	"	૩-૦-૦

— ઉપરોક્ત —

નૈન ધાર્મિક ઉપકરણો, જુલુપિણ પર્વા-
દિકના નેમજ નૃત્ય વર્ણાશિલ્પકલાના
કાર્ડો, સુશોભિત કોલોમોગ્રાફ પંચાંગો
વિગેરે જથ્થાબદ્ધ તથા પુટક મળશે.

વધુ માટે લીધેલ મંગાનો

અન્ય મેલિક સાહિત્ય મળશે.

મેઘરાજ પુસ્તક ભંડાર

પાલધુની—મુબમ-૩.

અનેક શેઠની એકજ દવા

જીવનધારા

દોઢરો, સંયમળી શરીર, બદનનો દુખાવો,
પાણીચિકાર, સંધિયા, અસાક્ષિત, સોમ, અછાત
અપચો, ખાંસી, શ્વાસ, દમ, હાંત શાદમાં કબાતર,
પેટ પેડુનો દુખાવો, અધુરજી, ઝેરી રોગ,
મોઠાની દુર્ગંધો, દરેક બદનના વાવ, પા પડવો,
ઘોઘી-નીકળતું, તથા અનેક બદનના દરદારમાં તેમજ
રેલવે, સ્ટીમર તથા મોટરની મુસાફરીમાં તાલકા-
સિકે જીવેલીગી થઈ પડનારી અમૂલ્ય ઔષધિ.
દિમત મોટી બાટલી રૂ. ૧૫૫, વચલી બાટલી
રૂ. ૧૫ અને નાની બાટલી રૂ. ૭૫ ૬. ૫. ૬.

દરેક ડેકાણે વેચાય છે

રજીસ્ટર્ડ ટ્રેડમાર્ક 'જીવનધારા' નં. ૩૦૨

જે. એન. શેઠના-મડીયાદ

સ્ટોફિસ્ટ: કચેનસાલ વારીસાસની કું.

પ્રીતીસ સ્ટોર, મંગળદાસ રોડ, મુબમ-૨.

ઉ મિં વ ધં : ૧૬ સુ • ન વ ર ચ ના વ ધં : ૧૧ સુ • અંક : ૭ મો : ઓક્ટોબર ૧૯૪૬

અન્નસંકટ અને આંકડા

હિંદુસ્તાનની જમીનની ફળદ્રુપતાના પ્રમાણમાં આજે એમાંથી ઘણું ઓછું અનાજ પેદા થઈ રહ્યું છે. પણ વધુ સારી ભતનાં થીનું વાવેતર કરવાથી અત્યાચારની નીપજમાં રહી ટકાનો વધારો થઈ શકે તેમ છે.

તમારા ગામના અલગ જેટું પામ જઈને એને આ સાદી વાત સમજાવશો? વધુ સારું ગિયારણ ક્યાંથી અને કઈ રીતે મેળવશો!

હિંદુસ્તાનની જે અમજ ને પિસ્તાલીસ કરોડ એકર જમીનનો જેનીવાડીમાં ઉપયોગ થાય છે. એમાંથી માત્ર ૩૨ કરોડ એકરમાં જ વર્ષે જે પાક લેવાય છે. નવી નહેરો અને નવા ક્વાઓ જોદાવાય તો હજી વધુ જમીન એનું પાણી પીને જે પાક આપી શકે તેમ છે.

તમારા ગામના ગરીબ જેટલા જેતરમાં એક કૂવો જોદાવવા, કે બની શકે તો પાણી ખેંચવાનું એન્જિન ખરીદવા, બસો-પાંચસો રૂપિયા એને ઉછીના આપશો? એથી દેશને, તમને અને અમને જે લાભ થશે તેની વિસાતમાં ખેંકતું બ્યાજ તો કાંઈ નથી.

હિંદુસ્તાનની જેટલી જમીન જેતીને લાયક છે તેમાંથી નવ કરોડ એકર તો વાંચુજેડાયેલી પડી રહે છે.

આ વાંચીને તરત જ આ માસિક હાથમાંથી પડતું મૂકીને એક હળ ને જે બળદની ખરીદી કરવા લિપડી જવાની જરૂર નથી-તમારે જેટલું ખતવાની જરૂર નથી. જે જેટલું છે, જેની પાસે સાધનો છે, જેને કામ કરવાની ધગશ છે—

પણ જેની પાસે જમીન નથી એવા માનવીને જમીનનો કટકો અપાવશો ? બે-પાંચ વર્ષે એની પાસેથી જમીનની કિંમત વસૂલ કરી લઈને એ કટકાનો માલક એને બનાવશો ?

હિંદુસ્તાનમાં અનાજ સંઘરવાની પૂરતી સગવડ ન હોવાથી દર વર્ષે પાણી ત્રણ કરોડ [અંજાળી] મલુ કરતાંય વધુ અનાજનો ઉંદર અને જીવાતને હાથે નાશ થાય છે.

ઉંદર અને જીવાતને મારી હઠાવવા બીજા દેશોમાં ઇલાજ લેવાય છે તે જાણી લઈ ગામના ખેડૂતને એ શીખવશો ? એને માટે જરૂરી ડવાઓ ખેડૂતને સસ્તે ભાવે મળે તેવી વ્યવસ્થા કરશો ?

હુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાં દર એકર જમીને સરેરાશ આટલા ઘઉં અને આટલા ચોખા નીપજે છે :—

દેશ	ચોખા	ઘઉં
૧. ઇજિપ્ત.....	૩૪૪૭ રતલ	—
૨. અંજાળ.....	૩૬૦૬ "	૨૦૧૦ રતલ
૩. ઇટાલી.....	૪૮૧૦ "	૧૩૭૪ "
૪. કેનેડા.....	—	૧૧૬૭ "
૫. ઇંગ્લાંડ.....	—	૨૦૮૫ "
૬. હિંદુસ્તાન.....	૬૩૬ "	૭૭૪ "

કુદરતી રીતેજ આપણા દેશના સરેરાશ માણસને જાગે ઉપલા બીજા બધા દેશોના સરેરાશ માનવી કરતાં ઓછું આન્ન આવે છે પરિણામે, તેની સહિત ઓછી થતી ભય છે, રોગચાળાનું વધતું ભય છે અને આવરહા ધટતી ભય છે.

અને હિંદનો સરેરાશ માનવી એટલે, ત્રીજું કોઈ નહિ પણ, તમે અને હું—ત્રીજું કોઈ જ નહિ.

સ્વાધીન હિંદના પ્રહરી
બનીને ઘણું જીવે !

એકસો ને પચીસ વર્ષ જીવવાની જોણે મહા-
કાળની સાથે હોઝ વદી છે, તેવા ગાંધીજીને અઢોતેરમા
વર્ષમાં પ્રવેશ કરતા બેઠને આપણે આપણી જાતને
અભિનંદીએ છીએ. એમની પ્રત્યેક જન્મગાંઠ સારા થ
રાષ્ટ્રની જન્મગાંઠ બની ગઈ છે. એટલે કે રાષ્ટ્ર
અને ગાંધી બેઠ એકરૂપ, એકરસ; એકબીજાના પર્વાય
અર્થ પડ્યા છે. ગાંધીજી વ્યક્તિ નથી રહ્યા, સમષ્ટિ
રૂપને પામ્યા છે. ભારતવર્ષની સમગ્ર સંસ્કારિતા
એમનામાંથી લળાઈ રહી છે. આદર્શવાદ અને વ્યવ-
હારપદ્ધતિનો, સાદાઈ અને સૌંદર્ય, રસિકતાનો, વજ્ર
સમી નિશ્ચય બુદ્ધિ અને પ્રુષ્ઠ સગી કુમારનો, ગદન
ગંભીર ચિંતન અને બાળસુલભ હળવા હાર્યકલ્પોદનો,
બ્યક્તિવિકાસ અને સંઘરચનાનો, ગગનસમી સર્વ-
આહિતા અને અણુ અણુ વિજતની ધારણશક્તિનો,
પરસ્પર વિરોધી તો બેઠાક નહિ, જ છતાં સામસામે
છેડે આવેલાં આવાં તરનોનો ગાંધીજીએ સાધેલો.
સમન્વય આપણા દેશના સંસ્કૃતિકાર રાષ્ટ્રનિર્માતા-
ઓની અવિચ્છિન્ન રહેલી અનેરી પરંપરાનું એક
મંગલ દર્શન કરાવે છે. એ દર્શન દેનારા ગાંધીજી
ઘણું જીવે, ગૌરવભેર જીવે, સ્વાધીન હિંદના પણ
જગત પ્રહરી બની રહે.

મહાત્માજીનું પોતાનું પરમભાગ્ય છે કે પોતે પોતાની
ધડેલી વિચારસરણી તેમજ આચારસરણી સુજળ આ
દેશને આખરે સુકિતનાં દાર સુધો દોરી લાવી શક્યા છે.
આઝાદીના દરવાજા હજુ બિઠક્યા નથી એ તો સાચી
વાત છે. એની લોખંડી ભોગલો હજુ ભીડાયેલી છે.
આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં અણુધાર્યો કોઈ પલટો
આવે—ને હિંદને એ દરવાજા પરથી પાછા હડસેલાઈ
જવું પડે. બિટનના ધરઆંગણમાં સત્તાનો હાથપલટો
થાય—અને તે જ પહેલે હિંદની સ્વાતંત્ર્ય ઉપા કળી
રાતમાં પલટાઈ જાય. એવી આસમાની સુધતાનીને તો
આખી દુનિયા હરધરી આધીન છે. એક પણ માનવ—

ભતિનું આરબ્ધ આને સ્થિરતાને, સ્વસ્થતાને ઓળખતું
નથી. પોતાને સંપૂર્ણ સ્વાધીન કહેવારાવતા સમર્થ
શિરોધણિ રાષ્ટ્રોને ઘેર પણ જનતા અનિશ્ચિત ભાવિના
લપથી કમ્પતી ધૂંજતી બિભી છે. એનો વર્તમાન
પણ વજુસી રહ્યો છે, આ વર્તમાનને ખરીદવા માટે
એ દેશોએ ચૂકવેલાં આંસુ અને શોષિત બેહિસાબ છે.
તેમ છતાં તેમનાં જ્યારે ઠંકણાં નથી, ત્યારે ગાંધીજીની
આજ્ઞાત્મિક રાજનીતિવિદ્યાએ હિંદને, મોટું કોઈ
શોષિતસ્થાન કરાવ્યા વગર લાંબી મજબના એક
આખરી સીમાંચિત્ત સુધી પહોંચાડી દીધું છે. હવે તો
આ ભોગળ—ભીડાયાં તકદીર—દાર પર પ્રજા પોતાનું
સમગ્ર સંઘબળ એકઠું કરી હડસેલો માટે તૈયારી વાર છે.

હુડેગોની

ફેરમદલી જરૂરની છે

આવી અગીરથ સિદ્ધિથી ધન્ય બનેલી આ
વર્ષગાંઠ પર સાચેસાચ શું ગાંધીજી સુખ પામ્યા હશે ?
રક્તપાતની જરૂર ટાળ્યાની શું એમને ખાતરી થઈ
હશે ? અઢોતેરમી વર્ષગાંઠ આંતરવિગ્રહનાં પહેલાં
લોહી-છાંટણાએ ખરડાઈ રહી છે. ક્યું કારણું ધૂળ
મળવાની ચિંતા આ રાષ્ટ્રપર્વના ઉદ્ઘાસને આવરતી
બિભી છે. પરમી મહાસત્તા સમજપૂર્વક પોતાનો પંખો
ઉઠાવી લાંબને, બિરાદરીના સ્ખંધો બાંધી આપણા
દેશને છોડી જાય છે. એવા અભુતપૂર્વ સત્કર્મો રાચી
રહેલા આપણે અણુધોના સ્વર્ગમાં મહાલીએ છીએ.
એક માનનારાની સંખ્યા જેમ મોટી હશે, તેમ તેમની
દષ્ટિ પણ વેધક હશે. એ લોકોનું પરિસ્થિતિ-વાચન
જુદું છે. સુસ્થિર લીંગે આરંભેલી જોડાદને તેઓ
આંતરવિગ્રહમાં ઘટાવવા ના પાડે છે. કલકત્તા, મુંબઈ
ને અમદાવાદમાં, હાકા, અલ્હાબાદ વગેરે સંખ્યાબંધ
સ્થળોમાં રમણ કરી રહેલો આ ધુરીઓ ને ખંજેરા
રિવોલ્વરો, રાઈફલો ને મશીનગનો, ફેરફરસ, એસીડ
અને અન્ય રોકેટ પદાર્થો લાખો-કરોડોની લૂંટણ-
લીલા, પોલીસ, મિલિટરીની વ્યવસ્થામાં રહેતાં પાલાણો
—પાકે પાણે સુખવસ્થિત અને નિયમબદ્ધ અવર્તી રહેલા

આ કલ્યાણકાંત્રી પાછળ દેવીસંચાર જોડનનાં જ ચોક્કસ દિતાનો હોય. સામગ્રી પણ તેમના તરફથી સંપાદીત હોય, અને હિંદેશ એના હિંદે પર કળને ચાલુ રાખવાનો છે. એવા એક વહેમને સંભળ્યા બનાવનારી હકીકતો અજાણે આવી છે. ગોરા લોકોએ હજુ અહીં ખર્ચા છે, પણ કીનરી રહેલ છે, પોલીસ-ખાતાં પર ગોરા ઉપરીઓની કુખ્યુખત્યાર સત્તા પ્રવર્તે છે. રૂઢિચુસ્ત મનોદશના ગવર્નરે હજુ પ્રતિષ્ઠા પર ચોટી રહ્યા છે, ખુદ વાઈસરોય પણ નવા ફેરફારોને 'રિપરીટ' રેજેન્સમાં અપનાવી શકે તેવી ઉદાર મનોવૃત્તિથી રંગાયેલ માનવી નથી એવું મુચવતી એક કડતાં વધુ હકીકતો બહાર આવી છે. સિધ, બંજાણની દુર્બલચક્ષુને ઠીકે કહેને નહિ તો લીધોચોથી રીતથી નિસાવી લેનાર ગવર્નરે જનમલ પોતાની મજૂર-સરકાર અને દિ'હી પ્રજા એ બેની વચ્ચે રચનાઓ લીધી સમજના હાર્દમાં કીતરી શક્યા નથી. એમાં એનો દોષ પણ નથી. અર્થિક-સરકારના એ વારસદાર છે. આને આ દેશ લોકોત્તરભાગ બની રહ્યો છે ત્યારે, એ દેશદાસની જવાબદારી એમના ધિર પર ક્યૂંબી રહી છે તે જ પણ સ્પષ્ટ આ વાઈસરોય ફરી પાછા સીધી વાટાઘાટ ચલાવી રહેલ છે. ઝીણુ-વેવસ મંત્રણા જવાહરલાલની સંમતિથી બહોં એમની જ પ્રેરણાથી ગોડવાઈ છે એનો પણ હવાબો અપાય છે. પરંતુ નવા પરિવર્તનની સાથે આવી બહેનગાર ચાલતી મંત્રણાનો મેળ મળતો નથી. જેમણે જમીન જવાબદારી વહેરીને રાષ્ટ્રીય સરકાર રચવાની હાંમ, વાઈસરોયના ખાસ નિમંત્રણથી બોધે છે, તે પક્ષની પાસે જ ની. ઝીણુને જવા કહેવું નોંધવું હતું. નવી કીલિયા હાર્દને ન ઓળખી શકનાર અને આ મહાન પરિવર્તનના સારથીપદને સારુ આવસ્થક એવી વિચાળ કલ્પનાદૃષ્ટિથી વર્ણિત એવા પુરુષને અત્યારે હવે વાઈસરોયપદે કેમ ચાલુ રખાયા છે તે સમજાવું નથી. મજૂર-સરકારની સારીગાડી નિષ્ણા વિષે ચંકા કરવાનો પ્રયત્ન હો કે ન હો, મજૂર-સરકારે હિંદમાં આવવું મોટું પરિવર્તન કરવા ટાંચે એ પરિવર્તનને અપબંધને તેના હાકોએને અહીં જોડવા બોધતા હતા. એવા ફેરફાર ત્વરાથી થાય તો જ વચગાળાનું ચક્કું સમેટાઈ આવશે. નહિતર તો અમદાવાદના કોઠના ચણતર જેવું

બનશે. દિવસે નેટલું ચણતું તેટલું માણેકનામ રાતે પાણી નાખતા. અહીંના વાઈસરોય, ગવર્નરે, ગોરા સર્નદી નોકરો અને જેમણે મરફાસે જ નફાકર્ષપૂર્વક પાશસભામાં લીમ-સરકાર સામેની અવિશ્વાસની દર-ખાસ્ત પર 'તટસ્થતા' ધારણ કરી તેવા ગોરાઓની જગત, બધાં મળને માણેકનામને જ ભાગ બજારી, ને કાંતિ આવશે તો ખરી, પણ એ મહામોહના ભગીરથ પ્રયત્નનાં પરિણામ પર પાણી ફેરવીને લોહિયાળ માર્ગે આવશે. આને ઉપર મચાવી તે જમાતોના આયરા, પ્રેરણા કે અર્થાર્થિઆમણું હેઠળ ને તોફાનો આવે છે તેને આંત-પ્રમદ જેવું મોક્ષાદાર નામ ન આપી શકાય, એ તો કાવનરું છે.

અંતરવિચલની જ્યારણેજ ને એ પ્રમાણિક અને ઉરાડી વસ્તુ છે. એ તબક્કો અનિવર્ત હો તો ભલે આવે, એનો જરૂરત ધરમેજે ફરી લેવાશે. એને જાળમ પણ ને આવશે તે ઉપકારક હતો. માથા આ વર્તમાન સ્થિતિ તો વિજયમમાં ધોલી દેનારી છે.

રશિયાના હાક

આ નિર્ભયિત દલામાં રશિયાનું નામ, રશિયાના નામને હાકે મોટા લાગ બજારી રહ્યો છે. આજ સુધી બ્રિટિશ સરકાર કહેતી કે રશિયાની હિંદ પર ટાંપ છે. રાજાએ કહેતા કે રશિયા પેસી જશે. કારિખર સંભવે થોમ બાબુદસ્તાના આદેશનને રશિયા પ્રેરિત કરાવ્યું. હિન્દી સામ્રાટીઓનું મુરલીમ લીમની સોઢમાં ભારાઈ બંધું, એ સોલિષેટ રશિયાના તેમ કરવાના ફરમાન વગર અચકમ અને ન સમજાવી શકાય તેવું લાગે છે. ફિશાખાન નરે રિહોની લીમ મોવડી સમેલનના મંચ પરથી પહેલી બાંગ લીધી કે 'અને રશિયાની મદદથી પાકીરતાન મેળવો.' તે પછી તે મુરલીમ લીમ તરફથી એક પ્રતિનિધિ મંડળ મોરકો મોકલવાનું ઉપહું આદેશન ચાલ્યું છે. આને ને કે મિ. ઝીણુ રશિયાની અગર કોઈ પરાઈ સત્તાની મદદથી પાકીરતાન હાંસલ કરવાનો લેખારીના ઈન્કાર કરે છે અને રશિયાનું નામ લેનારોએને મૂખાં કહે છે, છતાં આગલી જ એક અખત્યારી મુખાકાતમાં પોતે આપણને સીમામાં પરથી રશિયા લાગ નોંડું ટાંપી

રહું હોવાનો હર દેખાડતા ચૂક્યાન હોતા, એટલું જ નહિ પણ જન પર આવેલો લીંગપક્ષ આવે તબક્કે કોઈ પણ બહારની સત્તાની મદદ સ્વીકારી લ્યે એવું ગર્ભિત વાક્ય પણ પોતે વાપરું હતું. મુસ્લીમ લીંગના આ મનોરથોને અવિચારી કહેનારો ફક્ત એક જ સર, સામ્યવાદી આગેવાન શ્રી ડંડેએ કહ્યો છે. પાકી-સ્તાન પક્ષે રશિયાને હિંદ પર ઉતારવા માટે મોક્ષનારા પ્રતિનિધિમંડળના વિચારને એણે તિરસ્કારી કાઢીને કહ્યું છે, કે રશિયાને પાકીસ્તાન સાથે કશું સ્તાનસહક કોઈ શકે નહિ. સામે પક્ષે રશિયાની હિંદ પરની નેમને આપણા શ્રી પટ્ટાભી સરખા રાષ્ટ્રમેધ-ડીએ પણ તાજેતરમાં સાચી કહી છે. આપણો રાષ્ટ્ર-સરકારને મળેલા પરબટ્ટોના અભિનંદન સંદેશાઓમાં સોવીએટ સરકારના એકાગ્ર સીયા આક્રમક શુભ સમૂહની ગેરહાજરી, એ પણ સૂચક ગણાઈ છે,

નવાઈ નહિ પાસીએ

રશિયાને વિશે પુષ્કળ ગપગોળા હંકાય છે તેવું કારણ એ છે કે એ દેશની પ્રજા, શાસનપ્રણાલિ, સંસ્કૃતિ, સમાજવ્યવસ્થા કે કશી પરિસ્થિતિથી આપણે સીધા સાચા વાકેફ નથી. એન વિશે ચિતરાતું સ્વર્ગીય અગર દોળખી, બેમાથી એકમ વાસ્તવ આપણને શુદ્ધ સ્વરૂપે સુસાત નથી. હિંદ આતે સોવીએટ એલચીખાતા જેવી કોઈ સંબંધ-કડી નથી. સોવિયેટ આદર્શબ્રહ્મતાની ધણી વાતો પરદેશીઓ કરી રહેલ છે, એ જે હો તે હો, ધરઆંગણે રશિયા આદર્શનિષ્ઠ હોય તે છતાં વિશ્વપરિસ્થિતિની સતરજ ખેલવામાં જોજ રશિયા, શ્રીટન, અમેરિકાની બાજુ ઉચ્ચલાવવામાં ઉપકારક બને તેવી કોઈ પણ પારખી સ્થિતિનો ઉપયોગ કરી લ્યે એ તો સ્વાભાવિક છે. હિંદમાં બંધેડા પ્રવર્તે તો એ રાજ્ય હોય. એ બંધેડાને પોતે પ્રેરી શકતું હોય તો પ્રેરે પણ શા માટે નહિ? મુસ્લીમ લીંગને પાછળથી તો ચોરની માની માફક કાલેને કોડીમાં મોં બાધી શનું પડે, આજે તો રશિયા એને પોતાની કુહાડીનો હાથો જનાવે, તે શક્ય છે. હિંદુસ્તાનને બીજા કોઈ કારણથી નહિ પણ મંથપૂર્વના મામલામાં હિંદુસ્તાનને ક્ષિટન-અમેરિકાનાં પરિખળતું એક શુદ્ધ સાધન મિટાવી દેવાને

ખાતર પણ સોવીએટ રશિયા અંધાધૂંધીમાં ચોરાતું નેવા ઉત્સુક હોય તો નવાઈ શી ?

પોતાના કંટર સત્તુઓનું હિન્દ એક અખૂટ શસ્ત્ર-ગાર છે, અખાગાર છે, વચ્ચાગાર છે, બ્યહ-રચનાનું મર્મખિન્દુ છે, માટે એને રોળતું જોશે, ને એ માટે આંતરવિચ્છેદક. બધાં જ બળોને હિંદમાં જોતરવાં જોશે-જેમ સામ્યવાદીઓને જોતર્યા છે તેમ-ને એમાં થી. ઝીણા ય જો ઝડપાતા હોય તો એથી વધુ શુદ્ધ શું! આવી વિચારસમૃદ્ધો કાલે ક્ષિટનની હતી, આજે રશિયાની હોઈ શકે. કોઈ દેવ નથી, સંત નથી, સત્ય, પ્રામાણિકતા કે સિદ્ધાંતનાં પૂલળાં નથી.

સીધો સંપર્ક સાધવો પડશે

રશિયાના નામે ચાલતાં આનાં ડોળાણુનો તાજ લેવાનો સીધો ને સાચો માર્ગ તો એ છે, કે નવી રાષ્ટ્રસરકારે મેરકે પોતાનું પ્રતિનિધિમંડળ મોકલતું. સીધો સંપર્ક એ એક સચોટ વસ્તુ છે. રશિયા આપણું અડીને આવેલું પડોશી છે, એનો પ્રેમ બને ધૃતબાર જીતવો જોશે. પરસ્પરને માટે ગેરસમજણ અને મનોમાલિન્ય પેદા કરી રહેલાં તરવોનો વચ્ચેથી હેદ ઉરાડી નાખવો ને રસ્તો સાફ કરવો હોય તો રશિયા ને હિંદ વચ્ચે એલચીખાતાંની આપ-લે સત્વર થવી જોઈએ. પડોશી મુસ્લિમ રાષ્ટ્રોનો સંપર્ક પણ તેટલો જ જરૂરી છે. મોલાના આઝાદ સમાન પ્રખર ધૃસ્ત્રામી તેમજ રાષ્ટ્રવાદીની આગેવાની નીચે એક પ્રતિનિધિમંડળ મુસ્લિમદેશોમાં જવાનું છે તે ધણું સુયોગ્ય છે. પં. જવાહરલાલે એશિયાઈ રાષ્ટ્રોની પરિવહ નોતરી છે એ આ દિશામાં એક સચોટ પગલું છે. ધરઆંગણે ઉલ્લાસપાત પેદા કરનારાં વિદ્યા-લક બળોને પરાસ્ત કરવામાં પણ આવો અખિલ એશિયાઈ સંપર્ક કારગત નીવડશે. કારણ કે પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર આખરે તો હિંદમાં કાણ માર મુસદ્દી છે ને કાણ ખરા રાજનૈતિક છે તેનું હિંદમાં આવીને ફરીન કરશે. મુસ્લિમ રાષ્ટ્રોમાં લીંગ-પ્રતિનિધિઓ પણ પહોંચનારાં છે. એ વાતની કશી ધારતી નથી. તૂર્કી, મિસ્તર, અરબસ્તાન કે ઈરાક, ઈરાન આ પાકીસ્તાન-નીઓની દુરિચ્છને પંપાળે એવો સંભવ નથી.

વતનનું વિખંડન માનનારાઓ, માતૃભૂમિને જ
ઈન્કાર કરનારાઓ, ચર્ચિત્ત જેવા માણસની સાથે
હિંદના સક્રિયતરમાં ઊતરનારાઓ વિદેશોમાં પહોંચી
હિન્દી યુવતીઓ પરના કલિપત અભ્યાસોની જે મુલ-
ખગિા દોકોએ તેને તોળ્યા તપાસ્યા વિના જટ ગળ્યા
હોઁ ઉતારી નખ એટલું જણું જુદિ-દેવણું ધરિયાથી
દેશોએ નથી કાઢ્યું. એ મને તે હો, રાષ્ટ્રીય સર-
કારના પ્રતિનિધિમંડળે તો અવશ્ય આ બધે હેઠલું
મોક્ષવા દાણું છે. કારણ કે જેટલા પ્રમાણમાં અભાર
આપણે બ્રિટનની સાથે સંકેતવા છીએ તેટલા
પ્રમાણમાં આપણે વિશે, હિંદ બહારની બ્રિટિશ ગેરોના
સંબંધમાં ભરેલો થયો સંબંધિત ને મુક્ય છે. આજે
ભારે બ્રિટન પ્રત્યે બાધક નકરત અને અણુઈતવાર
છે, ત્યારે હિંદ-બ્રિટન વચ્ચેનું રાજકારણી સમાધાન
એક કદગી રિયલિટમાં આવો પાડ્યું છે. માટે પર-
રાષ્ટ્રોની નજરમાં રાષ્ટ્રસરકારે પોતાની રિયલિટવચ્ચે
કરવી જરૂરી છે.

હોમ-ગાર્ડની યોજના

‘સીધા પગલાં દિન’ની સરકારમાન ઉજવણી-
માંથી પરિણમેલી કલકત્તાની કલેબાન ભલે કે
અધૂરી હતી, એટલે યુવતીઓ હીજે રાષ્ટ્રીય સરકારની
સ્થાપનાને કાળા વાવટા બતાવવાનું વિશેષ એક કાણું
પવ’ દેશમાં ઊભર્યું. અને એમાંથી પશુ અનિવાર્ય
હત્યાકાંક પરિણમ્યો. એ પર્વને હજુ માણુ રખાઈ
છે. એના સધાનમાં ફરી પાછી અમલવાદની ‘અંગર
ખાટ’ ભરી કરાઈ છે. પોલીસખાતાને માટે કમ
અતિ કપડું બન્યું છે. તેઓ મોટી જહેમતે ફરજ
બાળે છે, છતાં પ્રધાન શ્રી જેરે જેમ્સી કામખરીને
આ મામલામાં પ્રમાણિકતા અને કમંડેલતાનું ઉત્તા-
વણું પ્રમાણપત્ર આપી દીધું છે તે મુંબઈ-પોલીસની
તેમજ અમુક માસ્ટરટેની સાથે તાત્કાલિક તપાસને
પાત્ર એવા ગંભીર આણેષો જવાબદાર અખબારોએ
સાદર કયાં છે. બંગાળની ધારસલામાં ત્યાંના વડા
પ્રધાન શ્રી સુદરાવર્દીએ પોતાની પોલીસ પર કલ-
કતાના યુનાનો ટોપલો ઢાળ્યો છે. મુકત પ્રાંતનો
ગોરા પોલીસ વડો પ્રાંતસરકારની સાથે ગંભીર ના
ફરમાની વ્યાપરતો હોવાનું પ્રકરણ પુષ્કવર્તિ રજૂ છે.

તાત્કાલ એટલું જ કે. સતંદા મોડેના સિતમ-
સંચા જેનું હિંદનું પોલીસખાતું, એક તો એને
પાવામાં આવેલા અખબારોના પ્રતિવિરોધી ઝેરને
પરિણમે અને બીજું તે ખાતાનાં જવાબદાર માણસો
કેમી વફાદારી અને કેમી કમનથી રંગાર્થ મપાને
લીધે, ફરજનાના ફેરફારો વચ્ચે નવી બારવાને અપ-
નાવી શકે તેમ, અને અથવા ફેરફાર માટે મૂળ પાવા-
માંથી જ એનું જે પુર્નર્વિધાન કરવું પડે તેમ છે,
તેની પ્રાંતસરકારને જવાબદારી સત્તા નથી. આવી
સંપટમાંથી નીકળવાનો માર્ગ હુકમપ્રાંતની સરકારે
શોધ્યો છે. હોમ ગાર્ડ નામની નવી જ પ્રાંત-સરકાર.
એ વસાવે છે. પ્રાંત-સરકારના આગમ્ય કમળ હેઠ-
ળનું આ ‘ખાતું’ આગાહ હિંદ ફોજના બેકાર ફોજ-
ઓથી ભરતી થશે, પૂર્ણપણે યાબસતજ હશે, કેમી
એકવનો પાલો પાવિલ આ સંસ્કૃતિ ભ્યાં ભ્યાં ખડા
યશે ત્યાં ત્યાં એ નિહરપણે બહોળરત તો રાખશે,
પણ એ બક્તિઓના બનસંપર્ક ભનતામાં બિરાદરી,
લાકાત ને હિંમતની હથા ફેલાવશે એ વધુ મોટા
લાલ થશે.

મળજનોપર ફરજિયાત પોલીસફરજ નાખો

અન્ય પ્રાંત-સરકારોને માટે સુ. પ્રાંતનું આ પગલું
અનુકરણીય થશે. બુનાકાળની ખરાબ ધરેને દેવાધને
નાકામિયાબ બનેલા આજનાં પોલીસખાતાની ચૂકમાંથી
છૂટવા માટેનું આ હશે પહેલું પગલું. ને તે પછીનું
પગલું તો પ્રજા સમક્ષ પર પોલીસકામ ફરજિયાત
કરવાનું હશે. હરએક યુગ્મ ઉમરને આદમી-પુરુષ
જ શા માટે, કોરત પણ કં નહિ કે વર્ષના અમુક
દિવસો માટે નાગરિક પોલીસ તરીકેની બંધા પ્રકારની
ફરજ બળવવાને બંધારેલો એવા આપણે આગુર
છીએ. એને કલામત, જાહેરખાટ, દારૂ-નિયમન
વગેરે પોલીસ-કામખરીની તાલીમ ફરજિયાત આપો;
અને એને માટે નાણાં ભરજો એ તો લોના કાઠો. રસ-
ણનો પ્રજા આજે જે સ્વરૂપ ધરી આપણી પાને
જોએ છે, આપણી અરક્ષિતતા ને લાઈલાટ જે રીતે
શામનીય સ્વરૂપે ઉધારી પડી ચઈ છે, તે આપણને
નક્કર વિચારવા પ્રેરે છે. અણુ પોલીસ બિલિટરીની
બેદિલીથી આપણે અને આવી અણા છીએ. એના

પ્રત્યાધાત રૂપે આપણામાં ખૂનને બદલે ખૂન, આગને બદલે આગ અને લૂંટને બદલે લૂંટનો પ્રતિકાર એક સ્વધર્મના સ્વરૂપે સ્થાન પામી રહ્યો છે. આપણે આ પ્રતિકાર માર્ગ બૃત્તલમાં બિતરી રહ્યો છે, એટલે એની યુક્તતા એ વળી વધુ નેખમી છે. આ દોષખી રીતરસભોને આશરે દેશના યુવાનોને ન જવા દેવા હોય તો સત્વર તેમની શક્તિઓને પોલીસ-કાર્યમાં નેતરી લેવી નેઈએ. ચાલુ પોલીસખાતામાં પણ સંસ્કારી ને શિક્ષિત માણસોને ભરતી થવા માતૃજ્મિના નામથી અપીલ કરવા જેવું છે. પણ હંણુ કોઈ પ્રાંત સરકારે એ ધર્મ વિચાર્યો નથી.

અમદાવાદની નવી મહાઈઈ

આતું બધું ન બની શકે ત્યાં સુધી જનતાએ તો લમણે હાથ ઢર્યો જેમી રહેવાનું હોય નહિ. શ્રી. પટ્ટાભીએ સમગ્રવ્યા મુજબ આપણું હરએક ધર આપણો દુર્ગ બની જતું નેઈએ. પ્રત્યેક પોળ ને ગલી આપણો કિલ્લો છે. દરેકરના માથાએ પણ એવા ભ્રમમાં નથી રહેવાનું કે અહીં તો કંઈ થવાનું નથી. બંગાળનાં ગામડાંમાં બનતા બનાવો એતવણી આપનારા છે. બાંધવતાના મીઠા સંબંધમાં ઝેર સિંચાઈ રહ્યું છે. એ ઝેર પ્રજાની રગેરગમાં પ્રસરશે. આજે, મુંબઈ અમદાવાદ 'પોલીસ ! પોલીસ ! લશ્કર ! લશ્કર !' કહી શકે છે, મામડાં કંઈ પોલીસને અને કયા લશ્કરને સાદ કરશે ? અરે મુંબઈ અમદાવાદ પણ એ ઈદ્રાજગમાંથી છૂટકાં છે, એની આંખો ઊધડી ગઈ છે, એણે આત્મરક્ષાની સમ્મત આદરી છે, એણે દરેક ધરને કિલ્લો બનાવવા માડેલ છે. અને અમદાવાદે તો એની શોભા વધારી છે. ખજંડ-બાજના પુનરાવર્તનથી નાસી-જવાની, ગભરાવાની, દુકાનો બંધ કરવાની, ચેઈંદા બ્વવવારમાં કસો જ દરેક પાડવાની એ નજરે એના શત્રુઓને શાંતિમય તિરસ્કાર સાથે ના કહી દીધી છે. અમદાવાદની એ મહાઈઈ અને જિન્દાદિલીનું નહું દર્જન છે. હર એક ગામડું એનું અનુસરણ કરે, તો આ ભાડૂતી ખૂન-રેણું આધુણ્ય જલદી અંતમ થાય.

સુરિલમ આમસંપર્ક

એક તરફથી આત્મરક્ષાની સાંત યોજના, અને

બીજી તરફ સુરક્ષિત આમસંપર્કનું આદાન : બન્ને નેહાનેક ચાલે. ભણીતી વાત છે કે જે કસોડા સુરિલમો આને લીગમાં લગેલા છે તેમાંના સંખ્યા-બંધ ભાઈઓ ધાકધમકી, દમદાડી, બદ્ધિદારભય અને અશાનજન્ય આવેશના ભોગ બન્યા છે. બીજા જેઓ સાચા લીગરંગી હશે તેમનામાં પણ સુલેહ પ્રેમી સંસ્કારી ભાઈઓનો સમાવેશ થાય છે. એમની રાજકારણ આકાંક્ષાઓ કોમી હોવા માત્રથી આપણે છોડાઈ ન પડીએ. સંખ્યાબંધ હિંદુઓનું માનસ તો રાજકારણના મેદાનમાં પેટા-કોમી પણ છે એ કોણ નથી બાણતું ? માટે આ સુરક્ષિત બંધુમળ પ્રત્યેનો વિનય, શિષ્ટતા, તેમની ગામના સારાં કામોમાં ગણના, તેમના કિત્સવોમાં શામિલ-ગીરી, તેમના વ્યાપારકિલોગે પ્રત્યે સમાન દષ્ટિ, અને તેમની બહતી બહેતરી પ્રત્યે પ્રોત્સાહનવૃત્તિ દાખવણે, પણ એવા વર્તાવની પાંછળ આપણી બીકજીવિત ન હોવી નેઈએ. દિલેરી તો બળવા-નની જ લોભે.

મસાણીએ બતાવેલો સચોટ માર્ગ

દેશમાં અનાજની કોટકડીના છેલ્લા બે ત્રણ મહિના શરૂ થયા છે. નવે પાક હાથ પર આવનાં સુધીતો આ આકરો તપ્પો છે. દેશ દેશવરોથી દાણા મેળવવા માટે રાષ્ટ્રીય સરકાર શક્ય કોશિષો કરી રહી છે. પરંતુ હાલ તુરંત હાથ પર નેટલો છે તેટલા જમ્યાની સાયવણ અને જરૂર મુજબની વહેંચણુ માટે પ્રજા પોતે બધું કરી શકે છે. પ્રજા શું કરી શકે તે મુંબઈમાં શ્રી મીનુ મસાણીએ બતાવ્યું હતું. જે વર્ગ સાધનસંપન્ન છે, પોતાની ખોરાકની ઊણપ દૂધ, શાક, વળમેવા વગેરે અન્ને-તર પદાર્થો ખરીદી પૂરી કરી શકે તેમ છે-વસ્તુતઃ એ આદે દહાડે પણ આ પદાર્થોને છૂટથી ઉપભોગ કરે જ છે—તે વર્ગની બક્ષિતએ રાજપુશીથી પોતાનું અરધું અન્ન-રેશન આગામી ત્રણ મહિ-નાને માટે જરૂં કરે તો હાલ દેશમાં છે તેટલા સંધરા પર પણ કેવળ અન્નછની પ્રજાસમૂહને યુજ-રાવી શકાય. આ માર્ગ સીધો સાદો, બે ને બે ચાર જેવો હોતો. છતાં મર્યાદાંદેવા માણસોએ જ

એનો પાશો પાશો. અખને હાથે છે કે ગાંધી-સંતાદના પર્ષ પર એમ શુદ્ધ રૂંડણા, સાચ-દિક સંતય-ચર, અચૂક આંદ્રી સુતરની બેટ પ્રવાદિનો કાર્યક્રમે રખાશે છે, તેની સાથે, આવારે તો એ સર્વોપરી મહત્વનો અણચ તેથી આ સ્વે-ચિત્ત અર્પણેશન-ત્યાગનો અર્પકમ રખાશે હોત તો પરપ્રસન્ન પ્રજાજનોએ એને સારો એવો જવાબ વાળ્યો હોત. એવો મરજિયાત માર્ગ એ હજી પણ સેવ્ય તો કોંગ્રેસ-સચિત્તેયે યામે ગામના કુસંપન્ન કુટુંબોની ટીપ કરી તેમને આંગણે જઈ રેશન-પોષોષોમાં અર્ધોન્ન ત્યાગ સ્વીકારથી શકે તેમ છે. પણ એ કહું ન બને તો રાષ્ટ્રીય સરકારની અણુદ્રષ્ટી ફરજ ધર્ષ પડે છે, કે જ્યારે એમને ધેર મોટરગાડીઓ, ટેલિફોનો જેવાં સાધન સંપન્નતાનાં દેખાતાં ચિહ્નો હોય, તેવાં તેવાં કુટુંબોનું અરજું બન્ન રેશન સત્તાની ર્ધ્વ્યે કાપી નાખવું. લાજીની જામગીરામાંથી બચાવવા વિદેશો પાસે બનાવ મારે આપણા આગેવાનો દર્દીઓ અપીલો કરી રહ્યા છે ત્યારે આપણા સાધન સંપન્ન વર્ગમાંથી આવેલો માનુષી ભોગ આપણા પણ સ્વેચ્છાએ આગળ નથી આવતા એ સરજ-જનક જ નહિ, ધાતકી પણ છે.

સરકારના હાથમાં સત્તા છે એટલે એ તો ધારશે ત્યારે કદમને એક જ આડકે સાધનસંપન્ન શહેરીઓનું રેશન અરજું કરી નાખી ચકરો. પણ એવી બજાજની શુભાઓ ઉપર જ શોભે. સ્વતંત્ર માનવીને પોતાની ફરજનું સજામ લાન રહેલું હોય છે. શહેરોએએ એ નકરી કરવાનું છે કે પરીણી અમદના અંત પછી પોતે સાચે જ સ્વતંત્ર જન-વાના છે કે પછી કોઈ સ્વદેશી સત્તાના જુલમ તરફે આજ રહેવાના છે.

બેઉનું અપમાન :

એ રાજનું ને આપણા પ્રજાવલું

‘ઝા સેત ધ ઝાંચ’ વાળું રાજનીતિ સાળાઓના પાંચપુરતકોમાં રાજવાની પ્રશ્ને મદસની રાષ્ટ્રીય સરકારે તિરાંગણિ આપીને સારી પહેલ કરી છે.

ઈર્ષાંડના રાજની ઉપર ઝાંચુ’ છપાઈ તેમાં આપણને વંધો નથી. અંગ્રેજ પ્રજાના પોતાના નુર્ષિત પ્રત્યેના વિશ્વશુભ તથાપિ પ્રકૃતિમત આદર પર આપણે ઇતગજ પલ્લુ નથી. પણ આપણા પછે આ રાજનીતિ નરાતર જનાવટી હતી. દિ-દની ઉપર એક શહેનશાહ ઠોકી બેસારવામાં આવેલ છે. એ ગીત બોખવા કે ગારાથી જ લીધેલું આપણે એ રાજનીતિ અપમાન અને આપણે તેનેવધ ફરી રહ્યા છીએ. એ ટોંગ કુખમાં આગોળનાં માથામાં પેસારી રહ્યા છીએ. સમમ દિંદની સાળા-આમાથી આ જનાવટ નાખીયે થવી જોઈએ. એ જ રીતે સિનેમાધારમાં પ્રચીક ‘શા’ની સમાપ્તિએ વમાણું આ ગીત ફખસ મારી લે છે. દિંદો પ્રેક્ષક પર ગીતનું અવજ પોતે જ એક તાસરૂં હોવા ઉપરાંત, વગરે છે તેટલી વાર એના માનમાં જીભા ધર્ષ રહેવાનો સિદ્ધચાર પણ એક દંકતે પોષેના હોય છે. પ્રેક્ષકોનો ગેરો સમૂહ એ જાન્યો બાવનાને કોરે મૂકી દબને, પોતાના રાજ પ્રત્યેની અજ્ઞ ભૂધી જખને, પોતાના દિદાચારમાં સામિધ ન જનારા દિંદીવાનનાં અપમાન કરવા લાગી પડે છે, આવી નીકળનાર પ્રેક્ષકો પ્રત્યે બેઠબની ને તુમાણી દાખવે છે. એવા સ્વભાવી દિંદીઓને માર પડવાના પણ દાખસા જન્યા છે. એમાંના એક તો અણીના લેખક થી જનાજ અકમદ અબ્યાસ છે. આપણે ઈર્ષાંડના કોઈ પણ જલસામાં મથા હોયએ તો બેઠક ત્યાં આવી કોઈ પણ માનવિધિને વખતે એ રાજ તેમજ પ્રજાની લાજીને માન આપવાનો આપણો ધર્મ બને છે, પણ આપણા જ ધર્મમાં આપણે જોને આપણું આપમાન અણતા હોયએ તેવી પરદેશી કિપાને બજાજનીથી અપનાવવા જેવી પરિચિતે આજુ રાખી ન શકાય. તાનજુલીની ચીત તો એ છે કે આ સિનેમાધારના દિંદો માલિકો પણ આ ગીત સ્વેચ્છાથી જ વમાણા હોય છે. રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્વચ્છ હોય કે ન હોય પણ પોતાના રોંકડા પ્રેક્ષકો ઉપર બજાજનીથી આજું વિદેશી ગીત લાદનારા સિનેમાધારના માલિકો સામે પ્રજા લોકમત વંધો થવો જરૂરી છે. સુકામ કરડું જેવો પ્રસ આગેવાનોને પૂછ્યા કરનારા વિવાધી મંડળોમાંથી કાઢે આની સામે પીકેટીય કરવા બેનું છે.

આપણી

કલાસેપતિનું રક્ષણ

આપણું ઐતિહાસિક ચિત્રો, ચિત્રો, હસ્તલેખો, કલા-કારીગરીના અપ્રાપ્ય અને અન્યેડ નમૂનાઓ જે દેશ આખાનો અમૂલ્ય વારસો છે. તેને અહીંથી વિદેશમાં લઈ જવાનો અટકાવવા માટે આ દેશમાં કોઈ કાયદો નથી. એ બાબત પ્રત્યે નવી રાષ્ટ્રીય સરકારનું ધ્યાન શ્રી. તેક્કલકર અને શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ ઝવેરીએ એક નિવેદન દ્વારા દાખું છે. આવા કાયદાઓ દુનિયાના સહુ દેશોમાં હોય છે. આપણે ત્યાં એ ન હોવાને કારણે દેશમાંથી કેટલીય કિંમતી ચીજવસ્તુઓ વિદેશી કલારસિકો ઉપાડી ગયા છે અને જેનું સ્થાન મુંબઈ કે કલકત્તાના સંગ્રહસ્થાનોમાં હોલું નોંધાવે એવી ઘણી વસ્તુઓ આજે ખર્ચિત અને લંગ્ગનમાં પડી છે.

આનો કાયદો કરવાથી ભવિષ્ય અંગે એક ભતની સલામતી મેળવી શકાય. પરંતુ જૂનકાળમાં જે કોઈ જાતુ રહ્યું છે તે પણ કોઈ રીતે આ દેશમાં પાછું લાવવાનું રાષ્ટ્રીય સરકારનું કર્તવ્ય છે. લંગ્ગનની છન્ડીઓ ઓફિસ (હિંદી કચેરી)ના આખા પુસ્તકાલયને પણ હિંદી ખાતે ખસેડવાની માગણી, આ વિષય પર લખતાં, 'નેશનલ હેરાલ્ડ' નીચેના શબ્દોમાં કરી છે: 'પૂર્વના દેશો અંગે અભ્યાસ કરવા માટે આ પુસ્તકાલય દુનિયાનાં સર્વશ્રેષ્ઠોમાંનું એક છે. દોહસો વર્ષો સુધી એમાં ખતીલું સિંચન થયું છે અને એની સારી ભળવણી થઈ છે. એશક એનો સંગ્રહ કરનારા પાશ્ચાત્ય સંશોધકો પોતે નિઃસ્વાર્થી હતાં. પણ હિંદી સંશોધકોની નિઃસહાયતા અને હિંદી રાજવીઓની વિચારહીનતાને કારણે હિંદુસ્તાને આ ખજાના ગુમાવ્યા છે. એ હિંદુસ્તાનના જ છે અને હિંદમાં એને પાછા લાવવાનું નોંધવું.

ચિટનથી પાછા લવાનારા એ હિંદી ખજાનાઓના ખદલામાં અહીંથી કેટલીક વસ્તુઓ ચિટન પાછી મોકલવા સહુ કોઈ રાજી થશે.

એ છે બ્રિટિશ ગવર્નર, વાઇસરોયો અને સમ્રાટ-સામ્રાટોઓનાં પૂતળાં અને હખીઓ. પોતાની ગુલામીનાં આ રમરણો સ્વાધીન હિંદુસ્તાનને ખપતાં

નથી. જે કોઈ લોહીમાળી ક્રાંતિ દ્વારા હિંદુસ્તાન આજે બન્યું હોત તો તેની ઝૂનની આગમાં આ ચિત્રો-પૂતળાંઓ ખાખ થઈ ચૂક્યાં હોત અને તેનો કોઈ સવાલ રહ્યો ન હોત. પણ સ્વતંત્રતા સુવાળે માર્ગે આવી રહી છે તો આ ચિત્રો, પૂતળાં હોય એમ પાછાં આપી દેવાની આપણી ફરજ છે. એ પાછાં જંચાવતો સાદ અંગ્રેજો ન પાડે ત્યાં સુધી આપણી ફરજ રાજમાર્ગો, બળીયાઓ અને નહેર મંકાનોમાંથી એમને ખસેડીને કોઈ એકાંત સ્થળે મૂકવાની છે. લાહોરના મુખ્ય સ્તા 'ઝાલ' ઉપર ઊંચેના લોરેન્સના પૂતળાને ત્યાંથી ખસેડવાની દરખાસ્ત લાહોરની સુધરાઈમાં આવી છે. મુંબઈમાં કાળા ધોડાને નામે જોળખાતું પાંચમા બ્લોક્'નું પૂતળું છે. એ અને એવા બીજા તમામ બ્રિટિશ રાજસત્તાના ચિહ્નો પ્રબલિય સુધરાઈઓએ અને પ્રાંતિક સરકારોએ વહેલી તકે લોકનજર સમક્ષથી ખસેડી લેવાં નોંધવું.

સર્વાંગી દૃષ્ટિ

'લોકગીતો અને લોકનૃત્યના વિદ્યાસને માટે તેમજ આ દેશી કળાઓને જીવંત રાખી રહેના ગ્રામ્ય કલાકારોને મદદ કરવા માટેની એક યોજના' મુજબ પ્રાંતની સરકાર ધડી રહેલ છે, તાજેતરમાં તેમણે આ કલાકારોની સમા મોલાવી હતી અને મજૂર યોજના થકા એક સમિતિ નીમી છે.' આદલા સમાચાર લખનાના 'નેશનલ હેરાલ્ડ'માંથી સાંપડ્યા છે: 'રાષ્ટ્રીય સરકાર' એ નામમાં રહેલા રહસ્યનું એ સમાચારમાંથી દર્શન થાય છે. રાષ્ટ્રીય સરકાર એનું નામ કે જે રાષ્ટ્રના પ્રમજીવનનું સર્વાંગી નવોત્થાન કરે. આર્થિક અયોજન, રાજકારણી જર્થિત, સામાજિક અનિષ્ટચ્છેદન વગેરેની સાથે દેશનાં સાંસ્કૃતિક સૌન્દર્ય-અંગેતા હાસ મિટાવવાની ખુમેશ 'નેડા-નેડ' ને તાલબદ્ધ ચાલે તો જ તે સર્વે પરસ્પરનાં પૂરક બનીને એક નવચકિત પેદા કરે. મદ્રાસની સરકારે માત્ર ઘવાખાનાં અને દાકતરોની જમાત વધા-રવાને બદલે ત્વરાથી આપણી આયુર્વેદિક, યુનાની પ્રત્યાદિ તમામ દેશી વૈદક-પદ્ધતિઓને સમન્વય કરીને સર્વસાધ્ય, સર્વને પરવડી શકે તેવી હિન્દી તથીથી પદ્ધતિનું શોધન કરવા માટે તપાસ ઉઠાવી છે; એટલે

અત્યારે તો, બ્રિટિશ સરકારના ઇરાદાઓમાં ઇતિહાસ રાખનારાઓ ને ન રાખનારાઓ સહ કોઈને માટે આ એક સમજ તો રખાઈ છે, કે આપણે કંઈતે સિદ્ધ કરવાની મહેતી આ તકનો યત્ન તેટલો લાજ ઉઠાવી લેવો; અને એક વાતનો ગંદક વાગતો, કે પાયાથી લઈ ધુમ્મસ ઝુપીનું સર્વાંગી ચલુનર કર્ષા વગર કંઈતેની ઇમારત ટકવાની નથી.

સ્વ. મહાદેવભાઈનું સ્મારક

આ સંબંધમાં સ્વામી આનંદ, તરૂંથી નીચે પ્રમાણે પત્ર મળ્યો છે:—

‘મહાદેવભાઈનું સ્મારક હજી કેમ રત્નગણક છે ?’ એવા મથાળા હોળ આવી શી નોંધ વાંચીને એક થયો. ‘ઊર્મિ’ ગુજરાતના હાલનાં પ્રાસિકમાં પહેલી હરોળનું પ્રાસિક મળ્યું છે. તેના તંત્રીને સ્વ. મહાદેવભાઈના સ્મારક તેમજ ચરિત્રલેખની દિશાએ તેનાં સંપાદકો તરૂંથી થઈ રહેલ પ્રયાસની ગંભીર પ્રગતિની લાજ મેળવવાનું ‘કામ અપડું’ ન હોતું ભ્રમ એ. આમ છતાં આ નોંધ લખતી વેળાએ તેમને કલ્પના કે અસ્વાનો આશય શ્વ સાડુ લેવો પડ્યો તે સમજાતું નથી.

‘ગુજરાતનાં દસ લાખઆંધી પ્રાસિકોને તૈયાર કરનારી જે શિક્ષકસંઘે ગુજરાતમાં સ્થાપવાની યોજના થઈ છે એની વિગતો નવજીવન કાર્યાલય-વાળા શ્રી. જીવરજી દેસાઈ અથવા શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખ, સાબરમતી આશ્રમ ખાસેથી હરકાતે મળી શકે એમ માનું છું’.

‘જીવનચરિત્ર’ની જાળવમાં તો એ પ્રમટ થઈ ચૂકી ખોના છે કે ગાંધીજીએ પોને એ ચરિત્ર લખવાની પ્રવ્જા જાહેર કરી હતી અને એ કામમાં સહ-કાર આપવા સ્વ. ના સેપકમાં આવેલા અનેક લોકોને દેશ તેમજ પરદેશમાં સ્વ.ના ૫-૭ નિકટના સાથી એાની સહીરાળી એક અધીશ મોકલવામાં આવી હતી. આમ સ્વ.ના સાથીઓએ આ કાર્ય ઉપાક-માનો કે તેને અંગે અંદોશાંકરની સ્પર્ધા કે વિવાદો

પ્રશ્ન નહોતો રહ્યો.

ગાંધીજીએ એકથી વધુ વેળા આનું ચરિત્ર લખવા કલમ ઉપાડી પણ લામણીનાં પૂર ગણતરમાં ને લખી શક્યા નહિ. આ પછી શ્રી પારસાલજીએ તેનું વિસ્તૃત ચરિત્ર તૈયાર કર્યું તથા ગાંધીજીનાં અન્ય-વાચીઓ અને સ્વ.ના સાથીઓએ તેમજ ખીખ’ સીમે તેમાં સદકાર આપેલો એમ ક્યું. પણ શ્રી પારસાલજીને પણ અત્યારનાં એમનાં રોષાણો વચ્ચે આનું વિસ્તૃત ચરિત્ર તૈયાર કરવડાં તેમજ એને અંગેની સામગ્રી વિરાળ સમૂહ ખાણેથી મંગાવવાનો અવધારા મળવો વચ્ચેનાં જીજ્ઞાસથી એ કામને લાંબો સમય જશે એમ લાગ્યું. આ પરિસ્થિતિમાં વિસ્તૃત ચરિત્રની અપેક્ષાએ ઘટતને માટે સાડુ’ એવું નાનું ચરિત્ર લખવાનું કામ સ્વ.ના મહત્ત્વની સાથી અને મૂળ જીવનચરિત્રની યોજના અંગેની અધીશ પર સહી કરનારાઓમાંના એક શ્રી. ચંદ્રસેકર શુકલે ગાંધીજીની સંમતિ તથા આભીર્વાદ સાથે માથે લીધું છે અને એ દિશાએ હું જાણું છું ત્યાં સુધી કામની ઘડુઆત પણ થઈ છે.

‘આપે કહેલા ‘આશ્રમવાસીઓનાં આંતરકલ્પની વાટ લેવા વિના’ ગુજરાતનાં ‘ખીખ’ એાકામાં એાકાં એક લોકસેવકે તો ‘જીવન ૫૦૦’ કરી જ નાખ્યું છે. એ જીનાં આ નોંધ લખતી વેળાએ આપનાં ખાનમાં રહી જીજ્ઞાસી નથી. સ્વ. મહાદેવભાઈને ગુજરાતે અને આખા ભારતવર્ષે જાહેર સેંકડો પરદેશવસી નરનારી-ઓએ પણ પોતાના આત્મીય સ્વજન નરીકે જવવા હતાં. એવામાં જાણ્યું મોટા અંતરે રોષાને સ્વેલ હાથે લખાય તે સામે ગાંધીજીએ કે સ્વ.નાં ‘આશ્રમવાસી સાથીઓમાંથી કાઇ’એ કશો પ્રતિનયન મૂકવા કે વાધો જાહેર કર્યાનું જાણ્યું નથી : વાળી ૧૯-૬-૪૧’

શ્રી. ચંદ્રસેકર શુકલે હાથમાં લીધેલા કાર્યની જાણ અમને એમણે ગોડલેલ પરિપત્રથી થોડા દિવસ પૂર્વે જ થઈ અમારી જોરસમજ હવે ટળી છે. તે ટાળવા માટે સ્વામીજીનાં આજ્ઞાથી છીએ.

(અનુક્રમણ પાન ૫૬)

કાળચક્ર

અવરચક મેઘાણી

પ્રકરણ પાંચમું

હરેતો જવાબ પકડવો નહિ

વરાળ છાપતા એન્જનનો કુંકારો બે ત્રણ મિનિટ ચાલુ રહ્યો. કાન દોડી તાપે તેવો અવાજ એકધારે નીકળતો હતો. એ તરફની લાલ લઈને આ મુસ્લીમ હોકરી પોતાને ગાળો દેતી બરાડા પાડતી હતી એવી સુમનચંદ્રને, હોકરીના હાથ લાંબા થતા નેવાથી પાછી શંકા પડી ગઈ.

કાંઈને ખબર પડે નહિ તેવી જીક્કિયા બનાડી એન્જન 'બક' કરતું અટકી ગયું અને બંદૂકની ફાટફટી વચ્ચે પથુ રવરથ રહેનારા સુમન ચમકી ઊઠ્યો, ત્યારે હોકરીના હેઠલા ખોલ ભેંચે અવાજે સંભળાયા: 'મોટા મૂઝળા મરદ થ્યા છે તે!'

ભોંટી પડીને હોકરી મોં આડે જોડવાનો હેઠા કરી આડી ફરી ગઈ, અને રાતાપીળા બનેલા સુમનચંદ્રે પોતાની સામે પૂરેપૂરું ફેરવું બીજી મુનતીતું મોં બેઠું. એન્જનની વરાળ એ મોં પર પાણીનાં મોતીઓ ટોંકી દીધાં છે!

'નીકળા એક! નીકળા ત્યાંથી.' હેઠથી સાંધાવાળાનો અવજજ આવ્યો.

'શું છે તો?' મુસલમાન હોકરીએ સામે જણકે કર્યો.

'શું છે શું! મરી રે'શો, ચીલાડાંતી જેમ મેપાઈ જશો. માલગાદી આવે છે વાંચલે પાટે.'

'તો જોઈ એટલાં! પારકાં હોકરાવને નિશંત થાશે.' એ જ હોકરીએ સાંધાવાળાના સમાચારને હળવે સારં વધામણી દીધી અને બીજીને કહ્યું: 'લે! તારે મ અઢાં મેરખાન થ્યો! કરાંતીને (દેનોલું

કોસીંગ) જ આંઈ છે. કરી લે છું તારે પેટ મરીને કનિયો.'

પોતાની દેનને સામેથી આવતી ચૂરક દેનની આવતા મુખી અહીં અટકવાનું છે એ જાણી સુમનચંદ્ર લેવાઈ ગયો.

'માડીને માથે રાતાપીળા એ શું કામ આવે?' મુસ્લીમ હોકરી એવું કહી કહીને વળી પાછળ ફરી જતી હતી, પછેડાને પાલવ એના હાંત વચ્ચે પકડેલો ને પકડેલો હતો.

બેઠે હોકરીએ બે પાટાની વચ્ચેથી ખસવાને બદલે ફક્ત પેસેન્જર-ગાડીની વધુ નજીક જઈ બેઠી.

'મત છે કાંઈ જત! પોતે તો મરશે પથુ બીજાને મ આરતી જશે.' સાંધાવાળો, આગળ આઈડીંગતા કપેલીંગ પર જતો ઝડે દેરવતો બબડતો બેલો.

'મારતી જશે શું! મારી તાપેલાં જ છે ફેફસાં! એન્જનચાને એક આદમી નીચે ઊતરી ગાળો લઈ સંચા તપાસતો તપાસતો સાંધાવાળાની વાતમાં ટોંકા પૂરતો હતો.

'છ ને ખસે! છ જવંત કાણુ? અમી! નવા-છું ટકાનો ધકો લગાડતાં વાર ને!' સાંધાવાળો હજી જગમગતો હતો. 'પાસે જાઈએ ના, તો નવા-છું ટકાનો ધકો!'

'તમારા કાંગળ મળ્યો હતો.' હિંદુ હોકરીએ પહેલી વાર હોક ખોલી સુમનચંદ્રના સાંધાવાળાની ફિલ્ચર-વાણી સાથે સંધાયેલા વાર લોડી નાખ્યા.

એ વિગળા છે-તે તો સુમનચંદ્ર સંમજી જશે હતો, પણ એને અહીં એક્લી દેખીને થયેલું વિસ્મય

હજી વિરમ્યું નહોતું. આવતે જ એકલી લાગે છે મથે પડવા !

‘ત્યારે રોજને કેમ ન આવ્યું’ કાઠ ?’ બાલુએ નેરથી થૂંક ફેંકીને એણે કરડો પ્રશ્ન કર્યો.

‘તમે’ આ આવી છે ઈ શું’ લેખામાં નથી ! થો ! પૂછે છે મોટા કે કેમ ન આવ્યું’ કાઠ !’ મુરશીમ ઓકરીએ આક્રમિક પાડ્યા, વિમળાએ વિનયથી કહ્યું : ‘ખીલું’ કાઠ ધેર નથી. ગાય મળા છે.’

‘ક્યારે ?’

‘કાલ.’

‘કાળ તો પરમ દાકે મળ્યો હોવો ભેષ્મિ.’

‘મળ્યો’ તો.’

‘ત્યારે ?’

‘નહોતો બતાવ્યો. મારા હાથમાં આવેલો.’

બેઠે વચ્ચેનો આ વાર્તાલાપ સામસામાં ભેજા વિના આવી ગયો. ઉશ્કેળ વાગ્યે કહીને વિમળા મેકું બોઈ મગ્ધ; ને સુમનચંદ્રના મોખાથી શબ્દ પડ્યો : ‘વાહ !’ એ વાહ શબ્દ સાનો સ્વચ્છ હતો, સસરા પર પોતે ખાનખીની રાહો ચીતરેલો વિમલવાર સાંભો કાગળ, આ એને વંચાવવાનો જ નહોતો, તે જ માનવી વાંચી મધુ’ વેનો ! આ મુવલીએ બાપ પરની ટપાલ દબાવી રાખી તેનો ! કે પોતે એકલી જ આંહી આવતી મળી શકે તે માટે મથાપતે ગાયતરે જવા દીધાં તેનો ! સુમનચંદ્ર અનર્માં ને અનર્માં તપી ગયો. વિમળા ન વાંચવાનો કાગળ વાંચી બેઠી ! એણે એણે વિમલસી રહ્યો છે તેની વચ્ચે વિમળાનો તાલો બોલ પડ્યો :

‘આમ કંઈ ચાલ્યા જવાનું હોય ?’

સુમનચંદ્ર એ વાક્યને સમગ્ર શક્યો નહિ. શાંત રહ્યો. વિમળાએ પોતાના બોલનું બાપ્ય કર્યું :

‘જનું હોય તો’— પાથવની કોર ચંચાળતી ચંચાળતી બાલુએ બોઈને જરીકે ખમચાયા પછી બોલી, ‘...પછી કહે જવાનું.’

એ શબ્દોનો કંઈ ઉત્તર ન મળ્યો એટલે વિમળાએ એક વાર લેખી દલિ કરી. એને ભેજું તો હતું—સુમનચંદ્રનું મોં : પણ ભોનારીનું જ મોં વંચાઈ મધુ’ એ મોં પર રાતી રાતી ટકરો હતી.

સુમનચંદ્રથી કેવળ સમવાવને કારણે હો કે પછી ‘જનું’ હોય તો.....પછી ભયે જવાનું’ એ વાક્યમાં વિમળાએ અણકેમચેઈ છેડેચે શબ્દ ‘લખ’ પોતાને કુચ્છકરપામ’ લાગવાથી, પણ એક બાજુ યદને યુકાર્થ મધુ’.

રાતી ટકરો વિમળાના મોં પર હતી તેમ આબો-મથિ ફૂટી બહી. સુમનચંદ્રને બીકે લાગી કે હમણાં પોતાને ધસકીને નીચે પડકરી. ત્યાં તો બીજી કન્યાએ ટમકું મૂક્યું.

‘કંઈ મરક છે ને ! મરકાવને આવે ને આવે ભાંચી ભશી, વળ જ એસે ને આ તો.’

‘તું બધારે બધાર સાચું’ બોલી બાપ !’ સુમનચંદ્ર એકએક પોતાને એ કહેવાનું હતું તે મારેના શબ્દો સોધી આપનાર એ મુશ્કીમ બેઠૂનકન્યા તરફ ભેંસને બોલ્યો : ‘કું’ બહુ છું’ તે અમરી ધન્યતને મારે, પાછો વળીને આપકમાઈની અસહ્ય એટલી જમાવટ ન કરી મતાવું’ ત્યાં લગી પરણવા-અરણવાની વાત નથી. આજ આંહી પરણીને પોલકું’ માંડી બેસું તો મારા પૂરજ ફુલાય અને ફુનિયા ખી ખી ફાંત કાઢે, એને મારડ કહે, વળ કહે કે વટ કહે, ત્યારે ટેચે બેસે તે કહે. પેલો બેકુ ઓકરીને વધુ તાન મડકું. એણે કરીરને સહજ સુંદર મરેલ આવપીને બરાબર સન્મુખ બની પૂછ્યું :

‘જ્યુ પાછા આવતી મ પગમળું છે તો મૂળ કેમ છે જ ને ? કે ઈયે દેશાવગથી લેતા આવવું છે ?’

અકરણુ છઠું

ત્રણ વરસે

છેલા પ્રથમો સુમનચંદ્ર આવેલા ઉત્તરને એન્ડ-નવી બીસક અને ચાલતી ચલેલી ટૂનનાં મકો ચાવી મથા, તે વાતને પાછાં ત્રણ ત્રણ વર્ષે વીતી ગયાં હતાં.

એણી મામતી હેમાણી ખડકીમાં ભાઈજી લૂખ-
સને ખજવાળતા ખજવાળતા અને 'ચેલી' વિચળા
માં પર છોડા દાંડીને તથા બેસો ભારવિહોણી બનીને
ભર નીદરમાં પડ્યાં હતાં ત્યારે જંગલમાં હતાં ફક્ત
ચેલીની વિચળા બા,

આ ત્રણ વર્ષમાં જમાઈના હાથની કામળની
ચમરખી પછુ આવી નહોતી. કાઈ કાઈ વાર જીડતા
સમાચાર મળતા કે મુંગડમાં ને પછી કંઈકતામાં રહી
ને પછી મલાકા-સિંઘાપુર તરફ ચાલ્યા ગયા છે.
કાઈ કે વળી એને ત્યાં મજાયામાં ગામડાંની સડક પર
ખાઈ સિકલ ઉપર કાપડની ફેરી કરતો પછુ જોશે
હોવાના વાવડ આખા હતા, કમરાળે પુછાવતાં તો
ત્યાંથી પછુ મલાકા છે એટલી જવાબ જડતો ત્યાં ચે
કાઈના ઉપર એના હસ્તાક્ષરનો કામળ નહોતો, કમ-
રાળાને ઘેર ખાઈ રહેલાં કુટુંબીજનોમાં સુમનચંદ્રનાં
માવતર કે માજવરું 'કેઈ ભાંડરું' તો હતું નહિ, એથી
'આંગળીથી નખ વેળા એટલા વેળા!' એ ત્યાં
એ વિચારે પડ્યો હતો. ત્રણ વરસ-ને તે પછુ તાર
ટપાલ કે ખરખર વિનાનાં—એ કાઈ થોડી માત છે.

ત્રણ વરસ!—ચેલીનાં બા પછુ વિચારતાં વિચાર-
તાં ગભરાઈ જાય. ચેલીની દહીકાઈ ને પરિણામે અન્ય
કેંકણે સંખ્ય જોવાનાં કોશિષ થઈ ચકતી નહોતી.
દીકરી દિએ ન વધે એટલી રાતે, ને રાતે ન વધે
એટલી દિએ વધતી વાર્તા—સુંદરીઓની પેઠે વૈવરના
ભરવૈવરના, અને પછી ક્ષણકાં વૈવરના દિએળા
ખાતી હતી તે જોતો, જોઈ જોઈ જોડાણે શોધાતો
શોધાતો ધણી પછુ ગામતરું કરી ગયા હતા.

આજ જમાઈ હોય, તો આ ઉધરાણીના પંથારા
પતાવે, આ વાડી—ખેતરની વ્યવસ્થા કરે, ને રોજ
જીડીને પ્રજાતથી અધરાત સુધી લોહી પીવા પિતરા-
પણે પછુ મુપ બની જાય જમાઈ હોય તો દીકરા
કરતી ય સવાય કરી દેખાડે.

તે હવે આ છોકરીના જોગબંધો કાંઈ સુધી બરા-
સો! આજ અમલદારની કોરડમાં જઈ તપાસી કરી
આવી તેથી તો ગામ જણાયું મનુ. કાલ જીડીને કાલ જાણે
શું ચ વાપરા વાપ.

પછુ આ છોકરી ભારી વહેંચીકો છે, એના બાપ
જેઠે કમોઈ બહારગામ મોકલવાની વાત નીકળતી ત્યાં
જ કળી જતી કે હાથ નવું વેચવાળે જોતવા માટે મોક-
લશે. હવે તો મારી સોડમાંથી ખસે જ રેની?

એના વલોપાત સંવરોને એ સતી-પણ કામાનિ-
દરમાં. એમ જ પરાંદ થયું, મા-દીકરીએ જાગીને સાથે
દોષ વંદોણું વગેરે આદર્શ. પછુ માની નજર દીકરીના
રેહ પર કરકડણી બની ગઈ હતી—રાતોરાતના આ
ફેરફારની ધેલીને દશી ખજર નહોતી એટલે એનું શરીર
તો પ્રત્યેક દિવામાં તાલજલ્લ તેમ જ મોકળી રીતે
લોલાવમાન હતું. એના જલજલ અને રિજોલાવ પર
અંધા દિવસ તો મલામહેનને રોજી રાખેલી મેલો જલ
એ સગી ચાંચથી વહેતી મૂળી. જુઓ પાડીને કંપકે
દેનારું સાડુ, પછુ કાળા ઘૂમટામાંથી હરતાં ને ફરતાં
ટમકાં મૂનારી જલ જીવાના દીકરીને વીંછોના દંડનો
વેલના પહોંચાડી.

માની ખીજ વધતી ગઈ, કાચુ કે ગામમાંથી
આજલા દહાડાનાં પરાક્રમ માટે વિમળાને સુખારકપાડી
દેનારાં વંધતાં અંધાં, તે જ્યાંની મુલાકાતે દરમ્યાન આ-
ઈજ પાછા હાજર જ હતા, પહેલો તો ખુદ મામલ-
તદારનો એક કારકેન જ આવીને કહે :

'અમારા સાહેબને કાઈક માંધાનું બેટવાની જરૂ-
ર જ હતી, વિમળાએને દીકે દાહી ખેંચી કાઢી, એવો
ખાલા જવો કરી તાંખ્યો છે, કે અમને રેડાકેને મહા-
સુખ થઈ ગયું.'

ભાઈજીથી આ સાંભળ્યું જતું નહોતું. માથે પાલકી
મૂકી બહાર નીકળવા કરે ત્યાં વળી એક વેપારી ખડકી
માંથી હાડ દેવા આવે ચમ્પા : 'કાં હેમાણી! ખાકો
કામ હાઈકલકાં કરી જતાંવડુ મલ કોરડમાં તમારી
વિમળાએ. મામલતદારની આખાત ખગાડી નાખી.
ઈ દીકરા હવે ચાંદીથી ખાલો મારીને ન ગયે તો
મૂક મંડાવી નાખું.' આ 'મૂક' ખોલતે ખોલતે
એણે ચપડીમાં કાલેલી મૂક માંડ ખાંચે વાળની દરો.

ભાઈજીને મારે તો આ ચપડાનું અવલુ વિવધાન
તુલ્ય હતું પછુ એનાથી ખોલાવ તેવું રહ્યું નહોતું. રાતે
પોતે એ સિવ રજુ થયું તેનાથી આ તો જુડ જ

નીકળી પડ્યું. મા દીકરી જેટ સંભળતાં હતી, કે વિમળાની એવ્યાખરુ તો યાદજી નહતી!

પણ ભાણેજી જેમ જેમ અસિવાસુ પડતા ગયા તેમ તેમ વિધવા ઉજોતાતો મજા પુત્રીને મજાદી આ મધી સાપાદીઓમાં એણે અદાત વાળી, એના છત્રકા જે દિવસમાં તો એટલા વધારા કે વિમળાને પણ થયું કે કપાક બદાગમાં જવાનું મને તો લૂમડાં બદલવા જે ઊભી ન રહું.

જવાનું રમાન નહેલું. પણ બાના વર્તનના ફેરફારથી અકાગ્ર ને એકાદ કલાક બદલ નીકળવાનો આદેશ રહેવાન પાસેની પાડીમાં હતો. પર, વાડી ને રોશન મળે નહક નહક હતી. વાડીએ લૂમડાં ધીવા નિમિત્તે પણ જવું મનનું. કારણ કે ત્યાં મુખી રેશ-માડીના પાદા ફળા, ને એ પાદા પર, તથા વરસ પર, એક ટૂંન એક જુવાનને લઈ, એનો ઉદ્દેશો ઉત્તર સમ-ગવા દીધા વખરે ચાલી ગઈ હતી.

હરખાઈ—ત્યારે વર્ષ પહેલાં સાથે આવીને ટૂંનપર સુમનચંદને તમામનાની પેઢી પ્રવેશી મેંકુ ઉઠાશે આવે તો એક બાગકતી માગા—એને સાસરેથી આવશે હતી. ધેનો જોનાનું બાપાને ખરખરે ધેર પણ રોશન મળી હતી. તે પછી કંઈ મળ્યાનું નહેતું. સાર કરમાઈ કેમ મળી હતી? આખો ફરતો કાળો દાઢ્યો કેમ પડી ગઈ હતી? મળું તો ખરી.

વાડીમાં ધોપૈયા, ખાકાશ, અને મળેના કપાસ વાજતી હરખાઈ એક ચણીઆના કમિટાનો, બીજે ઘંટણ મુખી ઉપાસ પમો, ને ત્રીજે પીડી મુખી કાળી માટીના કાદવનો, એમ કમર હેડગના નિરંગી કરસા સાથે આગળના દાયાની ટેમે બીકાડ બીકેલા દાયા પર દાપમી ટેકવાને ઊભી હતી. વિમળાને દેખી એણે જાણી ઉપાડી પણ વિમળાએ દાયાની કપાસતથી 'દુ'જ ત્યાં આપું છું' એમ સૂચવ્યું. કપડાંની સાંસ-ડી ફૂવાને પોરીએ ફૂંડીને ઠીક મૂકી વિમળા ત્યાં ધોપૈયામાં ગઈ.

'કંઈ કાચગ પતર નથી ના ?

દરખાઈના પ્રશ્નના જવાબમાં વિમળાએ માથું ઢાળ્યું. સહેજ મલકાઈ.

'કંઈ ખરખર ?'

'કંઈરને.

જેટ જણે કે થોડી ધડી, 'ઈશર' દખલ પર, મથું મુઠાવી મૂંઝી મૂંઝી બેઠો રહો. પછો વિમળાએ પૂછ્યું :

'તું કેમ આવ મળી મળી છે !'

'રમ ?'

'જાણે આપણો હરખાઈ જ નહિ.'

'એ, એ તો ખરી? આપણું તે જાણ રહી યાજી હો ?'

'એમ નહિ. પણ તું કરમાઈ કાં મળી છે !'

'રત પાલટી.'

'હાં, મું મથું ?'

'તારો બનેલી દાલો મળે પાડનામાં,'

'દાલો મળે ?'

'દાલો મું જમ ! ફેસલાવીને લઈ ગયા, બીડી-મું આપો, સીમરેડું દીધી. ફિપા થોડા દીધા. પીજો દરેક દીધો, કંઈ ન પાવાનાં પાવાં, નયા કરાગ્યા, ને કણું દરી કે આમ આચર તો તને ફપમાં એકએકથી ચડિયાતી એવી છોડારીકેં મળી. આ એમ કરીને કાંઈક કમગને સાથે અંગૂઠાની જમ લઈ લીધી. દુ' લણું રેણ, મે' કણું, મુલા, તારે નહા કરવા લેવા તો અંધ ને અંધ ફરેથી કર ને, દુ' તો મારે વાકો બેતર ને હોરદાંખર સંભાળ્યા કરીશ, તું નરો કરવો દોષ તો મ કરને અંધ. પણ તું જા મા, અખને મેહોને જા મા.'

'પછો ?'

'ન મા-એ. માને કંઈ? મેપાંચ સરખેમરમા મળાને અંગૂઠાની કાણું છંદ દીધીનું, પાનપટી આવનો ને સીમરેટના મુંગાડ કાઢેના મારી તો કીક પજુ આ જલલે મને દાલે દીધેમ એવા બાગકતી જે સામું એવા વિના માડીમાં ચડી જોઈ. દુ' આને કાખમાં

લઈને ટેલનની બહાર વાક્ય માથે મોં રાખીને ઊભી થઈ રહી.

‘કાણુ લઈ ગયા ?’

‘ઈને મલકમાં કે’ છે ને, રંગરીવાળા. ઠંકાણે ઠંકાણે એના માણસો ફરે, ને એમ ખાટકીના દલાલ શામેશામ ને સીમેસીમ કનસખાના આંટે દોર ચોતતા ફરે એમ આ મુઆ જુવાનોને લકાઈમાં લઈ જવા ફરે.’

‘પણુ હવે કોઈ પતો ?’

‘કાંક કાગળ બે ત્રણ આવ્યા, કોઈક રૂપિયા આવ્યા, છ મહિના તો હાથણીનું નામ આવ્યું, પણુ હવે કોઈ નામ કે કામ ? અજાને ખચર ક્યાં હશે. વાતું કરે છે કે મલકપાર ઉતારી ગયેલ છે. જ્યાં મોટા હોખાળો હાલે છે.’

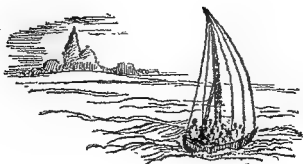
બોલતી, આંસુઘની ધારા લૂછતી અને કપારા વાળતી જતી હતી દૂરબાઈ. વિમળાની સામે તો એક નવી દુનિયા ઊધડી પડી હતી. દૂરબાઈએ વાત પૂરી કરો :

‘પછી હું તે ત્યાં રહીને શું કરું ? કોણુ નિરતે

રહેવા દે ?’ એના માવતરને પછી પાંચડી જણીનો બચોસો કેટલા દો’ પડે ! વરસ થઈ ગિયું. પછી ટક-ટકાટ આવ્યો : ‘વઉ વાડીએ સાથીની હારે જીવવાટા કરતી છે, ને વઉ રસ્તે ફલાણુ ચેડીઆ હારે ખીખિવાટા કરતી હાલે છે ! આ ત્યાં સુધી વાત વધી ગઈ એટલે હું તો મૂંગી મૂંગી મનમાં છંધરે અલાભેલી કરીને આવતી રહી છું, હવે માલિક એને પાછા ઘેર લાવે, અને એના કપાંક પતો પણુ લગાડી અપાવે—કે એ તે જળ-માં છે, થળમાં છે, ક્યાં છે, એટલું ય ને જાણું, અરે મરને બિચાડાને ત્યાં કેમકે ચોડા દનની ધરવાળી ય મળી ગઈ હોય, એથી આપણે શું બોન ! કેમકે એ એને માથે ત્યાં હેતનો હાથ ફરતો હોય તો મારો ખુફા રાજી ! પણુ કોઈ એનો પતો જ ન આવે ત્યાં હું શું કરું ? જોગો આંસુ આજ ફક્ત તારી આગળ પાડ્યાં છે. બાકી દોકરાના કસમ બે આ આગળે ય મે મોઢે ઝાંખપ ખતાવી દશે તો.’

એમ કહેતી એ ખૂજ ખૂજ રડી. વિમળાએ પાસે જઈને દૂરબાઈનું માથું પેતાને ખસે લઈ લીધું.

(ચાલુ)

હિંદમાં વિમાની સફરો

મનુષ્યમાનીની ૧લીએ હિંદમાંના વિમાન-માર્ગો ઉપર વેપારી પેટીઓના વિમાનોએ શરૂઆત કરી. ૭ મહિનાને અંતે જ્યાં મળ્યાને ૬૨૨૪ માઇલ લાંબા અગિયાર દુર દુર દરવાજાઓ ઉપર વિમાની સફર ચાલુ થઈ ગઈ હતી. આ માર્ગો ઉપર ઘણાના વિમાનોએ એ ૭ મહિના દરમિયાન કુલ સાઠ-ચોળ લાખ કરતાં ખર્ચ વધુ માછમીનો ખર્ચ કર્યો.

એક વરસ અગાઉ જેટલી ધારણ હતી તેથી ઘણી વધારે મતિએ લોકો વિમાની સફર કરતાં થઈ ગયાં છે. ૧૯૪૫ના આખા વર્ષ દરમિયાન ૨૪,૦૬૦ મુસાફરોએ હિંદમાં વિમાની સફર કરેલી. નવારે ૧૯૪૬ના તો પહેલાં જ ૭ મહિનામાં ૩૭,૬૩૩ માછસો એવી સફર કરી ચૂક્યા છે. મથા જુન મહિનામાં રોજના સરેરાશ ૨૩૬ મુસાફરોએ વિમાની સફર કરેલી. નવારે ૧૯૪૫ના એ જ મહિનામાં મંખ્યા માત્ર ૬૫ ની જ હતી.

વિમાની સફરમાં આવેલો વધારો. ચનાનું કામ નથી નથી વિમાની પેટીઓની સ્થાપના છે. દુરદુરની ૧લીએ એવી ચાર જુદી જુદી પેટીઓ મળ્યાને કુલ ૧૬ મોટાં અને ૬ નાનાં વિમાનોનો ઉપયોગ કરતી હતી. જ્યાં મળ્યાને ૧૩૦ વિમાનોએ તેમ જ વિમાનમાં ઊંચનારા અન્ય કરતીયો એમાં કામ કરતા હતાં. એ ચાર પેટીઓનાં નામ અને જે માર્ગો ઉપર તેઓ મુસાફરોની લાવવા કરે છે તે નીચે મુજબ છે:—

૧. દક્ષિણ નેશનલ એરવેઈઝ લિમિટેડ : (દિલ્હી-કલકત્તા, દિલ્હી-કચ્છ, દિલ્હી-વેલ્લુર, દિલ્હી-લખનૌ, દિલ્હી-મદ્રાસ, દિલ્હી-સાદેર-અમદાવાદ.)
૨. રાજ એર લાઈન્સ (રાજા સંસ્થા લિમિટેડ) : (દિલ્હી-મુંબઈ, કચ્છ-મુંબઈ, મુંબઈ-રાયપી, મુંબઈ-ચંદ્રગઢ.)
૩. એર સર્વિસીઝ એન્ડ પ્રોપ્રિયા લિમિટેડ : (મુંબઈ-મુલ, મુલ-કચ્છ, મુંબઈ-લખનૌ.)

૪. ડેકન એરવેઈઝ લિમિટેડ : (દિલ્હી-મદ્રાસ, દેલાહાટ-વેલ્લુર.)
 ૫. આઈસીઆ પેટીઓ તરફથી કુલ ૭૫,૬૩૦ માર્ગની દરખાસ સફર થતી હોય છે.
 ✕ ✕ ✕
 હિંદુસ્તાને પૂર્વના તેમજ પશ્ચિમના બીમાન રોજ સાથે સાંકળનારી વિમાની સફરમાં વધારો કર્યો રહ્યો છે. પણ ભોટોની જલ્દિ-લાવના પ્રયાસમાં એ ઘણી યોશી છે. ખાસ કરીને દિલ્હી-મદ્રાસ વચ્ચેની સફર [અનુભવ ૪૫ ૪૬]

કમલેશ અને શિરીષ

પ્રકાશંત

હરિનંદ અને તેના નાના ભાઈ શિવનંદ વચ્ચેનો અગડો જેણે જેણે જોયો હતો એ હજી પણ કહેશે કે એવો અગડો-ભાઈ ભાઈ વચ્ચેનાં વેરનું જાણે મુર્તિ-મંત્ર સ્વરૂપ-કદી પ દોઢું નથી એમ નહિ, કોને પણ સાંભળ્યું નથી. એ અગડનું પરિણામ એ આંખનું કે, નાનો ભાઈ શિવનંદ ત્યારે ને ત્યારે જ જુદાં ચર્ષ જવાનો નિશ્ચય પોતાની પત્ની કૃષ્ણાને જણાવી ધર બહાર નીકળી ગયો.

હરિનંદ આ વખતે એક ખૂણામાં બેસી રહ્યો હતો. કામગિરી તપાસતો હતો. અગડમાં જાણે પોતાને કશી લેવા દેવા ન હોય તેમ ક્યારેક અગડ કરનારની સાથે નિરપેક્ષ બાંધે બેઠી પાછો રવાના થઈ એવો લાગી જતો કે પોતાની પત્નીના-પોતાની અગડો કરવાની પ્રતીક્ષાતા બતાવવાના-લાંબ પ્રયાતોમાંથી એક પણ સફળતાને પામતો નહિ.

આંખ છતાં ધ હરિનંદની પત્ની કદી હારી જાય એવી નહેતી. દાદરા બિતરતાં શિવનંદને સંભળાવવાને કહ્યું “તોપણ થયાં તું તો ધણી ચે વખત તમે કહ્યું છે. એ કદી તમારે સાટે નવીન નથી. જુદું ચલું છે તો ભાઈ, કાણ તમને રોકીને બેઠું છે! અમને તો હરાવ કરી દીધાં, એવે ભવ પાપ કરતાં પાછું વાળી નહિ જાય હોય તે આ ભવમાં આવાં બધાં અમારે પનારે પડ્યાં!

આટલું બોલીને જ માત્ર બીજી રહે તો હરિનંદની પત્ની જ શાંતી? પોતાના બ્યક્તબ્યની અસર પાડવા માટે પોતે સિદ્ધ કરેલા દેવનંતે પેણુ આવાહન આપ્યું. ખૂણામાં લાજ કાઢીને બેઠેલી કૃષ્ણાને બોલ બોલી, “દિવસને રોત ધણીના કાનમાં એર રહેવા કરે છે, તે એલી કામ તો હું જ કડું છું. એ તો હીક, આ તારા જેઠાં એલી બેઠા છે-એલી આવીને બેઠી છે તે સરમાતી નથી?”

હરિનંદ હજી પણ રહ્યો કામગિરીમાં મૂકવા મોકલો હતો. કમિયામાં પોતાને ઉલ્લેખ સાંભળ્યો

એટલે તેને પણ કંઈ બોલવાનું તાન ચડી આવ્યું, બોલ્યો, “નીલાની બા, કહે છે આને અગીયારસ છે: જરા પંચાંગમાં-” મોટી વહુ ટેબલ પાસે આવી કામગિરી ઝૂંટી બોલી, “પંચાંગમાં મોકલે આગ! દેખવા નથી, હોળી છે આને તો!

કામગિરીમાં માંડ માંડ પાછાં લઈ કંઈક એકલો એકલો બોલ્યો, “એ તો રોજ હોય છે-એમાં શંકા નથી; પણ અગીયારસમાં શંકા જેવું છે... હરામખોર પંચાંગ પણ કંઈ સાચાં આવતાં નથી... કદી કામે વળગવા જતો હતો ત્યાં પત્નીએ કહ્યું, “સાંભળ્યું? આ બધું પડ્યું છે અને આ તમારી નાની વહુ લડવા નવરી ચર્ષ ગઈ છે. કામ કેળુ એનો બાપ...”

શિવનંદ હજી બહાર ગયો ન હતો. બહાર જ બેઠો હતો, એકએક ચંદર આવી બોલ્યો, “હું સાક્ષી કદી દઈ છે-કે એ કંઈ કહેવાનું નથી! કામ નહિ કરે-સોતવાર નહિ કરે!

હરિનંદને એકએક કમિયાનું મૂળ સૂઝ આવ્યું. કામગિરી બાલુપર મૂકી બેઠો ચર્ષ બોલ્યો, “નશા બહાર, અલ્યા, મેરા કામ નહિ કરે તો શું હું કે તું કરશું? નાલાયક કપાનો!” કદી પાછો પૂર્વવત બેસી ગયો.

લાજ કાઢેલ હોવા છતાં આ બધાં બોલે છે અને પોતે રહી જાય એ કંઈ સાડુ ન કહેવાય એમ સમજી કૃષ્ણા પણ ધીમે છતાં બધાં સાંભળે એમ બોલી, “કામ તો બધું હું જ કડું છું. તમે તો સવારથી સાંજ સુધી, ‘હલાણી બાઈ અને પૂછડી બાઈ’ માંથી નવરાજ જ ક્યાં મેળવો છે! કામ કરવાની કાણ ના ચ પાડે છે, પણ જીભમાં જે આવે તે બોલો એ હવે અમારાથી નહિ સંભાવ...”

હરિનંદ કામગિરી બોધ કરી બોલ્યો- “જરૂર-જરૂર.”

“અને પછી ‘મારા બાપે તમારું શું બગાડ્યું છે તે એને નકામાં ગાળો દો છો’ કદી બધાના

અવાજને ટપી જાય એવા ફરિની આગાહી કરતું એક ડમરું બાધું.

અમદાવાદી જુદા લાગી આવતું હતું એટલે નહિ પણ કૃષ્ણા પોતાના કામચલાણ ભુલ્યા પાડી હતી એટલે- 'સેતાની ન હોય એવી એક પણ ચીજ લેવી દરમમ કરી હતી'-છતાંય મોટી વજુ તથા તેનાં હેઠરાં કાઠા કાપી શું શું ચીજ લે છે એની ઝીણી નજરે તપાસ કરતાં હતાં એટલે મંથવાનો કાઠને વખત જ મળ્યો ન હતો.

'કહીય જમીને નિશાલે મયા હોઈએ જેનું સાંભ-રતું નથી, બધાં જ નાકાચક બેઠાં થઈ છે' કહી હરિ-નંદ નિશાળે ચાલ્યો ગયો. અને એનો પાછળ પાછળ કરતા લખાતા બે હોડારા જણ મોપડીઓ લઈને જુપ્પા પેટે ચાલી નીકળ્યાં, એ જાનેનો આ કમડામાં કોઈ દિરસો નહોતો, છતાં જુપ્પા રહેવામાં એમનો દિરસો પૂરેપૂરો કમેઈ રહેતો. સિવનંદ હરિનંદના એ બે નાના ભાઈઓ હતા. મોટા કમલેશ હ્યેક વર્ષથી અહીં રહી હાઈકુસમાં અભ્યાસ કરતો, પણ નાનો સિરિય ગામરેથી માંઆપ પાસેથી લાંબે જ બહુવા ભાઈને બે ઘેર આવેલો.

લોગો હજુ પછુ કંઈક થસે-જુઝારે હજુ પછુ નીકળે છે, કાલ્ય ભાગો થસે-એવી ચિત્ર આશામાં ધર અમગતા રહેવામાં આંટા મારતા હતા. અસ કરી ને એ બે સંમિલને પાસે બોલાવી મોટીવજુ જરા મોટેથી બોલી, 'એને ને લેવું' હોય તે લઈ જાય. થયું ન થયાર્યાં છીએ, આપણે કંઈ બોલવું જ નથી ને! આપુ' થર ભમે લઈ જાય પણ પછી તો નિર્ગત! કેમ કાઈ બોલનાં નથી હેં?

નાની હેઠરાં નીલા ચેતાની માનો ઉદારતા સ્થાન-જીને તેને મનપાદ દેવા કે પછી પાડોશીનું મંતવ્ય સંભળવા તેની મા પાસે આવીને બેઠી રહી મોટીવજુ બોલી "બીજી" તો કાઈ નહિ, અમને કંઈએ જરા ન આપ્યો-સૂટાઈ મયાં અમે તો " પછી પેલાં મોંએને ખજર ન પડે તેમ નીલા સામે રંગના કાટી ધીમેથી બોલી, 'અહીં શું કાણુ' ફાળીને બેઠો છે રાંધ, ત્યાં મરને! કહી કૃષ્ણા ચીજ વજુ લેતી કરતી હતી તે તરફ દાખ લગી રહ્યો.

મોમાસુ બેસી ગયું હતું અને સાંજ પડેલાં વરસાદ જરા અલવેગ છડે થઈ ગયો હતો. બધી ચીજ વજુ બંધાઈ ચર્ક હતી, માન સિવનંદની જ પાટ નેતરાંની હતી. રથેને વરસાદને લઈને આટલી તૈયારી ધૂમધાં મગ્ગ જાય એવી જોકથી મોટીવજુ રથેશમાં આવળ કરતી હતી. વરસાદનો ગતિ વધતી એઈ લોલી. "આને વ બે ને ઉધાનો અગો બે! જુદુ વરસે, હવે તો બંધ થા જોવા!

કૃષ્ણાએ કહ્યું, 'મસારામાં જોડાણી, મથે એટલી વરસાદ દો તોય આવવા જઈયું. વરસાદને નાકે શું કામે લાગે છે ને!

'ઈશ-ધરાર ઈશ. તું મને કોણુ' કોવાવાળી!

સાંજ પડી ચર્ક હતી, વરસાદ પણ ઝરમર ઝર-મર વરસતો હતો. બન્ને ભાઈએને આવવાનો વખત થઈ ગયો હતો. રસોડાનું કંઈ કેમણુ' હતું નહિ-દેશ-લું' કરવાની કાઠને 'કુરસાદ ન હતી. હરિ-નંદના નાના બે ભાઈઓ પણ નિશાલેથી ધેર આવી ગયા હતા. નિશાલેથી ધેર આવતાં વેંત રસોડા કાપી નજર ફેંકી-જેવા ચૂંચો હતો એવો જ નિ સાસોમુજી કમલેશ એક બુજામાં બેસી કંઈક માવા લાગ્યો અને સિરિય રથેશમાં આવી બનેતમાનો બેઠો રહી ગયો.

સિવનંદ જ્યારે બન્ને દાવમાં પોતાં લઈ રથે-શમાં આવી બેઠો ત્યારે સિરિય કમલેશના માથનની ધૂનમાં બેઠો હતો. સિવનંદ તેને દાખ પકડીને કહ્યું, 'એલા, માલ, તારે અખારી અમે આવવાનું છે. અખારે પણ એક હેઠરાં લેવેમ."

કૃષ્ણા પાછળ જ ઊભી હતી. ધીમેથી બોલી, 'કમલેશ તમારામાં એક સાપડી અગ્રમ આવી પડે છે. આવવા યાતા થયણુ' બેળે કયું હતું!

અત્યાર સુધીમાં સિવનંદનું એવ રેગુ મોટી-વજુને મગ્ગુ હોય તો આજ હતું. સિરિય તપ એના બેળુ' બીજી' શું સાડુ દોઈ સો! રસોડામાંથી ફરી વાર બોલી બેઠી. 'એને ને લેવું દોર તે લઈ જાય."

નીલા રસોડામાં તેની મા પાસે જ બેઠી હતી

તેણે ધીમેથી કહ્યું, ‘મા, આ જુમયો કાઢીનો છે અને દર્ધ...’

‘ચૂપ મર દોડાહી, અમારા તો હોકરાં રાયાં કાઢ્યાં. જ નગેથી પાણીની ગાગર ભરી આવે.’

નીસા ચૂપચાપ બિડી અને ગાગર લઈ નીચે ચાલી ગઈ.

છેવટમાં, ‘આ રસ્તે નીકળવું હરામ છે’ વગેરે વગેરે કહી, શિરીયનો હાથ પકડી, કૃષ્ણાને લઈ સિવનંદ દાદરાં બિતરી ગયો.

રસોડામાંથી બહાર આવી ખીલું બારણું ખોલી મોટીવહુએ બહાર નજર કરી જોઈ. બરાબર દાદરાં બિતરી ગયાં છે જોઈ, કંઈક રાજ થઈ, નીલા જે રવેશમાં પાણીની ગાગર ભરી અને કાઠ કાઢીને જતાં જોઈ રહી હતી એવું બાવકું પકડી અંદર બેઠી લીધી— ‘જે કામમાં જમ છે ત્યાં જ ચોંટી રહે છે. એસ અહીં, બિડી છે ને તો તારા ટાંટિયે સાલે નહિ રહે!’

બરાબર આ વખતે હરિનંદે આવી અને કોટ ટાંપી બિતરી. પત્ની જ્યેકદમ પાસે આવી બોલી— ‘કંઈ અત્યાર સુધી? ક્યાં હતા?’

‘ક્યાં નહિ. નીચેની દુકાને જ બેઠો હતો.’

‘ત્યારે તો આ બધાં ગયાં તે તમે જોયું હશે!’

‘હા જ તો— નાલાયક...’

સિવનંદ વગેરે ગયા પછી જ પોતે દાદરાં ચડ્યો ત્યાં સુધી દુકાનમાં જ બેઠો રહ્યો એ કામ મોટીવહુને ખબર જ પહોંચવા છતાં. આવા છુદ્દિશાળીને અત્યાર સુધી જુખ્યો રાખી બહુલે પરતાવો કરતી હોય તેમ બોલી ‘જેણે તો હેરાન હેરાન કરી મૂક્યાં! બે પાંદડે ન થવા ટીપાં-આજ આજો દિવસ તમારે જુખ્યાં રહેવું પડ્યું! આપણે તો સાંખી રહીશું પણ ભગવાન કંઈ સાંખશે!’— પછી રસોડામાં જઈ એક ચાનો પાણો લઈ આવી કહ્યું, ‘આ જરા પીશે. ત્યાં હમણાં રસોઈ બનાવી નાખું છું,’ કહી રસોડામાં ચાલી ગઈ.

કમલેશ ગાઈને કેટાબો ત્યારે બિડી અને રસોડામાં ડાકું તાણી— ‘કહેવાનું છે તે કહેવા માટે પૂર્વ તૈયારી કરી પૂછ્યું’— ભાભી, જમવાનું ક્યારે થશે? મારે વાંચવા...’

‘થાપ છે, વાંચવા જવું છે તે કંઈ ચૂસે નહિ ચકાવે. અરે ભગવાન! તેં મને કેટલા હાથ આપ્યા છે. બે કે બાલીસ?’

પોતે સમજતી હતી કે કમલેશને આટલું કહેવું પૂરતું હતું છતાં ત્રાંસી નજરે જોઈ, કમલેશ ચાલ્યો ગયો છે એની ખાતરી કરી, નીલાને કહ્યું, ‘આ ભે. તારા બાપુછેને દર્ધ આવે! કદી એક રકાખીમાં કંઈક ખાવાનું ભરી નીલાના હાથમાં મૂક્યું.’

x x x

ગાડીમાંથી બધો સામાન એક નાનકડાં ઓરડામાં ઉતારી સિવનંદ ગાડીવાળાને પૈસા ચૂકવતો હતો ત્યાં કૃષ્ણા બોલી— ‘સાંભળ્યું, તમારા બાઈને જુખ લાગી છે. જરા ચીકોઈ લાવી આપોને?’

કૃષ્ણાના કહેવાનો ભાવ સિવનંદે કંઈ સમજી શક્યો હોય એમ લાગ્યું નહિ બોલ્યો, ‘પાસે જ દુકાન છે. કંઈક લાવી આપું.’

‘હવે બેસો બાનાંમાના. આ બધું ગોઠવશે કાણ મારો બાપ! જુખ્યો તમારો ભાઈ જ નથી. અમે પણ જુખ્યાં છીએ—’

‘તું પણ કંઈક ખાજે!’

વાત કંઈ ખોટી ન હતી પણ જે રીતે થઈ અને કેવા સંજોગમાં થઈ એ જોતાં, અને ખીલું, શિરીય સાથે આભો એજ ન ગરબું હોવાથી કંઈ થઈને કૃષ્ણા બોલી— ‘ના, રહેવા દો. એવી કંઈ જરૂર નથી. બે પકી જુખ્યાં રહીશું તો મરી નહીં’ જઈ એ.

તોજે કે મોથે દિવસે શિરીય જાનો માનો—કેડ સાંજ પડ્યે હરિનંદના ઘર સામે આવી બિભો રહ્યો. સાંજ પકી હોવા છતાં ય અંધારું એટલું બધું લાગતું ન હતું. મોટી વદ્ ઉંઝરમાં જ નીસાના માથામાં માથું નાખી બેઠી હતી. નજર પકી નીલા બોલી— ‘નાના કાકા.’

મેટી વધુએ જરા જીંચે એહિ લીધું. પછી નીલાને વાસામાં ખારતાં બોલી—“તને લાજ ક્યાં છે ! કાકા કાકા કરીને મરો જાઓ છો તો ત્ર કાઈ હોંકારો પછુ કે છે ? પછી શિરોષ સામે બેઈ બોલી, ‘કાં-ન સમજા ત્યાં ! દયામણે મેંએ શિરોષે કહ્યું—‘મને ત્યાં નથી ગમતું બાબી ! હું, તો ચાલ્યો ગાલ્યો.

‘આલ ચઈ ગયાં અમે-’ પછી નીલાને વહતી વહતી એણે ઝીણવટથી અને ચતુરાઈથી કુંડુંજ તરફથી પોતાને યથેલા અન્નાપતું પૃથ્વકરણુ કરી છેવટે ન્યાયશાસ્ત્રીની અદાથી ચૂકારો આપ્યો કે જેવો સિવનંદ એવો જ પેલો રખડુ કમલેશ અને એવો જ શિરોષ, એમાં જરાપણુ ફેર નહિ.

ધર્મથી હરિનંદનો અવાજ આલ્યો, ‘કાણુ છે નીકું !

“નાના કાકા છે બાપુ—અને આ કહેવા બદલ નીલાને પ્રસાદી આપ્યાં મોટીનકુ ન જૂની

હરિનંદ ‘આવ શિરોષ-આવ, અંદર તો આવ—કરનો પોતે ઉંચર પાસે આગો બીઓ રહો.

નીલાને ફિલામતી કરવાનું કહી, મોટી વધુ બીબી થઈ. હરિનંદને કહ્યું : ‘કનિયો તમને જ કરવો મરે છે.’

પત્નીનું આ સંબંધ વગરનું વાક્ય સાંભળી હર્મિંદ બાધાની જેમ બોલો : ‘મને ?’

‘હા, તમને જ.’

‘હું કનિયો કડું છું ?’

‘બીનું છું ? કાઈ મર હોત જહુ સેમો છે એ તો ખબર છે ! પેલો વરસતે વરસાદે નોખો ચઈ ચાલો મરો અને પોતે દુકાને જ બેઠા રહ્યા ! આનું તમારું હેન ! અને આજે ‘આવ, આવ, કરી રહ્યા છો પછુ તમને ખબર નહિ હોય કે તમારા સિવનંદ ભાઈઓના પછુ ભાગ પાડ્યા મવા છે.’

હરિનંદ ચૂપ ચાઈ બીઓ રહી ગયો.

‘આવીને કહેજો-કાકરાને ફેસલાવી અને તમે

અહીં તેડી આલ્યા. કરશે કનિયો. પછી કનિયો કરવા જ્યો તમે-મારામાં તો બહુ, કરવાની ફરે રેવડ રહી નથી. ચૂસી મર્ચા એમાં ચપ્પને-દેવે તો કડા મરો !’

શિરોષ પાછો બ્યારે સિવનંદને ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે રાત ઠીક ઠીક પડી મર્ચા હતી સાંજે જમવા વગર જ ચાલ્યો ગાલ્યો હતો અને હવે અહીં જમવાનું મારનું એ નાકણુ હોવાથી બહારની પરસાળમાં એમને એમ લાગ રહ્યો.

વચ્ચે શિરોષને થોડો થોડો તાવ લાગુ પડ્યો. શરીર પહેલેથી જ કંઈક નાણુક હતું અને તાવને લઈને વધારે નાણુક બન્યું, પછુ કદી કોઈને કહ્યું નહિ. કહેવું, ન કહેવું એ જહુ સરખું હતું છતાં ય એક દિવસે કહ્યું. ‘મને રાત્રે રાજ તાવ આવે છે બાબી !’

બીજો જ દિવસે ઉકાળાના બે શીશા બરી રાખી મૂક્યા, એમાંથી રોજ થોડો થોડો ઉકાળો પીવાનો હુકમ છૂટ્યો અને કહેવામાં આવ્યું કે થોડા દિવસ નો જરાખર તેનું સેવન કરવામાં આવશે તો તાવનું નામ નહિ રહે.

કુબ્જાએ આ વખતે કહ્યું : ‘આવા વખતે જરા ખાન રાખતા...’

શિરોષે કહ્યું : ‘હું ક્યાં વધારે પડતું ખાઉં છું બાબી !’

‘સામે જ્યાન તો આપવો જ ! હું શું ખાવાની ના પાકું છું !’

સિવનંદે પછુ કહ્યું : બેઠક નહિ, એ તો તારા વાલા માટે કહે છે શિરોષ !

પછુ શિરોષનું એમાં કંઈ બહુ ન થયું. ઉકાળો જટલી નિખમિતતાથી પેટમાં જતો એટલી નિખમિતતાથી ખોરાક પેટમાં ન જતો. સક્રિત જેવું કંઈ રહ્યું નહિ. ઉકાળો પોતે જ ભણે આખા શરીરને ડુંદાડે ડુંદાડે અગ્નિ બની ધૂમતો હોય એમ લાગ્યું.

તાવ જેમ શિરોષને અચૂક આવતો એમ હમણાં હમણાં વરસાદ પછુ આવવાનું ચૂકતો નહિ. વરસાદને

લઈને ઠંડી પથ્થુ કંઈક વધારે પડતી હતી. આજે શિરીષને તાવ પથ્થુ ધધારે હતો જે ગોઝાના ગાલાના હાથા ઉપર આધારમાં શિરીષ બેઠો હતો. પાચરનાનું કરતો હતો પથ્થુ હાથ ઉપડતો જ ન હતો. ઠંડીએ અને ભૂખે બાળક શિરીષને બેચેન જ બનાવી મૂક્યો.

રાતના કંઈક અગીઆરેક વાગ્યા હશે. વરસાદના છાંટા હજુ પથ્થુ ધીમે ધીમે પડ્યા હતા. તે વખતે શિરીષે દરિનંદના મકાન પાસે આવી જરા પારણું ધરેલું, પારણું બંધ ન હતું, હાથ પડ્યાં જ બિચડી ગયું. જોયું તો એક નાનો ગ્વાસનો દોવો ખૂણામાં અંખો અંખો બળતો હતો અને એના પ્રકરણમાં કમલેશ કંઈક વાંધી રહ્યો હતો. આ લાંબ રસોડા તરફના હતો. વચ્ચે એક બીજો ઓરડો કોશર તરીકે ઉપયોગમાં આવતો હતો અને તે પછીના ઓરડામાં દરિનંદ જોરે ચૂસતું રાખતાં હતાં. બંધે શાંતિ હતી. કમલેશની પાસે જઇ તેના બોળા પાસે શિરીષ હથેલી થઈ બેસી પડ્યો. ચોપડીમાંથી જરા ડોકું કાઢી કમલેશ બોલ્યો.

‘અરે! શિરીષ—આભારે?’

કમલેશને શિરીષ પ્રત્યે ખાસ પ્રેમ હોય એમ બદારથી જોનારને લાગતું જ નહતું. કદાચ બંને વચ્ચેના અબ્યાસ અને ઉમરની અસમાનતાને લઈને એવું હેખાતું હોય તો પથ્થુ ના નહિ, છતાંય પોતાની પાસે શિરીષ આમ સહ ગયો જોઈ, ચોપડી નીચે મૂકી, માથે હાથ ફેરવી પૂછ્યું, ‘કેમ રે! શું થયું?’ અરે! તાવ જ લઈને આવ્યો છે કે શું? વરસાદમાં આમ નીકળવાની શું જરૂર હતી? અને નીકળવું જ હતું તો અહીં આવવાનું કાણે કર્યું હતું હે? મરી જ જવું છે તારે?’

શિરીષે ધીમેથી કહ્યું : ‘મને ભૂખ લાગી છે લાહ!’

કમલેશના ચહેરામાં કાણુ. જોણે કેવો ય ફેરફાર થઈ ગયો. એટલો એકલો બોલતો હોય એમ બોલ્યો ‘ભૂખ શું તને પથ્થુ લાગે છે? તને ય ભૂખ વળગી છે હે?’

‘તમે જામીને બેઠા છો, એટલે મરકરી ચૂકો છો?’

, કમલેશ કંઈક અલૌકિક હસીને બોલ્યો : ‘એવું જ બે હોત તો.....ખેર! બે એક વાત કરું. તારા માસ્તર મઠ કાસે મળ્યા હતા. તારાં તો તે બહુ વખાણુ કરે છે, કહે છે ‘શિરીષ તો બહુ હોશિયાર છે!’

શિરીષના માંદા મોં પર કમલેશે આ વખતે અગદાર બોલ્યો.

‘કહેતા હતા. આતો ને આવો જ હુશિયાર રહેશે તો આમળ જતાં ધનંતમ મેળવશે.’

‘મને કંઈક ખાવાનું આપોને!’

કમલેશે ચોપડી બંધ કરી, જરા આમતેમ જોઈ એક ફિશમનું ચોપાનિયું શિરીષ સામે ધ્યુ, બોલ્યો; તે સિનેમા જોયું નથી, કેમ? કાસે તું મારી સાથે આવજો. આપણે બંને.....’

‘મને ભૂખ.....’

કમલેશે આ વખતે શિરીષને જે હાથે પકડી બેઠો કયો. જરા પીમણ અને તેના ખભા પકડીને કહ્યું, ‘ભૂખલ, ભૂખ ભૂખ કરે છે તે મને ખાઈ બે!’

શિરીષનાં અંધુએ કમલેશનો હાથ ધોવાઈ ગયો, કમલેશે ખૂબ દિલગીર થઈ, શિરીષને નજીક ખેંચી કહ્યું, ‘મારી જૂલ થઈ, લાઇ, રોઈશ નહિ. માટું-કહેવાતું એ હતું કે તારમાં ન ખાતાં સાડું.’

‘ખાવાથી મારો તાવ ઊતરી જાય છે. બા મને તાવમાં હંમેશાં ખવડાવતાં. મને બા પાસે મૂકી જશો? તેમને કોઈને માગ પર દયા નથી.’

ખૂબ દુઃખી થઈ કમલેશ બોલ્યો : ‘ખીલું તારે ને ખોલવું હોય તે બોલજો—માત્ર અહીં દયાનું નામ નહિ લેતા!’

‘અહીં મોટી લાલ્લી ખાવા દે છે. તેનામાં દયા છે.’

પથ્થુ તુરંતના આવતા શિરીષને એ દયાની પૂરી

શી ખગર પડે ! અરે સિરીય, તો શરૂઆતમાં કમ-લેશે તારી જે મરકરી કરી એ કદી ન કરી હોત. તને એ શું ખબર પડે કે તારી અને કમલેશની રિશ્તિમાં અત્યારે કેંઈ ફરક નથી !

એ દિવસ પહેલાંની જ વાત છે. મોટી વહુએ હરિનંદને કહ્યું : 'તમારો લાઇ ચારી સોનાની વોટી ચોરી, વેચી અને ખાઇ ગયો છું !

હરિનંદે તાજગીથી કમલેશને બોલાવીને પૂછ્યું : કેમ ? વોટી ક્યાં નાખી ? આવો ઉઘાડે કપારથી શક્ય ગયો છે હે ?

કમલેશે કહ્યું : એ વોટી ભેદ નથી. મને એની કંઈ ખબર નથી.

હરિનંદે આ વખતે પત્ની સામે ભેંસું, પૂછ્યું "તો પછી ?"

પત્ની બોલશે : 'બીભું ધરમાં લે એવું' કાણ છે ?

હરિનંદે કહ્યું : 'આ ખાવડો પીઆડો એ બોલ્યું છે કે આવા બોલકા ઘરે ગયા છે ! નાસ્તુક.'

એ દિવસ થઈ ગયા છે આ વાતને, ત્યારથી ધરના અનામનો એક ઘણો પથ્થુ કમલેશે ગેંમાં નાખ્યો નથી, એ સિરીય શું ભણે ?

'બહુ ભૂખ લાગી છે ભાઈ !'

કમલેશ આ વખતે બહી પડ્યો. ધીમેથી પાસેનો ચોરડો ઉઘાડ્યો. એક ખુલામાં હરિનંદનો કોટ ટીંગાતો હતો તેમાં હાથ નાખી કંઈક લઇ અને ખહાર આવી બેસો. કહ્યું, 'માલ, મારી સાથે' કહીને પોતે જ એ હાથે સિરીયને બેઠો કર્યો.

હોટેલમાં પહોંચ્યા ત્યારે લગભગ સાઝમજર વાગ્યા હશે. દૂધ અને 'કંઈક ખાવડું' મંગાવી કમલેશે સિરીય સામે ધસ્યું, બોલ્યા—'ખા.'

'તમે મ ખાઓ.'

'મારું પેટ તો ભરેલું જ છે—તું જ ખા !'

ભૂખ કાઢીને આગ્રહ કરવા દે એમ હતું જ નહિ

સિરીયે ખાઇ લીધું ત્યારે મ એવડાની એક મૂઠી રકાગીમાં બાકી રહી હતી કમલેશે કહ્યું : 'આટલું ખાઇ જા.''

'ના, હવે નહિ ખવાય, જરા મ નહિ.'

'અરે ! આટલું તારાથી નથી ખવાડું ?'

સિરીયે હાથ ધોતાં ધોતાં કહ્યું—'ના.'

'ત્યારે એ આમ ખવાય' કહી કમલેશ પોતેજ બાકી વધેલું ખાઈ ગયો. પાણી પી-હાસ' કરી ખહાર આવ્યા ત્યારે સિરીયને ખાવાથી તાવ કંઈક વધારે ચડ્યો હોય એમ લાગ્યું. માફી થઈ શકે એટલા પૈસા હજી વધ્યા હતા પણ કોઈ ચાડી દેખાણી નહિ. સિરીયના હાથ પકડી કમલેશે કહ્યું : 'માલ! જમ્યું—બીભે રસ્તો નથી !'

રસ્તામાં : કમલેશ અને સિરીય વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાત થઇ.

'ભણવું' ગમે છે ?'

'બહુ જ.'

'તને બચુક ચીજ વસ્તુ ભાવતી ન હતી. બહી' ભાવે છે ?'

'બધું ભાવે છે હવે તો.'

એક એટલો ખતાવી કમલેશ બોલ્યો 'કહું કે બહી જ સહ રહે તો ?'

'સહ રહું !'

'હું—ખુબી સહ શી છે. આજ ભૂખ જ દેરાન કરે છે !' પણ થોડીવાર મંબીર ભાવે બોલ્યો, 'તું બહી' ભણ્યા આવ્યા છે સિરીય. જ્યાં સુખ જેવું' નામ નથી ત્યાં એની નિયા આસા રાખીને ફરવાથી શું ફામશે ? હું બહી સાત વરસ થયાં રહું છું. તારે મ રહેવું પડશે—રહેવું ભોઈએ, માણસ હો તો ભૂખ, કંઈક, અત્યાચ એ બધું સહન કરજે. ખાવાપીવા ખાખત કદીય અડા ન કરેતો. તું કહીશ 'ખામમાં આમ હતું અને તેમ હતું'—પણ ત્યાં આપણી મા હતી એ તું કેમ ભૂલે છે ?

શિરીષે તાબુનકાને કહ્યું : 'તો રવમાનનું શું કંઈ નહિ !'

'ના, કંઈ નહિ. જે સમજે એની પાસે રવમાન. અહીં એમ આલે ભાઈ. મારો જ દાખલો લે. જે દિવસથી મેં ઘેર ખાધું નથી, એ લોકો કોઈ કહેવાનાં નથી કે તું ખાઈલે. એટલે શું હું નહિ ખાઉં? ખાવાનો જ વળી. કંઈ ભૂખે નહીં મરી જઉં. પણ મારું કે તારું દુઃખ સમજવાનો કોઈ પ્રયત્ન પણ નહિ કરે. પ્રયત્ન કરશે દુઃખ વધારવામાં. કહેશે, 'ખાશે જ્યારે ભૂખ લાગશે ત્યારે-નારતો ખારતો ક્યોંદશે !' એર ! દુનિયામાં આવાં જ બધાં માણસો નથી વસતાં. આપણી આસપાસ જ મા, બહેન, ભાઈ બધાં જ વસે છે. જ્યારે જ્યારે અડીથી લાગી છૂટવાનું મન થાય છે ત્યારે ક્યાંકથી આવી માતાઓ, બહેનો અને ભાઈઓ આવી સામાં ગેલાં રહે છે અને હિંમત આપે છે. ખોડું નથી બોલતો શિરીષ એ મારો અનુભવ છે.'

ધર લગભગ પાસે આવતું હતું, ખિસ્સામાં બાકી રહેલા પૈસા શિરીષના હાથમાં મૂકતાં કમલેશ બોલ્યો, 'તારી પાસે રાખ કામ લાગશે.'

શિરીષને શું બોલતું એ કંઈ સંજ્ઞા નહિ. મ્યુનિ-સિપાલિટીના ફાનસના પ્રકાશમાં કમલેશ સાંચું બેસ્યું તો દુઃખભર્યા મોં પર પણ રિસત રમી રહ્યું હતું.

'એ લોકો અચાની છે, એને જ્ઞાન નથી મળ્યું' એ એના કમલાગ્ય છે અને એટલે જ તો દયાને પાત્ર છે. કદીય એવા ઉપર કોઈ ન કરતો ભાઈ, બધું સહન કરી ભણવાનું મુશ્કેલ નહિ. જે વસ્તુઓ તુચ્છ છે અને મોંઝે આણી તું તુચ્છ ન બની જતો.'

શિરીષ બોલ્યો : આજે ન ખાધું હોત તો જ મારું હતું.

કમલેશે ગભરાઈને કહ્યું, 'કેમ તાવ કંઈ...'
'તાવની બીક હવે ન રાખશો ભાઈ, ભૂખને હરાવવાનો પ્રયત્ન થયો હોત !' હું એ કહેવા માગતો હતો.

કમલેશે આનંદમાં આવી જઈ શિરીષનો હાથ દબાવ્યો. તાવ એવાને એવો હતો પણ હવે વધારે ઝડે એવું લાગતું હતું.

ઘેર પહોંચી પોતે હાથે પધારી પાથરી દઈ શિરીષને સ્વાડ્યો ચારે તરફ ઓઢાડી તેને પૂછ્યું, 'તારે માથે હાથ ફેરવું? અર્ધાં ઘેનમાં શિરીષ બોલ્યો ફેરવો.'

ફરીવાર જ્યારે બેસ્યું ત્યારે તાવ હતી ગયો હતો. પરસેવો વળ્યો હતો તેને ધીમેથી કૂંજી નાખી માથા તરફથી અને પછે પાછું ખરાબર ઓઢાડી જ્યારે કમલેશ રસ્તા પર આવ્યો ત્યારે પાંચ વાગવાને ઝાઝીવાર ન હતી.

નવી પ્રજા અને ધર્મવૃત્તિ

૨૫ હરજીવન સોમયા

૬૬

—૬૬

[૨૫ ની મોઘપોથીઆથી અત્યારના સમયમાં અર્થવા યોગ્ય પ્રશ્ન પર ઉપરનો નિમંધ પ્રાપ્ત થયો છે એ પ્રશ્ન આપણી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપદ્ધતિમાં પૂર્ણ જ અર્થાનુષઠ રહ્યો છે હવે એનો નિર્ણય કરવાની ઘડી આવી પહોંચી છે ત્યારે આ લેખ સમયસરનો થશે]

—ભરત ટોપરાણી

૬૬

૬૬

એક વડીલને એકે જણવા જવા હતા વાતોમાં એમણે નવી પ્રજામાં ધર્મ અને અધ્યાત્મવૃત્તિના સ્થાન તરફ નિર્દેશ કરતા કહ્યું 'હવેના જુવાનોમાં અધ્યાત્મશક્તિ જ નહિ એ એક લાગે કુ ખર્ચી વાત છે ' એ વડીલની વાતનો એક બીજા તરફ હલો અને જે ખાસ પ્રસંગના અનુસંધાનમાં એમણે એ અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો તેમાં એમના કહેવાનો જે ભાવ હતો તે સાચો હતો એટલે એ સમયે આ વિધાન ઉપર ચર્ચા કરના જેવું નયોત્તર નહિતર એ વિધાન એટલેથી જ સ્વીકારી લેવા જેવું નથી એમ અને લાગેતું નવી પ્રજા ઉપર આ જે આરોપ મૂકવામાં આવે છે તેની સાથે જૂની પ્રજાની ધર્મવેનછા નિષ્પલ્લ યતા અધર્મની વાતનો ખજુ વિચાર કરવો જોઈએ જે મોમ ન થાય તો આપણી પ્રગતિ પ્રત્યેક અંશે રૂધાપ

શાળામાં ધાર્મિક શિક્ષણ નહોં આપતું તેથી નવી પ્રજામાં આનંદ દેશો આવે છે " આવા વિધાનો પછી ધણી વખત આપણે જાણીએ છીએ અહીં પ્રેરણાને કેટલીક તાળાઓના સચાનકે પોતાને ત્યા પ્રાર્થનાના કમો રાખે છે ઝીનાના ભોધો એમણે છે કુરાનના અને મહમમના વર્ગો ફરજિયાત રાખે છે

આ વિધાનો શુ સાચા જ છે ? ને એ એ અર્થમાં લેવાયા છે તે અર્થમાં તેનો ઉચ્ચ શોધવાથી પ્રગતિ-શુ અરેખર ધાર્મિક થશે ? ને એમની ધાર્મિકતા વ્યક્તિને, સમાજને, દેશને અરેખર લાભકારી બનશે ?

મને લાગે છે કે અધ્યાત્મવૃત્તિ ધાર્મિકવૃત્તિને એ સાંપ્રદાયિક વનણના અર્થમાં નહીં ખજુ ધર્મ-ફરજ-વૃત્તિના અર્થમાં લે જ એ વિધાન સાચાં કરી શકે છે બીજા અર્થમાં એને લઈને એનો ઉપાય શોધવો ધર્મવૃત્તિ આવે જ એની ખાતરી નહીં, કેટલીકવાર તો એ ધર્મની વિધિઓ કઠણો કે જડતા લાવે છે વ્યક્તિને એ એક વાઙ્મામાં બાધી લે છે વિચાર કરવા લાગે કે આ ના નતો તે વ્યક્તિને તેના સમાજને, દેશને અને ખાનગીતને નુકસાન પહોંચાડે તેવી છે

એક શાળા છે ત્યાં હિંદુધર્મની વિધિઓ થાય છે કે તેની જાતની પ્રાર્થનાઓ થાય છે, એ શાળામાં થોડા મુસલમાનો ખજુ હોય તો ' નો શાળા સમ ભાતી હોય અને તેને વ્યવસ્થા કરવી પાસે છે શકે તેમ હોય તો એ મુસલમાનો માટે કોઈ મુ ના માનવીની અને તેમને માટે જદી વિધિઓની વ્યવસ્થા કરે પણ કોઈ શાળા એની પછી હોય કે બસા દિકુ મુસલમાન પારસી ખ્રિસ્તી ચહુદી એના ધર્મોના નિવાધાઓ હોય ત્યાં એ શાળાએ એ દરેક માટે તેમની પોતાની વિધિઓ માટે અલગ જોડાણ કરાવી દેવો ?

મને તો લાગે છે કે આ નધી અનગી રીત કે ધર્મ એટલે વિધિ નહીં, ધર્મ એટલે અમુક એક ભાષામાં જ રજૂ કરેલા વિચારો નહીં ધર્મ એટલે વાઙ નહીં શાળામાં ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાની આ રીત જ અનગી છે

મને તો એટલે સુધી કહેવાનું મન થાય છે કે શાળામાં બધા જ વિદ્યાર્થીઓ એક જ ધર્મના હોય ત્યાં પણ એ ધર્મની વિધિઓ નહીં હોવી જોઈએ. વિદ્યાર્થી પુખ્ત વયનો થઈ જાય ને તાર્કિક દષ્ટિએ અનુક વિધિનું મહત્ત્વ સમજી શકે એવો ન થાય ત્યાં સુધી એને એ વિધિમાં ભાગ ન લેવડાવવો જોઈએ. એ વિદ્યાર્થી અનુક એક ધર્મનો છે તેનું જ્ઞાન-એને શાળામાંથી તો ન જ થવા દેવું જોઈએ. એના સંસ્કારને જ પ્રગટવા દેવા જોઈએ ને તેમાં માનવધર્મની દૃષ્ટિએ કાંઈ જીજ્ઞાસ જણાય તો શિક્ષકે અથવા તો શાળાના વાતાવરણે શબ્દો દ્વારા નહીં પણ કાર્ય દ્વારા તેમાં સુધારો લાવવો જોઈએ.

ધર્મ એટલે માનવતા. અને એ માનવતાનું શિક્ષણ શબ્દોથી નહીં પણ કાર્યથી, વાતાવરણથી વિદ્યાર્થીને મળવું જોઈએ. એટલે જ શોધો એમ કહે છે કે શાળામાં ધાર્મિક શિક્ષણ હોવું જરૂરી છે. તેમણે એ બધું આપતાં પોતાનો અર્થ પણ પ્રગટ કરવો જોઈએ, સાંપ્રદાયિક શિક્ષણ તો પહેલાંની શાળાઓમાં અપાતું જ હતું. નાનાં નાનાં પાંચ સાત વર્ષની ઉમરનાં બાળકોને ‘સનાતન ધર્મ’ એટલે જે ધર્મ નિત્ય એક જ છે’ આ જ્ઞાતવું મહવાક્ય બહુ લાંબા લઘુકારથી કવિતાની પેઠે બોલતાં મેં સાંભળ્યાં છે; એ બોલતાં હતાં ત્યારે તેઓ શું બોલે છે તે હું સમજી શકતો નહોતો, એ બોલાવનાર શિક્ષક શબ્દો સમજી શકતા હશે તો તેઓ તેનો અર્થ નહિ સમજતાં હોય, શબ્દાર્થ સમજનારને માટે પણ એનું શ્લેષ સમજવું સહેલું નથી તો બાળકની ક્યાં વાત કરવી ? સાચી માનવતાનાં હૃદયનમાં નાનાં બાળકો પાસે આ વાક્ય બોલાવવાનો કંઈ અર્થ છે ખરો ? કિશોર વિદ્યાર્થીઓની વાત કરીએ, નવલ્લે કામચે રાજ્ય... એ શ્લોક ક્યો જ સારો છે ને એ સાવના જેમ બને તેમ વધુ ખીલવવાના પ્રયત્નની બહુ જરૂર છે. છતાં વિદ્યાર્થીઓને એ શું કામની છે ? એમની એ જિંદગી રમવાની છે. આનંદ કરવાની છે, અભ્યાસ કરવાની છે. એમને તો રમવામાંથી જ શીખવવું જોઈએ કે સાહસ શું છે, હૃદતા શું છે, ખજારદારી શું છે, ઉદારતા શું છે, એ જ રીતે આનંદ અને અભ્યાસમાંથી એને શીખવવું જોઈએ કે પોતાના

આનંદમાં એ જીમને પણ લાલ આપવાની વૃત્તિ ધરાવે, એમાં નિર્દોષતા રાખે, ઘીવટ, ધીરજ, ઉદયમ મહેનત વગેરે ગુણો ખીલવે. આવી રીતે માનવતા બધા ધર્મોનું જ્ઞાન અને સંસ્કાર તેનામાં પ્રગટાવવા અને વિકસાવવાના પ્રયત્નો થવા જોઈએ. આ રીતે કેળવણિયે જ એનામાં રચાઈ થશે ને તે સર્વને ઉપકારક બનશે.

આ ગુણો એ જ ધર્મ, સામ્પ્રદાયિકતા એ ધર્મ નહિ. પહેલાં આ ગુણોનો પ્રભાવ આવી જાય તે પછી જ વિદ્યાર્થીને સમ્પ્રદાયનું જ્ઞાન મેળવવું હોય તો તે જ્ઞાત મેળવી શકે તેમાં સાધનો બિંધાં કરવાં જોઈએ. વહીવટોએ તેમાં અંશુલિનિર્દેશ કે માર્ગદર્શન કે સ્પષ્ટીકરણમાં જ મદદ કરવાની છે.

આધ્યાત્મિકતા એ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ ધર્મવૃત્તિ કરતાં જુદી જ વસ્તુ છે, ક્યો માણસો ધર્મવૃત્તિવાળો હોય, એમનામાં માનવતા પૂર્ણપણે હોય પણ છતાં તેઓ આધ્યાત્મિક ન હોય એ સંભવિત છે, એ લગભગ ખરું છે કે નવી પ્રજામાં આધ્યાત્મિકતાનો અભાવ છે પણ એ આધ્યાત્મિકતા એના રૂઢ અર્થમાં બાકી તો મને લાગે છે કે જોનામાં માનવતા જ તેનામાં આધ્યાત્મિકતા છે જ, જેમ ચાર બોલીએ એટલે એમાં બે આવી જાય તેમ. રૂઢ અર્થમાં આધ્યાત્મિકતા જેને કહેવાય છે તે આધ્યાત્મિકતાની જરૂર દરેકને હોવી જ જોઈએ, -દરેકમાં એ કેળવણી શકે-આ વિષે જુદો વિચાર થવો જોઈએ. શાંતિથી, એકાગ્રતાથી જોડા બિંદરીને સ્થિર આસને એક બાબતનો વિચાર કરવો, અંતરીક્ષ પ્રાકૃતિક બળો પણ કાર્યના પરિણામ પર અસર લાવનારાં હોય છે, એટલે આપણા અંતરમાંથી પણ મહિનતા માનવે દૂર કરીને કાર્યો કરવાં એ અર્થમાં આને આધ્યાત્મિકતા એાહી દેખાય છે તે સાચું છે; પણ એ આધ્યાત્મિકતા બ્યક્તિગત અનુભવ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. એ અનુભવ વિના પૂરી આધ્યાત્મિકતા આવી શકતી નથી.

પણ આભારે તો આપણને જરૂર છે દરેકને માનવ-ધર્મની સમજની. એ માનવધર્મની સમજની બાબતમાં પહેલાંની પ્રજા ન્યાં હતી ત્યાં જ-કદાચ કોઈ જુદા રથાને, પણ સપાટી તો એ જ-નવી પ્રજા છે. એ વધુમાં વધુ વિકાસ પામે એવી તો આપેક્ષા આપણા સૌની હોય જ.

“આ દુનિયામાં વધુ જીવવાનું મન થાય એવું શું કે મને દુઃખ થાય ?”

એમ કહેતા એક પાછંદ કાચાવાળો હાથપમમાં બેઠો. પહેરેલા કેદી પોતાની બેઠીના બારણાના અડા સળિયા જાલીને ઝેલો રજો.

બેઠીની સમક્ષ લેલરની કચેરીનો કારકૂન આવીને ઊભો હતો. તેણે પોતાના હાથમાં રાખેલા કાગળિયા વાંચીને પેલા કેદીને કંઈક વાત કરી હતી તેનો તેણે ઉત્તર દીધો હતો.

“પણ, તને ફાંસીની સજા કામમ આપી છે તો ‘પણુ’ દુઃખ નથી થાયતું ?” કારકૂને પૂછ્યું.

“અરે મારા સાહેબ, મેં તમને કહ્યું ને કે મને આ દુનિયામાં વધારે જીવવાનું મન થાય એવું કંઈ જ નથી થાયતું. પછી હું શા મારે દુઃખી થાઉં ?” એમ કહેતા એ કેદી ધીમું હસવા લાગ્યો.

કારકૂન ઉત્તર સંભળીને સગભર અવાક થઈ ગયો. તેનો તો અતુલ્ય હતો કે એ કોઈ કેદીને ફાંસી કાચ રહી છે એવી ખબર આપીએ તો એ તત્ત જ રહી પડે. પણ આ તો કોઈ બુદ્ધી જ મારીનો, આદમી નીકળ્યો !

“કેટલાં વરસ જેલમાં કાઢ્યાં છે ?”

કારકૂને પોતાની પાસેનાં કાગળિયા ઉઘાડવાતા કેદીને પૂછ્યું.

“કેટલાં શું, આખો જન્મકાલ તો જેલમાં કાઢ્યો. હવે શું પૂછો છો ?” એમ કહીને ફરીથી એ મગ્તીમાં આવીને હસ્યો.

“સાથી સજા શું ?”

“સાહેબ, એ વાત જવા દો ને”

“કેમ ! કહે તો ખરે ?”

“અરે એ તો લાંબી વાત છે.”

“તો પણ બન્યું શું ?”

કારકૂને પોતાના હાથમાંના કાગળિયા ઉઘડતાં ઊંચતાં જોઈ પૂછીને તેનો પૂર્વ ઇતિહાસ જાણવાની પ્રશ્ન કરી ત્યારે હું એ બંનેની વાતો સંભળતા થોડે દૂર ઊભો હતો. મારી તરફ આંખો ચિંધીને કેદીએ કહ્યું.

“આ લાઈ જમા શું તેમને પૂછો.”

“પણ, તું જ કહે ને ?”

“ના, લાઈને મેં વિચારથી બધી વાત કરી છે.”

“તો પણ મારે તો તારી પાસેથી જ વાત સંભળવી છે.” કારકૂને આગ્રહ કર્યો. ને મારી તરફ ફરીને બોલ્યા ;

“કેમ, મારે એને જ મોટીથી એની વાત સંભળી નોંધવે ?”

હું ઉત્તરમાં હસ્યો. મને એક ફાંસીની સજા સંભળીશવવા આવેલા કારકૂનમાં એ સમયે મંભીરતાની બેજુષ તો લાગી પણ એ વિષે હું કંઈ ન બોલ્યો.

“તો બોલો તમને શી વાત કહ્યું ?” કેદીએ પોતાના બેઠી પહેરેલા હાથ વડે પમની બેઠી સરખી કરતા કારકૂનને પૂછ્યું.

“મને એ વાત કદ કે તને સજા કપારે થઈ ?”

“મને પહેલી સજા તો આજથી આશરે પચ્ચીસ વરસ પહેલાં થઈ” એમ કહીને કેદીએ પોતાની આંખો દૂરની દીવાલો ઉપર તાકો રાખી.

“ક્યાં યુનો ક્યાં હતો ?”

“યુનો ? યુનો તો એવો હતો કે—” એટલું બોલીને એ અડખઘાટ હતી પડ્યો.

“કેમ શું થયું ?”

“ના કે, એ તો યુનાનો પ્રસંગ થાદ આવવાયો મને અત્યારે મારી જિંદગી ઉપર હસવું આવે છે.”

“કેમ એવું તે શું બની ગયું ?”

કારકૂને પ્રથમ પૂછ્યો. તેના ઉત્તરમાં એ કેદી હસી ને ફરીથી ગંભીર બન્યો. ને બાંહે પોતાની જૂની વાતને સંભારવા મથતો હોય એમ લાગ્યું.

‘સાહેબ, વાત તો સાવ નજીવી છે. વાતમાં કંઈ માલ નથી મારે એક ઓરત સાથે મહોળાવત હતી’ એ વાત કહેતાં રોકાયો.

“હું પછી” કારકૂને તેની સામે જોઈને પૂછ્યું.

“પછી ઓરતે મારો સાથે શાદી કરી. ને થોડા જ મહિના થયા ત્યાં એ બીજાની સાથે ચાલી ગઈ.” વળી એ અટક્યો.

“હ.. પછી.”

“પછી તો મારા યુરસો હાથમાં રહે ? મેં એ આદમીને રસના વસ્ત્રો છૂરી મારી દીધી. એ મરી ગયો. હું પોલીસ પાસે જાતે હાજર થયો. મેં યુનો કબજા કરી લીધો.” આટલું કહેતાં તેની આંખો બાંહે તેજથી ચમકી ઊઠી. જૂના પ્રસંગનું વર્ણન તેની નજરની સામે બની રહેલું લાગ્યું. એ ફરીથી બોલ્યો:

“મારો કેસ ચાલ્યો. મને બનમટીપની સજા થઈ.” ઝોણે વાત પૂરી કરી હોય એવું તેના બીમા પડેલા અવાજ પરથી લાગ્યું.

“પછી તને કંઈ જોલમાં રાખેલો ?”

“તરત તો અહીં સાબરમતીમાં જ મને લાવેલા ?”

“પણ, પાછળથી ?” કારકૂને પૂછ્યું.

“પછીથી મને કાળાપાણીએ બાન્દામાનમાં મોકલ્યો.”

“ત્યાં કેટલાં વરસ કાલ્યાં ?”

“પૂરાં બારીસ વરસ કાલ્યાં. ?”

“પછી ?”

“પછી તો હું છૂટ્યો.”

“ત્યારે વળી પાછો શું યુનો કરીને બાંહે ફાંસીની સજા મેળવી ? કારકૂને આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“એ તો એજ જૂની વાત બની ગઈ.” તેણે.

કંઈક બેદરકારી બનેલું રિમત ક્યું ને પોતાના પગની ખેડી સરખી કરી તેના ખલુખણાટ થયો. શાન્ત વાતાવરણમાં એ લોખંડી ખેડીનો અવાજ ગાજી ઊઠ્યો.

‘શું જૂની વાત ?’

‘ખૂન જ’

‘શું કહે છે ? કાનું ?’

‘જે ઓરત નારી ગઈ હતી તેનું.’ કેદી ફરીથી બેપરવાઈથી હસ્યો.

“તું આટલાં વરસ કાળાં પાણીમાં રહ્યો તોપણ એ બધું બૂલી ન ગયો ?”

“સાહેબ બૂલાય શી રીતે ?”

“કેમ એમ કહે છે ?”

“સાહેબ મને સજા મળી તે પછી જાણે પથ્થરના દિલનો આદમી હોઈ” એવું જ મારી ચોકી કરનાર સિપાઈથી માંડીને મોટા અમલદારો માનતા ને મને મારતા પછી હું મારી વાત શાથી બુલું ? તમે એમ ના માનતા સાહેબ કે હું કોઈ જામકર ખૂની છું. મારી પાસે પણ તમારા જેવું એક ધડકલું હોયું છે. પણ શું કરું ? જરા યુરસામાં આવોને મેં ન કરવાનું કામ ક્યું ને પછી તો મને એ કામ ફરીથી ન કરવાનાં વિચાર સૂઝે એવું વાતાવરણ જ ન મળ્યું. પછી મને સમજાવે કે હું ફરીથી ખૂન ન કરું તો ખીલું શું કરું ?” કેદીએ પોતાના દિલની વ્યથા કાલવવા માંડી ત્યારે મને ને થેલા કારકૂનને એક સરખો જ સહાનુભૂતિનો ભાવ થયો એમ અમે પરસ્પરની સાથે એ વખતે એક નજરની આપ લે કરી લીધી તે ઉપરથી હું કળી ગયો.

થોડો વાર કેદી કંઈ ન બોલ્યો ને શૂન્યવત ઝભે રહ્યો. કારકૂન પણ તેને કંઈજ વધુ પૂછી ન શક્યો. ત્યારે ફરીથી કેદીએ કહ્યું:

“તમે મને ફાંસી કાપમનો સરકારનો હુકમ સંભાળાવવા આવ્યા છો પણ હું મારો અવાજ કાને ને શી રીતે આ દીવાલોની બહાર પહોંચાડું કે આ દીવાલોની ભીતરમાં ઈન્સાનિયત સાવ પરવારી ખેડેલી છે. હું કાને કહેવા બાંહે કે મારા જેવા કેટ-

લાયે સમજદાર માણસોને જેના લાગીને તેની ઉપર જીલ્લા કરવાની મનાઈ ફરમાવતો ત્યારે જ ખૂન પણ રોકાશે તે ખાસ જણાવી ઉત્સાહિતવતું દેવાનું નીકળતું અટકશે ”

કેદીએ પોતાની દૈન્યવતાળ કામચલાઉ કાલવતા મહેરા ઉપર રાજ પ્રગટ કરેલો તે જોઈ જ વારમા સમીચેનો લાગે ને હસીને મોઢ્યો

“ પણ આ જાણી વાતનો કાર્ડ અર્થ નથી અને સુખેથી ફાસીએ લટકાવેલો, આ દુનિયાની સામે કુહસતાં છીંખે છું ફાસીએ અંતર તો પણ કુ કાઈને દોષ દોષ વજર હસીસ મોજથી હસીસ કે દુનિયા કેટલી અધિભારી છે ! ” એમ કહીને તેણે એક અટકાવ કમું એજ સમયે એની જોડોના મોજ પાસે

બેઠેલું એક કજૂતર સમઢીને ફેક ફેક કરતું જોડી મધુ

મને એ જોડો જતા કજૂતરની સામે જોડું ને એમ જ વિચાર આવ્યો કે એક મુઠું પ્રફી પણ પેલા કેદીની સાથે સર પૂરાવવા જ જાણે કહી રહેતું હતું

“ ફટ ફટ છે દુનિયા તને !

અને ફિરજર એ પૂણ હસી રહેલા કેદીને ચારેક દિવસ પછી ફાસી આપનારાઓએ મહુ પણ ખડુ કે ફાસીને માથે હસને હસતો ડેલી થડી સુધો જણા રહેનાર એ એક જ કેદી એ જેના કતિહાસમા મળી આવેના હતા ! આ દુનિયામા એક મસ્ત મુસા ફર તરીકેની પોતાની સજા તેણે પૂરી કરી હતી એ કાર્ડ નાની સ્ત્રી સિદ્ધિ નહોતી

સ્વતંત્ર દેશનું શિક્ષણ

કુનાઈટ રેટર્ડ બ્રીફ અમેરિકામા પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત છે અને મફત પણ છે—મફત કોલેજ કે ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણી લેનાર વિદ્યાર્થીને તેને મળે માર્ગ શી બાકી પડતી નથી પણ મબ સુમસ્તના કલેસમાથી એ કેળવણી અર્થ નીકળે છે

એ દેશની ૧૩ કરેટની વસ્તીમા બે કરોડ નેક લાખ વિદ્યાર્થીઓ છે એમના બે કરોડ ફક્ત લાખ દેશની પ્રાથમિક નિરાજોમા જાણે છે શક્ટના આ વિદ્યાર્થી સવહને શિક્ષણ આપવા મળે ફક્ત અઢી થાડું સિફ્ટો અને આ થાડા રોજવાસા આવેલ છે અમેરિકામાની સરકારી નિરાજો પાછા તેની સરકારે ૧૯૪૦ ના એક વર્ષે ફરજિયાત શાળાનાર અખતર રૂપિયા એટલી રકમ ખરચેલી અમેરિકાને ઉત્તમ પ્રમાણ દેશ મનાય ૥ અને એ મુખ્યત્વે મેળા રહેશેના બનેલ હશે એવી હ પના થતી હોય છે ખસુ એ દેશની દર ૧૦૦ માની ૮૮ શાળાઓ પ્રાથમિકસ્તરેમા આવેલી છે એ શાળાઓમા જ અમેરિકામા અતેના અદ્ય વિદ્યાર્થીઓ જાણે છે અને દેશના કુલ શિક્ષકોના અંગે સોન એમને લાડ વધમા રોકાશે ૥

અને રાજ્ય પ્રાથમિકસ્તરેમા એક રજાથી વીંત રજા વચ્ચેના અતર એટલા મોટા ૥ કે અમેરિકાન ગાયકાના નિશાળીઓમા હજુ લાગેને ઘરથી નિશાળ અને નિરાજથી ઘર સુધીનું અતર મેળા હવામાલો (મોટર બસ) આ કાપડ પડત હોય છે આમા અમેરિકામા કુલ એટલી મોટી હવામાલો છે તેવી અઢી સુધ્ય ૮૩,૦૦૦ લાખી ગાયકાઓની સેવામા રોકાયેલી છે પોતાના પ્રાગાને નિરાજે પહોંચાડેલ થા થતા મેળા હવામાલો—અર્થ આગળ અમેરિકા ફરકેથી ડીસ કરેડ રૂપિયા ખર્ચે છે

છતાં એવા પણ હંમેસા અને લાગે આમડા અમેરિકામા છે કે જે ઘર નિશાળ સુધીની લાખી થાડ પગ આગીને કે થોડા અજવા અજવાર ઉપર સવારી કરીને માતા હોય છે

વૈજ્ઞાનિક જગતના આદિદલનો લોકલોચ્ય ભાષામાં વર્ણવતી માસિક નોંધ :

વિજ્ઞાન દર્શન

શ્રી. બંસી ગાંધી વી.એસસી.
પ્રોફે. જયતિલાલ કે. એ.એ.,
एम. एससी.

ડૉ. નરસિંહ મુ. શાહ
एम. एससी. पीएच. डी.

આજે વિજ્ઞાનને માત્ર મોટેથી માન આપનારાં ઘણાં જાડી આવે છે : પરંતુ ઇત્તરના અનેકવિધ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે વિજ્ઞાન અને તેની રીતો અખત્યાર કરનારા જૂજ નીકળે છે. સરકારી હોવાનો દાવો કરતો ભાગ્યે જ કોઈ દેશ હશે, જે વિજ્ઞાનની આખતમાં આપણા દિલ્લિસ્તાન જેટલો પછાત હોય.

પડિત જવાહરલાલ નહેરુ

આંખલીયા [કચુકા]નું રાસાયનિક

અ ન્વે ધ ણુ

ઈન્ડિયન જર્નલ ઓફ એગ્રિકલ્ચરલ સાયન્સ નામના કૃષિવિજ્ઞાનના અંગ્રેજી માસિકમાં (ઓગસ્ટ, ૧૯૪૫નો અંક) રાજનારાયણ અને શિખીશુપણ દત્તને ઉપર દર્શાવેલ શીર્ષકવાળો એક રસદ્રવ્યો તેમજ મહત્તાપૂર્ણ લેખ છે. તેનો ઉપયોગી સાર અહીં આપ્યો છે.

આંખલીને વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ Tamarindus Indica (ટેમેરિન્ડસ ઈન્ડિકા) કહે છે. તે શિંખી-લેગ્યુમીનોસી વર્ગનું જાડ છે. દિલ્લિસ્તાનના લગભગ બધા ભાગોમાં તે મળી આવે છે. તેનું વાવેતર પણ કરવામાં આવે છે. ઊંચાઈમાં તે કેટલીક વાર ૭૦થી ૮૦ ફૂટ સુધી પહોંચે છે. રસતાની ખંને બાજુએ શીતળ ઊંચકા માટે તેને વાવવામાં આવે છે. આંખલીના પાન નાના ગ્રીણા હોય છે. આંખલીને કાંટ આવે; એમાંથી કાંટરા થાય. કાંટરા રંગે લીલા હોય અને રસાદે ખાટા લાગે. જે પાકે એટલે આંખલી થાય. કાંટરા સામાન્ય રીતે આંગળા જેટલા જાડા, ઠથી ૬ ઇંચ લાંબા અને આકારમાં લગભગ સીધા અથવા વળેલા હોય છે. બહારની કંઠાય અને બરુ છાલતી અંદર ખાટો રસદાર

માથો હોય છે. તેની અંદર ૪થી ૧૨ બી-કચુકા આવેલા હોય છે. બીની આસપાસ સફેદ કંઠાય પાતળા પડનું લોંકણ આવેલું હોય છે, અને તેની આસપાસ ખાટો રસવાળો માથો (pulp) હોય છે. ખાટા પદાર્થમાં સાકરના જૂજ પ્રમાણ ઉપરાંત મુખ્યત્વે કાર્બનિક તેજાઓ (organic acids) હોય છે, જેમાં એસેટિક, સાઇટ્રીક તેજાઓ ઉપરાંત ખાસ કરીને ૬-૮ ટકા ટાર્ટારિક એસીડ હોય છે. તેનું અર્ધુ પ્રમાણ રચના એસીડ રૂપે અને બાકીનું પોટેશિયમના સ્થાર રૂપે આવેલું હોય છે.

કચુકા રંગે જૂરાકળા, આકારમાં સામાન્ય રીતે સમઘોરસ, પરંતુ કેટલીક વાર ગોળ વા લંબગોળ હોય છે. આશરે અર્ધી તમુ લાંબા અને આશરે એટલા જ પહોળા અને પાચેક તમુ જેટલા જાડા હોય છે. તેમાં રહેલા તુરા પદાર્થોને કીધે કચુકા તુરા લાગે છે. તેને ઉકાળીને ચુમમાં પર પોટીસ તરીકે, ખાસ કરીને ખીલ મટાડવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેનો ભૂંડ પાણી સાથે મેળવી ખાંસી અને દમમાં કષાળ ઉપર લગાડનામાં આવે છે. મલખાર, મદાસ, આંધ્ર, બંગાળ અને મધ્ય પ્રાંતોમાં ઉપરનું ફેલતું કાંદી નાખી, અંદરનું ખીજ શેષી અગર પાણીમાં ઉકાળીને ખાવાના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. કેમેરાનના લખવા મુજબ કચુકામાંથી તૈયાર કરેલી સીમેન્ટ અગર લુગ્ગી

ધાનમાં પર લગાડવા માટે વપરાય છે. મધ્ય આત અને મહાસપ્ત કચુકાને લેઈ તેના ફોલ્ડર કાઢી નાખી મી જને રળી તેનો લોટ કરવામાં આવે છે. આ લોટ ચક્ર કે મકાઈના લોટની માફક ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ લોટની ઘણી જાતની મીઠાઈઓ પણ બનાવવામાં આવે છે. યુનાની ખદ્મિમાં કચુકા તુરા, વાંચુ ઉત્પાદક, આખે અધારા બાવતા હોય તો તેમાં ઉપયોગી, અને કાળજીની ફરિયાદો અને સોજામાં બહારના લેપ તરીકે વપરાય છે. મહામાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

કચુકાની આખી ઉપયોગિતાને અંગે તેનું રાસાયનિક પૃથક્કરણ થાય તે અત્યંત જરૂરી છે. ૧૮૪૨માં થોપ અને કૃષ્ણએ આ અન્વેષણ કરેલું તેમના પૃથક્કરણ પરથી જોયે છે કે કચુકામાં પેક્ટીનનું ખૂબ મોટું પ્રમાણ આવેલું છે તેમજે શીઘ્રી કાઢ્યું કે ૫૮.૫ ટકા પેક્ટીન કચુકામાં છે તાજેતરમાં આ પૃથક્કરણ રાજનારાયણ અને દત્તે કરી ચોક્કસાઈથી કચુ અને તેમના પરિણામો, પ્રમાણ પ્રથમ ધવેલ અન્વેષણ, બરાબર નથી તેમના આઠા નીચે આપીએ છીએ.

રાજનારાયણ અને દત્તે	થોપ અને કૃષ્ણ	
રટાર્થ	૬૫.૨૦ ટકા	—
આલ્બુમીન	૨૦.૧૨ ટકા	૧૫.૪૦ ટકા
તેલ	૬.૮ ટકા	૬.૪ ટકા
સાકર	૨.૮ ટકા	૨.૮ ટકા
રેસા વગેરે	૨.૪૩ ટકા	૫.૦ ટકા
એસ	૨.૪૫ ટકા	૨.૫ ટકા
પેક્ટીન	—	૫૮.૫ ટકા
પાણી	—	૧૦.૨ ટકા

એ રજૂ છે કે કચુકામાં રટાર્થ અને આલ્બુમીનના પદાર્થોનું પ્રમાણ સાડુ છે એટલે તેનો ઉપયોગ અગત્યના ખોરાક તરીકે ચર્ધ સકે ઉપરાત તેમાં આવેલા રટાર્થના મોટા પ્રમાણને લીધે કચુકા વણાના ઉદ્યોગમાં સાધકીય માટે વપરાય છે.

કચુકામાં પેક્ટીનનું અસ્તિત્વ છે કે નહીં એ નક્કો કરવા વિશેષ સંશોધનની જરૂર છે. એ અન્વેષકો એકત્રિત નથી.

[પુરવણી —તાજેતરમાં બહાર પડેલા રાસાયનિક અને ઈન્ડસ્ટ્રીયલ રિસર્ચના જર્નલમાં થોપ કૃષ્ણ અને રાવે કચુકાના પેક્ટીન પર પોતાનું વિશેષ સંશોધન પ્રગટ કર્યું છે. કચુકાના પેક્ટીન સામાન્ય ક્યુલોઝાથી કાઢવામાં આવતા પેક્ટીન કરતા જૂદા પડે છે તેમાંથી જોલી સારી બને છે. કચુકાના પેક્ટીનનું રાસાયનિક બહારણ બહુ સાકરી (poly saccharide) જાતનું છે તેમાંથી ઝાંઝ લોઝ, લોઝ અને ગેલેક્ટોઝ નામની સાકરો મેળવી શકાય છે.

કચુકામાંથી બનાવેલ શુદ્ધ પેક્ટીનના નમૂનામાં પણ થોડો નાઈટ્રોજન અને ફોસ્ફરસ હોય છે. આ તરતો પેક્ટીનના અરા રૂપ છે કે અશુદ્ધિરૂપ છે એ સમજાતું નથી.]

આયોડીન; તેની બનાવટ અને ઉપયોગો.

“દોડા, ભેડા, બામાને છરી વાગી શેઠી આલ્બુ જાય છે.”

‘જરા ધાસવેલ નાખો’ એક જણે કહ્યું.

“એને ઘાલ નાખો અને પાટો બાધો.” બીજાએ કહ્યું.

એનાપર જરા ટીકમર આયોડીન નાખોને.” એ ધીમેથી કહ્યું બામાને એ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું અને પાટો બાધ્યો. પછી બામાની બાએ સવાન કર્યો. “આ ટીકમર આયોડીન શું છે? કેમ બનાવાય?”

“આ રહ્યું આયોડીન” એ આયોડીનની લીધી બતાવી.

આયોડીન ચૂતરતર છે તેને ગમે તેવી રાસાયનિક રીતે પણ ટોડી ન શકાય તેમજ તેનું એકીકરણ પણ ન કરી શકાય. આયોડીનમાં કપુરના જેવો શુદ્ધ છે કે તે સ્વતંત્ર ઘનમાંથી વાયુરૂપ બની બેઠી જાય છે. વ્યતી પ્રવાહી રિયેતિમાં આવતું નથી. ખડુ પ્રવાહી આયોડીન દુષપ્રાપ્ય છે. માત્ર વેરાનિકો જૂળ પ્રમાણમાં સંશોધન અર્થે ખાસ પ્રયોગોદાર બનાવે છે.

“ત્યારે આ પ્રવાહી નાખ્યું તે શું?” સવાલ પૂછાયો.

“આપણે ઔપચારિક તરીકે જે પ્રવાહી વાપરીએ છીએ તે તો ધન આયોડીનને દ્રાવ્યમાં ઝોલાઈને બનાવેલું દ્રાવણ છે. પાણીમાં આયોડીન અદ્રાવ્ય છે. ધન પાસાદાર આયોડીન ભુરુ-કણ હોય છે : તે ધાતુની માફક ચળકે છે. છતાં ને ધાતુ નથી ; અ-ધાતુ છે :

આયોડીન એક વિરલ અ-ધાતુ છે અને જમીનની સપાટી પર લગભગ બધે અત્યંત જૂન પ્રમાણમાં ફેલાયેલું મળી આવે છે. ખડક, ખનીજ કે જમીનનો ભાગ ભાગે જ એવો હશે કે જેમાં આયોડીનનો જરાક અંશ ન હોય.

દરિયાના પાણીમાં પણ તે છે : બધી વનસ્પતિમાં પણ છે : ઉચ્ચ શ્રેણીના પ્રાણીઓમાં પણ તે છે અને તેમના છવનનો એક આવશ્યક અંશ છે. કુદરતમાં આયોડીન સ્વતંત્ર અવસ્થામાં કદી મળી આવતું નથી : પણ ખીન-તત્ત્વોની સાથે સંયુક્ત રીતિમાં મળી આવે છે, જેમાંથી તેને જુદું પાડવામાં આવે છે. પથ્થર, જમીન, પાણી, વનસ્પતિ અને પ્રાણી-ગમે તેમાં હોય પણ તેનું અસ્તિત્વ પૂરવાર કરવા રાસાયનિક અન્વેષણની જરૂર પડે છે. આ બધામાંથી માત્ર બે ત્રણ વસ્તુઓમાં-દરિયાઈ ખડકમાં, વાદળી (Sponge) અને પરવાળામાં આયોડીન-હીક પ્રમાણમાં હોય છે-સરખામણીની દૃષ્ટિએ. આ ઉપરાંત, કેશીફીર્મીયા, જાવા, રશિયા અને છંટલીમાં, કેટલાક ક્રાના પાણીમાં અને હિંડા તેલના કૃત્રિમોના બોરિંગના પાણીમાં આયોડીનનું અસ્તિત્વ હોય છે. પરંતુ ઉત્તરચીલીના કુદરતી નાઇટ્રેટમાંથી નીકળતું આયોડીન ખૂબ ખ્યાન બેચે બેચું છે, જોકે આમાં પણ તેનું પ્રમાણ અત્યંત જૂન (૧:૫૦૦) છે.

દરિયાઈ ખડકમાં, વાદળી અને પરવાળામાં બીજાં કરતાં આયોડીનનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે દરિયામાં ખૂબ આયોડીન છે. પણ આ માન્યતા સાચી નથી. વજનના હિસાબે, દરિયા કરતાં જમીનપર સો ગણું વધારે આયોડીન આવેલું છે : દરિયાના એક ટન પાણીમાં એક ઔન્સનો

હબરનો ભાગ હોય છે એમ આરામાં સાનું પૃથક્કરણ દર્શાવે છે. અમુક દરિયાઈ વનસ્પતિમાં આયોડીનનું પ્રમાણ ખૂબ છે એટલે આ માન્યતા ઉપર થઈ લાગે છે. કેટલીક દરિયાઈ વનસ્પતિમાં આયોડીનનું પ્રમાણ ખૂબ છે એ નિર્વિવાદિત છે. એ દર્શાવે છે કે દરિયાના પાણીમાં અત્યંત જૂન પ્રમાણમાં આવેલું આયોડીન એ વનસ્પતિ સંચરે છે.

એસી વર્ગે પૂર્વે એ, વનસ્પતિની રાખ આયોડીન મેળવવાનું મુખ્ય સાધન હતું. આ રાખને કેલ્પ (kelp) કહેવાય છે. આ ઉલ્લેખ ફ્રાન્સ-નોર્મન્ડી અને સ્કોટલેન્ડમાં મુખ્યત્વે ચાલતો.

અને તેમાંથી સોડા કાઢવામાં આવતો. પરંતુ સોડા બનાવવાની નવી રીતો અસ્તિત્વમાં આવતી ગઈ તેમ તેમ આ ઉલ્લેખ પડી ભાંગવા લાગ્યો. આયોડીનની શોધ ૧૮૧૨માં કેપોર્ટિસે કરી. તેને માલુમ પડ્યું કે સોડા કાઢી લીધા પછી જે દ્રાવણ રહે તેને અમુક રાસાયનિક પદાર્થો સાથે ગરમ કરવાથી ગંબીરી વરાળ નીકળે છે.

આયોડીનની માગણી વધવા લાગી : કેલ્પની બનાવટમાં તેજ આવી. તેમાંથી પોટાશિયમના ક્ષાર પણ મળતા. પરંતુ જર્મનીમાં સ્ટ્રાસબર્ગના પોટાશિયમના ક્ષાર સસ્તા મળવા લાગ્યા. છતાં દરિયાઈ વનસ્પતિમાંથી આયોડીન કાઢવાનું કાર્ય હજી ચાલે છે.

એટ વખતે જે દરિયાઈ ખડકમાં ઉઘાડાં પડે તેમાંથી કેલ્પ બનાવીને પછી તેમાંથી સોડા કાઢવામાં આવતો. પણ આયોડીન આપનાર કેલ્પ ખાસકરીને લેમીનેરીયા નામના દરિયાઈ ખડકમાંથી બનાવાય છે. આ ખડકમાં હંમેસાં દરિયાના પાણીમાં રહે છે અને તોફાન વખતે ખડકમાંથી ઉછેરાઈને કિનારે ઘસડાઈ આવે છે- આ ખડકવાના કેલ્પમાંથી આયોડીન હજી પણ કાઢવામાં આવે છે.

પરંતુ ઉપર દર્શાવેલ રીત અનુસાર પેદા થતું આયોડીન ઉત્તર ચીલીના નાઇટ્રેટના ચેરામાંથી મળતા આયોડીનના હિસાબે સાવ નિર્માલ્ય લાગે છે. રશીની સપાટી પર ખૂબ આયોડીન બેસું થયું હોય તો આ જગ્યાએ છે.

આ નાઇટ્રેટનું રસ દરિયાની સપાટી કરતા ૩૦૦ ફૂટની ગાંધાએ આવેલ છે ૫૦૦ માઈલ લાંબુ અને આશરે ૧૦૦ માઈન પહોળુ છે આ નરમાં ૩૦૦ માઈન લાંબા અને ૧૫-૨૦ માઈન પહોળા પગમાં નાઇટ્રેટના થર આવેલા છે આ જગ્યા સાન નિર્જન છે વરસાદ લાગેજ આવે છે સૂર્ય નિરૂપ આકાશમાંથી અગ્નિ વધારે છે વનસ્પતિ ઘેરાયેલી નથી પણ પાણી પણ રહેતા નથી

જમીનની સપાટી નીચે ૨થી૫૦ ફૂટ નીચે જોદ વાથી નાઇટ્રેટના ખનિજ મળી આવે છે, જેમાંથી નાઇટ્રેટ અને આયોડીન કાઢવામાં આવે છે સાગ પ્રકારના આ ખનીજને કહીશી કહેવાય છે અને હલકા માનને કારણે તરીકે ઓળખવામાં આવે છે આ ખનિજમાં ૦.૩ ટકા કરતા વધારે આયોડીનનું પ્રમાણ હોતું નથી એથી ઓછુ હોય છે, એટલે કે એક ટન દીક આશરે ૮ ઓસ આયોડીન આમાં હોય છે આ પ્રમાણ તદ્દન નજીક લાગે છે પણ બીજી વસ્તુ- જોની સરખામણીમાં તે ૪૦૦ ગણ વધારે છે

કહીશીમાંથી આયોડીન કઢવાની ક્રિયા ખૂબ ગૂચ વધુથી છે દુકામાં તેને આમ વર્ણવી રાખા કરી શેનો છુટા કરી તેને ખાણી સાથે ગેળવવામાં આવે છે જેમાંથી નાઇટ્રેટ જુદું પાડવામાં આવે છે અને કાચ આયોડેન ક્ષારો પાણીમાં રહે છે આ આવેા ડેડ ક્ષારોવાળા પાણીને લાકડાના ઘોટા પીપપા રાખી તેમાં સોડિયમ હાયડ્રોજન સ ફાઈન નાખવામાં આવે છે આયોડીન છૂટ પડે છે આ અશુદ્ધ આયોડીનને એકઠું કરી પછી તેને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે

એક લિટર કાચમાંથી રાસાયણિક ક્રિયાઓ કરીને ૬-૧૨ ગ્રામ આયોડીન મળી શકે છે આખી દુનિયાની આયોડીનની વાર્ષિક વપરાશ ૧૫૦૦ ટન છે અને અત્યેા ૬૬ ટકા નેટલે લાગ ચીનીના નાઇટ્રેટ હેતોમાંથી આવે છે

આયોડીનમાંથી આયોડોફોર્મ, પોટાશિયમ આયો કાઇડ વગેરે ઓર્ગેનિક બનાવવા કે આયોડીન જલુદન છે તે હસનાથી દુખ ઝાણુ થાય છે આયોડોક્ષ આયોડીનીન, આયોડીનાન જેવી પેટન્ટ દવાઓમાં

આયોડીન હોય છે આયોડીન રાસાયણિક પૃથક્કરણમાં ૨ગોની બનાવટમાં પણ વપરાય છે આયોડીનના સ્ફટિક લેસીવિઝનમાં પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે

માનવોમાં સારીરિક વિઘ્નસમાં આયોડીન અગત્યનો ભાગ ભજવે છે આપણુ મળા પાસે ચાર્લ રોઈડ નામની ગ્રંથિકા છે તેમાં થાઇરોઈડીન નામનો પદાર્થ હોય છે તેમાં આયોડીન હોય છે જો ગ્રંથિકા બસઅર કાર્ય ન કરાવે તો ખાણુમનો વિઘ્નસ ડુધાડ છે આવા માણુસોને આયોડીનવાળી દવાઓ આપવાથી ધણો ફાયદો થાય છે

સરગવો

સરગવાની ઝાક પશ્ચિમ હિમાલયના જંગલોમાં આન્દ્રપ્રાંત અને હિદુરાતાનના અન્ય પ્રદેશોમાં લગભગ બધે થાય છે આ ઝાકને હાપ્પી સીંગો થાય છે, એટલે અંગ્રેજીમાં તેને 'ફમરટીક' પેન્ટ કહે છે તેનું સાન્ધીય નામ મોરીમાં ટેરીંગેરપમ (moringa Pterygosperm) છે

સરગવાની ઝાક બે ભત્તના થાય છે મીઠી સીંગોવાળા અને કઠ્ઠી સીંગોવાળા, કઠ્ઠી સીંગોવાળા છેડ મોરીમાં જાનીવાને-સીસ (moringa Concanensis) કહેવાય છે

મીઠી સીંગે ઘાક બનાવવામાં વપરાય છે સગવડના પાન પણ રાકડાણ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે તેમાં વિટામીન એ, બી સીનું પ્રમાણ સારી રીતે હોય છે સરગવામાં વિટામીન 'સી' આશરે પ્રમાણમાં માણુક પડે છે

સરગવાની સીંગોના બીમાંથી તેન નીકળે છે તેને બેનઝોઈન કહેવામાં આવે છે આ તેન સારી ભત્તના નાણુક સત્યા ઉત્તરમાં વપરાય છે આ બીમાં ઉત્તેજક હોય છે અને સિદ્ધમાં બતીય દર્દો મટાડવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે બેન તેન કાર મેટ્રીની બનાવટમાં વાપરવામાં આવે છે તેમાં એસિઈડ એસિડ ૫૦૩જ ૬૫૫ ટકા નેટલે હોય છે આ ઉપરાંત તેમાં બીહેનીક એસિડ ૮૯ ટકા લીગો સેરીક એસિડ ૩૦ ટકા અને બીજા એવા એસિડો માનુષ પડે છે

ગણેશના કાઠી નમ્ય એટલા બધા માલ ફૂલા-
વી ફૂલાવીને નખરો મહારી એની ધોળી ફૂલ જેવી
જોડીએ અને આભણાએ મટેલી મોરલીમાં લુવારની
ધમલુની ઝડપે હવા ધંરેયે જતો હતો. ખરેખરી રમત
નમી હતી. હજી મર્ધ કાસે જ ઉલડિયા ખરાખાના
રાફડામાંથી પકડેલું ફૂંકાડા રેલું નાગ-નાગણીનું નેડલું
અટાણે પાલેલ-પદાલેલ પોપટની જેમ હાથહાથ વા
ભેલું મર્ધ ને નખરાની મોરલી ઉપર સૂપડા નેટલી
ફેરવું ફૂલાવીને હકડેડક ડાખરા વચ્ચાળે ડોલી રહ્યું હતું.

નાગ-નાગણીનું ડોલન વધતું વધતું તેમ તેમ ગોઠ-
ણિયાબર ખેટેલી નખરા વધાર ને વધારે ભેલક થતો
જતો હતો. પેટની જોડી જોડી બખોલોમાંથી નાણે કે
પ્રાણુયાયુ ખેંચી લાવીને ગણેશના વાટે મોરલીમાં
ડોલવતો જતો હોય એમ એની હર ફાલે તંગ બનતી
જતી સુખસુદા ઉપરથી લાગતું હતું.

કારણ હતું. નિંદગીભરમાં કોઈની મૂંઠે કે ચંત-
રમાં ન આવે અને આવે તોપણ કેમે કયાં કરડિયે
ન પુરાય એવા કહિંલાં દેમાંથી નાજનાગણીને નખ-
રાએ પોતાના મૂત બાપ તરફથી વારસામાં મળેલી
આ પંથકમાં તો અજોડ ગણાતી વિદ્યાને બળે પોતાના
કરડિયામાં પૂર્વા હતી; અને એમની પહેલી જ રમત
અટાણે રાંદા ટાણે મામના કાકોરના આગ્રહથી એણે
મોડી હતી. પાંચીકા પાંચીકા જેવા બાજરાના કણે-
થી લથબથ બનીને ભીંગી નીકળેલા ફૂંડા સીમને વાપરે
ઉત્તર-દખખણુ ડોલતા હોય એમ મોરલીના મીઠામધ
લથ અને દલનચલનની દિશામાં નાજનાગણી ડોલે
જતાં હતાં. નોનારાં સૌ મુગ્ધ બનીને એકાકાર ચર્ષ
ગયાં હતાં સોટા જેવી સીધી ને પાતળી દેહલતા લાંક
આગળથી લચકાઈને જોની હોય એમ ફેલુ આંગળ
અબજ બાંડી છટાએ વળેલા આ નેડલા ઉપર સૌની
આંખો એક મર્ધ હતી.

નખરાના છવનની આ સર્વોચ્ચ ધડી હતી. પિતા-

એ અત્યંત પવિત્ર મણેલી જે વિદ્યા પુત્રને શીખવાડી
હતી, અને એની ઉપાસના અર્થે એના ઉપાસકને
અત્યંત કડિન કરી પાળવાની હતી એની સિદ્ધિની આ
ધડી હતી.

વર્ષો પહેલાંનો એ પ્રસંગ હતો. વિદ્યાની
સિદ્ધિ અર્થે પોતે સર્વાંગી પાવિત્ર નળવધાને બસ-
મર્થ બનેલ; એ વિદ્યા એણે ન નમ્ય એવા ભેકાતર
આશયથી લઘુ ડોસો પોતાના એકનાએક પુત્રને એ
અધૂરી ઉપાસનાનો ઉપાસક બનાવે છે. સાથેસાથ
એ ઉપાસનામાં રહેલી ભારે કડિનતા તથા નેખમી-
પણથી પણ પુત્રને સાવચેત કરે છે. જશ્નધર એગીઓ
પાળે છે એના કરતાં વ વધારે આકર સાધુત્વ આ
ઉપાસનામાં જરૂરી છે. એ વિદ્યાની સિદ્ધિ માટે મન
વચન કાપાંતું ત્રિવિધ પાવિત્ર અનિવાર્ય છે, એમાં
જરૂરેકે ચૂક મર્ધ એટલે સાધનાના મૃગેથી સીધા સડે-
ડાટ તળેટીમાં જ પછડાવાનું.

નખરા એ વેળા હતો તો હજી નાનો, છતાં આં
ધધામાં છેક જિનર્મલુલવી નહોતો રહ્યો. બાપ બપારે
'જનાવર'નો કરડિયો ખભે નાખીને ગામેગામ ફરતો
ત્યારે નખરા એની મોરલી, વંચકું રાફડિયાની કાથ-
ળી, અચકમલકતી ચીને કાંસવા માટેના ટાટનો સડેસો
કાચળો વગેરે-સરંજામ લાઇ ને સાથે જતો. રમતમાં
બાપની નંબર જનાવર ઉપર હોય ત્યારે પ્રેક્ષકો તર-
ફથી ફેંકાતા પાઈ પૈસા ઝીણી નંબરે ધૂળમાંથી વીણી
લેવાનું કામ નખરા કરતો. રમત શરૂ થતાં પૂર્વેની
તખ્તાની પ્રાથમિક સમ્પવટો-જેથી કે દૂરદૂમિયું વગા-
ડીને છેકડાંઓની-અને પછી મોટાંઓની-ધીંગ ભેગી
કરવાની, પટને વાળીઓને સાફ કરવાની, કાથળી-
માંથી નોળિયાને બહાર કાઢીને ભેંપમાં એના ખીલો
કમકરવાની વગેરે વગેરે ક્રિયાઓ નખરા જ કરતો.
લઘુ એ સમય દરમ્યાન, જનાવરને રમડાવાની મહે-
નત ફરજ માટે ધંતુરો ફુંકીને તૈયાર થતો. અને રમત
અત્યંત થયે જ્યારે 'સા છેકડાં ધીરેથી ચપટી ચપટી

શેટ ને કા શેટનો ન લઈ આવે એની માત્ર ના સમ ।' એવું ધમકી લઈ કુચાન મરતો ત્યારે બી કણ છોકરા જે કાઈ એમજણ શેટના લાન્થ હોય તે ઉધરાવીને ટાટના કોમળમાં ભરવાનું કામ પણ નખરે જ કરતો

દિવસ આખાએ બાપદીકરાને નારિક વસાહતોની બહાર ચાલ્યા જવું પડ્યું-એવો એક બહુબચ્ચો સર આપી કાપરો હતો આમાં જરીકે પ સરતચૂક થાય તો પોલીસના જાફા ખાંચ પકડા બાપે આપા બહાર નીકળતી વેળા તો એમનો સમળો સાજ-સર મમ પણ મતાને ખતાવવો જ પડતો રમેને કાઈ ઊર્જાગિયાતનું છોકરું તફારીને આ કરડિયામાં પૂરી દીધું હોય તો ।

દૂરદૂર વગડામાં જઈને જૂખા વચેના બાપદીકરાજિવ સકરમાં બીજગવેના શેટના કાચામાંથી બહાર કાઢ્યા શેટલા ઓછા થાય તો લઘુ પોતે જૂખો રહીને પણ નખરતો તો પેટસર બાપકનો જ હીમડીમાં દૂધ વેડીને સાપને પાતો કાઈકાઈ વાર થેવું આનનીની ઝીણી આળસીમાંથી ચળોતી ખસીતોના કિણે બાપસના કૂનચુનાની કૂંગા મો ઉપર સતાફૂફડી રમી જવા ત્યારે એટની જ કૂનચુનાખી ને કૂડી બખરાની મૂત માતા લઘુને માફ આવી જતી પણ દુરલ લઘુમાં રહે લો તપોમદ સાધક લાગણી તત્તની લગમો એમીને એને બચલ કરી દેતો એની વાહે માટે થવા ગો ને ઈમજ મારી આ લાખ રૂપિયાનો પેના બોઈ મેઠો ને ? વેદાધારીને તી વગી અસ્તરીના મોઢ પોદાતા હતો બનમના ભેરી મ દારે બાપેમાં બીકયાના એમાં જગા જ સરતચૂક થઈ તો અપદેમગમ છવ લઈ રમે એને ઈમજ મજલો તો અચરો છે પણ એને જવરા પછી છવગી બચલો ઈ તો અદેઈ અચરો છે કાચા પોચાના ઈમજ કામનથી પાંચ પચાવ બેવું ઈ મજલ કાચ છે સિદ્ધનું દૂધ કારવા સારુ તો સેનાનું જ દામકું ભોઈ કીડરાના કીમડે ઈનો કો મગામાને આ વગી ઉપર લિન વા ટાલે જટાધારીએ પડ્યે આલુ પાકુ ડું ને ?

ખરોગ આ જ મમલો લઘુમાં રહેલો દુદ્ધન મદાત્મક ફી પણ સમયગીને મેઠા થતો અને લઘુના

કાનમાં ઘણુ બોલાવતો ' તારી અધૂરી મનેઆ દીકરા પાસે પૂરી કરાવજો ' મા કરીને હાથ લાગેતો ઈમજ એવે જણા દેતો નહિ તારાથી ન થયું, હ' દીકરા પાસે કરાવજો ને આમાં પચમના મદારીને મારુડી એના અરમાન બીતરાવજો '

આવા અદેમને આકાશથી મેરાઈ ને એણે જાખ રમે કહોટાબંધ ઘણાચારી બનાવ્યો સાધક માટે જરૂરી એથી અનેક વાકરી ' કરી ' એને પાળી પડતી નાનપણથી જ નખરો કાઈ ભેખધારી સાધકના જેવું મજલ અને મનોનિમગ્ની છવન છવતો હતો છ અદેમની છોકરી સામે બેઠી આખ કરીને ન છવે, અચ્છીની આખી ખતને પેતાની મા-નેન સમાધી મજલે કાઈની અચરણી, કારજ કે વરદીનું નિષિદ્ધ ભોજન ન જમે દેવવાસના અચાજ ન સામલે કાઈનું એક કે ભેરેલું પાંચ ન પીએ પેતાના આટે વ અમ મોખખ શણે, પચરખાને તલ વાર પ એરીને મતર લણવા વિના પચમા ન ધારે કેઈ ' અપવિત્ર ' માલ સને બલથી અકાઈ મજલ હોય તો માથામેળ નકામ છુવાનીમા અવના તો બખરાએ કળાયેના મોર ના બેવું રૂપ કદાચ બાપના મહેરાનું પોરથી ભેમ અને માના મહેગની ચાક મુદ્દાનું સમપ્રમાણ મિશ્રણ પુત્રના અચેઅંમલા લિનજ હવો ઉમ મનોવિમલ અને ઇન્દ્રિયરમનની દીક્ષિ એના નમણ ને ધાડીના મો ઉપર જગીદળો બેઠી હતી તપરવીની પ્રતિક્ષા અને આછ નાખતી મુજમુસ લ થે આવડી વરણ વરમા કરેની કસકાપનાની મુકમારતા બખરાનો એકેએક રેખામાંથી નિવરતી હતી

સલકાતો રહેનેશરોચ એણે તપરતાચણીના એક નો-ચા ઉપર ધ્યાં રાફિયે ખેલે એક નોડાલ રહે છે, પણ અવમના મદારીએ મોરની " કૂખીકાને મરી ગયા પણ જમાડ ૨ કુખમાંથી મોરા પ લિયા નથી કરતા એરી વાવકા હતી જખમએ જખને પેતાની રમીન ધોળાકૂન દાતની જમોશી જેવી અચ્ચકતી કાડીઓએ મહેની મોરની વગડવા માડી એક દિવસ એ દિવસ અને ઠેક નીચે દિવસે મોરવોના સૂની મીપણ અસલ બનતા બનાવોથી એ ન ખમાણુ એ સૂની વાકર મીકાશ ઉપર રોલ્યા વિના એમને

માટે છૂટકો જ નહોતો. છટાપૂર્વક જન્મેએ રાક્ષસમાંથી બોડાં બહાર કાઢ્યાં અને આવેશથી મોરલી બન્ધવે જતા જાખરાએ ધડ દેતાંને ઝૂક નાખી દીધી, નિર્જીવ લાકડાં પડ્યાં હોય એમ નાગનાગણી ઝૂકમાં ઝડપાઈ ગયાં અને જાખરાના કરડિયામાં પૂગ્યાં.

હથ્થુ મરતી વખતે કહી ગયો હતો કે એટા, 'જનાવર' ને પણ પેટના જખ્યા જેવાં ગણીએ તો જ ધક્કર આપણા ઉપર રાજી રહે. જનાવરને પંદર દિવસની અગવે પકડ્યાં હોય તો બરોગર પંદરમે જ દિવસે એને કરડિયામાંથી છૂટા મેલી દેવાં જોઈએ. પંદર ઉપર સોળમે દિવસ થાય તો ઉપરવાળો આપણા ઉપર ટોપે અને આ ઝૂંગા જનાવરને કષ્ટ આપવાની સજા પણ ભોગવવી પડે. આ શિખામણને અનુસરીને જ જાખરાએ નક્કી કર્યું હતું કે જનાવરની દાઢ પાડીને એરની કામળી દૂર કરીને તો નાનકડું છોકરું પણ એને રમોડી જાય, પણ જે માણસ પોતાની મોરલીની અદ્ભુત મીઠી સૂરાવલિ ઉપર જ સુસ્તાક છે એણે તો ભજભલા મોરીંગેને પણ દાઢ પાડ્યા વગર જ ડોલાવવા જોઈએ. અને એવી રીતે જ જાખરાએ આ એકલું કરડિયામાં પૂકું હતું.

વા ફેલાય તેમ વાત ફેલાઈ ગઈ કે જાખરાએ એક નવું જોડલું પકડ્યું છે ને મોરલી ઉપર નથાવે છે. કાખરામાં વાત આવી અને કાખરાએ જાખરાને તેડી મંગાળી.

જાખરાએ ખરેખર રંગત જમાવી હતી. જોનારાં હકેડેકે હતાં. સૌ આંખો અત્યારે મરત જનીને ડોલતા નાગનાગણી ઉપર મંડાઈ હતી. માત્ર એજ આંખો મોરલી અને મંત્રમુગ્ધ નાગનાગણીને જોવાને બદલે એ મોરલી વગાડનારની દેહકાન્તિને જોવામાં રોકાણી હતી. એ આંખોને ડોલતા નાગનાગણી કરતાંય એમને ડોલાવનાર વ્યક્તિ વધારે નજીકી લાગતી હતી. એ આંખો હતી ગદની દોઢીના ઝડુખાના જાળિયા પાછળ સંતાઈને જોએલાં નવાં હકરાણાં તેજબાની. તેજબા તો હતાં રૂપરૂપ આંધાર. બાપની રાજધાનીનું ગામ આખું એની પાછળ ગાડું થયું હતું. પણ તેજબાને તો પોતાના રૂપનું એટલું બહુ અરમાન કે ભલભલા રાજકુંવરની સામે એવા જેટલીય દરકાર ન

કરે. તેજબાને આજ દિ' લગણુ ચોરતો તો એ વાતનો રહી ગયો હતો કે દેવકન્યા જેટલાં પોતાનાં રૂપને સમાવી શકે એવા કોઈ સમોવલિયો ન મળે. જાખરાને જોઈને એમને થયું આજ મારા મનનો માનેલો માનવાં!

જાખરા તો નાળિયેરની કાચલી જેટલાં મોલોફાં ફૂલાવી ફૂલાવીને આમથી તેમ ડોલ્યે જતો હતો અને નાગનાગણીને ડોલાયે જતો હતો. નાગની સુડોળ ફેણના મધ્યવિસ્તાર ઉપર ઝાંખું તિલક શોખનું હતું. અને એ નીલી ઝાંખાળી ધોળીફૂલ ડોક ઉપર હાલ જેવી કાળીભસ્મર ફેણ જાણે કે લીમ ઉપર દીંગતા છત્રો ખ્યાલ આપતી હતી. બાહુમાં ડોલતી નાગણી પૂરકારની બંકી કરાત જેવો કરસા-ભર્યો વર્ણક લઈને પોતાની અત્યંત ઉમ તેજસ પ્રકૃતિનો જાત્ર બતાવતી હતી. જાખરાની આંખ કાન, નાક, જાખરાનું સર્વસ્વ અત્યારે નાગની ઝૂકો અને નાગણીની તણતણતી આંખો ઉપર એકાગ્ર થયું હતું. જાખરા મોરલીમય બની ગયો હતો, મોરલી સાથે એકાકાર થઈ ગયો હતો, મોરલીમાં સમરસ થઈને મનોહર સૂરાવલિયો રૂપે હવામાં લહેરાઈ રહ્યો હતો.

મનોરમ ત્રાંસી અઢાથી હળેલી એ એ આંખો મટકું મારવા જેટલી વાર પણ ક્યાં જોતી થાય છે ?

છેવટે તેજબાએ જ એ નીચી હળેલ દહિંદને પોતા તરફ વાળવા જાળિયા સાથે ચૂકી ખખડાવી.

અનાયાસે જ જાખરાની પાંપણ એક પલક વાર માટે...હા, એક જ પલક માટે જોતી થઈ.

એ એક પલકારા જેટલી વારમાંએ એક જ પલકારામાં તો હવાઈ ગયેલી એક નિઃશ્વરીના આઘાત પ્રત્યાઘાતો જાખરા અનુભવી રહ્યો.

મોરલીની સૂરાવલિના આરોહ પરાકાટિએ પહોંચતાં ડોલનનો હિરુદાનંદ અનુભવી ચૂકેલા સર્પચુ-ગવનું રમણાનું ડોલન ધીમું પાડવા માટે મોરલીના સૂરામાં જે ધીમે ધીમે કમલઃ અવરોહ આવવો જોઈતો હતો એને બદલે સૂરાવલિ એકાએક અટકી

પાતાં સર્પયુગ્મની લોકુષ્ઠ ગ્લાનુજનની સમાધિદલામાં આગિતો જગ થયો. એ રૂસસભાષિના જાંઝની ચાલના અસહ્ય હતી. એ માલનાગાયી પરિણમતા કોષ અને એર તો એથીય વધારે વિષમ હતો.

એક ભેરદાર ફૂલોડ સાથે જાખરાના હાથના પેચા ઉપર ફેલુ પછાડા અને તીણા કાંતના ડાબ લાગ્યે. જાખરના હાથમાથી ગેરલો સરી પડી રંગમાં જાંજ પડ્યો. પ્રેક્ષકોમાં નાસાનાસ ચક્ર રહી, પણ સમયસૂચકતા વાપરીને જાખરાએ જાખરોને માંડ માંડ કરડિયામાં તો પૂરી દીધા.

થોડી વારમાં જ, હાથના પેચા ઉપર ચપેલા ડાબની જગ્યાએ લીધું કાચ અકરકું લીધી આજુ, કદરવાન પ્રેક્ષકોએ જે કેવા માણસા એને ડોકલેએમને એમ પડી રહ્યા અને જાખરોને કરડિયામાં પૂરીને માથે દાઢલું લાંબી, એ લાંબા ઉપર માથું હાળી દબને જાખરાએ ઘેનમાં ધોરવા માર્યાં.

તુરત ગામ આખામાં વાન-વેગે વાન ફેલાઈ ગઈ કે જાખરા મહારોને પોતાના જ એક આશ્રમા છે. પીઠ સમજાવ્યા ગામ લોકો ખોસવા લાગ્યા:

‘સાપ કૂંધ પાછને ઉઠેયો હોય, પણ સરપ છં સરપ. છ પોતાનો સભાષ છોડે જ નંધ.’

‘ને ભાઈ, નાનો તોય નામનો કણે. એર તો એક રતીભાર હોય તોય જીવ લિયે ને મદિયાણા હોય તોય જીવ લિયે.’

‘કેતા નથી કે કડિયાનાં મોત છમારતુંમાં ને મરજીવાનાં મોત મેશમજીમાં ? એમ મહારોનાં મોલેય એનાં જાખરોને હાથે જ મામ. કાઈએ જુની કહે-વતની ભેડીમાં એક ત્રીજું ઉઘાડરણુ ઉગેરી આપ્યું

‘સુંડલા સુંડલા જેવડા ભેરીંગને સાચવવા છ કાંઈ જેવા દેવાનાં કામ છે ? ખાંડની ધાર ઉપર હાસવા જેવું આકરું તપ છે છ તો. મોટા જાખર-ધર ભેગી ભેગી તૈપસાઉ કરવી પડે ને કવી ધાખચી પડે. એટલા સતને ભેરે તો માંડ જાખર અલ્યાં રિયે. રાક્ષાનાં દેનારને સુંડલામાં પૂરવા કાંઈ સેંલ્યાં પડ્યાં છે ?’

‘છ તો ભેજે દશગ્રીસ દીવાળિયું વધારે દેખી હોય છંવા મહારોનું કામ છે. આવાં ઉકારાંવના ગળા છે !’

‘ભાઈ, મહારોનો ધંધોય એક કસબ છે. છ કસબ ભાથે અધરો છે. જાખરોનેય સગા પેટના દીકરાની ધોરને રાખવાં નેઈ. પંદર દિનનાં મોધાને મકરેવાં જાખરોને સોળામે દિ’ કરડિયામાં સેજા ગયાય.’

‘ને છ એધધનના દિર્ઘય વારે છડીએ ચાર કાવડિયાં જાખરાવા સારુ ગેરલો ઉપર ભેડાને નમ વર્વા છ વ રમત વાત છે શું ? લોહાની છાતીનાં છ કામ છે, ને લોહાની છાતી કંઈ અપરધી થોડી થાય છે ? મનની મોખાઈ હોવી નેઈએ. આખ્ય નેઈએ તેજરી ધાર ભેરી એપી કૂલ. એમાં જરાય મેલ નો હાસી. જાખરાને મનરોને અવતાર જીખરાને આપ્યો એટલે ઉંબરે ઉંબરે અપડી લોટ જીખરા તો જનુ’ પડે, પણ છ નીચી મૂંડીએ જીખરી લેવાનો. લોટ જેનારોના હાથનાં જલેયાં ખખડે તોય જીખરાનાની યાંખ્ય જરાય જીચી નો ચાચી નેઈએ.’

‘વૈઠાની લંબાસના તો એમજ ધાપને લાઇ ! વૈઠા તો કામે પારો છે એને વૈઠાપરજ પમાવી કહે. સરપ પાળવા ને રસાડવાની ચં કળા છે, છ કળા હાથ કરવી છ કાચ પેચનાં કામ નથી. મહારોની કળા હીખચી તો સહેલ છે, પણ પછી છરવવી કાંચ છે. છ તો કળાધરનાં જ કામ.’

આખા પંચકમાં કામેય અણુતો વાહ્યા ઝાઝો જીવે જાખરાના સર્પદંડાનું એર ઉતારવા આવ્યો છે. જીવે મન જાણીને વાપર થયો. મામાકૂટ કરી કરીને કંડાળી ગયો પણ એર જીતરતું નથી.

સફું દલાસ માર્ગ ગયા. જાખરો તો અરનીદરમાં પડ્યો હોય એમ લાકડું ચઈને પડ્યો છે. એને જરા વ શુષસાન નથી લાગતી.

લોહોના ટોળામાંથી નિતરાશ્રયક ઉઘારો મેમ-ળાવા લાગ્યા. એથી તો જીવને અનુક ચડી અને જાણે કે જીવ ઉપર આવીને થતો બણવા લાગ્યો. એમાં પણ એને સફળતા ન મળી ત્યારે એણે સર્પદંડા સામે-

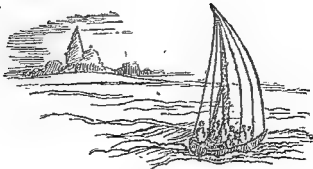
નો છેલ્લો નૂસખો અજમાવ્યો. એણે લૂગડાનો લાંબો લીરો લઇને મંતરવા માંડ્યો, પછી એણે સર્વને જાણે કે છેલ્લો એતવણી આપી. હવે તો સહુએ ધાર્યું કે સરપ હમણાં જ આવીને જાખરાનું બધું એર ચૂસી જશે. અને એ નહિ ચૂસી જાય તો પછી ભૂવા પેલા મંતરેલા ચીખરાને બિંબુ ચીરવાં માંડશે તેમ તેમ સરપ પણ ચીરાઈ જશે.

જાખરાના દેહની પડખે બેઠેલાઓ કહે છે કે આ વેળા જાખરો એની અર્ધસલાન અવસ્થામાં આવું કશુંક બચડેલો: 'આ મૂંગા જનાવરને એના કરડિ-

યામાં હાલો શું કામ હેરાન કરે છે, ભૂવા? એનું એકલાનું એર હોત તો તો અપટ ભેગું બિતરી ચુ' હોત. આ તો એનાં એર ભેગાં બીજાં ગળચટાં એર લાખ્યાં છે. મૂંઠે મંતરનો ત્યાં કાર નહિ ફાવે.'

ભૂવા એનો છેલ્લો મહાન નૂસખો હજી તો પૂરે પૂરો અજમાવે એ પહેલાં જ જાખરો નિચેતન બની ગયો.

અને જાખ-જાળિયામાંથી તગતગતી બે આંખો એના નિચેતન દેહ પરથી પશુ હજી બીખડી નહોતી.

દવાખાનાના બાંકડા પર

શૈ. જ. નં.

ગાંધી મહે હતા ત્યારે તો સાબળુ હતું કે શહેરમાં રોટલો મળે પણ એટલો ન મળે એનું રહસ્ય અને મુનર્મમાં સમગળથી નોકરી મળી તે રે મારા જાણતરના પ્રમાણમાં સારી કહી શકાય તેવી હતી એ રીતનું કામ પણ ફાવી ગયું સાહેબ પણ કહેતા કે માણસ નવો છે પણ કામ ઝડપીથી મળે મારા સ્વભાવ કેવો છે તે તો મને રૂ. ૫૫૨. પણ જોશીસના માણસો કહેતા કે રાત્રી જેવો હાઈ મળ તાવડા સ્વભાવનો માણસ ન જોયો આમ મને બધી રીતે મુનર્મમાં મોકલો ગયું હતું પણ જોરડીની બારે મુનર્મની હતી ત્રણક મહિના તો મારા એક દરમિયાન સમાને ત્યાં જેમ તેમ કરીને જેવી કાલ્યા, પણ હવે તો તેમણે પણ નોતીસ આપી દીધી 'રાત્રી' મારા ઘેરથી પરમ દિવસે આવવાના છે તો તું કાલથી ક્યાંક સવડ કરી લેજે પછી કહેતા નહિ કે મને કશું ન હતું' હવે કયા જવું ? જોરડી તો શોધીએ જડતી ન હતી જમવાનું તો વીંધીમાં પતારી લેતા હતા પણ સવાનું શું કરવું ? આ પ્રશ્ન મને હવે સતાવી રહ્યો હતો જોશીસના સાથીદાર સિમોને વાત કરી પણ એક કશું કે તે પ બીજાને ત્યાં સુધી જાય છે, બીજાએ કશું કે તેને ત્યાં તો પગ મૂક્યા જેટલીએ આવી જગ્યા નથી જોમા જેવડી જોરડીમાં માર છાકરા અને તે પછી બણીઆણી જેમ તેમ કરીને સમાવેશ કરે છે, હવે કયા જવું ? કયાય આશા દેખાતી ન હતી પાપડી ખરો ? પણ જગ્યા કયા મળે આવે છે ? અને મારા જેવો હજાર, હેઠ હજાર જેટલી પાપડીએ કેવી રીતે ખર્ચો રોકે ? મારી ખાસે જેવી બચત પણ શું હતી ?

જોશીસમાં મેં પણ મારું મિત્ર કામગીર ન હતું માથાપર તાવડાર જડતી હોય અને જેવી દશા ચાલ તેવી મારી દશા ચર્પ હતી કાલથી તો સવાની સમયક બીજે કરવાની હતી આવડા મોટા મુનર્મમાં મારે માટે સવા જેટલીએ જગ્યા ન હતી મુનર્મમાં કોરીઆરાની પેટે માણસો જિજ્ઞાસુ રહ્યા હતા બધા કયા દરમિયાન સમાર્પ જતા હતા ? એક મને જ કેમ પડ્યા રહેવા જેટલીએ જગ્યા મળતી નથી ? પેલા

સમાને પણ શું કપડાં હશે ? એમણે ત્રણ માસ રહેવા દીધો એજ ઉપકાર એવે વળી એમના ધત્તાળો સુ વાટપર દેશમાં અથા હતા તે મારો એમ ખાઈ ગયો, નહિ તો મુનર્મમાં પગ જ ન્યા મૂકત ? ભે કે સ્વાર્થ મન તો કહેતું હતું બસ માણસ પડ્યો રહેવા દેને તમારી જોરડી જાળણ પડ્યું રહીશ તાણે તમારી સાથે રહેતો જ નથી એવી રીતે રહીશ પણ એમને સ્વમાન કું જાણતો હતો, એ તામસી સ્વભાવના હતા એ ભોને તે પ્રમાણે મરવું જ એમણે નહિ તો મનજ મુખાને અને તો તો જિભા રહેવા એ બારે પડે એકવાર નજી બાળતમાં મામ કપડાં અને એમ બહાર ફગાવી દીધા હતા તે વિવસથી તેમની જોડે છાલાનેરી કરવાનું કોરી દીધું હતું એ સમયે હતું તેમ પાછા એ વહેંચીલા માણસ હતા મારા જેવા અવન કુવારા માણસનો પડછાયો પણ ધરમાં કાનો ? પડવા દે ? એમને તથ્યથી તો આવી ક્યાં વગર તો જુદી જ ન હતો

જેમ જેમ જોરડીનો વિચાર કરતો મેં તેમ તેમ દિન નિરાસાથી બરાડું થયું આખે અધારા આવી ગયા હોટપમાં રહેવા જેટલો પતાર ન હતો પાપડી આપી શકું તેવી બચત ન હતી નોકરી મળી ત્યારે કેવે હવે થયો દત્ત ? એ નોકરી રહેવાની અમલકે છાકરી પડશે ? બીજે ક્યાં જડશ ? આવી સુખની અને પ્રમાણમાં સાસ પમારની નોકરી ખીજે કયા મળશે ? નોકરી મળી એ સમાચારથી ઘેર માને રોલો આનંદ થયો હતો તેમના કામગીરમાં તેમણે લખાવ્યું હતું 'હો ! લખવાનની કુપથી સર્વે સારા વાનાં થશે તારા નોકરી અભ્યાસે કામગીર મળ્યો તેજ દિવસે સત્ત્વનારાણીની કયા કલેવડારી હતી. હવે એક કયા માની રાખી છે તે એ ઉપરવાળાની અમીદારિ હશે તો આજ વરો કળવી દઈશું 'માને આનંદ કેમ ન થાય ? અજ સુધી નોકરીની આશામાં તો મને બણવા દીધો હતો મેટિક પાસ થયો તે સાલ તો પિતાજી આલ્યા ગયા ધરમાં રળનાર ખીજુ કોઈ ન હતું જે નાના કાષ્ટ અને એક જેવ હતા એ વખતે જ મારે નોકરી શોધી લેવી પડે તેમ હતું, છતાં

માએ મને લાજુવા દીધા. ખી. એ. મુઠીનાં ચાર વર્ષ કેવં કાઢ્યાં છે તે તો એક બિચારી મા જાણે છે. પિતાજી પાછળ દેવું અને શૈલીક જમીન મૂકી ગયા હતા. ઘરમાં જતને ખેતી કરનાર કોઇ ન હતું એટલે મા ભાગમાં જમીન વવરાવતી. કામ ચાય ન ચાય તોયે મજૂરી કરી કરતી. હું એમને ના પાડતા તો કહેતાં, “હૈ ! હવે આટલું વરસ છે. તું ભણીને નોકરીએ વળગે એટલે મારે નિરાંત જ છે ને ? આટલું એ ન જોઈ તો ખેતી ભેગાઈ જાય.” હું ટ્યુશન કરીને ભણતો. ઘેરથી પાઠ્ય એ લેતા નહિ. તો યે મા સમ ખવડાવીને મથીને બચાવેલા બીસ પચીસ રૂપિયા મને દર રજાઓમાં આપતાં. એમની એક જ ગણતરી હતી કે ભણીને એ તો સાદું વાળી દેશે. અને ચયું હતું પણ એમ જ ! પરીક્ષાનું પરિણામ પડ્યું અને અઠવાડિયામાં તો મને આ નોકરી મળી ગઈ. મોંઘવારી અને પગાર મળી સવાસો જેટલી માસિક આવક ચરુ થઈ. સવાસો...આ આંકડો મારા મોટા, અને માને માટે તો ઘણો મોટો હતો. ગામેગામ વાત પહોંચી મઠ કે વશરામના રામુને મુંબઈમાં સવાસોની નોકરી મળી છે. મહિને ને મહિને સો હપર પચીસ. એનું તો ઊપડી ગયું. આ પગારની ગણતરીમાં જ મા પણ ખીજી સત્પનારાયણની કંથાની ગણતરી કરતાં હતાં. હું નોકરીએ વળગી ગયો છું એ જાણી કાઢીને કોઈ કન્યા વાળો આવી પહેાંચશે એમ સૌની માન્યતા હતી. એવી આ નોકરી મારે ઊડવી પડશે ?

એકીસતા કામળ પર નજર તો હતી પણ મને અક્ષરે નહિ મારી માનું મેં, માડું ઘર, નાના ભાઈ બેન દેખાતાં હતાં. બધાંએ મારી સામે એકી દેશે જોઈ રહ્યાં હતાં. આ બધાંને આધાર મારી નોકરી જ હતી, ખેડાર બનું તો એમની શું દટા ચાપું આ મોંઘવારીમાં પણ દરરસર કરીને મેં એ મહિના પછી દોહસો રૂપિયા ઘેર મોકલાવ્યા ત્યારે ઘરમાં કેવી ખુસાલી થઈ ગઈ હતી ! મુંબઈમાં મારા ગામનું ખીજું તો કોઈ ન હતું પણ કાલ્યાદેવી પર એક ગાંધી શોખમાં નોકરી કરતો હતો તે ખજાર લાગ્યો હતો કે મનીઓઝર આવ્યું તે દિવસે તો મા ગાંધીધર્મ બની ગયાં હતાં. જેને ને તેને કહેતાં : “ચાંબળ્યું ; મારા

રામુએ પેસા મોકલાવ્યા, ચોને હપર પચાસ.” પુનઃ મયદ શોને પણ જામીને કહી આવ્યાં કે શેઠ હવે ગલરાશો નહિ. મારો રામુ એ મહિનામાં તમારું દેવું ભરી દેશે. આખાએ ગામમાં થઈ ગયું હતું કે, ના... ઊકરો બાપનું નામ કાઢશે. વરસ થતાં થતાં તો એને મને ત્યાંથી કંકુ ને કન્યા મળી જશે. આ નોકરીપર તો માએ શું શું સરવાળા-ખાદખાડી નહિ કરી હોય ? એ નોકરી ઊડવી પડશે ? ઘરનો, માનો વિચાર આવતાં મારી આંખમાં ઝળઝળોઆં આવી ગયાં.

આ દિવસો યે વરસાદના છે. નહિ તો વળી ક્યાંક ખાંકડા પર લાંબા થઈ રાત કાઢી નંખાય. મુંબઈનો વરસાદ આજનીતર ઊકરો જેવો છે, કપારે આવશે તેયે ન કહેવાય, કપારે બંધ રહેશે તેયે ન કળી શકાય. કપારે મીઠાજ શુભાવશે તેયે ન કહી શકાય. આવા વરસાદમાં બહાર કોઈ જોડકા પર પડ્યા રહેવું એ મુશ્કેલ છે.

મેં અનેક પ્રકારની રાક્યતાઓ વિચારી જોઈ પણ કોઈ જોગ ખાતો ન હતો. ઊકરો અંધકાર વધે જતો હતો. ક્યાંક માત્ર સૂઈ જવાનો મેળ ખાય તોયે જગ જાગ્યા. કપડાં લતાં હું મારા ગામના ગાંધીની ઝોરડી પર રાખી શકું. એટલે બસારો તો એ વેઠે એવો હતો; પણ સૂવાની જગ્યા ક્યાં શોધવી ? આ ગડમથકમાં તો એક વાગી ગયો અને બધા થા પીવા નીકળ્યા. રાજના નિયમ પ્રમાણે અને ત્રણચાર જણા સાથે જ નીકળતા. તેમણે બધાએ મને સાથે લીધો. તેઓ મારી મુશ્કેલી જાણતા હતા. તેમની સદાનુકૂળિ પણ હતી. પણ બધા નાઈલાજ હતા, પણ મારી ગમગીની દુર કરવા તેઓ ટીખખગ કરવા લાગ્યા. અમારામાં એક આધેક વયના લાઈ હતા. તેમને અને કાકાજ કહેતા, તે રવમાવે રમુજ હતા, તેમણે કહ્યું :

“રામુ ! નકામો ગલરાય છે. તારે માટે તો ઊંઘડું સાડું છે. એક બહેરખજર આપી દે કે એક ભણેલા ગણેલા દેખાવડા સુવામને ઘરજમાઈ રહેવું છે. તને ઘર અને ઘરવાળા એયે મળશે.” એમની ખોલવાની ઢગજગ પર તો હુંએ હસી પડ્યો.

‘ખરી વાત છે, રામુ કોઈ એવું જ શોધી

કાઠ. આ બધી ખટપટ નીકળી જાય."

'અરે કોઈક એકવી રહેલી હોય તેવી સિદ્ધિ
કે નર્મને પકડે. તમાગ બનેલો પ્રમ ઉઠવી જશે.'

બુધાચ ખડખડ હસવા લાગ્યા. હું પણ તેમના
હાસ્યમાં સામેલ થયો. બીજી મહી વાતો થઈ પણ
હું રોળી પેટે તેમાં રસ ન લઈ શક્યો. એટલાં વિચારો
કાઠએ મને ધીમેધી કહ્યું: 'એમાં ગભરાય છે શું
કામ? ક્યાંય ગોઠવણ ન થાય તો મારે ત્યાં આવજો
એ તો થઈ પડશે...'

એરડીની ચિંતામાં કંઈ કામ ન થયું અને
દિવસ પૂરા થયો. એકોસમાંથી નીકળી ફરતો ફરતો ઘેર
જતો હતો. આજે એરડીની તલાસમાં નીકળ્યો. કાલ-
બાદેથી પર પેલા મારા ગામના આવજને મળ્યો. તેના
ધ્યાનમાં તો કોઈ જગ્યા ન હતી તે બે ત્રણ સાથે
સુઈ જતા હતા. જગ્યા પણ અંધારી ઘેર હતી.
દિવસે દીવો કરે ત્યારે તો મોં દેખાય. 'ત્યાં તો તમને
હીક ન પડે' કહી તેણે અઘણી જ પાળ ખાંધી.
ત્યાંથી ફરતો ફરતો પ્રાણીનાસખાજ બાજુ નીકળ્યો.
જેમ તેમ કરીને હું વખત પસાર કરી રહ્યો હતો,
એરડી પર તો જવાનું દીક પણ થતું ન હતું.

આમથી તેમ આટલો જ મારતો હતો અને મનમાં
કેમ જોગ કરવો તે ગોઠવતો હતો, અને એક જગ્યા
એકાએક યાદ આવી, અમારી એફ્રિસવાળા કાકાની
દાકરી ખૂબ મારી હતી. કાકાને પણ હોસ્પિટલમાં
રહેવું પડે તેમ હતું. તેમણે અને કહેણું કે આજનો
દિવસ રાતના ન રહે? અને હું તેમની સાથે બે રાત
હોસ્પિટલમાં જ સુઈ ગયેલો, ત્યાં ભાંડા પર મધ્યા
સોઠા આવીને સુઈ જતા. મને થયું સારું જવા મટિ
એ હીક જગ્યા છે. કોઈ પૂછે તો કહેણું કે દર્દી
મંદાર હાલતમાં જ એટલે રાત રહેવું પડે તેમ છે.
જેટલા દિવસ કપાળા તેટલા તો ગોજા? અને હોસ્પિ
ટલમાં સુઈ જવાનો આ વિચાર ખૂબ મજી મેલે.
આખરે કંઈ રસતો નીકળ્યો હોય એમ હું ખુલ્લું ખુ-
લાસ થઈ ગયો.

ઘેર ગયો ત્યારે પેલા લાઈએ અને વાદ પણ
રેવાતી.

'કેમ ચાલુ! રહેવાની ગોઠવણ કરી કે?'

'હા, એક જગ્યાએ ગોઠવાઈ જશે, કાલે સવારે
હું સામાન લઈ આવ્યો જઈશ. 'મેં' કહી પણ દીધું,
તેમણે વિવેક કરવા કહ્યું:

'આ તો મારે સંકટાય છે, નહિ તો હું તને ના
ન પાડું પણ શું કરું? મોખરી જેવડે એરડીમાં..'

મારે તો એમાંનું કંઈ સાંભળવું ન હતું. તેમને
ત્યાં આ હેઠ્ઠી રાત હતી. આજે દેખા જમ્યા...
નવો અવલોકન મળશે

બીજો દિવસે હું મારા સામાન પેલા માંવળની
એરડીએ મૂકી આવ્યો. 'મેં' સૂવાની સગવડ કરી
લીધી. સામાન લયે પાડ્યો રહેતો. સરાઈ કપડાં બદ-
લવા બાનીશ. કહી હું જમીને નોકરીએ ગયો. હવે
કંઈ જ ચિંતા નથી એજ લાવથી હું સૌમી સાથે
હજેવા 'એલવા લાગ્યો અને કામ પણ કરવા લાગ્યો.
સંજના લોકમાંથી જમીને ચેપડારી પર ગયો, ત્યાં
નવેક લાગવા સુધી બેઠો. વરસાદ આવ્યો એટલે ધીમે
ધીમે હોસ્પિટલ તરફ વળ્યો, જ્યારે માટું કાપડી ઘર
હોય એજ લાવથી હોસ્પિટલમાં આવ્યો. ખૂણાનો
એક બાંકડો ખાંચી હતો, બીજા બાંકડા પર તો લોહી
સાથ ગયા હતા. કોઈ વાતો કરવા બેઠા હતા, કોઈ
ખીરી પિતે રાત કાપતા હતા, મેં હેટ કાઢી એરડી
જાણ્યું અને લાંબો થઈ નિરાંતે સૂઈ ગયો. દર્દી-
ઓની ગીસો, નસીની અવરજવર, અભણું રથાન
એ બધા કાગળે બિંદુ નહતો આવતો. પણ બીજા
ચોખ દિવસે તો ઘરની પેટે જોઈ આવવા લાગી. આ
કંઈ કાપડી થોળના ન હતી એટલે એરડીની તલા-
સમાં પરખોમાં આટો મારી આવતો, શરૂરના ગર-
મક લતાઓમાં એરડી મળતી મુરકેમ હતી. પણ
પરામાં કંઈક મળી જાય એવી આશામાં રોજ
એરડીની શોધમાં જતો, આડીને ચૂપચાપ એ જ
બાંકડા પર ગોઠવાઈ જતો, પત્ર લાંબા કરી ઘસઘ-
સાટ બેઠી જતો.

x

એક દિવસે દાદરથી આવ્યો હતો, ચતીરાડ
રેલ્વેને ઉતર્યો, વરસાદ તો ઝરમર ઝરમર પડ્યા કરતો

હતો. એથીયે વધુ જ્ઞેયથી પવન ફુંકતો હતો, છત્રી હોય તોયે અડધા તો ભીંભાઈ જઈએ એવી આપટ આપતી હતી. રેશન બહાર નીકળી ચોરીવાર બિભો રહ્યો. કેટલાક ગાંડી કરીને, કોઈક ભીંગતા, કોઈ છત્રીને ટેકે ચાલ્યા જતા હતા. વરસાદ બંધ રહે તેલું ચિહ્ન તો દેખાતું ન હતું. ક્યાં સુધી બિલા રહેવું ? મારી બાબુમાં એક સુવતી બિભી હતી; તેના હાથમાં ચોપડીઓ હતી, મને લાગ્યું કે કાલેજના વિદ્યાર્થીની હશે; તેની પાસે છત્રી ન હતી એટલે વરસાદ બંધ થાય તેની રાહ બેતી બિભી હતી. તેના કપડાં પરથી લાગતું હતું કે તે મહારાષ્ટ્રીયન સુવતી છે, મને થયું એને પૂછું ક્યાં જવું છે ? પણ હિંમત ન ચાલી. હું આવી બાબતમાં જરા નાદિમત બની જાઉં છું. છોકરીઓ બેતી ગમે છે, તેમની સાથે વાત કરવી ગમે છે પણ અભણી છોકરી સાથે વાત કરવાની પહેલ કરતાં આવડતું નથી. ‘શુંબધમાં તો વાત વાત માંથી ભાઈબંધી થઈ જાય છે, ગભરાતો રહીશ તો એકલો જ રહી જઈશ.’ કેટલાક મિત્રો દીકરા કરતાં, મને થયું ‘પૂછવામાં શું ભય છે અને મેં’ હિંદીમાં ‘પૂછ્યું’ પણ ‘અડું’.

‘તમારે ક્યાં જવું છે ?’

‘ગીરગામ’ મારી સામે નજર કરી તેણે જવાબ પણ આપ્યો.

‘આપને બે કંઈ વાંધો ન હોય તો હું આપને ત્યાં સુધી પહોંચાડું.’

‘તમને ક્યાં તકલીફ આપવી...’

‘અરે એમાં તકલીફ શાની ? મારે પણ એ જ બાબુ જવાનું છે’ અને તેને વધુ બોલવાની તક આપ્યા વિના મેં છત્રી પણ ઉઘાડી દીધી; અમે બંને એક જ છત્રીમાં માલવા માંડ્યું. હું ભીંજાઈ તેની મને ફિટર ન હતી પણ તે ન ભીંજાય તે માટે તેના પરજ છત્રી ધરી રાખતો હતો. હું ભીંજાઈ તેની કાળજી રાખતી હોય તેમ તે મારી નજીક, મને ધસા અને ચાલતી હતી. અમારા બેમાંથી કોઈ કંઈ બોલતા ન હતા, બે કે મનમાં તો હું ઘણું ઘણું બોલતો હતો; એનું ધર આવવા થયું એટલે તેણે

હાથ લંબાવીને કહ્યું: ‘પિલા માળા તરફ’ હું તેને એ માળા નીચે મૂકી બિભો રહ્યો. તેણે આભાર ભરી નજરે મારી સામે બેઠું. એની નજર બેધ મારી જીજ્ઞાસુ થઈ ગઈ, હું હાથથી નમસ્તે કરી ચાલવા જતો હતો ત્યાં તેણે કહ્યું:

‘બે ઉનાવળ ન હોય તો આ પીને જાઓને ?’

‘ચાલી શી જરૂર છે ?’ કહેતો કહેતો હું તેની પાછળ દાદર ચડવા લાગ્યો. ત્રીજા માળે એક બે ખંડી ઓરડીમાં તે રહેતી હતી. ઘરમાં બીજું કોઈ ન હતું એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ મેં પૂછ્યું.

‘તમે એકલા જ રહો છો ?’

‘હા’ મને પાણી આપી તે મારી બાબુમાં બિભી રહી.

‘અભ્યાસ કરો છો ?’

‘ના, હું દાદરમાં એક લાગામાં શિક્ષિકા છું.’

મને પૂછવાનું તો સન થયું કે ‘કુવારા છો કે પર-લેલાં ?’ પણ એ પ્રશ્ન મનમાં જ ગળી ગયો; તે અંદર જઈ પ્રાથમિક સળગાવી આની તૈયારીમાં પડી. ઓરડી નાની હતી પણ તેની ગોઠવણ આકર્ષક હતી, બીંતપર દેશનેતાઓની અને કુદરતી દરશોની છબીઓ હતી, એક પથંગ હતો, તેની બાજુમાં ટેબલ હતું; ટેબલ પર અંગ્રેજ અને મરાઠી પુસ્તકો ગોઠવેલાં હતાં, ધર સાફ છતાં સુશ્વેદ હતું, અંદરના ખંડમાં રસોડાનો સરસામાન હતો; તે જે એવી સીદ્ધત્વી ગોઠવેલો હતો કે મોટાજાસ દેખાય. આ બાબતની ગોઠવણની મનમાં તારીફ કરી રહ્યો હતો ત્યાં તેણે અંદર બેઠે બેઠે પૂછ્યું:

‘આપ ક્યાં રહો છો.’

શું જવાબ આપું ! હું ક્યાં રહું છું ? હસીને મેં જવાબ આપ્યો.

‘ક્યાંય નહિ...’

‘એમ તો હોય ?’

‘સાચી વાત કહું છું, તમે સાંભળશે.’

એનો જવાબ આપ્યો.

‘કાગળ વાંચેલો ?’

‘સગ આપ્યા પછો ચેન્નરમાં વાંચેલો.’

‘સગ કરી ? કેટલા વરસની ?’

‘કોસીની.’

‘કોસીની ?’

‘હા.’

‘હા, આપણો વદન...’ યશસ્વતીથી ફૂલકું
મેસાર્જ ગયું.

‘યશ, આપણો, નહિ તારો.’ વદન તારો નહિ
પણ તારો છોકરો હતો. છાતીએ હાથ મૂકીને ખાતરી
કરી ભે કે આપણા પરમ્યા પછી સાતેક મહિનામાં
તો એનો જન્મ નહોતો થયો ? ત્યારે એ પાત કું

ગળા ગયો હતો પણ એનો ભાર મને નહોતો સતાવ
વતો એમ નહિ. આપણી ન્યાતની સરસમાં સરસ
છોકરી તરિકે તને પસંદ કરવામાં આવેલી અને
વદનના આધારજનક જન્મ છતાં તારા શરીર તરફની
મરી વખ્ખા ઓછી નહોતી થઈ. વદનના જન્મ
પછી છ માંદો પડતા મેં એ બહાનું પકડી ભઈને
ભણી ભેઈને જ તારું ઓપરેશન કરાવી નાખેલું.
તારાથી સંતાનપ્રાપ્તિને મારો ઉત્સાહ તે દિવસથી જ
મર્યો ગયેલો, પણ તારો બીજો ઉપયોગ મને હતો
અને એ ઉપયોગ ઓપરેશન કરાવીને મેં સરળ બનાવી
દીધો. અને છેલ્લે એ પહેલું કહી દઉં કે આ ઉમરે
હવે તો એ પણ વખ્ખા રહેવા નથી પામી.

નીચે એણે જ આ અર્થ વ્યવસ્થા સમાપ્ત કર્યા
પછી દીવાન મહાકુરે ક્ષેત્રુ ભેયુ ત્યારે યશસ્વતી બે
હાથે એ હાંડી કઈને પાસેના સોફામાં કપમો લઈને
પડી હતી.

૧૨

તાંચણુપોથીનાં પાનાં : [હપ્તો છઠ્ઠો]

ત્રીજા પ્રયાણને છેલ્લે ખાંભે

અવેરચંદ્ર મેઘાણી

રાયદે બહારવટિયાની આખી કથા મેળવવા માટેનો સુયોગ આ રીતે બન્યો. હરદાસ રાણસર હુણા નામના એક ચારણુભાષ મળવા આવ્યા. કહે કે થોડાકે હશે રચીને લાભ્યો છું. આ રીતે નવાં નોકકણાં કરી કરીને લાવવાનો જે સૌખ્ય અત્યારના ચારણોમાં લાગ્યો છે તેની છાપ મન પર સારી નથી. એ કૃતિઓ નક્કી હોય છે. વિશેષમાં એની અંદર રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું પોતું મારેલ હોય છે. મને એમાં રસ નહોતો. જુવાન હરદાસને કહ્યું : 'તમારી રચનાને તો શું કરું' ! પણ તમે તુમેલ ચારણુ છો, તો જાવ બાગીમાં, રાયદેનો કડીબંધ નિરસો લઈ આવો.' ભલો જુવાન, થોડે મહિને સગાપાંગ, એના હસ્તાક્ષરોમાં જ આવડયું તેણે જિસરડી આવ્યો. સચના આપેલી, કે રાયદે વિશે જે શબ્દોમાં વાતો સાંભળો તે જ શબ્દો, રૂઢ પ્રયોગો, વાક્યો, વહેમો, માન્યતાઓ, બિલકુલ એપ થયોયા વગર ટપકાવળે. એ સૂચનાનું હરદાસ ગઢવીએ અચ્છીશુદ્ધ પાલન કર્યું, પરિણામે આવણુને, ગતીકે નેણું હશે કે, તાદરશ શબ્દચિત્ર મળ્યું. કેટલા લાક્ષણિક બોલી-મરોડો પ્રાપ્ત થયા ! અને રાયદેનાં જેમ જવાંમહીનાં મરોડદાર પ્રસંગો સાંપડ્યા, આદામાનને ઠાળે પાણીએથી, એક તકલાદી લાકડાપર મેસીને અશ્વટ દરિયામાં ઝુકાવ્યું, એ વાત સાચી છે, તે કલ્પના સમક્ષ એકવાર ખડી કરવા જેવી છે. આદામાનથી પાછા કાઠિયાવાડને કિનારે જાતરીને પણ અસલના અધૂરા રહી ગયેલા બપંદર જીવન-પ્રવાસને ફરી જારી કરવાર એ તુમેલ જુવાન કેવીકે માટીનો ધડેલો હશે તે વિચારવાન છે. હરદાસ પાસે આખો દિવસ મેસી, ખૂબ ગ્રમ લઈ, એ ભાવાને પણ મગજમાં બંધ મેસતી કરી.

x x x

તુમેલ શાખાના ચારણોમાં માનવ-વંશચાલના અબ્યાસીને માટે એક વિશિષ્ટ રસવાણું પ્રકરણ

ધોડું છે. આ ચારણુ-ઘરવાને હશે, વાર્તાઓ, કાવ્યો, કવિતા ઇત્યાદિ, મારુ સોરઠિયા ચારણોની સમાજની સામગ્રી પ્રત્યે, રાજરજવાડાંની પ્રશસ્તિ કરવાના ધૃષ્ટ પ્રત્યે જોડી અને હાડોહાડ વૃથા છે. તેને તેઓ નીચેના નાનકડા ફુદા દ્વારા બતાવે છે—

ઘોકે વેરી ધન્નિસયુ,
દિયે તરાદે તુમેલ;
ગાકીએ છંદાં ગલ
સોંપ્યાં સોરઠિયે' કે.

અર્થ—અમે તુમેલો તો વેરીજનોને ઘોકે ઘોકે ઠાળી દેનારા, તે તરવારે લીમનાગ રહ્યા. વાતો હશેનાં ગેરચલતાન તો સોરઠિયા ચારણો ! તમને જ સોંપ્યા છે અમે !

આવી ખુમારીને પોપનારા તેમની ઉત્પત્તિ વિશેનો તેમનો પૌરાણિક ખ્યાલ છે. તુમેલોના પ્રભવ વિશે તેઓ આ કથા કહે છે—

શિવજીને ધેર ચાર પ્રાણી હત્યાં : સિંહ, પોઠિયા, સર્પ તે હંદર. ચારેને ચારવા લઈ જવાની મુરદેલી. કારણ અંદરેઅંદર લડી પડે. એટલે પાર્વતીએ કપાળનો મેલ ઉતારી પૂતણું લક્યું, તેમાં જીવ મૂક્યો. એને બનાવ્યો ગોવાળ. આ ગોવાળે ચારે પ્રાણીઓને શંકરની આજુ દર્શ લેમકુશળ આપ્યાં. પાર્વતી પ્રસન્ન થયાં. કહે કે, તને અપ્સરા પરણાવું. ગોવાળે માગી આવક નામે અપ્સરા. આવડે એવી શર્ત કરી, કે તારા ઘરમાં રાજ તો મારુ ચાલે. જે દિ' મારુ' રાજ ન ચાલે તે દિ' ચાલી જાઉં. ગોવાળ કહે કળૂલ. જેઠના ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી છડેસર, કતાણુંદ, લીરવરાસ, તંગર, નાદ, ગણુ, ગંધર્વ, જખ, જેવળ (જ્યવિજ્ય), નીલ, અનિલ, એટલા દીકરા ને લાંચળાક દીકરી થયાં. તેરમો-ગર્ભ પેટમાં હતો. એવે એક વાત બની. આવક જોસ દેવા ખેડાં. ત્રાંખડી

જોધી ગળીને દોવા લાગ્યા ચારણ કહે-તાળડી
જોધી છે, સોધી કરો

નારણી કહે, ના, સોધી જ છે

ચારણ.-તાળડી સખી ગીન, સરખી મેઈ કે
મીઠ, નહા દહરી લઈ કિનો, મધ્યો ભેરી વિજનો
(તાનમે સરખી રાખ, ને ભેસને સરખી રીતે છે,
નિદિતર એક સાકરી લગાચીશ ના, તો માણુ
ભાગી જશે.)

અવઃ જીભ મઈ ગ્યા તાંમડી રેંડી દીધી
પેટમાં ગર્ન હતો, તે પેટ ચીરી જઠાર કાઢી એક
દૂ નડામા નાખ્યો, લઈ ને ઊંચાં, ઊંડાં ઊંડાં
ગૂમણા નામે સમુદમાં દૂ નડુ નાખ્યું, તે સમુદ્રને
બપોમણુ કરી કે 'આર મહિના મારા પેટમાં હતો,
હવે પાંચ મહિના છું સાચવજો'

પછી આ દુખડુ સિંધ સમોહના રાજ સમાને
હાથ આપ્યું. એણે ઘેર લઈ જઈ કુવર તરીકે
જો ભાગને ઉઠેલી, એનું સગણુ જાવા અને સોદાગી
કયું. માતાએ સ્વપ્નમાં આવી કહ્યું કે ચારણુ બાળને
રાજકપા ન પરણાવાય, રાજા કહે કે મારું વચન
નહી ફરે. માતા કહે કે, કીક, હું યોગ્ય કરીશ એણે
હવે-ચારીમાં આવી રાજકપાને રિરે લોગડી (ચાર
ધીને મોહવાની કમળા કાકી તે દિંધીએ (તુમેન
-તુખડામા સેનાધેન) ચારણુનાં બે કુળ સોડી રાણીના
તે મધ્યક તુમેન અને જાહાની કન્યાના તે સાખાં
કુમેલ.

x x x

સામાન્ય વાચકોને માટે કદાચ નીરસ જાણી
જાય તેવી આ વિગતોને, અભ્યાસીઓ પૂરતી સિંધ
ઉપયોગી બનાવવા માટે હવે તો પૂરી જ આવી
હવે. કુમેલ ચારણુની શાખા પેટાશાખાઓના
નામે આ મુજબ છે

ગૂમણા શાખાની પેટા શાખા—ટા, કાચ,
રાગ, રાસ, મૂન, મવર, મદ, સિંધીઆ, બાકચર
વરમળ, શીશ.

ભાનવાસ શાખાની—લુલુ, જમ, સડીઆ,

લુધીઆ, મેનાણીઆ, ભાદરવા, ધમા, વડ, રીહમ,
મેધકા

પરચુરણ—કારીઆ, સુમલીઆ, અવસરા,
મધરા, જ્યઝ, સાજરા, મધુકા

xx
x

પૂર્ના પાછા ઊતરે છે, અને કરીવાર ૧૯૩૯ની
સાસના એપ્રિલ મહિનામા જૂનગઢ શહેરના પેલીસ
ઉપરી થી છેનલાઇની ડેવીના મોશનમાં લઈ આવે
છે ચાર પાંચ છુટી (અવજન માપકો) ની મડળી
સાથે મેરો છુ મડળીમાં એક છુટી (એ નામનું
રમરચી-નાથ) વાગે છે બીજા સદવાઘો જણ
સરતાવ પૂરે છે, અને મડળી આવે છે. સોન-દલા-
મણુરી, મેઠ-ઊલજીરી, ચીરમ-પેલણુરી, સરના
હેમિલાની, રાણુ-રાંમેચરની દુહાવધ લાંબી લોક
કથાઓ, એમના મનમુકા વાર્તા-કથનથી આ વાર્તા
નેભો કલાત્મક બાદ વિશેષ રમટ બનતો આવે છે
રેલરો કાદવામા આવેલો દવામણુ માતુશ્રી ધૂન-
લીથી નીકળે જો માર્ગે ચાલેા ગયો, તે માર્ગ
પરના એક જળી એક પ્રિય સ્થાને ધરીક બેસી બેસી
વતન અને વનજાનું રમરણુ કરે છે. બાપ-
રનું ચાઈલ્ડ—હેરાલ્ડ બી એ માર્ગે ગયો હતો.
એ યાત્રીના યાત્રાપત્રની, તેમજ માતાને રથને સ્થળે
એણે કરેલા કાબાકિયેકની કડીઓ તાજી થઇ. લોક
કવિતા—આ કે કાકેરના શબ્દોમા 'હીનસ પન્ન
છતાં મહાઅગીજ'—પણ, પોતાની રક સપ્તિ
ની પેટકી સાથે જ એ મહાપથે જ પરવરી છે એ
વિચાર સોન-દલામણુની ગાથાએ પેલા કથે દલા-
મણુ પણ રથગર્ભે હતું પડેડું જુદો ગયો છે,
તે આ રીતે—

એક જેતાવાવ, નવજાન ન્યાયા નહિ
સમાપોજનું રાજ, માપતમા હેય. પામીએ.
દેખરને દોરે, દીએ મન દહયુ નહિ,
કાનમિસતની દેરે આવી મન મહા દિયે
જેહલ ભગવાન, મનામણુ બાણે આવશે,
દેશવટો મરાવ લીધો સિયે જેહવે

અમેરોની એક, અજાત આ પોઠડુ નહિ
સાચપુરીનો શુ લોક, પાણુ' મન પામે નહિ

વીસળપરને વાસ, મેડીયું બધે મ'હાવિયે' નતનું ગંગાળળ નાત, આજપરે આંખયું આંખળે વીસળપરના વાણિયા, એક સંદેશો મુણ્યે, સોનસ આંધળી નીકળે, તો જાઓ જુહાર ભણ્યે- તન બીજું દૂંઢડે, મિયાણીએ મન માને નહિ ધેયું' હે ગાંધવીએ, સતકચું સાંખા ઉપરે- મિયાણીની મોરે', હાકલ્યું મન હાલે નહિ: કરંડ કોયસાને, સતકચું સાંખા ઉપરે.

હાખા હુગર દેઠ, હસામણુ હિચોળ્યો નહિ, આવતો ઊંઠળ લેત જતને કરીને જેઠવો

ઉપરના ઉદગારોમાં જેતાવાવ, નવસખા મહેલો, ટેમર નદી, કાનમેરો કુંગરો, જાળેરા ગામ, વીસાવાકું, ટૂંકકું, ગાંધવી, સાંખું ને મિયાણી નામે ગામે, અને છેવટે સિંધનો કુંગર હાળો, એ સર્વ વિયોગી વાર્તાનાયકનાં પ્રવાણ પર ખરનાં સાચાં વિરામસ્થાનો બધાપિ મોજૂદ છે. દરેક સ્થળે વિયોગનું વેદના-પગેરું પડ્યું છે.

‘મને દુહા લણા હવે ■ ભાઈ.’

આમ હોનાર તરફ હોઠ હાંસી રમ્યા હતા. આજે એ જીવાન ક્યાં છે? શું કરે છે?

પૂછપરછ કરેલી. એ તો કફીર થઈ ગયો છે, એવી કંઈક માહિતી મનમાં રહી ગઈ છે.

‘રકમાં એ જીવાન મૌરાઈ-છાપખાનાનો કારીગર હતો. અનાડી લેખે એની નામના હતી. વા સાથે બાકવા ઊઠેનો. એને કોઈ મણતી નહોતી. એનામાં કોઈ સાદિત્ય હોઈ શકે ખરું? છતાં આનીને આપમેળે દહે કે દુહા આવડે છે, જ્યો લખાઈ.

‘આ લે.’ કહીને નોટ જ આપી. ‘તું જ લખી ને લાવ.’

લખીને લાવ્યો હતો. ટાંચણ-પોથીમાં શાહીને બધરે મોનૂદ છે—

હાલામણુ જેઠવો

બદલે ખીખ લોક, બરસાઈત બદલે નહિ, કુળને લાગે ખાંસ, હીણું કરે હસામણુ.

એવા ખીખ દુહા જેને છેડે હસામણું વિનંગી મોત—

હાખાની હદમાં, પીઠી ભર્યા પેઠાડિયો, મીઠળ છૂટયાં મસાણુ, હારી યેઠાં હસામણુ

રાણા પ્રતાપ

અકબર ઘેર અ'ધાર, ઉંધાણા હિંદુ અવર બહે જગદાતાર, પહેરે સણુ મતાપતિ હ

‘મિડદ—છૂટતીના’ ને છેતરે દુહા ચારણુ કવિ દુરસા આઠાએ સોનાનાં સાચાં સિક્કા સરીખા કરીને પાંચસો વર્ષ પૂર્વે આપ્યા, તેમાંના આઠેકની રચાએલી એ મિડદાવાસ રાજસ્થાનેથી પાંગરી ક્યાં જતી ફેલાઈ! એક અડખૂત મેક્સિકામ પણ જલે.

હોસા-મારે

હવે (હો) દિલમાં, હસદ વિણુ આવે નહિ; ખાણું જોખામાં, બૂખ ચિના ભાવે નહિ. માઈઈ! માઈઈ! મન જ'ણું, માઈઈ ઘેસડિયાં; પાણી પીતો માર્યો કેડેલિયો. ફૂટી બંગદિયાં

પછી તો મોરડી બોલીની સગી બહેન જેવી કચ્છી પ્રાંતવેશીમાં જોણે પ્રેમપ્રથાઓના દુહા દપકાવ્યા છે. કારાવર સમે, બીસા ઢોર, મોઢો કેર, લાખો કુસાણી, કમીર મુખરો, મામક, રાણો અને મુખસ; પણ લખાવટ પદતિ વશરનો છે. પત્રિઓ ને અરણો અરતબ્બર છે. જેર, એ અનાડી મુસ્લિમ મુવાનના અડખૂથ હદયમાં વસેલી કવિતાએ મારી પેથીમાં વિસામે મેળવ્યો, એ પણુ મદરવની વાત છે.

ટાંચણ-પાનું ફેર છે:—

મનવેણું કોઈ મહ્યા નહિ, માર્યો એટલા ગરજ; દિલની ભીતર બમા ફેદયા કેમ સીવે દરજ!

હસાઈણાં મનમાં દગા, મીકું જોલે મોહ;

આવે પક્ષ ત્યારે એકાદ
નેચળના ! સંજ્ઞાનું મોઢું

સાજણાં ! પરધર જઈ કરી,
દુઃખ ન ગણ્યો રોષ;
ભરમ ગમાવે આપણે,
વેણી ન સિરે કોય.

દિલ્લિવહોણ, બેલિલ, કપડી દિલ્લિવાળા માણસો
પર લોકસાહિત્યમાં કેર કેર આવા પ્રકારે નજરે પડે
છે. થોડા દિવસ પર એક ભાઈ આવ્યા, કહે કે
'એક નવું ભજન શાખી આપ્યો છું.' આખા
હાલથી ગાયું.

બેલિલ શુભર્થો ખાહું બેલે,
એને વેણે મેઢમંડ ડોલે
ફે મુઠા બેલોડા !
બેલસનો સંગ નવ કરિયે ફે.

કપડી માનવી ખાહું તો એવું બોલી જાયો, કે
'એને વેણે મેઢમંડ ડોલે' એના શબ્દોથી ભાઈક
ડોલો જોડે ! એવો તો એની વાચાડખર હોય છે.
કાંકડું સ્વભાવોભન ! દર્દભર્યો એ વિષય ત્યાં જ
અટકી જાય છે.

xx
x

વધુ ભજનોની, ટાંચણ-પાનોમાં નવી ભાવ પડી છે.

(૧)

વેસા ધણી ! વચન સુણાય ફે
આમન-વેળાની કંઈ વીખલિત.

ખાણુડા ! ખાણુડા !
મુવાં મૈયતને બોલાવયો.
એને હથેળીમાં પરમેશર દેખાડે ફે
એવા પાખડી નર જાગ્યો.

ખાણુડા ! ખાણુડા !
જળને માથે આમન વાજ્યો,
એનાં અધર પોલિયાં સુઝાય ફે— એવા.

ખાણુડા ! ખાણુડા !
બગલાની વાંસે બાળા દોડ્યો,
એક નરને ધણી નાર ફે એવા.

ખાણુડા ! ખાણુડા !

ધોડામુખા નર તો જાગ્યો

એની વાણીમાં સમજે નહિ કોઈ ફે—એવા.
વેલનાથ ચરણે રામે બોલિયા,
ઈ છે આમનના એધાણુ ફે— એવા.

પાખડો નરણું આ કળિયુગમાં જાયું, એ આ
ભજનની આગમ-વાણી (લાવિવવાણી) ધર્મ પ્રદાને
બોલતાં કરી બતાવે, હથેલીમાં પરમેશર દેખાડે,
પાણી પર બેસી બતાવે, એવાને પાખડીએ કહેનાર
જાનકિ એક સિદ્ધાર્થોથી પદઘાષ્ટિને અદ્વિતિનો
ઉપાસક બનેલો કાળી હતો. મુડુ વેલો બાવો જુ
છળી હતો. ચારિત્રહીન ચમત્કારવિધાપકોની જાદુ-
ગીરીમાં સપડાઈ જનારી શ્રદ્ધાળુ દુનિયાને ચેતવનારા
આવા શબ્દોથી ભરપુર એવી આપણી લોકજાજ
ગોની વાણી આપણને ચકિત કરે છે. જેને - આપણે
અધિકદાની પોષક ચાલી હતી તે જ આ વાણી
પાખડીની સામે સાવધાની પુકારે છે; ને એનો એક
ચેતવણીસ્વર તો આધુનિક યુવતીએને માટે શબ્દશઃ
સચુચ્ચો છે: 'બચવાની વાંસે બાળા દોડ્યો' જીજ્ઞા
દેખાતા એવધ પ્રેમિકોની પાછળ લટુ બનતી બાળા-
એનો ઉદ્દેશ્ય એક કાળીના ભજનમાં થાય એ પણ
વિસમજણ વાલ છે.

ધોડામુખા નર' કયા તે કયાય છે ! 'એની
વાણીમાં નહિ સમજે કોઈ ફે !' એટલે કેવા ભોળાની
વાણી ! વિદ્વાતા ડોલવાણુએની ! પોકળ દહીયના-
એની ! શબ્દભાવથી સત્યને યૂગગાની મારનારા
વિષયમાં વાદ પ્રચારકોની !

નરી શબ્દવાણીથી દુનિયાને સર કરનારએ
પર ભજનવાણી હમેશાં આ પ્રકાર કરતી રહી છે.

x x
x

[૨]

એને નાંધે બધાણુ હરિના નાંખેનો.
તબથી તોડયો નહિ બધ,
અનથી મેલ્યો નહિ અય-અને.

પાંદ સરીખી મીરાં પીળી હુધ
લોકે જાણે પંડ્ય રોગ;
ચાર પાંચ લાંબાણું મીરાંને પડિયું,
આંખે હવે હરિ લાગવાનો જોગ—મને
ચાર પાંચ વેદ રાણાએ તોડાવિયાં,
પઠડો મીરાંની ખાંભે:

જાવ વેદ તમે તમારે ઘર
મારે આસહ ન કરતું કાંઈ રે—મને

ખતુ ચતુ ખતુ ઊતરું,
ખતુ નગરની પોળ,
ધાયજી થઈ ધરમાં ફરું
મારી તક્ષપ ન બૂલે તોય—મને

બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગીરધરના સુણ,
દેને સંતા ચરણે વાસ,
કાશી નગરના ચોકમાં
શુરુ મધ્યા રોહીદાસ—નાતો

મીરાંના ત્રીવ મનોભાવ; પણ બાપા અને રમના
સોરઠની તળપદી; મીરાં, ગોપીચંદ, ભરથરી, ગોરખ
કોઈ પણ પ્રપ્રાંતીય સંતોના કિરસો હોય, એનાં
ભિર્મિસવેદનોને આત્મસાત કરીને સોરઠી ભજન-
કાવ્યે એને આપેલો કલાત્મક સંપર્ક એનો
નિરાણો જ છે. એ સાહિત્યધન તળપદું સોરઠી
છે, સ્વભૂમિનો જ પાક છે. નહિતર 'પાંદ સરીખી
મીરાં પીળી હુધ' એવા પ્રયોગ ભાગ્યે જ સાધી
શકાયો હોત.

xx

x

[૩]

દક્ષ-દરિયામાં અખંડ કીલો રે.
દેખ્યા વિનાતું માટું મનડું ડોલે રે.
પ્રાંત્યના ભરિયદ આહ્યા ભવોભવ ભૂદ્યા ને.
સતગદ્ દિનાં તાળાં કોણે જોલે રે.
આ રે મારગે અમે આવતાં ને જતાં,
આનંદ ભર્યો મારા મનહાની મેળે રે
છેલ્લી સનંદના તમે સુણો મારા લાઇલા !
આખર જતું સંજે જગ છેલ્લે-દક્ષદરિયામાં.
દોરે ને ધાગે સાજા ન થાયે
હવ્યાની દોરી એક હરીને હાથ રે,

બડી રે જુરીતું ભેર નવ ચાલે,
(નીકર) ધંતર વેદ તો મરી કેમ જાત રે—
કુળદાવો છોડ્યો મેં તો તમ સાતુ શામળા !
મીઠો મેરામણ મારે મોલ ન આવે રે,
કે રવિસાખ ગરુ ભાણુને પ્રતાપે,
એક ચૂકે એ દરી નવ ફાવે રે.

ભજન-વાણીમાં ફરી ફરીને એકાપાસના પર
જ આચલ સુકાય છે. દોરા ધાગા ને બડીજુરીનાં
વહેમ-જાળોને માથે મહારા દેવાય છે. છેક નીચલા
થર લગી ઊતરીને પણ આતું પ્રજોધનારી લોક-
સંસ્કૃતિને પ્રગતિશીલ કલા લેના ચાલે નહિ.

xx

x

આ ત્રીજી ટાંચણ-પોથીનાં આખરી પાનાં
ગીરના બહારવટિયા રામવાળા વિશેની નોંધથી ભરેલાં
છે. એને જોતાં મને યાદ આવે છે ગીર-નાટા પરતું
એ લાખાપાદર તામતું પોલીસ-આઉટ પોસ્ટ. આ
સંસ્કારલીન અને કાષ્ટો નહિ ધરેલા રૈશવતું એ
પ્રકૃતિ-પારણું હતું. એજન્સી પોલીસનાં માણસો
લાખાપાદર ચાણે જલ્લી થતાં ફૂલ ઊડતા, એને
કાણું પાણી સમજતાં. ત્રીજા માઈલે તો ન્યાંથી તે
કાળે રેલ્વે વેગળી, સાકાંપંદું પણ ન્યાં સોમંદ
ખાવાય ન જડે, પાણી ન્યાં ગીર-ઝાકવાનાં ઝેરી
મૂળિયાં ગળેલાં પીવા મળે, નિશાળ ને દવાખાતું ન્યાં
નામનાં, વસ્તી ન્યાં કાઠિયાધાર—છોતાં ખની ગયેલી,
વેપારી ન્યાં સામા એ: એવા, દોષિત નોકરને ઝળ
રૂપે મોકલવા માટે વપરાતા લાખાપાદર ચાણાતું
આકર્ષણ મારાં જાળ-ચક્ષુઓમાં ઊઠતા જ પ્રકારતું
હતું.

x

x

x

અંગ્રેજ બીજા ધોરણથી જ જેણે એક અગિયાર
વર્ષના જાળકને માવતરથી ઊતરડીને વીસ માઈલ
વેગળે અજ્યાસ માટે ફગવી દીધો હતો, પારકાં ધરના
રુકડો રોટલાનો અને પૂરું જાણિયું પણ નહિ એટલી
જાણનો ઝોસિયાળો કરી મૂક્યો હતો, તે જ આ
લાખાપાદર ચાણું એ પરધરાવતમ્મી જાળકને માંદ-
ગીના કે લાંબી દૂરી રમના દહાડા આવતાં, ગાય
વાજુને ખેંચે તેમ ખેંચતું, અને પાણીના પ્રવાહ વચ્ચે

આવતાં કદી કદી બેસી જનાર ટાકા ટુક પર ચપ્પર તો ઊડતા તેમજ બેસતાં ચરવારના સિયુ-શરીરને શીપસનની તાલીમ આપતા હિસ્તાઈ સરીખા અદાર-પંકા ઊંટની પીઠ પર જ્યારે બેસીને આ અગિયાર વર્ષનો પરજીવી બાળક એક પછી એક ગામમાં પાર કરીને આવતો હતો—એ ભગતુ, શીયાલુ, શેત્રુજીની આબજીએ બેખડ—એવે કોઈક ધંધા મારે ને નીચે જઈ પડે એવું બજાતું એ બજા, એ દરખાર સાહેબનું માથા દસા, દહીઝા, ચરમધી... ત્યાં તો આધેરી ધરતી ઉપર, ધદાધર વહેણી સેલુજ, હરિયાળીના એક વિરતીયું કુઠાળાની વચ્ચે, વેરાન સદા જમીન-દુઝા પર કોસેમાં થોડાંક ચૂનાબંધ ખોરાડ દેખાય, પછી શેઠ નદીના જળ-મુખવાટ સંભળાય, ઊંટ કે પેકુ લગભગ બેધે માથે ધમને નીચે ઊતરે એવા એ નદી પાર કરવાના ઊંડવટ આરામાં તો થત મદામહેનતે પેખામાં રહે, અને કેંક બજાડોને તોડી નાખનારી તેમજ કેંક ઊંટિયાઓને લપસાવી ભાંગી નાખનારી એ શેઠ બપોર છતાં રખ બાસે.

આ લાખાપાદર ચાલું, જેની જાગી ભેખડ પર એ બેઠેલ છે તે વસતો થોડોજા ચમનિયો, અને બીજા તરફ જરાક ખસીને છુપાઈ—અલ્લે ધૂમટા કાઢીને વહેતી ગામુખી મંજા—

આજ સંકર છે એ શેઠાવના નિસર્ગાચરો, એક તો એ કારણે કે સિયુ-કાળની નધણીઆતી, લાસન-વિહોણી અને શુકલવહની મૂંગી મુરઝતી લાગણીઓને કામળ શીતળ સ્પર્શ કેવળ આ ગીરપ્રકૃતિ તરફથી જ મળતો હતો; અને બીજા એ કારણે કે બીજા વાર જ્યારે હું બી. એ. માં ભણતો હતો ત્યાર વેળાનું પિતા-ધામ બનેલું આ લાખાપાદર દરહમેલ, રાત્રિ ને દિવસ બદાવવટિયા રાજવાળાને બલુકારે ધજનું હતું. વાવડી ને ધાગણી, રાજગાઈમાં વતન-આમ, એ તો લાખાપાદરને અડીને બેઠાં હતાં. હું જ્યારે મારાં પોર્ષા વાંચવામાં પડ્યો હતો ત્યારે, બેડી દહીના અને એકવટિયા છતાં કસાયેલ બળના પિતા ધોડાની પીઠ પર બદાવવટિયાની સામેના બંદીબસત નિમિત્તે બાટકતા હતાં કેંક જર્ણવહાં અને ભખી (મથા

જેવા) થોડા બચલદારોની ત્યાં થતી વ્યાવળ, ત્યાંથી પછી હેટના પોસાક કાઢી તાપીને, રામભાઈ કપાંક બેડી બપ તે સામાન્ય સપાઈમાં ખપવા માટે માથા પર બાંધી લેવાતા ખાખી સાકા, રામભાઈ ભગમણાં ચમકાં ધમેકતો હોવ ત્યારે બાધમણી કૂચ કદમ કરી જતી થોડી ગાલકવાડી ટુકડીઓ—અને બાધુ ઘેર આવે ત્યારે જ એમને જવના ભણી પછી 'આજ તો રામવાલો મળ્યા હતા' એ બાળી એમની કનેથી બેચે ચાસે સાંભળેલી વાતો :

૧૯૧૪-૧૫માં એ વર્ષો યાદ આવે છે, અને વેકેજન ખૂટી જતાં ફરી પાછાં કોઈક થોડીની કે ઊંટની પીઠ પર, લપસણી બીલામણી તોયે સિયુદરવ-સેઠામણી શેઠને સામે પાર, સપાટ પુખયા જેવા ભોમકા પર વહેતું થતું વાહન, પાછળ ફરી ફરીને કેટલો વાર નિહાલેમાં એ ચૂનાબંધ ખોરાડ, ફરી પાછાં બીજે મળે આવનાં રંક અને શેડીવિહોણું એ ગામમાં—એ મણુવાવ, ખાદમક, હાલરિયું, હલરિયું, ફરી પાછી ત્યાં એ બેડતી ને છાનો હિસાસો દેતી મંગળચૂની બદવાહિની, પહોળા પટવાળી સુજલા સફલા સોરડી શેત્રુજ :

ઘાતરીને એનું પાણી બોલે બોલે પીતો, પગડોળાને ટાકો થતો—ને સાંજે તો પાછી શરૂ થઈ જતી, પારના ટુંગા ખાસને શેડલો પાચતી એડિયાળી વિદ્યાર્થી અવસ્થા રે ! પાપામાં નેહલે તો કમો જ નકર કુલ-સંસ્કાર, રાગસંસ્કાર, નવર સંસ્કાર, ધર્મસંસ્કાર નથી જડતો, જડે છે ક્રૂરા આ શેત્રુજ, સાતસી અને શેઠ સચી નદીઓનાં નીર સમીરણ આરકતનાં થોડાં નિસર્ગ લાગણ પણ એટલેથી થોડું આ માનવજનનું લાકું માટમાં આવે છે ! બહુ બહુ અજુબકું રહી ગયું. મોટો દુમેળ અચી ગયો. ખેર ! પેલો રામવાલો તો બાપડાં એટલું જ ન પામેલ એવો આ દુનિયા સાથે કોઈ એવ જ ન મળ્યો. કાળને પંધે લાગ્યો પહેરીને આવ્યો, તો સ્વામીઓમાં હુટારુ-મેમોની નીતિ પણ ન નથી, અને પોતે આરબને દાડરે મદામોલ જીવન પાછું ધમને તમતું ચેત માગી લીધું હતું તો એ ચેત પણ કોવાલ જન્નું. નહિ હો એ રામવાલો પણ શેઠ નદીના જ અંકમાં ક્યાં નહેતો આજોટયો !

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪ પરથી]

માટે હજી ધણી ખેંચ રહે છે. બ્રિટિશ ઓવરસીઝ એર-વેઈક કોર્પોરેશન તરફથી જહાઝાં વિમાનો દર અઠવાડિયે ૧૦૨ મુસાફરોની હિંદ-બ્રિટન વચ્ચે લાવવા કરી રહેલ છે. તે ઉપરાંત એ જ પેઢી તરફથી બ્રહ્મવાડિયે એ વાર બ્રિટન-સિંગાપુર અને બ્રિટન-સિડની (આસ્ટ્રેલિયા) વચ્ચે જહાઝાં વિમાનો હિંદમાં કરાચી અને કલકત્તાના મથકો પર જતરે છે. હિંદી પેઢીએ હિંદ ખહારની વિમાની સફરો કરી શકે તેને માટે વાટા-ખાટો ચાલી રહી છે.

લશ્કરના વિમાની દળ પાસેથી વધુ ને વધુ વિમાની-મથકો નાગરિક વપરાશ માટે છુટાં થઈ રહ્યાં છે. ગયા જુનમાં જ અમેરિકન વિમાની દળે દરાચીના વિમાની મથકનો કબજો સોંપી દીધો છે. એને હિંદનું મુખ્ય જહાઝાં-મથક બનાવવા માટે પુનર્રચના ચાલી રહી છે. આ વિમાની મથકોની વ્યવસ્થા સંભાળનારા ધાર્મિક નિષ્ણાતો અને કારીગરો તરીકે હિંદી વિમાની દળ અને નૌકાદળમાંથી છૂટા થયેલા માનવીઓને શેડી લેવામાં આવે છે. મધ્યસ્થ સરકારના 'સિવિલ એવિએશન ડિરેક્ટોરિઈટ' (નાગરિક વિમાની વ્યવહાર ખાતું) હસ્તકનાં ૨૭ વિમાની મથકો આયારે નાગરિક વિમાની સફરો માટે ખુલ્લાં છે અને વપરાઈ રહ્યાં છે. તેની સંખ્યા વધીને ૧૪૬ ઉપર પહોંચે એવી અત્યારની યોજના છે.

હિંદમાં વિમાની સફરો આ રીતે વિકાસ થઈ રહ્યો છે. 'પણુ ખીજ દેશોએ એની પહેલી શરૂઆત

કરી હોવાથી એમની સાથે થઈ જવામાં આપણે વિશેષ જરૂરમત ઉઠાવવી પડશે. ખાસ કરીને તો ઝડપમાં વધારે અને મુસાફરીના દરમાં ઘણો ઘટાડો કરવાની આપણે ત્યાં જરૂર છે. એમ નહિ ધાય તો હવાઈ સફરની હિંદી પેઢીએ પરદેશી હરફિં સામે નહિ ટકી શકે. આપણી રેલ્વેના પહેલા વર્ગમાં માર્થલે એ આનાનો ટિકિટનો દર છે. પણ આપણાં વિમાનો દર હવાઈ-માર્થલે ત્રણથી ચાર આના લઘુ રહ્યાં છે. આ રીતે રેલ્વેની પહેલા વર્ગની મુસાફરી કરતાં ૫ ગમણું ભાડું આપણાં વિમાનોમાં મુસાફરી કરનારા-ઓને આપવું પડે છે. અમેરિકામાં, ન્યુયોર્કથી ચિકાગો (૮૦૦ માઈલ) જનારને રેલ્વે માર્ગે પહેલા વર્ગમાં રૂ. ૧૩૦ આપવા પડે છે, પણ વિમાનમાં એ મુસાફરી માત્ર ૧૧૬ રૂપિયામાં થઈ શકે છે. અમેરિકાની ઝડપી આગ્રાહી કરતાં ત્યાંનાં વિમાનોની ઝડપ ચારગણી હોય છે.

વિમાનો અને રેલ્વે વચ્ચેની આવી ટોક્કીની હરિફાઈને મુખ આપણે ત્યાં પણ આવશે. ને કે, વિમાની-સફરમાં ગમે તેટલી પ્રગતિ ધાય તો પણ ટૂંકા (સોએક માર્ગની) મુસાફરીએ માટે લોટી રેલ્વે અને મોટરનો ઉપયોગ કરવાનું ચાલુ રાખશે. પરંતુ, વિમાની-સફરના દર આપણે ત્યાં પણ ન્યારે રેલ્વેના પહેલા વર્ગના દર કરતાં ઓછા થશે ત્યારે પછી લાંબી (૫૦૦-૧૦૦૦ માઈલની) મુસાફરી કરનારાઓનો મોટો ભાગ રેલ્વે છોડીને વિમાનમાં ગેસતો થઈ જશે.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૮ પરથી)

રણુ મુવર્ણચંદ્ર

રણુજિતરામ મુવર્ણ-ચંદ્રકેને અધિકારી સર્વાનુ-મતીથી પસંદ થયો. બોમ્બેએ એવી મતલબની ગયા પહેલાના અંકની અમારી તોંધના સંજ્ઞામાં શ્રી ગુલ-રાત સાહિત્ય સભાના મંત્રીશ્રીઓ તરફથી એવો ખુલાસો મળ્યો છે કે, અતિવર્ષ એમની સમિતિની

આ કામ માટે મળતી સંભામાં પ્રથમ જુદાં જુદાં નામો રજુ થાય છે, તે પ્રત્યેક પર મતો લેવાય છે અને વધારે મત જેવી તરફેણમાં પડે છે તેનું નામ ફરીવાર પેશ થાય છે ને સર્વાનુમતે જ સ્વીકાર પામે છે. એટલે વસ્તુતઃ બહુમતીથી નહિ પણ સર્વાનુમ-તિથી જ ર. સ. ચંદ્રક અપાય છે.

આ ખુલાસા માટે મંત્રીશ્રીઓ આભારી હોએ. તા. ૨૪-૬-૪૬

કલકત્તાનો હત્યાકાંડ

‘સ્વાભાવ આશ્રમ’ વેડછી

તા. ૨૬-૮-૪૬

૫. રવિભાઈ.

અમે કલકત્તાથી તા. ૨૨મી એ અહીં આવી પહેંચ્યા છીએ. ત્યાંની હાલત નીચે લખું છું.

તા. ૧૫મીએ અમને સૂઝાઈ નોટિસ મળી મઈ હતી કે, તા. ૧૬મીએ રજા છે.

૧૬મીનું સવાર થયું. બહાર બધે શાન્તિ લાગવા માંડી કારણ કે ઝૂક અને બસ બંધ હતાં. લોડોનો વ્યવહાર પણ બંધ હતો. — દાઢ વાગે કચરત કરી બહાર મકાનમાંથી આવ્યા ત્યારે આરંકેટમાં “બંધ કરો... બંધ કરો...”ના અવાજ આવવા માંડ્યા. એટલે મેં નીચે નીચું તો લોડોના નિશાનવાળા બેંકુઓ હાથમાં મોટી મોટી લાકડાઓ લઈને ડુકાન બંધ કરાવતા હતા.

ત્યાર પછી તો અમે અમારા કામે વળખા કારણ કે તોફાનની કથનાજ અમને નોતી.

હું લેન્ડોપ કરવા બેઠો. અને વડેકા માથે બરાબર ચઢ્યો. એટલે આજે બધું કરી આવતા કાલે પૂરા કરવાનું નક્કી કરી ઘરમાં ગયો ત્યાં લક્ષ્મીભાઈ એક આનાના મમરા કપડેથી બરીદી લાવ્યા. કારણ કે આજે અમે ૧૨ વાગે જમવા જવાના હતા. રોજ દાઢ વાગે જમતા.

મમરા ખાંધને બહાર નીકળીએ છીએ ત્યાં દરે દરથી કંઈક અવતરે આવવા લાગ્યા. કોલાહલ જેવા. એટલે એ બાળુની વગાસી તરફ ચાલે જોવા ગયા તો ત્યાં દર ખૂબ દર દીગાઈ આવતું હતું. અને અમારી ગલી આગળ પણ એકે મુસલમાન-ટોળું એકઠું થયું હતું. એની આગળની ગલી આગળ પણ એવું જ

ટોળું હતું. ત્યાર પછીની ઘડીમાં પાછળ દિન્દુ ટોળાં હતાં : એમાં કેટલાક પાસે જ લાકડી હતી. બાકીના ૫૫૨૨૨ મેળવવાના પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. અને આગળનાં ટોળાં ઉપર ફેંકવાની ચેષ્ટા કરી રહ્યા હતા. પેલા દરના ટોળામાંથી અવાજ મોટો થતો જતો હતો. મારો... મારો... એવા અવાજ કોલાહલમાંથી ૨૫૪ આવતો હતો. અને બે ચાર મિનિટમાં તો રોડારોડી પણ થવા લાગી. આ અંતિત્તે જેપે અમારી નજીકનાં ટોળાને પથુ અસર કરી અને એમણે પણ રોડારોડી શરૂ કરી.

ત્યાં તો અમારા બીલ્ડિંગની દક્ષિણ દિશાના હેરી-સન રોડ ઉપર [એ પણ ખૂબ જ નજીક બીલ્ડિંગને અડીને પસાર થતો રોડ] તો બરાબર જામી ગયું : અને અમારા આંગણુના ટોળાએ એ બાળુ ધસારો કર્યો. બીલ્ડિંગ ઉપર પણ ૫૫૨૨૨ અને ઈટો-બોટલો આવવા માંડી, એ બીલ્ડિંગ (અમે રહીએ છીએ એ આરંકેટ) ઉપરથી પણ કેટલાકે ઈટો ફેંકવા માંડી. (ઈટો ઉપર હતી. કારણ કે ઉપર એક મળ વધારતો બંધાતો હતો.) ત્યાં તો ભાગે એવી જમ પડી અને અમે ચોરસ નજીક આવ્યા. મેં તો પહેલાં ધાડું કે પોલિસો આપી દરો. એટલે જાણ્યો નહિ પણ રૂમમાં બસાઈ જવાનું હતું. અને કહ્યું કે ચુંકા છે ત્યારે તો હાલ મગડી ગયા અને ખૂબ જાણવા-નીચે ધમાધમ થતું જમ અને ઉપર બંધાના જીવ તાળવે ચોટતાં હતાં. દરેકનાં મોં ઉપરથી નર બિડી થતું હતું.

તા કલાક પછી શાન્તિ થઈ એટલે આરથા ખાલી-બહાર જરા જરા કરી કેટલાક નીકળ્યા અને જોયું તો કેટલાક ગુંડાઓ લાંબામાં જરા લઇને આપ તેમ ફરતા હતા. દૂર દૂર અને અમારી પેલી ફાલ્ગુની બાજુએ જમરા કોલાહલ ચાલુ હતા. આ રીતે અમને બે ચાર વાર ઘરમાં ચાલુની સોડમાં લપાઈ જવું પડ્યું.

ચારેક વાગે પોલિસ આવી અને દગલે દગલા ફેલાઈ નાંકે નાંકે ફક્ત બેઠી રહી. શુંડાઓ હાથમાં ધરા વગેરે ને હથિયાર હતાં તે સાથે એમની ચારે બાજુ વિંટળાઈ વાતો કરવા લાગ્યા, અને ત્યાં પડેલા લીલાં નાળિયેર કાપી એમને પિવડાવવા લાગ્યા, ને છરાથી ખૂન કરતા એ જ છરાથી નાળિયેર કાપી પિવડાવતા હતા.

આ રીતે ૧૧-૧૧ કલાક વીત્યો. અમને કંઈક શાન્તિ થઈ. પણ થોડી વાર બાદ પાછી દુકાનો ધીરે ધીરે હાંટવાની શરૂઆત કરી. પોલિસોની 'હાલરીમાં' દુકાનો લૂંટાતી હતી. કલકત્તામાં સારામાં સારી પ્રખ્યાત દુકાનો બધી લૂંટાવા લાગી. અને જોકે વાગે પ્રથમ આજનાં દર્શન થયાં. ધીરે ધીરે આજ વધવા લાગી. આ રીતે એમણે શુડાઓએ બીજા હથિયારનો ઉપયોગ કરવાની શરૂઆત કરી.

અમને હવે બીજી ચિંતા વધી. તેમાં એક બાઈએ કહ્યું કે આજે દિવસના તો આપણે બધા છીએ પણ રાતે આપણા ઉપર જરૂર હશેવા આવશે, અને આજ આપણે, કારણ કે આપણે ફેવિસજાળા છીએ અને એની એ લોકોને ખબર છે.

અમે પંદરેક જણ હતા અને અંગિલ ભારત ચરખા સંઘની ઓફીસમાં રહેતા હતા એટલે અમારા શ્વાસ વધી ગયા. પણ છેવટે ને ધાપ તે. ચરી જઈશું આમ વિચાર કરીને ટોળું વળીને બધા બેઠા. કારણ કે કયાંય જવાય એવી રીયલિટી હતી જ નહિ.

રાત્રે હ વાગે દરડ્યુનો ઓર્ડર થયો. પણ એની બાસરે કંઈ જણાઈ નહિ. કારણ કે અવાજ અને આગના લાક્ષણિકતા તો ચાલુ જ હતા.

અમે સૂતા સૂતા વિચાર કરતા હતા કે સવારે જો શાન્તિ દેખાય અને જો ટ્રામ ચાલે તો લવાની-પૂર સોમંજાઈ બાવનસારને ત્યાં ચાલ્યા જઈશું. પણ સવારે બેઠા ત્યારે તો હોંકાર શરૂ થઈ ગયા હતા. (પછી સાંભળ્યું કે લવાનીપૂર પણ સલામત નથી)

બીજા દિવસની સવારે કંઈક શાન્તિ હતી. શુંડાઓનાં ટોળાનું પ્રમાણ ઓછું હતું. છતાં નાંકે

નાંકે બધા હતા તો ખરા જ. અમે અમારી ઉપરથી નીચે જોતા હતાં, આજ તો ચાલુ જ હતી. હવે તો રસ્તાઓ ઉપર લૂંટાએલી દુકાનોની બાકી રહેલી વસ્તુઓ બાળતા હતા. આજે તો એક પણ દુકાન સારી રહી ન હતી.

૬-૧૦ વાગે તો ભયંકરતા મહકાવ કરતાં વધી ગઈ એકવાગે અમારા મકાનમાં અને મારફેટમાં દેડાદોડી ચર્પ ગઈ. શુંડાઓનો સંઘ્રામ અમારા મકાનની નીચે ચાલતો હતો. દરવાજા ઉપર બમાધમ અવાજો થતા હતા. હવે તો અમારું આવી બન્યું એમ નક્કી માની લીધું. દેડાનાં મોઢાં રડવા જેવા અને બિલકુલ સુકાઈ ગયાં. પણ પ્રભુકૃપાએ ૨૦ મિનિટમાં કંઈક શાન્તિ થઈ અને ટોળું દક્ષિણ દિશાના હેરીસન રોડ ઉપર ફોડી મળું હતું.

મઈ કાલનો આજો દિવસ અને આજની મહા રામણ એકધારી ચાલુ હતી. એટલે બધા મુકાઈ ગયા હતા. ૧૦ વાગે અમારી સંસ્થાની મુખ્ય વ્યક્તિઓ અમારી બાલુની ઓફિસ પોલી નવાં નવાં કપડાં પહેરી તૈયાર થઈ અમારી વચ્ચે આવી. અમે તો જોઈ જ રહ્યા. પછી નિરાંતે બેસી એમણે કહ્યું. જુઓ હવે આપણે ક્યારે મરીશું એ કહેવાય નહિ. માટે મને એક વિચાર આવ્યો છે, કે આપણે કોઈ પણ રીતે અહીંથી છટકવું. ક્યાં જઈએ એ નક્કી ન હતું કારણકે બધાજ કલકત્તાની બહારના હતા. જોકે અમારા સિવાયના બધા બંજાળા હતા. પણ એમણે અમારા વિષે ખાસ વિચાર કર્યો : અને અમને કોઈ પણ ગૂંજરાતીને ત્યાં પહોંચાડી સહાય એ રીતે રસ્તાઓ વિચારવા માંડ્યા.

અને છેવટે અમે પણ કુદરતને આધારે જવા માટે તૈયાર થયા. અમારી પાસે ફક્ત સાઠા જ અળા જ હતા. એટલે અમે વિચાર કર્યો કે આપણી પાસે એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે કંઈ પણ ખરીદી શકે :- એક પેન અને એક ઘડિયાળ સાથે રાખ્યાં. અને એક જોડ કપડાં એક સાથે પહેરી લીધાં.

તૈયાર થઈને બેઠા. અને લલ્પ જોતા હતા. ૧૨ વાગ્યા ત્યારે ત્યાંથી ટોળું આધુપાધુ ચલ્યું એટલે અમે

સામે દિન્દુના ભતાઓમાં ભરાઈ ગયા.

ત્યાં ગયા એટલે ખૂબર પછી કે દિન્દુઓની તૈયારી કેટલી છે. મહીએ તીક્ષ્ણી માથે બધા ચોદાઓ લકવા તૈયાર હતા. વચ્ચે વચ્ચે ભુગળું વર્ણ-સાવધાન-મલારાશ નહિ. સૌ સૌને મોરચે ખડે રહેના અવાજો કરતા કરતા હતા.

અમે એક પછી એક મહીએ પસાર કરતા હતા. બધી દિન્દુ વિસ્તારમાં વિસ્તરેલી હતી. પછી એક મારવાહીને ત્યાં પહોંચ્યા. પશુ એ જાણ્યો કલકતા હોદી ગયા હતા. એટલે આગળ ચાલ્યા. રસ્તાઓમાં અને મહીને નાકે હથિયાર સાથે લોકોની સમજ સેનાઓ તૈયાર કેખાલી હતી. બધા જ ભેદમાં હતા.

મુખ્ય રસ્તાઓ વચ્ચે આગળના રથએ આપતાં બતાં હતાં.

ઉપરે ત્યાં અમે જમતા હતા એ રથએ સાન્નિ-ભાષને ત્યાં પહોંચ્યાં. ૧૪ મિનિટનો રસ્તો, ૧-૧૧ કલાકે પહોંચ્યા.

ત્યાં મહી સલામતી કેખાઈ. છતાં વાતાવરણ તો મહા જ ઉમ હતું. સાન્નિગ્રાઈ અને બીજા એમના મિત્રો સ્વપ્નસેવકનું શ્રમ કરતા હતા. સન્નિગ્રાઈએ એક રૂપણ રૂપિયાની મોટર જાકે લાવ્યા હતા અને ઘેરાએલા દિન્દુઓને ખચાવતા હતા.

એમણે અમને બધા સમાચાર પૂછ્યા, બાક તરત જમવાની બવરચા કરી. અમે તથા બધું હતા. એ અમે અને અમને મુક્યા આવનાર બંગાળી મુખાન.

બીજે દિવસે સાંજે આવતું મહુનું ત્રીજે દિવસે સાંજે જમ્યા હતા.

પછી તો અહીં ભેગા થયેલા મિત્રો પાસેથી વતો સંભળવા લાગ્યા. આ પરમાં ૩૦-૩૨ માણસો ભેળા થયા હતા. બિરહીમાં તો ૨૦૦ એક માણસો હશે.

એ લોકો સાન્નિગ્રાઈ અને એમનો મંદબુ રેડ-કાસનાં બોડ લગાવી મોટરમાં જતા હતા. રસ્તે ખૂબ જ ભારો પડેલી હતી. એક વાર તો એક દિન્દુ લતામાં એક ટોળાની નડકથી એકે સ્ત્રી જતી હતી.

એમને જામતી એક ટોળાએ માન્યું કે આ મુસળ માન છે એટલે એકે કુદાડીનો ઘા કર્યો અને માથું ફાટી ગયું. લોકોની રોડ બિડી અને સ્ત્રી પોઝારી બિડી કેપા મેરે ખૂનખૂનમાં દિન્દુન બહ રહા હા. આખું ટોળું ભેળ રહ્યું અને સ્ત્રી પપાક કાને નીચે પડી. આજણ દિન્દુઓ મુસલમાની બિલિંમમાં રહેતા હતા તેમને એકે એકને કાપી નાખ્યાં બાજીકાને અને સ્ત્રીઓને ત્રીજે અને ચોથે માળથી નીચે ફેંક્યાં. સ્ત્રીઓનાં રતન કાપી વજ્ર બેટારી વાળ તાર ભેડે બાંધી લટકાવી. હાથ પગ કાપી હારબંધી ગોળી. આ બધું નજરે ભેલેલી હડીકત ત્યાં આવતી હતી. કારણકે ભારત દેનિકના રિપોર્ટરે અમારી ખાલુની બિલિંમમાં રહેતા હતા. કોકરીઓની અને કોકા-ઓની હોસ્ટેલમાં ઘુસી જઈ બધાનો નાશ કર્યો છે. આ રીતે ને આખું એનો નાશ કરવામાં જરાએ અચકાયા નથી. બન્ને કેમેરોના ગુરસો બરાબર ભેમેનો રહેતા હતા.

આ રીતે બીજા દિવસની રાત પશુ આવી. અહીં અમારી મલારામજી સમી હતી. કારણકે મૂળ રાત્રીએ વચ્ચે હતા. અને આહતનો સામનો કરવાની તૈયારી હને તે આવવી ચઈ હતી. આ સિવાય છુદ-કે જ ન હતો.

રાત્રે જીંધતો સેની અંધે ૧ છતાં મગજને થાક એટલે હતા કે આંખ બંધ ચઈ જ જતી હતી. ૯ વાગ્યા હતા અને ખૂબજ ભવંરે ઉઝા અંગાને આવ્યા એકદમ આ ચપું. ઘંટ રાખ, જીલસ અને વડે માતર-જવદિન્દુ, સાવધાન અને અગ્રાહો અકબરથી અકાક જરાઈ ગયું.

અમારા રથજથી દોહથી એ રથિય પર રામસિતાનું મંદિર હતું. એના ઉપર ૨૦૦૦ હજાર મુસલમાનો હશે લાખા હતા.

ચોડોચારે એટલે બધાએકે કલાકમાં સાન્નિ થઇ. સવારે ખબર પડી કે એમને પાછા કાઢવા હતા. ઓલિટરી પશુ આવી ગઈ હતી. પશુ અરધા કલાકમાં એજ હશે પાછો આવ્યો અને પાછો ગયો. આ રીતે તથા ચાર વાર હશે આખો દો. આ રીતે ઠેર ઠેર આટલો મોટી સંખ્યામાં હતા થયા હતા.

સવારે ખબર પડી કે મુસલમાનો ચાર-પાંચ ચાર-પાંચની ટોળીમાં આમ તેમ હિન્દુ લતાઓમાં તપાસ માટે નીકળ્યા હતા. એવી એક ટોળી અમારા લતામાં સપડાઈ ગઈ હતી. હિન્દુઓને ખબર પડતાં પાછળ પડ્યા હતા. એ પાંચ લાગતા સામે મિલિટરી મળી અને ખાર થતાં ત્રણ ત્યાં પડ્યા અને બાકીનાં બે લાગી છૂટ્યા હતા. આ ત્રણ લાશ અમારા મકાનથી ૧૦૦ ડગલાં જ દૂર પડી હતી.

ખીનો દિવસ પણ ભયંકરતા સાથે જ ભર્યો. આગોના સમાચાર આવ્યે જ જતા હતા.

અમે જ્યાંથી જઈએ હતા ત્યારે જે આગ લાગી હતી. એનાથી અમારો ચારકેટનો એક ભાગ રાખના હવામાં પરિણમ્યો હતો. બીજાં લાગની ખબર પડી ન હતી. અમે નીકળ્યા પછી તરત જ હિન્દુઓએ સામે મુસલમાનો પર ગોળીબાર કરવાથી એ લોકો ખૂબ ભયભર્યા હતા અને આજુબાજુના હિન્દુઓના ખુરશ કાઢી નાખ્યા હતા. અમે એક કલાક મોડા થયા હોત તો આજે આ લખવા પામ્યો ન હોત. અમે ત્યાં પહેલાં કેલેજ રોડીટમાંથી લાગ્યા એ જગ્યાએ મુસલમાન અને હિન્દુ બન્ને સાથે જ ૫૦-૬૦ સંખ્યામાં ઘેરાએલા હતા. બન્ને ગરીબ ગાય જેવાં હતા.

૬-૧૦ના અરસામાં પ્રતાપભાઈ-મૂલરાતી શાળાના આચાર્ય, પહેલાં અબ્દુલલાહ સારાભાઈને ત્યાં બાલ-શિક્ષક હતા, એ આવ્યા, સાથે બે ત્રણ જણ હતા અમારા ખબર પૂછવા પછી કાન્તિભાઈના ખબર આપ્યા. કાન્તિભાઈ એમની સાથે રાવળપીંડીમાં હતા. અને એમના રાહત કાર્મના કેસીઅર હતા. એમણે ગયા દિવસે ૪૦૦૦ રૂપિયાની મોટર લાદે કરી હિન્દુઓને ખસેડવાનું કાર્ય કર્યું હતું. એ લોકો બિલકુલ હથિયાર સાથે તૈયાર થઈને આવ્યા હતા

ખબર આપ્યા કે સર્વે વિનાશ થઈ રહ્યો છે.

આ દિવસે લશ્કર જાવી ગયું હતું અને મોટ-રમાં અને ચાલતા આખા શહેરમાં ઘૂમી રહ્યું હતું.

બે દિવસ પોલિસોની જરા પણ વ્યવસ્થા હતી

નહિ. અમારી હુકડીનાં ચાણસોમાંથી લાગી બચીને આવેલાઓએ મેણું હતું કે પોલિસો ક્યાંક ક્યાંક હાંટમાં લાગ પડવાતા હતા. પ્રતાપભાઈ કહેતા હતા કે કેટલીક જગ્યાએ પોલિસોએ મુસલમાનોને હથિ-આરતી પણ મદદ કરી છે.

ત્રીજે દિવસે બપોર સુધીમાં અમારા સામેના પાકમાં બસોથી ત્રણસો અસહાય માણસોનું રાણું મેણું થયું હતું અને હજી ભોરી ભરીભરીને લાવવામાં આવતાં હતાં. ત્યાંતો ત્રણ ટેક ત્યાંથી પસાર થઈ અને ત્રણ ખાર કર્યા અને અમારી નજર સામે પાંચ વ્યક્તિ હળી પડી.

આજે લશ્કરનો પણ ખૂબ ભય હતો. બેકામ ગોળાઓ છૂટતી હતી. અને કમનસીબો ધરણીએ ઢળ-તા હતા.

બપોરે ચારેક વાગે અમે પડ્યા પડ્યા લલ્લુભાઈ સાથે વિચાર કરતા હતા કે હવે શું કરવું.

આમ ક્યાં સુધી પડ્યા રહીશું. જુઓને આ ૨૦-૨૫ દિવસ સુધી શાન્ત થાય એવી રિયત નથી. કાલે અષ્ટમી આવશે પછી આવશે ઈદ અને પછી કેબ્રિસ બવનમેન્ટ આવશે. એટલે આ કોષ્ટિપૂર્ણ રીતે શાન્ત થાય એમ નથી. અને એક માસ પછી તો આપણું પૂર્ણ વેકેશન છે. એટલે આપણાથી બે અઢી માસ સુધી રહેલમાં જઈ શકીએ નહિ. તો આપણે ઘેર જઈએ તો !

આમ વિચારતાં નક્કી કરી નાખ્યું. ખીનો દિવસે એટલે હુકડના એથે દિવસે અમે સવારે ૧૦ના વૃક્ષન મેમ્બરમાં નીકળવાનું નક્કી કર્યું.

રાત આવી. અને મિલિટરીની સંખ્યા વધી.

૮-૯ વાગ્યા અને જયહિન્દ, રાંધ, ઘંટથી આકાસ ભરાય ગયું, પાછા હજી શરૂ થયા, ગોળાબારના અવાજને તો કાન ફાટી નાખતા હતા. ૨૦૦ ડગલાં દૂરથી જ ખાર થતા હતા.

આ રીતે એકવાર હજી ચાલુ રહ્યા બે ફાઈગ-

વાળો મોરચો દૂર કે તરલ અમારા મહાન આગળ જ મોટાકા ખૂટી ગયો છે. અમારે ત્યાં જ એ દિવસ ચાલે ટોળું આવીને અટકે. બાકીનો રસ્તો સાફ હતો. એટલે અમારી બધાની ચિંતા ખૂબ જ વધી ગઈ હતી. પણ હવે મોરચો ખૂબજ અડગ હતો.

હવે બધા હઠા લગભગ મોટા ભાગના હન-રોની સંખ્યામાં રાત્રે મતા હતા.

એવા દિવસના સવારે અમે રોડને હાથમા મૂક્યુ લઈને નીકળ્યા. રસ્તે બાર નજરે પડતા હતા. ઘાસોનું પૂછું જ નહિ. છેવટે રોડન આખા. ત્યાં હિન્દુ-મુસલમાન બન્નેમાં હજારોની સંખ્યામાં ટોળાં દિગ્વિત મટે તૈયાર થઈને બેઠાં હતાં,

આખા કલકત્તાનો નાશ થયો છે એમ કહીએ તો જરાએ ખેડું નથી. કરોડોનું નુકસાન થયું છે.

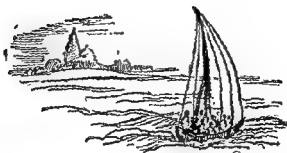
આટલું અચારી નજર સામે જ બની ગયું.

આવી રસ્તામાં કંઈ મુશ્કેલી પડી નથી. હવે અમને એ અઢી માસનો સમય મળશે. એ સમય ફરમાન શું કરવું એ નજી નથી કહ્યું" અત્યારે તો પંદરેક દિવસ ધેર જ રહેવાનો વિચાર છે.

સૌ મળમાં હશે. અને આપ સૌની કૃપાથી અને આસીર્વાદથી જીવતા આળ્યા છીએ, સીને દ. વ. પ્રણામ.

શ્રી. અ. ગોસ્વામી અને

લલ્લુના દ. વ. પ્રણામ.

ગ્રંથ સમીક્ષા

અ. મ. રા.

વિ લો પ ન

[લે. હવેરચંદ મેઘાણી : પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ : મૂલ્ય મધ્ય રૂપિયા.

‘પ્રત્યક્ષ’ના સેટ-પુસ્તક તરીકે પ્રથમ ગ્રંથ યથેચ વાર્તાસંગ્રહનું આ દ્વિતીય મુદ્રણ છે. એમાંની પંદર વાર્તાઓમાં ત્રણ સાચા બનેલા ઐતિહાસિક કિસ્સાઓની છે, અને બાકીની સાંપ્રત વાસ્તવજીવનમાંથી ઉપાડેલી છે.

ઐતિહાસિકમાં સંગ્રહની નામદારી ‘વલોપન’ માતાજીના મંદિરને તોડવા ન દેવા અમદાવાદના હરદાસ ચિતારે મુસલમાન બન્યો એ એના ભવ્ય આત્મવિલોપનના ડો. દરિપ્રસાદ દેસાઈએ કરી સંભળાવેલા કિસ્સાની પોતાની સર્જક કલ્પના અને કલમકળાને બળે રા. મેઘાણીએ બનાવેલી વાર્તા છે. રા. રત્નમણિરાવકૃત ‘ગુજરાતનું પાટનગર’ માં નોંધાયેલા સદુપાના સતીત્વ અને જોતા અને એના જેવો પાપિયો ધંધો કરનારા ચાહ્યાઓના અમદાવાદની પ્રજાને હાથે યથેચા જુડા દાલના મોતના કિસ્સાને ‘સદુપા’ વાર્તાવિષય બનાવે છે. રા. ચંદ્રવદન મહેતાએ પણ એ જ વંશજનો ‘ધરા ગુર્જરી’ નાટકમાં અંતર્નાટક તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે એ સાહિત્યરસિકને યાદ દશે. ‘મે’ તમારો વેશ પહેર્યો’ એ ગારિયાધારના રાણીમ સોનીએ ચારણનો પહેલાં ધરશે વેશ ખરે વખતે કેવો દીપાળ્યો એના સાચા પ્રસંગની વાત છે. આ ત્રિપુટીની પહેલી બે વાર્તા આખા સંગ્રહની અનુક્રમે સૌથી વધુ લાંબી અને ત્રીજી સૌથી ટૂંકી વાર્તા છે. આગલી બેઉ વાર્તાઓ અંતઃકથિત દેશકાળ અને પાત્રોને સજીવ બનાવી જાય છે એ રા. મેઘાણીની સર્જક કલ્પના અને ચિત્રાત્મક શૈલીને આભારી છે.

સંગ્રહની બાર સામાજિક વાર્તાઓ ઠીક વિવિધતા બતાવે છે. ‘ચાંદી’ ને ‘હાથે ગાંડી મોડી યર્ષા’નું વસ્તુ આગમીઓમાં, ‘ધુ’સાલાલ કુટો’નું જેલમાં, ‘દેવના પૂજારી’નું મંજેરી મુસલમાન ગવૈયાઓની શાલીમાં, અને ‘અભિમાની’ ‘દોડાટ’ તથા ‘મારો વાંક નદી’નું ગામડામાં ગોઠવાયું છે. સમય અલબત્ત અલગ વર્તમાન જ છે. વિષયોમાં પ્રણય, મૃદુજીવન, બહોરજીવન, કલાલક્ષતની નિષ્કાળુ કલોપાસના, યુદ્ધની પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ અસરો (જુઓ, ‘મારો વાંક નદી’ અને ‘દોડાટ’) એમ સારી વિપુલતા નજરે પડે છે. પાત્ર-સૃષ્ટિ પણ તેને અનુસરી જુદા જુદા થર ને માનસના માનવનમૂનાથી ઠીક વૈવિધ્યવંતી બની છે. ‘અભિમાની’, ‘ચાંદી’, ‘ધુ’સાલાલ કુટો’ ને ‘પદ્મપટ’ જેવી વાર્તાઓ તો પાત્ર-લેખનની જ વાર્તાઓ છે.

વાર્તાઓમાંનાં પાત્રોના આલેખન સંબંધમાં બીડીને આંખે વળગે એવી દરકાત એ છે કે આજનાં ભણેલાં ગણેલાં યુવકયુવતીઓ કરતાં આગલી પેઢીનાં અને અ-અદ્ય-શિક્ષિત અને અવિદ્યમ્બ (Unsophisticated) માનવીઓની સાચુશ્વાર્થ, અંતરની તાકાત, ખાનદાની અને હેવામુગ્ધ પમરાવવી રા. મેઘાણીને, પ્રકૃતિથી જ વધુ ગમે અને ફાવે છે. જેલવાસી પતિની ગેરહાજરીમાં પતિનાં સર્ગ કે રનેલી કાઠની પાસે હાથ લંબાવી એશિયાળી ન ચનાર ‘અભિમાની’ની નામિકા ગૌરવશીલ આર્થા ત્રિવેણી અને ખાદ્યપાર વરસથી ચાંદીથી પીડાતા સડો ગયેલા પતિની પોતાના દાગીના સુદાં વેચીને ધીરજથી સેવા કરતી ‘ચાંદી’ની સતીની પાસે ‘મારો બાલુભાઈ’ની વિશાખાને ને ‘અણગિયાંની ઠાંક’ની અંબજીને મૂઠી રુએ એટલે આ રુખટ સમજાયે. ચળકાટવાળા કટકિયા મોતી અને ચળકાટ વિનાના પશુ સાચા પાણીદાર મોતી વચ્ચેનો ભેદ સમજાવતી વાર્તા ‘પદ્મપટ’ના નાપક-પ્રતિનાપકનું પાત્રાલેખન પણ એ જ વાત કરી

આપણે આચરપેશ, ખાનદાન અને મીઠાસચી થતું હોય તો સંધર્મથી કામ ન લેવાર છતાં સંધર્મવિના ત્યા-મની મેડી તાકાત બતાવનાર જૂની પેઢીના પ્રભુસેવકે કુદા રીક આગળ એ વાર્તાનો આભાસે આગેવાન 'હું' કેરો દહી, કુદ ને મહીપણે લાગે છે। પ્રભુત્વની નિરાશામાં ભમિતચિત્ત થઈ જતા હૈવાદેવળા બાહુ-ભાઈ ('મારો બાહુભાઈ') કે ભેષ્વરધાનો રચ્ય સજ નાટકિયા ખની એસતા જુવાનોમાં ઈમાનાયનાં બાળનાં પાત્રો કરતા હૈવામાં ધરભેષ કુખનો ઊંઘડાસ થ ન કરી છવતર ખેંચી કાઠનારા ઊભેણોના રખારો, અને ગીરના ડાળીવાળાં ડોશી ને કુરોન બાપુ એ 'જના'નાં જુવાન નાયકનાવિકાને છવતર નહું રચન કરાવનાર જુનાં માનવી વધુ તાકાતવંતાં છે. સુશિક્ષિત નવીનો મટિ રા, મેધાણી પાસે કરાણ જ છે એ સંમતનો એકથી વધુ વાર્તાઓ રખાટ દેખાડે છે. નવીનોત્ત્વ ભૂતિવાસ્તવિક અને જૂનવાણીત્વ બાવનાર'યુ' આલે-ખન વિશિષ્ટ રીતે ધ્રુવેલા મેધાણીમાનસત્વ પરિણામ છે.

સંમતની સામાજિક વાર્તાઓ રા મેધાણીનાં નિરીક્ષણ અને મેકફરિમથનો જરાનાર ખ્યાલ આપી નાખ છે. આમ તો ફરક વાર્તા લખાઈ હોય છે કાઈ પાત્ર કે પ્રસંગને ચમકાવવા કે કશુંક રહસ્ય કથના, છતાં સ્વચ્છ પછે વાંચકરને તો તેનું ફળ મળવાનું સમાજદર્શનનું જ. 'ચમનનો વહુ,' 'ચાંદી,' 'મારો બાહુભાઈ,' 'ભલે માડી મોડી થઈ' અને 'જના' જેવી વાર્તાઓ આ દસામે લખાજદારી વર્ગની કહેવાય. 'કુડાકા' અને 'મારો વાંક નથી' એ બે વાનો પણ એક રીતે એ પ્રકારની ગણાય-એકે એમાં આ વિષય-ધુરં સંસ્કારી પરિસ્થિતિનું દર્શન થાય છે. સુદનાં નીવજ નેવા કાળાખખરિયાને કથાયેલા 'નવા સેકન્ડ કલાસિય'નીય લેખકે એ વાર્તામાં તોષ લીધી છે.

સંમતની મોટા બાગની વાન-દન કરાવે છે એ એને વિશે ચોઈ છે. જે વાર્તાઓમાં રા. મેધાણીએ વચનો પ્રયાસ કર્યો છે ત્યાં પણ દોરો છવતરો? આ વાલે, મારે કહેવા ! રા.

દાસની હળવાસને ઉપાસવાના 'મારો બાહુભાઈ,' 'અભિમાની ટાંક' ને 'ભલે માડી મોડી થઈ' જેવી વાર્તાઓ દ્વારા સારા અખતર કર્યા છે. એવા આલે-ખનર્થય એ ફાવી શકે ॥ એ એ વાર્તાઓ બતાવી આપે છે.

વાર્તાઓને કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ જોતાં 'વિશેષન' મરતી આવી પ્રયોગશીલતા પહેલી ધ્યાનમાં આવશે. 'અભિમાની,' 'ચાંદી,' 'પદ્મજ' ને 'હું' સાદાસ કુરો' જેવી વાર્તાઓ પાત્રવાર્તાઓ જ બની છે. એમાં વસ્તુસંવિધાનની કળા કરતાં પાત્રનિરૂપણ જ વાર્તાકારે મહત્વનું માન્યું છે. 'ભલે માડી મોડી થઈ' એ એક રમૂજ પ્રસંગની જ વાર્તા છે. 'જના'માં વાર્તામાં બનાવે ખાસ બનતા નથી, વાર્તાનાં નાયકનાવિકાનું નિરૂપણ રખારી દોષ ને મુસલમાન બાપુનાં દેખાવિત્રો ઉપસાવવા ધૂરતું ટેકણ જ માન્યું છે. 'મારો બાહુભાઈ' અને 'અલ્લાસિયાની ટાંક' ને રંગાદ જરા વધુ પડતા ધોર બનાવી દઈ માનસકાચીય વિચારવાળી વાર્તા બનાવાઈ છે. 'વિશેષન' અને 'સદુના' એ બે ભૌતિકાસિક વાર્તાઓ ખાસ કરીને પહેલી-સારીપે વિસ્તારી બની છે. 'વિશેષન'માં મા બહુચરીના હરદાસના ચિત્તલેખન, આની આગળ તેણે એલા લાદીવેલ અને ખાદશાનની ભેગમની એણે આલેખેલી છબી જે વચ્ચે મળીને વાર્તાની ભૂમિકા બાધે છે તેના પર કર્તાની કથાને નિરતે કામ કરતાં આમ બન્યું છે. 'સદુના'ની ભૂમિ-કાએ પણ આવા જ વિસ્તાર મેળવે છે. રોડન પરના ઉતાડેઓની વાતચીતમાં ચારપાંચ વાર્તાસિયા કુચકા રખા કરવાથી 'ભલે માડી મોડી થઈ' એ વાર્તા પણ નેતાં મુખ્ય બનાવ જરૂરી બનાવે તે કરતાં વધુ પડતી પથરાઈ મળે છે બાવનાની દૃષ્ટિએ 'મારો બાહુભાઈ' અને 'અલ્લાસિયાની ટાંક' ધણી ઠીક લાગશે. એ બનેનું મંડાણ જોવા જેવું છે.

આથી વાર્તામાં તિરસ્કૃત બાહુભાઈનો વિચા-રચનાવિક મણાય તો પણ એપ એટ વધાનાં વાણીવતન અને 'કાઉ'ની લાગણી છે, જેમ એ તો He Man વાં બનાવતાં એમનીનું

વર્તન થોડું અસ્વાભાવિક થઈ ગયું છે. આમ છતાં એના વાર્તારસને કશી બાધા આવતી નથી. વાર્તા-રસની તો બધી જ વાર્તાઓ વાચકોને હલાવુ કરે છે. મેઘાણીસર્જનોનું જો તો હમેશનું લક્ષણ છે.

સંગ્રહની સર્વોત્તમ વાર્તા ગણાયે ‘મારો વાંક નથી.’ યુદ્ધ હેઠે ગામમાં સુધી પહોંચી જઈ રાધા-ફાના સુખી રખારી યુગલના જીવનમાં શો કેર વર્તાવી ગયું એનું કરુણાન્ત નિરૂપણ ખૂબીથી થયું છે. ખોતાને આશરે પડેલાં અખોલ પશુઓની ભૂખની વેદના જોઈ ન શકતા અને તેમને ખવડાવવાની કોઈ સવડ ન રહે તેમને બેચી નાખવાની સંમતિ આપતાં

છતાં તેમનો વિચાર વેડી ન શકતા ફાણે ‘માતાજી, એમાં મારો વાંક નથી’ એવા શબ્દો ગાયસાતાઓના ‘કાનમાં બોલી ગળાફાંસે ખાઈ આપધાત ક્યેઈ એવો એ વાર્તાનો કરુણ અન્ત વેધક અને હૃદયસ્પર્શી છે. ‘વિલોપન’, ‘મારો બાલુગાઈ’, ‘પદ્મજા’, ‘અલ્લામિ-યાંની ટાંક’ અને ‘કહેઝાટ’ જે રા. મેઘાણીની શક્તિ બતાવે છે તો ‘મારો વાંક નથી’ એમનો સિદ્ધિ બતાવે છે.

રા. મેઘાણીની વિકસતી વાર્તાકલાનું દર્શન કરાવતો આ સંગ્રહ વાર્તારસિકોના હાર્દિક સત્કારનો અધિકારી છે.

આપશે. સાગરપેટા, ખાનગી અને ગૌહારથી થતું હોય તો સંધર્મથી કામ ન લેનાર છતાં સંધર્મવેળા ત્યાં જની બેઠી તાકાત બતાવનાર જૂની પેઢીના પ્રત્યક્ષેક દુલા શેઠ આચળ એ વાર્તાને અદ્ભુતો આગેવાન 'હું' કેવો દંભી, કુદ ને માડીવળે લાગે છે! પ્રલુપ્તની નિરાશમાં ભ્રમિતચિત્ત થઈ જતા દેશદ્રેષ્યા બાલુભાઈ ('મારો બાલુભાઈ') કે બેપરવાઈનો રવાંચ સજી નાટકિયા બની બેસતા જુવોનામાં દીનનાથનાં આગમં પાત્રો કરતા દેવામાં ધરબેચ દુ:ખનો ઊંઘકાસેય ન કરી છવતર બેઠી કાઠનારા ઊંબેલુનો રથારો, અને ગીરનાં ડાંગીરાજાં ડાહી ને કુસેન બાપુ એ 'નત્રા'નાં જુવાન નાથનાવિધાને છવતર નહું દર્શન કરાવનાર જૂનાં માનવી વધુ તાકાતવાં છે. સુશિલિન નવીનો મટિ રા. મેખાણી પાસે કદાચ જ છે એ સંગ્રહનો એકથી વધુ વાર્તાઓ રખેટ દેખાડે છે. નવીનોનું આતિવાસતવિક અને જૂનવાણીનું જાવનારંચું આલેખન વિવિધ રીતે ધ્રુમિલા મેખાણીમાનસનું પરિચામ છે.

સંગ્રહની સામાજિક વાર્તાઓ રા. મેખાણીનાં નિરીક્ષણ અને લોકપરિચયનો બરાબર ખચલ આપી ન્ચ છે. આમ તો દરેક વાર્તા લખાઈ હોય છે ડાઈ પાત્ર કે પ્રસંગને અપકાવવા કે કાંઈક રહસ્ય કથવા, છતાં સમગ્ર પહેલે વાંચકને તો તેનું કૃષ્ણ મળવાનું સમાજદર્શનનું જ, 'અમનની વઢૂ', 'માંડી', 'મારો બાલુભાઈ', 'બસે ગાડી મોડી થઈ' અને 'નત્રા' જેવી વાર્તાઓ આ હસાથે સમાજદર્શક વર્ગની કહેવાય. 'કહેવાઈ' અને 'મારો વાંક નથી' એ એ વાતો પણ એક રીતે એ પ્રાચીન મગુપ-લોકે એમાં આ વિષયકે સંજોગી પરિસ્થિતિનું દર્શન થાય છે. કુદની નીવળ જેવા કાળગમતિયા ને કથામેલા 'નવા સેકન્ડ ક્લાસિયા'નીય લેખકે એ વાર્તામાં નોંધ લીધી છે.

સંગ્રહની મોટા જાગની લખાઈઓ કરુણું જાવે દન કરાવે છે એ અને વિશે એક નોંધવાનોમ મુદ્દો છે. ને વાર્તાઓમાં રા. મેખાણીએ હાસ્યપટાક અપકાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે ત્યાં પણ ભીતરમાં કરુણો દોરો છપ્પતો દેખારી. હા, જા વાત પણ આ સંગ્રહ માટે કહેવા જેવી જ છે કે રા. મેખાણીએ તેમાં

હાસ્યની હળવાસને ઉપાસવાના 'મારો બાલુભાઈ', 'અભિમયાની ટાંક' ને 'બસે ગાડી મોડી થઈ' જેવી વાર્તાઓ દ્વારા સારા અખતર કર્યો છે, એવા આદેખનમાંય એ ફાળી રાકે છે એ એ વાર્તાઓ બતાવી આપે છે.

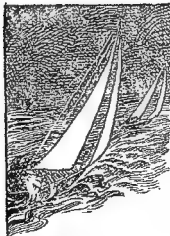
વાર્તાઓને કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ નોતાં 'વિલેપન' કારની આવી પ્રવેશગીઝતા પહેલી ખ્યાનમાં આવશે. 'અભિમયાની', 'માંડી', 'પલ્લવ' ને 'ધુ'સાસામ કુટી' જેવી વાર્તાઓ પાત્રવાર્તાઓ જ બની છે. એમાં વસ્તુસંવિધાનની કળા કરતાં પાત્રનિર્ધારણ જ વાર્તાકારે મહત્વનું માન્યું છે. 'બસે ગાડી મોડી થઈ' એ એક રમણ પ્રસંગની જ વાર્તા છે. 'નત્રા'માં વાર્તામાં જનારો ખાસ જનાર નથી, વાર્તાનાં નામકલાવિકાનું નિર્ધારણ રખારી દેસા ને મુસલમાન બાપુનાં રેખાચિત્રો ઉપસાવવા પૂરતું દેખણ જ બન્યું છે. 'મારો બાલુભાઈ' અને 'અભિમયાની ટાંક' ને રંગદ જતા વધુ પડતો ધેરા બનાવી જઈ આનસસસ્વીય વિમતવાળી વાર્તા બનાવાઈ છે. 'વિલેપન' અને 'સદુખા' એ બે ફેલિતાસિક વાર્તાઓ ખાસ કરીને પહેલી-સારીપેલે વિસ્તારી બની છે. 'વિલેપન'માં મા બહુચરીના હઠાસના ચિત્રાલેખન, માની આચળ તેણે રમેલા વાદોવેરા અને બાદલાદની બેમચૂની એણે આરેબેલી છળી ને ત્રણે મળીને વાર્તાની જૂમિત્ર બાધે છે તેના પર કર્તાની કવમે નિરાતે કાચ કરતાં આમ બન્યું છે. 'સદુખા'ની જૂમિત્રાએ પણ આવા જ વિસ્તાર મેળવ્યો છે. રહેદન પરના ઉતાવળોની વાતચીતમાં આરપામ વાર્તાસિધા કુચકા રમુ કરવાથી 'બસે ગાડી મોડી થઈ' એ વાર્તા પણ એના મુખ્ય બનાવ જરૂરી બનાવે તે કરતાં વધુ પડતી પથરાઈ જઈ છે લખાવટની દૃષ્ટિએ 'મારો બાલુભાઈ' અને 'અભિમયાની ટાંક' સહી અલ્પકંઠ લાગશે એ બનેલું મદાણુ જોવા જેવું છે. એમાં આગથી વાર્તામાં વિરરૂપ બાલુભાઈનો વિશાખાગ્રેમ કદાચ રચાવવિક ચણાય તો પણ તેવે નોંધ બેઠેલા એના ઘટનાં વાણીવર્તન અને 'કાઉબી લામણી અરસલસલિક લાગે એવું છે, જેમ સરી તો He Man વાકે છે એ વિચારની વાર્તા બનાવતાં અંજનીનું

વર્તન થોડું અસ્વાભાવિક થઇ ગયું છે. આમ છતાં એના વાર્તારસને કશી બાધા આવતી નથી. વાર્તારસની તો બધી જ વાર્તાઓ વાચકોને હલાવુ કરે છે. મેઘાણીસર્જનોનું જો તો હમેશાનું લક્ષણ છે.

સંગ્રહની સર્વોત્તમ વાર્તા બચાશે ‘મારો વાંક નથી.’ સુદ્ધ છેક ગામમાં સુધી પહોંચી જઈ રાયાં-ફાના સુખી રબારી યુગલના જીવનમાં શો ફેર વર્તાવી ગયું એતું કરુણરૂપે નિરૂપણ ખૂબીથી થયું છે. પોતાને આશરે પડેલાં અગોલ પશુઓની ભૂખની વેદના જોઇ ન શકતા અને તેમને ખવડાવવાની કાઈ સવક ન રહે તેમને વેચી નાખવાની સંભતિ આવતા

છતાં તેમનો વિચાર વેડી ન શકતા ફાંચે ‘માતાજી, એમાં મારો વાંક નથી’ એવા સખ્તે ગાયમાતાઓના કાનમાં બોલી મળાફાંસો ખાઈ આપવાત ક્યેયો એવો એ વાર્તાનો કરુણ અન્ત વેધક અને હૃદયસ્પર્શી છે. ‘વિલોપન,’ ‘મારો બાલુખાઈ,’ ‘પદ્મજાત,’ ‘અહામિ-યાંતી ટાંક’ અને ‘કડેકાટ’ જે રા. મેઘાણીની શક્તિ બતાવે છે તો ‘મારો વાંક નથી’ એમની સિદ્ધિ બતાવે છે.

રા. મેઘાણીની વિકસતી વાર્તાકથાનું દર્શન કરાવતો આ સંગ્રહ વાર્તારસિકોના હાર્દિક સત્કારનો અધિકારી છે.

દોરીવાળા ભાગ્યા વટવા ને ખાટલા, ભાગેલા
કાચના દુકાનો ફેબ વચરનો આરસો, એક જાદ-
લાવાળું બીતમાં જડેલું કાઠ, રીક્ટી બાળકના પગ
જેવા પાયાવાળો ખુરશીની એક ભેડ અને ટટાર
જિભા રહેવાનો છંદરે કરતું જેજ—આ છે માડું
ફનીશર.

પહેાણું મેહુ, ભાડા ફાટવાળા હોઠ, કડક અને
ધોધરો અવાજ, કેઈ વાર અંધસુધી તે કામ વાર
શુદ્ધાથી ઉરેલી ઝીણી બાજો—આ મારી પત્ની.

નર્સ કાઢ્યામનો બનેલો દેહ, લાનરની જેવી
અપળતા અને કાનજા બળજબરીથી પોતાં જઈ વાસ
આપે એવો તીણો અવાજ—આ મારી દસ વરસ-
ની છોકરી.

વિરમય પમાડે એવી અખરાડી, છોકરીને જલ્
દારમાવે એવા રોલસવેડા, માની પાછળ પાછળ જવા
સદાએ તૈયાર—આ મારો છોકરો. દેખાય છે પાંચ
વરસનો પણ છે સાતનો.

માડું ત્રીશું બાળક જે વર્ષનું—કદમાં વામન
રવરૂપ પણ માળા અલકા ભીખ જેવા.

અને સુકા ભુરા વાળ, નિરતેજ મોહું, શરેલાં
મેલાં કપડામાધા જણાઈ આવતું ફીણુ છતાં પ્રમાણ
સર લાગતું શરીર એટલે કું. કું, એક માણસ,
મારી પત્નીનો પિતા, જલ્ બાળકોનો પિતા. મારો
ધધો ભણવો છે ? કું ધધા વિનાનો માણસ છું.
કું એનું કામ કરું છું એ ખડું ભોતાં મારી પત્ની-
એ કરવું નેહએ.

સવારના ચોરમાં કું વહેશે જી. કું. જીવિને
ચૂલો સળગાવી ઉપર જા કરી નાખું. આ તૈયાર
વાપ પછી પથારીમાં સુતેલી મારી પત્નીને આવી
આવું. પછી એને માકેટમાં જવાનું મેહુ ન થય
જાય એ રીતે વહેલો વહેલો બીજા તૈયારી કરી નાખું.

આટલું પતાવીને બાળકો તરફ જ્યાન આપવું પડે.
નવઢાવી ધોવડાવીને આવવાનું એમને કું આવું. આ
બધું કામ કોઈ સહેલું હોતું નથી. અરે, ફેટલીએ
વાર નાની છોકરી માને કાળે રડવા માંડે. પછી તે
એનું અનુકરણ કરવામાં નાનો છોકરો ધરા. પૂરો.
એનું પરિણામ શું આવે? એમ એમની મા થોડી
આવીને મળવાની છે ? નાનીને છાની રાખવા, તેને
ગિચ્છીને ફેરું, બારી પાસે. લાઇ જઈ, ધૂનરો વમાડું,
ટેળણું દેલક બળવું, વાટમને કાવણ વડે વગડું,
જીભના કચકાગ કડું. સામે જીભેના નાના છોમગને
જલ્ પુલ કરવા પ્રયત્ન કરું. એની સામે ગાડી-
માડોની રમત રમકી પડે. કું થોડો થાઉં ને એ
માડોવાલો થાવ તો કેઈ વાર એ થોડો બને અને
કું માડોવાળો થાઉં, એ તો જરા મોટો થએલો
એટલે સિપાઈની રમતનો જારે શોખીન. એ મને
કુકમ કરે; લેફ્ટ શાઇટ, લેફ્ટ શાઇટ, કચકી માર્ય,
વન કું, વન કું.

આમને આમ એમને છાન્યા પાડીને પથારીએ
લઈ લેવાની, વાચા કાઢવાનું, વાસલેા મોંજ નાંખ-
વાનું અને જૂવા ઉપર તપેલીએ ચઢાવી દેવાની.
રસોઈ તૈયાર થઈ કે તરત એટુમીનીખમના મોટા
વાટકામાં દાળ અને પતરાની રકામીમાં જાત—એ
બન્નેને કકડામાં બાંધી કું ઊતાવળો ઊતાવળો નીકળી
પડું. ધરિવાળ જેવી વસ્તુના તર ચારે તરો તે અત્યાવ
એટલે અને હમેશાં એમ જ લાગે કે મહું મેહું થઈ
અધું છે.

આ રીતે થકતે કાળને મોકેટે પહેાણું, ત્યાં
જલ્ બાજુ એટલાએ અણી ઉપર દુકાનો ચોડવા-
માં આવેલી છે. દુકાનોમાં ને બહાર, તોચે અને
ઉપર મારે બાજુએ જાટાડા, કાંઠા, કોખીજ, બાજી,
આદુ, મરચાં, ખાટી મીઠી વરી કચી એવી દરેક
જાતની સાકાભજના મોટા ટગ ખડકાએલા છે અને
ત્યાં દુધી એ જાડાની વચ્ચે દંડાએલી મારી પત્ની-
ની નજર પડી પાડું છું.

ધણી વખત મારા કોટ રૂંધે પાલખમાં ઉપર દાળના ડાઘા પડેલા હોય છે. હું એ કેવી રીતે જોઈ શકું ? મારી પત્ની બપોરે એના સર્વ સત્તાધીશ જોવા ડારતા યુસ્તસભર્મા અવાજે મારા ઉપર ખીજવાય છે ત્યારે એ તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાય છે. કંઈ કેટલાંજો જન્મારાના દુઃખથી ત્રાહી ત્રાહી પોકારતી હોય એમ શાપ દેતી મારી પત્ની મારું સ્વાગત કરે છે. થોડી શાન્તિ પછી એને નરમ બનાવવા લાડ લઈ અવાજે હું પૂછું છું : ‘કેમ શું છે ?’ એ જવાબ આપે છે “તુ જ જોઈ લેને ?”

એને હું જોઈ છું. ચારે બાજુ માણસો દિવ્યોલક કરતા હોય છે. સૌ કોઈ ટોળાટપા કરે છે. એ બધાના મુખ ઉપર કેવી આનંદની રેખાઓ તરવરતી હોય છે ! મારી પત્નીની સામે જ દુકાન માંડીનેએસતી એક સ્ત્રી ધણીખરી વખત એટલું બધું હસતી હોય છે કે તેના પેટ ઉપર તેનું આખું શરીર ઝોલા ખાતું હોય એમ લાગે ! ઊભા ઊભા ખજારના ઢંગ જોવામાં મશગૂલ હોઈ હું ત્યારે મારી પત્ની કોટનો છેકા ખેંચ્યા કરતી હોય છે.

આ રીતે મારું ગાંઠું ગમગમતું રહે છે, કોઈ વખત મારી પત્ની મને ચૂંટીએ. ખણતી હોય છે ત્યારે ભવિષ્યની આશ્વિતનું મને જ્ઞાન થઈ જાય છે. એ જો માત્ર આટલું વહાલ કરીને અટકી જવાની હોય તો તો મારી અહમ્મશને આભાર ! કોઈ વખત ધર આગળ અણધારી આવી ચઢતી ત્યારેતો આહૂત. મારા કોઈ પશુ પ્રકારના વાંક માટે એને ક્યાં જોળવા બધું પડે એમ છે ? માત્ર ભગવાનને એ પ્રાર્થના કરે એટલે હું મૂનેગાર બની જઈ ? પશુ એમ તો હું કાંઈ બિતરું એવો નથી. એના જે જોલને એક જોલથી તો હું માછા વાળુંજ. કોઈ વાર ચરે, ધણી વાર, આવા જવાબને પરિણામે સાચા સુદનો આરંભ થાય. એ મને ધકકા મારે તો હું એનો હાથ ખેંચી કાઢું, એ મારા ગાલ પર તમાચો મારે તો હું એનો ચોટલો ખેંચું. આ બધાનું પરિણામ એને ઉરકરી ચૂકે, પછી તો ખરેખરે મારામારી પર એ બિતરી પડે અને એનાં

નાના બાળકો પછી એને સહકાર આપવામાં જરા સરખું મોઢું કરવાનાં નહિ.

કોઈ વાર માથે ટોપી મૂકીને મારા પગ મને બાંધી લઈ બંધ ત્યાં સુધી જવા માટે જપાટા બંધનીકળી પડું છું. દૂરને દૂર જતાં મને ખબર પશુ ન પડે એ રીતે મારી ચાલ ધીમી પડતી જાય છે અને અતે કોઈ એકાદ જગાએ અટકી ચારે બાજુ દિશિ ફેરવું છું, આકાશ તરફ મીટ માંડું છું, પગ વડે જમીન ખેતરું છું કે આવતાં જતાં લોકો તરફ જોવા કરું છું. રસ્તાની બાજુઓ પરનાં મકાનો જોવાં હું કદી ધરાનો નથી.....પછી તો જેમ જેમખાનપણે આપોઆપ અટકી પડેલો એવી જ રીતે ધરનો રસ્તો માપવા માંડું છું. હુંખી હૈથે અને પડી મથેલે અલેરે પગ ધસડતો ધસડતો હું ધર લગી આપું ને પછી મીની પગલે બારી વાટે ધરમાં પ્રવેશ કરું છું. ત્યાં આગળ પેલી ડાકણ મારી સૌથી મોટી પુત્રી ખૂબ કામમાં રોકાએલી મારી નજરે પડે છે. ઉત્સાહપૂર્વક એની માને મદદ કરે છે, બંને નાના નાના બાળકોનાં કપડાં કાઢી એક પછી એકને સુવાડી દે છે. પછી કતબનિષ્ઠ બની એની માની આકરી કરે છે. એનું નાનામાં નાનું કામ પશુ આતુરતાપૂર્વક કરવામાં એની બધી શક્તિનો ઉપયોગ કરી બાળે છે...અને મને વિચાર આવે છે: ખરેખર એજ છે મારી ભવિષ્યની હરીફ, એમ જ બનવાનું એમાં જરા પશુ ફેર નહિ પડવાનો. એના માર્ગમાંથી મને હાંકી કાઢવા માટે એ કેટલી બધી આતુર છે ! મારા વિના આ ધરનો સંસાર નિરાંતે ને સરળતાથી ચાલી શકે એમ છે એવું એની માને કદાચી દેવાને એ એની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરી રહેલી છે.

પછી દીવા હોલવાય છે. અધારા ઝોરડામાં જોવાનો પ્રયત્ન કરું છું. પશુ કશું દેખાતું નથી. છતાં જોઈ શકું છું: એક પથારી પર નાની બાળકો સાથે એક સ્ત્રી સૂતેલી પડી છે, પથારીને છેડે ટૂંટિયું વાળીને દસ વર્ષની એક છોકરી પડી છે. સામેની પથારી પર એ સ્ત્રીનો પતિ પડ્યો છે— ઇશ્વરની દિશિમાં કે બીજા માણસોની દિશિમાં કદી

ખાર મેળવી રહ્યો નથી એવો આગસ્ટ ફૂતરા
જેવો—એની પાસે એક જ પડેલો છે—નો
છોકરો—ખન્નેની સદિયારો દોનત આ બધા જ
ફુનગા પાતળા અને ફીચુ જ એ બધાની રસર
સ પતિ એકઠી કરીએ તો કદાચ એક સમ ખાવા
જેવું માણસ બની શકે

ભારે ભારે મહારથી મરમા આપુ છું ત્યારે
ખૂન બેડે અનુમતુ છું મૂનગ અને મૂનક મરુ
છું, ચિંપા વચ્ચે સપડવા પ્રાણી જેવા મારા
હાલ દવાય થઈ જાય છે ઘણી વખત ખૂન
નફેટ છોકરાની મારકે કું કાંઈ જાણી ન જાય
એ રીતે ચૂના પાસે પહેલો જઈ છું અને ટોપલો
ઉવાડો તેની નીચેથી ચાલેલો કાઢી માર દિવસના શૂખા
માણસની ખૂન જેવી મારો બગવાત છુપાને સતેષુ
છું મારો ખની સિનાય બધા તો ધસખસાટ બેધતા
હોય છે, એની બીધ તો ફૂતરાના જેવી, જરા થયું
ખખસાટથી એ જાણી જતી મારા કુધા શાન્તિના
પરાક્રમથી એ જાણી બેઠી અને મોંઘાના આશી
વાદ વરસાવતી માનુ નખખોદ નીકળી જાય એવા
એના વચ્ચેના સંમિશ્રિને કું તો રીઠો થઈ ગયેલો
હતો પછી કું એને કરગરેલો અને ફરી પાછું
આવું તો કદી નહિ કડું એમ કહી સારી આમ
વાલો માણસ બનીશ એજ સમજાવતો ત્યારે એ
શાન્ત બનતી એવી શાન્તિની મારી દારા મહેલો
સંતોષ જીવનની છુપી ખજીની રચિતી જેવો બની
રહેતો

આવા કાંઈ બનાવ પછી સધારણ રીતે મારા
કપડા ઉતારી એની પથારીમા જાલ છું એ નાક
મોંઘાને છે અને કું પછુ એ બધે છે એમ માન
વાનું નાકે કડું છું. છે અને છેતરીને એ જુલ
યતી પછુ આમ ને આમ આવી ધેનજરો અવ
રથામા જ એલે મને જલુ જાળમોના પિતા બનાવી
દીધો છે પછી બીજો દિવસે એકબીજાના
કદર, વિરોધી વરીકે અને જાણીએ છીએ

x

એક છુપવારની વહેલી સવારે ચૂલો ઉજા

પાણી ગરમ કરવા અફે અઢાવી દીધા પછી મારો
મોટી છોકરી પાસે ગયો એનું માયુ ચોળવાનું હતું
એટલે તે પહેલા એનો ચોટનો છેલો તાખવા માટે
કું ગયો હતો, પછુ ત્યાં તો એ એકદમ સસનાની
માફક ફૂટીને મારાથી દૂર જાડકો અર્ધ અને રાખજી
ખીજવાથી દંડિએ મારા તરફ એવા માથું ને
પૂઝવું

કેમ તારો શુ વિચાર છે ?

એણે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ પછુ મારી
સામે અસહકારી દંડિએ એણે આ દંડિમા ફૂટતા
જલુ જાણેલી લાચી એટલે ફરી પૂછવું

“કેમ તારો શુ વિચાર છે ?”

એનો પછુ જવાબ નહિ મળ્યો

“તારે માયુ નથી ચોળાવવું ?”

આમજીએના બાજુ કરી માયુ હલાવતા એણે
કહ્યું ‘ મારે વધારી પાસે નથી ચોળાવવું

‘ એટલે ? ’

“ કું મારી જતે ચોળીશ

“ કેમ, કું તને ચોળી આપુ તો ? ”

‘ ના ’

‘ કેમ ? ’

“ મને ચોળતા આવડે છે

આ વરસુ ખૂન બચકર કહેવાય, એ કે બાવી
વરસુ પાછળ આજુ સારથા થઈ પછુ એટલો કું
કાંઈ બાવતો નથી તારત જ ચૂના પાસે અર્ધ
જાણુ લાકડા બરાબર કરી ચૂનાને વધારે બળતો
કરી પાણી ગરમ કરવામા ઉતાવળ કરવા માંડી
ચેના જન્ને નાનાને નવાથી કાઢવના હતા પાણી
થઈ મધુ એટલે છોકરાના કપડા કાઢવા માધા
ત્યાં તો મારી મોટી છોકરી એકદમ ધસી
આવી અને એને મને ત્યાંથી પકડી મારી પાસેથી
ખૂચવી લીધી

“ એટલે ? શુ શુ કરવા માગે છે ? ’ ને પૂછ્યું
એણે માન હાથ બિચો કર્યો અવામ દીધો નહિ

“ એટલે ? તું શું કરવા માગે છે ? ”

એ કાંઈ બોલી નહિ એટલે તેની પાસે જઈ છોકરાને ખૂંચવી લેવા માંડ્યો. પણ એણે એને ખૂબ બળપૂર્વક પકડી રાખ્યો. નાકમાંથી અવાજ કાઢી એ બોલી :

“ હું એને નવઝવીશ. ”

“ એમ કે ? તું એને નવઝાવશે ? ”

હું કાંઈ ગાંજ્યો નહિ એમ ન હતો. મેં છોકરાને મારા તરફ ખેંચવા માંડ્યો એટલે એણે એના તરફ ખેંચવા માંડ્યો. આ હરિકાંઈમાં વિસામો લેવા અને અટક્યા ત્યારે થોડી વાર સુધી મેં એના સામે જોયા ક્યું, પછી પૂછ્યું :

“ તારી જાતે નાંહી લેવાતું અને એને નવઝાવવાનું આજે તારા મગજમાં ક્યાંથી ઊતર્યું ? ”

“ કારણ અને બિચારી બાની દયા આવે છે; એને કેટલું કામ ! ”

“ તારી બાની દયા આવે છે ? ”

“ હારતો, બાને બિચારીને ખૂબ કામ કરવું પડે છે અને તમને પોપચા પડે છે. ”

“ બોલ્યા કર, ચાલ હું સાંભળું છું. ”

“ અને એટલે જ ને હું કાંઈ અને નાનીને નવઝાવવું-ધોવડાવવું તો તમે છૂટા થઈને કાંઈ કમાણી કરવા જઈ શકો ને ? ”

“ શું બોલી ? ”

એ કાંઈ બોલી નહિ.

“ એમ, તું બધાને ખવડાવી પીવડાવી શકશે ? તને ગંધતા આવડે છે ? વાળતા આવડે છે ? ધોતા આવડે છે ? મેં પૂછ્યું. ”

“ ચોક્કસ, એમાં વળી નવાઈ શું ? એટલે તમે મનુરીએ જઈ શકો ને ? ”

એતારીતી ! ના, ના, એમાં કાંઈ નવાઈભર્યું નથી જ. આખો દિવસ આ કાળજી છોકરાને સાચવવાં એમાં કાંઈ નવાઈભર્યું નથી ! મારા માથાના વાળ ખેંચવામાં કે મારાં ફેટેલાં કપડાંને વધારે ફાડીને લેવા

અવાજ સાંભળવામાં જ આનંદ લઈને શાન્ત પડી જતાં બાળકોને સાચવવાં ખરેખર જરા અધરા નથી ! અને એટલે જ આ ચીખાવલી અને કહેવાની કે ‘એમાં શું ધાડ મારવાની છે.’ અને ઘર બહાર કમાવવા જવાનું કહે છે એનો અર્થ તો એ જ થયો કહેવાય કે ઘરની અંદર હું જે કામ કરું છું એમાંથી અને રોટલો ખાવાનો હક્ક રહેતો નથી, કેટલું સાહસ ! હું જાણું ઘરમાં વધારે પડતો નાંખી દેવાનો માણસ હોઈ એવી રીતે એ વાત કરે છે, એની માના સદાચત ઉપર છવતા બીખારી જેવી મારી કિંમત કરીને અને ઘર બહાર ચાલ્યા જવાનું, તેથી જ એ સંભળાવી દે છે !

બહુ સારું, પણ કયો ધંધો કરું ? કાંઈ ફોકરોને ત્યાં ‘નર્સ’ તરીકે જોડાઈ જવું શું બોલું ? એવું કામ તો જરૂર હું સારી રીતે કરી શકું, બીજા કયા ધંધા મારે માટે લાયક છે ?.....અરે, ધણા ધંધાને માટે હું સાચે જ લાયક છું. નર્સ કરતાં બીજો કાંઈ ધંધો મારે માટે નથી એમ માની લેવું એ તો મારી બૂલ કહેવાય.....પણ ના, મારે એ વાત જોઈતી જ નથી. ચાર વેંતની છોકરી શું અને ઘર બહાર કાઢી શકે ? ના, એ કદી બનનાર નથી. એ અને કાઢી મૂકવાની વાત કરે એ પહેલાં હું જ એને શા માટે ઘર બહાર ન ધકેલી શકું ? હવે બપોરે મારા રોટલા ઉપર જ ત્રાપ મારવામાં આવી છે ત્યારે મારે હોશિયાર બનવું જોઈએ, નકામી વાતોમાં ચિત્તને લટકવા દેવું ન જોઈએ. ભગવાનના સોચન, હવે તો લડી જ લઈશ. એમ કાંઈ હું નમાલો માણસ નથી.

“ ચાલ એ, અહીં આવ. આ બધો લવારો તને કાણે શીખવ્યો ? તારી માએ ? ”

“ નહિ, મારી મેજે. ”

“ તારી મેજે ? ”

“ મારી મેજે. ”

“ તું તારા મનમાં શું સમજે છે ? તારી મેજે એટલે ? શું તારી માએ આમ કહેવાનું શીખવ્યું નથી ? ”

“ ના ! ”

"ના ?"

"ના !"

"તું તારી બહેન આમ કહે છે ?"

"હા હા હું બહેન આમ કહેવાનું માને કદી કહું નથી."

"તું મને ધરમણી બદલ કાઢી મૂકવા માગે છે ? એણે કંઈ જવાબ દીધો નહિ. મેં એનો કમ પકાવ્યો."

"તને ખબર છે કે હું તારો બાપ છું ?"

એ મૂંઝી રહી.

"તને લાગ છે ખરું કે હું તારો બાપ છું." પોતાનાં ઉકારાંની બાપ ધારે તે વચ્ચે કરી શકે છે. હું 'ધારું' તો તને મારી નાખી શકું. તને ખબર છે ખરી કે પોતાના બાળકોને શિક્ષા કરવાનો બાપને અધિકાર છે, અને એથી પણ બે બાળકો સોંપો નહિ થાય તો તેનું ખૂન પણ કરી શકે ! તને આ બધી વાતની ખબર છે ?"

મારામાં નેટસી શક્તિ હોય એટલો શક્તિથી હું અવાજ કાઢીને બોલતો હતો. આ યૌધાટમાં નીનું બાળક ભળી ગેરકાયદેસર ત્યાં કોઢી ગઈ. તેને જ પાછો, ચાલ્યો. ને સુવાડવા એળાળી દેતી એમવા માંડી. તેને સુવાડવા હું હંમેશા હાથરડું મારતો તે હાથરડું પણ એણે માવા માંડ્યું. આ વખતે મેં ખરેખર મારો મિત્રજ મૂકાવ્યો. મેં ગોઠવી કાઢેલી હાથરડું માવાનો એને યો કાઢ્યું ! અને બધારે એણે માવા માંડ્યું ત્યારે મારો મિત્રજ બાપ જ ને ? એટલે ખૂન નિવવપૂર્વક યોદિયા પસે જઈએને દૂર થઈતી, દેરી હાથમાં લઈ એળી હોયતો ગીત માવા માંડ્યું :

"હાતો રે કમ, ટાપકો માડું રપ
તારી માવડી દીરખીર લાવે
બાળકને હાથરડું વડાણું...
બેટા મા બોલ મારો છે કોણ
તને બાપા નંવાડે ધોવાડે—
માવાનું કંક, રમવાનું કંક
મારે ને માવડી લાવે—
તને અગ્નિ ને નિહું આને..."

ખરેખર, એની આંખો નિંદ્રામાં મારા નેટસું સરસ ગીત માળે આવી શક્તિથી બાળકને એ કદી સુવાડી શકશે નહિ, આ બાપતત્ત્વ મારી કુશળતાને એ કદી ગ્યાંબી નહિ શકે.

"ચાલો, ગલીથી પસે આધા. નાનીને કુંજ સુવાડી દઈયો."

ઓ હો ! છેવટે આટલે સુધી આવી પહોંચું ! ભેલ છું. મારે એને પાક બણાવવો પડશે. એકદમ મેં કમરેથી પટો કાઢ્યો અને તેને સ્થાનક ચોડવા માંડ્યો—માથા પર, ગોઠા પર અને આંખે ઘરીરે.

"બે લેતી ભ ! લેતી ભ ! તારા બાપને અંદકા વવાનું તને શીખવું, આમ આવ તને બરાબર શીખવી દઈ. નિંદ્રા સુધી પાક રે' એવું તને આપું. બે, લેતી ભ." આવી આવી કહી મેં એને સારી પડે કટકારી. અમારી વચ્ચેનો અંદકો પેલાં બે બાળકો ભેડ મવાં અને એમણે પણ અંપકાવ્યું, ભાઈ-બહેનો સુમેળ સધાઈ ગયા ! મેં પણ ઢીક ઢીક સાંભળી કપે. પછી ખૂન કુખપૂર્વક માણું કટકું અને મનને દળવું કરવા ધાપકને રમે કાઢ્યું.

પછી સાંજે બધારે એમની મા ધેર આવી પહોંચી ત્યાં સધવાં એની અલગ-અલગ વીટળાઈ વળ્યાં અને મેં એમને કેવી રીતે માર માર્યો એની તરફ તરફની વાત કરી કરી પાછું સમુદરુભ સર કરી કીધું. આ સમાચાર સાંભળીને મારી જતી તો મિથારી કંચ જ થઈ ગઈ, પાટલા પર માથે હાથ દઈ મૂંઝી મૂંઝી બેઠી અને એની કરમણીસારી નખર મારા તરફ નીખતી રહી. એને બોલેને માડું તો લોકો જ કરી મણું !

"કમવાન, આ બધાનો પાર ક્યારે આવશે !" ખાટલા પરથી ઊંડાં એ બગડે, એ બગડે દાદી અંખમાં પાણી હતું.

હું મૂંઝે રહ્યો.

"હું તમને પૂછું છું, શું કરવા પાડું છે તને !"

હું શું કહું ?

"લજને તો ગ્યાંબી ઈરિયાલમાં ખરી દેવા બેઠ્યો."

પિયુષ અપલિફ્ટ બ્રેસ્ટીયર તમારી
આકૃતિનાં મોહક સોદર સર્જે છે!

શ્રીમતી બાકુતિને
સુખાર છે
ભ્રમ આપે છે.
સ્થિતિસ્થ રાખે છે.
મોહક અભાર આપે છે

પ્રોત સીટક ૭-૮-૦
સીટક નીટક ૫-૪-૦
પ્રોત ૪-૮-૦
કોલન નીટક ૩-૮-૦
દુધી ૩-૦-૦
રોનાવાઈ ૩-૦-૦
બીનસ ૨-૮-૦
મોડન ૨-૦-૦
મ. ૭૩૫ ૧-૨-૦
મ. ૭૪૬ ૧-૦-૦

પિયુષ હોઝીયરી વર્ક્સ, રાજકોટ રીડ,
અમદાવાદ.

ફોર્મકો : મિલનસાક્ષી તારાચંદ્ર
રામીયલી, રવરેશી માર્કેટ, મુંબઈ ૨,
અંકકાન્ત પ્રેમચંદ્ર, એવેરા હાઉસ, રોડી સીનેમાની
પાછળના ફરવાલ સામે, મુંબઈ

તાવની અપર જણાતાં જ
આખિલ હિન્દુસ્તાનમાં અખ્યાત લેખક

કુશીક
અમર સીમા

વાપરી
આશા
મેળવે

સળગીસળતી નદીથી દસ પેઢમાં નાખી તાવ એવા રેખાથી
વધુ વખત પીમાતા નહીં, અરણ્ય કે વખત જતાં માર્ગથી
બધી પડવાથી છુટી નોખામાં ભર છે અને.....
રેક્ટરોના ખીલો ખરવા પડે છે.

હિંદોબામ
સાલોર સમાજ સંસ્થા

માથાનો દુઃખાવો, સંધીવા, ઘેટનો દુઃખાવો, વીંજનો
દુઃખ ઈત્યાદિ દર્દો પર અકસ્તરે અને સર્વોત્તમ ધુલાવ
કરુકે અધર્મ એન્યુઅલર ઈન્ડોબામ ડેવા
ગોસ્વામી, મુંબઈ-૨.

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીનાં

નવાં પુસ્તકો

વિલોખન	૩-૦-૦
માણસાઈના દીવા	૨-૮-૦
રંગ છે ભારોટ	૩-૦-૦
રવીન્દ્રીણા	૨-૮-૦
સમરાંચણ	૩-૮-૦
ગુલસીકપારો	૪-૦-૦
પ્રજુ પદાર્થો	૨-૮-૦
બીડેલાં દાર	૩-૦-૦
મેરાનર્થ	૨-૦-૦
જાંતે કેરીલાઈ	૧-૦-૦
સંસાર	૦-૧૨-૦
અપદી ધૂળ	૦-૧૨-૦
નવલિકાઓ ભા. ૧	૩-૦-૦
નવલિકાઓ ભા. ૨	૩-૮-૦
અભિયાન શર	૨-૮-૦
પરિભ્રમણ	૩-૮-૦
પરકથા	૨-૮-૦
ફરિયાવારના બહારવટીઓ	૩-૦-૦
ડોલીમાની વાતો	૧-૪-૦

★

: પ્રાપ્તિ સ્થાન :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
ફરવાન્ડીઝ ગુલ નીચે, અમદાવાદ
મીમસાજ બીલ્ડિંગ, કાલબાઝેવી, મુંબઈ-૨

રંગરોગાન

તેમજ

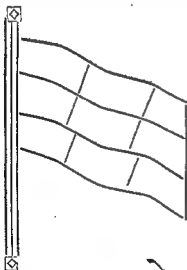
સુશોભનકારોને—

ફેમસ પેઇન્ટીંગ્સ એન્ડ
ડેકોરેટીંગ વર્ક્સ

૧૨, અલી એગર્સ, ટેમરીડલેન, ખટ, સુબધ-૧.

દરેક ભાતના રંગો તેમજ
મકાનના મુશોબાનો, એકલ
પેઇન્ટિંગ્સ, રૂંદે પેઇન્ટિંગ્સ,
લીસ્ટેમ્પર્સ ઇત્યાદિ માટે
અમારા વિવિધ તરફના
સ્થાનોને
લાભ ઉઠાવો.

તમારા વેપારને વિકસાવવા

માટે

લોકરંગી દ્વિરંગી ત્રિરંગી

ઇત્યાદિ પ્રકારના

એબક અને આકર્ષક બસોકેના

કામકાજ માટે મળે

ધી

બોમ્બે પ્રોસેસ સ્ટુડિયો

: રજીસ્ટ્રેશન :

૨૦૯૪૫

૧૩૮, એટલ સ્ટ્રીટ, કોટ, સુબધ-૧.

પિયુષ અપહિફ્ટ એસીયર તમારી
આફતિહ' મોહક સોદ્ય' સર્જે છે!

ઓગોની આફતિહ
સુમારે છે.
કાલ આપે છે.
સ્થિતિસર સમિ છે
મોહક આકાર આપે છે

પ્રેર સીટ ૭-૮-૦
સીટ નીટ ૫-૪-૦
થ ગરર ૪-૮-૦
કેલન નીટ ૩-૮-૦
લપલી ૩-૦-૦
સ્નોપાઈટ ૩-૦-૦
વીનસ ૨-૮-૦
મીડર્ન ૨-૦-૦
નં. ૬૩૫ ૧-૨-૦
નં. ૬૪૨ ૧-૦-૦

પિયુષ હોઝીયરી વર્ક્સ. રામચંદ્રા સ્ટ્રીટ,
અમદાવાદ.

ફોફીકો : મોહનસીત તારાચંદ
કામોગલી, સ્વદેશી કાર્ડ, મુંબઈ ૨,
અંદ્રાપ્રદેશ પ્રેમચંદ, જોષી હાઉસ, પોલી સીનેમાની
પાછળના ફ્લોઅર સામે, મુંબઈ

તાવની અપર જગ્યાતો જ
અખિલ હિન્દુસ્તાનમાં અખ્યાત થયેલ

કુર્શીક
આશીર્વાદ
પ્રેમલો

ભગનીસળતી નકેરી દસ પેટમાં નાખી તાવ જેવા રોમમાં
વધુ વખત પીડાતા નહીં, કારણ કે વખત જતાં મોંઘો
વધી પડવાથી છદ્મો નાજમાઈ બનુ છે અને.....
કેકટરોના બીલો ભરવા પડે છે.

કુર્શીક
આશીર્વાદ

માથાનો દુઃખાવો, સંધીના, ઘાંતનો દુઃખાવો, વીંછીનો
ડાંખ પ્રત્યાદિ રોગો પર આશીર આને સર્વોચ્ચ ક્ષમાજ
કુર્શીક પ્રધર્મ એકાદમકર કુર્શીકામ ડેપા
સીરમ, મુંબઈ-૨.

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીનાં

નવાં પુસ્તકો

વિલોપન	૩-૦-૦
આયુષ્યના દીવા	૨-૮-૦
રત્ન છે ભારત	૩-૦-૦
સ્વીન્ડલીયા	૨-૮-૦
સમર્થયુ	૩-૮-૦
તુલસીકાવ્ય	૪-૦-૦
મધુ પધાર્થ	૨-૮-૦
બીડલા દાર	૩-૦-૦
વેદાનના	૨-૦-૦
જાત કેવીદાસ	૧-૦-૦
અંધાર	૦-૧૨-૦
મધી ધૂળ	૦-૧૨-૦
નવલિસ્યો વા. ૧	૩-૦-૦
નવલિસ્યો વા. ૨	૩-૮-૦
સાંભળના સર	૨-૮-૦
પરિભય	૩-૮-૦
પરમ્યા	૨-૮-૦
દરિયાવારના બહારવટીઓ	૩-૦-૦
ગ્રામીણની વાતો	૧-૪-૦

★

: પ્રાપ્તિ સ્થાન :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરનાલીક પ્રલ નીચે, અમદાવાદ

મીસાજ બીલિંગ, કાલણકેવી, મુંબઈ-૨

રંગરોગાન

તેમજ

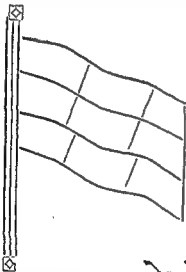
સુશોભનકારોને—

ફેમસ પેઇન્ટીંગ્સ એન્ડ
ડ્રોઇંગ્સ વર્ક્સ

૧૨, અલી એવર્સ, ટેમરીડલેન, કોટ, સુબધ-૧.

લોક જાતના રંગો તેમજ
મકાનના સુશોભનો, ઓઇલ
પેઇન્ટિંગ્સ, રૂઝે પેઇન્ટિંગ્સ,
ડ્રોઇંગ્સ ઇત્યાદિ માટે
અમારા વિવિધ તરેદના
ખાતેનો
લાભ ઉઠાવો.

તમારા વેપારને વિકસાવવા

માટે

એકરંગી દ્વિરંગી ત્રિરંગી

ઇત્યાદિ પ્રકારના

શ્રેષ્ઠ અને આકર્ષક બેન્ડોને

કામકાજ માટે મળે

ધી

બોમ્બે પ્રોસેસ સ્ટુડિયો

: રજીસ્ટ્રેશન :

૨૦૯૪૫

૧૩૮, મેટ્રોલ સ્ટ્રીટ, કોટ, સુબધ-૧.

પંડરીનાથ

પ્રિન્સિપલ ટાઈન

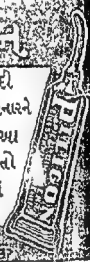
નાથરી

હરસની દવા પીલીકોન

દરેક ટયુબની
કિંમત
૩૧ રૂ. ૦૦

પીલીકોન ચાલુ જમાનામાં હરસને જલદી
મટાકવાની અકસીર દવા છે. પીલીકોન વાપરનારને
ઓપરેશનની કે ઈજેક્શનની જરૂર રહેતી નથી. આ
મલમ લગાડવાથી તમને અમે તેવું દર્દ યશું હશે તો
પણ થોડીજ સેકન્ડમાં તે હળવું થશે. મીનીટ અને
કલાકનો સવાલજ નથી. દરેક કોણે વેચાય છે.

PILICON PILE OINTMENT
GIVES IMMEDIATE RELIEF

* જિંદગી

ને પચુન

* આગ

* અકસ્માત

એસ્યુરન્સ કં. લી.

ના વિમા
મટે લખો :

એસ્યુન બીલીંગ, હોર્લીની રોડ, ખોટ, મુમ્બઈ

: કુલ અસેશનમન્ટ -
૫૦,૦૦,૦૦૦

: લાઈફ ફંડ :
૩૫,૦૦,૦૦૦

: સુવેલા દાવા : ૧૫,૦૦,૦૦૦

ભારતના કવિકુલશિરોમણી

ગુરુદેવ ટાગોર

ની

અમર નવલકથા

“નોકા, ડૂબી”

જ્યારે કથકાની

કલાસૃષ્ટિમાં

રૂપેરી દેહ અને આત્મા

પામીને નવો જ

અવતાર ધરે છે :

✽

બોમ્બે ટોકિઝ

ગુરુદેવની

કદપક કલાને

રૂપેરી આત્મા

આપવાનું

સાહસ કરે છે; —

મિલન

બે લાપામાં હિન્દી અને બંગાળી

* દિગ્દર્શન:-

રૂપેરી કલાસૃષ્ટિના

અનોખો ચિત્રશિલ્પી :

નીતિન બોઝ

* સંગીત:-

જીવન અને પ્રેમની

ભાવિઓનું મિત્રન

કગવી આપે છે

અનિલ બિન્દાસ

* ગીતો:-

આલ્બુ અને સંતોષી

પ્રેમ અને

હૃદયોનાં

અંતરમાંથી

જાગી

ગએલા

માઝમરાતના

સોણલાનું

સંગીત

સર્જાવી આપેલું;

જીવનની

મંગલ ભાવિઓનું

✽

‘મિલન’ પરિચય

આપે છે બે

નવીજ

કલાધરિત્રીઓના-

મીરા મિશ્રા

અને

મીરા સરકાર

યાદ રહે કે આ બોમ્બે ટોકિઝ લિન્કનું સર્જન છે.

નખાં છોકરાંઓ
ડોગરેનું બાલામૃત
ખીવાથી
તાકાતવાળાં થાય છે.

તાવ અને પેટના દર્દો માટે
સ્ટીમર છાપ

શાફી

૪૮૬૫ મિલ્કર વાપરો
દરેક દુકાનલે વેચે છે. ૧૬ લાથી સાવધાન
—૪ બી. ૧૫-૧૬
શી શાફી ઈન્ડસ્ટ્રીયલ વર્કસ. (૧૯૭૭)
ચોખ્ખાર - પી. ટી. પોસ્ટાલ બોક્સ ૭૩

હીલુ બોલુ બાકી તેલ નહીં સમજતા

સી. સી. મહાજનની કું.
મુંબઈ-૨

અબીયમ

બુરખાને હાલ આવવા, પેટનું દુધલું,
વાનકી, ખાંસી, ચરદી, લીલાં ગાંઠાં,
ઉલ્ટી, કબજાનું દુધિયુ ૧૫. માટે
વિલય ટોનીક. બધે વેચાય છે...
બાટલીની કો. રૂ. ૧-૪-૦

બાટલીની કો. રૂ. ૨-૦-૦
હરબલ હીલીંગ કેંપની
મુંબઈ-૭.

નવું ભારતી સાહિત્ય

જીવનચરિત્રમાળા

૧ બાપુની જાણમાં પુરાતન ગુચ	૨-૦-૦
૨ માંધીજીના સાંનિધ્યમાં " "	૧-૮-૦
૩ મેં પાંચો ફફડાવી તનસુખ ભટ્ટ	૨-૦-૦
૪ સંત દેવીદાસ અનેરચંદ મેધાણી	૧-૦-૦
૫ સુભાષના સેનાનીઓ નિ. વર્મા	૩-૦-૦
જા. પરમાર	
૬ શાંદનવાઝની સંગાથે " "	૨-૦-૦
૭ જીવનશિક્ષાઓ " "	૨-૮-૦
૮ છુદ્ધ અને મહાવીર, કિ. મ. ખરાડવાળા	૧-૦-૦
૯ શમ અને કૃષ્ણ " "	૧-૪-૦
૧૦ મહાદેવભાઈ વજુભાઈ સાહ	૩-૦-૦
૧૧ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કાલિદાસ સાહ	૨-૮-૦
૧૨ મુસ્તફા કમાલ " "	૧-૮-૦
૧૩ વૈદ્યાનિક ગજલ અંદાજાઈ ભટ્ટ	૧-૮-૦
૧૪ પુરુષાર્થની પ્રતિભાઓ " "	૨-૪-૦
૧૫ રવિવંદના દાગોર સ્મારક ગ્રંથ	૨-૮-૦
૧૬ મહાન યુગાદરો ગુણસંકર મો. વાઢ	૨-૦-૦

બાલકિશોર સાહિત્ય

૧ ધોળી બિલાડી મુલાખસિંદ બારાડ	૧-૦
૨ તારક મંદિર જ્યોતિલાલ બોઝા	૦-૧૦
૩ પતંગિયા રંગરંગી નટવરલાલ છે.દેસાઈ	૦-૮
૪ ચૌથેલા રાણી નિ. વર્મા જ. પરમાર	૦-૧૨
૫ સોના પદમણી " "	૦-૧૨
૬ દોલતપરી " "	૦-૧૨
૭ ચંડુ રાખ " "	૦-૧૨
૮ કંગરાણી " "	૦-૧૨
૯ પાંકો પડિત " "	૦-૧૨
૧૦ શેઠ ખંજાળાની વાતો ભા. ૧, " "	૦-૧૨
૧૧ " " ભા. ૨, " "	૦-૧૨
૧૨ છુદ્દેબખંડની વાતો " "	૦-૧૨
૧૩ રાજસ્થાનની વાતો " "	૦-૧૨
૧૪ કાઠિયાવાડની વાતો " "	૦-૧૨
૧૫ પંખખની વાતો " "	૦-૧૨
૧૬ જમથમાં મંગલ ભા. ૧ હજીવન સેનિયા	૦-૧
૧૭ " " ભા. ૨ " "	૦-૧૦
૧૮ હરિયાના માથેલા " "	૦-૮
૧૯ હજીવ અને સાંભરે છે. મિલુભાઈ	૦-૬
૨૦ મુન્દરોરી ઈલુલાલ માંધી	૦-૬
૨૧ કેમ અને ક્યારે ભા. ૨ કુંભરદી સંપદ	૦-૮

આવિસ્થાન

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

મી મ રા જ બી હિં ગ : કા લ બા દે વી : સુ બ ધ-ર.

ફ ર ના ન્ડીઝ પુ લ ની ચે : ગાંધી ર સ્તો : અ મ દા વા દ

ખાસાતઃ ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વડી વારાચંદ ગણેશ્વરદેવરાણી; ૧૬ શ્રીમાળી સોસાઈટી : અમદાવાદ, સુદેહ : હરિલાલ અનંતલાલ ભટ્ટ : ભારતી ગુરુણગર્ય : હરણવાળી પોષ : ચાર રત્નઃ આવિશ્વ : અમદાવાદ

સંપાદક

ધીરભાઈ દવે

અને આઈમે

Buy Superior Quality Cloth

Such as

* SHIRTINGS OF MATCHING COLOURS *
* VOILS * SHUSHIS * DHOTIES * MULLS *
* CREEPS * TWILLS * MATTY * TOBRALCO *
* CHADARS * TURKISH TOWELS ETC

Our Specialities

901 1901 SHANDAR LATHTHA 4008
DHOTY, 9999 C 1708 1110 Etc

All

* ATTRACTIVE * DURABLE * PERFECT * FANCY
Yet Cheap

Direct your enquiries to:

THE
NEW CHHOTALAL MILLS
LIMITED

ESTABLISHED : 1933

AGENTS :

MESSRS CHHOTALAL HIRACHAND & SONS

Address:

KADI (North Gujarat)

Tel. Address:

" GLORIOUS "

100 SWADESHI

SATISFIED

અજીત વસ્ત્ર વિધાન—

મનહર સાડી,
આકર્ષક ધોતી
રંગબેરંગી પોપલીન
અને
સ્વેત તેમજ
સફાઈદાર
લોંગ કલોથ
માટે જેને સિદ્ધિ વરી
છે—

તે અજીત મિલ્સ લિમિટેડ—

અમદાવાદ
સાલ મુબારક પાઠવે છે.

AJIT MILLS LTD
AHMEDABAD

BORN FOR
BABY'S
SKIN

Buy Superior Quality Cloth

Such as

* SHIRTINGS OF MATCHING COLOURS *
* VOILS * SHURTS * DROTIES * MULLS *
* CREEPS * TWILLS * NATTY * TORRALCO
* CHAUDARS : TURKISH TOWELS ETC

Our Specialities:

601, 1901. SHANDAR LATHA 4008
DHOTY, 9999, C. 1708, 1110, Etc

All

ATTRACTIVE * DURABLE * PERFECT * FANCY
Yet Cheap

Please your enquiries to:

THE
NEW CHHOTALAL MILLS
LIMITED

ESTABLISHED : 1933

AGENTS:

MESSRS CHHOTALAL HIRACHAND & SONS

Address

KADI (North Gujarat)

Tel. Address:

"GLORIOUS"

100% SWADESHI * TRY & BE SATISFIED

આ પાસે આપની બધી જ જાણીતી ચીજો મેળવેલી છે. ગુણવત્તાની પદ્ધતિની પીઠે
બેસીને દરેક જાણે, અમદાવાદ - અહીં બિઝનેસ, બેંગલોર, કોલ્કાતા, કચ્છ, સુરત, રાણપુર

મથાણા : આપની સર્વિસ સમગ્ર ભારતમાં મળે છે. ૧૯ શ્રીમંતી સોસાયટી : અમદાવાદ
મુદ્રા : દરિયાઈ મુજબાસાત મુદ્રા : આપની મુદ્રાઓ : દરિયાઈ મુજબાસાત : આપની મુદ્રાઓ : અમદાવાદ

અજીત વસ્ત્ર વિધાન-

મનહર સાડી,
આકર્ષક ધોતી
રંગબેરંગી પોપલીન

અને

શ્વેત તેમજ

સફાઈદાર

લોંગ ક્લોથ

માટે જેને સિદ્ધિ વરી

છે:-

તે અજીત મિલ્સ લિમિટેડ-

અમર

સાક્ષ મુખારક પાઠવે છે.

AJIT MILLS LTD

A H M E D A B A D

**BORN FOR
BABY'S
SKIN**

નવી રાત્રી
નવી ભાત
નવી રોજ
નવું જીવન
'નવજીવન'

નવજીવન
કલિદાસ

નૂતન વર્ષાભિનંદન

આફતકાળનાં વાદળાં વિખેરી

૧૯૪૫ના વીકટ વર્ષાન્તે પણ પ્રગતિશીલ પરિસ્થિતિ દર્શાવતાં આંકડાઓ

પ્રમુખ :

સર મથુરદાસ વીસનજી

નામદ (એક્સ આઈસીઓ)

મેનેજિંગ ડીરેક્ટર :

શ્રી. વિજયસિંહજી ગોવિંદજી

જનરલ મેનેજર :

શ્રી. નવલ જોરાબાણી.

ઉદ્યોગાયેલી થાપણ

રૂ. ૧૬,૦૦,૧૦૦

ભરપાઈ થયેલી થાપણ

રૂ. ૭,૦૦,૦૪૮

પ્રીમીયમની આવક (૧૯૪૫)

રૂ. ૩૪,૩૧,૨૬૯

રીઝર્વ ફંડ

રૂ. ૨૦,૯૦,૫૫૭

કુલ અસક્રિયમતો

રૂ. ૩૮,૦૬,૩૦૯

આગ, અકસ્માત, મોટર, મરીન, જિંદગી, દેશી વહાણવટું

વગેરે સર્વ પ્રકારના વીમા માટે કામકાજ કરનારી

સહર, સલામત અને સંપૂર્ણપણે સ્વદેશી વીમા સંસ્થા,

ધી ઈન્ડિઅન ઝલોબ

ઈન્સ્યુરન્સ કં. લી.

પ્રોસ્પેક્ટ ચેમ્બર્સ, હોર્નબી રોડ, કોટ, મુંબઈ.

‘લાલ’ એટલે વચ્ચોની ફેશનમાં સર્વોત્તમ

‘લાલ’નું

કાપડ રંગ અને

ડીઝાઇનમાં

‘મૃગમોહિની’ માણસ

મોહક હોય છે.

સાડીઓ,

ધોતિયાં, શર્ટીંગ,

કીર્ટી, દોરિયા, પોપલીન

અને તમામ પ્રકારનું

કાપડ

‘લાલ’નું

વાપરો.

લાલપાલ
અમદાવાદ.

સુખસંચારકના નૂતન વર્ષાભિનંદ

ગુડાની છરીથી
તહમાડ રક્ષણ
કરવા તહમાડ
પુરુષત્વની જરૂર છે।
—અને તે માત્ર—
“સુખસંચારક દ્રાક્ષાસવ”
નું નિરંતર સેવન કરવાથી
આત થઈ શકશે.

સુખ સંચારક દ્રાક્ષાસવ
શક્તિ-સ્ફુર્તિ ઉત્સાહ અને નવીનતા
રક્ત વર્ધક
એક માત્ર ખીણ છે

—અમારી ઉત્તમ બનાવટ—

—ચવનપ્રાશ— (છવન)

કષ, ઉધરસ, ને રેકસાની નિર્જળતા અને
શારીરિક અન્ય કમજોરી અટકાવવાનું ઉપાય છે.

★ ચાલુમા ★

નિર્જળ ને પાતળા બાળકોને રક્ષણ ને બળ-
વાન કરનારું દવાદ્રવ્ય, ખોણિક ખીણ

સુખ સિંધુ....

કંઠ, ઉધરસ, કોલેરા, ઉલ્લી, અતીસાર અને
પેટના વિવિધ વિકારો માટે અનુપાન
વિનાની દવાદ્રવ્ય દવા

અર્ધ શતાબ્દ કરતાં અગાઉ પ્રાચીન-ગ્રેષ્ઠ
અને સફર, પેટ-નું ને આયુર્વેદિક
ઓષધોનું દવાખાનું

દરેક દવાવાળાને ત્યાંથી મળશે ને ન મળે તો અમને નીચેના સરનામે લખો:—

.. સુખ સંચારક કંપની લીમીટેડ... .

સુખ સંચાર બીલીંગ, સુખ સંચારક પોસ્ટ ઓફીસ, અમરા.

સ્થાપના સને ૧૮૯૦

નૂતન વર્ષાભિનંદન

આપને તથા આપના
કુટુંબીજનોને

નૂતન વર્ષ
સુખદ અને સમૃદ્ધ
નીવડો.....

✽

દિવાળીના

તહેવારોમાં

મધમધતી

મીઠાઈઓ

મેળવવાનું વિશ્વાસપાત્ર લોકપ્રિય સ્થાન

મોહલલાલ હરીલાલ

સુરતી મીઠાઈવાલા.

કદોઈ ગ્રાલ—અમદાવાદ

અમારી ખાસ દખલેખ નીચે તૈયાર થએલી વિવિધ
પાનગીઓ અને ચવાણું તમારે આસ્વાદ્યું પડશે.

✽ ભઠ્ઠીની ખારી ચવાણાની દુઝાન ✽

માંવીસેડ પુલ નીચે, ભઠ્ઠીની ખારી પાસે.....

ઉદ્દાસવંતી દિવાલો અને નૂતનવર્ષનું અળહળતું
 નૂતન વર્ષ શુભેચ્છકો, મિત્રો, સહકારીઓ
 ચિત્રરસિકો, ચિત્રનિર્માતાઓ, કલાકારોને
 પ્રગતિદાયી નિવડો એવી

: નિર્માતા :

શ્રીયુત્ પી. બી. ઝવેરી

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

કીર્તિ પીકચર્સનું

ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર થતું રસસર્જન

નવિનતાભર્યા કથાનકથી મટેલું અને સંગીતથી રળિયામણું રસસર્જન

— અભિનય —

• રાણી પ્રેમલના • છનાલાલ • ખાંડે • મુળચંદ • સગુણા
 • વિકુલદાસ • દલપત વિ.

: સંગીત :
 અવિનાશ વ્યાસ

: ધ્વનિ :
 પી. વી. ખાંધી

: ણયા :
 શુભાષ ગોપાલ

પ્રોડક્શન-કેન-ચાઈ
 ડોક્ટર ડન્ડન

✽
 વા. તા. - સં. વા. દ-ગી. દે.
 ગુજરાતી રંગભૂમિના

✽
 -દિગ્દર્શન-
 બલવત ભટ્ટ

✽
 -સુપરવીઝન-
 શ્રી. રતીલાલ બી. ઝવેરી

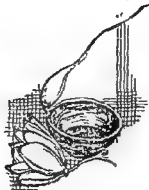
યુવાન નાટ્યલેખક

શ્રી. પ્રફુલ્લ દેસાઈ

અનોડા ઉદારતા અને અનુપમ અતિથિ સત્કાર વડે ગુજરાતની લોકકથા-
 જોખાં અમર અને મહારથ દંપતીનાં પુણ્યસાળી અને સ્વાર્ણભય
 જીવનની ગુજરાતના ધરેધરમાં જણીતી વિરલ અભિદાનની વાતો

— પ્રાંતીય હક્કો અને ભુકીંગ માટે લખો —

મેસર્સ પ્રગતિ પીકચર્સ ડ. શાંતિસદન, કેન્દ્રશ્રીજી મુંબઈ ૭.

હોલોની અશાન્ત અને
અયોક્ષસ સંભોગોમાં

જ્યારે
ભૂન માલ અને
કુટુંબની સલામતી
સુરક્ષા બની છે.

ત્યારે બીજાને ભરોસે ન રહેતાં ભત્રેજા
તેઓના સંરક્ષણ માટે તજવીજ કરે.

સ્ટાન્ડર્ડ જનરલ

આપને આપના તેવા
પ્રયત્નોમાં મદદ કરવાની
સંપૂર્ણ ખાત્રી આપે છે.

નૂતન વર્ષાભિનંદન

સ્ટાન્ડર્ડ જનરલ એશ્યોરન્સ કું. લી.

પોતાના પોલીસી હોલ્ડર્સ એજન્સી અને
સહાયકતાગ્રામીને નવું વર્ષ અભારક કમ્પે છે.

સ્ટાન્ડર્ડ જનરલ એશ્યોરન્સ કું. લી.

ડેડ એસિસ :
કે. લ. કે. તા.

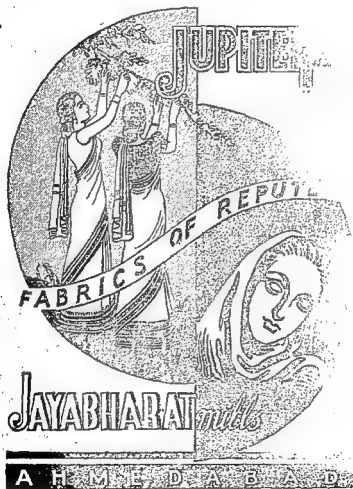
મુખર્જી ક્ષાન્ધ :
શ્રી. કે. જી. મરચન્ડ
ક્ષાન્ધ એજન્ટ :

ક્ષાન્ધ એજન્ટ :
શ્રી. સુ. એન. ચેટરજી

૪૫-૪૭, એપોલો સ્ટ્રીટ, ફેલ્ડ :
ટે. નં. ૨૨૦૪૮ : ૨૨૦૪૬

અમદાવાદ શાખા : શ્રી. જયવલ્લભ સુતરીયા, ક્ષાન્ધ એજન્ટ, વકીલ બીરડીયા,
માર રસ્તા, ખાલીયા : ટે. નં. ૨૩૭૮

- * The use of choicest styles of cotton gives our products **STRENGTH**.
- * The modernity of our spinning and weaving processes Secures exquisite **TEXTURE** and charming **DESIGNS**.
- * Perfect finishing process imparts to our fabrics a **FEEL**, a **SMOOTHNESS** and **DISCRET** at once appealing.

OUR SPECIALITIES

- ☒ SAREES ☒ VOILES ☒ POPLINS
- ☒ HANDKERCHIEFS ☒ SHIRTINGS

૦ અરમ છ વેશભી ૦ જરી ૦ મુતસલ્લ-

ધર્મિલિ લભામ પ્રકારના મપા ઉપર,

૦ સાલીઓ ૦ ચુલ્લી ૦ છાલકો વગેરે ઉપર

ઉભી દમની આકર્ષક ટીકીઓ, રંગબેરંગી
અને સુધા લગાવવા માટે

ધી ન્યુ ઇન્ડિયા હાઈગ

ચેન્ડ પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ

: કલ્યાણ - હેડ ઓફિસ :

ધી સુથોદય બિલ્ડર કંપાઉન્ડ

તારવ, મુંબઈ-૩ ફોન ૪૧૬૦૨

: કુશન-૧ :

સુથોદય ન્યુ. ૧. બાગી
મુંબઈ ૨ ફોન ૩૦૪૪૮

: કુશન-૨ :

બી. બાગી, મુંબઈ
ફોન ૩૦૪૪૮ મુંબઈ ૨

તાર : "FANCYSARI"

[અમારી સુલાકાઓ - આકર્ષક સુલકા]

તાવ અને પેટના દર્દો માટે

સ્ટીમર છાપ

શાફી

REGD. મિલ્કર વાપરો

દરેક દવાખાના વેચે છે. ૧૬ લાખી આવધાન

ધી લાફી ઇન્ડસ્ટ્રીયલ વર્ક્સ. (૧૯૦૯)

લેખક-વી. ટી. પટેલ, અમુર મુંબઈ. ૩

અહા

અમારી

વ સં ત

માર્કની હાઇમેન અહા

હેટલો માટે ખાસ પ્રખ્યાત છે,

નીચેના માર્કના પેકેટ વાપરો

• નજમા લાલ લેખલ

• વિનોદ સફેદ લેખલ

• વિનોદિની પીળું લેખલ

ધી પોપ્યુલર ટી કુંપની

નવી ખારગાન ગલી, મુંબઈ નં. ૩

દરેક (લાદર) માસે મરજવા માટે

નોટીસનું સંગ્રહ લખો

રોગપ્રમાઈત

નરાયણ (LORD'S) પાવડર
સાફી (LORD'S) પાવડર
સાફી (LORD'S) પાવડર

કાળનાં એંધાણુ

કાળના મહાસાગરમાં એક વધુ વર્ષ ગાયબ થાય છે. આ મહાન દેશમાં ગરીબી, ભૂખમરો, દારિદ્ર્ય અશાંતિ દૂર થાય એવા પ્રયાસો આપણે સૌ કરીએ છીએ, પણ દેશને એક ખૂણેથી બીજે ખૂણે સુધી જે કાંઈ બની રહ્યું છે તેના એંધાણુ સારા નથી. અને જો કોઈ મક્કમ અને સમર્થ પગલું દૂંક સમયમાં નહિ બરાબ તેા વર્ષોનાં સેવેલા રમણીય સ્વપ્નેા અને મંગલ આદર્શો હતા નહોતા બની જશે.

સૈદ્ધાંતો જૂની ગુલામીના બંધનો કડકાટ તૂટી રહ્યા છે અને જેને આપણે જખતા હતા તે દિવસોની ગુલામી ઉધા ઊગી રહી છે આપણો પ્રાણ નાચી રહ્યો છે. પણ હૈયામાં જંપ નથી, શાંતિ નથી. જાણે એ જાણતી લાલીમા આડે ઠાળાં વાઢળાં છવાઈ રહ્યાં છે.

નવું વર્ષ આ બધી આપસિઓને નિવારનારું અને નવા આદર્શોની પ્રસ્થાપના કરનારું નીવડે એવી આપણે સૌ અભિલાષા સેવીએ.

લેખકોએ આ માસિકને પોતાનું ગણીને અનેકવિધ સમૃદ્ધ કરવામાં જે ફાળો આપ્યો છે તે ભૂલાય તેવો નથી. તેમજ વાંચકોએ આહુક બનીને અમારા કાર્યમાં જે સહકાર આપ્યો છે તે માટે અમે સૌના આભારી છીએ અને નવા વર્ષે પણ અમે એ જ સાથ અને સહકારની માગણી કરીએ છીએ.

સંપાદક

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ઉર્મિ અને નવરચના

‘ઉર્મિ’ વર્ષ ૧૧ : ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૧ : ચાંદ ૮

નવેમ્બર : ૧૯૪૬

અ તુ કં મ

૧ કાવ્યસત્રિની વારહિયા	માસિક નોંધ	૧૩
૨ વહેતાં પાણી	અવિરત એંધાણી	૧૫
૩ મધપૂજા બાધનાર	પત્તાલાલ પટેલ	૨૬
૪ સહિતવેરો	સામનતાધણ વિ. પાઠક	૩૮
૫ કાળ્ય અને સત્ય	દરશક	૪૧
૬ શત્રુ નં બેઠ્યો	સાહિત્યવંદાર	૪૬
૭ પરિભ્રમણ અને સાહિત્યવંદાર	સામનતાધણ વિ. પાઠક	૫૩
૮ ખુદ્દુ આકાશ.	કશિર પેટલીકર	૫૭
૯ આજે અને સંગીત દેખાય છે	જીતુભાઈ પ. મહેતા	૬૬
૧૦ ભાષાનવર કે રૂપાંતર	ઉમાશંકર જોષી	૭૫
૧૧ શ્રી કાકાસાહેબ કાંબેલજી		૭૮
૧૨ એવેનિસાઈટિસ બનુ.	રમણલાલ એન્જિનીયર	૮૧
૧૩ એટમ બોમ્બ અને વિશ્વશાંતિ	શૂરેન્દ્ર ઉપાધ્યાય	૯૦
૧૪ દરીદ્ર	શૂરેન્દ્ર ઉપાધ્યાય	૯૪
૧૫ આતીતી અને આતુમાતીતી	સાને શુકલ	૯૭
૧૬ ધડાતા ઇતિહાસનું એક પાતું	સ્નેહરશ્મિ	૧૦૪
૧૭ બાણ બિખિતચંદ્ર પાલ	રામચંદ્ર સોમણ	૧૧૨
૧૮ વિજ્ઞાનકર્તૃન	બંસી ગાંધી, પ્રો. તપતિલાલ દે. બોઝા, ડૉ. નરસિંહ મુ.રાહ	૧૧૬
૧૯ હિમપ્રદેશમાં	મૂર્તીકર મો. લક્ષ્મી	૧૨૧
૨૦ અંધસ્ત્રીકા	અ. મ. રા.	૧૨૫

ૐ

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં રૂ. ૬-૦-૦ : પરદેશમાં રૂ. ૮-૦-૦

છૂટકે નકલ સવા રૂપિયે

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

મીમસાના બોર્ડિંગ, બીજે માળે, નવી હુડમાન

બલીના નાકે, કાલબાદેવી રસ્તો, મુંબઈ ૨.

ફોન-૧૭૩૩ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

माली: के टी. डोमरे हुं सु'अध-४.

केसरे-हिन्द एन्स्युरन्स कंपनी ली०

१४१, अहमदाबादी रोड, बॉम्बे, मुम्बई-१

आई. ओ. डी. एम्प्लॉयर्स

कंपनी लि. के पी. एल.

- शीड वी. ओ. ए. (बैरमेन)
- " कान्तिदास नरदासदास
- " लक्ष्मणदास ओ. ए. कर्नीया
- " राजाजीदास ओ. ए. ओ. ए.
- " गोविंददास भास्करदास
- " हरभाईदास अण्णुदासरीम वल्लु
- " श्रीलोकदास लोकाशदास ओ. ए.

समाचार बांध... रु. २५,००,०००
 अक्षर बांधी जाने
 अक्षर बांधी बांध... रु. १८,८८,५००
 व ल ल व व ली
 बांध... रु. १०,००,०००

अक्षर बांधी जाने : आर. जे. सुतारिया

आपादास भगवन्दास
 लक्ष्मिदास
 : लोकाश ओ. ए. ए. ए.
 : १० अक्षर. देसाय
 : आ. ए. ए. ए. ए.
 रीत रोड, अहमदाबाद.

संगिनी हरियाई
 संगिनी अक्षरमात
 हरियाई अक्षरमात वीमात
 संगिनी अक्षरमात
 हिन्दी वीमा-संस्था

जे. ओ. ए. ए. ए. ए.
 लोकाश ओ. ए. ए. ए.
 व ल ल ल ली
 आर. जे. सुतारिया
 : आ. ए. ए. ए. ए.
 अक्षर बांधी जाने.

ઊર્જિ વર્ષ: ૧૬ મું જ નવરચના વર્ષ: ૧૧ મું જ અંક: ૮ મે નવેમ્બર: ૧૯૪૬

કાળરાત્રિના તારલિયા

‘ઝંઝાવાતભર્યાં આકાશ નીચે આજે ભ્યારે મોટી મોટી નોક્રમો તૂટી રહી છે અને ઊંડાં તોફાની પાણીમાં ફળી રહી છે ત્યારે કોઈ પ્રેમાળ અને દયાળુ નાવિક પેતાની નાનીશી નાવડીમાં બે મજા આનવીઓને ‘આ ધૂધવતો મહાસાગર પાર કરાવીને કોઈ સલામત રથે લઈ જવા મથતો હોય એવા દાખલાઓ વીણી વીણીને શ્રી હનુમાનપ્રચાદ પેદારે ‘કલ્યાણ કલ્પવૃક્ષ’માં આપેલા છે. કલકત્તાના કાળાધોર હવાકાંઠ વચ્ચે મજાગી ગયેલાં, માનવ-કોમિયાનું દર્શન કરાવનારાં એ પ્રસંગોમાંથી થોડાક અહીં ઉતાર્યાં છે.

અંકરિયા સ્ટ્રીટના હિંદુઓ જીવ બચાવવા નાસી છૂટ્યા હતા. પોતાની પાછળ રેલાં મૂકેલાં ઘરોમાં એમની લાખોની નિર્જીવ દોલત હતી. તે ઉપરાંત જીવતી જાગતી દોલતરૂપી થોડી ગાયો પણ તેઓ પાછળ મૂકતા ગયા હતા. સૂના ઘરમાં એકલી ઊભી ઊભી ગાયમાતાઓ ભૂખના બાંબરડા ફેલી હતી ત્યારે એક ગરીબ મુસલમાને એમને ઘાસચારા નીરીને જીવતી રાખેલી.

હિંદુ લત્તામાં મુસ્લિમોનાં થોડાં ઘર હતાં, એ લત્તામાં એક ગરીબ કૃષ્ણ. પરાયણ પ્રાદ્યક્ષ રહેતો હતો. વારતહેવારે લત્તાના શ્રીમંત હિંદુ કુટુંબોમાં જઈને એ પાઠપૂજા કરતો અને ગુજરાન ચલાવતો. હુલ્લડના દિવસે દરમિયાન ઉડકે-રાયેલા હિંદુઓનું એક વૈરખિપાસુ ટોળું મુસ્લિમ મહોલલા ભણી ધસી આવ્યું. મહોલલા ભણી જતી સાંકડી અને ગંધાતી ગલીને નાકે એ ખૂબે પ્રાદ્યક્ષ જઈ ઊભો. ટોળાને શાંત પાડવાના એણે પ્રયાસો કર્યા. પણ પોતાની ઢાકલૂહીઓની કોઈ અસર ન થતી બેઠીને પછી એણે કહ્યું કે, ‘મુસલમાનોનાં ઘર મુઘી પહોંચતાં પહેલાં તમારે આ પ્રાદ્યક્ષના લોહીથી ખરડાવું પડશે.’ ટોળું નિરુત્તર બન્યું અને જતું રહ્યું. તે પછી પણ ભૂખ્યા પેટે ત્યાંને ત્યાં ઊભા રહીને પ્રાદ્યક્ષ એ નાકું સાચવ્યું.

ગુડાઓએ એક હિંદુ કુટુંબ ઉપર હલ્લો કર્યો ત્યારે પાટારીી મુસ્લિમ કુટુંબની પરદાનરીન સીઓ એમની મદદે ગાવી. ગુરખા કુમાવી દઇને એ તોફાનીઓની સામે ગઈ અને બોલી, ‘અમારું ખૂન રેડયા પછી જ તમે એ લોકો ઉપર હાથ ઉગામી શકો.’

સાંકડી ગલીમાંથી બે મુસ્લિમ બાળ બચાવીને દોડયા આવતા હતા. હિંદુઓએ એક ટોળું એમની પૂઠે હતું. એક વૃદ્ધ હિંદુ સીએ એ બેને પોતાના ઘરમાં લઈ લીધા. એમને બનાઈઓ પહેરાવી અને એમને કપાળે સુખડનાં તિલક કરી દીધાં. પેટના દીકરાની જેમ એ બેને યુદ્ધાએ ચાર દિવસ સુધી સાચવ્યા. પછી હિંદુ વેરે જ તેઓ પોતાના લગામાં પહોંચી ગયા. વૃદ્ધ માતા કહે છે કે, ‘પોતાને આંગળે આશરો લેવા આવેલાઓનું રક્ષણ કરવું એ તો હિંદુ માત્રની પવિત્ર ફરજ છે. જો એમ ન કરે તેને પ્રથમહત્યાનું પાપ લાગે છે.’

ક

હિંદુઓના એક મકાનમાંથી બધા વાહુતો બાગી ગયા હતા. પાછળ રહ્યો હતો એકલો ચોડીદાર. ગણુ ગણુ દિવસ સુધી એ ખાધા પિનાને રહ્યો. એક મુસ્લિમ પાટારીીને ખબર પડી. પોતાના રેશનમાંથી પાંચરોર ચોખા લઇને એણે એક પોટલી વાળી અને ઘરના છાપરા ઉપર ચડીને છાનીમાની એ ચોડીદારને પહોંચાડી.

ક

એક મુસલમાન રસ્તે ચાલ્યો જતો હતો. એકાએક બે હિંદુ જુવાનો લાઠી લઈને તૂટી પડયા, બાજુમાંથી જતી ગાડીને ખૂબે હિંદુ ગાડીવાળો ફૂલીને વચ્ચે પડ્યો અને મુસલમાનને બચાવવા જતાં એના હેઠ ઉપર લાઠીઓ પડી. દરમિયાન મુસલમાન નાસી છૂટ્યો, ખૂબ ગાડીવાળાએ જુવાન હિંદુઓને પૂછ્યું ‘જાલી હાથે ચાલ્યા જતા એટલા માણસ ઉપર બે લાઠીવાળા તૂટી પડયા એમાં શું તમારી ગહાંદુરી સમજે છે ?’ જુવાનો ખૂબે મોઢે ચાલ્યા ગયા.

ક

પારાશમાં વસતા અનેક હિંદુઓને આશરો આપનાર એક મુસ્લિમ વેપારી આંસુભરી આંખે કહેતા હતા કે, ‘આપણે અહીં એકબીજા સાથે હળી-મળીને ખસેા વર્ષોથી રહીએ છીએ. પણ હવે બહારનાઓ આંવીને મારે હાથે મારા જ લાઈઓનું ખૂન વહાવતા માગે છે, લોકોનાં આંસુ, લોહી અને હાકાં ઉપર જેઓ પોતાની ઈમારત ચણી રહ્યા છે તેઓ ચોડા જ વખતમાં અદૂલા પડી જશે; ચા છુદા, એ લોકો ઈસ્લામને નામે કેવાં નાપાક કામ કરી રહ્યો છે !

વહેતાં પાણી

માસિક નોંધ

પ્રત્યેક વારાધાટો

દેશને પાછો પાડે છે

વિક્રમનું વધુ એક વર્ષ પૂરું થઈ રહ્યું છે. સંવત ૨૦૦૨ને પ્રથમ દિવસે શરૂ થયેલા આઝાદ દિવસ દિવસોના ત્રણ શુરવીરો ઉપરના સુઘર્ષભાષ્યે દેશની નસેનસમાં લડાયક ભોમ પ્રસારી દીર્ઘ હતું. નવા મોરચા ઉપર લડવા જઈ રહેલી કોઈ મહાસેનાની ખુમારીથી આખી પ્રજા હલમલી બીડી હતી. અને આજે, વર્ષને અંતે અનિશ્ચયતાઓ અને બહેકાવી મૂકેલી આશાનિરાશાઓના વાતાવરણમાં એ જ પ્રજા ગૂંચળામણ અનુભવી રહી છે. લાડીઓ સાથે જેનાં મરતક ઉન્નત રચાં હતી, સંગીનો અને ગોળીઓ સાથે જેની છાતી સાબૂત રહી હતી એ પ્રજાનો ખરડો વાટાધાટોએ બાંધી નાખ્યો છે. પ્રત્યેક સંભાષે દેશને આગળ ધપાવ્યો છે અને પ્રત્યેક વાટાધાટોએ એને પાછો ખાડ્યો છે.

સુદે ચઢેલી તમામ પ્રજાઓને વહેલું મોઢું એક મા બીજા પ્રકારની વાટાધાટોમાંથી પસાર થવું પડતું હતું. પણ આપણી વાટાધાટોની રીત ન્યારી છે. જે પ્રકારનો અદિસક સંભાષ આપણા દેશે એવો છે તેમાં કદાચ વાટાધાટોનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન હતું. પણ આજે તો એ વિશિષ્ટ મંદીને અનિવાર્યતા બની બેઠી દેખાય છે. અને કોઈ અનેક પ્રકારની-અથવા તો કોઈ પણ ચોક્કસ પ્રકાર વિનાની-આપણી વાટાધાટો હોય છે. ગમે તેની સાથે, ગમે તે મુદ્દા ઉપર આપણા આગેવાનો પૈકી ગમે તે, વાટાધાટો યથાવવા તત્પર હોય છે. ભૂતકાળમાં જેણે અનેક બુલાટો ખાધેલી હોય, અનેક વાર જે બોલીને સિફતપૂર્વક ફરી ગયા હોય, આપણા શબ્દોને મારીઅચીતે જેણે આપણી ભેટમાર બદલોઈ કરી હોય, કસમ ખાત્ર એક પણ રચનાત્મક સંચય જેણે કરી ક્યું ન હોય તેવા ફરેણી માનવીઓ સાથે આપણે એક વાર, બે વાર, ફરી ફરીને વાટા-

ધાટો કરતા આભ્યા છીએ. બૂતકાળના એમના વર્તનને કારણે અને વર્તમાનની એમની વાણીને કારણે અમુક વ્યક્તિઓ સાથે તો અમે વાટાધાટો નહિ જ કરીએ એવું આપણે જાહેર કરી શકતા નથી. એ જ રીતે અમુક મુદ્દા તો અમારે મન મૂળભૂત છે, અમારી ઈમારતના પાયારૂપ છે, એ અંગે કશી જ બાંધછોડને અવકાશ નથી એવું આપણે વર્તનમાં સાબિત કરાવી શકતા નથી. આપણા અસ્તિત્વ માટે જવાબદાર એવા સિદ્ધાંતો ચાહે તેવા લાભદાયી સોદાના બદલામાં પણ વટાવી શકાય તેમ નથી. તેવી સચોટ પ્રતીતિ આપણે કરાવી નથી. અને ત્રીજું, વાટાધાટો કરવા આવનાર સદ્ કોષ્ટકો આપણામાંથી કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિને અથવા તો ચોક્કસ સમૂહને એકી સાથે મળવું જોઈએ, એવા આશ્રય આપણે રાખી શક્યા નથી. પરિણામે ચાલાક દુરમન ધડીક આને મળે, ધડીક તેને મળે, અહીં એક વાત કહે અને ત્યાં બીજી, એકને લાગવાયે તો બીજાને ઉલ્લુ બનાવે અને છેવટે હાથતાળી દઈ ચાલ્યો જાય ત્યારે આપણે જોયા કરીએ !

દિલ્લીમાં હેલ્થ એક મહિના કરમિયાન આવું જ બન્યું છે. શ્રી સુલતાન અહમદ, મોપાળના નવાબ, પટ્ટણીના નવાબ, એવા અનેક પ્રકારના વિઠીઝરો પહેલાં આવે, ખુશામત કરે, ધમધી આપે, લાલમ આપે-છતાં એ જાણને આપણે મળ્યા. તે પછી શ્રી ઝીણા આવે. એની એ વાતો ઉપર ફરી ફરીને એમની સાથે ચર્ચાઓ ચાલે, મુલાકાતો અને પત્ર-બ્યવહારોના કોઈ સુમાર ન રહે. અને એમની સાથે આપણે એક ચરે વાત પણ નથી કરી શકતા. કોઈ ગાંધીજીને મળે, કોઈ વાઈસરોયને, કોઈ જવાહરલાલને કોઈ સરદાર અને મોલાના આઝાદને. કોઈ એમને કહેતું નથી કે, મળવા માટે ખુશીથી આવો. કે બોલાવો, પણ વાટાધાટો તો ફક્ત વચગાળાની સરકારના વડા જવાહરલાલ સાથે જ કરજો. અમારી સાથે નહિ.

દંડહોદ્ધ' મેદાન બનેલી વચગાળાની સરકાર

વાદાપટો હવે પૂરી થઈ છે, એટલે એની ઉપર અત્યાર સુધી હાથી રાખેલા પદામાં પ્રત્યેક પદ્યકાર પોતાને ફાવે ત્યાં જ કાસ પાડી પાડીને પ્રભુ સમક્ષ તેના એકપક્ષી અને વિદુત રવકૃષ્ણ રહ્યા કરવા માંડ્યા છે. હાંના સમય સુધી પ્રખ્યાત જ્ઞાપારામા રાખીને હવે પછી વિનેલા કાળના ચુંથણા ચુંથાયા માંડ્યા છે, સામસામા આલેપો અને પ્રતિજ્ઞાલેપોનાં નિવેદનોના આરંભ થઈ ચૂક્યો છે. પ્રત્યમાનસને ત્રાસ પમાડનારી આ તમામ બિનાઓના અલસા આપણે મેળકા રૂ શક્યા છીએ? પહેલી હરોળના રાષ્ટ્રનેતાઓના સાધાપર વિશેષીઓ મહેલા ૪-૫ મધ્યમ કોટિના માનવીઓને બેસાડ્યા છે. અંદરથી એમની કનાકાટ વધશે, અને બહારના બુદ્ધિ વિશેષીઓને ઉદ્દાપાત તો આણુ જ રહેશે.

વચગાળાની સરકારમાં થીમના બેઠાવાથી દેશની તુલાપુર ધરતી ઉપર ક્ષાંતિ અને ભાતુલાલ્લાની કોઈ નવવર્ષી થઈ જવાની જ એવી પ્રગળે અપાર્થ રહેલી આશાઓ વંદીથી ફરી છે. કલકત્તાને હાવામાં હજી બહારો નથી ત્યાં તેનાથી ચાર આસણી ગડે તેવી કયા બંગાળના નેઆખલી જિલ્લામાંથી આવી છે. પોતાના હાલના સત્તા બાને તો જે વિસ્તારોમાં પારકા કેમની પંદર દહા વરતી છે ત્યાં શું કરી શકાય છે તે પાકિસ્તાનીઓએ દેખાડ્યું છે. મુનિલેખાને ચેર-માર્ગે દેવદામ, એમનું મજાહની અંદર બહેનવવામાં આગળ તે આગળ જઈ રહેલા લીમવાડીઓને વચ-માળાની સરકારમાં જોડવાથી તો ખુલ્લી આગમાં પવન ફૂંકવાનો મોકો મળ્યો છે. પ્રધાનમંત્રી સર્વ-પક્ષી બન્યું છે. પણ આ સર્વપક્ષીપદ્યું અંતરમાંથી ઊગેલું નહિ, ઉપરથી ટોપી બેસાડેલું છે.

સરહદના ગાંધીએ વાદાપટિના આરંભકાળે જ ઉચ્ચારેલો ચેતવણીનો સૂર આજે લાગે છે તેટલો જ સાચો તે વખતે આપણા આંજીવનોને લાગેલો હોત તો કેડું સાડું માત.

‘મને લાગે છે કે વાઈસરોય શ્રી ક્રીડને પોતાનો ખાસ હેતુ પાર પાડવા માટે જ મળવા બેસાડ્યા છે. વચગાળાની સરકારનો અનુભવ ‘વાઈસરોયને મોકી નથી લાગ્યો દેખાતો. પોતાની સરમુખત્યારી સત્તામાં ધીમે ધીમે ઘટારો થઈ રહ્યો હોય તેવું એમને લાગે છે. એટલે, અત્યારે સરળતાથી ચાલી રહેલી વચગાળાની સરકારને એ બેનાતેજ કમકામો આટલા મેદાનમાં પહોંચી નાખવા માગે છે.

પાણ વળવાનો માર્ગ હુંવે બંધ છે

એટલે કે પશ્ચિમ બંગાલરણ અને એમના અગિયાર સાયમો પ્રચંદ વેમથી ભોગ્યનિર્તા કમી કરી રવા હતા તેને બહોલે હવે આંતરિક વિષમતા અને કૂચપટનો સાથનો કરવામાં એમના પ્રધાનમંત્રીની શકિત ખગ્યાતી જશે અનેક મોરચે કમી રહેલા રાષ્ટ્ર સામે એક નવો મોરચો ખુલ્યો છે, ટેન્ડિસના ‘ગ્રાન્ડ એડ ધી લાઈટ બ્રિગ’ કાળે અમર બનાવેલી હસો ઘોડેચાર ચોદાઓની ટુકડીની માફક આપણા કાવેપાઓની સામે તોપી મંડાવેલી છે, જમણી બાજુ તેપે છે અને ડાબી બાજુ પણ કુવાધાર તોપી છે. તકવત એટલો જ છે કે આપણા કાવેપાઓની તો પીડ પણ સચામત નથી, ત્યાં જ્યુ સમાભાઈની તોપી મંડાવેલી છે.

અને છતાં આગળ વધીને જંગ છૂટવા વિના છૂટકો નથી. પ્રજા વળવાનું આપણને પાસવે તેમ નથી; કારણ કે પાણ વળવાનો માર્ગ બંધ છે. રસ્તો હવે એક જ છે—આગળ ધપવાનો. સત્તાવેલ્ય પછીના પ્રથમ વાયુ-મવનમાં જવાહરલાલ નેહરુએ કહેલા ચપ્પે જ નવા વર્ષનો આપણે આશાસદેશ મની રહે છે—

‘હાર ખુલ્યાં છે, અને વિધાતા આપણને સહુને સાદ કરી રહ્યા છે. કોણ છત્તરી અને કોણ હારરી એ સવાલ જ નથી, કારણ કે આપણે

સહુએ સાથે મળીને સાચીએ તરીકે આજળ વધવાનું છે. કાં તો આપણે બધા જ છતાશું અને કાં તો સહુ સાથે હુમલું. પણ આપણે હારવાના નથી. સફળતા ભણી, ચાલીસ કરોડની આબાદી અને સ્વતંત્રતા ભણી આપણે કદમ બઢાવીએ છીએ.

અખસ'કર પાર ઊતારવા
હજી વધુ કમર કરેા !

અનાજની એવી કારમી કટોકટીને આરે આવીને આપણે દેશ ઊભો છે કે તે અંજે ફરી ફરીને ચેતવણીએ ઉચ્ચારવી એ સૌ કોઇનો ધર્મ થઈ પડ્યો છે. હિંદી સરકારના ખોરાકમંત્રી શ્રી સેને જાહેર કરેલી નીચેની વિગતો વારંવાર મંજૂરમાં ઘૂંટવાની જરૂર છે.

'હિંદમાં દર વર્ષે' ૭ કરોડ ટન અનાજ પેદા થાય છે. પણ આપણા ખેડોતોને મોટા ભાગ પોતાની વર્ષાશ જેટલું જ અનાજ પકાવતો હોય છે. એટલે કુલ નીપજતું માત્ર ૪૦ ટકા - ૨૮ લાખ ટન-અનાજ બજારમાં વેચાણ માટે આવે છે.

'લકાઈ' પહેલાં આપણે દર વર્ષે સરેરાશ પંદર લાખ ટન અનાજની પરદેશીમાંથી આયાત કરતાં. -દેશના કેટલાક ભાગોમાં અનાજને પાક નિષ્ફળ ગયો હોવાથી આપણે આ વર્ષે ગ્રોહામાં-ગ્રોહાં ચાલીસ લાખ ટન અનાજની આયાત માટે માગણી કરી છે. અત્યાર સુધીમાં દેશાવરથી આપણને માત્ર સાદાપાર લાખ ટન અનાજ મળ્યું છે.'

મુનાઈડેડ સ્ટેટસમાંથી આપણને મળનારું અમુક અનાજ ભાના નાવિકોની હડતાલને કારણે કેટલાય દિવસ સુધી રૂઝળી પડ્યું. આરબ્બટાઇનાથી કટોકટી ભરી વાટાઘાટો પછી મકાઇનાં જહાજો રવાના થયાં. આપણા બાંધવ-રાષ્ટ્ર ઈન્ડોનેશિયાએ સાત લાખ ટન ચોખા આપવાની કરેલી ઉદાર ઓફરનો લાભ ગ્રોહાં જહાજોને કારણે અતિ મર્યાદિત પ્રમાણમાં લેવાઇ રહ્યો છે. પાકોશી બરમામાં રચાયેલી નવી પ્રમુખીય સરકારના વડા મેજર-જનરલ ઓંગ-સાને એક લાખ ટન ચોખાની ઓફર કરી છે. પરંતુ દેશાવરથી આવતું

અનાજ બહુમાં બહુ તો આપણને થોડી મદદ કરી શકે, આપણા જરૂરો ટકાવી રાખી શકે. કટોકટીના લાંગા મારો તો આપણે એકલે હાથે વિતાવવા પડશે. રેશનિંગને વહીવટ પડી ભાંગે નહિ તેને માટે સરકાર પાસે અનાજનો સારો એવો જથ્થો રહેવો જરૂરી છે. અને એનો એક માર્ગ મુખ્યમંત્રી પ્રમુખીય ખોરાક-સમિતિના પ્રમુખ શ્રી મિતુ મસાણીએ દાખવ્યો છે : શહેરોમાં વસતા શ્રીમતો અને મધ્યમવર્ગના માનવી-એએ પોતાનાં રેશનકાર્ડનું અરધું અનાજ બે મહિના માટે સ્વેચ્છાએ જતું કરવું. આ રીતે છોડી દિધેલા ચોખા કે ધઉને રચાને ફળો, શાકભાજી અને દૂધ-ધી લઇને જાતે અચકાર અને નીરોગી રહેવાની ત્રેવડ આ વર્ગનાં માનવીઓમાં છે. શ્રી મસાણીના આ સૂચનનો પ્રથમ મુખ્યમંત્રી અને હવે અચ્છાવાદના થોડા લોકો ઉત્સાહપૂર્વક અમલ કરવા માંડ્યા છે એ ધણા આનંદની વાત છે. સ્વતંત્ર પ્રજાને એ જ શોકો. પણ હજી વધુ કમર કસવાની જરૂર છે.

મિલઉદ્યોગને રૂંધતો

મદ્રાસ સરકારનો નિર્ણય

મદ્રાસ પ્રાંતના કોંગ્રેસી વડા પ્રધાન શ્રી પ્રકાશમે પ્રાંતના મિલઉદ્યોગના વિકાસના માર્ગે બ્યાડી મોટી શિલા મૂકનારા જે નિર્ણય કર્યો છે તેણે ધણી સચાં જમણી છે અને તેની વિરુદ્ધમાં તેમ જ તરફેણમાં વિવિધ-સામાજિક, આર્થિક; રાજનૈતિક અને આધ્યાત્મિક દલીલો થઈ રહી છે. આ એક અત્યંત મહત્વનો પ્રશ્ન છે અને વહેલોગોરો એ એક યા બીજા સ્વરૂપે મદ્રાસ સિવાયના તમામ કોંગ્રેસી શાસન તળેના પ્રાંતોમાં ઉપરિચિત થવાનો છે, તેથી એ વિશે પૂરી અને ઊંડી વિગતો જાણવા પછી જ સાંત ચિત્તે સૌ કોઈ પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર તે જરૂરી છે. એ દીકરો દક્ષિણ હિંદ મિલમાલિક મંડળના પ્રમુખ શ્રી રત્નસમાપતિ મુદાલયરે કરેલા એક નિવેદનમાંથી તારવીને અહીં આપી છે—

'કરૂં લાખની વસ્તીવાળા મુખ્ય પ્રાંતની મિલો પાસે બધી મળીને ૬૦ લાખ રિપ્પન્ડસ છે, જ્યારે મદ્રાસ ઈલાકા તેમજ મૈસુર, ત્રાવણકોર અને કેરળનાં રાજ્યોના બનેલા ૮૩૦ લાખની વસ્તી-

વાળા દક્ષિણ વિભાગની મિત્રો પાસે કુલ ૨૦ હાથમી પથ્થર એટલી મોકલે છે. દક્ષિણમાંની એટલી હાથમી મિત્રો માત્ર સત્તર કંતિ છે—વચ્ચવાળું કાચ પ્રભાવમાં એટલી મિત્રોમાં માત્ર છે. ૧૯૪૫ દરમિયાન મુન્નરની મિત્રોએ ૩૦૦ કરોડ વાર કાપડ ખનવું અને તેનો હાથશાળાએ જીલ્લું ૧૧ કરોડ વાર વચ્ચું. એ રીતે મુન્નર પ્રાંતમાં એ એક વર્ષ દરમિયાન ખર્ચ કરીને ૩૪૩ કરોડ વાર કાપડ ખનવું. મુન્નર પ્રાંતમાં તેના ઉપયોગ કરતાં વધારે કાપડ બને છે મદદમાં એણું. ૧૯૪૫ ના વર્ષ દરમિયાન મદદમાં હાથશાળા મિત્રોએ ૩૦ કરોડ વાર અને હાથશાળાએ ૬૬ કરોડ વાર કાપડ ખેડ કરેલું. આ રીતે મુન્નરના ૩૪૩ કરોડ વારની સરખામણીમાં મદદમાં માત્ર ૬૬ કરોડ વાર કાપડ ખનવું ઉત્પાદન થયું. તેથી એ પ્રાંતોના મિલકતોમાં મદદમાં પ્રતિ વર્ષ વિકાસ સાધવાની જરૂર છે.

બી પ્રકારના પ્રધાનમંડળે કરેલો નિર્ણય એ પ્રાંતના મિલકતોના વિકાસને રુચક મહેતો છે તે હકીકત માર્ગ કુપાવડું નથી. મદદમાં સરકાર ખાદીના ઉત્પાદનની એક જ યોજના મૂકી છે. એ યોજનાથી આખી પ્રજાનું કલું થવાનું છે અને એ એ અપભ્રંશ અનુકૂળ સંસ્કૃતિ નીચે આજ રાજવામાં આવે તો એ જરૂર સફળ થશે તેથી અદા સાથે એ ખાદી-યોજનાને આજ મદદમાં પ્રધાનમંડળે કરી દીધી છે. આ ખાદી-યોજના શેડ જ વર્ષોમાં મદદમાં પ્રજાનું અને આજે વાર્ષિક ૬૬ વાર કાપડ મૂકે છે તેને બદલે વીસ વાર પડું જાડવાના કાચ મનોરથને લઈને જન્મી છે. મિત્રો એ એના માત્રમાં નાતરવું છે તેથી પ્રાંતમાં નવી મિત્રો શરૂ ન કરવા કેવાને તેમજ અત્યારની મિત્રોમાં વધુ રિપન્ડમેન ન વસતવા દેવાને સરકાર નિર્ણય કર્યો છે.

હાથશાળાના વધુકરને પણ

હકસાન પહોંચાડ્યો ?

આ નિર્ણય અને આ નીતિને વિરુદ્ધ કમ્પારામિ કહે છે કે મદદમાં મિત્રો એ પ્રાંતના જ નહિ

બધે પડોશી વિસ્તારના હાથશાળાના વધુકરને પણ સત્તર પડું પાડે છે. અત્યાર પણ એ વધુકરને પડું સત્તર ન મળતું હોવાથી અનેક હાથમીઓ વેરી પડે છે. એના ખ્યાલ કરીને જ કાપડકોમના વધુકર નિયોજન અંગેની મંજૂર સરકારની સમિતિએ મદદમાં પ્રાંતને ફાલે રોક લાખ છીડી સત્તરની અને એ હાથ નાકા સત્તરની રિપન્ડમેન આપી હતી. આ કુલ સાત નવ લાખ રિપન્ડમેનની અડધી તો જૂની અને બસાર્થ મહેલી રિપન્ડમેન સ્થાન લેવા મહેતો છે. આંતરપ્રાંતીય વહેંચણીમાં પેતાને ફાલે આવતી આ રિપન્ડમેન લેવાની ના પાડી છતાં મદદમાં સરકાર મિલકતોને જ નહિ, હાથવચ્ચાને પણ કટકો મારી રહી છે; કાપડની કારખા તંત્રીમાં અલગ વધારો કરી રહી છે.

દીકાઓના જવાબમાં બી પ્રકારે કહ્યું કે, 'જમણી નીતિ સાથે વિરુદ્ધ નવમી એ અને અનુભવ હતા. પણ એના કટકે કટકે જવાબ આપી દાખ નહિ. યોગ સમયે વિસ્તૃત નિવેશ બહાર પાડવામાં આવશે, હું સંવેદનશીલ આંકડા અને હકીકતવાળો જવાબ હાથ ધરું નહિ.'

મિત્રોની નીતિમાં અને આંધીકાના આદર્શમાં ભેદને અદા છે તેઓ એટલું સ્વીકારે છે કે બી પ્રકારે એક બાજુ કાંતકારી પગલું કાઢ્યું છે. અને તેની સફળતાનિષ્ફળતાની આ આખા દેશના સામાજિક તથા આર્થિક જીવન ઉપર દુરગાથી અસરો થયા વિના રહેવાની નથી. એક નવી દિશામાં આખી પ્રજાને દોરવાનો-ભેદરવાનો અપભ્રંશ થઈ રહ્યો છે, એના કરેલાંબને પેલાની શક્તિમાં તેમ જ પેલાનો નાંબનો સફરતામાં અપૂરક વિધાન ન હોય તો તેઓ આવી ગંભીર જવાબદારી ઉઠાવવાની દિશા ન કરી શકે. એ પણ કારણ છે કે આવા અપભ્રંશમાં અપભ્રંશ મારે સારા ન દિલ્હીનાના વિચાર પડેને જલ્દે માત્ર એક જ પ્રાંતની જમિ પસંદ કરવામાં આવ્યો છે. મદદમાં જમણા કટકો હાથશાળાના વધુ વધારે કાપડ વહે છે અને એ હાથશાળા મિત્રોના મુન્નર ખાસે હાથકામવચ્ચું સત્તર મણી સરળતાથી વધુ મારી બઈ કહે એ વચ્ચે વેળાનું છે.

પ્રખ્યાત અધારામાં રાખીને ક્રાંતિકારી પગલાં કેમ ભરાય ?

અને છતાં ગમે ત્યારે એક ફરગાન કાઢીને આવે તો અબૂતપૂર્વ અખતરો વહેતો મૂંઝી શકાય નહિ. પ્રખ્યાત સંપૂર્ણ વિશ્વાસપૂર્વક ચૂંટવા કોંગ્રેસી પ્રધાનોને પણ આવે નિર્ણય માત્ર પોતાની અંતર જવાબદારી ઉપર કરવાનો અધિકાર નથી. કોંગ્રેસના ધારાસભ્યોને તેમ જ પ્રતિષ્ઠિત ધારાસભાને આ બાબતમાં અગાઉથી વિશ્વાસમાં લેવા જોઈતા હતા—હજી પણ એમને વિશ્વાસમાં ન લેવાય ત્યાં સુધી આ નવી નીતિનો અમલ મુશ્કેલી રાખે તો જોઈએ. ધારાસભામાં એની નિષ્ણાસ અર્થાથ યશ જોઈએ. એની સંપૂર્ણ જવાબદારી ફક્ત યશ વિરોધપક્ષના મુદ્દાઓને હકીકત અને આંકડાથી જાળવે જવાબ આપે તો જોઈએ. આર્થિક પ્રશ્નોની ચર્ચા ચાલતી હોય ત્યારે એના જવાબે પણ અર્થકારણની દૃષ્ટિએ સદ્ગત માન્ય પડે તેવા આપવા જોઈએ. તે વખતે તેની અંદર આધ્યાત્મિક દલીલો—કે જે પણ અંશે અભિપ્રાય હોય છે તે—ન લાવવી જોઈએ. વિરોધીઓના વિરોધનો જાડાતોડ જવાબ દેવાને બદલે મદાસના કોંગ્રેસી વડાપ્રધાન એમ કહે કે, એ બધું નિરતિ થશે અત્યારે હું હકીકતો ને આંકડા ન આપી શકું—એ તો બારે શરમની વાત કહેવાય. પોતાની આવી ક્રાંતિકારી નીતિને વાળખી કરાવતા આંકડા—હકીકતો તો મદાસના વડાપ્રધાનને છંભે ને રરવે હોવા જોઈએ. પ્રધાનમંડળના અને ધારાસભાના સદુ સભ્યો દેર દેર બાપણે, નિવેદનો ને વાતચીતો દ્વારા એ નીતિની સદરતા અંગે પ્રચાર કરતા હોવા જોઈએ, લોકમત કેળવતા હોવા જોઈએ. લોકાનું બહુ તો સરખાવત્યારે પણ આમુક પ્રજાણમાં કરી શકે છે. પણ એ ભણું કરવા ઉપરાંત, જેમું બહુ ચર્ચે રહ્યું છે તે જનતાના સામાન્યમાં સામાન્ય માનવીને તેની સતત પ્રતીતિ કરાવતા જેવું તેવું નામ જ લેવા દેવાદો. મદાસના કોંગ્રેસી તેમજ બિનકોંગ્રેસી અગેવનોની સંયુક્ત માગણીને માન આપીને આ બાબત અંગે ધારાસભામાં પૂરતી જવાબદારી કર્યા પછી, પ્રખ્યાત પોતાનો સાથે રાખીને જ મદાસમ-પ્રધાનમંડળે આગળ કમલું ભરવું જોઈએ. કામને ય અધારામાં રાખીને એકાએક પ્રયાણ કરી દેવાની જરૂર નથી.

દાદના દેવે ક્લેલી અમેરિકાની પાયમાલી

મદાસ પ્રાંતમાં યોગેશ્વરની વસી તારીખથી આઠ જિલ્લાઓમાં દાદખીનો કાયદો અમલમાં આવ્યો છે. કોંગ્રેસના પ્રધાનમંડળે પોતાના ૧૯૩૭-૩૯ ના અમલ દરમિયાન પોતાના પ્રાંતમાં દાદખીનો યોગેશ્વર અધારો અમલ શરૂ કર્યો હતો. કોંગ્રેસે હોદ્દા ત્યાગ કર્યા પછીના પ્રતિપ્રાંતના ગર્વનર રાજે એ અમલ કાં તો પાછો ખેંચી લીધો અને કાં તો માત્ર દાગળ ઉપર એનો અમલ ચાલુ રાખીને તેની રેવડી કરાવી હતી. હવે કોંગ્રેસ ફરી સત્તા ઉપર આવી છે તેથી પુનઃ કોંગ્રેસી ધાસન તળેના પ્રાંતો દાદખીની બક્સિસ થોડેક અંશે પામી રવા છે. એ સદુમાં મદાસે વિશિષ્ટ કીર્તિ સંપાદન કરી છે. કારણ કે અગાઉ જે ચાર જિલ્લાઓમાં દાદખી દાખલ કરાવેલી તે ઉપરાંત બીજા ચાર વધુ જિલ્લાઓમાં પણ તેનો અમલ આ વખતે શરૂ કરાયો છે, અને આશરે ૨૬ કરોડ માનવીઓ એ દેવ-પંજમથી છુટ્યા છે. ક્રમે ક્રમે પ્રસરીને પ્રખ્યાત-નની આ બહુમુલી સોગાહ સારાયે પ્રાંતને આપવી લેશે.

મદાસની ધારાસભામાં દાદખીના ધારા ઉપર થયેલી ચર્ચા દરમિયાન (અને બીજા પ્રાંતોમાં પણ) દાદખીના કેટલાક વિરોધીઓ એવી દલીલ કરે છે કે અમેરિકામાં દાદખીનો પ્રયોગ નિષ્ફળ ગયો હતો. આ બહુ ગવાયેલી દલીલના જવાબમાં મદુરાના અમેરિકન મિશનના મંત્રી શ્રી લોરેન્સીઅર 'લિંકુ' ઉપરના એક પત્રમાં કહે છે કે—

‘દાદખીના દાવદાને ન્યાં પ્રજામનનો ટેકા નેડોતો. તેવાં કેટલાંક મોટાં શહેરોમાં એ નિષ્ફળ ગઈ હતી તેવાં સાચી છે. પરંતુ મેટા ભાગનાં શહેરો અને ગામડાંઓમાં એને સફળતા વરી હતી.....

પણ સાચી નિષ્ફળતા તો દાદખીના કાયદાને ૨૬ કરનારોએ આપડી છે. તાજેતરમાં અમેરિકાના ૫૦ અલિધ નિષ્ણાનોએ એ ધારો ૨૬ ચલાવનાં આદર્શ પરિણામો અંગે સંશોધન કરીને પોતાનો અહેવાલ એ અંશેમાં પ્રગટ કર્યો

છે. એમના આંકડાઓ એમ જતાવે છે કે અમેરિકાના ૨૦ લાખ હુદાઓ, ૨૫ લાખ માર્કેટ, ૩૭ લાખ ગરીબાઈ અને ૫૦ લાખ યુનાઓ મરિદારનાં પીણાં જવાબદાર છે."

સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીયકરણ

જીવનધોરણ જીવું જાવશે ?

જો જાણ આદરોને લક્ષ્યમાં રાખીને આપણે પ્રત્યક્ષ અને સુધી જંગ ખેલતી આવી છે તેને એક પછી એક મૂલ્ય રચનામાં મૂકવાની ઘડી હવે આવી પહોંચી છે. ત્યારે કોઈ કાલપિયં આદરોને વધાવવાના ઉત્સાહના અસરમાં આપણા પગ નીચેની જમીન સરખી ન મેણે તે માટે વેળાસરની ચેતવણી ઉચ્ચારનારા યોદ્ધાઓ નિમ્ન અને અજ્ઞાતી આગેવાનોમાંના એક થી મિત્ર મસાણી છે. મોટા ઉલોગો તેમ જ જનતાની સમગ્ર સામ્યવતી મહત્ત્વની સંસ્થાઓ (રેલ્વે, ડ્રામ, બસ, ટેલીફોન) નું સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીયકરણ કરી નાખવું ભૌતિક એવો નાક આપણા દેશમાં આજ વચેણી માલતો આવ્યો છે. આપણા કેટલીક નવી પ્રાંતિક ધારાસભાઓએ અજ્ઞાત મંત્રોની સરકારોએ એ અંગે નિદેશતા પક્ષ કરી દીધો છે. પરંતુ રૂંદે જાખતમાં રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાથી આપણે દેશ આખા વધી શકશે ? આપણું ઉત્પાદન વધી શકશે ? આપણું જીવનધોરણ જીવું સાચી શકશે ? રાષ્ટ્રીયકરણને આ કસોટીએ મહાવતી એક લેખમાં શ્રી મસાણી કહે છે—

‘અત્યારનું આપણું ઉત્પાદન અતિશય ઓછું છે. લાઈટ પહેલાં દિંદા સરેરાશ માનસીની આવક વર્ષે ફક્ત રૂ. ૬૫ હતી. તેથી સૌ પહેલી જરૂરિયાત ઉત્પાદન વધારવાની છે. તેથી રાષ્ટ્રીયકરણની કસોટી એ છે કે અનુક્રમ સરકારી માલિકી નીચે વધુ સાતું મશીન વ્યક્તિની માસિક નીચે ?

‘આપણું પોતાનું ઉત્પાદન બિલ્ડનના ઉત્પાદનના ૧-૧૨ ભાગ જેટલું અને અમેરિકાના ઉત્પાદનના ૧-૧૦ ભાગ જેટલું છે. લાઈટ પહેલાં દિંદા જેટલી વીજળી વધારતી તેનાથી બિલ્ડનમાં ૨૦ ગણી અને અમેરિકામાં ૭૭ ગણી વધારતી. જો એક લાખની જરૂરી દીક દિંદા માત્ર પાંચ

જેટર માંડીએ છે. હિંમીમાં ૧૨૦૦ અને અમેરિકામાં ૩૦૦૦ છે. દિંદામાં ૪૧,૦૦૦ માર્કેટ લાંબા રેલ્વેમાર્ગો છે. (રિલિયા સિવાયના) હુદાના આપણા દેશ જેટલા જ વિસ્તારમાં ૧,૬૦,૦૦૦ માર્કેટમાં રેલ્વેના પાટા પથરાયેલા છે. આવી અજાણ્યલી સરખામણીઓ હજી અનેક દીક શકાય.

સોપણની ઊંડામાંથી

સડા અને અધેરની વ્યૂસમાં ન પડીએ

તો પછી અનેક લેખોમાં આપણે જે પ્રમતિ કરવાની છે તેનો ભોમો જાણુ છતાંવશે ? એ સવાલનો જવાબ આપતાં શ્રી મસાણી કહે છે કે ‘પરંતુ વર્ષની યોજનામાં આપણા અગત્યના ઉદ્યોગોમાંથી એક કમ્પો છે કે એકલે હાથે તેઓ આકામ કરી શકે તેમ નથી. પરંતુ બીજા બાજુ, એકલી રાત્રીભણતથી પક્ષ એ યર્ષ કહે તેમ નથી. આપણું વહીવટન જાવ જાણું અને સંસ્કર સંકલિતન છે—

‘જર્મ લાઈટ એવી સાથે અનેક પ્રકારના આર્થિક નિયમો લેતી આવી. જુદાં જુદાં સરકારી ખાતોઓમાં વ્યાપક અનેકા સડા અને આપણા રાષ્ટ્રનેતાઓએ વારંવાર આકરી દીકાઓ કરી છે. આ બધું બિલ્ડન બમલને પરિણામે જ હતું એવી ઉત્તરામણી માન્યતા આપણે ન રાખવી ધટે. પુનારચાઈ, જડ અજાણ્યતા, અને રૂવતની બડી એ તમામ અમલદારશાહીના મૂળભૂત શબ્દો છે. ફરી સરકારે પોતાના અનેક અશક્તિને બરતરફ કરતા કુકોને હમણાં બહાર પાડ્યા, અને અમલદારોમાં પ્રવર્તતા સડા સામે તેમ જ અમલદારી સ્થાના લઘુ દુરપયોગ સામે ફરી અખબારોએ મારેલી જોડાં એ આ સંધ્યે હડીતવાના રોકામાં સોથી ઉલ્લેખી સાંનિતો છે. આ રીતે... ધામાં સપડાયા છીએ : એક... મરીવાદ આ કામ એકલે... જા

મૂડીવાદી શોષણનો એક માત્ર રામચાણુ ઈલાજ રાષ્ટ્રીયકરણ છે અને સર્વ દેશોમાં સર્વકાળે તે એક અસરકારક નીવડશે એવી ઝંઝૂરી અને આધળી માન્યતા સેવનારાઓને બાદ દેતાં, વિશાળ જનસમુદાય એ સ્વીકારશે કે આપણા દેશના વિશિષ્ટ સંજોગોમાં સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીયકરણ કરવું એ તો મૂડીવાદી શોષણની ઊલમાંથી અમલદારશાહીના અધિગતી ચૂંથમાં પડ્યા જેવું થશે, અસુક અનિવાર્ય કિસ્સાએ સિવાય કાલ દુરત તો વ્યક્તિગત માલિકી રહેવા દઈને સરકાર તેને પોતાની મનુષ્ય અને કાક દેખરેખ નીચે રહેવા દે એ જરૂરી જાણાય છે. વહીવટીનંત્ર જેમ જેમ મજબૂત અને પ્રામાણિક બનતું ગયે તેમ આચારના નિયંત્રણનું સ્થાન વધુને વધુ રાષ્ટ્રીયકરણ લેતું જઈ શકે. પણ રાષ્ટ્રીયકરણની મર્યાદા આપણે સ્વીકારવી પડશે તેમાં શંકા નથી.

**છાપાંના કાગળની વહેંચણી અંગે
શિલ્પનનો નવો અખતરો**

ભાઈ પૂરી થયાને એક વરસથી વધુ કાળ વીતી ગયો અને હુદ્દોરઆ ઉપરની પળે પળે પહોંચતી પરિસ્થિતિના સનસનાદી ભાષાં સમાચારોનો અંત આવી ગયો તે છતાં પણ વર્તમાનપત્રોના વાંચકોને રસ એાછા થયો નથી. ઊલટાની વધુ અને નવાં છાપાં માટે એક વિશાળ વાચકસમુદાય તલસી રહ્યો છે, કારણ કે, માનવીનાં બાવિ ઉપર હુદ્દો જેટલી અસર કરી તેથીયે વિશેષ અસર આવતા અનેક હાથકાઓના ઈતિહાસ ઉપર કરનારા બનાવો આજે, શાંતિકાળમાં બની રહ્યા છે. કમનસીબે છાપાંનો વાચક મુદ્દ દરમિયાન હતો તેટલો જ હજી આજે પણ તરસ્યો રહેલો છે. કારણ કે એક લંડનનાં 'ટાઈમ્સ' સિવાય દુનિયાભરનાં દૈનિક છાપાં જેની ઉપર છાપાય છે તે 'ન્યુઝપ્રિન્ટ' કાગળનું ઉત્પાદન તેની ધણી વધી ગયેલી માંગને હજી પહોંચી શકતું નથી. પેપર કન્દ્રોલના નિયમન હેઠળ આપણાં છાપાંનાં પાનાં ઉપર અંકુશ મુકાયેલો છે, તેમ પ્રત્યેક છાપાંએ કેટલી નકલો છાપવી તે પણ ઠરાવવામાં આવેલું છે. આ બાબતમાં બીજા બધા દેશોની માફક શિલ્પન અને હિંદમાં લગભગ સમાન પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી આવી છે, પરંતુ સપ્ટેન્ગર-

ની રજા મીધી શિલ્પનનાં વર્તમાનપત્રો અંગે ત્યાંની સરકારે જે એક નવો અખતરો શરૂ કર્યો છે તેનાથી શિલ્પ અખતરો અને તેમના વાચકોએ ધણી રાહત અનુભવી હશે.

આખી લગાઈ દરમિયાન શિલ્પનનાં રાજિંદા છાપાંનું કદ ચાર પાનાનું રહ્યું હતું. શિલ્પ સરકારે છાપાંને અઠવાડિયામાં આ ત્રણ દિવસે બબે વધુ પાનાં છાપવાની છૂટ આપી છે. ઉપરાંત દરેક છાપાંને પોતે પ્રજામાં જેટલી વેચી શકે તેટલી નકલો છાપવાની રજાં અપાઈ છે. આ રીતે છાપાંને જે વધુ કાગળની જરૂર પડશે તે પૂરો પાડવાનું સરકારે માથે લીધું છે. વધુ ને વધુ વાચકો સર કરવાની શિલ્પ અખતરોની આ હરીફાઈ ત્રણ મહિના સુધી અનિયંત્રિતપણે ચાલશે. સ્વાસ્થ્ય, પ્રત્યેક છાપાંની નવી વાંચકસંખ્યાને આધારે તેનો 'કવોટા' નવેસરથી ઠરાવવામાં આવશે. એટલે કે જ્યુલકાળમાં ઉત્તર ગામમાં એરડા હતા અને પ્રજાને ગમે ત ગમે તો પણ અસુક છાપાં તેણે ખરીદીને વાંચવાં પડતાં, અને બીજા બાજુ લોકપ્રિય છાપાં પૂરતા 'કવોટા'ને અભાવે પોતાના માલકોના હાથ સુધી પહોંચી નહોતાં શકતાં, તેવું હવે નહિ બને. આપણે ત્યાં પણ આજે લગભગ દરેક છાપાં પોતાના ખરીદનારાઓની માંગને પહોંચી વળવા 'પેપર કન્દ્રોલ' ને કારણે અસમર્થ હોવાનો દાવો કરે છે. તેમાંથી કેટલાનો દાવો પ્રામાણિક છે, અને પ્રજાને સાચી જરૂર ક્યા છાપાંની છે તે નક્કી કરવા માટે આવો અખતરો કરી જોવા જેવો છે. શક્ય હોય તો તો, અજસિયાની માફક જન્મ સેવા તલસી રહેલાં અસંખ્ય છાપાંને પણ એ ત્રણ મહિના સુધી પદમાં આવવાની સગવડતા કરી આપવી જોઈએ.

વધુ છાપાં અને

વધુ સાચાં છાપાંની જરૂર છે

પણ માત્ર ચાલુ છાપાંનાં ફેલાવવામાં વધારો થવાથી કે નવાં છાપાંનો હિમેશ થવાથી વાચકોને રસ છીપવાનો નથી. આપણો વાચકવર્ગ આજે વધુ દળદાર જ નહિ, વધુ સરવશીલ, વધુ સત્ત્વનિષ્ઠ, વધુ પ્રામાણિક અને સુદર અખતરોની પાસ અનુભવી રહ્યો છે.

છે. એમના આકાશમાં એમ બતાવે છે કે અમે-
રિકાના ૨૦ ટકા છુટાછેડા, ૨૫ ટકા ગાંધીયુ,
૩૭ ટકા ગરીબાઈ અને ૫૦ ટકા યુનાયો માટે
દારૂનો પીણું જપ્તનદાર છે."

સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીયકરણ

જીવનધારણુ જિંદગી લાવશે ?

જે જસા આશીને લક્ષ્મી રાખીને આપણી
મળ આજ સુધી જન્મ એકલી. આવી છે તેને એક
પછી એક મૂર્ત રૂપમાં ચૂકવાની વડી હવે આવી
પહોંચી છે. ત્યારે કેઈ કાશાચેના આશીને વધાવવા-
ના ઉત્સાહના અતિરેકમાં આપણા પત્ર નીચેની જમીન
સરકી ન જોડે તે માટે વેળાનરની ચેતવણી ઉચ્ચાર-
નારા યોગાચણા નિકર અને અજ્ઞાતી આગેવાનોમાના
એક શ્રી મિત્ર મસાણી છે. મોટા હલોચો તેમ જ
જનતાની સગવડ સાચવતી મહત્વની સરકારોએ (રેલ્વે,
દ્રામ, બસ, ટેલીફોન) જે સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીયકરણ કરી
નાખવું જોઈએ એવો નાદ આપણા દેશમાં આજ
વર્ષેથી ગાજતો આવ્યો છે આપણી કેટલીક નવી
પ્રાંતિક પારાસરકારોએ જયવા પ્રેમીની સરકારોએ
જે અંગે જાહેરતા પશુ કરી રીધી છે ૫૦૦ ફરક
આખતમાં રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાથી આપણો દેશ આમજ
વધી શકશે આપણો ઉત્પાદન વધી શકશે આપણું
જીવનધારણુ જિંદગી લાવી શકશે રાષ્ટ્રીયકરણને આ
કસોટીએ ચઢાવતા એક લેખમાં શ્રી મસાણી કહે છે-

'આપણે આપણું ઉત્પાદન અતિશય ઓછું
છે. લગભગ પહેલાં દિવસ સરેરાશ માનવીની
આવક વર્ષે ફક્ત રૂ. ૬૫ હતી. તેથી કો પહેલી
જરૂરિયાત ઉત્પાદન વધારવાની છે તેથી રાષ્ટ્રી-
યકરણની કસોટી જિંદગી છે કે અનુક કામ ચાકારી
માલગી નીચે વધુ કાડું થશે કે વ્યક્તિની
માવિડા નીચે ?

'આપણું યોગદાન ઉત્પાદન બિંદનના ઉત્પા-
દનના ૧-૧૨ જાગ નેટલું અને અમેરિકાના
ઉત્પાદનના ૧-૬ જાગ નેટલું છે લગભગ પહેલાં
દિવસ નેટલું વીજળી વપરાતી તેનાથી બિંદનમાં
૨૦ ગણી અને અમેરિકામાં ૭૭ મણી વપરાતી
દર એક લાખની વચ્ચે દીક દિવસ માત્ર થય

મોટર માટીમાં છે ઉત્પાદનમાં ૧૨૦૦ અને
અમેરિકામાં ૩૦૦૦ છે. દિવસ ૪૧ ૦૦૦ મણકે
લાંબા રેલ્વેમાર્ગો છે. (રશિયા સિવાયના) યુરોપના
આપણા દેશ નેટલું જ વિસ્તારમાં ૧,૮૦,૦૦૦
મણકમાં રેલ્વેના પાટા પથરાયેલા છે. આવી
અજાબાબણી સરખામણીઓ હજી અનેક દર્શી
શકાય.'

શાયણની ઊંડાંમાંથી

સહા અને અધેરની સૂક્ષ્મ ન પડીએ

તો પછી અનેક લેખમાં આપણે જ પ્રમતિ
કરવાની છે તેનો બોલો જાણુ ઉઠાવશે ? એ સરાજનો
જન્મ આપતા શ્રી મસાણી કહે છે કે 'પંદર વર્ષની
યોજના'માં આપણા આગેવાન હલોચપતિઓએ કમ્પ
ક્યુ' છે કે એક વે હવે તેમને આકાશ કરી શકે તેમ
નથી પરંતુ બીજી બાજુ, એકથી રાજ્યસત્તાથી પશુ
એ થઈ શકે તેમ નથી. આપણું વહીવટતંત્ર સાવ
કાડું અને સંકેતર ઘડિતલીન છે -

'અર્થ લગભગ એની સાથે અનેક
પ્રકારના અર્થિક નિબંધો લેતા આવી જુદાં
જુદાં સરકારી ખાતાઓમાં વ્યાપક બનેલા
સહા અને આપણા રાષ્ટ્રનેતાઓએ વારંવાર
આકરી દીકાઓ કરી છે. આ બધું બિંદિય
અમલને પરિણામે જ હતું એવી ઉત્તરામણી
માન્યતા આપણે ન રાખવી ધટે, પ્રમાણશી,
જન અલગભાવત, અને રૂપવતી બરી એ તમામ
અમલદારશાહીના સ્વાર્થજી શુભો છે. ફક્ત
સરકાર પોતાના અનેક અધિકારોને ખરતરક
કરતા કુકેમો હમણા ખદર પાડ્યા, અને
અમલદારોમાં પ્રવર્તતા સહા સામે તેમ જ
અમલદારી સત્તાના હલજી કુરુપ્શય તમે
ફક્ત અમલદારોએ માટેનો નેહાદ જિંદગી
સમ્પદ દર્શકતાના ટકામાં ભોંટી ઉભી સાનિતો
છે આ રીતે આપણે એક દિવસમાં સપાટા
છીએ : એક બાજુથી આપણો મૂડીવાદ આ
કાર્ એકલે હાથે કરી શકે તેમ નથી, અને
બીજી બાજુ આપણી અમલદારશાહીમાં તો આ
કામ માટે એવીજ ઓછી લાખકા છે.'

મૂડીવાદી શોષણનો એક માત્ર રામબાણુ દેશાજી રાષ્ટ્રીયકરણ છે અને સર્વ દેશોમાં સર્વકાળે તે એક અસરકારક નીવડશે એવી ઝનૂની અને આંધળી માન્યતા સેવનારાઓને બાદ દેતાં, વિદ્યાળય જનસમુદાય એ સ્વીકારશે કે આપણા દેશના વિવિધ સંજોગોમાં સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીયકરણ કરવું એ તો મૂડીવાદી શોષણની ઊલ્કામાંથી અમલદારશાહીના અધેરની ચૂલમાં પડવા જેવું થશે, અમુક અનિવાર્ય કિસ્સાઓ સિવાય હાથ ધરત તો વ્યક્તિગત માસિકી રહેવા છતાં સરકાર તેને પોતાની ઝનૂત અને કડક દેખરેખ નીચે રહેલા દે એ જરૂરી જણાય છે. ત્રીજી વીતનનું જેમ જેમ મજબૂત અને પ્રામાણિક બનતું જાય તેમ અપારના નિષ્ક્રમણનું સ્થાન વધુને વધુ રાષ્ટ્રીયકરણ લેતું જઈ શકે. પણ રાષ્ટ્રીયકરણની મર્યાદા આપણે સ્વીકારવી પડશે તેમાં શંકા નથી.

છાપાના કામગીની વહેંચણી અને શિટનનો નવો અખતરો

લગાઈ પૂરી થયાને એક વરસથી વધુ કાળ વીતી ગયો અને યુદ્ધભોરના ઉપરની પળે પળે પદ્ધતી પરિસ્થિતિના સત્સનાદી ભયાં સમાચારોનો અંત આવી ગયો. તે છતાં પણ વર્તમાનપત્રોના વાંચકોનો રસ એછો થયો નથી. ઊલટાની વધુ અને નવાં છાપાં માટે એક વિશાળ વાચકસમુદાય તલસી રહ્યો છે, કારણ કે, માનવીના બાવિ ઉપર યુદ્ધ જેટલી અસર કરી તેથીય વિશેષ અસર આવતા અનેક હાથકાઓના પ્રતિહાસ ઉપર કરનારા બનાવો આજે, શાંતિકાળમાં બની રહ્યા છે. કમનસીબે છાપાંનો વાચક યુદ્ધ દરમિયાન હતો તેટલો જ હજી આજે પણ તરસ્યો રહેશે છે. કારણ કે એક લંડનના 'ટાઈમ્સ' સિવાય દુનિયાભરનાં દૈનિક છાપાં જેની ઉપર છાયા છે તે 'ન્યૂઝ-પ્રિન્ટ' કામગીરું ઉત્પાદન તેની ઘણી વધી ગયેલી માંગને હજી પહોંચી શકતું નથી. પેપર કન્ટ્રીડના નિષ્ક્રમણ હેઠળ આપણાં છાપાંનાં પાનાં ઉપર અંકુશ મુકાયેલો છે, તેમ પ્રત્યેક છાપાંએ કેટલી નહોતી છાપવી તે પણ ઠરાવવામાં આવેલું છે. આ આગતમાં બીજા બધા દેશોની માફક શિટન અને હિંદમાં લગભગ સમાન પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી આવી છે. પરંતુ સપ્ટેમ્બર-

ની ૨૩ મીથી શિટનનાં વર્તમાનપત્રો અંગે ત્યાંની સરકારે જે એક નવો અખતરો શરૂ કર્યો છે તેનાથી શિટલ અખતરો અને તેમના વાચકોએ ધણી રાહત અનુભવી હશે.

આખી લગાઈ દરમિયાન શિટનનાં વેન્ડિંગ છાપાંનું કદ ચાર પાનાનું રહ્યું હતું. શિટલ સરકારે છાપાંને અઠવાડિયામાં આ ત્રણ દિવસે બંધાયે વધુ પાનાં છાપવાની છૂટ આપી છે. ઉપરાંત દરેક છાપાંને પોતે પ્રજામાં જેટલી વેચી શકે તેટલી નકલો છાપવાની રજા આપાઈ છે. આ રીતે છાપાંને જે વધુ કામગીરી જરૂર પડશે તે પૂરો પાડવાનું સરકારે માથે લીધું છે. વધુ ને વધુ વાચકો સરકારની શિટલ અખતરોની આ હરીફાઈ ત્રણ મહિના સુધી અનિયંત્રિતપણે આશરો. સારાજાદ, પ્રત્યેક છાપાની નવી વાંચકસંખ્યાને આધારે તેનો 'કેવોટા' નવેસરથી ઠરાવવામાં આવશે. એટલે કે જૂતકાળમાં ઉજ્જડ મામમાં એરંક હતા અને પ્રજાને ગમે ન ગમે તો પણ અમુક છાપાં તેણે ખરીદીને વાંચવાં પડતાં, અને બીજા બાજુ લોકપ્રિય છાપાં પૂરતા 'કેવોટા'ને અભાવે પોતાના માહકોના હાથસુધી પહોંચી નહોતાં શકતાં, તેણે હવે નહિ બને. આપણે ત્યાં પણ આજે લગભગ દરેક છાપું પોતાના ખરીદનારાઓની માંગને પહોંચી વળવા 'પેપર કન્ટ્રીડ'ને કારણે અસમર્થ હોવાનો દાવો કરે છે. તેમાંથી કેટલાનો દાવો પ્રામાણિક છે અને પ્રજાને સાચી જરૂર ક્યા છાપાની છે તે નક્કી કરવા માટે આવો અખતરો કરી જોવા જેવો છે. સકપ હોય તો તો, અજસિમાંની માફક જન્મ સેવા તલસી રહેલાં અસંખ્ય છાપાંને પણ બે ત્રણ મહિના સુધી પટમાં આવવાની સગવડતા કરી આપવી જોઈએ.

વધુ છાપાં અને

વધુ સારાં છાપાંની જરૂર છે

પણ માત્ર ચાલુ છાપાંના ફેલાવવામાં વધારો ચવાથી કે નવાં છાપાંનો ઉમેરો થવાથી વાચકોનો રસ છીપવાનો નથી. આપણો વાચકવર્ગ આજે વધુ ફળદાર જ નહિ, વધુ સત્વચ્છીસ, વધુ સત્સંનિષ્ઠ, વધુ પ્રામાણિક અને સુંદર અખતરોની પાસ અનુભવી રહ્યો છે.

આપણે જરૂર છે પણ જાણી, અને તેથી જ વિશેષ તો પણ સારું જાણી.

દ્વંદ્વ સમયમાં જ પોતાનો એક વિશિષ્ટ વાચકસમૂહ લેખો કરી રાખનાર, મુશ્કેલી અંગ્રેજી અર્થવાચક 'ફારમે' એક નવોલેખમાં દિલ્હીમાં તોમ જ પ્રાંતિક આવાઓનાં અખબારોની નિરૂપિત શક્તિઓ ઉપર આર મુક્તા કમ્પ્યુ છે કે, આને એક પછી એક દિલ્હી પૂછપતિઓને હાથે ખરીદાઈ રહેલાં એંગ્લો-ઈન્ડિયન જાપાં તેમજ દિલ્હી માસિકોનાં અંગ્રેજી જાપાંની અસર એક દિવસ નામક થઈ જશે ને તે પછી આપણી પ્રાંતિક આવાઓનાં જાપાંની શક્તિ સોમણી વધી જશે. દિલ્હીમાંની આપણીકાલની સુશિક્ષિત પેઢીના વખતમાં દેશી કાવાઓનાં જાપાંની કેવાનો દસ-બીસ-પચાસ લાખનો આંકડો સહેલો વડાની જશે. કાવિના અપ્રધા મુલાખી મિત્રની પાસે 'ફારમે' આજની કાળી વાસ્તવિકતાની એક ખાતુ આપેખો છે.

"દેશી કાવાઓમાં નીચળતાં જાપાંની કાળી દિશા લેતી અને આને લખીએ છીએ. આ જાપાંનો એક લાખ કેમી મનુને ઉછેરે છે. સામી હકીકતોને નેવે મૂકે છે, ગપગોળા ઉપજાવી કારે છે અને પોતાની માનસિકોને હકીકત તરીકે વહેતી મૂકે છે. આ જાપાંને હાથે થતું તુલસાન અનલક છે—આપણે જાપાંમાં માલુમ જાણીએ કારખાનાને પરિણામે લાકડીઓ, છુરીઓ અને તલવારો ઉછળી પડી છે."

ફારમે-ફારમે નવમેની સંપ્રદાયનામાં મુરજ માંખનારા અને અંધ મઝહબી મંત્રન ફેશાવનાં આપણે જાપાં સામે સરકાર જરૂર પડેલાં લઈ શકે. પણ સરકારી પગલાં અસરકારક જનવા જતા પછીનાર નિર્દય અને અન્યાયી બની બેસવાનો સંભવ રહેતો હોય છે. એવાં આકાર શિક્ષાત્મક પગલાં વારંવાર લેવાની આવડત લોકશાહી સરકારને સરખાવવાનીનો રવાદ અપાડી દે છે. એટલે પ્રભાવ અજલ નવરવા શરૂઓ સમાન આ અખબારો સામે પ્રગલ લોકમત લેખો થશે જરૂરી છે. એ પ્રભાવન લેખો કરવાનું, એને નીરાળી રાખવાનું, એનામાં કોવત પુરવાનું કાપું કરવા રાષ્ટ્રીય અખબારોને કાઈ શકતું નથી.

જનતા ઉપર પકડ ધરાવનારાંએ

વિવેકદાસિ સખવી રહે.

પણ કેમી જાણતું કલકે એ તેઓ ને કંઈ તેમાં રહેલું છે, તો રાષ્ટ્રીય જાપાંની રામ તેઓ ને નથી કરતાં તેમાં સમાયેલી છે. આ રાષ્ટ્રીય જાપાંને રાષ્ટ્રસંકલને અપેક્ષા ટેકથી પ્રભાવો ઉપર એક મહાપ્રશ્ન પડતો જેવો છે એમનાં મમાળા એમના અભિપ્રાયો, એમની કદાચોમાં પીરસાતા સમાચારો હજારો વાચકો અને તેમજ લાખો શ્રોતાઓને આસા નિરાશાની, મુશ્કેલીની, માન-અપમાનની લાગણીઓમાં કમળોડી શકે છે. સાથે જ દેશનાં નાનાં શહેરો અને ગામડામાં વસતી પ્રજાજાપાંના સખોની ને કિંમત આપે છે, એની ઉપર પોતાની હરેમિઓનો ને મહાર ખાધે છે, તેના પૂરો ખ્યાલ એમનાં મમાખર્ચ જાપાંના સંચાલકોને નહિ હોય, ને એ ખ્યાલ એમને હોય તો મમે તેવા અળગતાં, જૂઠી સનસારીઓ, નિર્મૂળ આજ કે નિગલાવાળાં મમાળાં ખામે નહિ, અને એ જ કાલિયા સમાચારો જાપાં પૂરે અનેક વારે વિચાર કરે.

એક તાને જ કાખલો લઈ એ : આપણું જાપાંને મુશ્કેલી એક સદેશો અલ્પો કે એ લાખ માથુમે કુલ્લને કારણે મુશ્કેલીઓને લાગી ગયા છે અને એમને માટે રેલે સલામવાઓએ ખાસ ગાડીઓ દોકારેલી. અખબારોએ તરત જ મોકલું મથાળું આપીને એ સદેશો જાપાં નાખ્યો. કાઈ વિચાર કરતા થોડું નહિ કે આટલો મોટો સંખ્યા અટકાવ શોધા દિવસોમાં શહેર એડી થઈ હોય તે બનવાએ છે કે નહિ. એ બાગત અંગે કાઈએ વિશેષ લખાસ કરી હોય તેવું પણ લાગતું નથી પણ મુશ્કેલીમાં અને મુશ્કેલી ખબાર દેવે હાથ ધરીને મોકલા હજારો વાચકોના દિલમાં મું મું હશે તેની કલ્પના કરીએ અપરી નથી. રેલેના જવાબદાર અધિકારીઓ મુશ્કેલી હાલ જ દેશ એમની પાસે જાપાંને કાઈએ એટલું જ પૂછ્યું હોત કે આ વાત સાચી છે? તો પછી હજારોના દિલ સાથે અગતી માફક ખેત કરવાનો અ પ્રયત્ન લેતો ન થયો હોત.

અતે તો અંગ્રેજી એસોસિયેટ પ્રેસના પરચેડી

ખખરપત્રીએ જાળીને રેલેના સત્તાવાળાઓ પાસેથી સામી દફતરીત મેળવી કે કુલ્લની ચક્રચાતના એ એક દિવસ દરમિયાન થોડાક દુનર માનવીઓ મુંઝવે છોડી ગયા હતાં ખરાં, પરંતુ તે પછી તો ડેટલા ય દિવસથી પૂરના ઉતાડુઓ ન હોવાથી અધખાલી માડીઓ દોડી રહી છે !

એવો જ બીજો કાખસો લાખમે. અમુક સમાચાર સંસ્થાએ લેડનથી સંદેશો મોકલ્યો કે ૧૯૪૮ માં વેવેલના વાઈસરૌય પદની મુદત પૂરી થતી હોવાથી એમના હોદ્દા ઉપર આ વ્યક્તિ આવશે, કે મહાત્મા ગાંધી (!) આવશે, એટલે શું આપણે એ સંદેશો છાપી જ નાખવાનો ? ૧૯૪૮માં હિંદના રાજવહીવટમાં વાઈસરૌય જેવી કોઈ વ્યક્તિ હશે એમ શા માટે માની લેવું ? જે સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનનું બંધારણ લોકપ્રતિનિધિ સભા ધરાવતી છે તેમાં સ્વદેશી વાઈસરૌયનું પથ્ય સ્થાન હોઈ શકે એ કંપના વાસ્તવિક છે ખરી !

તંદુરસ્ત વાંચનને

પ્રજા અપનાવે

પ્રજામતે જાતે જ જાગવાનું છે અને જીવતા કે અધિજા અખખારોથી ચેતવાનું છે. સારાં તંદુરસ્ત અખખારોને આમજનતાએ અપનાવના જ પડશે. ફરીથી હાથમાં મૂકે તે કોઈ પથ્ય છાપું વંચીને સંતોષ પામવાનું સ્વતંત્ર મુશ્કેલી પ્રજાને ન પાલવે. ચોક્કસ હિંદીઓ છાપાઓને પ્રવલ્લપૂર્વક અપનાવના પડશે, એમને વાંચવાની આદત કેળવવી પડશે, મૂડીવાદીઓ જાહેરખખખના પીડખખવાળા બીજા દરજ્જા સામે દટી રહેવા એમને મદદ કરવી રહેશે. સારા શાક માટે જે પૈસા વધુ આપીએ છીએ, ચોક્કસ દૂધ માટે આનો વધુ આપીએ છીએ, તેમ સારાં છાપા કાળે મહિને જે રૂપિયા વધુ ખરચવા પડશે. ઉછીનું વાંચવાની આદત ઉડાવી પડશે.

જેમ છાપાનું તેમ જ અન્ય સામયિકોનું અને પુસ્તકોનું આપણે સારાં સર્વવ્યાપી બોધતાં હશે, સારાં પુસ્તકો વાંચવાં હશે તો માત્ર પડોશીઓ અને સાર્વજનિક પુસ્તક લયો ઉપર આધાર નહિ રાખી શકાય. વધે દહાડે દસ રૂપિયાના પથ્ય સારાં પુસ્તકો ખરીદવાનો આપણા ખજાનેમાં સંકલ્પ કરવો પડશે. એકાદ સારા માસિક કે અઠવાસિકના જાતે માલક જનનું પડશે.

છાપાં, સામયિકો અને પુસ્તકો બહાર પાડવામાં મહેનત પડે છે, પારાવાર ખર્ચ થાય છે. એ ખર્ચ પૂરું પાડવા માટે હજારો લાખો વાચકો બ્યારે બ્યાજ આવશે ત્યારે પછી આપણાં છાપાં અને સામયિકોને મિલો, સિનેમાઓ અને પેટ્રોલ ક્વાઓની નરી જાહેરખખખ ઉપર આધાર નહિ રાખવો પડે.

આમજનતાને રાષ્ટ્રીય

સાહિત્ય પહેાંચાડવાની જરૂર

હજારો અને લાખો વાચકો પાસે પોતાનાં પ્રજાનો પહેાંચાડવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સમીને એક નવી સંસ્થા આપણે ત્યાં જન્મી છે. સંદેશની નામક, કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય, ગમનવિહારી મહેતા, મુસુક મહેરબાદશી અને કુમારુ-કપીર જેવા સન્માનિતો-વિદ્વાનો ઉપરાંત બીજા ૪-૫ શ્રીમતોની એ સિમિટ કંપનીના કાપરકટરો તરીકે જાહેરાત થઈ છે. પોતાના ઉદ્દેશો અંગે આ પેઢી લખે છે કે—

‘આપણી પ્રવૃત્તિ ૮૫% લાગ હજી નિરક્ષર છે. કેળવણી અંગેની મધ્યમ સલાહકાર સમિતિએ દરેક હિંદીને સુશિક્ષિત બનાવી દેવા માટે ૪૦ વરસની મુદત આંકી છે. પથ્ય મધ્યમાં રાષ્ટ્રીય સરકાર હોય તો એ આ માટે દંડાવી શકે. જનતામાં શિક્ષણનો પ્રચાર કરવાની પોતપોતાની ચેતનાઓ પ્રતિપ્રતિપા પ્રધાનમંડળે અમલમાં મૂકવા માંડ્યા છે. એકલી બિહારની સરકાર જ પોતાના પ્રાંતમાં ૧૦,૦૦૦ પુસ્તકાલયો ખોલવા ધારે છે. આ રીતે સમગ્ર પ્રજા સુશિક્ષિત બનશે સારે ચોપડીઓની માંગ ઘણી વધી જશે. એ માંમને પહેાંચી વળવાનું કામ આપણી પ્રકાશન-સંસ્થાઓનું છે. આજે હજી આપણી ૧૫ ટકા પ્રજા સુશિક્ષિત છે છતાં આપણાં પુસ્તકો મઠિ આપણે વિદેશી પ્રકાશકો પાસે જવું પડે છે. આપણી સાળાઓ માટે મંજૂ કરાયેલાં પુસ્તકોનો મોટો ભાગ હિંદીમાંથી કે દિંદ બધારથી પરદેશી પ્રકાશકો બહાર પાડે છે. ૧૯૦૯-૪૦ દરમિયાન રૂ. ૫૩,૬૯,૦૦૦ની કિંમતનાં પુસ્તકો આપણે પરદેશમાંથી આયાત કરેલાં. તે પછી, ૧૯૪૫ના એપ્રિલથી નવેમ્બર સુધીના આઠ મહિના દરમિયાન, ઉચ્ચાંક અને અમેરિકામાં કાગળની

સખત નંગી હોવા છતાં અને આશની લાગળ કંગાળ જાહેરની કારગી ખેંચ હોવા છતાં લગભગ એકાગ્રણીસ લાખ રૂપિયાનાં પુસ્તકો આપણે આપાત કરેલા. આ ઉપરાંત હિંદમાં જ પોતાનું કામ અધાવતી વિદેશી પ્રકાશનસંસ્થાઓએ અનેક પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે તેની કિંમત પણ હિંદી પ્રકાશકોના ઉત્પાદનના મૂલ્યથી ઘણી મોટી થવા જાય છે. જો આપણાં પુસ્તકો પરદેશી કે પરદેશી આપાત કરેલા હોય તો પછી સાક્ષરતા અને શિક્ષણનો ચો અર્થ રહે ? ઉપર કહી તે સંસ્થા આ ખાલી જગા પૂરવા માટે ઊભી કરવામાં આવી છે. વિશાળ આમજનતાને માટે એ રાષ્ટ્રીય સહિલ પેદા કરશે અને હિંદનાં સહેરો તેમજ આમકાંતી પ્રજા સુધી એને પહોંચાડવા મથશે.

સાથે સાથે બીજા પણ એક પ્રશ્નનો ઉદ્ભવ આ સંસ્થા લાવવા માગે છે. એ છે હિંદ વિશેનાં પુસ્તકોને પરદેશીની બજારમાં મોટી સંખ્યામાં પહોંચાડવાનું કાર્ય. ૧૯૪૪ દરમિયાન બ્રિટને લગભગ પોણા સ્વાત કરોડ રૂપિયાની કિંમતનાં પુસ્તકોની નિકાસ કરેલી. જ્યારે ૧૯૪૪ના આઠ મહિનાઓ દરમિયાન હિંદુસ્તાનમાંથી પોણા ત્રણ લાખનાં પુસ્તકોની નિકાસ થયેલી. આ આંકડા સુધી આપણી નિકાસ પહેંચી તે પણ મુખ્યત્વે મિત્રરાજ્યોનાં સૈન્યોને માટે આદ્યથી પુસ્તકો રવાના કરાયેલાં તે કારણે જ. ખાસી સામાન્ય કાળ દરમિયાન તો આપણાં પુસ્તકોની નિકાસ કન્યવત્ જ ગણાય. પરદેશોમાં જતાં પુસ્તકો એ આપણા દેશના નાના-નાના એકચીએ જ છે. આવા એકચીએ લાગેલી સંખ્યામાં નિકાસ થતને દેશદેશમાં ફરી વળારે નવન હિંદુસ્તાનના પિઠાનદારો, સાધોએ અને પ્રદક્ષિણા જલદી વધારે કરવા માટે એવી હોંશ કેને નહિ હોય ?

ધોડા આનંદ અને

તેથી જાનેકગણી સરખ

સરત મિલવાજ અર્થકર શ્રી કમ્પાલુટ મહેતાનો પોતાનો ઉપર આવેલો એક કામળ ગંધીજીએ 'હરિ-જન બંધુ'માં જાણ્યો છે તેના સારાશ આ છે—

“૧૯૫૧ તારીખે જ્યાંસુર તાલુકાના સતિમ મામે ગામનો બીકા પાણીનો એકનો એક ફૂલો હરિજન માટે ખુલ્લો મૂકી આ કામની શરૂઆત કરી. આપે હરિજનવાસમાં જીતરવાનું પસંદ કર્યું” તેથી લોકોના દિલ લાલો ઉડ્યાં છે. લોકો હરિજનવાસમાં તેમને ફૂલે આમનજી આપવા ગયા, અને જ્યાં તથા જ્યાં જ્યાં સાથે જામના ભાખિહેનોના સરખ સાથે હરિજન ભાખિહેનો ફૂલે ગયા. પહેલાં જાગી જંપતી પાસે પાણી બનાવ્યું અને તે પછી જમ હરિજન બહેનોએ તે ક્રિયા કરી. આ પછી જિલ્લામાં એની દવા માહી. બીજા એડાઇઝર સુધીમાં આ રીતે સોએક ફૂલ હરિજનો માટે ખુલ્લા મુકાશે તેવા અંશ-જ છે.”

કહેવાતા સર્વજ્ઞ હિંદુઓના દિલમાં હરિજનો પ્રત્યેના પ્રેમની અચી સરવાણી કોઈક કોઈક રીતે ફૂટે છે તે અજમાઈ જવાનાં અસિ લાવનારી બીના છે. પરંતુ આ સત્યાગ્રહ ઉપર અધીષ્ટિએ ટીકા કરી છે તેમ—

“આ ફૂલ ખૂલ્યા, તે આનંદની વાત છે. પણ એથી વધારે સરખની વાત એ છે કે, અસ-ખ ફૂલેથી હરિજનો પાણી નથી કરી શકતાં. તેથી જો ઉપરના ફૂલ આમ્યાની વાત જાણી બીજાઓને પણ ફૂલોએ ખુલ્લા મુકવાનો જિસ્સાદ આવશે, તો સરખનો બાર હમોસ થશે.”

અહીં આનંદ અને તેથી અનેકજી સરખથી કારેથી બીજા પણ એક બીના કહ્યું ખાખાએ 'હરિ-જન બંધુ'માં જણાવી છે—

‘હરિજન સેવક સંઘની મુજરાતની શાખાના મંત્રી શ્રી પરીક્ષિતલાલ મજમુન્દરે મુખ્ય જાસથી કોલેજમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ માટે મુજરાત વિદ્યાપીઠના મકાનમાં એક જાતલય શરૂ કર્યું છે. તેમાં અત્યારે સોળ વિદ્યાર્થીઓ રહે છે. તે સોળમાંથી વચ્ચર, ચમાર, મરુડા અને નાંકિયા કેમના બાર હરિજન અને પાટીદાર પાટલપરિવાર અને વાલિયાની નવાતના ચાર મજૂર હિંદુ વિદ્યાર્થી છે. તે બધા પૂરપૂરી સમાન

નતાથી ભેગા રહે છે, એક રસીડે ભેગા બને છે અને એ રીતે સમાન ધોરણનું જીવન ગાળે છે, ભેગા જન્મગનું રાખી અને સમાન જીવન જીવી અનુપ્રસન્નતાનિવારણ કરવાનો આ એક સરસ દાખલો છે. બીજા પ્રાંતો આતું અનુકરણ કરી પોતાને ત્યાં આવાં અનેક છાત્રાલયો ઉઘાડશે એવી આશા રાખીએ છાએ.'

હાલિનો માટે જુદી નિશાળો, જુદાં છાત્રાલયો, જુદા દૂતઓ વગેરેની સગવડ કરી આપવાથી એમનામાં જનશૂનિ આવવા ઉપરાંત પોતે પણ એક જુદી કોમ છે, એક કોમ તરીકેના વિશિષ્ટ હક્કોના અધિકારી છે, એવી અદ્વિતકારો લાવના પ્રગટે છે. તેને બદલે આવાં હરિજન—ખિનહરિજનોનાં મિલનસ્થાનોદ્વારા હરિજનોની સાચી સેવા થઈ શકશે. ખિનહરિજનો દેહ ભંગીને અનુપ્રસન્ન ગણતા અટકી નામ એટલું જ નહિ, પણ ખુદ હરિજનો જ પોતાને અનુપ્રસન્નો સમજતાં મટે એ જરૂરી છે. એકતું ઘરમળનક અપમાન અને બીજાની લાધવશ્યક કહવાનો સાચો માર્ગ આવાં છાત્રાલયો લાખવી રહ્યાં છે.

કોમવાદના વિષયો અંતરે

નાખૂદ કંઈ

પણ હિંદમાં—ગુજરાતમાં—આવાં છાત્રાલયો કેટલાં હશે? અંગીતોને જેદે મણાય તેથી પણ એમાં એમાં વસના વિદ્યાર્થીઓ કેટલા—સો પચાસ હજારો અને લાખો વિદ્યાર્થીઓ તો કામો અને પેટા—કામો માટે અસાધ્યો બેડિંગોના સંકુચિત વાતાવરણમાં શુભિચાર થયા છે. અને આ બાબતમાં ગુજરાતને સંતોષ હોય હોય તો તે કંઈન એટલે જ લઈ શકે તેમ છે કે બીજા પ્રાંતોમાં પણ એટલી જ પછાત સ્થિતિવાળી પ્રજા વસે છે.

ચોક્કસ અડવાડિયાઓ પર યુગપ્રાંતના સાપ્તમિક શિક્ષણસંચનું રજીન-મદ્દેસવ-અધિવશન લખનો-મા ભગ્યેલું. કોમી શિક્ષણસંસ્થાઓને ન ખૂદ કંવને લગતી એક દરખાસ્ત એ પરિષદ સમક્ષ રજૂ થયેલી પડતું તેને ઉત્સારપૂર્વક આદરણ ન મળે. એ પગિ-પાને પહેલે વિશે સુ તપ્રાંતનાં કેળવણી—પ્રધાન શ્રી સંપૂર્ણનદે પોતાના લાધનમાં એમન. હરવની વ્યથા કલસેલો કે, હિંદના જુવાન છોડાઓના મગજમાં કોમવાદના એરતુ પદ્ધતિપૂર્વક સીચન કરવામાં આપતું

છે. હિંદીઓ તરીકે નહીં પણ હિંદુઓ અને મુસ્લિમો તરીકે વિચાર કરવાનું તેમને શિખવવામાં આવ્યું છે. અને પછી તે વખતે કલકત્તામાં અને બીજાં શહેરોમાં જે બની રહ્યું હતું તેને અનુવક્ષીતે એમણે કહ્યું કે કુમળા મગજમાં પેસાડાયેલાં એરતુ દળ આલે નીપજ રહ્યું છે.

એ વિશેના એક અગ્રલેખમાં 'નેશનલ હેરાલ્ડ' લખે છે કે :

'હુનિવાના સૌ દેશોમાં એક હિંદુમનાન જ

એવો છે કે જ્યાં કોમી શાળાઓ, કોલેજો, કોમી ક્રિકેટ, કોમી રમતો અને કોમી ચૂંટણીઓ જેવી હેવાનિયતો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ૧૯૩૬માં મહાત્મા ગાંધીએ મુંબઈના પંચાંગી ક્રિકેટનો વિશેષ કથો ત્યારે લખ્યા એમની સાથે સંમત થયા નહોતા. પણ આજે હવે લોકો માનતા થયા છે કે કોમી ક્રિકેટ એક ખૂબી સીજ છે અને તે નાખૂદ સ્વી જોઈએ. તો પછી આપણી શિક્ષણસંસ્થાનો આ નાહાની શા માટે? આપણા જીવનની ચોળના નવેસરથી લકવાની છે. તમ મ લુકસાનકારક સંસ્થાઓને નાખૂદ કરવાના નિષ્પર્ણથી આપણને ખોટ કરતાં હાસલ થયું પધારે થશે. કોમી કે ધાર્મિક સંસ્થાઓને નાખૂદ કરવાનો અર્થ એ નથી કે એ બધી સંસ્થાઓ બંધ કરી દેવામાં આવશે અને નિશાળીયાઓને તમડી મૂકવામાં આવશે. એ બધી સંસ્થાઓને પ્રાતિક સરકારે પોતાને હસ્તક લઈ શકે અને આ કે તે કોઈ એક કોમ મટે નહિ પડતું સમસ્ત પ્રજા માટે તેનું સંચાલન કરી શકે એવા કાર્ય માટે એમને નાખ્યાં પણ મળી મંદેશે

પ્રમદીય પ્રધાનમંડળે કરેલું

કર્વે વિદ્યાર્થીનું યુગોચ્ચ સન્માન

કર્વે યુનિવર્સિટીને નામે યોગાળાની જીઓની વિદ્યાર્થીને માન્ય ગણવાતા અને તેની ડીગ્રીઓને લાવણ્યની તેમ જ જૂનકાગમાં અપાઈ ચૂકેલી ડીગ્રીઓને, બીજી હુનિ નિંદીના ડીગ્રીઓ જેટલી જ પ્રમાણ્યૂન ગણવાના મુંબઈ સરકારના નિર્ણય બાલ વડા પ્રધાન શ્રી ખેરને જેટલા અભિનંદન અપાય તેટલાં ચે વ્ય છે. સ્ત્રોઓની વિદ્યાર્થીક હેવા ઉપરાંત કર્વે યુનિવર્સિટી સદય ગરીબોની વિદ્યાર્થીક ન્હી છે. એના સ્થાપક કર્વે કલ્પએ ચીંથરેલાલ સાહારવાળું જીવન જીવતાં

દુષ્ટતાં પાપ પૈતો હિસારી હિસારીને આઓના પિલિટ
દુનગીપ સમી એમની વિલાપીકને ઉછેરી છે. ગોદાઈ
ફોડીની છાકમછોળ એ પુરવે ઠઠી અનુભવો નથી—
વાંચી પલુ નથી. વિદેશી સરકારના ક્રાંતિનિધિ એક-
લેએ આપણી બીજી યુનિવર્સિટીઓના પાલો નાખ્યો.
આરે કવે દાદાએ મદતમાને છાત્રની અપૂરૂ મેઈ
અને પામવાર પતિધમનું સીમાન કરી કરીને આ
ભૂમિના પેતાના આરોગિને જોરમા રાખીને આ ઉ-
વિલા પીડને ફાલ્સી કરી છે કવે દાદાનું જીવન એ એક
'શામન' છે, એમની વિલાપીની તવારીખ એ એક
સાદસામા છે. આરે સદાએ પ્રમથગીય પ્રધાન
મંડો આવીને લહેના આ વિલા પીડને તેને ડાબનું
ઝોરપૂર્ણ રૂપ ન આપ્યું છે થોડા વર્ષો થોડું થયું
હોત, અને આ જે જે બન્યું છે તે કવે દાદાની દુપાલી
માઁ બન્યું હોત તો પ્રાંતને, દેશને માથે ઢાળી દીધી
રહી ભલ

માનવવિદ્યાની દૃષ્ટિએ

મરણનિધિયું મુદ્દપાંડન

'અરધાનના બદ વાના અઠકા શી કિશોરલાલ
મદદપાંડોએ 'મરણનિધિ' નામે એક લેખ લખ્યો
છે તે તેની રચના વિચારદૃષ્ટિ અને રજા રજુઆતને
કાંલે પેતાની ભવને પછત્ર અને અપ્રમથનું નહિ
માનના કૌને માટે મદદપાંડો છે. માલસના મ લુની
તદા પૂર્વે અને પછી કિંકુ સુસપમાલ, પ્રિતી
વર્ધે સંપ્રદાયે પ્રમાણે કેવા વિધિ જરૂરી કે નિલ
જરૂરી અથવા થોડા કે બપેઅ થોડા તે વિશે શી
શી સદા પૂર્વે નથી લખ્યું ધર્મ સંપ્રદાયે
પર કેવળ માનવિવેકની દૃષ્ટિએ જ તેમણે પોતાના
વિવેકે દર્શાવ્યા છે અને તે જ થોડા નહિ—

બપે મારી કાળુવાળુના લકેને એથ
લગે કે દરે વ થોડા સંપ્રમાણે કે કલાકોને
મહેમન હું ને વ મને, એ મને બન જા-
અને વું મરી થઈ નજી આપની કે એથ ન
અણે હે ઉ ન અને ભાવક કરી રેને અપ્રેએ.
પેતે અદર-અર જેની જગુ અને મને ભાવ
હોલ તે મ મુ મગ્ય નજીએ કે એથ અને
સાવક થઈ પછી એ હું તે સમાચારથી અજ-
નાઈ ભલ કે નાદિમાથ થઈ અકે તે સમજી
પિત્રોએ મને રહુ હેલ આપી દિવન આ પછી
ભેડો, પોલે રહ રેળ ન કરવી ભેડો અને

મનેજ ભલે મારી ઉપર કોઈ મદાન આપતિ
અવી પડેલી હોલ તેમ થોડાકા ન થવા દેવો
ભેડોએ...

'મર્ષ પછી એકાદાં નાખવો કે પચારીમાં
જ નાખવો વગેરે બાજતોને સદર્મન-દુર્મતિ
સાથે કૌણ સંગ્રહ નથી. એ જાણી ભેડચારની
ફાંદો છે.

'કાઈ બાજ પ્રોજન ન હોલ તો કળને
ફોડી થેવો એ મારી દૃષ્ટિએ એક ભવનું વેવ-
લાપણું અને આ ભમાનામાં ઉત્પલ થઈ જા-
પલ છે. મારા મરી અથ પછી મારા કળને
કેઈ પલ રીને નિશાલ કરવો રહો જ. મરી
અમી ખાતરી થવા પછી એથ મને તેમ વહેવો
નિવાવ કરવો તે સ્થાનિક સમજા ઉપર આધાર
રાખે છે. સમજા હોલ, અને મદવાને પતિસાથે
કે બીજાં કાલસુર સરીર અરવત્ત હોલ અથવા
વાસ છટવા લાગી હોલ તો પાણીથી સાક કરીને
ધોવ એ સારી રીત છે. પલ નવમવાની રીત
છે મારે થઈ પાણી ટોલવાની જરૂર નથી...

'વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ સારી રીત તો બાજવાની મળું
હુ પલ સમને કે લાકડાં કુપેસ જ છે, તો
દાદાને વ હવથ નથી. મંડા જેવી મોડી નહી
કે સમુદમાં વરેલું મૂલવને વ બાધ નથી. અને
એ કેઈ પુરિષવાલમાં અરુઁ અથવા કાકાને
લાવે કે અરુઁ સરીર એસને અબાસ ક વા
જેવ છે, અથવા રાહ બીજા દરમિને મારે તે
કેઈ બ મને ઉત્તેજ કરવા જેવું ને, ને તેમને
સાવામાં ઉદારવા જ છે દેરમાં, કાં રીને
કળને નિશાલ અણવો એ સાથે મને સંગ્રહ
નથી, સમાજને સંગ્રહ છે. સમાજને અણુજ
હોલ તેમ કહે... કળને મેરન અને રૂઠ રૂઠ
વર્ગ સાઈ વત્તોલો સુચના વું, અનના સાક
રૂઠા થી સાથે જાળવું, વગેરે મળેના દન અને
નિશાલિમાળી છે, સદર્મન-દુર્મતિની નથી.
મગ જેવી વિશવિલા રૂણસર એક પોત ન
બેર સદી માદા આદારી, બેર-અવળની
ચિના, જરૂર પડશે સાસતેલની મદદથી બાજવાના
નાવન માનવની જરૂર નથી...

'બાજવા-દાદવા રહે નજીએ નજીક અંદા
રમદાન-કવેરવાળો જ ઉપરાસ કરવો પડે, કોઈ

ખાસ જગા શોધવાની :- મથી... તે જગ્યા પર સમાધિ કે કબર બાંધવી, અને તે પર કૂચ ચડાવનાં કે ત્યાં જઈ આર્યાના-વમાજ કરનાં વગેરે અને જુનપૂજના પ્રકાર લાગે છે... પ્રાચ્ય મથા પછી સંપન્ન બાળવા-દાટવાની જગ્યાનો મદિમા વધારવાનો મોઢાં એટલો ઊંડો છે કે મદાગાનીએ તે પણ તેનો સંસ્કાર જુડી શકેનો નથી, તે જગ્યા તીર્થનું સ્થાન બની જાય છે. દ્યારેક તે સમાધિ કે કબર રરનાની વચ્ચે આવી પડે અને ખસેડવાની જરૂર લીધી થાય તો ઇંકીની નદી વહે એવી તેના પરથી સડાઈ લીધી થાય છે... બાળવાની જગ્યા સાફ રરી નાખવાનો દંડ એ કૂચ (અર્થ) વોણી લેવાની રીત સ્તરી છે.. જે રીતે નજીકમાં નજીક થઈ શકેતો હોય તે રીતે કૂચનો નિમણ કરવો. કાર્ક આડમાં તેને ખાતર તરફ ઉંચોગ કરી શકાયો હોય તો કરવો, નહીં તેમાં નજીકમાં જે કાર્ક વહેતી નદી હોય તેમાં નાખવાં. પ્રમાણ, દરદાર કે સમુદ્ર સુધી પહોંચાડવાની જરૂર નથી.

‘માર્ગ કુટુંબમાં કાદડોનો, રાના-કુટવાનો કે ગરુડપુરાણ એસાડવાનો વિચાર નથી. પણ જે સંકલ્પો સાથે મારે સંબંધ છે, ત્યાં તેની સુખ-રેલી આજીવિત દાખલ થયોતો સંભવ ખરો. એટલે કે, દશમા, બારમા વગેરે દિવસોને કે મંચુની તિથિ કે તારીખને મહત્ત્વ આપી તે દિવસે કાંતણ, ગીત પાઠ વગેરે ચોજવાની સૂચનાઓ કરવામાં આવે એમ બને. કાંતણ અને ગીતાપાઠને બદલને પણ નિધિઓને આગું કૃત્રિમ મદતર આગવું અથવા તિથિઓને બદલને કાંતણ અને ગીતા-પાઠનો પ્રચાર કરવો એ બને તો અને કાંતણ લાગતી નથી, અને એક પછી એક મારા જેવા અનેક કાર્યકર્તાઓ મરણો. કેટલાકની નિધિઓ પગારી કે અને મારે આમ કહ્યું તે વને મારે કેમ નહીં એવી છદ્ધાં પણ એમાંથી દરેકના ખાસ ચદતારાઓના દિવસમાં ઉત્પન્ન થાય. જ્યારે કેઈ વિચાર અવું રચાય પડે ત્યારે તે કમ-કાંડ બનેલો દહેરાવ.’

રૂઢિનું કૂંડાણુ છોડી

નવો કડી પાડવાનો જરૂર

આપણા લગન-મરણના રિવાજો જીવનમાં એટલી જડ બાંધી ગયા છે કે હિંમત અભાસ કરી, શીખેઓ

મેળવી, પદેશ બેઠીને છુદિપૂર્વક જીવન જીવવાનો તાલીમ પામેલા દાકતરો, વકીલો, પ્રેરિસરો અને વિદ્વાનો પણ પોતાના કુટુંબમાં આ ભેમાંથી કેટ પ્રસંગ આવે ત્યારે લોકચારની રૂઢિતા કુંડાળની બદલ નથી નીકળી શકતા. લગન વખતની વિધિમાં કેટલેક રચણે ફેરફાર થયો આવે છે, પણ જે ધરમાં કાર્ક મરણ કહ્યું હોય તેના મુખ્ય માનરોનો ચોપાસ જોડનું એનું ‘ધેર’ વાનાવરણ હોય તે કે શ્રી. કિશોર-લાલભાઈએ રજાંચા તેવા જ વિચારો એને આવતાં હોવા છતાં તેને આચારમાં મૂકવા જેટલું ચેતન એનામાં રહ્યું નથી દોતું. પરિણામે, એ-માર જૂન-વણી સર્ગ આનોને જે કાંઈ અર્થહીન વિધિઓ કરાવે છે તેમાંથી એ મુદની માફક પસાર થાય છે.

મરણ-અંગેની આ કૃત્રિમ રૂઢિઓને તિર્જાજલિ આપવી એ આવ સદેશું છે. કૃત્રિમ થોડા જ મંચુઓ બને પોતાને ચેર આવા કમનસીબ પ્રસંગો આવે ત્યારે એક નવો કડી પાડી તો આપો શોક્ષમુદ જૂન-વણી પદ્ધતિઓમાંથી જૂદવા એટલો બધો અતુર છે કે સ્કૂલ કડીના પાઠનારઓનો પાછળ ચાલ્યા આરી.

લોક-પ્રતિનાધસભા

અને દયાદત્તની ટિકિટો

નવી કામચક્ર ઉ સરકારના દયાદત્તના પ્રધાન ઉાર કમિશ્નરો એક પત્રમાં નીચેનું સૂચન રજૂ કરવામાં આવેલું, તે આવી આપું છે:-

સ્વતંત્ર તિંદુનાનું અપાંચ ધડવા મારે આપણી લોકપ્રતિનાધિકારીની એક કમિશ્નરની હમી એ મળતી રી છે, તે અનિવારિક પ્રસંગની જાણ દેશને ખૂબે પડેના સામાન્યમાં સામાન્ય પ્રજાગન સુધી પહોંચે અને તેની વડ કાયમ રહે તે મારે દયાદત્તની ખાસ ટિકિટો દાદરી. એટલા થોડા સમયમાં જુડી જુડી કમિશ્નરની ખાસ ટિકિટો જાળવવાનું શક્ય ન હોય તો એને મારે ખાસ ‘પ્રેરેટનાડ’ જાળવવાં પડું એ એક એવી સીધ છે કે જે િંના કરોડો નિરક્ષરોના હાથમાં જાય છે અને રૂઢિયો કે જાણી જ્યાં ન પડેનાં હોય તેનાં દુ-દરના આચાર-એમાં પણ એ પડે.એ છે. એવા રચણે અને એવાં માનવીઓ

પાસે લોકપ્રતિનિધિસભાના કાર્યની ચરચાતના સમાચાર સર્વ જગ્યા માટે આ લેખનું સારું સાધન છે. એના અવાખર્માં રાષ્ટ્રપાલાતાના કાર્યકર-જનરલે અણુબંધુ કે—

હિંદુસ્તાનની પ્રથમ રાષ્ટ્રીય સરકારના આરોદ્ય પ્રસંગે દાખલની ખાસ દિશિએ કાઢવા અંગે વિચારણા આવી ગઈ છે. લોકપ્રતિનિધિ-સભા માટે ખાસ દિશિએ કાઢવાની જરૂર નથી. જાણી, લોકપ્રતિનિધિસભા ખોલે તે પહેલાં સુર દિશિએનાં ચિત્ત દોરાવવાનું, તેને છપાવવાનું અને તેની વહેંચણી કરવાનું કામ કર્યું શકે તેમ નથી. તે છતાં, લોકપ્રતિનિધિસભા અંગે તે નિર્ણય કોઈ એમ ક્યુનવાળી (તારીખનો) હાથ વાપરવી કેટલે અંગે રાજ્ય છે તે, અંગે વિચારણા આવી રહી છે.

કલકત્તા નિશાનીએ નાનૂદ થાય

પરદેશી અમલ આ દેશમાંથી વિદાય સર્જી રહ્યો છે ત્યારે તેની સાથેસાથ પરદેશી અમલની અને કલકત્તા નિશાનીએને પણ નાનૂદ કરવા વિશે મથા અને અહીં લખાયેલું. ખીજા પ્રાંતોમાં એ દિશામાં કેવી જમણાં કરાઈ રહ્યાં છે તે નીચેના બે સમાચાર દર્શાવ છે:—

અલ્હાબાદ તા. ૧૧—હિંદુસ્તાન રકાઉટસ એસોસિએશનનો વડી સુનિયમો નક્કી કર્યું છે. દરેક રકાઉટને અત્યાર સુધી 'હંધર', રાજ્ય અને રહેણાં પ્રત્યેની વફાદારીનો પ્રતિદા સેવી પડતી તેમજી 'રાજ્ય'ને હરે બાદ કરવામાં આવશે.

લખનૌ તા. ૧૧—સુત્રપ્રાંતના સિદ્ધલ-પ્રધાન શ્રી સંપૂર્ણદેવે જાહેર કર્યું છે કે, આપણે કેસ ન હોવા કાળજી હોવાને લીધે 'અંજા' અને 'અંચુ-૧' જેવાં હિંદુસ્તાની નામોનાં બેટાં નોંધણી-કરમાર 'એન્જન' અને 'ચુરા' કંપનીમાં આવતાં હતાં. પણ હવે એ ન થોડે તેમનાં અસર મધુર સ્વરૂપ પાછાં અપાવાનાં છે. 'એ' થોડે તે આગ અંજન છાનમાં તેમજ માસ દેહાની રૂપએ દરેકમાં 'અંજા' અને 'અંચુરા'નો જ દુષપોગ કરી છે પણ આપણા સમજા કોળમાંથી એ વિદેશી દંડ કાઢી નાખવાનો સરકારે નિર્ણય કર્યો છે.

શ્રી શ્રીધરાણીનું શુદ્ધાગમન

પર જપ્તતા શ્રી કુલ્લુલાલ શ્રીધરાણી માર વરસ અમેરિકામાં માથોડે સ્વદેશ પાછાં ફર્યા છે તે એમનાં આ પ્રાંતમાંનાં સ્નેહીઓ અને આખા દેશમાંના પ્રજા-સંગને માટે ખ્યાન-દની વાત છે. હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં જુવાનીમાં પ્રવેશેલા કલ્યા માણસો બાર વર્ષમાં તો જુદાં કર્મ જગ્ય છે. પણ પ્રચંદ વેગ, પતોજનની પ્રગતિ અને અવિરત પુરુષાર્થી છલકાતા અમેરિકન જીવનપૂરમાં દરજા માટે માણસ સંગને માટે નહિ તો, લાંબા કળ સુધી ચીતનનું જોમ જગજગું પડે છે. શ્રી શ્રીધરાણી એ જોમ અને તાકશી લઇને આપણી વચ્ચે પાછાં ફર્યા છે.

બાર વર્ષ પૂર્વે એમણે ગુજરાતની વિશ્વવિદ્યાલય ત્યારે 'વડોદરા', 'પીળાં પકાણ', 'મોરનાં દેશ' અને ખીજા ગુજરાતી ચોપડીઓના લેખક તરીકેની લોક-પ્રિયતાનું બહુ એમની પાસે હતું. દક્ષિણપૂર્વ અને સાંતિનિકેતનમાં કરેલા અભ્યાસની ફોન હતી. અમેરિકામાં વધુ અભ્યાસ કરી માનવંતી શીખીએ મેળવવા ઉપરાંત શ્રી શ્રીધરાણીએ 'વૈદ્ય વિષાદિત વાપસન' (અલિસક યુદ્ધ), 'માય ઇન્ડીયા, માય અમેરિકા', 'માડું હિંદ અને માડું અમેરિકા', 'વાર્નિંગ ટુ ધી વર્લ્ડ' (પશ્ચિમને ચેતવણી) વગેરે અંગ્રેજી પુસ્તકોના લેખક તરીકે નામના મેળવી છે. માત્ર લખવા આગ જ નહિ, પણ હિંદુસ્તાનનો સાચો તરફાર હિંદુસ્તાનના સરકાર અને તેની સાવનાઓને અમેરિકા અને જગત સમક્ષ રજુ કરવાના હેતુપૂર્વક એમણે લખેલાં આ પુસ્તકોએ હિંદ વિશેના અજોળેના પ્રજાચી જુદાણાઓના ધોર અધકારને તેમનાં ડિરેક્ટોરી બેઠો છે; એટલું જ નહિ એક ચિંતનમંદીર કલમ-નવેશ તરીકેનું રચના એમણે કામ કર્યું છે. અમેરિકા જેવા દેશમાં કેટલીય ઉપરબસી આજનાંકાઓના વચ્ચે વાંચા કરતા હોય છે. તેનાથી પર નહીં આતું રચના પ્રાપ્ત કર્યું એ નાનુંસનું મોરડ નથી.

શ્રી શ્રીધરાણીના બાર વર્ષના પ-દેશવાસની સમાપ્તિના રમ્યાત્મિક સમાગ, અને એમનાં સ્વજનોને એમના ગુલામખનની વધામણી આપનારો 'પિપ્પો મેરી' નામનો એમનો નાટકાસંગઠ હમણાં જ મદાર પામ્યો છે.

મધપૂડા બાંધનારા

શ્રવેશ્વર મેઘાણી

ગુણેશ ગુરૂજી,

તમે આજે મારું બહુમાન કર્યું છે. સામાને સન્માનીતે ય ઊમટાના પોને આશ્ચર્યની બાજુએ છે, એ તમારી અધિકાર છે. ક્યાંથી સંસ્કૃત વગેરે પત્રકાર-વિભાગના પ્રમુખરચનાને પાછું વાળીને તમારા જેવા જ ગુણેશનાં દિશ કાચમાં હતાં. આજે મારા અધિકારમાં તો ન્યૂનાધિકતા નથી થઈ. પણ વારેવારે ના પાડવા પાછળ રહે છે કે જે ય એકાદ રીતે આનું અભિમાન કામ કરતું હોય, એ આત્મશીતિથી ગુણેશ આજે આજે છે.

તમે આપેલા ગૌરવનું મારે મન મૂક્યું છે. આપણા તાના શા ગુણેશમાં સાદિતપોષાનાને વરેલા મારણે. પ્રમાણમાં નાનાં ધર-દીવાં જેવા, સંખ્યા જે તેમની અવધ, અને તેમને પ્રવેશને પોતા પોતાના કસમ પર મુરતીક રાખવાને સડુ જરૂરી એવાં માનનીયનાં નિમિત્તો અવસરો જે જુગમ્મજ. (એ તો જુગ હોય તે જ ઇષ્ટ છે.)

સંસ્કૃતનું શ્રેય

આજા પ્રાસાદક માનપ્રદાનના તમે જે અધિકારી છો, સાદિત્ય-પરિપદ આલીશ વર્ષની પ્રૌઢપીઢ સંસ્થા છે. એનો બુ-કાળ કેવાકે હતા ને વર્તમાન ક્યાં અવધાયો છે, તે તો મારા જેવા બહાર જોએલાને અને પોતાનાં કસમ, કાગળ સાથે જ મહોત્તરે બધાએલાને ખબર નથી. તમાપિ આ હુજર્ગ સંસ્થા એક અસલી ટીમે તપસે રાખી રહી છે, લાંબે દૂરે ગાંધે પ્રાંતના વહીવટીકારને મેજા મેગવે છે, અને આડે દહાડે અન્યત્ર તો ક્યાં ય પોતાનું રથાન ન શોધી શકતા એવાં દુરદુર ગામડે નેસડે પડેલા મહેતાજીને પણ, એનો નાનકડો નિબંધ અહીં વંચાશે એવી ઉમેદ સાથે આપણી લાંબે છે. આ મેજા ન્યાં ન્યાં મળે છે તે પ્રદેશ અને રચનાની હવામાં પણ લોકપરિણીતી પ્રસન્નતા હોવા છે. અન્ય પ્રકારે આવેલાં જનહંદોમાં એક અમુકાર પડે છે, કે સાદિત્ય પણ હોય છે

કંઈક મહત્ત્વની બાબત—રાટી અને વસ્ત્ર જેવી જ કંઈક જરૂરી.

એટલે આ સાદિત્ય-પરિપદ વાકમપના આપણા કાલમાં સીધા ઉમેરો કેટલો કર્યો, અથવા તો જેની હદમાં એક અથવા અન્ય પ્રકારનો સાંનરસિ આડે દહાડે પણ પોષણ ને સંવર્ધન પામ્યા જ કરે એવું એક વલ્લભ આ સાદિત્ય-પરિપદ કેમ નથી બની જતી વગેરે પ્રકારે મતિદીનીના અભાવે વેમળા જ રહેવા દબને હું તો સીધો, આવાં એનાં અધિવેશનોએ જે હવા પ્રકારની જોઈએ તે પર જ આવી જાઉં.

સંઘ-સંપર્કની ઉબા

સંઘસંઘન એ મહાસંઘન છે. સંઘે નિં એ મહા-દીપ છે. વ્યક્તિઓની જુગની દિવંતો એને અડકે એનાઈ છે. વ્યક્તિમત લેખકો, સમજા નય રે લોકસંઘને સાક્ષાત્કાર અપાવે છે, ત્યારે એની જુગને કાંચે થીજી મેલી સર્જન-રુપરુપા એગળી પ્રવાહબદ્ધ બને છે; અને એક દિશાએ જેમ વાળીના વિધાયકાનું રુપિર વાંચ બને છે, તેમ બીજી પાછું આપણા મેનાપ્રેરક આ લોકસંઘને પણ ગોચર થાય છે કે, અન્ય ક્ષેત્રોમાંથી મળી આવેલી અમીગર્ભ, શ્રીમંતાઈ, ઇશ્વરજન, અગર રાજકારણી હાકીમીને તો આ મેળાના મંડપ નીચે ગોંધી રથાન છે, અહીં તો અમરથાને દીપે છે—અગર દીપનો ઘરે છે—પેલો કવિનાકાર, વાર્તાકાર, નિબંધલેખક, વ્યુત્પત્તિને ઉકેલનારો અથવા શબ્દકોષને સંશોધક. અરે એકાદ દેશક પરીચાની કાંઈ ગરીબી પણ પ્રગળાં ઉકારને કંઈક મરતે બનાવનારો અહીં ગણપાપાન રથાને મેસશે. જાને પડી એમાંના કાલકના રાજપણી, ગામવણી, ઉપરીઅધિકારી કે પેટી-માલિક ધનપાતની જે આ સંમેલનમાં ઉપસ્થિત હો.

મધપૂડા બાંધનાર

સાની પ્રતિષ્ઠા અહીં કરીશું ત્યારે ? ન ધનની, ન સર્વો સાહેબીની, ન દાન ને સખાવતોની, ન

રાજકારણનો મે. અહીં તો બાબત પો કંસવાદની વીણાધરીનું. કસવાદના સરોવરનીએ વિશે, શુદ્ધિઅન્ય આનંદ-રસ અહીં શુભ કમલને રૂપે જુએ. નાનકે ને મોટા આપણે સૌ એ ધનના પત્રન પીસારા છાએ; પીને પાઠા પરજોતને સડુ મધપ્રકા બાંધનારા હીએ.

વાર્ણના વિશાલકેવું, 'પરાગ પીને મધપ્રકા, રસનારા,' એવું રચેય અહીં અક્ષરો-છા મટે નહિ પણ દર્શકનાં નિરૂપણ મટે નાપડું છે. લેખકનું સાધન છે શબ્દ-કલા. કેઇ પણ પ્રાચી સાન અલ્પજા જ્ઞાનદર્શનનું રહસ્ય શિષ્યસૂત્ર રાખ્દ-રૂપે પ્રકાશવતું, એ છે એવું સાધ્ય બાકી માનવી એ તો અટપટો નિય છે. સનાતન, રાજકારણ, ગિન્સી, અર્થનાન, વગેરે તો છે અગવ સમરખાએ. એની પાછળ તર્કિતો પણ એક કરતા વધુ અવતારો અપવી નાખશે, છતાં એણે મણતીમાં સમેળી એકાદ કેઇ અલ્પજા ઊંચી વળાં એની માન્યનું સમમ મઠવું તૂરી પડશે. ફેઈડ સારાવ માનવપ્રજાને એક કમળે, રૂપીધરીની આસપાસ ફરતા બનાબના, પડે એવો બાંધે મળે, એની મૂળ ધરી જ પુનામી સેર નીકડી, એટલે સમાજવાસિ પર ફેઈડને જ આખરી કબ્જ સમજી તેના નિહાનેના પ્રતિપાદનને પ્રયોજન બનાવી બનાવી માનવજનની વાનંઓ કવિતાએ આદેખનારા લેખકની અવદશા ધર્મ એ જ બને છે આકંસવાદી વિશાલકેવુંને પેમરગરી સાલ સમજી તેના પર કૃતિની આંખી કરનારા કલાધરોનું. એજ એ કલાય બનશે આધારી અર્થકારનુંના ચિત્રધાર લેનારા શબ્દ-કલા બીએનું. તે આપણે નવાઈ નહિ પામીએ. ફેઈડનો કામતો દીક્રોને તાજેતરના જ એક વાર્તાનરૂપે આપણને વાર્તા છે, કે આખરી સ્વરોના વાર્તાલક્ષ્ય રંગના વચર કેમય તમે ચિત્રાલુપદકૃતિઓ રચો. એ જ વાં સાચુ પાડી સગાવ ચરિત્ર નિરૂપકને, પ્રતિપાદકને કરનારને, અને પર્મતરવના ઉદ્ધારનારને કે અન્યની રસભરી લુખાત કો, રમણીને સર્વે. આપણા મી નિષ્પ્રસાદ વિવેદીનું વિધાન છે : 'પ્રકૃતિમાત્ર ઉભોગી, પી નિયતિમાં દી એવું જ નહિ, પણ રચ-

ણીય સર્વે છે.' શબ્દલક્ષ્ય પલ એ પ્રકૃતિને જ અનુસરે, હકીકત તો ખરું પણ સાચે રમણીય સર્વે.

સાહિત્યકારની મર્યાદા

આવી મર્યાદા એ ન બાંધીએ, ને સાહિત્યકારને ફૂટ વિષમજોનો ઉકલનાર સત્વરીયક સમજીએ. તો આપણ કરતાં પાલકું જણું મેં કું થાવ. પ્રાચી સમયની આપણી, સાહિત્યકાર ગિરીની કરના ચાહે તે હેય, આજની આપણી વસ્તુરૂપિનુ ભુકી છે. માટે એ ભુકી સમયને માગી લે છે, પ્રાચીનેનો 'કાર્ત' હતો સર્વવિદ્ય સત્વ-વૈષ્ણદ તપોધન. એ તો દષ્ટા કહેવાતો. હોમર અને બાય બેયા 'એકે દખા' હતા એના કથામરો. નટક તો કનિયાસ, જામ બેયા અંબળીને વડે મળીએ તેટલો જ કથામરો આને આર્ષદર્શની અધારી અલ્પપાંખ વિભૂતિઓનો અમરો નથી. પેલા મરોદાર્ કહ્યું છે તેવ, પદ્મીઓને બેલ વર્ષા કું પં પણ બેમો ચે 'વિદ્યમો' કહેતાં હાજર થાવ છે. પ્રતિમા જેનું નામ છે તે માનવલક્ષ્ય ચૂર્ણ થઈ ને 'કહો' કહીલાએ સામાન્યોમાં—અરે અલિ સામાન્યોમાં વહેવાઈ મધ છે. સામાન્યોમાં આ શુભદ સમુદને શિરે, ધીવ તો અર્ધોમાં કાલે પણ પરમ સારોના પંનામીપણના આદર્શને પરીવરતું જ રહેશે, એની અલ્પસંખ્યાના શૌર-બોરમાં મૂળ આદર્શને સર કુંખઈ ન બને ભેદજો. છતાં દર્શકને આ અમાનો મહાકાવ્યો નહિ પણ મદ સંખ્યતો છે, માટે જ અલ્પાર પૂરતાં તો શિષ્યો અલ્પના ખજા એટલો ઊંચકી, એ તેટલા જ તેલનો આદર્શ એની પીડ પર અલ્પાંખીએ તો સારું.

પ્રતિપાદની બુખિયા

એક બાજુએ તથ્ય છે. એ વાર પ્રતિપાદકનેનો કમળો તેથી ને પ્રાંત તાલે ન ગરમો નથી. બને સોદખર અગરો ખ અગ રરે તે વચુ પુલકની દરિ-કલા ટખાનુ ચિહ્ન નથી. સંખ્યને ભોળે પણ પ્રતિપાદની સામાન્ય બુખિયા કોને આવડી નેઈએ.

આજકાલ કરતાં વીસ વર્ષોથી તો કું ભેદ નહો કું : દૃઢકરોગિયા મળ્યોને ઊંચા ન ઊંચા આધમના એઈ છે. ઊંચીને નમેમકંઠમાં પ્રાંત ભુતિ કાલ્યા લાલે ત્યાં તો નિર્વાલુ પામી જતા નેઈ છે.

કેટલાક તો એકાદ દસત્રત બાઈને પ્રવેશ-દારેથી જ ધારી પાડતા સંભળાય છે: 'ક્યાં છે મારો પુરસ્કાર?' એકાદ સરું અવશેષન કૃતકારનાં મગજ ખેસવી નામે છે. એકાદ પ્રકાશનની આંતને કૃતકાર અતિ ઉનાવળે વટારી ખ.ય છે. મિત્રો સાથેના વાર્તાલાપ, મોટે ભાગે, કયો પ્રકાશક વધુ શેપહટી આપે છે તે એકાદ મુદ્દાની આસપાસ આંટા મારતો હોય છે. પોતે પોતાની પહેલી ખીજ કૃતિમાં જેને આડકથો છે તે તો હજી દુનિયાની નાનકડી એક ડિગરી જ છે, સંસાર-મહેરામણની શેપ જેલ સપાટી જ છે, પ્રવેશ લાખ્યો છે તો આજ દવે મહન જોડાણો નિહાળું ને માનવીનાં મર્મગણનાં પેશું, એ વાત રહેતી નથી. પછી છેવટે શુજરાતની બેકદરી પર થોડા કંઠવા બેલ જાંડી આ મરલાભાઈ અર્થાત મધ્યમ માનવી, જે શાણા હોય તો વીમાની એજન્સી વસાવે છે, ને મંદ હોય તો સિનેમાના કોઈ સામયિકમાં દળવા હુચકા લખવા બેસી જાય છે.

મધ્યમેની નવી ખુમારી

"તો શું મધ્યમેને મર્દન મારવા છે?"

જરૂર નહિ. મધ્યમે તો મારી પોતાની જગાત છે. એની પ્રથમ જાગૃતિના મિત્રમથી રખે આજ્ઞાતા. રક્ષા ખડ્યા જૂજ તદ્દલુમાકારોની, અને દુઃકો રોડી ફેંકનાર પેદનના પ્રભાવ નીચે દબાઈ રહેનારાઓની બુનિકા પાંચ કઠીને એક સમર્પિતા દૃષ્ટિ તો મધ્યમેને સમદ આજે પહેલીજ વર દેખાં દે છે. પહેલી જ વાર એ સ્વતંત્રતા ચ સ લૂટે છે. પહેલીજ વાર એનો કમળ રચમાનશીલ બુનિકા પર ઠેગાય છે. એનું દોરી તડકાંયા કે સેવેલી જતે. પ્રકાશક પહેલી જ વર એને થેર તેડ્યા આવે છે. આતોવિશ્વ સતી ખુમારી એનામાં સમર્પિટરે પ્રથમ વાર પ્ર.ટી લીકી છે. દ્રવ્યક્રિસાની નહિ, પણ નાનૈત્વનાં સુખની આ બેચેની છે. સાવ સ્વાભાવિક છે, કે નવી દવા એના મગજને તર યન જે અને વનસ્પતિ-જગનની જેમ વાઠમય-જગતમાં પેશું પંથુ એટલું જ સ્વાભાવિક છે કે, ફળાઝાને મથેથી સો પુણે ખરી જાય ત્યારે ગાંઠ દસને ફળ બેસે. જેઓ ખરે છે તેઓ સ્વસ્થિલેને માટે સ્થાન કરવા ખપતા હશે. અર્કતોને

એ નિમમ છે. ન ડરીએ. જેઓ ટપી રહેશે તેમની આવતી કાલ છે. પહેલ વારથી બામક પૂરી થયે એ જ મધ્યમે કમર બાંધીને આજના નવનિર્માણના ચૂને પથ્થર ઉપાડનારા ગ્રમીણો બનશે.

પ્રતિભાવતોની ખોટ

મારા પ્રાંત અવલક દગળના પ્રતિભાવતોથી વર્ણિત રહે એ અસંભવ મને અકળાવે છે, એકાદ ગોવર્ધનગામનું સ્થાને ય અર્ધાં સડી મુધી ખાલી પડ્યું રહે એ અસંભવ છે, કારણ કે પ્રતિભાવતોને અભાવે સામાન્યેમાં વામણ આદરોની ખૂબ પેસી જાય, મધ્યમેનું જોણ ઉર્ધ્વમુખી રહે નહિ, શુજરાતી વાક્ય-મયની સક્રિયતાના વિરતીયું સીમાડા કોઈ મધ્યમેને દેખાડે નહિ, સામસામા દૂપમંડૂકા પેટ દુપાવતા બેસીએ છીએ. પ્રભસમરત પણ સાહિત્ય અને સાહિત્યાર એ જે શબ્દોના ઉચ્ચારમાત્ર સાથે જ એક રમરજબાપી મંબીસ્તાને આકાશી વિરતીયુંતાનો ભાવરપણં અનુમતી રહે, તે સાચા સ્વામીને બચાવે અનુભવી ચકતી નથી. મારે હું ઠાગોરને જાતે નહિ પણ ગોવર્ધનરામને તો શુજરાતને દીધે માથું છું. વાણીના સ્વાર્થીઓ વિનાની શુજરાત સેંકડોને પ્રસવ્યાં છતાં ય વાંઝણી કહેવાય.

કામના કમડા

તથાપિ સામાન્યો મધ્યમે પર હું જરૂર કે એણું જોર આપવા મામતો નથી કહી નહિ એટલી મોટી જરૂર કામાન્યોની આ જમાનાને પડી છે. કમ પ્રતિભાનો કુંકો મૂળી દહએ તો આપણે કાઠુ ય કામના દગલા પડ્યા છે. હજુ કામચળાકે નાંદ સંકાર એની બધી ય મર્ના સાથે કતા પર બેઠી ન બેઠી ત્યાં તો દેસાવરો સાથેનાં તેમજ પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેનાં વિર્તાનમય-દારો બિજડા લાગ્યાં છે. કામચળી મડી જ્યુર્વાવ લગીના કાલં મહેસામાં નવી રૂર્ત સંચરી છે. પ્રતિપ્રાંતે જનિર્વાસંદીઓ માતૃભાષાને માધ્યમ બનાવી રહી છે. શુજરાતની આગવી વિશ્વ ધીકને આકાર ધરી પૃથ્વી પર બિરત્તાં ઝઝી વાર નથી છતાં ક્યાં છે શુજરાત પાસે નિદેશી કે પરપ્રાંતીય અંચમણિઓનાં અસંખ્ય અર્ણુગ્રહ લાખાન્તરો પે?

બાઈ મંદવરને એક દિવસ અને ચો.ગમે દત્તો,

કહે કે અમલવાદ ખાતે મૂળસાત્વત્વ સ્વતંત્ર રહેણી-ધર ઉપાસવાને હવે, ઝાંઝી વાર નથી. પણ એ વચ્ચે, આકેક દિવસના તબુ ત્રણ અવચાર કાપકેમો પૂરવાને મટે તારી મારી પાસે થી સામગ્રી છે તે તો કહે ! આખું વર્ષ પ્રગળે આપણે શું પીરસીશું ? નાટકો નાટિકાઓ છે ? ચીત્રો છે ? વાતોઓ છે ? નિબંધો શે છે ? એ બાબતો જુલને કામમાં કઈ પેર રાકી રાખીશું ?

આ રહ્યો મધ્યમોની સામે કાચ-દબલો. એકાદ ભાઈ ચાંદણકર પોતાને વતન એકધરા બેસી બહુ રાધાકૃષ્ણનરી પ્રાસાદિક રચનાઓનાં એજકપણું અને અર્થભારવાહી અનુવાદો આપે જાય છે. ભાઈ નગીનસાહ, દામોદરની આરાધના ઝાંઝી એકલા બેસી મયા છે. માતું કું કે આ કસબને એ ભાઈઓએ રવાનસાગી કહ્યાએ પહે આશય છે. નવજીવન પ્રકાશન મંદિરનાં જોમે! મેઝા છે તેમજો મધ્યમો જ છે. તેમને હાથે યર્થ રહેલું ધારાવાહી યાનદોકન નિહાળે. એ મધ્ય કવિતા ને વાંતા લખવા મેઝા હોત તો !

અપતિ ને કીર્તિના હુકમર

સામાન્યોને કું વિનંત કરવા અત્યંતુ છું. કીર્તિની કામનાના એ પ્રકારો છે : રાનિવસ અને નિરોગી. 'કર્મમાં જ તારો અધિપત્ર છે, કલ્યાં નહિ કહી !' એવા અગ્રાહ અચાર્ ઉઠાં બની અગ્લ ગીતાશ્રવને તમારાં પ્રાધામાં નહિ પ્રાપ્ત. દ્રવ્યલાભ અને કીર્તિલાભ, બંનેના તમે સાદિત્વેએ અધિકારી છો. પણ અપતિ અને કીર્તિ બંને તમારાં વાનદ્યાં લેલી, તમારા પર લગતી ને હવ તી અથ્વે એ એક વાત છે, ને એ બેઉની પાછળ 'હુનોકમલેતી કા' વાળી રીતે એકાદ હસપ્રાન લખને લેખક હટુકો કરને દેશો હથાવે એ પ્રીત વાત છે.

સોપહલી આતમસંતોષ

દ્રવ્યલાભ, કીર્તિલાભ ઉપનાંર એક બીજા બાબત આપણું પ્રેરક બળ છે—ને એ જ મુખ્ય છે. એ છે આપણી આતમસંતોષ. અપવાદ વારીક, એ કાંઈ અપસર નોતું. માનો કે કું હિમચળ જેવા જહાડમાં પૂની અગ્નિ કે એ-જાપાનો યોધ નોઈ અગ્નિ. એ જ પ્રમાણે ધારો કે મેં આ દેશની કે પગેશરી કે ઉત્તુર માતવ-વિશ્વવિદ્યોત્તુ સર્વિજ્ઞ લેવવાનો મેઝો

બેળબો. એ વિશ્વવિદ્યોત્તુનાથી સામા રસાનંદુ એકાદ મિન્દુ ન એ મને લાધી અર્થ, તો તો કું એની જુવારીમાંથી કે લ્યા હટુ. પછી એક દિવસ મને થાય, કે અપ આનંદ તો મનમાં સમગ્લો સમરોતો નથી, અલકાઈ અલકાઈ બહાર હમે છે, એને શબ્દમાં વહારી અન્વ જનોને પણ રસમગ્ની બનાવું નહિ તો ત્યાં થગી મને જાંપ નહિ વળે. નિમ્નનંદનો આ અમર જર કુંજ અન્વ જનોને પાવાની લાગણી ને સાચી હશે. તો પેલા મિન્દુમાત્ર અતુભવમાંથી શે વાણીની અસતધારા દૂરશે. પણ એ કહું વિશ્વવિદ્યોત્તુ હટું છે તેને લાવને અટકટ વહારી વાણું, આના બે ભોલ મેળવું, તેના ચાર અભિપ્રાય કહારી લઈ, પ્રકાશને પણ બેઠએ છે અલણી નામવાંચો પ્રતાપનાકાર એટલે એ પણ પ્રકાશન થયે તત્પર બને છે, પરિણામે બહાર પડે છે—કીર્તિલેખ નહિ પણ લેખકના મતુલેખની મરજ સારતું એક યોપકું. એ એને! મતુલેખ બને છે, કારણ કે ફરી એ લખી સકવાનો નથી.

હૂપો નિમ્નનંદ

આજ પ્રથમ તો આતમસંતોષિની જ આવશ્યકતા, પછી કીર્તિની, તેથી શે પછી દ્રવ્યપ્રાપ્તિની અપેક્ષા. એ વાત કેરળ અંતરપ્રેરણામાંથી પર્વજમતી કલપના-સાબન કલાકૃતિઓ પરત્વે જ સાચી છે એમ ન માનતા. એકાદ મધ્ય-વિચેચને શે, અપમારનાં મુખ્ય પાનાને શણગારતા એકાદ લેખને શે, કાઈપણ અતુ-વાદિક ક પર્વ-અપાવને શે, અરે તમે અહીં તહીં આજા બાદા, લક્ષિત હજારા સ્ખર-ભાવપા પૂં. શિ તેને શે, સો હેલી અપેક્ષા છે આતમપ્રકળ માની, અમરે! લોહો તે એ વચિવા પામે ત્યારે ખર, સાડું મહુ' ને કહું એ ધારે તે ખરું. તમને પોત ને, એ કીર્તિના કલોને, અત્યારે આ લીએ એ ફૂલ, પ્રસન્ન કરે છે ખરી ! આ-સીમાં મેહું એવેને મલકાગા હે, એવા જુજા નિમ્નનંદે તમે તમારી એ સરજત નિહાળને હલી જોડો છો ! અપ્રમુદ જરાજર ઊતર્વા લેવે છે ! આકાર-સૈદ્ધર સતોરે છે ? સખે વચ રચને શેનવા છે ? સુરચિની ભાજનામાં હૂપી દૂધ શે આતમરચના નથી થયને ? રોજ એવટવાં સ્ખર-પૂરની અંદર મુઝાવે તો નાનકડી અને મજબૂ લેખજા તેરી તમારી

એ કૃતિ જે કાઈ જૂજ આંખો એ વાંચવા પામશે
તેને તો પછી રાખે તેવી દીસે છે ના ?

નુગરી દુનિયા

લેખકે દુનિયાને વિશે ઉપર કહી તે આત્મકસોટી
રાખ્યા વિના છૂટકા નથી. કારણ કે એ દુનિયા નુગરી
છે. સૂત્ર સંગીત ને ચિત્ર જેવા કલાપ્રદેશમાં મુરશિદ
બગર કંઈક દઈ શકાતું નથી ચુરુતો પળે ત્યાં
અનિવાર્ય અને છે. શબ્દકલાનાં ક્ષેત્રમાંથી એ સુભ્ર
રિથિત ગેરહાજર છે. અહીં તો સૌ સૌને મન
સવાશેર હોય છે, અધવાહ પથ્ય જોડા નહિ ! અહીં
મુદતનો પાથ નથી, વધની શરત નથી, હરતપ્રતને છ
મહિના પથ્ય સંધરી રાખવાનું આશર્યાદાયક નિયમન
નથી, કોઈ કુલાચાર નથી, કારણ કે કોઈ કુલપતિ
નથી. ચિત્રકારને મુખ છે, કે એની કામી કૃતિની
પાંચસો પ્રતો જાપાની બહાર પાડનારો પ્રકાશક એને
સાંપડે નહિ. કાચા તર્લકને રંગભૂમિ પર રજૂ કરવાની
કોણ હિંમત કરે ? હુડિયો થવાની જ પીક ! એમ
હરકોઈ આ...આ કરનારને કાંઈ ખાં સાહેબ કહી
જલસમાં ખડો કરી શકાય છે ? કાન અને આંખના
કલામુકત - રસારવાદની એ ચિરાંતિની સામગ્રી છે.
એમાં હાથચાલાકી ચાલે નહિ. ઉત્તાહના હાથની
માવજત, કરડી ને સુધાળી બંને કલાની, આ કલા-
ક્ષેત્રમાં અવલ રથાન ધરાવે છે. પથ્ય સાહિત્યનું ક્ષેત્ર
આપકું મોટી અરાજકતાનો ભોગ બન્યું છે. ઉત્તાહ
નામને સાર્થક કરાવે એવા પ્રથમ કારિના વિવેચકોથી
શુજરાતી સાહિત્ય ખેનસ્થિ બન્યું છે. વિવેચક દોરવતો
હોય તે વાચક પ્રગ્ન અનુસરતી હોય એ ક્યાંઈ દીકું
શુજરાતે ? સળંગ સુદીર્ઘ અને સર્વરશ્મી અંધાવ-
લોકનો ગુણો છે ક્યાંય શુજરાતે ? વર્ષે ચારેક કૃતિ
એની યે સમાલોચના સૌંદર્યનો આલોક ફેલાવે છે
શુજરાતમાં ! મદિરે જઈ દીલાં દપકાં કરી આવવાના
લોકાચાર જેવું અવલોકનકામ તો હરકોઈ પતાકડું
કરતું હોય છે. એને અવલોકન અર્થાત પ્રશ્નચિતરણ
નહિ કહી શકીએ. એ થોડું માર્ગદર્શક અને છે-પ્રુદ
લેખકને કે અન્ય લેખકને ?

આત્મપ્રસન્નતા એટલે ?

મુરશિદો વિહોણી આવી નુગરી સ્થિતિમાં લખ

નારની આત્મસંતુષ્ટિ, અને આત્મપ્રસન્નતા એ જ એક
કરોચાપાત્ર આંકણી છે, કે જે વડે એની કૃતિની
શુલ્કવત્તને એ પોતાની મેળે માપી શકે. આત્મતુષ્ટિ
એટલે બેશક આત્માની તુષ્ટિ, માણસના અંતરગમી
'સત્ય' શિવ' સુંદરમ' મહાસત્ત્વની તુષ્ટિ, નહિ કે
માણસના નાનકડા અદમ-દેહકાની તુષ્ટિ, ચપટીમાં
રીઝી જનાર પામરતાની તુષ્ટિ, સ્વાર્થપદ્ધતિ યા
પાસવનોમાં બેઠેલો અદાહાથી મુચ્છિત બની જનાર
નર્મ પ્રશસ્તિભૂખ્યા પ્રાણની તુષ્ટિ. 'ના, આપણી
કલમો પર એવી તુષ્ટિને નહિ પલાણવા દઈએ. નાન-
કહી કંડિકાથી માંડી મોટા મંચની રચના પર્થત
આપણે સાચો બોમિયો અને સાક્ષી તો પેલો, માયકો
રસાનંદી આત્મા જ રહેશે. સાચો હોંકારો એ જ
આપશે, કે શિલ્પી ! તે' જે કંઈ રચ્યું તે અજબત
તણું નિજનું છે, તારી શક્તિ મર્યાદાને આધીન છે,
તથાપિ એ હોંચ જાનુગરીથી અદ્ભૂત છે, આત્મવચના
પરવચનાથી અકલકિત છે, અને તારી પોતાની શૈલીથી
અર્થાત તારાં પુર્ણાં શીલ્પી બનેલી શબ્દસુંદરતાએ
વિભૂષિત છે. એમાં સ્વામીઓનો પ્રસાદ ભલે નથી,
છતાં એ પ્રાસાદિકતાની તે' આત્મસેતુ કહેલી કલ્પિત
ઉતારી છે. ચોરેલું, વાડે કે ઉધાર લીધેલું' આમાં
કંઈ નથી. પ્રસન્ન થા શિલ્પી ! તું નાનો છે, તે છતાં
એ મહાજનો જે પથે ચલા છે તે જ સૌંદર્યવાદનો
તું સહવાતી છે. તું પોતે પ્રસન્ન થા, પછી ખીલ્યો
થવા વિના કેમ જ રહેશે ?

સૌ સાચાને શોકતા જડશે

આ પ્રસન્નતાનું તત્ત્વ જ સાહિત્યમાં કતાં તેમ જ
લોકતા ઉભય પક્ષોને સંયોજ શકશે. અધિકારકેદે
લોકતા સમૂહ લુલ્લી લુલ્લી એણીઓમાં વહેંચાઈ ગયો
હોય તે તો સહજ છે. વાર્તાઓનો ભોગી વર્ગ મોટો
હશે, તો પથ્ય વાર્તાઓ પ્રત્યે નગરે ય ન નાખનારા
લોકતાઓની અછત નથી. વાર્તાઓમાં જે મુનશીની
કલમના પ્રત્યુત્તર અને પાત્રપ્રભાવ પાછળ થેલા
ચચેલા ધણુ હશે, રમણલાલની મુંવાળી દરસી પ્રેમ-
વાર્તાઓના મુગ્ધો ખીલ ધણુ હશે, તો ત્રીજો વર્ગ
જે જેહને તજી 'સરસ્વતીચંદ' સમી કુલીનતાપ્રધાન
કાદમ્બરીઓની નિતમ્બની શૈલીમાં જ રાચતો હશે.

નિર્મલોદયે પણ ન્યાવાસના, દરિયાના તેમજ પ્રાંધીયના, પરંપરાથી પણ વેગળા પડેલા તથા પ્રકારેને એના પોતપોતાના ભુદા ભોક્તાઓ છે. સાચા પીરસનારને ભોક્તાઓનો તોરો નથી એના પર રક્તની-નિર્મલની યાગ છે, તેના કાંઈ પણ સૈદ્ધી પોતાનો માર્ગ કરે પણ અમાઉ કહેવાયું છે તેમ સૌથી એ તો સીસ શબ્દ પરથી ઊતરી આવેલા શબ્દ છે. સમજીનું સીસ એમાં વિસરી રહે એવી નિર્મલની કમને આવશે? ભોક્તાઓની પ્રસન્નતાને લે તમે કશ કરી શકો.

ભોક્તાનું રચિતન

ભોક્તા શબ્દ જાણ છે એ ખરી વાત. બાળે એક વધુમાં વધુ વાંચે છે તેમને ભોક્તા કહી શકાયું? નાનાં મોટાં પુસ્તકાલયોમાં જઈ એનાં પત્રોમાં ડોકિયું કરે. ભોખાઈ લીલાં ધાસ પર દૂરી પડતી માથે એ ધાસની સાથે અંદર ને કાંઈ જીવું આવ્યું તેમ કરી જઈ રોમ નોતરે છે. પુસ્તકાલયોમાં પ્રજાજનોની વાચનશૂન્ય પ્રથમવાર બેઠી દેવાથી વાચકોની અભિરુચિ એવા હજાર છે. આ વાચું, ના તે વાચું, અરે પેલી મળ પડે તેવી છે, એવા કૂદકા મારેલું તરું વાચક-ગળ એકેયમાં કાઢું નથી. લૂઠ લૂઠ વાંચી કાઢે, વાંચું તેના સોમે બાગ પણ પારખીકરિત પર ટકે નહિ, વિચારની તો વેળાની લૂઠ, પ્રસન્નતાથી પણ એ બેનહોળ રહે. ને સદૃશથી કૃતિ તથા વાર ન વંચામ તેના વાચક સાચો ભોક્તા નથી. અથવા મૂળ દેષ તે કૃતિમાં તો હમી જરૂ, પણ ભોક્તાનું રચિતન નથી થાયું એ દોષ સોધી મોટા છે.

સમસાનોની કુદર

એનું કારણ કદાચ એ પણ હોય, કે વાંચકોની કુચિમાં વાચનસે પેઠા થાય તેની પૂર્વે જ વાચનના મિશ્ર-દ્રવ્ય થવા ગાંધ છે. થોડા પુસ્તકો એક કરતાં વધુ વાર સેવન થાય એ રિવાજને, થયી ચોખીએ વચર વિવેક લૂઠ લૂઠ વંચામ અને કુર કેદાય તે રિવાજના કરતાં ચારી સમજે છે!

તો : અથવાં સમેલનો એ રિવાજ
આશુવાનું સંકેતો એ રાજા
કમરે છે. -વરદ

રાખ્યો. અહીં ને બાળ્યાના વંચામ, ને ને નિર્મલો ૨૪ થાય, તેની રસ—નીસરતાનો તરિત ફેસો રાજાને હાથે ન થયા રેસો. રસ અને સુરુચિ એ પણ ઉત્પન્ન કરવાની વસ્તુ છે. જાનોનો પુરાવા વિના રસ જન્મે ક્યાથી? પચીસ પચાસ સમાનપર્ષો જો એની કૃતિને કલાક અથ-કલાક માને થરવા પણ ન સ્વીકારે, પાંચ પચીસ પાંચતો પણ એ વંચાપેલી કૃતિના મુશ્કેલનું વિવેચન કરવા ને આપાને અહીં ન લાધે, થોડો કંદાચો કાળમાં રાખીને પણ પચીસ જોડી રાખનાર કદન બે કદન થરવા મુશ્કેલો એને અહીં ન ભેટે, તે રસનારે જાણે પીએ કદ જઈ શકો રહેશે? એની કુનિયા મુશ્કેલી બનશે એમાં નવાઈ શી? એના તેલેવધ થશે.

રમે દેવતા જીવવા

એના કુપેથી જોરા, સંધસિનનો સંકલિની-રપટ સદાકળ જરૂરી છે. સામાન્યમાં સમજાઈ નથી વિવૃત સચાર થાય છે. પણ પર્વે ઉત્સવો આપરે તો દેવને કાળે છે. ઉત્સવના કાંધપર્ષ રમે દેવતા પોતે જ પોચાઈ જાય. વાક્યથીની પર્વથીમા પહેલી છેલ્લી અને સર્વમથા તો દેવી વાણી જ દેવી થટે. આ અને આવા પર્વો ને કાંઈ કાળે, તે સર્વને અત્યંત માન એટલી, કે સંધને રીતપરો, કાલમેને વિશ્વચિત કરશે, અગ્રસરને અત્યંત પૂજશે, અગિર્ન દનો, આશરવરનો અને રબન-કાંચકમેને કાંધપર્ષ અવાવશે, એની વચ્ચે, એક જ પૂજે, એકાદ નાનાડો પર્ષ એવો રાખને, કે ન્યાં રેશું ન પ્રવેશે, ન પ્રવેશે તો અદ્ય ગમી શીલું રહે, ન્યા સો-પચાસ થરવા મુશ્કેલ જ ભેસે, અને તેમો પોતાની કાંધપર્ષ રપટ સદાકળ સદાકળના નવનર્મિત રિવાજ, મેલને, આશરવર રબનારાની પીઠ કાળે, ઉતાવળિ-થને આશરે, આતેને સવાન કરે, યરમાથોને એની યાં રતિ જાણી સતેજ કરે, અને ઢોળીઓના મિરવા-વેસ ઉતરાવે.

નજીકનું જીજ્ઞુષા

પાંચ દસ જોડી જાડી તે તમારા મહિના પચાસ સોનું સાંકું કુંઘણ કાદવાની ગરર નહિ રહે. એને ખાડી રાખને રાજા કૃષે જોડીએ પીએ તે સારો મે સંધ

ગંભીર જ્ઞાનપિપાસુ શ્રોતાજનોથી રચાયેલો હતો. યુનિ-
વર્સિટીમાં માતૃભાષાને હલુ જે અલ્પસ્થાન મળ્યું
તેણે ય જે આટલાં થોડાં વર્ષોમાં શુભરાતી સાહિ-
ત્યમાં કસુંબલ લાવી લાવી દીધી છે, તે એ હિસાબે
જ્યારે તમેથી ટોચ સુધી સમગ્ર બાણતરનું માધ્યમ
માતૃભાષા બની જશે, ત્યારે આપણી સિદ્ધિઓ કેટલી
મણુનાપાત્ર, કેટલી જીજ્ઞાસી હશે! તે સમયે, બેશક જે
માતૃભાષાનું પ્રાણુ ભરીને પથપાન કરવા આડે રાષ્ટ્ર-
ભાષાને નામે કોઈ બનાવડી હિંદુસ્તાની ડોઝ વીંઝતી
ને ડોળા કાઢતી આપણા પણુ ખડી નહિ થઈ ગઈ
હોય તો, અને આપણી પથદાનો પ્રાંતભાષાની નિગૂંઢ
શક્યતાઓને આ કે તે કૃત્રિમ રાજકારણી બંધનથી
મુક્ત રિયતિમાં ઉઝરી ઉઝરી યોવન ધરી મેદાને
મહાલવા દેવામાં આવશે તો, અને ખાતરી છે, કે મહન
ગંભીર જ્ઞાનપ્રેમ અને લલિત મધુર રસાનંદ,
એ બેઉનો સમન્વય સાધીને શુભરાતી પ્રગ્ન એક જ
દાયકામાં એક પરિપુષ્ટ સાહિત્યના અશ્વિમંડપ નીચે
રમણુ કરતી હશે, અને લેખકો પોતપોતાની વલ્લભા
લેખિતીને દેણુરે કંઠે શયુગારી રચા હશે.

કૃત્રિમ રાષ્ટ્રભાષાનો ભય

કૃત્રિમ હિંદુસ્તાની વિશેનો ઉપર કરેલો બવદર્શક
ઉલ્લેખ દેશના સંખ્યાબંધ વિચારકોમાં હલ્લમાં ધોળાઈ
રહેલી ચિન્તાનો પડખો પાડે છે. અંગ્રેજી ભાષાના
માધ્યમનું રથાન બનતી તાકાદિ-પણુ અણુધટતી ઉતા-
વળે નહિ-રાષ્ટ્રભાષાએ શાકી લેવું જોઈએ એ વિશેનો
મતભેદ તો પાતળો પડી ગયો છે. પણુ એ રથાને
વિરાજનાર રાષ્ટ્રભાષા તે કઈ, આ મુદ્દા પરનો સંકોલ
શમ્યો નથી, વધારે ઉકેલ બન્યો છે. શમ્પોનો બધ્ધા
વડે જ કોઈ ભાષાની પછ શકતી નથી. ભાષાનું
માળખું પણુ નયાં શમ્પોથી નહિ બંધાય. ભાષા તો
જનહૃદયનો ઉચ્છ્વાસ છે, એ તો અપણા જ્ઞાનનો,
રસનો, મંથનોનો સમુચ્ચય છે. સેંકડો હજારો વર્ષોનાં
માનવ-જીવનની કેટકેટલી અડતી પડતી, ઉન્નતિ અધો-
ગતિ, વિચાર ને ચિંતવન, લાગણી ને કલ્પનાઓ,
શ્વાસ ઉચ્છ્વાસ, હર્ષ અશ્રુ, અરે કેટકેટલું અમૂર્ત
અને અવ્યક્ત,—તેને મૂર્ત અને વ્યક્ત કરતાં કરતાં
વાણીનો વિકાસ થયો હોય છે, એક વાક્ય પડે તે

સાથે તે બોલનારી જાતિના જીવનરહસ્યો છેક તળિયે-
થી ટહુકી ઊઠે, એવી પ્રાણુજન્ય ભાષાના ખારીક
વળોકો, મરોડો, લાલચ, વ્યંજનાશકિત, વાગ્ધર્મના
કરતાં ભાવજ્વલિને મુખરિત કરી મુકવાની તાકાત, એ
શું હિન્દી-ઉર્દૂ બનેના નયાં શમ્પોને વીણી લઈ તે
તે ભાષાભાષી સમૂહોનાં મન મનવવાની 'પેરિટી' પેદા
કરવાની બાજત છે?

રાષ્ટ્રભાષાની સાચી રચનાક્રિયા

રાષ્ટ્રભાષા-નિર્માણના આજના સૂત્રધારો આ બધી
સમજણવાળા છે અને તેઓ રાજ્યરુપો હોવા કરતાં
તો-સંસ્કૃતિકારો સવિશેષપણે છે એટલે સંસ્કૃતિકારી
દષ્ટિ તો પ્રધાન પણુ જ કામ કરી રહી છે, આપણી
લણીખરી અકળામણુ અંતમાં નિર્ધારક હરે એમ
પણુ ધારણા છે, છતાં પ્રતિપક્ષને વિકલકરતી દ્વિતર
શમતી નથી એ પણુ એટલું જ તથ્ય છે. આ બે પક્ષોનું
અસ્તિત્વ આપણે ઈન્કારી ન શકીએ, એટલે આપણે
પણુ આપણાં મન સાથે આ પ્રાપ્તનો રજાઈ કરી
લેવો જોઈએ. કોઈ ના નહિ પાડી શકે કે રાષ્ટ્ર-
ભાષાએ જન્મતું જોઈએ, પણુ તે તો એની મોસમે
નીપજે તો જ ગંભીરી લાગે. ભારતવર્ષનું પ્રમજીવન
સંકોર્ણતાને ત્યજતું ત્યજતું જેમ જેમ સમન્વયને
સાધતું જશે, પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેનો સંસ્કાર-સંબંધ જેમ
જેમ ગાઢ બનશે, સાહિત્ય-વિનિમય જેમ ઝડપથી
ચાલુ થશે, એક તરફથી ઉપરથી આંતરપ્રાંતીય જ્ઞાનો-
પાસકાની 'એડેડેમિક' આપણે થશે અને બીજી
તરફથી ધરાતલ પરથી આંતરપ્રાંતીય આમ જનતાનો
સંગમ અગાઉ જેમ યાત્રાધારોમાં થતો તે મુજબ
આપડે સંસ્કારધારોમાં થશે, માનવી માનવીને નવલ
બધુદષ્ટિએ જોશે, એનાં મેનામાં નવું અમી ઊભરશે,
અન્યોન્ય વિશે જાણવા જોવાના કુવૃક્ષ-દીવડા પ્રાણુ
પ્રાણુમાં પેદારો, ત્યારે, તે પ્રગાઢ સંપર્કમાંથી આપો-
આપ રાષ્ટ્રવાણી આકાર ધરવા લાગશે. શિન્ન શિન્ન
ભાષાઓ વચ્ચે, મોતીને પરોવતા ધાગા જેવી સાચા
સાચીની સેર ત્યાર પછી હાથ લાગશે, અને એવા
સ્વાભાવિક મિલનમયંથી જે જન્મશે તે રાષ્ટ્રભાષામાં
પ્રવેશને પોતાપણાનું દર્શન થશે. આજે ચાલતું રાષ્ટ્ર-
ભાષાનું ધરતર એ દોર ન ચૂકે એમ ઈચ્છીએ છીએ,

નિખંધોને પણ ન્હાનાલાલના, કાકારાના તેમજ માધીજીના, પરંપરાથી ધણી વેળળા પડેલા ગત પ્રકારોને એના પોતપોતાના લુધ ભોક્તાઓ છે. સામા પીરસનારને ભોક્તાઓનો તોટા નથી એના પર રત્નવની-નિમળની હાથ છે, તેની કોઇ પણ સૈદ્ધી પોતાનો માર્ગ કરશે. પણ અગાઉ કહેવાયું છે તેમ સૈદ્ધી એ તો શીઘ્ર ચન્દ્ર પરથી ઊતરી આવેલી ચન્દ્ર છે. સર્વજનું શીઘ્ર જેમાં વિલસી રહે એવી નિમ્નૈલી લઇને આવશે? ભોક્તાઓની પ્રસન્નતાને તો તમે સર કરી શકશો.

ભોક્તાનું સ્થિતિત્વ

ભોક્તા શબ્દ ભ્રમક છે એ ખરી વાત. આને જેઓ વધુમાં વધુ વાંચે છે તેઓને ભોક્તા કહી શકાયું! નાનાં મોટાં પુરતકાલેઓમાં જ્યાં એનાં પગલાંમાં ડોહાયું કરે. મોખાનું લીલાં માસ પર દુદી પડતી ગાયો એ માસની સાથે જંદર જે કોઈ જીવકું આનું તેને મ કરી જઈ રોમ નોતરે છે. પુરતકાલેઓમાં પ્રાજનોનો વાચનશૂન્ય પ્રથમવાર ઊપડી હોવાથી વાચકોની અભિરુચિના એવા હવાલ છે. આ વાચન, ના તે વાચન, અરે પૈલી મળ પડે તેવી છે, એવા કદાચ મારતું નવું વાચક-ગન એકેયમાં કાતું નથી. લૂઠ લૂઠ પ્રાચી કાદે, વાંચુ તેના સોભા લાગ પણ ધારણ્યશક્તિ પર ટકે નહિ, વિચારની તો વેળળી વ્યવ, પ્રસન્નતાથી પણ એ મેનસીન રહે. જે સરવજાળી હૃતિ તથા વાર ન વંચાય તેના-વાચક સાચો ભોક્તા નથી. અથવા મૂળ કેષ તે કૃતિમાં તો હશે જ, પણ ભોક્તાનું સ્થિતિત્વ નથી ધમ્યું એ દોષ સોધી એટલે છે.

સંમિલનોની ફેરજ

એનું કારણ કદાચ એ પણ હોય, કે વાચકોની રુચિમાં વાચનરસો પેદા થાય તેની પૂર્વે જ વાચનના મિઠાઈ-દગલા થવા માંડ્યા છે. થોડા પુરતોનું એક કરતાં વધુ વાર સેવન થાય એ સ્થિતિને, ધણી ચોપડીઓ વગર વિવેકે લૂઠ લૂઠ વંચાય અને જરૂર ફેકાય તે સ્થિતિના કરતાં સારી સમજે છે!

તો સમજો! તમારાં આપાં સંગેઓ એ સ્થિતિ આજુબાજી ઉપકારક બની શકે. અહીં જે ટોળાં ઊભે છે, તેની રુચિમાં રોમ-તત્ત્વ નથી તેની લોકધારી

રાખાને. અહીં જે આખાનો વંચાય, તે જે નિખંધો રજૂ થાય, તેની રસ—નીચરતાનો ત્વરિત ફેસલો ટોળાંને હાથે ન થવા દેશો. રસ અને સુરુચિ એ પણ ઉત્પન્ન કરવાની વસ્તુ છે. ચાનકાંથી પુરાવા વિના રસ જન્મે ક્યાંથી? પચીસ પચાસ સમાનવર્ધો જન્મે જેની કૃતિને કલાક અધ-કલાક કાને ધરતા પણ ન ચાંપડે, પાંચ પચીસ પડિતો પણ એ વંચાવેલી કૃતિના શુણ્ણ્યનું વિવેચન કરવા જે બાપાને અહીં ન લાધે, થોડા કંઠાએ કાળમાં રાખીને પણ પક્ષાંત્રી બીડી રાખનાર કંઠન જે કંઠન ગરવા શુણ્ણ્યો જેને અહીં ન ભેટે, તે રચનારો પછી પ્રીતિ ક્યાં જઈ બિભો રહેશે? એની દુનિયા તુચરી બનશે એમાં નવાઈ શી? એનો તેનેવધ થશે.

રખે કેવતા જ બેધવાય

એળા સુખેથી ભોરા, સંધમિલનનો સંજીવની-રપર્ત સદાકાળ જરૂરી છે. સામાન્યોમાં સંધારનથી વિવૃત સંચાર થાય છે. પણ પર્વો ઉત્સવો આપરે તો દેવને કાળે છે. ઉત્સવના ધાધમમાં રખે દેવતા પોતે જ બેધવાઈ જાય. બાકમથીની પર્વણીમાં પહેલી છેલ્લી અને સર્વરમણ તો દેવી વાણી જ હોવી ઘટે. આ અને આવા પર્વો જે કોઈ ઊજવો, તે સર્વને અમજ મામ એટલી, કે સંધને રીતવરો, કાતાઓને વિશુષિત કરશે, અગ્રેસરને અગ્રપદે પૂજશે, અગ્નિ-દનો, આભારવચનો અને રાજન-કાર્યક્રમેનો ધમધમાટ અવાવશે, એની વચ્ચે, એક જ પૂણે, એકાદ નાનકડો ખંડ એવો રાખાને, કે ન્યાં ટોળું ન પ્રવેશે, ને પ્રવેશે તો આજ્ઞ રાખી બેધું રહે, ન્યાં કો-પચાસ ગરવા ગુણીસા જ એસ, એને સેજા પોતાની 'ધમકે રજૂ થતા કન્દલકાની ઉચાસનાના નખાઓને નિહાળે, મૂલવે, આશ્ચર્ય રચનારાની પીઠ સાંપડે, ઉતાનગિ-યાને આશાસે, ભાંતોને સજાન કરે, સરમંથોને એની ગ્રાસ રતિ જવાની સતેજ કરે, અને ડેગીઓના મિથ્યા-વેદ ઉતારાને.

નજીકનું ઊજળું સાવિ

પાંચ દસ વર્ષો પછી તો તમારા માંહેના પચાસ સોનું સાંકડું કુંડાળું કાઢવાની જરૂર નહિ રહે. જેને બાધી આને ટોળા રખે એકાએક છીએ તે સારા થે સંધ

ગંભીર જ્ઞાનપિપાસુ શ્રોતાજનોથી રચાયેલો દરો. યુનિ-
વર્સિટીમાં માતૃભાષાને હજુ જે અવસ્થાન મળ્યું
તેણે ય ને આટલાં થોડાં વર્ષોમાં ગુજરાતી સાહિ-
ત્યમાં ક્યુમલ લાવી લાવી દીધી છે, તે એ દિસાને
ન્યારે તમેથી રોગ સુધી સમગ્ર લાભુતરનું માધ્યમ
માતૃભાષા બની જશે, ત્યારે આપણી સિદ્ધિઓ કેટલી
ગણનાપાત્ર, કેટલી કિંમતી દશે ! તે સમયે, જેણે જે
માતૃભાષાનું પ્રાણુ ભરીને પચપાન કરવા આડે રાષ્ટ્ર-
ભાષાને નામે કોઈ બનાવટી હિંદુસ્તાની ડડો વીંઝતી
ને ડોળા ફાડતી આપણા પણ ખડી નહિ થઈ ગઈ
હોય તો, અને આપણી પવદાઓ પ્રાંતભાષાની નિગૂઢ
શક્યતાઓને આ કે તે કૃત્રિમ રાજકારણી બંધનથી
મુક્ત રિધતિમાં ઉઝરી ઉઝરી ચોવન ધરી ગેદાને
મહાલવા દેવામાં આવશે તો, અને ખાતરી છે, કે મહન
ગંભીર જ્ઞાનપ્રેમ અને લલિત મધુર રચનાંદ,
એ જેણે સમન્વય સાધીને ગુજરાતી પ્રગ્ન એક જ
દાયકામાં એક પરિપુષ્ટ સાહિત્યના મહિમંડપ નીચે
રમણ કરતી દશે, અને લેખકો પોતપોતાની વલ્લભા
લેખિનીને કેપુરે કંઠે સજીવારી રચા દશે.

કૃત્રિમ રાષ્ટ્રભાષાનો ભય

કૃત્રિમ હિંદુસ્તાની વિશેનો ઉપર કરેલો ભવદર્શક
ઉલ્લેખ દેશના સંખ્યાબંધ વિચારકોનાં હૃદયમાં ધોળાઈ
રહેલી ચિન્તાનો પડખો ખાડે છે. અગ્રેજી ભાષાના
માધ્યમનું સ્થાન બનતી તાકીદ-પણ અણુઘટતી ઉતા-
વળે નહિ-રાષ્ટ્રભાષાએ રાકી લેવું બોધ્યું એ વિશેનો
મતભેદ તો પાતળો પડી ગયો છે. પણ એ સ્થાને
વિરાજનાર રાષ્ટ્રભાષા તે કઈ, આ મુદ્દા પરનો સંક્ષેપ
શમ્યો નથી, વધારે ઉત્કટ બન્યો છે. સમ્પ્રદાના બંધ્યા
વડે જ કોઈ ભાષા નીપજી શકતી નથી. ભાષાનું
માળખું પણ નર્મી સમ્પ્રદાયી નહિ બંધાય. ભાષા તો
જનહૃદયનો ઉચ્છ્વાસ છે, એ તો આપણા જ્ઞાનનો,
રસનો, મંચનો સમુચ્ચય છે. સંકેતો હજારો વર્ષોનાં
માનવ-જીવનની કેટકેટલી ચડતી પડતી, ઉન્નતિ અધો-
ગતિ, વિચાર ને ચિંતવન, લાગણી ને કલ્પનાઓ,
શ્વાસ ઉચ્છ્વાસ, હર્ષ અશ્રુ, અને કેટકેટલું અમૂર્ત
અને અવ્યક્ત,—તેને મૂર્ત અને વ્યક્ત કરતાં કરતાં
વાણીનો વિકાસ થયો હોય છે, એક વાક્ય પડે તે

સાથે તે બોલનારી જાતિના જીવનદૃશ્યો છેક તળિયે-
થી ટૂંકી ઊઠે, એવી પ્રાણુબંધ ભાષાના ખારીક
વળાંકો, મરોડો, લાલચ, બળનાશકિત, વાગ્યાથના
કરતાં ભાવધ્વનિને મુખરિત કરી મુક્યાની તાકાત, એ
શું હિન્દી-ઉર્દૂ અનેના નર્મી સમ્પ્રદાયે વીણી લઈ તે
તે ભાષાભાષી સમૂહોનાં મન મનવવાની 'પેરિટી' પેદા
કરવાની બાબત છે !

રાષ્ટ્રભાષાની સાચી રચનાક્રિયા

રાષ્ટ્રભાષા-નિર્માણના આજના સૂત્રધારો આ બધી
સમજણવાળા છે અને તેઓ રાજપુરુષો હોવા કરતાં
તો સંસ્કૃતિકારો સવિશેષપણે છે એટલે સંસ્કૃતિકારી
દષ્ટિ તો પ્રધાન પણે જ કામ કરી રહી છે, આપણી
બધીખરી અકળામણ અંતમાં નિરર્થક કરે એમ
પણ ધારણા છે, છતાં પ્રતિપક્ષને વિકસકરતી દ્વિતર
સમતી નથી એ પણ એટલું જ તથ્ય છે. આ બે પક્ષોનું
અરિતત્વ આપણે ઈન્કારી ન શકીએ. એટલે આપણે
પણ આપણાં મન સાથે આ બાબતનો રોશ કરી
લેવો બોધ્યું. કોઈ ના નહિ પાડી શકે કે રાષ્ટ્ર-
ભાષાએ જન્મવું બોધ્યું, પણ તે તો એની ભોક્ષે
નીપજે તો જ મીઠી લાગે. ભારતવર્ષનું પ્રમજીવન
સંકોર્ષોત્તરે ત્યજવું ત્યજવું જેમ જેમ સમન્વયને
સાધવું જશે, પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેનો સંસ્કાર-સંબંધ જેમ
જેમ ગાઢ બનશે, સાહિત્ય-વિનિમય જેમ ઝડપથી
ચાલુ થશે, એક તરફથી ઉપરથી આંતરપ્રાંતીય જ્ઞાનો-
પાસકોની 'એકેડેમિક' આપણે થશે અને ખીજી
તરફથી ધરાતલ પરથી આંતરપ્રાંતીય આમ જનતાનો
સંગમ અગાધ જેમ યાત્રાધારોમાં થતો તે મુજબ
આપે સંસ્કારધારોમાં થશે, માનવી માનવીને નવલ
બંધુદષ્ટિએ બેશે, એનાં નેત્રોમાં નવું અગ્નિ જિલરશે,
અન્યોન્ય વિશે જાણવા બેવાનાં કુતૂહલ-દોષા પ્રાણુ
પ્રાણમાં પેટાશે, ત્યારે, તે પ્રગાઢ સંપર્કમાંથી આપો-
આપ રાષ્ટ્રવાણી આકાર ધરવા લાગશે. લિન્ન લિન્ન
ભાષાઓ પ્રત્યે, ભોતીને પરોવતાં ધાગા જેવી સાચા
સામ્યની સેર ત્યાર પછી હાથ લાગશે, અને એવા
સ્વાભાવિક મિલનમાંથી જે જન્મશે તે રાષ્ટ્રભાષામાં
પ્રત્યેકને પોતાપણનું દર્શન થશે. આજે ચાલતું રાષ્ટ્ર-
ભાષાનું ઘડતર એ દોર ન ચૂકે એમ

પાઠ્યપુસ્તકોનું ગુજરાતી

આવી સ્થાવરભવનોદર નિર્વાજ રાષ્ટ્રભાષાનું નિર્માણ એ નજીકમાં નજીક લઈ આવતું હોય તો તેના ઈલાજ પ્રત્યેક પ્રાંતે પ્રદેશે પોતપોતાની ભાષાની અને સાહિત્યની સમુજ્ઞતા પર પુરું ભેજ દેવામાં રહી છે. પોતાના ભૂમિરક્ષને પચાવીને પછી એ અન્યનું સત્ત્વ ઝીંકવા જશે તેજ ઝીંકી શકશે. બાળપણથી લઈને પી. એચ. ડી. ના વર્ગે પર્ષતનાં આપણાં પાઠ્ય-પુસ્તકોમાં તમે આજે ઉડિયું તો કશું તદ્દનિહી ! એક ધારું ભાષાશિક્ષણ એમાં નથી. એ શિક્ષણકર્મમાં તળિયાથી રોચ લગી કોષકતી જતી નક્કર ધાટદાર ઈમારતની રચાપત્યનિષ્ઠ રચના નથી. અથવાહોં સિવાય આપણી ગુજરાતી પોથીએમાં બાળકો એ વાક્યો બલે છે તેની રચના ગુજરાતી વાણીને અગાડનારી છે, કારણ કે વાચનકર્મનું નિર્માણ ગુજરાતી વાણીના અર્થોને હાથ નહિ પણ સાળાના ઉપરી અધિકારીએની ભાગીદારીમાં અગર કૃપા હેઠળ કમાણીને ધધે મલાવનારા ડેપુટીઓ-માસ્ટરોના હાથમાં છે. કેટલાંએક રજવાડામાં આજતાં ગુજરાતી પુસ્તકો તો જુઓ, ચીતરી ચક્રો, રાજકુળો પ્રત્યેની ખુશામદખેરિ કિંવા રાજકુળોનાં કોમી મળકપી ઝંડતં પડે પ્રેરિત એ લેખન ગુજરાતી છે ખરાં ? ગુજરાતના આતમાની ઝોળાજ આપે છે ખરાં ? એમાં નરસિંહ, પ્રેમાનંદ કે કોત ગોવર્ધનરામે ઉપારોહી, સલુણી ગૂર્જરીની સુરત જડે છે લગને ? ઉર્મી ભાષાનો ઉપયોગ કોમી હજિએ ગુજરાતીને નિરૂત કરવામાં થઈ રહી છે તે તો તમે જાણો છો ને ?

બલે થોડું મોડું થતું

મેઘુ જેવું મહાભારત આ કામ આઠે પાડું છે ત્યાં સુધી, નેખથી સિખ સુધીની સાંત્રિપાંચ અને સંવાદી ગુજરાતીનાં સિંચાઈ દાખા બે લખકા સુધી પ્રગ વાકીને પ્રુટ ન કરીએ ત્યાં સુધી, ગરે શિક્ષણ-કર્મની બહારના વાચનપ્રદેશમાં પણ લેખકોની કલમે સામી ગિરા ગૂર્જરીનો અનુભવજુદર આકાર ઊભો ન કરી શકે ત્યાં સુધી, બનાવટી તો રું નક્કર રાષ્ટ્રભાષાને ય આપણે, એના જુદા જ રચાતને હાર્દિક બનાવવાને ખાતર, સાચાં અમૃત ચોષદિપાંની રાહ એવાને વિનવવી રહેશે.

સાચો સંસ્કાર-વિનિયમ

હિંદી અને ઉર્દૂને આપણે આવવા દેશું. બલે હાર્દિક નિમગ્ન થઈ, પ્રેમથી તેમાં રસું, અને ગૂર્જરી-દારે સકારરું, એનાં કુલધમ્મક સાચાં મર્મરવાપોને અપનાવશું, પણ તે કઈ રીતે ! એનાં વિલાસો, સાહિત્યસંવેદનોમાં આપણા સાચા પ્રતિનિધિએને મોકલીને, અને એના સાચા પ્રતિનિધિએને આપણે આંગણે ઉતારીને, એના સાવરે સજ્જોગી રાત્રો જૂની સંસ્કાર-પુરુષએ મહેકતી સાચી હિન્દી તથા ઉર્દૂને આપણે ઐતિહિક વિષયો તરીકેને આકર્ષક રચાન આપણી વિલાપીકમાં આપણું. એ ભાષાઓનું જ શા માટે, મરશી, મન્દી, તેલુગુ ને મારિમરીનું પણ આપણે આ રીતનું નિઃકલ્પ પરસ્પરના સંસ્કારવાહકો દારા સિદ્ધ કરશું. ગુજરાતનું સર્વોચ્ચ તત્ત્વ એની કને કીર્તિવંશું ને એમનું સર્વોચ્ચ તત્ત્વ આપણે અંજલિમાં ઝીવશું. પરસ્પર રેણું દેશું. પણ નહિ બૂલિએ મુદાની આકાંક્ષા, કે 'સાંત્રિપાંચ સુરંગ બ્યંજ અતિશે ધરો ચિરા ગૂર્જરી !'

શિક્ષાપાત્ર નહિ ધરીએ

કારણ કે તેનું સાંત્રિપાંચ સ્વરૂપ ગિરા ગૂર્જરીને ધારણ કરાવ્યા પહેલાં આપણે બહારનું એ કંઈ અપનાવના જશું, તે કંઈલના શિક્ષાપાત્રમાં પડતા ધનિક-ધરના એકાધક જેવું હશે, સમાનધર્મીઓ વચ્ચેનું સ્વાત્ સહભોજન નહિ હોય. અને હલુ આપણે તાલેવાન બની ગયા નથી. ઝીલા મોટા અપરંપાર માનવભાવોનું વહન કરનારી વિચારધન, રસજતી માતીને ગુજરાતે સિદ્ધ કરી નથી. હલુ તો બપોરણુ પણ શીખીએ ઝોએ, ચોકકસમર્ધી છેક બહાર નીકળ્યા નથી. ગુજરાતી વાણી વપરાઈને રીકી જતી નથી. વિવેચના તો પ્રારંભિક અવસ્થાને પણ વટાવી રહી નથી.

અસ્થિર મૂલ્યાંકનો

ને મૂલ્યાંકનો આપણાં હલુ વિશદ બન્યાં નથી, ગમા અલગગાના પાનાં ટપાં નથી. ચિંતન આકર્ષક નથી. નારીનું આલેખન તો કહેશે કે એને કાં સાધી કે માતા તરીકે જ ચીતરશે. પ્રણય-તે! કહેશે એમાં રખે ભોગ્યાસકિત આલેખાઈ જાય ! મમજીની—તો એને સર્વગ્રુહસંપન્ન અથવા અન્યાજનો ભોગ જ બનાવવો.

સંપત્તિવાન—તો એની કુમળી લાગણીઓની સારવાર મત્તવાતી કદમો જ કરે, અરપૂર્ય—તો એની સામે હિંદુ નતિનું, ઘોર અપરંપી સિવાય એકેય સ્વરૂપ ન આવે-ખાય. મુરિલમ સંસારનાં તો આરણ્ય જ બીડેલાં. છાપાં તો એની વળી સાહિત્યને વિશે ગણના કેવી ! નાટક તો અવેતન રંગભૂમિ ભગ્વે તે કચરાપટ્ટી હોય તો થે વાડમય. ખાકી ધંધાથીઓએ પોણાસો વર્ષોથી ભગ્વેલી કુડીબંધ કૃતિઓને કેાણુ ઝોળખે ? એના નવાં નાટકોને પણ કથો પડિત અવલોકે, આલોકે છે?

સમન્વયનું માધુર્ય

આમ નોંધએ તો ગુજરાતી વાણીનું એકાણુ એક સુવિશાલ પટ પર વિવિધ રીતે આલો રહ્યું છે. પણ એના સમગ્ર ક્ષેત્ર પર સર્વગ્રાહી મરુદ-દષ્ટિ આપણી પડતી નથી. જેમાંથી સમન્વય જન્મે તેવો વ્યાપક બને તલભામી દષ્ટિનિરૂપ આપણો યતો નથી એટલે પછી કયાં કયાં પ્રેરક બળો ગુજરાતી જીવનની ધરાને ઉચ્ચાવી ઉપર તળે કરી રહેલ છે તેની ખબર પડતી નથી.

સિદ્ધાંતોની તારવણી તો પછી ખોટીલી જ બને. એક પક્ષ કહે, કે લેખકોને જીવન પર જ પકડ નથી. પ્રતિપક્ષ ઉત્તર વાળે, કે જીવન તો આક્રેટે આવતું હોય છે પણ તેનું સંવેદન નીપજી કંઈપનાનિષ્ઠ કલા-વિધાન પરિણમતું નથી. શું સાચું હશે? સાચું તો આ છે, કે આપણે ગુજરાતી લેખકો યુગકાલીન જીવન-સરવાળા એક તુચ્છ સંઘર્ષની વચ્ચે આવી

પડ્યા છીએ. આલા બનીને એ ખંસસજનીની લીલા નિહાળી રહ્યા છીએ, હવે આપણે એ લીલાનાં પાત્રોની દયા પૂરી કરી objective-વસ્તુલક્ષી વિલોકનશક્તિ ડગવી નથી, એ દષ્ટિના ઊધાસના આડે અનેક વિધિનિષેધાત્મક નિયમોના નૈતિક તેમજ સામો-જિક-કામ કરી રહ્યાં છે. સમન્વયગ્રાહી બનવું એ કપરું કામ છે. પણ સમન્વયભામી બન્યા વગર સાહિત્યની સમૃદ્ધિ નથી. એકાંગિતાનો અતિમવાદનો આપણા કસબ સાથે કુમેળ છે. 'we are the music-makers' એ સૂત્ર સાહિત્યવિધાયકોને ઝોળખાવવા માટે મરાહર છે. music-makersનો અર્થ જ આ છે : સમન્વય સાધનારા, સર્વાંગગ્રાહી સંવાદિત્વ નિપજાવનારા, સર્વ રસજોની મધ્યસરની મેળવણીમાંથી માધુર્યના સજ્જકો, માનવી મરદ હો કે ઓરત, મૂઢી-દાર હો કે મજૂર, સતી હો કે કુસદા, ગોરા હો કે કાળો, સંત હો કે શક, સુંદર હો કે કદરૂપ, માનવી એ માનવી જ છે, એ છે આપણા અવગાહનો વિષય; એની માનવતાના સારામાફા સર્વ ઝંજોની ખેલાતી લીલા, એ છે આપણા વિચાર, સંવેદન અને કંઈપનની વસ્તુ; અને એવાં રસાયનમાંથી જે આપણે નિપજાવવાનું છે, તે છે આ સમન્વય-માધુર્ય : we are the music-makers. *

* ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ—સંમેલનના સોળમા અધિ-વેશનના સાહિત્ય—વિભાગના પ્રમુખ તરીકેનું વ્યાખ્યાન. ગાજકોઠ તા. ૧૮—૧૯—૨૦ : એપ્રિલ ૧૯૪૬

કે. કે સુધીના ઘઉં, ટીચણ સુધી વધેલા મચ્છા, શિયાળાના સ્પેસોમાં લેરમાં લાઈ રહ્યા.

સાં સિતેર વરસના શુદ્ધા ય, મોલનાં એ રૂપ ભેઈને મોલી બેઠા : 'આવે મોલ તો અમારા આખા અવતારમાં ય નો'તો બાક્યો.'

અને, જેમ રૂપાળી વડુનો વર ઉભરશે વેઠે એક-ક્રીતા પુત્રનાં માળાપ ચિતા સેવે તેમ એકૂતોના અંતરમાં ય ફક્ક હતી : 'કંઈને કંઈ થાય! કા તો કિમ પડે કે કા તો તો ગેર થઈ!'

લીલાં લાકડાંને ય એક શતમાં સૂકી દે એવી મોપની ટાક પડ્યા લાગી.

જે દિવસે અગ્નિ ખૂણામાંથી મોખાર વાવેરા વાટે તે રાતે તો રૂપવાળિયો, ભમવાં પડી રહેલા ભણે પેલા દખલોતો શિરવા વાપરે એ વાત તો આપા હાથ ન લઈ દેવાના હોય!'

અને એક કમનસીમ દિવસે એમ ન બન્યું : એ આખો ય દિવસ મોખાર વાવેરા અવિરત ફૂંકાયો. સાંજ પડ્યાં જ શિરવાના વિંઝણા ટોળાવા લાગ્યા. સમજતું હતું એવું માનવી માનનાં મોતિયાં મરી ગયાં : 'આજ નહીં કિમ પાડવાનાં!'

અને પડ્યાં જ. લીલાં કલકલતો મોલ ફિકો પડી ગયો. ચણના પોપટા ભણે અગરખના બની ગયા, ધકડનો કંડીઓ કમળની-ભણે ભજમની કરામત! અને આરે બાજુ હાહાકાર વરતી રહ્યા. ભણે કાગડા કચેળી બેઠા!

સાં સિતેર વર્ષનો ઊંડી ગતરી ગચેલી અગ્નિ વળી બોલી બેઠી : 'આવે હાહાકાર તો આટલી ઉંમરમાં ક્યારેય ન'તો લેઠો!'

એકૂતોએ લેણદાર આગળ લમણે હાથ દઈ લાચારી કરવા માંડી : 'એક જ મહિના ધકડી નહોતો શો દિવાળી ઉપર તો—'

તો વળી મુંઝઈ અમદાવાદ જેવા શહેરમાં નોકરી કરતો વર્ષે આમ માળાની મદદે ધાયો : હાપમાં આ કિમના હાહાકારની હકીકતો હાપવી ને લોકસેરકોની જાણમણ આગી વંતોએ પાસે લેખ લખાવ્યા : '...ના બેઠેલોને ...ના દરબારે રાહત આપવી ભેઈએ આ આવતું મહેસુલ મારે કરવું ભેઈએ...'

પેલાં સરેલાળવાળાં માંડવી હસવા લાગ્યા : 'અરે મહેસુલ તે કેહાં લન માફ થયું છે કે થશે!...'

શહેરમાં સલાઓ બારાઈ ને દરવેઝે થયા. અને એમ શહેરનાં માનવીઓએ, ટપાલના કોષળાઓ અને તારનાં દોરડાં મારફત એ રાજ્યોના રાજ્યમહેસમાં રંગબાજુ મચાવી ચડ્યું : 'તપાસ કમિટિ નીચે, બહારનો-બનતામાંથી ઓફિસર ચૂંટા.'

આ ઉહાપેહેલે તો એકૂત લોકોને ચિંતામાં નાખ્યા : શું કામ આમ કરીને દરબારને હાઉંતો હશે?'

પણ લાં તો એ કિમ પ્રદેસમાં અને શહેરનાં હાપમાં ખગર આવી : 'તપાસ કરવા માટે એક બહારના મચ્છુસને ઓફિસર તરીકે નિમંત્રવામાં આવે છે.'

ભુવાનોને આનંદ થયો. આપેડો અચરજ પામ્યા, ભયારે શુદ્ધ તે, 'અમે રાજને ન મોળખતા હોઈએ ત્યારે ને? માથે આ ધોળાં કંઈ અમર્યા નથી આપ્યાં. આમ કહી ઝાલટાની પેલી તપાસ કમિટિ ભણે ભય આવતો હોય તેમ ફિકર સેવવા લાગ્યા.

તેમાં ય વળી પેલો ઓફિસર તો મોળખીતો માણસ હતો. પરીક્ષક તરીકે કેળવથી ખાતામાં દરેક વર્ષે નોકરી કર્યાં પછી એના દુરમન વર્ગે લાયક દુરમનનું તહોમત મૂક્યું ને એમ રાજ્યની નોકરીમાંથી કમી થયો, એ પછી કોંગ્રેસમાં બેઠાંથી પણ એમાં ય પેલાં દુરમન વર્ગે તો કહેતા કે ધારાસભાની-સમયસમી અગવળ વખતે ઉધરાણામાંથી પેસા મારી ખાધા ને ફરી રૂપાળી હવેલી ઉઠાવી. હવેલી અપૂરી રહી ત્યારે કે' કે એ તો ચક્કચળ બંધ પડી એટલે આવે ય તૂટી ગઈ...

ગમે તેમ હોય પણ ગામ લોકોને એકંદરે આ એફિસર ગમ્યો તો ખરો જ બીજું બધું તો ઠીક-માઠી આપવી ન આપવી એ તો રાજના હાથની વાત છે પણ મેં ખોલીને અરજ તો કરી ચકારો ? તો કોઈ કોઈ તો વળી છેક મૂળનો ભેદ બાણી લાવ્યા હતા 'આ તો આપણા દિવાન સાહેબના સગા થાય છે એટલે એ કરશે એ થશે : 'લખ્યું વંચાશે ભાઈ.'

એ જણની બનેલી કમિટિમાં એક રાજ્યનો ઑફિસર પણ હતો. એ ય સ્વભાવે મીઠો હતો.

પેલી જાડી જતરી ગયેલી આંખોને તો સમય બદલાઈ ગયેલો જ લાગતો હતો. નહિ તો આ કમિટિ શી ને તપાસ શી વળી ! એમને ય થવા લાગ્યું કે તપાસ કમિટિ નીમાઈ ત્યારે તો રાહત મળવાની જ. આંધળો માણસે ય ખળાંમાં પડેલી એ હાંથિયો પેપરમાં હાથ નાખીને કહી શકે કે કંઈજ રહ્યું નથી.

જેમ કોઈ ભગવાનનો દૂત મુકિત આપવા કીતરી પડ્યો હોય તેમ કમિટિની આગતા સ્વાગતા થવો માંડી. પેલા છુટ્ટા કહેતા તેમ. 'બૂધાનો માર્યો જાયું છુવે પણ શેરકાનો માર્યો તો નીચું જ ધાલે.'

અને શા માટે માત્ર શેરકો જ ? એ લોકનેતાએ 'ગામનો સુધાર પાવા (ખાટલાના) સારા ઉતારતો લાગે છે.' આટલું કહે એટલામાં તો બે જોડ પાવા તૈયાર થઈ જતા. એક ગામમાં ધડેલા પાટ જોઈ ને સોંદરે (એ પોતે તો લોકસેવક તરીકે જ પોતાની જાતને ઓળખાવતા. પરંતુ લોક તો એમને સાહેબ જ કહેતા હતા) - 'વેચાતા તું આપે ?' આટલું પૂછ્યું એટલામાં ગામ તરફથી સાહેબને બેટ આપવામાં આવ્યા. ગણત્રી કંઈ ખોટી ન હતી : 'હજાર રૂપિયાનો ગામને કર બચે તો પચાસ સોનાં લાકડાં આપવાં શા ખોટાં ?'

અને આટલું હઠાપણ તો હરેક ગામમાં હોય જ ! 'આ ગામમાં ડાંગરનો પાક સારો થતો લાગે છે ?' સાહેબે કહ્યું પણ ગામ લુપ્ત લાગ્યું.

પેલા સરકારી અમલદારે ટકર કરી. 'તમારા ગામમાં કોઈ અક્લવાળો નથી લાગતો.'

'શી વાત કરો છો મિ. તરવાડી ! નાના ! હું તો લોકસેવા કરવા નીકળ્યો છું કે—'

'પણ સાહેબ આપને ય પેટતો વળગ્યું જ છે ને ?' ગામના આગેવાને બુદ્ધિ હેનાતું પૂરવાર કરી આપ્યું.

'એ તો છે જ.' સાહેબ હસ્યા.

'તો બસ ત્યારે.' સરકારી ઑફિસર બોલ્યા.

અને ગામ આગેવાને એ લોકસેવક માટે ખાર માસની ખીચડી ગામનું માફું ભેડાવીને મોકલાવી આપી.

અને ગામ એક તરફ સાહેબની તપાસ ચાલતી હતી, બીજી તરફ પેલી અધૂરી હવેલી આગળ ગામ આંખે જતાં હતાં.

એક મહિનામાં તપાસ પૂરી થઈ. શહેરનાં છાપાએ એ માગણી કરવા માંડી 'કમિટિએ જેમ બને તેમ વહેલી તકે રિપોર્ટ' બહાર પાડવો જોઈએ.' આ પછી તો છાપાએ શહેરમાં બેઠે ફરિયાદો પણ નોંધવા માંડી : 'કમિટિનો રિપોર્ટ' બહાર પડ્યા સિવાય 'ફાંણી' ગામમાં રાજ્ય મહેસુલ ઉધરાવવા માંડ્યું જો એ જુલમ કહેવાય. રિપોર્ટ' બહાર ન પડે ત્યાં સુધી...'

સુધી ને સુધી ! છાપાં મહેસુલ ખાતાના ઑફિસર પાસે જાય, ઑફિસર સાહેબ, 'હલુર'ની કુરસે એ વાંચી-સંભળાવે ને હલુર એ પર વિચાર કરે તે પહેલાં તે તલાટી કોથળીનાં ચોં બાંધીને ય રવાના થઈ જાય !

આખરે રોટ ગેઝેટમાં કમિટિનો રિપોર્ટ અને આઝ્ઝાની મહેસુલ સાફ કરવાની બહામણ આવી. સાથે સાથે 'હલુર દુકમ' પણ 'ત્યાં ત્યાં કળ-તર જમીન છે (પાક પ્રમાણે રાજ્યનો દરસો-જાણે ભાગે ચોષાઈ-લેવાતો હોય તે) ત્યાં ત્યાં આપોઆપ માફી આવી જાય છે ખાસી મહેસુલી પ્રમાણમાં ઓછો વત્તો પાક જોવાની પ્રયાજ નથી !... હા, દુકમમાં 'અચકત' જોડતને મહેસુલ બાણી રાખવા નેટલી રહે-મિલતની જરૂર હતી.

આ ફેસલો સાંભળતાં જ ગામેગામ કષ્ટાટ વધી પડ્યો. પેલા લુપ્તગામને આધેડોને જાંડવા માંડ્યા : 'આ નવા થંચાતિયા બિડ્યા છે તે, ગમ તો પડે નહિ ને બસ આપો મારી... અરે ગધેડાં તો કોઈ દન રાજે આપી છે મારી કે ચાલશે !... નકર અમે

કર્ષ મુરખા હતા કે-આ ધોળાં કર્ષ અવશ્ય નથી આપ્યાં !

આધિરોએ જુવનો ઉપર અપજ્ઞાનો ટાપલો ઓઢાડ્યો : આ જુવાનિયા ન હોય એવા યાગ્યા કરે છે, ઓઢો પછેડી હને વેશે તો આપનો પડશે પણ લટકાતું આ ખરચ થઈ એ-રાહત વેશે ય રૂપિયે બે માર આના ઊરવો પડશે.

ન્યારે જુવનોએ શહેરમાં વસતા સખીએક ને ઓપવાડાઓ ઉપર દોષ ઓઢાડ્યેલ 'એમણે જ આ બધું કગમું ભાઈ, નકર ત્યા બેઠે સભાઓ ન ભરી હોત તો-પણ આ તો ત્યા બેઠો બેઠો મંડા આઉંસોઈ' ફટવા. ઇરાવોનાં ભરી ભરીને બગચિયાં એકદર્વા ને તાર ઉપર તાર ઢાક્યા... નકર એ બધે લાગ્યો ન કર્યો હોત તો કમિટિયે ન નિમાત ને આ ફરિયા પાછળ બખબે આનાનું ખર્ચ જીતવું એ ય ન જિતવત—

'અરે હજુ ખરચ ઉતવું' ક્યાં છે ? પેલા શુક્રા ડાકે હસાવ્યાં હસાવતાં-નિગમનકે મગ્ન હોય તેમ બેઠા ક્યા સાગ્યા, 'હજુ તો શેરમાં એ બધો તાવકો કર્યો એનું ખરચ તો જિલું જ છે, એ આંકડો તો હજુ ઊતરવાતો છે.'

અને આ સાંભળીને તો ગામની સ્ત્રીઓ સુદાં કળેળી બેઠી : 'આ મારા પિટયાં શેરમાં રહ્યાં રહ્યાં એમના આપને (રાજને) નમ્રા શેર કર્યો ને ઉપરથી પાછા-આવે તો ખરા ખર્ચો લેવા.'

ત્યાં તો સહેરમાંથી આઠ રસ કાઢીકર્તાઓનું ડોળું જીતવું રતો.

શેરોની નજરે તો પરચાના પાક્ય ગયું... એ શેરોએ સજાર-હરવા મરે યાળો પીટવાનું કહ્યું પણ યાળી પીટનારો ય સાચું જુવે તો ને ? અને ઘેર ઘેર

કરવા નીકળ્યા ત્યારે તો જવાનમાં ચૂપ આગળથી ગળિયે જ સાંભળવા મળી.

મહા મુશીબતે લોક બેગા થયા પણ પરિણામ જોતાં તો આ શહેરના નવલોદિયાઓને લાગ્યું કે એ આપણને સાંભળવા નથી આપ્યા પણ સંભળાવવા ન્યાયો લાડવા આપ્યા છે... એક બે ગામમાં તો, ખાર મારવા ટોળે વળ્યાની ય પ્રતીતિ થઈ...

અને ગ્રામ જેની વહારે આપ્યા હતા એ જ સામા જીક્યા જીકી લટકાઓના જોર વિષે તો પૂછવું જ રું.....

રામરે એમને કાન પકડી પકડીને માઢીએ ચ-હાવી દીધા.

પેલા સેવકે તો વિચારમાં જ પડી ગયા ન્યારે એમને આમવાન શાન્તવન આપતેર હતો : 'ગ્રામ દિંમત હારે ન આવે... આમણે હજુ ધણું બધું સંજવણું છે... શેરોને સમજાવતા પહેલાં આપણે જ ધણું બધું સમજાવવું છે...'

ન્યારે શેરો પછુ મહેસુલ સાથે પેલી બે આની બર્બા પછી નિરાંતથી વિચાર કરવા લગ્યા : 'આમાં મારો બેટો વાંક કનો કાઢવો ?'

જીર્મિ ય પાસે એ જવાબ હોય તો એક પેલા જીકુઓ પાસે જ હતો : 'વાંક વિધાતાનો ભાઈ. જાકી તો કેતા જતા. પણ તમે બધા નવલોદિયા માનો તો ને ?' અને જુથ ચર્તા ચર્તા ઉપેડના : 'અ-અને ય મારું બેટું લાયકું તો હતું કે આ જુની આંખે નવાં ચેટક-રાજ વળી લમારી કમિટિ નીચે ને વેરો મલક રહે એ-હા...હા...હા... પછુ આખર અંજો જ ખરા પાયા, જુની આંખે નવા ચેટક તો ન જોવા મળ્યા પણ તમને-નવી આંખોને જુના ચેટક તો હા...હા...હા... રાહત તો સંજીવ પણ મારો બેટો આ તો જીવો રાહત વેરો હા...હા...

કાવ્ય અને સત્ય

રામનારાયણ વિ. ખાંડે

આપની સમક્ષ, ફૂલ નહિ તો ફૂલની ખાંડડી રૂપે, જે એક વિષય મારા મનમાં ધણી વર્ષોથી ઘોળાયાં કરે છે તે રજૂ કરવા રજા લઉં છું.

વિવેચનની તાત્ત્વિક ચર્ચામાં આ પ્રશ્ન એક કે બીજો રૂપે વારંવાર ચર્ચાય છે, તે એ કે કાવ્ય-એટલે કે વાદ્યમય કલ્પનોત્પત્તિ સર્જનને સત્ય સાથે શો સંબંધ છે? ધણી કહે છે કે કાવ્ય એ સત્યનું સૂક્ષ્મતર સ્વરૂપ છે. સદગત નરસિંહરાવે એક પ્રસંગે પુણ્ય પ્રકાશ કરી કવિતા દેવીને “દિવ્ય સત્યનું દર્શન સૂક્ષ્મ પ્રવેશથી કરનારી, અને અદ્વૈતિક શક્તિથી હેતુ પ્રદર્શન કરાવનારી”^૧ કહી છે. આ મત કહેશો બધો વિસ્તૃત છે એ શ્રી. મેઘાણીએ ‘પરિબ્રમણ’માં ઉતારેલા વાક્યથી સમજાવશે:

“મહાન શેખર હમેશાં અચૂકપણે પોતાના વિષયથી બરપુર હશે, કલાથી નહિ. વધુમાં વધુ બંધીત સાહિત્યથી લઈ, હળવામાં હળવા સાહિત્યમાં અનિવાર્ય સૌંદર્ય એ કદત એક જ છે: સત્ય.”

કવિતા અને સત્યના સંબંધ વિષેના આ મત આ સ્વરૂપે ઉલ્લેખાય છે તે કરતાં પણ વધારે, ચાત કે અચાત રીતે સ્વીકારાય છે. સાહિત્યની ધણી કૃતિઓના વિવેચનમાં તે અણુએ અણુમાં અંત-ગત રહેલો હોય છે. ધણી તો આ મતની વિરુદ્ધ કંઈ કહેવાનું હોઈ શકે એવું પણ લાગે જ. સ્વીકારે અને છતાં વિવેચનની તાત્ત્વિક ચર્ચામાં આ બહુ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. અંગ્રેજીમાં જરા જુદા નામે આ પ્રશ્ન મેં વારંવાર ચર્ચાતાં જોયો છે. અને તેના પાંચો આપણા વિવેચન સાહિત્યમાં પણ જરૂરી. એવા ઉલ્લેખો જોઈને બેગા કરવા કરતાં એને એના ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં રજૂ કરવો એ ચર્ચા મટિ વધારે પ્રસ્તુત અને ઉપયોગી છે. મહારાષ્ટ્રના એક સંખ્યપ્રતિક વિવેચક અને વાર્તાકારે એક વખત ચર્ચામાં કહ્યું: “સંગીતનો, એક સ્વર નીકળે, કે

એક રાગ ગવાય, તેને તમે સત્ય કે નીતિને અનુકૂળ કહેશો કે અતિકૂળ? એને સત્ય કે નીતિ સાથે શો સંબંધ છે? નીતિની ચર્ચા નીતિશાસ્ત્ર કરે, સત્યની ચર્ચા ધર્મ કે દિલ્લસી કરે, કલાની કૃતિ પોતાના સ્વરૂપે કલાની કૃતિ હોય એટલું બસ છે. એને નીતિ કે સત્ય સાથે કશો સંબંધ હોઈ શકે નહિ.”

પણ આ રીતે એક કલાના દષ્ટાન્તથી નિયમ બાંધી તેને બીજી કલાને લાગુ કરવો એ મને પ્રમાણિક પદ્ધતિ લાગતી નથી. કલાનું સામાન્ય સ્વરૂપ સમજવા બંધી કલામાંથી લાક્ષણિક દષ્ટાન્તો લઈએ એ એક વાત છે, અને એક કલાના દષ્ટાન્તમાંથી નિયમ બાંધી તેને બીજી કલાને લગાડીએ એ બીજી વાત છે. કાંઈ પણ એક કલાના સ્વરૂપની ચર્ચા તેનાં પોતાનાં દષ્ટાન્તોથી જ કરવી જોઈએ. એક કલાની ચર્ચામાં બીજી કલાનું સંમર્શન મળે તેમાં કશો બાધ ન હોઈ શકે, પણ બીજી કલાને તેથી વધારે મહત્વનું સ્થાન આપવું એ અનિષ્ટ કબજગીરી છે.

ત્યારે હવે આ પ્રશ્નને હું નમ્રપણે મારી રીતે આપ સમક્ષ ચર્ચા કરાવવા પ્રયત્ન કરીશ.

કલાનું બેઠકતરત્વ તેનું ઉપાદાન છે. તે ઉપાદાનથી જ તેનું સૂત્ર-સ્વરૂપ ધમય છે. કવિનું ઉપાદાન વાદ-વાણી છે. વાણી શબ્દની બનેલી છે. શબ્દ એ અનુક અર્થનું વાદ્યમય પ્વનિમય પ્રતિક છે. ‘પ્રલાત’ શબ્દ, આપણા મનમાં ‘પ્રલાત’નો જે અર્થ છે તેનું પ્રતીક છે-ચિહ્ન છે. પણ શબ્દનો એ અર્થપિંડ આપણા મનમાં બંધાયો શી રીતે? અલગત વાસ્તવિક જગતના પ્રલાતના અનુભવથી. માથુસ જે જે શબ્દ જોયો છે તેનો તેનો અર્થ, તેના પોતાના વાસ્તવિક જગતના અનુભવથી બંધાયો છે. અલગત, આ શબ્દો જાગ્રીય નિરૂપણમાં વપરાયા હોય ત્યારે જે રીતે એક જ નિયત ચોક્કસ અર્થમાં વપરાય છે, તે જ રીતે કાવ્યમાં વપરાતા નથી.

કહે છે કે કાવ્યમાં ફરક સ્પષ્ટ નથી નવી રીતે વપરાય છે. એ 'અર્થ' છે. પણ સ્પષ્ટની એ ચક્રિત પણ વાસ્તવિક જ્યોતના અનુભવમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. હું કહે કે "એવી જગ્યાએ પણ જોઈશો અમારી રાત પીતી ગઈ. પ્રભાતે અને આજના સુસાદરી રાત કરી."

અને નર્મદ કહે છે:

નવ જય જયની મુજરાત
દીપે અરણ્ય પરસાવ,
નવ જય જયની મુજરાત

અને આજના કહે છે.

પીતી ગઈ છે રાત.

અહીં 'રાત' અને 'પ્રભાત' બંનેના અર્થો હતા છે. અહીં 'રાત' એટલે અત્યંત ગમ્ય, નિષ્ક્રિયા-મય, પરાધીન, પ્રાચીન રિવજ અને 'પ્રભાત' એટલે સ્વતંત્રતા દિશાપરતાનો નવો પ્રાણસંચાર. હજી આ કરતાં પણ વિશેષ અર્થો આપમાંથી કાઢી વધારે સારી રીતે ખાતાવી શકે. પણ એ બધા અર્થો વાસ્તવિક જગતના રાત અને પ્રભાતના અનુભવ-માંથી જ આવેલા છે. રાતમાં માણસ નિરોધક હોય છે. પ્રભાતે સ્ફુર્તિમય બને છે, એ વાસ્તવિક જગતનો અનુભવ છે, અને એ અનુભવ સચેત થઈ રાત અને પ્રભાતનો નવો અર્થ કરે છે. કાવ્યમાં આમ નવો અર્થ અર્જવાની શક્તિ એટલી વિશાલ અને વૈવિધ્યવાળી છે કે એક ને એક સ્પંદોમાંથી કિંમ પ્રકરણમાં કે સંજોમાં વિશેષી અર્થો પ્રતીત થતા હોય. પણ એમ હોય ત્યાં પણ એ અર્થો એ સ્પંદોમાં વાસ્તવિક અનુભવજન્ય અર્થોપદેશોમાં ઉદિષ્ટ થયેલા હોય છે. કાવ્યના તરીકે કુશરસંભ-વમાં યુવાન બટકરૂપે ઉપસ્થિત થયેલ સંકેત, ઉમાને પોતાના વરવાના સંકલ્પમાંથી નિવારણ કહે છે.

'યોવન કાલમાં આકરણો તરુને આ ધરપણને શોભે તેવું વદનક કેમ ધારે છે?' અને 'પૂછે છે કે 'સાંકે રકુટચન્દ્રતારાવાળી રાત્રિ શું સવારને ચોખ્ખું થાય?' સાંક વખતે રકુટચન્દ્રતારાવાળી રાત્રિ

ઉપરથી તો લોકો એવી આશા બાંધે કે માત્રમ રાતે અદ્યુત દેહાધમાન ઝાંકજમાળ રાત્રિનું દર્શન થશે, તેને જાણે આ તો સાંજ પછી તરત જ સવાર પડ્યા નેવું થાય છે, ભારે મન્દતારા ઝંખા પડી ગયા હોય, અને રાત્રિ રૂઝી થઈ ગઈ હોય. અહીં રાત્રિ અને પ્રભાત નર્મદે અર્પેલ અર્થો કરતાં લગભગ વિરુદ્ધ અર્થો સચિત્ કરે છે. પણ એ અર્થો પણ રાત્રિ અને પ્રભાતના પડેલા સંકેત-શમાંથી જ નીકળે છે.

અને આ દષ્ટિ 'કવિતાના અભ્યાસમાં' લોકોએ લેટલું, હજી મહેત્વ પામી નથી. કવિતાના અભ્યાસમાં અને કવિતાના શિક્ષણમાં, કવિએ સૂચયેલો નવો અર્થ, વાસ્તવિક અનુભવના પ્રસ્તુત અર્થ સાથે અનુસંધાન પામે, એ અનુભવનો એ પ્રસ્તુત અર્થ સચેત થઈ પોતે જ નવો અર્થ રચે, એટલા યોગ્ય એ વાસ્તવિક અર્થ સ્પષ્ટ કરવો, લોકોએ એમ ન થવાથી કવિના પૂરી સમજાતી નથી. એક દષ્ટિએ અર્થ: સહુન્તલમાં રાજમાન્યો પાદેસો દુબ્ધન્ત પ્રસંગવશાત્ કહે છે કે રાત્રિ થાક ઉતારવા માટે હોય તે કરતાં વિશેષ યાક લગાડવા માટે છે !

રાત્રિ, પોતાને હાથે કંઈ કાંઈ શોધેલા હમ નેવું છે. હમથી તાકણી બગી શકાય છે, હમિ થાય છે. પણ દુબ્ધન્તનો એવો અભિપ્રાય જણાય છે-તેને પકડી રાખવાની મહેનત એથી ક્યાં થડી બધ ! અત્યારના માણસને સહેને, વિચાર આવે કે આ આમ કેમ કહે છે ? એક છત્રી કાલવામાં તે એવી કૃષિક મહેનત પડી જવાની હતી ! આપણે ત્યાં તો નાણુકમાં નાણુક સરી પણ, છત્રી તો પોતે જ હાથે કાઢી કરે છે ! જ્યોતે પ્રજા ન થાય તો જ્યોતે અર્થ એટલો જ કે વાચક પોતાનો અનુભવ સંપૂર્ણ સચેત કરી પાંચતો નથી. દુબ્ધન્ત રાત્રિ છે, એના

૧ આ પ્રકરણ પ્રજાસભી દર્શક મનમ અને તેથી પ્રજા જ ન હોઈએ એ વિચાર નથી. દુબ્ધન્ત માત્ર એમ કહેવું કે કદી રીતે એટલાય હોય ન.

ઉપર હમેશાં એનો સેવક છત્ર ધરે છે. એ છત્ર ધણીં મોટાં હતાં, અત્યારના નાટકના રાગ ઉપર છત્ર ધરાય છે તેથી પણ ધણીં મોટાં. અને ધણીં બારે પણ હોવાં જ જોઈએ. અત્યારે આપણે વાપરીએ છીએ તેવી છત્રી તે વખતે અસ્તિત્વમાં નહોતી. કોઈ રાગ પોતાનું છત્ર પોતે ઊંચકેતા જ નહિ. આનું કદી જ નહિ કરેલું એવું બારે છત્ર જાતે ઉપાડવાનું કામ જેટલું મહેનતવાળું, કલેશમય હોય એટલું આ રાત્ર્ય ચલાવવાનું કામ કલેશમય છે. એ રીતે અહીં છત્રી સંબંધી તે સમયની વાસ્તવિક સ્થિતિ કાવ્ય સમજવાને આવશ્યક છે.

અને કાવ્યની પછવાડે રહેલી વાસ્તવિક દુનિયાને ખરાબર નહિ સમજવાથી કાવ્ય નથી સમજાતું એવો ઊલટો કાખેલો પણ, જરા રમુજ પણ સ્પષ્ટ, મળી આવે છે. વિક્રમોર્વશીય નાટકના ત્રીજા અંક પહેલાંના વિષ્ણુભક્તમાં, દેવોના નાટ્યકારભરત-શુનિના શિષ્યો ભ્રેશા ધર્મ વાતચીત કરે છે. એ વાતચીત અને વિષ્ણુભક્ત પૂરાં એવી રીતે થાય છે કે શિષ્યોને ગુરુ સમીપ હાજર રહેવાનો સમય ધર્મ ગયો યાદ આવે છે, અને શિષ્યો આત્મા જાય છે. ત્યાં એક શિષ્ય કહે છે : કયાલ્લસંનેન અપરાદ્યા ભમિવેકલ્લા । તદ્ વપાવ્યાવલ્લ્ય વાર્ષવર્તિવૌ અવાવ । “વાતો” કરતાં સ્નાનસમય વધી ગયો. તે આલેશ ગુરુની સેવામાં હાજર થઈ જઈએ.” અંગ્રેજ દીકારાને એ સમજાતું નથી કે આ શિષ્યો ગુરુના સ્નાનસમયે શા માટે હાજર રહેવાની વાત કરે છે. આ નહિ સમજાવાનું કારણ એ છે કે અંગ્રેજોને વસ્ત્ર પરિહાર કરી એકાન્તમાં બંધખાણે નહાય છે* અને તેથી અંગ્રેજ વાચક

પોતાની વસ્તુસ્થિતિ કાવ્ય પાછળ હોવાનું માની લે છે. ત્યારે કાવ્ય પછવાડેની, એટલે આપણા દેશના પ્રચલિત રિવાજની વસ્તુસ્થિતિ જુદી જ છે. અને એ વસ્તુસ્થિતિ સમજનારથી અંગ્રેજની મુશ્કેલી જ ન સમજાય ! આપણા બ્રાહ્મણો તો ખુદલામાં નહીતળાવે માત્ર કટિવસ્ત્ર રાખી નહાય, અને તે સમયની સેવા એટલે ગુરુને માટે અંગૂઠો અને કોરાં વસ્ત્ર ધરીને જાભાં રહેવું, અને નહાઈ રહે એ આપવાં, ગુરુની આંખડીઓ જગાએ મૂકવી, નાહેલાં વસ્ત્રો ઘોષ આપવાં વગેરે ; આપણને આપોઆપ સમજાય. આ રીતે વાસ્તવિક જગતના અનુભવમાં કંઈ ગેરસમજ હોય તો કાવ્યભાવનામાં એ વિદ્યારૂપ પણ ખતે ! કાવ્યશ્રુષ્ટિ અનન્ય પરતંત્ર છે, નિયતિત્કૃતનિયમરહિત છે, છતાં તેનો વાસ્તવિક જગત સાથેનો સંબંધ કદી વૂટતો નથી, એ સંબંધ હંમેશાં શ્રવન્ત હોય છે. કાવ્યશ્રુષ્ટિ સ્વતંત્ર હોવા છતાં, એ વાસ્તવિક જગત માંથી ઊગેલી વસ્તુ છે, જનનેનો સંબંધ એકદશિએ બીક ઉપરના રૂઢ જેવો છે.

કાવ્યનું આ પ્રકારનું વિવરણ વિવેચન મુશ્કેલ કે નહિ, છેવટ વિવેચનનું આવશ્યક અંગ મુશ્કેલ કે નહિ, એની ચર્ચામાં હું નથી ઊતરતો, પણ કાવ્યાર્થના સાચા ભાવનને માટે એ આવશ્યક છે, અને એના વિનાનું વિવેચન ધૂળ ઉપર લીંપણ જેવું છે, એમાં અને સદેહ નથી. પણ આ કંઈકે આઝ વાત ધઈ.

હું મૂળ એ કહેતો હતો કે કાવ્યનું ઉપાદાન શબ્દ છે. અને શબ્દની શક્તિનો સંકેત, હંમેશાં વાસ્તવિક જીવનના અનુભવ સાથે હોય છે. અસખત, એ વાસ્તવિક જીવનના અનુભવનિષ્ઠ અર્થવાળા શબ્દો એવી રીતે ગોઠવી સદાય કે ભ્રમોંથી વાસ્તવિક જીવન સાથે સંગત હોય એવો કશો અર્થ ન નીકળે. એનું દષ્ટાન્ત વેદાન્તચર્ચામાંથી મળી રહે છે—એ દષ્ટાન્તને સંદર્ભમાંથી કાદી નાંખી સ્વતંત્ર વાક્ય તરીકે લેવાંથી. “વંધ્યાસુત ખપ્પુબ્બની માળા પહેરીને શશશૃંગ-હાયમાં ધારણ કરી ફરે છે” કે એવું કંઈ. દરેક શબ્દનો અર્થ છે. દરેક શબ્દ જુદા વાસ્તવિક જગતનાં વસ્તુઓમાં આવી શકે એવો છે. પણ શબ્દોનો અનવક

* આ શંકા ટાળવાને આ નાટકના આ ભાગના રીપબ્લિકમાં વિદ્વાન સંપાદક શંકર પંડિતજી પંડિત લખે છે : It is to be remembered that the manner in which Asiatics bathe does not prevent others from being present; on the contrary, servants, or in the case of a holy personage his pupils who are his servants, are required for assisting in the way just indicated. Vikramorvasiyam by S. P. Pandit. (2nd Edition) notes p, 77

કરતાં, બ્યારણુદોષ ન હોવા છતાં, વાક્યમાંથી કશો અર્થ નીકળતો નથી. આ માત્ર બ્યારણુદૃષ્ટિએ વાક્ય છે. બાકી આપણા સાંસ્કૃતિક અને વાક્ય જ ન કહે. વાક્યનું મુખ્ય કામ અર્થબોધ કરવાનું, ને તે આ વાક્ય કરતું નથી. અને તેથી તે વાક્ય જ નથી. વાક્યમાં મટે અબોધમાં આંકણ, યોગ્યતા અને સંનિધિ હોવાં જોઈએ. તે પૈકી અહીં યોગ્યતા નથી, અને યોગ્યતાનો નિર્ણય, છુદ્ધિ, વાસ્તવિક જગતના આપણા મન પર પડેલા સંસ્કારોથી કરે છે. યોગ્યતાને વાસ્તવિક જગત સાથે સંબંધ છે. અજગત કાવ્યમાં કાંઈ પણ એક વાક્ય આતું દેખીતી રીતે યોગ્યતા-વિહીન ન હોઈ શકે. વ્યવહારમાં પણ જાણે જ આપણું અર્થહીન વાક્ય જાણે. નેહાન્તને આપણું વાક્ય શોધી કાઢતાં કાણુ જાણે કેટલીય વખત લાગ્યો. હશે જે તે માત્ર દષ્ટાન્ત આપણું છે.

હવે, આ યોગ્યતા માત્ર વાક્યના શબ્દોની અંદર જ હોવી જોઈએ એમ નથી. એક સંદર્ભનાં જનક વાક્યોની અંદર પણ હોવી જોઈએ. "એક હલો રાજ. તેને એક કુંવર અને એક કુંવરી. રાજાએ વચેટ કુંવરને કોલામીને પૂછ્યું." અહીં પહેલા અને બીજા વાક્ય વચ્ચે યોગ્યતા છે, પણ પહેલાં બે વાક્યોથી જે અર્થધિક નિષ્પન્ન થાય છે, તે ત્રીજા સાથે બંધાયેલો નથી. રાજાને એક જ કુંવર હોય તો પછી વચેટ કુંવર ન હોઈ શકે. જરા બીજા જાતનું દષ્ટાન્ત લઉં. "એક બારી હતી. તેને પોતાનાં બાળક ઉપર ધણું જ હેત હતું. તેણે બે બાળકોને મારી નાંખ્યાં હતાં, અને ત્રીજું જન્મે ત્યારે તેને મારવાનો વિચાર કરતી હતી." આમાં પણ યોગ્યતા નથી. કાંઈ પણ બારી પોતાનાં બાળકોને સામાન્ય રીતે મારી નાખે નહિ. હેત હોય તો તો કદાચ એવું ન કરે. અહીં પણ વાક્યો વાક્યો વચ્ચે યોગ્યતા નથી. અહીં આ અયોગ્યતા મનુષ્યસ્વભાવ અને તેનું કાર્ય એ વચ્ચેની અસંગતતામાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. મનુષ્ય-સ્વભાવ એ પણ વાસ્તવિક જગતના જ એક અંશ છે. અર્થાત વાક્યના શબ્દોમાં જે યોગ્યતા આવશ્યક છે તે જ યોગ્યતા સંદર્ભનાં વાક્યો વચ્ચે પણ હોવી જોઈએ. અને જનનેમાં એ યોગ્યતાની છુદ્ધિ વાસ્તવિક જગતના સંસ્કારોમાંથી બંધાયેલી હોય છે.

બીરી રીતે વાક્યના શબ્દોમાં આવશ્યક આંકણ અને યોગ્યતા જનને કાવ્યના સમગ્ર સંદર્ભમાં અનુસૂત રહેલી હોય છે. ઉપર કહી તે યોગ્યતા કાવ્યમાં, ભૌતિક જન છે, અને આકાશ તે રસોસા જન છે. આ રસોસા મટે સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્યમાં ખાસ ઉલ્લેખ અને સ્પષ્ટતામાં નથી, પણ આ ક્રેજ ટીકારો કાવ્યમાં જેને interest કહે ૥ તે આંકણનું જ સંદર્ભગત સ્વરૂપ છે.

વાક્યના શબ્દોથી શરૂ થઈને આપણા પ્રયત્નના અંત સુધી પ્રવર્તતી આ યોગ્યતામાં સત્યની વફાદારી આવી જાય છે. યોગ્યતા રમૂસ દૃષ્ટિએ જોતાં તો માત્ર અવયવોની પરસ્પર ધનસંપત્તા, પરસ્પર સંગતતા, બંધબેસતી થવાપણું છે. પણ જોને આપણે સામીપ દૃષ્ટિએ સત્ય કહીએ છીએ તે પણ વસ્તુઓની પરસ્પર ધનસંપત્તા સિવાય બીજું શું છે? જોને વિગત કહીએ તોમાં પણ એક સત્ય એટલે અનેક હકીકતો ઉપરથી બાંધેલી બાંધિત. જોને ઐતિહાસિક સત્ય કહીએ છીએ એ પણ પુરાવા સાથેની સંગતતા જ છે. આપણું સાંસ્કૃતિક કહે છે કે સિદ્ધાન્તને જૂના-મહોના કિલ્લો તોથી સંસ્કારને માર્યો, અને તેની રાણી રાણકેથી વલ્લાણમાં સતી થઈ અર્થાત આ માન્યતા અમુક દુહાઓને આધારે સત્ય હતી. પણ બી કુર્મીકર ડાચો દોહડના સંવત ૧૯૬૧ ના ઉત્ક્રીણ લેખ જી યાચિત થેવોડિસા મૂળે પ્રજાસંકલે ૥ થેત કારણે થિયો કુરળ સાલ્લેથે ૥ ને આધારે ચોરડને જણા પછી બેમરને કારમુદમાં નાખ્યો એવી દંપતકતને સત્ય કહે છે. અર્થાત ઐતિહાસિક સત્ય પણ વસ્તુસ્થિતિને અનુકૂળ માન્યતા છે. ભૌતિક સત્ય, ઐતિહાસિક સત્ય અને માણસના જીવન સંબંધીનાં સત્યો સર્વે વસ્તુસ્થિતિને અનુકૂળ છે માટે જ સત્ય છે. અને વસ્તુસ્થિતિની સમજનાં ફેર પડે તે સાથે સત્યો નિર્ધારણ જાય છે.

પણ આ યોગ્યતા, તે પોતે સત્યનો સંગ્રહ કે કોષ નથી. યોગ્યતા બનારે પ્રવર્તે ૥ ત્યારે તે પોતાના કોષનાં સત્યો જોઈ કરાવ આપીને પ્રવર્તે છે એમ નથી. યોગ્યતા એ એક દૃષ્ટિ છે, એક છુદ્ધિ (inner sense) છે. જેમ કહીરમાં કંઈ પણ

દેખ (foreign body) અંદર પ્રવેશતાં તેને પીડા થાય છે, એવી પીડા થવી એ શરીરની સજીવતાનું એક લક્ષણ છે, એ પીડાની ધ્વનિ જોમ શરીર પોતાના ધ્રુષ્ટ પ્રયોજન માટે ઉત્પન્ન કરી છે, કે થઈ છે, તેમ આ યોગ્યતા પણ જીવને પોતાના ધ્રુષ્ટ પ્રયોજન માટે ઉત્પન્ન કરી છે અને સત્યથી વિરોધી વસ્તુ આવતાં દુઃખ છે, તેને કલેશ થાય છે.

પણ કેટલાંક કાવ્યોમાં પરિચિત સત્યોને દેખીતા વિરોધ આવે છે તેવું શું ?— અને તે પણ એવાં કાવ્યોમાં, જેને આખી પ્રજાએ પોતાનાં ઉત્તમ કાવ્યો માન્યાં છે. દાખલા તરીકે આપણું મહાભારત. આવા કાવ્યમાં જે એક બાણનાં સહસ્ર બાણો થાય છે, મનુષ્યો માયાવી રૂપો ધારણ કરે છે, વિમાનોમાં દેવતાઓ વિહાર કરે છે, એ બધું એ સમયના જગતમાં બનતું હતું એમ હું માનતો નથી. પણ યોગ્યતાની શુદ્ધિ કંઈ માત્ર વિજ્ઞાન (Science) થી જ ધરાવી નથી. એમ હોત તો માત્ર વિજ્ઞાનોએ જ કવિઓ અને ભાવકો હોત, પણ એમ નથી. કવિ અને ભાવક બન્ને માનવ છે, તેથી કંઈ જ વિશેષ નથી. કવિતા માણસે માણસ માટે કરેલી છે. અને માણસની શુદ્ધિ માત્ર વિજ્ઞાનથી નહિ (ખરી રીતે વિજ્ઞાનને અંશ નેહીએ એટલે અત્યારે પણ નથી.) પણ તે તે કાલની સર્વ લોકમાન્યતાથી ધ્યાય છે. એ શુદ્ધિ, તે કાલના વિજ્ઞાનથી તેમ જ તે કાલના માણસની શક્તિઓ, વૃત્તિઓ, માન્યતાઓ, શ્રદ્ધાઓ વગેરે સર્વથી ધ્યાય છે. અને માણસને સૌથી વધારે રસિક વિષય માણસ પોતે જ છે, અને તેથી માણસ જે કાલે જે માનતો હોય તે કાલે તેનાથી વધારે સાચું તેને બીજું કંઈ ન હોય ! માણસના વસ્તવિક જગતના સંસ્કારોમાં આ બધાનો સમાવેશ થાય છે.

ઉપરના ખુલાસાથી આપણે એટલું સમજી શકીએ કે મહાભારતકાર જે આ ચમત્કારોને કાવ્યોમાં ઉપયોગ કરે છે અને તેના સમયના તેના શ્રોતાઓ જે આ ચમત્કાર સાંભળતા હતા, તેમની યોગ્યતાશુદ્ધિને આ વર્ણનાથી કશો આઘાત ન લાગે એ ખરું. એમની યોગ્યતાશુદ્ધિ એને સ્વીકારે એ ખરું. પણ એટલું સ્વીકારતાં, મહાભારતમાં એક બાણમાંથી સહસ્ર

બાણ નીકળતાં તેમ, એક - પ્રશ્નમાંથી બે અનેક પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે.

એમાં સૌથી મહત્ત્વનો પ્રશ્ન એ છે કે મહાભારતકારના સમયમાં શ્રોતાઓને એ કાવ્યમાં યોગ્યતા કે ઔચિત્યને આઘાત ન લાગે, પણ આપણું શું ? આપણી સત્યાસત્યની શુદ્ધિ એ કેમ સ્વીકારી શકે ? એને એમાં રસ થી રીતે આવે ?

આ ધ્રુષ્ટો મહત્ત્વને પ્રશ્ન છે. એના ખુલાસા માટે આપણે વસ્તુના અંતરમાં પ્રવેશ કરવો નોંધીએ. એમ કરીએ તો જ એ કંઈ ખુલાસો મળવો હોય તો મળે.

પહેલું તો એ કે ભૌતિક વિજ્ઞાન જેવી બાજુ પરિચિત વિશે લોકમતમાં ફેરફાર થતાં, વિજ્ઞાન પ્રગતિ કરી નવા નિયમો રચાવતાં પણ માણસ પોતાની કલ્પના વૃદ્ધિ બની અતીત થયેલી ભૂમિકા ઉપર જરાપણ કલેશ વિના બેસી શકે છે. જેમ આપણે મોટી ઉંમરના યથા પછી પણ બાળકોની વાતચીત, રમતો વગેરે સાથે લગભગ સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય સાધી શકીએ છીએ, તેમ. તેમાં પણ મહાભારતકારે કાવ્યમાં જે જે માનવશક્તિ કલ્પી છે તે અત્યારે તો લગભગ બધી જ, માનવીએ સફળાગ્રે કે દુર્ભાગે સિદ્ધ કરી છે. માણસ બેસી શકે છે, અને એક જ યંત્રમાંથી સહસ્ર શું, કોટચતુકોટિ ચક્ત્રો ફેંટી શકે છે. ખરું તો મહાભારતના સમયમાં માનવી આ શક્તિઓને ધ્રુષ્ટ માનતો હતો, માનવબળતિએ એને ધ્રુષ્ટ માની છે, અને એ વાસના જ આધુનિક વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓની પ્રેરણા છે. અને કવિની કલ્પના પણ એવી કે હાંમે ગામે જે સિદ્ધ થવાનું હતું તે જ તેની દૃષ્ટિએ પશ્યું. જગતમાં જે કંઈ શક્ય હતું તે જ તેની કલ્પનામાં આવ્યું. આ રીતે કાવ્યમાં સ્થૂળ રીતે બની ગયેલું સત્ય નહિ પણ શક્ય સત્ય આવે છે. અર્થાત્ કવિ કંઈ કાંતદષ્ટિથી સત્યના બાજુ સ્વરૂપની અંદર રહેલા તેના સૂક્ષ્મ તત્ત્વને પકડે છે. માટે જ યોગ્યતાનો અર્થ એ સત્ય નહિ પણ સત્યની વફાદારી કહેલી છે.

વિજ્ઞાનની પ્રગતિ થતાં, વિજ્ઞાનની વફાદારી વધતી જાય છે. કાવ્યને ગયા સૈકાને બૂલે વર્ગ અને

ઈંગ્લેન્ડનો થોડા જ સમય પર અવસાન પામેલ પ્રસિદ્ધ સાદર વેદક, બન્ને વિદ્યાનંતી નાનામાં નાની યાદી-તીને પણ હાનિ ન પહોંચાડવાની ગીવટ રાખે છે. પણ વિદ્યાનંતી સત્તા આટલી રજૂત બેઠેલી છે તે જ્યાંનામાં પણ, વિદ્યાનંતી અવળી જ દિશામાં કલ્પના અલાવનારા કવિએ અળી આવે છે, અને તે પણ કોઈ નિયુક્ત પ્રકારના નહિ. આનો રજૂત દાખલો અને મોરિસ મેટરલિકના 'બ્લુ બર્ડ' (Blue Bird) માં મળે છે. આ નાટકના મુખ્ય પાત્રો બરીબ વ્યવસ્થા બાળકો છે, પણ તેની આસપાસનાં પાત્રોમાં કુતરાં બિલાડાં તો શું પણ બાઈનો પણ 'રિપરિટ' આવે છે. આપણે એને મુજબતામાં બાઈની દેવતા કહીશું. નાનાં બાળકોને ખાવા માટે એ કંઈ કંઈ આંગળાં બાંધી ઓળંગે ખાવા આવે છે, અને ત્યાં તે પાછાં એ આંગળાં હતાં ત્યાં ઊભી નીકળે છે ! આ તો ખુદસે ઊભી વિદ્યાનંતી અનાદર નથી !

અલગત કું વિચાર તો એ કોટિમાં કહું છું કે કાબૂની-એવી કૃતિઓ હોય છે જે વિદ્યાન સાથેના સંબંધ તોડીને રચાયેલી હોય છે. અને તેમ છતાં ઉપરના દાખલામાં વિદ્યાનંતી રજૂત વિરાધ છે એમ કું સ્વીકારી લેવા માગતો નથી. પ્રાણીશાસ્ત્રીઓ બધે જ એવાં પ્રાણીઓ હોય છે, જેનો એક અવયવ માથો તો ફરી ઊગે છે, જેના કક્કા કસે તો તે મરતાં નથી, પણ કદેક કક્કો ફરી પૂર્ણ પ્રાણી બને છે, એકનાં બે થાય છે. કદાચ આવા કોઈ નિરીક્ષણ ઉપરથી જ આપણાં પુરાણોમાં એવા રાક્ષસો આવે છે, જેને મારવા માથું કાપે તો ત્યાં બીજું માથું ઊગે, અને એમ આમાંની અનંત પરંપરા ચાલે અને રાક્ષસ મરે નહિ. એટલે મોરિસ મેટરલિકની કલ્પના વિદ્યાનવિરોધી નથી. પણ છતાં પ્રશ્ન રહે છે, કે આમ વાર્તાનિક નજરમાં હોય જ નહિ એવી વચર બોલી કલ્પના કરવાનું પ્રયોજન શું ? શું કલ્પના વિદ્યાનંતી વિરોધ કરે, કે એની સાથેના સંબંધ તોડીને બધા કું રસ રહેતા છે ? એમ કરવાનું ફળ શું ? આ પ્રશ્નના મનમાં એક બાળુથી કાવ્યના ખરા સ્વરૂપ અને પ્રયોજન ઉપર વધારે પ્રકાશ પડે છે અને તે કવિ આપણા પ્રશ્નના ખરા ખુલાસાની આપણે નહીં બાંધે.

મોરિસ મેટરલિક આટલી દેવતાનું એવું સ્વરૂપ કલ્પીતે ખરી રીતે જગતમાં રહેલી ઉંમરની વિશ્વ-ભરા સક્રિય, કે વિશ્વભરા પ્રગુતિનુ આપણને દેખે કરાવે છે, અને તેટલી અને એ તેટલી વાર રોરડી ખાઓ, સાકર ખાઓ, અને ધરની ચાતા એવી નથી ? કે પાછી એકએ એટલી રોરડી ઉચાડે, અને એક એ એટલી સાકર પેદા કરી આવે ! અને એ નાનાં વ્યક્ત્ય, અમુક બાળકો આમળ એ વિશ્વભરા સક્રિયને કવિ બીજી કંઈ રીતે રજૂ કરી શકે ? આ સાકર દેવતાની રજૂઆતથી, એ બન્ને બાળકો ઉપર જરૂર આ વિશ્વભરા સક્રિયના જ સંસ્કારો પડવાના; એકે બંને આખી જિંદગી એ વિશ્વભરા સક્રિય કે એવા બીજા કરા શબ્દો એ દેહી જ એલી ન શકે. આખા નાટકમાં આંધ વિશ્વભરા સક્રિય કે એવું કહું જ નામ આવતું નથી. કવિની કૃતિ આમ સીધા શબ્દ દ્વારા કદી સંસ્કાર પાડતી નથી, બંધનનાથી જ પાડે છે, અને કાવ્યનું મુખ્ય પ્રયોજન ચિત્ત ઉપર આ સંસ્કારો પાડવા એ છે. એ પ્રયોજન માટે કાવ્ય રજૂસ ભૌતિક જગતના નિપોષમાં છૂટ લઈ રહે છે.

એ કહું કે કાવ્ય ચિત્ત ઉપર સંસ્કાર પાડે છે. પણ કાવ્યસ્વાદન પછીના ચિત્તનું એ પર્વાત વહાન નથી. સરસ્વતી કહેવામાં સરસ્વતી પામતી વરસુ થોડે નિષ્ક્રિય નિસ્ક્રોધ થઈ થાય કિયાનું આધાન ફેરે હોય એવી પ્રતીતિ રહેલી છે. પણ કાવ્યસ્વાદન ચિત્ત કેવળ નિસ્ક્રોધ હોવાનું નથી. એ સચેત હો અને મરે એ રિશ્તી રીતે આ એકાગ્રતા છે. બા નથી. એ અને બહુ શબ્દ લાગે છે. કા રિચિતિને અસિમુખ પોતાના કાંઈ અંતર જિતિ પાસણ કરે છે, યોગ્ય નહીં કું. કાવ્ય નિર્વિધને પોતાનો જાવ રમાં કરાવિત જ બને કાવ્યમાં આત્મા સ્વસ્વ કરે છે, જેના પરિણામે થાય છે.

સમગ્ર માનવઈતિહાસમાં અને માનવ વ્યવહારમાં આ ભાવ જ સૌથી મહત્વનો છે. આપણે સામાન્ય રીતે માનીએ તેના કરતાં ભાવ કોઈ વધારે મહત્વ વસ્તુ છે. એક બે દાખલાથી આ સ્ફુટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ. પ્રથમ દાખલો હું એ લઈ લઉં કે આખી માણુસજાત જમણા હાથને કોઈક ને કોઈક રીતે વધારે મહત્વનો માને છે. હિન્દુઓ જમણા હાથને પવિત્ર માને છે. સંસ્કૃતમાં દક્ષિણનો અર્થ કુશળ અને વામનો અર્થ અવજન, નિષ્ફળ થાય છે. આવો ભાવ શાથી આવ્યો ? આપણે કોઈ ખાસ કારણથી આ પ્રમાણે નક્કી કર્યું છે. એવી ક્યાંય શાસ્ત્રમાં કે ઇતિહાસમાં નોંધ નથી. જમણે હાથે શા માટે લખતું એમ બાળક પૂછે, કે કોઈ પણ પૂછે, તો આપણી પાસે એનો જવાબ નથી. હું માત્ર હું કે માણુસજાતે આ ભાવ કદી જ શુદ્ધિપૂર્વક કદાચ બાંધ્યો નથી, અને છતાં, હું માત્ર હું તે તેનું કારણ હોય. તો તે પૂરતું પ્રયત્ન કારણ છે. હું માત્ર હું કે જમણે હાથે કામ કરવાનું કારણ એ છે કે કાળી બાજુ હંદય આવેલું છે, અને બળતું કામ કાળે હાથે કરીએ તો તેના પ્રત્યાઘાતથી હંદયને નુકસાન થાય. માણુસજાતે જમણા હાથની પ્રમાણે પાકી હશે ત્યારે આ શારીરિક કારણ સ્ફુટ સમજીને પાકી હશે એમ હું માનતો નથી. છતાં માણુસજાતે એ પ્રત્યાઘાતની દાનિ ન થાય એને માટે એક ભાવ વિકસાવ્યો, જેણે પોતાનું કામ બરાબર આપું ગણાય. આ ઉપરથી હું એમ માત્ર હું માનવ ચૈતન્ય અચ્ચુક ભાવ ધારણ કરતી વખતે જે વસ્તુચિંતિ તરફ એ ભાવ ધારણ કર્યો હોય છે, એ વસ્તુચિંતિનું શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ, તેમજ ચૈતન્યના જે આંતર પ્રયોજન માટે એ ભાવ ધારણ કરેલો હોય છે તે પ્રયોજન, શુદ્ધિની ભૂમિકા ઉપર સમજેલું હોય છે જ એવું હોતું નથી. એ બંને જમાને જમાને અને યુગે યુગે શાસ્ત્રીય દષ્ટિ જેમ જેમ કેળવાતી જાય તેમ તેમ જ વધારે સ્પષ્ટ થતો જાય. માટે જ, વિવેચક, કોઈ કાળનો અચ્ચુક અર્થ કરે ત્યારે, 'એ અર્થ એ જમાનામાં કવિના મનમાં હોય એ સંભવિત જ નથી,' 'તે વખતે કવિમાં એટલું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન હોવાનો સંભવ જ નહોતો,' એવા વધી ઉપપન્ન નથી. અને માટે જ, દરેક જમાને જમાને શાસ્ત્રીય

દષ્ટિ બદલાતી જાય તેમ તેમ, સાહિત્યની મહાન કૃતિઓનાં નવાં નવાં વિવેચનો થવાં જોઈએ.

જમણા હાથની પવિત્રતા જેવો, કદાચ તેથી વધારે વિશ્લેષણ એક બીજો દાખલો આપું. માત્ર હિંદમાં નહીં પણ આખી સુધરેલી માનવજાતિમાં મા દીકરો અને બહેન લાઈ વચ્ચેનો કમસંબંધ અને કમસંબંધ અત્યંત નિષિદ્ધ મનાયો છે. આખી માનવજાતિએ આ એક મહાન ભાવ કેળવ્યો છે. એના અતિક્રમણ જેવું બીજું કશું અપ્રહાર્ય અને ધાર પાતક નથી. આ ભાવ શાથી કેળવાયો ? નિષિદ્ધ કરેલા નિકટ સંબંધમાં થતાં લગ્નોનાં ફરજીનો હેતુ-દ્વિધિ (Hemophil) નામનો રોગ થાય છે એમ દાકતરો કહે છે. પણ આ નિયમ બંધાતી વખતે, આ ભાવ બંધાતી વખતે, માણુસજાતિને, તેમજાતના વિદ્વાતમ માણુસને પણ, આવી કશી માહિતી હશે એમ માનવાને લેણ પણ કારણ નથી. ત્યારે આ ભાવનો ખુલાસો શો ? સમાજશાસ્ત્રીઓ અને નવવંશકાવિદો તર્ક કરે છે કે લાઈ બહેન વચ્ચે લગ્ન જેવો સંબંધ વ્યવહાર હોય તો કુટુંબમાં બાળપણનાં પૂરાં વરસો પુરુષથી સુરક્ષિત રહી શકે નહિ, માટે આનો સંબંધ નિષિદ્ધ ગણાયો. અને પોતાને આ ખુલાસો સંતોષકારક લાગે છે. અને છતાં આવા સ્પષ્ટ કારણથી કદી પણ આવો નિયમ માનવઈતિહાસમાં બરેબર કરવામાં આવ્યો હશે એમ હું માનતો નથી. નિયમ કરવાને બદલે બહેન તરફ એક પ્રકારનો માદંવનો, પવિત્રતાનો, પૂજ્યવનો ભાવ વિકસાવીને માનવજાતિ માટેનું એ રક્ષણકારી જીવને કોઈક રીતે કર્યું ! અને આ ભાવ એટલો પ્રબલ છે, એનાં ચૂળ માનવસ્વભાવમાં એટલાં ઊંડાં ગયાં છે, અને માનવસ્વભાવમાં આ ભાવના એટલી બધી સિદ્ધ થઈ ગઈ છે, કે કદી આનાં કારણોમાં કોઈક વધારો નથી. અને આ જે રીતે કમસંબંધનાં અતિક્રમીને જીવન નવો ભાવ વ્યક્ત કરે છે, તે જોતાં, અને એમ માનવાનું મન થાય છે કે, જોકે આ ભાવ વ્યક્તિમાં જ વ્યક્ત થાય છે, પણ તેની નીચે કોઈ ગૂઢ રીતે વ્યક્તિને અતિક્રમીને રહેલું કાઈ વિશાલતર જીવન અહીં કામ કરે છે.

ઈંગ્લેન્ડનો થોડા જ સમય પર અવસાન પામેલ, પ્રસિદ્ધ સાધુ વેલ્સ, અને વિજ્ઞાનની નાનામાં નાની માહિતીને પણ હાનિ ન પહોંચાડવાની ચીવટ રાખે છે. પણ વિજ્ઞાનની સત્તા આટલી રજૂત બેઠેલી છે તે જમાનામાં પણ, વિજ્ઞાનથી અવળી જ દિશામાં કલ્પના અસાધનાર કવિઓ મળી આવે છે, અને તે પણ કોઈ નિષ્કૃષ્ટ પ્રકારના નહિ. આનો સ્પષ્ટ દાખલો મને ઝોરિસ મેટરલિંકના 'બ્લૂ બર્ડ' (Blue Bird) માં મળે છે. આ નાટકમાં મુખ્ય પાત્રો ગરીબ અખૂટ બાળકો છે, પણ તેની આસપાસનાં પાત્રોમાં ફૂલો બિલાડાં તો શું પણ ખોડો પણ 'રિપરિટ' આવે છે. આપણે એને મુજરાતીમાં ખોડતી દેવતા કહીશું. નાનાં બાળકોને ખાસ માટે એ કટ કટ અંગનાં બાંગી બાંગીને ખાવા આપે છે, અને ત્યાં તો પાછાં એ અંગનાં હતાં ત્યાં જામી નીકળે છે ! આ તો ખુલ્લે ઊંચે વિજ્ઞાનનો અનાદર નથી ?

અસમત હું વિચારે તો એ કોટિનો કંઈ છું કે કાવ્યની-એવી કૃતિઓ હોય છે જે વિજ્ઞાન સાથેનો સંબંધ તોડીને રમાયેલી હોય છે. અને તેમ છતાં ઉપરના દાખલામાં વિજ્ઞાનનો સ્પષ્ટ વિરોધ છે એમ હું સ્વીકારી લેવા માગતો નથી. પ્રાણીશાસ્ત્રીઓ ભણે છે કે એવાં પ્રાણીઓ હોય છે, જેનો એક અવયવ કાપો તો ફરી ઊગે છે, જેના કક્કા કસે તો તે મરતાં નથી, પણ ફરેક કકોડ ફરી પૂછું પ્રાણી અને છે, એકનાં એ યાવ છે. કદાચ આના કોઈ નિરીક્ષણ ઉપરથી જ આપણાં પુરાણમાં એવા રાક્ષસો આવે છે, જેને મારવા માથું કાપે તો ત્યાં ખીલું માથું ઊગે, અને એમ માથાંની અનંત ચરપરા ચાલે અને રાક્ષસ મરે નહિ. એટલે ઝોરિસ મેટરલિંકની કલ્પના વિજ્ઞાનવિરોધી નથી. પણ છતાં પ્રશ્ન રહે છે, કે આમ વાર્તાત્મક જગતમાં હોય જ નહિ એવી ધરાયે એટલી કલ્પના કરવાનું પ્રયોજન શું ? શું કલ્પના વિજ્ઞાનનો વિરોધ કરે, કે એની સાથેનો સંબંધ તોડીને જગત્તે આમાં કંઈ રસ રહેલો છે ? એમ કરવાનું કળ શું ? અને આ પ્રકારના મનનમાં એક બાલ્યુથી કાવ્યના ખરા અને પ્રયોજન ઉપર વધારે પ્રકાશ પડે છે. આથી આપણા પ્રકારના ખુલાસાની આજુબીજી.

ઝોરિસ મેટરલિંક ખાડતી દેવતાનું એવું સ્વરૂપ કલ્પીને ખરી રીતે જગતમાં રહેલી હિંદુની વિશ્વ-ભરા શક્તિ, કે વિશ્વભરા પ્રકૃતિનું આપણને દર્શન કરાવે છે, અને તેટલી અને મને તેટલી વાર શેરડી ખાઓ, સાકર ખાઓ, અને ધરતી માવા એવી નથી ?-કે પાછી નોંધએ એટલી શેરડી ઉમાડે, અને નોંધએ એટલી સાકર પેદા કરી આપે ! અને એ નાનાં અમણ, અખૂટ બાળકો આમણ એ વિશ્વભરા શક્તિને કવિ ખીલ કહી રીતે રજૂ કરી શકે ? આ સાકર દેવતાની સ્વભાવતથી, એ જાને બાળકો ઉપર જરૂર આ વિશ્વભરા શક્તિના જ સંસ્કારો પડવાના; એકે ભલે આખી જિંદગી એ વિશ્વભરા શક્તિ કે એવા ખીલ કસા શબ્દોએ કદી જ જોલી ન શકે. આખા નાટકમાં અર્થ વિશ્વભરા શક્તિ કે એવું કશું જ નામ આવતું નથી. કવિની કૃતિ આમ સીધા શબ્દ દ્વારા કદી સંસ્કાર પાડતી નથી, ભવનનાથી જ પાડે છે, અને કાવ્યનું મુખ્ય પ્રયોજન ચિત્ત ઉપર આ સંસ્કારો પાડવા એ છે. એ પ્રયોજન માટે કાવ્ય સ્પષ્ટ ભૌતિક જગતના નિપજોમાં છૂટ છાંં શકે છે.

એ કશું કે કાવ્ય ચિત્ત ઉપર સંસ્કાર પાડે છે. પણ કાવ્યારવાદન પછીના ચિત્તનું એ પશોપ વર્ણન નથી. સંસ્કાર કહેવામાં સંસ્કાર પામતી વસ્તુ પોતે નિષ્ક્રિય નિર્વ્યેથ થઈ માત્ર ક્રિયાનું આધાન કરતી હોય એવી પ્રતીતિ રહેલી છે. પણ કાવ્યારવાદન સમયે ચિત્ત કેવળ નિર્વ્યેથ હેતું નથી. એ સ્વેત હોય છે. અને માટે એ રિચિત સાધારણ રીતે કાવ્ય તરીકે જાણખમ છે. ભાવનો અર્થ હું માર લાગણી કરતો નથી. એ મને બહુ એકતરફી અને કંઈક છીછરા શબ્દ લાગે છે. કાવ્યમાં ચિત્ત સમગ્રરૂપે અમુક પરિસ્થિતિને અભિવ્યક્ત થઈ પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ, પોતાના કાંઈ અંતર પ્રયોજનને અનુકૂળ રીતે અમુક કૃતિ ધારણ કરે છે, તેને માટે કાવ્ય શબ્દ હું વધારે યોગ્ય ગણું છું. કાવ્યાનુભવમાં, ચિત્ત શુદ્ધરૂપે અને નિર્વિંદ પોતાનો કાલ ધારણ કરે છે, (જે વ્યક્તિ રમાં કેવલિત જ અને છે) અને એમ હોવાને લીધે કાવ્યમાં આત્મા સ્વસ્વરૂપને પામે છે, આત્મસાક્ષાત્કાર કરે છે, જેના પરિણામે પરમ આનંદનો અનુભવ થાય છે.

સમગ્ર માનવજાતિ હાસમાં અને માનવ બહારમાં એ લાવ જ સૌથી મહત્વનો છે. આપણે સામાન્ય રીતે માનીએ તેના કરતાં લાવ કોઇ વધારે ગહન વસ્તુ છે. એક એ દાખલાથી આ સ્ફુટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ. પ્રથમ દાખલો હું એ લઈ છું કે આખી માણસજાત જમણા હાથને કોઈક ને કોઈક રીતે વધારે મહત્વનો માને છે. હિન્દુઓ જમણા હાથને પવિત્ર માને છે. સંસ્કૃતમાં દક્ષિણનો અર્થ કુરાળ અને વામનો અર્થ અવળું, નિષ્ટુર થાય છે. આલો લાવ દાથી આવ્યો કે આપણે કોઈ ખાસ કારણથી આ પ્રમાણે નક્કી કર્યું છે. એવી કંઈય શાસ્ત્રમાં કે ઇતિહાસમાં નોંધ નથી. જમણે હાથે શા મરિ લખતું એમ બાળક પૂછે, કે કોઈ પછ પૂછે, તો આપણી પાસે એનો જવાબ નથી. હું માનું છું કે માણસજાતે આ લાવ કદી જ છુદ્ધિપૂર્વક કદાચ બાંધ્યો નથી, અને છતાં, હું માનું છું તે તેનું કારણ હોય. તો તે પૂરતું પ્રબળ કારણ છે. હું માનું છું કે જમણે હાથે કામ કરવાનું કારણ એ છે કે કાળી બાણ હેમ આવેલું છે, અને બળતું કામ હાથે હાથે કરીએ તો તેના પ્રત્યાઘાતથી હેમને તુલસાન થાય. માણસજાતે જમણા હાથની પ્રથા પાઠી હશે ત્યારે આ સારીરિક કારણ સ્ફુટ સમજીને પાઠી-હશે એમ હું માનતો નથી. છતાં માણસજાતે એ પ્રત્યાઘાતની હાનિ ન થાય એને માટે એક લાવ વિકસાવ્યો, જેણે પોતાનું કામ બરાબર આપ્યું ગણાય. આ ઉપરથી હું એમ માનું છું માનવ ચૈતન્ય અમુક લાવ ધારણ કરતી વખતે જે વસ્તુસ્થિતિ તરફ એ લાવ ધારણ કર્યો હોય છે, એ વસ્તુસ્થિતિનું શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ, તેમજ ચૈતન્યના જે અર્થાતર પ્રયોજન માટે એ લાવ ધારણ કરેલો હોય છે તે પ્રયોજન, છુદ્ધિની ભૂમિકા ઉપર સમજેલું હોય છે જ એવું હોતું નથી. એ બન્ને જમાને જમાને અને મુગે મુગે શાસ્ત્રીય દષ્ટિ જેમ જેમ ફેળવાતી જાય તેમ તેમ જ વધારે સ્પષ્ટ થતો જાય. માટે જ, વિવેક, કોઈ કાળમાં અમુક અર્થ કરે ત્યારે, 'એ અર્થ' એ જમાનામાં કવિના મનમાં હોય એ સંભવિત જ નથી, 'તે વખતે કવિમાં એટલું' શાસ્ત્રીય જ્ઞાન હોવાનો સંભવ જ નહોતો,' એવો વાંધા ઉપજાવ નથી. અને માટે જ, હરેક જમાને જમાને શાસ્ત્રીય

દષ્ટિ બદલાતી જાય તેમ તેમ, સાહિત્યની મહાન કૃતિઓનાં નવાં નવાં વિવેચનો થવાં બેઠાં એ.

જમણા હાથની પવિત્રતા જેવો, કદાચ તેથી વધારે વિલક્ષણ એક ખીજો દાખલો આપું. માત્ર હિંદમાં નહીં પણ આખી સુધરેલી માનવજાતમાં મા દીકરા અને બહેન ભાઈ વચ્ચેના લગ્નસંબંધ અને કામસંબંધ અત્યંત નિષિદ્ધ મનાયો છે. આખી માનવજાતે આ એક મહાન લાવ ફેળવ્યો છે, એના અતિક્રમણ જેવું બીજું કંઈ અલગભલ અને ધોર પાતક નથી. આ લાવ શાથી ફેળવાયો ? નિષિદ્ધ કરેલા નિકટ સંબંધમાં થતાં લગ્નોનાં ફરજીને હેમોફિલ (Hemophil) નામનો રોગ થાય છે એમ દોકતરો કહે છે. પણ આ નિયમ બંધાતી વખતે, આ લાવ બંધાતી વખતે, માણસજાતે, તે વખતના વિદ્યાર્થી માણસને પણ, આવી કશી માહિતી હશે એમ માનવાને લેશ પણ કારણ નથી. ત્યારે આ લાવનો ખુલાસો શો ? સમાજશાસ્ત્રીઓ અને નરવંશકવિદો તર્ક કરે છે કે લાઈ બહેન વચ્ચે લગ્ન જેવો સંબંધ બ્યવહાર હોય તો કુટુંબમાં બાળપણનાં પૂરાં વરસો ધુરુપથી સુરક્ષિત રહી શકે નહિ, માટે આલો સંબંધ નિષિદ્ધ ગણાયો. અને પોતાને આ ખુલાસો સતોષકારક લાગે છે. અને છતાં આવા સ્પષ્ટ કારણથી કદી પણ આલો નિયમ માનવજાતિહાસમાં બરેબર કરવામાં આવ્યો હશે એમ હું માનતો નથી. નિયમ કરવાને બદલે બહેન તરફ એક પ્રકારનો માર્દવનો, પવિત્રતાનો, પૂજ્યતાનો લાવ વિકસાવીને માનવજાતે માટેનું એ રક્ષણકર્મ જીવને કોઈક રીતે ક્યું ! અને આ લાવ એટલો પ્રબલ છે, એનો મૂળ માનવરવલાવમાં એટલાં ઊંડાં ગયાં છે, અને માનવરવલાવમાં આ લાવનાં એટલી બધી સિદ્ધ ઘર્ષ ઘર્ષ છે, કે કદી આનાં કારણોમાં ઊતરવાની, કારણોનાં પ્રશ્ન કરવાની બ્યવહારિક જરૂર જણાઈ નથી. અને આ જે રીતે કામવાસનાને અતિક્રમીને જીવન નવો લાવ વ્યક્ત કરે છે, તે જોતાં, મને એમ માનવાનું મન થાય છે કે, જોકે આ લાવ વ્યક્તિમાં જ વ્યક્ત થાય છે, પણ તેની નીચે કોઈ ગૂઢ રીતે વ્યક્તિને અતિક્રમીને રહેલું કોઈ વિશાલતર જીવન અહીં કામ કરે છે.

જોકે આ કદાચ મારી જાણની જ માન્યતા હતી, વિદ્યાર્થીની કસોટીથી અને ટકી ભેવાળો મેં હજી પ્રયત્ન કર્યો નથી.

આ બંને દષ્ટાન્તો, જમણા હાથની પવિત્રતાનું, અને બહેનભાઈના સંબંધો પવિત્રતાનું, આ બંને દષ્ટાન્તોનું ઉદ્દિષ્ટ વક્તવ્ય આપ આ દષ્ટાન્તોને ધક્કો ભર ખરા માની સ્વીકારી શકે. આ રીતે બધા ભાવોમાં અને સૌથી વધારે ગહન, અને આશ્ચર્યકારક ભાવો સંબંધ અને પૂન્યતાના કારણે છે. સંબંધ એટલે માણસ પોતામાં જ થતી વૃત્તિઓને પોતે જ યોગાવે, શમાવે !! પૂન્યતા, એટલે માણસને પોતાના જ અનુભવની અંદર, પોતાથી કશુંક ચઢવર, કશુંક ઉત્તરતર, કશુંક વિશાલતર, સુદૃઢતર જણાયું !! આવા ખરેખરે અનુભવ ન હોત તો માણસ આ વાતને વિરોધી અને અસાધ્ય માનત અને આ જ કારણે એ કાબળાં ઉન્નતતમ શિખરે નથી.

આપણે આગળ ચાલીએ : હું એ કહેતા હતા કે ભાવનો અનુભવ, એ જ જીવનનું જીવનતત્વ છે. અને આપણે એ પ્રશ્ન વિચારતા હતા કે વિદ્યાર્થીની વસ્તુના સ્વરૂપ વિશેનો ખ્યાલ બદલતાં, જુદો ભાવ વ્યક્ત કરતી કવિતા પછાધી નીરસ ન બને. અને અહા-ભારતનાં હૃદયોમાં તો એમ નથી બને એવું, એમ એ આજણ કહ્યું. પણ હજી આ પ્રશ્ન અનેક દાખલાથી પરીક્ષણ રહે છે. વચમાં આપણું જમણા હાથની પવિત્રતાનું દષ્ટાન્ત કાબળાં આ પ્રશ્નની મીમાંસામાં હું ઉપયોગમાં લાઇ શકેતા નથી. પણ એને મળવું એક બીજું દષ્ટાન્ત લઈ. કહિને નગની ઈર્ષ્યા થઈ અને તેણે નગમાં પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. બાર વરસ સુધી નગમાં પ્રવેશ કરવાને તેણે પ્રયત્ન કર્યો કર્યો.

‘બારમે વરસે કહિને તક મળી. લઘુકંઠા કરી આવીને નગે મેં ધોણું પણ પગ ધોવા વિના તે સન્ધ્યા કરવા બેઠો અને ત્યાં કહિને પ્રવેશ કર્યો.’ પ્રેમાનંદ આ વાત જરા ફેરવીને કહે છે :

એક દિવસે નગ ભૂખા, મંચાનું નળ જેણે સંધ્યાકાળ; રહી પાછાની કોમડી ધોમાં પાગ, કળી પામ્યો પેડાનો લાગ.

સંધ્યાવંદન કીધું સાળ, પ્રવેશ કરાવે થયા તે સ્થાન.

નવાખ્યાન : કડક ૨૮

પ્રેમાનંદના વાસ્તવિક જગતમાં લઘુકંઠા કરી મેં ધોવાનો વિવાજ નહોતો, એ હકીકત ભાવને માટે નિરર્થક નીકળી, તો તેણે એ છોડી દીધી, અને શીશ્વનો ચમત્કાર વધારવા પગ તો ધોવા પણ પાની જરાક ઠેરી રહી ગઈ તેમાં કહિને પ્રવેશ કર્યો એવી હકીકત ચૂકી. હવે અત્યારે આવી રીતે કશું કંઈ જવાથી આટલું ભયંકર પરિણામ આવી બપ એવું આપણે માનતા નથી. પણ આપણે થયું માનીએ છીએ કે જે કામ કરવું તે સંપૂર્ણ કરવું એક છે, અને ઘણાં કામમાં કંઈક પણ ખામી રહી જવાથી, જરાક પણ પ્રમાદ થઈ જવાથી ઘણાં માંડ પરિણામ આવે છે. એના પ્રતીક તરીકે આપણે પાની ઠેરી રહી જવાની દંતકથા સ્વીકારી શકીએ. જેમ માણસ પોતે જે કાર્ય ન કરે, તે કાર્ય પણ બીજા કરે એમ સમજી શકે છે, તેમ જ થોડે જે ન માને તે પણ બીજા માને એ સમજી શકે. હું અમુક પરિસ્થિતિમાં કોઈનું ચણું કંઈ એ મારે માટે અસાધ્ય હોય, છતાં કોઈ બીજા માણસ એમ કરી નાંખે એ જેમ સમજી શકું, તેમ જ કોઈ પાત્ર એમ કરે એ પણ સમજી શકું. અને જેમ ચણું કાપવું એ વ્યક્તિની ક્રિયા છે, તેમ જ અમુક માનવું એ પણ વ્યક્તિની જ ક્રિયા છે. અને આપણે માની શકીએ કે તે વખતના આર્યો એમ માનતા કે સોમમાં કોઈ ખામી રહી બપ તો તેથી અનિબંધે વાક મળે છે. આ રીતે અત્યારે પણ નવાખ્યાનની આ હકીકત આપણા આધમાં કંઈક નેથી નથી રહેતી, ચર્ચણમાં આવી એ પણ એકરસ થાય છે. વળી એ પણ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે કે વરદાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ લાક્ષીય રીતે સ્પષ્ટ થતાં એ સ્પષ્ટ થયા પહેલાંનો ભાવ અવસ્થ બદલાય જ એવું બનતું નથી. જમણા હાથ વિશેની ચારીત્રિક હકીકત ખ્યાનમાં આવતાં એ વિશેનો જુદો ભાવ ખસી જતો નથી. બહેનભાઈના સંબંધોના પુલાસો સમાજ-સાહીયી ચતાં બહેનભાઈનો પવિત્ર ભાવ અસ્ત થતો નથી.

સોળમ્બા સુવર્ણી સાહિત્ય અભિવ્યક્તિ સંમેલન ॥ તાલેદાનના પ્રદ્યુમ્નપટેથી આપણે બાબુચાંદલા, ૧૮-૧૯-૨૦ : ૧૯ : ૪૬

રાજ ન બેઘમે

૬૨૬

૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાંની વત છે. ત્યારે રામનું નામ દુનિયામાં તો નહિ પણ ઇટિ-લીમાં ચ બાણીતું નહોતું થયું. દેશ દેશની સમૃદ્ધિ ટાઈગર નદીના આરામાં હજુ ઠલવાઈ નહોતી. જે વૈભવ ને વિલાસે રામને લોભેશું ક્યું તેના પગરણુ પણ નહોતાં મંડાયાં, સાત ટેકરીઓ પર બંધાયેલા એ શહેરમાં આજુ-બાજુની જંગલી જાતિઓ વચ્ચે રામનો ટકી રહેવા મથતા હતા ત્યારે રામમાં ટાક-વીન રાજા હતો. લોકોએ એનું નામ મહાંધ ટાકવીન પાડ્યું હતું; કારણ કે રામમાં એ પહેલો જુદમી રાજા હતો. ને એ છેલ્લો જ નીવડ્યો.

વાત આમ બની:

રાજા ટાકવીન હોમ કરતો હતો ત્યાં એણે એકું કે દેવ માટે તૈયાર કરેલું નૈવેદ્ય એક કાળો સર્પ આવીને ખાઈ ગયો. રાજાને નક્કો થયું કે આ કાંઈક અપશુકન બતાવે છે. એણે તે જમાનામાં સૌથી મોટા ગણાતા ડેહરીના દેવાલયમાં આ બનાવનો અર્થ પૂછવા માટે પોતાના બંને દીકરાને મોકલ્યા. એમની સાથે ગયો એનો એક ભત્રીજો છુટસ. છુટસનો અર્થ ધનચક્કર.

સૌ એને અધગડા ગણતા. ને ટાકવી-નના જુદમી રાજાની રાજગાદી સાથે સીધા સંબંધ ધરાવતા લોકોએ બહુ આછલવાળા દેખાવામાં ભેખમ હતું. કારણ કે રાણી ને રાજા બંને-અભિમાન જેટલાં જ અદેખાઈ માટે પણ બાણીતાં હતાં. આ અદેખાઈને કારણે જ ટાકવીને પોતાના સસરાને મારી

નાખ્યો હતો ને એની રાણીએ પોતાના ખાપ પર જ રથ ચલાવ્યો હતો. આવના રાજમાં બહુ આછલવાળા ગણાવામાં બહુ સાર નહિ ને ?

ત્રણે જણા મંદિરમાં જઈ ભવિષ્ય બેનારી દેવદર્શિનીને પગે લાગ્યા.

રામ, ઝીસ બંને દેશમાં આવાં મંદિ-રોમાં રહેનારી દેવદર્શિનીઓ અખંડ કુમા-રિકા રહેતી-તેમણે આકરાં મતો પાળવાં પડતાં, તેઓ દેવતાઓની ઈચ્છાને કળી શકે છે એમ મનાતું. એ કાળમાં યુરોપમાં ડેહરીની દેવદર્શિની ગ્રેષ્ઠ ગણાતી, સોક્રેટીસ સૌથી ડાહ્યામાં ડાહ્યો માણસ છે એમ એણે જ પહેલી વાર બહાર કરેલું. એતું વેણુ ઈશ્વરી સંકેત જેવું બની જતું. એટલે જ આ ત્રણે જણાએ રામથી છેક ઝીસ સુધીનો પ્રવાસ એકઠો હતો.

ત્રણે જણાએ પગે લાગી રાજાએ મોક-લેલ ભેટ ધરી ને બનેલ વાત કહી સંભ-ળાવી પૂછ્યું:

‘આ શુકન શેની આગાહી કરે છે ?’

દેવદર્શિની ઘડીલર ધ્યાનસ્થ થઈ ગઈ. પછી ગંભીર અવાજે કહ્યું:

‘રાજવંશનો નાશ.’

મોટા રાજકુંવરે પૂછ્યું: ‘આ પછી સત્તા પર કોણ આવશે ?’

‘જે એની માતાને પહેલો પગે લાગશે તે રામમાં સત્તાધીશ બનશે.’

બને કુંવરોએ ત્યાં ને ત્યાં કોણ પહેલો થઈ જઈને પોતાની માતાને ઝડે છે તેની હોડ બકી. ને ઘેડે ચઢવા બહાર નીકળ્યા પણ છુટસે બહાર નીકળતાં જ જાણે ઠેસ આવી હોય તેમ પડી ગયો ને સાપાંચ નમસ્કાર કરતો હોય તેમ લાંબો થઈને બોલ્યો: 'ભૂમિ-માતા જ આપણી સાચી મા છે ને એનો આશરો જ સાચો આશરો છે.'

બંને રાજકુંવરો આ સાંભળીને હસ્યા.

થોડા દિવસ વીતી ગયા હતા. રાજ ટાઈવીને એની ફેજ સાથે એક કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો હતો. હુમલો કરીને જિતાવે તેવું નહોતું. કિલ્લા ફરતું પડ્યા રહેવા સિવાય કંઈ કામ નહોતું. આમ પડ્યા રહીને સૌને કંટાળો આવ્યો હતો; એટલે બંને કુંવરો શિકાર ને વન-લોખન કરવા નીકળ્યા હતા. સાથે હતા થોડાક શિકારીઓ, બે-ચાર સરદારો, છુટસ ને તેનો એક મિત્ર.

સરજ નમવા માંડ્યો હતો. શિકાર પણ વાડે હુંગરાઓ ભટકી ભટકી સો થાકી ગયા હતા. એક નાનકડું ઝરણું આવતાં સોએ થોડા થંભાભાં. શિકારીઓ શિકારની ખાલ ઉતારવા માંડ્યા. શુભાસો વન-લોખનની તૈયારી કરવા માંડ્યાં. બાકીનાઓએ એક ઝુંકર ઘટા ગોતી એક જ ભાવી. વાત વાતમાં કોની સ્ત્રી સોથી સુશીલ તેની ચર્ચા નીકળી.

એક સરદારે કહ્યું: 'મારા પર એ રીતે દેવતાઓની કૃપા છે. આટલાં વરોથી એણે કેઈ દિવસ મારા પહેલાં પથારીમાં પગ મૂક્યો નથી.'

બીજાએ કહ્યું: 'હશે. એમ તો મારી સ્ત્રી પણ કેઈ દિવસ મારું વેણ ઉઘાપતી

નથી. ને રૂપમાં તો આખું રામ એને ઝોળાળે છે.'

નાનો કુંવર તો પરણ્યો નહોતો પણ છુટસે કહ્યું: 'મેં તો ઘણી સ્ત્રીઓ બોધે છે પણ કોલેરીઆની સ્ત્રી લુકેરીઆની તોલે કોઈ ન આવે.'

મોટા કુંવરે કહ્યું: 'રૂપ હોય તેથી શું? ને એકલા શુભામાં ય શું મોહવું? મારે ત્યાં તો રૂપ ને શુભ બંને છે. મારા વિના બિચારી અર્ધી થઈ ગઈ હશે. હું તો બસ એના પર..'

વચમાં જ ઘનચક્કરે કહ્યું: 'આમ તો વાતનો અંત નહિ આવે. આપણે એમ કરીએ: 'અગાઉથી ઘેર બગર આપ્યા વિના આપણે સૌ ઝોલિતાના જ ઘેર ઊપડીએ. ત્યાં જઈને સૌ બોધે એ કે આપણી સ્ત્રીઓ શું કરે છે તેના પરથી જ પારખાં થઈ જશે.'

બધાએ કહ્યું: 'બરાબર છે. ઠીક પરીક્ષા થશે.'

મોટા કુંવરે કહ્યું: 'તો આજે જ અહીંથી સીધા ઊપડીએ. મને તો ખાતરી છે કે તમે મારી સ્ત્રીને જુઓ પછી કંઈ કહેવું જ નહિ પડે.'

બધા ઊપડ્યા.

રામમાં પહેાંચ્યા ત્યારે રાત પડી ગઈ હતી. સૌથી પહેલાં સરદારની હવેલીએ ગયા તો બગર મળ્યા કે એની સ્ત્રી તો બનોઈને નાટકયાળામાં નાટક ભેવા ગઈ છે.

શું પૂછે?

ત્યાંથી ગયા બીજા સરદારને ત્યાં. તેની સ્ત્રી ગઈ હતી કેઈક મિત્રને ત્યાં ઉત્સવમાં.

બધા કુંવરને મહેલે આવ્યા. ભુજે છે તો દીવાનખાનામાં મહેલિલ જાગી છે. આરે બાલુ ઝળાંઝળાં પ્રકાશમાં નાચ આવે છે. કુંવરની સ્ત્રી સાજ-સણગાર સજી, જનીઠની સૌની નેડે નૃત્ય કરે છે.

કુંવરની કોથથી લાલ પીળી થઈ ગયેલ આંખો નેઈ છુટસ કહે: 'હજી બાકી છે. આપણે દ્યુકેશીઆને ત્યાં જઈએ.'

'સ્ત્રીઓની જાત જ આખી કમજાત છે. એને ગમે તેટલી સાથવો તો ચ જઈજાત.' કુંવર આખે રસ્તે જામડો હાલો.

દ્યુકેશીઆને ત્યાં પહોંચ્યાં ત્યારે મોડું થઈ ગયું હતું. સૂવાનો સમય ક્યારનો ચ થઈ ગયો હતો. બેસું તો ઝાંખા દીવાના પ્રકાશે સાદાં લૂગડાં પહેરીને દ્યુકેશીઆ કંતે છે. ને એક બે દાસીઓ પણ છે. તેણે પોતાના પતિ તથા મિત્રોનું સ્વાગત કહ્યું ને જામડયા.

સૌએ કહ્યું: 'આપણા સૌની સ્ત્રીઓમાં દ્યુકેશીઆ જ સૌથી સુશીલ છે.'

સવારે સૌ પાછા છાવણીએ ગયા ને કામે ચડી ગયા. પણ પેલા કુંવરને નિરાંત નથી. એની નજર આગળ રૂપ ને શુભની મૂર્તિ જેવી દ્યુકેશીઆ જ રમ્યા કરે છે. કેવી મીઠાશ! કેવો વિનય! સાદાઈ તો એવી ખીજે લાગી જ નથી! ને છતાં સુંદરતામાં એને ટપે તેવી કોણ છે! આવી સી હોય તે જ લાગ્યજાણી!

બળી થાય છે: મારી પાસે ઉત્તમ ઘોડા છે. ઉત્તમ વસ્ત્રો-આભૂષણો છે. રોમમાં જે કંઈ ઉત્તમ વસ્તુ છે તે મારી છે-ગમે ત્યારે મેળવી શકું છું. ને આજ એક ઉત્તમ વસ્તુ મને નહિ? જસ એ મને જ શોભે.

અભિમાન અને અદેખાઈના સંતાન જેવા એ કુંવરે દૂડે સંકલ્પ કર્યો. કોઈ ને ચ કહ્યા સિવાય ઘોડે ચડીને ચાલી નીકળ્યો. સીધો દ્યુકેશીઆને ઘેર. દ્યુકેશીઆ ઘડીભર વિસ્મિત થઈ ગઈ. પણ રાજાનો કુંવર ને પાછો પતિનો મિત્ર એટલે આગતા-સ્વાગતા કરી. પોતાના પતિના ખબર-અંતર ખૂણ્યા ને જામડયો.

અરધી રાતે દ્યુકેશીઆના ઓરડામાં જઈ સાંકળ ચડાવી કુંવરે મેલી માગણી કરી.

મધરાત. ઘરમાં કોઈ નહિ. સસરા ને પતિ બંને લડાઈના મેદાન ઉપર ગયેલા. દાસી પણ આજે ઘેર ગઈ હતી. ઘરમાં હતો એક માત્ર નોકર; સામે હથિયારસજ્જ પાટવીકુંવર. દ્યુકેશીઆને સમજાવી, વિનવણી કરી લાલચ આપી. પણ ન માની. છેવટે મારી નાખવાની ધમકી આપી. તેને થ ન ગણકારી, એટલે છેવટે કુંવરે કહ્યું:

'તારા મનમાં એમ હશે કે તું આગરુ-ઘેર મરી જઈ અમર થઈ જઈશ. એમ? ના હું તો તને તારા એક શુભામને મારી નાખી તારી પથારીમાં સુવરાવીશ, લોકોને કહીશ-એ બેસું એટલે મારાથી ન રહેવાયું-મેં જાનેને વાલી નાખ્યાં.'

દ્યુકેશીઆ પગથી માથા સુધી કંપી ભડી. સતતું અંધારું ચ આ ધમકી આગળ બિજળું લાગતું હતું. દેહ જાય એની તો કાંઈ ફિકર ન હતી. પણ ધરક જેવી બિજળી આગરુનું શું? એનો પતિ શું ધારે? એને સાચી વાતની શી રીતે ખબર પડે!

'બોલ, શું વિચાર કરે છે? કુંવર પૂછતો હતો. દ્યુકેશીઆનો શ્વાસ રૂંધાઈ ગયો, એ શું બોલે? શું આ નરાધમતાનો કોઈ ઉપાય નથી?

સવારે કુંવર એક દિશામાં ભિપડ્યો ને દ્યુકેશીઆએ પોતાના સસરા ને પતિને-
બોલાવવા માણસો દોઢાવ્યા: 'કહેજો કે તમને
ભાળીશ પછી અસજજી લઈશ'

દ્યુકેશીઆનો પતિ ઉતાવળો ઉતાવળો
આવ્યો. સાથે એના મિત્ર પેલો ટસ પણ
હતો. દ્યુકેશીઆને જોઈ એ અકિત યઈ
ગયો. બંને વર્ષોથી માંદો હોય તેવી ફિઝી
ને જડ તે યઈ ગઈ હતી. એણે ધીરે ધીરે
આખી વાત કરી. કુંવરે છેવટે આપેલ ધમકી
કહી ને પતિની કમરે લટકતી છરી જેથી
લઈ કોઈ બટકાને તે જહેવા કાળજીમાં
ખુતાડી દીધી. લોહીલોહાણ અવસ્થામાં છેલ્લા
આસ લેતાં કહ્યું: 'મારે કાંઈ વાંકે નથી પણ
જીવત તો રોમન સ્ત્રીઓ કહેત કે મારો
વાંકે હાંકવા મેં બધી વાત ઘડી કાઢી. ને
ખીજીએ પણ આતું બહાતું કાઢી એમના
ધણીને બેવફા નીવડત-જિજ્ઞાસા મીતનો મારગ
પણ એણે બંધ કરી દીધો હોત. આતું વેર
લેજો. ન બૂલતા-આતું વેર લેજો.' બોલતાં
દ્યુકેશીઆનો પ્રાણ બિડી ગયો. પણ ખુટસે
આગળ આવી કાળજીમાં ખૂતેલ છરી બહાર
કાઢી, લોહીને હાથ અડકાડી કહ્યું: 'દ્યુકેશીઆ,
તું ગતે જતે. ટાર્કવીનના કુંવરને તો આની
સજા થશે જ પણ રોમની ગાદી પર એના
વંશને કે કોઈ સમનો માણસ પગ નહિ

મૂકી શકે. રોમની દીવાલની અંદર રાખેનો
કોઈ વંશ જ પગ નહિ મૂકી શકે એવા હું
આ તારા લોહીને અડી શપથ લઉં છું.'

આતુખાતુ બોલેલાઓએ કહ્યું: 'આમારે
હવે રાજા જ ન બેઠાંએ.'

ખુટસે દ્યુકેશીઆતું લોહી નીંગળતું શબ
ઉપાડી ફેરમમાં મુકાવ્યું. ઘડીકમાં તો એક
રોમન સ્ત્રી-પુરુષોથી બહારાઈ ગયો. ચારે
બાજુથી ટાર્કવીન અને તેના વંશને ઉપર
શપથ વરસવા માંડ્યા, ખુટસે દ્યુકેશીઆના
શબને બે હાથે જીતક્યું ને મેકનોને બતાવી
કહ્યું: 'ભુજો આ ટાર્કવીન-વંશતું
ગોઝાતું કામ આવતી કાલે કોનો વારો છે ?
રોમન સ્ત્રીના શોકને કેણુ સાચવશે ? આપણે
ટાર્કવીનને રાખવા કે દ્યુકેશીઆને ?'

લોકો બેઠી બેઠ્યા, રોમન સ્ત્રીઓએ
તો આગળ આવી કહ્યું: 'ટાર્કવીન ન બાઈએ.
એને દેશનિકાલ કરો.'

ને સોચે કહ્યું: 'એને દેશપટો દો. હવે
રાજા વિના ચલાવવાતું છે.'

લોકોએ ખુટસ અને બીજાં એકને લોક-
પ્રતિનિધિ કોન્સલ બતાવ્યા ને રાજાને સમ્મનો
સંદેશો કહેવડાવ્યો.

રોમના ફરવાળ સમને માટે દેવાઈ
ગયા.

૬૭

દેશ અને સહેર

જનતા ૭૭ દેશમાંથી ૪૧ની વસ્તી ન્યુયોર્ક સહેરમાં ૭૬,૭૭,૦૦૦
હવા એણે છે.

આ જે પુસ્તકોની સમાલોચના કરવાની છે 'પરિભ્રમણ' અને 'સાહિત્યવિહાર', બન્નેના લેખકો ગુજરાતી સાહિત્યમાં સિદ્ધસ્ત અને લઘુ-પ્રતિષ્ઠ છે. પહેલાના શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી અને બીજાના ડૉ. અનંતરાય રાવળ.

પ્રસિદ્ધિના અનુક્રમે આપણે પહેલું 'પરિભ્રમણ' લઈએ. આ પુસ્તકના મુખ્ય ખંડો, ત્રણ બંગાળી સાહિત્યકારો, પરદેશની પરિભ્રમ, સાત ગુજરાતી વાર્તાઓ અને આદોલ્ફો એ સર્વ એમણે વર્તમાન પત્રોની કટારોમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા, અહીં સંગ્રહેલા છે.

'પરિભ્રમણ' એ અનેક વિષયોમાં લેખકનું પરિભ્રમણ છે. એમાં લેખક સંદેહ કરવા જતા નથી. ફરતા હોય તો તે બીજા જ, એમના અનેક વિષય જાણતા માણતા અનુભવતા—મિત્રો, લેખકો, પરિચિતો, સાહિત્યરસો, પરિવારજનો. આથી આ વિભાગમાં મોમાસાના ગુજરાતી દુહા, મારવાડી લોકગીતો, છપ્પનિયાની ચારણી કવિતા, વાઘરીની પરિસ્થિતિ અને એવી સાચી પરિસ્થિતિમાંથી વાર્તા મેળવવાની 'સુચનાઓ', એવું આવે છે. આખો વિભાગ અનેક કૌતુકથી ભરેલો છે. તેમાં આવતું બાલજી પ્રાણીનું અને ઠાકરિયા વીંછીનું વર્ણન હું સાચું માની લઉં નહિ, એવું છે. આ બન્ને વિષે તેમજ ધુવડ, સાપ વગેરે વિશે મેં અનેક વાર્તા સાંભળી છે એમાં ચક્રવાક આતંક જેવી કલ્પનાએ ઘણું કામ કરેલું છે. પણ આખો જામ સુવાસ્ય છે.

જણ બંગાળી સાહિત્યકારોમાં પ્રથમ સદ્ગત રવીન્દ્રનાથના મોટાભાઈ દિનેન્દ્રનાથ ઠાકુરનું દેકે ચરિત્ર અને તેમની કૃતિઓની આછી પીછાન છે. તેમણે પોતે ઘણી કવિતાઓ નાશ કરી છે, નાશ થવા લાખી છે. એ કે એમની જેટલી કવિતા છે તેટલી પણ એમની પ્રતિભાનો સુંદર પુરાવો છે. પણ કવિ કરતાં તેઓ લક્ષ્ય વિશેષ હતા, અને તે પણ આપણા પ્રાચીન પરંપરાના એકિયા જેવા, જે યશુપત્નીની સાથે રમે,

જેના શરીર ઉપર ખિસકાલિયો દોઢાદોડ કરે, અને આંખમાં પંખી આંચ મારે તો પણ એ ગુરૂએ ન થાય.

બીજા બંગાળી કવિ તે અસહકારની ખ્યાતિવાળા સદ્ગત દેશમંદુર ચિત્તરંજનદાસ. અસહકાર યુગથી એમણે દેશના રાજપ્રકરણમાં જે ભાગ લીધો તેથી આપણે એમને વધારે ઝોળખીએ છીએ. પણ એક બંગાળી કવિ તરીકે તેમનું અગત્યનું સ્થાન છે. તેમના કાવ્યસંગ્રહ 'માલંચ'માં માત્ર પ્રેમગીતો નથી પણ એક વેદ્યાના હૃદયનું ચિત્ર છે. જેણે એકવાર સમાજમાં કાલાહલ મચાવી મૂકેલો. પણ એમનું ઉત્તમ કાવ્ય છે, 'સાગર સંગીત' શ્રી. મેઘાણીએ એનાં ઘણાં સુંદર અવતરણો આપેલાં છે પણ અહીં એ આપવા જેટલો અવકાશ નથી.

ત્રીજા કવિ તે દિનેન્દ્રલાલ રાય આપણને એટલા અપરિચિત નથી. તેમનાં નાટકોના ગુજરાતી, હિન્દી અનુવાદોથી આપણે તેમને ઝોળખીએ છીએ. પણ એમની ખરી પ્રતિભા અનેક દેશીય હતી. એ સુંદર ગાયક હતા અને અંગ્રેજી રાગોમાં બંગાળી ગીતો લખવાની પ્રજાલી પાંડનાર એ મુખ્ય કવિ છે, એમનું—

'બંગાઆમાર, જનની આમાર, ધાની આમાર
આમાર દેશ.'

એ ગીત આખા હિંદમાં પ્રસિદ્ધ છે.

આ દિનેન્દ્ર જેવા બંગાળી સાહિત્યના અગ્રમુખ સાહિત્યકારને રવીન્દ્રનાથ જેવા એક મહાન કવિવર સાથે કડવા વિરોધનો પ્રસંગ આવી ગયોલો. દિનેન્દ્ર લાલને કાવ્યની અસ્પષ્ટતા, અને તેને ઉત્તમ કાવ્યના લક્ષણ ગણવાના દાવા સામે તિરસ્કાર હતો તેમજ કુનીતિશક્તિ પ્રેમ સામે પુણ્યપ્રકાપ હતો. આ બન્ને સામેનો તિરસ્કાર સાચો છે. પણ કાણ જાણે કઈ દુર્ભાગી સંજીવે એ તિરસ્કાર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ઉપર લેત્યો અને પ્રત્યાંવાતમાં રવીન્દ્રનાથના પક્ષકારો તર-

કૃષી તેમને મંદી મળે સંભળવી પડી. પણ દિને-નિસાસના આ નિરોધની સમગ્રતા અને નિર્ભયતા કરતાં જ એમની છેતરની કામગીરીના વધારે ઉદારતા બતાવે છે. શ્રી. મેધાણીએ દિને-નિસાસ રાખના નાટકોનું સાદું ચુલ્લારાન કરાવ્યું છે. એમનાં નાટકો વાંચના યોગ્ય છે. અને છતાં એ બધાને એક વિશેષ દૃષ્ટિએ ભેવાં ભેધં એ એમ હું માનું છું. અને તે એ કે એમનાં નાટકોનાં પાત્રો એક જ ભાવના આવે-લાવાળા સાદા સ્વભાવનાં છે. માનવ સ્વભાવની જટિ-લતા એમાં નથી. અને એમનાં પાત્રોના સંવાદો ઘણી જગ્યાએ વસ્તુવિશ્લેષ કરવાને બદલે વકરૂતવની સુંદર-તામાં સરી પડે છે.

પરદેશની પરિભ્રમણ ખંડમાં, રસિયામાં બોલશે-વિક સ્વતંત્રતા આવતા ત્યાંની ટેટલીક ભગોના લોક-ગીતોમાંની સંગીત સચ્ચદિ કેવી રીતે બહાર આવી, પ્રથિવેવનની સંગીત પ્રતિભા, રસભરનો વાજીરાભનમાં કરવામાં, ટેટલાં સાદા અને અકરખાતોથી તેનાં નાટકોનું પ્રસિદ્ધ થયું. વધેરે અનેક કથિત વાતોથી પણ વધારે રસિક અનેલી કહીકોતોના ઉલ્લેખો છે. એમાંની એકેક વાત વાંચવા એવી છે.

સાત શુદ્ધતા વાર્તાઓમાં શ્રી. ધુમકેતુની અનિતા, પરાજય, ચોલાદેવી, કણ્ડાવતી. શ્રીમુનશીની જ્ય સોમનાથ, શ્રી. પત્તાલાલ પટેલની વળામણ અને 'શ્રીકાન્ત' તખલ્લુસ ધારીની 'રૂપકવિની, એમ સાત નવલકથાની વિવેચના છે. રૂપકવિની નવલકથાની શૈલી વગેરેની કદર કરી એની મૂળ વિષયભૂત મુનદા મણિકા શ્રી મેધાણીની કસોટીએ કાંઈ સ્વતંત્ર ઉત્પત્તિ કે કલામય જીવન માળખાર નારી નહિ જણે કદા અને સાંસારિક લક્ષણન ઉભયથી ભ્રષ્ટ લાલસામય જીવન માળખારી સ્ત્રી હતર છે. શ્રી. પત્તાલાલની વળામણ વાર્તાની તેઓ યોગ્ય કદર કરે છે. તેમાં આવતી માચ-કાની સાચી દૃષ્ટિ શ્રી. મેધાણીને જલુ મેથી જન્ય એ સ્વાભાવિક છે; ને કે એ સુંદર વાર્તામાં જમા-નાના આદ્ય બદલા, છોકરીને વેચવા નીકળેલા યુષીના મનના વલણનો ફરફાર અને તદ્દન સ્વાભાવિક લાગતો નથી. છતાં વાર્તા સુંદર છે. શ્રી. મુનશીના જ્ય સોમનાથને શ્રી. મેધાણીએ એધિક કે વીરગાથા

કહેલી છે તે સાચું છે. ભેદ એના પાત્રોને છેક એણા કહેવા ભેવાં એ નિર્મળ નથી. મુનશીએ આ નવલકથામાં મિત્રનીના રણમાં યુદ્ધ પડ્યાના પ્રસંગને સોમનાથના ઘેરા પહેલાં ચુક્યો છે, એ વાર્તાને અનુ-કૂળ છે અને શ્રી. મેધાણી તેને કતિહાસને હાનિધારક ગણતા નથી. આ નિલાકર્ષમાં શ્રી. મેધાણીએ ધુમકેતુની ચાર નવલકથાઓ લીધી છે. તેમાંથી એ ઐતિહાસિક છે. શ્રી. ધુમકેતુ ઇતિહાસના બનાવોને ચોક્કસ રીતે વળગી રહેવાની આગ્રહ રાખે છે. પણ નવલકથામાં યુગ્મ્ય સવાલ એ છે કે આખી વાર્તા માનવપાત્રોથી અને માનવપ્રવેગોથી ઘસાઈ છે કે નહિ. એ ન હોય તો એ નવલકથાજ બનતી નથી. પાત્રમાં વગે તેટલી ઉત્તરતા, વિશ્લેષણ આપણી હોય છતાં તે એ જીવનું જાગતું હરતું ફરતું માનવ ન બનતાં માત્ર ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવ અચોતું અને ભિન્નભિન્ન બનાવો યોજવાનું એક બિનદુષ્ટ માત્ર બની રહે તો તેથી નવલકથા ન થાય. મુનશીની કથામાં ઇતિહાસલેખ હોય તો તે બહુબલુ તો ઐતિહાસિક ન ગણાય. પણ એથી એનું કથાત્મ નાટ નથી થતું, ત્યારે ધુમકેતુના પાત્રસર્જનમાં જ નિષ્ફલતાનો દોષ આવે છે. મેધાણી એક જગ્યાએ કહે છે: "ધુમકેતુએ પોતાનાં ઉત્તરમંથનો વ્યક્ત કરવા માટે રૂપક પદ્યોને વાર્તા લખી છે. ફક્ત બદ્ધિસુત અને અલૌકિક પાત્રો એટલાં જીવંત બનતાં નથી" એ વિધાન મને તો એમની બધી વાતોને માટે યોગ્ય લાગે છે.

છેવટનો વિભાગ આલોક્યોનો છે. તેમાં ટેટલીક સાહિત્યના પ્રશ્નોની હજીવટ છે. મેધાણીની સામાન્ય બનતા પ્રત્યેની દિલસોટાથી કાંઈ તેમને પ્રતિવાદી માને, પણ અહીં સ્પષ્ટ થશે કે મેધાણી કાંઈ વાદ્યો પાડવા માગતા નથી. તેમની જાેલી પ્રતીતિ પુરતકના છેલ્લા રેરિમાર્ગમાં આવતા અવતરણથી મૂકી શકાય. "મદાન લેખક હમેશાં અચૂકપણે પોતાના વિષયથી બરપુર હશે, કલાથી નહિ. વધુમાં વધુ એનાર સાહિત્યથી લઈ હજવામાં હજવા સાહિત્યમાં અનિવાર્ય સીદ્ધિ" તો ફક્ત એક જ છે. "સમ" "

આખું પુસ્તક વેળીથી, લહેરથી ચાલતી પ્રવાહી રેલીમાં લખાયેલું છે. તેના વિભાગો ખરી રીતે વર્ત-

માનપત્રોના વિભાજનોનાં મથાળાં છે. તેમાં અમુક વિષયનું યોજનાબદ્ધ નિરૂપણ ન આવે. એમાં ધણું બહારથી લીધેલું હોય. પણ તે બધામાં શ્રી. મેઘાણીની પંચદગીની દષ્ટિ હમેશાં શિષ્ટ, સુરુચિવાળી રહેલી છે. અને કથનશૈલી આકર્ષક, અટલેશમય સ્પષ્ટ અને તે સાથે ગંભીર વિષયને પણ પરિષ્કાર કરવાને સમર્થ નીવડી છે. પ્રો. અનંતરાય રાવળે તેમના સાહિત્યવિહારમાં શ્રી. મેઘાણીની શૈલીનાં વખાણ કર્યાં છે તે સ્થાને છે.

અને હવે હું આ ખીલું પુરતક સાહિત્યવિહાર લઉં છું. તેમાંના બધા લેખો યુગશતના એક પ્રસિદ્ધ પ્રૌદ્ગંધ અને વિવેચકના છે. તેમાં વિષયનું સમગ્ર દર્શન કરવાનો પ્રયત્ન છે. તેમાંના પહેલો ‘કવિતાનું રસસ્વાદન’ અભ્યાસીઓને માર્ગદર્શન કરવાને ધણું ઉપયોગી છે. કાવ્યસ્વાદનમાં આત્મા અખંડ રૂપે કાવ્ય અનુભવે છે, એ સત્ય ઉપર આપણે જોટવો ભાર દઈએ તેટલો ઓછો છે. ‘સરસ્વતીચરને’ અને ‘ગુણસુદરીને’ એ પાત્રોને લખેલા પત્રો રૂપે કથાનું અવલોકન છે. ખીજાં અશ્વત્થનાં પાત્રોને આવા પત્રો લખવાનું એમની મૂળ યોજનામાં છે કે નહિ તે જાણતો નથી. પણ આ પદ્ધતિ નવીન છે. તેમાં કહેવાતી એક પ્રકારની સુગમતા છે. અને તેમાં સારા વિવેચકો કથાના મધ્યગિન્દુ સુધી પણ જઈ શકે.

પછીનો લેખ ‘મહિલાલ દિવેદીની કવિતા’ છે. લેખક કહે છે તેમ કવિતા પ્રદેશમાં ગેવર્ધનરાજની અને મહિલાલની કવિતા ઉપેક્ષિત થઈ છે, એમ કહી શકાય. મહિલાલની અહીં પણ લેખક પૂરી સમાલોચના લીધી નથી. પણ તેનાં મુખ્ય લક્ષણો તરવરદર્શન અનુભવગળ ગેવતા અને ભાવવાહી ભાષા તરફ ધ્યાન દોર્યું છે. પણ આ અભ્યાસમાં એક બાલ મુરકેલી છે. મહિલાલે પોતે પોતાની કવિતાનો દાર્શનિક અર્થ કર્યો છે. પણ તેની પ્રેરણા પોતાના જીવનના લૌકિક પ્રેમના કાર્પ પ્રસંગ, ધણે-લાગે કાર્પ નિષ્ફળતા કે પ્રત્યાધાતના પ્રસંગની હશે એવો પ્રયત્ન સંભવ છે. અને એ હકીકત સ્પષ્ટ ન થાય ત્યાં સુધી એમની કવિતાનો સાચો અર્થ પ્રકાશમાં નહિ આવી શકે.

“રાષ્ટ્રના પવંતમાં કર્તાનું સાધ્ય” એ આખા નાટકનું સમર્થ અવલોકન છે. પ્રો. રાવળે ખતાલું છે કે જીવનમાં નીતિભાવવાનું મહત્ત્વ સમજાવતું એ નાટકનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે. અને વિધવાવિવાહની સ્વતંત્રતા એ ગૌણ ઉદ્દેશ છે. અને એની સાથે સૌ સંમત થશે. જૂના મધ્યકાલીન વસ્તુમાં નાટકકારે વિધવાવિવાહ ચોખ્ખો વિસંવાદ છે એ સાચું છે પણ એ વિસંવાદ તો આખા રાષ્ટ્રના સ્વભાવનિરૂપણમાં છે. અને એકવાર એ સ્વીકારી લીધા પછી તેણે બે અંકોને ચોટાડેલા જેવા ગણવા એ મને હીરામાં દેખાતી રેખાને તડ ગણવા બરાબર લાગે છે. પ્રો. રાવળ પોતે સ્વીકારે છે કે એ બે અંક નાટકની કેટલીક જરૂરિયાતો સાધે છે. અને એ જરૂરિયાતોમાં એક મહત્ત્વની હું ઉમેરીશ કે આખા નાટકમાં ચોક્કસ હોય માટે સૌથી વધારે સહન કરતી લીલાવતીના મનનું સમાધાન ખાતે કુશનાં વારસોના લગ્નથી થાય તેટલું કસાથી ન થાય. એ વિચારતાં પછી અંકોને ચોટાડેલા કહેવા એ મને જરા વધારે પડતું લાગે છે. પણ કદાચ આ માત્ર શાબ્દિક મતભેદ હોય. બાકી બધી રીતે આ એક સમર્થ લેખ છે. ‘કવિતા અને ઇતિહાસનું મિલન’ એ કવિશ્રી ન્હાનાલાલના ‘શાહનશાહ અકબરશાહ’ નાટકની સમાલોચના છે. કવિની જે ઉત્તમ પ્રતિનિધિમૂલક કૃતિઓ ગણીએ તેમાં આ ગણી શકાય. આના વિવેચનમાં પ્રો. રાવળે ન્હાનાલાલના નાટકપ્રકારની સામાન્ય ચર્ચા પણ કરી છે. કવિનાં વાક્યોથી જ તેઓ કહે છે કે તેમનાં નાટકોને શેક્સપિયરના જેવાં દબ્બ ન ગણવાં, પણ શ્રાબ્ય ગણવાં. કવિશ્રી પોતે પોતાનાં નાટકોને શેલીના પ્રાચીન ચિપ્સ અનુગાહીએ અને ગેરના કાઉરટ જેવાં કહે છે. તો અહીં એક પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જોભો થાય છે કે શેલીના અને ગેરના આ નાટકમાં પ્રો. રાવળ કવિનાં નાટકમાં ખતાવે છે તેવું રચનાશૈલિય છે ખરું? એ નાટકો અકબરશાહ જેવા પ્રસંગના દારકા જેવાં છે? અને ખીલું, લગ્નવવા માટે હોય જ નહિ, શ્રાબ્ય જ હોય, એને પછી નાટક ખીજાં ક્યાં કારણોએ કહેવું? અને તે ઉપરાંત એ વિચારવાનું રહે છે કે કવિશ્રીનાં નાટકો લગ્નવાય એવાં ન હોય તો એની સરસતા ક્યાં વિશિષ્ટ લક્ષણોમાં રહેલી છે? ખાટી

પ્રો. રાવળે આ નાટકમાં કવિશ્રીના ઉદ્દેશ ઉપર નાટકની વિશિષ્ટતા ઉપર તેનાં ગીતોની મનોહરતા ઉપર સુંદર પ્રશંસા પાડ્યો છે.

‘સ્વપ્નદ્રશની’ સમાલોચના પણ આ પુસ્તકમાં આવે છે. આ નવલકથાને શ્રી. મુનશીની ઉત્તમ ન ગણી શકાય. પણ પ્રો. રાવળ કહે છે તેમ સધાલીન રાજકીય બોલો નવલકથામાં મહત્વાના મળ તરીકે, ડોસેન જીવનની કથા તરીકે, મુનશીના દીપ્તિહાર્ય અને ભાવનાવાદના દર્શન તરીકે, એમ અનેક રીતે સ્વપ્નદ્રશના મુનશીના નવલકથાસમૂહમાં વિશિષ્ટ ગણાશે.

‘ખખરદારના જીવનદર્શન’નો આમાં લાંબો લેખ છે. આ લેખમાં પ્રો. રાવળે ખખરદારના કાળમાં સ્થાનકલ્પો વિસ્તારથી અને ઉદારતાથી બતાવેલાં છે, અને ખાખીઓ પણ દૂરમાં પણ મુક્તિ મેળવેલી છે. આપણા સાહિત્યમાં જે કેટલાક કવિઓના અભિપ્રાયો સંબંધી ચૂંટાત બેઠાં આપણા લઘુપ્રતિષ્ઠ વિવેચકોમાં પ્રવેશે છે તેમાં કદાચ ખખરદારનું નામ જોખરે આવે. ખખરદાર વિશેનાં પ્રો. કોક્કરનાં સર્વ વિધાનેને એકમ કરી નોંધએ તો એ કવિજ નથી એવા અભિપ્રાય નીકળે. ખીજી તરફથી પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, પ્રો. અનન્તરાય રાવળ, પ્રો. વિજયરાય વૈદ એ ખખરદારની કૃતિઓ બતાવતાં છતાં તેમનું કવિત્વ સ્વીકારે છે. આ વિશેથી અર્ચનું સમ્પાદન કરવાનો અહીં અવકાશ નથી. એને માટે સાચો પ્રયત્ન કોઈ વિવેચક કરશે એનું પણ આપણે તો દેખાતું નથી. માટે, જેની કોઈ ચર્ચા નથી કરતું તેની સ્વચ્છ ભગવાન મુંગી કસોટી કરી નિર્ણય આણે છે તેની જ આપણે રાહ ભેરી રહી.

આજ પુસ્તકમાં શ્રી. રમણલાલની સાહિત્યસેવાના મુજબદારના બે દૂંઝ લેખો છે. જાનેમાં રમણલાલની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ લોકપ્રિય થવાનાં અંતર્મત તેમજ બહિર્ગત કારણોની સુંદર સમીક્ષા કરી છે. આ ઉપરાંત આ પુસ્તકમાં ઉત્સાહી નાટકકાર તરીકે શ્રી

ગોવિંદભાઈ અમીનનાં નાટકોની પણ પ્રો. રાવળે સમીક્ષા કરી છે, તે તેમની ઉદારતા, ઉજરતા જમાના તરફનો સદ્ભાવ અને મુલ્યવિચારિતા બતાવે છે. પ્રો. રાવળે શ્રી. અમીનને અંશિજી કુકરામાં સાહિત્યરક્ષકો બતાવ્યાં છે તે આપણા ચોખ્ખ છે. ગુજરાતી ભાષા જેમજેમ ખેડાતી જાય છે, વાંચનાર વર્ગ જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ સાહિત્ય પ્રસિદ્ધિની મુકરતા અને સમગ્ર વધતી જવાની જ. એ વખતે નવા સાહિત્યકારે ખ્યાનમાં રાખવાનું એ છે તેની દૃષ્ટિમાં ‘insignificance’ રહેતી હોવા કે બીજા અર્થેનો અભાવ ન આવી જાય.

એમનો ઉલ્લેખ લાંબો લેખ ‘ગુજરાતી નાટક સાહિત્યનું રેખાદર્શન’ છે. પ્રો. રાવળ સમસ્ત ગુજરાતી નાટક સાહિત્યનો અભ્યાસ કરે છે, અને તેના પહેલા ક્ષેત્રે આ તેમનો લેખ છે. એમનું નાટક-સાહિત્યનું નિદર્શન આપક છે, તેટલું જ તમસ્પર્થી છે. આ લેખમાં તેમણે આ પ્રશ્નની બધી બાજુઓ બતાવી છે. તેમણે પ્રેમાનંદનાં નાટકો ઉપર ચોવાનો મત દર્શાવ્યો છે. ગુજરાતમાં ૧૨મા ૧૩મા સ્તરમાં ભજવાયેલાં સંસ્કૃત નાટકોનો સ્પર્શ કર્યો છે. ભવાઈના સ્વરૂપ અને ગુજરાતના જીવનમાં તેના સ્થાનની ચર્ચા કરી છે. ભજવાતાં અને સાહિત્યનાં નાટક વચ્ચે વધતા જતા અંતરનું નિહાન કરેલું છે. સાહિત્યના નાટકની ઐતિહાસિક ભૂમિકા દર્શાવી છે. અને ધંધાદારી અને અવૈતનિક નટોની સમસ્યાની અને તેની મર્યાદાની ચર્ચા કરી છે. આખો લેખ પ્રો. રાવળની વિકાસ અને સામીપ નિષ્ક્રમણનો સાક્ષ્ય નરૂનો છે. આપણે એમના સંપૂર્ણ અભ્યાસના પુષ્ટ ક્ષેત્રે પુસ્તક વહેંચતું પ્રસિદ્ધ થાય એમ હૃદયીએ.

બધા લેખોમાં પ્રો. રાવળની સ્વચ્છ, સમતોલ પૂર્ણ, ચિતાકરી રહેવાની ચીનટ, અભ્યાસપરાયણતા વગેરે જાણી આવે છે, જે તેમને વિવેચકોમાં વિશિષ્ટ સ્થાન આપાવે છે.

■ આજ કાલીમા રૈધિએલ સોન-મથ.

ખુદલું આકાશ

ઇશ્વર પેટલીકર

‘અલી ઓ છાડી ચંચી!’

‘ઓ છાડી ચંચી!’

‘છાડી ચંચી!’

‘ચંચી!’

ચંચી (ચંચળ)ની ઉંમરની સરખી છાડીઓ એની બોમેર વીંટાઈ વળીને પડખામાં ગોઠા મારીને આંખોના અણસારો કરતાં કરતાં ‘અલી છાડી.ચંચી’ કહીને જ અટકી જતી.

ચંચીને તેડવા એનો વર જગાણ આતવારને દિવસે આવવાનો હતો એવું આજે ટપાલમાં પત્ર આવ્યું હતું. આમાં તે કંઈ નવી વાત ન હતી. જિલ્દી એની હેડીની છાડીઓ તો બપોળે ત્રણત્રણ વરસથી સાસરે જતી આવતી ચર્ચ હતી. એનાથી આઠ મહિના નાની કુશકીને ગમા સેતર મહિનામાં છાણો ધાવણો થયેા હતા.

છતાં મોડી મોડી ચંચી સાસરે જતી હતી, એનો વર તેડવા આવવાનો હતો, એમાં એ છાડીઓ એની આટલી બધી અદેખાઈ શું કામ કરતી હતી? કારણ, ચંચી સહેરમાં, અમદાવાદની વાસી થવાની હતી!

ચંચીને વર જગાણ નાનપણથી અમદાવાદ નાસી ગયેલો. ગયો એવો હોટલમાં નોકરીએ રહેલો. છ મહિના વગર પગાર રહેલો. દોઢ વરસ ૨ થી ૨૫ ઉપર પગાર શેઠે ભરેલો. અને બીજાં ત્રણ વરસ પાંચ લેખે આપેલો. જગાણ નાનપણથી દીવો એટલે હોટલના બીજાં હોટલોએ જવો તોફાની નહિ. છતાં કોઈ કોઈ હોટલના લીસા પયરા ઉપર પગ ખસી જવાથી કે બહાર વરધી લેઈ ને જતાં કોઈની અડફેટમાં આવી જતાં કૂટી ગયેલ પ્યાલાગ્રોના ઢંક પેટે એકાદ મહિનાનો પગાર શેઠ કાપી જ લેતા.

આમ અઠાર વર્ષ થતાં સુધી જગાણએ હોટલમાં પાંચ વર્ષ નોકરી કરી. પરંતુ બે વરસથી ચંચી ત્વેડે એવું લગત થયું ત્યારથી એ બીજા નોકરી ગોતતો

હતો. આટલી ઉંમરમાં એ ધરબારી થયો હોય તેમ એ રવર્યાં રચતો હતો.

હોટલમાં દર રજાએ નિમમિત આ ગાંઠિયા અને જલેબી ખાવા આવતા એક મિલના મુકાદમની ખુશામત કરી જગાણએ મિલમાં શાળખાતામાં નોકરી મેળવી. એના નામે જે પગાર આવતો તે મુકાદમ લેતો. એને મહિને પંદર રૂપિયા મળતા, છ મહિના થયા, જગાણને બીજા ધારીગરની જેમ ધરાબર સાંચો ચલાવતાં, અને તાર તુટ્યો હોય તો સાંધતાં આવડી ગયો. નવું બીચ સાંચા ઉપર ચઢતું ત્યારે તાર પડાવવામાં પણ એ મુકાદમની બર પડવા દેતો નહિ.

આઠ મહિના થયા પરંતુ મુકાદમે પગાર વધાર્યો નહિ. દર પગારે એના પગાર ૨૨ થી ૨૫ ની અંદર જિતરતો અને એ રીતે મહિનામાં ૪૫ થી ૫૦ પગાર એના નામે મિલમાં ચડતો. છતાં એને તો રૂપિયા પંદર જ મહિને મળતા! પાંચ વરસ હોટલમાં નોકરી કરવાથી જગાણ સેર કંડીનો લોટ ખાધો હોય તેટલો હોસિયાર થઈ ગયો હતો.

બીજાં ચાર મહિના રાહ લેઈ એણે એ મિલની નોકરી તોડી નાખી. એક મહિનાનો પગાર મુકાદમને લાંચનો આપવાનો કરી બીજા મિલમાં ગોકવાઇ ગયો. આમ એક બાજુ આખો પગાર લેતો થયો અને બીજા બાજુ જુવાનીએ પણ હેસો કરવા માંડ્યો એટલે એણે બર માંડીને ચંચીને તેડવાનો વિચાર કર્યો.

એકાદ વરસ હેઠ જોયારની ખુશામત કરી એણે છેવટ મિલની ચાલોમાં એક ચોરડી મેળવી લીધી. કંઈ કંઈ આશાઓના મિનારા એણે અણુવા માંડ્યા.

પોતે પણ રમને છાંટે ચંચીને સાથે લેઈને. બન્નરમાં નીકળશે, સિનેમા જોવા જશે, કાંપના હનુમાને દર્શન કરવા જશે, રાણીઆમમાં ટેસ કરવા જશે, ચંદ્રવિલાસની ગરમ ગરમ જલેબી ચંચીને ખવડાવશે.....

અને એ ચિત્ર દોરતાં દોરતાં વચ્ચે એને મોટા વખરો દેખાયો. ચંચી, માથામાં રહેલી, રાતું ગવન અને ખંડનું કાપડું પહેરી, ખસક ખસક થતી ચામડિયાના ધરતી પગમાં ભેડીઓ પહેરી, એના એ હંગ પહેલા કાઠી નાખવા પડશે.

પડીક પોતાની ભૂત સમયે તાણે રહેતાં જગાણ વિચારી રહ્યાં. અને કાઈ કહે કે હું બારેયો છું ? કાઈ કાંડો ચાલીમાં આવતા વાળદ પાસે મેં વાળ કપાવ્યા નથી. બાજરમાં જઈ તથુ આના પરખાઈ દેવાના જ ! નિલમાં ગમે તેવી ટાપી ચઢાવી લઈ છું. પણ રમને કાંડે તો સવા રૂપિયાની લાભો છું તે ભરત ભરેલી (કાઠમીરી) ટાપી મેલ્યા વગર બહાર નીકળવાનું જ ખોટું ! કાંઈ ખમીસે થ' એક ભેંક બહાર જવાના મનમાં દરજ પડે જ શીવડાવી રાખું છું. શિલાઈ ભે છે તો દોડી, જલુ એનો કટ, તે એનો કટ ! અને ધોતિયું, વાણિયા બામથુ યું પહેરે તેમ પગની એડી નીચે દબાવીને ઢેકે એવી કાઠડી ખોસું છું કે ચાલીની બધી બાવડીઓ રમને કાંડે મને નેઈ જ રહે છે ! બૂટનું જરી ફુગ્ગ છે, ગરની વરાળને લીધે એ કડક ચર્ષ તરાર્ષ ભવ છે. તળિયાં વહેલાં પ્રસાઈ ભવ છે એટલે નર્ત મરાવતાં ખરાબ તો દેખાય છે. પણ તથુ તથુ મહિને બેઠા કાઠી થ ન'ખાય ? અને પોતાનાં પહેરવેશમાં એટલી કચાસ હોય તેમ એનું મોં પડીક કંડેનું ચર્ષ જઈ.

ચંચીને માટે એના આવતા પહેલાં જગાણએ તૈયારીઓ કરવા માંડી. રમને દહાડે દેહનેજરને ઘેર, બાજરમાં જતા, સણમ કરવા જતો ત્યારે સાંજનાં પતનીને ને સાડીઓ પહેરેલી નેતાં એ એને ધણી મળી જતી. એવા જ રંગની એ સાડીઓ તથુ તથુ રૂપિયા આપી મસરાર્ષક કાપડની ખરીદી. એનું પાવણું ચોત દામમાં લઈ થ'બાળના જગાણના મનમાં પાણી વ્યાઘ્યું—ચંચીને થ ચરી કે મારા જેવું ધનભાગ્ય નાતમાં કાંઈને મળ્યું નથી !

ચંચીના માથ વગર કદબ નહિ શિવડાવી સકાય બધી જગાણને મૂંઝવણ થઈ. આવી સરસ સાડી ને એમાં મગજ મૂકેલું કાપડું શોભતું હતો ! ઉવડ વ્યારા

પડતે માથે એક શિવડાવી લેતું કે જેથી ચંચીને અમદાવાદના રોડને પગ મુકાવતા પહેલાં કાપડું કાઢી ન'ખાવાય.

કાપડિયાને ધીમીથી જગાણએ કહ્યું : ' શેક ! આ સાડી ઉપર અને (શોભે) તેવું એક કળાનું લૂગકું આવશે.'

ચોવીસે થ કલાક પૈસાનું વાજન કરતા કાપડિયાને મનમાં ને મનમાં હસતું બાગ્યું : ' અજાન લોક આમ ને આમ પૈસા જગાડવાના. આવાં સાહુકાર વરજુ પહેરે તેવાં કપડાંને બેરતને કપડાં ન કરાવ્યો હોય તો !' અને પોતાની વિચાર આવ્યો : ' ધરના વેપાર છે પણ આવી મસરાર્ષકની સાડી તો અમારાં બેરત થ બહાર ભવ ત્યારે પહેરવા દેખે છે.'

અને મૂંઝાઈ હસતાં હસતાં કાપડિયાએ સવારપિયે વાર, બેડીને આંખે બાડે તેવા લાલચટક રંગનો કંકડા ચરક દેખીને ફાડી બાંધ્યા.

એ મુંડાળ કટકને હાથ વડી વહાલ-કરતાં જગાણએ પૂછ્યું : ' એના ઉપર મૂંઝવાનું ભેંકરી ને ?'

' થું મુકાવું છે !'

જગાણએ કે કાંડે બાપજ-મારે એ ધણી કપોં હતો ? એણે કહ્યું : ' ને સાડું ખલે એ આવશે ને.'

આવો ઘેટા હલાલ કરવાનો કપાર મળવાનો છે માની, કાપડિયાએ લેલ, ભોટ, ચગક, દોરી અને ભરત ભરેલાં છૂંતું ફૂલ, બધી સામાન આપ્યો.

દરજ એ બોલ જ ચપકો. જગાણ ત્યારે એણે અર્ધ-ખંડી રાખી : ' ઝાઈ ચમકુંદું આવે છે ! કાંઈ બાવડીને જ આ પહેરાવવાનો હશે. બાપડી એની બાવડી હોય તો એક કળા માટે આટલું ખરીદાય કે નહિ એનું ભાન ન હોય ?'

પણ આવા વરાકમાં જ મોડું મળતર રહેતું એટલે મનની એ બધી ખટખટ મૂંઝે દરજએ કહ્યું : ' નપ્-નાનો કળાને આપ્યો છે ?'

' સારમાં સારા શીરભે ને.'

દરજી મનમાં હર્યો. કહ્યું: 'પણ માપ તો નેપ્રેર્યે ને ?'

'આસર.....' કહેતાં જગાજીની આંખ સાથે દોઢ વર્ષ પહેલાં છેલ્લી ચંચીને નેચેલી તે આકૃતિ ખરી થઈ. એક પળમાં એના અને એ દોઢ વર્ષના ગાળામાં ચંચીનું કાકું કેટલું થયું હતો તેની ગણતરી કરી લીધી. અને તરત જ જગાજીએ દરજીની દુકાને ઊભેલી ત્રણ બહેનોમાંથી વચ્ચેની તરફ આંગળી કરતાં ધીમેથી કહ્યું: 'આ બેનના માપે માપ શીવને એટલે થઈ રહેશે.'

જગાજીએ પૂઠ ફેરવી દુકાનેથી વિદાય લીધી ત્યારે દરજી ચોખ્ખું સંભળાય તેમ બળગ્યો: 'હું આંખ વરતીને તરત ક્ષી આપું. પારકી ખાપડી વગર આવો ઘાટ અને જ નહિ !'

એ જ પ્રમાણે જગાજીએ કંપનામાં ને કંપનામાં ચંચીનું કાકું પાંચ પંદર વાર માપી નેયું. સાથે પોતાનું કાકું સરખાવી નેયું. અને લીલા રંગની જે ચાર બંગલોએ એણે લીધી હતી તે અંગે જગાજીને ખાતરી હતી કે ચંચીને એ માપ એકા વગર રહેજ નહિ.

ચંચીને તેડવાની તૈયારી કરતો જગાજી પ્રાયશઃ જે જે ચીજ નેપ્રેર્યે તે ખરીદતો હતો. એક વખત એને થયું કે ચૈલિયા વગર ચાલશે. સાલ્વા નીચે કાચુ નેત્રા બેઠું છે કે ગામડાને શીવેલો છે કે શહેરનો ? અહીં આબ્યા પછી ક્યાં તરત નથી શીવડાવાતો ?

ચંપલ પણ એની જાણ બદાર ન હતાં. પરંતુ એને તો કોઈ ઉપાયે ગામડામાં લેઈ ન જવાય એની જગાજીને શ્રદ્ધા હતી, નેનાર લોક એ દેખતાં પોતાને તોડી ખાવ અને શહેરથી ન ટેવાયેલી ચંચી પહેરે પણ નહિ. એટલે એ બધો પહેરવેશ ચંચીના અહીં આબ્યા પછી ચઈ રહેશે એમ માની જગાજીએ ઘોડામાં સંતોષ માન્યો હતો. નહિ તો માથાના વાળ ચૂંચીને પહેરવાનો શયુગાર પણ એની જાણ બદાર ન હતો. બજારમાં જતાં, જેટલો ઉધાડે માથે ઓઝો નેત્રો એ દરેકના માથામાં આગ્રમવળા સોપા એ ખોસેલા દેખતો હતો. ફક્ત એ બધાનાં નામ એને નહેતાં આવડતાં એ સાચું. વળી એટલો વિકાસ એના શે-

ખનો થયો પણ ન હતો. જેનાં એમ સાવ ઉધાડે માથે ફરે એ એને દીકું તો ગમતું, પરંતુ પોતાની ચંચી એસ ફરે એ પસંદ નહોતું. અને એ તો બિવ-બની વાત હતી ને ?

એટલે ગાથાનાં બકલ, અંદલાનું કંકુ, આંખની મેશ અને પગનાં ચંપલ, એ બધાંની એણે ખરીદી કરી ન હતી. પરંતુ છેવટે ચૈલિયો તો ખરીદ્યો એમ છેલ્લે દાંડે એનો વિચાર બદલાયો. સાસરીવાળાને ધાય કે સાલ્વા મળ્યો, દિખતી કપાળે મળ્યો ત્યારે એક ચૈલિયો શા સારુ બાપી રાખ્યો હતો ? એટલે શનિવારે બપોર પછી મિલમાંથી રજા લેઈ એ બજારમાં ગયો. લૂગડું લીધું અને તરતને તરત ચૈલિયો શીવડાવી ચોરાડોએ આવ્યો.

આવતી કાલે ચંચીને તેડવા જવા મટેની સંપૂર્ણ તૈયારી પૂરી થઈ હતી.

*

ચંચીને આપારે મોળાનું વરસ જતું હતું. દોઢ વરસ ઉપર એ સાસરે ગઈ ત્યારે દિવાળીની ત્રણ રજાઓમાં એ અને જગાજી સાથે રહ્યાં હતાં. તે અઝાઉ બે વખત એણે દરજી જગાજીને નેચેલો એટલું જ.

આ દિવાળી ઉપર ચંચી સાસરે ગઈ ત્યારે મનથી નિશ્ચય કરીને જ ગઈ હતી કે ગમે તેમ કરી એની સાથે આ વખત રોંગમાં જવું જ ! દિવાળી ઉપર પોતે ઘેર આવશે એમ એણે ખાપ અને માને લખ્યું પણ હતું. પરંતુ છેલ્લે દાંડે રજાઓમાં ઘેર જવાની ઉતાવળમાં એના એક લાઈબંધનો દાય પડ્યા સાથે ઝડપાઈ ગયો. અર્ધું પૈડું ફરીને દાય ઉપર આવ્યો ત્યારે પંને લોહી નીચળતો લગી પડ્યો. તાબડોલ મિલ તરફથી એને દવાખાને લેઈ જવામાં આવ્યો. જગાજીને ચંચીને મળવા આવવાને બદલે એ સાધીને ગામ જવું પડ્યું. એનાં માથાપને ઓલાચી લાગ્યો. સાધીને મદદરૂપ થઈ પડ્યો પણ એનું કામ રખડી પડ્યું.

છેવટે રવિવાર સાથે એ રજા લેઈ સાસરીમાં જઈ ચંચીને યાંત્રી અહીં તેડી લાવતો એમ જગા-

છએ નક્કી કર્યું. સાસરીમાં મ્હાં ય બે વરસ થતાં હતાં. જો કે, ત્યાં જવામાં, અને ચંચોને ગાંઠો બારાબાર તેડી ઘાવવામાં પોતાનો પહેલો ધક્કો જ એના બાગળ વટ પડી જતો, એ ગણતરીમાં જગાજી બધાં પગલાં ભરી કરતો હતો.

આત્માર સુધીમાં તો એનામાં થોડું થોડું ય બારેવાપણું હતું. આમ જતો ત્યારે એ ફેટા બાંધતો. કાછડો મારીને પોતિયું પહેરતો. આંખમાં થોડી મેશાંજ હતો. અને કાળો ફેરો બાંધતો. કાંટ પલ્લુ સાવ સારો હાથ કાંટ નહિ પલ્લુ રૂબાળ પડે તેવો આગળ પાછળ બદને જડેલાં અને ગળાસુધી બંધ બદનનો પહેરતો.

પરંતુ આ ઉદ્દેશા એક વર્ષમાં એ સાવ સુધરી ગયો હતો. વાન તો એના મોરા હતો જ. શાકુકાર વરણુ જેવા સફાઈદાર પાણાક એ પહેરીને ખખરમાં જતો ત્યારે મનમાં ને મનમાં મલકાતો. જાણે પોતે કાઈ રીતે ખરેખર છે એમ આગળામ તેવું ન હતું.

અને આ બધી ફેરફાર ચંચોને આ પ્રથમ વખત જ દોડમાં આવતો હતો. એકજ ક્ષણે એના આચળ પોતાનો વટ પડી જતો!

એ જ ધૂનમાં ને ધૂનમાં, ચંચી માટે શીવ-પ્રવેશાં કપાંતી થોડી એક હાથમાં અને બીજા હાથે ઝાલેલી નેતરની વોકોએ સોટીનો ટકોરો બૂદ ઉપર મરતો મારતો જગાજી સસરીના ફળિયામાં પ્રવેશ્યો.

માડીને વખત થતાં એના આવવાની વાટ ભેટી ચંચીએ એકદમ તો એને ઝાળખ્યો પલ્લુ નહિ. અને એ બપોરે એસરીમાં આવ્યો, ઢાળેલા ખાટલા ઉપર બેઠો, લેકડું બંધા ખખર અંતરે પૂજતા બેગા થઈ ગયા અને ખરજીની તરામાંથી ચંચી એને બીજાને જગાવ દેલો સંભળી રહી ત્યારે હતાક થઈ હોય તેમ ત્યાં ને ત્યાં ફસડી પડી.

આ એનો વર ! જગાજી !

ફેદ વર્ષ ઉપર ભેગો અને આજે ! એની

કલ્પના બિડી ગઈ. સાથે હૈયાનો ઊમળકો પંચુ લેતી ગઈ!

ચંચીને તો કલ્પ્યું હતું કે, રાહેરમાં કમાય છે એટલે બધાં કરતાં સવાયો, લીલો પીળો સંજન મૂકેલો કેસરી ફેટા ફેદ હાથ છેાડું માયા ઉપર ટકાર રાખી રહ્યો હશે ! ત્યાં એણે બામણ-બ્રાહ્મનો છેકરો મૂકે તેવી, વા આવે ને બીડી બંધ તેવી ટાપી મૂકી હતી ! કાન માંએ મળના વંધાવ્યા હતાં છતાં આટલા મોટા આ રહેરમાં એને કમરો ય ન મળ્યો હોય તેમ કાન સાવ આવા હતા. આંખોમાં મેલ ન હતી એ તો જાણે ઠીક, પલ્લુ એમાં કડકડો ય કપાં હતો ! ફેદ વર્ષ પહેલાંનું પાણી એમાંથી એસરી ગયું હોય તેમ આજે થોડી ઊંડી પલ્લુ ગઈ હતી. ફેદ ગાંઠે સ્ટેશનથી તાપમા ચાલીને આવ્યો છતાં એનું મોં લાલ નહોતું ફેખાતું, તો રાજ શીલે હોય ત્યારે એ ફેટું ફિક્કું રહેતું હશે ! મથે વખતે એણે શિકારી કાંટ પહેર્યો હતો ત્યારે એ ફેટલો રૂબાળવાનો રેખાતો હતો ! ને આ શાકુકાર વરજીનાં કાંટ, ધીતિયું તો એને સાવ જાણે પાણી વચરતો હોય તેવાં ફેખાય છે ! બૂદ કાળા ચકચકતા સરસ હતો. ચંચોને મર્મી પલ્લુ ગયા હતા. છતાં એને ચરદ નહોતી ભોલતી એટલી ખામી હતી.

પલ્લુ આ બંધા પહેરવેશમાં સૌથી મોટો ધા તો ચંચોને નેતરની સોટીએ કર્યો. મરતો મૂક અને ખ-ભે ધારિયું ન હોય, માથે ત્યારે પ્રથમી (પૃથ્વી) ધમ-ધમે નહિ ત્યારે એનું જીવતર ધૂળ !

“અમ જગાજી ડિલ આમ ભેવાઈ ગ્યું છે ! તાવ જાય આવે છે કે શું, કીધું ?” ખખર પૂછતાર જગા-જીના મોં સામે ભેઈ ને પૂછ્યું.

જગાજી ધીમેથી જવાબ આપ્યો : “ના, મોટા ! એવો બહુ દાંડે તમે જુઓ એટલે એવું લાગે.”

ચંચીની છાતીનાં પાટિયા સાવ મેસી ગયાં. આ કાણુ બોલતું હતું એવો વર ! જગાજી ! એમાં પુરુ-વાવનની નહોતી ખુલ્લો, નહોતું ભેમ કે નહોતો કેફ ! માંદુ આજુસ બોલે તેમ એ મરતાં મરતાં કેમ બોલ-તો હતો !

ચંચીની સાહેલીએને પણ આ ફરકાર ન ગમ્યો હોય તેમ એ વાતો કરવા લાગી.

‘અધી વખત ! જગાણ હાકાર તો વટલી આ !’

‘ચમ ?’

‘જેતી નથી, એમણે જાત જ ખદલી નાખી ?’

‘પણ એમને શાહુકારનાં લૂગડાં ખલે છે સારાં,’ એને વખતે જગાણ તરફ જોઈ આંખ મીચકારતાં કહ્યું : ‘ચમ ખરું ને હાકાર ?’

જગાણ કંઈ જવાબ આપે તે પહેલાં વાત છેડનાર છત્રી બોલી ઊઠી : ‘ખલે એટલે કંઈ ગમે તેનાં લૂગડાં પહેરાય ?’

જગાણ બોલી ઊઠ્યા : ‘ખાખરાની ખિસકોલી સાકરનો સવાદ શું જણે ?’

વખત બોલી : ‘એમને છેડીને લે દાઢય વાવ ! શેરના રે’ એ લોક આપણને બોલવામાં પહેંચવા દેતાં હશે ?’

છત્રી કંઈ જાણ એવી નહોતી. કહ્યું : ‘અમે ખાખરાની ખિસકોલી સાકરનો સવાદ તો ન જાણીએ. પણ ખાખરાનો સવાદ તો જાણીએ ને ?’

‘એટલે ?’ જગાણ સમજ્યા નહિ.

‘પારકી સાકર ગમે તેવી હોય પણ એથી આપણી ખાખર ત્યજ દેવાય.’

જગાણ એ ન રવીકારતાં બોલ્યા : ‘ગામડાના લોક જ એવું નાકું ઊઘી રાખે.....’

‘ત્યારે તમે શેરના લોક કેવું નાકું ઊઘી ?’

‘જે સાડું હોય તે.’

‘તો આથી વધારે ખલે એવાં લૂગડાં હોય તો તમે પહેરો ?’

જગાણએ માથું હલાવીને હા બાણી.

‘આવ(સમ) જોઈ, બોડિયાર માતાના.’

‘એ બોડિયાર માતાબાતા શેરવાળા ના માને.’

ચંચીએ મનમાં ચીસ નાખી. શું આ મન ખદલાઈ ગયો છે ! બોડિયાર માને ય એ માનતો નથી ?

વખત બોલી : ‘ત્યારે શેરના લોક કપી માતાને માને ?’

જગાણએ કહ્યું : ‘લાદ્રાળી.’

છત્રી બોલી : ‘ત્યારે એના સમ ખાવ.’

વખતે વાત વાળતાં કહ્યું : ‘હવે સમ ખવરાવ્યા વગર જ કહે ને.’

‘શેરના લોકનો વસવાડ નંધ.’ છત્રીએ જગાણ સામે જોતાં કહ્યું : ‘ચમ, ત્યારે આપી વધારે ખલે એવાં લૂગડાં પહેરશે ને ?’

જગાણની નજર કપારની ચંચીને શોધવા આમ-તેમ ધ્રુમતી હતી. એ આ છેડીએ જોડે વાત કરતો હતો એવ અર્થો બેઠામર્થો જ. એને હવે એકની એક વાત ફરી ઉચલાવતી હતી એના મનમાં ખ્યાલે ય નહોતો. એણે ફરી એકું હલાવતાં કહ્યું : ‘અમે તો જ લૂગડાં સારાં ખલે એ પહેરવા તૈયાર.’

છત્રી મોં ફાલકું રાખીને બોલી : ‘તો અહીં વખત, જગાણ મૂછો કઢાવી નાખે તો મારાં લાલ ગવન, બૂરો લાલરો અને લીલું કાપડું વધારે ખલે કે નંધ ?’

પેટ પકડીને બધી છેડીએ હસી. જગાણ મિયાંની મીંદડીની જેમ ચૂપ જ થઈ ગયો. શહેરની સાકરની ખિસકોલીનો એ દક્ષિણપતો હતો પણ ગામડાની ખાખરાની ખિસકોલી, છત્રી એને આખાદ ખતાવી ગઈ.

આ મરકરી ચંચીને માટે વજીરે નીમડી. જગાણનો પોપાદ જે એને જોતાં વેત જ ખૂંચ્યો હતો. તે કદાચ આંખને ગમે તેવો હોય તો પણ ન જ પહેરાય, એ વાતની ખાત્રી છત્રીની મરકરીમાંથી એને મળી ગઈ. કારણ કે, ખલે એ ખાધું કંઈ માણસથી પહેરાય છે ? માણસે પોતાની જાતમાં ચાલતું હોય તે જ પહેરવું જોઈએ.

પણ જગાણની થેલી ચૂંચતાં જે લૂગ

તે ભેટને તો ચંચી સરમીંદી જ પડી ગઈ. પેલી બધી છોડીએ ઊંઘતા વધારે જોરથી ગાઠા મારી મારીને કહેવા લાગી: 'અહીં એ ચંચી!'

'અહીં વખત, ખૂબ તું તો ખાખરની ખિસકાણી જ નહણું રહી તો. અને છવી પાંપણે પટપટાવી ઓલી: 'આવાં છુગાં પહેરે એને ચંચી કહેવાતી હશે!'

'ત્યારે!'

'ચંચળબેન!'

ચંચીએ તે વખતે જ મનમાં ગાંઠ લાગી કે એણે જાત બદલી તેમ હું કહી જાઉં નંદ્ર બદલવાનો. બા-મણુ લાણિયાનાં લૂગાં પહેરવાથી કેંઈ ખારિયા મટી જવાનાં હશે! અને ભગવાને જગમ આલ્યા એ સંતાપવાતું કાને ચ શું!

ખિચારો જગાણ!

એની મનની મુશ્કે મનમાં રહી. એનાં આણેલાં લૂગાં પાછાં થેલીમાં અડવાં પડ્યાં. અને ચંચી, વન-મનાં લાપમાં તપી તપીને થયેલાં એનાં કમુંજલ દેહને શોભે તેવાં ગરન, ચૈણિયો અને કાપડાને સાજાં સજીને તૈયાર થઈ.

તેમ ચોપડવાથી દા મોંટીને ધુળિયા રંગની એ-ની ખાસિયો ચંચી આલતી ત્યારે ખસડડ ખસડડ થસડાતી. કેઈ અમરણે-જીવાન દેહ તો એ સૂરમાં વહનાં જોખનને તોર અને મસ્તી પારખત. પરંતુ નાનપણથી સહેરમાં રહેલા જગાણ તો એ મસ્તીના કે પીવાને બદલે મનમાં ને મનમાં ગળતા હતા:

'ગામડાની એક જાત તે એક! રોજન ઉપર જ બધાં કપાં બદલી નંખાતું.'

અને એ કારણે જ, ચંચીના જાપ કેડ રોજન મુખી મુશ્કે આપેલા હતા એને ભેજેળ જગાણને અર્ધેથી પાછો લાગેલા હતા.

ચંચી રોજન ઉપર, પેટફોર્મના એક છેડે જ્યાં બોડ મોટું હતું ત્યાં લીમડા નીચે બેઠી લૂગાં-ની પોટલી પાખા નીચે દગલો ગામના જીન સાદ-

કાર આલ્યાએ રોજન ઉપર હતા એટલે જગાણની નજર એક ન ચાપ માટે એણે સાલ્યાને છોડે થોડો મોં ઉપર ખેંચ્યો.

જગાણ ટિકિટ થાપ છે કે નહિ તે બારી ઉપર બોઈ આવ્યા ત્યારેના ટકટકારો થતા હતા. મહાઈનાં કેન તૈયારીમાં અડવાનાં હતાં તેની રોજન માતર રસીદ બનાવતો હતો. બારી હજુ બેઠકો ન હતી.

જગાણએ રેલના પાટા ઉપર જઈ ગાડી આવવા-ની દિશા તરફ મીટ મારી. 'ચિમચ' પાંચો ન હતો. હજુ વખત છે માની જગાણએ ધવ ઉપાસ્યો. સામે છેડે બેઠેલી ચંચી બાહુ એનાં ડમ બરાતા હતાં. સાલ્યાના એણે ચંચી એને પોતા બાહુ આવતો બોઈ રહી હતી. બેએક હાથ છેડે જીનના ગામનાં ઉગળિયાત ચારપાંચ ધેરાં બેઠાં હતાં.

ગામના મુખી 'કચારી'એ જવા બારી ઉપર આ-વ્યા હતા. એ 'છોડી ચંચી! સાસરુ ભવ છે કે? ' ની ખગર પૂછી રોજન બાહુ જતા હતાં એ જગા-ણને મસાઈને ગયા. ચંચીનો વર છે એમ એ જાણુતા હતા છતાં એ વેરાની નવાઈ લાગી હોય તેમ પાછું વળીને એને જવાં બોઈ રહ્યા.

જગાણ કે ચંચી ઘરે પહોંચે.

પણ એ બોલે તે પહેલાં લાજ જરા વધારે બેચી ચંચીએ કહ્યું: 'પેલા મુખી કામની નજર જા માણુ છે. જરા આપા ભવ ને!'

'મૂએ તારા મુખી કચોરની કરડાકી બેરેલી નજર ચંચી તરફ નાખી જગાણએ પૂડ ફેરવી. માથે સોફા જાંધિયા, હાથમાં સીસમનો મુંડાવાળો સાકડો ઝાલેલા મુખી એ જાણુથી નજર ફેરવી લઈ માતરની આંદિસમાં ગયા.

પેલી બોડે બેઠેલી બીએ પાસે એક જીવાન પુશ આલ્યો. એનો રોડે મે વર્ષનો છોકરો હતો તે નીચે મુકતાં બેઠ્યો: 'લાને ખાધો, પાણી પીતું હોય તો પરખ પરચો લેતો આણું.'

પેલા છોકરાને સાંકળમાં લેતાં એની પત્ની

બીબાં મેરાં સામે હસીને બોલી: 'આમતો આવો મરફરા રવભાવ ગયો જ ન'ઈ. આજે નકરણાં કાંડે અગિયારસ કરી છે, પછી શા ઉપર પાણી પાવો હશે ?'

પેલો ખુરુષ એલું સામે હસીને બોલ્યો: 'એટલી ઓછી બીકેવેં. કાચમનું અનપાણી છોડી દે તો મારે પૂરેપૂરી નિરાત !'

જગાણને એ ય અમદાવાદ રહેતો હોય તેવો લાગ્યો. એ વગર એમ એ મેરી-ખુરુષ હસીબોલીને વાત કરે જ નહિ ને !

પાછી એની નજર ચંચી તરફ ગઈ. મુખી કોકો ત્યાંથી ટપ્યો છે કે નહિ, એ જોઈ લીધું. વળી ચંચી પાસે ગયો. ચંચીને બોલવાની તક આપતાં પહેલાં એ આ વખતે લગભગ ઉઠ્યો: 'હવે તો બધાં ગાંડાં કાઢ્યા વગર પેલાં લૂગડાં પહેરી લે. શેરમાં આ લૂગડાં તને જ જૂઠાં લાગશે.

ચંચી કંઈ વિચારતી હોય તેમ ન બોલી.

જગાણ પટાવીને વાત કરતો હોય તેમ બોલ્યો: 'દેશ એવો વેશ કરવો જોઈએ. નહિ તો માથુસની કંઈ કેમત ન રહે.'

ચંચીએ સાલસાના ઝાથે આંખ કરડી કરી.

જગાણને એવું મોં દેખાતું ન હતું. એ સમ-જાવતાં આગળ બોલ્યો: 'ના પહેર્યાં હોય ત્યાં લગી વરસું લાગે. પણ એક વખત પહેરીશ એટલે તને જ એવું મોઠી જશે કે એને કાઢીશ નહિ.'

દુરથી રોશન બણી આવતા માણસ તરફ નજર જતાં ચંચીએ કહ્યું: 'આખા જાવ. પેલા હાથી-કાઠા આવે છે તે મારા ગમના છે.'

જગાણ ખિન્ન થયો. પણ મૂંગો મૂંગો હાથી-કાઠા ત્યાંથી રોશનની ઝોરડી બણી વિદાય થયા ત્યાં સુધી એ એમના તરફ આંખ તાણી રહ્યો.

પેલી સર્વી ઊંધરને પાંચે એના બાપને આપતાં બોલી: 'આને થોડો લેડીને ફેરવો. ખાધા વગર ધાવણુ તો ક્યાંથી એટલું બહું આવે ? જુઓયો થયો

લાગે છે. થેલીમાંથી ખીરકીટ કાઢીને આપો જોઈ.'

જગાણ એ તરફ તાણી રહ્યો. આમને કાઈ વાત કરતાં નથી ગળી જતું અને ચંચી તરફ નજર કરતાં, આ ઝોડને એનો હાથી કાઢી અને મુખી કોકો ગળી જાય છે !

વળી ટિકિટ ખારી ઉઘાડી હતી એટલે જગાણ બે ટિકિટ લઈ આવીને ચંચી પાસે ગયો. પરંતુ આ ફેરા ચંચીએ લાગ ન ચૂકતાં તરત સંભળાવી દીધું: 'કીધું, તમે કેનાર ક્ષી રહ્યા, હું મારાં લૂગડાં નથી બદલવાની.'

જગાણ ચંચીની બે લકતકતી આંખોમાંના શાય જોઈ ચકચો. શહેરી ન થયો હોત તો એના મોઢા-માંથી તરત બોલ નીકળત—મારી હાળી, પાછી બહુ ફાટી છે.....

પણ નાનપણથી હોટલના માલિકના, મિલના જોગરના, હેડજોગરના વાંકારા ખાવા દેવાઈ ગયેલા જગાણમાં ગામડાની સ્વતંત્રતાની કેંકે રહી ન હતી. ધણી મટીને એ વર્ષોથી શહેરમાં ધણીમાણી જેમ ઓશિયાળો જીવતો હતો.

એ નમ્રતાને મનમાં વાગેજતાં એણે વિચાર્યું: 'એકદમ બહુ ખેંચતાણુ કરવાથી તૂટી જાય. ત્યાં રહેશે એટલે દેખાદેખી એની મેળે એ લૂગડાં પહેરતી ઓઢતી થશે !'

ગાડી આવી. ચંચી જગાણથી દૂર સામે પાટિયે બેઠી. જગાણએ જાવડું કે મોટી ગાડીમાં સાથે બેસીયું, પણ મોટી ગાડીમાં ય ચંચી એની જોડે જગા હતી છતાં ત્યાં ન બેસતાં સામે પાટિયે બીબાં મેરાં બેગી બેઠી.

જગાણએ દાંત કચકચાવ્યા: 'હાળી આવો ત્યાં જોઈ છે !'

*

આજે ચંચીને અમદાવાદ આવ્યાં અઠવાડિયું થયું હતું. પરંતુ એ જેમ જેમ દિવસ જતા હતા

તેમ તેમ એ વાતાવરણથી ટેવાવાને બદલે વધુ ને વધુ ઉદાસ બનતી હતી.

એ ગરે એ આવી તે રાત્રે એને સાવ ઊંઘ જ ન આવી. નાક ફાડી નાખે તેટલી -એને- વાસ આવતી હતી. 'શું થવાનું હતું?' એણે મનથી ધણે ધણે વિચાર કર્યો.

ઉપરે ધારીને એણે જમાણને પૂછ્યું : 'આ શું ગંધાય છે? મારાથી નથી વેઠતું.'

જમાણ એને વહેતલ કરતાં બોલ્યો : 'આટલી ખબર ના પડી? આ આપણી સામે વડો છે, એની પેલી ખાતુ અમારી મિલ. એ વંચીની પાછળ રંગાટીખાતું છે. લૂગડાં વણાતાં પહેલાં બધું સૂતર ત્યાં એક વખત રંગવાનું. આટલી ચોખ્ખી રંગની ગંધ આવે છે, ને તને સમજ નથી પડતી?'

ચંચીએ પૂછ્યું : 'તે આ રંગની ગંધ રાત-દાડો આવવાની?'

જમાણ ફિક્કું હસીને બોલ્યો : 'ચાંદી નંઈ તો! મિલ રાતદાડો આવે એટલે ગંધ રાતદાડો જ આવે ને?' અને એ ગંધ કંઈ ખરાબ નથી તેમ જણાવતાં એ બોલ્યો : 'આ તો તું નાની એટલે તને એમ થાય. નહિ તો મેટા સાહેબ આંકડે રૂપિયા ખચાર મળે છે એ ય કલાક કલાક ઊભા રહે તો ય એમને ગંધ નથી મારતી.'

એ મંથનો કંઈ ઉપાય ન હતો એટલે ચંચી કંઈ ન બોલી. અને એ મૂંઝવણના ખુલાસાની સાથે બીજો ખુલાસો પણ આપોઆપ થઈ ચૂક્યો હતો એટલે ચંચીએ કહ્યું : 'ત્યારે આ ખટાપટ થયા કરે છે તે ય બંધ નહિ રહેતો હોય.'

જમાણએ કહ્યું : 'મિલમાં બધા સાંચા ચાલે એટલે અવાજ ગંધ ના રહે. પરંતુ અહીં તો બહુ થોડો આવે છે. અંદર; તું કહે, બાપુ લેઈને આવીશ ત્યારે બધું ખતાવીશ. અમારે સાળ ખાતામાં કાન પડે ય ન સંભળાંય. વાંદરા હાહાકાર કરે તેમ કરીએ ત્યારે સામે આપણાં સાળી નજર કરે. પછી આંગળીએની ઈશારતથી જ બધી વાત કરવાની.'

ચંચીને થયું : 'આટલી ગંધ અને આટલો કોંધાટ, પછી રડ્યું કોંધ તે શી રીતે આવે!'

એ રાત્રે સામે જ એની આંખે મટકું ય ન માર્યું. પાછાં અધૂરામાં પૂરાં મચ્છર, આંખ મીચવાની થાય ત્યારે ચટકો બરે એટલે ઝગડો જવાબ. માથામાં ચોખ્ખામાં મચ્છર હોય એ ચંચીને અનુભવ હતો. પરંતુ અહીં કહેરમાં ધમધમતા ઉનાળામાં આટલાં મચ્છર શાં? પણ એ મનની વાત એણે જમાણને ન પૂછી.

સવારમાં એણે ઝોરડીનું બારણું ઉધાડ્યું ત્યારે એના આંગણા સામે ચાલીનાં છોકરાં બજારુ જવા બેઠાં હતાં. સામે પાંચ બજારુ હતાં તે દરેકમાં એક એક જણ ચડેા હતાં, અને ઉપરથી બે હાર બહાર થઈ હતી.

ચંચીને થયું : 'બહુ, આમ લોક બહાર ઊભા હોય અને ચઢી બેઠેલાને ઝાડો શી રીતે જોતરે?' અને હજુ એ એમ વિચારતી હતી ત્યાં અંદર બેઠેલા એક જણને વધારે વાર થવાથી બહાર બેસેલાએ બેરથી બારણું ખખડાવ્યું. અંદરવાળે ચંચી સંકોળે તેટલા બેરથી જોખારા ખાધો.

ચંચીની છાત્ર શંત તથા આવી ગઈ : 'મૂઆ અહીંના લોકને લાજજરમ જ ના મળે!' અને એણે જમાણને પૂછ્યું : 'આ છોકરાં શેન આપણા આંગણા સામે લેતે જવાના?'

'એ તો ધડીક જ' જમાણએ હાથ વતી ઈશારત કરતાં કહ્યું : 'કલાકમાં ઝાડુવાળી આવે એટલે તરત બધું સાફ કરી નાખવાની.'

'જલુ ત્યાં કુખી બધા ઉમેરા આપણા મોઢા સામે રહેવાના ને?' ચંચીએ સૂઝ બતાવતાં કહ્યું.

જમાણએ એના ઉત્કાષ્ટ કરતાં કહ્યું : 'મામ-અમાં બેસેના બહુના દગલા કંઈ એવો હોતા નથી.'

ચંચી ચ્ચુચ્ચી ઊઠી : 'આ તો મામડાની મળ જ બૂઝી ગયા ! ક્યાં બેસવું બહુ ને ક્યાં આ નરકમાં ઉમેરા!'

પાણીનો નળ થોડો દૂર હતો. એ ખતાવતાં જગાણએ કહ્યું : 'એ નળે અહીં ચાલીને પાણી ભરવાનું. સામે છેડે ખીજે પલ્લુ નળ છે.'

ચંચી પાણી ભરવા ગઇ. એને નવીન ભોતાં, ખેરાં એનો વગડાનો તંદુરસ્ત દેહ બોધ રહ્યાં ! પલ્લુ એનાં કંઠમાં, વેદલા, હાંસડી અને લોળિયું ન ગમ્યાં. આટલો બધો ભાર આ બાપડી શી રીતે વેકતી હશે, એમ આ ગંધાતી બોલીઓમાં રહી રહીને દુખળી પડી ગયેલી અંચી. મનમાં વિચારતી હતી. વાંઝણી જેમ જતેતાના ભારની ફિક્કર કરે તેમ !

ખાસો કલાક ધધો પલ્લુ ચંચીનો વાંસ જ ન આવે. જે હોય તે ઉપરા છાપરી પડાપડ જ કરે. એમ એનો હક કુખાડતાં ખેરાં એને શિખામણ પલ્લુ આપતાં જાય કે' એમ શરમમાં દૂર બીધી રહીશ તો બાધાની બેળા થશે તો ય તારો વાંસ નહિ આવે.

ચંચીએ મનથી નક્કી કર્યું કે, કાલથી વહેલા જીડીને પહેલું પાણી ભરી લેવું.

બપોરે પાડોશણ સાથે ચંચી બાથું લેઈને મિલમાં ગઇ. કાપદાસે બપોરે છૂટે ત્યારે બાથું ખાવા માટે પતરાંનો એક તરાપો મારીને બાપડું બીસું કરેલું હતું. ચોમેર ખુલ્લું હતું. તળિયું પ્રજ્જી જશે કોને કાંડે સાફ કર્યું હશે ? શહેરોમાં ચોમા-સાના વરસાદના રક્ષણ માટે રમશાનમાં બાપડું મારેલું હોય છે તે કરતાં આ બોજનગ્રહ કપાતર હતું.

ચંચીને બહીં થોડું આશ્વાસન મળ્યું. ધણી ખેરાં આવ્યાં હતાં. એની જેમ વેશ ન બદલનાર કાઠિયાવાડી ખેરાંની સંખ્યા વિશેષ હતી. એની છાતી હરખની મારી પુલાઈ.

પરંતુ એ હર્ષ ઝાઝો વખત ન રહ્યો. મિલની વીસલ યર્ધ. મિલ છૂટી. દંડકું કરવું એ રોળું એ છાપરામાં આવ્યું. જગાણ દેહ એની પાસે આવ્યો ત્યાં સુધી ચંચીએ એને ઝોળખ્યો નહિ.

મઈ કાલના જગાણ કરતાં આ વળી શુદ્ધ જ

હતો. એના વાણિયા બામણના વેશને ઠેકણે મેલાં કપડાં હતાં. મોં અને વાળમાં ફૂની ઝીણી રમેટી ભાર્ષદ હતી. ચંચીમાં પિલાઈને ચૂસાવી ગયો હોય તેમ એના મોં ઉપર કંટાળો હતો. કાચ, કરતાં એ નીચે બેઠો. બાજરીના મચ્છના ચંચીએ રોટલા ઘડ્યા હતા. ઘેરથી આવેલાં તાંબાં રીંગણાં સાફ કર્યું હતું. છતાં હેયું રેહીને ઘડેલાં એ રોટલા અને કરેલું સાક, જગાણના મોંમાં ગળપણ છોડવાને બદલે ભોચાવળીને ગળે ન ઉતરે તેવાં બરછટ લાગતાં હતાં.

એક રોટલો ખાતો જગાણ હાંપી ગયો. બણે ઝાઈના સારુ ખાવા બેઠો હોય તેમ મોં કટાણું કરી એણે થાળી દેહી મૂકી.

ચંચી આમહ ન કરી સકી. જગાણના મોં ઉપરની નિસ્તેજતાએ એના રક્ષાસળા ઉમંગને હરી નાખ્યો. એને થયું-જે ખાવ નહિ તે કામે ય શું કરે ? અને ચેરમાં માણસના મોં ઉપરથી નર બીડી જતું હોય તો અહીં ધધો શું કામ કરવો ?

જગાણ આકા પડવાનો વખત શુભાવીને ચંચીને મિલના બધ પહેલા બધા સાંચા, ખાતાં ખતાવ્યાં. પોતે જે સાંચા ઉપર કામ કરતો હતો તે બે સાળ ખતાવી. પોતે જે કાપડ વણતો હતો તેવું વર્ણન કર્યું. લાકડાના પાદિયાં નીચેની ગટરો ખતાવી, પોતાના મુખની વાત કરી. અહીં કાન ફૂટી જાય એટલો અવાજ થાય એટલું જ. બાકી આ ગટર નીચેથી ઉનાળામાં ઠંડી અને શિયાળામાં ગરમ વરાળ આવવાની એટલે તાપ-ટાહ લાગે નહિ.

ત્યાં મિલની વિસલ માગી. કુંકાકયું રાક્ષસ જીંઘમાંથી જળી અંત મરડતો હોય તેમ પાટા અને પેડાએ આળસ મરડી. એક સાથે બધા સાંચા ખટાપટ ખટાપટ થવા લાગ્યા. પેડાં ઝડપથી ફરવા લાગ્યા.

જગાણ પોતાની આવડત ખતાવવા સાંચાની ચોમેર ફરી તાર પડાવવા લાગ્યો, ખાસી કાંઠે કાઢી ભરેલો નાખ્યો, વખલ્લો જ્યુતો. હતાં તે માથામાંથી લંટી કાઢી સરખો ક્યો.

ચંચીને યુવું ‘આજા માણસ કંઈ પદામાં ફેરવાઈ ન પડે?’ પરંતુ જગાજી ઓંઠળે તેવું હતું રહ્યું ન હતું.

કુંભકર્ણુ રાક્ષસ મારે, કાપે કરવે ચીસો પાડવા લાગી ગયેા હતા.

ચંચી પહેલે દિવસે જ મિલ જોઈને દુઃખી થઈ. ખુશ ખેતરમાં કામ કરવાનું, ભેંસમળાને સાચવવાનું, થાકે હાથે ત્યારે મન હાથે તેટલો વખત નિરાતે આકા પડવાનું, નહિ કામની અણસ કે અણસ, નહિ અંધ કે મીઠાટ! હાડો ઊંચે ને શેર લોહી ચડે. અને મિલનું બૂમણું વાજે ને ચરક ફરતે ચરકો પડે!

ચંચીને યુવું, આમાં કામ કરનારની આંખમાં કદી તેજ ન હોય.

પરેવતાં મોતીની સેર ફોરા વૂટાં ફર...ર...ર કરતી મેરાઈ જાય, તેમ ચંચીની જુવાનીની સેર વીખરાઈ ગઈ.

જગાજીએ ચંચીને સોનીમા ખતાવ્યું, ચંદ્રવિલાસની જાળમાં ખવડાવી, બદલાણી માતાનાં દર્શન કરાવ્યાં, કેમપના હતુમાન ખતાવ્યા, રાણીખાન ખતાવ્યો, સાળ-રમતી નદી ખતાવી.....

પણ ચંચીને જે ભોંઈતું હતું એ અર્ધું હતું નહિ, અને ખીજાં બહારનાં ફાંધાંથી એવું મન રીંચે એવું બાલિક ન હતું.

ચંચીને ઉઘરા ભોંઈ સાંધા સાથે કાચા બસતો જગાજી માનતો કે બાળાપથી પહેલી વહેલી આઠસા દાંડા વિપ્પૂરી પડી છે એટલે એમ યુવું હતું.

ચંચી કહેતી મારા કિલે કળવર થાય છે. ત્યારે જગાજી એને છાનીગાની પડી રહેવા દેતા.

ચંચી પોકારી ઊઠતી : ‘આ અર્ધી રહેશે ત્યાં સુધી મારી કળવર નહિ ચડે. મારે ભોંઈ છે તે આ જગામાં નથી. અર્ધી ચોખ્ખુ વાળ નથી, ઊંચો સરખ નથી, ચંદા સાથે જેલ કરાય તેવું આગણ નથી, ટોર ચારવા જતાં જે રખડવાની મજા પડે તેવી મોઢાણ નથી, હડા મશ્કરી કરતાં કરતાં

સાથે કામ કરાય તેવાં ખેતર નથી અને આ ન હોય ત્યાં કે ક્યાંથી હોય. જુવાની ક્યાંથી હોય, ધીમા-મરતી ક્યાંથી હોય.....’

ચંચી અણે મહિના રહી પણ જગાજીની મનો-કામના, ધીમે ધીમે દળી જયો, ન ફળી. એણે પિયર જવાની હડ પકડી.

જીજી વખત રહેવાયે, માતી જગાજી ચંચીને પિયર મૂકી આપ્યો.

પંજરામાં પુરાયેલી મેના જેમ એક વખત બહાર છડતી જતાં અંદર પૂરવાના કોઇ પ્રયત્ન કરે છતાં ન છેતરાય, તેમ ચંચી ફરી અમદાવાદની એ ચંપાતી જોરદીમાં કારાવા માવતી ન હતી.

જગાજી છ મહિનામાં બે વખત એને તેજા આવી ને પાછો ગયા.

ચંચીએ એક જ રહ લીધી કે, મરી જઈશ પણ અમદાવાદ તો જઈ જાઉં નહીં!

ચંચી આસરે ત્રણ છે, જગાજી નથી હોતા છતાં મહિના બેએ મહિના સાસુસસરા મેણું વેતરું કરી મજાથી કાઢતી હતી. જગાજી પણ થકે ત્યારે મેચાર દાંડા કાઠારી એને મળી જતો. આમલ, કરતો, દયાવ કરતો, પ્રક કોઈ વખત ધમકાવતો, પણ ચંચી એકબી બે ન થાય.

એની એક જ રહ હતી કે ‘તમે ધેર આવો.’

જગાજી કહેતો કે, ‘શેરમાં મહેલા અને મામડામાં ન ગમે.’

ચંચી પૂછતી : ‘અપમ કે?’

મજા-અપમાની વાત જ્યાં ફેઈ જગાજી કહેતો : ‘કહે-સર તું કદી સ્ત્રી. મારાથી હવે ખેતરનું તમ્મ તાપનું કાચ જ ન થાય.’

‘એની તમારે ચંચા મ કરવી.’ કાઈ પોતાની નામણ પૂરેલો મારે તેમ ચંચી ખેાવતી,

‘પેછી ખાઈયું શું ?’

‘હું છું ને ?’

‘ઝેટલે ?’

‘તમે તમારે ખેતરને શેઠે આપીને એસી રે’ભેને. થાય એટલું કરવું. ખેતીનું બધું કામ હું ના કરી લઉં તો ચંચીને બે બાપની કે’ભે.’

પણ જગાણને વધોતો શેરનો મોહ, રાગ, એમ સહેજમાં શી રીતે છૂટે ? ચંચી યાદીને ય આપણે માની જગાણએ હસુપયુ’ અને લાગલગાટ બે વરસ ખે’આ. જગાણ એને તેડી બઈ શકતા નથી. સામુસ-સરા એના કામથી એટલાં બધાં રાજ છે કે છોકરા શેરમાંથી ઘેર આવે એમ છેલ્લા ૭ મહિનાથી રટતાં ધર્મ ગયાં છે.

છવટ ઘડી વધે જગાણ શહેર છાડી ઘેર આવ્યો.

તોરણની પાછળ નીચી ચૂકો કરીને એકાદ જતો હોય તેમ ચંચીની પાછળ જગાણએ સીમમાં જવાનું શરૂ કર્યું.

ચંચીનો એ વિજય હતો. પરંતુ આવા નાના વિજયથી હરખાય તે માટીની ચંચી ન હતી.

એને તો એના જગાણમાં પાછી મદાઈ પ્રગટાવવી હતી. માથે ફેંટો, કાને ડમરો, ખસે કારિયું, આંખે મેશ, ગળે દોરી, દિલે શિકારી કોટ અને પગે માવ મોચીના બે ખેતરવા સંભળાય તેવી ચરકવાળા જોડા પહેરશે એવો હતો. એ પાલો વગાંડે અને પોતાનું હૈયું નાચી જાઉં એવો એને કામચુગાશ બતાવવો હતો. એક પડખામાં ચપસાને ફેર ફૂરડી પોતાને ખવડાવે તે દાંડો જોવો હતો.

અને ચંચીને શ્રદ્ધા હતી કે, એ દાંડો પોતે જ ફેર જોશે.

લાંબા ભાષણની ઔપધિ

દિલિપ આફ્રિકાની એક તત્તિના માણસોને લાંબાલમ ભાષણો પ્રત્યે એવી નફરત છે કે માણસ એક પગે જાણે જાણે બાકી રાકે તેટલું ના ભાષણ તેણે કર્યું એવો શિરસ્તો એમણે રાખ્યો છે. ભાષણવર્તાના બીજા પગ જમીનને અંદે કે તરત ના જોડું ભાષણ ખતમ થાય છે.

ધી રસ્તમ જહાંગીર મિલ્સ લી.

અમારી વિશિષ્ટતાઓ

પોપલીન, લોંગ કલોથ, ટવીલ,
કોમ્બુ, સૂતરમાંથી બનાવેલી
ફેન્સી ધોતી, સાડી, જેકાર્ડ સાડી,
ફેન્સી શર્ટિંગ, વાયલ, મલમલ,
દોરિયા અને બીજી વિવિધતાઓ.

આ કાપડ

રેશમ જેવું સુવાળું છે, ટકાઉ
પણ છે તેથી બીજી મિલ કરતાં
કિંમતમાં સસ્તું પડે છે, આકર્ષક
અને અપટુડેટ હોવાથી તમને
સંપૂર્ણ સતોષ આપશે

• ડેસ્ક્રીપ્શન :

ધી રસ્તમ જહાંગીર વકીલ મિલ્સ લિમિટેડ.

દુધેશ્વર રોડ : અમદાવાદ

આજે મને સંગીત દેખાય છે

બિતુભાઈ પ્ર. મહેતા

❧

સંગીત સંલગાય કે સંગીત દેખાય? આજે આ લેખમાં સૂર નજરે પડે છે. લેખક ક્વદોનાં ચિત્રો એક પછી એક રજૂ કરે છે. આમાં રાગોનાં નામો સંલગાય છે. લલત, ટોડી, ભૈરવી, દેશકાર, ગિલાવલ, સારંગ, પુરવી, પરજ, કલ્યાણ, માલકસ અને ભૈરવ રાગોનું લેખકે રૂપ કૃત્યું છે. હિંદુસ્તાની રાગો સમય સમયના છે. એની અસર ઝીંઝીને આંહીં એને લેખકે એમના પોતાના ચિત્રચૈત્રસામાં Composition માં ગોઠવેલ છે. રાગોનો પરિચય આપવાની આ રીત નવીન છે. સંગીત આંખ માટે પણ છે એનો ખ્યાલ આનાથી આવે છે. લેખક જણાવે છે કે એમણે ગાઈને, રાગોની સરગમ ઘૂંટીને આ લેખની 'તરજ' ખાંધી છે—'તરજ' લેખકની પોતાની છે.

—સંપાદક

❧

લલત નગ્યો ત્યારે સામા મંદિરમાં દીવા ઝળામળ ખળતા હતા. સવાર પઠવાને થોડી વાર હતી. ટાઢો વા વાસો હતો. આકાશનાં ચાંદરમાં લગ્ન લગ્ન થતાં હતાં.

લલત નગ્યો, રાતે માત્ર આંખ ખીડી સવાર પડતાં આંખ ઉઘાડીને જ નહિ, રાતના એણે કોઈ અનુભવ માપ્યો. અનુભવનો અંત આવ્યો. એ અનુભવ ભરેલી રાતની ભરમ સગાવી, થોડો આરામ સર્પ એ નગ્યો. એની આંખમાં હજુ લેપ હતી. અવાજમાં ખરજનો ઘેરા સૂર હતો.

મંદિરના દીવાનું સોનું આંખમાં રાખી એ મંદિર આસપાસના કુંગરા ભણી ચાલ્યો. ધરાઈને એણે બિંદગીનો રસ પીધો હતો. જુવાની ચાલી નળ અને માથા પર સેદેદ કેસ આવે ને એક પ્રકારનું દ્દ, એક પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન, એક પ્રકારનો જીવન જીવ્યાનો આનંદ છલકાય અને આખરે કાર્પ સદ્યુરુ સાંભરે એમ લલતને લજ્જત સાંભરી હતી! વૈરાગ્યનો એ વરખ લાવવો ક્યાંથી?

લલત ચાલ્યો. ચિંતામણી પાસે એવી ભરમની

અજલી હતી. બિલ્વમંગળ એનાથી જ સૂરકાસ યથો હતો ને! લલતને ચિંતામણી નેવાની હોસ હતી—એને ખાતરી હતી કે ચિંતામણીની આંખના ખૂણાનો કાળજ્ય એની આંખમાં રહેજ આવી જશે તો એને ખીજી લજ્જતની જરૂર નહિ પડે.

મનમાં ને મનમાં સૂર ઘૂંટતો લલત ચાલતો હતો. એના પગ જીના થયા. આંખ એ સૂર આગળ ચૂંટી પડી હતી. પારિજ્વલતકના ઘેરાવામાંથી લલત ખઠાર નીકળ્યો. એનું સરીર કેસર કેસર યથ ગયું. લલતના કપાળ ઉપર આપોઆપ તિલક યથ ગયું.

પૃથ્વી પર મીઠી સુગંધ હતી, પ્રકૃતિનું અનેરુ રૂપ હતું; પણ એ રૂપમાં લલતને એક અપિના તપનું તેજ મળેલું લાગ્યું. ભોગવટો એ જ બિંદગીનો સૂર નહોતો! ભોગવટા પછીનું ભાન એ માણવા બેની અવરથા હતી. પોતાની નુટિઓ, પોતાની કોઠરો, પોતાની ખાસ, પોતાનો પશ્ચાતાપ—એ સુંદરમાં સુંદર સરગમ હતી. તીવ્ર અને ક્રોમળ સ્વર વિના રાગનું રૂપ ખીલતું નથી, એમ માણસની નુટિ એ તીવ્ર સ્વર છે, સમય પીતી ગયા પછી એનું ભાન થાય એ ક્રોમળ સ્વર છે.

અતુભવની વચ્ચે જ્ઞાન આવતું નથી એ પણ એક સરસ છવનની બધેજ છે.

આદિગનમાંથી એક કણે કુદરી ચરકી જળ પછી જ્ઞાન આવે છે કે મોહ કેવો વિચિત્ર છે.

એવી એવી માથા કરીને લલત આજે જગમે હતો. જગમેને કુમરામાં બધી રહી હતો.

લલતે સુર લગાડ્યો. જલે તંબૂરને ખરજો તાર ખેલ્યો. સા પછીના કોમળ રિખળ જોના ગળામાં આવ્યો ને તરત જ સવારની હવા બંધાઈ ગઈ. કોમળ રિખળમાં આટલી શક્તિ !

હા, સુરજ પાસે સવાર હાટવાની શક્તિ હતો, એ રીતે કોમળ રિખળ આગળ પલ્લુ હૃદય ઉપર પહેલો પ્રકર હાટવાની શક્તિ હતી !

પલ્લુ લલતનાં જળાની અંદર આ રિખળ એવી રીતે રહ્યો કે ભજકાઓ સમય લાગે.

લલતની આંખ સામે એક યુગ આવી. લલત અંદર ગયો. એક યોગી સમાધિમાં હતા. યોગીની આગળ એક વાક્યમાં પડેલું હતું. જોના પર લલત બેઠો.

યોગીએ આંખ ખોલી. 'જગ્યા મોહ આંહી' શીઠ આવ્યો છે ?'

લલતે સમજાવ્યું : 'મારા જળાની અંદર કોમળ રિખળ છે, ખીલ કોમળ સ્વરો છે, વૈવત છે પણ મારી બંધનમાં હજુ જાન નથી. તમે અને એ આપો.'

યોગીએ સમજાવ્યું : 'એ તે બિંદબી છત્રી જાણી નહિ હોય તો હું તને કાંઈ આપી શકીશ નહિ. તું આજે વેરાગ્યનો રંગ લઈ મારી આગળ આવ્યો છે. તને કહું ! વિદ્યાસ વિદ્યા વેરાગ્યનો સામ્રો રંગ જાળો નથી.'

લલતે વધુ વાત કરવાને જાહેર જોના જળામાંથી જોના સુદીપ્ત અનુભવો કલા-યોગીને સતોષ થયો.

"લે આ અંજલિ ! જેનું નામ છે મધ્યમ ! પલ્લુ આ એકલા મધ્યમનું મધુ' નથી તને સતો-પવાર્ત. માટે તું બે મધ્યમ-કોમળ અને તીવ્ર લઈ જા-ને જો ! એ સ્વરો તું લગાડીશ એટલે સ્વરનો સાધુ જની જઈશ. કામને લાગશે કે પીંગળાના હોડે ચૂસીને એ પીનારા ભવહર વૈરાગ્યશક્તિ ગાંધ રહ્યા છે ! કહા આ બે સ્વરો ઉપર અટકવાથી તું ભર-ચરીતું ભગતું રાજ મેળવી શકીશ. જા, હું તને સવારના ચારથી છ સુધીનું સમયરાજ આપું છું."

લલતે હવે ફરી ફરીને જોને યુગને જાળો હતો. જોનો ફરવાનો સમય પૂરો થયો હતો. રસ્તામાં જોને મળી ગઈ, મધિયારી ટાલી.

આ શું ? રાતના ભોગી એ સવારના યોગી !... સવારનો સમય એટલે જાગૃતિનો સમય. જોમાં આભાસને આસન ન મળે. સુરજનો તટકો બધા પ્રકારની જીંદગી હાડી દે.

એટલે તો આ ટોડી ફૂલ વીણવા ચાલી છે. જોને માળા મૂંઝવી છે. કોમળ રિખળનો અંધો જોની પાસે છે, વૈવતનો મોજરો જોની આગળ છે, અને જોમ્મિ છે જોની માળા માટે આધારનું યુક્ત.

ટોડી ફરતી ફરતી અનેક સુતેલી વીણાઓને જગાડે છે : "તમારા જાનના બાગમાં આધારનું યુક્ત છે ?"

વનમાં પંખીઓનાં ગીતથી ફૂલોમાં ગળાં બધી ટોડી જોનો કાન ધરે છે. ગાંધારનું યુક્ત નથી.

કુંગરા પર થોડાં માણસો દેખાય છે. ભગવાનના ભોજન માટેના યાજ્ઞ એ માણસો જોમના માથા પર ઉપાડી જાય છે. ભગવાનના ભોજનના યાજ્ઞ વનખરા છે. સોના ચાંદીના જો છે. જોમાં ધણી બધી વાન-ગીઓ છે.

એ ઉપાડનારઓ યાદ છે. તેમના શરીરમાંથી પરિશ્રમનાં દીપાં પડે છે. એ ટોચમાં એક જો છે. એ જોની અંધો માકને લીધે અધારમાં આવે છે, એ જોના માથા પરથી યાજ્ઞ પડી જાય છે અને

એને શાંતિ આવે છે, આખા વનમાં એ ફેલના સ્વરો ફેલાય છે.

એ ફેલના સ્વરમાંથી ટોડોને ગોંધાર મળી જાય છે. ગોંધારની શ્રુતિ સાંપડે છે. ટોડો એકલી એકલી વનમાં બોલે છે : “ આવ મારી શ્રુતિ ! તું જેના મળામાંથી બહાર નીકળી એને મેં દોઢલ નથી. પછુ તું, ન્યાંથી આવી ત્યાંથી—હવે તો મારી આગળ જ રહે, તારામાં જે દઈ છે એ જાંડું છે. આજેકેડું નથી. દુનિયાદારીથી એ દઈ ઉપર જાય છે—આવ, હું ને તું સાથે જ રે’શું.”

ફમક ફમક અંકર બોલાવતી પસાર થઈ ? ટોડોએ એને જવા દીધી, એને વારી નહિ કારણ કે ટોડી સમગ્ર મઈ એ ફમક ફમક વાળીના પગમાં ગળખતો હોતો !

સવાર ભીમી મધુ હલું. એની તાલગીતું વચ પહેરી ફમક ફમક કરતી ભેરવી ખીલી :

“ હું તો ન્હાઉંધોઈને આવી છું. જુઓ મારી તંદુરસ્તી ! મારા શરીર પર બાર ધરણું છે. એ ધરણુંને સામસામાં અક્ષણો ! એ ખનિમથી બાર સ્વરોનાં અંદાસનો તમને અંભાણો, હા, હું ભેરવી ! છડેચોક હું માનવહિલ સાથે ખ્યાર કરું. બાર સ્વરોમાં હું મેંરાઈ જઈ. મારા પગની પાની એટલે ? ઉડાન આપડી ! તમે સુરત બેઠા હો તો તમને એક વાર તો મારા મંગળચોકમાં જેત્યા જઈ ! મને મારા ભરતી વાત કહેતાં શરમ ન આવે. મારી બધેજ એવી ! રિખળ, ગોંધાર, ધૈવત, નિખા બધાં કોમળ ! એટલે હું કોમળાંગી ! તમારા અંતરનાં આંગણું ઉપર હું રંગેણી પૂરી જઈ. ”

ભેરવીની વાત વધુ સાંભળવા બેસીએ તો ખૂબ સમય જાય. એને બધો પોચાક ખપે. જંજળી દુપટ્ટો એ હવામાં ઉડાડે, લાલ લીલો દુપટ્ટો—ધનુરમાં એ નાચે—અને ચોળી ચણીઆ પાટલીનો ઘેર એને શોભે !

એના કપાળમાં આંહલો હોય ને ક્યારેક આંહલો

ન હોય. “ મારે ચિંતા શેની ? બારે સૂરો મારા સાથો ! ”

કોઈ વાર એ છિનાળ જેવી લાગે. ને કાણ વાર એ સોભાગ્યવતી લાગે.

આને એ જાણી છે, એક ગોવાળનો પાવો સાંભળવા, એ તો ગોવાળ દારે બેસીને ચીત પછુ માઈ નાંખે. ભેરવી ગૂમ થાય છે,

એ મિત્રો સાથે સાથે કામે નીકળ્યા લાગે છે. એક છે દેશકાર ને બીજો છે બિલાવલ, તંબૂર સાથેના કોઈ ગળાએ એમને સાદ દીધો છે એટલે તેઓ ત્યાં જાય છે.

હા, સવારના અગિયાર બાર સુધી જેઓને હરવા-નરવાની શૂટ છે.

બપોર, બહાર તડકો છે. ધામ છે એ ખંડમાં કંડક છે. મુગધી વાળા પર પાશ્વી હંટાણું છે. મેર-પિચ્છના પંખા ફરે છે. માટીનાં અંગોવાળી એક અંતે તળાઇ પર પડી છે.

એ લલના ઉપર વિંચણો ઢાળાય છે તો ય એને મુંઝારે થાય છે. રીસાઈને એ અંતે તળાઇમાં પડી છે. કોણે એને ચિડવી છે ! લેખકોએ ? ગીતકારોએ ? ચિત્રકારોએ ?

હા, ખાસ કરીને એક ચિત્રકાર. ચિત્રકાર ને એ લલના વચ્ચે મુશ્કેલી પડે. પરિણામે ચિત્રકારે હાથમાં પીંછી લીધી ને એ કૃતિને કંતાન પર રૂપ આપવા માંડ્યો.

ચિત્રકાર એની કૃતિમાં એટલો બધો તદ્દિસન મધ મયો છે ! એને લાન નરહું કે એક જીવતી જગતી એને સામે રાખીને એ એની કલને સજીવન કરતો હોતો.

એ રીતે ચિત્રકારે કહ્યું એ રીતે એ સુંદરી કલાકો લગી બિળી રહી. ચિત્રકાર એની જખીના ખારમાં પડ્યો. એ એની જખીના હેઠે ચૂસવા લાગ્યો. એની પીંછી પર જીવતી જગતી આંતો અંગેઅંગ

જીતવાની એ કલાકાર નકલ કરી. ને એ નકલી ચિત્રના મોહમાં પડી ગયો. એની કથાને જીવાકનાર અને એણે તણ દીધી: એને સારા બોલે બોલાવી નહિ...ને એક ક્ષણે એ આ ચિત્રકારની કૃતિને દેકારે મારીને ચાલી નીકળી.

પછીથી એ આ ખડમાં પુરાણી છે. એને બહાર નીકળવું મન હતું નથી. એને કોઈની સાથે વાત કરવાનું કંઈ હતું નથી. એના અંગ પર પવન સતત ડોળાયા કરે છે તેમ એને રાહત નથી.

એ લક્ષ્યનું શરિર જોધા પ્રસ્થાને કારણે વધુ મારકલું થયું છે. અંગનો ઘાટ એને લક્ષ્યને નીકળી આવ્યો છે, કોઈ મરતી પડી દોષ એમ લાગે છે.

ખે તબરને જોધા રાખી દીધા હોય એવી રીતે એ આડી પડી છે. સુગંધી બાળા સુગંધ વેરે છે. એને કોઈએ બોલાવાની નથી એવું એ અંતરે ધરમાન છે.

એ ખડમાં કોઈની પશુ પરવા કર્યા વિના સારંગ દાખલ થાય છે. સારંગ જઈને તરત જ એ આંખો કાનમાં ફરકે છે. અંધો બીના અંગે પર જાયે કોઈની શબ્દાની કૂકે પડે છે.

તેમ આ બેડી થતી નથી. એના હૃદયમાં અન્યાયનું દર્દ એટલું બધું છે કે એના પર અસર નથી.

સારંગ લલનાની પાસે બેસી સર હોડે છે. સારંગ કહે છે: “મારા મનનેલે આ રમ છે. અનેક પ્રકારના સારંગ છે. પશુ અત્યારે હું ગોડ સારંગ મારું છું. મેં ગોડ સારંગ તારા જેવી સજની માટે રમ્યો છે.”

ગોડ સારંગનાં સ્વરનાં કણે વેરાવા માંડે છે. સુગંધીવાળાની સુગંધ, મોરપિત્તોના વાસ, ખોરની સુંદર આવકારવાયક સુસ્તી. જીવનનું મંગળ મેન.

હા! ગોડસારંગ એ લલનાથી ખખટો નથી. એ સફળી બેડી થાય છે. કણે કણે એ રાગની મસ્તીમાં એ આ તણવા લાગે છે.

હું ગોડસારંગની સરગાત છે! પહેલા તથા ચાર સ્વરો જ હવા જમાવે છે. દીપના સા ઉપરથી હેઠળના મધ્યમને યુગ્મન કરીને, યુગ્મન માટે વધુ અટકીને ફરી નીચેના સા પર આવતા આવતાં તે હૃદયનું રેશમ ગૂંથાય છે.

અંતરામાં ખૂબ સિદ્ધ રાખવાની રહે છે અને દીપનો આ લગાડવા પછી તરત જ નીચા ચાલ્યા આવવું પડે છે. નહિંતર બિહાગની સરહદ આવી જાય છે. બિહાગની સરહદમાં ગોડસારંગનું રાજ કેમ ચાલે?

લલના સારંગની પાસે ને પાસે જતી જાય છે. મંગળમાં મંગળ સ્વરો. અને છતાં મરતી! સારંગ ગાયે જાય છે. લલના સારંગને લગતી પડે છે. અધેરા મળે છે. ચિત્રકાર તબેલી એક ઉમદામાં ઉમદા અંગ-વાળાં આડું હૃદય સારંગ છાવી જાય છે. આ બોલે છે. “હવે આંતરું ત્યાં હું.”

સાંજ પહેલાં સારંગ અને એની નવી મેળવેલી સજની અલ્પ થાય છે.

કોઈ દોષાનું નથી. જૂનું હેતું છે. દેરાના ખૂણા પર કરોળિયા એમની બસિની માળા ચડાવતા હોય એ રીતે બાવાં ચડાવે છે. દીવા ચળને વાર છે. અંગનાં ખીલવાને પશુ થોડી જ વાર છે.

દેરાના એક ખૂણામાં એક અવાઈ મચેલાં સાક-ડાની પાટ છે. એના પર નજારું છે. નજારાનું આમકું આડું મધ્ય થઈ મળું છે. નજારું પીટવાની દાડી કોઈની હાથની વાટ ભોતી નજારાના પાડોશમાં પડી છે.

સંજ એમને એમ પડ્યો છે. પશુ એ બોલે છે. મચેલાં સંજ છે.

દેરાની અંદર ને કમાડ છે એ ઉપાકું છે. પશુ અંદર કોઈ માણસ બહારનું નથી.

એક માળી છે. એમાં ઘીના પૂરેલાં દીવા છે, અગિય છે, સુગંધ છે, જોખા છે, અડ છે. ધૂપ છે, દસ ફેણની આરતી ત્યાં પડી છે.

સામગ્રી છે પશુ માણસનું નામ નથી. સાંજનો

પવન ફૂંકાય છે, પવન ઝળાવતુ દેરામાં આંટા મારવા લાગે છે. સંખના પોલાણમાં પવન ઘૂસે છે ને બહાર નીકળે છે, ભાંગેલા નગારા પર પવન થપાટો મારી જાય છે, સુસવાટો થાય છે ને એમાંથી સુરાવટ જાય છે.

પુરવી અને પરજ, ભયાનક સૂઝે એકલા એકલા પવન સાથે આંટા મારે છે. ખડેખું સંગીત ! હા, એક દિવસ જે દેવાસયનો મહિમા હતો એ દેવાલય અપૂર્ણ પડ્યું હતું. માણસોએ એ દેડું તણું દીધું હતું. એ તો માનવમતની ટેવ છે. ઇમારત એક દિવસ ભવ્ય, જીવંતી જાગતી દિશોત્ત કરતી અને જમાના પછી એ ઇમારતનું નામ ખડેર ! આ અવસ્થાનું દુઃખ થતું હોય, જીવ-જિનાની આ સામગ્રીનો માનવ-સ્પર્શ છૂટી ગયો એવું દર્દ થતું હોય એ રીતે પવન આ પુરવી અને પરજની બંધેજ રજૂ કરી જાય છે.

આ કોનો અવશ્ય ? કોનો આ સાદ ? દીવાનો દોરી જવા સેતેરી તેજને છુસાવો કરે છે ! કાણ ? શુદ્ધ કથાણ, શુદ્ધ કથાણ તેજનો ફેરિયો છે. એના વાહનમાં તેજને એ પહેલી જગ્યા આપે છે.

સુધારાઈ ખાતાના નોકરો શહેરની બતીઓ સાંજ પડે સળગારી જાય છે એવી અદા આ કથાણમાં નથી. એ તો એક સૂરના રાજગના દિમાકથી એવું કામ કરે છે.

એનો જ્વનિ આધારને ઊલેચનારો છે એટલે એવું નામ છે, કથાણ. અજવાળાનો એ પ્રતિનિધિ છે. પણ એનામાં અજવાળાની નરી મગફેરી નથી ના, રે ના ! એ તો સાંજને રોકે છે. સાંજના ખમર અંતર પૂછે છે, દિવસના મૃત્યુ માટે એ સરસ સ્વરના પાક કરે છે. દિવસનું મોત બગડે નહિ એની રીતે એ વાતાવરણને શુદ્ધ કરે છે.

એની પાસે છે, તીવ રિખખ, તીવ માંધાર; કોમળ સરસ; એની પાસે નથી તોય એ કુમાર આપી જાય છે.

દીવાનું સ્વગત કરતાં કરતાં એ સંખા માટે નિશ્વાસ નાળે છે. કથાણ વિના રાત પડે નહિ, એવી એની સ્વરશક્તિ છે.

સંખનાં પ્રદેસમાં માનવી રાતે ઊંઘે, શયન-ખંડની દુનિયામાં સ્ત્રી-પુરુષ જીવવા જાય, રાતની જવાબદારીમાં પુરુષ અને સ્ત્રી દાખલ થાય એમને કથાણ જંબીર બનાવતું સમજાવે છે જે જે હો, સેજના બંધોગને સાવ વેડી ન નાખતા. સંભાળો. હોં સેજના કાગ્જારને બંધો ન લગાડતા. સાંજળો ! સેજ પર અનેક ઓ પુરુષો ન્યાંસુ પડ્યાં છે ગિંદ-ગીની મુશ્કામત પળો સેજમાં સળગે છે. એમાં ગીત છે, એમાં માળ પણ છે. એમાં સુગંધ છે, એમાં બદબૂ પણ છે. એમાં ઝરણાં છે ને એમાં ખેળોચિયાં છે. એમાં રૂપ છે ને એમાં કરૂપ પણ છે. એમાં કૂચ-માળ છે અને ફાંસીય છે. સેજના આવા રિરોયો પર હું સૌનું જ્વાન ખેંચું છું અને સૌનું કથાણ પ્રેમું છું. સેજનું જીવન મહત્વનું જીવન છે, એ વાત કહેતાં હું ઘમીરે ડરતો નથી. ઉરનો પ્રતિધાસ રાત્રિએ લખાય છે. એની હું તમને જાણ કરું છું. જાવ, દીવાની દુનિયામાં બીપડી જાવ."

કથાણનો અમલ પૂરો થાય છે.

અરવી રાત લીટી ગઈ છે. એને રેવા ઘો. એના કાનમાં ડહાપણનો ઘેસ મેલવો નથી. એને દિશાસાની જરૂર નથી. એને દિશાસો આપનાર એવું ગણું છે.

માલકંસ પથ્થર પર બેઠો છે. એકલો બેઠો છે. એને એક અશક્ય લાગતી બીના પાર પાડવી છે. એ આરતેથી કહે છે :

"મારે તો પથ્થરને પીગળાવવો છે. માણસને તો સૌ પીગળાવે. મારે પાણીને હૃદયવળો કરવો છે.

ગ, મ, ધ, નિ અને મધ્યમનો સુગમ ! તદ્દ હો મર્છ ! રૂદન, મર્દમાણ્યરૂદન. મરત કંપિત રૂદન. સિંહની આંખનું આંસુ. નિશ્વાસનો તાલ.

જરૂર ! માલકંસ એક દિવસ આશક હોવો જોઈએ. એના પ્રયુષને એ સર કરી રાકયો નહિ હોય. એણે જગતના દરેક આશકના દિલનો પારો, દહતો પારો, એની હથેળીમાં રાખ્યો હતો. અને એ દહતા પારા-માંથી એણે એની દહક બાંધી હતી.

નાશાદી પણ કેવી ? વિધાદ પણ કેવી ? પદાની કાઈ ઊંચામાં જોઈ શકાતા નેવો ? ના, નિશ્ચય કૃષ્ણના વગમાં નેવો !

કદાચ માલક'સે પથ્થર પીગળાવી નહિ શકે ! એ પથ્થર પીગળાવી શકે તોજ એ ભેગુમ સનમને મનાવી શકે. મારુખના કહેર હુયાને પીગળાવી શકે !

માલક'સે એ સારું કહ્યું, જહોલા પથ્થર, પછી મારુક.

જમાનાઓ આવ્યા છે. ને મથા છે. પથ્થર પીગ-
ળ્યો નથી. માલક'સનો આલાપ અટક્યો નથી. મધ-
રાતનો એ સ્વર અટક્યો નથી.

કાઈ ભણકાર કહે છે કે માલક'સને ખબર નથી, પણ ભણકાર જોયું છે કે પથ્થર આગળથી જો અરણ્ય માલતું થયું છે એમા પથ્થરનાં ઝાનાં આંસુ છે. પથ્થર માલક'સને ખબર ન પડે એવી રીતે માલક'સની આજીવની બહુમાનું રોષ છે. ને આ રીતે પથ્થરનાં આંસુ, જગતનાં આશક-મારુકની પાછને રોષનાં અરણ્યની મારફત ઊઠે છે.

માલક'સ પછી ખીતી ખીતી સોદિધી આવે છે.

પણ માલક'સને કાંઈ કહેવાની એનામાં હિંમત નથી. માલક'સ પછી ખીતી કોઈની હુપ જમાવવી અતિથવ મુશ્કેલ છે.

અજબ રીતે રોષ માલક'સને હાને રાખવા માટે એના નેવો જ એક અનુભવી ધીરમંદીર ભરવ આવે છે. ભરવ માલક'સની પાસે બેસીને કહે છે :

" તું રોક કર મા. તારી મમગીનીએ મને દહિ આપી છે.

મારું તું કહેતું સાંભળ ! કું દિલસક કું. પ્રેમમાં હારી જયું એ તો કલાને છતવા ખરાબર છે. એ ખરાબખરાબી કલાને જન્મ થાય છે. તારું રૂઠન નકાસું કરશે નહિ. મને જરા સાંભળ ! મારું સંગીત સાંભળીને જોગીઆએ એના જોગ અળાગ્યો છે. કું ભયસ ને જોજો ! મારી સરપરણીએ પરૂદ મૂકના જોગીઆ આવશે. પણ હું તો તને દેવા જ આવ્યો છું. માત્ર ભાષ િઆપણે આપ્યા જઈએ ! આપણે કોઈ સંસારમાં રના કરી આવીએ. આપણે ઊલકનારા મુખનમાંથી લખરા ઊડી ભડ એ ફણે દાબર રહીએ. માત્ર મારી સાથે માત્ર."

નિ બ્ધ ક્ષ

એક શ્રી વિલકલના વાસાદક વાગવનો મુકલિયા આવતો હતો. ન્યાયપીઠ પ્રજા કરકા અને એક ધાને જે કટકની નીતિમાં માનનારા ગણતા હતા.

એક દિવસ લિલકલી અદાવતે ન્યાયમૂર્તિ અદાવતને સંબોધીને જોલ્યા : 'સદગુરુઓ, આ ખટલામાજ ફરિયાદી તરફથી રૂ. ૧૦,૦૦૦ નો અને જગતપક્ષ તરફથી રૂ. ૧૫,૦૦૦ નો, એમ એ એક મને મળ્યા છે જગતપક્ષને રૂ. ૫૦૦૦ પછી આ પીને પછી આ ખટલાનો સુદાસ માત્ર તેજ સુધુદાસ ઉપરથી આપવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે.

ભાષાંતર કે રૂપાંતર ? ઉમાશંકર બેપી

વિખ્યાત ફ્રેન્ચ કવિ વિક્ટર હ્યુગો પોતાના લોકશાહી વિચારોને કારણે ઇ. સ. ૧૮૫૧થી ૧૮૭૦ સુધી દેશવટો ભોગવી રહ્યા હતા. તે દરમ્યાન 'લે મિત્રરાખ્લ' લખાણું હતું અને ઇ. સ. ૧૮૬૨માં, એક જ દિવસે આઠ મોટાં શહેરોમાં લુદી લુદી દસ ભાષાઓમાં એ પ્રગટ થયું હતું. તે દિવસથી એણે હ્યુગોની વિપુલ સાહિત્યરચનાઓમાં તો અઘરયાન મેળવ્યું જ છે, પણ સમગ્ર નવલકથાસાહિત્યમાં પણ એક અનોખી કૃતિ તરીકે એ પકડાયું છે.

ધૂરોપે છેલ્લાં સો-સવાસો વરસમાં આપણાં પ્રાચીન પુરાણોની કાંઈક યાદ આપે એવી જે કેટલીક મહાકાવ્ય નવલકથાઓ સંજો છે તેમાંની 'લે મિત્રરાખ્લ' એ એક છે. આ અર્વાચીન ધૂરોપીય પુરાણકથાઓમાં પણ અનેક આકકથાઓ આવી મળતાં મળ કથાનો પ્રવાહ પુષ્ટ થતો હોય છે અને એ બધી શાખા-પ્રશાખાઓ પોતાની સાથે સમાજના ખૂણેખૂણાની વાત લઈ આવી હોય છે, તેમજ અને આખોય કથા-પ્રવાહ રચનારને પ્રિય એવી કોઈ વિશાળ ધર્મભાવનાના સાગરસંગીતમાં વિલીન થઈ જતો હોય છે.

'લે મિત્રરાખ્લ'નાં કોઈ પણ ચાર પૃષ્ઠ વાંચતાં વરતાઈ આવે એવું છે કે હ્યુગોના હૃદયમાં રમી રહી છે તે માનવધર્મની ભાવના છે. એ ભાવનાનો પ્રવારો આપણે ત્યાં તો યુગે યુગે અવિચ્છિન્ન ઊઘાડાં જ કર્યો છે. ભકતકવિ ચંદીદાસે ગાયું છે : "સખાર ઉપર માનુષ આછો, તાહાર ઉપર નાઈ." સર્વની ઉપર મનુષ્ય છે, તેની ઉપર કોઈ નથી. મનુષ્યનું આવું બહુમાન ધૂરોપમાં ૧૮મી સદીના અંતમાં મહાતુલાવ રસોએ બારે નેરશીરથી ક્યું. પ્રત્યેક જીવાત્માના, પ્રત્યેક વ્યક્તિના મહત્વનો રસોએ ઉદ્ઘોષ કર્યો. ક્રાન્સમાં થયેલી ૧૭૮૯ની ક્રાન્તિમાં રસોની આ ધોષ-જ્વાનો શણો નાનોમ્સો લેખાતો નથી. વ્યક્તિનું

ગૌરવ પૂર્ણપણે ખીલી જોડે તે તો કેવળ પ્રકૃતિના ખોળામાં જ, એ વિચાર પણ રસોએ આગળ કર્યો હતો. પરિણામે, શહેરોની ઊંચનીચનેદવાળી કહેવાતી સંસ્કૃતિ સામે અણગમો બાગ્યો અને એ કહેવાતી સંસ્કૃતિથી અલિપ્ત એવાં કુદરતને ખોળે કિંદોલતાં નિર્દોષ માનવમાણ માટે પક્ષપાતનું વલણ બન્યું. આની સાથે, શહેરોની કહેવાતી 'સંસ્કૃતિ'ના ભોગ બનેલ, સમાજનાં ષડ્ઢત્રમાં પીલાઈ વિકૃત બનેલ, કંગાલ, લિખારી, વેઠિયા, ઝુનેગાર, વગેરે માટે પારા-વાર સહાનુભૂતિની-સહાનુકંપાની લાગણી ઉજળવા માંડે એ પણ સ્વાભાવિક જ હતું. 'લે મિત્રરાખ્લ'માં આ લાગણીનું ઉજળવણ પ્રતિબિંબ ધીત્રાયું છે.

જિન વાલ્કનિન પ્રામાણિકપણે મનૂરી કરી બેન અને લાણેજિવાનું પોષણ કરતો. ખેડાર બનતાં એક-વાર એ રોડી ચોરવા બપ છે અને એ મટિ પાંચ વરસની સગ પામે છે, જે કદખાનામાં થયેલા ખીન ઝુનાઓને લીધે યોગણીસ વરસ સુધી પહોંચે છે. રીદા ઝુનેગાર બની આખરે એ છૂટે છે ત્યારે દુનિયા આખી એની પૂંઠે કૂતરાં મેલે છે. માત્ર એક પાદરીનું હૃદય એને વધાવે છે અને ચોરી ઉપર સામેથી શિર-પાવ આપે છે. આ 'મંચળમૂતિ' પાદરીનો પરિચય જિન વાલ્કનિનના હૃદયને સત્તાતન માનવતાના રાજમાર્ગ ઉપર પાછું મઢાવી દે છે. મેડેલીન નામથી એક ગામમાં એ નવો અવતાર શરૂ કરે છે અને ધરગણુ નગરપતિ બની ચોમેર સાધુતાની સુવાસ પ્રસારે છે. જેવડાં નામના એક પોલિસ અધિકારીને મેડેલીન વિશે સંકો રહ્યા કરે છે. પણ જિન વાલ્કનિન તરીકે કોઈ નિર્દોષ ખેડૂત-પકકાવાનું બનણી મેડેલીન પોતેજ ન્યાયમંદિરમાં હાજર થઈ ફરી કેટી થવાનું સ્વીકારે છે. એક ખલાસીને વહાણના ઝંચા વાંસ પરથી બચાવી, પોતે સમુદ્રમાં ઝંખલાવી, અદશ્ય થઈ, ફરી પાછો જિન વાલ્કનિન સમાજમાં ડોકું ઢાંઢે છે. મેડે-

હીન તરીકે, એક કુખારી માતાને અંતકાળે, મદદરૂપ થયેલા તેની દીકરી કોએટને વંશીની કાળી મળૂરી-મંથી ઊડાવી એ પેરિસ બેઠો થાય છે. પણ ત્યાં જેવડાં બે કમલાં આચળ જ હતો ! નાસીને સાબી-ઓના મકામાં પોતે માળી તરીકે રહી ત્યાં જ કોએટને ભણવા મૂકે છે. કોએટ મોટી થતાં મેરિયસ નામના એક નખીરાના પ્રેમમાં પડે છે. ઈ. સ. ૧૮૩૨ના જનસંત દિવસેમાં પેરિસમાં વિપ્લવ ભળી જાય છે તોનાં તે એક અમણી છે. કાન્તિકારીઓના હાથમાં જેવડાં ભયંકર તરીકે સપાડાય ભય છે. જિન વાલજિન (હવે તેનું નામ ફેરાયનેન્ટ છે) પોતે એને પૂરો કરવાની રમ મેળવી તમથ્યાની અણીએ એને અણીને નાંકે છૂંદ જઈ હાથપગનાં બંધન કાપી નાખી છૂટા કરી, હવામાં ખાલી ખાર કરે છે. પાછળથી વિપ્લવવાદીઓનું આવી બને છે. જિન વાલજિન સઘામત છે, પણ મેરિયસ ધનાઢિતે બેભાન બન્યો છે. તેને ઊંચકાને, બીજી રીતે રસ્તા ન હોઈ અટકાઈ એ અચી છૂટે છે. નદીકિનારા પાસે બહાર નીકળે છે તો સામે જેવડાં ! મેરિયસને એના કાળેમાં ત્યાં મૂકી આપવા પૂતી તે આગલું કરે છે. મેરિયસને એને ઘેર સોંપ્યા પછી જિન વાલજિન પોતાની બોલીએ ડોકિયું કર્યા બાદ પકડાવાની ધમ્મળા મતાવે છે. ત્યાં પહેલ્યા પછી જેવડાં કહે છે, માઠી ભેળી છે, તમે ઉપર જઈ આવો. જિન વાલજિન પાસે આવીને જુએ છે તો નહિ. માઠી કે નહિ જેવડાં ! પેરિસ ક્રેવેરિએ જઈ દેતો અહેવાલ પેસ કરી જેવડાં સીધા સીન નદીએ જઈ તેનાં જળમાં અદસ્ત થાય છે. અહીં મેરિયસ સામે ઘણું કોએટને પરણે છે. જિન વાલજિન, પોતે નાસી છૂટેલ કદી છે-એ વાત મેરિયસને કહે છે. નવદંપતી ધીમે ધીમે તેથી માવા એકાઈ કરી દે છે. કોસો એકલો છઠ્ઠા કાઠે છે. પણ તેના મનુ પહેલાં મેરિયસ ભણવા પામે છે કે પોતાની નિંદાની બચાવનાર કોસો તે આ જાણુસ જ છે. દંપતી કોસા પાસે દોઢી પહેલ્યે છે. ત્યાં, અંતિમ મઠી આવી પહેાંચી છે. જિન વાલજિન કહે છે : "આરંભ આવો, બને જ્યાં આરંભ આવો... આ રીતે મરવું કેવું કું છે !... આરંભ તમને બે વાત કહીક કહેવી હતી, પણ રહો, હવે એની કાંઈ જરૂર નથી.

જરી આરંભ આવો તો, મારાં આણું ! આમ મરતાં પણ કેટલું સુખ છે !"

અરેજ, જિન વાલજિનને જમત કુખી જીવન જીવવા દે એમ ન હતું; તેમ છતાં એણે, જમતની જીવનમાં જરૂરી જઈ, પોતાની અંદર રેવા પાડીએ પ્રમદાવેલી બલાઈને જુઓવા ન દઈ, જે ધીરજબરી અખૂટ સહનશીલતા દાખવી, તેને અંતે કુખબરી મનુષ્યવડી જરૂર મેળવી હતી. પોતાની પાછળ બે સુકુમાર કોસાઈ દંપતીને-બનેનાં જીવનનું પોતાના પ્રાણને બોગે રક્ષણ કરીને-ચૂકતો થયો હતો. અને જેવડાં તેને પણ એણે મોટું જીવનદાન કું ન હતું કે એનો સ્વપ્ન રહે એકવાર પોતે બચાવ્યો હતો એ તો કીક. પણ કાચક કરતાં પણ કાંઈક (માનવચાતુર્ય) મદાન છે એ સત્યનો સાક્ષ્યકાર પોતાની લીધે જેવડાં થયો ન હતો તેની એણે સીધામાં અંપનાવીને પ્રાણથી જે હિંમત આપી તે કાંઈ બહુ મોટી હરજીજ ન હતી.

'લે મિસ્ટરબલ' એ, આમ, ઉપસકકકકકકકક જમતનાં હીન, કુખિયાં, દળાયા, કુખાયાંની કહણકકા લાગે છે, પણ જરીક જ છે-નેતાં કુનિયાના નિર્મૂળ રેવામાં પોપકાએ નીચે કચકચ વહી રહેવા ચિરંજીવ આનવતાઅરણ્ય આપણને દર્શન અને પાન કરાવનારી એ એક મંચકકા બની રહે છે.

જુઓની રંમદસી એણણીએ કથા બારે સચોટ-તાથી રમૂ કરી છે. કથાનો વેગ ક્યાંય કચળો નથી, સાઠી છતાં એકએકથી વધુ આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓ નજર આચળ બનતી જ રહે છે, અને આશ્ચર્યકારક મેડેકકકક કાબડ લાગે છે, જિન વાલજિન ખસતોને બચાવે છે, વગેરે ચિત્રો તો હાલમાં હપાઈ જ જાય એવાં છે ! "પાદરીની લીસીઓ" અમેરિકામાં એકાઠી નાટક ઘણું વ્યૂકું છે. એવાં નાટકો આ કથામાં વેરા-મેલાં પચ્યાં હોનારો.

આખી આખા મહાકાવ્યની લખવા ધારણ કરે છે અને વાક્યને વાક્યને એથાથી ઊર્મિકવિતા કરે છે. ચિટન મૂંઝેલી કહે છે કે જીવ ઉપરના પ્રજાતમાં જુઓ એક શોકસપિતર કરતાં જ જીતરે એમ છે.

પણ ધણીયાર આ શબ્દરચામિત્વ એ શબ્દાણ્વર તરફ પણ લેખણીને ધસડી ગયા વગર રહેતું નથી. અને હુગોને એ કારણે થોડુંક નેહું પણ પડ્યું છે. આજે વિવેચકો છુગોની અમર કૃતિઓ માટે એની ગણરચનાઓ કે આનંદનિત પઘરચનાઓ તરફ નહિ પણ દૃઢ છદોભંધનમાં રાચતી એની કવિતા તરફ મીઠ માટે છે. ક્રાઇ ક્રાઇ રસછને 'લે મિઝરાબલ' આજે અતિકાય લાગે છે.

અને તેથી ભાઈશ્રી મૂળશંકરે 'લે મિઝરાબલ'નો સંક્ષેપ આપ્યો એમાં ભેવડું ઔચિત્ય સમાયું છે. ઉપર સૂચવ્યો છે તેવો શૈલીનો મેઢ દૂર થયો. અને વિદ્યાર્થીએને એક રાચક, સરળ અને સાચો સંક્ષેપ પણ મળ્યો. આવા સંક્ષેપ કરવાનો હક, જે લેખક મૂળ કથાના રસને પી ડાલી બિંધ્યો હોય અને એને માટે જેને એવી ગાઢ આત્મીયતા બંધાઈ હોય કે થોતે એને સર્વથા વફાદાર જ રહે, તેને જ હોઇ શકે. શ્રી. મૂળશંકરે મૂળનો રસ આપણને પહેંચાડવામાં કરી જ કમી રાખી નથી.

ભાષાંતર કે રૂપાંતર ?-એ પ્રશ્ન આ જાતના પ્રવાસો વખતે હમેશાં બીજો ધાય છે. પ્રકાશકો ખૂસો પાડે છે કે શુભદાતી વાંચકો રાજકોલિનકોઈ કે ધર્વાનોવિચ જેવાં વિશેષજાતો ભોત્યાં જ ત્રાસી બેઠે છે, ત્યારે અનુવાદકો ધા નાખે છે કે મેરિયાલુ મધુરી કે મુસોફિયાલુ સુતન્દા કરી તેમને શુભદાતી કપમાં પહેરાવવાથી આખી કથા કાંઈ શુભદાતના વાતાવરણમાં ગોઠવાવી સહેલો નથી. વિશેષનામો અંગેનો વાધો

બહુ મોટો મળ્યાવો ભોધ્યો નહિ. આ મહાયુદ્ધમાં મુરોપનાં કેટકેટલાં અખણમાં નાનાંમોટાં રથોનાં નામ છાપાં દ્વારા આપણી છબીને ટેરવે ચઢી ગયાં હતાં ? આપણે જો જાણીએ કે મિઝરાબલ કરીને કાંઈ બોલિયો હોઇ શકે છે કે બોયેટ્રીસ કરીને કાંઈ સન્નારી સંભવે છે તો એથી આપણા માનસિક કુટુમ્બનો વિસ્તાર જ થશે અને દૂરદૂરના પ્રદેશોમાં આપણાં રવજનો છે એવી આત્મીયતાની ભાવનાને બળ મળશે. રૂપાંતર કરવા જતાં તો કેટલોક વાર મૂળ વસ્તુ સ્વરૂપ જ બદલાઈ જવાનો ભય છે. ભાઈશ્રી મૂળશંકરે રૂપાંતરને બદલે સંક્ષેપમાં પણ ભાષાંતર આપ્યું છે તે ચોખ્ખું જ થયું છે. ફ્રેન્ચ નામો ફ્રેન્ચ ઉચ્ચારો પ્રમાણે જ (જેમકે જિન વાલજિન જ્યાં વાલજ્યાં) નથી અપાયાં એ-પ્રમાણમાં, ગૌણ બાળત છે.

ભાષાંતરનો શૈલી સરળ, તળપદી અને રાચક છે. વચ્ચે વચ્ચે આવતા બોલચાસના શ્લેષપ્રયોગો અને લહેકો ભાષાંતરને છવડું કરી ખૂંડવા માટે પૂરતા છે. ક્યારસિકો, ખાસકરી વિદ્યાર્થીઓ, આ પુસ્તક હોસે હોસે વાંચશે એમાં શંકા નથી.

ભાઈશ્રી મૂળશંકરે 'લે મિઝરાબલ' જેવા એક ગૌરવચ્ચનો સ્વભાષામાં સંક્ષેપ આપવાનું સાહસ ઉઠાવવા માટે અને શિષ્ટ, સુશ્રુ સંક્ષેપ રચી કરી એ સાહસમાં સફળતા મેળવવા માટે અભિનંદન થતે છે.

* 'લે મિઝરાબલ'ના આમુખ રૂપે લખાયેલું.

પ્રખર પુરુષાર્થના ઘડવૈયા

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

મહારાષ્ટ્રી રાજધાની સતારામાં સને ૧૮૮૫ના ઈસવ-અરની પહેલી તારીખે જન્મ થયો. આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભા (National congress) પછી એજ વર્ષે એજ મહિનામાં નાતાલમાં જન્મી.

પિતાશી કલેક્ટરના હેક. એકાઉન્ટન્ટ હતા. એ હોવા ઉપર એમણે સતારા, કારવાર, ધારવાડ, બેલગામ આદિ જિલ્લાઓમાં કામ કર્યું. આખરે પેન્શન લીધા પછી સાંગલી નામના દેશી રાજવામાં રાજ્યના ટ્રેઝરી એજીસ્ટર તરીકે એમણે કામ કર્યું હતું. માતાપિતા બન્ને ધર્મનિષ્ઠ ભક્તિ-માર્ગી શ્રદ્ધાપરાયણ સતતન વૃત્તિના હતા. નોકરીને કારણે અને ધાર્મિક લાગણીને કારણે એમણે મહારાષ્ટ્ર, કલ્યાંટકમાં જે મુસાફરી કરી તેના લાભ બચાવવાથી બાળક હતુને મળ્યો. પિતા ભેડે સતારા, સબજનવાડ, જરંડા, બેલગામ, સાહુપુર, કારવાર, મોહર્ણી, ગોવા, ધારવાડ, સાવંતવાડી, મીરજ, જત, પંદરપુર, રામદુર્ગ, મૂળેળ, સાવનુર, જમખંડી, સંમલી વિ. શહેરા અને રાજધાનીઓમાં રહેવું પડવાથી મુસાફરીનો લાભ મળ્યો. ધણેખરા પ્રવાસ બળદગાદીમાં ચવાયો નિસર્ગનું નિરીક્ષણ કરવાની તક મળી. અને કુદરત ખલે પ્રેમ બધાંયો. મહારાષ્ટ્ર, કલ્યાંટકમાં સમાજનું અને દેશી રાજ્યોની પરિચયિતનું જ્ઞાન પણ સહેજ થયું. પણ આવી રિયાતમાં બહુદર રખડે એમાં આશ્ચર્ય શું? કોઈ પણ એક નિસાળમાં એક વર્ષે બાએજ બાબુ હોય.

સને ૧૯૦૩માં બેલગામમાં સરદાર દાધરકુવમાંથી મેટ્રીક અને યુનિવર્સિટી સ્કૂલ કૌનલ બન્ને પરીક્ષાઓ પહેલેજ વર્ષે પાસ કરી અને પુના જઈ ફેબ્રુઆરી કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. એ-સીનીપરીચ તરફ આકર્ષણ હોવા છતાં ૧૯૦૪ થી ૧૯૦૭-૮ સુધીના ચાર વર્ષ ફેબ્રુઆરી કોલેજમાં આર્ટ્સ કોર્સમાં ગાળ્યા અને અંશુત લેવાને બદલે લોજિક અને મોરલ ફિલોસોફી અંગ્રિકે વિષય લીધા. આ જ દિવસોમાં રવેરી અને બહિષ્કારની દિલગીર ચર્ચ થઈ. બંગલોજ પછી સરકારે જે દમ-મનીવિત યથાની તેને પરિણામે ક્રોધ અને કાવગાનું જે વાતાવરણ દેશમાં ઉત્પન્ન થયું તેમાં યુવાન હૃદયનું તણાઈ જવું સ્વભાવિક હતું.

૧૯૦૮માં પિતાશીના દગાણના કારણે પહેલી એલ. એલ. બી. પાસ કરી. બીજી એલ. એલ. બી. ના ટર્મ્સ અર્ધા બર્ધા હતા. એટલામાં પિતાશીનો દેહાંત થયો. અને બહુતરનો સ્વાભાવિક રીતે અંત આવ્યો. વકિલાત કરવાની દાનત તો હતીજ, દેશના ક્રીતિકાર્થમાં સક્રિય બાળ લેવો અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને જીવન અર્પણ કરવું આ બે સંકલ્પો બધાંયા હતા. તેને મારે રસ્તો મોકળો થયો.

પ્રથમ બેલગામની રાષ્ટ્રીય શાળા-ગણેશ વિદ્યાલયમાં મુખ્ય અધ્યાપકનું કામ આસિક આઠ રૂપયામાં ચરે કર્યું. ત્યાં પ્રતિગામી સનાતની વાતાવરણ પસંદ ન પડવાથી એ કામ છોડી દીધું. રાજદારી દિલ્લમાં જ્યાં જહાલ પક્ષ તરફથી નરમથ (moderates) ની જે નિંદા થતી તે અસહ્ય થઈ હતી.

કોલેજના ફિલેસોફી બુદ્ધિવાદી (Rationalistic) સાહિત્ય વાંચીને ધર્મો અને ધર્મશાસ્ત્રો, ધર્મ અને પરલોક, આવી બૃહ વસ્તુઓ વિષે અગ્રહાળની ધર્મ હતી અને નાસ્તિકવાદનો પુરસ્કાર કરવામાં વખત ગાળ્યો હતો. આજળ જતાં કે. હાંડારકર અને ન્યાય-શૂર્તિ રાત્રેનું સાહિત્ય વાંચી પ્રાર્થના સમાજ તરફ વલણ થયું. એમાંથી સ્વામી વિવેકાનંદના વેદાંત પ્રત્યે અભિરુચિ બઢી. પરિણામે મીતા અને ઉપનિષદોનો અભ્યાસ ચરૂ થયો. અનેક ધર્મોના પ્રથેનો અને તત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો પછી અંતે મીરવી-ન્દનાથ અને મહાત્મા ગાંધીના તત્વજ્ઞાન ઉપર શ્રુદ્ધિ રિચર થઈ. બગવાન શુદ્ધતા જીવન અને વિષદેશનો મન પર લીડ પ્રભાવ થયો હતો.

કામકાનું અખખન અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું અધ્યાપન બન્ને છોડી દીધા પછી મુંબઈમાં રાષ્ટ્રીય પસુના દૈનિક મરાઠી રાષ્ટ્રમતના સંપાદક મંદળમાં નોડાઈને લેખન કાર્ય કર્યું. લોકમાન્ય તિલકને છ વર્ષની સમય મુદ્દા ત્યાંથી આંદોને નાઝિકમાં ત્યાંના કચેક્ટર નેકસનનું ખન થયું, ત્યાં સુધીનો એ દુઃકા કાળ હતો. આ કાળ દરમ્યાન મહારાષ્ટ્રમાં ક્રીતિકારી મંડળો સાથે સંપર્ક બધાંયો હતો. સાથે સાથે એક તરફ દણિજ આંદોમાં લડત અધાનવાર કમંધીર આંધી તરફ અને બીજી બાજુ ક્રીતિમાંથી નાસીપાસ થઈ એકમાર્ગ તરફ વળેલા અરવિંદોયો તરફ આજ કાળમાં આકર્ષણ જન્મ્યું હતું.

સરકારે, રાષ્ટ્રમત બંધ પાડ્યા બાદ વડોદરામાં બેરીસ્ટર કેશવરામ દેશપાંડે તરફથી ચાલતા ગંગનાથ વિદ્યાલયમાં મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે પ્રવેશ કર્યો. અહીં બેલગામમાં હતા ત્યારેજ સ્વામી રામ-તીર્થના લેખોનું મરાઠી ભાષાંતર કર્યું. એ મુખ-ર્ષના માસિક 'મનોરંજન' માસિકે પ્રકાશિત કર્યું હતું. વડોદરામાં નીચે નેતા શુકદેવી વોશીંગ્ટનની બે ચોપ-ડીઓ (1) Up from slavery અને (2) My la-rger education વાંચવાને મળવાથી કેળવણી વિષે દષ્ટિ ખીલી-એ બે ચોપડીઓના ભાષાંતરમાં મદદકર્તાની સાથે રાષ્ટ્રીય કેળવણીના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના આ મૂળ આગ્રહ વિચાર અહીંજ થયો. રાષ્ટ્રીય કેળવણી એટલે કેવળ દેશાભિમાન કે રાજકીય ક્રાંતિની પૂર્વ તૈયારી નથી. પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયા ઉપર વ્યક્તિગત સમાજિક અને રાષ્ટ્રીય જીવનનું નવેસર ચલતર કર-વાનું છે. અને એમાં કેવળ છુદ્દો નહિ પણ કલા-કૌશલ્ય તેમજ ઉદ્યોગ હુમરનો વિકાસ કરવાનો હેતુ છે એ વાતનું દર્શન થયું.

ધાર્મિક વાચન અને મનનને અંતે સાધનાનો પ્રારંભ પણ અહીંજ થયો. ગંગનાથ વિદ્યાલયમાં માસિક આલોસ રૂપિયા લખને મુખ્ય અધ્યાપકનું કામ કર્યું.

દિલ્હી દરબાર વખતે શ્રી. સવાજીરાવ ગાયકવાડ ઉપર બ્રિટીશ સરકાર નારાજ થઈ. સરકારની એ પતશજ ગંગનાથ વિદ્યાલયને નહીં અને એ વિદ્યાલય બંધ પડ્યું. જેથી દિમાલયનો રસ્તા ખુલ્લો થયો.

નાનપણનો પ્રવાસ મહારાષ્ટ્ર ને કર્ણાટક પૂરતોજ હતો. હવે અલ્હાબાદ, બનારસ, ગયા, કલકત્તા, બેલુર-મઠ, અયોધ્યા, દરિદ્રાર, લાહોર, રાવલપીંડી, ધંપાદિ દૂર દૂરના શહેરો સુધી મુસાફરી કરી. ગંગોત્રી, જમ-નોત્રી, કેદારનાથ, બદરીનારાયણ, પશુપાતનાથ અમર-નાથ આદિ યાત્રા કરી. એજ અરસામાં ટહેરી, દહે-રાફુન, મુઝફરપુર, નેપાળ, શ્રીનગર, કાશ્મીર, ધંપાદિ, રથાનો નેપા. દિમાલયમાં, લગભગ અહીં હજાર માઇલ-ની પગપાળા મુસાફરી થઈ હતી. અને જતે એક બે ઠેકણે ઠરી કામ બેસી પ્યાન સાધના વગેરેનો અનુભવ લીધો.

જીવન રહસ્યનો કંઈક ઉકેલ આવતા અને સાંતિ મળતાં કરી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કામ કરવાનું સૂઝ્યું. તેને અંગે સ્વાધ્યયન ધકરતું સાંતિનિકેતન, દરિદ્રારનું

શુરુકુળ, રાજ મહેન્દ્રપતાપનું વંદાવનનું ગ્રેમ મહાવિદ્યા-લય વગેરે સંસ્થાઓની મુજાદાત લીધી. પછી દરિ-દ્રારના સનાતન ઋષિપુત્રમાં મુખ્ય અધિક્ષતાનું જોએક મહિના કામ કર્યું. ત્યાંથી સાંતિનિકેતનમાં જોએક મહિના શિક્ષણકાર્ય કર્યું. ત્યાંથી દેડામદ સિંધ જઈ સિંધુ પ્રજાસંપ્રદાયમાં જોએક મહિના ગાળ્યા. આમ અનેક ઠેકણે અનુભવ લઈ એક મહિનાનો અલ્હાદરાનો પ્રવાસ કર્યો, ત્યાં રંગુન, પેથુ, માંડો, અમરાપુરા, થકાકુ, ચેનનખવ, ગ્રોમ, આદિ મેઢા મેઢા સ્થળો નેપા પ્રજાદેશના લોકજીવનનો ખ્યાલ મેળવ્યો.

દિમાલયની યાત્રા શરૂ કરતા પહેલાં સન્વાસ દીક્ષા લખને ચમદૃષ્ટ્ય મીસનમાં બેઠાવવાનો વિચાર હતો તે હવે બદલાયો. જેથી બેલગામ તરફ થી જઈ સ્ત્રી-પુત્ર સમેત ૧૯૨૬ની સાલમાં વડોદરા પાસેના સવાજી-પુરા નામના ગામડામાં ગ્રામસેવાના સંકલ્પથી રહેવાનું નક્કી કર્યું. ત્યાં એક દુધની સહકારી ડેરી ચલાવવામાં મદદ કરી. પણ ગામડાના લોકોના ભાષાજાનો અભાવે એ કામમાં રસ નહોતો નહિ, તેથી વડોદરામાં રહી તેની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીનો ઠીક ઠીક ઉપયોગ કર્યો.

સાંતિનિકેતનના વસવાટ દરમ્યાન દક્ષિણ આફ્રિ-કાથી આવેલા મહાત્મા ગાંધીજીના આશ્રમવાસીઓ સાથે પરિચય થયો હતો, મહાત્માજીના દર્શન પણ ત્યાંજ થયા હતા. એમણે જ્યારે અમદાવાદમાં કોચરણ મુકામે સત્યાગ્રહઆશ્રમની સ્થાપના કરી ત્યારે આશ્રમ-ની રાષ્ટ્રીયશાળા ચલાવવા માટે આમંત્રણ આપ્યું. ત્યારથી મહાત્માજી અને એમના આશ્રમનો સંબંધ થયો. આશ્રમની સ્થાપના સામરમની નીતિને કિનારે વાઙ્મ્ય મુકામે થયા પછી તરતજ મીસનના મજૂરોની કિલ્લવાલ શરૂ થઈ રોસેટ એક્ટ સામે ગાંધીજીએ દેશબાધી વિરાટ આંદોલન શરૂ કર્યું. એમાંથી અમ-દાવાદમાં રમખાણો થયા. ગોળી ચાલી, એ બધામાં સહેજે લાગ લીધો. ત્યાર પછી અસહકાર આંદો. વિલાયતી કપડાંની ઢોળીઓ શરૂ થઈ. મુન્દરાન પ્રાંતીય સંજ્ઞાપત્ર પરિપટે વિલાપીંડીની સ્થાપનાનો ઇરાવ કર્યો. એ પ્રમાણે વિલાપીંડીની સ્થાપના અને ઘડતરમાં લાગ લઈ એકાદ વર્સ ત્યાં કામ કર્યું. ત્યારપછી મુન્દરાન પુરાતત્વ મંદિરની સ્થાપના પણ વિલાપીંડીની સાથેજ કરી.

અમદાવાદની ઐતિહાસિક કોંગ્રેસ પછી સરકારે ગાંધીજીને જીવમાં પૂરી દીધા. ત્યારે એકાદ વર્સ ગાંધી-જીનું નવજીવન ચડાવવાની તક મળવાથી મુન્દરાલમાં લખવાનો મહાવરો થયો. નવજીવનનાં લખાણને કારણે

સરકારે એક વર્ષની અહેમનગીરી ચલાવી. જેના અનુભવનો થોડોક અંશ જોતરાલી દીવાલોમાં આવી ગયો છે.

જેસાથી છૂટીને આવ્યા બાદ ગુજરાત રાજ્યની પરિવન્ટ અબક્કાપણું ભારતસદ્મા કરેલું પશ્ચીમ. આશ્રમની યાળાનું નવસંદરજી કરવાનો પ્રયાસ ચાલેલો હતો. એટલામાં સુમરોગના ચિકિત્સો દેખા દીધા. જેને પરિણામે આરામ સર્જી સુરોગ સામે ચાંપતા ધલાને કરવા પડ્યા હજારા, પુના, ચિંચવડ, સિંહનહ, વગત આદિ દેકણે પૂરતો આરામ સેવાથી સુપરોગ દૂર થયો. પછી અમદાવાદ આવી ડોક્ટર તવવલકરનો દવા કરી. પૂર્ણપણે રોગમૂકત થયા પછી થોડોમાત્ર આશ્રમમાં ચાલ્યો. અને તરતજ મહાત્માજી સાથે ઘણુંક હિન્દુસ્તાન, આંધ્ર, ઓરિસ્સા, સિંધ, આદિ પ્રદેશોની યુસાફરી કરી.

આ પછી મહાત્માજીએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો આખો ભાર માથે નાખ્યો. જે કામ મિત્રસીધાલ અને વાલ્મિકિયા-સેલર તરફે સ્થાત આઠ વર્ષ સુધી રહ્યું. એ દરમ્યાન આરોહીનો સ્વાસ્થ્ય થયો. જેમાં વિદ્યાપીઠ પરિમિત પણ સક્રિય બાળ લીધો હતો.

ઉવરે ભયરે આખરી ફેસલા તરીકે માંચીજીએ દારીકુચની હિલચાલ આધારી-ભયરેગુજરાત વિદ્યાપીઠના બધા વિદ્યાર્થીઓ, બધા અધ્યાપકો, અને કર્મચારી ક્ષત્રમાં જીતયા. પ્રથમ ગુજરાતના ખૂણા ખાચરા સુધી એ સોફાએ ફરીવળી દેકશ નજીત આણી અને પછી બધા એક પછી એક જેલમાં ગયા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ચાલતી ત્યારે અને તે પહેલાં પણ નવજીવન અને વિદ્યાપીઠ મારફતે લોકસિદ્ધાંતને ઉપયોગી એવું વિષુધ સાહિત્ય તૈયાર કર્યું-કરોબું. વિદ્યાપીઠ મારફતે ગુજરાતના મારકમ, ધારાળા, પદિ-માળા વગેરે નામે યોગજાતા પછાત અને રેની ઝાપરી જેવાનો કલાલ ઉદ્ધતાથી કામ કર્યો હતો.

ગુજરાતી બાપાની નેહણી એકધરી અને સર્વ-માન્ય ધર્મ ભવ એટલા માટે ગંધીજીના કહેવા પ્રમાણે એક નેહણીકેવ તૈયાર કરાવ્યો.

આ બધી પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન બે ત્રણ વાર જેલ જવું પડ્યું હતું. આખરે સિંધ હૈદરાબાદની જેલમાંથી છૂટી આવી માંચીજીની હરિજન શાલા દરમ્યાન એમની સાથે સિંધ, પંજાબ, મુકતમાંત, જિહાર, કલકત્તા, આદિ ઉત્તર ભારતની યુસાફરી કરી, એમની સાથે વર્ષો આવીને ગુજરાત હોમવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એજ અરસામાં મદાસ તરફ ચાલતા હિંદી પ્રચાર સભાની રિયલિ સંસ્થારવા માટે અને ધનસંમદ માટે બે ત્રણ મહિના રહિયુની મુસાફરી કરી. ત્યાંથી આવીને વર્ષો પાસેના એક મામલામાં, રિયર થવાની તૈયારી ચાલતી હતી એટલામાં આસામ, બંગાળ, ઓરિસ્સા, સિંધ, કચ્છ, કાઠિવાડ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને મુંબઈ, વિદ્યર્થ એટલા પ્રદેશોમાં રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારનું કામ માથે આવી પડ્યું. તેની સાથે નાગરી-લિપિ સુધારવાનું આદેશન વર્ષ બે વર્ષ ચલાવ્યું. સિંધથી આસામ સુધીનો પ્રવાસ પણ રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારને અંગેજ બે ત્રણ વાર કરવો પડ્યો.

રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર માટે 'સુવર્ણ મોલો' અને ગંધીતત્વવાદના પ્રચાર માટે 'સર્વોદય' એવા બે મહાસિંકે બે ત્રણ વર્ષ ચલાવ્યા. થોડા દિવસ વર્ધના મહિલાજનનું સંચાલન પણ રહ્યું.

મુંબઈ સરકારના 'basic education board' ના સદસ્ય તરીકે અને એજ સરકારના હિન્દુસ્થાની મોડેલ સભાપતિ તરીકે અમુક વર્ષ સુધી કામ રહ્યું. જિહાર સરકારના હિન્દુસ્તાની મોડેલ જે પારિભાષિક રૂપનું કામ ચાલતું હતું એમાં પણ સદસ્ય તરીકે કામ રહ્યું હતું.

રતના અસિલવનો મુારકમાં વિલેક દિવસ સુધી પનિકાઓ કાઢ્યા પછી- રાજ્યપંદી તરીકે જેસમાં ભયભય ત્રણ વર્ષ કાઢ્યા.

જેસમાંથી છૂટી આવ્યા પછી હિન્દી અને ઉર્દૂના મિત્ર સુધી જનતી હિન્દુસ્તાનીની રાષ્ટ્રભાષા તરીકે પ્રચાર કરવાનું માથે લીધું.

આટલામાં ઉંમરેના સાઠ વર્ષ પૂરા થયા અને હવે સંસ્થાઓ જીવી કરવી, ચલાવવી, તોડવી, અને નવી સંસ્થા તવી એવી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવા વિષે અગતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. એ બધો છોડીને એકાંક સાથે જે કંઈ થઈ શકે તેટલું કંચાલી ભેળન, વાચન, નિરક્ષિત અને ભમણ પ્રિવાદિ નિજત પ્રવૃત્તિમાં શેષ આપુપ પૂરું કરવું એ ભતની લાયકી પેદા થઈ છે.

સ્વારામ્ય માટે પરિશ્રમ કરવાનો અને સ્વારામ્ય જેવાનો સંકલ્પ માત્ર ધરડો થયો નથી. એ છે ત્યાં સુધી આરામ અને વિરામને અપાકમ નથી. વર્ષો તા. ૧ : ૯ : '૪૬

એ કલા સાહેબના જીવન મહત્તર વિષે અનેક માન્યતાઓ પ્રચલિત છે પણ અહીં કલા સાહેબે પોતે જ એમના વિષેની ગેરસમજ કે અતિશયોક્તિ ટાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

એપેન્ડિસાઈટિસ

ડૉ. હેન્રી લિન્ડહાર એમ. ડી.

અનુ : રમણલાલ એન્જિનીયર

એપેન્ડિસાઈટિસ વર્ણન અને સારવાર

આ રોગ મેળી છે. સામાન્ય રીતે એને માટે જવાબદાર જંતુ બેસીલસ કોલાય હોય છે. મોટા ભાગના કેસોમાં એપેન્ડિક્સની આંતરવચ્ચે શ્વેતી ટાંકક ધ્રુવને લીધે જ આ જંતુ રોગને ઉત્પન્ન છે. મળની માંડો અથવા તો વિગતિય પદાર્થો જેવા કે, ટાંકણીઓ અથવા દ્રાક્ષનાં ખીચાં, સોજાનાં ઉત્તેજક કારણો યર્ષ શેકે. કેટલાક દાખલાઓમાં ધ્રુવ સિવાય પણ ઝેરી જંતુઓ સોળે લાવી શકે.

લક્ષણો : આ રોગના સામાન્ય લક્ષણો, કુખંતું અણુધાતુ, આક્રમણ, જે શરૂઆતમાં આખા પેટ ઉપર હોય છે, પણ પછીથી જલદી જમણા પેકુંના ખાડામાં કેન્દ્રિત થાય છે, રથાનિક આળાપણું, જે મેકર્નના પિંડુ આગળ વધુમાં વધુ હોય છે, શરીરની ગરમીમાં વધારો, યરવાળી જીલ, કમજબાત અને ઊઘટી, એ પ્રાથમિક લક્ષણો હોય છે. પેટની જમણી ખાલુના રનાકુઓ સખત હોય છે, અને ધણીવાર જમણી જાંઘ સહેજ ઉપર ખેંચાયેલી હોય છે. પેકુંના ખાડામાં ભરાવો સ્પષ્ટ રીતે પારખી શકાય છે.

ન્યારે ચાંદા કે સડતા જખમને અંગે પેટના પડામાં છિદ્ર પડે છે, ત્યારે સૈત્યનાં લક્ષણો દેખા દે છે, અને એમના પછી પેટના પડાના સર્વવ્યાપી સોજા હેઠળ વર્ણવેલાં લક્ષણો દેખાય છે.

સારવાર (એપેન્ડિસાઈટિસના બધા કેસોમાં તત્કાળ દરજક્રિયા એ સર્વોત્તમ સારવાર છે. નેકે સામાન્ય કેસોમાં એક નિયમ તરીકે સર્વોત્તમ કલ ઘાલમેલ સિવાય સંપૂર્ણ રોગશાંતિ થાય છે, તોપણ કઈ સણે જિદ્ર પડશે અને એનાથી પેટના પડાનો પ્રાણુધાતક સોળે ઉત્પન્ન થશે એ અગાઉથી કહી શકાય નહિ. અલગત, ચૂમકું ચર્ષ ચૂકું હોય તો આપરેશન આવશ્યક જ છે અને ત્યાં પેટના પડાનો સર્વવ્યાપી સોળે હોય ત્યાં આપરેશન એ રોગ-

શાંતિની એક માત્ર આશા પૂરી પાડે છે, નેકે એ આશા જુજ હોય છે. ન્યારે આપરેશનની ના પાડવામાં આવે અથવા તો આપરેશનની અપેક્ષા હોય ત્યારે દવાવાદી સારવારને રથાન મળે છે. આવા કેસોમાં, ગરમ રોક, કોકો ખોલવા માટે એનિમા, વેદનાના ચમન માટે ગ્રાફીયુસાવ, પ્રવાહી ખોરાક (મુખ્યત્વે દૂધ), અને પથારીમાં સંપૂર્ણ આરામ, એ સારવારના મુખ્ય સાધનો છે.

નિમ્નગોપચારના દ્રષ્ટિબિંદુથી

એપેન્ડિસાઈટિસના ફેલાવો : જાપાના ફેરીયા ખીલ માટે એપેન્ડિસાઈટિસને ઉચિત એવો નીચેનો દુચક કહેવામાં આવે છે. એ પોતાના માનીતા રહે-કાણથી કેટલાક મહિનાઓ માટે ગેરહાજર હતો અને એ ન્યારે પાછો ફર્યો ત્યારે એના સાથીઓએ એને આવકારતાં કહ્યું કે : “અરે ખીલ, અને સાંભળું કે તને એપેન્ડિસાઈટિસ હતું” ખીલે જવાબ “હોથો, “હા, એપેન્ડિસાઈટિસ ? નહિ કે-એને માટે મારી પાસે પૂરતા પૈસાજ નહોતા- એ તો માત્ર પેટ પીડ હતી !”

ખીજ ધણી મળકની માફક, આમાં પણ કંપના કરતાં સત્ત્વ વધારે છે. એ સમય પાસે આવતો દેખાય છે કે ન્યારે સામાન્ય લોકસમૂહ અસ્વસ્થ સમૂહ તરીકે નહિ ઓળખાય, પણ અદૃશ્ય સમૂહ તરીકે ઓળખાશે.

કેટલાય સમયથી, ચિકિત્સકોનો રાષ્ટ્રીય સભાઓમાં, રથાનિક સ્પેશલિસ્ટોમાં, અને વેદકીય પત્રોમાં, પૂરતી ગંભીરતા સાથે એ નિધાન કરવામાં આવ્યું છે કે, બધાય ખાળકોના એપેન્ડિક્સોરેક્ટ કરશે અને સાથેસાથે કાકડાઓ કાપી કાઢવા, “નથી એમનાં ઉત્તરજીવનમાં આ અવલોકની ફરિયાદો અટકાવી શકાય.” તો પછી આપણી સંતતિને ભવિષ્યની બધી ખીડામાંથી જચાવવા માટે એમના માયાં વૈજ્ઞાનિક રીતે અને કુશળતાપૂર્વક શા માટે કાપી ના કાઢવાં ?

અનલિમ્ બોડોમાં એ જ્યાં પ્રવેશે છે કે મોટા ભાગેના કેસોમાં એપેન્ડિસાઇટિસ થવાનું કારણ, એપેન્ડિક્સમાં બીજાં અને બીજા વિગતિય પદાર્થો ભરાય છે તે છે.

પણ ખરી રીતે આ તે એક અત્યંત પ્રથમ પૂછનારાએને આપવામાં આવતો ઉપદેશ જવાબ છે. ખરી હકીકત તે એ છે કે, એપેન્ડિસાઇટિસ માટે જેમની ઉપર આપરેશન થાય છે, એ બધા કેસોમાંથી એક હકા કરતાં પણ ઓછા કેસોમાં બીજાં અને બીજા વિગતિય પદાર્થો મળી આવે છે.

“વૈકલ્પિક સિદ્ધાંતો અને વ્યવહાર”માં ૧૨૮મા પાન ઉપર ડૉ. વિલિયમ આરથર કહે છે કે : “મો-ટ્રી-અક્ષરમાંના મારા રોગશાસ્ત્રવિષયક કાર્યમાં, દશ વર્ષ દરમિયાન, એપેન્ડિક્સમાં વિગતિય પદાર્થો હોય એવા માત્ર એજ દાખલાઓ મારા એવામાં આવ્યા છે. પહેલા કેસમાં એપેન્ડિક્સમાં આડ ગૂંઠા હતા, બીજામાં સફરજનનાં પાંચ બીજાં હતાં.

સુપ્રસિદ્ધ સર્જર્જોના અહેવાલો મુજબ, જેમની ઉપર એપેન્ડિક્સાઇટિસ માટે આપરેશન થાય છે, તેઓમાંથી માત્ર ૫૬૬૬ ટકા જેટલા દર્દીઓ જ આ દરદી ભોગ બન્યા હોય છે. ખાડીના પચાસી ટકા અધોમત્રી, હાર્ડગામી બદલેમ્બના કે નાના આંતર-ડાના સોળાઓથી પીડાતાં માલમ પડ્યા છે. કેટલીક વાર પેટના પડાના સહેજસાજ સોળાથી પણ આ રોગ જેવા લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે. આવા દર્દીમાંના મોટાભાગના દર્દીનાં નિદાન અને ચિકિત્સા એપેન્ડિક્સાઇટિસ તરીકે જ થાય છે. આ બહુઈ શબ્દે પ્રજાના મન ઉપર એવી તો મોહિની બીજાવી દીધી છે કે, એ શબ્દ દર્દીઓને વગર સવાલ કે વગર તકરાર સીધા રાજકિયાને મેજ ઉપર મોકલી આપે છે.

સર્જન એમ કહે છે : “જો એ એપેન્ડિક્સાઇટિસ હશે તો ફક્ત આપરેશન જ દરદીની જીંદગી બચાવશે.” આનો અર્થ ભારપૂર્વક ઈન્કાર કરીએ છીએ, અને આ વિધાન બોધું છે, એમ અમે સંકેત કેસોમાં સિદ્ધ કર્યું છે. અમે જ્યારે દર્દીઓમાંથી એકની ઉપર પણ આપરેશન કર્યું નથી. અને અમે

એક પણ કેસ મુકાબો નથી. અમારા પોતાનાં દફતરો અને બોર્ડ આફ હેલ્થ બ્યારન રજુ કરવામાં આવેલા અમારા અહેવાલો આ હકીકત સત્ય હોવાની ખાત્રી આપે છે. જો અમારા નિદાનની સત્યાઈ અલ્લ સંશય ઉત્પન્નવામાં આવે, તો હું એનો જવાબ એ આપીશ કે અમે એવા કેસો ધણી મોટી સંખ્યામાં લીધા છે કે, જેમની બીજા ચિકિત્સા એપેન્ડિક્સાઇટિસ માટે સારવાર કરી ચૂક્યા હોય, અને એમણે આપરેશન સંપૂર્ણ રીતે આવશ્યક હોવાનું બહેર કબુલ હોય.

એનો જવાબ કદાચ એમ મળે કે : “પણ એનું છે શું ? આ નિરુપણી વર્ષોથી એપેન્ડિક્સ વિષે બાકી” બહુ ધીમજ થા માટે કરે છે ? વિકાસકર્મની મહાપ્રમા દરમિયાન માનવદેહના લુપ્ત થતા જતા અવ-સ્થાનોના એ એક અવશેષ અવશ્ય છે.”

આ બાબતમાં સત્ય તે એ છે કે, માંસહારી સર્સ્તન્ય પ્રાણીઓમાં એપેન્ડિક્સ જલુજ નાના કદનું અથવા તો પ્રાથમિક દશામાં હોય છે. વનસ્પત્યાહારી પ્રાણીઓમાં એ વધુ પૂરેપૂરું વિકાસ પામેલું હોય છે, એનો એથી વિશેષ વિકાસ ફળાહારી વાનરોમાં થયો હોય છે, અને એ બધા કરતાં વધુ વિકાસ શાણસમાં માલમ પડે છે. આ હકીકત, એપેન્ડિક્સ એ એક શ્રુત અને અલ્પ અવપત્તો અવશેષ છે, એ પ્રકારના વિધાનનું સ્પષ્ટ રીતે ખંડન કરે છે. જલ-સહિતા વિકાસકર્મ દરમિયાન એનો વિનિપાત થવાને બદલે, એ અવશ્ય વધુ સંપૂર્ણ રીતે વિકાસ પામ્યો છે.

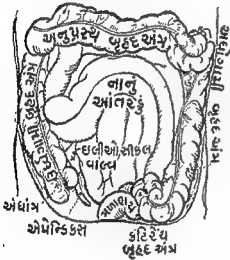
તો પછી એના ઉપયોગો કયા કયા છે ? ડૉ. મેક્એવેન નામના એક અંગ્રેજ સર્જનને એવો દાવો છે કે ઇંગ્લેન્ડના કેલિફિયુ સર્જન કરતાં એણે એપેન્ડિક્સાઇટિસનાં વધુ આપરેશનો કર્યાં છે. એણે હવે આ પ્રકારના આપરેશનોના પ્રથમ ઉપર મોરચો બદલ્યો છે, અને હવે એ એમની વિરુદ્ધ કંઈ એન-વધુ ઉચ્ચારી રવો છે.

એ એમ માને છે કે એપેન્ડિક્સને રસ પિત્તની ખેંડ પાચનક્રિયામાં મદદવતો ભાગ ભજવે છે, એટલા માટે તદ્દન હેઠી હદે ખગડી ચૂંકાં રાગી એપેન્ડિક્સ-

સોના અપવાદો બાદ કરતાં આ રોગ માટે થતાં સ્થળોં આંતરડાનાં બિલકુલ ગેરવ્યાજબી છે.

આંતરડામાં આવેલું લયસ્થાન

આંતરડામાં અંધારાં એ લયસ્થાન શા માટે છે એ ખાલુના ચિત્રમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. ખોરાક હોજરીમાંથી નીકળ્યા પછી, નાના આંતરડામાંથી પસાર થાય છે, અને ઇલીઓ-સીકલ વાલ્વ મારફતે મોટા આંતરડામાં દાખલ થાય છે. અંધારાં અથવા સીકમ એ ઉપર જતા મોટા આંતરડાના નીચેના છેડાની બનેલી કાયળી છે, અને નાનું આંતરડું મોટા આંતરડામાં જ્યાંથી પ્રવેશે છે તેની સપાટીની નીચે એ આવી રહેલી છે.

અંધારાંમાંથી આહારના અવશેષો જીવંતીઓ બૃહદ અંત્ર મારફતે ઉપરની બાજુ જાય છે, અતુપ્રરથ બૃહદઅંત્રમાંથી બાજુમાંથી જાય છે. ત્યારપછી અધોગામી બૃહદઅંત્ર, કટિરેય બૃહદ અંત્ર, મળાશય અને ગુદા મારફતે નીચે જોતરીને ચીરની બહાર જાય છે. વાંચકનાં જ્ઞાનમાં એ આવ્યું હશે કે ઉર્ધ્વગામી બૃહદઅંત્ર એજ એક આંતરડાનો એવો ભાગ છે કે જેમાંથી આહારના અવશેષોને સીધેરીથી ઉપર ચઢવાનું હોય છે. એટલા માટે યુરત્રાર્ધ્યજીના બળને લઈને અથવા તો અધોગામી દબાણને લઈને મળતું અંધારાંમાં સંચિત થવા તરફ અને એને વિસ્તૃત કરવા તરફ

વલણ હોય છે. એટલા માટે અંતરડાંનું એ લયસ્થાન છે.

બે આ ઉપરાંત શિથિલતા અને કમળિયાત તરફ વલણ હોય તો અંધારાં બહુજ ધ્યાનપાત્ર હદ સુધી વિસ્તૃત બને છે. એમાં ખાદ્ય પદાર્થો એકઠા થાય છે, અને આધારે ને સડાને જન્મ આપે છે. આ રોગ-ક્રિયાઓ અંધારાંની દીવાલોના, મોટા આંતરડાની પાસેનાં નાનાં આંતરડાના અને કેટલીકવાર એપેન્ડિક્સના સોજામાં, વારંવાર પરિણમે છે.

બીજી કેટલીકવાર આ દુર્ગંધયુક્ત મળસંચયના ચોપડા જમી જાય છે, ત્યારે એપેન્ડિક્સની ઇન્ફેક્શન સાથે રોગાર્થ જાય છે, અને એમાંથી જમાવ, સોજો, ગૂમડાં તેમજ તેની સાથે તાવ, ઝડપી નાડી, મેક્રોનિક પ્રદેશમાં તીવ્ર દુઃખ વગેરે સ્થળોં સહગામી લક્ષણો ઉપરિચિત થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો લક્ષણોના જે સમૂહનું એપેન્ડિસાઇટિસના નામથી નિદાન થાય છે, તે દેખા દે છે.

એપેન્ડિસાઇટિસનું સ્થાનું કારણ

આગળ જે જણાવવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થશે કે એપેન્ડિસાઇટિસના ધણા મોટા ભાગના કેસો વિખતિય પદાર્થોથી નથી થતા પણ આંતરડાના દહીલા પ્રમાદીપણાથી થાય છે. એને મટાડવા માટે સર્જન શું કરે છે? એપેન્ડિક્સને કાતરી નાખવાથી, આંતરડાનું અજીરું અને કમળિયાત ઉત્પન્ન કરનાર, ખોટી ટેવો તથા રોગી અવસ્થાઓમાં પરિવર્તન થતું નથી.

કેટલાક વર્ષો અગાઉ ફ્રેન્ચ એકેડેમી ઓફ સાયન્સના એક સભ્યે પ્રસિદ્ધ કરેલા આંકડા એમ બતાવતા કે, જુદાજુદા દેશોમાં અને સમાજનાં જુદાજુદા વર્ગોમાં માંસના વપરાશના પ્રમાણમાં જ, એપેન્ડિસાઇટિસનો વધારો થતો હતો.

એ વાદીમાં એપેન્ડિસાઇટિસના ફેલાવાની અને માંસના વપરાશની બાબતમાં અમેરિકા મોખરે હતું. ત્યારબાદ ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને જર્મનીનો વારો આવતો હતો. ક્રાન્સ અને જર્મનીના અર્ધનિરામિપાહારી ખેડુ-

તત્ત્વમાં આ રોગનો જેટલો ફેલાવો હતો, એના કરતાં ધણીય વિશેષ ફેલાવો એ રોગના આયિક રીતે સાધનસંપન્ન માંસાહારી વર્ગમાં હતો.

કબજિયાતના અને એટલા માટે એપેન્ડિસાઇટિસનાં મુખ્ય કારણો માંસ, મચ્છી, મરધાબલકાં, ઇંડાં, ડાઘી અને સફેદ રોટી એ છે. આતિથ્ય પ્રમાણમાં લેવામાં આવતાં મસિના ખોરાકમાંથી સડો ઉદ્ભવે છે. એનાથી જંતુઓનાં વિકાસ, સોનો અને ઝાડા માટે અનુકૂળતા ઉત્પન્ન થાય છે, જેને પરિણામે ધીરેધીરે અસ્થિતિ અને ફીણુતા રેખા દે છે.

આ અંધમાળીના ત્રીજા પુરતકમાં આપણે એ નોંધું છે કે, નસિલ અને કણ્ઠિતવાળા ખોરાક, તેજાદાંબે અને શર્કરાની અતિશયતા માનવદેહમાં રોગોપાદક પદાર્થો પેદા કરે છે. આ રોગોપાદક પદાર્થો, અને એમની સાથેસાથે ડાઘી અને આના જે-મીને, પાચનક્રિયાના અવધકોને પહેલાં તો ઉત્તેજિત કરે છે, પછી પાછળથી અચ્ચૂ રીતે જકડ કરી નાખે છે. આ પદાર્થો પિત્તાશય, ગ્રંથ અને મૂત્રાશયની પથરી પેદા કરે છે, એટલું જ નહિ પણ આંતરડાઓમાં, અંધાંત્રમાં અને એપેન્ડિક્સમાં મેખાઓ પેદા કરે છે. આ મજાસંચય રસત્રાવી અંધિઓને અને આંતરચયાને કુંધે છે, કાતત કોણનું કારણ બને છે, અને ખોરાકનું અભિશોધણ અટકાવે છે.

સફેદ રોટી શા માટે કબજિયાત કરે છે ?

અનાજોના અંતુરમાં ક્ષાત્કર અને પેપ્ટેઝ એ નામના બે કાર્મિટાળી ઉત્સેચક હોય છે. ક્ષાત્કરેક અનાજના કણ્ઠિતનું શર્કરામાં રૂપાંતર કરે છે. પેપ્ટેઝ ગુટનનું પ્રોટીઓઝ અને પેપ્ટોન્સમાં રૂપાંતર કરે છે. ઈંડાની જરદી અને સફેદ લાચ જેમ મરઘીના જમ્યા માટે ખોરાકની મજા સારે છે, તેમ આ બે તત્ત્વો ઊંચા ફીણાના ખોરાકનું કારણ કરે છે. આખા અનાજના ભોટમાં આ ઉત્સેચક સચવાઈ રહ્યા હોય છે. એ રોટીમાં આથો ચઢાવવા માટે ખમીરનું કામ કરે છે. કણ્ઠિતનું ડેકસ્ટ્રીન અને શર્કરામાં, અને ગુટનનું પ્રોટીઓઝ અને પેપ્ટોન્સમાં રૂપાંતર કરે છે, અને આ રીતે રોટીમાંના કબજા

પદાર્થોનું પૂર્ણપાચન કરે છે. શરીરમાંનો પાચક ઉત્સેચકો જે રીતે કાર્ય કરે છે તેજ રીતે તેઓ ભોટ ઉપર કાર્ય કરે છે.

આખા અનાજનો ભોટ શા માટે 'સારો' નથી રહેતો' અને મેદાને મુકામલે એને હલકા કરવા માટે યોગ્ય ખમીરની સા માટે જરૂર પડે છે, એનો આ ખુલાસો છે. ફળવાની ક્રિયા દરમ્યાન મેદામાંથી કાચા-સરોઝ અને પેપ્ટેઝ ધરાવતા અંતુરો દરમિય મથા હોય છે, અને ખનીજ કાર્બો ધરાવતું, તથા એ રીતે પ્રજનનક્રમનું વાહક ધૂણું પેણુ કાઢી લેવામાં આવ્યું હોય છે. આખા અનાજના ભોટમાં આવતા ધૂણાના તાના કણો આંતરડાની સર્પાંચતિ માટે નૈસર્ગિક ઉત્તેજકનું કાર્ય કરે છે. એ હોજરી અને આંતરડાઓમાંના કણ્ઠિતના જમ્યાને ટીલો કરે છે, અને એ રીતે પાચક રસોના પ્રવેશને સરળ બનાવે છે.

નૈસર્ગિક ઉત્સેચકો અને અનાજના બાહ્યારણો, જેમની પાસેથી દરમિય મથા છે, એવા મેદાની રોટી, મીઠાઈ અને બીજા પદાર્થોનું વધુ, આંતરડામાં ચીકણો અને ચઢાવણો મળે ભેગો કરવા તરફ હોય છે. સફેદ રોટીના ખોરાકથી ધોળાઓ મરી મથા હોય એવા દાખવાઓ હું જાણું છું. એ ખોરાકથી આંતરડામાં નજર મૂકી જમ્યા એને લઈને આંતરડાં ઉત્પન્ન થશે અને એ રીતે એ પ્રાણીઓ માર્યાં ગયા. જેનાથી થોડા મરી જમ્યા એવા ખોરાકો પચાવવાનો માનવપ્રાણીઓ પ્રયત્ન કરે અને એમને કબજિયાત તથા એપેન્ડિસાઇટિસ થાય એમાં કંઈ નવાઈ ખરી !

જ્યારે માંસ-મેદાની રોટી-મીઠાઈ-અને ડાઘીનું અભિજિયાત કરનારું પ્રચલિત ભોજન એનાં સ્વાભાવિક પરિણામો દેખાડવા માંડે, ત્યારે એ અનિષ્ટ પરિણામોનો પ્રતિકાર કરવા માટે પેટ-ટ દવાઓ, ને સારક તથા રેચક દવાઓનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. કાર્ય અને પ્રતિકારનાં નિયમ મુજબ આ ટ્રેડી ઉત્તેજકો આંતરડાંની દડીલી ફીણુવાને કેવળ વહેલી આશંકાવાળું જ કામ કરે છે.

આજના જે જણાવવામાં આવ્યું છે, એ ઉપરથી રજા થશે કે, વિપુલ પ્રયાણમાં ફોના, સાકાગાળો

અને આખા અનાજની વાનીઓ ધરાવનાર સમતોલ નિરામિયાહારી ભોજન (પુરતક રજુ) એજ કમ્પ્લિયાટ અને એપેન્ડિક્સાઇટિસ માટે સર્વોત્તમ પ્રતિબંધક છે. ખીયાંવાળા ફળો જેમની ઉપર એપેન્ડિક્સાઇટિસ ઉત્પન્ન કરવાનો આક્ષેપ મૂકવામાં આવ્યો છે, તેઓ જ ખરેખર આ સામાન્ય રોગનાં સર્વોત્તમ પ્રતિબંધક છે. આ હકીકત વ્યવહારુ અનુભવથી સિદ્ધ થયેલી છે. જેઓ વિવેકયુક્ત નિરામિયાહારી ભોજન કરતા હોય છે, તેઓ કમ્પ્લિયાટ અને એપેન્ડિક્સાઇટિસથી ખરેખર અચૂત જ હોય છે, પણ એપેન્ડિક્સ ક્રાંતરી નાખવા માટે જેને પૂરતા પ્રમાણમાં નાણું મળે છે, એવા સમર્પન, ખાસે એ પોતે જાણતો હોય તોપણ, આહારવિષયક ઉપદેશ આપવા માટે, બગાડવા યોગ્ય ક્ષણ સમય હોતો નથી.

ઉચ્ચ એપેન્ડિક્સાઇટિસની ચિકિત્સા

ઉચ્ચ એપેન્ડિક્સાઇટિસની ચિકિત્સા ખીજ, કાઈ પણ ઉચ્ચ સોજાયુક્ત તાવવાળા વ્યાધિની ચિકિત્સા જેવી જ હોય છે. પુષ્કળ પ્રમાણમાં તાજી હવા, સંપૂર્ણ ઉપવાસ, જલોપચાર અને મેનીષ્યુલેટીવ સારવાર એ જેની જરૂરિયાતો છે. ઉપવાસ દરમિયાન દરદી પોતાની ઈચ્છા અનુજ્ઞ, જેટલું જોઈએ તેટલું કુદરતી ગરમીનું પાણી, પાતળા બનાવેલા અમ્લ ફળોના રસ સાથે મેળવીને લઈ શકે છે.

ખીજ સંપ્રદાયોના ચિકિત્સકોની સારવાર હેઠળ રહેલા એપેન્ડિક્સાઇટિસના દરદીઓને જેવા તપાસવા માટે અને ન્યારે ન્યારે બોલાવવામાં આવ્યો છે, ત્યારે ત્યારે દરેક દાખલામાં મારે ગરમ પાણીના કોમ્પ્રેસો કે બરફની કાચળા દૂર કરવાં પડ્યાં છે. બન્ને ઉપચારો ખરેખર નુકસાનકારક અને વિનાશક છે, મેં આ અંશમાળાના ખીજ પુરતકમાં ગરમ પાણીના ઉપચારોના કાર્ય વિશે સમજ આપી છે. લોહીના જમાવ અને દુઃખમાં કૃત્રિમ ગરમી તાત્કાલિક રાહત આપી શકે છે, પણ સાચોસાચ એ રોગગ્રસ્ત ભાગોની ગરમીને પણ સાચવી રાખે છે. આ ઉપચાર ગરમીના પ્રસરણને સહાયરૂપ થવા માટે કંઈજ કરતો નથી અને એ રીતે એ પરુયુક્ત ગૂંચું થવાની કિયાને અનુ-

કૂળતા કરી આપે છે. ખીજ ખાલુ બરફનો ઉપચાર એ ભાગોને ઠંડા કરીને ધારી નાખે છે, અને એ રીતે એ સોજાયુક્ત પ્રક્રિયાનો નિરાધ કરે છે, અને એને દબાવી દે છે. પરિણામે રોગગ્રસ્ત ભાગો વિનાશની સ્થિતિમાં જ રહે છે, અથવા તો ખીજ શબ્દમાં કહીએ તો એ ભાગો હકીકત રોગનો ભોગ બને છે.

વિવેકયુક્ત ચિકિત્સા ગરમી અને બરફના એ અતિમ છેડાઓની વચમાં રહેલી છે. એ એક વિચિત્ર હકીકત છે કે ચિકિત્સાના ખીજ સંપ્રદાયોમાંથી એકે પણ આ સત્ય શોધી કાઢ્યું નથી. દુવામાંથી અથવા નળમાંથી નીકળે છે તેવું સ્વાભાવિક ગરમીનું પાણી, પેક્ટામાં, કોમ્પ્રેસોમાં અને સ્નાનામાં વાપરવું એ જ એક માત્ર નૈસર્ગિક અને વિવેકયુક્ત માર્ગ છે.

એ દરદી સહન કરી શકે તો, અને સોજાના સ્થાન ઉપર વધારાના લીના કોમ્પ્રેસ સાથે, સામાન્ય પેટનો પેક અથવા તો ધડનો પેક આપીએ છીએ, ગંભીર કેસોમાં બારે તાવ ધટાડવા માટે અને રોગગ્રસ્ત ભાગોમાંથી લોહીને ખીજ ખાલુ ખેંચવા માટે ધડના પેક ઉપરાંત ગળાના અને પીડલીઓના પેક આપી શકાય છે. એ દરદી એટલો બધો બાળો થઈ ગયો હોય કે તે પેકોનો પ્રયોગ સહન કરી શકે એમ ના હોય તો, અથવા તો સોજે દળવી ગતિએ આગળ વધતો હોય તો, દુવાના તાજ પાણીમાંથી તોચીવી કાઢેલા કોમ્પ્રેસો પેટ ઉપર ખીજાવી શકાય. અલગત, ન્યારે ન્યારે ગરમ અથવા કોર થઈ જાય ત્યારે ત્યારે દિવસે તેમજ રાત્રે, તેમને બદલાવ જોઈએ.

ન્યુરોથેરાપી, કૌણિનિશ્વેષ, પ્રાણવિનિમય, માનસિક ચિકિત્સા અને સૂચક હોમિયોપેથિક ઔષધો એ નૈસર્ગિક ચિકિત્સામાં કીમતી મદદગારો છે. તો પણ તદ્દન જરૂરી તત્વો તો સંપૂર્ણ આરામ, ઉપવાસ, પાતળા બનાવેલા ફળરસો મિશ્રિત પીવાનું પાણી, અને જલોપચાર એ છે. એ શરૂઆતથી જ નૈસર્ગિક ઉપચારોના અમલ કરવામાં આવ્યો દર્દી, તો તેઓ સંપૂર્ણ રોગશાંતિ સર્જવામાં દરહમ્મેસ પૂરાં થઈ પડશે.

દરદીને કાઈપણ જાતનો ખેરાક આપવો ના

જોઈ એ દુષ કે રોરવો પણ નહિ કુલતો જ છુટે દાથે કામ કરવા દેવી જોઈએ કાંઈ પણ જાતનો ખોરાક સુરેના આતરડાની સર્પગતિને ઉત્તરે છે, અને એ રીતે રાજસાતિની કિયાને અટકાવે છે અતઃ તવાર ખોરાકના કણી ખુલ્લા જખમો અને પડખર્ષ મુમકાઓમાં ભરાઈ જાય છે, અને એ રીતે સડો, હવીનો ક્ષોભ અને 'વારવાર ઉચના ખાતું એપેન્ડિ સાલ્ટિસ ઉમ્મન કરે છે

સપળા લઘુરો રામી ગયા બાદ ઉપવાસ કેટલાક દિવસો સુધી ચાતુ રાખ્યા જ જોઈએ થયું કેસોમાં રાજસાતિ બાદ એક અડવાડિયુ કે વધુ દિવસો સુધી ઉપવાસ કરાવવા, જેથી ઉપવાસો અને હડીના પદ્ધતિ પરિણામો આવતા અટકાવી શકાય આ સાધા નિયમેને વધુથી સ્વેચ્છાથી, ગમગમી સારવાર હેઠળ આવેલા દરેક કેસને અને સારો મેળો છે

ઉપવાસ અને કાકા પાણીની સારવાર સોજાયુક્ત પ્રક્રિયાઓને ભવિષ્યકુની તીવ્રે રાત્રે કે એ મરમીના પ્રસરજને છૂટથી થવા દે છે, પરચુકત ગૂમકુ થતું અટકાવે છે, અને સાથેસાથે કુલતના વિરોધક અને રોગનિવારક પ્રયત્નોમાં અચલુદ્ધ થતા નથી

પરચુકત ગૂમકાંઓની ખાખતમાં શુ કરવું ?

મહત્ત્વ એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે કે 'એ એક પરચુકત ગૂમકુ થઈ ચૂક્યું હોય તો તમે શુ કરો ?' તો હું એનો જવાબ એમ આપું કે 'એવું બન્યું હોય તો પણ હું એની એ જ સાદી કુલતી સારવારને વળગી રહું, અને સર્જર્જની છરી ઉપર વિશ્વાસ રાખવાને બદલે કુલત ઉપર વિશ્વાસ ગાણુ આ સર્વોત્તમ નીતિ છે, એવું અને ધણી મેં જી સખ્યાના દાખલાઓમાં સિદ્ધ કર્યું છે સાચી સારવાર હેઠળ મતો પરચુકત ગૂમકુ સોજાઈ જશે અથવા તો એ છામા એાજા અનરોધની દિશામાં ફાટશે, સામાન્ય રીતે એ અપાત્રમાં ફાટે છે, અને પછી વિસર્જન મળવાર દારા અથવા તો પેટની દીવાનોઆ યજેના મુખ મારફતે થાય છે એ એક આશ્ચર્યજનક હકીકત છે કે આવા કેસોમાં થોડા સારવાર હેઠળ કુલત

સૌથી સમાપ્ત મુખ્યાર શોધવા માટે ફરી રીતે પ્રયાસ કરે છે અને જેવે એને શેષી કાઢે છે ।

છતાં, આલ્વાજ એ શક્યાતથીજ નેસર્ગિક હશે તો પરચુકત ગૂમકુ થવાનો છિન્ન પડવાનો અને પેટના પડાના સોજાનો પ્રસંગ ઉપરિચિત યરોજ નહિ આ બધા જલીર ગુચવાડાઓ, અરમ પાણીની સાવવાર બરફના થોકો, આકાન્તપર્ણ, અથવા તો જુનાગની દવાઓનાજ પરિણામો છે મારી સારવાર હેઠળ એવા ફટલાક કેસો આવ્યા કે કે જેમાં પરચુકત ગૂમકાંનો ઉદ્ભવ થયો હોય અને છિન્ન પડી ચૂક્યું હોય એમાંથી ઉદ્ભવતા જેના પડાના સોજાનું નેસર્ગિક ચિત્તિસાથી બહુજ સહેલાઈથી નિવમન થઈ શકતું હતું મેટા ભાગના દરદીઓ સરસ રીતે રોગમુક્ત થાય છે

શસ્ત્રોપચારના જોખમો

વેપ, પરચુકત ગૂમકા કે જિહ્વા રચાન ઉપર પહોંચવા માટે સર્જર્જને તદ્દુમ્મલાના અનેક પડોની આરપાર છરી ચનાવવી પડે છે, અને ત્યાંપછી જ પર અને જગુઓથી ભરેલા રચાન ઉપર, એ જર્થ પહોંચે છે આસાપિય રીતે જ આ રિધતિમાં જેના પડાની બખોલને વેપ લાગવાનો ભય મણોજ મેટા હોય છે આવા વખતે પ્રકૃતિમાતા પોતે જ કુશળતા પૂર્વક વેપના ભયને યોગ્યાર્થ યોછા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે એ અનેકવાર સર્જર્જને એ હકીકત ઉપર ટીકા કરવા સાબળા છે કે, સામાન્ય રીતે પરમય ગૂમકુ ફાટતું અટકાવવા માટે અને સરીરને વેપથી બચાવવા માટે, એ જજળત તદ્દમય દીવાલોથી વિદળાયેનું હોય છે આરોગ્ય અને છપનના રક્ષણ માટે, આકસ્મિક બનાવો માટે, અને શરીર ઉપર આવી પડેલ અસાધારણ મારને પહોંચી વળવા માટે કુલતની અદ્ભુત તૈયારીનો આ એક દાખલો ॥

દાખલેનો હું પ્રત્યક્ષ પ્રસસક હોવા છતાં, 'કુલત એ એક કાચા વૈધ છે એ પ્રકાશના એના સ્વ સાથે સદમત થઈ શકતો નથી એક નિવમ તરીકે ચિત્તિસક અથવા સર્જર્જને જેમજેમ વધુને વધુ વધોરૂઢ ઝાંખરૂઢ અને અનુભવરૂઢ થતો જાય છે, તેમતેમ એ 'કુલતની રોગનિવારક શક્તિ ને વધુને

વધુ પિછાનતો નય છે, અને એનામાં વિશ્વાસ મૂકતો નય છે. પાટશાળામાંથી તાલેજ બહાર આવેલી જુવાનીઓ એની આગળ જે કંઈ રજૂ થાય છે, તેની ઉપર ઉત્સાહપૂર્વક છરી ચલાવે છે. એના વહીવે એમનાં માથાં ધુણાવે છે, અને કહે છે કે: “ચોડા વખત ચોળી નય. કુદરત શું કરે છે તે જુઓ તો ખરા.”

મારા અનુભવમાં આવેલા ફેસોમાં એક અત્યંત અસાધારણ કેસ, એક પ્રૌઢ વયનો પુરુષ જેને હું શ્રી. ક્ષ. કહીશ તેનો હતો. તે પેટના પડદાના સર્વવ્યાપી સોળથી ચૂંચવાઈ ગયેલા એપેન્ડિક્સાઈટિસથી પીડાતો હતો. એ પહેલાં એ લાંબો સમય થયાં મધુ-મેદના રોગથી દુઃખી થતો હતો. ફાવાદી સારવાર દ્વારા રાહત શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો પછી, એને ક્રિશ્ચિયન સાયન્સ ઉપર આસ્થા મેઠી, અને અનેક વર્ષો થયાં, એ અને એનું કુટુંબ શ્રીમતી એડીના ઉપદેશમાં અમળ નિષ્ઠા ધરાવતાં હતાં. એમ હોવા છતાંય એ રોગની એના ઉપરની પકડ દિવસે દિવસે આગળ વધતી ચાલી, અને વાત બ્યારે ‘છેલ્લે પાટલે આવી, ત્યારે એણે ફરી પાછું એલોપેથિક સારવારનું શરૂ શોધ્યું. બ્યારે એના એલોપેથિક દાકતરે એને ખુલા દાહથી એમ કહ્યું કે એને માટે હવે કોઈ અશ્વા રહી નથી, ત્યારે એ અમારી પાસે તપાસ અને સલાહ માટે આવ્યો.

આખની કનીનિકા દ્વારા ઇરવામાં આવેલા નિદાનથી અન્યાયાયના પ્રદેશમાં એક મોટા અસવિષનો કાષ પ્રવક્ષ થયો. એને એ સ્પષ્ટ રીતે બાદ હતું કે એ એની જુવાનીમાં “સ્પર્તવર્ષી” અસ”ના એક ભેર-દાર હુમલાથી પીડાયો હતો, અને એ રોગને સામાન્ય રીતે વપરાતા ગંધકના અને પારાના મલમોથી દબાવી દેવામાં આવ્યો હતો. છ મહિનાની વિવેકપૂર્ણ જીવનપ્રણાલિકા અને નૈસર્ગિક ચિકિત્સાએ એને સુંદર સ્વાસ્થ્ય બક્ષ્યું. રોગ મટ્યા બાદ એણે આ મટાડનો બધોજ યશ ક્રિશ્ચિયન સાયન્સને આપ્યો, અને ફરી પાછું મોતાનું વિલાસી ને અનિયંત્રિત જીવન શરૂ કર્યું.

પાછળથી શ્રી. ક્ષ. મને પ્રસન્નતાપાત મળ્યો,

અને એને ક્રિશ્ચિયન સાયન્સ કંપી રીતે દરેક રસ્તે મદદરૂપ થઈ રહ્યું છે એની કથા લખપૂર્વક કહેતો. એ એમ કહેતો કે: “ઓ ડોક્ટર, જે તમે તમારા નિસર્ગોપચાર સાથે કેવળ સાયન્સનેજ મેળવો તો સૌ વાતે સારાં વાનાં થશે. હું બધાં સુધી મારા “ચિકિત્સક” પાસેથી દૈનિક ચિકિત્સા લઉં છું, ત્યાં સુધી દરેક પ્રકારનાં માંસગત્થી, ગરમ કેસ અને ફેરી લેશમાન અધઃચણ સિવાય આનંદપૂર્વક આરોગી શકું છું.” હું એને હસતાં હસતાં જવાબ આપતો “ધ્યાન રાખજો, શ્રી. ક્ષ., તમે કુદરતને કાંચમને માટે છેતરી શકશો નહિ, જે તમે સીધી રીતે નહિ ચાલો, તો તમારું “સાયન્સ” એકગાલ રહી જશે, અને કુદરત તમને લપડાકે લગાવી દેશે.” અને થયું પણ એમજ. આરોરે છ મહિના બાદ મને એક સંદેશી મળ્યો: “એકદમ અહીં” આવો. શ્રી. ક્ષ.ની જેમી ધડીઓ ગણાય છે.”

એક નર્સને સાથે લઈને હું એને ઘેર ગયો અને ત્યાં મેં એને જાલુજ લખકર દશમાં ભેર્યો. એની બિમારીની શરૂઆત એપેન્ડિક્સાઈટિસના એક મજબૂત ગંભીર દુઃસ્વામાંથી થઈ હતી. એમાંથી પરચુકત ગૂરકું અને પેટના પડદાનો સર્વવ્યાપી સોળે ઉદ્ભવ્યાં હતાં.

અમે એકદમ ઠંડા પાણીના પેક અને ક્રેડનિશ-ધની સાથેસાથે પ્રાણવિનિમય અને માનસોપચારની ચિકિત્સા શરૂ કર્યો. અર્ધ કલાકની અંદરજ પરિસ્થિતિ ઉપર અમારો કાબૂ આવી ગયો. લાગાતર વેદના શમી ગઈ અને દરદી સહેલાઈથી આરામ લઈ રહી હતો. એણે કહ્યું “ડોક્ટર, ૩ દિવસ થયાં હું નર્કમાં હતો. મેં મારી જિંદગીમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ સહન કર્યાં છે, પણ આનાંજેનું દુઃખ તો કદી અનુભવ્યું નથી. આ બધા વખત દરમ્યાન એક કે પ્રીન્સે સમયે મારી સેવામાં શીશ્વોના છ સર્વોત્તમ સાયન્ટીસ્ટો હતા, પણ મને બિલકુલ રાહત મળી નથી.”

સોળે કંઈક સમી ગયા બાદ, અમે એનાં આંતરડા એનીમાથો ઘોઈ કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એનું પરિણામ કંઈજ ના આવ્યું. અમારે બળાતકારે કુદરત

ઉપર વિશ્વાસ' ગાજશે પડશે અશ્રુવીસમે દિવસે એ દુઃખી રીતે અને છટકી પ્રતિપત્તિને બન્યા એ સમય પછી, પૂર્ણ રોગશક્તિ એ તો ફક્ત કાળજીભરી સંશ્લેષનાં પ્રત્યક્ષ સ્તો હશે.

સરસ્વતના ચેષ્ઠક આનંદાશિ હરનાન એતુ આપુ થે પેટ બીમકાસના જણાતા દેશાઓથી જ્વાઈ મધુ હતું એ કુશવના સરીવરદિના પ્રવલો હતા ત્યારપછી એ રનિયાદ કરી કરી દેખાઈ નથી થી હું જમાસુધી એના "સામન્સ" સાથે વિપુલ પ્રમાણમાં નિસંગોપચાગી માતા લે છે, ત્યાં સુધી એનું માફ બરાબર આશે છે.

એણે મને કહ્યું હતું કે મધુમેદમાંથી સાનો થયા પછી અને માસાદાં કરી પાટો સડે ક્યાં પછી એ કમનિયાતથી પીડાવા માંડશે હતો. કેટલીકવાર એના આતરકા અનેક દિવસો સુધી નિષ્ક્રિય રહેતા. વારવાર સળગીતે એક અંધવાદિયા સુધી આ સ્થિતિ રહેલી નામદે એણે આ હાકીકા એના 'ચિન્તિત'ને કાને નાખી, ત્યારે એને એમ જવાબ મળ્યો કે 'પરવા ન કરો ભગવાન એ બાબતથી કાળજી રાખજો' સરીગમી મદી સ્થિતિને લઇને એપેનિસાઇટિસનો દુઃખલો આવશે, ત્યાં સુધી ભગવાને એની કાળજી રાખજાઈ કરી એ ચિકિત્સક પોતાની સાદી સમજણના અવા-વના પરિણામે હંધર ફૂં કરશે એની આશા રાખલો હતો, તે એક વખત એક સુવિખ્યાત એલોપેથિક ચિકિત્સક હતો આરોગ્ય, રોગ અને રોગનિવારણના પાયાના નિયમો ના સમજવાને લઇને એણે એક છોટી બીજા છેડા તરફ ટુકાવ્યું હતું એલોપેથિક અના-શારમાથી ક્રિસ્ટિયન સાયન્સના અન્યથાગ તરફ એ મગ્યો હતો.

એપેનિસાઇટિસના હરીલાં પશ્ચાત પરિણામો

દરદી એપેનિસાઇટિસના કિત્ત દુઃખમાંથી સાનો થયા પછી પણ, એના બીજા દુઃખમાં એ અટકાવના માટે, એપેનિસાઇટિસને કાપી કાઢવાથી સવાહ આપવાનો સમર્થતામાં આપના-ય શિરસો છે. એ એપેનિસાઇટિસને કુદરતી રીતે અટકાવવા અન્યુ હોય તો

કોઈપણ વ્યવસ્થા હાવીયા પશ્ચાત પરિણામો નોરામાં આવશે નહિ વિવેકશન્ય તપશ્ચ, દવાઓના ઉપયોગ અને સનિર્વકન વાદમાંથી રોગચરત બાગોની મંપૂર્ણ સુધારણા અટકી જશે અને એનું પરિણામ હાવીયા એપેનિસાઇટિસમાં આવશે.

હું અગાઉ એ સમજાવી ગયો છું કે, ખાદ્ય પદાર્થો જમશે અને પરચુકત ગૂંમડાંઓ ઉપર કંઈ રીતે આક્રમણ કરે છે, અને એમાં એ બરાઈ જઈને કાપથી રોગનું ઉત્પન્ન કરે છે. હાથની હથેળીમાં ને ચીંશ પડશે હોય, તો આપણે એને સતત બંધ કરતા અને ઉધાડતા નથી, એમ કરવાથી ફક્ત આવવાની કિંચકા વિશેષ પડે એજ રીતે સુત્રોના અધાર અને એપેનિસાઇટિસની આગળ સપાટી સાથે બેસાડતો સસર્ગ થવાથી રોગનિવારણના નક્કર થાય છે.

સનિર્વકન ઉપર એ 'એપેનિસાઇટિસ' ફરીથી ના થવાની હાઈ ગેરંટી નથી મેં' ધણા કેસોમાં એ એણે છે કે, આ અવધવને દર ક્યાં પછી, દર્દના અસામાન્ય પ્રકારનું દુઃખના આશ્વા હતા. આમ થવાનું કારણ આપેરેશનથી નબળા પડેલા પામીસના બાગોનો સાનો એ હતું.

આપણે એ જોઈ ગયા કે એપેનિસાઇટિસ એ એક ઉપચારી અવરર છે, અને એ અનપાચનની પ્રક્રિયાઓમાં મદતવા કાર્યો કરે છે એટલા માટે એનો ઉપયોગ સરીતરી વ્યવસ્થામાં મળીર ખોટ ઉપચાર કરે છે. અને એ એણે છે કે નો લોકોની ઉપર આ પ્રકારનું આપેરેશન થયું હોય છે, તેઓ સમજાઈ હમેશા પહેલા પીડાતા એવા કરતા આપેરેશન પછી પાચનક્રિયાની અવરરથાથી વધુ પીડાતા હોય છે. અથવા લોહ આપેરેશન પછી આતરકાની નિષ્ક્રિયતા, કમનિયાત અને પવન એકઠા થવાની ફરિયાદોથી વિશેષ પ્રમાણમાં દોશ થવા હોય છે એમના આશ-અનુ સામ્રત્ય નેમ પહેલાના એણે હોવું નથી, અને પ્રતિકારશક્તિ પણ ઘટી હોય છે એવા આપેરેશનને પરિણામે હરહમેશ તત્કાલજો નિર્ણય બને છે, અને એ સમાનાર્થથી સંવૃપ થાય છે. એટલા માટે એ રોગચરત બાગો અથવાન અને વ્યાધિ સામે બોડો પ્રતિબંધ કરી શકે છે.

નિસર્ગોપચાર છેલ્લો અજમાવવાને બદલે
પહેલો શા માટે ન અજમાવવો ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ અમારી પડાશમાં રહેતો
શીં ૦ અં નામનો ઈટાલીયન હાજમ પોતાના દુબલ
અનુભવ ઉપરથી આપી શકશે. એની તકલીફની શરૂ-
આત હઠીલી કળગિયાત અને હરસથી થઈ. હરસ
મટાડવા માટે એની ઉપર એપરેશન કરવામાં આવ્યું,
પણ એને પરિણામે એનું મળાચય એટલું તો સંકો-
ચાઈ ગયું કે ખીજું એપરેશન જરૂરી બન્યું. ત્યારબાદ
આંતરડા તદ્દન નિષ્ક્રિય થઈ ગયાં.

આ શહેરના એક અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ સર્જન
એક વિશેષ એપરેશન કરીને એચેનિસને કાપી કાઢ્યું.
એના પછી આંતરડા ઉપર એનીમાઓ અને અત્યંત
પ્રબળ દવાઓ પણ કશી જ અસર કરી શક્યાં નહિ.
ખીજા અખતરાઓ નિષ્ફળ જવાથી હેવટના ઉપાય
તરીકે એ સુવિખ્યાત સર્જનને પેટની દીવાલની આર-
પાર ઉર્જામાંથી બ્રૂદદર્શનમાં એક મેં કયું. આ
નાળમાં એક આંદોના નાળવ્યા મારફતે આંતરડામાં
નવશેકું પાણી રેડવામાં આવતું. આનાથી ધાતું પરિ-
ણામ આવ્યું, ત્યારે એ માણસ અમારી પાસે સલાહ
માટે આવ્યો, ત્યારે તે એ વર્ષ થયાં દરરોજ એ એના
જમણા પડખામાં આવેલી નાળ મારફતે એનાં આંત-
રડામાં સવાશીર કે એથી વધારે નવશેકું પાણી રેડતો
હતો. આ ક્રિયાથી એનાં આંતરડાં તો કામ કરતાં
થયાં, પણ એના જખમમાં કોપનાશક અમ્લપતનની
પ્રક્રિયાના ચિહ્નો દેખાવાની શરૂઆત થઈ. અને એને
દાકતરો તરફથી કહેવામાં આવ્યું કે, ત્યાં આગળ કેન્સર

થવાનો ગંભીર ભય હતો. એને લખીને એ હેવટ
નિસર્ગોપચારને શરૂએ આવ્યો.

નૈસર્ગિક જીવનપ્રણાલિ હેઠળ ચાર જ અઠવાડિ-
યાંની અંદર, ઉપરથી જલસિંચન કર્યાં શિવામ એનાં
આંતરડાં કુદરતી રીતે અને નિર્બંધપણે કામ કરતાં
થયાં ત્યારથી આજસુધી એનાં આંતરડાં એવાંજ કામ
કેમ રહ્યાં છે.

શરૂઆતમાં એણે એ જખમને ખીડાવા દીધો
નહિ, કારણ કે એને એ ડર હતો કે એમ કરવાથી
એની જુની ફિરિયાદો—કળગિયાત અને અંત્રવેદન
ફરી પાછાં દેખા દેશે. એણે એ નાળને દરરોજ ના-
ળનું દાખલ કરીને કૃત્રિમ રીતે ખુદ્દી રાખી, ત્યારે
ત્રણ મહિના સુધી એનાં આંતરડાં સ્વાભાવિક રીતે
ક્રિયાશીલ રહ્યાં ત્યારે એણે એ જખમને ખીડાવા દીધો.
એ સંપૂર્ણ રીતે રૂઝાઈ ગયો અને ત્યારપછી આજ
સુધી કેટલાયે વર્ષોના સમય દરમ્યાન એણે કશી જ
તકલીફ અનુભવી નથી.

મેં આ કેસને એક વૈદ્યકીય કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ
અને આખાપકાના સમૂહ આગળ રજૂ કર્યો. મારા
વિલેચન દરમ્યાન મેં જણાવ્યું કે : “ એ ત્રણ વર્ષના
દવાવાદી અને સર્જનિક અખતરાખોરી પછી ચાર
અઠવાડિયા નૈસર્ગિક વ્યાહાર અને સારવારથી આંત-
રડા પાસે નૈસર્ગિક અને નિર્બંધ રીતે કામ કરાવવાનું
શક્ય બન્યું, તો ચરુઆતમાં જ નૈસર્ગિક પદ્ધતિઓથી
રોગનિવારણનું કામ કરવાનું કેટલું બધું સહેલું બન્યું
હોત ! કેટલું બધું દુઃખ તેમજ સમય અને પૈસાનો
કુર્બાન ટાળી શકાતા હોત ! ”

એટમ બોમ્બ અને વિશ્વશાંતિ

યુદ્ધો વિજાનની જનેતા હોવાં છે. સંહારમાંથી

સર્જન તે આવું નામ કરે? છેલ્લા યુદ્ધે માનવ જાતને પ્રણી નવી વૈજ્ઞાનિક વસ્તુઓ આપી છે, જેમાં એટમ-બોમ્બનું સ્થાન ધિરામણિ છે. અણુ ચક્રિતને નિર્વ-નણ હેતુ સાવવાથી મહાન કાર્યો સહેલાઈથી પાર પાડવાની કાવનાઓ વૈજ્ઞાનિકો કરે છે, અને એ જાવા-ની પાછળ માનવમાનસ સુખની 'યુક્ત' ભાવનાઓ હોવાનું જણાય છે. એટમ-બોમ્બ ને હેતુ માટે જના-વધારાં આપ્યો છે તે હેતુ પાર પાડવામાં એની અસર રામનાથ છે, એટલે એની શોધ સફળતાને વરી છે. મહાનાશોભિ સફળતાથી પાર પાડનારા નવયુગની માદ્રીમાં આપણે એના શોધકો કે ચોજકોને સૂચી રાખીશું ?

એનો ઉપયોગ સર્જનાત્મક કરવાં સંહારાત્મક છે, છતાં, ઘડી ઘડી લાગાને માટે તૈયાર થતાં ગરુડો એના ભયથી યુદ્ધો ઉપાસતાં અચકારી ને કાંટિ પ્રયત્નો વડે પણ ને વિશ્વશાંતિનું સ્વપ્ન પૂર્ણ થઈ નથી તે એથી પૂર્ણ થશે એવી કલ્પના ૧૯૪૮ કરવામાં આવી છે, એટમ-બોમ્બનો એક જ દુટકો ને લાખોએની વસતિ-વાણું સુન્દર, સુશોભિત મકાનો, ઉછાળો, સ્વચ્છરથાનો ને પુરતક બાગીચાણું સહેર ઘડીનાં છૂટા ભાગમાં તાગાન ખેને છે. એનો પ્રયત્ન અગ્નિ દિવસોના ૧૬વસો સુધી ધૂધવામા કરે છે, ચારે બાજુ વિનાશનું પ્રયત્ન મોટું ફરી વળે છે, લગભગના નાશ થાય છે, નિર્દોષ સહેરીઓ અને બાળકો મરે છે, જીવજનુ ધણતર કરી રાકે એવો એક 'છવ' થયુ એની સંહાર ભવાનાઓ છટકી રાકે એમ નથી. નષ્ટનો અને પ્રગ્નો આવી સંપર્ક પ્રયત્ન થાય એની પરિસ્થિતિમાં મુકાવનું કાઈ પણ ગરુડ કદી પસંદ કરે નહિ. એટમ બોમ્બનો ભય અખતે કુદોમાં બેનગતા અટકાવશે ગરુડો બીજા ગરુડો સાથે સંપર્કી ગરેશે, એ ભયથી કે રમેને, બીજુ' ગરુડ એટમ બોમ્બ લાવી એમના સમુદેને નષ્ટપ્રાપ્ત કરી કો. લીમ એક નેશ-સમી મુત્સદ્દી, કવિઓનો સંક્રમ્તિ-

સંદેશ, માનવી માનવી માટેની બહુલ ભાવના, નિર્દોષ માનવ પ્રાણીઓની દુર કલેઆપની કલ્પ હલ્લખેસલા કે તીવ્વની સ્ફર ભાવનાના ખંસને નિહાળીને પ્રમ-ટલો ખાવિઓનો પુણ્યપ્રકાપ પણ "એક-વિધ"ની ભાવનાને સાકાર કરી શકયા નથી તો તે ભાવના 'ભવ' જેવી માનવી એક નિર્બળરૂતિ સાકાર કરશે તે વસ્તુને આપણે કેવી લેખીશું? સ્વાભાવિક છે કે પ્રલય બોમ્બની બીક હેતુ સક્રિતશાળી રાષ્ટ્રો તરફથી થતાં અપાયો સહન કરવામાં નાના રાષ્ટ્રો મુલસીમીરી માનશે, માનવતા માનશે, કહાપણ માનશે. એમ નહિ અને તો સર્વનાશ સ્વીકારે જ દુટકો. દંપ્ત તે આ શોધનો આરંભકણ છે, જમતની બનેક વસ્તુની માફ એ પણ વિશ્વસને પથે જશે ને એની કાંટિમાં કાંઈ કહેવોએ વધારો થશે? આજે એનો બેદ બલે એક જ રાષ્ટ્રના લાયમાં હોય કે મિત્રો અનેયા રાષ્ટ્રોના સમુલ્લા લાયમાં હોય, તેથી કાંઈ એની બાનાગતાર્થ ફેર પડતો નથી. એના ઉપર નિર્બળ્ય રહેશે કે 'સ' સ્ફુતિ બાદલા યુદ્ધ"મંથી એને બાકાત રાખવામાં આવશે એવો વિશ્વાસ રાખવાનું પણ કાંઈ કારણ નથી, એટલે એનો ઉપયોગ થવાનો છે એમ ધારી સૌ કાંઈ વતરી એમ જણાય છે.

ધારો કે એટમ-બોમ્બના વિનાશકારી ભયને કારણે દુનિયામાં યુદ્ધો ઉપડ્યાં અટકશે ને કુદોની ગેરદાખ-રીને આપણે વિશ્વશાંતિ મળીએ તો એ વિશ્વશાંતિ અને એની સ્થાપના પાછળ કાંઈ કરી રહેનાં મળો આપણે વિચારવાં નેપડે છે.

મનુષ્યનાં જીવનમાં ભય અને પ્રલેશનનું સ્થાન અવગ્રહણ જેવું નથી. નાના બાળકને માર મારવાનો ભય દેખાડીને તે એ તમારું પુરતક ફાડી નહીં નાખે, એને કાંઈ ખાવા આપવાની લાલચ બતાવશે, તો એ તમરી દયાલ પોટ્ટોએફિસમાં નાખી આવશે. મૃશ-માં રનાન કરવાથી પાપયુક્ત થવાય છે ને પરિણમે બીજો જન્મમાં સુખી જીવન જીવવાનું મળે છે. સત્તામાં ચાલતાં કોઈ મંદાઈ અને અગાધને મરી જાય તો

પાપ લાગે છે ને નરકની ચાતના સહન કરવી પડે છે, પરોપકાર ને યજ્ઞ કરવાથી મોક્ષ મળે છે ને સંસારના જન્મમૃત્યુચક્રના ફેરામાંથી છૂટાવ છે, ખૂન કરીએ કે પાપ ભરેલું આચરણ કરીએ તો હૃદય ભારે શિક્ષા કરે છે; આવી આવી ધર્મે ઉપભવી આપેલી માન્યતા પાછળ યોગ્ય રસ્તે માણસને વળગતા માટિના પ્રલેભનો અને એને ખોટે માર્ગે જતો અટકાવવા માટે અપાતો ડર નથી જણાતો? સુકાર્યની બક્ષિસરૂપે મળતાં મીઠાં ફળોને દુષ્કર્મની સમરૂપે ભોજનવા પડતા દુઃખોનો ઉલ્લેખ દરેક ધર્મના શાસ્ત્રોમાંથી જોઈ આવે છે. કીર્તિ મળે એટલા માટે કેટલાંયે પરોપકારી કાર્યો સારા ગણાતા માણસે કરે છે ને અપકીર્તિની ખીંચે અસુક કાર્યો કરતાં અટકી જાય છે, જગતના ધીમ માનવ પ્રાણી-જોના હિત માટે આ કાર્ય જરૂરી છે બચવા તો એમનું અહિત થશે માટે અસુક જાતનું આચરણ બિનજરૂરી છે એવી માન્ય શુદ્ધ ભાવનાથી કોણ, કેટલાં કાર્યો આરંભે છે? કોણ એ રીતે વર્તે છે? નિષ્કામધર્મના કરનારા મહાત્માઓ. જગતમાં વિરલ છે. સામાન્ય માણસોએ તો આ સામાન્ય માર્ગનો જ આશરો લીધો છે અને કહેવું જોઈએ કે ન્યાય અને અવસ્થા ટકાવવામાં આ પ્રક્રિયાએ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. માણસના સ્વભાવમાં રહેલી આ વૃત્તિના અવલોકન પછી એટમ બોમ્બ અને વિશ્વશાંતિનો પ્રશ્ન વિચારીએ ત્યારે લાગે કે અનેક પ્રયત્નો વડે જ વિશ્વશાંતિ સ્થપાઈ નથી તે આ ભયથી સ્થપાશે, યુદ્ધથી ત્રાસ પામેલા, આપણે આવી આશા રાખી બેસીએ ને આ પરિસ્થિતિને આવકારવા તૈયાર થઈ જઈએ એ સ્વ-ભાવિક છે. માની લાઇએ કે એટમ-બોમ્બ વિશ્વશાંતિનો જનક બનશે ને દુનિયા કાઢી બની, એવી તો હળીમળીને રહેશે કે એટમ બોમ્બને એનો પરચો ખતાવવાનો પ્રસંગ નહિ સાંપડે, એના ઉપયોગમાં રહેલી ભયાનકતા કદી સર્જશે જ નહિ, ધડીલાર આ કલ્પના આપણને આદ્ધાક લાગે છે. પણ આપણા મનમાં સંકા જન્મે છે: શું ખરેખર એમ બનશે, ખરું? ને બનશે તો જગતની સ્થિતિ કેવી હશે? પ્રજા-જોના ભાષ્યારાને પરિણામે પ્રગટેલી પરમાનંદ વિશ્વ ભોગવતું હશે ખરું? આ બધાને પરિણામે સઘળા પ્રજાઓ પ્રગતિને પથે પડી સંસ્કૃતિની ટોચે પહોં-

ચશે? ચેન કેન પ્રકારેજી વિશ્વશાંતિની ઝંખના કરનાર એથી સતોષ પામશે?

જો આ બધા પ્રશ્નોનો જવાબ 'હા' હોય તો એટમ-બોમ્બ આપણી પૂજાનો અધિકારી છે, પણ અસુરી સાધન વડે દૈવી સિદ્ધિ મળી હોય એવું ઉદાહરણ પુરાણોમાંથી કે ઇતિહાસમાંથી સાંપડતું નથી. સાધ્યને ત્રાસ કરવામાં સાધનની યોગ્યયોગ્યતાનો વિચાર ટાળવો સરવાળે હાનિકારક છે. શુદ્ધ અને મદાન સાધન વિના મહાન સિદ્ધિ પ્રાપ્ત નથી થતી, ને લાંબી ટકતી પણ નથી. વિશ્વશાંતિના સાધન તરીકે એટમ-બોમ્બ કેવા પ્રકારનું સાધન છે? એ શુદ્ધ સાધન છે? ગૌરવભરેલું છે? મહાન છે? નીતિયુક્ત છે? ના એ શુદ્ધ નથી. એના ઉપયોગનું પરિણામ આપણે જાણીએ છીએ કે અતિદારુણ છે. નિર્હાંપની કંડી કરસ્યામમાં સૌર્યનું ગૌરવ નથી પણ જાલીમોની કૂરતા છે. સાધન ચિહ્ન કે નિર્બળ ઉપર પોતાની સત્તા લાદવી અને એ ના પાડે તો એનો ક્રુરચરણ કાઢી નાખવો એમાં મહત્તા નથી પણ હીનતા છે. પ્રેમ કે સમજવટથી નહિ પણ ભય અને ત્રાસ વડે પ્રજાઓને શાન્તિને માર્ગે ખેંચી જવામાં બદાએ ગૌરવ નથી. આ પ્રકારના સાધન વડે મને તેવા મહાન કે ઉપયોગી કહેવાતા કાર્યની સિદ્ધિ માટે મથવું એ કદાપિ નીતિયુક્ત હોઈ શકે નહિ. આ પ્રકારની વિચારણા પછી તાત્ત્વિક અર્થમાં આપણે કહી શકીએ કે એટમ-બોમ્બ વિશ્વશાંતિના સાધન તરીકે અવ્યય સાધન છે.

હવે, એટમ-બોમ્બનો ભય અસરકારક થાય ને યુદ્ધો ઉપડતાં અટકે તો કેવી પરિસ્થિતિ બની થાય તે વિચારવું જોઈએ. બાલ બચના દબાણ હેઠળ થતાં કાર્યનું પરિણામ વિપરિત આવવાનો સંભવ છે, જે દિવસે ભયનો માર્ગે માનવી અનાથો સહન કરતાં બની જાય ત્યારે એવું તેજ હજીર્થ જાય છે. પોતાના ઉપર વશ-સત્તા દુઃખે મૂકે મોઢે સહન કરતો અસહાય બની એ બેસી રહે છે. વિરોધનો એક કુંડાકો મારવાની તાકત પણ એ ગુમાવી બેસે છે; પરિણામે ધીમએ લારેલું જીવન જીવતો કંઠાલ ગુલામ બને છે. માનવ તરીકેના શુભ ગુણો પ્રગટાવવાનું એને માટે શક્ય નથી હોતું, જીવનના ઉચ્ચ અને રમણીય તત્ત્વોનું પાન કર-

વાની કે સર્જન કરવાની નિસર્ગશક્તિ એ ગુણથી ભરે છે, એ સ્થૂળ અર્થમાં જીવેતા છતાં સૂક્ષ્મ અર્થમાં મરેલો એ જીવન વિભાવે ભળે છે. એટલ-એટલવાળાં કે શક્તિશાળી રાષ્ટ્રો તરફથી થતા જુલમો સહન કરી લેવા, એની ક્ષમ્બાજી અને આકાંક્ષાઓને સંભાળે જતી, એના મનને પોષેલા ને પોતાને જે સત્ય લાગ્યું હોય તેનું કે પોતાના દિલને માટે અપરિહાર્ય લાગે તેનું આચરણ ધર્મથી ટાળવા ન કરવું એ પરિસ્થિતિ કોઈ પણ રાષ્ટ્રના જુલસાને નબટાણ કરી દેવા પૂરતી છે. પછી, એ રાષ્ટ્ર કેવી રીતે પ્રગતિ કરી શકે ? સંસ્કૃતિનું વિકાસમય સાતત્ય કેવી રીતે બળથી શકે ? પોતાની પ્રગતિને વિકાસ કયાથી સાધી શકે ? કઈ રીતે બળવાન ને પ્રાણપોષક સાદિત્ય વચ્ચે શકે ? ને એ બધા વિના એ રાષ્ટ્ર પણ જીવતું છતાં મરેલું જ છે. સ્થૂળ અર્થમાં ભણે સ્વતંત્ર હોય પણ સાચા અર્થમાં એ ગુલામ જ રહેવાનું. શોષિત બનવું એ માનવીની શોધા નથી, શોષક બનવું એ પણ શોભારહિત નથી. એટલ-એટલ આવા બે વર્ગો વિશ્વમાં ઊભા કરી રહે. એક વર્ગ એટલ-એટલ ઉપર કાષ્ઠ ધરાવનાર શોષકોને ને બીજો વર્ગ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા એ વર્ગને ગુલામ બની શૂંસો શોષિતોનો. મંત્રવર સાધન સામગ્રી માગી લેતું એટલ-એટલનું બહુવિધ વિજ્ઞાન કાર્ય એકેએક ગણને સાધ્ય હોય નહિ એટલે આવા બે વર્ગો ઊભા થવાના જ. ત્યારે વિશ્વ આમાં બે વર્ગોમાં વિભાજિત થઈ ગયું હોય ત્યારે સૂક્ષ્મ સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ અધમ જ મધ્યમ પ્રજા વચ્ચે બહુલતા સંબંધને બદલે ઊચ્ચ-નીચતા, સેવક-શૈભા સંબંધો બંધાય એ ઉચ્ચતમ સ્થિતિ નથી. એટલ-એટલના ભાવ હેઠળ આ રીતે પ્રગટતી વિશ્વશાન્તિ જગતને આગળ લઈ જવાને બદલે પાછળ લઈ જતી પુલ્કનો અભાવ વિશ્વશાન્તિ નથી. એટલ-એટલના ભાવ હેઠળ જન્મતી શાન્તિ રચના શાન્તિ જેવી ગ્રાસચેક હશે, દરેક રાષ્ટ્ર એકબીજા સાથે સમાનતાથી રહે, પોતાની શક્તિના અવિભાવ માટે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર હોય, એકબીજાને ચૂસવામાં નહિ પણ પોષવામાં મૌન્ય લે, દરેક સમૂહ વિશ્વ માટે ને વિશ્વ દરેક સમૂહ માટે રહે તેજ માનવ સંસ્કૃતિ વિકાસને માર્ગે આગળ ભળે એવી વિશ્વશાન્તિ પ્રજા. એટલ-એટલના ભાવ

એવી વિશ્વશાન્તિ પ્રજાથી શકે એમ નથી જણાતું, એટલ એટલ જેની પાસે હવે તે પોતાનું મૌન્ય પ્રગટ કરવા માટે, પોતાની મદદતા ને સહાય સ્વીકારવા માટે ને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા એટલ-એટલના કદ બતાવ્યા કરશે ને પ્રસન્ન આવે એનો ઉપયોગ કરવા તૈયાર રહેશે એટલ-એટલ સમદરતાનથી નહિ પણ શસ્ત્ર-આરની વસ્તુ બની રહેશે. એક વર્ગ પાસે સત્તાના અતિરેકમાંથી ઊપજતું શુભાન હશે, બીજા વર્ગમાં સાચી સત્તાના અભાવને કારણે પ્રગટતી દીનતા હશે. જેને પશ્ચિમને ઊપજતી પરિસ્થિતિ વિશ્વશાન્તિને મંદસ્થ યવાને બદલે વિશ્વસ્થ થઈ પડશે એટલ-એટલના ભાવ હેઠળ, સુદો ઊપકર્તા બનશે તો પણ એવી સુદનો ગેરહાજરી, સાચી વિશ્વશાન્તિ નહિ પ્રજાથી શકે.

હવે, એટલ-એટલના ભાવ પરસ્પર સુહૃદોને અટકાવશે કે નહિ એ રીતે આ પ્રજા વિચારવાનો રહે છે. કેટલીક વખત વ્યક્તિત્વ કે પ્રજાના જીવનમાં મુલક અનિવાર્ય હોય છે, એવું સુદ ઊપકર્તાની પડીએ કોઈ વસ્તુના ભાવ હેઠળ રાષ્ટ્ર કે પ્રજા સુદો ઊપકર્તા અચકાષ એ કામગીરી છે. એવું કરનાર પ્રજા પોતાનાથી બળવાન પશુથી બીજે ભાગી જતા જનાવડ જેવી જ કહેવાય. માનવીમાં રહેલું ગૌ-વ એને આ રીતથી આચરણ કરતાં અટકાવશે સ્વતંત્ર પ્રવળ બની ને ધણી એ કાર્ય કરવા મઠી પડે છે ત્યારે માણસ પોતાની આગળ રહેવા ભયનો કે પશ્ચિમને વિચાર કરવા થોભતો નથી, અપરિહાર્યું આચરણ એજ એક એની રચના હોય છે, કોઈ પણ રાષ્ટ્ર એવી પરિસ્થિતિમાં આવી પડશે ત્યારે શક્તિશાળી રાષ્ટ્રના મનને પોષવાની ના પાડશે. ને માનદાનિ સહન કરીને ગુલામ જેવું જીવન જીવનારો ઈ-કાર કરવાનું એનામાં નેમ પ્રગટશે, ત્યારે એ ચૂપ નહિ રહે. પ્રજાનાયકો અને વિપાલકો પ્રજાના સુદનો જુલસો પ્રજાદારો ને પ્રજા પણ પોતાનું માણું મેળવતા કે ગ્રાપણ કરી ખપી જતા તૈયાર થશે, નિશ્ચિન આદર્શને પહેર્યાના માટે કે અન્ધાધોનો સામનો કરના ચરણને વીરતાથી એટલા નરસ્તોથી ક્ષિત્તિદાસ ચણચણાઓ છે, આમ થશે ત્યારે એટલ-એટલને અવશ્યુવાનો જુલસો પ્રજામાં

કેળવણી ને માત્ર એ ભય એમને યુદ્ધમાં ઊતરતા રોકી નહિ રાખે, ભયથી ડરી જવું એ નીતિની દષ્ટિએ હુકમ કાર્ય છે એ હકીકત બાબુએ મૂકી, માત્ર આ રીતે વિચાર કરીએ તો જણાશે કે વિશ્વશાંતિ સ્થાપવા માટે એટમ-બોમ્બનો ભય કામચામ બની શકે એમ નથી.

તો પછી એનો અર્થ એ કે એટમ-બોમ્બની ફેર લીલા આપણે નીહાળે જ છટકો, યુદ્ધની ભીષણતા વધારે કરાલ બનશે, એના સતત ભય હેઠળ દેટલીએ ઉપયોગી વાતો ટાળવી પડશે, સક્રિયતાથી રાષ્ટ્રને નમવાનું ને એની આજ્ઞાઓ કે ધુનો માથે ચઢાવવાનું નાના રાષ્ટ્રોને જરૂરી ચાઇ રહેશે, મોટાં રાષ્ટ્રોની બે-હુકમી ને દાદાગીરી વધશે, એટમ-બોમ્બ ઉપર કાળુ ધરાવનારી ટોળકીનાં હાથમાં વિશ્વનું ભાવિ બંધાણેલું

રહેશે. આમ વિશ્વશાંતિ માટે એની શોધ નડતરરૂપ ને મોટી આફતરૂપ બન્યાય છે. એથી અનેક ગૂંચવાડોથી ભરેલી આપણી દુનિયામાં એક નાસજનક ગૂંચવાડાનો વધારો થયો છે. એના શોધકોએ જગતને દુઃખ અને મૂંઝવણમાં મૂક્યું છે ને એના અત્યંત કાળા ભાવિના રંગને વધારે ઘેરો બનાવ્યો છે. નાન-શૈય ન રહે એવો એટમ-બોમ્બનો વિનાશ જગતનું ભાવિ માંગી રહ્યું છે. આપણે આરા રાખીએ કે આ વિપુલ પૃથ્વી ઉપર કોઈ એક કાળે એવો ઋષિ પચ-ગંબર જરૂર પ્રગટશે કે જે સત્તા, મહત્ત્વકાંક્ષા, સ્વાર્થ, ધનલોભપતા જેવા રિપુઓનો સંહાર કરશે ને પ્રેમ, પરમાર્થ ને અનાસકિતતા પ્રબળમાં સંચાર કરશે. એવા માનવીના દેહમાં વસેલો પવિત્ર ને પ્રબળ આત્મા જ એટમ-બોમ્બને જડમૂળથી ઊખેડી, સાચી ને કાયમી વિશ્વશાંતિનાં બીજ વાવશે.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૯૬ થી આગળ)

આ એણે જ એને મારી નાખ્યો છે. એ ન હોત તો એ જરૂર છોડ્યો હોત. ”

“ આ તમે કેવી વાત કરો છો ? ”

મેં મારું કામ આણું રાખ્યું એટલે, “ આ ભગવાન ! હાથ, હાથ રે, આમને શું થયું છે ? ” એણે બૂમરાણ મચાવી મૂક્યું ને સાથે સાથે મને તાળાઓ બંધ પાડવાનું કહ્યું.

“ શા માટે ? શા માટે ? મેં પૂછ્યું. પછી, હું બાળક પાસે ગયો અને બળકડો : “ તું હમેશા યાદ રાખજે કે તારી મોટી બહેન તારા અકાળ મરણ માટે બવાબદાર છે ! એ તારી ખૂની છે, હું તારો બાપ તને એનું વેર લેવાનું કહું છું.....”

પછી તો સખની વિધિપૂર્વક ક્રિયા કરવામાં આવી. મા પોતાના બાળક પાસે બેસી હેલ્યું રડી,

પછી એને નવડાબું, એના કાનમાં કંઈ કહ્યું ને એને કંકડામાં વીંટાબું. ફરી પાછું ફેદન ચાલ્યું, જગી ઝાંઝા બનને બાળકોએ જણ એમાં સાથ પૂર્યો. હું બાળક પાસે ગયો અને બોલ્યો :

“ સ્વર્ગમાં ભગવાન તને સર્વ પ્રધારની શાંતિ આપે, તું ત્યાં સુખી બને ! ત્યાં ભગવાન આગળ તારા મરોમ, ધરવગરના અને આ ભરી દુનિયામાં હવે એકલો રહેનાર તારો બાપ સુખી બને એ માટે પ્રાર્થના કરજે !!!”

પછી, જ્ઞાન્ત વહને, મૂગે મોટે શય ઉપાડ્યું, મારા સૌથી નાના બન્ને બાળકો તરફ હેત ભરી હેલ્લી દઈ નાંખી તેમની વિદાય લીધી અને ધીરે ધીરે ચોરડામાંથી નીકળી આ કાળધેરી અંધારી દુનિયામાં આગળ વધવા માંડ્યું. [સંપૂર્ણ]

હંડી હોય તો પણ માથા સઘી શબ્દ ઉતારીને વાળને પવનના બેઠા હોયો મારા માથાનું અને અભિમાન હતું મળા માથાને માનવી એ કાંઈ કરી શકે છે તે કુ પણ કરી શકે છું એનું અને અભિમાન કેમ ન હોય ?

લક્ષ્મી પૂરી કરી ખે પોતે જી જી હુ હવે ધોરખખોએ ચૂંચીથી અદર જતો નથી પણ વટવટ પગમાં અવેશ હતું છું એકાગ્રની વનને જાળને ઊંડો રહીને મારી સમુદ્ર પર દણિ હતું છું બાળકો નિરતિ ધોરના હોય છે બીજા શું કેપાય છે ? એક બે, ત્રણ-ત્રણ નાના મનવ પ્રાણીઓ, દમણા એ ધોર નિદ્રામાં પડ્યા છે પણ મારા વિના એમનું અસ્તિત્વ જ શક્ય નથી મારા લોહીમાંથીથી એ લાવા છે એ ત્રણ માનવપ્રાણીઓ મારો જ અંત છે અને હું એમનો અંત છું અને સામે મુલેથી મારી પાળી એ પણ મારી જ છે, મારા સિવાય બીજા કોઈની નથી, એના મર્જના થાય જ બીજા રહેલું છે એક, અને કેટલા એક બે ત્રણ મારી પાળી માર, જન્મવાનું છે એ બાળક પામ્યું અને હું એક છ મળ્યા અને એટલે જ હું છ મળ્યા છું અને આ હોયે જળ્યા મારા જ છે, મારે લીધે જ છે આખો ઓરડો માગ વડે બરાબ મેવા છે ।

*

હવે તો હું મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો છું કેટલાએ વખતથી મારા મહાન દરજ્જાને જાણે એવો પેલાક રીપર, કરતવ્યને, મોઢે પારી, ખજીરો, ખોજાની, દિપત, ભેગી કરી રહ્યો છું, મરણ કે એવ દરવાજો આજ સોનેરી તક છે દમણા નહિ તો મારે મ નહિ એ હું જાણું છું પણ આ લીજ એને મહેવાનું બાળ્યા મરુ પડે છે 'આજ નહિ તો કાલે' એવું રીજ બનતું રહે છે અને હવે તો સમય પણ ચોક્કસ રહ્યો છે અને તે વિષે એ 'સુવાવડી બની જાય અને ત્યારે તો આ મામ માટે ખૂબ ચોક્કસ ચર્ચા થયું હશેવાય !' પણ

યવાનું હોય તે સાચ સાચે બ્યારે એ આવશે ત્યારે વાત એમ નક્કી કરું' એવી એ આવી કે એકદમ હું ઘસે એના હાથમાંથી ટોપને લઈ લીધો, અદર બાજુ હતી તે પણ જાળે કેકણે મૂવી આવ્યો મારે ખૂબ પ્રભાવિતતાપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે મારી પ્રિય તમને એ જાણે હું જેટલી ખુશ કરી શકે તેટલી પ્રાપ્ત પણ રસિક પોતાની પ્રિયતાને બાળે જ ખુશ કરી શકે એ દરો ! પણ મારે જે કહેવાનું હતું તે કહી રહ્યો નહિ મારી જીભ જ બેપડી નહિ ।

બ્યારે એ એના કપડાં ઉતારી પચારીમાં બાજ છે એ વખતે લઈને પણ લોભ વિના બહારીપૂર્વક ચોરી કર્યો એની સમક્ષ રહી શકું છું એ વિષે એવી ચોરી કર્યો વીતી ગયા પછી માથાથી તે પગ સુધીના મારા દેહ તરફ ચાચનાજરી દિશ્યો એનું ખ્યાન બેચલા પ્રપલ કર્યો પણ મારો અર્થ એ સમજા નહિ અને એની રવાણાવિષ જરી મએલી કરાકીયરી નજર મારા તરફ ફેરી જતા હું ખાચો નહિ અને મારા કપડાની હાનત એના ખ્યાનમાં ઉતારવા પ્રપલ કરી રહ્યો વારાકરતી જણા જ કપડાની હાસત પ્રાયે એનું ખ્યાન બેચ્યું એ બધાં હવે તો કેટલા જીજે બની ગયાં છે એનું મારી મુખરેખાએ વડે ખ્યાન આપ્યું ફાટેલા ખાખીસમાંથી બહાર દોગલા કરતી હાથની કાણીવડે એના મુખને રપકાં કર્યો એ રહી ચાગી નહિ

" કેમ છું કેટલું આજ મૂંઝા જેવા મારી આખા થા મટે જિભા રવા છે ? " એણે પૂછ્યું

હું મૂંઝો જ રહ્યો

" આવા વાદરા જેવા માળાં બધે હોય શું લાગે-મકાને ચરો છે ?

હું મૂંઝ જ બોલો શક્યો નહિ

આ વખતે નાની છોકરી જાગી બેઠી અને એણે મના પ્રકારે હું અને મારી દરીક બંને જણા એક

સાથે ઘોડિયા આગળ ધસી ગયાં પણ મારા કરતાં એ વહેલી પહોંચી અને ઝોળીની દોરી ખેંચી અને સુવાડી દેવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. હું નહિ ત્યાં જઈ શક્યો, નહિ પત્ની પાસે રહી શક્યો, ક્યાં જતું એનો પણ નિર્ણય થઈ શક્યો નહિ. ખરું કહું તો એક અનુભવી માતાની અદાથી સફળતાપૂર્વક નાની છોકરીને સુવાડવાનો એ સાચો જ સુંદર પ્રયત્ન કરી રહી હતી, પણ મારા કામમાં એવી દખલ હું કેમ ચલાવી શકું? તરત જ ત્યાં ગયો અને ઝોળીમાંથી લગભગ બેંચી ગયેલી છોકરીને બેંચડીને ચાલવા માંડ્યું, તરત જ એ પાછળ દોડી અને એને મારા હાથમાંથી ખૂંચીને એની મા પાસે જઈ બેઠી, એ વખતે તો હું ગમ ખાઈ ગયો, હું પણ મારી પહેલાંની જગ્યાએ જઈ બેઠો.

“નાનીને બેંચકવાની તારી રીત તો બે?”
મારા કરતાં વધારે સારી રીતે બેંચકી શકતી હતી
પણ મેં એનો વાંક કાઢવા જ કહ્યું.

“તમે, તમારું કામ કરો.” એણે સુણાવ્યું.

“એટલે! એનો પગ તો બે કેવો વાળી નાખ્યો.”

“તેની તમારે શું પંચાત છે?”

“મારે શું પંચાત છે એમ? હું એનો બાપ છું.”

“પણ તમે એની જરા ચિંતા કરશો નહિ.”

“શું? મારે એની ચિંતા ન કરવી? કેમ, હું એનો બાપ નથી?”

“બહુ સારું, બહુ સારું.”

“કેમ ફાટી છે? બહુ સારું એટલે? અહીં આવો.”
હું તફકર્યો.

“કેમ, તમારે એનું શું કરવું છે? જરા તો એને કરવા દો!” મારી પત્નીએ કહ્યું.

“બેને, એનો પગ કેવો વાળી નાખ્યો છે?”

“એની તમારે શું પડી?”

“એટલે?”

“તમારે અહીંથી ખસવું છે કે અહીં જ ચોંટી રહેવું છે?”

“મારાં કપડાંનો દેહાર તો બે!”

“એના કરતાં તો મારાં કપડાં વધારે ફાટી ગયાં છે, નવાં તો મારે બોધ્યો.” મારી હરીફ બોલી.

“મારાં કપડાં તરફ જરા બે તો ખરી.” હું નિશ્ચય અને બહાદુર બન્યો હતો.

“મહેરબાની કરી હવે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ!”
મારી પત્ની એક જ વાત કરતી હતી.

હું હતો ત્યાંના ત્યાં બેઠો રહ્યો, એટલે ભોંતમાં બેસેલી સોય કાઢીને મારા પર ફેંકી, મારી બધી દલીલોનો એણે સરસ બવાજ દઈ દીધો. એનો અર્થ મને આવડતો હતો.

એવામાં મારા હરીફના હાથમાં નાની છોકરીએ સળગવા માંડ્યું, ફૂટવા માંડ્યું, પરિણામે એના હાથમાંથી એ પડી ગઈ, મારે માટે સરસ તક આવી ચઢી. સોય ફેંકી દીધી, ત્યાં દોડી ગયો, અને એનો ચોટલો પકડીને મારા પિતાપણુને ઝાળે એવી એક ભાત બેસથી લગતી દીધી, પછી કાન પકડીને “છોકરાં કેમ બેંચકવા તે તને શીખવું, આટલી મોટી થઈ પણ હજુ કંઈ લાન નથી” કહીને તાફતો બેઠો, એટલે ઘમસાણ મચી રહ્યું. સાકમારકોટ જેવો કાલાહલ મારા નાના ઓરડામાં સંભળાવા લાગ્યો. હવે તો પેલા બે નાના બાળકો પણ એનો બહેન સાથે બેઠાઈ ગયાં, નાનીએ રડવા માંડ્યું અને છોકરા પિતાની મોટી બહેન અને નાની બહેન-એમ બંનેનું અનુકરણ કરવા લાગ્યો. મારી પત્ની શાન્ત પણ બપોર ચિત્તે બેઠી હતી, શું કરવું એની તેને સમજણ પડી નહિ. હેતાળજીવે એનાં બાળકોને નીરખી રહેતાં એની આખમાંથી આંસુઓ પડવા માંડ્યાં. પછી માંડી એની માફક વાળ ખેંચીને માથું ફૂટવા માંડ્યું, અંતે લાંબા ભૂલીને એ પડી ગઈ. હું ગભરાયો અને પારી આગળ બેઈ પાડોશીઓને મદદ માટે યૂમ પાડવા લાગ્યો!

x x x

હવે મારું નશીબ ફેર્યું છે. નવું જન્મેલું બાળક અમારા સંસારમાં ત્રણ મહિનાનું આયુષ્ય ભોગવીને આ ફાતી દુનિયા છોડી ગયું છે. એને પહેલવહેલું

એણે ત્યારે જ અને તો લાગી ગયેલું કે મારું આ સદ્ભાગ લાણુ છે એમ નથી તરત મરવા માટે જ બલે એ જન્મેલું !

એનો જન્મ મારે મન આશીર્વાદ સમ્પાન હતો એને કારણે મારા દરીકાને એ યોગ્યવારને માટે તો જન્મી દાર આપી હતી કારણ કે એવા નાના નટ્ટવા આકારને આકાશની પછુ એની હિંમત આત્મી નહતી મારી પત્ની માર્કેટમ્બી વારવાર આપી પગપાળી જતી મારા બીજા બાળકો માતાનાં દ્રવ્યથી ઊછરેલાં નથી થોડા દિવસ જ એમને એ સૌભાગ્ય મળતું પછી તો મારે એમને કકડામા સાકારનો આગડો વંદિતોને ચૂસવા માટે આપી મૂકવા પડતો. એ રીતે એ ઊછરી અને મોટાં થયા હશે કે એક વધારે બાળકનો બાપ બન્યો, દલે જીવવામા મળ છે એમ અને તે વખતે લાણુ, પછુ મારું સૌભાગ્ય લાણુ દકષુ નહિ એના મરણનું કારણ મારી મોટી ઊછરી જ છે, એ ન હોત તો બાળક થોડા સદિના તો વધારે જીવુ જ હોત એ હમેશા બારણું ખુલ્લું રાખીને ગાસી જતી, એને એટલું પછુ બાન હતું નહિ કે પત્નીથી બાળકને કારણે લાગી બપ છે કે એને લણીવાર ધમકાવતો પછુ એને કશી અસર થતી નહિ એક વખત મારે કહેલું પડ્યું, ' કેમ તારે એને મારી નાખવી છે શું ? ' ત્યારે એ નક્કી જવાબ દીધો, ' હા, મારી નાખવી છે, તેનું શું છે ? તમારાથી કોણ કહે છે ? '

એ બાળકના બાપા જન્મસમયે એના પ્રલે માયા રાખી કાળજી કરનારી એક માત્ર કુ જ હતે એનું કદ જ એવું હતું કે એને આવાનો પછુ ભેલા તેવાની હિંમત માને નહિ, પછુ એ એની કાળજી મેવામા કાઈ બાકી રાખી નથી

એ જ રીતે મરણ પામ્યું એ રાત્રિ તો ખરેખર થાદ રહે એવી છે । એના આખા મરીર ઉપર એવું તેજા, હાઈ રહેલું એ એણે કે અને એમ જ લાણુ કે આ બાળક નથી પછુ કોઈ પ્રુપ્ત ઉમરનું માણસ છે બલે દુનિયાનો બધા જ વસ્તુ એને જ્ઞાન હોય । એની પાસે કોશ રહેતા એ ક્ષમી અનુચી

બધા સતેવ હતા, સવારના જલ પાચ્યા હતા,

રાત્રિ અધારી હતી પૂન એકાદી કડો પતન વાતો હતો પૃથ્વી પરના એના જીવનની છેત્રી કણુ રિના વર્તુ હતું ત્યારે એ દીવો સમગ્રથી એના મુખ ઉપર પ્રકાશ પડવા દીધો એ તો જાનત ગેતે થયું હતું, માત્ર એની નાનકડી જાતી છેલ્લી વારના ધનકારા લઈ રહી હતો એના મુખ ઉપરની કચરીઓવાળી જોઈ આમને પરથી રમ જોડી ગયો હતો એની આંખો બંધ હતી પછુ એનો અંત આવી બપ એ પહેલા પા-એક છલુને માટે નિર્મળ મળી ભમર જેવી આંખ એકએક જોધી, મારા પર મકાઈ ન મકાઈ અને તરત જ દડી લેવી સદાને માટે બધ પડે ગઈ મારાથી જોડી બવાયુ. " અને માફ કર "

પાસેથી એક કકડો લઈ એના પર જોડાડી દીધી દીવો એની નટ્ટા મૂક્યો મોરડામા જુલાવળ ભરખ જેટલી લાચી વાતાવરણને કાર લઈને મારું માણુ બાળકની આમળ નથી પડ્યું

મારા મનમા વિચાર આવ્યો ' મારે એકવાએ આ બધું શા માટે સદન કરવું ? અને કે સીધી મારી પત્ની પાસે ગયો, એને ઢાળીને લીંડાને કહ્યું " જી, થેયો તો ગયો । " ગાજરી માજરી એ એકદમ જોડી પડી પછી કે મારા દરીક પાસે ગયો, એને જોડાથી ધક્કો મારી જવાડી કહ્યું ' જી, વસે નાનો લાક મરી ગયો "

બાળક પરનો કકડો ઉઠાવી લાંબે ધીરે સાદે માતાએ રૂલ કરવા માડ્યું મોટી ઊછરીએ પછુ એનું જીવનરણ કરી કડીયાં મુજતાં મુજતા શેવા થઈક્યુ એ બન્ને ભેલા અવાક ભેવા દુ જીતો ગ્લો પછી મારા દરીક પાસે ગયો, એનો દાથ પડીને એમનાની વચ્ચે લઈ આવ્યો, એની આખ સામે દશર દશર ભેલા કહ્યું પછી તાણી પાડી ગાવાનું શરૂ કર્યું એને પછુ કણુ કે આ આનદના અવસરે તું નાથ, કૂદ ' અને કે જોરથી દસી પડયો ।

મારી પત્ની જોડી છડી " અરે, અરે, તમે તે ગાંડા થઇ ગયા કે શું ? "

એ કહ્યું " ના, ના, કે ચડિ નથી થઈ ગયો (અનુસધાન પૂર્વ દર ૫૦)

માનીતી અને અણમાનીતી

સાને ગુરુજી
અ. સુશીલાબહેન દેશપાંડે

એક હતું ગામ. તે ગામમાં એક માણસ રહેતો હતો. તેને જે સ્ત્રીઓ હતી. એક હતી માનીતી અને બીજી હતી અણમાનીતી. જે અણમાનીતી હતી તે દેખાવમાં સારી ન હતી. તેને બહુ દુઃખ પડતું. કૂકડો બોલે ત્યારથી તે કામે ચઢે તે આજો દિવસ સતત કામ કર્યા જ કરે. કૂવાનું પાણી ભરે, નદી ઉપરથી ઢગલો કપડાં ધોઈ લાવે, ઢોરમાં ખરનું કામ કરે, દળતું-ખાંડતું વગેરે કામ એ જ કરતી. ઘરમાંના બધાનો એકવાડ પણ તે જ કાઢતી, કચરો વાળવો, લીપણું પણ, લીવાળતી બધું એ પોતે એકલે હાથે કરતી. ઘડીભર પણ તેને આરામ મળતો નહિ. આટલું બધું કામ વે કરતી હતી છતાં તેની સાથે કોઈ ભલાઈનો અક્ષર પણ બોલતું નહિ. તેને સારે કોળિયો પણ મળતો નહિ. તેને ભાગે તો રોજ વાત્રી ને ટાકું ખાવાનું જ આવતું. તેને પહેરવા માટે ફાટેલા બિરલા લૂગડાં જ મળતાં. સૂવા માટે પણ ફાટલી ગોઠડી હોય. તેના શરીર પર મંગળસૂત્ર ઉપરાંત કંઈ પણ ધરેલું ન હતું. હાથમાં સરખી ખંગડી પણ ન હતી. ઘરેલુંની વાત તો બાણે છોડી દઈએ, એ વિના તેનું કંઈ અટકી પડતું નહિ. મફતનો મીઠો બોલ, તે પણ તેને માટે કેમ મોંઘો હોવો બેઠે? પરંતુ દુનિયામાં મીઠાં વચનોનો પણ દુકાળ જ હોય છે.

અણમાનીતીની શોક તેને બધાના દેખતાં મહેલું મારતી, અને તેનું અપમાન કરતી. બધાના દેખતાં અપમાન સહન કરવા કરતાં મરતું ગહેતર, એમ કોઈ પણ માણસને થાય. અણમાનીતી મનમાં ને મનમાં કહ્યા કરતી :

“બન્યું મર મર મરીએ, છાતીફાટ કામ કરીએ, તોપણ કથાની કદર નહિ. અને ગાળો, શાપ, નિંદા, અપમાન એ વળી વધારામાં બક્ષીસ !” માણસ કામથી કંટાળતું નથી. “ધાત્રી હર્ષશ ને !” એવો મીઠો શબ્દ તેને કોઈ કહે તો તેનો થાક બિતરી જાય છે. માણસ પ્રેમનું ભૂખ્યું હોય છે. અણમાનીતીને આ જગતમાં પ્રેમ મળવાનું અશક્ય થઈ ગયું. જેને પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ મળતાં નથી તેના કરતાં વધારે અલાગી અને દુઃખી કોણ હોઈ શકે !

માણસની સહન કરવાની શક્તિની પણ મર્યાદા હોય છે. વધારે તાણવાથી તે તૂટી જાય છે. અણમાનીતી એક દિવસ સાવ જ વાત્રી ગઈ, તેને પોતાના છવ બપર કંટાળો આવ્યો. પરશ્વર નિર્દય છે એમ તેને લાગ્યું. શા માટે હવે આ જગતમાં છવતા રહેવું એવો વિચાર મનમાં આવતાં તે બહાર પડી. તે છવતા તરકવાસમાંથી જનવરોના ઠામાંથી તે બહાર પડી. ગહાર ઘણી જ રાત પડી હતી. બધે નીરવ સ્તબ્ધતા હતી. ફર ક્યાંક ફરતા ભસતા સંભળાતાં હતાં. શિયાળોના રડવાનો અવાજ પણ સંભળાતો હતો. એકાદ પક્ષીનો ફવામણો અવાજ વચમાં તેના કાનપર આવતો. કૃષ્ણ પક્ષ હોવાથી આકાશમાં ચંદ્રમા નહોતો. ચોમેર અંધારું હતું. વારાઓનો થોડોક અસ્થિર પ્રકાશ હતો અરે.

અણમાનીતી ચાલી, એકલી એકલી ચાલી. તેનું દુઃખ તેની સાથે હતું જ. તેનાં આંસુ તેની સાથે હતાં. પગમાં પગરખાં ન હતાં. રસ્તો ગરાબર દેખાતો ન હતો. પગે કાંટા વાગતા હતા, પચ્ચર ખૂંચતા હતા. પરંતુ શોકની ગાળો અને મહેલું સંભળવા કરતાં આ

કાંટાનું વાગવું, પથ્થરોનું ખૂંચવું, કંઈ વધારે દુઃખકારક ન હતું. અથડાવી ફટાવી તે જતી હતી.

હવે રાત પૂરી થવા આવી હતી, મળસ્ક થયું હતું. ઝાકળનાં ટીપાં ટપોટપ પડતાં હતાં. બહો અણમાનીતી માટે કુદરત રહી ન હોય ! બારપર પક્ષીઓને કિલકિલાટ શરૂ થયો હતો. ઝાંઝોની આકૃતિઓ ધીમે ધીમે સ્પષ્ટ થવા લાગી, પો ફાટવા લાગ્યો. પ્રકાશ ફેલાવા લાગ્યો. પરંતુ અણમાનીતીના મનમાં તો અંધકાર જ હતો. જગત ઊંઘમાંથી બાળતું હતું. અણમાનીતી કાયમની ઊંઘ લેવા આવી. હતી.

સામે ગાડું જંગલ હતું. જંગલમાં થઈ ને તે આવી. જતાં જતાં એક અમ્મત થઈ, જે પગદંડીએ અણમાનીતી જતી હતી તે રસ્તે એક તુલસીનો છોડ ઊગેલો હતો, એ તરફ અણમાનીતીનું ધ્યાન ગયું. વટેમાર્ગીઓએ તુલસીનાં પાંદડાં જૂટીને ખાધાં હતાં. તુલસીનો છોડ દવામણો દેખાતો હતો. અણમાનીતી તે છોડ પાસે ઝઈ અને તેને પગે લાગીને બોલી. “જય તુલસીમાતા, તને વટેમાર્ગીઓએ જૂટી ખાધી, તારાં પાંદડાંની સમૃદ્ધિ તેઓએ દૂટી લીધી, પરંતુ તને કોઈએ પાણી સરખું પાતું નહિ, તારાં ઉઘાડાં મૂળિયાં પર માટી ઢાંકી નહિ. ઊભી રહે હું તારાં ઉઘાડાં મૂળિયાં પર માટી ઢાંકું છું અને તને પાણી પાઉં છું” એમ કહી અણમાનીતી આસપાસ પાણી શોધવા લાગી. એક નાનકડું પાણીનું વહેણ ખળખળ કરતું વહેતું હતું. અણમાનીતીએ ખાખરાનાં પાંદડાંને પડિયો બનાવ્યો ને તે પડિયા વટે તેણે તુલસીના છોડને પાણી પાતું. આસપાસની જમીન ખોદીને તુલસીનાં મૂળિયાં પર માટી ઢાંકી. અને તેને નમસ્કાર કરી અણમાનીતી આગળ આવી.

મનમાં વિચાર કરતી કરતી તે ચાલતી હતી. રસ્તામાં એકાદ તળાવ કે નદી આવશે અથવા ઊંઘા ધરો આવશે તો તેમાં હું પડતું મૂકીશ અને મરી જઈશ. એમ મનમાં વિચાર કરતી તે જતી હતી એટલામાં એક દેવકપાસનું ઝાડ રસ્તામાં આવ્યું, દેવકપાસ સરસ હોય છે; તેના રેસા મુંદર મુંવાળા દેખાય છે. હીવેટો વગેરે બનાવવા માટે સીઓ આજ કપાસનું રૂ વાપરે છે. માટે તેને દેવકપાસ કહે છે. તે દેવકપાસનાં છાંડનાં રસ્તે ચાલનારાઓએ તોડી લીધાં હતાં. તે બારપરની સફેદ ધનદોલત બધાંએ દૂટી લીધી હતી. પરંતુ તેની કાળજી દેાઈએ લીધી ન હતી. કોઈએ તેનાં મૂળિયાંપર મૂકી ભરીને માટી પથ્થુ નાખી ન હતી અને તેને ટીપું પાણી પથ્થુ પાતું ન હતું. અર્ધાં મહેતિયું લેનારા હોય છે. અણમાનીતી તે ઝાડ પાસે ગઈ. કુતિયામાં જેને સહનુભૂતિ મળતી નથી, જેની પૂછપરછ કોઈ કરતું નથી, તેને છવડું ફેંડું વસતું થાય છે તેના તેને અનુભવ થયો હતો. તે પેલા દેવકપાસના ઝાડ પાસે ગઈ અને બોલી, “હે કપાસના વૃક્ષ, છાનો રહે, રહીશ નહિ, હું તને પાણી પાઉં છું અને તારા મૂળિયાં પર માટી ઢાંકું છું” એમ કહી તેણે તેને પાણી પાતું, તેનાં મૂળિયાં માટી વટે ઢાંક્યા અને આગળ આવી.

તે હવે અધીરી થઈ હતી. મનમાં તે કહેતી હતી કે, હજી કેમ કોઈ તળાવ કે દૂવો અથવા ઊંઘા પાણીનો ધરો દેખાતો નથી ? એટલામાં રસ્તામાં એક જોમરૂખનું ઝાડ આવ્યું. રસ્તે જનારાઓ તેના જમરૂખ ખાઈ ગયા હતાં, કાચા છે કે પાકા છે તે જોયા વિના પણ લઈ ગયા હતાં. તેઓ જમરૂખને પથ્થર માસ્તા અને જમરૂખ પાડી લેતા. પક્ષીઓ માટે પણ જમરૂખ રહેવા નહિ. કારણ કે પ-

કોઓ જમરૂખ પાકે ત્યારે જ તેને ખાય છે, પરંતુ માણસ એટલી ધીરજ ક્યાંથી લાવે ! તે તો જમરૂખને પાકતા પહેલાં જ ખાઈ જતા. પક્ષીઓ કહેતા “આ મનુષ્ય પ્રાણી બધી દુનિયામાં સૌથી વધારે લોભિયો દેખાય છે. તે ખાઉધરો અને સર્વલક્ષક છે.” પરંતુ તે અણુમાનીતી એવી ન હતી. તે જમરૂખના ઝાડ પાસે ગઈ અને બોલી “જમરૂખના વૃક્ષ ! કોઈએ તારી પૃષ્ઠપરજ નહિ કરી હોય, તને પાણી પણ પાચું નહિ હોય, તેથી તારી આવી અવસ્થા થઈ લાગે છે. હું તને પાણી પાડું છું, તારા મૂળિયાં ઉપર માટી પહોંનાખીશ,” તેણે તે પ્રભાણે કયું અને તે આગળ ચાલી.

તે ગાડું, જંગલ પૂરું થયું અને પુલ્કું મેદાન શરૂ થયું. સૂર્ય માથાપર આવ્યો હતો. હવે તો પગ પણ ઢાઝવા લાગ્યા. એટલામાં એક મોટું તળાવ તેની નજરે પડ્યું. તળાવ કેમ, તે એક મોટું સરોવર જ હતું. તેમાં કુદર કમળો ખીલ્યાં હતાં. પાણીની મંદ લહેરો નાચતી હતી પાણીમાં હંસ વગેરે પક્ષીઓ નાવની જેમ ડોકતાં હતાં, તે સરોવરની એક ખાબુએ ઓવારો પણ બાંધેલો હતો. અણુમાનીતી તે ઓવારાપર જઈને બેસી રહી.

તેણે છેવટનો નિશ્ચય કરી લીધો તેણે સાહીનો છેડો ખોસી લીધો. તે હવે પાણીમાં પડતું મૂકવા જતી હતી એટલામાં “હિ અલાગી જીવ, જરા થોભ. આવી રીતે જીવ હર્ષિ નહિ.” એવા શબ્દો તેના કાન પર પડ્યા.

એ શબ્દો ક્યાંથી આવ્યા હશે ? એવો કોણુ અનાથનો નાથ, ગરીબનો બેલી ત્યાં હતો ? ત્યાં એક સાધુ રહેતો હતો. આ બાધના હલનચલન પરથી તે હવે જીવ દેશે એ વાત તે સમજી ગયો, તેના જ એ શબ્દો હતા.

તે શબ્દો સાંભળી અણુમાનીતી ચોંકી ગઈ, જરા ગભરાઈ પણ ખરી. આ નદારી દુનિયા અને નિરાંતે જીવવા પણ દેતી નથી કે નથી સુખેથી મરવા પણ દેતી. દુનિયા સાથે જ હુટ છે એમ તેને લાગ્યું.

તે સાધુ પાસે આવ્યો. વહાલથી બાંધને કહ્યું, “તમે શા માટે જીવ દો છો ? પ્રભુ-એ આપેલી આ સેનાની કાયા શા માટે પાણીમાં ફેંકી દો છો ? આ દેહ સેવામાં વાપરો. પરોપકારના કામધંધામાં લસાવા દો, આત્મ હત્યા કરવી એ સૌથી મોટું પાપ છે. ના, ના, આત્મ અવિચારી પગલું ભરશો નહિ, માટું સાંભળો.”

અણુમાનીતી બોલી, “ મહારાજ, તમે કહો છો તે ખરું છે, આત્મહત્યા કરવી એ મહાપાપ છે એ હું બાણું છું તેથી જ હું આજ સુધી થોભી. પણ હવે થોભવું અશક્ય છે. મારી ધીરજ ખૂટી ગઈ છે. કઈ આશાએ હું જીવું ? દુનિયામાં શાને આધારે ઢહાડા કાઢું ? વહાલનો એક શબ્દ પણ મને મળતો નથી. એક કોળિયો પણ મને સુખેથી ખાવા મળતો નથી. ખળ્યું મર મર મરીએ તો પણ તેની કદર થતી નથી. કૃપા કરીને મને મરવા દો. હું મરી જઈશ તો તેથી કોઈ રહવાનું નથી. મને મરવાનું સુખ તો મળવા દો.” સાધુએ કહ્યું, “તમને શાનું દુઃખ છે ?” અણુમાનીતી બોલી, “ હું મારા ઘણીની અણુમાનીતી છું, માનીતીનું બધું સાકું ગણાય, મારું બધું જ ભૂલું ગણાય, પ્રભુએ મને રૂપ આપ્યું નથી તેમાં મારો શો વાંક ? પણ એટલા માટે જ બધાં મારી પજવણી કરે છે, મને હેરાન કરે છે ગમે તેમ બોલે છે, મારા ખૂરા હાલ કરે છે, કુદરૂપી સ્ત્રીએ શા માટે જીવું ? પરમેશ્વર કૂલોને, ચતંગિયાને કેવાં

મેંના હાવખાવ ઉડેલીને કહી ચાલ્ય કે વાત આતિ ગંભીર, ગ્રામ તેમ જ તાજીદની છે.

દુકાનને વાણેવાર યોકરો, પ્રથમ વારની સૂચના મુજબ ઉતાવળે જઈને એક દુકાને કોઈક કહી આવ્યો, ત્યાં વળી બીજી દુકાને જવાની સૂચના થતાં એ બીજી વાર દોડ્યો, ને પાછો ત્રીજી વાર આતા થતાં એ ત્રીજી દેખાણે પહેંચાડી આવતો હતો ત્યારે રસ્તામાં મળી મથેસાંભોને કેટલાકને તોલણી છાંને કહેતો હતો કે 'ઈ' તો કરમીની છાંને ને અકરમીના ટાંઢિયા ! શાસ્તરમાં કહી મેંદ્યું જ ના."

દુકાન પર નચરશોકે કંઈક પ્રશ્નો પૂછતા હતા ને હેમાણી જવાબ વાળતા હતા.

'નજરે જોયો ?'

'હા, સગી બાંજે.' કહેતાં એણે આંખોના ખાડામાં આંગળી ખુટાડી.

'ઠેવડેક હતો ?'

હેમાણીએ મેંકે હાથ લાંબા કરી વાંભનું માપ બતાવ્યું.

'એવડો મોટો ?' શેઠના મોં પર અનુભવજીનાં ચિહ્નો ખેંચાઈ આવ્યાં.

'ધરમથી.'

'દરમાં પેસી ગ્યો ?'

'બચાડો પાણીના ફેલા જેમ દરમાં હાલ્યો ગ્યો.'

'સામે બેસીતો ?'

'અરે વાત કેવી ! માયના ઉપલા શંત જોયો હતો ખમ્માડો.'

'પથરા માર્યા તે તમે જોયું ?'

'આખરુંના સમ. માથે ચાત જેવું ધાણું છે. ખોટું શીઠ ખોટું ! આમાં ક્યાં ધરાકને સાચવવું છે ?'

'કેટલા પથરા માર્યા ?'

'ધના તે મોટો હોતો હતો ? પણ તમે જોયો હોય તે છઠ્ઠ ધર્મજન. રેશમનું મોંટલું નોઈ લ્યો ! ધરક સોનાની પાટ નોઈ લ્યો ! આપણને તો કળના દેવ નાગો. દીવા કરાને પગે લાગ્યાનું જ મન થાય એવા અંતે માથે મળ્યું મુળખો.'

'દરમાં તાપણું કયું ?' તમે કોણ ?'

'કોણ' જાણ કોણ. સગી બાંજે કોણ. ધાસની કળી લીધી, કરગડિયા વીણ્યાં, દરમાં બધો ફૂલો ઠંસેલો, ને પછી દીવાસળી મેલી. મેલ્યા બેળું તો સડકડક !'

'તમે જોતાં તો ને બહું કયું ?'

'જોતો હોઈ' તો જ આ બધો વરણુવ કરું ને !' હેમાણી શોક વણું ને વરણુવ કહેતા.

'એણે તમને જોયાં તો ?'

'ના રે ! મને જોઈ શકે તો તો પછી ધર્મ રૂઝું ના રે !' તો બાપા, રેલેની સડકને માથે, સીંગધના ઝોટાની આડે લપાઈને જોતો તો.'

એટલી વારમાં તો વાણેશ્વર જેને તેડ્યા ગયો હતો એ ત્રણ મહાજનના શેઠિયા હાજર થયા, અને બજારમાં બહુ અવરજવર ન હોવા છતાં, હેમાણીએ કહ્યું કે 'આંધી' નીચે નહિ, મેલીએ જઈએ તો ખુલાસો વાત થઈ શકે.'

પાંચે જણા ચાલ્યા મેલી ઉપર. ત્યાં મોડવાઈને જોઈ પછી નગરશીઠે બીંતના પથરા પથુ રખે સાંભળી જાય એટલી બધી તકેદારી રાખીને પછી, આવેલાંભોને વાત કરી—

'આજ બપોરે રેલેની સડકના નંકડી-નાળા આગળ, જલદ જવાના જે ખાડા છે તે જમાએ, એક મુસલમાન ભુજાને એક મોટા સરપને પથરા મારીને પછી, એ સરપ ભોંયમાં પેસી ગયો, એટલે એ ભોંયને મોટે પાસ, કરગડિયા ઠંસીને દીવાસળી આંખી દીધી છે, ને એ જવાવ હેમાણીએ નજરાનજર જોયો છે.'

સાંભળ્યા પછી ત્રણમાંથી એક છુતરમ જવા જણાતા વેપારીએ કહ્યું: 'તે હવે શું છે એ વાતનું ?'

'શું છે એટલે ?' હેમાણી સહેજ તપા.

'એટલે એમ છે બા, કે એવી વગડામાં બનેલી બાજતને ચૂંથવાની થી જલ્દ છે ? તમારી નજરે બની છે ?'

'અસજત.'

'એમ નહિ, તમારી સામે જાણી નેહને તમને કામચલા સારું એ કામ થયું ન હેમાણી !'

‘ના.’

‘તમે’ પછે, એવી વાતને ચોળાએ નહિ. નીકર હાણે ચડાવીને વીંછી ધરમાં આણુવા જેવું થાય.’ કહીને એ વહે કપાળે હાથ ફેરવ્યો.

‘કેનો છાંડે હતો એ?’ બીજા એક આધેડ વયના ગૃહસ્થે પૂછ્યું. એના ગળામાંથી ઘાંટો ધસકને પેચાકને બહાર નીકળતો હતો.

‘કાસમા ધાંચીનો. નામ રમઝન. દેશાવરથી આવ્યો છે હમણું.’

‘કાસમા પાસે તમારું કંઈ લેણું તો નથી ને હેમાણી?’ એમ પૂછતાં પેલા છુટ્ટાએ મોં મલકાવ્યું.

‘કુશની ચે નહિ.’

‘તમે’ તો હા! કહું છું કે આ વાતને વ્યાંહી જ દાખી દેને: નાહક કાઠ પાણી પગ પર કરીશ મા.’

‘તો બસે. માનનનું આથમી ગ્યું માનયું. ઈ સુનાંજો છવ, વાંભ એક પૂરો, વ્યાગમાં કેવો સસજો હશે, એ વિચારે ને હું તો કળકળું છું. પણ દુવે કાંઈ નહિ. માનનનું નેરે ગ્યું. પાણી ગ્યું. ક્યાં એ વખત ને ક્યાં આ કાળ! પેટીમાં નાખીને પરમાટી પર-મામથી સંતાડી લાવનારને એક જણને માટે પણ ને માનને હોલ એમણે કામને હલખલાવી મૂર્ખાંતી ને માશી મગાવીંતી, તે જ માનન વ્યાજ થું કે થાં કરી શકે નહિ, એવી વેળા આવી ગઈ. કાળે અરજણ્ય લૂંટશે, આઠ ધનુષ આઈ પાણ, આ એના જેવું થ્યું.’

ખીજા બે જણા, જે ચૂપ હતા તેમાંથી એકનું શરીર સળવગ્યું. છુટ્ટાએ એને પૂછ્યું, ‘કાં નાગર, તારે કાંઈ કહેવું છે?’

‘આપણે કાંઈક એવું કરીએ, કે સરપ મરે નહિ ને લાકડી બાંગે નહિ.’

‘શું! તું જ કહે.’

‘કાસમાની વઠિને છાનીમાનો વેઠાળી કપકો દેવો, એટલે એને ખખર તો પડે કે આ કૃત્યોને આપણે નાણીએ છીએ, પણ મોટે દિલે એ બધું નલાવી લપ્પએ છીએ.’

‘એ વાતમાં કાંઈ માલ નથી નાગર!’ છુટ્ટાએ કપાળે ફરી હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ગજાવ્યું: ‘ઈ ભલી હશે તો પાલવ પાથરીને કહેશે કે છોકરાને કયું કહી નહિ શકું બાપજી! ને એ વ્યાંહી યકને બે ગરમ વેણુ ભોલી જશે, તો આપણો વીંહી મૂકી ઉઘાડી પડી વા ખાશે. માટે હું તો કહું છું કે હા! કાળને ચોળખો, કાળખળને પિછાણો, પેટના પાકેલા લુગાનને પણ કશું કહી શકાતું નથી, તો આને, દેશ આખામાં વીંહી બેઠેલાઓને શું કહી શકાશે? હજી આવજી મહિના પાળે છે, ખાટકીની કુકાન રાજપુશીથી ખોલવા રજા દીધી તે છતાં ખોલતા નથી, ખાજ અખાજ ને કાંઈ કરતા હોય તે અદ્ય અમન્યા રાખીને કરે છે, ને વળી લુએ પથુ છે, કે આપણા માનનના જ કેટલા નખીરા ગરાશિખા ફેજદારની સાથે ગામડે જઈ જઈ કેવી ગેઠ હોવા છે. માટે ચૂંચા રહે તો ઠીક છે, બરમ સચવાશે. બોલ્યું બહાર પથુ એટલે પછી હાંઉ, વા ખાશે.’

ગરાશિખા ફેજદારની સાથે ગામડાંમાં દારુ-માંસની મેહફિલ ગેઠવનારા મહાજનના ગૃહસ્થોના નખીરા-ઓની વાતલો ધસારો ચતાં તો ત્રીજા ને ગૃહસ્થ તફન ચૂપ હતા તેમનું શરીર તકીઆ પર એકાએક સંકોધાઈ ગ્યું. છુટ્ટા વેપારીએ એમની સામે તિરછી નબરે પણ નેણું નહિ.

✽

પ્રકરણ અગિયારમું

મુઠાંમાં પ્રાણસચાર

સરખની હકીકત પર આ રીતે ધૂળ વાળાને પાંચે ગૃહસ્થો ઉવટે બીડે ગયા. પણ હેમાણીના પેટમાં ગળાશિયાની જેમ એ વાંત સળવળતી રહી. એમના હોઠ ફફડા વચર રહી ન શક્યા. ઠેર ઠેર એણે આ ઘટના વણવીને ‘સરખ કેરો સસડરો હશે!’ એ કલ્પનાતું કરુણ ચિત્ર દોણું, અને માનનની પત ગયાતું કલ્પાત ક્યું. એક કુશને બેઠેલા બે ત્રણ જણના પગ પર ને ખજા પર ચપટો લગાવતે લગાવતે એણે કહેવા માંડ્યું: ‘ઈ જમાનો ક્યાં, ને

ક્યા આ જમાનો ! વીસ વરસમા તો માજને દીનાલું
કાઢ્યું. તે દી' તો ફૂલા રોઢેનો હાકોટો હતો. પેશાબ
છૂટી નબ પેશાબ ! ઊભા મોલમા લથપૂડ, ચરતા
તે દી' પથુ ખેડુ સાકડી તો મારી જુઓ ! ચાખાં ગીરી
નાખે કુલો સેઠ. તે દી' તો લેલા- (જાસેના એક
જુવાનને સાથળ પર હથેળી મારીને-) તાજવા ફૂલો
રોઢે નકી કરે તે રેમે નોકલું ને ટાઢા થાય. તે દી'
તો દીકરા મારા ! મલ્હિયાનો પચ કચરાતો જો ગાખની
બજારમાં, તો પચીસ કુખનદાર ડેકડો મારીને હાથેથી
જીતરતા, ગાઢખેડુને ટાટીએ ઝાંધીને નીચે નાખતા,
ઝોલ્યો લલેને પામકુ ઉતારે, લલેને બળદનો પાંક
કાઢે, પથુ પ્રથમ તો ઢીકે પાટુએ બેખરા કરતા ને
પછી બે મથુ ભર અજૂતરે નખાવતા, આઈ જમાનો
હતો મારા બાપ ! - કહીને વળી પાછું ચપાટનું
પૂર્ણવિરામ એક ત્રીજા સાંજળાનની છાતી પર ચડ્યું.

'હવે એ જમાનો ન કહેવાય હેમાણી કુવા !'
નવા જ કટ્યું જવાહર નકીટ જીવનમાં પહેલી જ
વાર (કારણ કે એના બાપાનું મરણ થયું હતું)
સીવણવીને પહેરો આવેલા જુઓને કુવાને, ઉરડેરવા
માટે જ નહીં કહેતો હોય તેમ કહ્યું : 'કૂવા રોઢે જો
આજ હોલ ને કુરા, તો એનેય સમઠખીને નેસી
રહેલું પાલ. ઢીક હવે, તે દી' નાના મોટા અમલદારોને
હારતોરા પહેરાવીને આમે માજનને પેસે કે અપાસરા
દેરાસરને ખરચે જોખમે વારપરમે અમલદારોને મીઠાકા
ખૂમયા મોઢલોને ચલાવ્યું હતું મારા લાઈ !'

'સે હવે રાખ રાખ ગયા !' હેમાણીને પથુ,
જુવાને એતાર આવે તેમ ચાતક ચાહી : 'મીઠાઈ ચે
દેવી પડે તે અનાજની શુભે ચે મોકલવો પડે. કાર-
કાર અજાબવાદો ! ટોકરીની રસત નોંઢી કરતી
હાકોમેને હાથમાં રાખવા ભેવે ગયા !' એમ કહીને
વળી પાછો એ જુવાનને વાસો ચાખડપો. અને બીજો
એક જથુ આ પાતાલાપમાં નહોતો તેને પથુ હઝ-
ખણવીને પૂછ્યું : 'એક કહું છું મલ્હિયા !'

મલ્હિયા આજવા દિવસનું વાસી છાપું, એ
કુખનેથી જડી થયું તેનું વાચન કરતા હતા. એનો
આંખો, વિશ્વપુદ્ગા લિવરેલા નખાનનાં એક પછી એક
પરાક્રમે પકડતી હતી, અને એને એવીવાનો આ

હેમાણી રોઢેનો હાકોટો વાગતાં એ ભોલી ઊંડા
'લો મારા રોઢે, રંખૂને માથે વાવેટા ચડી ગો.'

'કુનો !'

'ઝીમલાઓના.'

'એનું શું છે અટલે !'

'ફનો સંધરે તો રાખી મેલ્યો છે, ને પાંજ
અજરવા થાય છે !'

'રાખ્યો છે-તે ને મે' ભેડએ, પોક મૂકીએ
મેય ભેળા.'

'શા ચાડુ પથુ !'

'કાણ કાંઈ પૂંજાને ય સંધરે નખાન વગર !'

'પથુ ઈજ સંધરે ને !'

'શી રીતે ! સુમેલ ચાપ એવું કામે છે !'

'સુમેલની શી જર છે ?' મલ્હિયાને, પોતે
કશું અર્થત કહાવ્યુંલુ' બોલે છે એવું પોતાને
લાગે ત્યારે આખ ઉધાજવાની રેવ પ્રમાણે આ
બોલતી વેળા વારંવાર બોલ્યાં.

'એટલે !'

'સજજે તો તો હેમાણી રોંતા ? અરે કાકા !'-
(કાન પાસે હોઢ લાવીને)- 'કલકતા, સીમોન ને
મુંખ, ક્યુ લેલા હવે શી વાર છે ઈંચીએ !
અતરો કાંઈ જ્યો તેવો હાસે છે રોખનો !'-
(નખાનને મુદમાં ઉતારનાર વડા પ્રધાનનું નામ
રોખો, ને રોખો, રખડો અર્થ અતરો થાય છે.)
ઈ તથુ છેડા પકડ્યા પછી ફની એડેય કાંઈ ગેઢરી
નખાન ? એ આચ્છં ચૂસે ઉધાકો-મગમગારે મૂડે !'
ને આપણું બંદર તો પેંલું પડ્યું નાથુએ. એટલા
ચાડુ તો રાજધાની ફેરવવાની વાત થાય છે. '

'તો તો તારા મોલમાં સાકર દો ભેજા મધ
મારા તો જીવ-જોંદ-આમ- (હાખની પાંચે બ્યારંગાં
એકત્ર કરી ઉધાક બીક કરતાં કરતાં) સમલય થાય
છે. નખાન તો લાખમાં પહોંચે રોંચ નહિ પડે
એવી ગાશાએ ગજ ઉપરવટ આંસડીયું ખાકી છે
લેલા. '

‘કાલા શીદ ચાવ છે. કાકા ?’ મક્કે હેમાણીને
હેમામાં આંગળી ઘોંચીને કહ્યું. ‘ત્રિલોકચંદ્રજી જેવા
મારાજને સાંધા છે તે હાંધ્યું રે’ છે શું કાંઈનું ?’

‘બેલ મા, બેલ મા મક્કા.’

‘ખાવ મારી કાકીના સમ.’

‘પ્રયુ. તને સાચે જ લાગે છે ?’

‘શું ?’

‘કે ચીખલા બિતરશે ?’

‘પૂછો લલચરમ્બેના દીકરાને. કલકતેથી લાગી
આગ્યે છે.’

‘શું કહે છે ?’

‘કે સરકારે બંબાળ, આસામ બેઈ ખાલી કરવા
મહિમાં છે. ઠેક બિહાર આવીને બેસશે. વચ્ચે કોઈ
મોરચો જ નહિ, તે તાતાનગરને તો ફૂંકી દેવાની જ
વાત નક્કી કરી છે.’

‘ને ગાંધી બાપો ?’

‘હાં. એની ગતમાં જ રમતા હશે. વાંદરા ઠેક
બૂલે નહિ.’

‘પણ મમનું નામ તો ખાડ.’

‘સુભાષણાણુને બહાર રવાના કરી દીધા છે
શું સમભ્યા વગર ?’

‘કોણે મારમાએ ?’

‘બીજાની મગફળી છે ? બંબલામાંથી એક ફૂંકે
મેળા અલોપ કર્યા.’

‘ક્યાં ?’

‘જમન જાપાન પાસે. એ ત્યાંથી ગ્રાગડે રચશે,
તે આ આંહીથી.’

‘હળવે બોલ્ય હળવે.’

‘અરે હાપરે ચડીને બેલીએ તો મ આંહી’ કાણુ
બાપ પૂછે છે ? સરકાર તો હાલકલોલ છે, ઈ બેટકું
હવે હેમખેમ રહેવાનું નથી.’

‘અંચેજ. શેનસાહ તો લાગી ગ્યો ને ?’

‘હા, ઈ તો વેલું આપે અમેરિકા !’

‘એના નામનાં રૂડીઆમાં લાપણુ કરાવે છે ઈ
તો બનાવટ ને ?’

‘નરાતાર.’

‘ત્યારે હવે સરકારી નાણાંનું શું ?’

‘કાગળિયાંના દગલા ! કોઈ કોઈ ને પીએ.’

‘મારી પણ જૂલ થઈ છે કાંઈ કેટલી જમીન
હાથથી ગઈ ! કેટલાં સોનાં ! કેટલાં બિયાં ! ખ્યાન જ
ન રહ્યું. તારે ગળે હાથ.’ કહેતેકને હેમાણી કાકાએ
મક્કલલાલની ગરદન પર છૂરીની માફક પોતાના
પંજની ધાર ફેરવી.

આ એક જ ફૂંકાને નહિ, પણ અચેક હાટડે,
ઘોરે, મંદિરે, મારકાટિ, ઠેકણે કેકણે, કાકોધેકી,
અલમારી, અને નામશિષ્ય શુદ્ધ રચાર્થની વાતચીતોથી
આમ ભરપુર હતું. બધાં ગામોનો એ જ દશા હતી.
લોકોની આંખો પાંચના આંકડા તરફ ધીમે પગલે
ડચકાં ખાતાં ચાલ્યા જતા ધડિયાળ-કાંટા તરફ મંડાઈ
રહેલી. કેટલાયે કાન રોશનની દિશામાં તાર સાંધીને
એકબીજાને બન્યા હતા. મુખર્જની મેલગાડીને આવવાનો
વખત ચાલ્યો ત્યારે, બંધાણીને કમ્પાને ટાણે થાય તેમ
આમની નાડીએ વૂંદ વૂંદ થતી હતી. ચાંકાં અન્યક્ષેત્ર
તરફ દોડે તેમ માણસો રોશન લાણી ચાકી નીકળતા,
લાડૂતી લોડાગાડીઓ તણુ તણુ ફેરા કરતી, અને મુડદાલ
ધોડા વગર હવે ફક્ત આલતનાં માપાં જ દોડ્યા જતા.
ધોડા પટકાઈ પડીને જન કાઢી નહોતા નાખતા
તે જ એક આશ્ચર્ય હતું, પાંચ પેસેજરને બેચની
ગાડી પર, આ કે તે ગરફીએથી નાકેધો એકાએક
ગોધીસવાળો કે કારફૂન ચડી બેસતો. સર્વ માનવ-
પ્રવાહો કેન્દ્રવં પ્રતિ અર્થાત સ્ટેશન પ્રતિ જતા હતા.
કારણકે છવન જેવું બે આ ગામમાં કયાંયે હતું તો
તે રોશન પર, દ્રેનો આવતી વખતના અરધા
કલાકમાં હતું.

મક્કલલાલ અને હેમાણીકાકા પણ રોશન તરફ આંખા.

અગણિયાંના ટુકડા ચામ અને એ છટા પડેલા
ટુકડા પણ જેમ ચાલવા લાગે, તે રીતે રોશન પર
આવેલી બેતણુ દ્રેનોના પણ ટુકડા પડી પડીને શન્ટીંગ
એન્જનોની પાછળ આમતેમ દોડ્યા જતા હતા. જે ગામમાં

જીવન ચોદિશો બાંધવાર હતું તે ગામનાં રસીકોને આ ટ્રેનોની તોડબોડ, એ-અનના કુકાડા, ઉતાવળોના ધોંધાટ, ડાપાવાળોના છુમાટા અને સાસરવાસીમાં જતી એઓનાં રુદ્ધ પણ એવનપદ અને સફાઈપોષક હતા. તેમાં સૌથી અધિક પ્રાણુતત્ત્વ તો રોજનમાસ્ત-રની કચેરી પાસે પ્રકટયું હતું. જનપ્રવાહ ત્યાં ધસી પડ્યો હતો. માની કિટલીવાળા પણ ત્યાં થઈ રહ્યા. મેજથુ ગાર્ડ, ચારપાંચ ટિકિટ-મેકર, પોલીસો, વાલિયા, ધોડીની મદદે એડમતા ચાલતા ગામના વૈદરાજ, એ પાંચ વકીલો, વગેરેનાં જાંટણાંથી વિવિજ બનેલા એ રોજામાં એ પ્રાચીની રોય નીકળી હતી. મફતસાસ અને હેમાણીકાકા બ્યારે એ ઝીચ ઘાટા માનવ-કુડાળામાં ફાણીએ બરાબો બરાબો માથું કરી આમળ પહોંચ્યા ત્યારે તેમણે જોયું, કે બેમાંથી એક હતા બાનુશંકર ડી. ડી. ઈ. (ક્રાવેલોમ ટિકિટ એકઝામીનર, અર્થાત ટ્રેનમાં મુસાફરોની ટિકિટ તપાસનાર) અને સાથે હતો એક કઠાવર ભુજાન, જેણે આખી એક મરમ ચર્ટ, લાંચું પાટલૂન, હોલજૂટ, માથા પર આખી ટોપી, વગેરેના બનેલા લશ્કરી બેગાસ પહેરેલ હતો. એની છાતીએ મેજથુ રંગોની મિથ્ર કંઈક શીનપટ્ટી અને ખંભે કસાક અશ્વરવાણું પીતળનું ચગડું પહેરેલું હતું. એની નાની નાની કાળી ચુછોના આંકડા હટાચી વળેલા હતા.

‘પાંચ ફિપા, સાત આના ને ત્રણ પૈસા તમારે કાઢી નાખવા જ પડશે. બાને તમે ચકેનસાક એકવા’ હો.’ એમ કહેતા ડી. ડી. ઈ. બાનુશંકર એને ખમે હાથ ચૂપતા હતા.

‘હર સે બાત કૌં. અમ ચોરકકુ નથી. આ દેખો અમારા પાસ, અમ મિલેટરી હે. લખી લ્યો અમારા ડોનટોનમેન્ટ કમાન્ડિંગ ઇ નામ, ચોર ઉસકે તાર કરીને પુણવો કે ફલાણુ ફલાણુ નંબરનો.....’

‘એ વાત તમે અમારા રહેવાના હિપરીને લખી જણાવજો બાઈ, જાણી પૈસા તો કાઢી જ કો, રસીદ આસી મળની કરી આપું છું.’ બાનુશંકરના હાથમાં પાવતી છુક હતી, અને એનું ક્રુરું પાનું એણે સૌ દેખે એમ ખુદલું રાખ્યું હતું.

‘અમ મિલેટરીના માણસ.’ પેલો કઠાવર આદમી ગોટી ચણી પેટીના પ્રતિનિધિની આદાપી, બાનુશંકરના નેટલી જ ખામેસ રાખીને ચાંત જવાળ વળાતો હતો: ‘અમને રેલવાઇમે’ કુલ હોલ ઇન્ડિયામે ફરવાની છૂટ છે. દેખ દેખો આ પાસ.’

‘એમાં એનું કાંઈ નથી.’

‘તો પુણવો તાર કરીને, હું મારી રેન્મેન (રેન્મેન્ટ)નું ઠેકાણું આપું છું. નાસક દેવલાલી કોર્ટ કાર્પક મદરાસી રેન્મેન, ઉરકા કમાનીમ સાળ હે જ્યાર સાળ.’

‘જ્યાર જ છોને બધા. તે વિના આ ખાટજી વેડા.....’ બાનુશંકરે જ્યારનો અર્થ કરતાં બધા હસી પડ્યા. ‘કીક પણ, હવે તો ને કહેવું હોય તે રોજન મારતર સાહેબને કહે.’

રેન્મેન મારતર આ લખકે વચ્ચે રળૂ થયા. તેમણે એકડે એકથી પુછ્યું: ‘શું છે ?’

બાનુશંકરે કહ્યું: ‘કે નેલસસર જંકશનપી મે’ આ મદરાસે ડિસ્ટ કર્પી છે. કહે છે કે આનું ‘હું’ જામનમરથી, ને જવું છે નાસક. ‘પુછ્યું’ કે તમારો પાસ તો વલજાજ બંકશન પૈર થઈને જવાનો છે. તો કહે છે કે મારે આ નેલસસર-પાળો રસ્તે જવાની મરજી છે. મેં કહ્યું કે એ ન ચાલે, એકસેસ ચાજ કર્પો, તો કહે છે કે ન કહો, મિલિટરી હઈ.’

‘બેસક હઈ.’ પેલાએ મૂઝ આમળા.

‘પણ તમારા જેવા તો, જાપલા ! મારે પનારે રોજના પંકર વીસ પડે છે. હું બધાપ તમારા જેવા જ મિલેટરી ! ને બધાપ વિધાઉટ ટિકિટ : પુછીએ તો બધાપ કહેશે, કે તાર કરો ફાણી ફાણી રેન્મેન્ટ પર.’ બાનુશંકરે એ બધું બેલકામાં ફજ-પાક્યા સળકાકા બરાડા નેટલો રવાંદ આપતો હતો.

‘તમે ક્યાંના છો લાઈ ?’ રેન્મેન મારતરની એ પ્રશ્નના જવાબમાં મિલિટરીસાળાએ કાઈ એક જામડાનું નામ આપ્યું.

‘કેવા છો અતે ?’

‘સીપર.’

‘ઈ વળી શી જાત ?’

‘દેખ લો આ પાસજુક.’

[અવસધાન થઈ પપ પર]

હિમાલયનું આકર્ષણ

કાકા કાલેલકર

મારા 'હિમાલયનો પ્રવાસ' વાંચીને સંતોષ બતાવનાર અને ઉત્સાહમાં આવનારા નવયુવકો ઘણા છે. પણ એ ઉત્સાહ ટકાવી મુસાફરીએ જિપ્સનારા-ઓની સંખ્યા તેટલી નથી. તેમણે હિમાલયની ઉત્તરાખંડની યાત્રાએ જિપ્સનારા ફેટલા હશે ? અને એ યાત્રાએ જઈ આવ્યા પછી એનું વર્ણન લખી કાઢવાનો ઉત્સાહ કાણ બતાવ્યો છે ?

તેથી ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાં કરતાં મારા પ્રવાસ પછી એજ રથાને હમણા જઈ આવેલા એક નવયુવકના પ્રવાસનું વર્ણન વાંચતાં મને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

પોતે કરેલી તીર્થયાત્રા હો કે જીવનયાત્રા હો એનું પાછું સ્મરણ કરાવનાર વસ્તુમાં સહેજે આત્મીયતા ઉત્પન્ન થાય છે. જે દેશમાં આપણે જઈ આવ્યા હોઈએ એ દેશમાં ખીજ કોઈ જઈ આવ્યા હોય તો સમાન અનુભૂતિને કારણે તે વ્યક્તિ પણ પરિચિત હોય એમજ આપણને લાગવા માંડે છે.

આવે! પહેલવહેલો સમૃદ્ધ અનુભવ મને કરાવ્યો હતો ભાઈ સુંદરમે. દક્ષિણની યાત્રા મેં અનેકવાર કરી છે. કેવળ યાત્રાની દૃષ્ટિએ નહિ, કેવળ કુદરતની સુંદરતા અને ભવ્યતા નિહાળવાની જ દૃષ્ટિએ નહિ, પણ સમાજસેવાની દૃષ્ટિએ પણ મેં દક્ષિણની યાત્રા અનેકવાર કરી છે. અને તેથી જ શ્રી સુંદરમનું "દક્ષિણાયન" વાંચતા મને અતેરો આનંદ મળ્યો હતો.

શ્રી સુંદરમનું વ્યક્તિત્વ સંસ્કાર સમૃદ્ધ છે. એમની ચોપડી વાંચતા વિવિધ રસો જાગૃત થઈને સંતોષ મેળવે છે.

ઉત્તરાખંડની યાત્રાના અનેકવિધ વર્ણનો વાંચવાને મળશે એવી આશા તૃપ્ત થવાનો એક સરસ પ્રસંગ મને સાંપડ્યો હતો. પણ સરકારની કઠોરતાએ વિધ્ન આણ્યું. કરાંચીવાળા શ્રી કુમરશી ધરમશી સંપટે હિમાલયનો પ્રવાસ લખી મારી પાસેથી એની પ્રસ્તાવના માગી હતી. એ બહાને એમના જેવા બ્યહારકુસળ

ચક્ષુદર્શી સાહિત્યકાર જોડે હિમાલયનો પ્રવાસ ફરીવાર કરતાં મને આનંદ આવત. પણ મારે જેલ જવું પડ્યું અને શ્રી સંપટની ચોપડી મારી પ્રસ્તાવના વગર પ્રગટ થઈ.

મારા અનેક રોહિંગાએ મને અનેકવાર ઉત્તરાખંડની એ યાત્રા ફરીવાર કરવાને માટે અને પોતાને મારી સાથે રાખવા માટે મને લલચાવ્યો છે. પણ હું એ બધાને કહું છું કે હિમાલયમાં ફરીવાર જઈ તો પાછો આવીશ એવી મને ખાતરી નથી. સ્વરાજ્ય મેળવવાનો સંકલ્પ ઉત્કટ હતો એથી જ એકવાર પાછો આવી શક્યો. હવે એ સ્વરાજ્ય સંકલ્પ એટલો જ ઉત્કટ હોવા છતાં પહેલાની શક્તિ હવે રહી છે કે કેમ એ વિષે શંકા છે. અને એથીયે વિશેષ પોતાની સેવાશક્તિની મર્યાદાનું જો ભાન તે વખતે ન હતું તે હવે ઠીક ઠીક વધ્યું છે; અને જોકું થયું છે. તેથી મારા વગર કાંઈપણ અટકવાનું છે એમ હવે લાગતું નથી.

હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ અને હિંદુસ્તાની ભાષાના પ્રચારનો વેગ મારા ઉપર જબરજસ્તપણે સવાર ન થયો હોત તો ક્યારનો ય હું હિમાલય પહોંચી જઈ નિવૃત્તિ મ્હાણતો હોત.

મુવકાને જોમ હિમાલય પ્રેરણાદાયી શુરુ છે તેમ થકિલા આત્માઓને છેલ્લો વિશ્રામ આપનાર પિયર છે. આજે હિમાલયમાં જઈ તો પાછા આવવા નેટલી કાષ્ટ સમર્થ સંકલ્પ મારી પાસે નથી.

નિવૃત્તિ એટલે આજસંકે આરામનું જીવન એમ તો મેં કોઈકાએ માન્યું જ નથી. શ્વાસ ચાલે છે ત્યાંમુધી એ સેવા માટે જ ચાલેલા જોમએ એજ આપણો ધાર્મિક આદર્શ છે. અનેક લોકોના સંપર્કમાં આવવું, સંસ્થાઓ જોવી કરવી, ચલાવવી, લાંગરી નાખવી અને નથી નવા મંડાણ ઉપર ચણી કાઢવી એ કમકામ અમુક ઉંમર મુધી જ માણસને પોષક હોય છે. ત્યારપછી જાગૃત્ત જન-સંસદિ વાળી વૃત્તિ વધવા માંડે છે. એવી રિયાતમાં ઉત્સાહભરજક થઈને સમાજમાં રહેવા કરતાં એાહું

વધતું એકાંતનું ઇવન માળતું અને એ સુરક્ષિત રચા-
નેથી સમાજની સેવા કરવી એજ નિર્ણયનું સામું
દર્શન છે.

એ નિર્ણય પ્રતે તૈયાર થયેલા માણસને પ્રતે
દિમાલયનું આમંત્રણ આકર્ષક હોય. એકવાર એનો
રીકાર કર્યો તો પછી માણસ પાછો આવે નહિ.

હમણાં હમણાં હરિદાસ, હરેરાહન, વગેરે ઠેકાણે
જઈ આવ્યો. હું, આસામની પહાડી અન્નિઓમાં ખૂબ
રખાયો છું. કરશિયાંમ, દાઈલિંગ, કાલિંગપોંગ
વગેરે સૌન્દર્યધારી બોઈ આવ્યો છું. તેથી દિમા-
લયનું પ્રેમભર્યું આમંત્રણ કાતે પડ્યું છે પણ એ જ
કારણે હવે સંતપુરણનું ચૈતન્યધામ ઉતરાખડ તરફ
જવાની દિશત યતી નથી.

નર્મ જવાનું નથી ત્યાંનું વર્ણન કોઈને મોઢે
સાંકળવાને મળે તોયે હેવામાં આનંદની ઊર્મિ ઊછળે
છે. આવી રિયતિમાં એક અભવશા કુલે પોતાની
દિમાલયની ઝીંખી હસ્તશિખિત રૂપમાં મારાપર મોહલી
દીધી. પ્રસ્તાવના લખવાનો મારો ઠેકા તો છે જ, એટલે
એ ચોપડી નેપા વગર જ હા પાડી દીધી.

ભાઈ તુનાના ભાગતા લેખક છે. પ્રસ્તુત પ્રવાસ-
વર્ણન એમની પહેલીજ ફૂટિ છે. હસાયેલા કલમની
શાંતિ એમની પાસે ભલે ન હોય પણ પોતાની
ચકિતનું પહેલી જ વાર જાન ભરી ને ઉત્સાહ અને
આત્મવિશ્વાસ ભરે છે તે એમની સૈધીમાં બરેર
દેખાઈ આવે છે.

ને પ્રદેશમાં એ પ્રવાસ કર્યો એજ પ્રદેશમાં,
લેખકે પ્રવાસ કરેલા હેવાથી એમને પણ મારા જેવા
અને મારી ચોપડી વાંચ્યા પછી જ અનુ-
ભવે થાય એ અપરિહાર્ય હતું. દરેકની અનુ-
ભૂતિ મૌલિક હોવાથી દરેકનું વર્ણન મૌલિક
હોવાનું જ. વર્ણનમાં કે કલ્પના મિત્રારમાં બીજાનું
અનુકરણ દેખારી એ બીજે સ્વાભાવિક ઉદ્યારે ટાળવા
એમાં હતાપણ નથી. દુનિયાભરના કવિઓએ સૂર્યોદય
અને સૂર્યાસ્તના વર્ણનો લખ્યા છે. એમાં સામ્ય ન
દેખાય તો જ નમર્ષ. બીજાઓએ શું શું લખ્યું છે
તે બોઈને તેટલું જ ટાળીને કાંઈ નહું જ લખવાનો
પ્રાર્થ માનપૂર્વક પ્રયત્ન કરે તો એના લખાણમાં એ

કારણે રૂચિમતા અને અસ્વાધાવિકતા આવી જવાની.
મૌલિકતા વસ્તુની અપૂર્વતામાં રહેલી નથી હોતી. પણ
લખાણ ભલે-અનુભવમાંથી, અંતર-રૂઢિમાંથી નીકળેલું
હોય તો તેમાં સંપૂર્ણ મૌલિકતા છે એટલે વિશ્વાસ
રાખવો બોઈએ.

લેખક કહે છે, " સૃષ્ટિનો દર્શન અને માનવ
સૌન્દર્યનો દર્શન ક્યા ક્યા જ? " દિમાલયના પહાડો
નદીઓ, બરફના યોસધાઓ અને વાંજો બોઈને
જેમ એ પ્રભાવિત થાય છે તેમ દિમાલયની લાવણ્ય-
વતી ખાળાઓ બોઈને પણ એ મોહિત થાય છે. પણ
ગુજસરકારી હોઈ એમણે એ આકર્ષણ સંવરમની
લગામની અંદર જ રાખેલું છે. ખાસ કરીને
સંખ્યાસધર્મને જુદા ન બનાવે તેવી રસિકતામાં
પડેલા 'સ્વામીજી'ના સહવાસમાં હોવા છતાં
લેખક સંવર જાળવી શકે છે એ વિશેષ છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના દર્શને ઉપડેલાં નવયુવકને
પ્રથમારબે જ અપ્રકુમાર અને મહંતછના સ્વામીજીના
દર્શન થાય એ કુખની વાત છે, પણ એ એને પોતાના
પ્રવાસ વર્ણનમાં સ્થાન આપવાનું લેખકને ઉચિત
લક્ષ્ય છે ઉપરથી એમ જ કહેવું પડે છે કે આગે
દેવ સમાજમાં વધવા લાગ્યો છે એટલું જ નહિ પણ
આધુનિક 'સંસ્કૃતિ'ના સમ્પ્રદાયો ને દિમાલય જગતો
અને લાખો વર્ષથી બચી ગયો હોતો તે પ્રવાસની સમગ્રો
વધતાં નવી દુનિયાના હલકા આકર્ષણોનો શિકાર થઈ
પડ્યો છે. તે સાંભળી દુઃખ થવા વગર રહેવું નથી.
જાના કાંસીકમલીવાળાએ યાત્રીઓની કુખાકારી વધારી
પરોપકાર કર્યો ॥ એ વિશે શંકા નથી પણ ધાર્મિક
તત્ત્વધર્મની સાધનાને એમણે સ્તેષી અને પ્રેમી કરી નાખી
એમ પણ એની સાથે કહેવું પડે છે. નર્મ મોટરો પહોંચી
છે, ચેટ અને તાર-બોક્સો ખુલી છે, પ્રાચીન
નર્મ જગત પાડી શકે ॥ અને એટાપેટને પણ નર્મ
ઊતરી શકે છે એ સ્થાન તપોભૂમિ તરીકે કેમ એજ-
જાણુ, હવે તો એ જગ્યાએ પાંચ દમ હોટેલો એસ-
વાનું જાણી છે. આ-બરો પાસે ચૂડી ઘર નથી, નદીતટે
હોટેલોને સ્થાપતા વાર નહિ લાગે. તેટલું થાય એટલે
જમનોત્રી, ગંગોત્રી દેહાર અને બદરિને દેકાણે યુદ્યમર્,
સીમલા, દાઈલિંગ અને નૈનિતાલ જેવા વિશાલ
સ્થાનોજ દિમાલયનું પૈથ જણાવા લાગશે.

આશા એટલી જ છે કે માણસનું વિજ્ઞાન અને એની વિશ્વાસિતા હિમાલયને પાદાક્રાંત કરે તે પહેલાં માણસની માણસાર્થ જગત યશે અને માણસને 'જગત્યા ત્યારથી સવાર' એ ન્યાયે પોતાનું આધુનિક દેશવવાનું સૂઝશે. જેમ છેલ્લું મહાયુદ્ધ હિંદુસ્તાનને કિનારે આવતાની સાથે થોભી ગયું તેમ જો આધુનિક 'સંસ્કૃતિ'નો નશો હિમાલયને કિનારે અને એક બે ટાંચે પહોંચતાની સાથે ઓસરી બધ તો તે ધ્રુવરેની મહાન કૃપા ગણાશે. હિમાલય હિમાલયજ રહેશે નેપ્થએ. જેમ હિમાલયની હવામાં શુદ્ધ ઓઝોન મળે છે તેમ હિમાલયના વાતાવરણમાં માણસ જાતને આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિનો ઓઝોન મળતો રહેશે નેપ્થએ. વટલાયેલી જુનિયાને હિમાલય પાવન કરી શકે છે. હિમાલય જો વટલાય તો એને પાવન કરવા માટે ક્યા સ્થાને જઈશું ? સહરાની મરુભૂમિમાં ? કે સમુદ્રને તળિયે ?

જેમ લાગણીઓનું સ્થાન હૃદય મનાય છે, શુદ્ધિનું સ્થાન મસ્તિષ્ક ગણાય છે તેમ માનવ જાતિના આત્માનું સ્થાન હિમાલય છે. માનવસંસ્કૃતિનો પ્રાણ જો કાઈ ઢેકાણે વિશેષરૂપે રહ્યો, હોય તો તે હિમાલયમાં છે. જ્યાં માનવો રહેતા નથી ત્યાં માનવી સંસ્કૃતિનો પ્રાણ કેમ વસી શકે તેવી શંકા આણવાનું કારણ નથી. આપણી આગળની, વીંટીને સુસ્તવચ્ચ વીંટીમાં નથી હોતો પણ વીંટીથી ઘેરાયેલા આકાશ અથવા મેકળાશાદી અંદર હોય છે, એવી જ રીતે માનવજાતના આદ્ય ધર્મિયુનિઓએ જે સ્થાને પ્યાન કર્યું અને આજના સર્વોત્તમ માનવ હિતચિંતકો અને મહાત્માઓ જે સ્થાને પ્યાન ધરે છે તે હિમાલયજ માનવજાતિના આત્માનું મર્મસ્થળ ગણવું જોઈએ.

હિમાલય અનેક નદીઓને જન્મ આપે છે. હિમાલયમાં વરફામાંથી ઓગળેલા પાણી અનેક સ્રોતો દારા વહે છે, તે નદીઓ અને એ સ્રોતો ગંગાનું બી વૃક્ષોના મહા અરણ્યોને પોષે છે. એ વૃક્ષો દારા અને એ નદીઓના નીર દારા માણસને વિવિધ સમૃદ્ધિ મળે છે. યંબુ જ્યાં હિમાલયના સ્થિર આકાશ સાથે વાતો કરે છે ત્યાં નથી રહી શકતા મનુષ્યો, નથી ભીગી શકતા મહાવૃક્ષો, વનસ્પતિઓ અને લતાઓ. ત્યાં નથી વહેતી નાની કે મોટી નદીઓ. ત્યાં ક્રાંત

એકાંત હોય છે. આકાશ ધુમ્મસથી ઘેરાયેલું હોય છે અથવા સ્પર્કિત્વથી પ્રજ્વલિત થયેલું હોય છે, ત્યાં નથી હોતી સંસ્કૃતિ, ત્યાં નથી હોતી સમૃદ્ધિ, નથી હોતી વિવિધતા અને નથી હોતી માનવોન્નિત ક્રાંત ચિંતા. ત્યાં હોય છે ક્રાંત અનવરત પ્યાન, મનવચરનું મનન અને શુદ્ધ ચૈતન્યનું પૃથ્વી ઉપર અવતરેલું સનાતન સ્ફુરણ.

એટલા માટે જ હિમાલય મહાદેવનું પ્યાન-ધામ કહેલું છે. ચોળીઓનો રાત્ર, તપસ્વીઓનો આદ્યશુર અને અનાસક્ત સાધક સિદ્ધોનો સૂણપુરુષ, ભગવાન મહાદેવ અહીં પ્યાન કરવા ન ગેસે તો હિમાલયની પુત્રી-પર્વતની સમૃદ્ધિપિણી પાર્વતી પોતાનું જનન દિતવું કાર્ય ઉત્સાહભરે કરી જ ન શકત. મહાદેવનું પ્યાન જેટલું બહુ તેટલોજ જ્ઞાન-વૃદ્ધિ-વૃદ્ધિ-વૃદ્ધિ. પાર્વતીનો લીલા વિસ્તાર વિશાળ અને સનાતન.

વિમાનમાં ગેસી જો આકાશમાં પૂરતા ઊંચે જઈએ અને હિમાલય આપો ને આપો જોઈ શકીએ તો ખરદ્ધી દંકાયેલી એ ઊંચી પર્વતશ્રેણી મહાદેવના ભાલ પ્રદેશે ખીરાજતી તૃતિયાની ચંદ્રલેખા જેવીજ લાગે. દરકે એટલો જ કે જાને બાણુ કોર પાતળી અણિયાળી હોવાને, પહેલે ગ્રીક અક્ષરોની પેઠે ગોળ મરોળ દેખાશે.

જૂના લોકોએ હિમાલયના ઊંચા પાંચ વિભાગ કર્યા છે. જોયેલી બાણુ માંધાતા અને આ બાણુ શિવાલિકે જેવી હારમાળ ગણી લઈએ તો હિમાલયના ત્રણ કે ચાર આડા વિભાગ ગણી શકાય. હવે આકાશમાની સમગ્ર યથા પછી અનુકૂળ સમયે ઉપરથી હિમાલયને અનેકવાર આડા અવળા નેંઠને એ દૃશ્ય પ્રમાણે હિમાલયના નવા જ વિભાગ બનાવી શકાય. કાર્મ સાહસી હિમાલયપ્રેમી બ્યોમયાત્રીઓ એ કામ છે. આજે તો હિંદુસ્તાન અને ચીન વચ્ચે લડાઈના સામાનની લે આણુ કરનારા અમેરિકન વૈમાનિક ઉત્તર-પૂર્વ તરફના હિમાલયને 'ગ્રેટની પ્યુથ કે ઢેકા' સાથે સરખાવી એને 'THE GREAT HUMP' કહે છે.

આપણા દેશના લોકોએ હિમાલયના જે વર્ણનો કર્યા છે તેને વિષે મને ખરે અસતોષ રહેલો છે. મારા વર્ણનો પણ એમાં અપવાદ નથી. આપણે કાર્મ બગીચામાં યથા હોઈએ અને અંદરના દૂલોના વર્ણન

કરતા એટલું જ કહીએ કે જાત જાતના કૂલો ત્યાં વિકસેલા હતા; તમામ રંગોના કૂલો હતા. એની સુગંધોથી હવા મહેકતી હતી કે મધમધતી હતી. કૂલોની સુગંધોને કારણે ભેળમાં કેદ ચઢતો હતો અને કૂલો ઉપર નાચતા પતંગિયા વચ્ચે બળોને પોતે પણ પતંગિયા થઈ જવાનું મન થતું હતું હતા. તો તે વર્ણન સરસ ગણાય ખરું. પણ એ ઉપરથી એમ નહિ લાગે કે કૂલો સાથે આપણો અક્રિયમત પરિચય છે. સાચા કૂલ પ્રેમી હોઈએ તો મુઠ્ઠાકડીયું વર્ણન નોખું જ કરીએ, યુવાળનું વળા નોખું, નાજુક સરખાળ જાઈ જાઈ ચમેલીનું વર્ણન જુદું અને આત્મવિશ્વાસી મોખરા અને ચંપાનું વર્ણન જુદું. રાતરાણીનું વર્ણન એવું તો થતું જાઈએ કે જો મધુશી માણસ પણ ઉન્નત જાતી નાવ અને વર્ણની છટા પણ એની ઓછી હોય કે આંખોનો મોર, મેંદીની ફેરમ અને રાતરાણીને ઉભરો મણેની મહેકનો સફેદ-એક આખા પ્રગટ થયો જાઈએ, વધારે પડતા પાકેલા સફેદજનની ગંધ અને લીલા ચંપાની ગંધ વચ્ચેનો ફરક એ વર્ણનોમાં પ્રગટ ન થાય તો આપણે વર્ણન શું કહી શકીએ? એક મંદ મંદ છે તો, ખીંછ ઉન્નત છે, ખૂબ મોટું એક પ્રકરના સ્વરો ન વપરાય.

હિમાલયની અસંખ્ય ખીણોનું પણ એમ જ છે. ભગીરથ રાજા મંગા આણવા માટે હિમાલયમાં એક આખો જન્મકાલ રખડતો રહ્યો એની આજ્ઞાને જાઈ આસ ખીણનું વર્ણન કરી તો એ તરત કહી શકે, 'હા, એ તો અત્યંત અત્યંત મેં સિખરો વચ્ચેની ખીણનું જ વર્ણન છે.' ફેરો ભેળને જેમ તમે કહી શકો કે આ શેવનામની ખીણ છે. આ તસ્તિ નદીની ખીણ છે. આ મંદાકિનીની છે, ભ્યારે આ નંદા-કિનીની છે, આ હરપુષ્પ પરત છે, ભ્યારે આ મોરી-શંકર છે, આ નંદા છે અને આ નંદાકિટા છે. તેમજ તમારા વર્ણનો પરથી માણસે પારખી લેવું નોંધે, વાત કર્યાની ચાલે છે. ચંચળવૃત્તિ ધૂર્ત-માણસના ચહેરાનું વૈચરિક વર્ણન એ મર્ધ શકે છે તો આપણે સમપ્રધાન હિમાલયના વિશ્વવિદ્ય મહેરાનું નોખું નોખું આખાદ વર્ણન આપણને કેમ ન મળે? મંદપરના પહાડ, ખીણ અને સપ્ત સાગરોનું વર્ણન એ આપણને વિજયવાર મળી શકે છે એ હિમાલયના સિખરો, ખીણો સરોવરો દિગ્ગજો અને જળ.

નદીઓના આબેહળ વૈચરિક વર્ણનો આપણને કેમ ન મળે?

અને મહારવનો હિમાલય હમેશા એક જ રૂપ ધરીને ભેસે છે એમ થોડું જ છે. હિમાલયનાં વેદવંદ્યો એ વાર આવે છે. કિનારામાં અને ચોખાસમાં વાદળનાં તોફાન અને કરુણ મારો તો મને ત્યારે પોતાની લીલા વિસ્તારી શકે છે, ચાંદા માણસની સ્મૃતિ એમ ધડીકણું તાણ અને ધડીકમાં જુઝળાણેલી મર્ધ જાણે છે તેમ હિમાલયની હવા ધડીકમાં સાફ અને ધડીકમાં ધુમ્મસથી ઘેરાયેલી જાણે છે. કોકેકકવાર દ્રવ્યના વિચિત્ર ફેરફારોને લીધે એનજીના જેવા અજાણ થઈ લાગે છે. ઈન્દ્રધનુષો તો એટલા બધા વિવિધરૂપે ધારણ કરે છે કે એ ભેળને જ સ્વર્ગના ગંધર્વો આ પ્રદેશમાં વસવાટ કરીને રહેતા હશે.

આતો થઈ નિરીક્ષકને નજર અને કાને પાતળ જનાવો. ચૌદશ પિપાસુ કવિઓ અને કળાકાર હિમાલયમાં શું નથી બેતા? અને એ કવિઓ નો કુશળતા હાથને પારખી શકતા હોય તો હિમાલયની નંદીઓ અને ખીણો, તેના હિમ ભાગો અને વનસ્પતિઓ પશુપક્ષીઓ અને ઘસારાને મોળમોળ થયેલા પથ્થો માણસ સાથે શી થી વાતો નથી કરતા? હિમાલય કુનિયાના પર્વતોમાં ઉંચરે લાલે સોમી નાનો હોય પણ એની પાસે લાખો વર્ણો ઇતિહાસ નેપિથા છે એ ઇતિહાસ ભ્યારે જોલે અથવા ઘોસે ત્યારે એ સમજવાની શક્તિ આજે માનવીઓમાં ઠાની પાસે છે.

હિમાલયની પાર્શ્વિક સમૃદ્ધિ હજી બરાબર થઈ નથી ત્યાં હિમાલયની આર્થિક સમૃદ્ધિની વાંદજ પ્રગટ કરવાની? એને માટે અનેક કાવ હંમેશાં સાધક કરી કરીને આખ્યાયિક ત્રિજાણમિતિનો આશિષ કરશે જોઈએ. એ ત્રિજાણમિતિ હાથ આપા પાછા હિમાલયનું ચોરવ અને હિમાલયનું કામ, હિમાલયનું માહાત્મ્ય અને હિમાલયનું આખ્યાય જણ જ કમરા માણસને માટે પ્રગટ થશે.

એ બધું મેળવવા માટે પણ એ ન્યાયિરાજ હિમાલયની જ ઉપાસના અને પ્રાર્થના કરી રહી છે.

વર્મા,
તા ૨૭ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૬ } કાકા કાલેલકર

* હિમાલયનું પર્વતનું : લેખક હિમતલ સુનાર : થોડા વખતમાં પ્રગટ થનાર પુસ્તક પ્રતાપના.

મુક્તકો

ઉમાશંકર જોષી

યુગસન્ધિ

મનુજના હસતી ઇતિહાસને
પ્રગટતી ફરી આ યુગસન્ધિ જે,
ભરતકાવ્ય તમે લખતા હસે,
ગણીશ એહ સુમંગલ નાન્દી હું.

માનવીના ભૂખ્યા

છે માનવીની ભૂખ જેટલી મને,
હશે નહીં તેટલી યુદ્ધદેવને.

કોક

ગારણાં ખંધ હું જ્યારે કરું છું, ચિત્તમાં રહું
કોક ત્યાં યોલી બેઠે છે: 'કોણ ખંડાર રહી ગયું?'

વિપક્ષી

પ્રભો! વિરોધી રૂપે હું વિપક્ષે જીલી શો હશે!
આ હેયું જેલું ના મિત્રો લણી, તેલું તહીં ધસે.

ફૂલ અને ફૂલ

કવિ ફૂલે: ખસ છે મારે ફૂલ
સુંદરતા પીશું અણમૂલ.
ફિલ્સુફ ફૂલે: ક્યારે સૌ દલ
ખરી રહે ને પ્રગટે ફૂલ?

કવિતા

જામિં સ્થિર ગર્ભ શબ્દે જૈતન્યે ધબકી રહે,
—કાવ્ય એને જ તો કહે.

સૂક્ષ્મ સ્પંદો—

કવિહૃદયથી જીક્યો તે તો ન શબ્દ વિરામશે,
સહૃદય જનો શોધી આત્મન-ગુહા મહિં
રાજશે.

દ્વિચ્છિતરસે ત્યાંથી ભાવિકેમે રમણે ચડે,
ઊર ઊર અહો સૂક્ષ્મ સ્પંદો તણા પડવા પડે.

દુનીઆ

કેવી છે રે આ
દુનીઆ!
જાણે મા!
લાઠ લકાવે
મોટા ભાવે
અંકે હુલાવે!
કરે ખમા-ખમા!

ખરી છે ને આ
દુનીઆ!
ઓ રે મા!
હેયું શારે;
પાલે મારે,
પડો વખારે!
એને શી તમા—તમા?

જીવનજમના

સપનાંતો વાણુ,
ને સ્નેહનો તાણુ,
મેલું ગૂંથેલું જીવન બાણુ!
આ કંઠે રમણુ!
ને પેલો જામણુ!
વચ્ચે વહ્યાં બાય જીવનજમના!

કર્તવ્ય!

મધ્યાહને ક્ષણાર્ધે ચંલી
રવિ બાણે સોચે રહેજ:

સરખું છે બને જાણુ,
ચાલો ત્યારે પાંચમે જ.

પ્રણય અને વિરહ

પ્રણય જીવનગીત તલો જ 'સા',
વિરહ છે 'સમ' એ વળી ગીતનો.

સદય હુનિયા

ઠરી લો પ્રણય,
ભરી લો હૃદય,
સદય આજ હુનિયા છે.

નધી કોને જ્ઞાણું—

નધી કોને જ્ઞાણું ઘઈજ પડતું સુદર મુખ ?
વિચારું કોણે કે
મુખે પોતાને યે સ્વયં મુલમુખી-ચિત્તનું
સુખ ?

સહેલું મને સૂઝી ગયું—

તેતો રહસ્યો શોધતા ચશ્માં ચઢાવી ગ્રંથમાં,
ને કે ન જસ્યું તો યે નવા ચૂંથી ભળ્યા એ
પંથમાં.

સહેલું મને સૂઝી ગયું, ચશ્માં ડગાવી માર્ગ પર
જેસી ગયો, ભેંસ રહ્યો જનમુખો ખસ
આયુષ્યભર.

કૃતાર્થ

ભણું છું છે કેક જણ જે ગણે દિન સારો
ગયો

જેચાર સુમુખી મળ્યે, ને સ્થિતશાન્તવિનિમય
નો થયો.

દર્શને પણ તે પ્રસન્ન વિવશ્ય વહેને હું ફેરું
પથરોય નો નિજ હૃદય જોલે, દિવસ—

દે ! નિવતર—

કૃતાર્થ થયું ગણું.

મછવો

હૈયાની સૌ લાગણીનાં તુફાન
પીંખી રહે છે નિત ચિત્તના યોડે.
સંકલ્પનું ત્યાં દૃઢ છે મુકાન,
શ્રદ્ધા યગે છે મુખ વ્યોમહીનડે.

સંસ્કૃતિ

ખંખેરી ફેંકી દે વૃક્ષ પાંદડાં, ના કદી થડ;
રૂઢિઓ ખરવી રુક્ષ, ટકી રહે સંસ્કૃતિવડ.

[તરતમાં પ્રગટ થનાર 'આતિથ્ય'માંથી]

માનવીનું મન

શરદિન્દુ બ'ઢાપાધ્યાય

અનુ. રમણીક મેઘાણી

સાધને કારણે મુંબઈમાં બંગાળીઓ ઘણા વધી ગયા છે. આગળ હતા તે કરતાં લગભગ ચાર ગણાં હશે. ત્રણ વર્ષ પહેલાં પણ મુંબઈમાં માર્ગે ચાલતા શુભરાતી-ચરાટી ને પારસી-ગોવાનીઓનાં જનારણ્ય વચ્ચે એકાએક ટ્રાઈ સિંદુર-ભરી બંગાળી છોકરી કે ધોતી-પંજખી પહેરેલો પુરુષ દેખતાંજ મન પુલકિત થઈ જાતું, પરાણે વાતો કરવાનું મન થતું. હવે એ દિવસો નથી રહ્યા. હવે તો ડગલે ને પગલે હાફપેન્ટ ધારી-ઝડપથી ચાલ્યા જતાં બંગાળી લુકાનો નજરે પડે છે. જેવો અહીંનાં રથાથી વાસી છે તેઓ અગાઉની જેમ શહેરનાં ઉત્તરભાગમાં નાનો એવો બંગાળી પાડો ઊભો કરીને ત્યાં વસે છે; નવા આવનાર શહેરમાં ચારે બાજુ વેરાયેલા હતા. કાણ, ક્યાં, ને કેમ રહે છે એ બજાવું મૂકેલ હતું, એ બધાં લગાઈના લુવાળમાં અહીં તથાઈ આવ્યા છે. લગાઈ ભારે બંધ થશે ત્યારે ફરીને જોડના પાણીની જેમ બંગાળના વિશાળ ગર્ભમાં સમાઈ જશે.

હેઠ્ઠા સાત વર્ષથી હું પણ અહીંનો કાંચેથી વતની બન્યો છું. જો કે હું મુંબઈની હલ ખઢાર રહું છું. બહુ દૂર નહિ માત્ર અઢાર માઈલ જ દૂર. મકાન સાડું છે, અને હત્તો પણ સાફ-સુથરા અને શાન્ત છે; ઈલેક્ટ્રીક ટ્રેડિનને અંગે બહુ યોગ્ય સમયમાં શહેરમાં પહોંચી જઈ શકાય છે. જરાયે તકલીફ નથી. શહેરમાં રહેવાનું સુખ અને ગામડાગામડાં રહેવાની શાન્તિ બન્ને એકી સાથે મળ્યાં છું. મિત્રોને અદેખાઈ આવે છે-પણ જવા દો એ વાત, આ મારી વાત નથી, ધેંચુંનું આખ્યાન છે. આખ્યાન નહિ, ઉપાખ્યાન છે.

યોગદ મંદિના પહેલાં ક'ઈક કામે મુંબઈ ગયો હતો, ગિરગામ બાજુ બીડાલીકમાં દૂતપાય ઉપર ચઢીને જતાં જોયું તો-એકાએક ધેચું દેખાયો. સાંજના નમતા તડકામાં ખાખી હાફપેન્ટ અને હાફસટવાળા એ છોકરાને જોતાં વાર જ હું જોળખી ગયો, એ અમારો ધેંચુંજ હતો. એનું મોં ખાસ અસાધારણ

નહોતું, પણ શાકુડીના પીંછા જેવા ઊભા-ધોડા યોડા વાળ અને ત્રિકાણ કાન ખીજા ટ્રાઈનેપ કદાચ નહિ હોય.

એને હું નાનો હતો ત્યારથી જ જોળખું છું; મારા ગામનો જ, વિષ્ણુમાહતિનો ભત્રીજો. ઉમ્મર માંડ જોગણીસ-વીસ થઈ હતો, ત્યારે એને હેલ્થો ભેયેલો ભારે એ ગામની મિંઝલ રફલમાં ભણતો ને જોળાએ રમતો. ચહેરો જરાયે ખડકાયો ન હતો. માત્ર જરાક મોટો થયો બજાવતો હતો. એ છોકરો બંગાળના ગામડાગામડાં એક કદવિધાં તળાવના નાનાં માછલાંની જેમ જરાક ધકકો લાગતાં સીધો મુંબઈનાં સુકા કિનારે આવીને પડ્યો હતો.

મેં કહ્યું-“અરે ધેંચું! હું!”

એ એક ધરાની રેરોલમાંથી મોં લૂછતો લૂછતો બહાર આવતો હતો, મારો સાદ સાંભળી થોડીવાર તો એ સામેની તરફ તાકી જ રહ્યો; પછી કૂંદકો મારતા મારી પાસે આવી મારા પગની ચરણરજ લીધી-

“બટુકદા!”

એની આનન્દવિહવળતાનું વર્ણન કરવું સદાજ નથી. ખોવાયેલ કૂતરું અગણ્ય પથ વચ્ચે જોગિન્તુ એનાં માલિકને જોઈ જેવા આનંદે અધીર ને ચંચળ થઈ જાય છે તેવાજ આનંદે ધેંચું પૂરેપૂરો કાન ભૂલ્યો થઈ ગયો, શું જોલવું, શું કરવું ક'ઈજ નજો એ વિચારી શકતો નહતો. એ જરાક તોતકાતો, પણ હવે એની વાત શખ્ટે શખ્ટે અટકતી હતી- જો-ત-તમે! તમે મને ક્યાં-ક્યાંથી લેયો? હું-હું ત-તમારુ ટે-ટેકાણું લાવ્યો હતો, પણ ખો-ખોવાઈ ગયું. પછી કે-કેમ તમારે ત્યાં આ-આવી શકું? કાઈ કાંઈ સ-સમજે નહિ, કીડણી, મિડી ક-કરતાં શું જોલે છે એ હું-હું જે નથી સ-સમજી શકતો. આ આવ્યા પછી બંગાળીનું મો-મોહું સરખું જે-જેયું નથી. ન-નસીએ તમે જેથી ગયા- નહિ- તો- — — —”

માડું કામ જૂલી પગથીવર ઊભા ઊભા જ લાંબી વાર સૂધી એની સાથે વાતો કરી. છોકરો સાદો હતો

ગામમાં ગામથી આ પહેલીજવાર સહેરમાં આવ્યો હતો, પોતાની રિયત કહેતાં એ લગભગ રડી પડ્યો. અહિંવાડિયાથી એ મુંઝવે આવ્યો છે, આજનાજ સુદ-સર-જામ બનાવતા એક કારખાનામાં અને રહી ગયો છે. પડ્યા રહેવા જેવી કોઈક જગ્યા શોધવા પાછળ એ ગમે આવી ગયો હતો, આખરે એક મરાઠી સહકર્મીની ઓળખાણુ ને મહેનતે કોઈ યાલીમાં એક ઝોરડી એ મેળવી શક્યો હતો, ત્યાંજ એ રહેતો અને એની નીચેની એક ફિન્ડ વીથીમાં આવાનું પતાવી દેતો. અહીં આખા બાદ માછલીનાં એને દર્શન નહોતા થયા; માત્ર ફાળ-શેઠલી અને તેલવાણું શાક-અથાણું ખાઈનેજ એને ચલાવવું પડતું.

વાત પૂરી કરી એ બોલ્યો—“ બહુકલા, આ બાલુની રસોઈ કું તો-મોઢામાં મૂકી શકતો નથી; લોખ્ખ મારે ત્યારે વિચારું છું ત્યારે જીવ અહાર આવી જતો લાગે છે. વ-વધુ કંઈ નહિ” પણ ચોડાક સરખો ભાવ અને માછલીનો વધાર એ મળતા હોત તે તો ! ”

તે કહ્યું-એતો ધીરે ધીરે ટેવમાં જઈશ. પડ્યા રહેવા જેટલી જગ્યા મેળવી શક્યો એટલો નસીબદાર. દમણમાં તો એ પણ કોઈને નથી મળતી.

ધેંચું બોલ્યો-પણ તમે એ નજરે બેશો તો રોડું આવશે. આવશે! બેશો? નજરે બેશો? બહુ દૂર નથી. આ નાકું વળોએ એટલે——પુરત—”

એની કાચે એની જગ્યા બેવા મયો. મોટું એવું ચાર માળનું જગ્યાનું મકાન, એમાં નીચેથી માંડીને ઉપર સુધીચારે બાલુને બધી દિવાલોમાં કણવરના માખા જેવી નાની ઝોરડીઓ વાને કોટડીઓ હતી. અત્યેક ઝોરડીમાં મધ્યમ વર્ગનું એક કુટુંબ રહેતું. એ એક ઝોરડીમાં જ રસોઈ-ખાણું-ચણું બેસવું-બાંધું થતું. એવી ઝોરડીઓની કતાર એટલે મુંઝવેની ચાલી. એક એક યાલીમાં સારા-ઝરીખ ને મધ્યમ વર્ગના સો સો અને એથીયે વધુ કુટુંબો રહેતા, વર્ષો પછી વર્ષો વીલાવતા, એથી સારી મેટી જગ્યા મળતી ન હોતી ને કદાચ લોકો એની જગર પણ નહોતા બેતા.

ધેંચુંની ઝોરડી મોયે માલે હતી. જ્યુ અધારિયા માળ વધતી ઉપર પહોંચ્યા. બેઠું તો લાંબી ને સાંકડી એવી ઝોરડી એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ચાલી

જતી હતી. એની બન્ને બાજુએ નાની નાની ઝોરડીઓ હતી. ઝોરડીમાં વણાંબ નાનાં નાનાં બાળકો દોડદોડ-તોડેન મસ્તી ને હો-હા કરતા હતા, દરેક ઘરનાં બાર-જાનાં એક-એ સ્ત્રીઓ હાથે કુણી સાફ કરતી-ચાક સમારતી અંદરોઅંદર અલકમલકની વાતો કરતી હસતી બેઠી હતી. કોઈ અપરિચિતને આવતો ભેટ પળવાર એ એને ભેટ રહેતી ને પાછી પોતાના કામમાં પડે-વાઈ જતી.

ઝોરડીને એક છેડે ધેંચુંની ઝોરડી હતી. ભેંચું તો ઝોરડી સાથે સાથે ઝોરડી નહિ પણ કાતરિયું ખાકનિ હતી. મકાનમાંલોકે બાલુ દેખાવ મુંદર કરવાની સાથે સાથે જુદી વાપરી એ જગ્યાને પાડિયાથી ઘેરી લઈ આગળ એક બારણું મૂકી એને રીતસરની ઝોરડી બનાવી બાંહે આપી હતી. એની અંદરની જગ્યા દિવાલોની નાકસને યાદ કરાવતી હતી. ધેંચુંની એક બેચ અને પચારીના વીંટામાંજ એનો અર્ધો ભાગ શેઠાક જતો હતો.

ધેંચુંએ કહ્યું—“ જુઓ છા ને! બારણું બંધ કરું છું એટલે જીવ ચલાવવા લાગે છે. દમ કુટાવા લાગે છે, અને ઉપાકું રાખું છું તો હાટમાં બેઠો હોઉં એવું લાગે છે. અથાણે અંકવાડિયું થઈ ચણું પણ કોઈની સાથે મેંની ઓળખાણુ પણ નથી થઈ. કોઈ બોલાવે નહિ, કોઈ વાત જ ન કરે પછી શું કરું? સમજ્યાને! અચેજ પણ કોઈ સમજતું નથી, બધા સદા બળારવા યુગાસ્તા ને. કહેા તો, આ રીતે માણસ કેમ કરતાં જીવી શકે? થાવ છે કે થા મારે અહીં નોકરી કરવા આવ્યો? કપારકે તો એવું થાય છે કે, બસ, અહીંથી ક્યાંક ભાગી જ જઈએ, પણ બાપુ એ ક્યાં? વળી લગાઈના કારખાનામાં નોકરી-પકામો તો જેલમાંજ પૂરી દે—”

એની વાત સાંભળી મનતા ઉપજી, તે કહ્યું—“ ચાલ ધેંચું, હું આપણે ઘેર જ રહેએ. મારી પાસે એક વધારાની ઝોરડી છે-નિસતે રહી શકીશ-વધુ કંઈ નહિ તોમે તારી લાબીએ સંધેલ ફાળ-ખાત તો એ ઠાણા પેટ પર પાગીશ જ.

આહવાદે એ નાચી ઊઠ્યો, પણ વિચાર કર્યા પછી એ બવરથા બરાબર ન લાગી. સવારે આંક

વાગ્યે તો એને કારખાને પહોંચી જવું પડે છે. કલાકનો ટ્રેઈનનો રસ્તો ને પછી અર્ધો કલાક પગપાળા ચાલે ત્યારે કારખાને પહોંચે. એટલે માટે ત્યાં રહેવા આવવું એને માટે શક્ય ન હતું.

એ દુઃખીત યર્ધને બોલ્યો—મારા નસીબમાંજ એમ હોય પછી શું કરું ? પણ બટુકદા, અહીં દને નથી રહેવાતું, તમે બીજે ક્યાંક એકાદ સા—સારી જગ્યા શોધી આપજો.—ત્યાં સ—સવાર સ—સાંજ એ ચાર બંગાળી વાતો સાંભળી શકું—ને ક્યારેક થોડાક માછલીનો વધાર પણ પામી શકું—”

તેં કહ્યું—એવું જ. મહેનત કરીશ, બાકી હમણાં સારી જગ્યા મળવી મુશ્કેલ છે. ને કાંઈ સારી જગ્યા મળીયે જાય છે તો એનું ભાડું હોય છે પંદર—વીસ રૂપિયા—પણ પાંચડી હોય છે ૧૫૦૦થીર૦૦૦.

થેંચું ભવાં જાંચા કરીને બોલ્યો ” પાંચડી ? ”...

હા, હા, પાંચડી. અર્થાત સોના કરતાં ઘડામણ મોંધું. ‘સલામી’ સમજ્યોને ! ગવર્મેન્ટે કાંઈકે ક્યોં છે કે મકાન માલિક ભાડું વધારી નહિ શકે. એથીજ પહેલેજ આપ્યા વિના ઠીક ઠીક એવી રકમ પહેલેથી જ લઇ લે છે. આ તો કંઈ બંગાળી શુદ્ધિ નથી—શુનરાતી શુદ્ધિ છે શુનરાતી.”

એ બોલ્યો—“ એ બાપ, એટલા રૂપિયા હું ક્યાંથી કાઢું ? મદિને તો માંક બધા મળીને.....

તેં કહ્યું—ના, ના, એની તારે ચિન્તા કરવાની નથી. જગ્યા ને મેળવી શકીશ તો વિના પાંચડી—એજ મળશે. પ્રયત્ન કરીશ દાદર, માને બંગાળી લત્તામાં. તારા નશીબમાં હશે તો એકાદી નાની એવી જગ્યા મળી રહેશે. પણ હું બહુ આશા ન રાખીશ, એટલું અહીંજ કહી દઉં. માટે અહીંજ રહેવું છે એમ માની ને જ અહીં રહેજો. ને એક બીજી વાત, ને અહીં આવ્યો જ છે તો અહીંની ભાષા શીખી જા, નહિં તો આમ ને આમ ક્યાં સુધી ચલાવીશ ! મળજો ચતાં એ બોલ્યો.—“ એ બરાબર છે, પણ બટુકદા, હું આ કિવચી મિચ્ચીની ભાષા શીખી શકીશ ખરે ? સાંભળતાં તો કદાચમાં ચોખા તડોતડ શેકતા હોય એવી લાગે છે આ ભાષા.—”

તેં કહ્યું—નવા નવાને પ્રથમ એવું જ લાગે. પણ પછી આવડી જશે. “ ચરિત્રન દેશે યજ્ઞચાર.”

નિરપરાધી શુનેચાર જેમ ફાંસીની સગા રવીકારે તેમ એ બોલ્યો—બલે, તમે બપોરે કહો છો ત્યારે એમજ...

એ દિવસે એને એની ઓરડીએ મૂકી હું પાછો ફર્યો. નકકી ક્યું કે પુરસદ મળતાંજ દાદર જઈ એને માટે એકાદ સારી જગ્યા શોધીશ, ત્યાં લણાંયે ભદ્ર આવશે છે, તેમના કોંકના કુટુંબમાં એક છુટી ઓરડી અને એ દેકે માછલી, વધાર ને ભાત એને મળે તેવી ગોઠવણ કરવી તદ્દન અસંભવિત નહોતી.

ત્યાર પછી બીજા કામકાજમાં થેંચું ને હું સાવ બૂલી જ ગયો હતો. પંખવાડિયા પછી એચિન્તો એ વાદ આવ્યો. બિચારે સ્વજન પરિચિત વિદોષો મુંબઈ ચહેરમાં તેલીયું શાક બાક ખાતો હેરાન પરેશાન થતો જાયે. મારી વાટ જ નેઈ રહ્યો છે ! પરતાવો કરતો હું એજ સાંજે દાદર ગયો. થેંચું ના નસીબે એક સારા કુટુંબમાં એને માટે એક છુટી ઓરડી તથા ખાવા-પીવાની જોગવાઈ સહેલાઈથી થઈ જાય તેવું લાગ્યું. જઈને એ કુટુંબના વડીલને મળ્યો. એમને ત્યાંજ રહેતા એક બોર્ડર એમની બદલી થવાથી બહારગામ જનાર હતા. હજી એમને જવાને પંખવાડિયાની વાર હતી, એ જતાં તેઓ થેંચું ને નકકી પોતાની સાથે રાખશે. વાત પાકી યર્ધ મૂકી.

એમને લણે લણે આભાર માનતાં હું જીભે થયો. મનમાં થયું કે જઈને થેંચું ને આ સુખદ સમાચાર આપી આવું. એ આશા અને ઉત્સાહમાં બીજા થોડા દિવસ નિરાંતે ખેંચી કાઢશે.

એને ત્યાં પહેલેચતાં રાત પડો મૂકી, એની ઓરડીમાં જઈને જોયું તો એ ખૂબજ આનંદ પામીને એક ચોપડી વાંચતો હતો. મને જોતાંજ એ આનંદમાં આવી ઊભો થઈ ગયો.

“ બટુકદા તમે કહી ગયા હતા ને ! જુઓ આ મરાઠીને પહેલો ભાગ શરૂ કર્યો છે. બપોપ ! આ તે કંઈ ભાષા છે, માત્ર પચ્ચરા ને કંકરાજ. ઉ—ઉચ્ચ—રતાં આંખો બહાર નીકળી પડે છે. પણ હું જે મહા-બિદી છું. બપોરે હાથમાં લીયુંજ છે ત્યારે પછી “કાં આ પાર, કાં પેલે પાર.”

દસીને તેં કહ્યું—“ વાહ ! ભાઈ વાહ ! પણ જોજો છે કેની પાસે ? ફક્ત ચોપડીથી તો નહિ શીખાય.

એ બોલ્યો. એની બોલવણ કરી છે. ૩૧ નવ-
રની યોરડીમાં બપોટગવ કરીને એક મરાઠી છે સારો.
મનના માણસ છે. મારા કરના બે ચાર વર્ષે મોટા
દરે; ખુર્-પુર્-ધ-ધ-પરેણ પછી બોલે છે-એજ
સિખવે છે, રવીન્દનાથના અનુમતી એણે વાંચ્યા છે
એટલે બંગાળી માટે એને માન છે.

રવીન્દનાથ, બીજું કંઈ નહિ તોયે બંગાળી માટે
આટલું તો કરી જ શક્યા છે. પરંતુ આમે એમની
જ ભવિના-નંગાળી હોય એટલું કહી અમારી
ખાતર-અરારત ચાલે ■

હું, ધેયુને જગ્યા મળવાના, તથા માછળીનો વધાર
અને સાત દેશ જમના અગ્રણી એ સમાચાર આપતા
એ આનંદમાં આવી જઈ એટલે તો તોતકા લાગે
કે એનો એક શબ્દ પણ સમજાયે નહિ. તે પછી
રાતે હું ધેર પાડી દેયો.

બે અઢવાડિયા પછી દારવાણા પેલા સજાને
જણાવ્યું કે પેલી જગ્યા હવે ખાલી થઈ ગઈ છે.
ધેયુની ઈચ્છા હોય તો એ આવી જઈ શકે છે.
ફરિને ધેયુને ત્યાં ગયો. એને એની નવી જગ્યાએ
ફરિને શામ થયેલા જોઈને પછોજ હું જ પીસી એણે
મનમાં હતું.

સાંજ થઈ ગઈ હતી દીવા પ્રગટી ચૂક્યા હતા,
ધેયુની યોરડી પાસે જઈને જરા ખચકાઈને હું ઊભો
રહી ગયો. યોરડીમાં નાની એવી એક પ્રિયલક્ષ્મી જમી
હતી. જમીન પર પાંચરેક માઢી પડેલા અને થાળી-
એક ચેરડો-મગફળી પડ્યા હતા, ને ધેયુ તથા એનો
મહાગાંધી મિત્ર તેના કૂદે ન સહન બેઠેલા જણાયા.
પુરખ ઠીંગણે પણ સ્વચ્છ જણાતો હતો; મોં પરથી
એ બુદ્ધિમાન હોમ તેમ લાગતું હતું; એની બાજુમાં
બેઠેલ સોના કપાળમાં કુમકુમના ચાંદો હતા અવળ
સવળ અદાર હાથની સાડી પહેરેલી એક સિન્ધ
બહુ રૂપાળી નહિ તેની જો ભરી હતી. આ-ચેરડો
લેવા લેતાં વચ્ચે વચ્ચે હસ-કોતુક સાથે જણા-
શિલ્પ પણ ચાલતું હતું. અને એજ દાષ્ટેન્ટ અને
બાવ વગરનું ચંદ્ર પરેવેલું એ એક વર્ણન જાણક
ધરમા ચા: ગાણુ દેવણું રંગવું હતું.

અને એનાજ ધેયુ જરાક ચામચાના ઢંકીને ઊભો
ગયો, ને પછી એના મિત્રો સાથે એણે બારો પગિય
કરાવ્યો.

આવો આવો બહુદા આ છે મિ. બપોટગવ
પાટિલ, જેને રિપે એ તમને તે દિવસે કહેલું ને તે
આ એમના પત્ની હસામર્ષ, આ જે નાનાં બાળકો
તમે જોઈ રહ્યા છે એ છે એમનો પુત્ર.

નવચિત સાથે સામસામા નમસ્કાર થાઈ
કરીને હું માઢી પર એક બાબત બોલે મહાગાંધી
ચુરક જરા મિત્રભાષી હતો, એની પત્ની પ્રતિભાસાળી ને
જુદુ દાસિની હતી મગધી સોમિયામાં લાજ કે પદાં પ્રજા
નયા-કેરિ નયા રહી; અભવદા પુરખ સાથે જી
લિના કહેવો હજારા જળવામાં એ ચતુર હોય છે
એ જોયું કે ધેયુ એ દમપતિ સાથે કુટુંબની જેમ
હજારાળી ગયો હતો.

પેલી બાળકની ફરાકુદ તરફ રોલેલ દષ્ટિએ
નજર રાખતો ધેયુ બે ક્ષેત્ર-કેવો પાછો છે આ ઊકરો.
—જેને યુડો કહીએ ને યુડો-એવો એક નબરનો
યુડો એ એવું નામ શું છે ભણે છે? વિદ્વા
જેને આપણે ત્યાં ‘બિટલે’ કહીએને તે ને એ મેલેથી
હતી પડેલો.

ચોક્કિય આ વાત-તે વાત ક્યાં પછી એ કહ્યું
—‘ધેયુ, પેલી દાદગરી જગ્યા હવે તારે માટે ખાલી
થઈ ગઈ છે—આવતી કાલે જ જઈને એનો કમલો
લઈ શકે છે.’

ધેયુ એમિલિનો અત્યંત અપીર બનતાં તોતકાવા
લાગેા એવું તોતકાપણ જરા સાન્ન પડ્યું. એ યું
કહે છે તે હું સમજી શકેલો એ કહેતો હતો—

“હું અદીજ ગહીય બહુદા, અઢી હવે મને
ફારી થયું છે. આમની સાથે સ-રનેલ થયા પછી હવે
અણો ઊ ને, હવે દમયા હું આમને ત્યાંજ ખાઈ
પીઉં છું. આ લોહો રોટી જાત બન્ને ખાય છે.
માસ-માલથી બેશક નરિ જ, પણ હવે હું એથી
ટેવાઈ ગયો છું. હંસાળાળી એવું તો સરસ ગણે છે કે
બસ; વાત ન પૂડી. બહુ ભવાં માણસ છે આ લોકો.
હું બીજો કયાવ નહિ અઢી બહુદા, નાકના તમને
હેરન ક્યાં—”

આ દર્શનયાન પેલો નાનો બાળક ધેયુની બેગ
પર ચડી ફરાક કરવા લાગ્યો હતો એને ધમકારના
ધેયુ બે (યો— ‘એઈ બિટલે! અઢી આવ, ઇકે-
ઇકે—”

હું સમજી ગયો ધેયુને હવે મમતા કે ચાદનાની
જરૂર નહોતી, એ એજ વસ્તુ હવે વધુ ગાઢ રવરપે
પામી ચૂક્યો હતો.

રાજકોટનું સાહિત્ય સંમેલન

સાહિત્યચાત્રી

સાહિત્ય પરિષદના સંમેલનમાં પહેલી જ વાર મારું જવાનું થયું. રાજકોટના સાહિત્ય-મેળાની વાત સાચ સામાન્ય માણસોને મેંએથી પણ સાંભળતો જતો હતો. જનનાનો કીક કીક મોટો સમૂહ હવે સાહિત્યના વિષયને પણ રાજકોટના જોડલા રસથી જોતો થયો છે એવું જણાયું. કાઠિયાવાડની ધરતી બીજી રીતે જીવનરસ હારી બેઠેલી અને રાજકોટથી જાગૃતિની જાગૃતમાં નિષ્ક્રિયતા તેમ જ નિષ્ક્રિયતાની લાગણી સેવી રહેલી, એટલે પણ સાહિત્ય જેવા, પોતાની માટીને જરા જોડેલી થી જીવનારા અવસર માટે આ ધરતીની પ્રજા આતુર બને એ સહજ છે. રાજકોટ પોતે પણ એક રસિક પ્રજાનું એક નગર છે.

× ×
×

અગ્રણી સાહિત્યકારોને માટે રોચને કાંઈ ભરચક મેળી, ધનપતાકા કે સરખસ જેવું કાંકમાઠવાળું સ્વાગત નહોતું એ વાતને એક વર્તમાનપત્રમાં સંમેલનની ફિક્કાશ અને પ્રજાની વિમુખતા બતાવવા ટાંકી છે સ્વાગત-સ્વધાર થી. યાદિકે જો ધાધું હોત તો પચાસ મોટ-રોના કાકાવાળું ધૂમધાકેદાર સમૂહ એ ચપટીકરમાં કાઢી શકત. પણ એ કંઈ શોભત ? સાહિત્યના સંમેલનમાં એવા કારોને સ્થાન જ ન હોય. સ્વાગત-સમિતિની મૂંગી મુલ્યવરમાથી નાના ને મોટા, અણીતા ને અજાણ્યા સર્વ મહેમાનો ઉતાવળ પર સાંતિપૂર્વક પહેંચતા હતા, અને પોતાનો તો ભાવ જ ન પુછાયો એવો કથવાટ કાંઈ તરફથી સંભળાતો નહોતો.

× ×
×

પ્રમુખો, શ્રી મુન્શી, શ્રી કૃષ્ણલાલ જવેરી વગેરે ચોડાકને બાદ કરતાં બાકીના તમામ મહેમાનોને માટે એક જ ઠેકાણે બહોળો, પૂરતો, સૌરાષ્ટ્રની લાક્ષણિક સરસરાગળો ઉતારો હતો. ત્રણે દિવસ તેઓ સર્વને ચોવાસે કલાકનું સહજીવન મળ્યું હતું. સાચા સંપર્કને માટે સારો એવો અવકાશ હતો. છતાં કેટલાક ભાષ્યો

સંપર્ક ન થઈ શક્યાની ખૂબો કેમ મારે છે એ સમ-જમાં આવતું નથી. સંપર્ક તે કહેવો કેને ?

× ×
×

પાંચ પંદરને બીજો ત્રીજો ઠેકાણે રાખવામાં આવ્યા એ સ્વાગત સમિતિની અમરડને આભારી હોય તો તો કંઈ કહેવાનું નથી. બાકી ઈષ્ટ તો તેમને પણ સૌની વચ્ચે જ ઉતારવાનું હતું. સમગ્ર તો બધે એટલી જ સારી હતી.

× ×
×

આ સંમેલનના પ્રમુખસ્થાનને લગતી આગલી અખબારી ચર્ચા છેક રાજકોટ સુધી પહોંચી કાકા કાલેકર પર પોતાની કંઠંગી છાયા ઢાળતી હતી. સંમેલનની આગલી સાંજે શ્રી મુન્શીએ કોનોટ હોલમાં સુન્દરાતની અસ્મિતા પર લાપલ્સ આપ્યું, પછી કે. હરિપ્રસાદ બોસ્લા, પણ તે બેઠેએ બીજાં કેટલાંક નામોનો નિર્દેશ કર્યો ને કાકા કાલેકરનું નામ જ ન લીધું ! બેલા ઇરાદાથી રતો ! આવો અભિપ્રાય છેક છાપામાં અફળાયો. કેટલું વિચિત્ર કહેવાય ? બિચારા કાકા તો હિતરસીઓના હાથે જ કંઠાઈનાં મુઠાયા. મિથ્યા કુતર્ક દોડાવવાની પૂર્વગ્રહણિત આ મનોદશા સાહિત્યરસને સૂકી નાખનારી છે.

× ×
×

પૂરા ત્રણ દિવસનો સમય, એ તો કાંઈ પણ આપા સંમેલનને માટે, પોતાનાં ધાર્મિક કામો આટોપી લેવાને માટે પૂરતો ગણાય. જ્યાં પ્રમુખોનાં ભાષણોના વાચનમાં કેટલું પહેલું કુંભાણ, વિષયવિચારણી સમિતિમાં કરતી પહેલી ઉતાવળ, લેખકો સાથેના પ્રમુખ-મેળાપમાં પૂરી પિછાનનો પણ અનવકાશ, પત્રકારો સાથેના વાર્તા-લાપની પણ છીછરાઈ, અને એ સૌથી વધુ શોચનીય એવો નિર્બંધ-વાચનનો લૂછલૂછ પતાવવો પડેલો કાર્યક્રમ :

સચેનનના ગ્રેમીન્જોની વિદાયમા આટલી ભાગતોએ
'રૂઢી ગયું' એવા અસંતોષની કણી મુકી આપી હતી

x x
x

લગનમા એમ છાજ આવેલાં કનવો મારફ
મા-માટ વગેરે એક પછી એક કિયાની ધમધક
અનારીને માઠ મીઠ જાન ઊઘાડના ટાણા પર પહોંચી
શકાય છે, ને પેની કન્યાને તો ખાપડીને મા બાપ બાઈ
બહેત નિરતિ મળવા પામતા નથી, તેમ રાજકોટ જ એ
લગનાં લાણુ સદેશ-વાચન, ખારસા સાત પ્રયુષ્ઠ-ટોકા,
પ્રારભિક સગીત-ગાનોના લાગાં લપસો દર મચવાળા
મધ્ય પ્રદર્શન ઉઘાડવા તો રહે પડે રોકે સગીતના
તાન અને મઝનના શૈશ પાદપૂર્તિઓનો કાર્યક્રમ તો
ભિસાઈ જાયે ગઝન કહે કે 'મને નહિ સાજાણો
ને જશો કયા !' આશુર્થે વિચિત્રા કાકેરી વગરવની
ધોડાપથી ધારા છૂટી તેણે તો પછી તાળીઓ પર
તાળીઓના મગકો દીધે રાખ્યા—

મતલબ કે આવી પરચુરણુ ભાગતોને હુકમી
નાખીને વિષયવિચારિણી તેમ જ નિબંધ-વાચન એ જે
શ્રુએ મારેલાને કંઈક ખુલે કરી રાખ્યાં હોત.

x x
x

વિષય-વિચારિણી આપણે જુદી ભરી નકાઓ
કાળમેપ કરીએ છીએ તેને બદલે એ સજા ને
ખુ ના અધિવેશનની સ્થાને જ એસે તો સમપના બચાવ
કરતા પછુ મોરો સજા તો આ છે, કે બહેર જનતા
એના મમમા રસ લઈ રોકે શ્રોતાજનોને બેસક
અર્થમાં બાજ લેવા ન દેવો, પણ એમને અર્થાં ભેવા
સાજાળવા દેવી આમા ખાનગી તો કહ્યું હોતું નથી
અર્થાં હોય છે-અમવા બની રોકે છે—રસભરી આમ
જાહેરની સમક્ષ અર્થાંધને પસાર થઈ ચૂકેલા આ કમ
વેતે માત્ર વિધિ રૂપે અધિવેશન પાસે મૂકીને વગર
અર્થાંએ જલદી પસાર કરાવી રાકાય શ્રોતાજનોને
સાપી છણાવટ ભેવા સાજાળવાનું મળી રહેશે આને
તો ઉભયપક્ષી વિચારદર્શન બહેર અધિવેશનને સાપડતું
નથી પ્રસ્તાવ અને ટેમ એ બેઉ કેવળ ઔપચારિકતામા
સરી પડે છે

x x
x

નિબંધો એ સાહિત્ય પરિવહન છેવળ થોડાં
અધિવેશનો મધ્ય સાવકા-કહેા કે નધણીઆતાં સતા
નોની સ્થિતિ ભોગવે છે તથાપિ બીજી વાનુએ
નિબંધો એ ગુજરાતી સા પ ની અવવ ફનખુલિ છે
રાજકોટ સચેનનનો જ હાખલો લખ્યો દોઢ બે મહિ
નાની દૂરી સુલ્લ છતાં સાક ઉપર નિબંધો આપીને
સાદર થયા તેમથી માત્ર બાર-તેરને બાદ દેવા પડ્યા,
બાકીના બધા નિબંધ-સમિતિને (જે દરેકા અને
વિદ્વાનિષ્ઠ સજોની બનેલી છે) ધોરણુપાત જણાયા
તેમાના અલ્લરેકની રમમય પછી રજૂઆત કરવાનું
હયું, પણ શ્રોતાઓ હતા ફક્ત સાકા પડર

x x
x

થોડાં થણા નિબંધોનું આનુ અભ્યાસમુખ્ય
સાહિત્ય ને પરિવહન હાયમા વિનામૂ પ મુકાઈ
મયુ તેણે ઉત્સાહ રાખવા નેમ્મએ લખનારાઓને બનર
હોય છે કે એમની કૃતિઓની પ્રસિદ્ધિ કોઈ અનિશ્ચિત
જાવિતા હાયની વાત છે કેને માત્રમ કાચ એના
કાચળ છતાંતજ નજરમા જે નજ પડે ! વિદ્વાનોની આવી
સલાવના છતાં પણ થોડાક અભ્યાસનિયોએ
પરિવહને શિરે થોતાના ચિતન-પ્રુબોનો નિષ્ક્રમ
અભિધેક કર્યો

x x
x

એ થોડાકને જનજની સામે ઓળખાવવા
નેમ્મતા હતા એ નિબંધોના વિષયોની નામાવલિ પ્રક
મવી નેમ્મતા હતી એમને કોઈક એક ઠેકણે
એકકા કરી પ્રુખ્ય સાહિત્યકારોએ સ પકે બાંધેા
નેમ્મતા હતા, પીક યાનકી નેમ્મતા હતી એમને
સમઅવજ નેમ્મતા હતું (જે થી મુનશીએ પત્રકારો
સાથેના વાર્તાવાપમા કહેલું) કે પરિવહ થાસે એના
અથેના દગનામાથી વિષયવાત તારણુ કરીને મધ-
પ્રસિદ્ધિનું કામ, મગળની સરકારી છટ થતાની વારે જ
હાય થરવામા આવશે

x x
x

તેને બદલે અહીં જન્મુ મુડી અમરણીએ આલ્યા
મધ્ય કોઈક મુદરખને નોતરે અઢાપણી પીવા, બીજી

દરોહના થોડાક રોકાઈ ગયા તે દિવસની વિષય-
વિચારણી માટે ઠરાવો ઘડવામાં, પ્રયુખનો ખુરસી
આવી વેળાના ભાંગ્યાના ભેરૂ જનનારા ડો. દરિપ્રસાદને
સોંપાઈ, એનું કામ હતું નિયંત્રકારોનાં ગળાં પર
છરી ફેરવાવું! એ સિવાય ખીછ કઈ રીતે આ
ક્રિયાને વધુથી શક્ય? અહાર જાણે એમના નિર્ણ-
ધોના સાર કહી દેરા દસ દસ ને પાંચ પાંચ મિનિટ
અપાર્થ હતી. એટલા દરમિયાન પણ આ તેજેવધને
પામેલા ભાઈઓએ ધીરજથી રજુઆત કરી.
વિષયોનું વૈવિધ્ય પણ એમાં દેખાતું હતું. સીધી રીતે
જેઓ સાહિત્યક્ષેત્રના કલમનવેરો ન હોય, ઈતર
પ્રવૃત્તિ કરતા કરતા વાઠમયને ભજતા હોય, અને
પરિપક્વ પ્રત્યેની જૂની અનુરક્તિથી પ્રેરાઈ પોતાના
કૃષ્ટ વિષયને અભ્યાસ-નિષ્કેષ વર્ષે બે વર્ષે આપતા
હોય, તેઓની મણુના માટે કમમાં કમ એટલું તો
આવશ્યક છે, કે એમની રજુઆતને ટાણે અપ્રણીઓ-
ની હાજરી રહે.

×××

કામળને અભાવે આ નિર્ણય-નિધિ ઉધઈ ખાતો
નહિ તો પણ રનોટાતો પડ્યો રહે, એવોજે જરૂર
નથી. કામળની અછતનાં આ વર્ષોમાં ગુજરાતના
પ્રકાશકોએ સારા નરસા વાચનના ઢગલા ને ઢગલા
બજારમાં ઢાલ્યા છે: પ્રકાશકોને પોતાની પાસે તેહાવી,
લોનો આપી, અગર અમુક પ્રતો ખરીદવાની શર્તે
પરિપક્વ તેમના દ્વારા કમમાં કમ એવા નિયંધે તો
પ્રકટ કરાવી શકી હોત, કે જે (૧) જનરુચિને હળવું,
પચ્ચકર ચિંતનગદ્ય પૂરું પાડતા હોય, અથવા તો
(૨) અભ્યાસક્રમમાં મુકાવા લાયક વાચન પીરસતા
હોય.

×××

ઠરાવો પૈકી સૌથી વધુ અગત્યનો ઠરાવ ગુજરાત-
ને માટે 'એકજ' યુનિવર્સિટી હોવી જોઈએ-અર્થાત
એકથી વધુ ન હોવી જોઈએ-એ લાગ્યો છે. આ
ઠરાવની જરૂર પડી તેનું કારણ એક વૈદ્યદરા રાજ્યની
અને ખીછ કાઠિયાવાડની, એવી જુદી જુદી વિઘા-
પીટી સ્થાપવાની કેટલીક દિશામાં મથામણો ચાલે

તે છે. ગુજરાતની અર્થક્રાંતિને ઉચ્છેદનારા આવા
પ્રવાસોને રથાન ન રહેવું ધટે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું
રથાન રાજસ્થાની હિંદમાં નહિ પણ રાષ્ટ્રીય હિંદમાં
જ હોવું જોઈએ. વિચ્છેદવાદી સંકીર્ણ દશિમિન્દુઓ
આ આરાયની વિરુદ્ધ કામ કરી રહ્યાં હાલે છે. નહિતર
આ ઠરાવની જરૂર ન પડત.

×××

ભારતવર્ષની પ્રાંતિક પુનર્વિઠનામાં ગુજરાત પ્રાંત-
ની નીચે આજનાં ઈડર, ઉદેપુર ઇત્યાદિ પશ્ચિમ
રાજસ્થાની પ્રદેશોનું સંયોગીકરણ થાય તેવો ભલામણ
કરતા ખીજ મહારવા ઠરાવને બે ખાલુઓ છે. આ
રાજસ્થાની પ્રદેશોની તળપદી બોલી મૂળે તો જૂની
ગુજરાતી અગર પશ્ચિમ રાજસ્થાની છે તે સાચું,
અપારે તે પ્રદેશમાં બોલચાલની જે ભાષા છે તે
ગુજરાતી સાથે લણું સામ્ય ધરાવે છે તે સાચું, તે
પ્રજાઓનાં કેટલાંક સાંસ્કારિક જીવન-અંગો ગુજરાતીને
મળતાં છે પણ સાચું, અને આજના મુખર્ષ
પ્રાંતમાંથી મહારાષ્ટ્ર કર્ણાટક ઇત્યાદિ પ્રદેશોની જુદી
પ્રાંતરચના થતાં ગુજરાત એટલું બધું ફીણ બની
જશે કે એની અંદર પશ્ચિમ હિંદનો પ્રદેશ-ઉમેશ
થકા વગર તો એનું આર્થિક, રાજકારણી તેમજ
સાંસ્કારિક જીવન નહિવત્ બની જશે એ પણ સાચું.

×××

છતાં તેમના પર ગુજરાત પ્રાંતનો આગવો દાવો
લાવતા પહેલાં આટલું તપાસવું જરૂરી હતું: એ
પ્રદેશોની સાહિત્યભાષા હિન્દી છે, અર્થાત તે પ્રદેશો
હિન્દીભાષી પ્રજાસમૂહની સાથે સંલગ્ન બની ગયા છે,
તેમાંથી છટી ગુજરાત તળે આવવાની ઇચ્છા તેઓ
પોતે સેવે છે ખરા? માત્ર બોલચાલની ભાષાના
થોડા જૂનવાણી સામ્ય પર આ ઠરાવનું મંકાણું
નહોતું થવું જોઈતું. આજે એ પ્રદેશોને જો ગુજરાત-
માં મુકાલામાં આવે તો શું પચીસેક વર્ષના ભગીરથ
પ્રયત્ન વગર તે પ્રદેશોની પ્રજા આપણા અભ્યાસ-
ક્રમ, સાહિત્ય વગેરેમાં હરોલઅંધ બની શકે ખરી? જુદી જ અસરો હેઠળ ઘડાયેલી રંગાયેલી વર્તમાન
ગુજરાતી વાણીને અને તેના વાઠમયને અપનાવવાનું
એ પ્રજા માટે કયારે શક્ય બને?

×××

ખીલું, આપણી આ માગણી વિશે હિન્દીમાંથી પ્રમાણ આપો આપણે ? પ્રતિરૂપમાં તો નહિ જાણી પડે ? તકરારે ચડી જતાં વાર ન લાગે તેવો આ પ્રશ્ન છે. માટે ખરું જોતાં તો એક સમિતિ નીચી આ પ્રેરણાના સંપર્કમાં ઘોરવા જરૂર હતી.

× ×

ત્રણે રાત્રિએનો સ્વાગત-સમિતિએ રંજન-કાર્ય-ક્રમથી ભરચક રાખી હતી. કચવાટ સાચો છે કે આગ આતશબાજી થાય છે, અટકાવે ઉપજે છે, રંજનનું પ્રમાણ ઘટવું જોઈએ, અલબત્ત રાજકોટની ત્રણ રાત્રિઓનું રંજન, એ કંઈ ફેલાઈમાં લેવાય છે તેવું સરવું મનોરંજન નહોતું. એ તો એના શબ્દાર્થ અનુસાર રસિક હૃદયોને રંગો દેનાર સાર્વત્રિક રસાસ્વાદ-સામગ્રી હતી. મુખ્યકર્તા સરખી શુદ્ધ વાક્યમયશી સરકુલ નાટ્યકૃતિ, તેના આપણા એક શિષ્ટે ઉતારેલો વિવેકપુરસરનો શુભરાતી કલાદેહ, અને તેને તેના મૂળગત હાવબળન સાથે ખૂરેખૂરી રીતે પ્રકટ કરતું, એક જાણીતા નટપદે આપેલું નવલ રંજનવિધાન, એ કંઈ પ્રચલિત હીનાઈમાં રંજન કહેવાય ? લોકકવિ દુસલાઈ કાગે સંવિચેન ગાંધી સંભળાવેલી વિવિધ-રસકરી એની પોતાની કાવ્યપ્રસાદી કે એણે પ્રાકૃત જનોથી લાઇ સાદારવશી લગી સૌને રસોદ્ભવિત કર્યા, તે એકંદરે આદરપાત્ર હતી. કાવ્યોએ રાસમાન તેમજ નાટ્યલિપ્ય દ્વારા જે લોકગીતો રજુ કર્યા, રાજ્યદુષ્ટાધારી નાશમાવાઓ, અજનીનો તેમજ કંઠાળની મામવનિતાઓની કુમારભારી જોમળી, દેહ-પ્રાણને જંદાઈમાન કરી મૂકનારી, મળતાં મળાનો દલકે ગાળી હવાનો નાશનારી વૃંદ-લીલશી, એ બધાની સુચોવિત રજુઆત પાછળ સ્વાગત સમિતિના સુદ મજાનોતો એકમાત્ર આશય સોરઠી ધરાનાં તળપદાં રસગોના શુદ્ધ નમૂના મહેમનોની સામે મુકવાનો હતો, ને તે હેતુ ઠીક ઠીક સફળ થયો છે.

× ×

વાડ મળના લલિત પ્રકરની નેમ, તમામ ચર્ચા વિચેનને અંતે તો, માતાવ-હૃદયને પ્રત્યક્ષપણે શુદ્ધ સાર્વત્રિક રસોદ્ભવો ભરી આપવાનો છે-ને રહેશે. કાવ્યવિચેન તો સાધન છે, સાધ્ય તો છે કાવ્ય-

પુરસ્કરણ. એટલે વિચેનનો કસોટીએ શુદ્ધ રસવડી કરે તેવીજ વસ્તુ-રજુઆત કરવી એ આવાં સમેલનોમાં ઉપકાન્ક કામ છે. કારણ કે એટલા પ્રમાણમાં આવાં સમેલનો મેળા-વરદણ ધારણ કરે છે, તેટલા પ્રમાણમાં એણે જનમેળાને સાહિત્ય-રસ સીધો, કોરી ભરી પાનો રહે છે. સાચાં રંજન દ્વારા જનહૃદયને વિના શબ્દે કહી દેવાય છે, કે આનું નામ સાહિત્યકલા. 'રંજનની પ્રસાદી પીરસવામાં રાજકોટના યજમાનોએ સ્થાપી આપેલું બેસું' ધોરણ એ હવે પછીનાં સમેલનોમાં નીચું ન પડે એટલી ચેતવણી. કારણ કે રંજનને ને ટાપલાવેલાને ખાતું છેડું નથી હોતું.

× ×

સાહિત્યકારોને આ રાત્રિસમજનો ખીલો કોઈ વધુ સારો ઉપયોગ કરવાની ધમકા હોત, તો તે માટે ફરી અંતરાય નહોતો. રંજનના કાર્યક્રમે તો જનતાને માટે આદ્ય કરત.

× ×

પ્રદર્શન વિશે કંઈક લખું એમ થાય છે, કે. મંગળસિંહ અને રવિભાઈ રાવળ, વગેરે મૂંઝા મૂંઝા જેના આયોજન પાછળ અવિધાતપણે દિવસરાત દટાઈ ગયા હતા, મંચ પર માત્ર ફરજ પૂરતાં ડાકવા ઉપરાંત તેઓને જેની માવજત આટે નવરાસ કે મોટાંઈની તથા નહોતી. તે પ્રદર્શન સાહિત્યનો પથ અજવાળતાડું હતું એમ ખીલઓ કહે છે, ખાતું તો મંદ જામ્ય હતું. માંદગીને લાઇ જોવાયું નહિ.

× ×

×

બીજું એક તરત્ત વો મારે આશની જોવું હતું. એને મેં સતત શોધ્યા ક્યું. આજ સુધી સાંભળતો હતો, કે જ્યાં જ્યાં ઓ. મુનશીનું વચ્ચેવે હોય છે ત્યાં ત્યાં એ હોય છે કુમકુમી વજાડનારા ને બીજા બધા હોય છે આકાનો દયાળા. રાજકોટ સમેલનોમાં એ સ્થિતિને મેં જાણી નથી. સ્થા. સ. એના અધિકારપ્રદેશમાં નિરાશાધિત કામ કરી રહી હતી, બીજા સમિતિઓ પણ નિરંતરાય વર્તતી હતી, કરાવો ધડનારાને કોઈ ધોણવતું નહોતું વિ. વિ. સમિતિમાં મુનશી પોતાનો દરજ્જો રજુ કરવા ઉપરાંત કાંઈ

રૂઢિતા દબાવતા હોવાનું બોલું નથી, દિવસ રાત સક્રમ તેટલા કાર્યક્રમોમાં મંચ પર બેઠા જ હોય, એક અપવાદ સિવાય સંમેલનને છોડી અહીં તહીં ભાષી ગયા પછી નહોતા. અગાઉના કરતાં ઘણા ફેર પડ્યો જણાય છે.

શાયલોકની મોઢું આ માનવી પણ 'more sinned against than sinning' તો નહિ હોય? આ માણસમાં કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિના પ્રવર્તકમાં હોવા નોંધતા યુજોની સાથે તે તે યુજોના અધિષ્ઠા જેવી અનિવાર્ય બની રહેતી ન્યૂનતા પણ બને હોય, તે તે સમાધાનને પાત્ર વસ્તુ નથી શું! કેનામાં નથી?

x x x

વિદાય થતી ટ્રેનમાંથી પાછળ ડોકાઈ રહેતાં પાંચ સાલ માનવ-શરીરો યોગાની માફક અંધારમાં ઓગળી ગયાં. મન હાગણીવશ બન્યું એ હતો સ્વા. પ્ર. શ્રી રમણુદાસ યાજ્ઞિક, અને એના એકનિષ્ઠ સાથીદારો. અનાજની અછતના આકરામાં આકરા મહિનામાં, દોઢ જ મહિનાની નોટીસે સા. પ. સં. નો આવડો

મોટો મેળો બોલાવવાની અને એ મેળાની દરેક બચ્ચિને સમક્ષાએ સાચવવાની છાતી તો યાજ્ઞિકની જ ચાલે! કંઈ કુનેહથી એણે આ સરભરા-સામગ્રી અને ખરચની મોટી રકમ એકઠી કરી હતો, કેટલાં મોઢાં બોલાવ્યાં હશે, કેટકેટલી કાળી ધોળી દાદીઓમાં હાથ નાખ્યો દશે, છતાં કેમ કરીને એમણે સંમેલનને દાતાત્રંદની તેમજ રાજ્યની માઠી અસરોથી બિલકુલ મુક્ત રાખ્યું હતો, એ તો કદાચ નેપથ્યની જ ખાખત રહી જશે. વડોદરાવાળાઓએ શીખવા જેવો આ ખાડ છે. પણ યાજ્ઞિકની કાબેલિયતનો આંક તો એણે પોતાના રાજકોટી કાર્યસાથીઓમાં જ ટીમ-રિપરિટ ખડો કર્યો હતો તેમાંથી ઉકેલાય છે. એ સાથી-શૂચની પણ કુનેહ, સિસ્તપાલનવૃત્તિ ને સહનશીલતા કંઈ ઘોડી નહિ હોય. એમની પુખ્તી તો આ હતી—આમરિલો-પન! તેઓ ત્રણ નેપથ્યવિધાનમાં જ મરગૂઢ હતા. યશ શાખાસીની વહેંચણુ ટાણે હાર પહેરવા એક પણ એક લાંબી ઘઈ નહોતી. એ હતો સાચો સાહિત્ય-રંગ. પ્રેમે અને ઉમંગે ઝલકતા ઝલકતા તેઓ સર્વ સંમેલનની સફળતા પાછળ મચી રહ્યા હતા.

‘ન્યુઝ ઓફ ધી વર્લ્ડ’

જિંદગીનાં છાપાના વેચાણ પરના સુહૃદ્ધાવીર અંકુરો વાલેવરમાં ઉઠાવી લેવાના ખરીના ચાર અઠવાડિયાનું પોતાનું સરેરાશ વેચાણ અઠવાલિયે ૭૪,૧૨,૩૮૩ નકલોએ પહોંચ્યું છે એમ લંડનના રૂઢિવારિયા આપ્તાલિક ‘ન્યુઝ ઓફ ધી વર્લ્ડ’ બહેરાત કરી છે, અને એના દાવો કર્યો છે કે દુનિયાના કાલ પછુ છાપાં છતાં પોતાનું આ વેચાણ વધારે છે. ‘ન્યુઝ ઓફ ધી વર્લ્ડ’ (દુનિયાના સમાચાર) નાં ધક્કાંપક્કાં પાંખાં બસુસી ઠવાઓ અને રમતગમતની ખબરોથી ભરેલાં હોય છે,

પહેલું વોળાવું

[સાચી ઘટના]

અવેશ્ય ૬ મેઘાણી

‘કાંકર છે ઘેર ?’

એવી પૂછપરછ કરતા બેત્રણ વેપારી મુસાફરો ચરે તરના પડોળી નામે ગામડાના એક ધારાળાને ઘેર આવી ઊભા રહ્યા સાજ નખીને અધારુ થઈ ગયું હતું.

ધરમાની બાપુએ બહાર આવી કહ્યું કાંકર તો ખેતરામાં ગયા છે હમણાં આવવા નોંધ્યે શું કામ છે ?’

‘અમારે એમનું વોળાવું નોંધતું હતું અમે ખભાત જઈએ છીએ.’

રેલગાડીના પાટા આશુદ્ધ સુધી જ હતા ખભા તની ટ્રેન થઈ નહોતી તે સમયની આ વાત છે મુસાફરેને આશુદ્ધી ગમત કરતા પડોળીને પાદર રાત પડેલી, એટલે કોઈક વિશ્વાસપાત્ર વોળાવિયો નોંધતા હતા ને ગામમાં કાંઈએ આ ધારાળાનું નામ આપેલું બાપુએ ખાટો કાઢતા કહ્યું

‘એસાને હમણાં કાંકર આવશે’

વધિક વેટમારુઓ એ ધરની પરરાજામાં ખાટલા પર ધરધણી ગરાસીઆની વાટ ભેતા બેઠા હતા ત્યારે થાભથી પાસે ઊભો ઊભો એક કિરોર છોકરો મૂંગો મૂંગો આ મુસાફરો અને માની વચ્ચેની વાત સાંભળી રહ્યો હતો તેમજ મહેમાનોને નોંધ રહ્યો હતો.

થોડી વારે એ છોકરાએ પૂછ્યું મારા બાપા વિના ખીજનું વોળાવું શું ના ચાને ? અને વોળાવામાં ના વાંધ જાયો ?’

મુસાફરોએ દીવાને કામે અજવળે આ છોકરાની સામે નિહાળ્યું હંમર ચૌકેક વર્ષથી વધુ ન લાગી મેઘાથી માતું ધાવણ ફેરતું હોય તેવી કુમાસ હતી હેડ પર.

સાથે ગાડુ હતું ગાડામાં છેક મુખધથી રળી આણેની કમાઈ હતી પડોળીથી ખભાત સુધીની વેરાન વાટ રાતમાં ને રાતમાં મપવાની હતી વચ્ચે ધારાળાના કાંકરનાના, ખાટલુચાકાના નોંખાં મળે આવતા હતા.

તેમનાં હવ્વપચ્ચ મન સમજી મણેલો છોકરો બેઠો ‘હું થયું મારા બાપાનો છોકરો છું એનું નામ લીધે મારા વોળાવાને માઈ ના બ્યવરે ચાલો આવું.’

આશુ ત્યારે લઈ અમારે વ ખીજુ શું કામ છે ?

છોકરો ધરની અદર જમ જરાવારે બહાર નીકળી ત્યારે એની કેડયે તરવાર હતી, ખભે તીરનો સાથ અને કામકા હતા ‘ચાલો’ કહેતા મુસાફરો ઊંઘા

ને થોડી વાર પછી ગાડુ બ્યારે ખભાત બાજુ પડોળી ગામની સીમને કાપવા આશુ ત્યારે અહીં ધારાળા કાંકરને ઘેર વર-બરી વચ્ચે ગરમાશરમાં ચાલતી હતી.

સીમમાંથી ઘેર આવેલા કાંકરે રાટલો ખાવા બેસતા પૂછ્યું ‘છોકરો ક્યા ?’

‘એ તો ગયો વોળાવે’ સ્ત્રીએ જે બન્યું હતું તે કહી સભળાવ્યું.

‘શી વાત કહે છે, મૂરખી !’ ધણી તપી ગયે, એટલા નાના ઊંચાને તે આવી કાળી રાતે વોળાવે બેઠો.’

‘અમ ના રેલું’ શું તમે એકલા જ વોળાવું કરી બેલો, ને મારો છેલો નહિ !

ઝેરીના બોતવાથી કાંકરે વધુ તાપ દેખાડ્યો, ને પોતે રાષે બરાચો હોય તે રીતે અર્થે લાલુથી લીડી, હાથ વીછળી, ધર બહાર ચાલ્યો ગયો ત્રણ ચાર જે બેઠીઘરો હતા તેને કહ્યું કે ‘ચાલો તો લગી તરવાર ધારીઆ લઈ લેલે ભેડે એક તાલ નેરો છે’

ગાડુ તો શાકુમર મુસાફરોને લઈ રાતની નીચ દાદાસમાં હળવે હળવે વાટ કાપતું જતું હતું પેલો વોળાવિયો છોકરો ગાડાની પધોરે પધોરે થયું માર્ગે નહિ ખેત માં, થોડે ઊંડે ચાલ્યો આવતો હતો (વોળા વિયો ગાડાથી દૂર જ ચાને, મારણ કે ગાડા પર મ્દી બે ધાડપાડુઓને હુમનો થાય તો ગાડા નેડે પોતે થયું ધેરાઈ જાય તો તો ચર્ચ રહ્યું એ લાકડાજ બને છે) છેડે કોઈ ન બાલે તેમ ચાલતો હોય, તો હુમવાખોલો પર દુરથી તીરોને મારો ચનાવી શકે.)

એકએક ખેતરોમાંથી આડા ફંટાઈને વળુચારે શખ્તોએ અંધારામાં ગાડાને આંતરું અને હાકલ પાડી : ‘ બિલુ’ રાખ ગાડું.’

ખેતરમાં ચાલતા આવતા વોળાવિયા છોકરાએ છેલ્લી સામે હાક દીધી : ‘ ગાડાથી છેટા રે’ન્ને. જો ગાડાને મારું વોળાવું છે, ને મારા બાપાનું નામ... ..હાકાર છે.’ એણે પિતાનું ભણીતું નામ જણાવી દુહાઈ દીધી.

‘ હવે એસ્ય એસ્ય... ..હાકારની છોકરી !’ એવા કદાક શખ્તે ગાડું આંતરનારા સુખ્ય આદમીએ છોકરાને બાપ સમાણી ગાળ દીધી.

‘ બાપા !’ છોકરાએ સામેથી જો જવાબ આપ્યો તેના અવાજમાં નવીન ભાતની કુમરી હતી. એણે લૂંટારાનું ગળું ઓળખ્યું હતું. ‘ બાપા ! કહું છું કે

ગાડેથી છેટા રે’ન્ને. આ મારું પહેલું વોળાવું છે, કહું છું, છેટા રહેન્ને.’

એ નજીક ને નજીક આવતા અવાજની ફરી પાછી ઠેકડી કરીને ગાળ કાઢનાર લૂંટારાએ ગાડાના આગલા વાગમાં બિલા રહી બળદનાં બેતર છોડી નાખવા એક હાથ બંધો કર્યો.

ધ.....હ : એ બંધા થયેલા હાથના ખાવડા પર એક તરવારનો ફટકો પડ્યો.

લૂંટારાનો હાથ છેલ્લઈ ગયો હતો; અને વોળાવિયો છોકરો ખૂંટી તલવાર સામે ખડો થયો હતો.

એક હાથ ખભેથી લપડી રહ્યો હતો, ત્યારે બીજા હાથે લૂંટારાએ છોકરાનો બરડો ધાબડ્યો.

‘ શાખાસ દીકરા ! પહેલું વોળાવું કરી ભણ્યું.’

ઓસ્ટ્રેલિયાની મોંઘવારી

લઢાઈને કારણે આવેલી મોંઘવારીએ ચીજવસ્તુઓના ભાવ એટલા બધા વધારી મૂક્યા છે કે લઢાઈ પહેલાંના વર્ષની સરખામણીમાં હિંદી પ્રજાના જીવન-ખર્ચમાં ૩૦૦-૩૫૦ ટકાનો વધારો થયો છે. ત્યારે ઓસ્ટ્રેલિયન સરકારે કરેલા ભાવ-નિયમનના કડક અમલને ખરેખર એ દેશના જીવનખર્ચમાં માત્ર ૨૨ ૧/૨ ટકાનો વધારો થઈ શક્યો છે.

કાવ્ય અને સાહિત્ય

રામનારાયણ વિ પાઠક

[મતાકથી ચાલુ]

પતિપત્ની વચ્ચેનો પ્રેમ બાળકો તરફનું વાત્સલ્ય, એ માત્ર પ્રગતિનું ચતુર્વિધી કુસ્તરની જુદી જુદી તરફીએ છે એમ માનતા, તે તે ભાવો યાનત્ય પામતા નથી અર્થાત્ વિજ્ઞાની પ્રકૃતિથી વાસ્તવિક રિપતિનો ખ્યાન વધારે ચોક્કસ થતા, તે તરફનો જુનો ભાવ અવશ્ય બંધ પડે એમ ખાતર નથી

પણ એથી પણ વિશેષ તો એ છે કે કાવ્યનો ભાવ એવો જીવંત હોય છે કે વાસ્તવિક રિપતિનો ખ્યાન ફરી જતાં પણ એ ખ્યાનને અનુરૂપ થઈ રહે છે એ આગળ મોરિસ મેટરવિકનો સાકરની દેવતાનો દાખલો આપ્યો અને ત્યાં તેના વિલક્ષણ સ્વરૂપનો પ્રુનાસો કે સમર્થન, તેમાં બ્યજનથી સમજાતી વિશ્વભરા શક્તિથી ક્યુ હવે હાથના પાંધા વિચારકો જગતમાં ઉપર કે એવી ફોર્મ વિશ્વભરા શક્તિને માનતા નથી વિદ્યાન સ્પષ્ટ કહે છે કે આ દુનિયા માનવજાતિ માટે રચાઈ છે એ એક વહેમ છે પૃથ્વી અને જગતનું ખતુ સ્વરૂપ નોતા આ માનવજાતિ અસ્તિત્વમાં આવી એ એક અકરમાત જ છે અને તેના નાશ થાય એના અકરમાતોથી આ પૃથ્વી બરેની છે

‘બનાઈ શો કહે છે ઈશ્વર કદાચ સ્વર્ગમાં બેઠો હશે પણ આ દુનિયા તો શેઠિયાળા શેઠિયાળ છે’ આ જ ભાવ કોર્ડોએ પોતાના એક કાવ્યમાં કહેલો છે શ્રી ઉમાશ્વરના એ કાવ્યના અનુવાદની ઉક્તિ જ કહી ઉઠાડુ છું

તે તો એને ઝગમગાડમા ફેરવી લીધા સમી એ એમથી કેમ આજ શી ધડિયવ સ્વપ્નથી કીમતી કેમ અને યા ખૂશ, ઈશ એ સુર્યકિરણમાં શી ચળકે આવી દેવ તને અમરથીએ બેઠે પછી ભરકમલકે
માત્ર અરે ના નહીં બને એ
અને જ અજ ગમી ગઈ છે એ

નિશીથ પ ૮૪

આવી માન્યતા અને ભાવ થતાં પણ મેટરવિકની સાથે રની દેવતાની કલ્પના અર્ધદીન થતી નથી એ કાવ્યના જાણના નવો વિનિયોગ એવો થાય કે આ જગત બાળકો માટે કલ્પતરુ જેવું થતું નોર્મએ ખાતર એવી બાળતમા બિચારા બાળકોને ટળવળતુ પડે ત્યાં સુધી આપણે પુરુષાર્થ અધૂરો છે અને જગતની આવી વસ્તુઓ આ નાટકના બાળકો એવા દીનદીન બાળકને પણ સુનક થાય ત્યાં સુધી જગતની ઉત્પાદન શક્તિ વધારવી નોર્મએ આ પ્રમાણે જમાનાની કેટલીક સમજણ અને માન્યતા બદલાતાં પણ કાવ્ય ટકી રહે છે, અને એને નવા જમાનાને પણ કંઈક કહેવાનું રહે છે માટે જ જમાને જમાને નવા વિવેચનો થઈ નોર્મએ ફાલે ફાલે નવીનતા પામતી રમણીયતાને લુગે લુગે નવું નવું કહેવાનું હોય છે

આ આગો બાધાર મને સમજાય છે તે રીતે સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરું એ પહેલાં ઝાઝ ઉપર કૃષ્ણ બેસે તેના જેવા, વાસ્તવિક જગત અને કાવ્યનો સબધ કલો હતો હવે જરા જુદા રૂપથી આ સબધ કહેવાનો પ્રયત્ન કરું છું, અને એ રૂપક તે પૃથ્વી અને તેના ઉપર રમેલા મહાનંતું મહાન એક સ્વતંત્ર મનુષ્યરૂપ કલાકૃતિ છે પણ તે પૃથ્વી પર જ ચલેલી છે એ ભૂમિ એ જ એનો આધાર છે આ વાસ્તવિકતામાં, એ આગળ કહ્યું તેજ આખા જગત વિશેના ભૌતિક, આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક, સર્વ શ્રદ્ધાઓ, બિચારો, માન્યતાઓ આવી તમા ટે એટલું જ નહિ, પ્રવૃત્ત શ્રદ્ધાવિ પહેલાંની જેટલી કલાકૃતિઓ અનુભવમાં આવી હોય તેના સરકારો પણ આ વાસ્તવિકતાની ભૂમિમાં આવી તમા એ ભૂમિ ઉપર હવે નથી કલાકૃતિ રચાય છે આ રચનાનું વસ્તુ કેવળ વાસ્તવિકતાવાળું હોય, કે પરીક્ષા જેવું મધનોત્પાદ હોય, તોપણ તે આખી વાસ્તવિકતાની ભૂમિમાં ઉપર આવેલું છે મન એ આખી ભૂમિમાં ઉપયોગ ન કરે, નોંઘવી ભૂમિનો જ ઉપયોગ કરે પણ એ રચના

નીચે રહેલી છે તે તો એ આખી જ ભૂમિ. અને જેમ ભૂમિ ઉપર વ્યાખ્યા છતાં કલાની કૃતિ તો માત્ર ઉપરની રચના જ ગણાય છે, તેમ કાવ્યમાં પણ જે કવિની રચના હોય, અને તેની વ્યંજના હોય તેટલા-થી જ કાવ્ય અને છે. બાકીનું બધું તેની વારતવિકતાની ભૂમિકાનું છે. અને આ આખા રૂપકથી મારે ખાસ કહેવાતું છે તે એ કે જેમ મને તેની રચનાવાળા મકાનને પણ ભૂમિના એટલે આખી પૃથ્વીના ગુરુવા-કર્ષણને અનુકૂળ રહીને જ નિર્માણ થવાનું અને ટકવાનું છે, તેમ કાવ્યકૃતિને પણ આખી વારતવિકતાના સત્યને વફાદાર રહીને જ નિર્માણ થવાનું અને આસ્વાદ્ય થવાનું છે. મહાભારતમાં દ્રૌપદી પાંચ પતિને પરણી, એ કવિનું ખાસ વક્તવ્ય નથી, એ વાર્તાનો વારત-વિકતાનો અંશ છે, પણ તેનું સતીત્વ, તેનું વીરત્વ, તેનો પ્રભાવ, તેની છુદિની તેજસ્વિતા વગેરે કવિનું વક્તવ્ય છે, અને એ જ તેની કલાની કૃતિ છે. હવે જમાનો બદલાતાં, વારતવિકતાનો ખ્યાલ બદલાતાં, મુખ્ય એ ફેરફાર થાય છે કે નવા ખ્યાલને જે અંશ આગ્રહ જણાય, તે કાવ્યલખનાં આડો ન આવે માટે, તેને વારતવિકતામાં ઊંડારી દેવામાં આવે છે. નળાખ્યાનના લેખકને એ પણ વક્તવ્ય હતું, કે અશુચિ થયા પછી પણ ધોવા વિના સંખ્યા ન કરવી જોઈએ. એમ કદવાથી અનેક અનિષ્ટોનાં પાત્ર થયાં છે. અર્થાત્ મહાભારતકારને મન પગ ન ધોવાની થતી શારીરિક અશુચિ એ હકીકત છે. અને તેનું અનિષ્ટ-પરિણામિત્વ એ વક્તવ્ય છે. અત્યારે આપણે આ કાવ્યના પરિશીલનમાં શારીરિક અશુચિને વારતવિકતાનો અંશ માનવા ઉપરાંત, તેના આવા દુરુચ અનિષ્ટ-પરિણામિત્વને પણ તે કાળની માન્યતા તરીકે વારતવિકતાનો જ અંશ ગણી લઈએ, અને કવિનું વક્તવ્ય એવું ગણીએ, કે શુદ્ધિનું સ્વરૂપ એવું છે કે તેમાં કયાંક થોડી ખોટ રહી જતાં અધામ વિપત્તિ આવી પડે છે. આપણે શારીરિક શુદ્ધિ કરતાં આ સત્યને માનસિક શુદ્ધિ માટે યથાર્થ માનીએ, અને આ કથામાં આવતી આ શારીરિક અશુદ્ધિને માત્ર માનસિક અશુદ્ધિના એક પ્રતીક તરીકે ગણીએ. કાવ્યપ્રકાશમાં એક દૃષ્ટાંત છે તેનો ઉપયોગ કરી કહી શકું કે આ વ્યંજનાનો વ્યાપાર, સોડયમ્મિયોરિલ દીર્ઘ-

દીર્ઘતરો વ્યાપાર. તીરના વ્યાપારની પેઠે દીર્ઘ અને દીર્ઘતર થાય છે.

અને છતાં હું એક શક્યતા તરીકે સ્વીકારું છું કે વસ્તુસ્થિતિ સંબંધી ખ્યાલ બદલાય તેની સાથે તે તરફનો ભાવ પણ એટલો બધો બદલાય કે જુનો ખ્યાલ અને ભાવ આપણે કલ્પનાથી પણ પ્રતીત ન કરી શકીએ એવું બને અને ત્યારે એ કાવ્યના કાવ્યત્વની અવધિ પૂરી થાય. એ કાવ્ય ન રહે. આનો સંપૂર્ણ દાખલો હું મેળવી શકતો નથી. એનું મુખ્ય કારણ એ કે મનુષ્યમતિની જે કાંઈ તવારીખ અને સાહિત્ય મળે છે તેટલા કાળમાં મનુષ્યની પ્રગતિ એવી નથી થઈ કે વસ્તુસ્થિતિ તરફના વાસ્તવ આપતા ભાવો તદ્દન બંધ પડી ગયા હોય. કહે છે કે યુક્લિડ જેવો ભૂમિતિજ્ઞ આટલા બધા યુગો પછી માત્ર આ-ઈ-સ્ટાર્સન થયો. કહે છે કે અત્યારે જોકે એક નિશાળિયો પણ એરિસ્ટોટલની ભૂલો ખતાવી શકે છે, પણ એરિસ્ટોલ જેવો મહાન શાસ્ત્રજ્ઞ હજી મુખી થયો નથી. જે છુદિના પ્રદેશમાં ખરું છે, તે જ આખા આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં પણ ખરું છે. પણ એ સાથે એ પણ ખ્યાતમાં રાખવું જોઈએ કે એમ ખરેખર બન્યું હોય તો એવું કાવ્ય બદલાયેલા જમાનામાં છવી શકે જ નહિ. રસ વિશે મુશ્કેલ કહે છે કે સર્વમાણતૈક્રાણ: એટલે કે રસ આસ્વાદાય એ જ એનો પ્રાણ છે. એ જ એનું અસ્તિત્વ છે. એ જ નિયમને જતા લખાવીને કહી શકાય કે કાવ્ય ઉપ-ભોગવાય એ જ એનું છવિત છે. તે ભોગવવાનું બંધ થાય તે સાથે એનું અસ્તિત્વ પણ શૂંઘળ થાય. એટલે એવા કાવ્યનો દાખલો પણ મળે નહિ. વિશેષે કરીને એટલા માટે કે આ પહેલાંના યુગોમાં ન સમ-જાતી વસ્તુને સંપ્રદાયલયેમાં રાખવાનો શિવાજ નહોતો.

આ રીતે એવું દૃષ્ટાન્ત ન મળે એમ પ્રતિપાદન કરીને હવે, આનું કંઈક દિગ્દર્શન કરી શકાય એવું દૃષ્ટાન્ત આપવાં પ્રયત્ન કરીશ. તેને માટે હું કે. હ. કુવ સંપાદિત અમરશતક (ત્રીજી આવૃત્તિ, સને ૧૯૧૦) નો આક્રમો શ્લોક લઉં છું.

એમનું જ ભાષાન્તર નીચે આપું છું :

જોઈ એક જ આસને પ્રથમતા બે બે પુઠ્ઠી ધારે
આવી આવરી એકબાં રમતનાં નેત્રો કરે આદરે,

હીસતી કરમાં હસતી મુખમાં તેને લાંછ બીજીને
ગેરે ગણ નમાવી રોક રહિયા રોમાંચોને રૂધે.
શ્લોકોના બાવ, દેકમાં કહીએ તો, નાવકના દાક્ષિણ
તરફનો અહોભાવ અને એ દાક્ષિણ્યનું ધન્યતાની
પ્રકરિત છે. બન્ને પ્રિયતા એક જ આસને બેઠેલી.
કેવો ચોમ! તેમાંથી નાચક જેને જોણું ચંદાતો હવે
તેને ખુશ કરવા તેની આંખો દુખાવી, અને એ જ
રિધિતોના લાલ લાઈ પેલી ન જણે તેમ, તેણે બીજીને
ચૂંપી લીધી. શી, ધન્યતા! પ્રસિદ્ધ અમરની કવિતા છે,
જેનો એક એક શ્લોક પ્રજા-ધરાતો રસ ધારણ કરે
છે, અમરકલેત્રેક: શ્લોક પ્રજાનસાવતો! એમ મનાય
છે. યુક્તિ ખરેખર ધણી તરત જુદી દર્શાવે છે, અને
નાચકને પૂરી સફળતા વરી છે, એમ શ્લોકની સફળ-
તાની ના નથી. અને છતાં અત્યારનું પ્રગતિમાન
માનસ, જે સામાન્ય રીતે એકપલીત્વને જ માને છે,
તેને આ રસ બામાંથી આવશે? કદાચ કોઈ કહે કે
નળાખ્યાનમાં પણ ન યોવાના આનિષ્ટપરિણામિત્વમાં
જેમ એ માન્યતાને વસ્તુરિધિતોના અંશ સમજી
ચલાવી લીધું એમ અહીં પણ કરી લેવું. એમ કરી
શકાય તેની ના નથી. પણ એક એ છે કે નળાખ્યા-
નમાં એમ માની લીધા પછી પણ એવું અવશેષ
રહેતું હતું કે શુશિલ એવી વસ્તુ છે કે કયાંક પણ
અપૂર્ણ રહે તો તેમાંથી અનેક અનિષ્ટ પરિણામો
આવે, અને તેથી મૂળનો બાવ એ ને એ રહેતો
હતો, અમરના શ્લોકમાં એમ થતું નથી. આપણે
જરૂર એમ માની રાખીએ કે એ સમાજમાં અનેક
પતનીઓ થતી હતી અને એ સમયનો સમાજ એકને
ઉત્તરી બીજીનો સંગ મેળવવામાં ધન્યતા અનુભવતો
હતો. પણ એ રીતે એ ધન્યતાને તે જમાનાની
વાસ્તવિક રિધિતિનું અંગ મણી લીધા પછી એવું કહ્યું
રહેતું નથી, જેવી ધન્યતા અનુભવવા. બહુ બહુ તો
માત્ર એક ચતુર્ધાર રહે છે, જે અનુચિત કાર્યમાં
પ્રયોગશેલી હોવાથી રસાભાસ કરે છે અને એ
રસાભાસ એટલે તીવ્ર છે કે નાચકની હોશિયારીમાં
રસ ન પડે.

અહીં એક પ્રશ્ન ઊઠે. અને આ શ્લોકમાં આવતા
ધૂર્ત શબ્દથી એને સંસ્થા જલ્લ મળે છે, તો કે અમરને
અહીં વાપરેલો ધૂર્ત શબ્દ નાચકની ધન્યતા અને

તેના તરફનું મમત્વ બતાવે છે. પ્રશ્ન એ થાય કે એ
આ શ્લોકના નાચકની ચતુર્ધાર તમે અપરસવાળી, રસા-
ભાસવાળી મણી, તો જે ધૂર્તોની અને કમારની વાતોએ
આવે છે, જેનાથી કેટલું મધ્યકલીન લોકવાર્તાસાહિત્ય
બારેકું છે, તે બધાને પણ રસાભાસી ગણીશો! હું
કહીશ: ના, એમ એને રસાભાસી ગણવાની જરૂર
નથી. અમરના શ્લોકને રસાભાસી ગણવાનું કારણ
એ છે કે એમ એક સાથે બે સ્ત્રીઓ સાથે પ્રેમ-
સંબંધ ચલાવે એ અપરચિ છે. ધુતારાની વાર્તામાં
અપરચિ આવે તો તે એક જ દષ્ટિએ: નીતિની
પણ ધુતારાની વાર્તામાં એ દષ્ટિ કોઈ રીતે
ધવાતી નથી. ધુતારાની વાર્તામાં ધણે બાગે તો કોઈ
રાજાનો કુવર ધુતારાના રાજ્યમાં આવી ચઢે છે,
અને અનેકને ઉત્તરનારા એ ધુતારાએને પણ, એમ-
નાથી પણ વધારે કુશળ ધૂર્તવાદી ઉતરે છે. ધુતારાના
ભોગ અનેકા અનેક બીજા માણસોને છોડાવે છે, અને
કદાચ ધુતારાના સાધનજૂલ કોઈ સુદર રમણીને છૂટીને
પરણી ભય છે, કોઈ વાર એવી પણ વાર્તા આવે છે
ખરી, ત્યાં જાને સામસામા ધુતારા હોમ, અને ત્યારે
પણ ત્યાં નિતિદષ્ટિ ધવાતી નથી. અલબત્ત એવી મણ
વાર્તા હોય છે કે કોઈ ધુતારા રાજાને ઉતરી ભય છે,
પણ આપણા સમાજમાં, અને તેથી વાર્તામાં પણ,
રાજા તો ઉતરવાને લાગતા જ મણાના આભા છે.
રાજાની સંપત્તિ એટલી અલબક હોય છે, તેની આવક
એટલી આંધળી હોય છે. કે ગમે તેટલું ઉતરવાથી
તેને કદી આર્થિક અલપતિ આવતી નથી, કદી મુશ્કેલી
પડતી નથી. આવી ઉતરામણીમાં રાજા ધણે બાગે
મૂર્ખ હોય છે, અને એવા મૂર્ખ, કરી પણ લાયકાત
વિના રાજ્ય ચર્મ બેઠો છે તે ઉતરાવાને જ યોગ્ય છે,
રીતે લોકમાનસની સામાજિક માન્યતા તેને સમજી લે
છે. મૂર્ખ જરૂરને વધીક બનાવો ભય, તેમાં જે
જાતની મજા આવે છે તેનો મજા રાજાને કોઈ
ઉતરી ભય તેમાં આવે છે. એમાં જે રસ છે તે
યુદ્ધિયાતુર્વેનો છે. કવિતામાં તો લાગણી હોવી જ
તોઈએ એ મતનું, સાહિત્યનો આ સાદામાં સાદો
પ્રકાર તદ્દન સાદી રીતે નિરસન કરે છે!

હવે હું ચારો મૂળ પ્રશ્ન લઉં છું. કાન્યનું પણ
મુખ્ય પ્રયોજન આર્થિકવર્ષિ છે. સગીતના રાગને બે

સત્ય કે નીતિ સાથે સંબંધ હોવાની જરૂર નથી તો સાહિત્યને પણ નથી. બન્ને કલાઓ છે.

સાહિત્ય પણ કલા છે એ સાચું. કલા તરીકે ભાવનિષ્પત્તિ કરવી એ એનું મુખ્ય પ્રયોજન છે એ સાચું. પણ તેમ છતાં તેને સત્ય, નીતિ બધાની વફાદારી રાખવી પડે છે. અને તેનું કારણ તેની ભાવનિષ્પત્તિની પદ્ધતિ છે. સાહિત્યમાં ભાવનિષ્પત્તિ, વાસ્તવિક જગતમાં જે રીતે થાય છે, એ રીતે થાય છે. વાસ્તવિક જગતમાં અમુક પરિસ્થિતિ ચિત્તની સંમુખ રજૂ થાય છે અને તે ઉપરથી ચિત્ત પોતાના આંતર પ્રયોજનને અનુકૂળ અમુક ભાવ ધારણ કરે છે. કાવ્યમાં પણ અમુક પરિસ્થિતિ એવી જ રીતે એટલે એ પરિસ્થિતિ સાચી જ હોય એવી રીતે ચિત્ત સંમુખ રજૂ થાય છે, અને ચિત્ત તે તરફ પોતાના આંતર પ્રયોજનને અનુકૂળ રીતે, કહો કે અંતર પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા, અમુક ભાવ ધારણ કરે છે. ફરક માત્ર એટલો છે કે વાસ્તવિક જગતમાં બ્યવહારમાં અનેક પ્રયોજનો આવી આવેને આ ભાવ ધારણ કરવાની શક્તિને મુક્ત રીતે બ્યાપારમય બનવા દેતાં નથી. સાહિત્યમાં ચિત્ત વધારે મુક્ત, વધારે શુદ્ધ, વધારે નિર્વિન રીતે, અને તેથી સંપૂર્ણતાની વધારે નજીક જઈને ભાવધારણ કરે છે. અને વાસ્તવિક જગતની રીતે જ ચિત્ત ભાવધારણ કરે છે, એટલે સાહિત્યજગતમાં પણ જે પરિસ્થિતિ ચિત્ત આગળ રજૂ થાય તે વાસ્તવિક જગતને વફાદાર હોવી જોઈએ. સંગીતમાં જે ચિત્ત આગળ રજૂ થાય છે, તે વાસ્તવિક જગતના જેવું કશું જ નથી, અને ચિત્ત તેના તરફ જે ભાવધારણ કરે છે તે વાસ્તવિક જગતમાં ભાવધારણ કરે છે તેની પેઠે નથી કરતું. સંગીતમાં અમુક સ્વરની આકૃતિ 'ચિત્ત આગળ રજૂ થાય છે, એ સ્વરાકૃતિને, વાસ્તવિક જગતમાં ઉપસ્થિત યતી અનેક પરિસ્થિતિઓ સાથે સાહિત્ય જેવો સંબંધ નથી. એ સ્વરાકૃતિ કોઈક અકસ્માત રીતે ચિત્તને અનુકૂળ નીવડે છે, અને તેથી ચિત્ત તે સાથે તદાકાર થાય છે, અને એ તદાકારત્વ એ જ તેનો ભાવ છે. એ અનુભવ વાસ્તવિક જગતના અનુભવ જેવો નથી. જ્યારે સાહિત્યમાં અનુભવાતા ભાવો તે વાસ્તવિક જગતના ભાવો છે એમ કહી શકાય, સંગીત

વિશે એમ કહી શકાય નહિ. સાહિત્યમાં અનુભવેલા ભાવો ખરાબર બ્યવહારજગતમાં અનુભવાય એવા છે, એ અનુભવાય એ ઈષ્ટ છે, અને એ ભાવો બ્યવહારમાં આચરણોગ્ય છે. સંગીતમાં અનુભવાતા ભાવો બ્યવહારમાં અનુભાય છે, અને બ્યવહારમાં આચરણમાં મુકામ એવા છે એમ કહી શકાય નહિ. અને માટે સંગીત વાસ્તવિક જગતના સત્ય સાથે સંબંધ નથી. પણ સાહિત્ય માટે એ રિયલિટી શક્ય નથી. સંગીત આપણે માટે ચિત્તના નવા જ પ્રદેશો ખુલા કરી આપે છે, સાહિત્ય આપણા વાસ્તવિક જીવનમાં બ્યાપારમય બનતા ચિત્તપ્રદેશોમાં વધારે શુદ્ધ ભાવો અનુભવગત દર્શાવે છે.

બંને આ રથોને હું એક ખીંતે ઝૂંપે અર્થવા ઇન્કુબેટર, અને તે સત્યના સ્વરૂપનો આપને કદાચ થશે કે અત્યાર સુધી સત્યની વાતો કરીને હવે અતે સત્યના સ્વરૂપની ચર્ચા! પણ આપ જોશો કે મારા કે મારા વિષયનિષ્પણમાં એ ચર્ચા બહોં જ ઉપસ્થિત થાય છે. અને હું કંઈ સત્યની તરવચર્ચા કરવા માગતો નથી. સત્ય વિશેની એક સાદી જ વાત કહેવા માણું છું.

આપણે કહીએ કે 'ગરમીથી ધાતુઓનું કદ વધે છે' એ સત્ય છે. એનો અર્થ એ છે કે વાસ્તવિક જગતમાં ગરમીથી ધાતુઓનું કદ ખરેખર વધે છે, અને ઉપરનું વાક્ય એનું જ વિધાન કરતું હોવાથી સત્ય છે. સત્ય શબ્દને સત્—હોય! સાથે સંબંધ છે, અને સત્ય જે વસ્તુતાએ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેનું કથન છે. હવે આપણે આગળ જોઈ ગયા કે કાવ્યમાં બાહ્ય, ભૌતિક, સ્થૂલ જગતનાં સત્યોમાં, સત્ય તરફની સક્ષમ વફાદારી રાખીને, ફેરફાર કરી શકાય છે. અને તે શા માટે? કારણ કે કાવ્યનું મુખ્ય પ્રયોજન ચિત્તમાં ભાવનિષ્પન્ન કરવાનું છે. જગતની પરિસ્થિતિ નિરક્ષેપ રૂપે કાવ્યનો વિષય નથી. એ ભાવનિષ્પત્તિનું સાધન છે, નિમિત્ત છે, માટે એ કાવ્યમાં સ્થાન પામે છે. માણસને, માણસનું મન જ, રસનો વિષય છે.

હવે મારે એટલું જ કહેવાનું રહે છે કે જેમ બાહ્ય જગતનાં સ્થૂલ સત્યો છે, જેમ બાહ્ય જગતની વાસ્તવિક રિયલિટી છે, તેમ ચિત્ત કે ચેતન તત્ત્વનું

પણ અમુક સ્વરૂપ છે. જાણ ભગતનું જ્ઞાન આપણને ઈન્દ્રિયો દ્વારા કેવી રીતે થાય છે તે સુવિદિત છે. એ વિશે આપણે એ સામાન્ય રીતે માનીએ છીએ તેથી વધારે લાંબે જવા હું ઈષ્ટછોએ પશુ નથી. પ્રશ્ન એ રહે છે કે ચિત્તાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપણને કેવી રીતે થાય છે.

એક દાખવેા સેવાથી આ પશુ વધારે સ્પષ્ટ થશે. દુનિયાની ચીજો ભેદે ભેદને આપણે તેના રંગો નક્કી કરીએ છીએ. પશુ આખ છે એ જાણત માણક કેવી રીતે જાણે છે? એ રંગો જોવાની ક્રિયામાં જ એને બહારના રંગો, અને આંખની ભેદ શક્તિવાની શક્તિ બન્નેનું સ્વરૂપ સમજાય છે. તેમ જ અવાજો સાંભળવાથી જ અવાજનું સ્વરૂપ અને કણ્ઠિન્દ્રિયની સાંભળવાની શક્તિની પ્રતીતિ થાય છે. મારે હવે એટલું જ કહેવાનું કે એ જ રીતે જાણ પરિરિધતિ અને તેના તરફ ભાવ ધારણ કરતું ચિત્ત એ બન્નેના સ્વરૂપની એક સાથે પ્રતીતિ થાય છે. અને જેમ જુદા જુદા રંગોનું પ્રત્યક્ષ એ જ આંખની શક્તિ અને સ્વરૂપ છે, અને તેનું સાધક્ય છે. તેમ જ જુદા જુદા ભાવોના અનુભવ એ જ ચિત્તનું સ્વરૂપ છે અને તેનું સાધક્ય છે. બ્યવહારમાં આપણને ભાવોના અનુભવ થાય છે, અને કાલ્ય એથી આજળા જર્મ બ્યવહારની પેઠે જ અનેક લિખ લિખ પરિરિધતિ કદથી, ચિત્ત આજળ રજૂ કરી, ચિત્તમાં નવા નવા ભાવો નિષ્પન્ન કરે છે. કાલ્યમાં આનંદ આવે છે, તેનાં અનેક કારણો છે. પહેલું કારણ તો કદખાને વ્યાપાર અને છે તે શ્રેણીવલુ ભાઈ એ. જેમ સરીરને પોતાની શક્તિને અનુરૂપ વ્યાપારમાં સુખ લાગે છે, તેમ કદખાના પશુ આપણી ચેતસિક શક્તિઓમાં એક ઘણી જાંચી શક્તિ છે, અને તે યથેચ્છ વ્યાપારમય બને છે તેના તેને આનંદ થાય છે. પશુ સૌથી વધારે આનંદ તો આ ભાવનિષ્પત્તિનો આવે છે, કારણ કે જેમ રંગો જોવા એ જ આંખનો સ્વરૂપ છે, તેમ ભાવો અનુભવવા એ જ ચિત્તનું સ્વરૂપ છે. તેમાં સંજીત જેવી કલા, બ્યવહારમાં કદી ન અનુભવ્યા હોય એવા ભાવો કેવળ સ્વરાકૃતિથી અનુભવોચાર કરે છે, સાદિત્ય બ્યવહારમાં અનુભવાતા હોય એવા ભાવો વધારે શુદ્ધ સુક્ત

સ્વરૂપે નિષ્પન્ન કરે છે. અને તેથી ચેતનના સમ સ્વરૂપની વધારે નજીક જાય છે.

અહીં પ્રશ્ન થશે કે કાલ્યમાં અનુભવાતા ભાવો ચેતનના સત્ત્વ સ્વરૂપની વધારે નિકટના છે, એનું પ્રમાણ શું? અલગત ચેતન એ જ સર્વનું અંતિમ પ્રમાણ છે અને પ્રમાણ પરંપરામાં કયાંક તો અંતિમ પ્રમાણ આવે જ. નહિતર અનુભવના ધાય એટલે ચેતનને અંતિમ પ્રમાણ માનવું જોઈએ. પશુ એ ચેતન તે કોનું ચેતન? જેમાં શ્રદાથી વ્યક્તિવિશિષ્ટ ચેતનની પરંપરા ચેતનને માને છે તે પશુ વ્યક્તિ શ્રવનમાં તો વ્યક્તિવિશિષ્ટ ચેતનને જ અંતિમ પ્રમાણ માને છે ત્યારે અનેક વ્યક્તિઓમાંથી જોના અનુભવને આપણે પ્રમાણજૂત માનવા? આનો દૂકા અને સીધો જવાબ એ છે કે એ ભાવક-વિવેચકનું ચિત્તન વધારે વિશાલ હોય અને સૌથી વધારે ભગતક હોય તેના અંતરે જ પ્રમાણ માનવું. ખરી રીતે કાલ્યનું શ્રેષ્ઠ સમાજવાને જેલે ભાવકત્વની જ જરૂર છે, પશુ ભાવક વિવેચક બને તદ્દિ ત્યાં સંધી તેનું શ્રેષ્ઠત્વ આપણને સમજાય નહિ. માટે ભાવકને વિવેચક બનવાની અહીં જરૂર રહે છે. અને આ એક વિષયમાં હું ભારત-વિવેચકને જ પ્રમાણ માનું છું, કવિને પોતાને નહિ. અલગત, કવિ પોતે પશુ વિવેચક હોઈ શકે એ જુદી પ્રશ્ન છે.

અને કાલ્યમાં શુદ્ધતર રૂપે ભાવનિષ્પત્તિ થાય છે એમ હું કહું છું. તેમાં નિષ્પત્તિના કું શો અર્થ? કું છું, તે શેઠા પુનરાવર્તનને લોગે પશુ કું સ્પષ્ટ કરું છું. જેમ બાળક વ્યાજળ માળાપ અમુક અક્ષર, જેવો કે 'ક' બોલે અને બાળક સાચો 'ક' બોલે તેમ કવિનો ભાવ ભાવકમાં પ્રવેશે છે. બાળક 'ક'નું શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ, કે ઉચ્ચાર કરવામાં રહેલા વાચ્યનના પ્રમાણનું સ્વરૂપ બાળક નથી જાણતો હોય, (બાળક શું, એનાં માળાપ પશુ કોઈક જ જાણતાં હશે) અને છતાં તે ઉચ્ચારનું સર્જન કરે છે, તેમ ભાવક પશુ કવિમાનસના ભાવને પોતામાં સર્જીને ભોગવે છે, અને એ ભોગવવામાં તેના શાસ્ત્રીય સ્વરૂપનું જ્ઞાન આવતું નથી. અને શ્રવનને માટે આ ભાવનું જાન્યત્ર મદદર છે, કારણ કે એ શ્રુણજૂત અનુભવ છે, એ શ્રુણજૂત વસ્તુ છે;

અર્થ શાસ્ત્રીય અન્વેષણ પાણુ એ 'વસ્તુતું થવાતું' છે, એ અનુભાવાત્મક વસ્તુ પછી થવાતું છે.

અને આનો અર્થ એ કાવ્યમાં રચૂલ જગતની હકીકતોમાં સત્ય તરફ વફાદાર રહી ફેરફાર કરી શકાય, પાણુ ચિત્તના બાવોને તો અને તેટલા શુદ્ધ સ્વરૂપે તેણે વ્યક્ત કરવા જોઈએ. એ સાહિત્યની વિશેષ અધિકાર છે, અને એમાં જ સાહિત્યની મહત્તા છે. ગૌણના ફેરફારનું સમર્થન પ્રધાનની સિદ્ધિમાં છે, પાણુ પ્રધાનની રિક્તિ તો કેવળ અનાદ્ય સ્વચ્છન્દ જ ગણાય. ગોવર્ધનરામ, સ્થિતપ્રજા કે બ્રહ્મગને જ ઉત્તમ સાહિત્યકાર ગણે છે એ કંઈ વિચારસરણીથી, 'એ અહીં સ્પષ્ટ થશે.

આ રીતે સાહિત્યને સત્ય સાથે હંમેશાં જીવન્ત સંબંધ રહે જ એમ કું માનું છું. એ સંબંધ શબ્દ દ્વારા રહે, તેમ જ ગમે તેટલું કંઈનોત્પાદ વસ્તુ પાણુ વાસ્તવિક જગતના સત્યને વફાદાર રહે જ, એ રીતે

પાણુ રહે. પાણુ સર્વથી વિશેષ તો એ કે જે લાવને એ વ્યક્ત કરે તે તો ચિત્તના પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વભાવાંશ હોવો જોઈએ. અરું તો ચેતનના એ સત્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર એ જ સાહિત્યસર્જન અને સાહિત્યપરિણી-લનનો એક સમાન ગ્રાણુ અને પ્રેરણા છે. ગૃહસૂત્રમાં કાઈપણ દાનવિધિમાં નીચેનાં વાક્યો બોધાય છે,

કાણે આપું ? કોને આપું ?

કામ દાતા છે, કામ મહુલું કરનાર છે.

હે કામ ! એ તારું છે.

અર્થાત્ દાન માત્રમાં, દુનિયાના આપણે-ના બ્યવહાર માત્રમાં કામ જ બન્ને પક્ષે પ્રવૃત્ત કરનાર છે. કું ત્યાં કામને બદલે સત્ય મૂકી એ જ વાક્યોનો સાહિત્યમાં વિનિયોગ કરી શકું.

કાણે કહું ? કોને કહું ?

સત્યે કહું. સત્યને કહું.

સત્ય વક્તા છે. સત્ય શ્રોતા છે.

હે સત્ય ! આ તારું છે.

અનાજની ખરીદી

‘ ૧૯૪૬ના એપ્રિલથી અત્યાર સુધીમાં સરકારે પરદેશોમાંથી ૫૭,૭૦,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાનું અનાજ ખરીદ્યું છે. ’

‘ આપણા બંદર કપર એ અનાજ બોતરે ત્યારની એની કિંમત રૂ. ૯-૧૦-૯થી રૂ. ૧૭-૯-૦ સુધીની રહી છે. ’

(વડી ધારાસભામાં ખેતરકમંત્રી શ્રી. સેન)

ન્યુઝપ્રિન્ટ

‘ હિંદનાં વર્તમાનપત્રો કંઈ મહિને ૨૫૦૦ ટન ન્યુઝપ્રિન્ટ કાગળ વાપરે છે. ’

વાણીની શક્તિ

ત્યારે હવે હું મારે જે કહેવાનું છે તેનો ઉપસંહાર કરીશ અને સમાપ્તિ પર આવીશ મારે અસલ પ્રશ્ન આ હતો, કે વાણી-વાહ-મયનો અર્થ શો છે? જે જવાબ આપ્યો છે કે, વાહમય એટલે ભાષા દ્વારા વિચારની નિ-ધ્વન્તિ અને આ વિચાર એટલે સંકલ્પો, જીર્ણિઓ, મંતવ્યો, ચિંતવનો તેમજ માનવ મનના બીજ અનેક વ્યાપારો.

અને વાણીની કલા એટલે એ નિરૂપણ પદ્ધતિ, જે વડે લેખક પોતાના વિષયને છા-નતા તથા પોતાના શ્રોતા અગર વાચક સમૂ-હને માટે આવશ્યક એવા શબ્દો દ્વારા પોતાના મનોભાવને પ્રકટ કરે છે.

વાહમય આ રીતે આત્મલક્ષી પ્રકાર છે, પોતાની જમાતના પ્રતિનિધિ લેખે બોલવાનો જેમનો અધિકાર છે, જેમના શબ્દોમાં બાંધવ-પ્રભ તેમની પોતાની લાગણીઓનું ઉકેલન, પોતાના અનુભવોની સ્વભૂતિ અને પોતાની જ વિવેકશુદ્ધિનું સૂચન નિહાળે છે તેવા મનુષ્યો જે કંઈ અવગોષિ છે તેનું બનેલું છે આ વાહમય.

સત્યનો, મહાન સાહિત્યકાર એ નથી, કે જેની પાસે ગદ્યમાં અથવા પદ્યમાં વહાવ-વાને માટે શબ્દોનો પ્રચુર ભંડાર હોય, કે જેની પાસે મરજી પડે ત્યારે ત્યારે દગલાબંધ ચમકતા શબ્દપ્રયોગો અને પૂરપાટ વાક્યો કંતી કાઢવાની શક્તિ હોય. મહાન ગદ્યકાર તો એ છે, કે જેના પાસે કંઈક કહેવાનું હોય અને એ કહેવાની ભુક્તિ જે નાણુતો હોય.

એવા લેખકને માટે ચિંતનની મોટી ગહનતાનો, કે વિચારની વિશાલતાનો, કે દાર્શ-નિકતાનો, કે તર્કશક્તિની પ્રતિભાનો, કે માનવ સ્વભાવના અવગાહનનો કે માનવજીવનના તદ-સ્પર્શી અનુભવનો પણ હું કાવો નથી કરતો; એ કે આ વધારાની વિભૂતિઓ તેનામાં હોય પણ ખરી, અને નેટલી એ વિભૂતિઓ એ-નામાં વિશેષ તેટલો એ વધુ મહાન; પણ હું તો એની લાક્ષણિક વિભૂતિ લેખે મોટા પ્રમાણમાં નિરૂપણની કલાસંપત્તિને જ ગણાવવા માશું છું.

ભાવ અને શબ્દ એ બે વિભિન્ન તથાપિ એકબીજાથી ભૂંઠા ન પાડી શકાય તેવાં યુગ્મ છે. લેખક ચાહે તો પોતાની કૃતિને ઉદયમૂર્ધક સમારે કે ચાહે ઉત્કટ સંવેદનમાંથી સીધેસીધી કાઢવી નાખે, બન્ને કિસ્સામાં એ એક જ નેમને નજર સમીપ રાખતો હોય છે. અને પોતે સમ્યાધથી પ્રેરિત બની એ નેમનું એકા-અપણે પાલન કરે છે. એ નેમ આ હોય છે પોતાની અંદર જે હોય તેનું જ પુરસ્કરણ. એની સહૃદયતામાંથી જ આ કૃતિત ધાય છે કે એની શૈલી અમે તે હો, એનાં વાક્યોનું સંવાદયુક્ત સ્વરૂપ આય તે હો, અનિર્વચનીય એક સરલતાની છટા એની સંગાથે ને સંગાથે રમણ કરવી હોય છે. એની નિરૂપણસામગ્રી આય તે હો, મહાન હો વા લઘુ. એ પોતે તો તેનું નિરૂપણ ઔચિત્યપૂર્વક, એ નિરૂપણના જ એક માત્ર ઉદ્દેશથી કરે છે. એની લખાવટ એ એના ચિત્ર તેમજ જીવનની જ આરસી હશે.

એ આવેશભર આલેખે છે. કારણ કે એ ઉત્કટપણે અનુભવે છે. એ ભેશભેર લખે છે, કારણ કે એ હૂબહૂ કદવના કરે છે. અસ્પષ્ટ કશું ન રહે એવી એના લખાણમાં વિશદતા આવે છે. વિષયનું એ વિવરણ કરે છે, કારણ કે એ સમૃદ્ધ છે. એની કદવના ન્યારે છાળ મારે છે, ત્યારે એની અલંકાર સમૃદ્ધિ છલકાઈ પડે છે. એના હૃદયને સ્પર્શ થાય છે ત્યારે એ અને એની કવિતા બંને સાથેસાથ પુલકિત બની રહે છે. દરેક લાવને માટે એ સુસ્થાને શબ્દ યોગ્ય છે, અને એક શબ્દનો પણ અતિરેક કરતો નથી. શબ્દના ન્યારે એ યોગ્ય વહાવતો હોય છે ત્યારે પણ હરએક શબ્દને એની ચોટ હોય છે, હરએક શબ્દ એની પૂરપાટ વાગ્ધારાને રુઝ્યા વગર વેગવર્ધક બને છે. બધા જે કથી નથી શકતા, તેને એ વ્યક્ત કરે છે. એનું આ કથન એના બાંધવ જનોમાં સૂત્રોદ્ધે વ્યાસ બને છે, અને એના પ્રયોગો પ્રભાજનોની રેનિંદી બોલીમાં રૂઢ બની ઘરઘચ્છુ ઉપયોગનાં બને છે.

આમ વાણીની શક્તિ એ ભે કોઈ પણ બીજી ગણનાપાત્ર શક્તિના જેવી જ નિર્સર્ગ-પ્રસાદી હોય, વાણીનો જન્મ એ ભે અનેક દિવ્યુદ્દાનો માનવા સુજળ દિવ્ય હોય, શબ્દો

દ્વારા ભે હૃદયનાં રહસ્યો અજવાળે આણી શકાતાં હોય, આત્માની આપદા ભે વિરમતી હોય, ગોપવેલ દિલદર્દી ભે દૂર કરી શકાતાં હોય, સહાનુકંપાનો પ્રવાહ ભે વહાવી શકાતો હોય, સુખોષ ભે આપી શકાતો હોય, અનુભવ ભે ઉતારી શકાતો હોય, અને સુરતાને ભે સંઘરી શકાતી હોય-મહાન અંતકારો દ્વારા ભે અનેક વચ્ચે એકતા સ્થપાતી હોય, પ્રભાનાં શીલ સંસ્કાર સ્થિર કરાતાં હોય, જનતાને જળાન મળતી હોય, અતીત અને વર્તમાનને તેમજ પૂર્વ અને પશ્ચિમને પરસ્પર સંપર્કમાં લાવી શકાતાં હોય, દુઃકમાં ભે આવી વ્યક્તિઓ એ માનવકુળના પેગંબરો તેમજ પ્રતિનિધિઓ બની શકતી હોય, તો પછી સાહિત્યના ઉપેક્ષા કર્યે નહિ ચાલે, એનો અભ્યાસ ઉવેખ્યે પણ નહિ ચાલે. એથી ઉલટું ખાતરી રાખીએ, કે હરકોઈ પણ લાવામાં વાંડમય પર આપણું ભેટલા પ્રમાણમાં પ્રભુત્વ તેમજ વાંડમય સાથે ભેટલી આપણી આત્મસાતતા, તેટલા પ્રમાણમાં આપણે પોતે પણ એવો જ લાલ ધીનભોને હાંસલ કરાવી શકશું, ભલે તેવા લાલ લેનારા અદ્વપસંખ્ય હો, ભલે તેઓ અપ્રસિદ્ધ હો કે સુપ્રસિદ્ધ.

(કાર્ડિનલ ન્યુમેનના 'માય આઈડિયા ઓફ એ યુનિવર્સિટી' નાથી.)

ઈંગ્લંડની અપરિણિતાઓ

‘ઈંગ્લંડ અને વેલ્સમાં દર વર્ષે એક લાખ અપરિણિત સ્ત્રીઓ સમર્થા બને છે, ઈંગ્લંડમાં જન્મતાં કુલ બાળકોનો આઠમો ભાગ અપરિણિતોના સંબંધનું પરિણામ હોય છે. વીસ વર્ષની નીચેની ભેટલી યુવતીઓ લગ્ન કરે છે, તેમાંથી ચાલીસ ટકા ભેટલી તો તેમના લગ્નદિન પૂર્વે સગર્ભા બની ચૂકી હોય છે.’

(‘ચર્ચ ઓફ ઈંગ્લંડ’ સમક્ષ પેસ થયેલા એક અહેવાલમાંથી.)

આનંદના સમાચાર

રતિદાસ અદાણી

“દાદા ! હજારો તમારું વજન એકધારે પડે જ કેમ જાય છે ?” સાબરમતી જેલમાં રવિશંકર સદાની ‘હિસ્ટરી ટીસ્ટ’નાં વજનનાં પાનામાં એમના વજનનો આંકડો એકધારે નીચે ભીતરતો જતો જોઈને મેં પૂછ્યું.

“હાં જાણે, શરીર છે. વધવડ ચાલ્યા કરે.” દાદાએ વાત ટાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“આખા વરસમાં કોઈ દિવસ એકાદ રતલનોય ફેરફાર મળ્યા વિનાના શરીરમાંથી આ ટોઢાસમાં એકાએક પંદર રતલ વજન થતી જાય એનું કંઈક કારણ તો હોવું જ જોઈએ; દાદા !” મેં ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

ગમે તેવા પ્રશ્નનો હકીકતે ઉત્તર દેનારા અને પ્રશ્ન પૂછનારના મનનું સમાધાન થાય ત્યાં સુધી વિસ્તારથી સમાવયનારા દાદા મારો પ્રશ્ન સાંભળીને નિરુત્તર રહ્યા. એમના મોઢા ઉપર ગમગીનીની છાયા ફરી વળી. એમની મુઠા ગંભીર બની ગઈ.

ફરી વખત પ્રશ્ન પૂછવાની મારી કિંમત ચાલો નહિ.

એમાર દિવસ વીતી ગયા. એક સાંજે બેરેકમાં અમારી સમૂહ-પ્રાર્થના ચાલતી હતી. પ્રાર્થના પૂરી થઈ અને દાદા પાણી પીવા ઊઠ્યા. થોડું ચાલ્યા અને એમને ચક્કર આવ્યા. શરીરે એકએક લપાઈડું ખાડું. અમે એકાએક દોડી તો ગયા પછુ દાદા બેશુદ્ધ બનીને જમીન ઉપર પડી ગયા હતા. એમને પથારીમાં સુવરાવ્યા. થોડીવાર શુદ્ધિ આપવા લાગી. અને “મને કંઈ નથી હો ! ખંજારો નહિ.” એમ કહીને દાદા અંધો યોજતા યોજતા પથારીમાં બેઠા થઈ ગયા.

“ચક્કર આપ્યા, બેઠાને થયા, પડ્યા પડ્યા અને કંઈ નથી થયું ! તમે મન કંઈ કરીને વાત હેલી નાઓ પછુ શરીર તો શરીરનો ધમ” બળબે

જાય ને ? હર પંદર દિવસે પાંચ રતલ વજન થતું જાય એ ચિંતાજનક તો ગણાય દાદા ! એનું કંઈક કરવું જોઈએ.” મેં જરા અકળાઈને કહ્યું.

“જેમમાં હોઈએ ત્યારે ખીજું શું થઈ શકે ! અને આપણા શરીરની જગ્યાબદલી તો સરકારની છે. આપણે શીદ ચિંતા કરીએ ?” દાદાએ કહ્યું.

“સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ જ્યાન બેઠાનું જોઈએ, એણે દૂધ મંજૂર કરવું જ પડે.” મેં કહ્યું.

“ના. ના. એનું કંઈ નથી કરવું.” દાદા અંધ હાથ દેવતા ફેરવતા બોલ્યા. “થોડીવાર એમણે આંખ બંધ રાખી. અને પછી એમણે.”

“અને હું આજે કયે મોટે દૂધ ખાઉં ? રાસના બોલાવું પાટીદારો સત્યાગ્રહ કરીને જેમમાં આવ્યા છે. એમના વિતંકો સાંભળ્યા છે ? થડીભર તો આપણાં રંગમાં બેઠા થઈ જાય એવા એ વિતંક કથાઓ છે. ગઈકાલના માતખર પાટીદારની આજે મીંચેરોલાલ દલા બની છે. એના ટોરઠાંખર પાણીને મૂકે દરરાજ થઈ ગયા છે. એમની સોનાના કટકા જેવા જમીન જાંબે પ્રાંતપાંચ રૂપિયામાં પારસી લોકોને સરકારે લીલામ કરી દીધી છે. જેમને ઘેર મઠ કાલે બળમે પાંચ પાંચ બેસોના દુધાણાં હતાં એમના ઊંઠરાએને આજે દૂધ તો મુ જાણું દીધું પછુ મળતું નથી. પ્રુરો જેલમાં આવેલે મેઈ છે. એમના બૈરાં ઊંઠરાં રામદાન અને પાનપાન બની, ધરનાર વિનાના બની, અભણી ધરતી ઉપર પાટકી રહ્યા છે. અને આ બધી વાતનાએ આ ભડ પાટીદારો મોંઘીછ અને સરકારને નામે હસને મોટે હોરો દોશી સદન કયે” જાય છે. એ પાટીદારોને મોટેથી એના બૈરાં-ઊંઠરાંમાંની બેઠાલ દલા સાંભળ્યા પછી દૂધ શે મળે ઉતરે ?” થડીભર પહેલાં બેઠાન બની અમેલા દાદાની વાણીમાં રાસના પાટીદારની વાત આવતાં અજળ પ્રશ્નનું જેમ પ્રગટ્યું.

“રાસના પાટીદારોએ તો મીરવખર્ષો ઇતિદાસ

સન્ન્યો છે. એમની વિકલ કયાઓ સાંભળીને ગાંધીજી અને સરદારની છાતી તો મળમળ લાગે. આપણી લડત જ રચાઈ જાય છે.” મેં કહ્યું.

“આપણી લડત રચાઈ જાય છે એ વાત સાચી પણ આપણે શું અર્પણ કર્યું? આ પાટીદારના પ્રભાવમાં આપણે કશું સહન કર્યું નથી. આપણે જેલમાં આવીને બેઠા એથી વિશેષ આપણે શું કર્યું? ત્યારે આ પાટીદારોએ પોતાનું સર્વસ્વ હોમ્યું. અને એંશી એંશી નેતું નેતું વરસની ઉંપર ફેટલાક પાટીદારો જેલમાં આવીને બેઠા છે.” દાદા બોલ્યા.

“ખરેખર તેઓ વંદનના અધિકારી છે. એમનો ત્યાગ અને ભોગ અદ્ભુત છે.” મેં કહ્યું.

“અને આજે આ પાટીદારો જે કંઈ સહન કરી રહ્યા છે એમાં મારી જીભેદારી છે. એટલે જ પાટીદારના ધરના ગાંધા સુધામાની વાત સાંભળું છું, પાટીદારના ધૈર્ય-છોકરાઓને બળણી ધરતી ઉપર કોઈ પણ જાતના આશ્રય કે આધાર વિના પાટકેડું પડે એ પ્રસંગો સાંભળું છું, એમના છોકરા છાશનું દીપું પણ પામતા નથી એ કયા સાંભળું છું, અમલદારોના અમર્ષાદ જીલ્લોની વાતો સાંભળું છું. ત્યારે મારા રંધામાં બેઠા થઈ જાય છે.” દાદાની એકધારી વાણી શરૂ થઈ.

“તમારી જીભેદારી કેમ?” એક મિત્રે પૂછ્યું.

“વાત એમ છે કે '૩૦ની લડતમાં પોતાને અગિયેથી સરદાર પકડાયા એટલા ખાતર રાસે પોતાનું સર્વસ્વ હોમ્યું. પણ આ બીજી લડત લડવાની લોકોમાં શ્રદ્ધા રહી નહોતી. અસહ્ય ચાંતના-ઝોથી પાટીદારો ભાંગી ગયા હતા. એમણે સાચે મળીને આ બીજી લડતમાં ભાગ ન લેવાનું નક્કી કર્યું હતું. ગાંધીજી પકડાયા, સરદાર પકડાયા, એક પછી એક આગેવાનો, કાર્મકરો સૌ ઝડપાયે જતા હતા. મારી ધરપકડના લણકારા વાંચતા હતા. એવે સમયે એક મોટી સાંજે મને સમાચાર મળ્યા કે રાસના પાટીદારો પાણીમાં ભેસી ગયા છે. સમય ગુમાવ્યો. પાણીને એમ ન હતું. ક્યારે હું પકડાઈ જઈશ એ કહી શકાય એમ ન હતું. હું રાતોરાત રાસ જવા જોવાનો. અરધી રાતે રાસ પહોંચી ગામના આગે-

વાનોને એકઠા કર્યા. થોડીવારમાં ગામના મુખ્ય મુખ્ય પાટીદારો આવી પહોંચ્યા.

“કેમ? આ વખતે શું વિચાર છે?” મેં પૂછ્યું.

“મહારાજ! અમને હવે ઘરમાવશે નહીં. હવે અમારાથી ઝીંક ઝીલી શકાય એમ નથી.” એક પાટીદાર આગેવાને હાથ ભેંસીને કહ્યું.

“સરદારના નોકરનું શું? જે રાસ ગામે પોતાને અંગણેથી સરદાર પકડાયા એટલા ખાતર લડતમાં પોતાનું બધું હોમ્યું એ રાસ આ લડતમાં પાછું પડે તો બીજા લોકોનું શું?” મેં પૂછ્યું.

“મહારાજ! અમે ઇ બધુંય સમજીએ છીએ. એક વખત આટલું સહન કર્યા પછી આ પાશંકના પગલાં ભરવાં અમને ગમતાં હશે? અમે ફાંસીએ ચડી જવા તૈયાર છીએ; સુઆ અમને ભલે ઠીક લાગે એમ કરે. પણ અમારી પાછળ અમારા ધૈર્ય-છોકરાના જે હાલ ચાલ છે એ અમારાથી નથી વેઠાતું મહારાજ!” બીજા આગેવાને કહ્યું. બોલતાં બોલતાં એની આંખમાં જળજળિયાં આવી ગયાં.

“તમારી વાત સાચી છે. ધૈર્ય છોકરાંની જે હાલત ચાલ છે એ કમકમાટી ઉપખાંડે એવી છે. અને કોઈ પણ સ્વમાની માણસને એ લાગી આવે. પણ લડત શરૂ થઈ છે અને આપણે ફરેકે એમાં ઝુકાવવું જ જોઈએ. અમારે કેવળ વાતો કરવાની છે, બહુ બહુ તો અમારે જેલમાં જઈને બેસવાનું છે. સાચું સહન તો તમારે કરવાનું છે. એટલે તમને કંઈ સલાહ કે ઉપદેશ આપવાની હિંમત નથી ચાલતી. પણ ગાંધીજી જેલમાં છે, સરદાર સાહેબ જેલમાં છે, રાસની આખરુ ધોવાઈ જાય એ મને ખરું છે. એટલે આ મોટી રાતે તમને મળ્યા. દોડ્યો આવ્યો છું. સવારે તો કદાચ મને પકડી લેશે. ગાંધીજી, સરદાર અને જીવજીતની આખરુ તમારા હાથમાં છે.” મેં પાટીદારોને કહ્યું.

થોડીવાર આગેવાનો નિરુત્તર રહ્યા. અંદરોઅંદર થોડી ગુસ્સેગીરી કરી. અને પછી એક આગેવાને ઊભા થઈને કહ્યું: “ઠીક મહારાજ! તમારું વેણ માથે ચડાવીએ છીએ. ગાંધીજી, સરદાર કે તમે આવીને

નહીં કહેા ત્યાં સુધી રાક્ષો પ્રેષ પાટીદાર મહેસુલની એક રાતી પાઉં પણ સરકારને આપશે નહીં. ફના-કુલિયા થઇ જાય પણ આપણે જ્યાં નહીં છઇએ. હવેર બન આપી રહેશે તમે હવે ધરપત રાખીને પકડાઓ.”

“ પ્રશ્ન તમને બળ આપશે તમે ગુજરાતની આપણે રાખી છે હવે હું નિરાતે પાછાં લાડાશ ” એ કહ્યું.

અને મારી હાજરીમાં જ ત્યાં ત્યાં રાસના આગેવાનો લડતનો બહુ વિચારવા બેસી ગયા સવારે ચાર વાગે રાસના પાગીદારો પ્રતિવાદ લઇને લડતને બહુ નહીં કરીને વિજયવા હું મારી જાવજીમાં પાછો ફરો અને આપણે એકઠાં છીએ કે રાસના બેસતે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી છે ” દાદાએ ક્યારે આવે પછી એકવારી રીતે રાસના પાગીદારોની લડતની કોઇએ નહોતી જાણી એ પૂર્વબુધ્ધિ કહી સમજાવી

“ ત્યારે તો દાદા ! રાસની આ લખતની ગૌરવ મારી લખતના યશ તમારે ફાળે જાય છે ” એ કહ્યું

‘ હા ! આજસુધી હું એમની વિતરક કયાએ, સ્વાર્ષણ કયાએ સાબળી સાબળાને ગૌરવ અતુ ભરતો હતો મારા આનંદો કોઈ પાર નહોતો જેમમાં કોઈ નવો પાટીદાર આવે એટલે એને એકાદ મારી છાતી મજબૂત ફૂલાતી .” દાદા એકાએક બેસતા અટકી ગયા

“ અને હવે ? ” એ પૂછ્યું.

“ પણ હવે મને થાય છે કે મારા વેલુની ખાતર આ પાટીદારોએ તો પોતાનું સર્વસ્વ હોમનું પણ આપણે શું કહ્યું ? એમને ફનાગીરીમાં પથ રવી-કારવાની સનાહ આપજનો આપણો કંઈ અધિકાર ખરો ? ” દાદા બોનતા બોનતાં વધુ ચર્ચા કરી જતા

“ એમ કેમ બોલે છે દાદા ? ગુજસતમા સ્વાર્ષણને પથ દેતવાનો તમારા કરતા વિશેષ અધિકાર હોતો છે ? તમે તો તમારું સર્વસ્વ હોમની બેશ છે અને રહીસહી આ એક કામ છે એને પણ નિર્દય રીતે ખસી રવા છે ? ” એ કહ્યું

દાદા ધડીબાર મોન રવા ધડીબાર એમણે આપે બધ કરી દીધી દાદાને બોરવાથી વિશેષ થક લાગશે એનો અમને કોઈને ખ્યાલ જ રવા નહી દાદાના મુખેથી અમૂલ્ય વાતો સ્પર્શવાના લોકમા એ ખ્યાલ ઊઠી ગયો. થોડીવાર પછી આપે બે બોને દાદાએ બોનતું શરૂ કર્યું.

“ એક રીતે તો વાત સાચી છે કે મેં ખડું ઊઠી દીધું છે પણ મારી મૂળ જમીન અને મકાન હજી સરકારી દફતરે મારે નામે ચાલે છે મને તો એનો ખ્યાલ પણ ન હતો બે માસ પહેલાં જેમમા આવેલા એક પાટીદાર મને સમાચાર આપ્યા કે ‘ મહારાજ ! તમારી જમીન હજીજ થવાની મોટીમ મળેલી, અને સાબળુ છે કે જમીન હજીજ થાય ત્યાર પહેલા તમારા કોષ સમા મહેસૂલ ભરી આવવાના છે ’ પાટીદાર જીવાન તો સહજપણે સમાચાર આપી આવતો થયો પણ એ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારથી અને એન પડ્યું નથી ત્યારથી મને નિરાતે જીવ આવી નથી ત્યારથી મેં નિરાતે રોટલો ખાધો નથી મારા કહેવાથી, મારા વેલુની ખાતર રાસના એકેએક પાગીદાર આને ફકાર બન્યો એના ભૈરા-જીકરા આને જાણતું ટીપું પણ પામ્યા વિના નિરાકાર દશમા બેઠાલ બનીને રખડી રવા છે અને મારી જમીન મહેસૂલ સરકારના ચોપડામા જમા થાય ? ” દાદા બોલતા અટકી ગયા એમના હાથના આંગળા મૂંઝવા લાગ્યા

“ પણ દાદા એ જમીન સાથે તમારે થોડી નિરમલ છે ? તમારા કોષ સબધી તમારે નામે મહેસૂલ ભરી કે એમા અહીં બેઠાં તમે શું કરો ? એનો તમારે મન ઉપર ભાર ન રાખવો એકાએક ” અમે નાને એટલે દાદાને મિથ્યા આધાસન આપવાની પૂછતા કરી

“ હું એ રીતે જાનને મનાવી ચકતો નથી. સર કારને ચોપડે તો મહેસૂલ મારે નામે જમા થશે રાસ અને બેશનો પાટીદાર તો જાણશે કે જે મહારાજે અમને મહેસૂલ જરવાની ના કહી તેણે પોતે તો પોતાની મહેસૂલ ભરી દીધી હું બહાર હોત તો આને એ જમીન અને ખોરડાં સોધી

પહેલાં દરોજ થાય એમ કહ્યું હોત. પણ આજે જેલમાં છું એટલે લાચાર બન્યો છું. એહીં જેમાં શું થઈ શકે? માડું ને કંઈ કહેવાતું હોય એ સર્વસ્વ મારે ખીંગ કયા ખાતર નહીં તો રાસના પાટીદાર ખાતર પણ હોમવું જોઈએ. મારાં જે સગવડાલાં મહેસૂલ ભરવા તૈયાર થયા છે, એમને સફળુદ્ધિ સહે અને મહેસૂલ ન ભરે એવી છેલ્લા દોઢ માસથી હું પ્રાર્થના કરી રહ્યો છું.” દાદા ગંભીર બાવે ગોલ્યા.

દાદાનું શરીર છેલ્લા દોઢ માસથી ઘસાતું જતું હતું અને એમનું વજન કૂદકે અને ભૂરૂકે મટતું જતું હતું, એવું કારણ હવે સમજાઈ ગયું. દાદાના દિલ્લે દોઢ દોઢ માસથી ને વેદના કોરી રહી હતી એ આજે એમની જીભેથી જ વ્યક્ત બની ગઈ. દાદાને માટે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ દૂધ મંજૂર કરે તો પણ દાદા એ દૂધ મોટે ન આપી શકે એ અમને સમજાઈ ગયું. વધુ કશું પૂછવાની કે ખોલવાની અમારી હિંમત રહી નહીં. ક્યાંય સુધી અમે દાદાની એ ગંભીર પ્રુનિત મુદ્દા જોઈ જ રહ્યા, અને એકે પછી એકે પોત પોતાની પધારીમાં જવા માટે ગિલ્યા.

x . x . x

પંદરેક દિવસ વીતી ગયા હશે. કંઈક કામચર દાદા જેલની ઓપીસે ગયા હતા. ઓપીસેથી પાછા આવ્યાને દાદા અમારી ખાખા ભેરેકના દરવાજામાં દાખલ થયા ત્યારે એમના હોઠ મરક મરક હસતા હતા. એમના પગ હિતાવળા હિતાવળા બિપક્તા હતા. એમના શરીરના રાંધે રાંધેલાં અને આનંદ ગીભરાતો હતો.

ઓપીસે જઈ આવેલા પાસેથી બહારની દુનિયાના કંઈક સમાચાર મળશે એવી આશાએ સૌ એને ઘેરી વળે એ જોયતો એક સામાન્ય શિસ્તો બની ગયો હતો. દાદા આવ્યા એટલે અમે સૌ એમને ઘેરી વળ્યા. દાદાના મોઢા ઉપર સ્થિત જોઈને સૌ કંઈક શુભ સમાચારની વાટ જોતા બેઠા, દાદા એક ખીસ્તરા ઉપર બેઠા.

“કાં દાદા! કંઈક આનંદનાં સમાચાર લાભ્યા કાગે છે.” મેં પૂછ્યું.

“હા! આજે ભારે આનંદના સમાચાર મળ્યા.” દાદાએ કહ્યું.

“વાટાઘાટે ચાલતી હશે? સંધિ થઈ હશે? આપણે છૂટવાતું થશે?” આની કંઈક અટકળો અનેકના મનમાં થવા લાગી. પણ દાદાને આનંદ થાય એવા સમાચાર કોઈ જુદી ભાતના જ હોવા જોઈએ. મેં પૂછ્યું. “તમને આનંદ થાય એવા તે વળી શા સમાચાર મળ્યા?”

“જાણે આજે રાસથી એક પાટીદાર મહેસૂલ ન ભરવા માટે જેલમાં આવ્યો છે. એણે સમાચાર આપ્યા કે “મહારાજ! તમારી જમીન અને ખેતરો દરરોજ ચર્ચ થયા.” દાદાએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“તમારી પ્રાર્થના કૃણા દાદા!” મેં કહ્યું.

“એ તો દઈ જાણે. પણ ભગવાને સગવડાલાંએને સફળુદ્ધિ સુઝાડી. અને મારે નામે ચાલતાં જમીન અને ખેતરો પાણીને મૂલે દરરોજ ચર્ચ થયાં. આજે હવે મને નિરાંત થઈ. આજે હું નિરાંતે બેઠો. આજે મને રોટલો ભાવશે. રાસના ખેડો આપણી પવિત્ર લક્ષ્મી પોતાનું સર્વસ્વ હોમવું. મને થયા જ કરતું હતું કે મારે માડું સર્વસ્વ હોમવું જોઈએ. આજે એ હોમાયું. આજ સુધી મને ચિંતા હતી કે હું ક્યે મોટે રાસના ખેડોને માડું મોહું ખતાવીશ? પણ હવે હું બિનજો મોટે બહાર નીકળી શકીશ.”

“દાદા! હવે દૂધ માટે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનું ધ્યાન ખેંચીએ તો?” મેં અધીરા મનને પૂછ્યું.

“ના. ના. એવી કંઈ જરૂર નથી.” દાદાએ કહ્યું.

“પણ હવે તો તમને આનંદના સમાચાર મળી ગયા. હવે તમને દૂધ લેવામાં વંધો ન હોવો જોઈએ. તમારું ઘસાતું શરીર જોઈને તમને કદાચ કંઈ નહીં થતું હોય, પણ અમારો જીવ તો બચે જ છે.” મેં કહ્યું.

“તમે વરે વારે કહો એ એટલે ખુલાસો કરું.” દાદાએ કહ્યું: “જ્યારે પાટીદારો માથે દમનને

કારકો વીંઝાવા લાગ્યો, અને એમનાં બેરાછાકરૂ
નિરાધાર બની લીજત કરવા લાગ્યા એ સમાચાર
મળ્યા ત્યારે મારા હિલ્લમાં પારાવાર વેદના થવા લાગ્યા.
મારે એમને માટે કંઈક કરી છૂટવું જોઈએ. પણ
જેલમાં શું કરું? દિવસો સુધી મેં મનમાં ગઠમથક
અનુભવી. એક આખી રાત ઊંઘ ન આવે. અને
મનમાં આપોઆપ વિચાર આવ્યો. રાસના પાટી-
દારના છોકરા પાછા ફરે એમાં ન. થાય ત્યાં સુધી
મારાથી જેલમાં હોઈ કે બહાર, ફરે ન પીવડ.
તરત જ મેં એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી અને ત્યારથી હું
કંઈક ફળવો બન્યો.”

દાદાની આંખમાં આવ્યો અને એ આનંદ ઉત્ત-
રાતો હતો. અમે કલાંવ સુધી એમની પ્રસન્ન મુખ-
મુદ્રા જોઈ રહ્યા. અમારે માટે એ પ્રસન્ન મન્ય હતો.
એ દરજ્જાન મંમથ અને અદ્ભુત હતું.

* * *

એક મહિના પછી દાદાની દિશ્વરી ટિકિટનું
વળતનું પાત્રું જોઈને મને કારે આનંદ થયો. વખરૂં જ
અને વખરૂં જોઈને એના એ રાહલા અને એના એ
દાદાશાસ્ત્રી એક જ મહિનામાં દાદાએ પાત્રાનું શુભાવેશું
પંદર રતલ વળતન પાછું મેળવી લીધું હતું.

પરોધીન પાકિસ્તાન

હિંદી સરકાર તરફથી બંગાળ સરકારને વાર્ષિક નીચે પ્રમાણે મરદ મજતી રહી છે—

૧૯૪૩-૪૪ રા. ત્રણ કરોડ

૧૯૪૪-૪૫ રા. ચાર કરોડ

૧૯૪૫-૪૬ રા. આઠ કરોડ

તાબેતરનાં વર્ષો દરમિયાન ધીમે ધીમે પણ પ્રાંતને આ વતની મરદ મંમથ સરકારે
આગેવી નથી. આ મરદ આપવી વેળા કોઈ શરતે લાદવામાં આવી નથી

(મંમથ ધારાસભાના નમુનામાંથી)

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪ થી ચાલુ]

રોશન માસ્તરે વાંચીને કહ્યું : 'અરે સ્ત્રીપર !
ઓ મારા દાદા ! ત્યારે એમ કહેને કે ઢેડો
ભંગીઓ છું !'

'એસી ખાત મત કરો. મેં સીપર હું. હિસમે
લિખ્યા હો.'

'અરે ઢેડો-ઢેડો આ તો.'

એ શબ્દો હિસ્યારીને રોશન માસ્તરે આખા
ટોળાને હસાવ્યું.

એ હામના ખખડા સામે આ લશ્કરી માણસ
ચોમેર શતી આંખે નોંધ રહ્યો.

'ક્યાં જવું છે ?'

'આંહી જ.'

'ક્યાં ભંગીવાસમાં કે-ઢેલવાડે ચમારવાડે ?'

'ભંગીવાસમે.'

'જવા દેને હવે ભાડું.' રોશન માસ્તરે,
ભંગી સમજીને માણસ થુંકતો હોય તેવો ભાવ પ્રદર્શિત
કયો.

'આપ કહેતા હો તો ભણે. ખાકી રાજના
આવા પંદર મેટ છે, સાહેબ.'

'સુઆ ! જ ભાઈ જ, ને હવે પછી ગાડીમાં
ટિકિટ લઈને ચડજો હો બા !'

'ના, તેવું કાંઈ નૈ. ખાકી તુમ તાર કરકે પુછા-
વના. હમારા-સાખ આરમ્ (આજ-પૈસા) ભર દેખા.
ફિકર માત કરના. અમ હાલો મવાલી નેછ. અમ પાકા
મિલેટરી. હાં હસનેકી ખાત નેછ. અમ હોલ ફુનિયા
દેખા હો. ફરાન્સ, મિસર, પેલેસ્ટીન, ઈરાક, બર્મા,
મલાયા, સિંગાપુર, સાય ધૂમ્મા, પલ્લુ બેટીતલાક
ધસ દેસ તો ડાઈ નવાઈકા હૈ. ઢેકા ઢેકા કરને, હૈ,
ભંગી ભંગી કરતે હો, ચૂંચૂં સવાય ફસરી ખાત નેછ.'

એવા એના બોલ પર ટોળું ખી-ખી કરતું કરતું
વિખરાયું, અને એ આદમી, કેમ જણે એની લશ્કરી
જાવણીમાં પરક કરતી વેળા કદમે ભરતો હોય, તેવી
અદાથી એ રોશનના પ્લેટફોર્મ પર પલ્લુ ચાલવા
લાગ્યો. એની ચાલ તાલપાંધ અને ચોરવભરી હતી.
સીતો સ્વાભાવિકપણે ટટાર હતો. દેખેલેયું દળાય તેટલી
ગરદની વચ્ચેથી એ વગર અકળાયે, વગર અકેટે,
નિરર્થક કરી તકેદારી કે ગૂંચવણ અભરામણ વગર
ચાલતો હતો. વળી તેણે સીગરેટ સળગાવીને પીવા

માંડી, તે નોંધે તો ટી. ટી. ઇ. ભાનુશંકર, બગલ-
ધોરી પર ખોડગતા વૈદરાજ, મહેા હોઈ મક્તલાલે
તથા હેમાણી કાકા ઉપરાંત બીજા કેટલાક, ચાર ચાર
આંખો કરી તાકી રહ્યા.

'ફનાળ બોયો ફનાળ દેકાને ! ચાજ ક્યાં વગર
જોડવા જ ન જોવે ને દોકરાઓને !' એ શબ્દો ટી.
ટી. ઇ. ભાનુશંકરના હતા.

'આ લાઈ તો કાળા કાપની યજ. ઢેકા ભંગી-
આની ખોપરીઈ' પલ્લુ ફાટી.' વૈદરાજે કહ્યું.

'ધીરાં બાપલા ધીરાં !' મહેા કહેવા લાગ્યો;
'એકી કારથી હિટલર અને આ કારથી ટોળે,
બેચને ભગવાને આ હિસાબ ચોખો કરવા જ જાભા
ક્યાં છે.'

આવી આવી ઘડવિધ રીતે નવેા પ્રાણસંચાર
અનુભવીને ગાયલેકો પાછા આમસણી આવ્યા ગયા,
એકાદ કલાકનો જલસો સાથીને પછી રોશન રાજના
જૂખડી બારણ શન્ટીંગ એન્જનની તુંડમિત્તે દોડ-
ધામથી શરખાતું સુનકાર પડ્યું, મુરદા પર એકાં
મળેલાં ગીધાંની યાદ દેતા કેટલાક લોકો ગોઠામ
પાસેના ધક્કા પર ચાલગાડીનાં ડબામાંથી નીકળતા
સામાન પાસે લિલા હતા. બેચલુ સંધ્યાવાળા લખર વધર
ડગલાની ફરશે જીન્ની કરી ટોલા (જૂ) ચૂંટતા
હતા:—

એવી સાંજે પેલો મિલિટરી સ્ત્રીપર, પાંચ સાત
ભંગીલોકીના ટોળાની મોખરે કાસમ ધાંચીની વાડીએ
ગયો. રમજાન ત્યાં ખાટલે બેઠાબેઠો, ઢોર વાગોળે
એમ મોઢું પાન-ખીકું. બેકે અલોપાની વચ્ચે ફેરવતો
ફેરવતો આવતો બેઠો હતો.

બીજા ભંગીલોકોએ 'અલહાતા ! આપા સાખ !
ખુદાવંદ !' એવું જોલો ધરતી સૂધી ચૂંકી સજામે
કરો. પેલા પરોણાએ તો સ્વાભાવિક અદાથી ટટાર
સીતો સાચવીને જ હાથ ચોડો કપાળ ભણી જાંચો
કયો.

'કેમ ?' રમજાને પૂછ્યું.

મિલિટરી સ્ત્રીપરે કહ્યું : 'તમે કાસમભાઈના
દોકરા ?'

'હા. ફોનું કામ છે'

'તમારી બેન દરખાઈ ને ?'

'હા.'

'મારે એમનું કામ છે.'

[ચાલુ]

વજ્ઞાનિકે જગતના અદોલનો લોકલોગ્ય ભાષામાં વર્ણવતી માસિક નોંધ :

વિજ્ઞાનદર્શન

શ્રી. બસી માંધી બો.ણલી.

પ્રોફે. જયંતીલાલ દે.ચોરા,

અમ.ણલી.

ડૉ. નરસિંહ મુ. શાહ

અમ.ણલી. પોણ દો.

વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય

રોજકાટમાં ગમે મહીને ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સોળમી એકઠા મળી હતી. પરિષદના વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ ડૉ. કુંવરજી ચૌસાહ નાયક હતાં. ડૉ. નાયક ગૂજરાતના એક પીઠ અગ્રમુખ વૈજ્ઞાનિક છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની ખીલવણી અર્થે તેમણે અયામ જહેમત ઉઠાવી છે. વડોદરામાં તેમણે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન સંસ્થા ઊભી કરવામાં ખૂબ મહત્વાપૂર્ણ ભાગ લીધો હતો. ડૉ. નાયક રસાયનશાસ્ત્રના સંશોધનથી જનતાને ફાયદો મળે એ માટે અને ઉલ્લેખોને ઉપયોગી થાય એવી શોધખોળ માટે હંમેશાં પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન આપે છે, અને પોતે એ વિષયમાં ખૂબ રસ લે છે.

તેમનું વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ વિચારણીય છે : તેમાંથી 'ઉર્મિ' અને નવરચના'ના વાચકોને આ રસચાળ પીરસ્યો છે :

ધણા લાંબા સમયથી હું એવી માન્યતા ધરાવતો આવ્યો છું કે સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન એ માનવસંસ્કૃતિનાં બે પરસ્પર પૂરક અંગ છે. હું હટપણે માનું છું કે વિજ્ઞાનની વધતી જતી સિદ્ધિઓ સાહિત્યને માટે સુંદર સામગ્રી પૂરી પાડે છે અને તેનો કલાત્મક ઉપયોગ ને સાહિત્યને કરતાં આવડે તો એ અનેક રીતે સમૃદ્ધ થાય.

કુંભકર્ણ-રોગ (sleeping sickness) દરોહના લોકોમાં મળી આવ્યા એકે.પી જંતુઓથી થાય છે. આ જંતુઓ અને શરીરના તંતુઓ (tissues) વચ્ચે ધણું સામ્ય છે. જર્મન વૈજ્ઞાનિક એલ્બર્ટ શોપી કાલ્કુ કે કેટલાક તંતુઓ, ક્રોમો અને જીવાણુઓ પર રોગની વિશિષ્ટ અસર થાય છે. એમણે પ્રતિપાદન કર્યું કે જીવાણુઓ ને રોગને શોધી લે છે તેની સાથે કેટલાક એરી રસાયનો આપ-

વામાં આવે તો તેને પણ શોધી લે અને એ રીતે જીવાણુની એરી અસરને નાબૂદ કરી શકાય. એકે.લીટી સંશોધનદાતા આવી જનતા પુષ્કળ પદાર્થો બનાવ્યા. તેમાંથી એટલ્સીડ 'સફળ નીવડયું'. પણ ફરદી અંધ બન્યો. આ પછી તેણે ઔષધના બંધારણમાં અનેક પ્રકારે ફેરફાર કરી એવા. પરિણામે સાત્વરેસાન જેવા સમગ્રાણુ ઔષધો શોધાયાં. આ પ્રકારે રાસાયણિક ઉપચારના નવીન વિજ્ઞાનને પાયો એલ્બર્ટ શોપી નાખ્યો. પછી પ્રોન્સોસિસ અને સમ્પ્રાનીસ એમાઈડ નામનાં ઔષધોની શોધ થઈ. નવલકથા જેટલો રસપ્રદ થઈ પડે તેવા વિજ્ઞાનની શોધખોળનો આ અદ્ભુત રસિક અને રોમાંચક ઇતિહાસ છે. રાષ્ટ્રીય નિયોજનથી કોઈ પણ જોગનામાં રાસાયણિક ઉપચારોના સંશોધન માટે એક દેન્દ્રય શોધખોળની સંસ્થા હોવી એઈએ આવી સંસ્થાના વિકાસને ખાલોશ વૈજ્ઞાનિકો પોતાનું જીવનકાળ બનાવી જીવે એવી સંપૂર્ણ સજવડોની બ્યવસ્થા કરવી એ આજની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

પ્રો. ખાટંગે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે જેમ જેમ ખાંડનો વપરાશ વધ્યો તેમ તેમ ખીડી પિશાખના રોગની જલ્દિ થતી રહી છે. એના મત પ્રમાણે ખાંડને ચોખ્ખી કરવા માટે પાસા પાડવાની ક્રિયામાં (crystallisation) ખાંડના રસમાં હજી સુધી કયું લોખા કુચરતી તરવમાં એવો કોઈ ખાસ ફેરફાર થઈ જાય છે કે જેને લોધિ ખેરાકની વસ્તુ તરીકે ખાંડ લાનિ કરતાં નીવડે છે. એ જ વૈજ્ઞાનિકે ઇન્ડુસ્ટ્રીની શોધ કરીને લાખો કરોડો ખીડીપિશાખના દર્દીઓને અગ્રણ્ય મૃત્યુમાંથી ઉગારી લીધા છે. આ ઔષધનો ઉપયોગ માંડપણના ઉપચાર તરીકે પણ થાય છે. ઇન્ડુસ્ટ્રીને પશુઓની શિક્ષાસમાંથી કાઢવામાં આવે છે.

આપણા દેશમાં દરેક માલુસને મળવું જોઈએ

તેથી ઓછું પોપણ મળે-છે, એ એક સિદ્ધ હકીકત છે. સાધારણ તપાસ ઉપરથી પણ એટલું તો સહેલાઈથી પુરવાર થઈ શકે કે જેટલું ધન રોગના નિવારણ અર્થે ખર્ચવામાં આવે છે તેના કરતાં ઓછા ધનથી દરેક મરીમ માણસને થોડા ખોરાક પૂરા પાડી શકાય.

દરેક દેશની રાષ્ટ્રીય ખોરાક નિયમન પદ્ધતિ એવી રીતે વિકસાવવી નેહિએ કે જેથી સમાજના હિતમાં વધુ ઉપાદાન અને વધુ વપરાશની યોજના થઈ શકે. માણસને પેટ ભરવા પૂરતો ખોરાક મળતો હોય છતાં અપૂર્ણ પોપણને પરિણામે એવું શ્વેત તીવ્ર શકે. આ હકીકત શોધખોળ વડે સાબીત થયેલી છે. શરીરને માત્ર ઉષ્માશક્તિ અને પ્રેરીનની જરૂરિયાત પૂરી પાડવી એટલું જ ખોરાકનું કાર્ય નથી. શરીરના આરોગ્યને પોપણ આપનારા અનેક બીજા પદાર્થો પણ ખોરાકને પૂરા પાડવાના હોય છે. આપણા દેશમાં અસંખ્ય સ્ત્રી-પ્રાણીઓ થોડા ખોરાકના અભાવે પાંકુ રોગનાં ભોગ બને છે.

આપણી ક્રમાંણી અને આપણા ખોરાક ઉપરના ખર્ચ, એ બેની વચ્ચે એક ચોક્કસ સંબંધ રહેલો છે. ઘણા દોષા ખોરાક માટે ખર્ચ કરવાને બદલે સીગારેટ, સિનેમા, ક્લબ જેવી જીવનમાં અનાવશ્યક ખાખતો પર વિશેષ ખર્ચ કરે છે. શરીરની વૃદ્ધિ અને આરોગ્યને માટે કેટલાંક ઉપયોગી તત્ત્વોની પણ જરૂરિયાત હોય છે. આ તત્ત્વો તે વિદ્યાર્થીન.

અસંખ્ય વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોમાંથી આ માત્ર થોડાંક જ ઉદાહરણો છે. આપણા દેશમાં ખાસ કરીને શોધખોળના કેન્દ્રોને ઉદ્યોગની સાથે નોડવાની આવશ્યકતા છે, જેથી ઉદ્યોગ અને ખેતીના વિકાસ અંગેની જરૂરી દરેક સમસ્યાનો ઉકેલ લાવી શકાય. જુદાં જુદાં સ્થળોમાં થતાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોનું અનુસંધાન પણ અદ્ય પ્રમાણમાં જ થાય છે. આજના મોટા ઉદ્યોગોની આર્થિક વ્યવસ્થા અંગેના પ્રશ્નો ઉકેલ, અલગ અલગ સ્થળોએ આવતી પ્રયોગશાળાની શોધ ખોળો વડે તેમજ વિવિધ સંસ્થાઓના અધિકારી વ્યક્તિગત પ્રયત્નો વડે થઈ શકે એમ નથી. આવા એકલવાસ પ્રયત્નોને રચના, મોટા પાયાપર સમૂહ વંતના

ધોરણે વૈજ્ઞાનિક શોધખોળનું સંચાલન થવાની ખાસ જરૂર છે. ઔદ્યોગિક અને આર્થિક વિકાસ માટેના નવીન દષ્ટિકાણ આપણે કેળવવો પડશે.

આ દષ્ટિએ ભેદનાં વિજ્ઞાનનું પણ થોડાં નિયોજન કરવું પડશે. ત્યારે ઉદ્યોગોની વિધિવિધ શાખાઓનો વિસ્તાર હિંદુસ્તાનમાં જે ઝડપથી થાય છે એના કરતાં વિશેષ ઝડપે સુનિયોજિત વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાઓની દાર-માળા શરૂ કરવાની ખાસ જરૂર છે. જે હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનની આજીવન સરકારમાં થાય તે આપણા સાહિત્યે થોડાં માર્ગદર્શન કરાવી શકે એવી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ આદરવી પડશે. અને તે માટે આ સાહિત્યપરિષદ આજથી જ વિચાર કરવાનો છે. ઉદ્યોગના કે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞાન અને નવીન માનસશાસ્ત્રની દષ્ટિને નજર સમક્ષ રાખી સૌને થોડાં પ્રોત્સાહન મળે એવું સાહિત્ય સર્જવું પડશે. હિંદુસ્તાનમાં સ્વતંત્રતાનો યુગ સ્થપાઈ ચૂક્યો છે. એટલે આપણા દેશના સાહિત્યનું પણ નવીન દષ્ટિથી પુનર્વિધાન કરવું પડશે. આપણા નવલકથાનાં સાહિત્યનું વસ્તુ પણ રાષ્ટ્રના નવયુગના તેમજ ભવિષ્યની પ્રજાની કલાદષ્ટિ અને જીવનદષ્ટિને લક્ષમાં લઈ તેને અનુરૂપ થાય એ રીતે થોડાં પડશે. આપણા ભવિષ્યના સાહિત્ય વિકાસમાં વૈજ્ઞાનિકો શોધાત્મક જીવન ગાળી શોધખોળો માટે મહાન આત્મસંયોગ અપાતા હોય, એવું અનેક પ્રકારનું વસ્તુ (plot) વણી લઈને સાહિત્યનું નવસર્જન કરવું પડશે. અક્ષરમાનના વિસ્તાર સાથે લેખનકળા, લાપાશાસ્ત્ર અને શૈલીની સુધારણાનાં પ્રમાણિત ધોરણો નક્કી કરવા ઉપરાંત તેનું સંરક્ષણ કરવું પડશે. આપણું સાહિત્ય માત્ર 'કલા' ખાતર કલા' નો વાદ રજૂ ન કરતાં, રેસાં રેસાં કહે છે તેમ જીવનના સંઘર્ષો અને ભાવનાઓનું પ્રત્યક્ષ પ્રતિબિંબ રજૂ કરવું હોતું નેહિએ. એ આદર્શને સિદ્ધ કરવાને માટે આજના સમાજમાં ચાલી રહેલી અનેકવિધ હુસ્ત્યાઓ લોભવૃત્તિઓ, ધર્મીઓ અને અદ્ભાવોને દૂર હટાવવા માટે મોટા પ્રમાણમાં પ્રેરક અને માર્ગદર્શક સાહિત્ય નિર્માણ કરવું પડશે.

(આ રસદાયી ભાષણનો બાકીનો હપ્તો આવતા અંકમાં)

પરમાણુ-શક્તિની હિતકારી સંબંધિતતાઓ

અણુ ભોજન વિશે કાણે નહીં સાંભળ્યું હોય ? અણુ-ભોજન એટલે નરદમ સંહારનું પ્રજ્વળ શબ. પરમાણુઓની શક્તિપર કાણુ મેળવી ધારેલી અસર ઉપભવવાનો પહેલો પ્રયોગ પરમાણુ-ભોજનની બનાવટ હતી રાજ્ય. આવા ભોજનનો ઉપયોગ કરીને બનાવના શહેરોના પુરવ્ઠે પુરવ્ઠા-ઉઠાવી દીધા અને સાઇ-લોના માઇસો સુધી જમીન ઉત્તમ બનાવી દીધી, એ વાત જાનાથી અજાણી છે ! આવી પ્રયત્ન શક્તિનો ઉપયોગ શું માન સંહાર માટે જ છે ? સાંતિના કળમાં તેની હિતકારી સંબંધિતતાઓ નથી ? સંહારને બદલે તેનો ઉપયોગ સર્જનમાં ન થઈ શકે ? થાય તો ક્યાં કરવો ? કેમ કરવો ? એ પ્રશ્નો વિચારણા રજા છે. હુંમાં પરમાણુની શક્તિ વાપરવાની કરામતો યોજવાના પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે. પરમાણુશક્તિના યુગ મેસવાના ચિન્હો દેખાય છે. વરાળ, નીજળીની શક્તિમાં અણુ-શક્તિનો ઉમેરો નાજકના કાવિષ્વમાં થશે એમ લાગે છે.

અણુ-ભોજનની હવામાન પર સન્નિધિ અસર થાય છે. ભરેશારથી ધસી આવતા વરેગિયા વીખેરવામાં અથવા નવા વરેગિયા સર્જવામાં પણ તેનો ઉપયોગ થઈ શકે. થોડા વખત પર ઉત્પન્ન થયેલ એક 'ટાઇડલ વેવ' (tidal wave) થી બહુજા ખાનાખગી થઈ હતી, આવા 'વેવ' અણુ-શક્તિથી ઉત્પન્ન કરી શકાય મા રોકી શકાય અને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકાય.

૧૯૨૨માં ટાઇટનીક ડૂબી મર્મ-એક તરતા બરફ પર્વતને અચડવાથી આજે પણ તે પર્વતો એટલાજ તુકડાનકારક છે. તેમની કાળવીની ગોળ વચ્ચે કરેલી સફર જોખમી નીવડે. પરમાણુશક્તિનો યોજના યુજનો ઉપયોગ કરવાથી આ જોખમ નિવારી શકાય. જો ગરમીથી પ્રેક્ષીકિના રજની રેલી ખીજળા ગૂંધ તેવી પાસે બિચારા બરફ પર્વતોનો શો દિસાસ ? પરમાણુના ધમાકાની ખાસે બિચારા બરફપર્વત લાચાર બને.

રશિયાની ઉત્તરે સમુદ્રમાં બારા-ખંડો પર મહા-ક્રી ચાલે છે-છ માસ સુધી પથરાયેલી રહે છે. પરમાણુશક્તિ એ ખંડો તોડી સ્ત્રીમરોને રસ્તા કરી આજે એ માટે યોગ્ય સમયને અંતરે ધમાકો કરી બરફ તોડનારી નૌકાઓની સંબંધિતતા છે.

દરિયામાં આડે ધડ પથરાયેલા ખંડોએ શૈકાઓથી કેટલાય વહાણોના ભોગ લીધા છે, દરિયાઈ મુસાફરી સલામત કરવા અણુશક્તિવરે એ ખંડો સાફ કરી રાખ્યા. દરીયામાં પાણીની ધારે ધારે ઉમેલા કેટલાય ખંડોને સાફ કરી નાખી નવાં બંદર બનાવવા એ અણુશક્તિ માટે મુશ્કેલ ન ગણાય. દેશદેશના કિનારા ફરી ભય, નકશા બદલાઈ ભય. અણુ-શક્તિની આ કાંઈ જેવી તેવી સિદ્ધિ ન ગણાય.

નવી નહેરો બાંધવામાં પણ અણુ-શક્તિનો ઉપયોગ થઈ શકે. પનામા નહેર બાંધવી એ થોડાં બંધવાઈયાનું જ કામ થઈ ભય.

મજતરીપૂર્વક યોગ્ય યોગ્ય અંતરે જમીનમાં અણુભોજન મોડાવી, દૂર રજા રજા વિજળીની અંધ દાખી છે એટલે પત્યું. અણુ-શક્તિ દુનિયાના વહેવાર માંડો બદલાવી નાખે. દુનિયાની સિદ્ધિ ફરી ભય. અણુશક્તિ આગળ ધુરંધર કે દિમાકપનો શો દિસાસ ? બેગર કે બોલન એવા એ જ લાટથી સતીય પામવાની શી જરૂર ? બેઈએ તેટલા નવા માટ તૈયાર કરી શકાય.

અણુશક્તિનો ઉપયોગ સંજ્ઞા ચલાવવા મા મોટર એન્જીનમાં પણ થઈ શકે. કેસસા અને તેકની જગ્યા આ અણુશક્તિ લે. પણ તેમાં રહેલી સુરહેલીએ થોડી નથી. અણકાનીના બદ્ધ દીવાની કરામતો જેવી ગણાતી આ રાજ્યતાઓ આવતો કાલની દુનિયા માટે બજાર તરિકે નહીં રહે.

હથોળી અને વિજ્ઞાન

પ્રાંતુ વર્ષો પહેલાંની વાત છે. વિજ્ઞાપતમાં એક નાનું સરખું ગાય. ત્યાં એક રંધેજ રહે. રંધવાની કળા તો એના બાપની જ. સામેગામ તેમજ દેશ-પરદેશમાં એની ખ્યાતિ રાજદરબારમાં એનાં માન.

શેકશાહુકાર સૌ એને પોતાનું કામ આપે. કિંમતીમાં કિંમતી કાપડ એની પાસે આવે. રંગવાના કામમાં એની બેડ વિલાયતમાં ન જડે.

એવામાં નીકળ્યાં કારખાનાં. તેમને પણ રંગ-રેન્જેની જરૂર પડી. રોકાટલાંડમાં એવું એક કારખાનું. રંગરેન્જે પણ તેની પાસે ધણા. સારામાં સાફ કાપડ બનાવે પણ તેના રંગ સારા ન ઊઘડે. સારામાં સારા કાપડની નમુના રંગને લીધે કિંમત સારી ન ઊપજે. બહુ વિચાર કરી કારખાનાવાળાએ પેલા વિલાયતના કારીગરને રોકી લેવા ની કહ્યું. તેને મોં માથે પગાર આપવાનું નક્કી કહ્યું, અને કારખાનાના બધા રંગરેન્જેને કામ શીખવવાની શરત કરી. પેલા રંગરેન્જે પણ કામ શીખવવાનું દબૂલ કહ્યું. ભેતભેતમાં કારખાનાની ખ્યાતિ જંગમી પડી.

વિલાયતી રંગરેન્જ પાકો કારીગર. ચપટી રંગ અહીંથી લે, ચપટી ત્યાંથી લે, ચમચો આ ડાખામાંથી કાઢે, તો ચમચો ખીબ ડાખામાંથી મેળવે. બધા રંગ મેળવે. કપડું રંગમાં બોલું ન બોલું ત્યાં તો બધા કાયાં વિકાસી લેવા કરે. રંગની લલક કાઢ ચોર ખીલી જોડે. કારખાનાવાળાના રંગરેન્જે તોળીતોળીને રંગ મેળવે, ખૂબ કાળજીપૂર્વક કાપડ કે સૂતરનું વજન વગેરે તપાસે. તોલ કરી કરીને રંગ વાપરે. પણ તેમનું કામ વિલાયતી રંગરેન્જ જેટલું હાથે નહીં. તેમણે વિલાયતના કારીગરને કહ્યું, “તમે જે રંગ લો તે અમને તોળવા દો.” કારીગરને તો વાશકર્તા રંગની ચપટી લેવાની ટેવ. અને ચપટી ચપટી તોળવા આપે તો પછી હવે રંગ લેવો, કેટલો લેવો તે બૂઝી જાય. તેણી તોળીને કામ કરવાનું તેને ન ફાળ્યું. કારખાનાવાળાઓની બધા મહેનત નક્કમી ગઈ. વિલાયતી કારીગર કહ્યું જ શીખવી ન શક્યો!

એ કેમ બન્યું? તેનો આપણે જરા વિચાર કરીએ. વિલાયતના કારીગર એ ખરેખર કારીગર હતા. કામ કરી કરીને અનુભવથી તેની સ્પર્શની ધ્રિસ્ત, રંગ અને મન સાથે એવો મેળ જામો પડ્યો હતો કે તે અચૂક સાચાજ પ્રમાણમાં રંગ ઉઠાવે. તેણે હથોટી કેળવી હતી. પણ તે વિજ્ઞાની નહોતો. પોતાની કળાનું રહસ્ય તે સમજતો નહોતો. હથોટી

ઉપરાંત તેની પાસે કશું નહોતું. આવા કારીગરની તમામ કળા તેના મૃત્યુ સાથે જ દફનાઈ જાય. તે હજાર માણસને કામ શીખવે, પણ દરેક દરેક પોત પોતાની હથોટી અનુસાર જ કામ શીખે. આવા માણસો પોતાની કળાનો વારસો દુનિયાને આપી શકતા નથી. આવી રીતને અનુભવ મૂલક-ઈમ્પીરી-કલ રીત કહેવાય (empirical method).

આપણા દેશમાં મુધાર, લુહાર, સોની, કડિયા, શિપીઓ, વૈદો અનેક છે. એ બધામાં હથોટીમાં નિષ્ણાત એવા કંઈ કંઈ ધુરંધરા પડ્યા હશે. તેમની નામના સારી હશે. તે કીર્તિ અને પૈસા કમાતા હશે. પરંતુ વૈજ્ઞાનિક રીત (Scientific method) ના અભાવે તેમની તમામ કળા કારીગરીનો વારસો આપણી પ્રજાને પ્રાપ્ત થતો નથી.

બ્યારે બ્યારે કારીગર પોતાની કારીગરી સંબંધમાં વિચાર કરતો થાય છે, તેનું પૃથક્કરણ કરે છે, કામ કરતાં કરતાં થતાં જુદા જુદા અનુભવોની ગ્રીષ્મ-વટપૂર્વક નોંધ રાખે છે, એ અનુભવો સદાકાળ સાચા કરે કે ન કરે તે સંબંધી પ્રયોજો કર્યાં કરે છે, ત્યારે તે વિજ્ઞાનીની ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરે છે. એવો કારીગર પોતાની હથોટીનું રહસ્ય સમજે છે અને ખીજાને સમજાવી શકે છે. આ થઈ વૈજ્ઞાનિક રીત.

આપણા દેશમાં વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનારાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે. પણ દુર્ભાગ્યે તેમાંથી વૈજ્ઞાનિકો થોડા જ છે. વિજ્ઞાનને પણ હથોટીની જરૂર છે. વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણી, કાર્યપદ્ધતિ અને હથોટી એ ત્રણનો સંગમ એજ સફળતાનો ચાવી છે. બધાં મુધી આપણી કારીગર વર્ગ એ વસ્તુ નહીં અપનાવે ત્યાં મુધી તે માત્ર કારીગરજ રહેશે. સ્ટ્રોફ્ફ-સન એક મજૂર હતો. છતાં તે એક મોટો વિજ્ઞાની બન્યો. આપણે ત્યાં એવા કેટલા નીકળ્યા છે? કોલેજ કે યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ એ વૈજ્ઞાનિક બનવા માટે જરૂરનું જ છે એવું નથી. કોઈપણ કારીગર પોતાના ધંધાને લગતી માહિતીઓ ભેગી કરે, પોતાના અનુભવો નોંધતો જાય, પોતાના જ ધંધાસારી કારીગરો કંઈ

મહામના માલવીયજી

અસ્ત ટાપરણી

કૃષ્ણનાઓ તો ધણીને આવે છે, પણ એને મૂર્તસ્વરૂપ બદ્ધ એકા આપી શકે છે. એની પાછળ એક તપસ્વીની નિષ્ઠાથી સાચા દિવની લગ્ની લગાડીને મંદી પડી અને એક મુંદર કલાપૂર્તિનું સર્જન કરે તેજ સાચો શિશુ, તેજ મહાત્મા. મહાપુરુષ અને સામાન્ય માણસ વચ્ચે આજ ભેદ હોય છે: એકને કોઈ એક મહાસ્વપ્નને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની મહત્વાકાંક્ષા હોય છે, બીજાને બધી આકાંક્ષાઓ સમાન હોય છે; એકની મહત્વાકાંક્ષા આગળ બીજી બધી આકાંક્ષાઓ તુચ્છ બની જતાં એની શક્તિનો વધુ ઉપભોગ પામતી નથી, બીજાની બધી આકાંક્ષાઓ શક્તિનો સમાન ઉપભોગ કરે છે. પરિણામે કોઈ મહાન સ્વપ્નના સર્જનને માટે જોઈતાં શક્તિ, તપ અને નિષ્ઠા રહેતાં નથી.

એક મહાન સ્વપ્ન સેવી એની પાછળ સમગ્ર જીવનની બધી શક્તિઓ લગાડી એને મૂર્ત સ્વરૂપ આપનાર જીવનના મહાકલાકાર અને જન્મતા પાસેથી મહામનાનું યોગ્ય જિજ્ઞાસાભર ભારતચરિત્ર પદ્ધતિ મહાનમોહન માલવીય સ્વપ્નસેવી મહાપુરુષો માટે પણ આદર્શ સ્વપ્નજીવી હતા.

૧૯૦૫ ની સાલ છે. ભારતવર્ષની પુરાતન નવરી કાશીમાં ભારતીય મહાસભાનું અધિવેશન થી ગોપાળ-કૃષ્ણ ગોખલાના પ્રમુખપણા નીચે કરાયું છે. દેશના વિદ્વાનો, નેતાઓ તથા પદ્ધતિ ભેગા થયા છે. એક સ્વપ્નશીલ યુવાન રંગમંચ પર જોડો બધ્ય છે. એની પાસે એક સ્વપ્ન છે. બધાને એ સંજાગાને છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની રજિમે સિદ્ધિશુ આપતી રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાપીઠ સ્થાપવાના એને કોડ છે. તદ્દલીલા અને નાલંદાની માદ યુગ તાજ કરે એવું સરસ્વતીનું પુનિત મંદિર સર્જવાની એની કષ્ણતા છે.

અને એ માટે એને હબર, દસ હબર, લાખ કે દસ લાખ રૂપિયા નથી ભેગા. પૂરા એક કોરોડની

એની ટહેલ છે. ૧૯૦૫ ના જમાનામાં એ બદ્ધ મોટી રકમ ચણાય. આજના કુચાવાના જમાનામાં તો એ તણ-ચાર કરેડ જેટલી થાય !

સૌએ યુવાનનું સ્વપ્ન સંભળ્યું. 'વાહ! વાહ! છે તો સરસ. આજ થાય તો તો બદ્ધ બધ્ય કાપ થાય !' સૌએ સ્વપ્નનું વખણી કાઢ્યું !

પણ એ યુવાન એમ હારે એમ નહોતો. એના ગાંડપણમાં સાચા આપનાર સર મુંદરલાલ, મુન્શી માધવલાલ, એની ભેસેન્ટ તથા કોન્ટર બંગવાનાસ જેવા કેટલાય મળી ગયા અનેક મંથનો, મર્થા, એ યુવાનના મનમાં કેટલીય રાતો એણે જીંધવાને બદલે એ મહાવિદ્યાપીઠની ઇમારતો ચણવામાં ગાળી હતી. કોર્ટમાં બેઠા બેઠા કેટલીય વખત સ્થિરાસ્થન બેઠાં હતી: ન્યાયાધીશ, વજીસો, આરોપીનું પિંજરું એ કોર્ટમાં ન રહે. એની જગ્યાએ એક પ્રોટેસ્ટર બચાવવા બેઠા છે, સામે બેઠા બેઠા વિદ્યાર્થીઓ તોફાન કરી રહ્યા છે !

એક નહીં, બે નહીં પણ ૪૦૦ વર્ષ વીતી મર્થા આમ સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નમાં યુવાની હતી વાકેજીટા હતી, શુદ્ધિ હતી. અલ્લાહાદની હાઈકોર્ટમાં વજીલાત ખૂબ જામતી હતી હતી. પણ અંદરથી અવાજ આવતો હતો 'નલન, મલન, છોડ આ. માવો ચારદા તને બોલાવી રહી છે એ સાંભળતો નથી !' અને એ જગ્યાએ મલનમેહનને વજીલાત છોડાવી બસ, મને તેમ કરી હવે તો સ્વપ્નને સાધું કરી જતાવતું ચણવા એની પાછળ ફનાં ધઈ જતું !

રાવ, રંક, પુરુષ ભો, અનાજ વૃદ્ધ સોને એણે ટહેલ નાખી. દેશ આખામાં એણે જામતું રાંધે કપડું; કેલીએ કેલીએ સાદ પાડ્યો; ઝોળા ધરી ભિક્ષા માગી. બચવાનું છુદી જેમ-જેને દરેક મહાપુરુષની જેમ પડેલા તો કોઈએ એને ન સંભળ્યો, પણ પાછળથી તો પૈસાનો વસતદ વરસ્યો. એની ઝોળા

ભારત ગર્ભ. એક કરોડની એની ટહેલ હતી, એણે દોઢ કરોડ ભેગા કર્યા.

કાશી ભારતીય સંસ્કૃતિનું વિદ્યાકેન્દ્ર રહ્યું છે. એના ઉપર જ પસંદગી ઊતરી. સમનગરના રાજાએ જમીન કાઢી આપી. અહાર ગામડાંઓના છ માસલના ધેરાવામાં ભવ્ય ભવનો બંધાવાં શરૂ થયાં. ૧૯૧૬માં એનું કાર્ય શરૂ થઈ ગયું.

સ્વપંક્ષીય યુવાનનું સ્વપ્ન મૂર્તિ સ્વરૂપ લેવા મંડ્યું. ત્યાર પછી ત્રીસ વર્ષ સુધી એ શિશુનીએ શિક્ષણની પાછળ જીવનસાધના કરી, એના પ્રયત્ન એક અંગેને વિકાસ આપ્યો.

આજ 'લંકા' અને 'નગવા' નામે ઓળખાતાં જંગલોની જગાએ, ટુંબસીજના જેવી એક ભવ્ય નગરી ઊભી છે. એની ઈમારતોનાં ઉત્તમ શિખરો અને એની ઉપર અગ્રતા કળશો ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રતીક સમાં જગહણી રહ્યાં છે. આજ ત્યાં પાંચ હજાર વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ વિદ્યાભ્યસ કરી રહ્યાં છે. દસ હજારની વસ્તીવાળી આ મહાવિદ્યાપીઠ દિંદુસ્તાનમાં અનોઢ છે, સંસ્કૃત, ખગોળ, ભૌતિક અને વેદવિદ્યાથી માંડી, માઈનીંગ-એટલઈ (ખાણ-ખાણ-વિદ્યા) તથા એરોનેટિક એન્જનીયરીંગ સુધીની બધી વિદ્યાઓ શીખવવામાં આવે છે.

બ્રહ્મદેશ, ચીન, સિલોન અને યુદ્ધ પહેલાં બીજા દેશોથી પણ વિદ્યાર્થીઓ ભણવા આવે છે. દિંદુસ્તાનની મિશ્ર સંસ્કૃતિ (Cosmopolitan) નો ખાસ અહીં ખરાબર મળી રહે છે.

મહાત્મા માલવીયજીનું એ ઉચિત સ્મારક છે. એમને બીજા સ્મારકની જરૂર નથી. કાં તો બહુ પામર અભિમાની જીવ જીવતાં પોતાનું સ્મારક રચવા એકા કરે, કાં કોઈ અતિ મહાન આત્મા પોતાના મહાન કાર્ય દ્વારા એ સ્મારક મૂકી ભણે.

૧૮૬૧ ના ડીસેમ્બરની ૨૫મી તારીખે જન્મ લઈ, ૧૯૪૬ ના નવેમ્બરની ૧૨મી તારીખ સુધી અખંડ સેવા અને તપનું જીવન જીવી માલવીયજીએ માતા ભારતીની કુખ દીપાવી છે. સાઠ વર્ષની સતત સેવા આપનાર દાદાભાઈ પછી આ બીજા મહાપુરુષ છે.

અનેક સંસ્થાઓનાં સ્થાપક, સંચાલક, રક્ષક રહ્યા છે. પ્રયાગ સેવા સમિતિ, દિંદુ હોસ્ટેલ-પ્રયાગ, લીડર તથા ભારત દૈનિક, અબ્યુધ સાપ્તાહિક, દિંદુસ્તાન, ઇન્ડિયન ઓપીનીયન, દિંદુમહાસભા, સનાતન ધર્મ ગંડળ, ગોરક્ષ મંડળ, વિક્રમ પરિપદ, વગેરે અનેકાનેક સંસ્થાઓ, પત્રો અને સેવાકાર્યો સ્થાપવામાં એમનો હાથ રહ્યો છે. એમની સહાયતા પામેલ પ્રવૃત્તિઓ તો અસંખ્ય છે.

કોંગ્રેસ સાથેનો એમનો સંબંધ એની સ્થાપના સમયનો છે. ૧૮૮૪ માં ત્યારે કોંગ્રેસ સ્થાપવાની વાતો થતી હતી તે જ વખતે માલવીયજી કોન્ટ્રાક્ટ થયા. ત્યારથી તે અંત સુધી એ કોંગ્રેસની સેવા કરતા રહ્યા.

દિવસે રાત કમંચેમ એ જ એમનો જીવનમંત્ર હતો. મારે જ એ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં સહાય કરી શકતા. સતત સેવાકાર્ય કર્યા સિવાય બીજી વાત એમના ખ્યાનમાં જ ન આવતી. સર તેજબહાદુર સમુએ લખ્યું છે તેમ, જ્યે એમણે વકીલાત ન જોડી દીધી હોત તો એ વખતે એમનો મુકાબલો કરી શકે એવો વકીલ અલ્લાખાસમાં નહોતો. એમણે પોતે ગયા વર્ષે, એમના જન્મદિને વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ જોાલતાં રહ્યું હતું, 'હું જે ધારત અને પ્રયત્ન કરત તો લાખ-એ લાખ રૂપિયા ભેગા કરત. પણ એમાં શું વળત ? આજ જેટલો આત્મસંતોષ, આજ જેટલી શાંતિ અને આજ જેટલો આનંદ હું પામી શકત ?'

માન યુનિવર્સિટી બનાવી હોત તો ય માલવીયજી અમર થઈ જત. પણ એમની સેવાનું ક્ષેત્ર અત્યંત વિશાળ રહ્યું છે. ૧૯૧૬ માં પંજાબના કાળા કાપડા નામે ઓળખાતા રોબેટ એકેડમી સ્થાપી વખતે લેજીસ્લેટીવ કોલેજીયમાં એમણે પૂરા બે દિવસ પ્રવચન કર્યું હતું. પણ એ જમાનામાં સરકારની કબ્જા વિરુદ્ધ મત આપવાનો કોઈની દિગત કર્યા હતી ? અતે મત લેવાતાં એ કાપડો પાસ થયો. દિંદુસ્તાનની પરાધીનતા અને દિંદુસ્તાનીઓની આ પામરતા જોઈ એ કાઉન્સીલ હોલમાં જ રહી પડેલા ? ભારતનો વેદના એમની આંખો વાટે અનેક વાર વહી જવા પ્રયત્ન કરતી.

મુરત હિંદુ હોવા છતાં બધી કોમોના પ્રેમ અને આદરને પાત્ર રહેવામાં જ માલગીયજીની વિશેષતા દેખાય છે. એવું કારણ એમના હૃદયનું પ્રાણી માત્ર માટેનું સંવેદન. કોઈનું દુઃખ જોઈ એમણે હૈયું રડી ઊઠેલું. એમની પાસે જનાર દરેક વ્યક્તિ શાંતિ પામતી. કોઈને માટે કંઈવું વેળુ એમના મોહમાંથી નીકળતું નહીં. એમની વાલીમા અમૃત વરસતું. એમના પરિચયમા આવનારને એમના માટે પુણ્યભાવ ઉત્પન્ન થયા વિના રહે જ નહીં.

હિંદુઓની સામાજિક અને ધાર્મિક ઉન્નતિ માટે એમણે હિંદુ મહાસભાની સ્થાપનામાં સાથ આપ્યો-ના, કુખ્ય ભાગ ભજવ્યો. પણ, પાછળથી એવું સ્વરૂપ કદર ધર્મ જતા પોતે એને સાથ છોડ્યો. કોંગ્રેસનો વિરોધ એમનાથી સહન ન થતો. કોંગ્રેસની અંદર રહી ગમે એટલો વિરોધ કરતા. ગાંધીજી સાથેના અપૂરત પ્રેમ-સંબંધ છતાં મણી વખત એમણે ગાંધીજીનો વિરોધ પણ કર્યો છે. એક માનનીય વ્યક્તિ પાસેથી હમણાં જ જાણવા મળ્યું કે કોમી સુકાદો અપાયો તે વખતે કોંગ્રેસે જે તત્ત્વચતા જાળવી (અમુક ખાસ કારણોસર) એમની સામે માલગીયજીએ સખત વિરોધ કરેલો અને માટે જ કોંગ્રેસે સ્વીકારને બદલે, 'ન સ્વીકાર ન અસ્વીકાર'ની (Neither Refect nor accept) નીતિ અપાત્તર કરવી પડેલી. હિંદુસ્તાનના આઘ્યનિર્માણની દરેક બીજીએ એમણે મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. પોતે ધર્મપ્રધાન સામર્થ્યોપાધાન અને સમાજસેવક હતા છતાં ય રાજકારણમાં આવવું પડ્યું તો એમાંય મોટો ફાળો આપ્યો. એ એમના જીવનનો સર્વોત્ક્રમી સેવા-આવિર્ભાવ પ્રમાણ છે.

મહાપુરુષોના જીવનની સામી અમ્પતાની ગ્રાંખી એમના કપોર્નો વાસી અને તારીખો મોંધવાથી નથી થતી. એમની નિઃક જીજ્ઞાસે તેમ એનો વિશેષ પરિચય થાય છે. એક અંગ્રેજ લેખકના કહેવા પ્રમાણે જનપ્રિયતા એ પ્રકારની હોય છે-દૂરની અને નજીકની. દૂરની લોકપ્રિયતાવાળા નેતા દૂર-હોય તેમ વધુ મહાન લાગે છે, નજીક આવતાં એમની મહત્તા ઓછી થાય છે. નજીકની આવે તેમ વધે છે. પુણ્ય માલગીયજી ખીજી ઠીંટના હતા. એમના દેખાવ અને ભાષણ

કરતા ય એમનો નિઃકટનો પરિચય એમને વધુ મહાન બનાવી દેતો.

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી એમના પરિચયમાં આવવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એ દરમ્યાન એમના જીવનનો જે ભવ્યતા જોઈ એથી ધન્યતા અનુભવી.

આ ૮૦ વર્ષની ઉંમરે પણ એમની પાસે જનાર વિદ્યાર્થીને એ પૂછતા- 'કઈ તકલીફ તો નથી ? કોઈ ફરિયાદ તો નથી ? સુખ સમૃદ્ધ મધું બરાબર છે ?' યુનિવર્સિટી માટે અને વિદ્યાર્થીઓ માટે એમને એટલી સતત ચિંતા રહેતી.

પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને એ કહેતા- 'કસરત કરો, દૂધ પીઓ, પરમાત્મા તમને શક્તિ દેશે.'

તમા વર્ષે યુનિવર્સિટીના મજૂરો હડતાળ પર ગયા. માલગીયજીનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. પોતે બલિ વૃદ્ધ અને યાદા હોવા છતાં, કામ ન કરી 'દુકે' છતાં આ સહન ન કરી શક્યા. છ દિવસ સુધી હડતાળ રહી. અતે એ શાક્યા. યુનિવર્સિટીના અધિકારી-ઓને તથા મજૂરોને મોલાવી સુલેહ કરાવી આપી. મજૂરોની કંજાલ દશા જોઈ એ રડી પડ્યા.

મજૂરો પાસેથી સાંભળ્યું કે પોતાના અમલદાર દરમ્યાન માલગીયજી મજૂરોના સુખ દુઃખ જોશ એમના વાસમાં એમના ઘેર જતા. અબર અંતર પૂજી એમની મહત્તા અઢાયતા કરતા, આ એમને નિયમિત ક્રમ હતો.

યુનિવર્સિટીની હોસ્પીટલ આસપાસનાં અનેક ગામડાંઓ માટે મિક્સિસાઈન્ડ રજુ છે. દબારે ગરીબ ગ્રામવાસીઓ એનો લાભ લે છે. માલગીયજી આ હોસ્પીટલ જોઈ ધન્યતા અનુભવતા.

વિદ્યાર્થીઓ માટે માલગીયજીએ એક જીવનમંત્ર બધી આપ્યો છે, એટલું જ નહીં, છત્રી ખાતાવે છે. એ મંત્ર હિંદુસ્તાનના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થિની માટે જીવનપ્રેયના આદર્શ મંત્ર તરિકે રહેશે. આ રહો એ મંત્ર—

સત્યેન, મહાશયેન, વ્યાયાસેન જય વિપ્લા ।
સેતમસ્ત્યા વ્યાભાસયોન, લંગાદર્શઃ સદા મદ ॥

એ મંત્ર સમજાવતાં એમણે યુનિવર્સિટીના

જન્મ દિને (વસંતપંચમી) કહેલું કે, 'હું વિદ્યાર્થી-ઓને કાંઈ આપી શકું એમ હોઈ' તો આ એક મંત્ર છે. (કેટલું સાચું!)'

એ બધા ગુણોનો પરસ્પર સંબંધ સમજાવતાં કહેલું, "સત્ય વિના અહ્યયર્થ અને અહ્યયર્થ વિના સત્ય તથા વિદ્યાનું અધ્યયન શક્ય નથી. અને સતત અધ્યયન માટે વ્યાયામથી સુરક્ષિત આરોગ્ય જોઈએ. પણ એ વાંઝણી વિદ્યાને શું કરે એ દેશભક્તિરૂપે ન પરિણમે? અને આત્મત્યાગ વિના દેશભક્તિ કરવી શક્ય જ નથી. આટલું કહી અને સૌના સન્માનને સદા પ્રાપ્ત કરે એ જ વિદ્યાર્થીનું લક્ષ્ય હોતું જોઈએ."

હજી એમના એ શબ્દો કાનમાં ગૂંજે છે. જાણે કોઈ અધિ શિષ્યોને વેદોપદેશન ન કરતા હોય! એ રોજ ઉપરથી ઘણેસ આડંબર અને દંભથી ભરપૂર છટકાર ભાવણ નહોતું પણ જીવનના વલોણામાંથી સાઠ વર્ષના મંથન પછી નીકળેલું નવનીત હતું.

તે આપણીનો અભ્યાસ્ય એમના અશક્ત શરીર અને બળવાન આત્માને જુદા કરવા માટે બસ હતો. એમનો આત્મા આ ધોર અભ્યાસ્ય સામે બળવો પોકારી ઊઠ્યો. એમનું છેલ્લું નિવેદન એના પુરાવા રૂપે અને હિંદુ સમાજ માટે એક અમૂલ્ય દસ્તાવેજ રૂપે છે. પણ શરીર એટલું તો અશક્ત થઈ ચૂકેલું

કે જો આત્માને પણ નિઃસહાય બનાવી મૂકે. અને આત્માએ એ જોગિયાનો ત્યાગ કર્યો.

એમના જીવનના અગાનો છાંટો ય પીનારને ખાતરી છે કે દુઃખી અને પીડિત જનતાની સેવા કરવા એમનો આત્મા કયારનો પહોંચી ગયો હતો. એ છેવટ સુધી કહેતા, "મારું યૌવન ક્યાં છે, મારું શરીર ક્યાં છે! નહીંતર કેટલાં બધાં કામ કરવાનાં બાકી પડ્યાં છે!"

—અને એ બધાં કામ કરવા માટે ફરી યૌવન પ્રાપ્ત કરવા એમણે અહીંથી મહાપ્રયાણ કર્યું છે.

એ બધું બહુતા હોવા છતાં યુનિવર્સિટીના મુખ્ય દારમાંથી એમની સંબવાહિની બહાર નીકળી ત્યારે સૌની આંખો નીતરી રહી.

એ લાખ લોગની મેદની વચ્ચે ગંગામૈયાના કિનારે અધિકૃતિ કાઢી મહાપુરોના ચિતા સ્થાન વિષય પાડુકા પર ત્યારે એમને અગ્નિદાહ દેવાયો ત્યારે આશ્રમમાં પ્રાર્થનામાં ગવાતો શ્લોક યાદ આવ્યો:

અર્હિસા સત્ય ગત્તેય પ્રજાચર્યમસંમહઃ ।

શરીરમ અસ્ત્વ સર્વત્રાય વર્જનમ્ ॥

સર્વધર્મે સમાવત્ત સ્વદેશી સ્પર્ષ માવના ।

હી યુક્તદશ વ્રત સેવાવી નક્ત્વે વ્રત તિથયે ॥

આ અગ્નિચારે રતોને જીવી ખતાવનાર ખીએ કયો

વધુ ભવ્ય આદર્શ મળશે ?

(અતુસંધાન પૃષ્ઠ ચક્ર થી ચાલુ)

કઈ રીતે કામ કરે છે તે જુએ અને તેની રીતોમાં જુદા જુદા ફેરફારો કરી સારાં નરસાં કેવાં પરિણામ આવે છે તેની મોંઘ રાખે અને પછી તેના પ્રાયોગિક કાર્ય અંગે અપૂરતાં વિજ્ઞાનના પ્રાયોગિક તત્ત્વો શીખી લે તો તે ઘણી પ્રગતિ કરી શકે એમાં સંશય નથી. આપણા દેશમાં કારીગરોને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ

સમજાવવાની જરૂર છે. એકલી દયોદી બંધિયાર પાણી જેવી ચર્ધા જમ છે.

આ દષ્ટિએ આપણા દેશના કંસારાઓને તેમની કારીગરીનું, સોનાની, હાહારને, કુંભાર છત્યાદિ કારીગરોને તેમના ધંધાને લગતું વિજ્ઞાન વિકસાવતું જોઈએ. તેમની દયોદીમાં વૈજ્ઞાનિક રીતોના સુમેળ કરી આપવો જોઈએ.

તેજએ રંગ રાખ્યો !

પુરાણ વ્યુત

“ ઠીક, ત્યારે સાંભળો. એનું નામ સોનલ. ઉંમર સોળ-સત્તર વર્ષની. એકવડો કંઠો. હસે ત્યારે એના શાલમાં ખાસ પડે. તેણી અંધા. ”

વીસ વરસની સગા પામેલો તેને મારી બોલોએ આવીને નિયમિત બાથતો હતો, તેને રોજ હું કહેતો કે તારી વાત મને કહે કે તું શાંતી જેલમાં આવ્યો છેવટે આજે તેણે મારી વિનંતિ સ્વીકારી ને પોતાની કથા કહેવા માંડી.

તેમણે એનું નામ હતું. તેની પાણીદાર આંખમાં એક ઝીણી બાંસુની ધાર બંધાઈ રહેલી હતી. એ મેં નોંધ. એ હૃદયની વ્યથા સહિત બોલતો હતો. તેની વાતમાં મેં ખન મેળવ્યું.

“ સોનલ મારા ઘરની નજીકમાં રહે. એ પાણી ભરવા જાય કે દેરને પાણી પાવા જાય ત્યારે મારા ઘર સામે અચૂક નજર નાખતી જાય. મને પણ સોનલને જોતાં જ જાણે એની હંસ જેવી ચાલ જોવા જ કરવાનું મન થાય. ”

“ તેમ, તું પરણેલો છે ખરો ? ” મેં વચ્ચે પ્રશ્ન. “ હા, બાઈ મારાં લગન નાનપણમાં જ થઈ ગયેલાં પણ સોનલને મેં મારી એન મણી, કારણ એક વાર હું મારી ઘોડી ઉપર સવાર થઈને પૂરપાટ દોડ્યો હતો. ત્યારે આશિંતા જ એક એટરને સૈદ્યો મારા નામની બૂમ સંભળાઈ. મેં ઘોડીની લગામ બેન્ડી ને ઉઠો રહ્યો. ઊંચા ધાસની વચ્ચેથી સોનલ મારી સામે આવીને ઊભી રહી. તેણે મને આસપાસ નજર કરતાં કરતાં કહ્યું : ‘ ભુલ્યો, મારું લગન લેવામાં છે. હું તો જમરા. ’ પણ તમને આજે પહેલો ને છેલ્લો બદલાય કરતો જાઉં છું કે માનના લોકો કાંઈ બોલે તો મન ઉપર ન લાવે. કાંઈની સાથે લડી ન પડ્યો. મારી આટલી વાત સાદે રાખજો ને આપણે બાઈએન રહ્યાં છીએ તેની મદદમાં તમે તમારા હાથ ઉપર ‘ સીતા ’ માતાનું પુંદણું પૂકાવજો. હું મારા હાથ ઉપર ‘ રામ ’ નું પુંદણું પાકીય. હવે તો કોઈક દીવસ

મારા સાસરાના ગામેથી ઘોડી દોઢાવતા જતા દરો ત્યારે મળીશું. નીકંતર બીજો ભવ. ’ એટલું બોલો ત્યારે મેં તેની સામે જોયું તો સોનલની આંખોમાંથી બાંસુની ધાર ચાલી જતી હતી. ”

‘ તે સોનલ તમને ઘેર મળવા ન આવી શકે ? ’ મેં સહજ જણવા ખાતર પ્રશ્ન.

‘ ના, અમારા ગામમાં ગામમાં એ રીતે કોઈ જ જવાન છેકરીથી બીજા ઘરના જવાનને બાઈ દરો પછ મળવા ત જવાય. ’

‘ હ, પછી શું થયું ? ’

‘ પછી તો સોનલ સાચરે મધ. ને હું મારી ડેલીએ બેઠો બેઠો એક વહેલી સવારે કાલણ કરતો હતો. એ વખતે ચાર-પાંચ જવાનો ત્યાંથી નીકળ્યા. ને તે એમ બોલતા ગયા. ‘ બિચારી સોનલ એ તો ચાલી મધ. પણ પાછળનાનો વિચાર કરખો એ ન કર્યો. ’ એ જવાનોને મેં નોંધ રાખ્યા. કાલણ કરીને પછી ઘરમાં જઈને મેં મારા બાલો હાથમાં લીધા, ઘોડી પલાણી ને સીધા પેલા જવાનો ને એટરે ગયા હતા તે વરકે મારી ઘોડીને દોઢાવી મૂકો. મારી સી-દીવાળાએ મને બાલો લઈને ઉતાવળે જતા જોઈને એટલું કહ્યું કે જો ને કાંઈની ઉપર ધુસ્સો તો નથી ચડ્યો ને ? પણ હું દીવાળાનું વેણ કોનો માનું ? હું તો દોડ્યો. ”

‘ પછી રસ્તે જતાં જતાં બીજા કોઈ વિચાર ન આવ્યા ? ’

‘ હા, કોણ મળે કેમ દિલના ઉંડાણમાંથી આવ્યા આવતો હતો કે ‘ તેમ, આ ઠીક નથી થતું, તેમ, તું માની જા. ’ પણ હું રજાપૂત અચ્ચો. મારું લોહી ગરમ થઈ ગયું. ને એટરમાં જઈને ઘોડી પરથી ઉતર્યો, ને પેલા મળક કરનાર જવાનોને સીધા સવાલ પૂછ્યો : ‘ સોનલની મસ્કરી કરનાર તું જ હતો કે ? ’ તેણે મને સામો સવાલ કર્યો : ‘ હા, કેમ શું છે ? ’ અસ, થઈ રહ્યું. હું બોલવામાં-વાદ કરવામાં સમજતો જ નથી. મારો

બાલો' તેની છાતીમાં માર્યા. એટલે તરત જ તેની સાથે હતા તે બધા નાસી ગયા. હું એ જવાનને કાર કરીને સીધા પોલીસની કચેરીએ હાજર થયો. ને મારી બધી બિના બચાવી દીધી. તેમાં લખાવ્યું કે 'એક પવિત્ર જાદુની મશીન મારાથી સહન ન થઈ. તેથી મેં' એ જવાનને કાર કર્યો છે.' અસ પછી મારો કેસ ચાલ્યો, મને ફરિયા ન કરી. પણ વીસ વરસની સજા કરી. ને અહીં સાબરમતીમાં આવ્યો છું, મારી ઉત્તર અત્યારે ચોવીસની છે, સજાનાં બે વરસ બધાં છે. મારી આશ્ચર્યગત સૌરી જોઈને જલ્દર સાહેબે મને ટોપી પટ્ટા આપીને ઘોડે બનાવ્યો છે. આટલી મારી કષ્ટ છે."

તેમજ પોતાની વાત પૂરી કરી ત્યારે તેના ચહેરા ઉપર ધીરવનું તેજ તો હતું. પરંતુ તેમાં ગંભીરતા ને શ્કાન્તિ બળી ગયેલાં લાગ્યાં.

ચોડી વાર અમે બંને-શાંત બેસી રહ્યા. પછી તેમજ એ મને કહ્યું.

"આજનો પાઠ તો પૂરો થયો. હવે કાલે આગળ વાંચીશું. ખરું ને ?"

"હા, એમ જ કરીએ." મેં જવાબ દીધો, તેમજા અહીં ઉપર હાસ્યની લહર છવાઈ ગઈ. તેણે નમસ્કાર કરીને મારી રજા લીધી.

એ નિયમિત સવારે મારી પાસે વાંચવા આવે. છતાં બીજા દિવસે એ ન આવ્યો, મને એની તપાસ કરવાની ઈચ્છા તો થઈ. પણ પછી થયું કે કંઈક વધારે કામમાં રોકાયો હશે.

ત્રીજા દિવસે સવારે પણ તેણે મારી પાસે ન આવ્યો. મને જરા નવાઈ લાગી. એ મારો પડ્યો હશે ? એને સંકેત થતા હશે ? એવા વિચારમાં હું મારી બોલી પાસે બેઠો હતો, ત્યાં એક સિપાઈ મારી પાસે આવ્યો ને તેણે મને કહ્યું:

"તમને જલ્દર સાહેબ બોલાવે છે."

હું એ સિપાઈની સાથે ઝોશીસે ગયો.

જલ્દર મને આવતો જોઈને બેઠો થયો. ને આજુ પડે બોલાવીને મને કહેવા લાગ્યા:

'પેલો તેમજ રાજ તમારી પાસે બચવા આવે છે, ખરું ને ?'

'હા, પણ બે દિવસથી એ મારી પાસે નથી આવ્યો."

'એટલા માટે જ મેં તમને બોલાવ્યા છે. તે તો બહુ જ પ્રમાણિક જવાન છે, એવી તેને વિધે મારી માન્યતા છે.'

'હા, મારી પણ તેને વિધેની એવી જ હા પાડે છે.'

'પણ, એણે બે દિવસથી ખોરાક લેવાનું છોડી દીધું છે. ને જલ્દનાં નિવમ પ્રમાણે મારે તેને બંધ બોલીમાં રાખવો પડ્યો છે. મને આતી સજા કરવી મળતી નથી. પણ એ ખોરાક લેવાની ના પાડે છે. તેથી હું બીજું કંઈ પણ શું ?'

'એણે શા માટે ખોરાક છોડ્યો ? એ પણ એ નથી કહેતો ?'

"ના, પણ તે એક બાબતમાં સંમત થયો છે કે તમારી પાસે એ પોતાના ઉપવાસનું કારણ કહેવા તૈયાર છે. તમે એને મળીને તેની વાત સાંભળીને ઉપવાસ છોડી દેવા સમજાવશો ?'

'હા, જરૂર મને પણ એની તબિયત વિષે બે દિવસથી ચિંતા થાય છે. હું તેને મળીને, તેની વાત સાંભળીને, ઉપવાસ છોડી દેવા સમજાવી શકીશ, એમ મને લાગે છે.'

જલ્દરના કહેવાથી સિપાઈ મને તેમની બોલીએ લઈ ગયો.

બોલીમાં બંધ થયેલો તેને લોહાનાં સળિયા પકડીને બેઠો હતો. તેને જોતાં જ મેં પૂછ્યું.

'કેમ ? તેમ આ શું થયું ?'

તેની બોલીની છેક નજીક જઈને હું બેઠો રહ્યો. તેમની આંખમાંથી આંસ ટપકી રહેલાં મેં જોયાં. હું સ્તબ્ધ થઈને બેઠો, તેમજે કંઈજ ઉતર ન દીધો. એટલે મેં ફરીથી પૂછ્યું :

'તેમ, શું થયું ? એકાએક ઉપવાસ કેમ શરૂ કર્યો છે ?'

‘બેસો, તમને વાત કહું.’ તેમણે રહેજા જોખારો ખાધને કહ્યું.

નજીક ઊભેલા સિપાહીને એ ઇશારો કરીને તેની ખોલીનું તાણું ઉઘાડી નાંખવા જણાવ્યું. સિપાહીએ એ તાણું ખોલી નાંખ્યું. હું તેમની પાસે જઈને બેઠો. ને તેના અજબા ઉપર કાંઈ ધ્યાન કર્યું :

‘તેમ, શું મિના ખની છે ?’

‘ભાઈ, મને થયું કે તમને બોલાવીને મારું દિલ હળવું કરું. એટલે એ જોર સાહેબને વિનવિત કરી કે વખત મળવાની અને જૂટ આવશે.’

ઉપવાસી માણસના શ્વાસમાં એક પ્રકારની દીર્ઘ વ્યથા ભરત થાય છે. એ તેમના શ્વાસમાં બોલતી વખતે વ્યક્ત થઈ રહેલી હતી.

“પણ, ઉપવાસ શા માટે શરૂ કર્યો છે ?”

“ભાઈ, તમારો પાસે એ વાત કહું. હું. ધરમ દિવસે જોર સાહેબે મને અંગ્રેજોના વોર્ડમાં એક અંગ્રેજીની સહી લેવા મોકલ્યો હતો. મારી સાથે સિપાહી હતો. પચ્ચ એ જાહાગના દરવાજા પર ઊભો હતો ને હું અંગ્રેજોના વોર્ડમાં અંદર દાખલ થયો. દરવાજા ખુલે એટલે પહેલાં એક નાની દીવાલ છે ને એ દીવાલની પાછળ પછી વોર્ડ છે. દરવાજા ઊઘડ્યો.”

તેને બોલતાં બોલતાં દીર્ઘશ્વાસ લેવા માંડ્યો. થોડીકણ પછી તેણે કહ્યું :

“દરવાજા ઊઘડ્યો, હું અંદર ગયો. ને જતાંની સાથે જ ત્યાં એક રૂખી કરીને જવાન બાઈ જનમ-દીપવાળો વોર્ડ છે. એ મને બેઠી પડી એવું કમળે પચ્ચ નહોતો પહેર્યો. એ તરત તેને ધક્કો માર્યો ને એ મારાથી વજૂટીને ફર જઈ ને બેઠાં થઈ થઈ પડી. એને સખત વાઙ્છું. એ એ બેઠું. પચ્ચ હું પછી સહી લીધા વગર જ પાછો જહાર નીકળી ગયો. ને સિપાહીની સાથે એટલીસે ગયો. કહેા, આ બનાવ પછી હું ઉપવાસ ન કરું તો ખીજું શું કરું ?”

તેના પ્રશ્નો ઉત્તરમાં હું કાચુકર ચૂંચો રહ્યો. મનમાં થયું. ‘કેટલો જિજ્ઞાસુ ખીજવાળો જવાન છે !’ હું નિરુત્તર રહ્યો. એટલે એણે બોલવા માંડ્યું :

‘મને જે વાત મનમાં ખટકે છે. એક તો જોર સાહેબ મારી પર વિશ્વાસ મૂકીને મને સીના વોર્ડમાં જવા દે છે તેનો ભંગ થયો-છે. ને ખીજું મારાથી રૂખીને અજબવાં જ છળ થઈ ગઈ છે. મને તો મનમાં ખૂબ મથામથ થાય છે કે મારે આમાં કરવું શું ? મારે આમાં કેટલો દોષ ? ને એ દોષનું નિવારણ શું ?’

તેને બહુ લાગેલો ન હતો. પચ્ચ તેના મનમાં ઊભા થયેલા પ્રશ્નો તેની સંસ્કારિતાના સૂચક હતા. મને સમજાયું કે મામડાના અજબ માણસો જેને કહેવામાં આવે છે તેમની પાસે એક પ્રકારની સહજ શુદ્ધ અવ્યક્ત દોષ છે. જેના સહારાથી તેઓ મારે તરફ અધિકાર લગાવે છે, એમ સમજે કે તરત જ ઉપવાસ રૂખી નાનકડો દીવાલ અંતરમાં ચેતાવીને બેસી જાય છે !

‘આટલા માટે જ તે ઉપવાસ શરૂ કર્યો છે ને ?’ મેં સહજશૂનિયી પૂછ્યું :

‘હા, મને લાગ્યું કે મારે પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈએ. તેથી એ અજબ થયું. બસ.’

‘તો હવે વને કું કહું એ ખાતરી ને ?’

‘હા, એટલે તમે તમને મળવાની માગણી કરી છે. હવે તમે અને કહેા કે મારે શું કરવું ?’

‘હું તને સલાહ આપું છું કે તે વચ્ચે દિવસ ઉપવાસ કર્યો છે. હવે ઉપવાસ છોડી દે. પ્રાયશ્ચિત તરીકે કાલતરત તો આટલું બસ છે.’

‘પચ્ચ મને આ વાત બહુ જ ખટકે છે. તેથી મારે શું કરવું એ સમજતું નથી. મારે કંઈક કરવું તો જોઈએ. પચ્ચ શું કરવું એ નથી સમજતું.’

તેને જોવાની દિવાલની પેલે માર દેખાતા આકાશ તરફ ગીટ માંડીને બેઠો. ત્યારે મારી નજર તેના કાપ પર પડી. હુંદણથી લખેલો ‘સીતા’ શબ્દ એ વાંચ્યો. પછી તેને કહ્યું :

‘જો તેમ, તે સોનલની રીખામણ ન મારી પછી તારી દીવાળાની સલાહ પચ્ચ ન ગણ્યારી-ખરું ને ! તેથી જારી આજે આ કાલત છે.’

‘હા, વાત તો સાચી છે.’ મંબીરતાથી તેમજો મને ઉત્તર દીધો.

‘હવે તું આજે એક નિશ્ચય કરીશ ?’

‘કેવો ?’

‘કે તું છૂટીને ઘેર જાય પછી દીવાળીની સલાહની કદી અવગણના નહિ કરે. દીવાળીની સાથે કદી લડીશ નહિ. તકરાર કે ગુસ્સામાં તું કદી એને મારીશ નહિ. એનું હમેશા માન રાખીશ. એવો નિશ્ચય આજ તું કર. બસ, એટલું ઘણું છે. બાકી તો જે બની ગયું છે, તેનો વિચાર ન કરીશ. રસ્તે જતાં અનન્યતાં આપણને ઠોકર વાગે તો પછી કપાઈ ખંખેરીને વ્યાગળ ચાલવા માંડીએ તે ઠોકર ફરીથી ન વાગે તેનું જ્ઞાન રાખીએ તો ઘણું છે. તેજા, મારી વાત સમજાય છે ? મને ઉત્તર છે ? દીવાળીનું તું માન રાખી રાખીશ ?’

તેમના અંતરમાં જાણે જાગ્રદારો થયો. ને બોલી ઊઠ્યો :

‘તમારી વાત મને મંજૂર છે. જાઓ, આજે પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે દીવાળીને હું માનથી મારી સાથે રાખીશ. પણ છૂટીશ તે દિવસની આ વાત છે ને ?’

‘તેજા, કે’બને કલકી ?’ એમ કહીને તરત હું જોર પાસે ગયો. ને બધી વાત કરી.

તેમજો ખોરાક લીધો. તેને પાછો ઝોરીસના કામમાં મૂક્યો. જોર તેમની પ્રામાણિકતા ઉપર એટલા ખુશ થયા કે તેમણે તેમને વહેલો છોટી મૂકવાનો રીપોર્ટ કર્યો. જે કમિટિમાં પસાર થયો. તેને છૂટીને ઘેર ગયો.

આજે પણ તેમના પત્રો મારી ઉપર આવે છે તેમાં એ લખે છે કે તે દિવસે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું પોતે જોરપર પાલન કરે છે.

એનો પત્ર વાંચીને મને થયું : ‘તેમજો રંગ રાખ્યો !’

‘અસ્થાની ધાર’

‘અંગ્રેજ લેખક સોમરસેટ મોગની ‘રેકર્ડ ઓફ’—(અસ્થાની ધાર) નામની નવલકથાની ફિલ્મને હિંદુસ્તાની સહિત જાતાની ત્રેવીસ ભાષાઓમાં ‘રંગ’ કરવાનું અયથા તો પ્રત્યેક ભાષામાં પસંદ ઉપર સંવાદો લખાતા જાય તેવી ગોઠવણ કરવાનું નક્કી થયું છે.

દસ લાખ પાઉન્ડને ખર્ચે તૈયાર થયેલી આ રીલમનાં કેટલાંક મુખ્ય દર્શકોનાં હિંદુસ્તાનનું વાતાવરણ છે.’

ગ્રંથ સમીક્ષા

અ. મ. રા.

અનુવાદ ચતુષ્થય

૧ એ નવલકથા

[અનુવાદક મંદસંકર પ્રાણસંકર શુક્લ; વેરા એન્ડ કંપની પબ્લિકેશન્સ લિમિટેડ; પ્રાવિરચાન, એન. એમ. ફક્કરની કંપની, મુંબઈ-૨. મૂલ્ય અડી રૂપિયા]

નિર્માણ, સંસાર, દલિતપ્રકાશક અને હૃદયવિકાસક સાહિત્યના અનુરાગીઓને જમગ્રસિદ્ધ રસિયન સાહિત્યમાં લીધેલા ટોચટોચના સાહિત્યે દુનિયાભરમાં આકર્ષ્યા છે. શુભરાત પશુ એ આકર્ષણથી કુકત નથી રહ્યું. આપણા સામાજિક નવલકથાકાર રવ૦ ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટિયાએ રૂપાન્તરો દ્વારા અને રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટ, રા. સાકરલાલ દવે, રા. મનમોહન દેસાઈ આદિ અનુવાદકોએ અનુવાદો દ્વારા સુભવાલને એ મહાન સાહિત્યકારનો પરિચય કરાવ્યો છે. નવ-જીવન પ્રકાશન મદિરની અને પ્રસ્થાન કાર્યાલયની ટોચટોચ ગ્રંથાવલિની પ્રગતિ બહુથી છે. પશુ ટોચટોચના સાહિત્ય તો સાગર જેટલું વિશાળ રહ્યું. એને પૂરા પહેાંચી વળવાની ક્ષમ્મ હોય તોય સગવડ એક જ અનુવાદક અને પ્રકાશક સંસ્થા પાસે હોય નહિ એમ પશુ બને. એક થાકે તો બીજા અનુવાદક અને બીજા પ્રકાશન સંસ્થાએ એ કાર્ય ઉપાદી લેવું આપી જરૂરનું બને છે. કુબંધની વેરા કંપનીએ એ કાર્ય હાથ ધર્યું આ અને પછીનું પુસ્તક આપણને જણાવે છે, અને નોંધતાં પ્રુશાલી ઉપર એવી વાત એ પશુ ■ કે ટોચટોચને તેમ પ્રકાશકને રા. મન્દસંકર શુક્લમાં જોઈતા અધિકારી અનુવાદક મળી ગયા છે.

પુસ્તકનું નામ રચાયું છે 'એ નવલકથા' પણ તેમાંની બને કથાઓને તેમનું ■ કે વિસ્તાર જોતાં નવલકથા નહિ પણ લાંબી વાર્તાઓ કહેવા વધુ હિચિત છે. આગલી કથા 'જીવનન' ટોચટોચ કૃત 'ધી ડેથ ઓફ ઇવાન ઇલીચ' નો અને બીજી 'શ્રેક અને માકર' ટોચટોચની 'મસ્ટર એન્ડ મેન' નામની કથાનો અનુવાદ છે, જાને કથાઓ ટોચટોચ-

ના પરિવર્તનોદ્ધર જીવનકાળમાં લખાયેલી હોવાથી હેતુબદ્ધી બની છે. જગતની બાહ્ય દૃષ્ટિએ સુખી ને સમૃદ્ધ ગણાતું જીવન રચાયું પરાવશ્ય જ રહ્યું હોય તો એ ક્ષણ ને વ્યથા છે એ એમને સમજાવેલું થય ટોચટોચે 'જીવનન'માં આવાધીસ ઇવાન ઇલીચની જીવનકથા દ્વારા સારી રીતે લાગ્યો આગળ રજૂ કર્યું છે. મહત્વાકાંક્ષી ઇવાન ઉત્તરોત્તર સારા હોવા, પ્રતિજ્ઞા ને સુખવૈભવ મેળવે છે, સુંદર બીને પરણે પણ છે, છતાં તેનું આંતર જીવન તો વિષાદપૂર્ણ ને કુખિયું બનતું જાય છે. કૌટુંબિક જીવનમાં પણ તે અને તેની પત્ની પોતપોતાના વ્યક્તિગત સુખને જ વળગતાં જ હોવાથી તેનું મૃદજીવન પણ કથેશમક્ષા બની જાય છે. એના એ આંતર વિષાદ સાથે જ અન્તે જીવનું નીચમ્મર ચારીરિક વ્યાપિ પણ એને લાગ પડે છે, જેમાંથી મૃત્યુ જ આખરે તેને છૂટકારો કરે છે. વ્યથિતેલના સાથે જ વધી પડેલી માનસિક વેદનાએ ઇવાનને આત્મનિરીક્ષણ તરફ વળાતાં ત્યાર સુધી ગાળેનું પોતાનું જીવન એને કેવું વેશી નખાયેલું લાગે છે એ ટોચટોચે સરસ રીતે બતાવ્યું છે, મૃત્યુની પણ પહેલાં તેને એ જીવન સુધારવાની ઇચ્છા બજતાં પોતાની જાતને જૂલો પત્ની ને આજીવને માટે તેને પહેલી વાર હૃદયની લાગણી થાય છે. 'તેને' થયું, મારે એવી રીતે વર્તવું જોઈએ જેથી એમનાં શિશુન કુળાય.' આ શુભ વિચારના જીવનની સાથે જ તેનું દરદ દેઢ થઈ જઈ, જેના કચથી તે અધમૂએ થઈ ગયો હતો તે મૃત્યુની બીજાવાટા ચાલી જઈ, મૃત્યુના વ્યાપિદુઃખસામક મંત્રલ પ્રકાશનો તે અનુભવ કરે છે. 'શ્રેક અને માકર'માં પણ વાર્તાનાયક વાસીલીના મૃત્યુની જ વાત આવે છે. એ રીતે એને 'જીવનન' જેડે તરવનું સામ છે. શ્રેક વાસીલીએ પણ મોતની ધડી સુધી રચાયેલ જીવન ગાળેલું છે, પણ મોકર નીમીશ જોડે બરફ ને પવનના બીજનું તોફાન માં સપડતાં મરવાની ધડી આવતાં તેના અંતરમાં લાલાઈના ઝગમગ સાથ છે અને તે કોઈ જઈ મરતા પહેલાં મોકર નીમીશને પોતાના ઘડીરની ફેર ને ઉખા આપી, પહેલાં પોતાને 'બરી ઓઈ થી ■

એની ખબર નહોતી.....પણ હવે હું તો જાણું છું' ને ચોક્કસ જાણું છું. હવે મને ખબર પડી ગઈ છે, એવી નવી ઉપસાધિની પ્રતીતિ સાથે 'અસાધારણ આનંદ'નો અનુભવ કરતો મૃત્યુ પામે છે, એવું તેમાં આલેખન છે. રવને નહિ પણ પરને અર્થે તેને ગાળવામાં જ જીવનની સસારતા અને કૃતકૃત્યતા છે એ સાધુતાભિમુખ પરિવર્તિત ટોસ્ટોયવનું જીવનદર્શન જ આ બેઉ કથાઓમાં મૂર્ત થયું છે.

આમ હેતુસક્ષી છે તો કલાકૃતિ તરીકે ય આ કથાઓ કમ નથી, ઈવાનના બાલાન્તર જીવનનો તથા પળપળે ધીમે ધીમે મૃત્યુ તરફ જઈ રહેલા ઈવાનનાં, મનોમંથન, વેદના, પરિચયન અને મૃત્યુના અનુભવનો 'જીવનવન'માં અપાયો છે તેવો સુરેખ ચિતાર તો ટોસ્ટોય જેણે કથારવામાં જ આપી રાકે. એની પત્ની પ્રાર્થનાત્રિયા તથા દીકરીનાં સ્વચ્છપરત જીવન તથા લાગણીદંબ પણ એમાં આખા ઉપસાવામાં છે 'શેક અને આકર'માં શેક વાસીલીનું માનસ, નોકર નીકીટાનું પશુવાંસલ્ય, એ શેક આકરની જોડે વાર્તાનું ત્રીજું મહત્ત્વનું પાત્ર બનતા ધેલાની ચેષ્ટાઓ, અધારી રાતનું બંદક અને પવનનું તોફાન, એમાં રસ્તો ન જડવાથી તેમને મારવા પડતાં ફાંફાં અને વેકવી પડતી હાસાકી, અને વાસીલીના અંતરમાં તે વેળા ચાલતા મનોભાષા-આ સર્વનું તાદશ અને પ્રતીતિકારક આલેખન પણ સાહિત્યરસિકોને મુગ્ધ કરે એવું છે.

૨ કોની બહેન?

[મૂળ લેખક, અનુવાદક, પ્રકાશક ને સોલ ને એજન્ટ ઉપરના પુસ્તકના જ : મૂલ્ય સવા એ રૂપિયા.]

આ પુસ્તકમાં ટોસ્ટોયની પાંચ વાર્તાઓના અનુવાદ પીરસાયો છે. પહેલી વાર્તા 'અરફનું તોફાન' ડેકેસસમાંથી ઘેર પાઠા કરતાં બરફના સખત તોફાનમાં દિશાસૂચક ચર્ચ જૂલા પડી ચૂક્યા રાત ભટકવાના ને મરણમાંથી જરાકમાં બચી જવાનાં પોતાના એક યાદગાર સ્વાનુભવની ટોસ્ટોયે બનાવેલી વાર્તા છે. એ બીપણ દુઃખદ યુસાફરીનું ચિત્રાત્મક તાદશ

વર્ણન ટોસ્ટોયનાં નિરીક્ષણ અને ચિત્રણ સામર્થ્યનું સીધું પરિણામ છે. પણ જાણ જગતના ને પ્રકૃતિના નિરીક્ષક ટોસ્ટોય માનવીના અંતરની દુનિયાના પણ જળરા આલેખક છે. આ દુઃખવાસમાં સપડાયેલ વાર્તાનાયકની સ્વપ્રસિદ્ધિને અંદર વશી લઈને તેમણે વાર્તામાં રસવૈવિધ્ય લાવવા સાથે આ બતાવી આપ્યું છે. આમલા પુસ્તકમાંની 'શેક અને આકર' એ કથામાંનું બરફનું તોફાન ને તેનું આલેખન આ વાર્તામાંના આલેખન જોડે સરખાવવા જોઈએ છે. બંનેનું મૂળ તો એક જ છે : ટોસ્ટોયને થએલો પેશો અનુભવ જ. બીજી વાર્તા 'ત્રણ મૃત્યુ' એક ધનિક શેકાણી, એક ખેડૂ અને એક ધરત્ક ઝાડ એ ત્રણનાં મૃત્યુનું જટાથી વર્ણન કરે છે. બીજાની સેવાચાકરી માંમાં જ કરતી માંદલી શેકાણી, કાઠની સેવાની અપેક્ષા વિના શાંતિથી મૃત્યુવશ થતો ખેડૂત અને મરીને પણ ઉપયોગી થનાર ઝાડને પોતાની વાર્તાનાં પાત્રો બનાવીને ટોસ્ટોયે આમલ પુસ્તકમાં આપણને પરિચિત થયેલ પોતાની જીવનદષ્ટિ સૂચવી દીધી છે. મૃત્યુના પ્રસંગોનું, મૃત્યુ પામતાં માનવીઓના સ્થૂળ મનોઆવાશે અને અંતિમ અનુભવનું આલેખન તો ટોસ્ટોયની એક વિશિષ્ટતા જ મણાય તેમ છે. એ વિશિષ્ટતા તેની આ પ્રારંભિક કૃતિમાં પણ સારી વરતાય છે. ત્રીજી વાર્તા 'એક સાધુની જીવનકથા' તેના રહસ્યને બીધે તેમજ અનુબંધના અંતરનાં પડેપડ બોલી તેનું વિશદ નિરૂપણ કરવાની ટોસ્ટોયની તેમાં સારા પ્રમાણમાં દેખાતી શક્તિને બીધે સમઠની ઉત્તમ વાર્તા ગણાય એવી છે. એવાથી સાધકને અર્થ ને કામકોષ એ રિપુઓ કેટલું વીતાડે ને નહે છે એનું એ વાર્તા આપણને સચોટ જ્ઞાન કરાવે છે. વાર્તા પ્રેમમાં મળેલી નિષ્ફળતાથી સંસાર તથા સાધુ બનેલા સર્વિયસનાં તપ, પ્રલોભનો સામે મનોમંથન ને વિજયી ટક્કર, સ્થૂળ રીતે વધતો જતો અર્થભાવ, હૃદયની શુદ્ધતા, પતન, જગતિ, શુદ્ધ સુખતા પાસેથી મેળવ્યો તેવો તેણે સાંવ સાધારણ શુદ્ધિની પાઈ પાસેકા પાસેથી મેળવેલો ભોધ અને સાધુવેશ ત્યાગ એ સર્વની વીગતે વાત કરે છે. સાધુ સંસારી બની શાંતિમય જીવન શુભરી આસપાસના લોકોની યથાશક્તિ સેવા

કરવામાં વધુ કૃતાર્થતા માને એવું એ વાર્તામાં યથેચ્છ આલેખન, માનવી પ્રત્યેના સાચા નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ અને તેની સેવામાં જ ખરી ધૃતરમિષ્ણા, ધાર્મિકતા અને જીવનની સાચી ક્ષતા છે એવી ટોલ્સ્ટોયની અદ્વિતો જ પ્રુલ્હ સહકાર મળવે છે. સહૃદયતા સહજ મનોબાપારના પૃથક્કરણ અને નિરૂપણમાં ટોલ્સ્ટોયને કલાનિષ્ઠ રહેલો છે. સંમદની નામદાની ચોથી વાર્તા 'કોની બહેન?' કે-ચ લેખક ઝેપા-સાની એક વાર્તાનું રૂપાન્તર હોઈ વાર્તાના કલા-વિધાનનું ચર્ચાવાતાપણું બતાવે છે. એ રૂપાન્તર કરવાનું ટોલ્સ્ટોયને કેમ મન થયું હતું તે સહેજે સમજાય તેવું છે. ઘણે વરસે દેશમાં પાછો આવતો ખણસી સાથીએ જોડે બંદરના એક વેશ્યાગૃહમાં જતા પોતાની બેનને જ પસંદ કરે છે, પણ એ પોતાની બેન છે એ બાજુના મળતાં તેના પત્રાપાત્ર હૃદયમાં જે નવા સત્યનો અપકાર થાય છે-કે રૂંદે એ જાઈકેની તો બેન હતી જ ને-તે મૂળ વાર્તાકાર બસે તેને યુએમી તેના સાથીએને જ સંબળાવ્યું હોય, ટોલ્સ્ટોયે તે પોતાના પ્રત્યેક જીવતા હૃદયવાળા વાચકને, કહો કે સમગ્ર યુગમળવને, સંબળાવવા ધાવું છે. ખાખવાતોના સ્વયં સહજ આવૃત્તી પાંચમી વાર્તા 'મોલીની પૂતળી' એના સીધા વાચ્યાર્થમાં બસે ખાલજોગ્ય હોય, પણ ટોલ્સ્ટોયે તે તેમાં 'અનનુપમતા અમનિરાસનો ધણું કરીને સ્વાનુભવમૂલક અને વિરલ અપવાદો ખાદ કરતાં સાચાજ માર્ગનિક કહેવાય એવો અનુભવ ફાકવાનાં એમાં તબે રખેડ રીતે લદ્દયો છે.

પાંચે વાર્તાઓ વિષય અને વસ્તુઓ વૈવિધ્ય અને ટોલ્સ્ટોયની વાર્તાકથાનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો બતાવનારી છે. અનુવાદકે પશ્ચિમી રસ-રહસ્યદર્શી પરિચય પોતે જ પ્રતાપતામાં સારો કરાવ્યો છે. એ પ્રતાપવામાં ટીકેલા ટોલ્સ્ટોયના ચરિત્રપ્રકાર અને અનુવાદક એકમર મોડાના આ સમક્ષે આ વાર્તાઓનું સાચું વિવેચન છે : 'એમની વાર્તાઓ માણસના જાગૃત્યના જીવન જેવા સીધી સાદી હોય છે, તે એ જીવનની જે એમાં પણ ધમ-ધમાટ નથી હોતો. એમાં સાચળીઓની જે કોમ્પ હોય છે—પાત્રોનાં હૃદય અને અનંત જે ઊંડા આલિ-

ષ્કાર હોય છે તેમાં જ એ વાર્તાઓનું સોનું રહેલું છે.'

૩ ભારતનો વારસો

[અનુવાદક, ઉપરના જ : વેરા એન્ડ કંપની : પ્રકાશક ગોકુલદાસ રામચુગ, વડોદરા : મુદ્રિત ૧૯૪૬]

'ભારતવર્ષ'ની પાસે આખા જગતને આપવા જેવો સદેશ છે આત્મજ્ઞાનના તેના અંકારમાં રાષ્ટ્રોનો રાજ મટાડવાની શક્તિ રહેલી છે.' આવી પ્રતિતિ-વાળા અને ભારતના એ વારસાને જમત આગળ એ સમજે એવી આજની લાખામાં છઠ્ઠીથી ત્રીજી કરનાર સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન હવે તરવરાનના પ્રોફેસર જ નથી રહ્યા. એ મૂંઝવે, ખરી રીતે એ રહીતે, આજની દુનિયાના સ્થાવતા પ્રશ્નો પર પોતાના સાદે વેધક ચિન્તનનો પ્રકાશ પાથરતા એવા વિચારક ને સંસ્કાર-વિતરક વક્તા બન્યા છે, જેમના બેસ કાતે ધર્મ વિના ચારે નહિ. જુદે જુદે સ્થલે એમણે આપેલાં બાખ્યાનોનો એક સંગ્રહ 'યુવાનોની સંસ્કારસાધના' એ નામે તેવાર કર્યા પછી ૨૬ અંક'કર શુદ્ધ 'Education politics and War' એ નામના રાધાકૃષ્ણનના અંગ્રેજી બાખ્યાનસંગ્રહનો આ અનુવાદ 'ભારતનો વારસો' એ નામ તેને આપી સુચરત પાસે મૂકે છે.

પુસ્તકમાં રાધાકૃષ્ણનનાં એ બહેર નિવેદનો અને સત્તર બાખ્યાનો મળી કુલ એમચૌસ સેમે છે. એના વિષય પુસ્તકનું અંગ્રેજી અભિધાન બતાવે છે તેમ કેળવણી, રાજકારણ અને યુદ્ધ છે. અસ્પૃશ્યકલક મુદ્દોથી તરત દુનિયા સંબંધને નહિ પણ શાન્તિ તથા સહકારને, અને દેવને નહિ પણ પ્રેમને ઉપાસતી ધર્મ માનવજાતિનું એક કુટુંબ કે સાળો બને તે જ તેનું કલ્યાણ છે. એ જાવનાની સિદ્ધિ અર્થે સાચું લોક-શાસન અનિવાર્ય છે. અનુભવના બ્યકિતવનું ગોરવ અને એના અત્થભાગી સ્વતંત્રતા એ લોકશાસનની પદેથી શરત છે. એવા લોકશાસનની સિદ્ધિ અર્થે તેમજ તેની દ્વારા કરવાનાં સમાજપરિવર્તનને માટે કેળવણી જ મુખ્ય સાધન છે. કેળવણીનું સાચું રહેવું એકેએ આત્મકરન, આત્મજ્ઞાન, આત્માના પૂર્ણતમ વિશાસનું

સ્વાતંત્ર્ય. અધ્યાપકોએ સંપૂર્ણ મનુષ્યોના ધડતૈયા બનવું જોઇએ. આવી આત્મસિદ્ધિ અને જીવનગાત્રની વિશાળ પ્રેમભર્યા આત્મોપચયથી સેવા એ ભારતીય ધર્મ, સંસ્કૃતિ ને તત્ત્વજ્ઞાનના પાયામાં છે. એ જ ભારતનું વ્યવસ્થા ભર્ગ છે, ભારતનો વારસો છે. એ જ ભારતનો આજના પીઠાતા જગતને આશ્વાસક સંકેશો છે. એ જ વર્તમાન વિશ્વના મહાયોગનો રામચાણુ પ્રધાન છે. આ બધું રાધાકૃષ્ણને પોતાની તેજસ્વી ઋષિ-વણીમાં અહીં સરસ રીતે સમજાવ્યું છે. ધર્મ જિજ્ઞાસુઓને, કેળવણીકારોને, રાજદારી પ્રરુપોને-સૌને આજની ધડીએ પ્રાપ્ત થતા તેમના ધર્મનું સમજાવ્યું અને કલ્યાણકામી દષ્ટિવન્તું માર્ગદર્શન રાધાકૃષ્ણન અહીં કરાવે છે. કેળવણીનો ઉદ્દેશ શો, હિંદુ મુસલમાન એકતા કેમ સિદ્ધ કરાય, ધર્મ અને સમાજસેવાને શો-કેટલો-સંબંધ, એ અને એવા મહત્વના પ્રશ્નોની દષ્ટિવિકાસ કરે એવી ચર્ચા પુસ્તકમાં થયેલી છે. પુસ્તક, આમ હોવાથી, સૌ સંસ્કારપ્રેમીઓના આદરભર્યા વાચનમનનનું અધિકારી છે.

૪ સ્વરાજ શિક્ષણ

[અનુવાદક ઉપરના જ્ઞાતિપ્રકાશક હમારા હિન્દોસ્તા પ્રકાશન, મુંબઈ : મુદ્ર, એક રૂપિયા.]

શ્રીમતી સોદિયા વાડિયાએ ૧૯૩૭ ના સપ્ટે-બરમાં મહેસુર વિશ્વવિદ્યાલયના નિર્મત્રણથી એંગ્લો-મા વિદ્યાવિસ્તાર માળખાં ત્રણ વ્યાખ્યાનો 'Preparation for Citizenship' નામથી આપેલાં તેના નાના અંગ્રેજી પુસ્તકનો આ અંગ્રાતી અનુવાદ છે. કાકા કાવેલકરે એના પ્રવેશકમાં વાળખી રીતે જ કહ્યું છે તેમ 'આ ચોપકીમાં નાગરિકતા અથવા

પ્રજનધર્મની તૈયારીનું આખું શાસ્ત્ર ચર્ચેલું નથી ... પણ આજના નાગરિક શાસ્ત્રમાં જે મુખ્ય ખામી છે તે તરફ ધ્યાન દોરી, એ શાસ્ત્રને અધ્યાત્મને માર્ગે ચોળવાનો.....શ્રીમતી સોદિયા વાડિયાએ પ્રયત્ન કર્યો છે.' લોકશાસનને વ્યાખ્યાત્રીએ એક આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્ત તરીકે વર્ણવી 'રાજ્યની દરતી નાગરિકને માટે, તેની સુધારણા ને તેના વિકાસને માટે હોવી જોઇએ. રાજ્ય એ માનવ આત્માના વિકાસ માટે બનાવેલું કીડાંગણ છે' એમ કહ્યું છે. એવા લોક-શાસન માટે રાજ્યની ને નાગરિકની દષ્ટિએ કેળવણીના પ્રશ્નને તેમણે સારી રીતે ચર્ચ્યો છે, જેમાં આત્મશિક્ષણ ને આત્મનિયમન પર ભાર મૂક્યો છે. શુદ્ધ અને સંસ્કારી શુદ્ધસંસારની આવસ્થકતા પણ તેમણે ખાસ બતાવી છે. રાજ્ય અને પ્રજાજનનો પરસ્પરાશય અને પરસ્પર પ્રયોનો ધર્મ ભારતની લાક્ષણિક ધર્મ અને અધ્યાત્મની તાત્ત્વિક જુમિકા પર એને લઇ જઈ વિદુષી લેખિકાએ જે સરળ સ્વચ્છ ભાષામાં સમજાવ્યો છે તેનો કાલ લેવા આ પુસ્તિકા ખૂબ વંચાય એવી બલામણુ એનો વાંચનાર ખીળને જરૂર કરશે.

'શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લે જ આ નાનકડી ચોપકી અંગ્રેજી પરથી અંગ્રાતીમાં ઉતારી છે એમ કહ્યું એટલે અનુવાદ વિષે વધારે કહેવાપણું રહેતું નથી' કાકાસાહેબના આ સબ્બે શ્રીમતી સોદિયા વાડિયાના જ નહિ, ટોલ્સ્ટોય અને રાધાકૃષ્ણનના પણ અનુવાદક રા. ચંદ્રશંકર શુક્લને માટે મિતાક્ષરી પ્રમાણપત્ર સમાન છે. એમનું અનુવાદકૌશલ હવે આપણને અજાણ નથી, એટલે એને વિશે બોલવાની બહુ જરૂર રહી નથી.

પગરખાં : દેશી ને પરદેશી

'હિંદુસ્તાનમાં હવે દર વર્ષે દેશી ટળનાં પગરખાંની સાલ-સાલસાલ કરોડ બેડ અને પરદેશી ટળનાં પગરખાંની ત્રણ-ચાર કરોડ બેડ લેવાર થાય છે.'

નવયુગનાં મંડાણ....

આપણા ખર્ચે અને જોખમે આપણા પર શાસન કરતી પરદેશી સરકાર હવે સીધાવે છે એની સાથે ગુલામીનાં સર્વ અનિષ્ટો આપણા દેશમાંથી નિર્મૂળ થવાં જોઈએ. સામાયિકોની સરમુખત્યારી ને આપણુઠ ગેજવાખદારી પણ હવે નવો યુગ નહિ સહન કરે. આહકોને જવાબદાર હોય એવું નવી જ ઢળનું માસિક

‘જીવન-પ્રકાશ’

શરૂ થાય છે, એના ધડતર, વિકાસ અને પુનર્વિધાનમાં દરેક આહક-સભ્યને મનાધિકાર મળે છે. એના આહક-મંડળમાં જોડાયેલ વ્યક્તિ કે સંસ્થાને અનેક ભવની સગવડો મળે છે અને એમણે ભરેલ લવાજમનો નફર ખદલો તો તરત જ વળી જાય એવી થોળના છે લાયબ્રેરીઓ, શાળાઓ અને મંડળોને માટે પાસ લાભ, અત્યારે જ એક કાર્ડ લખીને એની સંપૂર્ણ વિગતો મંગાવો.

જીવન-પ્રકાશ કાર્યાલય : રાણપુર [કાઠિ.]

બાળકનો જિલ્લો

બાળકોના સર્વરોગનિવારણ અને
બાળકોના બાંધાના ઘટસ્પર્શ

બાબુલીન

તમારા બાળકને હંમેશા આપવાનો આમહ સખો

સોલ એજન્ટ

બી. એ. એન્ડ પ્રધર્સ મુંબઈ-૨ અને કલકત્તા.

સાચું પૂછો તો—

દેશનેતાઓ કહે છે કે :

‘ગૃહઉદ્યોગ કેળવવો બેઠકે’

સૌ કાર્મ પોતાના હાથે
દેકું સુચંધી તેજ બનાવી
શકે તે માટે

— સુપ્રસિદ્ધ —

કેશ કલ્યાણ મસાલો

અસંખ્ય કુટુંબોમાં વખણાયો છે.
તમેજ આજે જ એક કબજો
ખંચારી લ્યો. એક કબજામાંથી
પાંચ રતલ તેજ બની શકે છે.

કિંમત રૂબા ૧ ના ૧૨ આના પી. પી. પોસ્ટેલ બબલ.

— એન.સી. માટે લખો —

કેશ કલ્યાણ ડીપોઝિટ-૪.

; રોકીસ્ટ :

પંડયા દત્તપતરામ નરૈણભદ્રાસ સોપારીવાલા
બુલ્ડેશ્વર, લાલબાવાના મંદિરના નાકે, મુંબઈ-૨.

અનેક રોગની એકજ દવા

જીવનધારા

હેમોફિશ, સંઘર્ષણી શરદી, બદનનો દુખાવો,
પાણીવિકાર, સંધિવા, અશક્તિ, સોજા, અછલું
અપચો, ખાંસી, શ્વાસ, દમ, દાંત દાઢમાં કળતર,
પેટ પેડુનો દુખાવો, અર્ધજળ, ઝેરી કંખ,
મોઢાની દુર્ગંધી, દરેક જાતના તાવ, શ્વાયક્રવો,
ભોહી નીકળવું, તથા અનેક જાતના દરેદોમાં તેમજ
રેલ્વે, સ્ટીમર યા મોટરની મુસાફરીમાં તાલ્કા-
નિક ઉપયોગી થઈ પડનારી અમૂલ્ય ઔષધિ.
કિંમત મોટી બાટલી રૂ. ૧૫૫, નવલી બાટલી
રૂ. ૧૫ અને નાની બાટલી રૂ. ૧૦૦ ટ. બ. જી. જી. ૬.

દરેક ડોકલે વેચાય છે

રજીસ્ટર્ડ ટ્રેડમાર્ક “જિનસ” નં. ૩૦૨

જે. એન. શેઠના-નડીયાદ

રોકીસ્ટ : કંચનલાલ વાડીલાલની કું.

પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ-૨

કોરસો વાપરવા ભલામણ કરો છે
પ્રવીણ ગ્રાઉપ ઓઇલ
બાળકને તંદુરસ્ત રાખો છે
‘દેક દવાવાળા યાચેથી મળશે
પ્રવીણ હાઇડ્રો-ટોપિકલ ઓઇલ’

Kalpi
SOOTHING & RESTORING
HAIR OIL
KALPI INDUSTRIES, BOMBAY

SMART ALL DAY
To beautify the hair and keep it in place all day, use...
Kalpi HAIR OIL
BRIGHTENING
KALPI INDUSTRIES, BOMBAY

અભિયન

ખરવાને દાંત ચાવવા, ચેરલું કુણું,
વારડી, ખાંસી, શરદી, લીલા માખ,
બીડી, અર્જુનનર હાથિયુ વિ. ચારે
ઉત્તમ દાંતીક. ખર્ચે વેચાય છે...
ખાદસીની ઠા. રા. ૧-૪-૦

ખાદસીની ઠા. રા. ૨-૦-૦
હરખલ હીલીંગ કંપની
ચુ'ખઈ-૭.

નખળાં છોકરાંઓ
ડોંગરેનું બાલામૃત
પીવાથી
તાકાતવાળાં થાય છે.

લીકું એરલું બાહી તેજ નહીં સમજતા

સી. સી. મહાબતની કું.
ચુ'ખઈ-૨

ચહા

અમારી

વ સં ત

- માર્કની હાથમેળ ચહા
- હોટલો ચારે ખાસ પ્રખ્યાત છે.
- નીચેના માર્કના ચેરો વારો
- નજમા લાલ લેખલ
- વિનોદ સદેહ લેખલ
- વિનોદિની પીળું લેખલ

ધી ચોખ્યુલર ટી કુંપની
નવી ખારદાન મલી, ચુ'ખઈ નં. ૩

તાવ અને પેટના દર્દો માટે
સ્લીમર છાપ
શાફી

REGD. મિલ્કર વાપરો
દરેક દવાવાલા વેચે છે. નફાથી આવધાન
બી શાફી ઇન્ડસ્ટ્રીયલ વર્કસ. (પ્રા.પ્ર.)
હોમવર્ક-૧- પી.ટી. પટેલ ચમુડી મુંબઈ. ૩

તાવની અસ-જણતા જ
અગિલ લિન્ડુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત થયેલ

કુર્શીક
અમરનાથ

વાપરી
આરામ
મેળવે.

જાળીસળતી નકલી દવા પેટમાં નાખી તાવ જેવા રોગથી
વધુ વખત પીડાતા નહીં, કારણ કે વખત જતાં માંદગી
વધી પડનાથી જાંદગી નોખવામાં મદદ છે અને.....
ડોક્ટરોના બીજા ભરવા પહે છે.

ઈન્ડોબામ
આંતરિક ક્રિયાશીલ

માથાનો દુઃખાવો, સંધીવા, હાંતનો દુઃખાવો, વીંછીનો
દુઃખ પ્રત્યાર્કિ દર્દો પર અદ્વિતીય અને સર્વોત્તમ ઇલાજ
કર્તાકિ પ્રધર્મ ઓરુમિલ્કર ઇન્ડોબામ ડેપો
ગીરગમ, મુંબઈ-૮.

પિયુષ અપલિફ્ટ એસીયર તમારી
આકૃતિનું મોઢુંક સોદધ કરે છે!

ઝીઝીની આકૃતિને
સુધારે છે.
હાલ આપે છે.
સ્થિતિસ્થ રાખે છે.
મોઢુંક આકાર આપે છે

ખેડ સીલ્ક ૭-૮-૦
સીલ્ક નીટ ૫-૪-૦
ધ અરુર ૪-૮-૦
હોટ નીટ ૩-૮-૦
હવલી ૩-૦-૦
મોવાઈટ ૩-૦-૦
બીનસ ૨-૮-૦
મોડર્ન ૨-૦-૦
નં. ૬૩૫ ૧-૨-૦
નં. ૬૪૧ ૧-૦-૦

પિયુષ હોઝીયરી વર્કસ. રાજકોટ સ્ટ્રીટ, અમદાવાદ.

એડ્રેસ :

ચંદ્રકાન્ત પ્રેમચંદ, ગોપેશ હાથસ, શેલી સીનેમાની
પાછળના દરવાજા સામે. પ્રેમચંદ.

૧૯૪૫ના

પ્રગતિ સ્વચ્છ આંકડાઓ
ચાલુ કામગીર... રૂ. ૨૧ કરોડથી વધુ
કુલ આવક ... રૂ. ૧૩ લાખથી વધુ
લાઇફ ઇન્સ ... રૂ. ૩૭ લાખથી વધુ

બોનસ

દર હપ્તે રૂપીઆના
બીઆના ઉપર દર વર્ષે
રૂપીઆ ૭-૮-૦ તું
ઇન્ટેરીયમ બોનસ

ઉદાર સરતોથી લાગવગવાળા એજન્ટો નેધએ છે
ધી બોમ્બે ક્રેડિટોપરેટીવ
ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટી લિં
સર શ્રીરાજશા મહેતા ચૈક, કોટ, મુંબઈ ૧.

ALLWYN'S
LTD.

*Climb the Beauty
Pinacle*

સૌ દર્શના શીખર
પહોંચવું તે તમારું
મિષ્ટ હોય એ
સ્વાભાવિક જ છે.
આ રક્ષા તે સાધનો
બ્રાહ્મિ આખું
અભિવ્યક્તિ
અને
હેર મોહન
ગોડન સિદ્ધાંત સાથે
ટ્રેસડન ફેસ પાવડર

K C. M.
PRODUCTS
AN INTERNATIONAL REPUTE

PRODUCTS

TRADE INQUIRY TO:-

KARAN C. MEHTA.

LEATHER GOODS MANUFACTURERS

64/66, Chakla Street, Bombay 3

Phone : 26963

Grams : Hataknath

તમારા વેપારને વિકસાવવા

માટે

તમારી ક્ષિત્રપ્રતિના

એકરંગી, દ્વિરંગી, ત્રિરંગી

ઈત્યાદિ પ્લોટકો

એકે અને આકર્ષક બનાવવા

માટે મળેા યા લખો :-

* ત્રિરંગી પ્લોટક બનાવવાના ખાસ નિષ્ણાત *

ધી બોમ્બે પ્રોસેસ સ્ટુડિયો

૧૩૮, મેટ્રોલ સ્ટ્રીટ, ડેલ, સુબધ-૧.

: ટેલીફોન :

૨૦૯૪૫

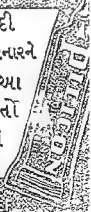
હરસની દવા પીલીકોન

હરસની દવા
મોચુકચીકો
કરોચી

દરેક ટયુબની
કિંમત
રૂ. ૨-૮-૦

પીલીકોન ચાલુ જમાનામાં હરસને જલદી
મટાકવાની અકસીર દવા છે. પીલીકોન વાપરનારને
ઓપરેશનની કે ઈજેકશનની જરૂર રહેતી નથી. આ
મલમ લગાડવાથી તમને ગમે તેવું દર્દ થતું હશે તો
પણ થોડીજ સેકન્ડમાં તે હળવું થશે. મીનીટ અને
કલાકનો સવાલજ નથી. દરેક દેકાણે વેચાય છે.

PILICON PILE OINTMENT
GIVES IMMEDIATE RELIEF

ગુજરાતના પાટનગરમાં મધ્યમ

વર્ગના વસવાટ માટે આશરે ૨૦૦૦

પ્લોટની ઘડાયેલી સવ્ય યોજના

મોદી નગર

બૌદ્ધોગિક મહત્તાને લીધે હવે તો ફુનિવાને પોટે ચહેતું ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ શહેર પસંદાતા સમયની સાથે ખૂબ ઝડપભેર પ્રગતિ સાધી રહ્યું છે. અમદાવાદના ફેડ સામાં ત્રિવા પ્રાચ્ય ધનકી રહ્યો છે. નવી યોજનાઓ, નવા કુખરો, નવા હિલોગે, નવરચના અને નવા મનોરથો અમદાવાદના હવે ધનકી રહ્યાં છે. અમદાવાદની બૌદ્ધોગિક પ્રગતિની કૃષ્ણ કૃષ્ણીશક્તી આગળ પધી રહી છે. આથી રધી ગમિલી વસ્તીને સહેર અને પરામાં મકાનો ઝોઝાં પડ્યાં છે. તેથી પુરતા અને અતુકુળ વસવાટના આભાવે સહેરમાં ફીધામચી રસ્તી શહેરના સીમાકાંચો ઝોળાંબીને કયાં ચ માગળ વિસ્તારથી પથરાઈ ગઈ છે. આ કોંગોમાં વિરાટ સહેર બનતા જતા આ પાટનગરનમાં તમારા વસવાટનું રથાન તમારે નક્કો કરી શેતું નોઈએ. અગમચેતી નધી વાપરી શે લોતા આને પસ્તામા છે, અને શહેર તો કુદ ઝાપે એની સીમાઓ વધામું આગળ પધી રહ્યું છે. એથી માત્ર રૂ. ૨૫૦ જેવી નજીવી દોંમતમાં ૧૦૦ વારેતા ઈનામી જમીનનો પ્લોટ જેની વિવિધતાઓ આ બ્લોકેરાતમાં આપી છે અને ન્માં રેલ્વે સ્ટેશન, ધંધે લાઈટ, ગાર, રેલ્વેશન, ટ્રેન અને જસ સર્વોસ વગેરેની સગવડ ખૂબજ નજીક આવેલો છે એવા મોદી નગરમાં તમારો પ્લોટ સત્વર નક્કો કરી લ્યો. તમારો આવક અને અપારના વસવાટના મનોરોની સરખામણીમાં આ પ્લોટની દોંમત રસતી ■ તે જાસ વિચારી નોગે.

ઈવેઈચમાં બાંધકામ ચઈ શકે તેવી સંપૂર્ણ જાત ઈનામી જમીન

૧૦૦ વરેતા પ્લોટ કુંભિત માત્ર રૂ. ૨૫૧/-

રાજેન્દ્ર સી. મોદી

એજન્ટ ડિરેક્ટર મોદી પોસ્ટ એન્ડ કું. સંભવદેસ કાનુપુર જિલ્લો અમદાવાદ.

નરોડાથી તરફ નજીક જાહેર રાજ માર્ગ ઉપર આ પ્લોટ આવેલ છે

ઈવેઈચમાં સંપૂર્ણ બાંધકામ થા શકે તેવી જાત ઈનામી જમીન છે

મીલોના ધૂમાડાથી નિરાણું અં સ્વચ્છ હવા પાણી ધરાવે છે.

જાસવડા હિંદુ વસ્તીના આગ્રાં મધ્યમાં આ મોદી નગર આવે છે.

આશરે ૨૦૦૦ પ્લોટની અવરજ કરવામાં આવી છે.

બ્યાલમશાળા, હવાખાના, નિ સાથો, જમીયા, ફુવા, મોડીન મંદિર, લાપચેરી, જાહેર રસ્તાએ વગેરે માટે મોદી નગરમાં અના મત જગા રાખવામાં આવી છે.

રેલ્વે સ્ટેશન, ધંધિકદીકે લાઈટ રેલ્વેશન, પોસ્ટ, તાર, ટપાલ, ટ્રે અને જસ સર્વોસની નજીક મોદી નગર આવેલું છે.

જસ અવરહાર અત્યારે ધણ રામેત મુજબ મોદી નગરથી આશુ છે મોદી નગરમાં ૨૦ તથા ૨૫ ફુટના રસ્તાઓ પાડવામાં આવ્યા છે.

લે આઉટ તથા પ્લાન એવા માટે ખુસો રાખવામાં આવ્યો છે. કિંમત, ૧.૦૦ વાજના પ્લોટના માત્ર રૂ. ૨૫૧ રાખવામાં આવી છે.

હંછ સુધી આવી આરોગ્યદાયક હવાપાણી અને સગવડો ધરાવતી યોજના જાહેર પધી નધો.

જાહેરનાના મંદિરનું બાંધકામ હંકે વખતમાં શરૂ કરવામાં આવશે.

પંડરીનાથ પ્રિન્સિપાલ નાથરી

* જિંદગી

* આગ

* અકસ્માત

ના વિમા
માટે લખા :

ને પ. ચુ ન

ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.

નેપચુન ધીલીંગ, હોર્નબી રોડ, રોડ, મુંબઈ

: કુલ અરકયામત :
૫૦,૦૦,૦૦૦

: લાઈફ ફંડ :
૩૫,૦૦,૦૦૦

: ચુકવેલા દાવા : ૧૫,૦૦,૦૦૦

તાર: "ARAVIND"

ફોન: 23136.

વિશાળ સ્થાન

અમીરી બોજન

આર્ય

હિંદુ લોજ

નિવાસ

કાલબાદેવી રોડ,

મુંબઈ નં. ૨.

નૂ ત ન અં થા વ લિ

દુનિયાભરના મુખસિદ્ધ લેખકોનાં પુસ્તકો આપતી ટેબલ

૧ કાયા કલ્પ ભા. ૧-૨	પ્રેમચંદ્ર	૪-૦-૦
૨ " ભા. ૩		૩-૦-૦
૩ મન્વંતર	તારાશંકર બંધોપાધ્યાય	૪-૮-૦
૪ જનમટીપ	ધર્મર પેટલીકર	૩-૦-૦
૫ આપતી કાલ	રામનારાયણ ના. પાઠક	૩-૦-૦

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. મુંબઈ - અમદાવાદ.

રામતીર્થ

પ્રાહ્લી તેલ

❑ રૂપેશીઅલ નં. ૧ ❑

- ❀ મમજન્ય જ્ઞાનતંતુઓ ખળખળ બને છે.
 - ❀ ધોળા વાળ કાળા થાય છે, ખરતાં અટકે છે, વધે છે.
 - ❀ દાઢીમાં વાળ ઊગે છે, ખોડો મટે છે.
 - ❀ પાકશક્તિ અને આંખોની દૃષ્ટિ વધે છે.
 - ❀ ગાદ નિદ્રા આવે છે, માથાનો દુઃખાયો મટે છે.
 - ❀ દરેક સ્થુભમાં બહેનો, પુરુષો અને વાળકો ખાટે મહાન ફાયદો કરનાર છે.
- મોટી બાટલીના રૂ. ૭-૮-૦ નાની બાટલીના રૂ. ૨-૦-૦

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ ૪૪૮, સે-૪૬૨૬ રા. મુંબઈ-૪૩

કૈસરે-હિન્દ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

૧૪૧, મહાત્મા ગાંધી રોડ, કાંટ, મુંબઈ-૧

જોઈ જોઈ લાયવેકેસર્સ

- રોક વી. એસ. બાપ્ટે (ચેરમેન)
- રાજીસાસ નસાસર્સ
- લનમુખ્યામ એમ કમ્પીયા
- રાધાકૃષ્ણ એસ. ખેતાન
- ગોવિંદરાસ ખાલુકાસ
- હરમાઈત અબ્દુલકરીમ પન્થુ
- લીલમોલન જેડીસનસાસ ગોલો

કંપનીની કેપીટલ રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦

- સત્તાવત્ર ચાપલુ... રૂ. ૨૫,૦૦,૦૦૦
- બહાર ખરેલી અને
- બસાયેલી ચાપલુ... રૂ. ૧૮,૮૮,૫૦૦
- વસુલ થયેલી
- ચાપલુ... રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦

બનરસ મેનેજર : આર. બે. મુલરિયા

આપાસાસ મગનલાસ
હરિભક્તિ
: સોહસ મોવાઈઝ :
ચુડાખલાઈ આર. દેસાઈ
: બાન્ધ મેનેજર :
સીડ રાડ અમદાવાદ.

❀ જિંદગી ❀ દરિયાઈ
❀ આગ ❀ અકસ્માત
ઈત્યાદિ પ્રકારના વીમાનું
કામચલાઉ રૂપીકારતી
હિન્દી વીમા-સંસ્થા

બે. એમ. રાહુ કું.
: લાઈફ ઓફ ઓર્ગન :
વડવાલુ સોડી
આર. બી. રાવડ
: બાન્ધ મેનેજર :
રાધુરા રા. વડોદરા.

નાટ્ય ગ્રંથાવલિ

વર્ષ ૧ હું વાર્ષિક લવાજમ છ રૂપિયા

ગુજરાતના પ્રકાશકોની દ્રષ્ટિએ છે કે નાટકો વાંચે છે ધણા, ભંજવે છે ધણા પણ એ વેચાતા નથી. અમને છે કે એ દ્રષ્ટિએ આ ગ્રંથાવલિ સર

થતા કદાચ દૂર થશે. એાછી કિંમતે સારામાં સારા નાટકોના સંગ્રહો દેવાનો મનોરથ છે. અમારે પ્રયત્ન સફળ થશે તો ઉમંગથી આ યોજનામાં આગળ વધીશું.

[૧] સાપના હારા : ઉમાશંકર બેપી યે રૂપિયા

એમાં ભિમિ કવિની છે. કારીમરી કસબીની છે. દિગ્દિ એક સહાનુભૂતિથી વિશ્લેષ બનેલા લોકગાજની છે.

—મેધાણી

[૨] અધારાના સીમાર :

અનુ: મૂળશંકર મો. ભટ્ટ દોઢ રૂપિયા

મહાત્મા દોસ્તોયનું આ મર્મવેધી પુસ્તક છે. બજવી સકાય તેવું આ નાટક છે.

[૩] વહેમનાં વમળમાં :

મીરીશંકર આરુર્થેદી સવા રૂપિયા

આમણ અનેક રીતે દસાએલા છે. જૂના-કાકલા એ પણ એક રાગની જેમ આમણના છવનમાં બીડે બિતર ગયા છે. લોકગજુત માટે બજવી સકાય તેવું આ નાટક છે.

શિખરિણી : અર્ધવકન મહેતા દોઢ રૂપિયા

આ લેખકે નાટકો ધણાં લખ્યાં છે પણ આ પુસ્તક એમના અનુભવને અંતે એક નવી અસર કરી.

* ઉપરના ચારે પુસ્તકો બજવીતા લેખકોનાં છે. તે વાંચતે તો ગ્રેસ છે પણ એ જો લગવાસો તો મેકના દોલમાં મંગલ લાવના મૂકી જશે.

વિશ્વ સાહિત્ય માળા

વર્ષ ૧ બીજું : વાર્ષિક લવાજમ ૮ રૂપિયા

આ માળામાં વિશ્વભરના ઉત્તરોત્તમ વાર્તા-નવલકથાના ગ્રંથોનાં લાખાંતરો અને રૂપાંતરો આપવામાં આવશે.

[૧] રાશી જતાં બહેન સ્ટેનલેન્ડ યે રૂપિયા

આ મહાયુધ્ધે માનવીની માનવતા, અને સંસ્કાર ને એની સૌરભ એ બધાને બાળીને બાળે આખ કરી નાખ્યું હોય તેમ પરાછા દેશોનાં બિંદાં વહેણેને ઝીલતા આ કથાનો વાર્તાપ્રવાહ ચાલેો જાય છે.

[૨] લોકના અણુ : હવાનર જેનેય સાડા ચાર રૂપિયા

રશિયન સાહિત્ય સાથે સંપર્ક ધરાવનારોમાં ટોલસ્ટોયના સમકાલિન અને એના જેવા જ સમર્થ લેખક ધ્રુવન ટર્કોવેચના નામથી બાગે જ કોઈ અગણ્ય હશે. એમની સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિ 'વર્ગિન સોર્ફસ' નું આ સક્ષિપ્ત લાખાંતર છે. હિંદની આજની સ્થિતિનું કાન્તિ પહેલાંના રશિયન સમાજ સાથે કેટલું બધું સામ્ય છે તેના અવગોખવાલ આ નવલકથા આપી જાય છે.

[૩] પહેલી પત્ની અને બીજી વાતો: પર્લ બક અડી રૂપિયા

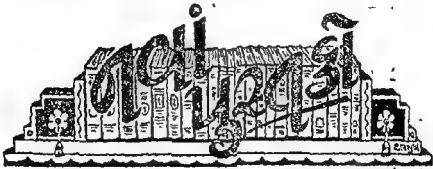
ગ્રુક અર્થ, સન્સ, હાઉસ ડીવાઈડેડ, પેટ્રીઅટ વગેરે સંખ્યાબંધ ઉચ્ચકોટિની નવલકથાઓ લખનાર સુપ્રસિદ્ધ અમેરિકન લેખિકા પર્લ બકે જે થોડી દૂંદી વાર્તાઓ લખી છે તેમાંથી પસંદ કરીને થોડી વાર્તાઓ આ સંગ્રહમાં આપવામાં આવી છે. જેમ નવલકથાઓમાં તેમજ આ નવલિકાઓમાં એની લેખિની સોળે કળાએ પ્રકાશી બીકી છે. આ વાર્તાઓ તેમને બજવભરના દ્રેંકી વાર્તાઓના પ્રથમ પક્ષિના લેખિકાની હરોળમાં બેસાડે છે. ચીની છવનનું આટલું તાદ્દસ, સ્પષ્ટ અને સુરેખ ચિત્ર અંકિત કરવામાં બહુ જ ઓછા લેખકોને આટલી સફળતા વરી છે.

સા ૨ તી સા હિ ત્ય

ચોખ્ખે બોક્સ નં. ૯૭૮ મુખ્ય ૧ :

સં ધ લિ મિ ટે ૩

ચોખ્ખે બોક્સ નં. ૭૭ અમદાવાદ

નવલકથાઓ

- ૧ કાયાકદય ભા. ૧-૨ પ્રેમચંદ્ર ૪-૦-૦
- ૧ કાયાકદય ભા. ૩ " ૩-૦-૦
- ૩ કાન્તિ સાને શુભ ૪-૦-૦
- ૪ મન્વંતર તારાચંદર અંબોપાધ્યાય ૪-૮-૦
- ૫ પાદરનાં તીરથ જ્યોતિ દલાલ ૨-૮-૦
- ૬ ખરતીનો અવતાર કપિર પેટલીકર ૨-૮-૦
- ૭ હૈયાની વાટ સુનીલાલ વ શાહ ૪-૦-૦
- ૮ રૂપમતી " " ૪-૦-૦
- ૯ રાજકુટુંબ " " ૪-૦-૦
- ૧૦ તુલસીદાસી અવેશ્વર મેઘાણી ૪-૦-૦
- ૧૧ બીડેલાં દ્વાર " " ૩-૦-૦
- ૧૨ કદમ કદમ બહાવેલા નિ. વર્મા
જ. પરમાર ૩-૮-૦
- ૧૩ આવતીકાલ રા. ના. પાઠક ૩-૦-૦
- ૧૪ લા. મિશ્રાબલ ભા.૧ વિકટર(હુગો) ૩ ૧૨-૦
- ૧૫ " ભા.૨ " ૩-૧૨-૦
- ૧૬ બંદીવર દર્શક ૩-૦-૦

નવલકથાઓ

- ૧ વિશ્વોપન - અવેશ્વર મેઘાણી ૩-૦-૦
- ૨ મેઘાણીની નવલકથાઓ ભા. ૧ " ૩-૦-૦
- ૩ " " ભા. ૨ " ૩-૮-૦
- ૪ તેજછાયા બચૈત્ત્યા ખડેરીયા ૨-૮-૦
- ૫ પ્રથમ પત્ની પર્લે બેક ૨-૮-૦

છાત્રાવલોક

- ૧ ચે' પાંચો ફેફસાંની વનસ્પતિ ભટ્ટ ૨-૦-૦
- ૨ સાહસિક સોદાગરો હુગરશી સંપત ૨-૧૨-૦
- ૩ નાનસેન મુળચંદર ભટ્ટ ૧-૪-૦
- ૪ ગોપી બાપુ ભા. ૧-૨ રા. ના. પાઠક ૬-૦-૦

નિર્દેશન-૧૯૩૩

- ૧ આપણો સાગર સૈનિક
મહેન્દ્ર મેઘાણી ૩-૦-૦
- ૨ આપણું આંધવરાટ્રી ચીન
જી. ચાંપાનેરીયા ૩-૦-૦
- ૩ ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય ભા. ૧-૨
પં. સુદરલાલજી ૧૮-૮-૦
સંસ્કૃતિય
- ૧ વિશ્વદર્શન (૧૯૪૬-૪૭)
ડો. કામદાર ૧૦-૮-૦
કાવ્ય
- ૧ આતિથ્ય ઉમાચંદર બોપી ૩-૦-૦

આખિરસ્થાન

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.મિ.ટે.૬

મોમરાજ બીરડેજ : ૪૦૫, કાલિબાદેવી રોડ, : અ' બ ધ-૨.

અને

નવરચના

બનેવારી ૧૯૪૭ : અંક દસમો

આ અંકની સામગ્રી

કાગ ટોકા : દ્વિરેફે, કાળચક્ર : ઝવેરચંદ મેઘાણી,
 વસંત-રજ્જ સમારક અથ : ઝવેરચંદ મેઘાણી,
 અજિત ગદીનો અજિત સ્વામી : ધૂમકેતુ, અંકલ
 ટોચ કેળિત : કાકા કાલેલકર, કઈ કેળવણીના
 પરિણામે : રવિશંકર મહારાજ, વટ : ઉચ્ચર
 પેટલીકર, બે નવાં પુસ્તકો : રામચંદ્ર શુક્લ,
 બે પત્રો : રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, વલ્લભવિદ્યાનગરની
 ચોળના : નિરીક્ષક, માર્ગે મળેલાં : ડા. ભા. નાયક.

કુમાર ગ્રંથાવલિ

વર્ષ ૧ હુ' વાર્ષિક લેવાજમ સાડાસાત રૂપિયા

[૧] મેં પાંખો ફેડાવી : તનસુખ ભટ્ટ
બે રૂપિયા

ધર છોડીને દૂર પ્રાંતમાં નીકળી પડનાર એક
જુવાનની સાચી કથા છે. એક રીતે આ પુસ્તકાંની
ને જીવન ઘડતરની કથા છે. ૨૧ ગણે માણસ ક્યાં
પહોંચી શકે છે તેનું વાર્તાવિક ચિત્ર આમાં છે.

[૨] વક્તા કેમ થવાય? સતીશચંદ્ર દેસાઈ
બઢી રૂપિયા

ચોનાને કહેવાનું હોય તે મને તેટલા માણસો
જુએ પણ નિરૂર અને ૨૫૪ રીતે કહેતાં આવડતું
તે પણ એક કલા છે. વિવાર્ધીઓને આ પુસ્તક
ઉપયોગી થઈ પડશે.

[૩] ગાંધીજીના સાનિધ્યમાં : પુરાતાન યુધ્ધ :
ટોક રૂપિયા

આ મહાપુરુષના સાનિધ્યમાં રહીને લેખી કરેલા
સેવાના કાર્યોનો આ અનુભવ છે. અનુભવ જોટલો
હૃદયંગમ છે તેટલોજ ખવનગારી છે.

[૪] બાપુની ડાયામાં : પુરાતાન યુધ્ધ :
બે રૂપિયા

આશ્રમમાં રહ્યા રહ્યા બાપુની ડાયામાં કરેલા જીવન
ઘડતરનો આ સ્મરણ છે. એકવાર તો વાંચી જોજો.

અંજલિ ગ્રંથમાળા

વર્ષ ૧૧ મુ' : વાર્ષિક લેવાજમ આઠ રૂપિયા

ગુજરાતની વિશાળ માહક સંખ્યા ધરાવતી અને
ગણીતા લેખકોના અવનન પુસ્તકો આપતી એકમણી

આર શુદ્ધ-પુસ્તકો

[૧] હરિયાપારના બહારવટિયા : ઝવેરચંદ
મેઘાણી : બે રૂપિયા

પરજોશના સાહસિક બહારવટિયાની પરાક્રમી કથાઓ

[૨] ધરતીનો અવતાર : હંશર પેટલીકર :
બઢી રૂપિયા

માખજીવનના પ્રત્યે ચર્ચાતી નવલકથા

[૩] તેજશાયા : જ્યોત્સ્ના ખડેરીયા :
બઢી રૂપિયા

સખાળના અનેક રંગો દર્શાવતી બહાર ટૂંકી વાર્તાઓ

[૪] બઢીવર : હર્ષદ : ત્રણ રૂપિયા

આપણા દેશના જુવાનોના સમર્પણની ગૌરવવંતી નવલકથા
લઘાઈ તો પૂરી થઈ છે. પણ ઠાઈ સંભેમ હજી
પણટલો નથી કામળ અને હાપકામની મુશ્કેલી ટળી
નથી. તેમ છતાં આ વરસે અમે ત્રણ ને જાહેર આર
પુસ્તકો આપવાઈ નહીં કરેલ છે.

આપે આવાં સમૂહ પુસ્તકો આદરી સતી
કિમતમાં ન મેળવ્યા હોય તો આજેજ લખો.

આ ગ્રંથમાળાનો સેટ ડિસેમ્બર ૧૯૬૬ ના અંક
મુખીમાં જ માગ આપવામાં આવશે.

ભા ર તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ડ

પા. યો. નં. ૯૭૯ મુગર્ગ ૧ : પા. યો. નં. ૭૩ અમદાવાદ.

પ્રકાશક : બાનવી સહિત્ય સંઘ લિમિટેડ નવી લાલચંદ માણેકજી ૬૬ શ્રીમળી સોસાઈટી : અમદાવાદ.
મુદ્રક : દલિપાલ મગનલાલ શર્મા : બાનવી મુદ્રણાલય : હાલુવાળી પોષ્ટ : ચાંદ રસ્તા : આંકિયા : અમદાવાદ.
વિજ્ઞાપનાવ્યવસ્થાપક : સાપ્તઞ્ચિક પબ્લિકેશન ડી. ગોરલ ટોપીક સમિતિ, અમદાવાદ; મહેતાભિલેષ મુદ્રણાલય, પોર્ટ, મુંબઈ.

■ ગરમ ○ રેશમી ○ બ્લેઝી ○ સુતરાઉ-

ઈત્યાદિ તમામ પ્રકારના કાપડ ઉપર,

○ સાઈઝો ○ ચૂંદડી ○ કાચલો વગેરે ઉપર

હેલ્થી દબતી આકર્ષક લીઝાઈના, રંગબેરંગી

અને સુવર્ણ છાપાઈકામ માટે

ધી ન્યુ ઈન્ડિયા હાઈંગ

એન્ડ પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ

: કારખાનું - રોડ આશીસ :

ધી સૂર્યોદય મિલ્સ કમ્પાઉન્ડ

તારદેવ, સુબર્બ-૭ ફોન ૪૨૬૦૨

: દુકાન-૧ :

ભૂલેશ્વર દબ્બુનરખાના

સુબર્બ-૭ ફોન ૪૨૪૮

: દુકાન-૨ :

મીબલગલી, મૂળદુ

જેઠા માર્કેટ સુબર્બ-૭

તાર : "FANCYSARI"

[અમારો મુદાલોખ : આફેક્ષો સત્ય]

પરિચિત મુદરો

'દુધાલ' નાજ તૈયાર કપડાં

ખાંદેવાનું પસંદ કરે છે

દુધાલ મેન્યુફેક્ચરીંગ પ્રા. લી.

મહુરા : અને : સુબર્બ-૭

તાવની અસર જણાતાં જ
અખિત હિન્દુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત થયેલ

વાપરી
આરામ
મેળવે

બળતીસળતી નકલી દવા પેટમાં નાખી તાવ જેવા રોગથી
વધુ વખત પીડાતા નહીં, કારણ કે વખત જતાં માંદગી
વધી પડવાથી જીંદગી બેખામી થાય છે અને.....
કોરોનાના ખીસો ભરવા પડે છે.

માથાનો દુઃખાવો, સંધીવા, દાંતનો દુઃખાવો, વીંછીનો
દુઃખ ઈત્યાદિ છોડી પર અકસીર અને સર્વોત્તમ ઇલાજ
હવાઈ ક્રમશઃ એન્યુરિક્સર કુશોરમામ રોગો
ગોળામ, સુબર્બ-૭.

કુમાર ગ્રંથાવલિ

વર્ષ ૧ છું વાર્ષિક લગ્નજન્મ સાગસાત રૂપિયા

[૧] મે પાંખો ફેડાવી : તનસુખ લાટ
જો રૂપિયા

પર છાંદીને દૂર પ્રાંતમાં નીકળી પડનાર એક
જુવાનની સાચી કથા છે. એક રીતે આ પુસ્તકાવલિ
ને જીવન પ્રકારની કથા છે. સ્વ જળે માણસ ક્યા
પ્રકારની શો છે તેનું ચારત્રિક ચિત્ર આપે છે.

[૨] બક્ષા કેમ થવાય? સતીશચંદ્ર દેસાઈ
અહીં રૂપિયા

ચોનાને કહેવાનું હોય તે મને તેટલા માણસો
વચ્ચે પણ નિહર અને રખડ રીતે કહેતા આવડવું
તે પણ એક કલા છે. વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તક
હિપચોળી થઈ પડશે.

[૩] ગાંધીજીના સાનિધ્યમાં : પુરાતન છુલ :
દાદા રૂપિયા

આ મહાપુરુષના સાનિધ્યમાં રહીને લેખકે કરેલા
સેવાના કથિતો આ અનુજવ છે. અનુજવ જોટસે
હૃદયગમ છે તેટલો જ પાવનકારી છે.

[૪] બાપુની જાયામાં : પુરાતન છુલ :
જો રૂપિયા

આપ્રમમાં રવા રવા બાપુની જાયામાં કરેલા જીવન
પ્રકારના આ રમણો છે. એકવાર તો વાંચી જોજો

અંજલિ ગ્રંથમાળા

વર્ષ ૧૧ છું : વાર્ષિક લગ્નજન્મ આદિ રૂપિયા

મુજરાતની વિશાળ માદક સંખ્યા ધરાવતી અને
ભણીતા લેખકોના અલગ પુસ્તકો આપતી એક શ્રેણી

આર મુંદર પુસ્તકો

[૧] દરિયાધારના બહારવટિયા : હવેરચંદ
ચેલાણી : જો રૂપિયા

પરબોધના સાહસિક બહારવટિયાની પરાક્રમી કથાઓ

[૨] ધરતીનો અવતાર : હવેર પેદશીકર :
અહીં રૂપિયા

પ્રાચીનકાળના પ્રશ્નો ચર્ચાતી નવલકથા

[૩] તેજગાથા : જયેશ્વરના ખડેરીઆ :
અહીં રૂપિયા

સમાજના અનેક રંગો દર્શાવતી અદ્ભુત દ્રષ્ટી વાંચકો

[૪] બંદીધર : દર્શક : ત્રણ રૂપિયા

આપણા દેશના જીવનના સમર્પણની મોરચાંતી નવલકથા

લાઈ તો પૂરી થઈ છે. પણ હાઈ સંભોગ હજી
પલટામે નથી. કાળજી અને હાપકામની મુશ્કેલી ટળી
નથી તેમ છતાં આ વરસે જમે ત્રણ ને બારે ચાર
પુસ્તકો આપવાનું નક્કી કરેલ છે.

આથે આવાં સચ્ચ પુસ્તકો આટલી સરતી
કિંમતમાં ન મેળવ્યા હોય તો અભિનંદન લખો.

આ ગ્રંથમાળાનો સેટ ડિસેમ્બર ૧૯૮૧ ના અંત
સુધીમાં જ માત્ર આપનામાં આવશે.

મા ર તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ડ

પા. બો. નં. ૬૭૮ મુંબઈ ૧ : પા. બો. નં. ૭૩ અમદાવાદ.

પ્રકાશક : આરતી સાહિત્ય સમિતિ લિમિટેડ વતી ભાવનગર ગાંધીનગર રોડ, ૧૧ શ્રીમાળી સોસાયટી : અમદાવાદ.
સુદ્ધ : દરિયાઈ અનુજવ બહુ - લાસ્ટી મુદ્રણાલય : હાલુવાળી પેડા : આર રસમ : આદિયા : અમદાવાદ
વિદ્યાપ્રભાચર્યાપક : સામંત્રિક પબ્લિકેશન કોર્પોરેશન : મોરબી રોડ, સામે, અમદાવાદ : અદેલાબિલિંગ મેડીકેટરી, ફોર્મ, મુંબઈ.

૦ ગરમ ૦ રેશમી ૦ જરી ૦ સુતશદિ-

હિયાદિ તમામ પ્રકારના કાપડ ઉપર,

૦ સાદીઆ ૦ ચૂંદડી ૦ જાયલો વગેરે ઉપર

હેલ્થી હળવી આકર્ષક રીઝાઇનો, રંગબેરંગી
અને સુધા છપાઈકામ માટે

ધી ન્યુ ઈન્ડિયા હાઈંગ

એન્ડ પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ

: કારખાનું - હેડ ઓફીસ :

ધી સૂર્યોદય મિલ્સ કમ્પાઉન્ડ

તારદેવ, મુંબઈ-૭ ફોન ૪૨૬૦૨

: કુદાન-૧ :

શ્રીચંપર કબૂતરખાના
મુંબઈ-૨ ફોન ૩૦૪૪૮

: કુદાન-૨ :

ચીખટગલી, સૂળછ
જેકા માર્ફેટ મુંબઈ-૨

તાર : "FANCYSARI"

[અમારા મુદ્રાણ : આહોનો સતોષ]

પરિચિત ગૃહસ્થો

'ટૂથફુલ'ના જ તૈયાર કપડાં

પહેરવાનું પસંદ કરે છે

ટૂથફુલ મેન્યુફેક્ચરિંગ કં. લી.

મહુરા : અને : મુંબઈ

તાવની અમર જણાતાં જ
અખિલ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત થયેલ

કુશીક
અનુચીત

વાપરી
આરામ
મેળવે

સળતીસળતી નકલી દવા પેટમાં નાખી તાવ જેવા રોગથી
વધુ વખત પીડાતા નહીં, કારણ કે વખત જતાં માંદગી
વધી પડવાથી જીંદગી નેખમાઈ જાય છે અને.....
ડોક્ટરોના ખીસો ભરવા પડે છે.

કુડોખામ
ગોરીચંદ દુખાવા મિલ્ક

આથાનો દુઃખાવો, સંધીવા, દાંતનો દુખાવો, વીંછીનો
ડંખ હિન્દાદિ છોડી પર અકસ્તીર અને સર્વોત્તમ ઇલાજ
કણાક પ્રધર્મ એન્ટુમિક્ટર કુડોખામ ડેપે
ગોરીચામ, મુંબઈ-૪.

પ્રજ્ઞાત યોગાશ્રમના સંચાલકની દેખરેખ નીચે બનાવેલું

રામતીર્થ

**આલી
તેલ**

(૨૯૨૬)

સ્પેશીઅલ નં. ૧

પ્રજ્ઞાત ડોક્ટરો, વૈદ્યો, પ્રેક્ટિસરો અને સ્ત્રી પુરુષો
— આ તેલની પ્રશંસા કરે છે.

કારણ કે તે અનેક ફાયદાઓની ખાત્રી આપે છે.

- ✽ તેનાથી જ્ઞાનતત્ત્વ અને ક્રિયાતત્ત્વ બળવાન બને છે.
- ✽ માથાનો દુઃખાવો અટકે છે.
- ✽ સ્મરણ શક્તિ વધે છે.
- ✽ આંખના અનેક દરદો દૂર થાય છે.
- ✽ પાળ કાળા બને તેજસ્વી બને છે.
- ✽ કાલ પર વાળ ઊગે છે.
- ✽ ખોડા દૂર થાય છે.
- ✽ ગાંઠ નિર્દા લાવે છે.
- ✽ સરીરે ચોળવાથી પાંડરોગ દૂર થાય છે.

સર્વજન મળે છે.

✽ ખરી પક્ષતા વાળ અટકે છે, ને વધે છે.

સર્વજન હિપચોગી.

✽ કાનની અનેક ફરિયાદો દૂર થાય છે.

સૂચના:—પ્રત્યેક ઋતુમાં દરેક સ્ત્રી, પુરુષો અને બાળકો માટે અનુકૂળ છે. ખાત્રી માટે તમારા કેમીસ્ટ કે દુકાનદાર પાસે આ તેલની માગણી કરો.

મોટી પાટલીનાં : રૂ. ૩-૮-૦ :: નાની પાટલીના : રૂ. ૨-૦-૦

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ.

૪૪૮, સેન્ટ્રલ રોડ, ગુજાઈ નં. ૪.

હિંદમાં ફેલાવેલ

માણીન વિદી કલા ખીને ખીને સજીવન થતી જાય છે.
દારીમાના સમયના કેરાયુ જનના મકારો ઉપે જાતનામાં
મથલિત થતા જાય છે.

પરંતુ સ્વસ્થિકના સુગંધિત કેરુદન કોઈપણના ઉપયોગ-
થી આજનું કેરાયુદન વધુ આકર્ષક અને છે એ વાળ
બરોબદાર બનાવે છે અને તેને સધુર ઠાસમી તથા
આકર્ષક સુવાસ આપે છે.

ખોજ કરેલમ સ્વસ્થિક બનાવટો કાનિ અને બીજા ન્હાવાના સાધુઓ,
રોબીંગ સ્ટીક, ધોવાના સાધુઓ, મોગાલિન હાથ વનરપતિ વગેરે, વગેરે

સ્વસ્થિકનું સુગંધિત કેરુદન ઓઈલ

ઉત્તમ અને અનોક

સ્વસ્થિક ઓઈલ મીલ્ક લીમીટેડ, વડાલા, મુંબઈ.

લીકુ એટલું બાહી તેલ નહીં સમજતા

સી. સી. મહાજનની કું.
મુંબઈ-૨

નખળાં છોકરાંઓ
ડોંગરેનું બાલામૃત
પીવાથી
તાકાતવાળાં થાય છે.

તાપ અને પેટના દર્દો માટે
સ્ટીમર ઓઇલ

શાફી

મિલ્કર વાપરો

દરેક દવાલતા વેચે છે. ૧૬ લથી સાવધાન
પી શાફી ઈન્ડસ્ટ્રીયલ વર્કસ. (૧૯૦૨)
ચોખ્ખટર - પી. ટી. પટેલ, અમદાવાદ, મુંબઈ. ૩

સાધ્યતી

કોનેસ, આમ એવી થોડી માત્રામાં દરેક દર્દોમાં
જોવાથી વખતસર ઉપચારના અર્થે
જોવાથી છદ્મી એકમાત્ર છે. એવે બળતે
જ્યેષ્ઠીયન છપન થીકેરનાં થોડાં ટીપા પાણી
સાથે લેવાથી આ કેટલીક બધી જવાબ છે.
કેટલાક મના સપાસલ વિકાર, જેનાં કે
કેટલી અપચન, સર્જ, પેશુ કુખડ, દાંડ
કુખડ, નાના બળત્ર ના ઝાંઝાના વિપર,
જાતુરા, મુજ વિગેરે અપેક્ષિત છપન
વિકારને લગત સાર કરે છે. સામા
કેટલાક આને જ્યેષ્ઠીયન છપન થીકેર
થકાથી વાપરવામાં આવે છે. કેટલાકની ઝા-
દાગતીમાં થીકેરો બે થઈ 'પદનલ' આ નોલધ
ધરમા અગર અપચત સપાસ' બાબથી
સારમેલીશુ મણાય છે. કેમિરે અપચત આપીની
દુઃખ ને મળે છે

સાધ્યતી વાપરો
દરેક દર્દોમાં અપચત મળે છે. મુંબઈ.

સા. વિ. સં. ૧૯૫૧, ૧૫-૧૨-૫૧

સનટોન

ઠાંઠું ઠંઠું, દુઃખતા ઠાંઠું, તથા પાચે-
રીઆ મટાડે છે. મ્હેંની ખરાબ વાસ
ફર કરે છે. જતુ વિનાશક, ખુરખોદાર
તથા સ્વાસ્થ્ય છે. દરેક ઠેકાણેથી મળી
શકશે. વિગત માટે લખો.

આઈડીઆલ ટ્રેડર્સ-સનટોન
— ડીપો —

કાળુપુર, અમદાવાદ

મલાતનો અથમ મશ
મનપસંદ ને ટેસ્ટદાર

આ હ

ઊંચી જાતની તમાકુનાળી, દમોહના
કારખાનામાં તૈયાર થયેલી સંપૂર્ણ
તમાકુથી કારપૂર

બીડી

હેસરેલ માટે ખાસ ઘટાડેલા ભાવ
નહોવા તથા ધોવા માટે હેક જાતનો

સાબુ

છૂટક તથા જથ્થાબંધ મળશે.
આજેજ આમારે ત્યાંથી ક્રિયાત ભાવે
ખરીદી ખાતો કરો.

ખાહોરગામના એઈશિ હપર પુરું ધ્યાન
આપવામાં આવે છે.

દિપકલાલ એન્ડ કું,

સોલટસ બાન્ક ચાહના ચીફ એજન્ટ
કાળુપુર દરવાજા બહાર : અમદાવાદ

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ઉર્મિ અને નવરચના

‘ઉર્મિ’ વર્ષ ૧૬ : ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૧ : આંક ૧૦

જાનેવારી : ૧૯૪૭

અ તુ કં મ

૧	કર્મ ફળવણીના ચર્ચણામે	સવિદ્યાર મહારાજ	૭
૨	વહેતાં પાણી	મસિક નોંધ	૯
૩	કાળચક્ર	અવેરચંદ્ર મેધાણી	૨૦
૪	સળખ-વસંત સ્વાસ્થ્ય અંધ	અવેરચંદ્ર મેધાણી	૨૬
૫	કાચઢોડા	દ્વિરેશ	૩૩
૬	અંકલ ટોપ્સ ફેગિલ	કાકા કાલેલકર	૩૭
૭	માર્ગે મળેલાં	કા. ભા. નાયક	૩૯
૮	અનિત ગદીનો અનિત સ્વામી	ધ્રુમકેતુ	૪૩
૯	જે નવાં પુસ્તકો	શમચંદ્ર શુક્લ	૪૮
૧૦	વડ	કૃષ્ણ પેટલીકર	૫૩
૧૧	બિહાનદર્શન	બંસી ગાંધી, નવપ્રતિભા દે. ઓઝા, નરસિંહ મૂ. શાહ	૫૮
૧૨	હરમાલ હેસ	કૃષ્ણચંદ્રનંદ જેઠવી	૬૧
૧૩	વલ્લભનગરની ચોળના	નિરીશક	૬૨
૧૪	જે પત્રો	રવીન્દ્રનાથ ઠાંગોર અનુ : રમણિક મેધાણી	૭૨

ૐ

વાર્ષિક લઘુઅનુ

દેશમાં રૂ. ૭-૦-૦ : પરદેશમાં રૂ. ૧૦-૦-૦

છૂટક નકલ ખાર ચ્યાના

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

મોમતલબ બીહિંમ, બીજા માળે, નવી હુત્રાન
મલીના નાકે, કાલગાદી સ્તે, મુંબઈ ૨.

કુતનાન્દીક પુલ નીચે : ગાંધી સ્તે : અમદાવાદ

KALAPI INDUSTRIES, BOMBAY 7

અનંદ રંગની એક જ દવા

જીવનધારા

કોલેરા, સંઘ્રાવણી સરદી, બદનસ દુખાવો, પાણીવિકાર, ચાંદિયા, અરુચિ, સોજ, અડધું આપવો, ખાંસી, શ્વાસ, દમ, દાંત દાઢમાં કળતર, ચેટ ચેડુનો દુખાવો, અમુત્ય, ડેરી ઠંડા, મોઢાની દુર્ગંધી, દરેક અતના તાવ, યા પડવો, લોહીનીકળવું, તથા અનેક અતના દરદીમાં તેમજ રેલ્વે, સ્ટીમર યા મોટરની યુરુફરીમાં તાકા-સિક ઉપયોગી થઈ પડનારી અમુત્ય ઔષધિ. કિંમત મોટી બાટલી રૂ. ૧૫૫, વચલી બાટલી રૂ. ૧૫ અને નાની બાટલી રૂ. ૧૦૦ દ. બ. જુહા.

દરેક ડ્રગસ્ટી વેચાય છે

રજીસ્ટર્ડ ટ્રેડમાર્ક "જીવનધારા" નં. ૩૦૨

જે. એન. શેઠના-નડીયાદ

રજીસ્ટર્ડ : હંચનલાલ વાઘીલાલની કું.
પ્રી-વેસ્ટ સ્ટ્રીટ, અમદાવાદ રોડ, મુંબઈ-૧

સાચું પૂછા તો—

દેશનેતાઓ કહે છે કે :

‘શુદ્ધઉદ્યોગ કેળવવો એકલે’

સૌ કાંઈ પોતાના હાથે
કંઈ સુગંધી તેમ બનાવી
શકે તે માટે

— સુખસિંચ —

કેશ કલ્યાણ મસાલો

અસંખ્ય કુટુંબોમાં વપરાયો છે.
તમેજ આજે જ એક કુખો
મંગાવી લ્યો. એક ૩૦ગ્રામાંથી
પાંચ રાત્રે તેવ બની શકે છે.

કિંમત રૂ. ૧ ના ૧૨ જાનાની ચો પેકેટિંગ અસલ.

— એજન્ટી માટે લખો —

કેશ કલ્યાણ ડીપોઝિટ-૪.

: રીપ્લીટ :

પંદ્યા દલપતરામ નરોત્તમદાસ સોપારીવાલા
જ્યેષ્ઠ, લાલબાવાના મહિલા ભાગે, મુંબઈ-૨.

PARKER SHOE CO.
HARJIVANDAS ESTATE, VINCENT ROAD,
DADAR STRAM TERMINUS.

ઉપનગરની

જાતની

માટે

કેટલાં ભાવે

• તમારા

• કિંના

• બાબાના

• બેબીના

* શુદ્ધ * શુદ્ધ

* ચપ્પેડો

* સેન્ટીલો વિ.

ફેગવવા

પારકર

શુદ્ધ કું.

દાદર

દાદર

દાદર

દાદર

કઈ કેળવણીના પરિણામે ?

એક દિવસ હું આજુબજોડ જતો હતો. વચ્ચે પેટલાદ સ્ટેશન આવ્યું. ત્યાં બધાં ગાડી-માંથી ઊતરીને આજુબજોડ જવાની ગાડીના પ્લેટફોર્મ પર ગયાં. એ નાના સ્ટેશન ઉપર લણ્યાની સામકિલ લારીવાળો ફરતો હતો. અને એના ખાસ અવાજથી લણ્યા-સેવળી બહેનસત ફરતો હતો.

મારા ડબ્બામાં ભાઈરણથી પેટલાદ આવેલી ગાડીનાં ભાઈ બહેન બેઠેલાં હતાં, તેમાંના એક બહેનને ત્રણ આના આપીને પાચેર લણ્યાં લીધાં. અને કેડમાં લીધેલા નાના છોકરાને ખાવા માટે તેમાંથી લણ્યાં આપ્યું. આ વળતે તેના ભાઈ તેની પાસે બિલો હતો. તે ઠીક ઠીક ભણેલો હશે. એમ તેના પોશાક અને રીતભાત પરથી લાગતું હતું.

પેલા બાળકે લણ્યાં મોંમાં તો મૂક્યું. પણ તીખું લાગવાથી થૂ થૂ કરી, થૂંકી નાખ્યું. હું બિલો બિલો વિચાર કરતો હતો કે આ મા કેવી ? પોતાના બાળકને શું ખવરાવતું અને શું ન ખવરાવતું તેનું ચ લાન નથી. અને તેના સગા ભાઈ જેવો જણાતો એક ભાઈ ભણેલો જણાય છે. તે પણ કંઈ કહેતો નથી.

મેં તે બહેનને પૂછ્યું : ‘બહેન, ક્યાં જતું છે ?’

જવાબ મળ્યો : ‘ગોરસદ’.

મને મનમાં પ્રશ્ન થયો કે ગોરસદ જતું હોય તો પેટલાદ થઈને શું કામ જતું પડે ?

મેં ફરીથી પૂછ્યું : ‘બહેન, ક્યાંથી આવો છો છો ?’

જવાબમાં ‘.....ગામથી.’

‘ત્યાંથી તો ગોરસદ અહીં ગાઉ છે.’ એ ઘેરથી ચાલી નીકળ્યાં હોત, તો ક્યારનાં ચ ગોરસદ પહોંચી ગયા હોત.’ મારાથી કહ્યા વિના રહેવાયું નહિ.

‘સોમાસામાં માટર બંધ થઈ છે, અને ગાડું-દમણિયું પણ ન ચાલે. અને આ છોકરું લઈને ચાલવાનું થી રીતે આવે ?’ એ બાઈએ ઉત્તર વાળ્યો.

મેં પૂછ્યું : ‘આ સાચે બિલો છે. તે તમારા સગા લાગે છે.’

બાઈએ કહ્યું : ‘હા, એ મારા ભાઈ છે.’

મેં કહ્યું : ‘આ તમે બંને બુવાન છો, સાચે બીલું કંઈ વજન નથી. અને કલાક પહેલાં ઘેરથી નીકળ્યાં. એટલામાં આ લણ્યાં લીધાં. તે વળી આ નાના ધાવતાં છોકરાને આપો છો. તમે બંને છો કે એ લણ્યાં કેવાં હોય છે, એમાં તેલ કેટલું ખરાબ હશે, લોટ કેવો સડેલો હશે, અને એનો ખનાવનાર કેવો હશે—એનો વિચાર ક્યાં ? આવો ગોરાક ખાય, તો સાચે આણસે ચ મોઢો પડે, અને તમે તો આ નાના છોકરાને આપો છો.’

“એ રહે ત્યારે શું કરીએ ?” બાઈ જોલી.

મેં કહ્યું, “ઘેરથી નીકળવી વખતે કેમ વિચાર નહીં કર્યો કે છોકરું રહશે ત્યારે શું કરીશ ? ને ખાવાનું આપતું હતું તો ઘેરથી બનાવીને કંઈ લાવતું હતું ને ? પણ આવો ગંદો જોરાકે અપાય ખરો ?”

બહેન કહે, “ઘેરથી લાવીએ છીએ તે મુવો ખાતો નથી.”

મેં કહ્યું : “એવી મા કેવી, કે જેના હાથનું તેનો જ છોકરો ન ખાય ?”

એટલામાં અંબાતથી ગાડી આવી. બધાં તેમાં બેઠાં. એ બહેન બેઠી, તે ખાનામાં હું પણ બેઠો.

ગાડી બેપડવાની સીટી વાગી છોકરે અચાનક પાણી માગ્યું.

બહેન કહે, “બચુ, આ તો ગાડીબેપડી અને છોકરાને પાણી પાવાનું રહી ગયું.”

મેં કહ્યું : “હજી વાર છે. (પેલા ભાઈને ઉદ્યોગીને) આ સામો નળ છે. જાઓ અને દોટામાં પાણી ભરી લાવો.”

બહેન : “લોટો લેવાનું ભૂલી ગયાં.”

“બંને બધુ ભૂલી ગયાં”, મેં પૂછ્યું.

“ઘેરથી નીકળતી વખતે મને યાદ આવ્યું હતું. પણ ટ્રેન ઉપડી જશે એવું લાગવાથી મારા બાઈએ કહ્યું. કે લોટા વગર ચાલશે. પેટલાદ સ્ટેશને નળ છે, અને હમણાં પહોંચીશું. બહેને સાચી વાત કહી દીધી.

“પણ છોકરો લોટો જાય તો શું કરે ?” મેં ફરી પૂછ્યું.

“આ તો ખસ છે. પૂછપૂછ કરે છે. આટલી ઘણી ખબર અમને ન પડી.” ગાઈના અવાજમાં કંટાળો હતો.

મેં કહ્યું, “તમે જોરસદ શી રીતે જ્યો ? અમાસથી મોટર જતી નથી.” ભુવાનલાઈ કહે, “મોટર ચાલુ છે. હજી, થોડા દિવસ પર હું જવો હતો ને !”

મેં કહ્યું, “મારા મિત્ર કહેતા હતા, કે ચરમીટની તકરારને કારણે તે ત્રણ દિવસથી બંધ છે.”

બહેને કહ્યું : “ત્યારે બાઈ, આપણે આણુંદ ચર્ચને જોરસદ જઈએ.”

એટલામાં અગાસ સ્ટેશન આવ્યું. અને સામે થોડા ગાડી બિલેસી નોઈ અને જાતરી પડ્યાં સાથે બેઠેલા મિત્રે કહ્યું કે આ થોડાગાડીવાળા જ્યુલીઠ ગળે રૂપિયા જોરસદ જવાના લે છે.”

મારા મનમાં અનેક વિચાર આવવા લાગ્યા. આ ભુવાનિયાઓને પૈસાની શી પડી છે ? ત્રણ હુ છ ગાઉ ચાલીને ઘેરથી જોરસદ જઈ આવ્યા હોત, તો એક પૈસાનો ધ ખર્ચ ન થાત, ચાલવાની કસરતથી શરીર મજબૂત થાત, અને વેળાસર ઘેર પહોંચી જાત. એટલું ચાલવાનું છોડીને ગાડીમાં આવ્યા ! હવે અમાસથી બપોરે રૂપિયા થોડા-ગાડીનો ખર્ચ કરશે, રસ્તામાં નકામો લોકસાનકારક જોરાકે લઈ શરીર બગાડશે, અને પૈસા ખર્ચશે ! આમ દશ રૂપિયાનું પાણી કરશે અને તે પૈસા ગેળવવા અનેક બિંધા-ચતા ધંધા કરશે.

આમ તંદુરસ્તી ખોશે, વનિયત બગાડશે, આજસુ બનશે અને આ બધા માટે બિંધાચતા ધંધા કરી આજસાઈ ખોશે. આ બધું કઈ કેળવણીનું પરિણામ હશે ?

શ્રી રવિશંકર મહારાજ

આપ—લે

એકપક્ષી ન હોવી
નેઈએ

પરપ્રાંતોના વિદ્વદ્ધિઓને ગુજરાતને આંગણે નોતરી તેમનાં વ્યાખ્યાનો યોગ્ય છે. અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યા-સભાએ આ પ્રસર્ય પ્રવૃત્તિને વેગ આપી આંતરપ્રાંતીય સંપર્કને પ્રતિદિન વેગ આપી રહી છે. અત્યારે એના તોડવ્યા નવી દિલ્હીના ડૉ. અમ્રવાહ મથુરાના સંસ્કૃતિ-સમન્વય ઇન્સ્ટિટ્યુટ પર માર વ્યાખ્યાનો આપે છે. આમ ગુજરાત સાંસ્કૃતિક સંબંધો બાંધવામાં મોટો લાભ ઉઠાવી રહ્યું છે, અને આંતરપ્રાંતીય ઔદ્યોગ દેખાડી રહ્યું છે, તો એમ પણ ઇચ્છીએ, કે અન્ય ભારત-પ્રાંતો આ સંપર્કને એકપક્ષી ન રાખતાં ગુજરાતના સંસ્કાર-પ્રતિનિધિઓને પણ પોતાને દારે સાકારતાં યાચ. સમગ્ર ભારતીય સાંસ્કૃતિક આપ-લેમાં ગુજરાતની પાસે તો કશું જ સાદર કરવા જેવું નથી એવી માન્યતા અસ્થાને છે. ગુજરાતની પાસે પણ, રાષ્ટ્રસંસ્કૃતિમાં ગણના પાત્ર હોજો આપે એવી ઇતિહાસ, સાહિત્ય, શિલ્પ, ધર્મ, પ્રજાતંત્ર વગેરેની સંશોધન-સામગ્રીની દૌરત છે. રમે આપણે આભલાધવની જૂની ઐચિથી પીઠાયા જ કરીએ, અને અન્ય સર્વના પ્રત્યે જ અહોભાવ સેવવામાં સદા રાગીએ. હજુ સુધી તો જોષ પરપ્રાંતીય સંસ્કાર-સંસ્થાએ ગુજરાતને ઇજ્જત ટીકાતું અમારી જાણમાં નથી.

હવે પાછું

સંબોધનાતું 'પી' જણુ

કામી બેઠલાવ ખૂંસવાની કલ્યાણનિષ્ઠ દષ્ટિથી પણ, એ બેઠલાવ જેમાં નથી હોતા તેવી બાળતો પર પણ આપણે નાહકનો ભાર મૂકીને જાણે વીંછી ચઢાવીએ છીએ. એના દાખલો 'હરિજનજાણુ'માં તાજેતરમાં વ્યવેલી એક પ્રસ્તોત્તરીમાંથી જેવા મળે છે. એક પ્રશ્નકાર એવું સૂચવે છે, કે 'હિંદુ આ, મુસ્લિમ આ,' વગેરેની ઝડપન પરની બેઠલાવપ્રેરક

જૂઓ પાડવાનું કેવિસ રાજતંત્ર વિચારી રહ્યું છે. તો પછી હિંદુ મુસલમાન-નામેના ઉલ્લેખમાં ખુદ ગાંધીજી વગેરે 'શ્રીયુત' 'શ્રીમાન' અને 'જનાપ' જેવા બેઠલાવ સૂચવનારાં સંબોધનો કેમ વાપરે છે! એ પ્રશ્નકારને તો જાવા સંબોધન-બેઠની લેવાસમાં પણ કામી બેઠલાવની કુર્ગંધ ફેલાતી લાગે છે. આ પ્રશ્નના જવાબમાં કિ. ધ. મયારવાળા સમર્થનરૂપે લખે છે કે એમને પણ આ કામ પરસ્ત વિશેષણો ખૂંચે છે. અને પોતે સૌ કામોને પસંદ પડે તેવાં માનસ્યક દેશી વિશેષણો સૂચવવા સૌને બસામણુ કરે છે; પછી તો શ્રી હિશીરસાલભાઈ પોતે જ એવાં વિશેષણોની એક અટપટી રચના સાદર કરે છે.

મૂળ વાતમાં જ

વાસ્તવ નથી

આમ તો આ કામી બેઠલાવ દાળવાના ઇલાખેનું કંતલુપી'જણુ કયાં જઈ અટકશે! અને કાણે કહ્યું કે આ વિશેષણબેઠ કામી ઇતિહાસ જન્માવે છે! આજની આ તંગદિલી, કે જેનાં મૂળ નરદમ નિર્ભેજ રાજકારણે સત્તાપ્રાપ્તિની મેથી, સાત્રાજ્યપ્રેરિત જૂખનાં ઝેરી ક્યારામાં પડેલાં છે, જે તંગદિલી ઇરાકાપૂર્વકની રૂપધા-મૂલક છે, ખલકુદિલેનું સર્જન છે, અને જે દેવળ માયાવી છે, તેને સાચી માનવામાંથી જ આવા વિશ્વમે પેદા થાય છે. સારા મુસલમાનને 'ભાઈશ્રી' કહી સંબોધતાં એ માફુ લગાડતો નથી, કે નથી હિન્દુને 'જનાપ' સંબોધન ખટકતું. હિંદુ શ્રીમાન શબ્દ મુસ્લીમ 'જનાપ' શબ્દથી બાવમાં છુટો નથી. પ્રત્યેક માનવી સમજે છે કે આ તો માનસ્યક શબ્દો છે, અને એની વચ્ચે રહેલો શાબ્દિક વિભેદ એ તો હિંદુ ઇસ્લામી સંસ્કારિતાની નિરાળા બાતનો છોતક છે. આ બધું સૌ સમજે છે. બાકી તો પેલા પેટા ને વર વાળા વાત જેવું છે. જીવ પર આવવા માટે કુટિલોને તો કોઈ પણ બહાનું જરૂર રહે છે. એને વિશે અટપટી અતિશયતા કરવી, અને નવાં વિશેષણોની શોધ કરવા બેસવું એ પણ એક ખડી રમૂજની બાળત છે.

જે વૈવિધ્ય છે તેને વિચ્છેદ કરી છે !

લેખાસ, ભાષાઓ, ચહેરા મોઝા, ધર્મો સમ્રાજ્યો શિષ્ય સ્થાપત્ય, ખાનપાન દત્તાદિના દિદી પ્રભામાં પ્રવર્તતા નિર્દોષ, સમૃદ્ધિસૂચક અને સમ-વલણી સુભગ વૈવિધ્યને મિટાવી નાખવાથી જ ક્રોધી જોખ-લાસની રચાપના થશે, એવું ને ફાઇ માનવું હોય તો તે એક વિભ્રમ છે આ વૈવિધ્યને બહાને તો ફક્ત શત્રુ વિદેશીઓ જ આપણને તિરસ્કૃત કરે છે પણ એની પાટે આપણે બચવાનું ન હોય, ભારતીય એકતા એ તો આત્મિક સરકાર છે, અને આ જુગતના પ્રકારનું જીવનવૈવિધ્ય એ તો એનો પ્રભામાં ઘુમે ઘુમે ખતતા આવેલા સંસ્કૃતિમિલનનો મહાગ્રથ છે એક તાનતાની નિષ્પ્રાણ જુષિયા પર પટીને બેઠી કરેલી એકતા કેટલી કમળી ને ભાખાક કે તે તો યુરોપ-અમેરિકાની પ્રભાઓના પોશાક, ખાદ્ય, ને રીતરસમોની એકવિધતાની રિત્તમના કરતી આવેલી મહાસરથી એની અને યુદ્ધોત્તર સત્તા-નુભાવ ધમધમાડાઓના ખતાવી દીધું છે મતનય કે જ્યાં હોય નથી ત્યાં આપણી આખો હોય ભેટી જતી ગઈ છે ક્રમપરસ્ત લોકોના ખ્યાલ પર જ આણુ આણુ આપણે ઝૂકીએ છીએ આણુ પી જણુ ક્યાંક તો હવે અટકવું થતે ત્રીશ વર્ષમાં પહેલું હિન્દીમાં ભાષણ !

૨૧ માસવિવજ્ઞાના કાશી હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયના પદવીદાન-સમારોહ પર શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદજીએ આપેલું દીક્ષાત ભાષણ, એ આ સરમાના ત્રીશ વર્ષના ઇતિહાસના પહેલી જ વાર હિન્દી ભાષામાં આપેલું ભાષણ હતું એવું દર્શાવ્યું છે મતનય કે આગલા સર્વ દીક્ષાત પ્રવચનો અંગ્રેજીમાં આપાયા હશે આ માહિતીથી સોને મોટું આશ્ચર્ય થશે રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીને જ જે સરમાની સર્વ શાખાઓના શિષ્યશુરૂ માધ્યમ જનારવાના ૨૧ સરમાપક્ષે કોક દત્તા અને કમે કમે જેમ જેમ રાષ્ટ્રભાષામાં લખાતા પુસ્તકોની સમગ્ર મતલી જ્યાં તેમ તેમ આ ફેરફાર રચીકારતા જવાની દિગમ્બત જે સરમાને માટે રચર્ચયે કરી દત્તી, તે સરમાનું શિષ્યજ-વાદન તો હજુ અગ્રેજી રહ્યું છે

તે ઉપગત એના વાપરે ભાષણે પણ હિન્દી વાદનો નહોતાં અપનાવી શક્યા, એ એક ઠરુણ ખાતર કે શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદજીના આ ભાષણનો પ્રધાન કોષ એટલા માટે જ રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીના માધ્યમને રચીકારી લેવાની દિગમ્બત પર હતો

હજુ વે આશ્ચર્ય અગ્રેજી છે !

પાઠનાં ત્રીસ વર્ષોમાં હિન્દી સાહિત્યની જે અજૂતપૂર્વ શક્તિ થઈ છે, અને આજે તો એ ભાષાના જ કારમાં લગભગ સર્વ વિષયો પર જોડી દેદિના પ્રયો પ્રાપ્ય બની ગયા છે એમ ખતાવીને રાજેન્દ્ર ભાણુએ પાઠ્ય પુસ્તકોની મુસ્કેરીએ કહ્યું પ્રમાણમાં દૂર ચલેલી ગણતરી છે આ મહાવિદ્યાલય એક સાર્વજનિક અને અખિન ભારતીય શિશુજી કેન્દ્ર છે, એ કેન્દ્ર પ્રાતીય સરમા નથી એની અદ્ય તો પ્રાત પ્રાતના વિદ્યાર્થીઓ આવના હોય છે આ સરમા હિન્દીભાષી પ્રભામુદ્દના બસપર હાઈમાં આવેલી છે એના જનક અને પોષક રાષ્ટ્રભાષાના ધુરધરે હોવા ભેદમાં એને આપણે તો રાષ્ટ્રભાષાના માધ્યમને આદર સૌ પહેલા રચાવો ભેદતા હવે આજે તો નાગપુર પુનિ જેનો પ્રાત-વિદ્યાર્થી પણ હિદી અને મસકી ભેળેને પ્રાથમ્ય બનાવો નાખ્યા છે

૫૫૦ અગ્રેજીને બૂસી નાખીએ

હિન્દીના શિષ્યજ-વાદનની દિગમ્બત કરતા કરતા વ્યાખ્યાતાએ અગ્રેજી તેમજ અન્ય વિદેશી ભાષાઓના સ્થાન વિશે પણ મુદ્દાની વાત કરી છે 'હિન્દીને માધ્યમ બનાવનાનો અર્થ એ નથી, કે આ વિદેશી ભાષાઓ નહિ શીખવવામાં આવે વિદેશીભાષા શીખવી એ અનુક્રમજુગોને માટે તે અનિવાર્ય' આ વિદેશીભાષા સ્થાયે ભારતવર્ષનો સર્વ વધતો અગ્રે વિદેશી ભાષા જોઈએ અગ્રા પ્રજાવશ્યાથી પ્રયો લખાયે જન છે એનો પરિચય દિદીભાષી લોકોને કરાવવો એ વિદા મેનું કામ કે કલ્પ લોકોને વ્યાપાર વિલાખ્યાસને માટે વિદેશીભાષા જનુ આવશ્યક બનશે આ બધા કારણોને લઈ કેટલીક વિદેશી ભાષાઓનું ગાન કેટલાક લોકોએ પ્રાપ્ત કર્યું જ રહેશે ૧ પણ એવા લોકોની

સંખ્યા થોડી રહેવાની, અને એમને આ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં સાધનો આ વિશ્વવિદ્યાલયમાં તેમજ અન્ય યુનિવર્સિટીઓમાં મળવાં જોઈએ.

અંગ્રેજી ભાષાની સામે સદંતર જ હાર બંધ કરી દેવાની ભૂલ કેટલો વિદ્યાર્થી ન કરવી જોઈએ, એવું આ પરથી કલિત થાય છે.

કેંગ્રેસને થપાટ મારવાનું
બ્રિટિશ કાંપતરું

છેક છેલ્લી ધડીએ, પોતાનો આગલો નિર્ણય બદલીને પંડિત જવાહરલાલ ઇંગ્લંડની મંત્રણાઓમાં ભાગ લેવા ગયા તે સામાન્ય પ્રત્યક્ષને એક કમનસીમી પગલું લૂંટવું હતું. સરદાર જેમાં ન સપડાયા, ત્યાં જવાહરલાલ ભોળવાઈ ગયા એવી સોંકોની માન્યતા હતી. અને જે બની ગયું છે, તેમ જ ખુદ પંડિત નહેરુએ પાછા ફરીને જે કહ્યું છે તેણે સાબિત કર્યું છે કે પ્રજાની એ માન્યતા સાચી હતી. ૧૬ મી મેના પ્રધાન ત્રિપુરીના નિવેદનની એક કલમનો અર્થ માત્ર કરવા ખાતર યદને એ નિવેદન પછી સાત-સાત મહિને હિંદુસ્તાનના નેતાઓને ઠેક ઇંગ્લંડે તેલાવવાની અનોઢ છુદ્ધિ એક બ્રિટન સિવાય બીજા કોઈ દેશનાં રાજપુરુષો ન અક્ષાત્રી શક્યા હોત. એ એક કાર્યતરું હતું—અમે કહી ગયા છીએ તેમ કેંગ્રેસને થપાટ મારવાનું.

વિજયાલક્ષ્મીનાં વિજય
—હિંદુસ્તાનનું ગૌરવ

બ્રિટનના મુલસહીએ એક બાજુથી ત્યારે હિંદના જે ઝખડતા પડેને લંડન મેલાબી તેમનો ઇન્સાફ તોળવાનો દેખાવ કરીને ટુનિયામાં આ દેશની ગેર-આયત્ર કરી રહ્યા હતા ત્યારે હિંદમાતાની એક સુપુત્રી સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સભામાં હિંદુસ્તાનને ગૌરવભર્યું સ્થાન અપાવી રહી હતી. આઝાદીના પ્રવેશદાર પહેલેલા આ રાષ્ટ્રને તેના ઉન્નત આસન ભણી લઈ જઈ રહી હતી. બ્રિટનના પ્રતિનિધિઓએ તો ત્યાં પશુ હિંદુસ્તાનની બદલો કરવા માટે કેટલું પશુ વાતના ઉચ્ચારણને મહિન કે હલકટ નથી ગરબું. પશુ શ્રીમંતી વિજયાલક્ષ્મી પંડિત જવાંમહેન—જવાંમહેનની બેટીને અને ગહેનીને—છાને તેની રીતે એમનો

સામનો કર્યો અને પોતાની માગણીના ઇન્સાફમાં પોતાની પ્રતિભાનું તેજ પૂર્યું. બ્રિટન-અમેરિકાની ખુશામત કરવા એ ન રાક્ષસો. ક્રાંસનો, મેક્સિકોનો, ફિલિપાઈન્સનો, ચીનનો અને આરબ-દેશોનો એમણે સહકાર સાધ્યો અને પોતાના ઉચ્ચ આદર્શો તેમજ અજુબ સિદ્ધાંતોને કારણે રહિયા જેવી મહાસત્તાનો સમાનતાના પાયા ઉપર સાચ મેળબો. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની વહારે એક કાફેલો ભરીને ફોજ લખ જનારા કોઈ સેનાપતિથી પશુ ન ધધું હોત તે શ્રીમંતી વિજયાલક્ષ્મીએ, અને ન્યાયમૂર્તિ ચાગલા તેમજ શ્રી. મહારાજસિંહ જેવા એમના સાથીઓએ કરી બતાવ્યું છે. વર્ષોના બ્રિટિશ પ્રચારના ધુમ્મસને દૂર કરીને એમણે હિંદુસ્તાન વિશેના સત્યના સૂરજને ખુલ્લો કર્યો છે; બ્રિટનનું ગુલામ કિંદ જૂનરાણીઓનો રૂઢિચુસ્તોનો, સામ્રાજ્યવાદીઓનો, શોષિતોનો પક્ષ કર્યું. તેને સ્થાને રાષ્ટ્રીય સરકારવાળા નવા હિંદુસ્તાને શું દક્ષિણ આફ્રિકામાં કે નૈઋત્ય આફ્રિકામાં, શું સ્વેડનમાં કે શું ન્યુગિનીના દૂરના દાખાઓમાં પશુ સત્યનો, ઇન્સાફનો, પીડિતોનો, વાચાહીતોનો પક્ષ લીધો છે. બાવન રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓમાં એ એકલી નારીએ. પોતાની માતૃભૂમિને મગફરીભર્યું સ્થાન અપાવ્યું છે. આને ખડેખડમાં હિંદુસ્તાનના દોસ્તો વધતા જાય છે તે એમને પ્રતાપે. હિંદ-રશિયા વિશે બનને દેશોમાં અનેક ગેરસમજણો ઊભી કરવામાં આવેલી, અને એકબીજાના ઉપરામાં પડી હોવા છતાં આપણી પ્રજાઓ એકમેકથી વિરુદ્ધ હતી. તેને સ્થાને આને રશિયા હિંદુસ્તાનને પોતાના બિરાદર તરીકે સન્માની રહ્યું છે. રશિયાના બાફતી પ્રચાર-કો વર્ષોથી જે અહીં નથી કરી શક્યા તે વિજયાલક્ષ્મી પંડિતે થોડા દિવસોમાં કરી દેખાડ્યું. કારણ કે એ રશિયાના પગ ચાટવા નહોતાં ગયાં, કારણ કે રશિયાની દોસ્તીના સાટામાં એ પોતાની વફાદારી ગીરો મુકવા નહોતાં ગયાં. એટલે જ દક્ષિણ આફ્રિકાના અગ્ર ઉપર હિંદની તરફેણમાં મત આપવા બદલ ફરી પ્રતિનિધિતો આભાર માનવા ગયેલાં શ્રીમંતી વિજયાલક્ષ્મીને એ પ્રતિનિધિએ કહેલું કે, 'એમાં વળી આભાર શેનો જ્ઞાનવાનો ?' એ ક્યાં હિંદને પહે મત આપ્યો છે ! એ તો ઇન્સાફને ખોરો મત દીધો છે.

પરસપ્ત્રાની દોસ્તી આપણુ બાપુ ખનશે

વિભાસક્ષ્મી પડિનું આ દેશ ઉપર એક મોટું પ્રભુ ચડ્યું છે. અધીષ્ઠાની, જવાહરલાલની, અને દેશ આખાની કસોટીમાંથી એ પાર નીકળ્યાં છે. એમને હાથે આપણું પરપ્રાપ્ત સાથેનાં 'મૈત્રીવાદ' સંબંધો હજી વિકસતા રહેા. એશિયા અને આફ્રિકાની પ્રજાઓએ હિંદમાં પોતાના એક આગેવાન તરીકે એ શ્રદ્ધા મૂકી છે તે શ્રીમતી વિભાસક્ષ્મીને પ્રતાપે વધુ ને વધુ ફળતી રહેા. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ સામેના કે ધરના કોમવાદો સામેના આવી રહેલાં સમાજની વચ્ચે આપણા આ પરદેશી દોસ્તોની બિરાદરી હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રવાદનું બાપુ ખની રહેા.

કોમવાદીને આરબોનો
આવકાર ન મળે

શ્રીમતી વિભાસક્ષ્મીએ પરદેશમાં આશાની, સન્નની, મુક્તિની, નવજીવનની, દોસ્તીની પાતો કરીને હિંદને બાપુ સ્થાન આપાવ્યું. પણ મુસ્લિમ લીજના પ્રભુએ નિરાશાની, વિનાશની શુભાશીની, હિંસાની, દુશ્મનાવટની ખાંચો મારી મારી પોતાનું, અને પોતાની દાશ પોતાની કોમનું, પોતાની જાન-ભૂમિનું કલંકિત કર્યું કરાવ્યું છે. લંડનમાંનાં બાપલો અને દેશમાંની રક્ષાબદી અખબારી-પરિપક્ષમાં શ્રી. ઝીણાએ દુનિયાના ખબરમાં આ રાષ્ટ્રની જાંબ ઉપાડી કરવાનો, આપણે આંતરિક અંદાજ જાતની શૈલીથી ઉલેખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ દેશમાં એમના જે અનુયાયીઓ હશે તેમણે ભેડું હશે કે કાંઈ ગોરવ-ભયું સન્માન શ્રી ઝીણાને કયાંવધી સાંપડ્યું નથી. લંડનથી કરાંચી સુધીમાં મોટા મોટા મુસ્લિમ દેશો પકાયા છે, પુરાણા વિશ્વવિદ્યાલયો પકાયાં છે, મહાજનોનાં મહત્વનાં સ્થાનો પકાયાં છે, પણ કયાંયથી કોઈએ એમને એક દિવસ પણ ઉતારવાનું કહ્યું નથી. કોઈ સાંસ્કૃતિક સંસ્થામાં એમનું સન્માન થયું નથી. 'ડાક્ટર ઓફ લેટર્સ' જેવી કાંઈ ઉપાધિ એમને પડીતી, દુર્ગાની કે અરબ-મુલકોની જાણ દુનિવર્સિટીએ આપી નથી.

આરબ-દેશોને હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રવાદ સાથે

ઉત્તરેવા માટે 'હિન્દુ સામ્રાજ્યવાદ'નો હાથ લેખે કરવા જતાં એમણે પોતાની લાગવમિત્તું પ્રદર્શન કર્યું છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ સામે લડી રહેલા, અને અમેરિકા કે રૂચી જતી રહેલા ઇતિહાસી આરબ રાષ્ટ્રોને 'હિન્દુ સામ્રાજ્યવાદ'નો કાંઈપણ ભય દેખાડીને પોતાને પણ લેવા માગનાર માનવીની મરદાનગી માટે આરબોએ શું બાપુ' હશે તે કશું મુશ્કેલ નથી. હિંદુસ્તાનના લીજવાદીઓના નેટલી અંધ અંધાણુ અને ઝડૂની જે આરબ દેશોની પ્રજાઓ હોત તો આને એ જિવિંધ સામ્રાજ્યવાદના પદમાં પિસાઈ ગઈ હોત. પણ એ સાચા મુસલમાનો છે. જમની કશ્વનાઓ વચ્ચે નહિ, પણ જીવતા જમની વચ્ચે એ જીવે છે. વાસ્તવનો એમને જ્વાલ છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદનો એમને અનુભવ છે, પોતાની પ્રગતિ પોતાના દેશમાં વસતી તમામ કોમોને એકત્રિત કરવામાં છે, વિશ્વિજ્ઞ કરવામાં નહિ, એ તેઓ જાણે છે. એને ખુદ એના દેશની પ્રજાએ સત્તાસ્થાનેથી ફાવી દીધેલ છે, એને દુનિયા આખી એ 'લાઠાખોર'નું બિરદા આપેલ છે, જેણે આરબ-દેશોમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદની જડ મજબૂત કરવા અતેક પ્રયાસો કરેલ છે, એ ચર્ચિતનું અને ફિઝિયુરોની તેથી રોગ-કીનું ચરણું શોધનાર માનવીનું મૂલ્ય કેટલું આંતરું તે આરબ પ્રજાઓને થીજવડું પડે તેમ નથી.

આરબો સમજે છે કે હિંદુસ્તાનની આવતી કાલ તેના કોમવાદીઓના નહિ પણ રાષ્ટ્રવાદીઓના હાથમાં છે. એ સમજે છે કે હિંદુસ્તાનને આંતરવિશ્વમાં હમ-સેવી દેવા નેટલું ફોવત કદાચ બ્રિટનમાં હશે, પણ એને સ્વતંત્ર જનતા શકવાની તાકાત હવે બ્રિટનમાં નથી રહી. બ્રિટિશ સરકાર લાખ ચાલાકોએ કરે તો પણ હિંદુસ્તાને સ્વતંત્રતાને પથેથી એ ચળાવી શકે તેમ નથી. એ જાણે છે કે હિંદમાં આંતરવિશ્વક થશે તો ચર્ચિતનું માયું નથી લાંચવાનું, એમાં ચર્ચિલના દેશભાઈઓ નથી હોમાવાના. પણ એમાં હોમાવાના છે ગેરરસે દોસ્તપેલા પોતાના જ મજ-હબીઓ, અને એમાં હોમાવાના છે એશિયાનું, રંગીન પ્રજાઓનું નામ ઉજાવનારા હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રવાદીઓ. એવા આરબ-ખડો પાકિસ્તાનનું સમર્થન કરે નહિ.

બંધારણ સભામાંથી શું
સંસારમ જતગશે ?

બંધારણ સભામાં દિંદુસ્તાનના સ્વતંત્ર, સાર્વ-
ભૌમ પ્રજાસત્તાકે અંગેના પંક્તિ જવાહરલાલના
કેરાવ ઉપર અર્થ ચાલી રહી છે ત્યારે એ જ બંધા-
રણસભાના પ્રમુખશ્રી રાજેન્દ્રપ્રાસાદશ્રી માંડીને મદ્રાસના
પ્રધાન શ્રી બાબુ અને '૪૨ની લોકકક્ષાતિના અંગે-
વાન શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ નવી લડત માટે તૈયાર
રહેવાની ચેતવણીઓ પ્રજાને આપી રહ્યા છે એ
બીના ધણી સુથક છે. બંધારણસભા આમ કરશે કે
તેમ વર્તશે તો અંગ્રેજ સરકાર તેનું ધરણું બંધારણ
મંજૂર નહિ રાખે તેવી વાતોની અથડાઈનતા હવે
કાઠનિય સમજાવવાની જરૂર નથી. બંધારણસભા
એ કાંઈ ક્ષિતનની મહેત્વનાનીયો મળેલી કાંઈ બંધિષ્ઠ
નથી. હિંદની પ્રજાની અધિકાર છે, અને પોતાનું
લોકી રેડીને તેણે એ અધિકાર હાંસલ કર્યો છે.
પોતાનાં હાથમાં આવેલા અધિકારની રક્ષા કાળે એ
ફરી લોકી રેડતાં પોતાનું તેમ જ એ અધિકાર ઉપર
તરાપ મારનારા શત્રુનું લોકી રેડતાં અચકાશે નહિ.
બંધારણસભાને જન્મ અશુભ મર્મદાયકો વચ્ચે થયો
છે. પણ હવે જનમ્યા પછી છપવા માટે એ પોતાનું
કોઈ પણ બંધન દૂર કરી શકે તેમ છે. મહિનાઓ
પૂર્વે પંક્તિ જવાહરલાલે કહ્યું હતું તેમ બંધારણસભા
સાર્વભૌમ-સર્વશક્તિમાન છે. એની પાસે કાલે લશ્કર
ન હોય, મશીનગનો ને વિમાનો ન હોય. પણ દેશ
આખો એ એની સેના જ છે. કિસાનોનાં દાતરકાં
કાઠાળી ને પાવકા, મજૂરોનાં ઝોળાં, કાતરિયામાં
કાઠ ખાતી તલવારો, ગામડાના લઠારની કોલમાં
બની શકતી દેશી બંધૂકો, એ બધાં આ લોકસેનાનાં
શસ્ત્રો છે એવું જયપ્રકાશ સંભાળી રહ્યા છે. નવી
દિલ્હીની જે સરકારી ઇમારતમાં આજે બંધારણ-
સભા મળે છે તેની આરામભરી બેઠકોની એ સભાને
લેશમાત્ર ખેવનાં નથી.

૧૭૮૯ માં, રાજની બંધૂકોએ ફ્રાંસની બંધા-
રણસભાને તેની બેઠકના બંધમાં મળવા દીધી નહોતી
ત્યારે એના બહાદુર સભ્યોએ ખુલ્લા મેદાનમાં, ટેનિસ
રમવાના ચોક ઉપર, બેગા મળીને પોતાનું કાર્ય પૂરું

કર્મો વિના જૂદા ન પડવાના ઐતિહાસિક શપથ લીધા
હતાં તેમ, વખત આવ્યે હિંદુસ્તાનની બંધારણસભા
પણ જૂના દિલ્હીની કોઈ ગંધાતી શેરીમાં એની
સાંકડી બગ્ગરમાં કે જમુનાતટે કોઈ ખુલ્લા હરિયાવા
ખેતરમાં મળશે અને ૧૯૪૬ ની ૯ મી ડિસેમ્બર
પોતે આરંભેલું મહાભારત કાર્ય પૂરું કરીને જ જંપશે.
પ્રજાના સાચા પ્રતિનિધિઓ બંધારણસભામાં ગયા
છે તે કોઈ ચાંદીના ચાળમાં પોણું ને સુવણું
બંધારણ મૂકીને અંગ્રેજ સરકારને ચરણે ધરવા માટે
નહિ, પણ જેમાં કાનામાતરનો પણ ફેરફાર થવા દેતાં
પૂર્વે મરી શીટવાનો પોરસ પ્રજાને થયે એવું પોલાદી
બંધારણ ક્યામ માટે. આવી બંધારણસભામાંથી ૧૬૬
સભ્યો ગેરહાજર રહે કે ૩૬૬ ગેરહાજર રહે, એના
રાષ્ટ્રની તાકાતમાં ફેર નહિ પડે.

બંધારણસભાનું સાર્વભૌમત્વ
દબલગીરી સાંખશે નહિ

આપદ મહિના હજુ દૂર છે, પણ હિંદના રાજ-
કીય આકાશમાં આ રીતે વાહળ ધેરાવા મંડ્યા છે.
કોઠાકરી તોળાઈ રહી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના
નિરીક્ષકો કહે છે તેમ હિંદુસ્તાનના બળવાનો સામનો
ન કરી શકે તેટલું ક્ષિતન કલાચ નિર્વાર્ધ બની ગયું
હશે, પણ ક્ષિતને આ દેશમાં દૂધ પાછને ઉછરેલો
કામવાદનો દૈન્ય, પૂર્વે કહી નહોતો તેટલો આજે
ચક્તિશાળી બન્યો છે તેમાં કોઈ સંદેહ નથી. ક્ષિતિય
ચાલીવાદ સામેના આખરી સંસારમને હિંદુસ્તાનના
આંતરવિદ્વદ્ધમાં પહોં નાખી શકે તેટલી કૃતિલતા તો
ત્રીજા દરજ્જાના ક્ષિતિય રાષ્ટ્રના મજૂરપક્ષી મુલ્ત-
હીઓમાં પણ ભરેલી છે. માટે કોઈએ ક્રમમાં ન
રહેવું ઘટે. સરદાર વલ્લભભાઈએ કહેલું કે આલ તુરી
પડે તો પણ નવમી ડિસેમ્બરે બંધારણસભા મળશે
જ. સરકારે પણ તારીખ નીખી તે કબૂલ રાખી,
અને જવાહરને કાલ દીધા પ્રમાણે તા. ૯ મી પહેલાં
દિલ્હી પહોંચતા એ ક્યાં છતાં છુટો વાંદરો ગુલાંટ ન
જુલ્યો ? પોતાનો અભિનંદન-સંદેશ મોકલવાને બદલે
એણે તો એક જ મોલ કંઠી દીધો, કે લીગ જેમાંથી
ગેરહાજર છે તે સમાનું ધરણું બંધારણ કોઈ પર
કોઈ નહિ બેસાડી શકાય. ને ક્ષિતિય સરકાર એને

માન્ય નદિ રાખી રહે ! તેનો જવાબ જવારણસલાખાં
અદના વિનિતિએ ખણી છાંજતો દીધો. છિટિય સર-
કાર આ જવારણ મંજૂર રાખશે કે નહિ એનો
વિચાર ■ જ નહિ. અમારો અધિકાર અબાધિત છે.

રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમો—
રખે વિસરતા

આઝાદ હિંદુસ્તાનના પ્રજાસત્તાક કાળે લડના
તૈયાર થનારાઓને ખબર છે કે માત્ર છિટિય સરકાર
સામે જ નહિ, માત્ર પરદેશીઓ સાથે જ નહિ, પણ
પરદેશીઓના હાથ અનેલા કોમવાદી દેશવાદીઓ સામે
લડવું પડશે. કોમવાદીઓ એટલે માત્ર મુસ્લિમ લીમ-
વાદીઓ જ નહિ. મુસ્લિમ લીમને મોટા કામના મુસ્લિ-
મોનું પીટખળ છે, એ સાચું. લીમના ઝવેલી પ્રચારથી
અનેક મુસ્લિમો અવળે રસ્તે ગયા છે તે પણ સાચું.
પણ જેનો અર્થ એવો થઈ રહ્યો છે કે તમામ મુસ્લિ-
મો કોમવાદીઓ છે. હિંદુમહાસભાના અધ્યક્ષશ્રી
અનુવાદીઓ જ નહિ, પણ પોતાની જાતને હંફપૂર્વક
રાષ્ટ્રવાદી માનતા અનેક કેમિસીઓના કિલમાં આ
માન્યતા ધરે કરતી ભળ છે. પોતાના કિલમાં આવી
માન્યતા છે તે કમ્પ્લે કરવું અતિ આકરું છે. પણ જીરને
એકતે ને આ વાતનો વિચાર કરશે તેને જરૂર લાગશે
કે પોતાના રાષ્ટ્રવાદની પાછળ કોમવાદનો વિષ
સુધપણે ઉછરી રહ્યો છે. તમામ મુસ્લિમો અરામ
બતી ગયા હોત, જોકે મુસલમાન કોમવાદથી દીવાનો
બતી ગયો હોત તો આ ધરતીની સપાટી ઉપર સર-
હદના પહાડી ખમ્બાઓ ન રહ્યા હોત, તો બંગાળમાં
મૌલાના આઝાદ ન હોત, તો આસામથી સિંધ સુધી
જમિયત-ઉલ-જહેમાના ધરવીર ન હોત, તો પોતાની
જ કામના મુદ્દાઓનાં અનેકાનેક અપમાનો ને પ્રહારો
સહેનારા સત્ મૌલાના મદની ન હોત, તો કમ્પ્લે-
રની વિસાવતી કેદમાં શેર-કાંકેશીર શેખ અબ્દુલ્લા
સહત ન હોત, તો હૈદરાબાદના નિઝામે બંગાળના
અને બિહારના નિરાશિતોને-દરેકને-એકએક લાખ
રૂપિયાની મદદ ન કરી હોત, તો મુંબઈની મુસ્લિમ
બહેનોએ બિહાર-બંગાળના રમખાણ પીડિતોને સરખે
દિરસે વહેંચી આપવા પોતાનો ડાંગો ન ગોઠવ્યો
હોત. થી ઝીણા કાચે કહે કે એકસોપાંચી દર મુસ-

લમાનો એમની, લીમની, જાણીતાનની પાછળ છે.
હા, કાચે રહ્યા દર એમની પાછળ. એમાં જાણીતા-
નને સમજનારા તો પુરા નવ પણ નથી. પણ એ
નબની ધોકે બીજા નેવુંને મૂંગા કરી દીધા છે. અને
પોતાની પાછળ દર હોવા છતાં થી ઝીણા પાકિયા-
ન નથી પાખીં છકતા, તે છતાં જ એમને લંકના
ચર્ચિલોની પુરામત કરવી પડે છે, તે છતાં જ એમને
મુસ્લિમ દેશમાં હમદર્દીના એકાદકાની બીજા પ્રાચી
પડે છે-તેનું કારણ એ છે કે સોમાંથી આઠીના એક
મુસલમાનની રહેરમમાં રાષ્ટ્રવાદનું પૂન વધી રહ્યું છે.
થી ઝીણાની અને એમના પાકિતાનના પાપમાલીકર્તા
ખવાબની વચ્ચે એ રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમ ખુલ્લી જા-
તીએ એકલો જીએ છે. એનો રાષ્ટ્રવાદ ખોળે એ
ની જ કામના લાભઓના પકાર ઝીલી રહ્યો છે.
દિવસ ને રાત એ મુસ્લિમો અને માનસિક વાતના
ઓ વેડી રહ્યો છે. હર થડી, હર ધળ એ દુરમોતી
જાવણીની વચ્ચે રહી, અમિરપીલામાંથી પસદ થઈ
રહ્યો છે. એનો રાષ્ટ્રવાદ અમજાવના આઠીઆ-
એલિસસિબ નેવા કે મુંબઈના નિરખામ-દાસ નેવા
લયામાંથી નહિ, પણ રાષ્ટ્રશત્રુઓના આક્રમી મખ-
માંથી જ કોમવાદ સામે પોતાનો એકસ સર કાઢી
રહ્યો છે. સરદાર અને જવલ્લરતી પાછળ કરોડોની
રાષ્ટ્રસેના ખડી છે. ઝૂખવાદીઓ એનાથી કદે એમાં
કાંઈ નવાઈ નથી. નવાઈ તો એ છે કે સિંધના શેવડ,
બિહારના અબ્દુલ્લાખી નેવા એકલવાવા માનવીઓથી
પણ એમને ડરવું પડે છે. થી ઝીણા ને કદી એમના
જીવનની સત્યકથા લખે તો એમાં ડો. ખાન સાહેબના
સ્વપ્નોએ એમની કેટલી રાત બગાડી છે તેનો સામે
ખ્યાલ મળી રહે. સદ્યે સતત જાગત રહેવાની જગર
છે કે મુસ્લિમોને મુલવતી વખતે આ રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિ-
મને વિસારવાની બલતી થઈ ન બેસે.

કસ્તિપતાલોનો કામલાવઃ
મુંબઈનું કલેક્ટર

શૂલશૂલમાં પણ જેઓ એજ માની બેઠા હોય કે
મિનમુસ્લિમો તો સમાન્ય રીતે રાષ્ટ્રવાદી હોય છે
તેમનું શિર નીચેના સમાચાર જાણીને ચરમથી
નીચું ઢળશે.

મુખર્ષ ક્રોધેરસનની એક સલાખાં તેના એક સમય શ્રી, અખતરહસન મિરઝાએ થોડા અઠવાડિયા પર એક પ્રસંગ ટાંકેલો કે મુખર્ષના રમખાણ દરમિયાન વોડનરોડ ઉપર કોઈ એક રાહદારી ઉપર છૂરીથી હુમલો થયો. રાહદારી ઢળી પડ્યો. હુમલો કરનારાઓ પોતાનું કામ પતાવી કુદરતી રીતે જ પલાયન થઇ ગયા. થોડીવારે ત્યાંથી મોટરમાં પસાર થતા એક યુરોપિયને એ જખમીને રસ્તા ઉપર પડેલો જોયો, ને તરત જ એને મોટરમાં નાખી નજીકની એક ઇસ્પીતાલે પહોંચાડ્યો, ઇસ્પિતાલે એ લોહી-લોહાણુ ઇન્સાનને સારવાર માટે અંદર લેવાની ના પાડી—કારણ કે એ હિંદુ નહોતો (અને ઇસ્પિતાલ માત્ર હિંદુઓ માટે જ હતી). માથાસનું માથું લગાવી મૂકે એવા આ સમાચાર છે. વીસમી સદીમાં, મુખર્ષ જેવી સમૃદ્ધ, સરકારી નગરીમાં આવું બને તેના કરતાં તો ગહેતર છે કે મુખર્ષમાં આજે એક પણ ઇસ્પિતાલ ન હોય અને જખમીઓ લોકે શેરીઓમાં જ પડ્યા પડ્યા પોતાના લોહીના ખામોચિયામાં જ છેલ્લા શ્વાસ લેતા હોય. આ કતોરોમાં અગાહિ અનેક પ્રકારની કોમી સંસ્કારો નાખી કરવા અંગે લખાણું છે, પણ કોમી ઇસ્પિતાલો ને કોમી દવાખાનાં નાખી કરવાની અગત્ય એ તમામને વટાવી જાય તેવી છે. મુખર્ષની કોંગ્રેસ-સરકારે આ કલકે દૂર કરવામાં જરા પ ઢીલ ન કરવી ધટે.

હિંદુઓનું સંગઠન
આ દિશામાં વધે

સુરિશ્વમ લીગને પ્રતાપે સુરિશ્વમોનું એક પ્રકારનું સંગઠન થયું છે ખડું, પણ એ સંગઠન આખા દેશને, અને ખુદ મુસલમાનોને જ કેટલું લખકર નુકસાન કરી રહ્યું છે તે વાત ઉઘાડી છે. એવા નાપાક સંગઠનને જવાબ બીજી કોમોના:પણ એવા જ નાપાક સંગઠન દારા ન હોઈ શકે. હિંદુઓએ પોતાનું સંગઠન કમા હેતુસર કરવાનું છે તે શ્રી નરહરિ પરીખ 'હરિજનમંથુ'માં ધણી સ્પષ્ટતાથી આ રીતે જણાવે છે. સુરત જિલ્લામાં 'અનાવિલ અથવા પાટીદાર જેવી ઉપલી મણાલી કોમના લોકો' એ 'હરિજન જેવી હલકી મણાલી કોમના' અમુક લોકો ઉપર હુમલો કરતા પ્રસંગ ટાંકીને તેઓ લખે છે કે—

'પોતાની કોમના લેખપણાની તુમાખીમાં ફરતા લોકો એટલું તો સમજી જ લે કે, અમે તેટલી હલકી મણાલી કોમના માથાસને પણ માર-લનો, આજ આપવાનો કે તેનું અપમાન કરવાનો તેમને અધિકાર નથી. આવા લોકો હિંદુ સમાજનું સંગઠન કરવાની વાતો કરતા જણાય છે. હિંદુસમાજને બે સાચું સંગઠન કરવું હોય, તો તે બીજી કોઈ કોમના કે ધર્મના સમાજની સામે નથી કરવાનું. પણ પોતાના સમાજમાં જ પેસી ગયેલી બદીઓની સામે, અન્યાયની અને જુલમની તતિઓ સામે, લપતી અને કાપર-પણાની ટ્રેવાની સામે કરવાનું છે. અરપૂષપતાની બદી આવી સધળી બદીઓમાં મુખ્ય છે.'

હરિજનો ઉપર આવા જુલમો ઠેરઠેર થતા આવે છે. એ ધીમે ધીમે ઓછા થતા જરી તેમ માનીને આપણાથી ખેસી ન રહી શકાય. શ્રી. નરહરિભાઈ કહે છે તેમ 'હવે ધીમે ધીમેની નીતિથી આવે એમ નથી.' હરિજનોએ પોતે જ પોતાની ઉન્નતિ માટે મહેનત કરવી નોંધએ. મૂંઝે મોઢે પણ આજે તેઓ એટલું બધું વેડી રહ્યા છે કે જુલમનો સામનો કરવા જતાં હવે આથી વિશેષ તેમને સહેલું પડે તેમ નથી. વચગાળાની સરકારના મજૂર-પ્રધાન શ્રી. જગજીવનરામે દિલ્હીની એક સલાખાં કહ્યું છે તેમ—

'હરિજનોએ હિંદુ સમાજની અંદર રહીને જ પોતાના હક્ક માટે લડવું નોંધએ. એમણે પોતાનું એવું સંગઠન કરવું નોંધએ કે કોઈ એમને એમના થોડા અધિકારોથી દ્વિજિત રાખી શકે નહિ. વિનવણીઓ કે વાદાપોટોથી બે તેઓ સમાજમાં પોતાનું સાચું સ્થાન ન મેળવી શકે તો એમણે તેને માટે લડવું નોંધએ અને વિરોધીઓના હાથમાંથી એ ખૂંટવી લેવું નોંધએ. પણ આવા હેતુસર ધર્મપંથ કરવો એ તો બાપલાપણું છે. જે બાપલાઓ જ હશે તેમની હાલત તો ધર્મ-પંથટા કર્યા છતાં પણ નહિ સુધરે.'

હરિજનો હાથ બેસીને
બેસી ન રહે

રાષ્ટ્રીય બાવનાવાળી કહેવાતી ઉપલી કોમના

હિંદુઓ કે ખુદ ક્રોડસી પ્રધાનમંડળે પણ હરિજનોના માટે બધું જ કેવી રીતે કરી શકે. બહુમાં બહુ તો એ હરિજનોના માર્ગમાંથી તમામ ભાતનાં વિદ્યો કાઢી નાખી શકે, પણ હરિજનોને તેડીને તેઓ આગળ કંઈ રીતે લઈ જઈ શકે? એવી આગેદમ્ય માટે તો ખુદ હરિજનોએ પગ મક્કમ બનાવીને ડમલા ભર્યાં બેઠાં. મુળમૂળી સરકારે હમણાં જ એવો દરાર કર્યો છે કે આ પ્રાંતમાં એક લાખ કરતાં ઓછી વસ્તીવાળાં ને કોઈ ગામ-ગાઉ-શાની સુધારા પોતાના લગી કામચરોને નેટલું માસિક મોંઘવારીકાથું આપશે, તેના અડધા ખર્ચ નેટલી પ્રાંત સરકાર તરફથી તે સુધારાને મળશે. પ્રાંત માટે વધારેમાં વધારે મોંઘવારીનું ધોરણ થીસ રૂપિયાનું દરાવવામાં આવ્યું છે. અને આ પ્રાંતનો અમલ તા. ૧-૪-૧૯૪૬ થી થવાનો છે. સરકારે કહેલા આ નિર્ણય પછી લગ્નગીઓએ સુધારાના સારા-નરસા સંચાલકોના મનના તરંગોની વાટ જોવા વિના જ. સમ્રે આસીને પોતાને એ નિર્ણયનો પૂરેપૂરો લાભ મળે તે માટે સુધારા પાસે માનણી કરી દેવી બેઠાં. અનાજની અછતે ભણાવેલા પાક

અનાજની અછતનો આખરી ટોકટીભર્યો તબક્કો વાંતી રહ્યો છે. આપણીશાળા વિસ્તારોમાં અખાતું થઈતું પ્રમાણ મોઠું કરવામાં આવ્યું છે. પરદેશોમાંથી મોઠું મોઠું પણ ને કાંઈ અનાજ આવી રહ્યું છે તેને આમારે દેશને ધઉંના નવા પાક સુધી પહોંચાડી દેવાની આશા રખાય છે. અનાજની આ અછતમાંથી આપણે દેશ આગે હેમખેમ પાર ઉતરી ભય તો પણ આ અછતે આપણને ભણાવેલા પાક આપણાથી કદી વિસરી શકાય નહિ તેવો છે. અનાજ, ખેતી અને ખેતી અંગેની આપણી માન્યતાઓ આપણે નવા સંભોળે અનુસાર બદલાવ વિના છૂટકો નથી. સરહદના ખાન અબ્દુલગનીખાને વડી ધારાસભ્યમાં એક બાપલ કરતાં ને રાષ્ટ્રો ઉચ્ચથી હતા તેની ઉપર કાંઈવાદાથી ખંગાળ સુધીના સહ પ્રાંત વાસીઓએ વિચાર કરવા નેવો છે—

‘કોપનહેનમાં ભરાયેલી ખોરાક અને ખેતીવાડી અંગેની વિશ્વ-પરિષદમાં જે શૂણે

મરતા હિંદુસ્તાન વતી બીજી માગી હતી તે વખતની મારી શરમ હું કદી નહિ ભૂલી શકું. જગતનાં રાષ્ટ્રો સમગ્ર ત્યાં ઊભો ઊભો હું રાષ્ટ્ર સંદોમાં કહી રહ્યો કે: ‘મારા દેશમાં અસીમ માનવબળ છે, અખૂદ દુરદરવી ખજાનાઓ છે, ઘણી સારી આભોદલા છે, અને છતાં અમે શૂણે મરીએ છીએ.

એક હળવર ભાષકોદાર મેળનાઓમાંથી પણ એક માત્ર પેદા થઈ શકી નહિ. નદીમાં જેસીને કાલરામાં ગાવાથી માંડવી નહિ પડી શકાય. કાંઈથી, ચોખનાઓ અને ‘વધુ અનાજ ઉગાડો’ની બંધી છાપામાંની બહેરખબરીથી ને અનાજ પેદા થઈ શકતું હોત તો આને દુનિયાના કોઈપણ દેશ કરતાં આપણી અનાજની નિઃશ્વ વધારે હોત. કમનસીમે કાંઈમાં બેટા નથી ઊગતા.

આપણે હવે સમજવું બેઠાં કે અનાજ જમીનમાંથી આપોઆપ નથી ઊગતું પણ હિંદુસ્તાનનો ખેડૂત એને ઉભાડવાનો છે. એને તો તમે ભૂલી ગયા છે, એને તમે પેટપૂરું ખાવા પણ નથી દઈશું, એને તમે આશાન, કંથા-લિપત અને રોજથી ભર્યા જીવનમાં સમગ્ર દોષો છે. અને હવે દુકાળના રૂપમાં તમે એની આકરી કિંમત ચૂકવી રહ્યા છો. હવે તમે એને સંભાળો છે.

આપણે ખોરાકનો સારામાં સારો ઉપ-ચોમ કરેલા હોય તો આપણે એને ‘શુદ્ધિપૂર્વક ખાતાં શીખવું પડશે. દક્ષિણ હિંદના રહેવાસીઓ અમુક અનાજની અમુક જ ભાત માટે માગણી કરી શકે નહિ. ને તમને કામદો કરતું હોય તે તમારે ખાતું બેઠાં. દક્ષિણ હિંદમાં દહો સુધીમાં કમ્પેક્ટ દુકાળ નથી પાડ્યા તેથી મને નવાઈ લાગે છે. મદ્રાસી હિસાબનીસ, ધારાસભી અને ભાપલકથી તરીકે લગેા કુશળ હોય છે પણ ખાવાની જાગતમાં એ અક્કલનો ઉપયોગ નથી કરતા. એ માત્ર ચોખા ખાય છે, મચ્છી, માંસ કે લઈ સુધાં એ નહિ ખાય. પાણી કે પાન-બીઓની માફક મુકેતપણે આનારાઓ કરતાં

આવા એક જ પ્રકારનો ખોરાક લેનારાઓ માટે ભૂખમરાનો ભય હંમેશા વધારે રહે છે. આપણે જે ખાતું હોય તે પેદા કરી શકીએ નહિ ત્યાં સુધી જે મળે તે આપણે ખાઈ લેવું જોઈએ.

‘મદ્રાસીઓ માટે ખાસ ચોખા ઉમારવા માટે આ વર્ષે હિંદુસ્તાન કોરોડા રૂપિયાનો ખર્ચ કરે છે, પણ દર વર્ષે એવો ખર્ચ નહિ થઈ શકે. મકાઈ, બાજરી, ઈંદા, મચ્છી વગેરે જે કાંઈ હિંદુસ્તાનમાં પેદા થતું હોય તે એમણે ખાવું જોઈએ.

‘ભૂતકાળમાં જે પ્રાણીઓએ એક જ પ્રકારનો આહાર રાખ્યો હતો. તેઓ જીવનસંક્રમમાં સૌપહેલાં હૂંફી મયાં હતાં. આને એમનું નામ નિશાન પણ નથી. મારે તો ચોખા જોઈએ અને નહિ તો હું ભૂખે મરીશ : એમ કહેવું વાજબી નથી. દેહમાં આત્મા ટકાવી રાખવા જે કાંઈ હાય આવે તે આપણે ખાવું જોઈએ.

‘તમામ હિંદુસ્તાનીઓ એવું ક્યારે સમજતા શરૂ કે ગાજર ખાવામાં કાંઈ પુણ્ય નથી અને માંસ ખાવામાં કાંઈ પાપ નથી । હિંદુસ્તાનને ખૂબ ખવડાવો પીવડાવો અને એને કેળવણી આપો; પછી એના ભાવિ વિશે કોઈએ ટિંકર કરવાની જરૂર નહિ રહે. તમે સ્વમાર્મ પણ જેને કળપવાની હિંમત નહિ કરી હોય એવું ભય એ ભાવિ હશે.’

ગુજરાતીઓએ ધુલિ પૂર્વક ખાવા જરૂર છે

આ શબ્દોમાં એટલું જ ઉમેરવાનું છે કે જેમ મદ્રાસીઓએ તેમ ગુજરાતીઓએ પણ ધુલિપૂર્વક ખાતાં શીખવાની જરૂર છે. મદ્રાસીઓ જેમ ચોખા સિવાયના અનાજને અડતા નથી, તેમ આપણે પણ આને રેશનિંગવાળા વિસ્તારમાં અપાર્થ રહેલા જવ, મકાઈ પ્રત્યે એાછી સ્ત્રમ નથી દાખવતા. રેશન તરીકે મળતાં ઘઉં, બાજરી કે ચોખા જેળવવા માટે કાળા બળ્લરમાં દોડ્યા જવાનું જેને પાલવે તેમ છે તે મધ્યમ વર્ણનો શિક્ષિત સમૂહ પણ તેમ કરતાં અચકાયા નથી. ગામડાની અઘણ પ્રજાના દિલમાં, તેણે

કદી ન જોયેલા આવા અનાજ સામે પૂર્વગ્રહો હોય, તે સમજી શકાય તેવું છે. પણ સાધનસંપત્ત શિક્ષિતોએ તો એ અનાજનો ઉપયોગ કરીને અઘણ પ્રજાઓ માટે દાખલો બેસાડવો જોઈએ. આપણા દેશમાં અનાજ નથી એ હકીકત છે; અનાજ માટે આપણે પરદેશો પાસે બીજા માગી છે અને ત્યાંયાંથી એક યા બીજી ભતનું અનાજ આપણને મળ્યું છે એ હકીકત છે; આપણે ભૂખ્યા ન મરવું હોય તો જે કાંઈ અનપર્યું અનાજ મળે તે પણ, બીજી રીતે તે ખાવાલાયક હોય તો ખાતાં શીખી જવું જોઈએ એ પણ હકીકત છે. હકીકતનો આપણે સામનો કર્યે જ છૂટકો છે. ચાલીસ કોડનું પેટ કાળા બળ્લરથી થોડું જ ભરાવાનું છે કે અમેરિકાની ‘મિશે’ નામની ઝીણી છુવાર આવે છે એમ સાંભળી ભડકવું નહિ. આર્થિક અસંતોષને કેમચાલવું સ્વરૂપ

આને આઝાદી આટલી સમીપ છે હારે, અને એ આઝાદી મળી નય તે પછી પણ, આપણે કાર્મિક અને કોમી બેદલાવને રચાને આર્થિક બેદલાવો ઉપર ભાર મૂકતા રહેવાની જરૂર છે. આધુનિક યુગના માનવી ઉપર આર્થિક બેદલાવની અસર ઘણી પ્રમળ થતી હોય છે. આને આટલા સતેજ અનેકા કોમી બેદલાવોની પાછળ પણ ધણીવાર આર્થિક અસમાનતા જોર કરતી હોય છે. આમજનતાના સાચા દુરમન કાષ્ટ એક કોમના કે મઝકમના આગેવાનો નહિ પણ મૂલીવાદીઓ છે. આ વર્ગવિચ્છેદને કોમવાદીઓ સહેલાઈથી કોમી સંક્રમમાં પથારી દઈ શકતા હોય છે. દાખલા તરીકે, એક એવા પણ સમાચાર આવ્યા છે કે ગંગાળના અમુક વિભાગોમાં જમીનદારો ખધા એક કોમના હતા, અને કિસાનો બીજી કોમના; જમીનદારો લઘુમતી કોમના, કિસાનો બહુમતી કોમના. આ પીડિત અને પીડક વચ્ચે અસંતોષ મુંઝવાઈ રહ્યો હતો અને એ અસંતોષનું સ્વરૂપ સીધું અને સાદું આર્થિક જ હતું. પણ એ આર્થિક અસંતોષને યોગ્ય દિશામાં વાળનારા કાંઈ કાર્યકરો મળ્યા નહિ. તે દરમિયાન કોમવાદીઓ ત્યાં પહોંચી ગયા, અને કિસાન તથા જમીનદાર વચ્ચેની અણમથળને અસહ્યમાનો અને હિંદુઓ વચ્ચેના રમખાણનું સ્વરૂપ આપી દીધું.

લીંગરને મન દેનારા
હિંદુ જમીનદારો

જે શોષકો છે તેઓ પોતાની વચ્ચે કાઈ જાતનો કોમી બેદરબાવ રાખતા નથી. હિંદુ, મુસલમાન અને શીખ રાજાઓ એક જ નરેન્દ્ર મંડળમાં ભેગા થયેલા છે. હિંદુ અને મુસ્લીમ જમીનદારો એક જ ભવોર્ણ સંયુક્ત સંચાલન પોતાના નફાને લક્ષ્યમાં રાખીને કરી શકતા હોય છે, જમીનદારો પણ કામ-કામના બેદ જમીને પોતાનાં સ્થાપિત હિતોના રક્ષણકારની પાછળ કટિબદ્ધ થતા હોય છે. આ વાતનું દર્શાવ સિંધમાં હમણાં જ થયેલી જુદાઈઓમાંથી મળ્યું છે. સિંધના નામનીન વડાપ્રધાન શ્રી હિદાયતુલ્લા સામે બીજું માંહે તેટલું કહેવાનું હોય, એક બાબતમાં એમની પ્રયત્નમાં ક્યાં વિના રહેવાય તેવું નથી. આ કાંડોકાડ કોમવાદી માનવી સિંધની ધારાસભામાં કરી કોમી મત-વિસ્તાર દ્વારા સુદાર્ઠ આભા નથી. હમેશા એ જમીનદારોના મત-વિસ્તારમાંથી કોતક મેળવતા આભા છે. આ મત-વિસ્તારમાં હિંદુ અને મુસ્લિમ બેકે ધમનના મતદારો છે. એટલું જ નહિ, એ મત-વિસ્તારમાં હિંદુ જમીનદારોની ઘણી મોટી બહુમતી છે. એટલે સિંધની હિંદુ પ્રજા એ શ્રી હિદાયતુલ્લાને એક નંબરના પ્રજાહિતશત્રુ માનવી હોય તો તેની જવાબદારી મુસલમાનોની નહિ પણ હિંદુ જમીનદારોની જ છે !

મુસ્લિમ વેપારીઓની
વિચિત્ર રાજ

સોટ કાકેવો, અને ભસલું : આ જાને કામ કરવાની લાલચ, મુખર્મી મુસ્લિમ એમર ઓફ કોમસને થઈ આવી છે. વચંગાળની સરકારના વેપાર-ખાતાના પ્રધાન શ્રી સુદરીગરે ચોક્કસ વખત પર મુખર્મી મુલાકાત લીધી ત્યારે એમના માનમાં ઉપલી એમરે યોગેલા એક સમારંભમાં એવી ફરિયાદ રજૂ કરવામાં આવી હતી કે, હિંદુ વેપારીઓ મુસલમાન વેપારીઓના બહિષ્કાર કરી રહ્યા છે અને બહુમતી કોમના આ જુલમમાંથી સરકારે લઘુમતીને જવાબી નોંધાવે. પોતાને કાને આ વાત આવે કે પહેલી જ વાર પડી હોય તેમ અત્યંત અનુભવી ધારણ કરીને શ્રી સુદરીગરે આ બાબત અંગે (-બારેખમ મોટે)

ધણો ખેદ વ્યક્ત કર્યો હતો અને હિંદુઓના આ બહિષ્કારને વેપારી કાંઈયો હતો, એટલું જ નહિ પણ, પ્રધાન વરીકેની પોતાની સત્તાની રાહે, કંઈક પગલું લેવાનો પણ સ્વચ્છ સર કહ્યો હતો !

આ પ્રાંતમાં એક કોમના વેપારીઓ બીજા કોમના વેપારીઓનો આવો બહિષ્કાર કરે છે કે નહિ તે બાબતે નથી, પણ ફરતા હોય તો પણ તેની કોમ કાને ઘિરે છે તેનો જો મુસલમાન વેપારીઓએ જરાક નિચાર કર્યો હોય તો આ કુબાબત અંગે શ્રી સુદરીગર સમક્ષ ફરિયાદ કરવાને બદલે એમણે મુસ્લિમ એમર આફ કોમસ નામની જુદી સંસ્થા સમેટી લીધી હોત, અને સર્વ કોમના વેપારીઓના હિતનું રક્ષણ કરનારી કોઈ પણ એક બિનકોમી વેપારી એમરમાં એ તોડાઈ ગયા હોત. અસા માણસ, હિંદુ વેપારીમાં અને મુસ્લિમ વેપારીમાં દિલ શું જુદું છે ? એક શું વેપારમાંથી નફો કરે છે અને બીજો પુરગણ ભાલમાંથી ચાલની લે-વેચ કરે છે ? સુખ વેપારને, માલની અવરજવરને, ચલણની અંદાજદહીને રાક્ષા સરકારી અંદોશ શું એકને કડવા અને બીજાને મીઠા લાગે છે ? કાળાં ગાંબર શું એકે ક્યાં છે અને બીજાએ તપી ક્યાં ? નફાગોરી શું એકે કરી છે અને બીજાએ તપી કરી ? હિંદુ અને મુસ્લિમ વેપારીઓ ક્યારે એવો કયો તફાવત છે કે જોને જોર આ જુદી મુસ્લિમ એમર, આફ કોમસ ભી પછ કરવી પડી ?

અખિલ હિંદ તંત્રી પરિષદમાંથી નીકળી જઇને મુસ્લિમ લીંગી વાણજ દિલ્હીના 'ડોન'ના તંત્રીએ શા માટે મુસ્લિમ અખ્યાલોની જુદી પરિણ કરી ? એક બાલુથી આમ વાતવાતમાં જુદા મોઢા નાખ્યા છે, અને બીજા બાલુથી પાંછી તેની ફરિયાદ કરી છે ! ધરને આજ લગાવા દેવી, ને પછી રાત કરવી કે અગને કોઇ આસરો નથી દેતું !

હિંદુ વ્યાપાર-બહિષ્કારના
સતસર હસોવો

અનુભવ હિંદુઓએ જો આવો બહિષ્કાર કર્યો હોય તો તે વાળની દરમિયાન કાપ નહિ, પણ એ તો લીંગવાદીઓએ વાળનું દસે તેવું એમને હવે લખુડું

પડે. મુ'અર્ધની મુસ્લિમ એગર આફ કામરસમાં કેટલાય ચુસ્ત લીગવાદીઓ છે. એ એમની વાદ્યક્રિયા કાચી નહિ હોય તો, હજી થોડા જ મહિનાઓ પર સરહદની લીગે એક ઠરાવ કરીને 'મુસલમાનોને એ પ્રાંતની નજીવી લઘુમતી સમા દિન્દુ વેપારીઓનો બહિષ્કાર કરવાની સૂચના આપેલી તે એ જૂઠી ન ગંધા હોત. વળી શ્રી મુ'દરીમર તો બાહોશ વઝીવ ગણાય છે, એમને કેમ માદ'ન રહ્યું કે તે અગાઉ થોડા વખતે સિંધની લીમના એમના સાથે આગેવાનોએ પ્રાંતના મુસલમાનોને દિન્દુ વેપારીઓનો બહિષ્કાર કરવાનો અને પોતાની જરૂરિયાતો માત્ર મુસલમાન વેપારીઓ પાસેથી ખરીદવાનો આદેશ આપ્યો હતો ! દિન્દુઓના બહિષ્કારના કારણે મુ'અર્ધના મુસ્લિમ વેપારીઓને એ કાંઈ વેંકુ' પડ્યું હોય તો સિંધ અને સરહદના દિન્દુઓની મુસ્લીમતાનો કાંઈક ખ્યાલ એમને આવ્યો હશે. એકેબીમની આ હાકારીઓ બધે કરવાનો સરળ રસ્તા એ છે કે, લીમ-નેતાઓના આ અને આવા બીજા, આત્મચાતક આદેશોનું આધિયુ' પાલન એમણે ન કરવું' પણ સુદ્ધિશાળી માનવી તરીકે દરેક વાતનાં સારા-નરસાં પરિણામોનો વિચાર કરવો.

જાપાન પ્રત્યે એશિયાની ફરજ

અમેરિકાના ઊંડા-કિંદાસમા રાક્ષસી વિમાનોમાંથી જેની ઉપર મહિનાઓ સુધી હામશે દત્ત ભોખ વરસ્યા હતા. હજી તે સોળ જ મહિના અગાઉ બે એટલે જોખ વડે જેનાં બે ધીકતાં, ધગકતાં શહેરોને ધરતી ઉપરથી સાફ કરી નાખવામાં આવ્યા હતા, તે જાપાન લોકશાહીને અને યુનર્ગતનાને પ'થે મુશ્કેલીથી ડગલાં ભરી રહ્યું હતું ત્યાં ફેરવત એની ઉપર કોપી છે અને એક જગતદરત ધરતીક'પે તેના પાંચ-છ લાખ માનવીઓને આ શિયાળાની ચામકું ઊતરવી નાખે તેવી ટાઢમાં ધરખાર વિનામાં જનાવી મુકમાં છે. જાપાન એમ 'એશિયાનું કલક' નીવડ્યું હતું તેમ જાપાનમાં એવું ધણું હતું; અને આજે પણ હજી એવું ધણું ટકી રહ્યું છે, કે જેને માટે એશિયાવાસીઓ મગદૂમ ખની શકે. જાપાનના લશ્કર-વાદી આગેવાનોનાં અનેક પાપ છતાં જાપાનની આમજનતા પ્રત્યે તમામ એશિયાવાસીઓને હમદર્દી છે. જાપાનના હાથે જેણે અગણિત માતનાઓ વેદા છે તે બુદ્ધ યીનની પ્રજાને પણ જાપાની જનતા સાથે કોઈ વેરસાવ નથી. વળી આજે તે જાપાન યુદ્ધની લશ્મમાંથી લોકશાહીની ધ્રુમારત બિભી કરી

રહ્યું છે. એ જાપાનને તેની આ મુસ્લીમતા વચ્ચે મદદરૂપ થવાનો ધર્મ દિન્દુસ્તાન કે ચીન નહિ ચૂકે. આટલે દુરથી દિન્દુ વધુ નહિ તો કાંઈક પ્રતીકરૂપે જરૂર મોકલી શકે. ખાસ કરીને તો લડાઈ પહેલાં જાપાન સાથે આયાત-નિકાસનો વેપાર તથાવનારા દિન્દુ વેપારીઓ એ દેશને તેના આ કંઈક પ્રગતિસાક અને જાપાની લોકશાહી વચ્ચે સત્તાવાર સંબંધો ન બંધાય ત્યાં સુધી આ વેપારીઓએ જ એક-બીજા દેશ વચ્ચે એલચીઓ બનવું રહ્યું.

જાપાનમાં ભીખ મગાતી નથી

જાપાન બંજેની એક બીના ધણીને જાણીતી હશે કે, જાપાનમાં ચાહે તેણે મરીમ માથુસ પણ ભીખ માગતો નથી. ખજી આ લડાઈએ બસલસા ભૂખિતઓનાં ગુમાન મેલાવ્યાં છે તો જાપાનની પ્રજા બિચારી શું વિસાતમાં—એમ હવે ધણા માનતા થયા હશે. 'જન્મભૂમિના' ન્યૂયૉર્કના પત્રમાં એ બંજે આવેલી આ હકીકત જાપાની પ્રજાના રુધિરમાં વસતા સંસ્કારોનું દર્શન કરાવે છે.

'યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને સુરોપના કેટલાક દેશો બાદ કરતાં આખી દુનિયાના બધા જ મુશ્કેલીમાં જિખારીઓનાં ટોળાં ફરતાં હોય છે. પરંતુ, બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં સખત આર ખાનારા જાપાનના મરીમ પ્રજાજનને આજે પણ પોતાનું સ્વમાન જાળવી રાખવું છે; એ ભીખ માગતો નથી. લાખો જાપાનીઓ આજે બેકાર પડ્યા છે. જાપાનનાં મોટાં શહેરોના અરધા-અરધ મકાનો લડાઈ દરમિયાન બોમ્બમારોને કારણે ખડિયેર બન્યાં છે. લાખો જાપાનીઓને પેટપૂરું ખાવા નથી મળતું, લાખોને પહેરવા કપડાં નથી મળતાં, છતાં એ ભીખ નથી માગતા. એટલું જ નહિ, એમનાં બાળકો પણ કોઈની પાસે હાથ લંબાવવાનું શીખ્યા નથી. લડાઈને પાંચે જાપાનનાં હજારો બાળકો અત્યાધ બન્યાં છે. મા-ગાપ, ધરખાર, અન્ન અને વડે વિનાના એ જાપાની બાળકોને કોઈના આશરો ન રહ્યો. પછી એ બૂદ-પોલીશ કરીને પેટનો ખાડો પૂરી રહ્યા છે. આજે જાપાનનાં બધાં જ શહેરોમાં બૂદ-પોલીશ કરનારાં નાનાં બાળકો ઠેર ઠેર નજરે અડે છે. આવી ટાઢમાં એમને કોઈ જાપરાનું કે ભાંગીટ્ટી ચાર હીવાલેનું પણ રક્ષણ નથી. રસ્તા ઉપરની મોટી મોટી ભત્તીઓની ઉભસના ગરમાવામાં સૂતા સૂતા એમાંના કેટલાક પગથીઓ ઉપર રાત ગાથે છે. પણ એ ભીખ નથી માગતાં.

રંમ છે એ જાપાની બાળકોની જનેતાને !

કાળચૂક

અંબરચંદ મેઘાણી

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

સુમનચંદ્ર નામનો એક વૈદ્ય જીવાન, દેશાવર ખેડવા સિંગામુર તરફ આદ્યો ગયો છે. એની વાગ્દત્તા ગન્યા વિમળા વાટ જીએ છે પણ ત્યાં તો બાપાન સાથે લક્ષ્મી દાદી નીકળી છે. સુમનચંદ્ર જીવતો છે કે મુઓ તેનો થે પત્તો નથી. વિમળાની એનપણી પાડેશજી ખેડુપત્રી હરજાઈ મુસલમાન છે. એનો પરણ્યો ખણી લકરમાં લારતી ઘર્ષી ગયો છે ને એના કામઠેકાણાનો પણ પત્તો નથી.

હવે આગળ વાંચો.

પ્રકરણ બારમું

બાલબચ્ચાં સંસારે છે

એક તો અંગ પર ખાખી લસકરી લેવાસ, એમાં પાછો જીવાન બહન ધરાવનાર આદમી, અને તેમાં પણ ઓછી મૂંઝેલા વળદાર અંકિત મધવનાથેશ અભરણે આદમી — પાંધરોદોર પેઢાની બહેન હરખાલને મળવાની માગણી કરતો બીએ રજો છે, એ કેળી રમણને આટલે બેમાં બેધ પોતાની અંખિા પરથી તોલકાર પોપચાં બિયાં કર્યાં. સીમરેટના ધુમાડા આડેથી એની નજરનું પુનઃસંચાલન ન રહ્યું.

બીજા બધા લગી લોકો છેરે ભોગ પર બીચાક થયે બેસી ગયા હતા, જ્યારે આ અભરણે લસકરી બીએ જ હતો.

હાથ ભગેત એક બાંકડો સામે પડ્યો હતો, તેની સામે દલિત ચિંપાડીને અને કમને પણ રમજાન કલા વગર ન રહી રહ્યો કે, 'મેસો, જ્યો પીચો છે?' કહી સીમરેટની કમી અને દીસસગીનું બાકસ બાંકડા પર ફેંક્યાં.

સ્ત્રીપર બાંકડે બેઠે, ને એના અંતરથી લગી-અંતરેના શ્વાસ અદર ગાયા. પેશાએ તો સીમરેટ સગાવાની, ધુમાડા તોલવા માંડ્યું.

હજી પણ રમજાન એ સખસને બીડીના ધુમપા આડેથી તપાસી રહ્યો હતો.

તેઓ બેઠા હતા ત્યાં એક વંદી હતી. એ માદીની પછીત જાણગથી દેવાનો મીઠો મંબોશા મેશ રવ અવિરલ ધારે આવી રહ્યો હતો. ઉપરાંત બે બચ્ચાની બોલચાલ પણ સંભળાતી હતી. એક ડુડુપ-રવર કહેતો હતો: 'તેવજ માથે છે તપરી માથ, કંઈ કે શકમ સો આપું, કાંપાં ન નહિ.'

'ના રે નારજીભાઈ!' સામે એવરતનો રવર ઉતર વાળ્યો હતો: 'ઈવજ ઈ તૈવજાનિ અને ઈતગાર નહિ. ઈ તો કસઈવડે ય ગાને વેચે, તજ એવ જોવાતી માથે તો દઉં. મન પાંચ-પંદર ઝોજ આપે. નીકર કાંઈ નહિ. પૂજો નીરીસ તો પૂજે ય દુવા દેતી જાપડી ખીરે બંધાઈ રશે. મન દૂધ તો દેતી.'

'લો મેલો હવે વાગ્યાને.'

'હામ! રોશો કાંઈ જોર કરે છે! મારી હથેળી જ ઓછી નાખી.'

પછીત પાછગમે એ દેવાનો અવાજ, બે જણ વચ્ચેનો વાતોચાપ વચેરે તિરમી ગયો, અને વાગ્યાની ખરીઓનો તપાસી સંભળાઈ.

એ વાતચીત કરનાર હરજાઈ અને જોવાળ હતો.

અહીં બહાર ફળીમાં સ્વીપરને રમઝાને પૂછ્યું :
'ક્યાંથી આવો છો ?'

'મલાયાથી.' સ્વીપર બોલ્યો.

'શું કામ છે અમારી બાઇનું ?'

'સમાચાર દેવા છે.'

'કોના ?'

'તમારા બનેલીના.'

'યુલઝારના ?'

'હા.'

'હજી જ્યતો છે ?'

રમઝાનના એ શબ્દોમાં તીખાશ હતી. પણ એણે જવાબની રાહ નેધા વગર પોતાની માને સાદ પાડી દરખાષને લાવવા કહ્યું.

'માને ધણી ખમા ! બોલને ધણી ખમા !' એવું બોલતાં, પેલા ભોંય પર બેઠેલા બધા ભંગોઆ ભાગા ચડી ગયા, અને ડાશી જેવી દેખાતો ખેડુ-પલ્લીએ જરાક લાજ કાઢીને 'હા ! આવો ખીમા ભાઈજી ! આવ બેટા લગવત ! આ જ તો સંધા ભેળા થઈને આવ્યા !' એમ બોલી, એઠણાને પાલવ પેટછાતીના ઉધાકા ભાગ પર લપેટી લીધી.

'આનીએ' તો ખરા ને માડી ! 'એક જણે કહ્યું :
'વધાર્ના સમાચાર લેઈને આવ્યા હશે. આવ તો મા ડમ્મ કોપ ભરી ભરી આ પીવરાવે. આવ હોઠ પલાળ્યા વિના ને જાયે', સારા સમાચાર લાવ્યા છયે.'

'કપલ પીબેને માડી !' હાલ ધડી હાંટલેથી મગાવી દઈ એમાં શી નવાઈ છે ? કેમ મોઢાં તમારાં, તે સારા સમાચાર લાવ્યા. કહો, શું છે સમાચાર ?'

'કહે ધૂંડાભાઈ !' યુદ્ધા ભંગીએ 'સ્વીપર'ને જણાવ્યું :
રમઝાનના કાન ચમક્યા. આંખો પૂરેપૂરી બિધડી ગઈ. જેને બાંકડા પર બેસારી પોતે સીમરેટ આપી છે તેતો ખંડોપ નીકળ્યો. એવું અભિમાન તો ખૂબ વધાર્યું, પણ પછી તેણે તાબેતરમાં જે નવી હવા પીધેલી તે યાદ આવી. એણે ગમ ખાધી.

અને લશ્કરી સ્વીપર ધૂંડાભાઈએ માં-દીકરી તરફ નેહાને સંદેશ શરૂ કર્યો- 'હું મલાયા સીખાપુ-

રમાં હતો, હમણાં જ આવ્યો છું. યુલઝારભાઈ મેરી સાથે એકજ કંપનીમાં (લશ્કરી વિભાગમાં) હતો. ભપાનવાળાએ કાળા કોપનું ખમ્ખીંગ ક્યું. કુઆલાલપુરમાં હમેરી કંપનીનો પકાવ હતો. મેરી તો ચરજી યુલઝારભાઈની સાથે ઉધર રહી જવાની હતી. પણ હમ હમેરા ગોરા કમાનીંગ સાહેબને ખંગલે ડચ્છી કરતા યા. એર મેમ સાબની મેરી ઉપર બડી મેરખાનીથી કારણ જે ઉસકા બાબા લોભ મેરી સાથે રમતા ખેલતા, એટલે કમાનીંગ સાબ ને મેમ સાબ બાબા સાબ સૌ મોટરગાડીમાં ભાગ્યા, હમને પણ સાથે લીધા. યુલઝારભાઈ સખ કાળા લોઝન્સ લશ્કર સાથે ઉધર રે ગયા. હમ તો કમાનીંગ સાબ સાથે ઇસ્ટીમરમે ચક ગયા. બાબા લોભે હમારો હેડો છેડાયો નહિ.'

'તે યુલઝાર સલામત છે ના માડી ?' ડાશીએ આ માણસની ભાષાની ખીચડીમાંથી ફક્ત મુદ્દાની વાત પકડીને પૂછ્યું.

'હા મા, ખૂબ સાબ તાબ યા. મને બોલે કે ધૂંડાભાઈ, અમારા ખટલાને ખેરિયત કરી, આવજો. મેને કહ્યા કે જરૂર યુલઝારભાઈ, હું મને જઈને ખેરિયત કરીશ. પોતે કહે કે હમેરી નેરકું' ખાસ મોઢામેઢ કહેના-'

અહીં સ્વીપરે ડાશીના પડખામાં બેઠેલી દરખાઈ સામે દષ્ટિ કરી. દરખાઈ નીચું નેધ ગઈ. જરી વારમાં તો એ ધરતી ઝોસારીની માર પર ટપ-ટપ ટપ-એ યુવતીનાં નેનનાં નેચકાં ચૂઈ પડ્યાં.

'સાને નરવો છે મારો યુલઝારનો હે' માડી, સાથેજ ?' એમ પૂછતી ડાશી આસમાન સાસે સલામ કરતી અને ખીખ સચામ ધરતીને ભરતી ફક્ત એટલું જ બોલી : 'હે અચ્ચા ! આવંદ ધણી ! તું ખડા રહેવાન છે. અમે તો રોજ દેડતાં; ને આ મારો રમણ તો કાંઈ ઉતાવળો ! કાંઈ ઉતાવળો માડી ! વાંસે જ લાવ્યો' તો કે દૂરીને ઝટ બીજે...'

'જની રને મા !' એવું તદ્દન ધીરે સાદે કહેલી દરખાઈએ ડાશીનો હાથ દગાવી રાખ્યો. એવું મળું વધુ કંઈ અવાજ કાઢવાને અસકત હતું. મહિનાઓથી દિકાસ ધારણ કરતા મથેલા એના લંબગેળ રૂપાળા

ચહેરા પર સુરખીદાર ઝંઘરના ભેલભાઈ આનન-નવન આલતા હતા.

‘ઓરે કણા દે, કે આમર મવચાકુ પચુ દેખ કે આના પુત્રભાઈ.’

‘એને એનેય લઇ આવુ બાપુ !’ એમ કરતી ડોશી અદર હારી ભૂલિ ધોડિયાભાઈ જિનના ભણુનિ તેડી લાવી, એના વાળને ૪ પાળી કહે; ‘એ તારા બાપનો સપેસો લાવ્યા સે’ તને પાદ કરે સે વારે બાપુ.’

‘કેવસચુ છે. મુલકારભાઈએ, કે હેવત ગણે, છગર કંઠુ કરીને રહે પાલિક ચોકસ એળવરી.’

‘એળવરી-કમરમા-’ એમ કહેતા રમજાન તીથે અનાજે પૂરી લાદ્યા. ‘તમારી ફાલુ તો તિથ નાપાનવાના સોપાક બઈ, તોય કહે છે કે માલિક ફેનવરી ! ગેસ ગેરા તમામ એટરમા ભાગીને આગભોડુ મા ચડી આપઠ ચાલ્યા આખા, વાંધે કાળી ફાલુ ને સોપી દેવા રાખી-કમળતો !’

‘આત સો સચ છે’ સ્વીપરે કમ્બલ કહ્યું.

‘ને તમારા ગેરા તો આખી રાત વગેરે દાર રંડીપાછા મશગુલ હતા ખરી નાત કે નહિ ?’

‘આખી રાત કમ્બલમાં મોજ કરી, ને સવારે સીગપોઈ વૃદ્ધ’ કે ભાગ્યા સચ આત છે કમળની.’ સ્વીપર ગોઠા પૂરી રહ્યો. ‘બીજે બીજે કેઠાણે લડતા હતાં ત્યાંથી પચુ કમળને લાતા ઊડી ગેરા ભગી છૂટ્યા.’

‘અરે મારા રેવા !’ ડોશીએ નિ.ધાસ પડતો ખેલ્યો. ‘અમારા મુલકારને-અમારા એક ભચાઈ નેય ન કાઢી લઇ રાખ્યા મારા પીટલાઓ !’ એક એને શુ ભારે પડો ભાત ? જીવાનનેલ બાપકે. મોટીમોટી ઉમ્મરે ગયો, ને બાટકા મંદિના એરત છોકરાંની સાથે ન બેધુ-’

ડોશી અરડી જાયા, પચુ સ્વીપર ત્રાસકેલિયાડી લીધો. ‘સાચુ ડોશી મા, મુલકારભાઈ પચુ ખમે છતા પડ્યા ત્યારે એ જ વગેરેપાત કરેતાં તો, બેલે કે અરે મુલકાર !’ પેટછૂટી કહ્યું છુ. બાપ મચ્છનિ કુકેડા કાગજ પચુ નમો લખ્યો, નથી ખરચી એકલો, બાંઈ મલામામાં નાલું અરે સારંગ મથે એલી પડ્યો, છુ મા રોજ ને છુ મા ચ્નેલીની વેણી ઉપર દિલ લડી ચલુ. પચુ આખરે તો ઘર એ ઘર, નડા ટ્રેસી તે જ આંસી એરત.’

‘ઈ શુ’ કહ્યું વાઈ’ કંઈ સમજાય ન પડે’

‘ઈ તો એજે આવતો છે ડોશીમા, કે મચ્છનિ એરતું બહુ દેખાવડો, બહુ રૂપકડી ચલિયોને કેલુ છ ને છવી વીંટ તેને સારંગ મથે છે, બદન જર કમળની સિસ્ટમ પહેરે તે બાલુ કહેવાય કાનમે પહેરે તવીંગા, જમને કંઈ પહેરે રૂપના પેરા, કી કારેકા ખાસોટ આવને અંધ પહેરે, માધમા શુવાય ચ્નેલીની વેણી બાધે. બેલ મવાણુ બાધમે.’

હુરમાઈના દિશા ને સડેલ મૂતો હતો તે ભગી ઊડ્યો. એના મનોમાવને સમજવી માંમે સ્વીપરને રપટ પૂઝયુ; ‘તે હે માડી ! ત્યા નડા કરે ?’

‘પચુ કર. બેરે જરણે તેને મનામાવાળી પૂઝ નેમ ભળેરે પચુ લસકરવાળો કંઈ પડ્યો કાંઈ ?’ તો પાગકે જરેકા એકવવાયુ લાગે, મરડા માંડવાના માંમવા, ઘા સાથે ડેકાઈ કાપક કમળની જ રહે, જર ચલસરે, આ એમ વળી ક્યાંક ફેલકે દિરસે ડુબી નહ લેાયે ત્યારે ભજ તો માધા લાગે, બાઈ કાપનંદિ.”

‘બાઈ કાંઈ નહિ !’ એ બેલક હરમાઈને કાનિ જમાઈનારા લાગ્યા.

‘પચુ ડોશીમા !’ સ્વીપરે રડેલ કહેલ. ‘જાન જીવાવવી નથી. હું ને મુલકારભાઈ કોકકેક વાગ ભાગી પડ્યા બેવા યઇ ભલ્યા હું’ એને કહેતો ને એ અરે કહેવા, કે ભનુચંદ્ર ભજ આપરો દેશ, કાંપોને બાઈ આ નાનાં નાનાં કમ્બેનમાંથી એકલમા, નાંચિ વેડી ને રમરના બગીચામાં મચ્છરીએ લાગીયે, એક ને ખચ્છરીના બાપવંચાળા એકલે બેરામાં જરણીને બેસી ભપેરો પચુ ફેજાભાઈ સે છુટાય ! ત્યા તો જરે જ સે ના !’

‘સાચું બાપુ ! તું હીમખીમ વેરે ચાલ્યો’

‘મુલકાર આવી રૂપો દુને મા.’ મેાધરે લાંબે મચ્છને કહ્યું.

‘કા બાપુ !’

‘બાપાનવાળા કેડીએને સચવતા જ નથી કાપરે ગેસ રાંધી ખાઈ ભજ છે.’

‘કા-સાનતું !’

‘કા, કા-સાનતું.’

‘હે ભાઈ !’ ડોશીએ સ્વીપર પ્રાને રાકી નજર મેઘા.

‘નાતું તો બધીયું’ ય સાચ છે માડી ! પણ આલિક સારાં વાનાં કેરશે. હું તો નીકળ્યો ત્યારવેળાનું હીમ ખીમ કહેવા આવ્યો છું.’

‘એટલેથી ય અમે ધણું રાજ છે’ ભાઈ, ને અમારો અથા રાજ ચારો. ત્યો ચા આવી ગયો. પીને પછી નાચ.’

ખીમ સૌએ સમજકા બોલાવીને, અને સ્વીપર કપસાથી જ ધીકું ધીકું ‘સીપીંગ’ કરતે કરતે ચા પીધી. ગોરાને ઘેર રહી આવ્યો હતો એટલે જ તો !

સુલાકાતિયા જવા બીધા, લંગીઓએ ફુવા દીધી કે ‘ધ તો માડી, માલક મોટા છે, હીમખીમ રાખશે, ખેાનને હરમત દેજો.’

એ શબ્દોએ હરખાઈની હીમતને ઉછટી ગાળા નાખી. એને એકલાને છેડે આંખો લૂછતી નિકાળીને રમજાન ચિડાયો.

‘શવજ તો એવી કઈ મહેબતે ! રજાવાળીને જનારનાં મોં માથે તો જૂટ મારવી જેવે.’

હરખાઈ એ ત સાંભળી ચકી, અંદર ચાલી ગઈ, ને વાડાની ખડકીએથી બહાર નીકળીને પેલા લંગી લેકિતો રસ્તો આંતરી બીબી રહી. સદેશોલઈ આવનાર સ્વીપરને એણે હળવે સ્વરે પૂછયું : ‘હેં ભાઈ, એણે ખીજું કંઈ કેવાયું છે ?’

‘ખીજું તો શું ખાઈ !’ સ્વીપર ધૂમભાઈએ નીચું મોં રાખીને જવાબ દીધો : ‘બાલબચ્ચાં બહુ યાદ આવે છે એટલું જ કલા કહું. અમે ગોરા કમાનીંગ સાખનાં મેમ સાખ ને બાખા સાખ સાથે સવારે બાગી નીકળ્યાં, ને એ પછી સુલઝાર બાઇ વાળી અમારી આખી ફેજ સાંજે જપાનવાલાને સરીન્ડર ચવાની હતી.’

— ‘એવું બદન તો નરતું હતું ને બાઈ ?’

‘કાંક લેવાઈ ગયેલ તો ખરા. આડોડાઈ બહુ કર્યો કરે ખરા ને, એટલે એને માથે ખટલા ચાલ, સળં બોગબ્યા કરે, કાંઈ ફીલ બીલ કરે નહિ. દિલ ઉપર ડ્રાસકોન પડી ગયેલ, કે ફસાઈ ગયા ! એટલે પછી કામમાં ગલતી થિયા જ કરે.’

‘ચા મારે ?’

‘બાલબચ્ચાં યાદ આવ્યા કરે એથી.’

‘શી સજ કરે ? માર મારે ખરા ?’

‘પલટનના મામલામાં તો હરેક કિસમની હિંદવે-હલાં વીતે બાપા ! પણ હવે એ આતકા કુછ વલોપાત-મત કરનાં.’

એમ કહેતો સ્વીપર ચાલ્યો ગયો, અને હરખાઈ ખડકીની અંદર પાછી પેસીને કમાડ બંધ કરતી હતી તે જ પળે શેરીમાંથી એક આદમી ખૂણાનો વાંક વળીને નજીક આવી પહોંચ્યો; ને હસીને એણે હરખાઈને પૂછયું : ‘આઈથી તો નહિ જ દાખલ થયા દેને ફરી ?’

સુધરાઈનાં બાંખા દીવાને અજવાળે શરીર ઝાળખાય તે પૂરે તો અવાજ પિંછાનીને હરખાઈ બોલી : ‘કાસમ બનેવી ! આમણી ખડકીએથી આવો, અને—જુઓ, છોકરાનાં બાપુના સારા વાલક છે. એટલેથી સમજી નાખે. નીકર પછી હું જેવી કાઇ જૂંડી નથી !’

એટલા શબ્દો સાથે એણે પાછલી ખડકીને અંદરથી ‘સાંકળ ચડાવી. ને એના અંતરમાંથી ઉદ્ગાર બીધો :

‘સગા ભાઈને ય મારું એક પેટ બારે પડે છે; નીકર આટલી ઉતાવળ હોય ? આજ આને તો કાલ આને, તેમજ્યા જ કરે છે, ખેનને ઝટ દેકાણે પાડ્યા. બેન શું અણુહકની શેર વ્તર બગાડે છે ! અરે અલા ! પરધેયા બાપડો કાળા પાણીને પાર ખેઠો ખેઠો અમારે વાસ્તે હિંજરાય છે, ને આઈ તો કાસમ બનેવી મંધરાણી ફેટે તલપાપડ બની રિયા છે. એ! અલા ! હે અલા !’

વાડામાં ગયેને કડખના પૂળા નીરવાને મિથે એણે આટલા મનોદ્વારને માટે સમય મેળવ્યો.

પ્રકરણ તેરમું

માણુકબહેન

વિગ્નાને ઘેરે જઈ ચેતાના વરના વાણી બની ગયેલા. કુશળ બળરે આવવા હરખાઈ ધણી

દિવસથી ઇતેભર હતી (એ ખમરવાશી હતા કારણ કે માર-જી મહિના પહેલાના હતા) પણ એતર-વાડીના અટપમ કામેએ એને રેણી રાખી હતી વાડીમા ધઉને પાણુ પવાતા હતા, તો છેડે બેતરમા મગ-મઠ ઉચાંતો હતા, ત્યા પાછ તન ઉમેળાતા હતા કાના પીણાતા હતા પોતાના આનદની વાતને જાણે કે દાવડીમા મૂકી દેવી પડી હતી મેનનો આ આનદ ગમઝાનને ગમતો નહોતો, સમજતો પણ નહોતો યુનઝારને એ કોઈક ભવાની કેદી-જાવણીમા વમગ પોપણે રીનાતો સમજતો અમર તો કે' ઘસનો કાર થઈ ગયેલો માનતો હતો જાણની દષ્ટિ યુગીને એક દિવસ દગબાઈ બેનપણીને ઘેર ગઈ ઊઠશે સાથે હવે

ઝોરાડીની ઠેર ખર ઊઠશને ઉઠાડીને પોતે તો હજુ રૂળીઆમા ઊભી હતી, ત્યા એણે અદરના ઝોરાડાના એક ન્ની બચ્ચિ દીડી બરાવડાર સરીરનો પીઠભાગ જ એટલો વિચિત્ર હતો, કે આ કોઈ સી છે કે પુરુષ તે સમસ્ત થઈ પડે પણ એ પીઠ પર બહુ લાગે નહિ કે બહુ દુઃખ નહિ એવો ચોટલો બૂલતો હતો, ને જુજ સુધીના ખુદના હાથ જિગળા હતા હાથની કળાઈએ ઉપર જુદાજુદા કાર ને કાર હતી, જે પરથી કોઈક જૂના જમાનાનું મણુચ લાગે સફેદ ખાદીની બડી સાડી એ ચરધા ખરડા ઉપાડે મૂકીને ખસા પર પડી ન હોત તો કાંઈ પુરુષ ધોતીકે ઝોડીને બેસેલો લાગત કરચની વળીને જરા ઊભી ચડી ગયેલ એ સાડીની નીચેથી ચણીએ (તે પણ સફેદને જડે) દેખાતો હતો પગની પીડીએ સફેદ કોઠાતી હતી પગના કાઠ પર કાઈ ઘગીનો નહોતો, પગની પેશીએમા સુકામળતા નહોતી હાથને કાંકે રૂકા એકેક પાતળી ચૂરો હતી કમરે એક હાથ દબને એ ઊભો ઊભો વિગળાની બાને મ્હેલી હતી

‘તમે મારો બરોસો રોપોને માચી । મને એક વાર એને આડીઘો ખેસવડા લો પછી તમે જુઓ શુ થાય ॥’

પોતાને માચી કહેનાર આ સ્ત્રીને વિગળાના બા ઝોશિયાળા, રાંકેડી ને ઉઘાટવડી બાએ કહેતા હતા

‘તારા વિના એને જીવુ મઈ દેઠાણે નહિ લાગી

થકે, આક્ર’ તારો મને બરોસો છે જીભ તો રોપને ઘેર મોકલ નહિ પણ તું એનું મન મનનોને કળાઈ સાડુ કેમકે ગેત્રી દે બેન તો જ, મારો કઈરે બાકી આ મારાઓ નથો ખમાત આ કુદમીઆના કડવા મોલ રાતઘડો મારી જાતી જુદી રૂપ છે’

‘મારો બરોસો હોય તો બરોસે ઘેડીના કપડા’

‘ક્યારે જાવુ ॥’

‘તમે ઘેડીને તૈયાર કરી લો, તો હું પગ ઠી પાછી રડુ કે તરડ’

‘એને તે પૂછુ છે’

‘એ તો મને સાગે ચાલીને કહી રહી છે કે બેન, મને મુનઈ તેડી જા, મઈ રીને મુનઈ ભેગો કર’

હરખાઈ સમજી મઈ બહેનપણી ઘેથીને મુનઈ ભઈ એનું કપાઈક લાગે કરી નાખતાને પ્રસાદે આ કેઈ મહેવાન બાકીની સાથે મચાઈ રહી છે ઘેથીમેન લરમા જણાતી નથી

બાજુમાં રસોડું હતું, ત્યા પોતે મઈ વિમળા શટલી કરતી હતી હરખાઈ દૂર ભેડી ભેડી વાતો કરતા લાગી, યુનઝાર જાવેલો હોવા વગેરેના ખખર દીધા

‘સાડુ બેન ! બમવાન તમને હેમખેમ પાછો બેટાડે’

‘તમને ય’ હરખાઈએ સાચી કુવા દીધી

‘અમારુ તો કોણુ જાણે’

‘કેમ કોણુ જાણે ?’

‘અમારે તો શ્વે સમઘ ને શુ સમપણ ?’

‘સજીય બોદખત ઇતિ મનવી વાતું છે’

‘પણ એકના મનની નહિ તો’

‘એકના મનની વાત સાવાતા મનમાં બેગા વિના રહે નહિ’

‘એમ ?’

‘હા, આનો જાપ અમને જખી રત્નો છે ત્યા કાલે પાણીએ-રડું મવાવામા’

‘જે થાય તે ખરુ જાઈ’

‘તમારાં તો ગાંડાં પોટલાં બધાય છે ને શું ?’

‘હા, થોડા દી મન મોકળું કરી આવું.’

‘કોણ છે મેમાન ?’

‘મારાં એક મસિયાઈ બેન છે.’

‘પરણાવી દેવાની પેરવી કરે છે ?’

‘ના રે ના, એ તો મારી બાને ફેસલાવવા-મરો.’

‘જખખર લાગે છે.’

‘મુબઈમાં એને બધા જમાદાર કહે છે. ખડું જખખર છે.’

‘મરદ ધડતાં ધડતાં માલિકે અચ્છી ધડી લાગે છે.’

‘તમે એને બેળાં ?’

‘વસો બેળો.’

‘મોઢું ભેડું હોત તો ખખર પ્રહત.’

ત્યાં તો એ મરદ, સાધુડો, અને સુભળા સ્ત્રીના મિશ્રણમાંથી બનેલી મહેમાન સ્ત્રી અંદરના ધર-ભાગમાંથી રસોડા તરફ, ‘લે ઘેલી ! કર તૈયારી.’ એમ કહેતી કહેતી આવી. એનું મોઢું હરખાઈએ ભેડું. ઘેલી બેન સાચું કહેતી હતી. આ ‘જમાદાર’ નામે મુબઈ-મશહૂર સ્ત્રી સાચા અર્થમાં, સુક્રમળ, સોહામણી, મેશક ટાઢ તડકા ને વરસાદમાં દીપાઈ દીપાઈ રીઠી બનેલી, પણ અમીરાતનાં બેંડાં લક્ષણો લગાડવતી એક નરદમ નિર્જેબ નારી જ હતી. એણે વિનાપિછાને પણ હરખાઈના બાળકને બચકાર્યો, જામે શિકા પરથી એક કેળું ઉતારીને આપ્યું, રસોડામાં ધસી આવતા બાળકને બીકથી શેકતી હરખાઈને એણે હસીને કહ્યું : ‘બાળકનું કંઈ નહિ એન !’

‘ના બાપા, અબગાય.’ હરખાઈ હસી.

‘કશું ય અસહાનું નથી. શું નાનું કે શું મોઢું, કાંઈ કાંઈથી અલગાય નહિ.’

‘કરી મેલું છે ને ?’

‘એથી જ દાટ વળે છે ને ? કશું તો કરનાર.’

કરનારા તો હખડ વરસ પહેલાં હાલ્યા ગયા, ને આપણને એકગ્રીમનાં ગળાં કાપતાં રાખ્યાં.’

હરખાઈને પોતાનો લાઇ રમઝાન યાદ આવ્યો : એ તો કહે છે કે હિંદુ પાણીના છોટા ય ન લેવાય, એ કાફરનું પાણી કહેવાય. એ વિચારે કેમ જાણે વાંચી ગઇ હોય તેમ આ મહેમાન ખાઈ મોહી હતી ;

‘અમે તમને હવકાં ગણ્યાં, તો હવે પાછાં તમે અમને કેમત કરાવેલ છે. રોશને રોશને ય હિંદુ પાણી ને મુસલમાન પાણી નેખાં નેખાં ! અરે હું મુબઈથી આવી ત્યારે તરસે મરી જતી’તી, એક પણ રોશને હિંદુ પાણી વાળો ન મળે. મુસલમાન પાણી વાળાને મેં કશું કે ભાઈ લોટા ભરી દે ; ત્યાં તો મારી બેંડેનાં બધાં વાલિયાં બામણ ચોંકી જ હાલ્યા ; એતો ઠીક, પણ મુસલમાન પાણી વાળાયે ‘નહિ મળે’ કહેતો ચાલ્યો ગયો.

હરખાઈને આ નારી પોતાના ગામમાં-એટલે એ પોતાના જન્મારામાં નવી નવાઈની લાગી. એનેા દીલોઢક બોડો લેવાસ નખશિખ સફેદ રંગને લીધે કાંઈ રાંડીરાંડ સુસ્ત બામણી હોવાની શંકા કરાવતો હતો ; ત્યારે એનું મોઢું કાંઈ મુબઈની વંદેવીના જેવું હતું. નહિતર હિન્દુ બહીને મુસલમાનનું પાણી પીવાની વાત કાં કરે !

‘તયે’ તો મુબઈમાં જ જનમ્યાં બીછ્યાં લાગો છો.’ એણે પૂછી ભેડું.

‘ના બહેન.’ મહેમાન સ્ત્રીએ એની લાક્ષણિક રીતે, ગળામાં ઘૂંચરી ખખડતો હોય એવા તોરથી ખડખડ હસીને જવાબ આપ્યો ; આંહી કાઠિયાવાડના ગામડા-માં જ ટેકું ભાંગ્યાં છે, અહારે આશમની હારે પાણી ભર્યાં છે, ને જોમે વગડે છાણાં વીર્યાં છે.’

‘કિયું ગામ પિયરિયાનું ?’

‘અત્યારમાં નરણાં નામ ન લેવાય. ઠીક, ઉર્મા રહો.’ એમ કહી, રોટકીનું બટકું મોંમાં સુરીને પછી કહે, કે ‘લગતનું ગામ.’

કાઠિયાવાડમાં કેટલાંક ગામો એવાં છે, કે જેનું નામ, ખાધાપીધા વગર લેવાઈ જાય તો ટાણાસર જમવા ન પમાય, એવી માન્યતા છે, સાચલા ગામને

‘ભગતનું યામ’ મહેવાનો આવ એટલા કાચે જ
પડ્યો છે.

‘ਭੁੱਟੋ ਸ਼ਹਿਰ ਵਧੇ.’ ਹਰਘਾਭੁੱਟੋ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਧੀਨੀ
ਪੋਤਾਨੀ ਆਮਡੀ ਕਥਪਨਾ ਰੱਖੂ ਕਰੀ.

'પણુ મારે તો પિયરની દસ્યજી જાણે પડી હતી,
 કું આઠ વરસની હતી ત્યારથી.'

'ସଂସ୍କୃତ' ଓ 'ସଂସ୍କୃତି'

‘ମୋରାଣୀମା ଗୋପାଳେ ମୋଟି ଘର.’

‘तथे’ तो साक्षरु’ सुधरेल गहरेतुं हथे. वर
हथे जासिरुल.’

‘સામડું’ સુધરેલ તો એવું હર્ષ, કે...હે-હે-હે,
રાતે વરતે અરધી હાંધ પૂરી થયા પછી તો વઢિયી
ઝારડે પહેંચાયા, એવાં સાત વરસ ઠાઠયાં.’

ત્રણે જણીએ એક સામઢું દસી પડી.

‘પછી’ હું ખાઈથી પુજાર્થ તો ગયું, પણ એવા
શરમીંદો બની કે મોં આડે પાલવ નાખી દીધો...

'પણી' શું, તે કહું? જોએ હો, કહું છું. હં-હં-હં-હં' ગળાનો ધૂધરી રશ્મિવર્ષે 'વરની પથારીથી હરે જા એક મેલું કાઢું' જોઈતું પાપશની પડું તે વહેલું વાપ વહાઈ!

‘ वरते भृशघातुं च नहि ।’

‘**ਭਾਇ ਭਾਇ ਪਾਇ.**’

‘ક્યારી ?’ એ એમ હરખાઈના નહિ, પણ વિમ-
ળાના હોઠમાંથી પડ્યો; પડતો વાર તો વિમળા જાણી.
એણે એમ ક્યારી, ‘નહિ, નહિ, નહિ. હો !’ એમ
બોલતી એ રોટલી કરતી બીબી થઈ ગઈ, ‘કહેતો
નહિ એમણે કહેતો નહિ. આરો સમ, એક રકમ નહીં’

એમ બોલતી એ ત્રણના હાસ્ય વચ્ચે પહોર નાસવા કરતી હતી, પણ મહેમાન બંનેને એને પકડીને રોકી, પછી કહ્યું : 'સાંજભતી બા, જો, કહું ક્યારે ? બપોરે ભાપે સામુએ એમના ઊંચરને અંધરાત મુકી પાસે બેસાડીને મારા સ્થમટા ગુનાની પારાણુ સંભળાવી દેખને, ત્યારે, તે રાતે.'

‘તે દી’ યું વર મલેક હરે!’ હરનામમે લોમતયા
અશ્વાનસિ ચક્ષાવી.

11

‘सत्ये’ ।

‘ હેઠ ઝી. હી-હી-હી-હી-’

[illegible]

“મર રે મર તું હરણી !” કહેતાં વિમલ યમ-
મથાં ગોડાવળી ગઈ, અને રોડેસીતું ગળાં પછાડી
પાછળ ફરી ગઈઃ એટલે મહેમાન મહેને કહ્યું, “હે
ધેણી ! હવે રાતની વાતને બેઠ ખલાસ કરી દિધી.
હાલું ?” કર તું વારે રોડેલી.”

‘સે હવે જાને જાઈ! તારે પાડીનું મોઢું
ચાલ છે.’

વિચળાના એ જુદાં ભક્તરાના જવાબમાં ક્રમશઃ
 કહ્યું. ‘આજ તો ચમારો અચારી છે ડારી !
 ને તું તો હવે વનનું પંખેડું. માત્ર બેઠી જપ્તક, પેઠી
 વાર તો બેસવા દે. આ બોલને પાછી કંઠી મળીશ !
 ગાથા સાંચી માર્ગ.’

છાંદસે માના પત્ર પાસે જાંબી ગયો કલો. એના
મેં પચ્ચી ખરેડા ઉમેડતી ઉમેડતી હાથમાં મેસી
રહી. ને પછી મહેમાન બહેનનું નામ પૂછ્યું, વિમ-
લાએ કહ્યું :

‘भाषाई मेल्’

‘નામ હજી મામડી જ રાખ્યું છે તે યા?’

‘અરે બાઈ, નાની દલી ત્યારે તો મેંસાળમાં
ખાંડી કહેતા. ને આજ પાંચ છાંડાંની મા ધઈ ને
મેંસાળ ગઈરા તોય આંકુ કહી બેંસાવરી.’

‘કેટલાં વરસનાં થયા?’ દુરબાઈ આશ્ચર્ય પામી.

‘ તમને કેટલાં લાગે છે ?’

‘ ਅਮਰ ਕੁਮਾਰ ਪਤੇ ਐਵਾਂ ਉ ! ’

‘आजीस’

हरणाभिः पशुशयैः च अर्था नहोति.

‘લે થેત્રી,’ માણેક જાહેને અજારાઈ ઉપરથી
થાળી જિતારી કહ્યું: ‘પીરસ ઝટ. દમજી પોતાગારી
પાળો આવશે ખોપાળ’ ઈ પરા સાત ગાંઠિ.’

‘એકલા જાવાના હો ?’ હવનાઈએ પૂછ્યું.

‘ਘੁੱਟੇ’

‘કાઠિયા મલકમાં એકલાં !’

‘શા વાંધો છે ?’

‘મેઢા મરદો ય એકલા ન જાય એવું બીકાણું છે ને ?’

‘મારે શી બીક ? હું તો આ જ્યાં ગામડાંની બાણેજ ખરી ને ?’

‘કોઈ દો ગિયાં છો ?’

‘દર એ સાલ થાય ને જઈ છું.’

‘કોઈ વતાવે નહિ ?’

‘ના રે ! બાણી છું સૌની. બાકી તો જે બીએ તેને જ વતાવે. બાપણુ રામને તો રાક્ષસનીયે બીક નહિ. ને પાછાં આ લૂગડાં જોઈનેય છેડતાં અચકાય.’

‘લૂગડાં ?’

‘હા, ગાંધી બાપુનાં લૂગડાં.’ માણુકએન ખાદીનો નિર્દેશ કરીને કહેતાં હતાં : ‘મારગમાં મળે તો બચાર ગાંધીજીની, ને જવાહરલાલની, ને દેવપરદેશની વાતો પૂછે, જેલની વાતો પણ કઢાવે.’

‘જેલની ?’

‘હારતો. કોઈના બાઇ બનીજા જેલમાં ગયા હોય, એ સૌના સમાચાર પૂછે.’

‘તમને ?’

‘હારતો. તથા વાર જઇ ચૂકી છું. રીઠો ગુનેહગાર છું.’

‘શી આખત ?’

‘ગાંધી બાપુની લઠતમાં.’

હરખાઈની મનોભૂમિમાં વળી એક નવો જ પ્રદેશ ઉપકવા લાગ્યો; પ્રજો પૂછી પૂછી એ અટવાતી જતી હતી. એને કાને ખેતરવાડીના એક સુરીલા ઇવનમાં, ગાંધી-સંપ્રામના બાણકારા અકળાયા તો હતા જ, પણ રપટપણે કશું સમજમાં આવ્યું નહોતું. ઉપરાંત એણે રમઝાનભાઈના ભાંઆવૃટ્ટયા ઉદ્ગારા-માંથી, અને હમણાં હમણાં તો પોતાની મુસ્લીમ કામની વસ્તીમાં આછી આછી ચર્ચાતી વાતોમાંથી ગાંધીની લઠત પ્રત્યે સ્વર્ગ, શકા તેમજ તિરસ્કારના

વાપરા અનુભવા હતા. ગાંધીની લઠતમાં તો હિંદુ એવરતો અને કેટલીક કાફર જની ગયેલી વહેલી મુસ્લીમ બાપુઓ ભ્રષ્ટાચારને માર્ગે ચડી ગઈ છે, એવી હવાં ચાલી હતી.

એ હવાએ હરખાઈને ચૂપ કરી દીધી.

જમી બીડીને માણુક બહેને વિમળાને કહ્યું : ‘અરે પણ પેલી ! મારે તો વરસીદમાં સાંભેલું ગયું.’

‘કેમ ?’

‘મેં તો મારી જ વાત કલા કરી, પણ આ બહેનની તો તેં ઝોળખાણુ જ ન આપી.’

‘એનાં વર લડાઈમાં ગયાં છે.’

‘ક્યાં ? લરદરમાં ?’

‘હા, મલાવા-સિંગપૂર; હમણાં જ ખપર આબા કેએને ત્યાં જાપાનવાળાના હાથમાં સેપી કેવાના હતા.’

‘ત્યારે તો બગી ગયા.’

‘કેમ ?’ હરખાઈનો અદેશ અમકી બીકો.

‘રેડીઓમાં અમે સાંભળ્યું હતું.’

। રેડીઓ શું ચીજ છે એ કશું સમજ્યા વિના

હરખાઈએ પૂછ્યું : ‘શું સાંભળ્યું ?’

‘કે ત્યાં તો આપણા હિંદી કેદી સિપાઈઓની ભુદી ફેજ એકવાઈ છે; તમારા વર એમાં હશે.’

‘જાપાનવાળાએ કંઈ બધું નહિ કરી હોય ?’

‘ના; ઘણું કરીને તો નહિ જ.’

‘હીમ ખીમ હશે ?’

‘હા.’

હરખાઈએ આકાશ તરફ જોઈને પછી નેત્રો ધરતી તરફ ઢાળી દીધાં. ઊંધલા બાળકને શરીર એનો હાથ ફરવા લાગ્યો. એ વખતે માણુક બહેને એ હાથને પહેલી જ વાર નિહાળી જોયો, કેટલા કાળ પૂરે એ હાથ પર મૂકેલી મેંદીની આખરી આછેરી ઝાંચ હળુ ઝાંચળીઓના નખ ઉપર રોકાઈ રહી હતી.

એણે કુવા દીધી : ‘તમારા મોંમાં સાકર, ખોન !’

વધુ વાતનો સમય નહોતો. રવાનાગાની બૂમ પડી; માણુક બહેન પોતાના એક ચાર વરસના

છોકરા સાથે બેસી ગયા; અને હુરમાઈના કહેવા મુજબ સાચેસાચ જ્યાં એક બેઠાં ઉજાણાં કષ્ટમાં પહેરેલા મનમાં પણ વગર રહેલો મુસાફરી કરતી અચાનક દેવા, તે પચાળના કાઠિયા મુઘકની વેરાન-પાટ પર નિર્બીક માણેક બહેનની ગાંઠી મજલ કાપવા લાગી. વળતે દિવસે વિમળાના બાપુની વરસી વાળી ભેરામાં આવી, અને તે પછી મોકળી બનેલી વિધવા ખૂણે મુકાવના માટે પોતાની બેસી સહિત નજરને ગામડે પોતાને પિયર ગયાં, અને વિમળા માણેક બહેન જોડે મુઘકની ગાંઠીમાં બેઠી.

વિમળાને દૂરનાઇએ વધાવતી વેળા એક બાજુ લઈ જઈને ખાસ લખામણ કરી હતી કે 'બોન; તારાં બોન આઠ્ઠા રૂઠીઆની જે વાત કરતા હતાં તેવું

પૂરેપૂરું સમજાને અને જરૂર જરૂર સધેમો મેળવી રહે; ને એમાં જો આ છોકરના બાપુને કાર્ડ વારે વાતક પોકાડી ચાકાવ તેવું હોવા, -તો પોકાડને ૧, 'અથા સહે સારાં વાનાં કરશે; હરમત રાખશે.' ને તું પાછી જેંલી જેંલી વગી આવશે; હું આંધ સાં એકલી યજ પડીશ.'

વધુ કહી ન શકનાથી, ને વારંવાર આમે લાંજવવાની ઘરને મરી જવા જેવું થવાથી, એ ઉપા-વરે ઉતારશે, માથે બાત લઈને વાડીએ ચાલી શકે. ત્યાં બેઠાં બેઠાં એણે ધડેના કપારા વાળતે વાળને મુંમધ જતી ગાંઠીની દરેક જાડી સામે ભેગા કું.

[અપૂર્ણ]

સૂચના

માસિક મટીની તમામ ફરિયાદો તેમજ બવરચાને લખના કાર્ડપણ બનતો પરબવહાર અમલવાદની બોલિસે કરવો. રેપર પર આવતો આક્રમક નંબર અવરણ લખવો. બવરચાપક ધિરિ-નવરચના'

લવાજમમાં વધારો

સુદ્ધ પૂરું થયા છતાં ચાલુ રહેલી-જાહે ઉત્તરોત્તર વધતી જતી રહેલી કાગળ, મુદ્રણ તેમજ ખીણ સામગ્રીની તીવ્ર તંગી અને મોંઘવારીને કારણે, આજ મુખી જે પગલું ભરતાં અને આટલી રહ્યા હતા તે હવે નહુટકે આમારે ભરતું પડે છે, અને તા. ૧ બ-સુચારી ૧૯૪૭થી અમારાં પત્રોના વાર્ષિક લવાજમમાં એક રૂપિયાનો (પચદશે માટે તેના પ્રમાણમાં) વધારો કરવો પડે છે. આશા છે કે આહકો પરિસ્થિતિ પ્રમાણને આ નિભાવી લેશે.

અસુચાર્ય રાવત, તંત્રી: 'કુમાર'

ધિરેશ્વર દવે, તંત્રી: 'શિર્ષિ-નવરચના'

જયન્તી દસાલ, સંપાદક: 'રેખા'

મનુભાઈ બેઠાણી, સંપાદક: 'બીજવન'

આ સમારક-અંથનો ઉદ્દેશ્ય અવલ દરજ્જે એક પ્રસંગને આભારી છે. સ્વ. વસંતરાવના જન્મને ગાઢ મિત્રો કહી શકીએ તેવા ચૈત્તિક અમદાવાદમાં સ્વ. નસિરજાને મળવા ગયા, તે વખતે, તેઓના એક શ્રી ગોકળદાસ-ભાઈ ગંગલાણીને વિચાર આવ્યો અને તેમણે તરવ ભારતી સાહિત્યસંઘના એક પ્રતિનિધિને વાત કરી કે, 'વસંતરાવના જીવનના પ્રસંગો એવા છે કે તે સમારક-અંથરૂપે પ્રકટ થાય તો વસંતરાવ જે હેતુ ખાતર જીવ્યા તે હેતુ લોકો ખરાબર સમજશે અને તેના અધિદાનની ચૈત્ત્ય કદર થશે.' (ભાઈ ગોકળદાસને સ્વ. રજ્જીબલીનો મુદ્દત્ત પરિચય નહિ, એટલે એકલા વસંતરાવ વિશેજ આ વિચાર આવ્યો.) ભારતી સાહિત્યસંઘના પ્રતિનિધિને આ વિચાર ગમ્યો અને તેણે સૂચવ્યું કે આવા અંથનું પ્રકાશન તેમની સંસ્થા ખુશીથી હાથ ધરશે અને તેની જે કાંઈ આવક થશે તે વસંતરાવના સમારક ફંડમાં આપી દેવાશે.

શ્રી ગોકળદાસની મણતરી તે વખતે આવો અંથ કોઈ એક અધિકારી લેખકની કલમે આલેખાવવાની હતી. એમણે મારું નામ સૂચવ્યું. આ પ્રસ્તાવ મારી પાસે આવ્યો. મેં મારો મત જણાવ્યો કે, જીવનચરિત્રના રૂપમાં એક માણસની કલમે આ લખાય તે કરતાં વિશેષ સુખકર વાત તો એ છે કે, સ્વર્ગસ્થના—વસંતરાવ તેમજ રજ્જીબલીના સ્નેહીઓ સ્વર્ગનો તેમજ સ્વ. નાં વિધવિધ જીવન-પાંસાના જાણકારોની ભુદી ભુદી કલમે સ્વર્ગસ્થનાં સંસ્મરણો લખાવીને અંથરૂપ કરીએ તો તે વધુ રજીયામણું બનશે; અને તેવા લેખ-સંગ્રહનું સંપાદન હું ખુશીથી કરી આપીશ.

આ વાત ભાઈ ગોકળદાસને અને સ્વ. વસંતરાવના મામાને ગમી મુઠ. પણ તે જ વખતે તેમને મળવા આવેલા શ્રી રમણિકલાલ રાવળ નામે સ્વ. વસંતરાવના મિત્રે કહ્યું કે, અમે અમદાવાદના મિત્રો શ્રી જયંતિ દલાલ તથા બીજા મળીને આવો એક અંથ દરવા ધારીએ છીએ, એટલે આવું કાંઈ થશે તો ખેવડાઈ જશે, અને કાંઈક ખેદનું લાગશે. આ જાણીને ભાઈ ગોકળદાસ વિચેરે એ વિચાર પડતો મૂક્યો. પણ શ્રી રમણિકલાલ રાવળે જ સામે આવીને સૂચવ્યું કે, આવો અંથ પ્રકટ થાય તેને માટેની જરૂરી સામગ્રી તથા સ્વ. વસંતરાવના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો અમારી પાસે છે, તેમજ બીજા ભાઈઓ પણ તે અમારા પર મોકલે, અને ભાઈ મેઘાણી તેનું સંપાદનકાર્ય સ્વીકારે તો સૌથી હિતમ. આ પ્રસ્તાવને ભાઈ ગોકળદાસે તથા સ્વ. વસંતરાવના મામાશ્રીએ સમર્થન આપ્યું, અને આવો કોઈ અંથ કે જીવનચરિત્ર પ્રગટ થાય તેવું હિતનારા તેમના મુંબઈના મિત્રોને પણ શ્રી ગોકળદાસે વિગતવાર જણાવી એમ સૂચવ્યું કે આવી પ્રવૃત્તિ ખેવડાય નહિ માટે ત્યાં કાંઈ ન કરવું.

તે પછી શ્રી જ્યોતિ દલાલ, 'યુજ્જ્વલ સમાચાર'ના તંત્રી શ્રી ઇન્દ્રવદન દાકાર અને ભારતી સાહિત્યસંઘ દિના સંચાલક શ્રી ઇશ્વરલાલ દવેની સ્વાયેશી સમિતિએ સ્મારક-મંથની જાહેરાત કરી તેનું સંપાદન કરવાનો ગ્રંથિ અધિકાર મને આપ્યો. તે માટે આ ત્રણ ભાઈઓનો, અમદાવાદવાળા મૂળ યોજનાકાર ભાઈઓનો, શ્રી ગોકળદાસ વગેરે મુંબઈ-કાકિયાવાડ ખાતેના બંને સ્વર્ગસ્થોના બહેણા આપ્તજનમંડળનો, તેમ જ ખાસ કરીને તો એ લખનારાઓનો હું ઘણો ઝલ્યો છું, કે જેમણે પોતાનાં લખાણો મારાં હાથમાં મને યોગ્ય લાગે તેવી માવજત કરવા માટે મુકવાની ઉદારતા બતાવી છે.

લખનારાઓનો સારો જવાબ

લખાણો બે જાતનાં પ્રાગત્યાં આપ્યાં હતાં. એક તો બંને સ્વર્ગસ્થોનાં જીવનનું સર્વતોભદ્ર ચરિત્રદર્શન કરાવનારા, અને બીજાં આ બંનેનાં જીવન તેમજ શ્રુત્યમાંથી ઉપસ્થિત થતી સાંસારિક, રાજકારણી વગેરે સર્વસામાન્ય સમસ્યાઓનું વિવેચન કરનારા. આ પૈકી પહેલાં જ પ્રકારનાં લખાણો સંખ્યાદૃષ્ટિએ તેમજ પ્રમાણદૃષ્ટિએ એટલાં વિપુલ અને ગુણદૃષ્ટિએ એટલાં પ્રસંગભરપૂર, રોમાંચક અને સર્વવેધક આવી પડ્યાં, કે સ્મારકમંથની કિંમતની દૃષ્ટિએ, તેમજ પ્રકાશનમાં થતા કાલણેપની દૃષ્ટિએ ખીમ પ્રકારના લેખો મેળવવાનો અપભ્રમ આજે તો પડતો મૂકવો પડ્યો છે. તેમ છતાં પાછી એવી સર્વસામાન્ય સમસ્યાઓનું વિવરણ આમાંના બનેલે લેખોની અંદર અંતર્હિત પ્રકારે સારા પ્રમાણમાં આપ્યું છે છે.

એ તો ધણુના અનુભવની વાત છે, કે આવા સ્મારક-મંથોનું આયોજન લાંબો સમય ને કપરી મહેનત માગી લે છે. આ મંથના વિધાન યોગ્ય એ મેરુદ્ધ સાબાજ્ય છે કે, માગ્યા બેળો જ લેખોનો મેદ વરસે. અને અમદાવાદનાં હાખખાનાં દીવાળી-અંકા વગેરેનાં પ્રકાશનોએ આવરી ન લીધાં હોત, અગર આજકાલની મુદ્રણ-રચતિને કામદારોની તંગીએ પરેશાન કરી ન મૂકી હોત, તો આ મંથ ત્રણેક મહિના વહેલો પ્રકટ થયો હોત.

સાચાઈ ભર્યું નિરૂપણ

લખાણ-સામગ્રી જેટલી બહેણા આવી પડી, તેટલી જ એ સરવશીલ ખજૂ નીકળી. જેનાં લેખિકા (સ્વ. વસંતરાવનાં મહેન શ્રી. હેમસતા હેમિષ્ટ)નું નામ, મૂક વાંચકરની હરતચૂકરી રહી ગયું છે તે પ્રથમ પહેલાં લેખ 'ભાઈનાં સ્મરણો'થી શરૂ કરીને છેલ્લા લખાણ લગી, વાચકનું મન ઉત્કટ લાગણીઓ, પ્રબલ મનોભાવો અને ગંભીર વિચારોના, કોઈ મહાવાદમાંથી પ્રકટતા સંવાદમય જીવન-સંગીત વડે ગૂંજ રહે છે. બંને સ્વર્ગસ્થોના નિકટનાં આત્મજનોને પણ, સમગ્રતાએ તો આ જીવનદર્શન નવીન અને આશ્ચર્યભરપૂર જણાશે. પ્રત્યેક લેખની કંઈ ને કંઈ નું ને અણુપેમેણું અજવાળતા આવે છે. જેમાંનું એક તો હજી વિકાસની પ્રારંભાવસ્થામાં જ હતું. ને બીજું બે કે પરિશ્રમ પાથરતું સુવિકસિત પણ હતું છતાં જાહેર જીવનનાં બાળાંઝાખરાં આડે ઢંકાયેલું હતું, તે બેઉ માનવ-જીવનોનાં આવા બહુવિધ સંસ્કાર-પાસાં

આપણને મળે છે, તેનું શ્રેય સ્વર્ગસ્થાનાં સંપર્કગામી આટલાં બધાં લખનારાંઓની સમ્યાધિરી નિરૂપણદષ્ટિને જાય છે. આ સર્વે હકીકતોથી સમૃદ્ધ બનીને કદાપિ જો એક કલમ આલેખવા એકી હોત—ને એ કલમ ભલેને સમર્થ હોત—તો તેના આલેખનમાં આ ગ્રંથના જેવી ચમત્કૃતિ ન જ આવત. કારણ દૈખીતું છે. આ લેખોમાં અંગત જીવનસ્પર્શની ઉત્કટ સમ્યાધ છે. એ એક જ સંસ્કારે લખાણોને અતેરું કલાવિધાન અપાવ્યું છે.

આ લેખોમાં એકના એક પ્રસંગો તેમજ મુદ્દાઓની પુનરુક્તિ આવે એ સંદેહ હતું. છતાં પ્રત્યેક લેખને એની આગવી વિશિષ્ટતા હતી. એટલે એવા વિશિષ્ટ કથયિતબ્યને અખંડિત રાખી, પુનરુક્તિને બાદ દેવાનો સંપાદક-ધર્મ મેં ખળવ્યો છે, તેથી કોઈને ન્યૂનાધિકપણું નહિ લાગે તેવી આશા રાખું છું.

એકધારી જોડણીનો અભાવ, તેમજ લેખક-નામોમાં કોઈને ‘શ્રી’નો શણગાર ને ખીજને એ નહિ, આતું કેટલુંક વાચકોને સાલશે. મૂળ લખાણોમાં જોડણીની શુદ્ધિ નહિવત્ હતી, અને સંપાદકની સમજ એવી હતી કે એકધારી જોડણી તો યૂદ્ધ વાંચનારે કરી લેવાની હોય છે. પણ યૂદ્ધ વાંચનારની સમજ એથી ઉલટા પ્રકારની હશે ! પરિણામે અન્યથા તો સ્વચ્છ ને સુષ્ક એવી આ ગ્રંથની છપાઈ જોડણીને દિસાએ મનને ખૂંચે એવી ક્યાંક ક્યાંક બની ગઈ છે.

મહારાષ્ટ્રી લેખસામગ્રી

લેખો પૈકી કેટલાએક મહારાષ્ટ્રી ભાષાઓ ગહેનોના છે. છતાં એ ગુજરાતી ભાષામાં મળ્યા છે. તેઓ જો કે એક કરતાં વધુ પેઢીથી ગુજરાતના વાસી હશે, ગુજરાતી ભાષામાં અવહાર કરવાની ફરજ પણ તેમની કહેવાય, તે છતાં શૃદ્ધાવ્યવહારમાં અને સમાજ-જીવનમાં તેઓ મરાઠી ભાષાનો ઉપયોગ કરતા હોઈ, અને ગુજરાતી ભાષાનો સંસ્કાર તેમનાં રક્તમાં પચી ન ગયેશે હોઈ, તેમણે આ ગુજરાતી ગ્રંથ માટેની સંસ્મરણપ્રસાદી આવકયું તેવા ગુજરાતીમાં જ પીરસવાની શિષ્ટતા કાખવી તે માટે તેમના આપણે ઋણી છીએ. એમના ગુજરાતીમાં થોડીધણી મરાઠત કરવી પડી છે.

અન્ય કેટલાક મહારાષ્ટ્રી ગુજરાતી પોતાની માતૃભાષામાં જ લખી મોકલવાનું પસંદ કર્યું. આ સંપાદક હસ્તલિખિત મરાઠી વાંચવા અશક્ત હતો. ઈચ્છા હતી કે એવું ગુજરાતી કરાવીને મૂકીએ. પણ સ્વ. વસંતરાવની ગુજરાતીનો સાથે તેમની મહારાષ્ટ્રીયતા પણ અંગળ રૂપે સંલગ્ન હતી, તે દષ્ટિ રાખીને, મરાઠી ભાષા દ્વારા આવેલી અજ્ઞાનિ એ જ રૂપે સામિલ રાખવાનું અમે ઉચિત સમજ્યા છીએ. એ વિભાગનું સંપાદનકાર્ય ગુજરાતી મહારાષ્ટ્રી વચ્ચે સંસ્કાર-કડી સમા ગ્રોદેશર વસંત જોષીએ કરી આપી અમને સન્નિશેષ ઉપકૃત કર્યા છે.

ઐક્યનો પાથો નાખનારા

આટલી તો પ્રકટ ગુણેલાં લખાણોની વાત થઈ. ક્ષમા તો પ્રાર્થવી રહે

છે, આમાંથી જેને બાદ રાખી લેવી પડી તે સામગ્રીને માટે. પસંદગીનું ધોરણ એ ગણ્યું હતું કે, જેમાંથી સ્વચરંચાનો જીવનપરિચય મળતો હોય તેવી ચરિત્રલક્ષી લખાણોને પહેલાં લઈ લેવાં, (તેમાં પણ યુનુસુદિત થવી અટકાવતી) નરી અંજલિલક્ષી પ્રચલિતઓને પાછળ ગણવી. આવી અંજલિઓ પણ ધણા મોટા પ્રમાણમાં આવી પડી છે. એ અંજલિ આપનારાઓનાં નામો સારી પેઠે ગણનાપાત્ર છે. દાખલા તરીકે મુંબઈ સરકારના આજ્ઞના મુદ્રપ્રધાન શ્રી, મોરારજીભાઈ દેસાઈ આ બન્ને શ્રદ્ધાંતરે આપેલી અંજલિમાં લખે છે કે, 'બન્ને જણા મારા નિકટના પરિચયમાં આવેલા હતા. ખાસ કરીને બાઈ પસંતરાવે મુજરાત સેવાદળનું કાર્ય એમના સાથીદારો સમયે પોતાનું કરી લીધું હતું, અને એ અંગેના મારો બાર ધણે દળવો થયો હતો.' એ પ્રકારનો અંગત સ્પર્શ કરીને એમના બલિદાનને 'હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યતા પાયો નાખનાર' તરીકે બિરદાવ્યું છે; અને એમની 'ઉદાત બાવના તેમજ ધીરતાનું અનુકરણ કરવું' તેને આપણે દરેકનો ધર્મ મણાવે છે.

સાચી કસોટી શૃત્યુકાળે

એ જ રીતે કાંડિયાવાડના અમરણી કાર્યકર શ્રી. ઉત્તરંગમય ટેવર સ્વ. વસંતરાવને એક જ વાર જોયા તેને પોતાનું સદ્ભાગ્ય કહી ઓળખાવે છે, અને 'એમની ચંચલ આંખો, ખડતલ દેહ, તેજસ્વી છાત્રાં શીટી જાંબાન, વાક્યે વાક્યે નીતરતો વિદ્યાર્થી, ધૃવક-સંગઠન, બાધામ, સેવાદળ અને મહાસભા પ્રત્યેનો પ્રેમ' એનાં સ્મરણો તાજાં કરે છે. બાઈ સ્મરણને પોતે વસંતરાવની કુદરત-સરજી બીજી આદરતી કહી યાદ કરે છે, અને લખે છે કે, 'માણસમાનની માન્યતાઓ આદરો અને વફાદારીની કસોટી જેવી શૃત્યુના ઓળા નીચે થાય છે એવી બીજી ક્યારેય થતી નથી.' 'અમદાવાદના ઈતિહાસની એ સરમજનક ક્ષણની યાદ આપી પોતે લખે છે-કે 'બન્ને બાઈએએ પોતાનાં માન્યતા, વફાદારી અને આદરોને સોજા દળાએ દિવાબ્યાં.'

લોકશાહીની કાળી બાબલ

શ્રી. નાતુભાઈ દેગસરીની અંજલિ એક જૂદી જ લાત પાડે છે અને સ્વ. વસંતરાવ જેવા પ્રખર કાર્યકર પ્રમાણમાં ઓછા જાણીતા કેમ રહ્યા તેનો માર્મિક જવાબ આપ આપે છે; 'સામાન્ય રીતે દરેક સમાજ-સેવક પોતાનો આદર્શ, કાર્યનું ક્ષેત્ર તેમજ કાર્યની પદ્ધતિ વિચારી શ્વે છે, પરંતુ શુભાનિષ્ઠા, વફાદારી અને પ્રામાણિકતાથી તેને અમલી બનાવવાનો પ્રયાસ પ્રયત્નોય છે. આ રીતે જ દાદા પોતાના ખ્યાલોને અમલી બનાવવા પ્રયાસ કરતા, પરિણામે તે દાદાના વાતાવરણમાં આદર્શવાદી ને અત્યવહાર ગણાતા. પરંતુ બીજા કેટલાક કાર્યકર્તાઓની માફક ફક્ત સજ્જતા મેળવવા માટે જ અથવા ફક્ત લોકપ્રિય બનવા માટે પોતાના આદર્શ, સિદ્ધાંતો અથવા કાર્ય-પદ્ધતિમાં તેમણે કદી બાંધછોક કરી નથી. યાન મંપાદન કરી આદર્શી પ્રગતિ સાધ્યા છતાં સત્તા-ઓદ્ધાની લાક્ષણ્યમાં કદી ફસાયા નહોતા.' અને એમની

આજે ગોદાવરીની અકળામણનો પાર રહ્યો નહિ. દૂરના પિત્રાઈની દીકરીના વિવાહના પ્રસંગે તે પાપડ વણાવવા ગઈ હતી. થોડી વાર પછી એક બાઈએ, જણે કાંઈ જણતી જ ન હોય એમ પાસેનીને પૂછ્યું: “એલી સાંભળ્યું? આપણા ગામમાં એક કૌતુક થાય છે એ!”

“ના બધી!”

“કંઈ કરે છે ને પડાનન પુરોહિત કાર્તિસ્તંભ કરાવે છે?”

“અહીં વળી કાર્તિસ્તંભ શું?”

“પૂછ ગોદાવરીને.”

“હે ગોદાવરી, આ તારા ઘણી શું કરાવે છે?”

“બાઈ બાઈડાની વાતોમાં આપણે શું જણીએ?”

“હંઅમ. તું શેની જણે? જોયું, બોળી ચઢને કેવી છૂટી જાય છે?”

“એ તો બહારથી દેખાડે, નથી જણતી. મનમાં તો હરખ માતો નહિ હોય!”

“શેનો! માય? કાર્તિસ્તંભમાં એનું ચ નામ આવવાનું ને?”

અને એ આખી મંહળીએ બિચારી ઓછાઓલી, ગભરૂ, ગોદાવરીને પાણી પાણી કરી નાંખી. કાબરો કાચી કાચી કરતી નાસતી ઉંદરડીની પાછળ પડી તેને ચાંચો મારે એમ આ બધી સ્ત્રીઓ પાપડ વણતી વણતી, ગોદા ભારતી હોય એમ હાથ લાગી કરી વેલણ હલાવતી હલાવતી તેને મહેણાં મારતી રહી. ગોદાવરી રોવા જેવી થઈ ગઈ. એ બોલે કે નં બોલે, રહે કે ન રહે, સામું જુએ કે ન જુએ, સાંભળે કે ન-સાંભળે એ દરેક વિસ્થપ આ પ્રતિભાસાળી જોય-માયાઓને નવા મહેણાનો પ્રસંગ જનતો હતો. તેનામાં મેણાં સામું મેણું મારવાની અપ્તિ નહોતી, યુરસાથી કે રડીને વાતાવરણ બદલાવવાની નૈસર્ગિક શક્તિ નહોતી. કેઈ કેઈ ઊંઘવા માંડ્યાં ત્યારે એ પણ કંઈ

પણ બહાનું કાઢવા વિના ઊભી થઈ, અને તેની બરા પીઠ ફરતાં તે સાંભળે એમ અનેક સ્ત્રીઓ તેની પાછળ દસી.

સ્તે ચાલતાં આ બધા દુઃખનું મૂળ તેને પોતાનો ઘણી પડાનન જણાયો. તેની આગળ પણ બિચારી ગોદાવરીનું કશું ચાલતું નહિ. ઘેર જઈ તેણે કામમાં મન ધાલવા પ્રવૃત્ત કર્યો પણ તેમ કરી શકી નહિ. તે નીચે કાચળા ઉપર સૂઈ રહ્યું ને રૂસકે રોવા લાગી.

થોડીવાર પડાનન કંઈ જણાવ્યુંતો આવ્યો. ધૂનમાં ને ધૂનમાં પોતાની પાટ ઉપર બેઠો. થોડી વારે તેણે પાણી માગ્યું ને ન આવ્યું ત્યારે તેણે ખ્યાન આવ્યું ને ત્યારે તેને ખચર પડી કે ગોદાવરી રહતી હતી. તે પાસે ગયો ને કહ્યું; “જ્યારે જ્યારે હું બ્યાન-દમાં હોઉં છું ત્યારે ત્યારે તું હમેશાં રહતી જ હો છો. જો મને કાર્તિસ્તંભની એક બીજ પડિત સ્ત્રી.”

ગોદાવરીથી બોલાઈ ગયું; “તમારા કાર્તિ-સ્તંભમાં પૂજા મૂક. તમારે તો રાજદરબારમાં ક્યો કરવું. મારે નાતજાતમાં કેટલું સાંભળવું પડે છે તે જણો છો? મહેતાને ત્યાં પાપડ વણાવવા ગઈતી તે બધીઓએ મને તો ચૂંટી ખાધી! તમે મારું માનો તેવા નથી, પણ નાત આખી તમારું મૂકું બેલશે.”

“તો ગાંડી, તે બોલનારા પાંચપચીસે મરી જશે ત્યારે પણ આ કાર્તિસ્તંભ છવતો દશે અને બોલશે: લોડસતીનાં હિ મૂર્ચિત પ્રકટિત મોહમાં દત્તવાદ પ્રહાર:!”

પડાનનની બોલવાની છટા જરૂર આકર્ષક હતી. તેના શત્રુઓ-અને એનો કંઈ પાર નહોતો-પણ તેની સંસ્કૃત બોલવાની પદ્ધતિનાં એકે અવાજે વખાણ કરતા. તો બોળી ગોદાવરી મુગ્ધ થાય તેમાં નવાઈ શી? એણે અર્થ પૂછ્યો, અને એમાંથી આ કાર્તિ-સ્તંભ સૌ, રાજ સાથેના સંબંધ કેવી રીતે થયો,

નાતમાં તોડા સારી થયાં એ બધી વાત પાનને કહી સંભળાવી.

“નગરનાં રાખની ઈંચર થવા આવી હતી. તેને પુત્ર નહોતો. એક જ દીકરી, તે પાંચીસની થઇ ગઈ ત્યાં સુધી તેનો વિવાહ કરી રાખ્યો નહિ. જરા કદરૂપી હતી, કાંઈ સેતું નહોતું. એને એ ઠેકાણે પાડી આપી. અહીંથી બાકાનો વેપ લઈને સાથે એક ચેલકા લઈ નીકળ્યો. પુષ્કળ ધન હોયત હીરા માણેક મોલી સાથે રાખ્યાં હતાં. અહીંથી દક્ષિણે સોએક માઈ પર આદિ-પુર છે, ત્યાંનો રાજા ધરડો થવા આવ્યો હતો, અને તેને પુત્ર નહોતો એ હું બળતો હવો. એ નગર એક મળસ રહ્યું અને થોડા એવા દોશળ્યા કે નગરને પાદર પહોંચતા બનના થોડા મરી ગયા.”

“પણ થોડા શા સારુ મારી નાખ્યા?”

“અમરોર બતાવવા. સ્વારનો પહોર હતો. લોકો બેગા થઈ ગયા હતા, તેમના સંભળતાં એવાને કહ્યું કે અહીં જ પડાવ નાખ્યો એવી યુરુવેળી મરણ છે. અહીંના લોકોનાં નસીબ હશે તો યુરુવ તેમનું સાડું કરશે. ધીમે ધીમે જુદી જુદી જગાએ દ્રવ્ય વગેરે ફાટી, શુભ વિષયો તેની ખાલથી લોકોને આપી અમારી કીર્તિ વધારી. લોકોએ અમારે માટે શુક્ર એતું કરી આપ્યું. એક સાદાલુચી દીકરી પરણાવી ચોખ્ખાં કરાવી એટલે ગયિય જાત ફેલાઈ ગઈ. અને ત્રણ મહીને તો રાજા પોતે મળવા આવ્યો. પુત્ર કેમ થાય એમ પૂછ્યું. ત્રણ દિવસની એકાન્ત સમાધિ પછી કહ્યું કે જે અંધારી પુત્ર થાય એને પરવતો નથી તો પુત્ર કેમ થાય? તારે માટે તો એ કન્યા ખીજને પરવતી નથી. અનેક રીતે વાતને અમરોરકે બનાવીને કહ્યું કે અહીંથી ઉતારમાં સો કોસ ઉપર એક નગરી છે. એ પહેલાં અધકાપુરી હતી. ત્યાંના રાખની પુત્રી પહેલાં યજ્ઞકન્યા હતી. તેં ગયા જન્મમાં એનો અનાદર કરેલો એટલે એ કન્યારૂપે તારી રાહ ભેટી વર્ષો ગાળે છે. એનો આદર કર એટલે પુત્ર થશે. રાખએ આ શુભ કથન માટે દ્રવ્ય દેવા માંગ્યું તે ન લીધું, અને જોડ્યું કહ્યું કે હવે અમારાં અહીંનાં અંજળ પૂરાં થાય છે. હજી મહિના સુધી હું તને અદરશ મદદ કરી સમીપ, પછી એ પણ નહિ કરી શકું.”

“તે રાતે સૂતા જતા પહેલાં પેટા એવાને એક ઈંધું. અને રાતે ઝુકામાં ઝોઢરાની કંથા વગેરે અંદર સૂતો જ હોઈ એમ દેખાય એવી રીતે મૂડી, નાસી ગયા.”

“તમારા એવાને એક ઈંધું? તમે તે કેમ છો?”

“એને મારી ન નાખું તો શું છવતો રાખ? એ ત્યાં રહે કે અહીં આવે ને મને તે વાત કરે તો પણ મારી જડ લીખડી બનવ. સૌને વાત ન કરવી એમ ડાહ્યા માણસો કહે ॥ તે કાંઈ ખેડું છે?”

ગોદાવરીએ વાતની અધિકારીશી થવા આધા-તને સમાધી દીધી.

પાનને આગળ ચક્રાવ્યું: “પછી તો ॥ મહિના-માં તે રાખ આવીને પરણી ગયો એ તું અજો છે.”

“એને દીક્રો નહિ થાય તો?”

“હું ક્યાં કહું છું ચરો. નહિ થાય તો પચાવના જાય છે, એમ એનોય વંસ જશે. મારે પરણવના સારે કામ હતું તે ચઈ મયું. અને આ ભડું શા મારે કહું અથર છે?”—એણતાં બેસેતાં તેનો સાદ બદલાઈ ગયો—“ખખર છે?—લોડાસીનાં હિ મૂર્ખ પ્રકટિત મહિમા રૂપ પાવચરાર; શત્રુઓનાં મામાં ઉપર લાદ મારીને લીધો રહેનાર! એ શુભેતું નિકંદન ન કાઢી નાખું તો હું શોનાં હતો?”

“આપણા કુળમાં આવતી એક કન્યા એ આરેથી લઇ મથે તો આપણે એની બે લીધી છે. ને અહીં બે સંભળા. આ તો તને પરણ્યો છું અને આપણી નાતમાં ખીજ નથી થતી. નહિતર એનો પેટો પડિય છે ને?—એની વેર આપેથી પેલી કોણ? શું નામ એતું?—પેલી હરિવક્ષી. એતું સમપણ તોડાવાને હું પરણી લઉં. અત્યારે રાખમાં માડું એટલું ચારે છે. એનો બાપ, જાર નથી કે મને ના કહી શકે! પણ એ તો મયું.” આટલીવારે એને જ્ઞાન આવ્યું કે પોતા પર ખીજ આવે એ વિચારથી ગોદાવરી કમ અને કોથથી સાચું જોઇ રહી હતી. પણ તેણે એ જ ધનમાં ચક્રાવ્યું, “તને એટલામાં માડું લાગે મયું? જૈનાંની બલ! ગોટી વાતો ચાલવી હોય તેમાં એજની નાખી નાખી વાતો વચમાં લાગ્યા વિના રહે નહિ. ચાલ જાકે અહીં. નકામો વિચાર ન કરતી,

અત્યારે ક્યાં કર્યું થવા બેઠું છે ? સાથ સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો. સંધ્યાપૂજની તૈયારી કર. હું નાહી લઉં છું.”

ગોદાવરી યાત્રાએલી, કૂંગરાએલી, હરિલી, અકળાએલી કામે વળગી.

સમય ચાલતો જતો હતો. પડાનને પોતે રાગના નામની પ્રસારિત લખી, તેમાં અંતર્લોપિકાથી પોતાનું નામ ગોઠવ્યું. અને પોતાના શત્રુ કુટુંબ મધુસૂદનના ઘરની સામે જ કીર્તિસ્તંભનો પાયો નખાવ્યો. તેણે જ સારો પથ્થર મંગાવ્યો—તેણે જ તેમાં પોતે કરેલા મોટા કોતરાવ્યા અને તેણે જ તેના પૂજન-વિધિનું સુહર્ત નક્કી કરી આખી રાગને તેના ખજાર આપ્યા. અને પૂજનના દિવસ પહેલાં તે પડાનની એક ખીણ ઘણી મોટી છત ચર્ચ ગઈ. હરિલક્ષ્મી મધુસૂદનના ભાઈ ઘેરે આપેલી તે ગુચરી ગયો અને કન્યા પાછી વળા. ખીણ બાજુ ગોદાવરી માંદો પડી. અને અંતે મરી ગઈ. દરબારમાં ખટપટ કરી, કન્યાના બાપને સામ, દામ, બેઠ, ફંડથી વશ કરી પોતે એ કન્યા પરણ્યો અને કીર્તિસ્તંભના પૂજનને દિવસે મધુસૂદનના ઘરની સામે તેના ભાઈની પાછી વળેલી કન્યાને પત્ની તરીકે સાથે લઈ તેણે પૂજનવિધિ કરાવી.

આટલો બધો વિજય થયો પણ તેનો તેને હર્ષ થયો નહિ. ગોદાવરી માંદો હતો ત્યારે તે એક વાર તેની ખજાર કાઢવા તેની પાસે બેસી એની નાક જોતો હતો ત્યારે જાણ જાણે ક્યાંથી ગોદાવરીએ આપ્યા ભવને અનુભવ બેગો કરી એક જ વાક્ય કહેલું:

“પેલા ઘોડાને માર્ગો, એકાને માર્ગો, એમ હરિ-લક્ષ્મીને પરણવા અને મારવી નહિ પડે. હું મારી મેળ જ જાઉં છું.”

ફુનિયામાં કળાઈ જવા જેવો ખીજો પરજીથ નથી. એ વાક્ય તેના મનમાંથી ખસતું નહોતું. એને તેના ભય લાગ્યા જ કરતો હતો.

પાંચેક વરસ પછી ગામનો રાગ નિર્વંશ મરી ગયો. તેના દૂરનો પિત્રાઇ ગાદીએ બેઠો. જેમ એક જ સીમાડા ઉપરના રાગ્યો સ્વાભાવિક શત્રુઓ હોય છે

તેમ જ એક જ સમયસીમા ઉપરના રાગ્યો પણ સ્વાભાવિક શત્રુઓ જ હોય છે. પાછળના રાગને આગલા રાગનું કરેલું બધું લોપવામાં કંઈક ગૂઢ મગ્ય પડે છે. તેણે પડાનન પુરોહિતનો દરબારમાંથી પચ કાઢ્યો અને તેના સામા પક્ષના મધુસૂદનને દરબારી પુરોહિત નીમ્યો. અને મધુસૂદનને ગદ્યા રાગની નિંદા સાથે પડાનની નિંદા બેળવીને પડાનના કીર્તિસ્તંભની સામે જ પોતાના ઘર આગળ પડાનની અપકીર્તિનો સ્તંભ કરવાની પરવાનગી મેળવતાં વાર ન લાગી.

અંતર્લોપિકા કે એવી કોઈ સુકિતમાં ન પડતાં એણે તો પડાનની સીધી જ નિંદા લખાવી અને એ જ કડિયા પાસે એ જ પથ્થર મગાવી, એ જ સલાહ પાસે તે કોતરાવી.

પડાન કોધથી સમસમી ગયો પણ શું કરે ? અધૂરામાં પૂરું, તેની નવી પત્ની હરિલક્ષ્મી બારે કોધી અને કંઈક હતી. તેણે પડાનની પડની કલાખૂં તેને ભાંડવામાં મણા રાખી નહિ.

પુરોહિતે એ સ્તંભોનો માર્ગ છોડ્યો. પણ એથી તો અર્થાં બહારી વધી. અંતે બહારના પ્રકોપથી અને ઘરના અંતઃકોપથી તે લોકોને અને પથરાઓને હતા તેવા બોલતા મૂડી દૂર દૂર ખીજે ગામ ચાલ્યા ગયો.

પચાસેક વરસ વીતી ગયાં. એ બોલનારા અને સાંભળનારા મરી પરનાર્પા. અને કદી નહિ વંચાતા, માત્ર પક્ષીઓની હમારથી ચર્ચિત એ સ્તંભો જોવા રહ્યા. ત્યાં એક સવારે કોષ્ટ પરદેશી ચવન લશ્કર સાથે ગામઠો લૂંટતો, જેતરો ભેળાડતો, હાહાકાર વર્તીવતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આ ગામનો રાગ તેને આવતો સાંભળી નાસી ગયો હતો. એટલે ગામે તેની સામે કળો સામનો કર્યો નહિ, અને એને ત્યાંથી હણ દૂર જઈવું હતું એટલે એણે ગામમાં કશી મારફાડ કરી નહિ. તે માત્ર એક દરવાજેથી પેસી સામે દરવાજે નીકળી જવા ઈચ્છતો હતો. રસ્તામાં પેલા સામસામા સ્તંભો આવ્યા તે બોવા તે ઘડીભર બિન્દો રહ્યો. ત્યાં કોષ્ટ ઉપર બેઠા પક્ષીની ચરક તેના ઉપર પડી. તેણે બિચું બેંધ એક બાજુ માથું ને તે જ હણે એક કાળડો કાચલ ચર્ચ નીચે પડ્યો. તેણે આસપાસ

નેપુ તો કોઈનું એક લાંબું મોલિયું પડ્યું હતું. તેણે પોતાની ભાષામાં એ મોલિયું પેલા સ્તંભો પર આકું મુકાવી પેલા કાગડાને વચ્ચે ટાંગવાનો હુકમ કર્યો. તેના માથાસે કુહાડો લઇ ઉપર ચઢ્યા, ચોભ ચૂકવાને ને સ્તંભો પર ખાંચા કર્યા, ને તેના પર મોઢા ઝોકવી દીધો. આસપાસ પહોંચોને પાણી પાવાની પરબોનાં શીર્ષાં હતાં, તે તોડી, શીર્ષામાં કાગડાને બાધી તે મોઢા ઉપર વચ્ચેવચ્ચે ટાંગ્યો. અને પોતાના સૈનિકોને કંઈ કહી, તરવારવાળા હાથે એ કાગડા બતાવી, એક હાઈનાઈ કર્યો, તે તેના સૈનિકોએ ઝીલી લીધો. તેની લંખાતી મળનામાં આખું લશ્કર ત્યાંથી પસાર થઇ ગયું.

એના આશ્વા મયા પછી પણ લોકો ધરોમાં સંતાઈ રહેલાં એકાદ પ્રકર એમ ને એમ રલાં. પંછી ધીમે ધીમે દરવાજા બહાર જઈ જોઈ આખાં અને ધવન મયો ॥ એવી ખાતરી થતાં ધીમે ધીમે બીતાં બીતાં -તેમણે દૈનિક અનુભવ શરૂ કર્યો. એ નાસી મચેલો રાત્રી દરી ત્યાં આખો નહિ. અહીંથી પોતાની રાજધાની ફેરવી પોતાના એક બીજા વધારે સુરક્ષિત નગરમાં લઇ ગયો. આ પ્રમાણે દિવસો ઉપર દિવસો જતા મયાં પણ, ભમથી કે ન જળસ્યામતો જણેદ. "માખરે ન કદી થતું" એવી સલામતીની ફિલ-સુધીથી, કે ખન્નું હોય તે નિભાવી લેવાની જરૂરતાથી, કે ઉપેક્ષાથી કે મને તે કારણથી લોકો એ ન ખસેડ્યો એ મોઢા કે ન ખસેડ્યો એ કાગડો. ઊલટું એ અચ્છેદીન સ્તંભોનું નામ કાગડોના પાદો એ રિયતિનો શાશ્વત સ્વીકાર થયો.

જોતે દિવસે એ કાગડો એ શીકું એ મોઢા સર્વ ત્યાંથી ખસી નાશ પામી ગયાં. માત્ર આ કાગડોના ઊભા રહ્યા. અને પછી તો એ પણ ધીમે ધીમે મેંદોના અને કાગળના ઘસારાથી પડી ગયા. માત્ર એ સ્તંભોની જગ્યા કાગડોના નામથી પ્રસિદ્ધ રહી.

કેટલાક સૈના પછી હિંદમાં નવજનનો સંચાર થયો, આ પ્રાંતને માટે એક પુરાતત્ત્વ ખાતું સ્થપાયું. અને એક પ્રાચીન લેખોનો નિષ્ણાત ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે લોકોથી બને તેટલી માહિતી મેળવી બચેલા પથરા લેવા કર્યા. નામ સંબંધી તપાસ કરતાં બીધાએ તેને કાગડોના જ કલોઃ પડેલા પથરા તેણે ભેગા ગ્રહણ્યા. અનેક નારીક પુરાવાથી તેણે પરચરની ખાણની માહિતી મેળવી, અને બધા પથરા એક જ ખાણના, અને લેખો એક જ કાગળના એક જ લિપિના એક જ કદીમરના છે એમ સાબીત કર્યું. બધી પંક્તિઓ તૂટી મઈ હતી પણ એક શ્લોકની પહેલી પંક્તિઓ એકાગ્રવા રાખેલાં હતાં, તેના પ્રથમાક્ષરોમાં તેણે વાંચન શબ્દ વાંચ્યો. ઘોડાસત્રીનામદિમૂર્તિન.....દ પ્રજ્ઞાઃ એમ શોકવ્યું. અને બીજા એક પથરામાંથી માત્ર એટલું વાંચી શક્યો યો વર્દમવિનાવદાન વિરૂંધિતવજાનકઃ । મદંભના નામે મટિ જેણે વાંચન (છ મોઢાં) પહોંચ્યાં કર્યા છે એવો. એ નિષ્ણાત અત્યંત આશ્ચર્યમાં પડી ગયો । બન્ને જગ્યાએ વાંચનનું જ વર્ણન હતું, એમાં એને શંકા ન રહી. શું વાંચનની ઉપાસના અહીં પહેલાં થતી હતી કે વાંચન, કાર્તિકેવની ઉપાસના તો દિશિ-જ્યાં હતી. અહીં સુધી હોવાનો એક પણ પુરાવો ક્યાંઈ જ નથી. પણ મને તે હોય, પણ આ પ્રશ્ન રિત અને નિંદા બન્ને એક સાથે કેમ હોઈ શકે ! અને આનું નામ કાગડોના સાથી પડ્યું !

આ પ્રશ્નો દજી અલુકેશ જ પડ્યા રહ્યા છે. હજી વારંવાર પુરાતત્ત્વજાણિદો વાંચનનું પુરાહિતને અજ્ઞાપિ આપણે આત્મતા રહે છે. એ અજ્ઞાપિ પુરાહિતને પહેલે છે કે નહિ, અને પહેલેથી હોય તો તેના કેનો સ્વાદ આપે છે તે જાણવાને કશું સાધન નથી ।

‘અંકલ ટોમ્સ કેબિન’

કાકા કાલેલકર

વિચ્છિન્ન સાહિત્યમાં સ્થાન પામેલી આ એક અમરકથા છે. એ નવલકથાની લેખિકા-હૅરિયેટ બીચર સ્ટોએ બીજી હોર્ન ચોપરી લખ્યાનું હું ગણતો નથી. પણ આ એક જ વાર્તા લખી એણે પોતાની અસાધારણ સાહિત્યશક્તિનો પરિચય દુનિયાને કરાવ્યો છે.

જે ચોપરીએ સમાજ ઉપર અસાધારણ અસર પાડી છે અને જેને લીધે અસંખ્ય હૃદયો નાગ્રાત થયાં છે તેને સાહિત્યકૃતિ કહેવા કરતાં જીવતી વ્યક્તિ તરીકે ઓળખવાનું હું વધારે પસંદ કરું છું. પશ્ચિમમાં સુલાભીની પ્રયાતે નેસ્તાનાપૂક કરવામાં વિદ્યમર ફોર્સ, ગેરિસન અથવા એક્ષહેમ લિન્કન જેવાઓએ જેટલું કામ કર્યું છે તેટલું જ આ ચોપરીએ પણ કર્યું છે.

આ પ્રંથના અનુવાદ દુનિયાની બધી ભાષાઓમાં થયા હશે. મરાઠીમાં, ગંગાળીમાં અને હિન્દીમાં થયા છે જ. ગુજરાતીમાં બે છે. દુઃખની વાત એટલી જ કે ભાષાંતરિત સાહિત્ય હોષ એને ક્યાંય પાક્ય પુરતક તરીકે સ્થાન મળ્યું નથી. સાહિત્યક્ષેત્રમાં અનુવાદિત સાહિત્ય હંમેશા ગૌણ ગણાય છે, અને તે યોગ્ય છે. પણ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અમુક ચોપરી મૌલિક છે કે અનુવાદિત છે એનો વિવેક બહુ ભળવવાની જરૂર નથી. યુવાનોનાં મન ઉપર ભારે અસર કરી શકે એવી એક એક સાહિત્યકૃતિ કેળવણીના દિવસોમાં યુવકો અને યુવતીઓની નજર તમે આવ્યા વમર રહે નહિ એની ચિંતા કેળવણીકારોએ રાખવી જોઈએ.

સાહિત્યનું ક્ષેત્ર વિરાળ થતું જાય છે એટલા માટે સાહિત્યશક્તિ ધરાવનારા કેળવણીકારોએ પ્રખ્યાત સાહિત્યકૃતિના સારા સારા સંક્ષિપ્ત સારાંશ આપવાનું કામ આ જમાનામાં ઘણું કર્યું છે. અંકલ ટોમ્સ કેબિનનો સાર અંગ્રેજીમાં કોઈએ આપ્યો છે કે નહિ તે હું ગણતો નથી. ન હોય તો મને આશ્ચર્ય થશે.*

ભાષા શશિન ઓઝાએ ગુજરાતીમાં એ અમર કથાનો સાર આપજીને આપ્યો છે એ યુવાન વાચક વર્ગ ઉપર એમનો ઉપકાર જ છે. મૂળ ચોપરી મેં

વાંચી એને ઘણું વર્ષો થયાં. કથાની ઘણીખરી વસ્તુઓ તો હું ભૂલી ગયો છું. છતાં રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની “ઘરે બાહિરે” (Home & the world) નામે વાંચી ત્યારે એમાંના નિખિલનું પાત્રલેખન વાંચી મને ‘અંકલ ટોમ્સ કેબિન’માં આવેલા સેન્ટ કલેરનું સ્મરણ થયું. બંને સ્વભાવે સજ્જન, પરાપકારી અને છતાં કંઈકે દીલા એવા લાગ્યા.

બધારે સેન્ટ ટ્રાન્સિસ એક એસીસીનું જીવનચરિત્ર વાંચ્યું ત્યારે એની શિષ્યા સેન્ટ કલેરના જ અદ્ભુત જીવનકથના સ્મરણ સાથે ‘અંકલ ટોમ્સ કેબિન’ની નવલકથા વાદ આવી પણ મગજમાં જેવું પાત્રલેખન બરાબર ફરી ગયું છે તે મિસિસ સેન્ટ કલેર છે. એના સ્વભાવનું ચિત્ર બેવા પછી ‘અફગ્રેમ’ એ શબ્દ મેં પોતપોતા. અને એ વિષે એક લેખ પણ લખ્યો. અફગ્રેમી લોકો સ્વાર્થી હોય છે એમ નથી, પણ એમની આખી દુનિયા તેઓ પોતાની આસપાસ ફેરવે છે. પોતાની લાગણીને જ પ્રધાનપદ આપે છે પોતાનું જ દુઃખ રુએ છે. અને અખંડ પોતાની જ દયા ખાતા હોય છે. મિસિસ સ્ટોએ નાનકડી ધ્રુવાનું ચિત્ર પણ આપ્યાદ ચોતરું છે. તે નાનકડું ફૂલ વધાવે કરમાઈ ગયું પણ એની મુગ્ધ સાહિત્યમાં કાયમની રહી છે. એ ધ્રુવાની પાંચે નાનકડી ટોપ્સીનું ચિત્ર ખૂંટી લેખિકાએ કેળવણીકારે માટે બહુ જ મદદરતો મસાલો પૂરા પાડ્યો છે. ઓશીસિયાનું ચિત્ર પણ એવું જ આપ્યાદ છે. એ સુલાભો પ્રત્યે ન્યાયસુદ્ધિ બતાવી શકે છે પણ એમના પ્રત્યે સમજાવ કેળવી શકતી નથી. કાર્યકરણવાને વરેલા કેટલાક લોકો આરિષ્ટને હુદ્દિનો વિષય ગણે છે. એવા લોકો તેજસ્વિતા બતાવતા છતાં માનવતાનો પરિચય નથી કરાવી શકતા. એમની ભલામી ઉપર તમે વિશ્વાસ રાખી શકો પણ દેંદ્ર ના મેળની રોકો.

ખિરતી લોકો આગળ આદર્શજીવનનો એક ચોક્કસ ચિતાર હોય છે. અને એ આદર્શ જેટલો

* આ લખ્યા પછી બખર પટે છે કે અંગ્રેજીમાં કંઈ નહિ તો એક સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ તો છે જ.

એણે તો કાઈનું એક લાંબું મોઢિયું પડ્યું હતું. તેણે પોતાની બાણમાં એ મોઢિયું પેલા સ્તંભો પર આક્રમકની પેલા કામગીરી વચ્ચે ટાંગવાનો કુશળ કર્યો. તેના માથાસે કુહાડો ઘણ ઉપર ચડ્યા, મોઢા મૂકવાને ને સ્તંભો પર આગ ક્યાં, ને તેના પર મોઢા મોઢરી દીધા. આસપાસ પશ્ચિમને પાણી પાવાની પરબોનાં શીંગા હતાં, તે તોડી, શીંગામાં કામગીરી બાધી તે મોઢા ઉપર વચ્ચેવચ્ચે ટાંગે. અને પોતાના સૈનિકાને કંઈ કહી, તરવારવાળા હાથે એ કાગડો બતાવી, એક હાથનાં કર્યો, તે તેના સૈનિકાએ ઝીલી લીધા. તેની લખાવી ગળામાં આણું લસકર ત્યાંથી પસાર થઈ ગયું.

એના ચાંદા જ્યાં પછી પછી લોકો ધરમાં સંવાઈ રહેલાં એકાદ મહાર એમ ને એમ રહ્યાં. પછી ધીમે ધીમે દરવાજા બહાર જઈ એઈ આગમાં અને યવન થયો છે એવી ખાતરી થઈ ધીમે ધીમે ખીતાં ખીતાં નેમણે દૈનિક બપોરે સર કર્યો. એ નાસી ગયેલો રાજા ફરી ત્યાં આવ્યો નહિ. અહીંથી પોતાની રાજધાની ફેરવી પોતાના એક ખીજા વધારે સુરક્ષિત નગરમાં લઈ ગયો. આ પ્રમાણે દિવસો ઉપર દિવસો જતા થયાં પછી, બપોરે કે જ ગળાપાત્રો ગચ્છે. "ત્રેમરે ન કહી શકું" એવી સલામતીની ફિલ-સુધીથી, કે બન્યું હોય તે નિભાવી લેવાની જરૂરથી, કે ઉપેક્ષાથી કે મને તે કારણથી લોકો એ ન ખસેડયો એ મોઢા કે ન ખસેડયો એ કાગડો. ઊંચડું એ અર્થહીન સ્તંભોનું નામ કાગડો પાડી એ રિપતિનો શાશ્વત સ્વીકાર કર્યો.

જો દિવસે એ કાગડો એ શીકું એ મોઢા સર્વ ત્યાંથી ખસી નાશ પામી ગયાં. માત્ર આ કાગડો કાલ રહ્યા. અને પછી તો એ પછી ધીમે ધીમે લેશોના અને કાળના ધસારાથી પડી ગયા. માત્ર એ સ્તંભોની જગ્યા કાગડોના નામથી પ્રસિદ્ધ રહી.

કેટલાક સૈના પછી દિલ્હી નવજીવનનો સંભાર થયો, આ પ્રાંતને માટે એક પુરાતત્ત્વ ખાતું રથપણ અને એક પ્રાચીન લેખોનો નિષ્ક્રાંત ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે લોકોથી બને તેટલી માહિતી મેળવી બચેલા પથરા એના કર્યા. નામ સબધી તથા કર્તા બંધાએ તેને કાગડોના જ કહ્યો, પડેલા પથરા તેણે ભેગા મોકલ્યા. અનેક બારીક પુરાવાથી તેણે પથરાની ખાતરી માહિતી મેળવી, અને બધા પથરા એક જ ખાતરીના, અને લેખો એક જ કાળના એક જ લિખિત એક જ કારીગરના છે એમ સાબીત કર્યું. ધણી પકિતો તૂટી ચઈ હતી પણ એક પેઢીની પહેલી પકિતોએ એકાગરતા રાખેલવળી હતી, તેના પ્રથમકારોમાં તેણે ધ્યાનનું સખ વાચ્યો. ચોડસલીખાદિમૂર્તિ... વગવા એમ મોઢાંબુ અને બીજા એક પથરામાંથી માત્ર એટલું વાંચી સમજે થો વર્દમતિવાદાય વિરૂંભિતવગમનઃ । મહાભારત નામે મરે જેણે ધ્યાનનું (જ મોઢાં) પહેળાં કર્યા છે એવો. એ નિષ્ક્રાંત અત્યંત આશ્ચર્ય પડી ગયો । બન્ને જગ્યાએ ધ્યાનનું જ વર્ણન હતું, એના એને શંકા ન રહી. શું ધ્યાનનું ઉપાસના બહોં પહેલા અતી દશે ધ્યાનનું, કાર્તિકની ઉપાસના તો દક્ષિણમાં હતી. અહીં સુધી હોવાનો એક પછી પુરાવો ક્યાંઈ જ નથી. પણ જમે તે હોય, પણ આ પ્રકરિત અને નિંદા બન્ને એક સાથે કેમ હોઈ શકે ! અને આનું નામ કાગડોના સાથી પડ્યું ?

આ પ્રસંગે હજી અણુકેટલા જ પડ્યા રહ્યા છે. હજી વારંવાર પુરાતત્ત્વશોધો ધ્યાનનું પુરોહિતને અજલિ આપવા આત્તા રહે છે. એ અજલિ પુરોહિતને પહેલે છે કે નહિ, અને પહેલતી હોય તો તેના કેને સ્વાદ આવે છે તે બચવાને થઈ સાબન નથી ।

‘અંકલ ટોમ્સ કેવિન’

કાકા કાલેલકર

વિશ્વ સાહિત્યમાં સ્થાન પામેલી આ એક અમરકથા છે. એ નવલકથાની લેખિકા-હેરિયેટ થીયર સ્ટોએ ખીણ કાઢી ચોપડી લખ્યાનું હું બાણતો નથી. પણ આ એક જ વાર્તા લખી એણે પોતાની આસાધારણ સાહિત્યસંક્રિતને પરિચય દુનિયાને કરાવ્યો છે.

જે ચોપડીએ સમાજ ઉપર આસાધારણ અસર પાડી છે અને જેને લીધે અસંખ્ય હૃદયો જાગ્રત થયાં છે તેને સાહિત્યકૃતિ કહેવા કરતાં જીવંતી વ્યક્તિ તરીકે યોગ્યતાનું હું વધારે પસંદ કરું છું. પશ્ચિમમાં શુદ્ધાત્મી પ્રથાને નેરતાનાજી કરવામાં વિલ્મર ફોર્સ, ગેરિસન અથવા એબ્રહેમ લિન્કન જેવાઓએ જેટલું કામ કર્યું છે તેટલું જ આ ચોપડીએ પણ કર્યું છે.

આ પ્રથાના અનુવાદ દુનિયાની બધી ભાષાઓમાં થયા હશે, ગરાડીમાં, બંગાળીમાં અને હિન્દીમાં થયા છે જ. શુભરાતીમાં બે છે. દુઃખની વાત એટલી જ કે ભાષાંતરિત સાહિત્ય હોષ એને ક્યાંય પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે સ્થાન મળ્યું નથી. સાહિત્યક્ષેત્રમાં અનુવાદિત સાહિત્ય હંમેશા ગૌણ ગણાય છે, અને તે યોગ્ય છે. પણ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અમુક ચોપડી મૌલિક છે કે અનુવાદિત છે એનો વિવેક ખડું જાળવવાની જરૂર નથી. યુવાનોનાં મન ઉપર ભારે અસર કરી શકે એવી એકે એક સાહિત્યકૃતિ કેળવણીના દિવસોમાં યુવકો અને યુવતીઓની નજર તળે આવ્યા વગર રહે નહિ એની ચિંતા કેળવણીકારોએ રાખવી જોઈએ.

સાહિત્યનું ક્ષેત્ર વિદ્યાળ ચતું બાય છે એટલા માટે સાહિત્યશક્તિ ધરાવનારા કેળવણીકારોએ પ્રખ્યાત સાહિત્યકૃતિના સારા સારા સંક્ષિપ્ત સારાંશ આપવાનું કામ આ જમાનામાં લખ્યું કર્યું છે. અંકલ ટોમ્સ કેવિનનો સાર અંગ્રેજીમાં કાઢ્યો આપ્યો છે કે નહિ તે હું બાણતો નથી. ન હોય તો મને આશ્ચર્ય થશે.

ભાષા શક્તિ યોગ્ય એ શુભરાતીમાં એ અમર કથાનો સાર આપણને આપ્યો છે એ યુવાન વાચક વર્ગ ઉપર એમનો ઉપકાર જ છે. મૂળ ચોપડી જે

વાંચી એને ધણું વર્ગો થયાં. કથાની લણીખરી વસ્તુઓ તો હું બૂલી ગયો છું. છતાં સ્વીન્નતાય ઠાકરની “ઘરે બાહિરે” (Home & the world) ન્યારે વાંચી ત્યારે એમાંના નિખિત્રનું પાત્રલેખન વાંચી મને ‘અંકલ ટોમ્સ કેવિન’માં આવેલા સેન્ટ કલેરનું સ્મરણ થયું. બંને સ્વભાવે સજ્જન, પરાંપકારી અને છતાં કંઈકે ટીલા એવા લાગ્યા.

ન્યારે સેન્ટ ટ્રાન્સિસ આફ એસીસીનું જીવનચરિત્ર વાંચ્યું ત્યારે એની શિખા સેન્ટ કલેરના જ અદ્ભુત જીવનક્રમના સ્મરણ સાથે ‘અંકલ ટોમ્સ કેવિન’ની નવલકથા વાદ આવી પણ મગજમાં જેનું પાત્રલેખન બરાબર ઠંસી ગયું છે તે મિસિસ સેન્ટ કલેર છે. એના સ્વભાવનું ચિત્ર બોધા પછી ‘અલ્ટ્રેમ’ એ રાખ્ડ મેં ચોત્તપો. અને એ વિષે એક લેખ પણ લખ્યો. અલ્ટ્રેમી લોકો સ્વાર્થી હોય છે એમ નથી, પણ એમની આખી દુનિયા તેઓ પોતાની આસપાસ ફેરવે છે. પોતાની લાગણીને જ પ્રધાનપદ આપે છે પોતાનું જ દુઃખ ડુએ છે. અને અખંડ પોતાની જ દયા ખાતા હોય છે. મિસિસ સ્ટોએ નાનકડી ધવાનું ચિત્ર પણ આખાદ ચીતર્યું છે. તે નાનકડું ફૂલ અકાળે કરમીઈ ગયું પણ એની મુગ્ધ સાહિત્યમાં કાપમતી રહી છે. એ ઈવાની પડખે નાનકડી ટોપ્સીનું ચિત્ર ખૂંટી કરી લેખિકાએ કેળવણીકારો માટે ખડું જ મહત્વનો મસાલો પૂરો પાડ્યો છે. ઓશીલિયાનું ચિત્ર પણ એનું જ આખાદ છે. એ શુદ્ધાત્મો પ્રત્યે ન્યાયસુદ્ધિ બતાવી શકે છે પણ એમના પ્રત્યે સમભાવ કેળવી શકતી નથી. કાર્યકુશળતાને વરેલા કેટલાક લોકો આરિગ્યને યુદ્ધિનો વિષય ગણે છે. એવા લોકો વેગરિયતા બતાવતા છતાં માનવતાનો પરિચય નથી કરાવી શકતા. એમની લાલાષ ઉપર તમે વિશ્વાસ રાખી શકો પણ હૃદયના મેળવી શકો.

ખ્રિસ્તી લોકો આગળ આદર્શજીવનનો એક ચોક્કસ ચિતાર હોય છે. અને એ આદર્શ જેટલા

* આ લખ્યા પછી ખબર પડે છે કે અંગ્રેજીમાં કાંઈ નહિ તો એક સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ તો છે જ.

૬૬ : ઊર્મિ અને નવરચના : જાન્યુઆરી : ૧૯૪૭

ઉચ્ચ છે તેટલો જ વ્યવહારમાં આચુવાલાયક પણ હોય ■ એમ તેઓ સિદ્ધ કરતા મુઠે છે મિસિસ સ્ટોનો આદર્શ ધર્મપરાયણ સહનવીર તે સુનામ વાકલ ટોમ છે એનું ઉચ્ચગતિ ગાર્ડિન, એની ગમતા સહનશીલતા અને એનો કટુણુ અત, બધાં જ આપણા હૃદય ઉપર કાયમી અસર કરે છે

મિસિસ સ્ટોનો 'અકન ટોમ્સ કૅલિન' એ નવનકયા શુધાગીની પ્રથા સામે ખાલુસખતતા પ્રુવ્થ પ્રકોપ જામત કરવા મટે લખી કાઢી પણ એ ચોપડીમાં એણે જાતજાતના માનવીઓના એવા તો સુદર સુદર નમૂનાઓ વણ્યાં છે કે માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસીને એમાંથી ઘણું મળે એમ છે

એક વિચાર મનમાં આવ્યા વગર રહેતો નથી સન ૧૮૫૨ના સમયમાં લખેલી આ નવલકથાનો પડખે રાખી શકાય એવી ટાઇ નવલકથા બધાપણા દેશમાં કાઢીએ લખી હશે ખરી ? બર્કમસ્ટ્ર, ગોલ્ડસ્મિથ, હર્નિસરાયણ આદિ એ બધા લેખકો ત્યારપછીના જમાનાના જણાય ૧૮૫૭ની સાલના પહેલાના જમાનાના આપણા સાહિત્યકો કેવા હશે, એમણે શું લખ્યું

હશે એવી જિજ્ઞાસા મનમાં ઊઠતા એ નૂત કરવાના સાધનો આપણા પાસે નથી

મારી ખાતરી છે કે ભાઈ શશિન યોગ્યએ આપેનો આ સંક્ષિપ્ત અનુવાદ વાંચ્યા પછી દરેક વાચકને આખી ચોપડીનો સળમ મુશ્કરાતી અનુવાદ વાંચવાનું મન ચલાવું જ અને કેટલાકને તો મૂળ અંગ્રેજીમાં જ આ અમેરિકન અમરકથા વાંચ્યા વગર સતોષ થાનો નથી ભાઈ શશિન યોગ્યએ આ એક સુદર સાહિત્યકૃતિનો રસાદ ચખાડવાનું કામ મ્યું છે, તે માટે તે અવશ્ય ધન્યવાદને પાત્ર ■

આપણે હા જાણીએવું અને સમાજસેવકો માટે આજકાલ જે અવધાસકર્મ તૈયાર કરવામાં આવે છે તેમાં શુકર જે લોહિત્વનના આત્મચરિત્રની જે મિસિસ સ્ટોની આ નવલકથા પણ દાખલ કરવી જોઈએ અને દરેક સમાજસેવકે તે વાંચવી જોઈએ

વર્ષ ૧-૧૨-૪૬

* હુક સમયમાં પ્રગટ થતા શી શશિન યોગ્ય અનુવાદિત પુસ્તકનો પ્રેરણક

૨વી કશિકા

‘ ધણિયે દિવસોથી લખતો આજુ છું જીવનના વિવિધ પ્રસંગો અને વિધવિધ પરિસ્થિતિમાં લખ્યું ■ લખવાનું રાજ ક્યું હતું કલ્પીકમને ન્યારે હું મને ચોતાને મે નહોતો જાણજોતો, અને એથીજ મારા લખાણમાં એમ બહોળા છે તેમ નાખી દેવા નેયુમે વળુ હશે પણ એ નાખી દેવા નેવાને બાદ કરતા ને રોષ રહેશે તેમાં શું માનુ છું કે સહને એક વાત તો સ્પષ્ટ દેખાશેજ કે વિશ્વને શે ચાહતું જા મહંમને હું પ્રણયો છું, મુનિમી મે કમના કરી છે, અને તે એ મુનિમી ને ધરતુરુધ પરમાત્મા ખાસે આત્મનિવેદન છે તે

અને એ સત્ત્વ માન્ય છે એ માનવ-સત્ત્વને એ મહામાનવમાં, ને માનવીના-માનવીમાત્રના દહમત્ત મિરત્ત વચો રહી છે (જ્ઞાના હૃદયે સમિષ્ટ)

—દાઓર

માર્ગે મળેલાં

કાકેરભાઈ ભાણભાઈ નાયક

મુંબઈના ગૂજરાત સંશોધન મંડળે ગૂજરાત-
કેશિયાવાડ-કચ્છનો મનુષ્યમાન 'સરવે' કરવાનું
કામ અમને ગયા એપ્રિલમાં સોંપ્યું હતું. અમારા
નેતા લખનૌ યુનિવર્સિટીવાળા ડૉ. મજુમદાર હતા.
આ "સરવે"માં અમારે ગૂજરાતની જુદી જુદી
પ્રજાઓ વચ્ચે ફેરફાર જાતિસામુદાયિક સામ્ય (=Racial
affinity) છે તે જોવાનું હતું. આને માટે
અમે શરીરના જુદાજુદા ભાગોનાં ખાસ કરીને
માથાનાં અને નાકનાં-માપ લેતા હતા; તથા મખા-
યેલા દરેક માણસના લોહીની વર્ગણી (=Blood-
grouping) કરતા હતા. દિવસ-ભર કામ; લોકોને
આ વિષય વિષે, એની અગત્ય વિષે સમજાવું પાડ-
વાની (નહીં તો લોહી કાઢી લેવા દે?), દરેક
જણનાં પારતેર માપ લેવાનાં અને લખવાનાં સુઝામે
જઈ લોહીની વર્ગણી કરવાની : કેડ તો ફાટવા આવે,
થાક તો કહે માઈ કામ. આમાંથી આરામ મેળ-
વવાના જ પ્રાથમિક હેતુથી તથા કંઈક આનંદ મળે
અને કંઈક લોકજીવનની ઝાંખી થાય એ ઉદ્દેશથી
ત્યાં જતા ત્યાં મળે એટલાં લોકગીતો મેળવવા
પ્રયત્ન કરતો. આમાંથી કેટલાક સાંભળેલાં, કેટલાક
ગવડાવેલાં અને બેસણું મિત્રો પાસેથી મળેલાં.

રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં (કે દોડતાં દોડતાં ?)
મેળવેલાં આ ગીતોમાંથી વાંચનારને રસિક ચઈ પડે
પડે એ હેતુથી થોડાં અહીં આપું. દક્ષિણ ગૂજરાતના
ખીલીમેરાથી શરૂ કરી કચ્છના બચાઉ સુધી આપણે
જઈશું અને ગીતો સાંભળીશું.

*

આ બે ગીતો " નાચકા " લોકો માપ છે.
ગૂજરાતની આદિવાસી પ્રજાઓમાંની એ એક છે. એ
એ બંને ખીલીમેરા-રેલ્વે-રેલ્વે-લાઉસના ચોક્કસ
પાસે ગવડાવેલ :

૧

મારો વીરાણ આવવો ખડકી
મારી ફૂંચણી બેસો ભડકી

ચીલીચીલી હુલર વાગેરે
પેલો મોટો મોસાળિયો આવેરે
મારી બેની આવી રે
ચીલીચીલી હુલરી વાગે રે
જાચી ચડી નીચી ઉતરી
હું તો જોઈ મામાની વાટ રે
જાચી ચડી નીચી ઉતરી.
હું તો જોઈ મામીની વાટ રે.
(બેનીની, બેનીની વાટ જોવાય છે.)
જાચી ચડી નીચી ઉતરી
મારો બેનીની ક્યારે આવશે !

૨

લાલજી ધોળો ધોડો રે કુલડે શણગાઈ
લાલજી ધોળો ધોડો રે જોધે તો ખોલાવું
મોડીમેની.

આ હાલરકું ખીલીમેરામાં કામ પર જતાં માડી
ચોલાવીને સાંભળેશું :

૩

ભાઈ, તને કાણુ બેસાડ્યો પાટલે
આજનો દિન-રામજી રે
ભાઈ, તને બેને બેસાડ્યો પાટ રે
ભાઈ, તને માગી બેસાડે પાટ રે
ભાઈ, તું તો સવાજ સારી લાગ્યો
ગળવે કાઢી બેઠો
આજનો દિન-રામજી રે

તીચેતો પવાડો ખીલીમેરા બંદરે લાકડાં ભર-
નારાઓ ગાતા હતા :

૪

લખાલા ખાવલા હેઈસાં
ખારવીઆ કાજુ હેઈસાં
જુવાન બોડી હેઈસાં
લાગો રે લાકડાં હેઈસાં
વાટેડી તોડી હેઈસાં
કારવીઆ કાજુ હેઈસાં

વાદો કુંચરે હેઠસાં
સાથ ભે સોરી હેઠસાં
દાધા રીચુ હેઠસાં
ડોનો કુંચરે હેઠસાં
લાગો રે જુવાન હેઠસાં

આ પવાડનાં બધા રાખડોના અર્થ કાઢ કરી
આપશે ?

નવસારી તરફના દૂબળાઓ માથ છે એ લાભ-
ગીતોમાંનું આ એક છે :

૫

આદતીઓ રે નદીમાંનાં નીર,
તારો રે ક્યારે ઉચશે ?
આદતીઓ રે, પાસથી રાતનાં ઊંચશે,
મોતી રે સદમો ઝૂંધશે.
બાણીવોલ રે, તમારા તો નાથ રે
ક્યારે રે આ વશે ?
ગયા છે રે સપાચોની સાથ,
સપાચીનીરી લાખે આવશે.
લાવશે રે મોઢીઆનાં કૂલ
બાણીવોલ ગજરા ગૂંધશે.

ઉપલા ગીતમાં બાણીવોલ (=બાણી વહુ)ને
ખસે ગમે તે નામ લે છે. કૂલોનાં વળી પલ્લુ છબે
આવ્યા ઉપર.

દક્ષિણ ગૂજરાતના કોળીઓ ઘેરીઆ રમે છે
ત્યારે નીચેનું ગીત માથ છે. 'ઓતાવર્ગ' તરફથી આની
પછી બ માંગ રહે છે. 'આલજવન'ના (? કોણ
જાણે !) એકાદ અંકમાં આ ગીતનો થોડો ભાગ
જેવાનું માલ છે :

૬

પારણું ધડી લાવ રે લાલ
પાનણુ રે ધમ ધુધરીઠિં
પારણું છે મારા દેખું રે
ધમ ધુધરીઠિં
ભગીઓ માગે ભાગ રે લાલ
પારણું રે ધમ ધુધરીઠિં
લાવવો તો મેલ પેલા ચોકમાં રે
ધમ ધુધરીઠિં

ન્યાય કરો દિવાલ રે લાલ
પારણું રે ધમ ધુધરીઠિં
ભાઇ સુચારી વીનલું રે
ધમ ધુધરીઠિં
પારણું ધડી લાવ રે લાલ
પારણું રે ધમ ધુધરીઠિં
રમશે સધળા દેવ રે લાલ
પારણું રે ધમ ધુધરીઠિં
ભાઇ ચિતારી વિનલું રે
ધમ ધુધરીઠિં
પારણું ચીતરી લાવ રે લાલ
પારણું રે ધમ - ધુધરીઠિં.

ઉલ્કો લીટીઓ ફરીફરી જોલાલ છે.

•

હવે પ્રવેશો રાજપીણજી રાજના રાસતી ભાગમાં.
અહીંના જે બીજો વધુ મેંસૂત (?) પ્રમાણ સંભવ-
માં આવ્યા છે તેમની વનવાસી સંસ્કૃતિની ધણીખરી
પહેલો પસાર્થ ગઈ છે. એ લોકો હોળને ખૂબ
ખાનદહી જીવે છે; અને નાચતાં હાલીઆનું ઉતર-
પ્રત્યુત્તર ગીત માથ છે. કૃષિ ગ્રામમાં આ ગીત
સાંભળ્યું

૭

મા ફકરની રાખના, એ પિતેખી
ફકર ખાખતમાં છંદગી આપી દેહી' એા ફૂંખી
તો અરજી એાપ તો અરજી કરજો
સરકારી તેડો આસો એા પિતેખી
કાગરનાં નામ જોણું તારું એા ફૂંખી
હજુરએ નામ જોણું, એા હાકરી.
તો ખાખત છંદગી આપી દેહી, એા હાકરી.
એ ખાખત તું કર ની' એા પોમરી.
ખાધું પીધું ને જોજ મારી એા હાકરી.
પેલી કડી જાહે એા સીટી તો કાગરી વાથી.
પુલેવર ક્યલી વાલી, લીલી તો બંગડીવાલી
પાસો પીરી ખાલ, પોમરી, પશેતી ટાંગો.

આ ગીતનો અર્થ તે સમજાય એવો છે.
પિતેખી એ પ્રિયતામાને માટે વપરાતો થોડો રાજ
છે. એનું યુગ શોધી કાઢવા લાપાલાઓએને નિમ :

ત્રણ છે. કાગરીવાળી એટલે ધાધરીવાળી અને પાલવું એટલે જોવું.

નીચેનું ગીત ઘેરીઆઓનું છે. એ રાજપીપળા તરફનું છે. એને અને છઠ્ઠા ગીતને સરખાવવા જોવું છે :

આવી મેવાસી ઘેર રે
દીલડી ઝમકારી
આવી મેવાસી ઘેર રે
દીલડી ઝમકારી
ઠાઠાર ગીથો છે રાજમે
દીલડી ઝમકારી
ઠાઠાર શું શું આવી છૂટશે
દીલડી ઝમકારી
આવી મેવાસી ઘેર રે.

એક મિત્ર, લાલ હાથેદરાય પંડ્યાએ (એ માટે એમનો ઋણી છું.) આપેલાં નર્મદા તીરનાં લાલોદ આદિ હુરિશ્રી ગામનાં ગીતામાંથી આ બે આપીએ :

સોળ બેડાંની, સોળ ગાગેરો
ધુમતાં ગાગેર નંદાઈ રે, ઓ મેવાસી
માંરી સાસુ તો એમ કરી કે'છે.
મહુ તમે ધરની માયા મેલો રે, ઓ મેવાસી.
ધરની માયા તો કેમ કરી મેલીએ ?
નાનપણનાં પરણાઓ, ઓ મેવાસી.
નાની તે નણુદી એમ કરી કે' છે.
લાલી તમે પિયેર હેડો રે, ઓ મેવાસી.
પિયેર તે નણુદી, કેમ કરી હેડિએ ?
છાકરાં થાંધાં ઠાંધાં રે, ઓ મેવાસી.
ગોરાં લાલીજ એમ કરી કે' છે.
ફેરાણી, ડા'પણુ મેલો રે, ઓ મેવાસી.
સાચી તે વાતમાં ડા'પણુ શું જીધું ?
તમાડું લૂંટી તે શું લીધું રે, ઓ મેવાસી.
મારા સસરાજ એમ કરી કે' છે.
દીકરા-વહુ મારાં ડાંધાં રે,
પિયેર પનોતાં ને મારે અક્કરાં
પિયેરીએ જાવને ચાલ્યાં રે, ઓ મેવાસી.

પિયેરીએ કેમ કરી ચાલ્યાં તે જાણે ?
-મેલી પિયુડને ઠાંધાં રે, ઓ મેવાસી.
જાણે પનોતીના પિયુડ દીકરા
ધર કેરો મારાં ઠાંધાં રે, ઓ મેવાસી.
સવમાની દીકરા ફેદીને ઉડ્યા,
આપાનાં તે ધરને છોડ્યાં રે, ઓ મેવાસી.

૧૦
ડેરી પાછળ જીરું જીરું, ધન રે ધનેરિયું.
તે જીરું તો ગાપને માંડયું, ધન રે ધનેરિયું.
ગાયે મને દૂધ આપ્યું, ધન રે ધનેરિયું.
તે દૂધ મેં મોરને પાપ્યું, ધન રે ધનેરિયું.
મોરે મને પીંછું આપ્યું, ધન રે ધનેરિયું.
પીંછા વતી પૂંજો વાળ્યો, ધન રે ધનેરિયું.
પૂંજો વાળતાં સોય જડી, ધન રે ધનેરિયું.
સોય લઇને કાચળો સાંધ્યો, ધન રે ધનેરિયું.
કાચળામાં તો બંધજી ધાંધ્યાં, ધન રે ધનેરિયું.
બંધજી વેચીને ચૂડા પહેયાં, ધન રે ધનેરિયું.
ચૂડા પહેરીને ફળવા બેઠી, ધન રે ધનેરિયું.
ચૂડા ખખડે ને ડાસો બળડે, ધન રે ધનેરિયું.

કચ્છના રેતીદળાયા પણુ રંમગડિત માંડવીના વાઘેરો અને ભેડલાઓનાં માપ ભેતા હતાં. તે વખતે કેટલાક ભેડલાઓને એઓ વહાણમાં કેવાંક ગીતો ગાય છે એ પૂછ્યું, એક જણે બે ચાર ગીતો આપ્યાં હતાં.

આ એક પવાડો છે :

૧૧
હે કિનાલ
ઓ મેલાં કિનાલ
યા અલા કિનાલ
અજવાણીઆ કિનાલ
હે કિનાલ.

નીચેનું ગીત " કાશી " છે, એમાં સિંધીની ખૂબ જ અસર છે—સિંધી જ છે. આપણી સમુદ્રજીવી ઝાળાઓનો અભ્યાસ કરાવે. થશે ?

૧૨

હિમર મીર મુકે માઠુ વાદ પવન
થરછ કમી થર હીર મુકે માઠુ વાદ પવન
સરતીહિં મલી રંગે આક
તમે બેનોર મથે કુંભે બોલ્યા અસખા
તેન તાણમેલુઃ ખાયાં મુકે, માઠુ વાદ પવન
ધન ખાને તોછ કેનું ચાવા આ
હીન ખાઉં તોજુ ન ખાજુ મં
તોન કેન રેસમ હીર મુકે માઠુ વાદ પવન
રસાસે મથે હીન સાને ચવે
મુલક અખાણે નાસેર મથે
મુસ ખા રમરર મથે
રણે શોધ અખાણે નીર મુકે, માઠુ વાદ પવન.

કરવનું જમાઉ એટલે વાગ્ય (= વા અને ગઃ
પવન અને પાથર ?) ત્યાં કાઠીઓનાં માપ લીધા
પછી આ રાસડો સાંભળોઃ

૧૩

મૂઠો પેરતીતી રંગોલખા
મૂઠી રે પેરતીતી રંગોલખાં
મૂઠી પેરવાની અરુણ રંગોલખાં
કાઠી રે નાંખતીતી રંગોલખાં
કાઠી રે નાંખવાની અરુણ
વારમે રે પેરતીતી રંગોલખાં
વારમે રે પેરવાની અરુણ, રંગોલખાં.

નયી, દીકરી, વગેરે હમઅય પ્રાણું પહેરાવી
કાકા, નવાઈ જેવું તો એ છે કે એ ભેટનાં ગીત
ખેંછીને બદલે મૂઠરાતીમાં છે.

નીચેના બીજા રાસડો લેવાતો હતો ત્યાં કાઠી
કામ્બુસર બંધ કરેલા પાસે. એ કાઠી વાગનાર છે,
એને કાઠ વાગનાર પૂછે કરી અપરે કે ?

૧૪

લીમડો લીમો વાગડમાં
લીમડો લીમો વાગડમાં
લાગ લાગ માગે વાગડમાં
એનો લાગ માગે વાગડમાં

છેલ્લે ત્યારે અગારી " સર્વે " નાલીં મુંબ
આવી ત્યારે આ એક અનાવિલ ખાલણીમાં મનાઈ
કેટાણું મળ્યું. છેલ્લે ખ્યાન રાખતોઃ નવા કાઠો,
નવા પ્રાસો, નવા ઝંખાનાં !

૧૫

જનનમાં તો આખા મોટા, જાને જરી કાવો મોટા,
રાજવંશી જન કાવો જન
જનનમાં તો આપસી, જન જોડે વેવલુ કપસી,
રાજવંશી જન કાવો જન
જનનમાં તો આખા મુનશી, બેસવાને કાવો મુરશી,
રાજવંશી જન કાવો જન
પરિણામાં કાતલુ નથી, વેવલુનામાં કાપલુ નથી,
રાજવંશી જન કાવો જન
મૂઠા હપર ઝોખા તબકે, વેવલુને વેવલુ બપડે,
રાજવંશી જન કાવો જન
માંડવામાં તો કાઈત નથી, કાંઈકાઈને વાઈકે નથી,
રાજવંશી જન કાવો જન

મિલહોગ

હિંદુસ્તાનમાં આજે ૪૧૭ ક્ષયકાળી મિલો છે. તે કાલમાં ૧૨૫ નવી મિલો બોધવાની
થાઓ સમાન છે. એ ૧૨૫ નવી મિલોની વહેંચણી આ રીતે થયેલી છે—

મુંબઈ : ૨૫ (૩,૫૨,૦૦૦ રિપનડ), અદાલ : ૧૬ (૩,૨૫,૦૦૦ રિપનડ), બંગાલ :
૧૨ (૨,૬૨,૦૦૦ રિપનડ), મુલપ્રાંત : ૧૫ (૪,૩૭,૦૦૦ રિપનડ), પંજાબ : ૯
(૨,૧૩,૦૦૦ રિપનડ), બિહાર : ૬ (૧,૫૧,૦૦૦ રિપનડ), મધ્યપ્રાંત : ૪ (૧,૧૯,૦૦૦
રિપનડ), એસિસા : ૩ (૭૫,૦૦૦ રિપનડ), સિંધ : ૪ (૧,૦૦,૦૦૦ રિપનડ),
રશી ગામ્પી : ૩૨ (૭,૦૦,૦૦૦ રિપનડ).

અજિત ગદીનો અજિત સ્વામી

ધ્રુમકેતુ

સૌ દલની ગદી હજી અજિત હતી. એના ઉપર હલ્લો લઈ જવામાં એને ગૌરવ મળતું હતું. સિદ્ધરાજે એ વિચાર માંડી વાળ્યો. રાતે ને રાતે રા' ખેંગારને આંહીથી વર્દમાનપુર તરફ મોકલી દેવાનો નિર્ણય થયો. ગદીની દુર્ભેદ રચનાએતાં ગદી ચાર છ મહિના રમતરમતમાં કાઢી નાખે એ લીલીયાની વાત સાચી હતી. અને રા'ની વાતમાં જરાક પણ કાચું કપાય તો ફરીને ઉપાધિ ઊભી થાય. મુંઝવણ, ઉદ્વેગ, પરશુરામ, સંભળન સૌ રાતે મળ્યા. મહારાજ જ્યારે પોતે જ ખેંગાર વિષે કહેલા નિર્ણય કહી સંભળાવ્યો. 'મુંઝવણ મહેતા ! સાથે કેણુ જશે ? રા'ને લઈ જવો છે !'

સૌની હાજિ ઉદ્વેગ ઉપર પડી. સ્તંભતીર્થ એ પાછો ફરે છે એવી વાત તરત માનવામાં આવે. મીનકદેવીને પણ એ રુચ્યું. પણ જ્યુસિહદેવની ઈચ્છા જુદી હતી 'આપણે સત્વર જવું નોઈએ, મા !' તે બોલ્યો; 'ભાવું મહેતા ગમે તે પણ પાટ-જાતું નાક માલવાવાળાને કાપી લેવા દેશે !' હવે ત્યાં કોઈકે પહોંચવું નોઈએ. મુંઝવણ પેતાને જ જવું પડશે રા' સાથે !

કોઈ કોઈ બોલ્યું નહિ. જ્યુસિહદેવનું મન માપવા મુંઝવણ શાંત રહ્યો. પરશુરામને કોઈ કહેવાનું ન હતું. પણ રૂપરૂ રીતે ઉદ્વેગે એમાં મુંઝવણનો મૌરવલગ દોઢો. પેતાનું સ્થાન વધારે ચોક્કસ થતું તેણે બોલ્યું. 'મહારાજ ! રા' જનારો છે એટલે કોઈક જવાબદારે જવું તો પડશે. હજી એ હાથલાળી દે એવો છે ! મહારાજની આજ્ઞા હોય, તો હું તૈયાર છું. મારે સ્તંભતીર્થે જવાનું એટલે નીકળી પડવો છું એમ ગણાશે. ને શંકા નહિ થાય !'

'ઉઠા ! મા પોતે પાછાં ફરશે મુંઝવણ સાથે. અને મુંઝવણ મહેતા ! તમે રા'ની સોનરખને પણ સાથે ઉપાડો, એટલે એનો કમળે સાચૂત રહે. રાજમાતા હવે સોમનાથની જગ્યાએથી પાછા ફર્યા

એવો દેખાવ રસ્તે આજે રાખવો. મા ! તમારે જવું પડશે. તો કોઈને કોઈ જ વહેમ નહિ ભય. તમે જગ્યા કરી સોમનાથની—ને પાછા ફર્યા છે. મુંઝવણ તારા સિવાય કે મારા સિવાય રા'ને ન મોકલાય. ઉદ્વેગન બધ એમાં પણ શંકા પડે. અને રા' તો—હવે બાંધી રહે તો રા' બાંધ્યો રહે !'

ઉદ્વેગન જ્યુસિહદેવના નિર્ણય ઉપર વિચાર કરી રહ્યો. એમાં જન્મે વરણ હતી. મુંઝવણને ગૌરવ આપવાની વાત હતી, તેમજ એને દૂર કરવાની વાત પણ હતી. નિર્ણય તરત જ કરવાનો હતો.

મુંઝવણ તે જ રાતે રા' ખેંગાર સાથે ઊપડી ગયો. વર્દમાનપુર પહોંચીને જ્યુસિહદેવની એને રાહ બેવાની હતી. પૃથ્વીભટ્ટ ને ઝાંઝણ, આડેસરને કુખીકો, એકએ મુકામ આગળ રહેવાના હતા. રાજમાતા જગ્યાથી પાછાં ફરે છે એ ધોપણા સાથે સૌ ઊપડી ગયાં.

સિદ્ધરાજે બીજાં દિવસે જ દેવુલાને બોલાવ્યો. આવીને એ એક બાજુ સાંત બેઠો. કોસો રાજકેદી હતો. એના મનમાં રા' વિષે હજી શંકા તો હતી. પણ પરિણામ મમે તે હોય, સોલકાએ જ નમાવડ કિલ્લામાં કરી નાખી હતી, એમાં એથી ફેર પડે તેમ ન હતો. એ જમાવાનો ખાલેકો માણસ હતો, એણે કેંક લીલીસૂત્રી નોઈ હતી. સિદ્ધરાજે એને કેમ બોલાવ્યો એ એ સમજી ગયો હતો. લીલીનાં વેળુમાં તો એને વિશ્વાસ ન હતો—પણ એણે રા'નો જરાક જેટલો આધાર મળતો હોય તો એ આધારનો લાભ ઉઠાવવામાં લાલ બેલો. એની આશાસુષ્ટિને કોઈ અંત ન હતો. એ તો એવું સ્વપ્ન પણ સેવી રહ્યો હતો કે, રા'નો કોઈ વશવેલો પંચેપંદરે પાકે ભોજો થાય, તો એની પડખે એ નેવું વળે' પણ ઝડપનો હોય ! સોલકને સિદ્ધરાજે કહેવરાયું તો હશે. સોલકનો શો જવાબ હોય એ ઝાંસાથી અગણ્ય ન હતું.

'સધારને જવાની કિતાવળ લાગે છે,' દેવુલા વિચાર કરી રહ્યો : 'માલવા એને મૂકે તેમ નથી,

ગમે ભૂલ કરે તો કરવા દેવી, એ તો પછી રા'ના વસવેલો છે ! કેસરીની નેમ લાગે !'

'દેવુભા !' સિદ્ધરાજે કહ્યું : 'એ ઉલ્લનને બોલાવ્યો છે. હમણાં એ આવશે, તમારા સોઢલલા હજી જુદા હોય છે. હોય તો અમને વાધો નથી—પણ હવે આ જુદા નહિ ગણાય. હવે તો એ સંહાર ગણાશે !'

દેવુભાને વાણીનો એક ભયંકર ધા મારવાનું મન તો ધર્ષ આવ્યું. પણ એણે ભતકાળુ મેળવી લીધો. એ સમજી ગયો વાત ને—સોઢલની મદી પાસે આને હવે મખત કાઢવો નથી.

'વાત તો, મહારાજ !' ખરાબર છે. સોઢલભાને કહેવારી જુઓ !'

'કહેવારવું તો ખરું—'

'પછી !'

'એ માને છે કે જેનાર પારો તો ગભી પળ એની મેળે છે નહિ પડશે !'

દેવુભા બોલ્યા : 'મહારાજ ! કણા એમ, માને છે. સોઢલભા તો જેનારભા પરમ ભક્ત રહ્યા !'

'જેનારજી તો વીરમતિ પામ્યા છે, દેવુભા ! આકાશપાતાળ એક કરીએ છીએ એનું શબ્દ શોધવા એ તમે અણો છો. પણ એના આ કુર્મની નામના, અમારે મનને પણ એમ હતું, ને હજી છે કે—એ નામના એમ ને એમ રાખવી સોઢલજી એ નહિ રહેવા દે. તમે ને ઉલ્લન મહેતો મગ્ગો. અને જુઓ, નહિ જ માને એમ લાગે તો પછી, અને આવતી કાલથી અમને સહે એ કરીશું. બીજું શું ? પણ પછી અમે જેમ ગદ નહિ રહેવા દઇએ, તેમ રા'ના વશ રેલાનું કંઠાય નામનિશાન પણ રહેવા નહિ દઈએ. એમથી આ વાત યાદે. તમે જુદા છો. અનુભવી છો. લીલીસૂકીના જાણકાર છો. વિચાર કરી જુઓ.'

'રા' જેનારજીના કુટુંબગીલા સૌ કામમાં આવી ગયા. પ્રભુ ! રા'નું કણ આજેનું ઈ તમામ ખપમાં આવી ગયા. ચંદ્રચંદ્ર આ મોરએ પડ્યા. મળે-વરી મોરએ રાવધણજી ને જીભ પાચા. ત્યાં તો સોય

વળી ગયો, પ્રભુ ! રહ્યો છું એક હું, ને એક આ અમારા દેવુભા વીરુભા !'

'દેવુભા વીરુભા તો જાણક મણાવ. રાજનીતિના જાણકાર તમે ! આમાં દેવુભા વિશુભાનું કામ નહિ. તમે વળી જાણકાર રહ્યા રા' કુટુંબના પથુ.'

'જાણકાર તો છું, મહારાજ ! પણ મારું વેણ રે' એમ હોય તો હું સોઢલભા પાસે જઈ. નહિ તો જઈને વ હું શું કરું ! સોઢલભાને રોને આધાર પાછા લાગુ ? કાંક મારી પાસે બેઠેએ નાં !'

'શું છે વેણ !'

'જુઓ, મહારાજ ! અમારા રા' કુટુંબ ઉપર તો આવી વીરવી ટપાવે છે. ત્રણ ત્રણ રા'ની મહત્તી-પક્ષી એવો આવ્યો છું. યોગિયામાં રમતાં બેખાતાં એને યોદ્યા જગતા એવા છે, સરીર હાલે ને ભય-પાન કરાવે ત્યાં સુધી આ ગરનારની હમણાંમાં રા'ની રખેવાળી કરવી છે ! મારે ઈ ધરમ એક આ જેનારજી હાથતાળ દઈને મોઢા આગળ હાલી નીકળ્યા. પણ હવે એને દખલોખોલ શું કરું ! ત્યાંમધક બેળાણો ત્યા પછી મલકપતિ ઉત્તેને રિસે ભેગ ! ઈ હાસી જ નીકળે નાં ! ઈ ને મારાજ ! મધક-પતિનું મા'તમ આંધિ હતું.' દેવુભાએ જાતીએ હાથ લખાવ્યો. એનો સાદ જરાક કરાણે, ડાસો મોઢો નિહાળ બન્યો.

'જુઓ, દેવુભા !' સિદ્ધરાજે ડાસને ર્યાત કરતો હોય તેમ કહ્યું. 'જેનારજી તો વીર હતા ને વીર રહ્યા. હવે ને બાકો રહ્યો છે—એનું નામનિશાન, એ અમારે ટાળનું નથી. તમે સોઢલને સમજાવો !'

'સમજવું, ભા ! મારું વેણ નાખી નેહ. ભા સોઢલ મારું વેણ પાછું તો નહિ વાગે. એક રાજીજી છે જેનારજીનાં, એને દી ચડ્યા છે, મહારાજ ! જમવાન કરે ને આ મરનારને રા'ના વારસો જળ-વનારો કેક આવે તો મારે મલદેગદપથુ વળી કામ મળ્યું ! મારી ઈ આશા છે. મહારાજ ! ઈ અરમ કનો વિચાર કરે !'

'કાણ રાણી છે ?'

'રાણી મેરાણી—એને દી ચડ્યા છે !'

‘પણ તો પછી, દેવુભા ! દંડનાયક આંહી સોલંકીઓના રહેશે !’

‘તે લલેને રે’ બાપ ! અમારું તો આ બેઠલું સચવાય રાતું એટલે બસ !’

દેવુભા બીડી સમજથી બોલી રહી હતો. એના મનમાં તો એક હનર મણ કાઢના કાલસા જળી રહ્યા હતા. પણ અત્યારે આ રીતે જ રાત્રે ઘેર દીવો બળતો રેશે. ને પછી પાછો એ તો રાત્રીના છોકરા. સિંહના કાંધે મળ્યા હોય ? મલક પાછો ઘેર કરશે. આ સોલંકી પણ કેવા અમરપટે લખાવી લાવ્યો છે ? મઠ રેશે અખંડ, તો રાત્રી રાજ રહેશે !

સિદ્ધરાજ દેવુભાની રમત કળી ગયો હતો. એને તો અત્યારે આમાંથી સાગિયાંનું બહાર નીકળી જવાનું હતું. દેવુભાની વાત દેવુભાને ચક્રાચ્ચ દેવામાં કામ આવે એવી હતી. અને આંહી દંડનાયક હોય પછી કોઈ બીઠે ત્યારની વાત ત્યારે ! તેણે મોટી કહ્યું, ‘દેવુભા ! રાત્રી વંશલેલો અમારે ઉમ્મરકેલો નથી. કોઈ કોઈ એ હશે તો અમારા મંડળમાં શોભશે !’

‘હા-હા ! હું પણ એ જ કહું છું !’

‘એ વેણ તમારું અમારે સોમનાથસામે પાળતું. અલંક ગમે એનું હોય, એ તો ચાપણ છે. આ તો રાત્રી છે. દંડનાયકની દેખરેખ નીચે લલે મળે કરે !’

‘થયું ત્યારે, મહારાજનું એટલું વેણ હોય તો એને આધારે સોલંકી વાળ્યા વળે !’

દેવુભાનાં અંતરમાં એક બીજી વિચારસરણી પણ કામ કરી રહી હતી : ‘સાપનાં પેલાં એ બચોળિયાં દેહકા ને વીહકા-ઈ કાંઈ મારા બેટા અમથા આ સધારને પડખે લેટયા નહિ હોય ! ઇં એવને આ રખાવવાનો ! ને લીલી લલે ભેરવળ્ય કરતી ! ખેંગારજી હોય કે ન હોય, પણ આટલું તો એનું વેર વળશે !’

અને રા’ ખેંગાર એ તો સિંહ છે. આણે લલેને આજે એને વરા કર્યો. પણ એનું એક નાનકું ચાપણું પાણી પીનારું પણ કોઈ રહેશે નાં, તો ધાંધ-લિયાં છુલ્લવશે. ને એ વખતે જ્યારે તો વળી મનેય લાવો મળશે-જુદલૂંસિ બેવાનો. ભગવાન એ દી પણ દેખાશે !’

ચોતાની વિચારમાળામાં એની પડખે ઉદયન ક્યારનો આવીને બેઠો છે એ એને ધ્યાન રહ્યું નહિ. ઉદયનના શબ્દે રાસો, દિવારવનમાંથી, નેતું વરસે પોતે મુઠમાં ઘૂમી રહ્યો છે, એવી લબ્ધ મનોદશા-માંથી જગત ગયો.

‘કાં લા ! દેવુભા ! મહારાજે પાણું આપને સોંપ્યું છે. તમે લેજા છો એટલો મને ધરપત છે. બાકી તો, સોલંક નર્થો વળગર કટકો છે ! બીપડનું જ છે નાં !’

‘હા. લા ! હું તો તૈયાર જ છું ! મહારાજ આજ આપે એટલે !’ - ચોટી વાર પછી બંને બીપડયા. ગદીએ બંને પહેલ્યા. શબ્દ અંદર કહેવરાવ્યો. સોલંક પોતે સામે-લેવા આવ્યો. ધીમે ધીમે અંદરના ખંડમાં આવ્યા. ઉદયન ભોઈ જ રહ્યો. રા’ ખેંગાર પડખાનો નાણે આંહી શોક જ ન હતો. ખેંગારજીનું થયું થયું એ ઘોષણા આંહી કોઈ એ સાંભળ જ નહિ હોય કે શું ? આંહી તો ચારે તરફ ભાટચારણો હજી રણધેલી બાનીમાં ચીપકયા કરી રહ્યા છે. હુંગરા ભરી દેતા ઠાસીઓના રાસકા રાત્રી પશોગત ગાય છે. રણ-ભૂમિનો ઉત્સાહ આંહી એ ને એ છે. તેણે ધીમેથી વાત ઉપાડી : ‘સોલંકી ! રા’ તો વીરગતિ પામ્યા. અને અગર થઈ ગયા. હવે તમે સૌ એમની ધર્મ-ક્રિયામાં લાજો. મહારાજ પોતે એમાં રાજલક્ષ્મી વાપરતાં સકાય નહિ રાખે એ કહેવા માટે અમે આવ્યા છીએ. રાત્રી, મરણ એ તો.....’

‘જુઓ, મંત્રીરાજ ! તમને કાણે કહ્યું, રા’ મૃત્યુ પામ્યા છે ? મહારાજ ?’

‘ઘોષણા કરાવી છે મહારાજ પોતે, નાહકનાં માણસ ન મરાય એટલા માટે તો. એમનો કેકાણુ પોતે જાળવ્યો છે હજી. એવી જ એમની પાઘ જાળવી છે !’

‘ત્યારે, ઉદયનજી ! તમે મંત્રીનાં શીફાં ખાડો આં !’ સોલંકે જવાબ વાળ્યો : ‘રા’ જુનોગઢના કહો પણ મરણ પામતા નથી ! રા’ ખેંગાર—રા’ અમર છે. એણે ગદીની ધજા તરફ અંબુલિનિર્દેશ કર્યો : ‘જુઓ, આ ફરફરે !’

‘આ બા દેવુઆ ત્યાં જ વૃત્તતા’ તા. મેં દેખું હોય એ બધે તમે એ ન માનો. પણ આ દેખનારા પેતે રવા ! એવું હું !’

‘રા’ ગિરનારના-એને મૃત્યુ ન હોય, મંત્રીજી !’ સોહલે દહ વતનર જવાળા બાળ્યો : ‘રા’ તો અમર છે. આ ત્રેપાં ?’ સોહલે આરે તરફની ગિરનારી કુંગર-માળા ઉપર નજર ફેરવી : ‘આ પડે તો રા’ પડે’ ઉદયને સોહલની દહ વાણીમાં એનેા બીજણ નિશ્ચય દર્શાવ સાંભળ્યો. આ કદાપિ પણ મદી નહિ છેડે !

આ દેવુઆ સોહલની રાજભક્તિ જાણતો હતો. તેણે ધીમેથી કહ્યું : ‘સોહલભા ! વાણી તો તમારી. બાપ ! સોહલે સો વસા સાધી છે. રા’ જુનાગઢના મેં તો કાઠ હો કાઠ મેંથી જાણ્યા નથી’ એ તો, બા ! આના જેવો-દેવુઆએ પણ બીજણ ખડકની સામે દષ્ટિ કરી : ‘અકમ, અજર અને અમર ! એને માથે મરણ નહિ, બા ! રા’ કાઠ મરતા નથી !’

‘મહારાજ કહેવરાયું’ છે, સોહલભા ! મદી સેધા એટલે શાંતિ રથપાઈ જાય !’ ઉદયને બન્ને જોઈને વાતના મૂળ વહેન-ઉપર આવ્યા.

‘મસાણીની એમ નાં ! મુઠાં શાંતિ માણે, મંત્રીજી ! માણસ નહિ,’ સોહલે જવાબ આપ્યો. ‘આ મદી, અમે, અમારા કુટુંબકીયા, દોરકાંખર ને આડપાન, પહાણા. પંથર ને ખડક, કાં તો સૌ ભેગાં રહેવું ને કાં સૌ ભેગા જઈવું ! મહારાજને કહેલો, મદીના નામનું આઈ દમોદર કુંડા સ્નાન કરી નાખે ! મદી આ મળે ત્યારે, જ્યારે આઈ’ મુઠાંના ઢગલા થાય !’

દેવુઆએ તો રા’ના રજપૂતી રંગ ભેષા હતા-સોહલની મદી પાંચેપંદરે પડે ત્યારે મહારાજ જ્ય-દેવના હાથમાં રાખતો ટપેલો જ આવે એ તો ચોક્કસ હતું. પણ એ તો આવ્યો હતો, પોતાનો એક જગત જેટલો અમર આશ્વાત્મ ઘડીને સોહલભાને એ તંત્રની જાણ કરવાની હતી. ઉદયને એણે કહ્યું : ‘મંત્રીજી ! તમે બેસો તો અને એક પેટપૂટી વાત કરી લઈએ !’

ઉદયને એમાં કાંઈ વાંધો લાગ્યો નહિ. આ કાંઈ થોડા દેહુઆ વીઢુલા હતા ? ને ભગવાન-સેવ-

તામના સપથ હતા-સંધિની નિષ્ઠાવલિ જાણવાના. એણે કહ્યું : ‘હા, બહેને તમતારે વાતની ચોખ્ખટ કરો !’

સોહલ ને દેવુઆ અંદર ગયા. એક- પાટ ૧૬૧ હતી તેના ઉપર દેવુઆ બેઠો સોહલ સામે ઉભો રહ્યો.

‘સોહલભા ! આ સઘરાને ઝટ આગળ’ છે !’

‘એટલે તો, પ્રભુ ! મેં’ આ મદી ટકારી રાખી છે. એને ભાગવું પડશે. એ બહેને સ્થત સાથર વરે આ તો ખાલી. એમાં એ ફગશે !’,

‘એની પાસે સેનના પાર નથી. સોહલ ! સાંધાનેા પાર નથી. મદી પાંચેપંદરે વહેલીમોડી પડશે ! પડશે એ ચોક્કસ. એ દમાપોર છે. હરિયા છે. ભેદો છે. તે જાડુર પણ છે ! હજી આમાં આંધ આમર’ તો જાણ્યું નો’તું !’

‘બાળક’ પણ બધે લાવી જુએ. અમે પણ રા’ને નામે ખપી જઈશું. રા’ જુનાગઢના મરતા નથી. અમે ખપી જઈશું’ તો કોક દી કોક, આરે તખતે, અપવા નીકળશે ને રજપૂતી રહી જશે. કુસરિયાં તો આ ખડકે ખડકે ખડકમાં છે ! એની કુંગરે કુંગરની બીજણ ખડકાવલિમાંથી મને તો રાતે એના જ કાણકારા આવે છે. હું મદી નહિ સોંપું ! થાવું હોય હં થાય !’

‘રંગ છે. સોહલભા ! જશ તમારો જમતમાં અમર રહી જાશે. પણ, બા ! સાચું બોલતો; તમને ક્ષણ વધારે વહાણું ! રા’ની રાજભક્તિ કે તમારો નકલકે જુદજુદ !’

‘હું તો રા’નો પહેલો. મારા જુદજુદને પણ પહોં !’

‘ભારે વેણ કહ્યું, સોહલભા ! ખરેખરે કહી નાખ્યું ! રાજભક્તિની વાત કરી, તંત્ર સાંભળતો. જેવો તમને જુદનો જશ મળે છે. એવો અમને પણ મળે છે. આ ખડકને તમે તો ત્રીસપાંચેસ વરસ થઈ જુઓ છો. હું એથી એથી વરસથી નેતો આવ્યો છું. એમાંથી તો, બાપ ! મેં’ એના મા કાલોની ગિરદાવલિના છંદ જડતા સાંભળ્યા છે કે, જનાં તો સપન્ન થ કોઈ ને ન આવે ! મેં તો એના ખડકને રા’ના વિભેજે રેતાં સાંભળ્યાં છે ! પણ બા

સોઢલભા ! મેં આ રા'ના વંશવેલની એક ખૂબી નિહાળી છે. એ વંશવેલો અમર છે. એને ખેદાન મેદાન કરનારા ભલેને ખેદાનમેદાન કરી નાખે એક પાવણું પાણી પીનારું, એનું કાક અરભક પણ. ક્યાંક પેટને અંધારે પડ્યું હોય નાં, તોય એક દસકા વીત્યે ગિરના કેસરી જેવું ધ ત્રાડ દેતું જીભું ચઢ જાય ! હું તો ડાસલો છું. એ'શીને આરે ઊભો છું. પણ મનેય આ વાતની ખાતરી છે. રા' જૂનોગદનો અમર છે ? રા'નું અરભક, સોઢલભા ! વળી જીભું ઘાશે, વળી કેસરી નગશે ! મેરાણી રાણીને એકબે મૈનાતું આધાન છે, ઈ સાંભાળુ' ને આ સધરા પાસે હું નરમ ચર્મ ગયો છું ! આ કરશે મારી : જોગવાયા મે'ર, તો ડાસલો ડાસલો કાં તો પાછો એને પડખે ધૂસું છું ! તમને જશ વહાલો હોય તો ભલે. ભા ! તમે કહ્યું તેમ રાજભક્તિ વહાલી હોય—તો આ તક છે !'

‘પણ ભા ! રા' ખેંગારજી મર્મા હોય — હું એ માનતો નથી !’

‘હું ક્યાં માતું છું ! પણ ધ મને તે હોય—આ જેમ્મ હવે એને થોડા હમણાં સાંસતા મૂકવાનો છે ? તો ભલે ને એ ય ખેડે સપનાં માણે કે આ સોરઠીને મેં છેતર્યા છે ! આપણે એક વખત ‘રા’નું નામ તે આણુ રખાવી દ્યો—પછી દેખી લેવાશે ! દીના ક્યાં દકાળ છે !’

‘પણ આ ગદી તો, દેવુભા ! અનિત છે !’

‘તો ભલે, બાપ ! તમને વીરગતિ મળશે. તમારો પાળિયો પૂજારી, તમારી નામના યાશે. તમને વૌવાર ધૂંધટમાન આપશે, પણ બાપ ! સોઢલભા ! રાજ છોડ્યાં સે'લાં છે, કટખટખીલાની મામા છોડવી સે'લી છે, દેહ છોડવો સે'લો છે. જશ છોડવો અધરો છે ! રા'ને અમર એમણે રાખ્યાં છે જેમણે જશ છોડ્યા છે ! પાંચપંદર વરસ—દટાર્ક જવું પડશે, જા ! તો ક્યાં શું ? દટાર્ક જાયું ! આ ખડક અમર્થા બેસાં છે ?’

‘દેવુભાની વાણીથી સોઢલ ડાલી ગયો. એને વિચાર તો ગયો. એણે પણ રા'ના પડી પડીને

ઊભા થનારા ઇતિહાસ જાણ્યા હતા. એના બર્લકની સેવા કરનારા અમર પુરુષોએ જ વંશવેલને જીવતી રાખી હતી. આજ અત્યારે એ તક હતી, અતે આ ખાણુ એની જોદાની અનિત ક્રીતિ હતી, એને પસંદગો કરવાનો હતી. તે એ પણ વિચાર કરી રહ્યો :

‘અને તક આજે જ છે હો — સોઢલભા ! કાલ પછી ચર્મ રહ્યું !’ સધરા પાસેથી વેણુ લીધું છે એટલે કહ્યું છું.’

‘દેવુભા ! તો તમે આ ગદી સાંભાળી દ્યો — હું નીકળી પડું !’

‘ક્યાં ?’

‘ન્યાં નશીય લઈ જમવાં :’

‘એમ નો'વ. ભા ! હું તો ખરું પાન. વાત તમને કરી છે શું કરવા ? મેં જેસંધભા પાસે અમૃતના ઘૂંટણ નથી પીધા, ભા ! ખોખો ભરી ભરીને ઝેર પીધાં છે. ઈ ઝેર પીવા તમે ય મેળા હાસો, બાપ ! જેસંધ આઈ એનું દંડનાપકું મૂકશે, અને આપણે ઈને ય સાંભાળવો પડશે — અને રા'ના કેસરીને વારસો સોંપવો પડશે ! આ તો ભોંભાં બંડારાણ જવાવાળી વાત છે, સોઢલભા ! તમારા વિના હું એકલો કેટલા દો ?’

સોઢલે જવાબ ન વાળ્યો એનું મનોમંથન શરૂ થયું હતું. વાત સાચી હતી. એ એક સ્વણ ધૂણ ગયો. એની દષ્ટિ ચારે તરફના ખડકો તરફ ફરી વળી. પોતાની ગદીના કોટકંગરણ ઉપર એક સ્વણ રિથર ચર્મ મર્મ. એણે ભા દેવુભા તરફ નજર કરી. એની નજરમાં શોકનો દરિયો ભર્યો હતો. તો પણ એટલી જ રિથર, સાંત, દહ, વજરર મુદ્રા હતી. તેણે ધીમે યાંત વિચાદભર્ષા અવાજે કહ્યું : ‘ચાલો, દેવુભા !’ ક્યાં જવું છે ? સધરા —

દેવુભા એને સમજી ગયો. તેણે એને વાંસે પ્રેમથી હાથ મૂક્યો : ‘સોઢલભા ! આ તો એ ધડીની રમત છે. હું તો આ ત્રીજા રા'ને ઊભો યાતો જોઈ રહ્યો છું !’

* સી. ધમકેટુની વલી પ્રગટ થતી નવલકથા ‘નિલુવનગ’ડ સિદ્ધરાજ નયસિદ્ધ’નું એક પ્રકરણ.

બે નવાં પુસ્તકો

રામચંદ્ર શુક્લ

‘પાનેતરના રંગ’. લેખક, પન્નાલાલ પટેલ : પ્રકાશક, આર. આર. શેઠની કું. : હિંમત રૂ. ૩-૮-૦ : પાનાં ૨૪૮ : આવૃત્તિ પહેલી : સન ૧૯૪૬ :

આ પુસ્તકમાં શ્રી પન્નાલાલ પટેલે લખેલી ચૌદ દુંદી વાતચિત્રો સંગ્રહરૂપે, અને પુસ્તકનું નામકરણ પહેલી વાર્તા ‘પાનેતરના રંગ’ પરથી થયેલું છે. ‘મળેલા જીવ’ નામની સરસ નવલકથાના આ લેખકે નવલિકાક્ષેત્રમાં પણ ઠીક પ્રમાણમાં અખતરા કર્યા છે અને પોતાને પ્રિય એવા વિષયોને સાહિત્યના આ પ્રસાદ દ્વારા ખૂબ સ્વરૂપ આપ્યું છે.

પ્રામુખ્યત્વે વિવિધ અને પરિચિત પ્રસંગોને લેખકે આ સંગ્રહમાંની ‘જીવંતર પર બોલવું’, ‘વંતરીને ઉતાર’, ‘પ્રભુ ને કરે છે તે સારા માટે’ ને ‘મહેશ્વની મારેલી’ નામની નવલિકાઓમાં રચાતી આપેલું છે.

‘રતનની બેકાબોડ બેલો ગમે તો નાથો તેના ખજા બરાબર મર્યાદા આપે’ એવા અસમાન લગ્ન વર્ણના સ્ત્રી આડે રસ્તે જઈ સગર્ભા બને છે અને એની મા એને મેણી મારે છે ત્યારે ‘આખા ભાવપર તો બોલવું આપ્યું છે’ એમ કહી કકળા બેઠે છે. ‘પ્રભુ ને કરે છે તે સારા માટે’માં પોતાની મિલકત ભોગ વનાર પુત્રની આશાએ ત્રીજી વખત પરણેલા જીવી-લક્ષ્મણ શેઠ પોતાની સુવાન સ્ત્રી રાધાને રજસ્વલા થવાનું જાણીને નિષ્વાસ મૂકે છે અને પોતાની આખીય દુનિયા જીતી જતી હોય એમ એમને લાગે છે, એવા પુત્રની આકાંક્ષાવળા જુદા અને અચકત શેઠની પુત્રાન સ્ત્રી ધીમે ધીમે એક સુવાન પુરુષ પ્રત્યે આકર્ષાય છે, અને હેતી ગોરાણી શેઠાણીને ગર્ભ રહે તે માટે કામ લેવાવવાની જીવીલક્ષ્મણી પરમાનબી પણ લે છે. કામ તો રવાના નથી પણ એ પ્રસંગદ્વારા શેઠાણી અને પેસે સુવાન પુરુષ સંસર્ગમાં આવે છે અને રાધા સગર્ભા બને છે. પરિણામે જીવીલક્ષ્મણે ત્યાં પુત્રનો પ્રસવ થાય છે, એક બગેરે હેતી ગોરાણીને ત્યાં

અચાનક કામ પ્રસંગે જતાં જીવીલક્ષ્મણે કાઈક આકૃષ્ટિને રસોડામાં ઘૂસતા અને રાધાને ખાટલામાં કપડાં સમારતી બેબેલી તે વાદ આવતાં પ્રભુ સારા માટે જ કરે છે એમ જન મનાવે છે. ‘મહેશ્વની મારેલી’ મા વધ્યા અને તેનો પતિ મનોર પતિપત્ની સુખી જીવન ગાળતાં હોવાથી કામગીરીનાં મહેશ્વં સાંભળી તથા અપમાન મેળવી લાડુ મનોરને ફરી પરણાવે છે, પણ થોડા વખત પછી નવીના બંગેરવાથી મનોર લાડુને ધક્કે મારીને કાઢી મૂકે છે અને લાડુ પિતર જાય છે. ત્યાં બાબી ઠંડો આવકાર આપે છે અને ત્યાં થોડો વખત રહ્યા પછી બાબીના શબ્દચારથી દાઢવી ચડે થાય છે. અંતે પોતાના પતિને નવી સ્ત્રીથી પુત્રનો પ્રસવ થયો છે તે જાણી બારે દેવે પતિને ત્યાં જાય છે ત્યાં માંદેલા પુત્ર લાડુ આવતી તેજ દિવસે મુજરી જાય છે, અને અંધા જ લાડુને દુરમન જેવી ગણે છે.

“તમારી બેનને વેચતા જાએ : એને હાથ ઊંડો કાઢી આપું છું એમ પતિને જોયેતા સાંભળી લાડુ ઉવટનો નિર્ણય કરી રાતે લપાતી છપાતી માખ બહાર નીકળી કુવામાં પડી મરે છે. ‘વંતરીને ઉતાર’માં મને તેમ બોલી પતિને જીવ ખાતી સોના ચિતાર છે અને એજ સ્ત્રી પોતાના બાઈઓએ મારેલા અને બિમાર પતિની અધાચ સેવા કરી એને કચાવે છે, અને પહેલાંની એની દાવરા નેરી જીવને મુકારે છે. એ મારેલ વાતોમાં લેખકે ઉઘાડી પ્રશ્નચર્ચા કરી નથી, પણ માનસના સામાજિક જીવનને વાર્તાત્મક ચિતાર સંવરવર આપેલો છે. એ વાર્તાત્મક ચિત્રણ મા રજૂ થયેલા પ્રસંગો દ્વારા લેખક પ્રચલિત સામાજિક માનસ પર કટાક્ષ કરી એને ઉઘાડું પણ ખાડે છે.

‘બે વરસ’ અને ‘રામસિંહ’માં પોતાનાં આજ જનને માખમાં દુર મુશીને સહેરમાં કમાવા આવેલા ખેમા અને રામસિંહનું પાત્રાવેખન છે. શેઠના બંદા લાખાં ધરકામની ઝોકરો કરતા ખેમા ગયાતી ગયાતી માને પૈસા મોકલે છે અને થોડા વખતમાં પરણવાની

એને સુખસાધન આપવા પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ એ હરીકતથી અન્યથા હોવાથી પતિ એપણી વાતોના સાર સાંભળીને પોતાની પત્નીના આદરના પર શંકા લાગે છે. મુરખાણાના રંગ પર એથી ભારે ધા થાય છે, અને વસંત સાચી હરીકત બને છે, છતાં રંગેનું ઝરણું વસંતની માનસિક નિર્જનતાને કારણે આ બન્ન માટે તો મુકાબલો છે. અને 'જાનેતરના રંગ'માં શેખરે સ્ત્રીને માની નદી મીસ માલતીના હૃદય પર પ્રકાશ નાખ્યો છે. પોતાના પોવન અને રૂપમાં મસ્ત એવી માલતીને નદી તરીકે દેસેક વર્ષ કાઢવા પછી લાગે છે કે સ્ત્રીના હૃદયમાં પોવન અને રૂપમાં જોઈ આવતાં હરી કિમ્મત રહેતી નથી. અને ત્યારે એને પોતાનો દુરગંધારોસો પ્રિયતમ માઠ આવે છે; અને સ્ત્રીને મામાં પાનેતરના રંગેલા રંગ જેવો પ્રકાશની વાત એને માઠ આવે છે. અને પ્રભાકરે તો હારીમાં શિક્ષણને પાનેતર બસે ધસાણું હોય પણ એના રંગ વધારે પાકા બન્યા છે, એમ કહી બન્ને હતાં તેવાં રંગેલી બને છે.

સમગ્રરૂપે જેવો શ્રી. પન્નાલાલ પહેલે જોટ ભાગે સામાન્ય હક્કની વાતો આ પુસ્તકમાં આપી છે. ગામડાના સમાજજીવનનો એમને સરસ પરિચય છે. એ કારણે ત્યાંના સામાજિક દુષ્ટો તદ્દન વારવિક-રૂપમાં અને તળપદી બાપામાં એમણે રજૂ કર્યાં છે. પણ એમાં સંપૂર્ણ વિગતો આપવાની સાલચને એ વંચ રહી શક્યા નથી તેથી, એ માત્ર ઉદાહરણ વિનાનાં ચિત્રો જ રહે છે. નવલિકાના સ્વરૂપને હજી એમને જાણે ખ્યાલ થયેા હામતો નથી, તેથી વસ્તુની આકર્ષક શૂંભશુદ્ધિ 'વાતવાતમાં' સિવાય બીજી એ કરી શક્યા નથી. એમની વાર્તાઓમાં રસવિનિષ્ણ પણ જોઈ છે. 'મનહર', 'વાતવાતમાં' અને 'એ વરસ'માં નવલિકાકાર તરીકે વિકાસ પામવાનાં શુભચિત્રો એ આપણને આપે છે.

શ્રી

મોહાના અબ્દુલ કલામ આઝાદે લેખક, મહાદેવ દેસાઈએ અનુવાદક, ચંદ્રશેખર શુક્લે પ્રકાશક, વોરા એન્ડ કંપનીએ આદ્યતિ પહેલી સન ૧૯૪૬: ડિંગલ, અટીરિયા: પાનાં ૧૭૨.

૨૨. મહાદેવ દેસાઈને ૧૯૪૦ માં અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા મોહાના આઝાદનાં જીવનચરિત્રો આ

અનુવાદ છે. રામચંદની કોંગ્રેસના વરણશ પ્રમુખ મોહાના સાહેબનો અંગ્રેજી વાંચતી પ્રજાને પરિચય કરાવવાનો મુખ્ય હેતુ રાષ્ટ્રીય આ પુસ્તક લખાયેલું છે. રાષ્ટ્રપતિ તરીકે મોહાના આઝાદે રાષ્ટ્રીય શત્રુ-ઘટોચ્છંબ જે કુનેહ અને કુછળતા દાખવ્યાં છે અને પોતાની અતુલ શક્તિનો પરિચય આપ્યો છે તેની દૃઢી નોંધ અનુવાદકે હિતેરી હોત તો આ પુસ્તક વિશેષ સમૃદ્ધ થાત, એમ લાગે છે. આંધીજીએ અંગ્રેજ પુસ્તકના વિષેઘાતમાં લખ્યું છે કે "હરિશ્ચંદ્ર વિશેની એમની શ્રદ્ધા જેવી અડમ્બલ છે તેવી જ અડમ્બલ એમની રાષ્ટ્રીય ભાવના પણ છે." અને એ અડમ્બલ રાષ્ટ્રીય ભાવના મોહાના સાહેબે પોતાના જીવનમાં ઉતારી તે માટે નિર્માણ સહન કરી છુટ્યા છે.

એમનું જીવનચરિત્ર વાંચતાં રાષ્ટ્રપ્રમુખ દરીએ એમણે બહુત કેરેશી શક્તિએને અને ભાવનાએને નાનપણથી થયેલા મુંઝવિ વિકાસ નાથના મમે છે. મોહાના સાહેબના પૂર્વજ શેખ જમાલુદીને મેલમ આદર્યક અકબરના વખતમાં સારી નામના મેળવી હતી, અને તેમનાથી આઠમી કે નવમી પેઢીએ મોહાના સાહેબનો જન્મ થયેલો છે. એમના પિતાનું નામ મહમદ ખેરુદીન હતું અને તે વિદ્વાન અને સૂચી હતા, અને હિંદમાં તેમના બહુ સિયો હતાં. ૧૮૫૭ માં અંગ્રેજોએ દિલ્હી સર કર્યા પછી જે ખૂતામરકી કી તેમાંથી જીવ બચાવવા જે હમરો માણસો નાસી છૂટ્યાં. તેમાં મોહાના સાહેબના પિતા પણ હતાં તે રામપુરના નવાબની મદદથી મક્કા પહોંચ્યા, અને મક્કામાં શેખ મહમદ ખેરુદીને વેટ્ટીનામના આશીમની દીકરી સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં. મોહાના સાહેબનું બાળપણ અરબસ્તાનમાં જ પસાર થયેલું. એમના પિતાએ ૧૮૮૦ થી હિંદુસ્તાનમાં આવવું સાર કરેલું, પરંતુ શિયોના આમહમી હેવટ ૧૮૮૯માં કલકત્તામાં એમણે કામનો વસતી કર્યો. ચૌદ વર્ષ પહેલાં તો અરબીનો મોહાના સાહેબે સરસ અભ્યાસ કરેલો, અને પિતાએ તેમને અંગ્રેજી નિશાણે મોકલ્યા નહિ, પણ ૧૯૦૫માં ફોરના અલ-અઝરા વિશ્વવિદ્યાલયમાં અરબીના હૃદય અભ્યાસ માટે મોકલેલા. ત્યાં એ વર્ષ રહી ૧૯૦૭માં તે હિંદ પાછો ફર્યા. 'સલમની વાણી' નામનું એમણે પહેલું પત્ર છડુ કરેલું, અને તેમાં સર સેઈદ અહમદખાન

પર ઉદ્દેશમાં લખાયેલા પુસ્તકની તેમણે સમાલોચના કરી તેથી લોકોનું ધ્યાન ખેંચાઈલું. લાહોરના પ્રતિષ્ઠિત માણસોની સભામાં ૧૯૦૩માં વાર્ષિક વ્યાખ્યાન આગળ “સિઆનુ સિલહક” ના આ શુદ્ધિશાળી તંત્રીને આમંત્રણ મળ્યું, ત્યાં મહાકવિ હાલા, ઉદ્દેશના ગ્રંથલેખક નઝર અહમદ, કવિ ઇકબાલ વગેરે હાજર હતા. ત્યારે એ સભામાં ચૌદ ૧૬૨ વર્ષનો છોકરો હાજર થયો ત્યારે બધાંના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો! અને ‘ધર્મ’ અને શુદ્ધિ ના સંબંધ વિષેનું એનું વ્યાખ્યાન સાંભળી તેથી વિશેષ આશ્ચર્ય ફેલાયું, ત્યારથી મુસ્લિમ જગતમાં એમણે કાયમી નામના મેળવી, ‘દોરગી આલમ’માં મૌલાના સાહેબ કવિઓનાં કાવ્યો, છાંપવા તથા કવિતા લખતા અને ‘આઝાદ’ને આ બાળકવિએ સ્વીકારેલું તખલ્લુસ હતું, જે આજ સુધી કાંપમ છે.

૧૯૦૭માં ઇજ્ઞામંથી પાછા ફર્યા પછી મૌલાના સાહેબનું મનોમંથન આશરું હતું, કારણકે તે વેળાએ જુવાન હિંદ ક્રિટિશની તાબેદારીમાંથી નીકળી આઝાદ થવાની કુમેશ ચલાવતું હતું તે વેળાએ મુસલમાનો સરકાર પ્રત્યે વફાદારીના સૂત્રને અતુસંરતા હતા. પોતાના સહધર્મીઓ સર સૈયદ અહમદની વિચાર-સરણી પ્રમાણે આવો ભાગ લઈએ તે તેમને અસહ્ય લાગ્યું, પોતાની કામના માનસમાં પરિવર્તન કરાવવા તેમણે નિશ્ચય કર્યો, અને તે માટે લોકોનાં મનમાં અલીગઢના સંપ્રદાયની નીતિસામે બળવાની લાવના પેદા કરવી તેમજ અંગ્રેજોએ મુસલમાનોમાં અંગ્રેજી રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારીની જે લાવના પેદા છે તેની જગ્યા ઉપેદા નાખવી, એમ નિર્ણય કર્યો, અને તે પ્રમાણે મુસ્લિમ કોમની સેવા માટે ‘અલ-હિલાલ’ (ખીજનો ચંદ્ર) નામનું ૧લી જૂન ૧૯૧૨ના દિવસે સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું. તે વખતે તેમની ઉંમર ૨૪ વર્ષની હતી. ત્યારથી મુસ્લિમ જગતે તેમને મૌલાના એટલે ‘આપણા આગેવાન’ તરીકે સ્વીકાર્યા. જ મહિનામાં એ પત્રની અગ્રિયાર હજાર નકલો ખપ્પા લાગી, અને પહેલા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન પચીસ હજાર નકલો ખપવા લાગી. એમાંના લેખો પર સરકારની ચાંપતી નજર હતી. ૧૯૧૫માં સરકારે ‘અગાળમાંથી’ હદપાર કર્યા અને રાંચી ગયા. ત્યાં હિંદી સરકારે તેમને નજરકેદ કર્યા તે

૧૯૨૦ના આરંભ સુધી પૂરી; રાખ્યા.

મૌલાના સાહેબ ગાંધીજીને ૧૮મી મનેવારી ૧૯૨૦ના રોજ મળ્યા, અને અસહકારનો કાર્યક્રમ એમને રચી ગયો. કલકત્તામાં બરાએલી ખીજ ખીલા-દત પરિષદ સમક્ષ એ કાર્યક્રમ એમણે પ્રમુખ તરીકે રજુ કર્યો. ત્યાર પછી એમણે અનેક ભાષણો કર્યા, અને લાહોરમાં ઉદ્દેશાગ્રોની એક ખાસ પરિષદ બરાધ તેમાં દેશના દુઝારેક ઉલેખા આવ્યા હતા, તેમણે મૌલાના આઝાદને આખા હિંદને માટે ઇમામ-સૌથી મોટા ધર્મગ્રંથ-નીમવાનો ફરાવ કર્યો; પણ મૌલાના સાહેબે એ પદ લેવાની ના પાડી. ૧૯૨૩માં જેલમાંથી પાછા ફર્યા પછી પણ એમને એ માટે આમંત્રણ થયો, પણ એ પદ એમણે ન સ્વીકાર્યું. ૧૯૨૧માં હિંદી સીપાઈ અને મુઘલ નોકરોને સરકાર ભેડેના સંબંધ છોડવા મહાસભાએ બહેરનામું બહાર પાડેલું તે પર પહેલી સહી ગાંધીજીની અને ખીજ સહી મૌલાના આઝાદની હતી. ૧૯૨૧માં અમલાવાદમાં બરાનારી મુસ્લિમ લીગનું પ્રમુખપદ મૌલાના આઝાદ લેનાર હતા, તે પહેલાં તેમને કારાવાસમાં પૂર્ણ. સળ થતાં પહેલાં એમણે કોર્ટમાં લાંબુ નિવેદન કર્યું ત્યારે ‘મારી કામને અને મારા દેશને તેમના હક ને તેમની આઝાદી માગવાની બાર વરસથી તાલીમ આપી રહ્યાનું જણાવ્યું. તેમજ “સરખળની સામે શરખળથી વિરોધ કરી ન જ કરવો જોઈએ, એનું મહાત્મા ગાંધી માને છે, પણ હું નથી માનતા... મારી પાકી ખાતરી છે કે હિંદ શરખળ વડે ફતેહ મેળવી શકે એમ નથી, તેમજ એ રસ્તા લેવો એને માટે લાજમ નથી.” એમ જણાવી પોતાની નીતિ સ્પષ્ટ કરી કહ્યું. મૌલાનાએ કુરાનનું ઉદ્દેશમાં સદીક ભાષાંતર કરેલું છે તે પ્રખ્યાત છે.

૧૯૨૨માં ગાંધીજી જેલમાં ગયા પછી રાજકીય જોડે શરૂ થયું અને ૧૯૨૩માં વાર્ષિક દુહકો થયાં. ૧૯૨૪માં ગાંધીજીના ઉપવાસ પછી એકતા પરિષદ બરાધ તેમાં મૌલાના સાહેબે મહાત્મનો ભાગ લઈનેવેલા ૧૯૨૩તા સપ્ટેમ્બરમાં દિલ્લીમાં મહાસભાની ખાસ બેઠક મળી તેના મૌલાના સાહેબ પ્રમુખ હતા અને ફેરવાદી અને નાફેરવાદી વચ્ચે એમણે તોડ કાઢી સમાધાન કરાવેલું. ૧૯૨૩માં શરૂ થયેલાં વાર્ષિક

હક્કો ૧૯૨૭ સુધી માત્ર હતાં પણ ૧૯૨૭માં સાવન કમીસનના આગમનથી ફરી રાજકીય ભયૂતિ થઈ ગઈ તે ૧૯૩૦ની ઐતિહાસિક લડતમાં પરિણમી તેમાં પણ મહાસભાના કામચલાઉ ઉપગ્રમીય તરીકે મીશાના સાહેબ પકડાય.

૧૯૩૫ના મળખંધારણે પ્રાતિક સ્વરાજ્યન આપ્યું અને કો-ગ્રેસે પ્રાતિક સરકારમાં હોદ્દા સ્વીકારવાના નિર્ણય કર્યો પછી મીશાના સાહેબ ૧૯૩૭થી પાર્લામેન્ટરી પેટાસમિતિના સભ્ય નિભાયા, અને રાજ્ય-પ્રસાદ તથા સરકાર વચ્ચેના સારા કુલબંધપૂર્ક ખંધારણીતરને આગવદ્યન આપ્યું અને નવી સુટ-લીમો પછી પણ આપે છે. તેમથી એમની પ્રતિષ્ઠા-મીરી વિશે માન પેદા થાય છે. કો-ગ્રેસના પ્રધાન-મંત્રીએ રાજ્યનામાં આપ્યાં પછી હીજે 'યુકિત દિન' ઉજવ્યો તે પર મીશાના સાહેબે તમામ આરોપોનો જવાબ આપતું નિવેદન પ્રસિદ્ધ કરેલું છે અને તેમાં તમામ આરોપો સાથે પાયા વિનાના છે, એમ જણાવેલું છે.

૧૯૪૦ના માર્ચ માસમાં ૧૯૪૪ વિદ્ ૧૯૪ મતે મીશાના સાહેબની મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટણી મળી ત્યારથી ૧૯૪૬માં એ પદથી એ નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધીમાં હિંદી રાજકારણમાં અને દુનિયામાં અનેક મહત્ત્વના બનાવો બની ગયા પરંતુ ૧૯૪૨માં ક્રીપ્સ સાથેની વાટાઘાટોમાં તેમજ પહેલી સીમલા પરિપત્તમાં તથા કેમિનેટ મિશન સાથેની લાની અને સુત્સદ્દીભરી વાટાઘાટોમાં એ સુહિની સમતુલા જળવી રાષ્ટ્રીય ભવેને નજર સમક્ષ રાખી મીશાના સાહેબે પોતાની આયાત રાખિતો. પરિચય કરાવે છે તે, માન શ્રેય તેવો છે. શ્રી શ્રીશ્રી એમને 'શોન્સના' 'show-boy' કહી હલકા પાકરા પ્રશ્ન કરે છે તે કેટલું જુદાજુદું છે અને મીશાના સાહેબ રેલ્વે સભા અને પ્રખર સુબદ્યપક છે તે આ જવાબરૂપ વાંચવાથી જણાય.

પુસ્તકનો અનુવાદ સુવાચ્ય છે

આયાત અને નિકાસ

" ૧૯૩૮ હરિયાણા હિંદુસ્તાને અમેરિકાથી રૂ.૩૫,૦૦,૦૦૦ રોકાના મળી આયાત કરી હતી આયાતનો આંકડો ૧૯૪૨ માં વધીને ૬,૦૦,૦૦,૦૦૦ રોકા વધાર પડેલો છે તે પણ હિંદુસ્તા આયાત ઉપર અંકુશ મુકાય તેથી અને જીર્ણ પ્રયત્નોને એ આંકડો ઓછો થતો જણાય છે.

હિંદુસ્તાની ૧૯૩૮ હરિયાણા ૫,૮૦,૦૦૦ રોકાને માત્ર અમેરિકા નિકાસ કરવામાં આવેલો ૧૯૪૫ માં એ આંકડો ૧૪,૯૦,૦૦,૦૦૦ રોકા વધાર પડેલો ગયો હતો."

દાના મહેતરનો બોલ ગણેશ મહેતરને રૂપે રૂપે વ્યાપી ગયો. આખી જિંદગીમાં આતું મહેણું એણે કાઢતું આતું ન હતું. પરંતુ દાનાનો બોલ એવો હતો કે, ગણેશને સહેજ ન છૂટકો.

મહેતર વાસમાં બે પાડિયાં હતાં. એક દાના મહેતરનું પાડિયું, ને બીજું ગણેશ મહેતરનું. વળી એ બે ભાગ બીજા નામથી પણ ઓળખાતાં. વીરા બાપાવાળા અને જેશંગ મોટાવાળા. અને એ નામ ગામની પાટીદાર વરતીની બે પાટીઓ ઉપરથી મહેતરોએ પાડ્યું હતું. ગામની પાટીદારની સો ધરની વરતી મૂળે તો એક જ બાપનો પ્રભ હતો. પરંતુ બે ભાઈઓનો એ વરતાર. એના મૂળ પુરુષ વીરાભાઈ અને જેશંગભાઈ ઉપરથી વીરા બાપાવાળા અને જેશંગ મોટાવાળાના નામે ઓળખાતા. અને એ જ નામ મહેતરની બે પાટીઓએ પણ સ્વીકારી લીધું હતું. દાના મહેતરનો ભાગ વીરા બાપાવાળાના કુટુંબવાળા પાટીદારોનો મહેતર ગણાતો. અને ગણેશ મહેતરનો ભાગ જેશંગ મોટાવાળાનો વણકર ગણાતો.

પાટીદારોનાં એ બંને કુટુંબ એક હોવા છતાં, વીરા બાપાવાળા મોટાભાઈની પ્રભ હતી એટલે પોતાને જેશંગ મોટાના ભાગ કરતાં ઓછી ગણતી હતી. વળી ખાંધેપાંધે પણ એ ભાગ વધારે લીધો હતો. 'એટલે એમની એ મોટાપ્રતું અહમ્ ગામમાં પોતાનું પણ ખરું'.

અને જેમ પાટીદારોમાં મોટાઈની ફાસાતૂંસી હતી તેમ મહેતરવાડમાં પણ હતી. દાના મહેતરનો ભાગ પોતાને વીરા બાપાનો હોવાથી મોટો માનતો હતો. બપોરે બીજી બાજુ ગણેશ મહેતરનો ભાગ કમાણીમાં આગળ હતો એટલે એમની નાતમાં એ આગળ પડતો ગણાતો હતો. છતાં એમની મોડાઈ ગામમાં તો દાના મહેતરવાળા ચાલવા દેતા નહિ.

આ ખેંચતાણ, પહેલાં તો કાણુ નજી આટલી હદે હોય તો, બાકી છેલ્લાં દસ વર્ષથી આ બે ભાગમાં જૂના આગેવાન મરી જતાં, દાના ગણેશના વખતમાં વધતી જતી હતી.

એ દસ વર્ષના ગાળાની વાતમાંથી જ દાનાએ ગણેશને બોલ માર્યો હતો.

વાત બોવા બપ તો આજના માણસને તો કંઈ અસર ન થાય. પરંતુ મર્દકારનાં આ માનવીઓનાં ઘણાંને ઘણાની ભૂંડીમાંથી પકવી બહાર કાઢવા પછી સહેજ વધુ પડતું પાણી પવાઈ ગયું હતું; જેથી વધારે પાણીવાળાં એ માનવી સહેજ પણ ટકારે ખમી શકતાં નહિ.

સામાન્ય રીતે પાટીદારના જે ભાગમાં લમ-મરણ પ્રસંગે જમણુવાર હોય ત્યારે એના ભાગના મહેતર-વાસને જમણુને ફાવે મળતો. પરંતુ બપોરે એવો કાંઈ પ્રસંગ નસાતાસાંથી બિજવાય ત્યારે ગામની બહારે વ વરણુને જમવાનું મળતું.

એવો એક મરણુનો પ્રસંગ વીરા બાપાના ભાગમાં બિજવાયો હતો. બધા મહેતર જમીને વાસની વચ્ચે લીમડાના ઓટલા ઉપર ખેસીને ઢાંકાઓ પીતા હતા. અલકમલકની પાતો ચાલતી હતી. તેમાંથી પોતાના પટેલોની વાત નીકળી.

— અને દાનાના લોહીમાં અલિમાન ઉછળી આવ્યું: 'ગણેશ મહેતર! અલ્યા કાણું, તું ને તારો ભાગ મને તેટલી મોટી મોટી વાતો કરે, પણ અમારા પટલને ઘેર આ હોતા તમે તણુ વખત જમ્યા. અને દસ વરસમાં ખતાવ એકે વ વખત બે અને તારા પટલને ઘેર મોં ગળ્યું કયું હોય તો ?'

ગણેશ મહેતરના પેટમાં અચેલી ધુમાડી વિચારના વમળમાં ને વમળમાં અંદર જ અટકાઈ ગઈ. ગણેશથી કંઈ સામો જવાબ અપાય તેમ હતો નહિ. એના પટેલોમાં—જેશંગ મોટાવાળામાં—સામેજ છેલ્લાં દસ વર્ષમાં એક પણ પ્રસંગ સમગ્ર ગામ જમ્યાનો ખચો ન હતો. એને કારી થા લાગ્યો—મારા પટલને ઘેર આવો પ્રસંગ ન થયો ત્યારે મારે મહેણું સાંભળતું પડ્યું ને ?

પણ એનો ધા તે વખતે ખમી લેઇને ગણેશ મહેતરે મનમાં ઝાંકે ઘાળી. એ રાત્રે તો ગણેશને ત્યારે જ ઓંધ આવી કે, બપોરે એમ મને નહી

કરી નાખ્યું : 'હવે કોઈ એવા પ્રસંગ આવે તો મારા પટેલને પાછા જ ન જાય કહો.' મામ કરાવું ત્યારે જ જાયું.'

*

પ્રભુની માયા, તે દોઢ જ મહિનો એ વાતને ધીરો અને નેસજ મોટાના કુટુંબમાંથી પંચોતેર વર્ષના વરતા પોલ દેવ થયા. પરંતુ રિયલિટી એવી કે મામ તો શુ પણ કુટુંબે જ ન જમાડી શકે ! એ તો ગયા, પણ એમના એકના એક દીકરા મોહનને મોટા કારકે પાચો બાપ ગયાના આઘાત કરતાં ય મોટા, અને તે મારયું શી રીતે કરાશે ?

બપોરે એમને અગ્નિવલ્લ દર્શને આવ્યા પછી ટાકો પહોર થતાં મોહન જળદ લેઈને બેતર બપો તૈયાર થયો. ખાદીની બહાર માથે બાપના સુત-કનું એડીને એ નીચ્છો ત્યાં સામે અણેશ મહેતર મળ્યો. એના પગ થંબી ગયા. મળમળો ધઈ જતાં એણે વસતા પટેલના મોતનો શોક દર્શાવ્યો.

અને સજળ આંખે અણેશ મહેતરે કહ્યું : 'મોહન મોટા ! હું તમને એ વાનાં કહેવા આવતાં તો'

'હાં !'

અણેશ મહેતરે પગ ઉપાડતા કહ્યું : 'એમ અધ-વચરે રસ્તામાં શું કહું ? ચાલોને હું જ તમારી ભેડે બેતરમાં જ આવું. મોડળોયથી વાત પણ થશે !'

મોહનને કમળા પણ નહોતી આવતી કે આ મહેતરને વળા મને એ વાનાં શાં કહેવાં હશે. કચ-કારો કરીને, બળદનું પૂઠું ઝાલોને મોહને બળદને ઝાપમાં મણાવ્યો. એણે પણ પગ ભેરમાં ઉપાડ્યો.

અણેશના પગમાં તો લેમ માતો જ ન હતો ! બેતર તળાવની પાળ ઉપર હતું. એમાં પેલી ઝાપથી બંધ કરતાં ગણેશી સરખાત કરી : 'મોટા ! આ વખતે નીચું ધાલી જવાનું નથી; હાં ?'

મોહનને હજુ વાતની બંધ આવી ન હતી. એણે પૂછ્યું : 'અરે ! અણેશ મહેતર આજ મડિ થયો છે ?'

એ પ્રશ્નને ગળા જતાં અણેશ બેસ્યો : 'વસ્તા

બાપ, ખાદીની અને ધરની વાડીનો રહેા બોલે એઈને ગયા છે. તમારે જ કાજવાનના આજા ચુ દીવરા છે. સંતિર કરતાં જ વધારે ઉંમરના જાને બાપ ગયા છે. જેટલું મોટાના કટમ પ્રમાણે એની પાછળ મામ ક્યાં વચર ન આવે !'

આમિતો મામામાં કોઈ કંચ મારે ને માણસ તમ્મર ખાઈને નીચે જમાડી પડે, તેમ મોહનના મગજે વિચારની તમ્મર મડી મઈ. મડીકતો જવાન બાપ વાની સજુ થયું જતી રહી.

અણેશ મહેતરે ઉમેયું : 'શું કીધું. મોટા ! આ વખતે બાપા પાછળ મામ ના થાય તો નેસજ મો-ટાના કટમનું નાક જાય !'

મોહન સ્વસ્થ થતાં બેસ્યો : 'અણેશ મહેતર, કંઈ ફટકી તો નથી ચું ને ?'

માથા ઉપર એ ચણુ ટપકી મારી, મગજ સા-બધું છે તેની ખાત્રી આપતાં ગણેશી કહ્યું : 'મગજ તો, મોટા, સાચુ છે. પણ ક્યારે ફાટી જાય એ શું કહેવાય ?'

'એટલે ?'

અણેશ મહેતરે વાત વધુ ન લેવાવતાં શાના મહે-તર સાથેનો પ્રસંગ કહી સંભળાવ્યો.

મોહને એ સાંભળી રહેતાં કહ્યું : 'એ તો ખડું, પણ માનું મજુ.....'

વચરે અણેશ મહેતર બેસ્યો : 'એ માનું જ-નવસુ બોલું છે, મોટા !'

'તો ?'

'એની તમારે ફેર ના રાખવી.'

'એટલે ?'

'એકથી પાંચ હજાર સુધી, જેટલા બેઈસે તેટલા એકી કલમે હું ગણી આપીશ.'

મોહન મહેતરની આંખે સામે મડીમર તારી રહ્યો.

અણેશ કહ્યું : 'તે મોટા, પાછા લેવાની કાનન હોય એને ભરખણી માતા પૂછે !'

મોહનના મને મોતી પડેલ્યાં ? 'બાપાનાર પારકે પૈસે જરા લેવાનો દહાવો આપ્યો કે શું ?'

વળી મન પાછું પશુ : 'મહેતરના પૈસા લઈ ને બાપ પાછળ ગામ કરું ? સાત પેઢીની લાજ જળ કે ખીજું ?'

મોહનને મૂંગા રહેલો જોઈ ગણેશ મહેતરને જ'પ ન વળ્યો. એ બોલ્યો : 'જુઓ મોટા, તમે ના કેસો તે હું માનવાનો નથી. એક વખત તમારા ભેટ લાગને બેસા કરો. કામળિયું કરાવો. કેટલો આડો યશ તે મને કે'ને.' અને રહેજ યંબીને એણે કહ્યું : 'વાતનું પેટમાંથી પાણી ઢાલવા દઈ' તો એ બાપનો કે'ને.'

મોહને બોલવા મોં ઉઘાડ્યું : 'પણ...પણ...'

'મોટા, તમારા રુદિયામાં એ મારા રુદિયામાં. જેસંગ મોહનના કટમનું નામ કપાય તેણું હું ના કરું. મહેતરના પૈસા લેખને કરું' એમ જણાય ત્યારે તો કટમની અડખ (ઉપનામ) પડી જાય, એ મારી જણ બહાર નથી.'

મોહનના મોંમાં પણ પાણી આંચું.

ગણેશ મહેતર જામળ બોલ્યો : 'તમ-તમારે કે'શો ત્યારે આ પેતરમાં દૂધાં ઠાલવી જઈશ.'

તે વખતે બાબાશાહી રૂપિયા મોટી મોટી દૂધીને સૂકવી નાખી, તેમાંથી ગર્લ કાઢી નાખી, એના બો-બામાં બરવામાં આવતા, દૂધીની કામળાઓ !

વસ્તા બાપ પાછળ આપું ગામ ! મોહનનું પાટીદારિયા બોલી જગી બીડ્યું. ગણેશ મહેતર ગામના રોડ શાહુકાર કરતાં વધારે લીધો હતો, એમ વાતો તો થતા જ. એટલે મોહનને એનું કહેવું હસવા જેવું ન જ લાગ્યું. અને ઉપરથી એટલી મોટી રકમ આવ્યા પછી, પાછી લેવાની દાનત ન હતી કે વાતની મંધ પણ બહાર આવવા દેવાની વાત ન હતી.

મોહનના અંકિમનના કેડિયાની કસો પૂરેપૂરી ફાટી ગઈ. એણે કહ્યું : 'ગણેશ મહેતર, જે જે હેં, પાછું મારે મરવા વખત ના આવે.'

ગણેશ પાછો બગત હતો. બારણે કાપસ તુલ-

સીનો ઊડ રાખતો. એ તુલસીને યાદ દીરતાં એ બોલ્યો : 'અરે, મારા બાપ ! એ શું બોલ્યા તમારા પહેલાં મારે મરવું પડે.' અને રહેજ રહીને એણે ઉમેર્યું : 'તુલસીના સમ' એ એમાં મીનમેખ ચાપ તો.'

તુલિનો ઝોડકાર આવે તેમ મોહનને ક્યારેક આંચું.

કંઈ વાત રહી ગયેલી યાદ આવી હોય તેમ ગણેશ મહેતરે પાછું કહ્યું : 'જુલ્યા પાછો હું તો. અરે ! આપું કોણું ચાકમાં જતું રે'તું ને !'

'શું ?' મોહનને હવે ચટપટી ગઈ થઈ ગઈ હતી.

'જુઓ, વીરા બાપાવાળાના કટમ પ્રમાણે આપણે લાડવા નથી કરવા.....'

'ત્યારે ?' મોહને પૂછ્યું.

'જૂંડે ચૂરસું અને ઉપર લી !'

મોહનના બાપનું એમાં શું જવાબ હતું ? અને તો બિલોટો વધુ જુસ્સો આવ્યો. એણે કહ્યું :

'તમારો એવો વચાર હશે તો એમ.'

'પણ એક શરત.' ગણેશ મહેતરે મોહનની સામે તીક્ષ્ણ દષ્ટિ કરતાં કહ્યું.

મોહનને થયું—મારો બેટો કંઈ પાછો ખસે છે કે શું ? અને એ ભાવથી રહેજ જોશ થતાં એણે પૂછ્યું. 'શી શરત ?'

ટાટાર થતાં ગણેશ મહેતરે કહ્યું : 'એમાં પા દેકો અણીપૂણી ના થવી જોઈએ.' અને બેડો બાસ લઇને એણે મનનો ભાવ જણાવ્યો : 'અમે બધા મહેતર જમવા બેસીએ ત્યારે લીની વાદી લેખને પીરસવા તમારે આવવાનું. દાનાના બાજમાં હું ના કરું ત્યાં સુધી લી પીરસવા જ કરવું.' તે બાર દબને એ બોલ્યો : 'બોંબે રેલો જાય તોય પાછું વાળાને બેવાતું જ નહિ. હું ઇચ્છારો કરું ત્યારે જ વાદી વાળા લેવી.'

વસ્તા પેઢીને દેવ થયાં ખાંચ દાંડા થયા અને આજ છઠ્ઠું પરભાત હતું ત્યાં ધૂળા રાતે પાટીદારના

બેઠે જોગમાં સાદ પાડ્યો. આ સાદ પાછળ મામ કરાવતું હોય ત્યારે જ પડતો. તે દાંડે બેઠે જાગતા હમતો મેળા થતા. નાતની કુલ ઝખટ દીકરીઓને ખારસની ચિટ્ટીઓ લખાતી સરસાચન લાવવાની પાદી તૈયાર થતી

એ સાદ સાંભળતાં દરેકને ધરતી ફાટી કે શું, એવો અચખો થયો. વરતા પટેલ પાછળ કુટુંબ જ મો મળ્યું કરશે કે કેમ, એની જ્યાં રોકા હતી ત્યાં આખનો સાદ !

જે હોય તે ધૂળા રાતને તોડી આપ : 'અસા, તે ભાગ્યાળ તો નથી પીધી ને ?'

એક બે કાવકા આગેવાન મોહનને ઘેર જઈ, એને ખાનગીમાં પૂછી ખાતો જણ કરી આખ્યા નગારા ઉપર દાડી પિટાય તેમ છાતી ઉપર હાથ ટાપીને મોહન દરેકને ખાતો આપતો કે, 'એ સારું તો આપા, આધાપીધા વચર એયું' કરતા ગયા છે. મરતી વખતે કહેતા ગયા છે કે મારી પાછળ કચર ના રહે !'

વહાણનું મૂકાન ફેર તેમ દરેકના વિચાર ફર્કો.

આપેલ કહેતા : 'વરતાએ ખરી કરી. આખી છાંટી શદ્ધો ને મરણું આપું. કને દરેક છે એ મરતાં મુખી જણવા ન દીધું અને મરો એટો જધાને ખનાતી થયો !'

જુવાનિયા દસવા લાખ્યા : 'શુ ધર્મી જાણમનો છવ છે ! જલે આપું નહિ, પીધું નહિ, ને મર્કા પછી વાપરવા એયું કે કે કમું ?'

બૈરાં કહેતા : 'આતું નામ તે છવી જાણમનો. ચોતે ખાપ પીએ તેમાં શું વળ્યું ? પચુ કટમનાં, મામનાં છોકરાને મોઢે, મરીજ મરખાને મોઢે અને કુતરાને મોઢે જાપ ત્યારે એનું નામ પેલ કમું કહેતાય !'

નાતનાં ડેલામાં એતમેતામાં માણસ ચિકાર થય મળું. કાઈ વખત નહોતું ભારાયું તેટલું માણસ આપ્યું. દરેકના કુલદલનો પાર ન હતો. અંદર સમાવેશ થાય એવો ન રહ્યો એટલે મોહન ધૂળા રાતને ખૂબ પાડતાં કહ્યું 'એ અસા, ઘેરથી આપર લેધ

આવ. ખદાર પધરાય એટલે જધાને નિરાતે મેલું. તો ફાવે.'

મોહનને જણ્યું આજ દરેક પડેલ વહેવા મેળા હોય તેમ તાડી તાપીને મેળા કરતા હતા.

આવા પ્રસંગોના જથ્થે કારભાર કરતા જન પારેમે સરસામાનની યાદી કરવા હાથમાં કાગળ ને કલમ લીધાં.

મોહન એમની પાસે જમીને-એસતાં મેલો. 'પારેમ કાઠા ! લાડુ સમજીને જાણું' ચિતરામજી ના કરતા !'

'ત્યારે ?'

'સૂરજ' ને છડું થી કરવાનું છે.'

'હે !' ત્યાં બેઠેલા મોટા જાગતા માલસોનાં મોં ફાટી ગયાં.

વીર જાપાના કુટુંમનાં ખંધા આગેવાનોએ મનમાં ને મનમાં હાથના પ્રહારો કરતા : 'મારો મોરો વરતો, જતાં જતાં ખરું કુટુંમનું નાક કાપવાનો વાલ કમરો મરો !'

મોસાંની આંખમાં લક્ષ્મીની કરકર જાવી હોય તેમ એકાદ બે જણ્યું બોલી બોલ્યા : 'મોહન ! અસા કહે તો ખરો, આપા દેવલાક બોલ્યાં બંકારતા ગયા છે !'

મોહન મૂઝામ દહીને કહેતા : 'તમે ય શું કામ, મરકરી કરો છો ! એમને એમનું ધર્મ રહે એટલે બસ !'

વરતા પટેલ ઉપર જણ્યું પૂરેપૂરી રીસ થઈ હોય તેમ જન પારેમ અને જોગ પાંચ આગેવાન દાંડ પીસીને યાદી તૈયાર કરવા આપ્યા. જણ્યું એમના અંતરમાં વેરવેરતા ન ધુંટાતી હોય : 'આમે ય મારો એટો આપણને જનાતી મરો, ત્યારે જે અપારદ્રવી સંમથું હોય તે સાફ જ કરી મરો !'

યાદી મોહનનાં હાથમાં આપતા જન પારેમ બોલ્યા : 'જનુ જનુ તો જણ્યું સાદજણમાં પતી મરો !'

મોહને યાદી ઉપર આંખ ફેરવતાં કહ્યું : 'આર હમર થાય તો ય કરવા બેસ પછી કાઈ મોં ધોઈ જવાય છે !' —

જધા દાંડ કચકચાવીને વિલપ થયા.

અપોરના બાર વાગ્યાથી જમણવાર માટે જે પંગતો પાથે જતી હતી, તે સંજના સાંકચાર વાગે ગામના મહેતરનો વારો આવ્યો. ગણેશ મહેતર એના મનના ઉમંગ બહાર જણાવા દીધા વગર વર્તન કરતો હતો. બધાની વ્યવસ્થિત પંગત ગોઠવવાની, કોઈ રહી ગયું હોય તો સંભારવાની, મીઠું હોય અને ન આવ્યું હોય તો એને માટે ભાણું લેઈ જવાની, કંઈ કહેતાં કંઈ કહેવત ન આવે તેની જવાબદારી ગણેશની હતી. કારણ કે એના પટેલને ઘેર અવસર હતો.

બધાને પંગતમાં બેસાડી દીધાં. પોતાની યોજના પ્રમાણે દાના મહેતરને પોતાની સાથે પહેલો બેસાડ્યો.

‘પીરસવાલું’ શરૂ થયું.

ધી પીરસવાનો વારો આવતાં મોહન પિત્તળની વાદી લેઈને આવ્યો.

‘ના, ના,’ મહેતર કહેતા જમ છે છતાં મોહન દરકને આગ્રહ કરીને ઘી પીરસે છે. ‘કાંઈ કાંઈ ખસ, ખસ,’ કહેતાં બાજ ઉપર આડા હાથ ફેરવતાં ઘીની ધાર અટકતી નહિ.

વચ્ચે દૂર દૂરથી દાના મહેતર બોલી ય બીડ્યા હતા કે, ‘નાહક ધી શું કામ ખગાડો છો.’

એજ કરતાં કરતાં, ગણેશ મહેતર જે ધીની આતુરતાપૂર્વક કેટલાય દિવસથી રાહ બેતો હતો તે પણ આવી પહોંચી. એની આંખે અધીરાઈથી મોહનને હેલાળા મારી આપ્યો.

મોહનને તો કહેવાનું જ શું હતું? એણે તો લાખ લાખ કરતી આખી વાદી જ બાંધી વાળે તેમ ધી ધુધાવ્યું.

‘ખસ! ખસ!’ કરતાં દાના મહેતરે આડા હાથ ધર્યા.

પણ ધીની ધાર અટકે ત્યારે તો ગણેશ મહેતરની મહેરજા ધૂળમાં જ મળે રતો!

બાજમાંથી ઉવટ ઘી રેલાઈને બેંચે વહેવા લાગ્યું. દાના મહેતર પોકારી બીડ્યો : ‘ખસ, ખાખા ખસ! ધી બેંચે રેલાઈ હેંડ્યું, ખમા કરો હવે.’

ગણેશ મહેતરની પણ ભરાઈ ચૂકી. દાનાના વાંસામાં કાંરસો મારતાં એણે કહ્યું : ‘ખા, ખા, હવે. પૂછડા નીચે ઢેખાળો મૂકી ખવાય તેડલું. અમારા પટલ કંઈ તારા પટલ જેવા ભિખારી નથી કે લાડવા વાળે!’

‘વેળટેબલ ધી’

આ પદાર્થ પ્રથમ હોલેડ, બેકલબ્લ, લર્મની વગેરે યુરોપિયન દેશોમાંથી હિંદમાં આયાત કરવામાં આવતો હતો. ૧૯૪૨ થી એ ધંધો હિંદમાં રાજ થયો. આજે હિંદમાં દરરોજ ૩૦૦ ટન વનસ્પતી ‘ધી’ તૈયાર થાય છે. ૧૯૩૭ માં આ દેશમાં એની વાર્ષિક વપરાશ ૨૬,૦૦૦ ટનની હતી, ૧૯૪૫ માં તે વધીને ૧,૩૭,૦૦૦ ટને પહોંચી.

(મુંબઈનું ધી મરચટસ એસોસિએશન)

વૈજ્ઞાનિક જગતના આંદોલનો લોકસોચ સાધામાં વર્ણવતી આંશિક નોંધ:

વિજ્ઞાનદર્શન

શ્રી. ખત્રી ગાંધી વી. દલો,

પ્રોફ. જયંતીલાલ કે. ઓરા,

અ. દલો,

ડૉ. નરસિંહ મુ. શાહ

અ. દલો, વી. દલ, વી.

વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ ડૉ. કુવરજી ગોસ્વામી નાયકના રચનાઓ સાપ્તર્થિક ઉપદેશો લાગુ નીચે આપીએ છીએ:

મારા મનમાં કાવિ હિન્દુ જે ચિત્ત છે એમાં વિજ્ઞાનનું સ્થાન કલ્પે અગત્યનું છે. આપણી સાહિત્યની સંસ્કારોમાં અને આપણા સાહિત્યકારોએ વૈજ્ઞાનિક સાથે વધુ માટે સંપર્ક સાધવો પડશે. આ જાણ જરૂર છે, કારણ કે સાહિત્યકારે એવા પ્રભાવનું વસ્તુ સાહિત્ય સર્જન માટે પસંદ કરવું પડશે જે રજૂઆતની યોગ્યતા નિરપેક્ષ રહીને પણ વાચકને માટે રસપ્રદ નીવડે. જો વસ્તુને પસંદગી જરાબર રીતે કરવામાં આવે તો જૈવિક જ્ઞાન અને ગણિતશાસ્ત્રનું કાર્ષ્ણ્ય પણ પુરતું લોકપ્રિય અને શિક્ષણપ્રદ નીવડે. આવી પુસ્તકમાં તે તે સમયના જે અર્થિજન પાઠ્ય જોઈએ. વળી તેમાં એવી અંકિતઓનું ચરિત્રચિત્રણ હોય જેમણે વિજ્ઞાનની પ્રગતિને વેગ આપીને રાષ્ટ્ર-ઉત્થાનના કાર્યમાં મૂળમાં રહેવા આદર્શો એને હેતુઓની વિશદ જાણવટ કરી હોય. આપણા કાવિઓના સાહિત્ય માટે વિજ્ઞાન સુંદર સામગ્રી પૂરી પાડી ચકે એમ છે. વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના સિદ્ધાંતોના અભ્યાસ લેખોમાં યોગ્યતા અને અગત્યનો છે. વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ સાહિત્ય માટેની આવી અદ્યતન સામગ્રીના કારણ છે. વિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓમાં ચલેલી શોધખોળમાંથી સાહિત્યને માટે અદ્યતન રસિક પ્રસંગો, પરાક્રમો અને જ્ઞાનના ભોગે કરેલા મહાન પ્રયત્નોના જળવંત ઉદાહરણો મળી રહેશે. માનવજાતને સુખી કરવાના અને મહાન સમસ્યાઓના ઉકેલ લાવવાના આ પ્રયત્નોની કથા

મુદીવાદી શોધણ કથાના પ્રસંગો કરતાં વધુ રસપ્રદ નીવડે એવી છે.

સાહિત્યમાં વૈજ્ઞાનિક કથાના જન્ય નવલકથાનું જનોપુ સ્થાન છે. આ સાહિત્ય પ્રકારમાં રહેલો રાકષસોએ કલ્પી મોટી છે. મનુષ્યજાતની સમગ્ર પ્રભુલિપ્તમાં કારે પરિવર્તન લાવનાર વૈજ્ઞાનિક શોધ-ખોળો વિશે, એમાં કાલ પણ જાતનું જોખમ યોગ્ય સિવાય આપણોએ કરી ચકાસે: વાચકને નિઃશંક રીતે વાંચક કરી ચકાસ.

આપણા કાવિઓનાં વૈજ્ઞાનિકો આપણા રાષ્ટ્ર-વિધાવકો હશે. તેમનું સામાજિક જીવનચરિત્ર આપણા કાવિઓના લેખકોને સાહિત્યસર્જન માટે યોગ્ય વિષય પૂરા પાડી એમનું જ્ઞાન કેન્દ્રિત કરશે. આપણી કાવિઓની કવિતાએ વાસ્તવદર્શી અને મુક્ત-મનોદર્શન-મુક્ત મનું પડશે. એમાં કથાનાઓ અને જોડનાના કામદારો, વિજ્ઞાનના અને જોડનાચરિત્રના કારકો અને સંશોધકોના કારે અપ્પો તેમજ પરાક્રમો ઉત્પન્ન રવા પડશે. આપણી નવલકથા અને કવિતાના સાહિત્યે જાગીર અપ્પલ કરનારા કામદારોના નમૂનાઓ રજૂ કરવા પડશે. જોડનાના જીવનમાંથી જંગલી જમીનનાં કાઠી-નાણાં મળે એ જોવા માટે જીવવાની આકાંક્ષા દર્શાવી ડૉ. નાયક જણાવે છે કવિઓના લેખકો આજ જીવન અને મામલાઓમાં જોડેર પ્રવર્તી રહેશે કારે કુખ અને કવચિત કંઈના તેવી પરિસ્થિતિઓથી સંપૂર્ણ-પણે વાંચક રહેવા તેમની સાથે સંપર્ક સાધવો પડશે. નિર્માણ અને આજીવન સંસ્કૃતિના રચાને જોડનાના સંસ્કૃતિ વિસ્તારમાં પડશે.

ગ્રીક વર્ગને આપણા નૂતન આદર્શ અને ઉદ્દેશ

અનુસાર કેળવણી આપવામાં આપણને બારે મુશીબ-
તોનો સામનો કરવો પડશે. આપણે એ જૂલું ન
જોઈએ કે આ વર્ગને આપણા દેશની પરિસ્થિતિને
કારણે અનિચ્છાએ અગામી અંધકારમાં રહેવું પડ્યું
છે. આપણા ભવિષ્યનાં વિશ્વવિદ્યાલયોએ આ વસ્તુ-
સ્થિતિ પર સંપૂર્ણ ધ્યાન આપવું પડશે. એ એમ ન
બની રહે તો નવીન વિશ્વવિદ્યાલયોને અસ્તિત્વમાં
લાવવાનું પ્રયોજન જ શું ?

નોબેલ પારિતોષિક

શાંતિ માટે અપાતું નોબેલ પારિતોષિક મીસ
એમીલી ટ્રોને બાદ્ય અને ડૉ. જોન આર. એલ.
મોટને એનાયત થયાનું જાહેર થયું છે. પારિતોષિક
બંને વચ્ચે વહેંચવામાં આવશે. મીસ બાદ્ય શાંતિ
અને સ્વતંત્રતા માટે ઓછોની આંતરરાષ્ટ્રીય લીગના
પ્રમુખ છે. તેમની વય ૭૬ વર્ષની છે. તેઓ
અમેરિકાનાં વતની છે. ડૉ. મોટ આંતરરાષ્ટ્રીય
મિશન કાઉન્સિલના પ્રમુખ હતા અને ખ્રિસ્તી ધર્મને
માટે ખૂબ કામ કર્યું છે. વામ. એમ. સી. એ. ની પ્ર-
તિભામાં તેમણે ખૂબ સક્રિય ફાળો આપેલો છે. ડૉ.
મોટની ઉંમર ૮૧ વર્ષની છે.

ભૌતિક વિજ્ઞાનની શ્રેષ્ઠ શોધો માટેનું નોબેલ
પારિતોષિક આ વર્ષે હારવર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર
પરસી હીન્ઝમાનને મળે છે. ખૂબ દબાણ (High
pressure) પેદા કરવા માટે ઉપયોગી સાધનો શોધી
કાઢવાની તેમની સફળ સંશોધન-પ્રવૃત્તિઓ અને ખૂબ
દબાણના વિજ્ઞાનને લગતી નવી શોધોમાં તેમના ફાળો
માટે આ ઇનામ તેમને આપવામાં આવ્યું છે. તેમનો
જન્મ ૧૮૮૨ માં થયો હતો. ૧૯૧૬ ની સાલથી
તેઓ હારવર્ડ યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસર તરીકે છે.

સાદિત્યનું પારિતોષિક જર્મન નવલકથાકાર અને
કવિ હરમાન હેસને આપવામાં આવ્યું છે. હેસ
હાલમાં સ્વીટ્ઝરલંડમાં રહે છે. ૧૯૩૭માં નાત્સી
સરકારે હેસને બહાર પાડ્યો હતો કે જર્મનોને નોબેલ
પ્રાઈઝ સ્વીકારવાની મનાઈ કરવામાં આવે છે તે
પદને એકલાખ માફના એવાં ત્રણ ઇનામ નાઝી
સરકાર આપશે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું.

સંશોધનની વધતી સગવડો

હિંદમાં ઔદ્યોગિક ખીલવણી માટે યોજવામાં
આવેલી પાંચ રાષ્ટ્રીય પ્રયોગશાળાઓમાંથી એક—
સીરામીક અને કાચના સંશોધનની પ્રયોગશાળા કલ-
કત્તામાં શરૂ કરવામાં આવી છે. તેનો ખર્ચ બાર લાખ
રૂપિયા થશે.

હવે ખીજી ચાર પ્રયોગશાળાઓ કાઢવાનું નક્કી
થયું છે. કાઉન્સિલ ઓફ સાયન્સીફિક અને ઇન્ડ-
સ્ટ્રીયલ રિસર્ચની નિયામક સભાએ આ પ્રયોગ-
શાળાઓને લગતી યોજનાઓ મંજૂર કરી છે. કુલ
ખર્ચ ૧૩૨ લાખ રૂપિયા આવશે. ધાનખાક નજીક
દિવદીહમાં કુમલ રિસર્ચ પ્રયોગશાળાનો પાયો ડો.
રાજેન્દ્રપ્રસાદ આવતા મહીને નાખશે. શ્રી. રાજ-
ગોપાલાચારી જમશેદપુરમાં નેશનલ મેટાલરજીકલ
લેબોરેટરીનો પાયો નાખવાની ક્રિયા કરશે. પશ્ચિમ
જવાહરલાલ નહેરૂ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ નેશનલ ફીઝીકલ લેબો-
રેટરી અને યુનિવર્સના વડા પ્રધાન બાલાસાહેબ ખેર
પૂનામાં નેશનલ કેમીકલ લેબોરેટરીના ખાતમુહૂત
કરશે. દેશમાં ગળતા કાચા પદાર્થોને ઉલોગોમાં વાપરી
દેશની ઔદ્યોગિક ખીલવણી માટે આવશ્યક સંશોધન
આ સંસ્થાઓ હાથ ધરશે અને ઉલોગોને મદદ કરશે.
વૈજ્ઞાનિક-સંશોધનની પ્રવૃત્તિઓ દેશમાં વિસ્તારવાની
શરૂઆત કરવામાં આવી છે. એ આનંદની વાત છે.

એલ્યુમીનિયમના વહાણ

વહાણ અને સ્ટીમરની બનાવટમાં અત્યાર સુધી
લોહું વપરાતું આવ્યું છે. હવે એલ્યુમીનિયમના બના-
વેલાં વહાણ આવશે. આકે હમર ટન માલ લઈ
જઈ શકે એવું એલ્યુમીનિયમનું વહાણ બનાવવાની
શોજના તૈયાર થઈ ગઈ છે. એટલા જ કદના લોહાના
વહાણ કરતાં આ એલ્યુમીનિયમનું વહાણ ૧૫૦૦
ટન માલ વધારે લઈ જઈ શકશે. તે ૪૦૦ ફૂટ લાંબું
અને ઠીજલ એન્જન વડે ચાલશે. આનાથી એક
નાનું વહાણ પણ એલ્યુમીનિયમમાંથી તૈયાર કરવાની
યોજના તૈયાર થઈ ગઈ છે. પણ તેને વરાળના
એન્જન વડે ચલાવવામાં આવશે. આવા વહાણ બે
વર્ષમાં તૈયાર થઈ જશે, એમ આલ્કાઆ સ્ટીમશિપ
કંપનીના પ્રમુખ મી. હરમાન લેવીસે જાહેર કર્યું છે.

હેલિયમ

હવામાંથી ઓકસીજન અને નાઇટ્રોજન કાઢી લીધા પછી અત્યંત અદ્ય પ્રમાણમાં થોડો વાયુ રહે છે. આ વાયુ એક નથી, તેમાં પાંચ વાયુઓ અત્યંત અદ્યપ્રમાણમાં આવેલા છે. આ વાયુઓ તદ્દન નિષ્ક્રિય છે. તેમને હવાના વિરલ વાયુઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ વાયુઓના નામ: આર્ગન, હેલિયમ, નિયોન, ક્રીપ્ટોન અને ક્ષેનોન. પૃથ્વી પર હેલિયમનું અસ્તિત્વ છેક ૧૮૬૫માં થાલુમ પાપુ. સર્વના વાતાવરણમાં તેના અસ્તિત્વની શોધ ૧૮૬૮માં થયેલી. રૂટોર્ફીયરમાં પણ તે છે એમ જાણ્યું છે, પણ ત્યાંથી તે મેળવવો કુશલ છે. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં અમેરિકામાં તેલના કૂવા ખોદતાં તેલને બહારે વાયુઓ નીકળ્યા. તેમાં બે ટકા હેલિયમ હતો. આ કુદરતી વાયુમાંથી હેલિયમ છૂટા પાડવાનું કામ વેપારી થેટ્કીએ ઉપાડી લીધું. આને અમેરિકા અને કેનેડા આ વાયુ મોટા જથ્થામાં બનાવે છે. હેલિયમ કાઢવાની શક્યતા આપણા દેશમાં પણ છે.

ત્રાવણકોરમાં મોનાઝાઈટ નામની રેતી ધુબજ છે. આ રેતીમાંથી થેટ્કીએકના મેન્ટલ બનાવવામાં જરૂરી થોરીય કાઢવામાં આવે છે. મોનાઝાઈટના એક ગ્રામમાંથી એક ધન સેન્ટીગ્રીડર હેલિયમ નીકળે છે એટલે ૧૦૦ ટન ખનીજમાંથી ૧,૦૦,૦૦૦ લીટરેસ મળે. આ વાયુ રેતીને મરમ કરવાથી છૂટે છે. અત્યારે તો તે હવામાં મળી જાય છે. હેલિયમની કિંમત ૧૯૧૮ માં ૧ ધનફૂટના રૂ. ૭૫૦ આસપાસ હતી. આજે તેટલા વાયુની કિંમત બે પૈસા થાય, અને ભવિષ્યમાં તેથી પણ ઘટવા સંભવ છે. હેલિયમનું ઉત્પાદન એટલું ખર્ચ વધી ગયું છે.

હેલિયમનું આટલું ખર્ચ મહત્ત્વ કેમ કે તેનું ખાસ ક્ષણ્ય એ છે કે તે ખૂબ દલકા છે, તે કોષ્પજી પદાર્થ સાથે રાસાયનિક સંયોજન કરી શકતો નથી. તેનું ખરું મહત્ત્વ આ બે ગુણોમાં આવી જાય છે.

હવાઈ જહાજો બરવા માટે દલકા વાયુ તરીકે હાઇડ્રોજનનો ઉપયોગ થતો. ૧૯૩૭માં જર્મન જહાજ હીંડનબર્ગના કણ્ણ જળાન પછી હાઇડ્રોજનના જોખ-

મનો ખ્યાલ વિશેષ સ્પષ્ટ થયો. દને હાઇડ્રોજનનું સ્થાન હેલિયમે લીધું છે. હેલિયમ ખીન વાયુઓ કરતાં ઓછામાં ઓછા મળે છે (lack) અને અક્રિયતાને લીધે સળગવાની શક્તિ રહેતી નથી. ટૂંકામાં, હવાઈ જહાજોના વ્યવહારમાં હેલિયમ ખાસ મહત્ત્વજનું આવે છે. તેની ઉપયોગિતા યુદ્ધકાળમાં ખૂબ વધી પડે છે.

હલકા છતાં ટકાઉ અને મજબુત ધાતુ મનાવવામાં મેગ્નેશિયમનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. ખંડુ આરણબહીમાં (welder's torch) મેગ્નેશિયમ ટકી શકતું નથી. એટલે મેગ્નેશિયમવાળા ધાતુઓ પર હેલિયમનું વાતાવરણ રાખવામાં આવે છે, એ વાતાવરણમાં મેગ્નેશિયમ એ ઉચ્ચતાએ પણ ટકી શકે છે. આ માટે નાઇટ્રોજનનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન થયેલો, પણ નાઇટ્રોજન અને મેગ્નેશિયમ રાસાયનિક રીતે જોડાવાથી મેગ્નેશિયમ નાઇટ્રાઇડ બની જાય છે.

એલ્યુમિનિયમને પણ હેલિયમનો ઢાળ ચઢાવી તેનું આરણ લોઢા સાથે કરી શકાય છે.

દમના રાશીને ઉચ્છવાસ બહાર કાઢતાં કુશલિયો નકે છે. હેલિયમવાળા હવા આપતાં દમના રાશીને રાહત મળે છે. હેલિયમ નાઇટ્રોજન કરતાં ધલે દલકા છે, એટલે દર્દીને ઉચ્છવાસમાં રાહત મળે છે.

પહેલાં, મરજીયા જમીનની સપાટીથી ભાગ્યેજ ૨૦૦ ફૂટ એટલે નીચે જઈ શકતા. ઓકસીજન અને હેલિયમની હવા લઈને આજે તેઓ ૪૦૦ ફૂટ એટલે નીચે જઈ શકે છે. દરિયામાં વિશેષ ઉંડે જવાની શક્યતાઓ આથી વધે છે.

બધા વાયુઓમાં હેલિયમ એકદમ જૂન પ્રમાણમાં પાણીમાં સોષો ઓછો દ્રાવ્ય છે. હેલિયમને એકદમ થોડા પાણીને (૧૫° એનસોલ્યુટ) પ્રસરવા દેવાથી પ્રવાહી બની શકે છે અને દબાણમાં ૧°એનસોલ્યુટ સુધી ઠંડક કરવાથી ધન બની જાય છે,

(સેન્ટીગ્રેડ ૨૭૩° સેન્ટીગ્રેડ ૨૭૩° ઉમેરવાથી એનસોલ્યુટ ૨૭૩° સેન્ટીગ્રેડ ૧૫° એનસોલ્યુટ એટલે -૧૫૮° સેન્ટીગ્રેડ, ૧° એનસોલ્યુટ એટલે -૨૭૨° સેન્ટીગ્રેડ).

આ પછીને અખબારે સમાચાર આપ્યા કે આ વર્ષે સાહિત્યના નોબેલ પુરસ્કાર મળે જર્મન લેખક હરમાન હેસની (Hermann Hesse) ની પસંદગી થઈ છે. આપણે તેને વિશે ખૂબ જાણી જોઈએ છીએ આપણને તેના સાહિત્ય વિશે પૂરતી માહિતી મળી નથી, પણ જે સાહિત્યકાર જગતના એક સાહિત્યકારો વચ્ચે સ્થાન પામે તેને વિશે જ્ઞાન મેળવવું એ આપણી સાહિત્યપ્રેમી તરીકે એક ફરજ થઈ પડે છે. ચાલો આપણે એ ફરજ અદા કરીએ. અદા કરવા પ્રયાસ કરીએ. કારણ તેનું સાહિત્ય વાંચ્યા સિવાય કેવળ તેના સાહિત્યને અવલોકન દ્વારા પરિચય સાધવો એ તાજબહાસનો તેના રમકકા સમા નથી નાથી ખ્યાલ બાંધવા જેવો અસ્થ પ્રયાસ જ છે.

જેમ આપણે શુભરાત્રીમાં શુભશી અને રમણ-લાલ દેસાઈ, સુદરમ અને ઉમાશંકર કે મરાઠીમાં ખડકેર અને ફડકેના નામો એકી સાથે યોલાતાં સંભળીએ છીએ, તેમ હરમાન હેસનું નામ જાણતાં જ તેની સાથે આપણે એમિલ સ્ટ્રોસના (Emil Strauss) નામના પરિચયમાં આવીએ છીએ. ખતેનાં કેટલાક અંશે સામ્ય છે અને કેટલાક અંશે તફાવત પણ છે. ખતે સૂર્યપ્રકાશિત વાતાવરણને ચાહનારા રખકુઓ, પ્રકૃતિપ્રેમીઓ છે. પણ બંનેના પાત્રાલેખનમાં ખૂબ તફાવત છે. સ્ટ્રોસ કંઠાર નાટ્યતરંગ્યુક્ત અવલોક દ્વારા પાત્રને હથોડા મારી ધડે છે ત્યારે હેસ રંગદર્શીની જેમ મૃદુ કાવ્યમય મનોભાષાર દ્વારા પાત્રનું સ્વપ્ન સેવે છે અને તેને માર્દવપૂર્ણ કલાધી વેદના અને સુખનો સ્વાદ આપણી મૃત્યુની સાંતિમાં પોહાડે છે. હેસ વિઝાસશીલ છે, તેની છેલ્લી કૃતિઓ સુંદર તત્ત્વદર્શન અને મનોવિશ્લેષણ દર્શાવે છે, ત્યારે સ્ટ્રોસ તો સુકિતાનાં ઉપદેશનો ઘણું પછાડે જ જાય છે. સ્ટ્રોસ નાઝીવાદનો પોષક અને દલાલ બને છે, ત્યારે હેસ બિચાર અને દમ વિનાનો, પહોંદી માનસપ્રધક્કરણથી દુષ્ટતાથી સ્વજાતિના માન-સરનારથને કેટલેક અંશે હજીનારા ગણાય છે.

કલાપ્રેમી માનસનું કટાક્ષયુક્ત પૃથક્કરણ કરી હેસ સાહિત્યસેવાની શરૂઆત કરી અને ૧૯૦૧માં Hinterlassene Schriften and Gedichte Hermann Lauschers નામે તેની પ્રથમ કૃતિ તેના રચને વર્ષે પ્રગટ થઈ. ૧૯૦૪માં Künstleroman; Peter Camenzind 'પિટર કેમેન્ઝિન્ડ' દ્વારા તેણે કલાનો મનોભા ઉતારી સામાન્ય માનવનું જીવન ગાળતો કલાકાર આલેખ્યો છે. પ્રથમ દર્શને તે કલાકારના વિશ્વધારાહજીનું કટાક્ષમય આલેખન છે અને ઘણું ખર્ચુ તો લેખકનું અર્થહીન આત્મપુરાણ છે.

હેસનો જન્મ ૧૮૭૭માં થયો હતો. તે ધર્મ-પ્રચારક પિતાનો પુત્ર હતો તેથી તેને એજ કાર્યને લાયક બનાવવા મોલ્કોનની ધાર્મિક વિદ્યાપીઠમાં મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેણે તેની આજીવિકા કેટલેક સમય તો પુસ્તકવિકેનાનો ધધી કરી પ્રાપ્ત કરી. તેની નવલકથાના નાયક પિટર કેમેન્ઝિન્ડ જેમ તે વિદ્યા કરતાં પ્રકૃતિપ્રેમી વિશેષ પ્રમાણમાં હોતો અને ૧૯૧૨ થી તેણે પ્રકૃતિની મોહસમાં રીટાયર્ન્ડમાં રહેવું પસંદ કર્યું. તે પહેલાં તે કોન્સ્ટન્સ સરોવર (The Lake of Constance) પર આવેલા મૅનહોફ્ટનમાં વસતો હતો.

Unterm Rad [૧૯૦૪]માં આત્મકથાનું તત્ત્વ સ્પષ્ટ છે; નાયક, મોલ્કોનના જાતિભયનો વિદ્યાર્થી, અભ્યાસના ભારથી બિચાર બને છે; તેને ઘેર પાછો મોકલવામાં આવે છે. ત્યાં તે ફરી મરે છે. સ્ટ્રોસ ફ્રેન્ડ Freund Hein પણ જાળકના બલિદાનદ્વારા જાણની શિક્ષણ પદ્ધતિની ખામીઓની છણાવટ કરે છે. આ કૃતિની હેસ પર અસર થઈ હોય એ સંભવિત છે. Gertrud 'ગર્ટ્રુડ' (૧૯૧૦)નો નાયક સંગીતકાર છે; એ નિષ્કળ લગ્નજીવન અને કુશળતામાં સુધારો દર્શાવે છે. Rosshalde 'રોઝહાલ્ડ' (૧૯૧૪) સુંદર મનોવિશ્લેષણાત્મક કૃતિ છે. વેરાગુથ (Veraguth) નામે ચિત્રકાર રોઝહાલ્ડ નામની પોતાની જગોર પર રહે છે ત્યારે તેની સાથે અણ-બનાવથી રહેલી પત્ની દવેલીમાં રહે છે. પતિ પૂતની ફક્ત ભોજનસમયે ભેગાં મળે છે. તેમને બે પુત્રો છે;

એક વિદ્યાર્થીમાં લજ્જાનો માતાના પક્ષનો છે અને ખીને પિયરે ફક્ત બાળક છે. વેરાયુએ જો પિયરે સોપનામાં આવે તો તે પત્નીથી છૂટા થવા ખુશી છે. પિયરે તેને મન તેના કાર્મ જેટલો જ ખારો છે, પણ પત્ની આ વિચારને સમર્થિત નથી આપતી આ વાત દૂર પૂર્વમાં રખેર ઉઝાડવાનો ધંધો કરનાર એક જૂના મિત્ર સમક્ષ પ્રગટ થાય છે. તે મિત્ર શેઠ હાલમાં તહેવાર ઝાળવા આવ્યો છે. તે પ્રજ્ઞોદારા વેરાયુના મનનો રોગ પારખે છે અને પિયરના ત્યાગના ભોગે પશુ તેને પત્નીથી છૂટા થવાની સલાહ આપે છે. છોકરો મેનોન્ગપ્લિસથી ઘરજી પામે છે અને મિત્રદાર ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં મિત્ર સાથે જવા મુકત બને છે. એ પ્રદેશોમાં ચીતરવા માટે સુંદરીઓ છે અને પ્રેમ-સંતાન પ્રત્યેના પ્રેમ એક માણસને કઠોર પત્ની સાથે જાજરમાં જકડી રાખે એ એક ક્ષયકે છે. રિકાર્ડા હુચ (Ricarda Huch) ફ્રાંસે Via Somnium Breve માં પશુ આ પ્રમ જ જીવવામાં આવ્યો છે. પશુ હેસના આલેખનમાં વધુ તાદરશતા છે. વેદના વેદાંતો પતિ એકાંતમાં ડૂબી તેથી જરૂરિયાતે પ્રત્યે લાગણી થતી પત્નીના ભાવક સહવાસમાં પશુ પાનું નભાવી લે એવી વૃત્તિના ધેનમાં જીવન દસકાયે જાય છે.

માનસપ્રયત્નકરણથી ખદમદતા રચીટકોએ-ડના પ્રદેશમાં રહી હેસ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના વર્ષો દરમ્યાન માનસિક ઉપાધિથી મિત્રાર થયો હતો અને માનસ પ્રયત્નશીલો જાજર સિંધે તેની માવજત કરી હતી. તે સમય અરસામાં તેણે લાક્ષણિક મનોવિશ્લેષણ-રમકનવશે લખી. Demian ડેમિયનમાં Friedrich (૧૯૨૬) Huch ફ્રિડ્રિચ હુચ ફ્રાંસે Mao 'માઓ' (૧૯૨૭) જેમ મિટોર માનસવિકાસનું સૂક્ષ્મ આ લેખન છે. સારીમાં થતા રાસાયણિક ફેરફારો જુવાનીના વિશ્વાસ પહેલાં અને પછી એક મૂંઝવણભરી રિથિત પેદા કરે છે. આત્મીય જાનના કાચગાને વીધતું મનોવિશ્લેષણ પ્રગટ કરે છે; કે એમાં કિસોરના મનના મે ફુનિયાઓની અધ્યાસનજી થાય છે.

એક માનવ, યુદ્ધ અને ફરજની ફુનિયા અને બીજી રસોડાના યાકરોથી સરે થતી અને દારૂપીણ તથા છોકરીઓ અને પ્રથમ આંચકો આપતો પશુ પછીથી મિત્રો જેમ પરિચિત બનતા હિંમતવાળા.

ખાસોની મનાઈ કરેલી લેદ ભરેલી આજુક દુનિયા નવજકયાના નાવક સિંકલેરના મિત્ર ડેમિયનના મુખ પર જ આ કુટુંબ ગણુતા ખ્યાલોની મોહિની તરી આવે છે; આવા છે કે ડેમિયન અને તેની મા એ ખીબના પ્રેમી તરીકે રહે છે. પુસ્તકમાં માતૃપદનો ખ્યાલ મર્જિત છે; પુત્ર માતાની મે મૂર્તિઓ મે જુએ છે-શારીરિક અને આદર્શ. ડેમિયનની માતા ફેરે ધવા માતૃત્વના અદર્શનું એક પ્રતીક બની રહે છે. સિંકલેરને આરે તેની જરૂર પડી ત્યારે તેની પાસે જવાના ઈવાના વચનથી વાર્તાનો અંત આવે છે સિંકલેર અને ડેમિયન, એક જ ધાનના-ભોગુ-તેમજ આદર્શવાદી અને બળવાન કુમલાખોર તેમજ શેતાની એવાં-એ પાસાં છે. માતૃત્વની પ્રાપ્તિ અને વારસવારવતું અર્થો હિંમતવતું; મુક પ્રતીક શપથ છે. રતન તરફ દસકાયું એ બચવણ અને મોટપણની એક જ આંતરવૃત્તિ છે. સ્ત્રીના આલિંગનમાં પુરુષ બાળક-સમાન છે. બાળકની માતા એ તેની લાલિ પત્નીનું એક સ્વરૂપ છે, અને પત્ની એ પુરુષની માતાનું આદર્શનું સ્વરૂપ છે. તેના વિચારવત યદેરો તેને અંતરમાંથી તેની જાતી વરફે ભેલાવે છે. માતા એ આદિ અને અંત છે. કુટુંબ ગરજું છે અને સમાન વિશાળ વિશાળ સ્થાન સમું પ્રેમનું આડું છે. હિંમતથી વેદના સાથે પ્રગટ થતી નવી ફુનિયામાં નવી નીતિએ રહી અને નિષેધો પ્રેમકર્મવર્તિતા, માનવાસનાશૂષી પત્ની, માણસનપણ, દેવનશેતાન.)થી છૂટી પડેલી મે ફુનિયાને એકરૂપ બનાવી નોંધએ.

Siddarta- 'સિદ્ધાર્થ' (૧૯૨૩) બાહ્યદર્શિએ હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનનું ગૂંધણ લામે છે; પશુ અંતરમાં નૈતિક સામવાદના ક્રમિક વિકાસ, પુત્રના પિતા અને ફુનિયા સાથેના સંજોગોની કથામાં પ્રવિણે છે. 'સિદ્ધાર્થ' - ડેમિયન નો પૂરક છે. 'ડેમિયન' માં એક વ્યક્તિત્વના દેવદત્ત અને શેતાન એમ બે ભાગ પડે છે, તેમ સિદ્ધાર્થ અને તેના મિત્ર ગોવિંદ-તેના સિદ્ધાંતોના અનુવાચી-વિચારસત્તાએ અને જીવનવાર્ધી પ્રેમના પ્રવિરો છે. 'ડેમિયન' માં છોકરો ઊર્મિ-કરણ માતા તરફ સદા પવિત્રો લામે છે, ત્યારે 'સિદ્ધાર્થ' માં તેના અનુભવ નૂતન હોવાથી અને પિતાના જુની અથેલ અનુભવ કરતાં વધુ સત્ત્વ હોવાથી તે પિતાથી

હંમેશ દૂર ને દૂર થયા કરે છે. માતૃપ્રેમમાં યુવ સ્વાર્પણ કરે છે કારણ પ્રેમ તૂલન સર્જનારે સર્વ-શોષક બને છે. પણ પિતાથી તો તે દૂર લાગે છે.

હેસની નવલકથા Der Steppenwolf '૩૨ સ્ટેપેનવોલ્ફ'-(૧૯૨૭)નો નાયક હેરી હોલર પોતાને 'વગડાનો વર' માનનાર કલાકાર છે. સામાન્ય માણસ ન્યાં શાંતિ અને સુખ માણે છે ત્યાંથી દૂર એ વગડાનો જીવનપ્રદેશ છે. તેના એકાંત માળિયા સમા નિવાસસ્થાનમાં જ્યાં તે પહેલા માળેથી પસાર થતા લાકડાના રાચરચિલાંનાં પોલિશની ગંધ દ્વારા તેને શુભાવેશ સૃષ્ટિની લાકડાની, વહેલા ઉડવાની, ફરજની, માતાની સૃષ્ટિની-માદ આપે છે. ત્યારે એક વ્યક્તિમાં બે સ્વરૂપો હોય-વર અને માણસ, અને વર માણસ પ્રત્યે ધુરધિયાં કરતું હોય, ત્યારે જીવનમાં સંવાદ ક્યાંથી હોય ? મનુષ્ય તો સંગીતકાર મોઝાર્ટ, કામ્પ, આદર્શ અને શાંતિનો પ્રેમી છે; અને વરની આંતરેખ્યાઓ જગલી છે, પણ આ કંઠગા સમાજમાં વરને ઘેટા સાથે પૂરવામાં આવ્યું છે. બીડા વિચાર કરતાં આપણે એનો અર્થ ઘટાવી શકીએ છીએ. પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિને તેનાથી વિમુખ, તેને સમજવા અસમર્થ સમાજમાં રહી એ સમાજને અનુકૂળ પોતાની પ્રતિભાને વિકૃત કરવી પડે છે અથવા તો કતલ થઈ જતું પડે છે. ખરી રીતે તો એકમાં અનેક વ્યક્તિઓ હોય છે. વ્યક્તિત્વ જીવનશૈતરંગનાં પ્યાદમાં વહેંચાયેલું રહે છે. વ્યક્તિત્વ સ્વરૂપ બહુરૂપી છે. તે વર, વાધ, વાનર અને સ્વર્ગીય વિદ્યુત છે, પણ આ સ્વરૂપો વર દબાવી છુપાવી રાખે છે. વરનું સ્વરૂપ નાજરિક સંસ્કૃત મનુષ્ય દબાવી-છુપાવી રાખે છે. હોલરના મિત્ર હરમાનનું બીજું સ્વરૂપ નારીનું-હરમાનનું છે. એ હોલર પર નરનારીની મિશ્રિત લક્ષણિકતાની મોહિની પાથરે છે; એના તાજાં નારી સ્વરૂપ સાથે તે તૃપ્ત કરે છે. વ્યક્તિત્વ સમજિમાં હુણી જતું એ પરમ ગહન આત્મદનો યોગ છે; તૃસ આપણને સમજી સાથે એકરૂપ બનાવે છે. હોલર દર્પણમાં પોતાના હોલર અને વર એમ બે સ્વરૂપો જુએ છે, તેઓ એકબીજાને ખાધ જવા મથતા હોય છે: તેને કહેવામાં આવે છે કે આ પ્રતિબિંબને મિટાવવાનો રસ્તો તેને હારી કાઢવામાં છે. આપણે પોતાનો ખ્યાલ ગંભીરપણે ન કરીએ ત્યારે હાસ્ય

જન્મે છે. નવલકથાનો અંત વિચિત્ર પ્રતીકોનાં સંધ-પંજુમાં આવે છે-ગણે એક ફિલ્મ પર એક ઉપર બીજું ચિત્ર લેવામાં આવ્યું હોય! તેમાં એક 'બહુધ નાટ્યગૃહ' છે : તેમાં પ્રવેશ માટે તદ્દન સાધારણ આપઘાત કરવાની જરૂર છે. તેમાં બોક્ષની બેઠકોના બંધ દરવાજે લખ્યું છે: 'હું ચાહું તે બંધી બાળાઓ મારી છે, કારણ એતન એતનને વિધે છે.' મોઝાર્ટ (પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિએ-જેમાં સદૃશ્યરચના પ્રતીક્ષમું કોટનું પૂઠકું, બાળાની મૃદુ છટા અને વૈચિત્ર્યનું સંમિશ્રણ છે. કલાકારને મધ્યમવર્ગના જીવનનો સુમેળ સાધ્યો છે.) શુભાટો ખાપ છે અને એડી પર નાચે છે; હોલર તેના કોટનું પૂઠકું ખેંચે છે અને તે લંબાય છે અને હોલરને બરફ પ્રદેશમાં ધસડી જાય છે. મોઝાર્ટ પાછો સાંજના પોશાકમાં દેખાય છે અને વાદ્યરેસ સેટ ચલાવે છે; તે ટીકા કરે છે કે રેડિયો ન્યાં સંગીત નથી ત્યાં સંગીતને લઈ જાય છે, પણ તેથી સંગીતનો નાશ થતો નથી. રેડિયો દિવ્ય સંગીતને સરતું બતાવે છે એ જ પ્રમાણે આ કુનિયાના 'બહુધ નાટ્યગૃહ'માં દિવ્ય જીવન સરતું બને છે: બોધપાઠ તેનો નાશ ન કરતાં, તે પ્રત્યે હસવામાં રહેલો છે. આ આશ્વાસક વિચાર આપઘાતને બીનજરૂરી કરાવે છે.

હેસનું શ્રેષ્ઠ સર્જન કલાત્મ તેની નવલકથા Narziss und Goldmund 'નારઝીસ અને ગોલ્ડમુન્ડ'-(૧૯૩૦) છે. મૃદુ તાલબદ્ધતા અને ધૈર્યમય માનસિક ગૂંચોનું અનાવરણ આ નવલકથાને દરેક રીતે મનોહર બનાવે છે. તેનો મુખ્ય સૂર એ છે કે સર્વે માર્ગો પ્રભુ તરફ બળ છે. એકાંત સાધુજીવનની શુદ્ધતા જ દિવ્ય આદર્શ નથી. પણ વારતવજીવન તરજોડી ભાગનાર સાધુના જીવન જેટલું જ ઐત્રિક-જીવન દિવ્ય હેતુને પર પાડવામાં સદાયક છે: માતૃત્વ અને પિતૃત્વના સિદ્ધાંતોના સંઘર્ષથી દ્વારા જીવનની દ્વિવિધતા સમજાવવામાં આવી છે. પિતૃત્વનો સિદ્ધાંત ચિંતનમય જીવન અને અમૂર્ત વિચાર પ્રત્યેનું વલણ દર્શાવે છે; માતૃત્વનો સિદ્ધાંત ઈન્દ્રિયોનું જીવન પરનું જુલમીશાસન છે. પણ ફક્ત માતૃત્વનો સિદ્ધાંત સર્જનાત્મક છે; પિતૃત્વનો કંઠક પુરુષત્વસર્થો સિદ્ધાંત માતૃત્વના સિદ્ધાંતને વ્યકત કરવાનું સાધન બની, તેને માર્ગદર્શક બની એ અશક્ત લાગણીવશ વિરોધારી

મુદ્રમ વિવેકપૂર્ણ વિચારકનો પૂરક બની રહે છે. આમ નારગીસ પ્રકૃતિના લાઠકા વિલાસાકત રૂપાંસ્ય કવિ સમ ગોદમુન્ડનો માર્ગદર્શક, વિશ્વાસુ સલાહકાર અને નિરવધારી પ્રેમી બની રહે છે. આપણને એ બંને પ્રથમ તો એક અંધકાલીન મદમાં નવદીક્ષિતો રૂપે મળે છે અને ત્યારે નારગીસ મેળપૂર્ણ પ્રેમાવલિ દ્વારા ગોદમુન્ડ સમક્ષ પોતાનું અંતર દર્શાવે છે. નારગીસ મહાધીસ બને છે અને ગોદમુન્ડને વનરપતિનો સચ્ચ મોક્ષવાર્તા આપે છે ત્યાં તેને એક કલ્પવૃક્ષ રચક છાકરી પ્રેમપથનો માર્ગ આપે છે; તે તેના વચ્ચે કાઢી નાખતા સૌંદર્યદર્શન કરે છે. ત્યાર પછીનું તેનું જીવન રમણ અભ્યાસીનું છે. એક બાદ બીજા એમ અનેક નારીઓ અને રવ-નારીત્વનો આસ્વાદ કરાવે છે. પણ એક યજુદી બાળા તેના ખોલેલા યાવન અને રૂપનો ધૂણપૂર્વક અનાદર કરે છે. આ બાળાને તે રસ્તે નોર્ડિક ખ્રિસ્તીઓએ બાળિકા તેના પિતાની રાખને માથામાં યોજતી જુએ છે. તેને ખાતી છે કે એ અટૂલી રખડતી બાળાને પકડી વાસ્તવ્ય કરી શકશે પણ તેને એ જાણે એક મહારાણી હોય એમ તેની વિદાય લેવી પડે છે. તે બાળા તેને મૃત્યુ માટે પણ નિશ્ચય હોઈ શકે છે તેમજ મૃત્યુને સરલ થવાની જરૂર છે એવો બોધ આપે છે; અને પછીથી તેને સમજાવે છે કે જ્યારે જિંદગી પાછી જાય છે ત્યારે મૃત્યુના નિશ્ચય મુખી પહોંચે છે. જ્યારે આ રંગીલો રખડેલ આ રિયતિ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે સ્ત્રીઓ તેને એક ક્ષીણ અને અનાર્થક વ્યક્તિ તરીકે જુએ છે. તેણે નારગીસને જણાવ્યું હતું કે જીવનને માણવા થોડમ કેવળ સંભોગ દ્વારા જ જનાવી શકાય, છતાંયે તે ભતેજ સ્ત્રી કરતાં કેટકિ વધુ મૂલ્યાંકન મળી માટે જીવે છે. તેને ચાહનાર એક બાળા તેને કહે છે. 'તારી આંખોમાં કદી આનંદ નથી ભરેલો. તે કહે છે કે 'આ બધું શશ્વિત જ છે !' તેને શાન થાય છે કે ક્રિસ્ટ સર્જનાત્મક કલાજ સૌંદર્ય અને ભિન્ન મૃત્યુના દૃશ્યમયી ક્ષયીભર ખ્યાતી શકે એમ છે; તે એક લાઠકા પર કોતરકામ કરનાર મહાન પ્રતિષ્ઠાકારના સંસ્મરણમાં આવે છે અને પોતાના

પ્રથમ ક્રેબ્સજન તરીકે પોતાના વિશેષાંશી પ્રણે પૂજનને બદલ કરવા મુરુ જાહેર રૂપે નારગીસને અભિમા મટે છે. તે કુલંબ, સરખી જતાં રક્ષણ-સંભોગ સમયે અધ્યાત્મિકતા સ્ત્રીના નપનમાં આવતા ચમકારને ઝડપવા રૂપાંસ્ય રેવે છે અને આ સ્ત્રીને અને સંજોગ્યન, આ આત્મચેત્ત ચમકારો અને તેનું જીવન તેણે જ્યારે એક ખેડૂત સ્ત્રી બાળાને જન્મ આપતી હોય ત્યારે તેણે તેના મોં પર કંઈક મિશ્નમિતિના પ્રકારમાં તેની આંખમાં ભર્યા છે મારણ તેને સમજાય છે કે અધ્યાત્મિક અને વેદના એક જ છે. તેનું સ્વપ્ન છે કે તેનું ઉદ્ધવ્ય અધ્યાત્મિક તેને વારંવાર રૂપાંસ્યામાં દેખાતું તેની માતાનું મુખ અને પણ મધ-કારણી ઉંમર તેને કરાવે છે અને તે મુખ એક વ્યક્તિનું અંગત વદન ન બનતા કલાકારે ચાહેલી બધી સ્ત્રીઓનું વદન-પ્રવનું વદન-બની રહે છે. તે અધ્યાત્મિકતા પ્રયોજન તરફ, પ્રસૂતી તરફ, તેના પ્રેમની ઉદ્ધવી પકડ તરફ, મૃત્યુ તરફ તેને આકર્ષી લઈ જાય છે. પણ આ વદનનું રક્ષણ તે ત્યારે તે સમય પહેલાં જ તે નારી તેના હાથ કલાકારના હાથે વીટે છે અને તેને નવસ્વરૂપ બહે છે-તેને મૃત્યુના નિશ્ચય તરફ પોતે જાગૃતિ આત્મચેત્ત વિશેષાંસ તરફ લઈ જાય છે. તે અટૂલો અનુચારી મૃત્યુ પામતા પહેલાં તેના ચિંતને કહેલ સંદર્ભ વદન પર નારગીસના જીવનમાં રહેલું એક જ મુખન ભેળવે છે.

હેસની વાર્તાઓ ગોટફ્રિડ ફેલ્ડરની વાર્તાઓ જેમ નાના શહેરની જિંદગીનું કલાકૃત્યમ આધેખન કરે છે. દાખલા તરીકે Diesseits ૧૯૦૭ અને Nachbarn ૧૯૦૮. Knulp (૧૯૧૫) માં આપણને રંગીલા રખડેલની વાર્તાઓ વાંચવા મળે છે અને Klingsohns letzter Sommer (૧૯૨૦)માં ભિન્ન અવ્યક્ષણવું પ્રતીકાત્મક આપેદર્શન જોઈએ છીએ. હેસના ભિન્નિતો-Gedichte(૧૯૦૨), Musik de Einsamen (૧૯૧૫) અને Tost der Nacht (૧૯૨૮), શોક અને વિશાદગ્ય છે; ખૂન તાદૃશ પ્રકૃતિવિષયન શબ્દચિત્રોત્તરમાં યાત્રામરણી તેની કૃતિઓમાં તરી આવે છે.

આદર્શ ગામકું કેવું હોવું જોઈએ એ સંબંધી આપણે ત્યાં અને ખીજા પ્રતિમાં પણ હેઠ્ઠા ત્રીસ-ચાલીસ વર્ષથી ખૂબ ઉછાપોહ થયો છે. અનેક પુસ્તકો લખાયા છે, અને જુદાં જુદાં દર્શિનિદ્વયો રજૂ થયાં છે. પૂન્ય ગાંધીજીની પ્રેરણા હેઠળ અનેક આમસવકા-એ ગામડાં સુધારવા માટે બગીચા પુરુષાર્થ કર્યો છે.

હવે એ જ દિશામાં હમણાં એક નવો પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે. એ પ્રયોગનો ઉદ્દેશ ચરોતરનાં ગામડાંની સર્વાંગી પુનર્જાતના એ છે. એને માટે “ચરોતર વિદ્યામંડળ” અને “ચરોતર આમોદાર સહકારી મંડળ સિમિટી” એ નામની બે સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે, અને એ સંસ્થાઓએ પોતાનું કામકાજ શરૂ કરી દીધું છે.

— ચરોતર એટલે ગુજરાતનો મહી અને વાનક વચ્ચેનો પ્રદેશ. ચરોતરમાં બ્રિટિશનો ખેડા જિલ્લો ગાય-કવાડીના પેટલાદ અને ભાદરણ તાલુકા અને ખંભાત રાજ્ય એટલાનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રદેશ હિંદનો એક વધુમાં વધુ ગીચ વસ્તીવાળો પ્રદેશ છે. અહીં દર ચોરસ માઇલે ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. હિંદના ખીજા ભાગોને હિસાબે આ પ્રદેશ સમૃદ્ધ છે. એ ગુજરાતનો બગીચો ગણાય છે. કેળવણી અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ અહીં કુલ્પાંકુલમાં છે. ચરોતર એન્યુકેશન સોસાયટી તરફથી કેળવણીની દિશામાં સારું કામ થયું છે. આ પ્રદેશને પોતાના કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રશ્નો છે, જેના ઉકેલ માટે ઉપરોક્ત બે મંડળોની સ્થાપના થઈ છે.

યોજનાની રૂપરેખા.

આ યોજનાનું કેન્દ્ર વલ્લભવિદ્યાનગર રહેશે. આ ગામ આદર્શ ગામકું કેવું હોવું જોઈએ એનો પહેલો નમૂનો થશે. આ નગર સવા ગાંધવ લાંબુ અને પોણા માઇલ પહોળું એ રીતે ૮૦૦ વીધામાં રચાશે. એમાંથી ૩૦૦ વીધામાં કૌલિએ બંધાય છે અને ૫૦૦ વીધામાં લોકોનો વસવાટ થશે. ગામનો મોટામાં મોટો

સ્તો ૮૦ ફૂટ અને નાનામાં નાનો ૨૦ ફૂટ પહોળો રહેશે. શાકા સ્તો, એની બંને બાજુ ઝાડોની હારો વાંટરવકર્સ, ટ્રેન્જ, વીજળી વગેરે અને વ્યાધુનિક જીવનની સુખસગવડો ત્યાં હશે. ગામની વસ્તી આશરે દરેક હજાર થશે. ગામમાં ટાઈનહોલ, પુસ્તકાલય, મ્યુઝિયમ, કલ્પ, સિવમીંગ બાથ, રમતગમતનાં મેદાં મેદાનો, રંગભૂમિ, સીનેમા, હોટી ચલાવવાની કલ્પ, બાગબગીચા, મંદીર, ધર્મશાળા અને ખીજા અનેક બહેર દિતની યોજનાઓ થશે.

પાંચસો વારનો એક પ્લોટ એ રીતે બાવીસસો પ્લોટ પડશે, જેની કે જમીનમાં બાંધકામ થઈ શકશે. દોરો રાખવા છત્તા માણસો દોર પણ રાખી શકશે. ૨૦૦૦ રૂપિયાથી માંડીને ૫૦,૦૦૦ રૂપિયા સુધીનું મકાન બાંધી શકાય એવા તૈયાર પ્લેન રાખવામાં આવ્યા છે. જે લોકો ભતે મકાન બાંધવા માગતા હોય તેઓ તેમ કરી શકશે. જેઓ મંડળને એ કામ સોંપવા માગતા હોય તેમનું કામ મંડળ ગોપ મહેનતાણું લઈ કરી આપશે. શ્રીમંત, મધ્યમ અને ગરીબ એ રીતે સમાજના બધાજ વર્ગો સ્વચ્છ, સુધક ને સરકેરી જીવન કરી રીતે જીવી શકે એ દ્રષ્ટિએ અહીંની બધી વ્યવસ્થા થશે. ચાલીસ રૂપિયાનો માસિક પગાર મેળવનાર કારકુન પણ પાંચ રૂપિયાના ભાડામાં સુધક રીતે જીવી શકશે. માસિક દસ રૂપિયા ભાડું ભરનાર માણસ પણ ત્રીસ વર્ષે મકાનનો માલિક થઈ શકશે.

આ રીતે ખૂજ, કુમાડી, મંદકી, ગીચ વસ્તી અને શહેરનાં અનેક બિનખોટાં મુકત, જાંયાં શહેર કરતાં વધુ સુખસગવડોવાળું એવું આ આદર્શ ગામ રચવાની વિગતવાર યોજના છે.

વિદ્યાનગરના મધ્યભાગમાં આર્ટસ, સાયન્સ, ઇજનેરી, વેપારી, વૈદ્યક વગેરે કૌલેને થશે. આ કૌલેએનો સર્ગમ માન લીધો પૂરતો યુનિવર્સિટી સાથે રહેશે. જાણીતો બધો આંતરિક વહીવટ સંસ્થાના સંચાલકોના રાષ્ટ્રધરના નૃતન આદર્શો મુજબ થશે.

બાળમંદિરથી પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ ક્લેસ સુધીની બધીજ અવસ્થા અહીં રહેશે. જેથી સ્થાનતરના વિદ્યાર્થીઓને ધેરવેનાં બધું ઉચ્ચ શિક્ષણ મળી રહે. સ્થાનતરનાં કાર્યાલયોમાં ગણેશ વિદ્યાનગર સાથે પાઠ્યરચનાઓથી એકાદ જોડે, આ ગામોનાં વિદ્યાર્થીઓ દરેકજા નોટરબુક્સમાં વિદ્યાનગર લખવા આવીને ધેર પાછા જઈ ચકરે. ખર્ચાળ શહેરી જીવનને કારણે આજે અનેક મરીમ પણ લાયક વિદ્યાર્થીઓ કેલેજની ફળવણી લઈ શકતા નથી, તેઓ આ સ્થાનની પોતાનાજ ગામમાં ધેરવેનાં કોલેજની ફળવણી લઈ ચકરે. કોલેજો સાથે વર્કશોપ થશે, જેમાં પોતાના કુરસદના વખતમાં કામ કરીને મરીમ વિદ્યાર્થીઓ કમાણી કરી ચકરે, અને સ્વમાનપૂર્વક બણી ચકરે. કોલેજોની ફળવણી વિદ્યાર્થીઓને સાહેબ કરીને શહેરમાં લઈ જવા માટે નહિ હોય, પણ એમને વધુ સારા મામળોના બનાવીને મામડામાં જ રાખવા માટે હશે. ઇંગ્લેન્ડ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના સૈદ્ધાંતિક અભ્યાસની સાથે સંસ્કારનાં કાર્યાલયો અને મામડાઓમાં ચર્ચા કામોમાંથી બચાવવા તાલીમ મળી રહેશે.

વિદ્યાનગરમાં ૪૦૦ કુટુંબો થશે, અને એ વિદ્યાની પોઠે વેપારનું પણ કેન્દ્ર થશે. આ રીતે વિદ્યાનગર એ વિદ્યા, વેપાર, ઉદ્યોગ, વિદ્યાન, સંસ્કાર, સંસ્કાર વિચારવિનિમય, ઉદ્યોગ અને કાનિષ્ઠ એક જગત-દરત કેન્દ્ર થશે. સ્થાનતરનું એ પહેલું આદર્શ મામ થશે. એ મામના નમૂના ઉપરથી નવા કરના, મામ, મામડાં અને સોસાયટીઓ વસશે, અને જુના મામ અને મામડાં સુધારવામાં આવશે.

વિદ્યાનગરના કામની સાથે સાથે જ મામડાંનું સેનિટાઇઝેશન સુધારવાનું કામ શરૂ થશે. દરેક મામડાં વોટર વર્કસ, ડ્રેનેજ, આસપાસના રસ્તા અને બીજી આવી જશે, અને મામનો ભવિષ્યનો વિકાસ ચોખ્ખા-બદ્ધ થાય એ માટે દિશાસૂચન થશે.

મામડાંની આર્થિક રિયલિટી સુધારવા માટે એ પ્રકારના ઉદ્યોગો શરૂ થશે-કેન્દ્ર અને વિત્તેન્દ્ર. કેન્દ્ર ઉદ્યોગોનું મથક વિદ્યાનગર રહેશે. ત્યાં થઈ બાધવા માટે ઇટલી માંડીને ટાઇલ્સ સુધીની એકેએક વસ્તુ બનશે. તેમજ પાણીના અને મટરના સીમેન્ટના

નળ અને એને બંધેના સીમેન્ટ અને સોદાપત્રો બધા જ સામાન તૈયાર થશે. એને માટે ઇંગ્લેન્ડ, સુનાની બહી, વર્કશોપ સ્ટ્રા-પોલ, ટાઇલ્સના અને જુમ પાઈપના કારખાનાં, અને બીજાં જરૂરી કારખાનાં ઉઠાં કરવામાં આવશે.

વિત્તેન્દ્ર આયોગોના માથે મામડે અને ધેર ધેર થશે. એને ઉદ્યોગ મામડાંની રચાયત્તા અને બાબાદો એ હશે. આ ઉદ્યોગો બીજાની મજૂરી આપશે, અને એમાં આધુનિક દબાવ વંચોને ને વિદ્યાનગર ઉપોચાલ થશે. આ ઉદ્યોગમાં કાંતવાના વંચો, વણવાની શાળો, મંજૂરક, મજૂરો. વગેરે બનાવવાના વંચો, દળવાની મજૂરીઓ, કાંતવાના વંચો, તેજ કાંતવાની પાણીઓ, લાકડાં વહેરવાની ખોલ વગેરે હશે. સહકારી પ્રવૃત્તિથી આ વિત્તેન્દ્ર ઉદ્યોગોનું સંચાલન થશે. દરેકજા આઠ કલાક કામ કરનાર માણસ સાંજ પડે સહેજે ધેરવેનાં બેઠણ રૂપિયા કમાઈ શકશે.

આ ઉપરાંત બેલીની ઉત્પત્તિ માટે બેલીવાડીની સુધારણી રીતો, સરવું અને વિષુલ પાણી વગેરે પ્રયત્નોનો ઉકેલ કરવામાં આવશે.

આ રીતે આ સંસ્થાઓ તરફથી બેલી આયોગો, દીવાળતો, ચોકખા પાણીનો પુગવડો, મંદીનો નિકાસ, આરોગ્ય, અને સારવાર જેવાં મામડાંના જીવનને સ્પર્શતા બેલીવાડીથી પ્રકીને આધુનિક સુધીના મામડાંના સપજા પ્રયત્નો વિશે વિચાર થશે, અને નવા જમાનને અનુકૂળ રીતે મામડાંનાં જીવનની સર્ચંગી પૂર્વકેટલા થશે.

આ બધું વાંચીને સામાન્ય વાચકને તો એ જ ખ્યાલ આવવાનો કે :

“ભવ્ય ચોખ્ખા ! પછી ચોખ્ખાના ધનનારાઓને જીવનની ભાગ્યે વાસ્તવિકતાનો કંઈ ખ્યાલ છે કે નહિ ? કરોડોની ચોખ્ખા ! પછી ચોખ્ખાના બનક પાસે ઘણું ટકે નથી ! એમને રાખ કે શીખતોની સહાય નથી, તો પછી આ સંઘ કાશી કે ઈરો રીતે પહેંચશે ?”

સુબાઈ પાલો, જયેરી ને માટોપર જેવાં પરાજેઓ, અમદાવાદના એલિસબિથ જેવા ધનિક લતામાં અને સુરત જેવા શહેરમાં ડ્રેનેજ નથી અને

આ તો ગામઠે ગામઠે ફેનેજની વાત છે ! મ્યુઝિયમ અને મોટિંગ ક્લબ તો હજી અમદાવાદ પહોંચી શક્યું નથી, તો વિદ્યાનગર જેવું નાનકડું ગામ કઈ રીતે કરશે ? મુંબઈ-અમદાવાદ જેવાં સર્વોદ્ધર્મીઓના દત્તારાં શહેરો જે વસ્તુ ન કરી શકે તે વસ્તુ બિચારાં ગરીબ ગામડાં કઈ રીતે કરવાનાં એ જ સમગ્રવું નથી ! અશક્ય વાત !”

આ યોજના સાંભળીને દરેક માણસને પહેલી છાપ તો એ જ પડવાની કે આ યોજના કાંઈ કંવિનું દિવાસ્વન છે, મદદપીતો પ્રકાષ છે, કાંઈ “આ જ ફક્ત જ એન્ડ કંપનીનો” ભદુકપટનો ખેલ છે, કાંઈ કામી ઉમ્મરના સમાજવાદીનો છતરડો છે !

પણ જ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે આ યોજના ૫૮ વર્ષની ઉમ્મરના સફળ બાહોશ અને નિવૃત્ત ઈજનેરનું અવહારલક્ષી સર્જન છે, ત્યારે રાંકા-શીથિ શોભવા ને વિચારવા પ્રેરણા જ્યારે આ યોજનાના જનક પોતાની મામોદ્દાર અને કેળવણીની યોજના લંકને સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ પાસે ગયા, ત્યારે એમણે એક કામેલ વકીલ સામા પક્ષના સાક્ષીને તપાસે એમ આ યોજનાના જનકની બરાબર ત્રણ દિવસ મુધી ઉલટપાલટ તપાસ કરી. જ્યારે એમને થયું કે આ એક અત્યંત સગીન યોજના છે, ત્યારે જ એમણે એની ઉપર પોતાની સંમતિની મહેર મારીને આ નવા સાહસને પોતાના આશીર્વાદ આપ્યા, એને વિશ્વધની ગણના કર્યા વગર આગળ વધવા અનુમતિ આપી.

આ કંઈ રીતે બન્યું ? કાંઈથી ના હેતરાનારા સરદારસાહેબ અહીં આગળ હેતરાયા કે શું ? કે પછી આ વાતમાં ખીજું જ કંઈક રહ્યું છે ?
વિદ્યાનગરના વિશ્વકર્મા :

ઈ. સ. ૧૯૧૨ની સાલ હતી ૨૨૦ મહારાજ સયાજીરાવ પ્રવાસે નીકળ્યા હતા. એક અઠવાડિયા પછી એ મહેસાણા આવવાના હતા. મહેસાણાની એકઝીક્યુટિવ એન્જિનીયરની આશીસમાં હુકમ આવ્યો કે ત્યાંના પ્રદેશમાં બંધાનારા છ મકાનોના પ્લેન એરડીમેન્ટ તૈયાર કરી મહારાજ સાહેબ આવે ત્યારે રજુ કરવા.

એકઝીક્યુટિવ એન્જિનીયરે તુરત જ પોતાના હાથ નીચેના એન્જિનીયરને બોલાવ્યા, અને એ હુકમ વાંચી સંભળાવ્યો.

“એ મારાથી નહિ બને. એ અશક્ય છે. આ કરવા માટે ઝોલામાં ઝોલા બે મહિના બેઢમે.” આસિસ્ટન્ટ એન્જિનીયરે સાફ સંભળાવ્યું.

“અરે ! એમ કેમ ચાલે ? હજુરનો હુકમ છે.”

“ભલેને રહ્યો હજુર ઇજનેરીમાં શું સમજે ? બે મહિનાનું કામ અઠવાડિયામાં કેમ કરીને થાય ?”

એકઝીક્યુટિવ એન્જિનીયર ખૂબ મૂંઝાયા. કોલેજમાંથી તાજે જ પાસ થયેલો એક યુવાન ઑફિસમાં બેઠો હતો. એણે કહ્યું : “તમારે જો હરકત ન હોય તો એ કામ મને સોંપશો ?”

“તમારાથી એ બનશે ?” એકઝીક્યુટિવ એન્જિનીયરની આંખમાં સંશય હતો.

“તમને વિશ્વાસ હોય તો સોંપો. નહિ તો કંઈ નહિ.”

“ભલે, કરી જુઓ પ્રયત્ન.”

આસિસ્ટન્ટ એન્જિનીયરને હસવું આવ્યું. એમને ૨૨ વર્ષનો ઇજનેરીનો અનુભવ હતો. એમનાથી ન થઈ શકતું કામ કરવા માટે આ નમુઠીઆ જુવાને બીકું ઝડપું હતું !

યુવાને ઑફિસનો સ્ટાફ બોલાવ્યો. જુદા જુદા માણસોને જુદાં જુદાં કામ સોંપી દીધાં. ત્રણ જ દિવસમાં આખીરે યોજના નખસિય સંપૂર્ણ થઈ ગઈ !

મહારાજ સાહેબ આવ્યા. એમની સાથે સુપરિન્ટેન્ડિંગ એન્જિનીયર શ્રી. અકોલકર હતા. એમણે અધૂરા કામની જ આશા રાખેલી. પણ જ્યારે પૂરેપૂરું કામ જોયું, ત્યારે મહારાજ ગયા પછી ફરી પાછા ઑફિસમાં આવ્યા. એમને એમ કહેવામાં આવ્યું કે ઑફિસમાં આવેલા નવા ઇજનેરે આ કામ માત્ર ત્રણ જ દિવસમાં કયું હતું. એમણે એ યુવાનને બોલાવ્યા.

“આ કામ તમે કયું ?”

“હાજી.”

“તમે હમણાં ને હમણાં રાજીનામું આપી દો.”

“કેમ ?”

“તમારા જેવા ચક્રિયાળી માણસ માટે આ રાજ્યમાં સ્થાન નથી. તમારી ચક્રિયાએ માટે તમને બ્રિટિશ રાજ્યમાં બહેાળું હોન મળી રહેશે. તમારા જેવા માણસને સુખાવતાં મને બહુજ દુઃખ થાય છે. ખરું હું હાથાર છું.”

સુખાને માથકવાડીમાંથી રાજ્યાસુ આપ્યું અને અંગ્રેજ રાજ્યમાં નોકરી લીધી.

એ સુખાને તે શ્રી. બાર્થલામિયાર્થ પટેલ. મહેસાણાના મહાનેતાના પ્સેન એસ્ટેમિટ એ એમણે પાર પાડેલું એમના જીવનનું પહેલું “અશક્ય” કાર્ય. વલ્લભવિદ્યાનગરની બ્યાપક યોજના એ એમણે ઉપાડેલું એમના જીવનનું છેલ્લું “અશક્ય” કાર્ય.

આ બે અશક્ય કાર્યોની વચમાં એમણે એમની બાપકર હિંમતથી કંઈક નાનામોટાં “અશક્ય” મનાતાં કાર્યો પાર પાડ્યા છે. એમની કાર્યપદ્ધતિ ઉપર મુખ્ય બેનકા એકે ઉપરી અંગ્રેજ અમલદારે એમને માટે એમ કહેલું કે : “આ તુટીકાણુ ચહેરાના માણસ માટે કંઈ જ અશક્ય નથી.”

વિદ્યાનગરના વિશ્વકર્મા શ્રી. બાર્થલામિયાર્થ પટેલ એક વિલક્ષણ વ્યક્તિ છે. એ જન્મે સૈનિક, ધણે ઈજનેર, સંસ્કારે સંસ્કૃતિમંત્રક અને સ્વભાવે પૈસાની ઝાત્રી પરવા વિનાના, કોણ દિલના રાજ માણસ છે. હોનબર્ગની પેઠે “Duty, discipline and fatherland” (કર્તવ્ય, દિસ્ત અને પિતૃભૂમિ) એ એમનો જીવનમંત્ર છે. એમના પાટીદાર પૂર્વજોના સધળા ગુણોધોનું એમનામાં પ્રતિબિંબ પામતું હોવા ઉપરાંત અનેક અર્વાચીન ગણેશી એમનું જીવન પદ્ધતિ છે.

પોતાની સરકારી, મ્યુનિસિપલ, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ઉજળશીવિષયક સેવાઓને જાગે એમણે આપણા અગ્રજીવનને જુદાંજુદાં દ્રષ્ટિબિંદુઓથી જાત અનુસવ વડે જોયું બાવડુ છે.

બાલ્યાવસ્થાની કારખી તરીથી અને સુખાવસ્થાની સુવાળી સાલથી, પૂનાની યુવનુમા હવા અને સિંધનો બાપકર તાપ, રજુનું અસલ એકાત અને ચહેરનો મજા પોંપાટ, સરકારી ફરમાનને પકડારતાં હથિયાર-

બંધ ટોળાંઓનો ઝડપી સામનો અને માનપામના સુલાયમ જલસા, કેપી કુલકમાં ધસેલા જીવેશુ કુમલા અને સૌ કોમોનો સરખો સદ્બાર, અમલદારી ઘમાખી તેમજ તુમારસાથી ને લોકસાહીને બેજવાન દાર ટોળાંવાદ, ફરજીયાતોનાં ધમ્મતો અને લોક-સેવકોની નીરવધાર્ સેવા, જીવનનાં આવાં આવાં અને જાસાએને જાતજાતુભવથી જોઈજાણીને, એમા રશી-ભમીને, એ પાકા પરીજાન થઇ ગયા છે. એ જોઈ પગથાથા વિનાની તરંગી યોજના વહેલી મૂકે એવા કાચી માટીના, આરભાસર માણસ નથી.

હવે આપણે જો આ યોજના વિશે વિચાર કરીએ તો એમાં વિચારની દ્રષ્ટિએ નવીન તરવ કંઈ જ નથી અથવા તો બહુ જ ઝોપું છે. આવી અથવા થાને મળતી યોજનાઓ સર વિશ્વેશ્વરૈયાથી માંડીને બવા-હંગલાલ નહેરુ સુધી અનેક વિચારકોએ રજૂ કરી છે. અરેતરના અમુક આલેખમાં રોટર વક્સ થયાં છે, પશુ હેનેજ નથી થઈ એને લઇને મંડળી અને રેશિવિયા ખૂબ વર્ષાં છે. આ રીતે પશ્ચિમના સુધારા કહે કહે લેવાથી આપણી આ દસા થઈ છે. આ યોજનાના પ્રભુતાએ પ્રથમ પહેલું પકડેલું રહસ્ય એ જ છે. એમણે કુકડા કુકડા નહિ પણ સર્વાંગી યોજનાને હાથમાં લીધી છે.

પીઠ કેળવણીકાર : શ્રી. લીખાભાઈ પટેલ,

ઉપરાંત બંને સંરચાઓના મંત્રી શ્રી. લીખા-ભાઈ કે. પટેલ એક પીઠ કેળવણીકાર છે. ઉમર ૫૬ વર્ષની છે. ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીના એ ૨૩ વર્ષ સુધી સ્વપસેવક દતા, અને એ સંરચાની ઉભાવટ કારજાલીમાં એમનો કાલો બહુ મોટો છે. તાંપી છૂટા થવા પછી એમણે શુકલતિથિમાં નમકા કેળવણી મંડળ સ્થાપ્યું, અને એ પ્રદેશમાં કેળવણીનો પ્રચાર કર્યો. એ પ્રમુખ મુનિવર્સિટીની સેનેટના તેમ જ એકેડેમિક કાઉન્સિલના સભ્ય છે. મુનિવર્સિટીની પરીક્ષા માટે આજુ-દનું સેન્ટર એમણે બોલાવ્યું દત્ત.

ચરોતરમાં આર્ટસ કોલેજ કાઢવાની વાત થઈ વખતથી ચાલતી હતી, “પણ અમને એમાં રસ નહોતો. શ્રી. બાર્થલામિયાર્થ ભવાર અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના મુખ્ય ઈજનેર હતા ત્યારે એ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસા-

યદીમાં અવારનવાર આવતા, એ અસ્થામાં એ થી. બીખાભાઈને મળ્યા, અને એમની વચ્ચેના વિચાર વિનિયમ મૈત્રીમાં ફેરવાયો. શ્રી. ભાઈલાલભાઈએ થી. બીખાભાઈને પોતાની સાથે લેવાવાનું આમંત્રણ આપ્યું, અને શ્રી. બીખાભાઈએ તે સ્વીકાર્યું. ભૂમિ અનેક લોકો આ નવી યોજનાથી વિરુદ્ધ હતા, ત્યારે શ્રી. બીખાભાઈએ પોતાની સાદી સમજથી આ યોજનાનાં દુરગામી પરિણામો જોયાં અને એમાં ઉત્સાહ પૂર્વકે અંબલાવ્યું. આ સંસ્થાઓમાં ઇજનેરી, વૈજ્ઞાનિક અને કામગીરીની બાબતોની જવાબદારી મુખ્યત્વે શ્રી. ભાઈલાલભાઈને માથે છે, ભૂમિ કેળવણીવિષયક, પત્રવ્યવહારની, વહીવટની અને બંધારણીય કામગીરીની જવાબદારી મુખ્યત્વે શ્રી. બીખાભાઈને માથે છે. તેઓ શ્રી. ભાઈલાલભાઈ જેટલી જ એકનિષ્ઠા અને ઉત્સાહથી આ સંસ્થામાં કામ કરી રહ્યા છે.

સંસ્થામાં વૃદ્ધોની-આગેવાની

આ સંસ્થાઓની એક ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે, એની આગેવાની વૃદ્ધોના હાથમાં છે. આવી ક્રાંતિકારી યોજના ધકકવાની અને પાર પાડવાની જવાબદારી પચાસથી પંચોતેર વર્ષ સુધીના વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓએ લીધી છે. આફતર વિદ્યાર્મજન સરકારમાં રજીસ્ટર થયા પછી મંડળની પ્રથમ સાધારણ સભા ૬-૬-૪૫ના રોજ મળી તેમાં મંડળના હોદ્દાદારો નિયામક મંડળના સભ્યો, તાલુકા સમિતી અને ઇજનેર સમિતિ નીમવામાં આવી. મંડળના પ્રમુખ તરીકે સરદાર શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ, ટ્રસ્ટીઓ તરીકે શ્રી. જીવાભાઈ દેવાભાઈ પટેલ અને મનભાઈ શંકરભાઈ પટેલ, અધ્યક્ષ તરીકે શ્રી. ભાઈલાલભાઈ દાશભાઈ પટેલ અને મંત્રી તરીકે શ્રી. બીખાભાઈ કુબેરભાઈ પટેલની ચૂંટણી થઈ.

આ ઉપરથી એ નેઈ શકાય કે પોતપોતાના કામક્ષેત્રમાં જીવંતજીવી જીવનસિદ્ધિઓને વેરવા પ્રૌઢ અને પીઠ માણસો આ સંસ્થાના આગેવાનો છે. સરદાર સાહેબની ઉંમર ૭૨ વર્ષની, શ્રી. ભાઈલાલભાઈની ૫૮ વર્ષની અને શ્રી. બીખાભાઈની ૫૬ વર્ષની છે, શ્રી. જીવાભાઈ અને મનભાઈ પણ વયોવૃદ્ધ છે.

આ પ્રદેશના એક કેળવણીકાર શ્રી. હરિવંશભદ્રાસ શાહને હું મળેલો. ૭૦ વર્ષની ઉંમરે એમના બધા વાળ કળા છે, અને એમનામાં જીવંત જેવું જોમ છે, એમણે મને કહ્યું કે: “આવી ક્રાંતિકારી કેળવણીનાં સ્વપ્નાં મેં અને મારા મિત્રોએ વધેથી સેવેલાં પણ તે વખતે સમય પાક્યો નહોતો, અને યોગ્ય બંધિતની આગેવાની નહોતી. આજે ગાંધીયુગ છે, અને શ્રી. ભાઈલાલભાઈ જેવા શક્તિશાળી નેતા છે, એટલે આ યોજના અવસ્ય સફળ થશે એની મને પૂરેપૂરી ખાતરી છે.”

શ્રી. ભાઈલાલભાઈએ મને પહેલાં તો આ સંસ્થાઓમાં આવવા એવું કહીને આમંત્રણ આપ્યું કે: “જુઓ ભાઈ! હું તે બીખાભાઈ, પાટીદાર રથા. આધિજીવિયાં કરવાં એ અમારા જાતીસ્વભાવ. અમારી ઉપર અંકુશ મુકવા અમારે તમારી વધુિક જુદિની જરૂર છે. તમને બધાં એમ લાગે કે અમે ખોટું સાહસ કરીને સંસ્થાઓને ખાડામાં તાખીયે છીએ, ત્યાં તમારે ઉપર “એક” મૂકવો.”

“સંસ્થામાં આવીને મેં એનું અર્થતંત્ર તપાસ્યું તો એ મને એટલું સંગીત લાગ્યું કે મેં એનું નામ “પુણ્યક” પાડ્યું. જન્મતાં જન્મ પાપયક છે, તેમ પુણ્યક પણ છે. આ સંસ્થાઓમાં જન્મ પૈસા આવે છે તેમ ક્રમ વ્યાજ વધે છે, અને કામ વ્યાજ વધે છે, તેમ વધુ પૈસા આવે છે. એટલે હું હવે બેકને બદલે વરાળનું કામ કરું છું, અને આ કામની ઝડપ બહુ ધીમી છે એમ વારંવાર શ્રી. ભાઈલાલભાઈને કહું છું !

“હું વાણ્યના દીકરો છું, અને મેં ૨૫ વર્ષ સુધી એક મિલના મેનેજર તરીકે સફળ નોકરી કરી છે. છતાં આજે ૭૦ વર્ષની ઉંમરે મને શ્રી. ભાઈલાલભાઈ પાસે દિસાળકિતાબ દિવે થવું તરું જણવાનું મળ્યું. એમની દિસાળની ચોક્કસાઈ અને ચોક્કસાઈ અણીશુદ્ધ છે.”

આ સંસ્થાના બીજા એક કાર્યકર્તા શ્રી. નાથભાઈ પટેલ ૭૦ વર્ષની ઉંમરના મુસન હૃદયવાળા વૃદ્ધ છે. એ એક જૂના સત્યાગ્રહી નેતા છે. એમણે નિઃસ્વય કથો છે કે કદી પૈસા લાવ્યા વિના વિદ્યાનગરમાં પગ

મુકેવે નહિ ત્યારે ભયારે એ ત્યાં આવે છે ત્યારે ત્યારે એ પાચસો, હજાર કે મે હજાર રૂપિયા લઈને આવ્યા હોય છે આ ઉપરે એ ગામડે નામડે ધૂણીને વ્યા નથી યોજના લોકોને સમજાવી રહ્યા છે

નથી પરિસ્થિતિ નવું અર્થશાસ્ત્ર *

આ યોજનામાં રસ લેતા લોકો પૂછે છે કે “આ યોજના ગાંધીવાદી છે કે સમાજવાદી ?” આવે પ્રશ્ન સાવ સ્વાભાવિક છે કોઈ પણ યોજનાની કોઈ એવું અર્થતંત્ર છે હિન્દુ આને યુગરોમાંના ગરીબ વિચારકો દેશ રાજ્ય સાથે ત્યારે આર્થિક વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી એ સમગ્રી તથા વિશ્વમાં વહેવાર થયા છે ગાંધીવાદી, સમાજવાદી અને સમન્વયમાં માનનારા

આ તથા સિવાય એવા પ્રકારનું અર્થશાસ્ત્ર સભવી થકે જ નહિ એમ મોટા ભાગના માણસો માનતા હોય છે

અને ભયારે એમ પૂછવામાં આવે છે કે “આ યોજના ગાંધીવાદી છે કે સમાજવાદી ?” ત્યારે કુ જનામ આપુ છું કે, ‘એમાંથી એકો નહિ અને છતાં આ યોજના માધી વિરોધી કે માફસંવિરોધી પણ નથી”

શ્રી ભાઈના નિર્માણને કોરોડો રૂપિયાના કામ કરવાની હોસ છે, અને એમની ખાસે પૈસા મિલકુન નથી આદર્શ અને વ્યવહાર વચ્ચેની વિષમતા ટાળીને એ બન્ને વચ્ચે પુનઃ જેવું કામ કરે, એટલા માટે એમણે એક નવું અર્થશાસ્ત્ર સર્જ્યું છે શ્રી ભાઈ સાવભાઈનું અર્થશાસ્ત્ર એ ચરોતરની નાનકડી ફિગિયા માટે ઉપયોગી, એવું એક વ્યવહારુ જાણેરનું આખી અર્થશાસ્ત્ર છે

પહેલાં મહામુદ્ પછી જમતમાં અનેક આર્થિક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા એને પહોંચી જવા માટે લુદા લુદા દેશીએ લુદા લુદા માર્ગો લીધા ઈંગ્લેન્ડ, અમે રિકા ને જાપાને મૂડીવાદથી, જર્મની ને ઈટલીએ ફેસિઝમથી, રશિયાએ સમાજવાદથી, અને હિન્દે અને ચીને મૂલોલોગોથી પેલાના આર્થિક પ્રશ્નો ઉકેલવાનો પ્રયાન કર્યો આ ઉપરાંત સહકારી પ્રણિતિ ફિગિયાના

ધણા દેશોમાં ચાલી આ બધા મહાન પ્રયોગો લાલ આ નાના પ્રયોગમાં લેવાયે છે, અને આ બધી પ્રણિતિઓના દોષોને સ્વચ્છ હોય એટલી દો ટાળીને પ્રવર્ત કરવામાં આવ્યો છે

આ નવા અર્થશાસ્ત્રમાં, મૂડીનું કેન્દ્રિયત કે રચ ઉલોમી, એકદમ વહીવટ, મોટા પાયા ઉપર ઉત્પાદન એણે નરે બહોળો વેપાર, બજાર મટે હરીફાઈ અને નફા માટે ઉત્પાદન જેવા મૂડીવાદી અર્થશાસ્ત્રનાનાં તત્ત્વો છે

એજ રીતે મૂડી ઉપર માત્ર ૩% ભાગ, ઉલોમી ઉપર સમગ્રી (અહીં આખા સરકારોનો) અંકુર તુમારશાહીના અભાવ, જવાબદાર વહીવટ, અને કામ કરના જાણી ઉકેલ જેવાં નાકીવહનાં તત્ત્વો છે

કમદારોને પૂરતા ખચાર અને એમની કામ સમવડો માટે કપાત, વ્યવસ્થિત અર્થશાસ્ત્ર, કામ સમાજના કિતલી યોજનાઓ, ઉપયોગ માટે ઉત્પાદન અને ઉત્પાદનના સાધનોની સામાજિક માંદગી જેવા સમાજવાદી અર્થતંત્રના એમ તત્ત્વો છે

એ જ રીતે દેશના એકમ તરીકે મામુલ, વિદેશિ અર્થશાસ્ત્ર, મૂલોલોગી જેતી, પશુપાન અને મૂલોલોગોનો સુમેળ, આમસફાઈ, સ્વાસ્થ્ય અને વર્તેગ જેવા માધીમાર્ગના મુદ્દર તત્ત્વોના આ અર્થશાસ્ત્રમાં રવીકર થયેા છે

આ અર્થશાસ્ત્રમાં સહકારી પ્રણિતિના પણ અનેક તત્ત્વો છે *

ઉપરના કામ પ્રકારના અર્થશાસ્ત્રોને ફિગિયાના લુદીલુદી જગ્યાએ અકાસવામાં આવ્યા છે, પણ એક અર્થશાસ્ત્રને હજી ક્યાંય તક જણી નથી શ્રી એચ. જી. વેલ્સ જેવા ચિંતારક અને ક્રિષ્ટિએ રશિયામાં પ્રવર્તવાં ચક્રવર્તી અસપ્તક ચક્રને એક નવીન પ્રકારના ચક્રાલયુગની કલ્પના કરી છે, અને એમણે ‘ટેકનોક્રસી’ નું નામ આપ્યું છે, આ પ્રકારની સમાજશાસ્ત્રનામાં ષડિતો, પ્રાણાપો, વેશનિઝો અને ટેકનોસિયનો સમાજના અંશસરો દરો આ કલ્પના પાછળ રહેના તત્ત્વોના આ અર્થશાસ્ત્રમાં રવીકર થયેા છે, અને “ચરોતર પ્રાણાદાર સહકારી મડળ ત્રિમિ

ટક" ના બંધારણમાં અદ્ભુતી વૈજ્ઞાનિકો, ઇજનેરો, પ્રાધ્યાપકો અને પંડિતો જેવા અર્વાચીન બ્રાહ્મણોની છે.

આ રીતે આ નવા અર્થશાસ્ત્રમાં આધુનિક યુગનાં જ આર્થિક દર્શનો મૂડીવાદ, નાત્રીવાદ, સમાજવાદ, ગાંધીવાદ, સહકારી પ્રવૃત્તિ અને ટેકનોક્રસીનો સમાવેશ થયો છે.

એજ રીતે આ બધી પદ્ધતિઓના દોષો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન પણ થયો છે.

અહીં મૂડીવાદ છે, પણ અમર્યાદિત નફો નથી. ફોર્ડ અને બીટા જેવાં મોટાં કારખાનાઓમાં હોય છે તેમ એક ખાતું ખીજ ખાતાને કે પ્રખને માલ આપતાં પહેલાં ૧૦% નફો ચઢાવે છે. મોટા પાયા ઉપર ઉત્પાદન અને સુવ્યવસ્થા હોવાથી સંસ્થાઓનો માલ લોકોને બજારુ માલ કરતાં સસ્તો પડશે. અહીં આગળ નફો જનતાના સહકાર અને સંમતિથી લેવાય છે અને એનો ઉપયોગ પ્રજાનાં શ્રેય માટે જ થાય છે. અમર્યાદિત નફો અને કાળાં બજારુથી મુક્ત એવો આ મૂડીવાદ આ પ્રદેશની પ્રજાને આશીર્વાદરૂપ થયો છે.

એજ રીતે નાત્રીવાદ કે સમાજવાદની સરખામણી અહીં નથી. ખજાને સંસ્થાઓ લોકશાહી સંસ્થાઓ છે, સંસ્થાઓમાં વગર વેતને ચોવીસે કલાક કામ કરનાર વ્યક્તિઓ માત્ર એજ છે, શ્રી. લાઈલાલભાઈ અને શ્રી. બીખાલાલ. ખાત્રીના બધા જતાફેને પૂરેતો અને સંતોષકારક પગાર મળે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિનું અહીં સેવાને નામે શોધાયું ન થયું તેમજ એવી દષ્ટિ છે. સંસ્થાઓએ ચરોતરના ગામ-ડોહામાં પાકા રસ્તાઓ કરવાનું કામ માથે લીધું છે. આ ખોટની પ્રવૃત્તિ છે, છતાંય એ કરવામાં આવે છે, કારણ કે સમાજને એની જરૂર છે. ઉપયોગ માટે ઉત્પાદન જેવા સમાજવાદી સિદ્ધાંતો અહીં આગળ પૂરેપૂરો અમલ થઈ રહ્યો છે.

ગાંધીવાદી અર્થશાસ્ત્રનું 'ઓણું' ઉત્પાદન અને નીચું જીવનધોરણ અહીં સ્વીકારાયું નથી. સહકારી પ્રવૃત્તિની એક મર્યાદા એ છે કે જેટલા એમાં લાભ

હોય તેટલાને જ લાભ થાય, બ્યારે આ સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓ આખા સમાજનાં શ્રેય માટે છે.

ટેકનોક્રસી અહીં પહેલીવાર અજમાવાય છે એટલે એનું તો જે પરીણામ આવે તે ખરું. સંસ્થાઓ પોતાની લવિષ્યની પ્રવૃત્તિઓને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખશે.

(૧) નફાકારક પ્રવૃત્તિઓ: વર્કશોપનું કામ, ધર બાંધવાના દરેક જાતના સરસામાનનું વેચાણ, થંડી, હલાર, મોજરોષ માટે વીજળી જેવી કે પંખા, પ્રકાશ વગેરે માટે, ખેતીવાડીને પાણી અને ડ્રેનેજનું ખાતર પૂરાં પાડવાની પ્રવૃત્તિ, મશીનરી બનાવવી સુધારવી અને વેચવી, વાહન વ્યવહાર માટે મોટરો કોડાવવી, આયુર્વેદિક ફાર્મસી.

(૨) સરભર ખાતાં: સહકારી પ્રવૃત્તિ, શુક્રોદોગો, શુક્રોદોગો માટે વીજળી, વગેરે.

(૩) ખોટવાળાં ખાતાં: ગામડામાં પાકા રસ્તા, શુશ્કરોપણ, બાગબગીચા, હાઈસ્કુલ અને કોલેજની જળવહી, પુસ્તકાલયો, વૈદ્યકીય સહાય વગેરે.

પોતાની આવડી મોટી પ્રવૃત્તિઓ માટે એમણે પ્રજા પાસે અર્ધાં કરોડની ટહેલ નાખી છે. વીસલાખ કોલેજો માટે અને ત્રીસ લાખ આમોદ્ધાર માટે.

વીસ લાખમાં કોલેજોનાં બધાં મકાન સાધન સામગ્રી સાથે ઉભાં થઈ જશે. કામ અતિશય કર-કસરથી ચાલી રહ્યું છે, એટલે ખીજે એક કરોડ રૂપિયામાં ના થાય એટલું કામ અહીં વીસ લાખમાં થશે. કોલેજો થઈ ગયા પછી કોલેજોનો ચાલુ ખર્ચ "ચરોતર આમોદ્ધાર સહકારી મંડળ લિમિટેડ"ના નફામાંથી ચાલશે. "બ્રાહ્મણને બીખનાં શી લાજ ?" એ પ્રમાણની ઉક્તિ આ નવા યુગના બ્રાહ્મણો ખોટી પાડવા માગે છે.

"ચરોતર આમોદ્ધાર સહકારી મંડળ લિમિટેડ" ત્રીસ લાખના રોર કાઢ્યા છે, જેની ઉપર પ્રજાને ૩% વ્યાજ મળશે. આ મૂડીમાંથી આમોદ્ધાર માટે કેન્દ્રીય ઉદ્યોગો ઉભા થશે, અને એ ઉદ્યોગો સારો નફો કરશે. (અપૂર્ણ)

[શાન્તિનિકેતનના એક વારના વિદ્યાર્થી કળાકાર શ્રી. ધીરેન્દ્ર કૃષ્ણ દેવવર્મા પરના
શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના પત્રોમાંના આ બે પત્રો છે.]

(૧)

કલ્યાણીયેષુ

ધીરન, તું ઓચિન્તિના અઢીથી ચાલ્યો ગયો તેથી તારા પર રોષે નથી જરાયો. હું તારું હું કે મન વચ્ચે વચ્ચે માથો મૂકીને આકાશમાં ઊડી આવવા ઇચ્છે છે, અને એમાં ખોટુંયે નથી. પોતાની જાતને બરાબર ઓળખવા માટે નિત્યના રહેઠાણથી દૂર જવાની જરૂર છે. વળી આશ્રમમાં તારા જીવનનો જે આ રંગ થયો છે, ચિત્તનો જે વિકાસ થયો છે, તે તો દૂર જવાથી થે દૂર નથી થવાનો. અંતરમાં જે લઈ ગયો છે, તેમજ આશ્રમ તારા અંતરમાં જ રહેશે.

કામણીપૂર્ણિમાના ઉત્સવમાં પૌરાણિકો હું, વૃક્ષો-પર્ણોમાં વસત જે રીતે પ્રગટે છે તે રીતે માનવીમાં પણ જો એના એવો જ પદ્ધતિ પડે તો જ ઉત્સવ પૂર્ણ થાય. તેથી જ અહીં કોઈ કવિતામાં, કોઈ વળી ચિત્રમાં, કોઈ તુલ્ય-ગાન અભિનય વગેરેના લાગી ગયાં છે. તું જો વસંતનો કંઈક સંદેશ તારા ચિત્રમાં બ્યક્ત કરીને પાઠવીશ તો આનંદ થશે. ખાસ બહુ મોટું કંઈ કરવાની જરૂર નથી. આપણા કલાકર્તાની વસંત-કાળે કંઈક એક અર્થમાં આગી પડે એટલું જ બસ છે; તમે જેટલે માસ આશીર્વાદ રવીકાર્યો. અને કામરૂની લકાટે મારું સ્નેહચૂળન લાલુ અને અન્ય સહુ કેમ છે ખબર આપજો.

પતિ. ૭ ફાગણ ૧૩૪૪

શુભાદક્ષી

શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

(૨)

શાન્તિનિકેતન

કલ્યાણીયેષુ,

તારો પત્ર મળતાં ખુશી થયો, પરંતુ ચિંતાવૃત્તિ એજવી તું વિલાસત બધ છે તપ્તી જરાયે આનંદ ન પામ્યો. જો વિરામ શીખ્યા જતાં હોત તો વધી ન હતો, પણ ચિત્રકળા

શું એજ સાગિત કરવા જઈશ કે આ હતભાગી

દેશમાં કાઈ પણ વિષયમાં, પોતાનામાં પોતાની શક્તિ ઉદ્ભાવતી જ નથી. એ લોકોની દારકાની હાપ લઈને પછી જ આપણે કાંઈક વસ્તુની જેમ બજારમાં વેચાણ કર્યું. ગાન-શિક્ષણમાં નિષ્ણતાની જરૂર છે, પરંતુ સર્જન શક્તિની પ્રવિશા, માથું નીચું કરવાથી આત્માવધાનના અનુભવે છે, તેથી એની શક્તિનો કાંઈ થાય છે. મન્યો એનો પરિચય આપ્યો છે. જ્યાં ભેટક રૂપિયાથી થેલી જરાય છે એ વાત હું સ્વીકારું છું. અજન્તાના કળાકારો વિષે આ મને સમજે કરીશ કે તેઓ સર્જકપણે આપણું જ રજા છે. સાહિત્ય ઈન્સ્ટિટ્યુટની લાઈનએ શાંચિત નથી ગયા. પણ તું કોઈ પ્રસંગને-પ્રસંગ મોઢે આ અગેરવની હાપ સ્વીકારવા-સેવા જઈશ તો હિતકાંક્ષ સહાને માટે સ્થિત વસ્તો રહેશે કે તારી ખ્યાતિ એ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ખ્યાતિની એક જ છે. આ રીતે તું તારી પોતાની પ્રતિભાને લેલે અર્થ પામીશ, પરંતુ જન્ય જમિને અંતરો-અંતર પૂરેપૂરી વંચિત કરીશ એ વાત ન બનીશ. આપણી એરિસોમાં પૌરાણીકોનાં ટોળાં છે, આપણાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં પરદેશી વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થીઓ લખ્યાં છે, પરંતુ ભારતમાં ભારતીય રાજ્ય મા ક્યાંયે એકાદું સ્થળ પણ એવું નહિ રહે શું, જ્યાં વીણાપાણિની વીણાનો ઓછામાં ઓછો એક તાર તો અહીંની ખાણનાં અસલ સોનાનો જે ચાંચેશે હેમ જે બધે જ શું વિલાસતી અદ્ધાર રેડે જ ચલાવેલી પડશે? દુર્ભાગી દેશનાં મજૂરો બીજાને ખારણે બાન માટે જાય છે, પરંતુ એ દેશ તો એના કરતાયે વધુ દુર્ભાગી છે કે જ્યાં વિદ્વાનો પણ વિદેશી શ્રીમતોને સલામ કરતા ઊભા રહીને કહે છે કે તમારા હાથનું તિલક નો કપાલે દશે તોજ આરો જમ થશે. સાહિત્ય ઈન્સ્ટિટ્યુટની હાપ દેશના આશીર્વાદને નકામા કરશે. મનોમન આ અજ્ઞાતા છતાં તારા વિદેશ પ્રવાસ પર હું કંઈ રીતે પ્રસન્નતા પ્રગટ કરી શકું? હિતિ રત આપણું.

શુભાદક્ષી

શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨ થી આણ]

અંબહારની પ્રામાણિકતા શંકાથી એટલી બધી પર દત્તી કે આ લાઇ ૨૫૦ વસંતરાત્રને એ બાળકમાં રવિસંકર મહારાજની જોડમાં ચૂકે છે. તદુપરાંત વેધક વાત તો શ્રી. દેરાસરી એ કહે છે કે, ‘જન્માવપુર પોડની ક્રિસેસ મારફત ધણી ત્યાં સેવા કર્યા પછી ‘૪૬ ની શહેરસમિતિની ચૂંટણીમાં લોહશાહીની કાળી બાલુના લોગ બનીને વસંતરાત્ર નાક્રમિયાગ નીવડ્યા.’

આ બલિદાનોનો અર્થ

આ અંબલિ આપનારાઓમાં બીલું જીજ્ઞાસુ નામ તે શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ માવલંકરનું છે. ધનિષ્ઠ કૌટુંબિક સંબંધની દૃષ્ટિએ જે પોતાના ભાણેજ કે પુત્ર જેવા લાગતા અને જાહેરજીવનની દૃષ્ટિએ જેને પોતે નાના ભાઈ સમજતા, તેના અંગત રમરણે અણુઅણુ લક્ષ્ય-તારને બાલુએ રાખીને શ્રી. માવલંકર પૂછે છે કે, ‘આ બલિદાનોના આપણે માટે શો અર્થ ?’ અને પછી પોતે જ તેનો જવાબ આપે છે—

‘આદર્શ થવું સૌ કોઈને ગમે. ટોચે પહોંચેલા પુરુષોને જોઈ મનમાં ધામ કે, આપણે તેના અર્થએ તો કેવું ? ધધામાં કે જાહેર જીવનમાં કે જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં નિસરણીના ઊંચામાં ઊંચા પગથિયે પહોંચેલા કોણ ન ઈચ્છે ? છતાં સૌ પહોંચતા નથી, તેમ પહોંચવાને માટે બીજા કોઈને દૂર કરવા પડે તેમ પણ નથી; પ્રપત્ન ક્યો ન જ પહોંચી શકાય એમ પણ ધણી વખતે નથી હોતું. પણ શક્તિ અને ઈચ્છા હોવા છતાં ધણી પહોંચતા નથી એ વાત સત્ય છે. આનું શું કારણ ?

‘ચિ. વસંતરાત્રના જીવન તરફ લુપ્તો. કારણ તરત જાણાયે. તેનું શરીર માથાકાંઠાનું હતું. વિચાર્યું કે આ ઠીક નહિ. પણ વિચારથી ન અટક્યા. કસરતનું કામ શરૂ કર્યું. શેઠખરોજ કંટાળ્યા વગર આણુ રાખ્યું. નિશ્ચયનું બળ કેળવી, સાથે સાથે શરીરબળ કેળવ્યું. ક્યેવ આંખ આમળ રાખી આબસ કે લાલચમાં ન પડ્યા. કસરત, આહાર, વિહાર એ બધું નિયમિત કરી, મનને કાબૂમાં રાખી, શરીર સુંદર અને શક્તિશાળી બતાવ્યું. નિશ્ચય સાથેનો શ્રમ અને સંયમ એનું જ નામ તપશ્ચર્યા. એકથી શુભેચ્છાથી, આદર્શથી, કે શબ્દોથી કાંઈ ન વળે—તપશ્ચર્યા જોઈએ. વસંતરાત્રે તપ કર્યું. મનજૂત શરીર-સંયમ અને નિશ્ચયબળ (એમાં જ મનોબળ આવી ગયું) વગર દેશસેવા ન થઈ શકે, એ એમના જીવનનો પાઠ આપતા ગયા.

‘શરીરબળ મેળવ્યું—પણ તેથી શું ? સેવાના આદર્શને વર્ધા. જીવનક્યેવ નક્કી કર્યું કે, દરેક ક્ષેત્રમાં બને તેટલી દેશની સેવા કરવી છે. વ્યાપારક્ષેત્રમાં પડ્યા. ભદ્રતા અખ્યામાં આવતા ગયા. અને પાછળથી “વસંતરાત્ર એટલે જ ભદ્રતા અખ્યા” એવા તેના ગ્રાણ્યમાં ચર્ચા પડ્યા. ન પ્રસિદ્ધિની લાલસા કે ન અધિકારનો મોહ કહો કે લોભ કહો—એક જ ‘સેવા’—‘સેવા’—‘સેવા’. તેથી સૌને માટે જીવ્યા; અને દેહને અર્પણ પણ ક્યો સાને માટે. સેવાનો મૂલો પણ જીવલંકર પાઠ આપતા ગયા.

‘તેમની સાથેના પ્રસંગો તો ધણીયે યાદ આવે. કેટલા લખીએ ! દરેકનો સાર કાઢવા બેસું તો ઉપર ટૂંકમાં જણાવ્યું છે તે જ આવે.

‘વસંતરાવ સદા હસ્યુષા. નિરાયા તો જાણે એમની કાર્યધમણી દર જ નાસતી. કોઈના ઉપર તેઓ ઝુરસે થવાનું એ જોયું કે જાણ્યું નથી. દેશસેવા અર્થે આજન્મસહન્યારી રહ્યા. ઉદાત્ત આદર્શોના પાઠ આપતા મથા.

‘પણ હું ‘ગયા,’ ‘ગયા’ શું લખું છું ? ‘છે,’ ‘છે’—જો લખતાં હું એને જ મારી સમક્ષ હસ્યુષો બોધ રહી છું. અને મારા શરીરમાં પ્રાણ હશે ત્યાં સુધી એનું દર્શન તો હરહંમેશ કરતો રહેવાનો જ છું. પ્રેમ રૂપે, વાસત્યરૂપે, સેવારૂપે, આદર્શરૂપે, સંવચ્છરૂપે, ચિસ્તરૂપે, સ્મૃતિરૂપે તેઓ મારી સાથે જ રહેવાના.’

તકવાદી ગણતરી નહોતી

શ્રી આળકૃષ્ણ ગણેશ માવલંકરની પૃથુ અંગલિ ૨૧. વસંતરાવનાં જોવા જ સ્મરણોથી ભરેલી છે અને તેમાં રહેલી આ ટકોરને માટે ઉલ્લેખ-પાત્ર છે: ‘વસંતરાવ પાસે કેટલાક કાર્યકર્તાઓની માફક, એક બાધ કરતાં બીજા બાધ કાર્ય ઉપાડી ચક્રો મારે પેલા બાધને તરબોડો અથવા આગળ ઉપર આ બાધની આમ ગોઠવણ કરીશું માટે હમણાંથી જ તેની સાથે મિત્રાશ જાળવેા એવી ગણતરી હતી જ નહિ. તેમની સાથેના સંબંધમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વ ધનંતનું જ હતું. જૂના કરવાની એમની આગળ છૂટ હતી. વસંતરાવ મને તેવા કાર્યોના બોળે ઉપા-કવા કહે, તેમની સાથેના સંબંધોને કદી તેના બાર જણાવેા નથી.’ આટલું કહીને આ અંગલિકાર પોતાનો બાવ મારું ટવેષને પોતાની પ્રિય પુત્રીની કબર ખૂંદી નીચેની લીંદોઓમાં બચવ કરે છે.

‘Warm summer sun, shine kindly here.

Warm southern wind, blow softly here,

Green sod above, lie light, lie light,

Good night Dear Heart, Good night, Good night.’

કારાવાસીઓની બરદાસ્ત

ડૉ. હરિવ્રહ્મદેસાઇ અમદાવાદ શહેરની નાની મોટી રાજકીય હિલચાલોમાં પોતાને વારંવાર વિવાર્થાવર્તની મદદ બોધતી હતી તે વખતે ખુશીથી કામનો બાર માથે લેનારા યુવકોમાં ૨૧. હેન્રિજેને મોખરે નેતા તેનું સ્મરણ કરે છે, અને ‘વારંવારના કારાવાસીની અંદર દરેકના સ્વાસ્થ્યની સંભાળ લેતા, કોઇને તેજ ચોળતા, કોઇની ચીંટી કરતા, કોઇને પલાલેલાં શીંગ કે કાશ પવરાવના, બધાને જમાડવા પછી જમતા અને હિંમતવા પછી ભીંષતા, સેવાનું કોઈપણ કામ દલકું નહિ ગણતા, અને પોતાની આખી મહેનતનો બધા યશ બીજાને લેતા હતા બાધ વસંતરાવનું સોજન્ય આપણી સામે ખડુ કરે છે.

હુલ્લો લઇ જવાની દૃઢવલ્લાહ

૬

‘૧૯૪૨ની નવમી ઝોગરે યુગરાત પ્રાંતિક સમિતિનાં મકાનોના સિંધાલીઓએ કબજો લીધો એ દરબ એમનાથી ભેવાયું નહિ, જે સામ્રાજ્ય સામે કરે એ વા મરેગેના પડકાર મહાસલાએ ફેફલો તેના પ્રતિનિધિઓ સમિતિના મકાનના ઝોટલા ઉપર બેઠક હાથમાં રાખી પહેરે ભરે તે પોતે સાંખી રાક્યા નહિ, અકળાયા, અને કેટલાક ભાઈઓ સાથે મારી પાસે આવ્યા તે કહ્યું, ‘અમે તે થાય તો પણ આપણે સમિતિ ઉપર હુલ્લો લઇ જવો જ નોંધ્યો.’

ઉપલા પ્રસંગની યાદ આપનાર શ્રી કાકોરલાલ શીખરરાય કાકોર ‘મૃત્યુન્મય વસંતરાય’ એ મથાળા નીચે પોતાની અર્જુનિ આપનાં આગળ લખે છે કે—

‘અમે એ ઉપર વિચાર કરી નોંધ્યો, પણ અંતે એ વિચાર પડતો મુકયો. છતાં એ વસ્તુ એમને તો ખૂંચતી જ હતી તે હું ભોંઈ રાક્યો. જરૂર પડે તો પ્રાણ આપીને પણ સમિતિનો કમળો લેવા પ્રયત્ન કરવો નોંધ્યો એમ તેઓ માનતા હતા. આદર્શની સિદ્ધિ માટે જીવન અર્પી દેવું એ એમના મનને બહુ સહજ લાગતું.’

પોતે જેને એમના જીવનનો કિર્તિસ્થંભ કહે છે તે આ મૃત્યુન્મયતાના ખીમ પણ એક બે કિસાઓ ટાંકીને શ્રી કાકોરલાલ કાકોર વસંતરાયના વૈદ્યાનિક માનસને નીચે પ્રમાણે ખિરકાવે છે:

નવું કરવાની ધગશ

‘નવું જાણવાની’ નવી દષ્ટિથી વસ્તુ સમજવાની અને નવા પ્રયોગો કરવાની તેમનામાં બહુ ધમશ હતી. રામકૃષ્ણ પરમહંસનું લખાણ હું વાંચતો ત્યારે તેઓ કહેતા કે, હવે આ પુસ્તકો નવી દષ્ટિથી લખાવાં નોંધ્યો, વિદ્યાનંતું કાંઈ જૂનું પુસ્તક જુઓ તો તરત એમજ કહે કે, હવે તો આપણે ઘણા આગળ વધી ગયેલા છીએ.’

વેવલાઈ છાડા !

હેલો, ભાઈ વસંતરાયનું ખરું સ્મારક તો આપણા યુવાનો-યુવતીઓમાં નિર્જંમતાનો સંચાર કરવામાં રહેલું છે એમ કહી, શ્રી. કાકોર આપણા સમાજને નીચે પ્રમાણેના ચોક્કસ ચાળખા લગાવી માર્ગો બતાવે છે—

‘આપણામાં વીરવતી અલાવ જોવામાં આવે છે તેનું કારણ એક એ છે કે, વર્ષોથી સુલામીના પરિણામે આપણે સુવાળું અને “અનામત” જીવન ગાળવામાં જ જીવનનું સાક્ષ્ય માનીએ છીએ. જીવનના ભોગોમાં તેથી આપણી લાલસા વિશેષ રહે છે અને તેથી આપણા સુવાળાં જીવનમાં કાંઈ દરકત આવે છે તો આપણો જીવ તાળવે ચઢી જાય છે. તેથી જે મેદાનમાં જીવન—મરણના ખેડ થઈ રહ્યા હોય ત્યાં ઊભા રહેવાનું આપણે પસંદ કરતા નથી એટલું જ નહિ પણ ત્યાંથી નાસવાનો માર્ગ શોધીએ છીએ, વર્ષોથી આપણે લહાઈએ લગ્યા નથી અને તેથી દેશને માટે માર્યું આપણું પડે એ વિચાર આપણને આવડતો નથી અને તેથી મરણનો વિચાર આવડતાં

કુળની છૂટે છે, બીજા બાલુ ઉપર આપણે જોઈએ ડીઝે કે ચેતાનાં કુટુંબી-જનોને મૂળને ૫૦૦૦ માઈલ દૂર આવેલા વાઇસરોય, ગવર્નર વગેરે અમલદારોના પુત્રો અને જમાઈઓ લઢાઈના મેદાને ભ્યારે હોમાઇ ભય છે ત્યારે આ અમલદારોને શોક તો થાય છે જ પરંતુ તેઓ હવાશ થઇ જતા નથી કે વેવલાપણું બતાવતા નથી. એરોપ્લેનના અકસ્માતો પછી મુલાન અમલદારોની દફનક્રિયાનાં અનેક ચિત્રો જોવામાં આવે છે; આ દફનક્રિયા થાય છે ત્યારે મરણ પામેલા અમલદારોની પત્નીઓ પણ હાજર હોય છે; એમનાં મોં ઉપર ગાંભીર્ય જોઈએ ડીઝે સારે આપણને માન ઉપજે છે.

રોગિષ્ઠ માનસ

‘આ ગાંભીર્યનું’ મૂળ કારણ એ છે કે લઢાઇ દરમ્યાન યત્ન મૂત્યુ એ અનિવાર્ય લેખાયું છે. પશ્ચિમની પ્રજા પાસેથી આ મહાન ગુણ લઇને જ વસંતરાત્રનું ‘ખડુ’ સમારક જીતું કરવાનું છે. બીજા બાલુ ઉપર દેશને માટે આપણે સહન કરવું પડે છે ત્યારે આપણે કેટલી બધી કાયરતા અને વેવલા-પણું બતાવીએ છીએ ! આપણા કુટુંબીઓ જેઠમાં ભય છે ત્યારે જેઠમાં ડાઈ પ્રકારનું દુઃખ હોવું નથી છતાં વધુ પડતું દુઃખ કંઈપી કેટલી બધી કાયરતા બતાવીએ છીએ ! જેઠનિવાસ એ કાઈ મૂત્યુ નથી. તો પણ આપણે કેટલો શોક કરીએ છીએ ! અને અકસ્માતથી મૂત્યુ થાય ત્યારે ! મોહાના અયુષ્યકલામ આઝાદ જેઠમાં હતા અને જેઠમનું અવસાન થયું ત્યારે, અને મોહાના જેઠમાથી બહાર આવતાં જેઠમની કબર મંજીરાતાથી ગયા ત્યારે આપણાં વર્તમાનપત્રોએ કેટલાં બધાં આંસુ સાચાં ! પ્રજા પણ કેટલી વિહ્વળ બની ! કરતુરબા અને શી મહાદેવજીઈને મૂળને મહારમાજી બહાર આપ્યા ત્યારે—મહારમાજી તો ખડક જેવા હતા છતાં મે—આપણે આપણા હૃદયદર્શનનું મહારમાજી ઉપર કેટલું બધું આરોપણ કર્યું ! હૃદયના કૌર્ભયનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, પ્રયુને આપણે બહુ ભયંકર કંઈપી લઇએ છીએ, મોટી ઉંમરે યત્ન અવસાન એ તો સહજ. અને દેશ માટે થયેલું અવસાન એ તો જીવનની ધન્યતા છે એ આપણે માની શકતા નથી. આ રોગિષ્ઠ માનસ ■ જે પ્રજાને કાયર બનાવે છે. ■ એ માનસ વહેલી તકે દૂર કરી નિર્જાતતા ફેળવવા માટે આપણે મુલાન વર્ષને તૈયાર કરેલા જોઈએ. મોટી ઉંમરે પહોંચેલા વર્ષ મદિ તો આ આશા ભય છે. પણ મુલાનો પ્રત્યેની આપણી ફરજ તો જાળવવી જ જોઈએ. મારી દિલ્લિએ તેથી નીચેના ઉપાયો મૂકવું છું:

(૧) ૧૬ કે ૧૭ વર્ષનો વિદ્યાર્થી યામ કે તરત જ તેને દુરબ્બલ લઈકરી તાલીમ આપવી આપવી જોઈએ, જેથી લશ્કરમાં જોડાવાતો અને દેશને માટે માથું આપવાનો વિચાર મુલાન પ્રજામાં. દઢ થાય. આ કામદો બનતી તરત એ ધન્ય કરવાની ખાસ જરૂર છે. ને લશ્કરી તાલીમ આપવામાં આવે તો કોમી રમખાણ જેવી કેટલી વસ્તુ રહે નહિ.

(૨) મૂત્યુનો ભય ટાળવાનો અને વીગતનો સંગાર કરવાનો ખીન્ને માર્ગ એ છે કે, આપણા અખ્યાલોમાં ટેકરાપુદ, કુરવી અને લાડીમારને પ્રથમ

સ્થાન મળતું નેમએ. જે કસરતોથી હાડકાં ભાગે, લોહી નીકળે, શરીર ધૂળવાળું થાય અને ખડતલ થાય તેને ઉત્તેજન આપતું નેમએ. અત્યારની કસરતો આ દિશામાં કંઈ કામ કરતી નથી. અત્યારની કસરતો તો ઝોળેલા વાળ સરખા રાખવામાં અને પાટલુતની ધડી અકબંધ રાખવામાં મદદરૂપ થાય છે. આપણા અખાડાઓ ને આવા પ્રકારની કસરતો વ્યાપક બનાવે, તો સુવાન વર્ગ નિર્ભય બને એમાં મને જરા પણ શંકા નથી. ’

ઉદારચેતા

વ્યાયામપ્રેમી શ્રી હરિનારાયણ-આચાર્યને શ્રી વસંતરાવ સાધેની વ્યાયામ વિશેની એક ચર્ચા અંગે યાદ આવે છે. તે ચર્ચા સંઘવ્યાયામ વિગતો વ્યાયામની હતી. ભાઈ હરિનારાયણ વ્યક્તિગત વ્યાયામોપાસનાના દિમાપતી હતા. કેટલાક મહારાષ્ટ્રીઓ એમની સામેના મતના હતા. સાયપોઠની પ્રતીતિ કરવા વસંતરાવે ભાઈમાં એક વ્યાયામસત્ર ચોળ્યું હતું, અને એ સત્રને અંતે ‘એક દિવસ મારે ઘેર આવીને ભાઈ વસંતરાવે શરીરનો સર્વાંગ વિકાસ સાધવાનું એક માત્ર સાધન વ્યક્તિગતવ્યાયામ છે એ મારી માન્યતાની પોતાને પ્રતીતિ થવાનું ભાવભર્યા હૃદયે જણાવ્યું હતું’. એમ કહીને શ્રી આચાર્ય ‘ઉદારચેતા ભાઈ વસંતરાવ’ને નીચે પ્રમાણે સ્મરે છે—

‘અમારા વિચાર વિનિમય એમના મામાની દુકાને થતાં હું પુસ્તક ખરીદવા ગયો હોઈ, એ કાઉન્ટર આગળ બિલા હોય, અને અમે વાતે થડીએ એ સર્વ પ્રસંગે એમના હૃદયની શુચિતા અને ઉદારમતવાદિત્વનું મને સ્પર્શ દર્શન થયેલું. એ નિર્મળ ચિત્તવૃત્તિએ જ એમને લોકકલ્યાણાર્થે સ્વદેહની અહતિ આપવા પ્રેર્યાં. કલ્યાણભાજન વિશ્વમૂર્તિએ તેજમાં તેજ ભેળવી દીધું.’

કાર્યક્ષમતાનો પાયો

મામાની દુકાનના કાઉન્ટર પર બિલા બિલા જટિલ વ્યવહારશુદ્ધિ અને આદર્શરૂપે ભાવના વચ્ચે મેળ સાધવા મુશ્કેલી વસંતરાવનું એક વધુ દર્શન કરાવતી અંજલિ-શ્રી સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ તરફથી આવે છે. ‘કાર્યક્ષમતાનો પાયો’ એ શિર્ષક નીચેની આ અંજલિમાં પોતે ‘સ્વ. વસંતરાવના ચીવન, ધમશ અને એક વિશિષ્ટ શક્તિનો પરિચયપ્રસંગ કહે છે.

‘મહાદેવ રામચંદ્ર જગુષ્ટેની ગ્રંથવિક્રેતાની પેઢી સાથે તો મારો અંગત સંબંધ ચાલીસ કરતાં વધુ વર્ષનો છે. સદગત વસંતરાવને હું તેમના અયપણુથી પિછાણુતો. તેમનો વિશેષ પરિચય તો તેમણે હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો કરીને પોતાના મામા શ્રી ગોવિંદ જગુષ્ટેની સાથે રહી પેઢીમાં ભાગ લેવાનું શરુ કર્યું ત્યારે જ પડ્યો.

‘તે વખતે એ પેઢી પચાસ વર્ષની થઈ હતી; પેઢીના કાર્યભારનો વિસ્તાર ઘણા વધી ગયો હતો. ત્રણ માળની દુકાનમાં અને મોટી ત્રણ વખારોમાં પુસ્તકો સમાતાં નહોતાં. એક ગુમાસ્તો વખારમાંથી- પુસ્તકો

દુકાન પર લઈ આવવા જતો, તે વખારની અંદર જ થોડાં પુસ્તકોનું એકાદ પાસલ બાંધી, ચહેરની રેલે બેન્ડિંગ ઓરીસેથી મુળમના કાંઈ પોતાના મિત્રને નામે રવાના કરીને પછી પેલાં દુકાન માટે કાટલાં પુસ્તકો લઈને દુકાન પર આવતો ! આ ઓરીની ખખર કેટલાક દિવસ પછી પુસ્તકો માટે હિસાબ મેળવતી વખતે મામા-ભાણેજને પડી, પણ તે પહેલાં તે હજારેક રૂપિયાનાં પુસ્તકો ઉઠાવી ગયો હતો !

‘વેપાર અને વ્યવસ્થા એટલાં બધાં હતાં, તેટલાં કાર્યક્ષમતામાં ઉછાં હતા એ મામા-ભાણેજે જોયું. મામાને લાગ્યું કે વ્યવસ્થામાં હવે સુધારો કરવો જોઈએ, ભાણેજને લાગ્યું કે વેપારની આખી યોજના જ બદલીને એવા પામા પર મૂકવી જોઈએ કે જેથી કાંઈ પણ પ્રકારના બગાડને રથાન રહે નહિ.

‘વસંતરાવે યોજના ધડી કાઢી અને મામાની સમજ મૂકી. મામાને એ યોજના ધણી મોટી અને ‘જૂઝવણભરી લાગી. તેમાં ગુજરાતી-હિંદી પુસ્તકો ઉપરાંત અંગ્રેજી પુસ્તકોનો નવો વિભાગ દુકાનમાં ઉધાડવાનો અને પુસ્તકોના પ્રકાશનના સિરસ્તામાં મૂલ્યમત પરિવર્તન કરવાની યોજવણ હતી. બલ્લાતા મુખમાં વેપારની દિશા અને ધોરણ પણ બદલાવાં જોઈએ એ મામાને સમજાતું હતું, પરંતુ એકદમ મોટું પરિવર્તન તેમને રુચતું નહોતું. સદગત મહાદેવ જાગૃતો એ એક સિરસ્તા હતો, કે જીજ્ઞ મંચવિકેનાએને ત્યાંથી ન મળી શકે તેવું પુસ્તક પોતાને ત્યાંથી તો ગ્રાહકને મળવું જ જોઈએ. એ ધોરણે શ્રી. ગોવિંદ જાગૃતેએ અજાણેશ વહીવટથી વેપારનો વિસ્તાર ખૂબ વધ્યો હતો. દુધપાપ અને અમ્રાપ્પ પુસ્તકો પણ તેમને ત્યાંથી ધણીવાર મળતાં. વસંતરાવને એ વિસ્તાર ઓછો કરી, વેપાર અંગેની નવી દિશાએ બોલી બધા વિભાગોને એકસરખા સમૂહ કરવા હતા. પણ એ અંગે મામા-ભાણેજ વચ્ચે મતભેદ પડ્યો.

‘તે વખતે વસંતરાવ મારી પાસે આવ્યા અને મતભેદનું તરવ મારી પાસે રજુ કર્યું. વસંતરાવના ધોવનનું તેજ પેદીના વેપારને પણ સાંપડવા લાગે તો બહુ સાટું એમ મને લાગ્યું અને મેં અવ્યવસ્થા બનીને મામાની પાસે જઈ વસંતરાવની યોજનાની વજીલાત કરી. નવા યુગના ઉચ્છવાસ ભરવામાં મામા કાંઈ પાછાત રહે તેમ નહોતું, પરંતુ તેમનો વેપારનો અનુભવ અને વસંતરાવની ધગશભરી યોજના એ બેઉની વચ્ચે કેટલુંક અંતર ૮ અને તે અનિવાર્ય છે એમ મેં જોયું. વેપારના ધોરણનો એકદમ મોટા પડદો શક્ય નથી એમ છેવટે વસંતરાવને પણ સમજાયું, એટલે તુરતમાં અંગ્રેજી વિભાગ ચાર કરવાનું કર્યું અને તેના અમલ પણ થયા. વખાશની અને પુસ્તકોની સાચવણીની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. જે મર્યાદિત ફેરફાર તે વખતે કરવામાં આવ્યા તે અણીશુદ્ધ રીતે નિભાવવામાં વસંતરાવની જે ચોક્કસાઈ—precision—મેં જોઈ, તે મને આજે પણ યાદ છે. કોઈ પણ કાર્ય નોંધરને સોંપ્યું એટલે જાણે થઈ ગયું, કોઈ પુસ્તકો જાપવા આપ્યાં એટલે

જાણે તે તેંધાર થઇ ગયાં, ધરાકને કાંઈ ખુસ્તક કાઢી આપ્યું એટલે જાણે તે વેચાઈ ગયું, એમ માની લેવામાં જે પ્રમાદ કાર્યકરો કરતા તે તેમના બ્યાનમાં આવ્યો અને તેમણે દરેક કામ ચોક્કસાઈથી પૂરું કરવા માંડ્યું. પેઢીની અંદરની બધી શાખાઓ પોતાના જેવી જ ચોક્કસાઈથી કામ કરે એ તેમને નેરો હતું. અને તેમના આગ્રહ તથા ચીવટનું ફળ દેખાવા લાગ્યું હતું. મારા પરિચયમાં આવેલા ઘણા જીવાનોમાં મેં કામ કરવાની ધમશ નોંધી છે, અનેરો ઉત્સાહ અને સાહસિકતા પણ નોંધી છે, પણ ચોક્કસાઈનો ગુણ બહુ થોડા પ્રમાણમાં માલુમ પડ્યો છે; કાંઈ યુવાનોની કાર્યક્ષમતાનું માપ તેના કર્તૃત્વની અંદર રહેલી ચોક્કસાઈ ઉપરથી કાઢવાની મને ટેવ પડી છે.

‘એ ધમશ અને ચોક્કસાઈભરી વસંતરાવની કાર્યકૃશળતાનો લાભ મહાદેવ રામચંદ્ર જાણીને પેઢીને પ્રમાણમાં થોડો મળી શક્યો. નાના ભાઈઓ પેઢી પર આવી કામમાં જોડાયા અને વસંતરાવને દેશકાર્યોએ અને પરિણામે તુરંજે આઠપીં લીધા. ભદ્ર વ્યાધામ મંડળને તેની એ શક્તિનો લાભ એ જ કારણે અર્પોદિત પ્રમાણમાં મળી શક્યો. ચોક્કસાઈ એ જ કાર્યક્ષમતાનો પાયો છે, એકઠી ધમશ કે સંયોજનશક્તિ ચોક્કસાઈ વિના સફળતા નથી મેળવી શકતી, એ નિષ્કર્ષ સદગત વસંતરાવના પરિચય પરથી હું તારવી શક્યો છું.’

હાઉ દાખવનાર ડરકું છે

આમ કોઈએ એને હુકાનના થડા પર જોઈને, તો વળી એક વિરાગીએ સ્મશાને બળતી ચિતામાં એનો ચહેરો જોઈને, અંબલિ આપી છે. સ્વ. વસંતરાવના થોડા જ પરિચયે આશ્ચર્ય થયેલા લોકસેવક દૈન્ય મુનિશ્રી સંતાલભાઈ એના શબ્દ-દહનના જાણે કે મૂંઝવતા ધુમાડા વચ્ચે બેઠીને જાણાવે છે કે—

‘એ ગાંડપણે રજળ-વસંત જેવાનો ભોગ લઈને બતાવી આપ્યું છે. કે, આ ગાંડપણે એવી બતાવું છે કે જેમાં હિંદુ કે મુસ્લિમ કોઈ પ્રત્યેની કડવાશનો પ્રશ્ન નથી, જેમાં તો પ્રશ્ન છે માત્ર નમણાં માનવીને હાઉ બતાવવાનો. ‘હાઉ’ દાખવનાર પણ અંદર તો ‘ડરકું’ જ છે. આવી ડરપોકતાની સામે ડરપોકતા અસર નહિ કરે. સંગઠિત યુવાગીરી એ તો વળી ગળબનાકે ડરપોકતા છે. એ પણ અસર નહિ કરી શકે. એને તો અસર કરશે માત્ર આંતરિક વીરતા, કે જે હેગિષ્ટેએ આચરી બતાવી છે. અને આચરવાને પ્રેરણા મૂકી છે. હજુનારો જ હજુાય છે, ખીવરાવનારો જ ખીએ છે, એ સત્ર એણે પોતાની પાછળ જીવંત મૂક્યું છે. માટે જ હેગિષ્ટે, સાથીઓ સાથે અમર છે.’

મર્યાદાઓનું સમ્યક્દર્શન

ગુણદર્શન—ખાસ કરીને મૂએલાંનું ગુણદર્શન પ્રમાણમાં સહેલું છે, અને સળવતાનો આચાર-નિયમ પણ જાણે એવું માગી લેતો હોય છે, કે મૂએલ માણસની તૃટીઓને ન સંભારવી; પણ એવું કરવા બેસીએ તો આ

રમારક-મથનો શુભાશય પૂરો સચવાય નહિ. આ એ દૂતાભાઓની પ્રસ-
રિતતા એક અનિવાર્ય અંશ તરીકે પણ એમની મર્યાદાઓને ચર્ચાવા દેવી
હીક લાગે છે-ખાસ કરીને તે એ મર્યાદાઓનું દર્શન જ્યારે એક અધિકાર-
પ્રાપ્ત આત્મજનની સંવત્સરોક્ષન કલમમાંથી આવે છે ત્યારે એ મર્યાદા-
દર્શન આપણુ સર્વને સારુ મંગળકર જની જન્મ છે. નીચેની અંગ્રજી
આપણા સન્માનિત સેવાવીર શ્રી હોદુભાઈ પુગણી તરફથી મળે છે, અને
એ કેટલી બધી શિક્ષાપ્રદ છે !

‘ નિરભિયાની મૂંઝી સેવાવૃત્તિથી માણસની માણસાઇનું માપ નીકળતું
હોય તે ૨૧૦ ભાઈ વસંતરાવમાં ખરી માણસાઈ સારા પ્રમાણમાં હતી.
લોકોનાં માનસ તથા હેતુઓ પરખી કુશળતાથી પેતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવાની
વ્યવહારકુશળતાથી માણસની કસોટી કરવાની હોય તે તેવી કસોટીમાં તે
ભાગ્યે જ જીત્યું સ્થાન મેળવે એમ હતું. જવલંત છુદ્ધિની પ્રતિભાની કળકાંટ
એનામાં નહોતો, તેમજ સામાને દંગ કરે તથા લાગણીઓને રૂપશી તેને
ઉરફરી કળપૂતળાં પેઠે નથાને એવી વકતુલકળા પણ તેનામાં ન હતી. શુદ્ધ
ચારિત્ર, સરળ નિખાલસ સ્વભાવ, જેથી વ્યવસ્થાસક્તિ, સિપાઈની શિસ્ત
તથા સેવાવૃત્તિ એ તેની મૂંઝી રૂપ હતા.

‘ ૨૧૦ વસંતરાવ ભોળા હતા; અસવધ વસંતરાવને સ્વાથી’ બાકિ-
ત્તો છેતરી અવળે ભાગે દોરી જઈ શકતી, ધરણુ કે સામા માણસના
હેતુઓની બાબતમાં શંકા ક્યો વગર ધણીવાર તે તેવાનો વિશ્વાસ કરતો
અને તે ભાગે તેવી મદદ કરતો હતો. આવે પ્રસંગે પેતાની જૂસને ૨૫૪
એકરાર કરવા જેટલો નિખાલસતા તેનામાં હતી.

‘ એની વ્યવહાર કુશળતાની ખામી કેટલીક વાર હારવારપદખની જતી;
એ જેટલી બધી સહેલથી આંખે ચઢે એવો હતો કે, સામાને નવાઈ લાગે
કે આવી બાબત તેણે કેમ કરી હશે ! એક પ્રસંગ આ બાબતનો મને યાદ
છે. ભદ્રનો અખાડો બાંધવા માટે નાંજીની જરૂર હતી. રકમ બહુ મોટી ન
હતી. વસંતરાવે ચલન કર્યો હોત તે પાંચ હજાર જેટલો રકમ તે સહેલથી
અમલવાદમાંથી જ મેળવી શકત; પણ કોણ જાણે કેમ એના મનમાં એમ
જ થયું કે ખસ મુંબાઈ જઈ એ રકમ ઉધણવી લાવું. એણે મુંબાઈમાં
આવી ‘ દીવાર ’ નાટકની રકમ આ કામ માટે મળે એવી વ્યવસ્થા કરી.
તેની દ્રષ્ટિએ વેચવામાં ભારે મહેનત કરી અને તે મુંબાઈમાં મળેલ ત્યારે મેં
પૂછ્યું, “ વસંતરાવ ! આ તે કેવું કમું ? આટલી રકમ માટે મુંબાઈ આવવાનું
શા માટે રાખ્યું ! અમલવાદની બાયામસરેશા માટે આટલી નાની રકમ
મેળવવા મુંબાઈની જગતને અપીલ કરવી અને તેને માટે દાદા સાહેબની
બલામણુ મેળવવી એ હીક નથી એ વને કેમ ન સમજાયું ? ” તેણે જવાબ
આપ્યો : “ તમે કહો છો તે બરાબર છે. પણ કોણ જાણે અને એમજ થયું
કે આ રીતે જ નાંજી વહેલાં મળશે. ”

‘ એની વધારે પડતી ભયમનસાઈ એના બાકિતવનાં વિકાસમાં અંત-

રાયરૂપ નીવડી છે એમ મને લાગે છે. એ દષ્ટિએ એનો આત્મવિશ્વાસ મજબૂત થઈ શક્યો નહિ અને તેનામાં આક્રમકવૃત્તિ તથા કાર્યનો ભેગ પેદા થઈ શક્યાં નહિ. આવી મનોદશામાં તેણે પૂજ્ય બાપુજીના અર્ધિ-સાના આદર્શનો આશ્રય લીધો અને સેવાદળ પ્રવૃત્તિને અપનાવી. સેવાદળ પ્રવૃત્તિને અપનાવ્યા છતાં ખીજ સમાજોપયોગી પ્રવૃત્તિ તરફ એના દિલમાં સૂચ, અણુગમે કે વિરોધની વૃત્તિ પેદા થયાં ન હતાં એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત છે.

‘સાચી માણસનાં પ્રેમ, વિશ્વાસ તથા આદર છતી લે એવી સૌમ્યતા તેનામાં હતી, એકવાર મળનાર તેના તરફ આકર્ષણો અને બાળ્યે જ તેની મોહિનીથી મુક્ત થઈ શકેતા.’

જિંદગી એ શું છે ?

આ અંજલિઓની સમાપ્તિ એક મુસલમાન બાઈના રાખેલવડે કરીએ. ઈસ્માઈલભાઈ નાગોરી (તરવડા), દાદા અને રજબઅલીનું જીવન યાદ કરે છે, ત્યારે ‘સાચોસાચ કવિવર રવીન્દ્રનાથની એક વિખ્યાત વાર્તા ધરે બાહિર ચિત્રપટ માફક’ એની નજર આગળ આવે છે. એ અર્થઘન કથાની પૂણ્ય-હૃદીમાં નાયક નિખિલ જીવનની એક સુંદર પળે માત્ર એક ક્ષણ ખાતર આવી જ એક દુઃખદ આગ ઓલવવા નીકળી પડે છે. જિંદગી ને જિંદગીની તમન્નાઓ, રતેહ અને રતેહના તાર બધા—શું કરવા જેવું છે એ એક જ વિચાર આગળ. માર્ગ આપી દે છે, ને એ આદર્શજીવી, માનવવીરોના અમરપથે નીકળી પડે છે.

‘હરગિઝ ન મીરઠ આં કે દિલશ ઝિન્દા શુદ બ મરક

‘સખત-સ્ત બર જરીદએ આલમ દવામે સા.....’

“જેનું દિલ પ્રેમથી જીવંત થયું તે કદી મરતો નથી—પૃથ્વીના પૃષ્ઠ પર અમારો અમરપટો અંકિત થઈ ચૂક્યો છે.” (દાદિજ).

‘દાદા ને રજબઅલીમાં સુવાસ હતી તેમની નિખાલસતાની—નાતજ્ઞતાના ભેદ વિનાની ઈન્સાની હમદદીની, આઝાદીની જન્મનાની. રજબભાઈ સાથેનો મારો ને કુટુંબનો પરિચય ધણો ટૂંક સમયનો કહેવાય. દાદાને મળવાની તક માત્ર બેજ વાર મળી હતી; ને કુટુંબે તો થોડા જ અરસા પહેલાં દાદાને પહેલી ને છેલ્લી વાર જોયા; સૌના હાથની રેખાઓ જોતા જાય અને એ શું મુચ્ચે છે એ એક સ્વજનની રતેહલરી બાપામાં સમજાવતા જાય. એજ પ્રેમનો એક પડથો છે કે, ધરમાં એકએક તેમને યાદ કરે છે. આજે એ બંને નથી તોય સૌના દિલમાં છે—તજરથી દૂર દૂર ગયા છતાં નજર આગળ તર્કો કરે છે.

બરતર અઝ અદશએ મુદાઝયાં હૈ ઝિન્દગી

.....

કલી હૈ બા-કલી તરલીને બા હૈ ઝિન્દગી.

(જીવન એ લાલ ને હાનિના વિચારથી પર છે ક્યારેક પ્રાણ તો ક્યારેક પ્રાણનું અર્પણ એજ જિંદગી છે)

‘દાદા અને રજબઅલીની ‘સરકારોદી’ કેમ ગણે આ કડીનું જ બાપાન્તર ન હોય !’

સંપાદકના નિવેદનની પણ આવી જ પૂર્ણાકૃતિ સોભાયે. જે કંઈ આદ્ય લેખસામગ્રી બાકી રહે છે તેનું તમામનું સરવ આ ગ્રંથસામગ્રીમાં આવી ગયું છે, એટલે બાદ દેવાઈ જતા લખનારાઓ દરમુજબ કરશે એવી આશા છે.

મને આનું સંપાદનકાર્ત્ત્વ સોંપી ગૌરવાન્વિત કરનારા સમિતિના સૌ સભ્યોનો યુન-ઉપકાર માનું છું, અને બાઈ જન્મિત દલાલનો તો એક વિશિષ્ટ ઉદલેખ જરૂરી ગયું હતું. મારા કાર્ત્ત્વમાં એણે પુરાવેલો સહકાર આજો નથી. મુદત્ત પર પણ એ એની ગમિનટભરી તકેદારી ન હોત તો મંથનો ઉકાવ મોઝો પડી જાત. બાકી તો બેચક, આ કમ્પની સોંપકેલી કલ્પનાજ એની છે, અને એ કલ્પનાને સાકાર કરવાની એની ધમશનો જન્મ રવન વસંતરાવ સાથેની એની ચૂંચી ચૂંચી કન્દલી મિત્રતા તેમજ કમ-બાધિતાઆથી થયો છે.

જે કંઈ હોય તે મારી સંપાદન-નૃતિઓને તો સમિતિના, અને ખાસ કરીને આશાણ લખનારાઓના રનેહોદય પર છિડી રહને સ્વર્ગરથોની રમ્પતિને પ્રયુક્તો પ્રયુક્તો હું વિરમું છું.

પંદરમી બાન્યુઝારીએ પ્રગટ થયો

વસંત-રજ્જી સ્મારકકથા સંપાદક હરિચંદ મેપલ્ડી, પ્રાપ્તિસ્થાન વાસ્તી સંપ્રદિય સ્થ સિમિટી, કુર્મી-વૈદ્યપ નીચે, બખદાબાદ. ગ્રામસાજ બિદીચ, નવી હનુમાનગલી મુંબઈ-૨

બા બ ક નો ખિ લ ખિ લા ટ

બાળકોના સર્વશોભનિવારણ અને

બાળકોના બાંધાના ઘડતરરૂપ

બાબુલીન

તમારા બાળકને હંમેશા આપવાનો આગ્રહ રાખો

→ સોલ એ જ નંટ ←

બી. એ. એન્ડ પ્રધર્સ મુંબઈ-૨ અને કલકત્તા.

તાર: ARYANIVAS
ફોન: 23136.

વિશાળ સ્થાન
અમીરી ભોજન

આર્ય
કાલબાદેવી રોડ,

હિંદુ લોન્

નિવાસી
મુંબઈ નં. ૨

પંડરીનાથ પ્રિન્ટિંગ-ટાઈપ વાપરો

આંખ વિના અંધારાં રે

એ આંખોના જોજસને સાચવી
શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ તૈયાર કરેલાં

અપહર
સ્થાઈલ

અરમા
કેમો

આકર્ષક
હિજાઈના

: માટે મળે :

હાતીમ પ્રધર્સ

બહારગામના જોડાંરપર પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવે છે

અરમાના આગેવાન વેપારી

૩૦૨, અબ્દુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૩

ફોન : ૨૪૧૮૦

તાર : OPTICIAN

* જિંદગી

* આગ : ફક્ત અસ્ત્યામત :

૫૦,૦૦,૦૦૦

* અકસ્માત

: લાઈફ ટંક :

ના

૩૫,૦૦,૦૦૦

વિમા મારે

: ચુકવેલા ઠાપા :

લખો :

૧૫,૦૦,૦૦૦

નેપથુન એસ્ચુરન્સ કં. લી.

નેપથુન બીલ્ડીંગ, દોર્નબી રોડ,

મીડ, મુંબઈ

અભીયાન

અગ્રજ્ઞિ દાંત આપવા, પેટનું કુદરતી,
વાવડી, ખરેલી, સરેલી, લીલા સામા,
ઊંચડી, છાત્રાનર હાંધણ નિ. માટે
ઉત્તમ ટોનીક. અધે વેચાય છે...

આટલીની કો. રૂ. ૧-૪-૦

આટલીની કો. રૂ. ૧-૦-૦

હરખલ હીલીંગ કંપની
મુંબઈ-૭.

ચહા

અમારી

વસંત

માર્ગની હાઈએન ચહા

હોટલો માટે ખાસ પ્રખ્યાત છે.

નીચેના માર્ગના પેટ્રોલ વાપરો

• નજમા લાલ લેખક

• વિનોદ સરેલ લેખક

• વિનોદિની ધોળું લેખક

ધી ચોખ્ખલર ટી કુંપની

નવી બારદાન ગલી, મુંબઈ નં. ૩

પિયુષ અપલિફ્ટ એસીયર તમારી
આકૃતિનું મોહક સોદર સજો છે!

સીમિની આકૃતિને
સુધારે છે.
હાથ આપે છે.
શિષ્ટતા સમિતી
મોહક આકાર આપે છે

પ્રિય સીક ૭-૮-૦
સીક નીટ ૫-૪-૦
મુંબઈ ૪-૮-૦
હોલ નીટ ૩-૮-૦
લવડી ૩-૮-૦
મોવાઈટ ૩-૮-૦
બીનસ ૨-૮-૦
મોર્ન ૨-૮-૦
નં. ૬૩૫ ૧-૨-૦
નં. ૬૪૧ ૧-૦-૦

પિયુષ હોઝીયરી વર્કસ. રાબરેલા સ્ટ્રીટ,
અમદાવાદ.

રોકાઈએ :

મોહનસાસ તારાચંદ, સમયથી, સ્વદેશી માર્કેટ, મુંબઈ-૨
ચંદ્રકાન્ત ગ્રેમર, અંબિકા હાઉસ, મોહન સોનેવાની
પાઠશાળા કાલાલ સમિતી, મુંબઈ

શ્રી. ધૂમકેતુની શૈલુકય

નવલકથાવલિ

- ૧ વાચિનીદેવી
- ૨ ચોલાદેવી
- ૩ રાજ સંન્યાસી
- ૪ કર્ણવતી
- ૫ રાજકન્યા
- ૬ જયસિંહ-સિદ્ધરાજ
- ૭ સિદ્ધરાજ-જયસિંહ

આખા સેરના રૂપિયા સારી કિંમતીસ

આ પુસ્તકો માટે લખો :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

મીમરાજ નિકેતન; કાપળાદેવી, મુંબઈ-૨
ફરના-દીપ પુન નીચે, ગાંધીસ્તે, અમદાવાદ

કેસરે-હિન્દ ઇન્ડ્યુરન્સ કંપની લી૦

૧૪૧, મહાત્મા ગાંધી રોડ, કોટ, મુંબઈ-૧

બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ	કંપની ની કેપીટલ
૦ શેઠ વી. એસ. આપ્ટે (ચેરમેન)	સત્તાવાર થાપણ...રૂ. ૨૫,૦૦,૦૦૦
૦ ,, કાન્તિલાલ નલાલચંદ	ખજાર પાટલી અને
૦ ,, તનમુખશમ એમ. કચ્છડીયા	ભરથેલી થાપણ...રૂ. ૧૮,૮૯,૫૦૦
૦ ,, રાધાકૃષ્ણ એસ. જોતાન	વચૂલ થ થેલી
૦ ,, ગોવિંદદાસ માણીકલાલ	થાપણ... રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦
૦ ,, ઇસ્માઈલ અબ્દુલકરીમ પાંજી	
૦ ,, ક્રીજમોહન જેડીશનદાસ મોલી	

માપાલાલ મગનલાલ
હરિભક્તિ
: લોટલ એન્વાઈઝર :
ગુલાબલાઈ આર. દેશાઈ
: સાન્ન્ય મેનેજર :
રીડ રોડ, અમદાવાદ.

* જિંદગી * દરિયાઈ
* આગ * અકસ્માત
ઈત્યાદિ પ્રકારના વીમાનું
કામકાજ સ્વીકારતી
હિન્દી વીમા-સંસ્થા

જે. એમ. શાહ કો.
: લાઈફ ઓફ એન્ટ:
વડવાણ સીડી
આર. બી. રાવલ
: સાન્ન્ય મેનેજર :
રાવપુરા રોડ, વડોદરા.

Climb the Beauty Pinnacle

સાંસ્કૃતિકતાની શીખરે
પહોંચવું તે લભાઈ
કયેય હોય એ
સ્વાભાવિક જ છે.
આ રહ્યા તે સાધનો
પ્રાપ્તિ આમંત્ર
અલિપ્તનદાઈન,
અને
હરે એમલિ
ગોદન સિદ્ધકાઈ સાધુ
દેસન દેસ પાવડર

ALLWYN'S LTD. BOMBAY

દમવાળાઓને

કુંભોજ
કહીશ

કે

‘દમ ઉપર કામ ચલાવે દવાઓની
પાછળ સામનું એ મૂખપાક’ છે.’

* ‘પુરોહિત ધાસહારી’ આ એક જ દમના
રોગ ઉપર લેવા ઉપાય છે કે જેનાથી રોગ તેજા
પુરતો જ ન દવાતાં એના પીને પીને જરૂરથી જ
નાશ થાય છે. આ દવા લેવાની રીતમાલ કરતાં જ કંઈ,
દૂર છે, હાંફે એાછી થાય છે, કળાળાવ રહેલી નથી,
પાચનશક્તિ સુધરે છે અને પીને પીને શક્તિ વધવાથી
રોગમાં મજબૂત થઈને દમ સદંતર સારો થઈ જાય છે.

દમ, હાંફ, સવારની ખાંસી, જળામાં જળવરણ
કરનારી ખાંસી અને ફેફસાના રોગ માટે ‘પુરોહિત
ધાસહારી’ ખેન [લીલી પેકીંગ] લેવી અને કળા-
ળાવાત, ખાટા એાકાર અને બૂના દમના રોગ માટે
‘ધાસહારી કંપાઉન્ડ’ રાત્રી [પેકીંગ] લેવી.

ઉ. ૬, ૧૨, ઓસમાં પેકીંગમાં અનુક્રમે
રૂ. ૩-૬-૦, ૫-૧૨-૦, અને ૧૦-૦-૦

ખનાવનાર,

પુરોહિત ફાર્માસી કે.કે.બી.સી.,

મુંબઈનાં સોલ એજન્ડ,

વનમાળી

બી.આનીકું

બી.એસ. સ્ટ્રીટ,

મુંબઈ-૨

પુરોહિત ધાસહારી

ઘેર બેઠાં માથેરાન

ઉનાળામાં રાત્રી મહારાજાઓ અને
ગવર્નરો માથેરાન લેવામાં થઈ જશે પરંતુ
બધાં કંઈ જોઈનાં જઈ શકે છે? તેમને
બીજે જવાની જરૂર નથી. અમેરિકાના
રસાયણ શાસ્ત્રીએ જેમ વરસાદ વરસાવવાનો
કીમિયો શોધી કાઢ્યો છે તેમ હિંદુસ્તાનનાં
એક તપકીર જનાવનારાં કારખાનાંએ એક
તપકીર તૈયાર કરી છે. જે સૂખવાથી
મગજ કંડા રોરકાઓથી તરબોળા બની
જાય છે, વળી શિયાળે મગજ હુંફાળો રહે
અને વસંતનો વાયુ ધ્રુવા હોય તો કેન્સુ-
રીની મુશ્કેલી સાથે મગજને બારે માસ
પરશવતો રહે ઉપરાંત માથાનો ગમે
તેવો દુઃખાવો, નાકના છોડ, સળેખમ
વિગેરે અનેક દર્દો તાત્કાલિક દૂર થાય
તેવી અજબ ઔષધી આ તપકીરમાં
બરી છે. તેનો રંગ ગામ છે, તેનો સ્પર્શ
સુગ્રામ્ય છે તેનું નામ છે:—

“ફેટા છાપ મેડીકેટડ સ્નર્ફ”

તેની કીમત - ૫ રૂ ૧૦ તોલાના સુંદર દીન
પેકીંગમાં સ્તંદ ૧ ના રૂ. ૮-૦-૦ ૧ તોલાવાળી
શીશી કદન ૧ ના રૂ. ૪-૦-૦ પોસ્ટેજ અલગ;
નમૂના મળે ૦-૨-૦ સ્ટેમ્પ બીડા.

પ્રાપ્તિસ્થાન :

મહાસુગંધી સ્નર્ફ વર્કસ

ચિહ્ન : કાઉવાપાડ : B.S.Ry.

હરસની દવા પીલીકોન

ફરેક રચુબની
કિમત
રૂ. ૨-૮-૦

પીલીકોન ચાલુ જમાનામાં હરસને જલદી
'મટાકવાની' અકસીર દવા છે. પીલીકોન વાપરનારને
ઓપરેશનની કે ઈજેક્શનની જરૂર રહેતી નથી. આ
મલમ લગાડવાથી તમને ગમે તેવું દર્દ થતું હશે તો
પણ થોડીજ સેકન્ડમાં તે હળવું થશે. મીનીટ અને
કલાકનો સવાલજ નથી. દરેક ઉકાળે વેચાય છે.

PILON PILE OINTMENT
GIVES IMMEDIATE RELIEF

ફક્ત છ આનામાં જ કાશમીરી ખગીચો

માત્ર એકજ હખીમાં

કાશમીરી ખગીચાની મધમધતી ખરફ જેવો શીતળ અને આનંદદાયક સુગંધ એકજ હખીમાં

કીશ્ના મેડીકેટેડ તપકીર

ની હખી ફક્ત છ આનામાં જ ખરીદીને એકજ ચપટી સુંઘતાની સાથે તેની મહેક
મહેક થતી ઠંડી દીલગુશ સુવાસ ચંપેલી, મુલાખ, કસ્તુરી વગેરે પુખ્તોથી
મહેકતો કાશમીરી ખગીચાનો ખ્યાલ આપી રહે છે, ફક્ત એકજ અજમાયશથી
તમા તેની અપૂર્વ ઠંડકે આપનાર મધુર મીઠી સુગંધીના ખ્યાલ કરી શકશો.
ઉપરાંત આ ઓષધી પુરુષોદાર કાળી પુટેલો તપકીર નાકે, આંખ, અને માથાના
તમામ દરદો ચમત્કારી રીતે નાબુદ કરી શ્રમિત મગજને શાંત, શીતળ અને
પ્રફુલ્લિત બનાવે છે.

દ્રાવ્ય માટે ફક્ત એકજ હખી આજે ખરીદી કાશમીરી ખગીચાનો સ્વર્ગીય આનંદ અનુભવો.

“સુગંધ સાગર સ્નફ વર્ક્સ” શિશોર (કાઠિયાવાડ)

ગ્રા. મહેતા પીતાંબરદાસ આણંદજી

(હિંદુસ્તાન)

દેશદેશની લોકકથાઓ

ભાગ ૧ થી ૬

એકી સાથે સાઠા ચાર રૂપિયા

નિર્જન વર્મા : જયમદ્વિ પરમાર

મીડ બંગાળાની વાતો ભા. ૧

શાખી કે આપકમી ? મામે અને બાણેજ, તેના મેટા, રાણી કસબલ અને કાણુ મોહું ?

મીડ બંગાળાની વાતો ભા. ૨

મરીમલ-એકલમલ, જા દોકરો પરણે ? અને ક્ર રાગ !

ફેફાળાની વાતો

ક અને વસંત, નવરંગ અને સખરંગ, રતનની બેનરી પંખી અને રાણી શુકનંતી.

ધિવાવાડની વાતો

નસિક અને અમેસિક, આગલો અવતાર, પૂતળાઓ અને સાત માને ધાવેલો.

રથાનની વાતો

૧ પરમાર, મોતી પદમણી, જગમલ માલા-રાગ શાલીવાહન.

બની વાતો

સરકું, લીંબુપરી, એરતની મરદાનગી મુરખા બાળકા, કિશોર અને શુભાનોના લક્ષ અને સૌર્ય, હિલરતા અને કિમ્બ, મેરાકમ તેમજ બુદિ અને આપુરીનાં રવનાં દિદી લોકકથાઓની રસસ્રવ્યક વાર્તાઓ.

પક્ષી-પરિચય ગ્રંથાવલિ

: લેખક :

નિર્જન વર્મા — જયમદ્વિ પરમાર

આપણી આસપાસ વસતાં અને બાળકોથી માંડી છુટ્ટને સૌંદર્ય, વૃત્ત્ય ને સંગીતથી અજોડતા આનંદ આપતાં ચાલીસ બેટલાં પંખીઓનો તરુણ દિગ્ગેશ રસપૂર્વક વાંચી શકે તેવો વાર્તામય પરિચય આપતો ■ પ્રસ્તુતકથા,

[૧] આંગણના શાણુગાર—ચીંચી કરતી ચકલી, વૃષ્ટ કરતું પારેવું અને કલ્પશાદ કરતી કાખર તમારાં આંગણુનો શાણુગાર એ સૌંદર્ય તમે કદી નીરખ્યું છે ?

[૨] છીડતાં બંગી—જ્યાં આપણા બંગીઓનું કામ અટકે છે ત્યાંથી પંખી સમાજનાં કાચકો, સમળી, અને ગીધ સાદશરીરું બંગીકાપું થતુ કરે છે. એમનું શુભકાર્ય તમે જોયું છે ?

[૩] વગડામાં વસનારો—વગડા, એતર અને ગાડા માથો પર કદી રખડવા મથા છે ? એ રથાનોને છવંત ખનાવતાં લેલાં, હોલાં અને લક્કડખોડ તરફ તમારું ધ્યાન ગયું છે ?

[૪] રૂપરૂપનાં અખાર—જેમનાં સૌંદર્ય નીર-અવામાં માનવી કદી યાકતો નથી તેનાં સૌંદર્યમણિ મોર, ચોપટ ને કલકલિયાનાં દર્શન તમે નિકટ જઈને કર્યાં છે ?

[૫] કેડે સોહામણાં—રાતદિવસ લગભગ સર્વથા તેણે રસ ન ખૂટે એવાં કાચક, ગપેશો અને કાળિયો-કેશીના ગાન તમે કદી આનંદપૂર્વક સાંભળ્યાં છે ?

[૬] ખેમી પંખીડાં—જેટા તૂટતાં માથાં પછા-ડીને મરો જતાં સારસ, કુંજ અને હંસનાં તમે નિરીક્ષણ કર્યો છે ?

— ચોમાસા સેટા સિલકમાં છે. માટે આપનો ઓડર આજેજ નોંધાવો,

ચેર બેઠાં છે ચુસ્તિકાનો સેર માત્ર ચાર રૂપિયામાં

૨ તી સા હિ ત્ય

બો. નં. ૬૭૮ મુબઈ ૧

સં ધ લિ મિ

ચો. બો. નં. ૭૩ અ

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીની નવલિકાઓ, ખંડ પહેલો-બીજો

અનુકરણના છત્રને મારે
વચ્ચ ને વચ્ચા પોલા હોય છે
મનની મધમાખ ભાવતી ભવ્ય
કેરમાં, આવળ અને આંખોની
ફોલાથી ન પરાય પો લે છે,
એનું અંધ સર્જનના મંથનને
પૂર છે. ક્યા ફોલા પગપાથી
બનેલું રેલું એ મંથ, તે તે
કાલું ભલે !

અનુકરણના સંપદા ત્યાંથી
તે ત્યાંથી થયા જ કર છે, લેખન
જોતો વ્યવસાય હોય છે તે માલ-
સનું દુર્ભાગ્ય એવા સંપદાનો ભાર
એ પ્રધુર ન પારકું કરી લે
ત્યાં સુધીને માટે વહેંચાઈ છે.
ફોલાની રજને સાહિત્યના મધુ-
સ્વરૂપે પલકી નાખવાની કસા
વેદનાઓથી ભરેલી હોય છે, એ
રૂપાન્તર, એ રસાન્તર, એ મેળવણી
'પાંચ-દસ વ્યક્તિઓની વિરામતા
આવમાંથી નથી નીપજતી, તે
વાચકને જ એ એમાં વ્યક્તિમત્તર
[જોયે તે] વાર્તાઓની કસા
આપેલાં પોતાની નિષ્ફળતાને
સિદ્ધ કરી બાપે છે.

—૮૧—

[આવી આ વાર્તાઓ ન
ખરાની નથી આશ્ચર્યના પ્રવા
ચક અંધ છે.]

- પ્રાપ્તિ સ્થાન -

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.મિ.ટેડ.

રાજ બોર્ડિંગ : કાલબાદેવી : સુ'બાઇ-૨ : ફરમાનીઝ પુલ નીચે : ગોપી રસ્તા : મુમુદાવાદ

અને

જાલસચના

ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૭ : અંક અગિયારમો

આ અંકની સામગ્રી .

નર્મદાને તીરે

લવનપથ

અરુણા અને ત્રિવિક્રમ

કાળચક્ર

સુનરીની મહાકથા

ગરોળીનાં છાં

વલ્લભાનગરની યોજના

બાળ માનસશાસ્ત્રના પ્રવાહો

વિજ્ઞાન દર્શન બ'સી ગાંધી, પ્રો. જ. દે. બોઝા, ડો. ન. સુ. શાહ

અથ સમીક્ષા

અવેરચંદ મેઘાણી

ધુમકેતુ

દ્વિરેફ

અવેરચંદ મેઘાણી

અનંતરાય મ. રાવળ

શરદિન્દુ બ'ધોપાધ્યાય

નિરીક્ષક

નીરુ દેસાઈ

અ. મ. રા.

નર્મદા હાઈસ્કૂલના ઊંચાણ સ્થળેથી આપણી સન્મુખ, કોઈ જુહુતટની યાદ આપતો વિસ્તીર્ણ ભૂમિપટ પડ્યો છે, તેની ઉપર હવાફેર મારેના બંજલાની કે ખીલ કોઇ આરોગ્યાલય ધર્મશાળાની ઈમારતો નથી; ચોખ્ખું ફૂલ એ આમ—આંગણું જ રહ્યું છે; અને નવાઈની વાત છે, કે આમજનોએ આ આમ અને નદી વચ્ચેના વિશાળ મેદાનને શોષ ઉકરવાનું સ્થાન બનાવ્યું નથી. સાંભળ્યું છે કે એ તો ગામના એક આગેવાન કાંદેરની શેહને આભારી છે. તો તો આગેગામ આવી આગેવાનીની જરૂર.

વચ્ચે કોઇ એખઠ-કિનારાનું વિદેશ્યાન શાખ્યા વગર આ ઠેકાણે નર્મદા શુકલતીર્થની પૃથિવી સાથે બહેનપણું બાંધી રહી છે. ભારીક રેતનો થોડો પટ ખૂંધા પછી નદીના પહોળો ક્ષોત આવે છે. અને એનું પાણી સાચા અર્થમાં પુષ્પ-સલિલ છે, નાવડીમાં બેઠે બેઠે પહોળીઆ ભરી ભરીને ધૂંટકા પીધા, પણ મન ધરાતું નહોતું.

શતકોના ધરદા ઉચકાય છે, ને એક દિવસની બપોરવેળાએ ઉપરવાસથી એક નવાઈ-ભરી નાવડી ફૂલેલે શહે ચાલી આવે છે. કાળી નોકા, કાળા શઢ, તેની ચોખરે કાળા પોશાક બેઠેલો એક પ્રવાસી દેખાય છે. એને શરીરે કોહની કાળાશ બ્યાપી વળી છે. અંગે-અંગે રક્તપીતનાં ઘાસં વહે છે. તીર્થ પછી તીર્થ એ કરતો આવે છે, કાળા શઢ પર અને પોતાના કાળા પોશાક પર એ ધ્યાન-મગ્ન છે. એ ક્યાક પરિવર્તનની વાટ એતો જણાય છે. નોકામાં બચભરી ચિંતાભરી નીર-વતા છે, ખજળ ખજળ ટેવળ હલેસાંના જ બોદા ધ્વનિ સંભળાય છે, અને નર્મદાની પ્રવાહ-વાણી આર્દ્રવર્ણ છે.

એકાએક એ નાવડીના શઢ ઠાળા મઠી સ્વેત-શુકલવર્ણા બની જાય છે, પ્રવાસીનાં કાળાં પરિધાન પણ રંગપલટો સ્વનુભવી પાળ ફૂલ બને છે, અને પ્રવાસી નોકાને ચોભારે છે. કાંઠે ભિતરે છે, ચિરવાસ કરે છે, નિત્ય નહાય છે, જળપાન કરે છે, અને યોડે દહાડે એનો કોઠ ટળે છે.

એ હતા આર્યાવર્તના રહાપણુમંદાર અર્ધશાશ્વી અને પરમ રાજનીતિજ દેવ આશ્વા-કથ. રાજનીતિના એણે બેઠેલા પંથ વસમા હતા. પાપના પુન જોના દેહ પર કોહરૂપે દૃષ્ટી નીકળ્યા હતા. દેવવાણી ભોલી હતી એકલા, કે નોકારોહણ કરે કોટિભ્યં નર્મદાનાં પર્યટન માંડો, કાળા શઢ, કોળી નાવ, કાળા પોશાક ધારણ કરે નર્મદાના વિહારના ને ઠેકાણે એ કાળા મઠી શુકલ (સ્વેત) બની રહે, ત્યાં ઠેરજે, તમારી કાંચા પણ ત્યાં નોકાથી મઠીને શુકલ બનશે.

શુકલતીર્થના એ મહાતમને તો આજેય કોઠિયાં લોહો તટવાસો સેવીને સાર્થ કરે છે નર્મદાનાં હવા ને પાણી આ કારમા કાળા રાગને હરો લે જો એનું સાંભળ્યું. અને પૈલી આણાકથ-કથામાંથી આપણું આર્યોનું સદાય વહાલું એવું કામ્યતત્ત્વ જડે છે. જીવનને ભગતી એવી એક પણ બાબત નથી, કે જેને આપણા પૂર્વજોએ કાંચ વડે ન શલ્યસારી હોય આજે જેને વહેમ પાળડોનાં વાજનનાં કહીએ છીએ તે તો આપણાં રૂપકકાવ્યો જ આપણી આજની વાસ્તવનિષ્ઠતા રૂક્ષતાને પામી છે, કાવ્યને હારવી જાય છે, રૂપકને પકડી યાત્રી નથી.

નર્મદા પૂર્વથી પેશિમે વહે છે. નર્મદા હાઈસ્કૂલના આચાર્ય, ચરોતર એનપુ. સોશ-લનીના નિવૃત્ત કાર્યવાહક અને અર્યારે નવા

સર્જતા ચરોતરી વિદ્યાધામ વલ્લભવિદ્યા-
નગરના એ જોડિયા નિર્માતાઓમાંના એક
શ્રી. ભીખાભાઈ પટેલ એ મને આ
સ્થળ પર ભિલતાંની વાર જ નદી-દશ્યથી
મુગ્ધ બનતો દેખીને કહે કે, ‘હું પણ અહીંના
લોકોને એ જ કહું છું, હું લોકોથી આકર્ષા-
ઈને નહિ પણ નદીથી આકર્ષાઈને દસ વર્ષ
મુખી અહીં આવી બેઠો હતો.’

નર્મદા કાંઈકુલના હેડમાસ્તર શ્રી સંત્રે
કહે છે કે ‘અહીં’ તો આકાશ નદીને માથે
દિવસમાં ‘કે’ કે’ વાર રંગો બદલે છે. આ
રંગપરિવર્તનોને કંઈ પાર નથી.’

આ પાર ભરૂચ જીલ્લાની વસ્તી છે, ને સામે
પાર રાજપીપળાની રાજસ્થાની સરહદની શરૂ-
આત થઈ જાય છે. નાવડીમાં નદી-વહેન
ઓળંગતા હતા ત્યારે એક સંગાથીએ કહ્યું
કે, જેક પ્રદેશોની વચ્ચે તો છે કેવળ આ નદી,
છતાં અહીંથી એ પાર પર પ્રવેશો કે તરત જ
તમને આબોહવા ફરી ગયેલી લાગશે. અરે,
આ આપણા કાંઠાનાં વાંદરાં અને એ કાંઠાનાં
વાંદરાંમાં પણ મોટો ફરક છે. આ કાંઠાનાં
વાંદરાં પૂછકાને બંડો બિંચે શરીર પર ફરકા-
વીને ફરે છે, ત્યારે તે પારનાં વાંદરાંનાં
પૂછકાં તો પાછળ ઘસડાતાં હોય છે.’

હવે તો કેવળ માણીનિરીક્ષણ, પણ એમાં
વિદ્યાતાનો વ્યંગ હતો. જીલ્લાની પ્રજા અને
દેશી રાજ્યની પ્રજા, એ બે વચ્ચેનો, મિલ્લ-
બને તફાવત એ શબ્દોમાં ધ્વનિત થતો હતો.

શુકલતીર્થના અને સામા પારના ગઢડિયા
શહેરના ઓવારા વચ્ચે હિતારુઓને લઈ જવી
નાવડીના નાવિકો ‘નિલમ્બ’ નામે ઓળખાતી
એક કામના છે. આ કામનાં ખારવા કેવળ
શુકલતીર્થ, ભરૂચ, બોધેશ્વર, અને સીનોર
એમ ફક્ત ચાર જ ઠેકાણે છે. નામ નિલમ્બ,

પણ બંને હિંદુ, જેતી કરનારા, ઓવારા મિલ્લ-
યની કાંઈ જેષ ન કરનારા, અને મચ્છી ખાનારા
છતાં બંને તો મચ્છી નહિ જ મારનારા, એવા
વિલક્ષણ છે. તદુપરાંત એમની અપવાદરૂપ
હકીકત તો આ છે, કે આ ઓવારાનો નોકા-
વ્યવહાર કાયમને માટે તેમને જ હસ્તક સુપ-
રદ છે. અન્ય ઓવારાની માફક આ ઓવારા
ઈન્દરે અપાવા હરરાજમાં મુકાતો નથી, કાંઈ
સરકારી કરખારી લાગાલેતરી એમના પર છે
નહિ, તેમ લોકપક્ષે તેઓ બ્રાહ્મણ, સાધુ,
ફકીરોને વિનામૂલ્યે નાવડીમાં લઈ જાય છે.
અને નાવડીનો ચાર્જ ફક્ત બે પૈસા !

અમારા નાવિક બનેલા જીવાન નિલમ્બ
ધીરજલાઈને પૂછીને આ વાતો કહાવી, અને
વળતા પ્રભાતે કળીરવડની નોકા-યાત્રામાં
નાવિક છીતાભાઈને બે પૂછપરછ કરી, તે તો
વિવિધવિષયવંતી હતી.

‘છીતાભાઈ, આ નર્મદાની માછલીઓ
કઈ કઈ ?’

‘હાંગરી, ગરી, શિગારિયો, કાંટિયો, બોયો,
લેવરો, જાંગા, કરચલા, અને કાતરિયું.’

આ કાતરિયાની વાત અમારા સાથી ઠાકોર
શુદ્ધાણસિંગભાઈ પરમારે કહી : ‘ખારવો જ્યારે
માછલી પકડવા પાણીમાં પડે, અંદર ફૂંચેલો
ફૂંચેલો તરતો જતો હોય છે ત્યારે તેને કાંઈક
વાર નહિતું પાણી લાલ લાલ દેખાય છે. અને
તુરંત એ પોતાના પગ સંભાળે છે. એને ખગર
પડે છે કે એક પગ એને રહ્યો જ નથી. કાતરિયું
એ આખો પગ પોતાના હાંતની તીક્ષ્ણ ધાર
વડે એવી તો સફાઈથી કાપી ગયું હોય છે,
કે નાવિકને પગ જીલ્લો પડવા છતાં ભણ
નથી થતી !

મનમાં થયું : વાહ ! ખાંડ ખાય છે જગ-
તના સર્વન-ખડાદુરો ! આ જળચર સજનને

તો કલોરોફોર્મ કે કોલ્ડનાઈઝ કરવાની જે જરૂર રહેલી નથી પણી તો વિશેષ વાતો પણ સાધી સુલાભસિંહજી કહેવા લાગ્યા:—

ચોમાસે આ નર્મદા ક્યારે જે કાંઠે જાળી જઈ 'રુદ્રદેહા' એવું એને આપાયેલું નામ સાચું ફરે છે, ત્યારે એવા પ્રલય-પૂરમાં ખારવાં તુંબડીની ઘોડી બનાવીને પકે છે. જે લાંબાં તુંબડાં હોય છે. તેને એકસાદી રસીથી ભેડેલાં હોય છે. તે રસી પર ખારવો, માણસ ઘોડે-સ્વાર અને તેવી આદાથી પલાણી, જીંદી પીતો પીતો, વલુભિંભયેલ કપડે, પગને પાણીમાં રાખી હલનચલન કરતો જાય છે એટલે આ તુંબડી-ઘોડી આદવી જાય છે. એણે પોતાની મોખરે મોળાકાર વાંસની ખપાટ પર એક જળ ગોઠવેલી હોય છે, આ જળમાં જે માછલાં પકડાય છે, તેને પોતે મેંભાગેથી એક રસીમાં પડેલી હાં પછવાડે તરતી રાખે છે, એટલો જાંબી માછલીઓને પછવાડે તરતી રાખી ધસડો જવા

માટે પાછળ ધીલું એક તુંબડું બાંધેલું હોય છે.

રુદ્રદેહા નર્મદાના પ્રલયકારી તાંડવ-પૂર પર જે તુંબડાં પર આ માંથીમાર ઘોડેસવારીની લજ્જતભરી સેલગાહ માણતો હોય છે, (ને તે લજ્જત કેટલો ! જીંદી પણ પીતો જાય !) તે રથનાનો પરિચય તો અને લાકાં પર ગયા પણી એક રૂપડામાંથી આપવામાં આવ્યો, રૂપડાના છાપરા પર એ વંત પડ્યું હતું ! જે નાનાં, લાંબાં, ફૂંધી જેવાં તુંબડાં, ને વચ્ચે કાથીની ઝાડી રસી : શુભરાતના બહાદરિયા નાવિકની આ માણકી ઘોડી ! એના પર પડાણીને એક કંગાલ માણસ રુદ્રફિણી સંહારમૂર્તિ રેણ ની જળભંગકાર લીલામૃતિના પટ પર આસાનીથી રમતો જાય છે ! શુભરાતે તો આ તુંબડાંઘોડીનાં ઈનામી દુર્નામેન્ડ ઉજવવા લેવું છે.

(અપૂર્ણ)

ટેલીફોન

૩૮ ક્રોડની વસ્તીવાળા આપણા દેશમાં આજે કુલ ૧,૨૫,૦૦૦ ટેલીફોન છે જેમ જેમ પહેલથી નવા મંત્રો અને અન્ય સર્વજન આપતો જશે તેમ તેમ એ આંકડો વધારીને ૨,૧૮,૦૦૦ થપર લઈ જવાની એક યોજના છે, એ ૨,૧૮,૦૦૦ માંથી વીસહજાર તો એકલા મુંબઈ શહેરમાં હશે.

૧૪ ક્રોડની વસ્તીવાળા અમેરિકામાં ૨,૮૦,૦૦૦ ટેલીફોન છે, એટલે કે દુનિયાના કુલ ટેલીફોનની અડધી સંખ્યા તો આ એક જ દેશમાં જાય છે. દર પાંચ અમેરિકન રુદ્રદેહાથી એના પરમા ટેલીફોન હોય છે.

જીવનનો આનંદ

હજમતની ફુલો, પોલિડ-પાનકડર છલાદિ સૌંદર્યવર્ધક બનાવેલો, બીડી-સિગરેટ અને દારૂ પાછળ અમેરિકન પ્રાણ દર વસ્તો તેર અબજ ડોલર ખર્ચે છે.

એ જ અમેરિકન પ્રાણ પોતાની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ અંગે બારમહિને જ અબજ ડોલરનો ખર્ચ કરે છે.

શહેરોનાં જંગલી જીવનની
કરુણ તસવીર

કોમી વિખવાદને કારણે આપણાં શહેરો કેટલી જંગલી અને પછાત દશામાં ગરમી પડ્યાં છે તે વિશે 'હરિજનબંધુ'માં લખતાં શ્રી કિશોરલાલ મણિલાળા એક શહેરનું નીચે પ્રમાણેનું વર્ણન ટાંકે છે—

‘શહેરનું’ વાતાવરણ ઉપરથી તો સૌને હવે કોટ પડી ગયું હોય એમ લાગે છે. પણ વિશ્વાસ ખિલકુલ ખેંઠો નથી. તોફાનનું નવું કારણ કે રમરમ ન જન્મે, તો અત્યારની સ્થિતિથી બધા ટેવાતા જાય છે. વેપારી બજારમાં અમુક અમુક રથોને વચ્ચે પોલીસ ગેડી હોય અને એક તરફ ઢિંકું અને બીજી તરફ મુસલમાનો એકઠા થાય. લાણી રૂપિયાની ભેવેચ કરે. કલાકો સુધી ત્યાં ઊભા ઊભા જ કામ થાય. એકબીજાના નોકરો નહીં કરેલી સરહદ સુધી માલ પહોંચાડી જાય, અને પછી સાંજ પડ્યે કામકાજ ખતમ થાય. ઢિંકુંએ ઢિંકુરતાનમાં અને મુસલમાનો પાકિસ્તાનમાં! કાઈ એકબીજાના લતામાં જતા નથી ને આ રીતે કામકાજ કરે છે.’

આ વર્ણનને શબ્દે શબ્દે વારતવની કઠોરતા અને કરુણતા ન ભરેલી હોત તો એ કટાક્ષચિત્રને એક આગાહ નમૂનો બની રહે. શું મુંબઈ-અમદાવાદમાં કે શું કર્ણાટક-કલકત્તામાં ઢિંકુંએ અને મુસલમાનોના જીવનના તાણાવાણા એવી રીતે વણાઈ મેલેલા છે કે એમથી એમને લુલ્લા પાડવાનું કામ બ્રહ્માને પણ આટલું પડી જાય. જંતેને રોજ રોજ, કલાકે અને દર ધડીએ એકબીજા સાથે વ્યવહાર કર્યા વિના ગાલતું નથી; અને છતાં અહીં વર્ણુવાયું છે તેમ એકબીજા સાથે છૂટયો હજવા મળવાની હિંમત બંને હાલ દુરત પૂરતી જોછ બેઠા છે. પ્રાંતની પ્રજાનીય સરકાર એમ આશા રાખતી હશે કે જેમ જેમ સમય વીતશે તેમ તેમ કૃત્રિમ જીવનવ્યવહાર બંને અધડતા પક્ષો માટે અસહ્ય થઈ પડશે અને વિશ્વાસનું

વાતાવરણ આપોઆપ બિલુ થશે.

ચામૂળ ઉપર કેમ

ધા નથી થતા ?

આવી આશા રાખવી એ એક વાત છે અને મહિનાઓ સુધી તેને નિષ્ફળ નીવડતી જોવા કરવી અને છતાં નિષ્ક્રિય રીતે બેસી રહેવું તે બીજી વાત છે. કુદરતનો ક્રમ છે કે, આદે તેવો જન્મ; સમય વીતવાની સાથે, આપોઆપ મૃત્યુ છે. પણ આને પ્રજના બે પક્ષો વચ્ચે જે ખાઈ પડી જાય છે તેને જન્મ સાથે નહિ પણ જીંદા ધારા સાથે સરખાવી શકાય. પ્રજનો એક પક્ષ રોજ રોજ એ ધારામાં મર્યા બરી રહ્યો છે. એમનાં છાપાં બેકામપણે ઉરકે-રણી ફેલાયે જાય છે. રમખાણોમાં જે પક્ષ આક્રમક છે તેના મોઝ મુઠાઓ જ નહિ પણ વેપારીઓ, વકીલો અને સમાજમાં જીંદુ રથાન ભોગવતી કેટલીય વ્યક્તિઓ અગ્રભાગ લાવે છે તે સરકારથી અનુવૃત્ત ન હોઈ શકે. છૂરી મારનારા મુઠાઓ તો કેટલાક પડકારી? એમ પાંદડે પાંદડે તોડતાં કપાદે આરો આવશે? ચામૂળ ઉપર ધા કરતાં આ પ્રાંતની સરકાર કેમ આટલી બધી અચકાય છે? આવા બધા પ્રજનો પ્રજના દિલમાં સળગી રહ્યા છે. વિશ્વકુલ દરમિયાન લગાઈને મોરચેથી યાદીઓ આવતી કે, આજે આટલાં વિમાનો તૂટી પડ્યાં, આજે આટલાં જહાજ ફૂંચ્યાં, આજે આટલા સૈનિકો મરણ પામ્યા, તેની માફક રોજ રોજ સરકારી યાદીઓ છરાગાજના ભોમ બનેલા નિર્દોષોના આંકડા ધણી કાળજીપૂર્વક અને બાહોશીથી આપે જાય છે; પાંચ મર્્યા : દસ ઉપર છૂરી યાદી : પંદર ઉપર તેમજ ફેંકાયો. સરકારી યાદીને મન એ પાંચ-દસ-પંદર નિષ્પ્રાણ આંકડાઓ છે, પણ એ પાંચ-પંદરમાંથી પ્રત્યેકના પચાસ-સો કુટુંબીજનો અને રનેલીઓને માટે તો છાપાંમાંના એ આંકડા આંખો ઉપર ધગધગતા અંગાર ચંપાયા બરોજર છે. એક એક આંકડે અનેકનાં કિસ્મત ફૂટી જાય છે, દેયાં ભાંગી જાય છે, રોટલા રઝગી પડે છે.

કોંગ્રેસની મનામણાં-નીતિને
પ્રધાનોથી કેમ અનુસરણ ?

ભણ્ણિએ ઈંગ્લેંડ કે કોંગ્રેસના પરિષદ આગેવાનોના આગે કેમવાદોએનાં મનામણાં કરવા સમય તેટલા મારગો શોધી રહ્યા છે અને ભદ્ર દૂર નીકળી ગયા છે. એ આગેવાનોના દેશપ્રેમનો કે અંગની સમજણ-શક્તિનો ભેદ માત્ર પણ અવરેલના કયાં સિવાય આ વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય તેવી છે. હમ્મરોળ પણ બે હુમલામાં ફોપદોને ચૂકે તો તે વસ્તુ સહી શકાય નહિ. કોંગ્રેસ દેશની આઝાદી માટે, દેશની અખંડિતતા માટે તે દેશની આખાદી માટે લડતી આવી છે, પણ એ આઝાદી એ અખંડિતતા કે એ આખાદી બીજા મુદ્દાને ખુદ કોંગ્રેસને પણ અધિકાર ન હોય શકે.

આ રીતે કોંગ્રેસની દેશબાધી નીતિ લીગ સાથે અધિકારપૂર્ણ ન આવવાની હોવાથી કોંગ્રેસી પ્રધાન-મંડોને અમુક અર્પણોએમાં રહીને જ રમખાણોને અંકુશમાં રાખવાનાં પગલાં જાણ્યાં પડતાં હોય તેમ લાગે છે. (જોકે પ્રમુખે આવી વાત દિલ ખોલીને કહી પ્રધાને કહાણું ભણુર્ણ નથી.) પરંતુ પ્રાંતના પ્રધાનમંડોની રિયતિમાં અને કોંગ્રેસ સંરચાની દાંડતમાં કાંઈક ફેર છે. પ્રધાને કોંગ્રેસના અનુયાયી-ઓ હોવા છતાં આખરે જતાં તો પોતાના પ્રાંતની પ્રજાને જવાબદાર છે. એ પ્રજામાં જેમ કોંગ્રેસીઓ અને બિનકોંગ્રેસી છે તેમ જીવને બેખમને પણ કોમ-વાદીઓનાં મનામણાં કરવાની હદ સુધી ન જઈ શકનારા ખુદ કોંગ્રેસીઓ પણ છે. એ તમામના જન-માસની સલામતી પ્રધાનોને શિરે છે. પ્રધાનો આમ ન કંઠી શકે કે રમખાણો માટે ઉશ્કેરણી દેવાવનાર-ઓનાં મનામણાં કરવાની કોંગ્રેસને નીતિ છે માટે પ્રજાની સલામતીની દરકાર ક્યાં વિચાર્યોએ તેનીને વળગી રહેશે.

તે ઉપરાંત પણ મુખર્ષ પ્રાંતની પરિસ્થિતિ કાંઈક વધુ વિષમ છે. તોદાને તો હુલ્લમોલમાં પણ ચર્ચા છે, પણ ત્યાંની કોંગ્રેસી સરકાર ઉશ્કેરણી કરનારા અમુક આગેવાનોને બેધ બેમા ફરી દર્તાં પણ સંક્રામ અનુભવ્યા નથી, અને એ પ્રાંતની મારામારી બેકા-માં વડા પ્રધાન પદિત પદે અને મુદ્દપ્રધાન બો.

કિલ્લાઓ એ વાત યુલ્લેખુલ્લી કહી દીધી છે કે કમલો અને વ્યવસ્થા નળગવવામાં અંતરાવરૂપ બનનાર ગ્રાહે તેવી વ્યક્તિ સામે પગલાં જરાવાં સરકાર અચ-કરી નહિ. પંજાબમાં કોમી છાંપાંઓ સામે સરકારને કડે જરાગર લિછનોએ રહ્યો છે, તેથી એ પ્રાંતમાં શાંતિ રહી શકી છે. એટલે કોંગ્રેસની અધ્યક્ષનીતિની સીમામાં રહીને પણ જે કેટલાંક કક્ષ પગલાં ભરી શકાય તેમ છે તે આ પ્રાંતના પ્રધાનમંડોને નથી લખ્યાં, તેમ નથી એ ન જરાવાનાં કારણો પ્રાંતની પ્રજા સમક્ષ રખાઈ ક્યાં.

હિંચકારાપણું વિષ
પ્રજામાં સિચાર્ધ રહ્યું છે.

પરકોમના અમલવા ને નિર્દોષ માનવી ઉપર પીઠ પાછળથી છૂરી સથાવવાનું હીચકારાપણું દેશ આખામાં મુળ્ખરના જેટલું બાપક કયાંય નથી બન્યું. આવા માલકી કુમલાઓ શેજ પંચ-દસની સંખ્યામાં હજી પણ થઈ રહ્યા છે, એમાં પ્રજાની તો ક્રોધ છે જ, પણ એ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની બનેલી સર-કારની પણ ક્રોધ છે. છુટી છુટી કોમનાં બે 'કોર્ણ' વચ્ચે રીતસરની અધિકારમય બતી હોય અને તેમાં એક બા બીજો પક્ષે પંચ-દસનાં મરણ માત્ર તે સમજી શકાય તેથી બાબત છે. એમાં જે મરે તેનું કુખ તો સહુને લાય જ, પરંતુ એ અનુદેશ એટલો લતેલ-લઈ શકાય, કે મરનાર દેખીવેખીને અને પરિજીતોની સમજણ સાથે લકવા ગયા હલા- મરે તેવા હલાક હેતુસર પણ સામી છાતીએ સહીને મરનારમાં એક પ્રકારની બહાદુરી છે, પરંતુ રહે જવા હાકિત ઉપર પૂરી પડનારા કુલ્લાઓએ તો પ્રજામાનસમાં એક પ્રકારનો હીન અને બુધ્ધિમંદનક રસ પેદા કરી રહ્યા છે. નિર્દોષોનાં મૃત્યુ કરતાં વધુ એરે પલ્લુ વધારે લખાતક છે. જે સમાજમાં આવા હીચકારા કુમલાઓ શેજિંકા બનવા ચલાવા માટે તેના પાતનને મુર્ષ પર નહિ રહે, માટે આવા પીઠ પાછળના કુમલાઓ માટે આકરામાં આકરી સખઓ થવી નોંધએ.

કુલ્લાઓએના ત્રાસનો જવાબ ત્રાસથી આપવો નોંધએ, Terror must be faced with terror સરકાર એમ માનતી હોય કે, અને કોમને અપાવાનો

નાદ લાગ્યો છે માટે લાલે ચોડા દિવસ ઝલકી લ્યે-
પછી એમની મેળે સમજશે કે સંપીને સાથે રહ્યા
સિવાય એમને માટે કોઈ ઇલાજ નથી, તો પણ
હાલમાં તો અમુક મર્યાદાઓ જળવાય તે જોવાનું
તેનું કર્તવ્ય છે. એવી મર્યાદા ચૂકનાર હિંદુ હોય કે
મુસલમાન, તેને જાહેર રસ્તા ઉપર ફટકા મારવા
સુધીની સજા કરતાં તેણે અચ્છાતું ન બેઠ્યો. આખર
જતાં છત્રનનાં અમુક પ્રાથમિક મૂલ્યો તો આપણે
જાળવવાં જ જોઈએ અને હજારોના હજારો ગામડિયા
વારલીઓ સામે રીતસરના યુદ્ધમાં જીતરી ચકનાર
સરકાર મુંબઈના હુલ્લકોઓને ધારે તો મહાત્મ ન
કરી શકે એમ કોઈ માનતું નહિ હોય.

તરવાર ધારણ કરવાની
આપવારપાત્ર છૂટ

દિલ્હી, અજમેર અને ફૂગ જેવા મધ્યસ્થ સર-
કારના સીધા વહીવટ હેઠળના પ્રદેશોમાં તમામ કોમની
પ્રજાને તલવાર ધારણ કરવાની છૂટ આપવાનું મૂક-
પ્રધાન સરદાર વલ્લભભાઈ વિચારી રહ્યા છે, એવા
સમાચાર સાચા હોય તો ખરાખર સમયસરના
છે. હિંદુસ્તાનભરમાં થાહે તેવી હથિયારખંધી હોય,
છતાં શીખો પોતાના ધાર્મિક ચિહ્નસભી કીરપાણો
ધારણ કરી શકે છે, વળી કામદાની દૃષ્ટિએ કીર-
પાણીના કહની કોઈ મર્યાદા ન હોવાથી ખરતર તારા-
સિંગ જેવાની કમરે લટકતી લાંબી તરવારને પણ
કીરપાણુ જ ગણવી પડે છે. આ અંગે વડી ધારાસભા-
ની ઉંચી બેઠકે દરમિયાન દેટલાક સવાલ-જવાબ
થયેલા. તલવાર ધારણ કરવાનો આગે અધિકાર
ખાત્ર ધર્મના અનુયાયીઓને જ માટે નથી અપાતો
એવા પ્રશ્નના જવાબમાં સરદાર વલ્લભભાઈએ મળ-
કમાં દહેલું કે ખીન્નઓ જો સીખધર્મ અંગીકાર કરશે
તો એમને પણ એ અધિકાર પ્રાપ્ત થશે.

ગ્રંભવ છે કે આખા દેશમાંથી હથિયારખંધીનો
કાયદો એકસાથે રદ કરતાં પૂર્વે આખા મર્યાદિત
વિસ્તારોમાં તેના પ્રત્યાષાતો જોઈ લેવાનું. મધ્યસ્થ
સરકારે જરૂરી માન્યું હોય, પણ છ-ખાર મહિનામાં
જ એ કાયદો તીકળી જવાનો છે તેમાં કોઈ ગ્રંથા
નથી. અલખત તલવાર ધારણ કરનારાઓ જ બહા-

દુરી દાખવી શકે છે એવું કાંઈ નથી, મહાત્માજીને
દાખલો બાદ કરીએ તો પણ આઝાદ ફ્રેજવાળા
સરદાર નિરંજનસિંગ ગિલ અને એમના શીખ સાથીઓ
આજે પોતાના કીરપાણુનો ત્યાગ કરીને બંગાળમાં
ધૂમી રહ્યા છે તે આત્મજળનું અદ્ભુત ઉદાહરણ છે,
અને બતાવે છે કે વર્ષો સુધી જેણે તલવાર ચલાવી
જાણી છે એવા સૈનિકો પણ અહિંસક વીરતાને બાધા
હિન્ન પ્રકારની ગણે છે.

પરંતુ સામાન્ય પ્રજાજન માટે તો હજી તલવાર-
વાળી વીરતા સીખવાનું બાકી છે. વર્ષો સુધી એને
અનુભવ પામ્યા પછી જ એ તલવાર વિનાની વીરતા
દાખવી શકશે, અને ત્યારે જ એનો મર્મ પામી
શકશે, તેથી સરદારશ્રીનું આ પગલું યોગ્ય
દિશામાં જ છે.

જુવાનોને અપાનારી
લશ્કરી તાલીમ

એ જ રીતે કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ પોતાની
કોલેજોમાં પહેલાં બે વર્ષોમાં વિદ્યાર્થીઓને ફરજિયાત
લશ્કરી તાલીમ આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે તે આવ-
કારપાત્ર અને અનુકરણીય છે, આ વિશે કલકત્તા
યુનિવર્સિટીના વાર્ષિક-આન્સેસર શ્રી બેનરજી અને
વચગાળાની સરકારના સંરક્ષણ પ્રધાન સરદાર ખળ-
દેવસિંગ વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલી રહ્યાનું અને દિંદો
લશ્કરના સર સેનાધિપતિ સમક્ષ ફરજિયાત લશ્કરી
તાલીમ અંગેની યુનિવર્સિટીની આ યોજના રમૂ કરાઈ
હોવાનું મનાય છે. આવી રાષ્ટ્રવ્યાપી અગત્યની
આગતમાં રાષ્ટ્રીય સરકારને બદલે આ કે તે પ્રાંતની
યુનિવર્સિટીને પહેલ કરવી પડે તે જરા નવાઈપમાડે
તેવું તો છે જ. પણ દવે આશા રાખીએ કે આ
બાબતમાં રાષ્ટ્રીય સરકાર જે કાંઈ યોજના મંજૂર
રાખે તેનો અમલ સમગ્ર દેશની કોલેજો દ્વારા એકો-
સાથે કરાવે. ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ થશે તો હિંદુસ્તાન
તેનાથી અલિપ્ત નહિ રહી શકે, એટલું જ નહિ પણ
તેમાં તેણે એક મહાસત્તા તરીકેનો ભાગ ભજવવો
પડશે અને ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ ન થાય તો પણ હિંદુ-
સ્તાનના જુવાનોને તેમના અભ્યાસકાળ દરમિયાન જ
આવી લશ્કરી તાલીમ આપવાની અગત્ય જોટલી

નણાનીએ તેટલી ઝાઝી છે. સૌ કાંઈ જાણે છે તેમ, અને ખુદ 'ગાંધીજી'એ પણ સ્વીકાર્યું છે તેમ, લગ્નકરી લાક્ષી જીવનને માત્ર બીજાઓનાં થોડી રૂઠાં જ નથી શીખવતી. બહાદુરી, સિદ્ધતાવાન, સહનશીલતા, સંપ્રજ્ઞતા અને એવા બીજા બે અનેક ગુણો લગ્નકરી તાલિમ દ્વારા કેળવાય છે તે શાંતિમય જીવન કાળે અને અહિંસક કુલ માટે પણ અત્યંત આવશ્યક છે.

પ્રકૃતિ જવાહરલાલ અને સરદાર જાનકીબહેનને મળીને થોડા સમય પર હિંદુસ્તાનના જીવનને લગ્નકરીનાં ભરતી થવાની અપેક્ષા કરેલી તેના જગ્યા બીકે બીકે મળી રહ્યાં જીવનવાર્તા આપ્યું છે. એ અપેક્ષાથી એક કમળ આગળ વધીને હવે જીવનને સામે આવીને લગ્નકરી લાક્ષીમને સ્વાદ ચખાડેલાં જોઈએ.

શિસ્તવિહીન અને બિનજવાબદાર ખની રહેલા વિદ્યાર્થી

૧૧ વીંતું અને ફરી જીવનને અને વિદ્યાર્થીઓની પરિસ્થિતિ, ફરી એ પરિસ્થિતિ દ્વારા ૧૫ કમરવાહીઓ આક્ષી, પરિસ્થિતિ ભરનારાઓએ ફરી સમસ્ત વિદ્યાર્થી આલમને સરમિંદા બનાવી, અને તેથી ફરી ફરીને એમને માટે એકની એક વાત કહેવાની જ જોઈ રહે છે. પહેલી લખેલે દિલ્હીમાં મળેલી અખિલ હિંદુ વિદ્યાર્થી પરિષદ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી વિદ્યાર્થીઓ 'સામવાદી' અને 'રાષ્ટ્રવાદી' એવી બે છાપવાળાં મંડળોમાં વહેંચાયેલાં તે હતા જ. તેથી વળી આ દિલ્હી-અધિવેશન વેળા ખુદ 'રાષ્ટ્રવાદી'ની છાપવાળા-ઓમાં બે તકાં પડ્યા, બેએ સમર્થન પરિષદ કરી હોદ્દાસ નીચા અને એકબીજાનાં માર્યાં ફેલાવ્યાં-અને આ બધું વિદ્યાર્થીઓ આવેલા આગ્રજિત પ્રેરણાઓની નજર સામે જ. તે ઉપરાંત થી. જગપ્રકાશ નારાયણ જેવા જીવનના જ લાકડવાયા આગેવાનોનું અપમાન ક્યું! આવા વિદ્યાર્થીઓને કંઈ જાતની સચાહ આવવાની કંઈ બક્ષિતને હિંમત કરવી તે નક્કી કરવું અપરું છે. 'વિદ્યાર્થીઓને બે શબ્દ' એ નામના એક અગ્રણીય 'નેશનલ હેગાર્ડે' ને લખ્યું છે. તેમાંથી જ વિસ્તૃત ઉતારા આપવા જેવા છે—

પોતાના દેશની આઝાદીની લડત દરમિયાન હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓએ કરેલી સેવાએ એમનું

નામ ઉજાણું બનાવ્યું છે. પોતાની શક્તિ સ્વચ્છર તેમણે કામ કરેલું છે, અને પરિણામે એમને આત્મા કલ્યાણ છે અને એમની ભૌતિક કાર-કિર્દીને હાનિ પહોંચી છે. આપણા રાજકારણમાં આજે લડતો દરમિયાન લાંબી પડેલાં હતાં જીવનને ઠેર ઠેર દેખાય છે. સમાજ માટે કંઈ તે એ થઈશે અને છે ને કંઈ તે લાકડવા સિવાઈશે. તે સિવાય સમાજથી તેઓ સંપૂર્ણપણે વિમુખ બની ગયા છે.....કમલાજી આજે વિદ્યાર્થીઓમાં વિખવાદ ફેલાયો છે. એનો જવાબ તો એટલો જ હોઈ શકે કે ખુદ રાજદારી આગેવાનો જ વિદ્યાર્થીઓ માટે ખરાબ કામસે બેસારી રહ્યા છે, પણ જીવનને એટલેટલો માત્ર શાંતિ જ નહિ જા માટે કંઈ સાબલી એમને તેનું કારણ સમજાવું નથી.....વિદ્યાર્થીઓનાં જીવં જીવં જીવ પોતાનાં અલભ્ય મતભેદને જાગી રહે અને તે છતાં સદૃષ્ટિ સાથે જીવે કામ કરી શકે, પોતે માત્ર વિદ્યાર્થીઓ જ છે તેનું આત્મજ્ઞાન રાખી શકે અને બહુમતીના નિર્ણયનું શિસ્તવદી રીતે પાલન કરવાનું દેખાવી શકે, પણ આજે તો આગેવાની ઉપરથી ટેકો બેસાડેલી હોય છે, અને આપણા રાજકારણની માફક વિદ્યાર્થીઓમાં પણ આગેવાનો ઉભરાય છે, જ્યારે શિસ્તવદ અનુવામીઓની અછત છે, જે વિદ્યાર્થીઓએ અત્યાલ પૂરા કર્યાં હોય તેમને આગેવાની ધારણે કરવાનો જરાય અધિકાર નથી. હિંદુસ્તાન જેવા દેશને સંસ્થાઓની સંખ્યાની વિપુલતા પોતાપ તેમ છે, અને કામમાં આગેવાની બેનારાઓ અહીં આવક કારખાન છે, જરૂર એ આગેવાની માત્ર કામસે અને નિવેદનોવાળી અને હાલ દિલ્લ તથા જરા બેદરકાર છાપાંઓ દ્વારા ઉત્તેજન પામેલી ન હોવી જોઈએ.....દુર્ભાગ્યે વિદ્યાર્થીઓની સંસ્થાઓએ પચાસ કરેલા કરાઓમાં વિદ્યાર્થીઓના ખુદ્દા જ કાપાયેલો તો સમજીએ નિર્દેશ જ નથી હોતો. પોતાની વિદ્યાર્થીના કરતાં નિષ્પ્ર-પ્રશોનાં ડોળાં જીવં એમને વધુ રસ પડતો હોય છે. વિદ્યાર્થીઓમાં જો કહાવણ હોય તો તેમણે જીવનની આ વિશાળ શાળાને અપમાન કરવાની ડો. રાજેન્દ્ર

પ્રસાદની સલાહનો અમલ કરવો જોઈએ. જે વિદ્યાર્થી અભ્યાસ નથી કરતો તે વિદ્યાર્થી મટીને રસ્તે ચાલતો કોઈ સામાન્ય માનવી બની જાય છે, અને એના દેશપ્રેમની ભાવના ગમે તેટલી પ્રબળ હોય તે છતાં કોઈ પણ ચળવળને એ મદદરૂપ થઈ શકતો નથી.’

વડોદરામાં મળેલી ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓની પરિષદ સમક્ષ શ્રી. રવિશંકર મહારાજે કરેલું પ્રવચન તો આખું સૌ વિદ્યાર્થીઓએ વાંચવા જેવું, અને વાંચીને ફરી ફરી વિચારવા જેવું છે. એ પરિપક્વમાં હાજર રહેલા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં મહારાજે અભ્યાસ તો ઓછો કર્યો છે, પણ આમજનતાની કોલેજમાંથી એમણે જે મેળવ્યું છે તે જ્ઞાન મોટી મોટી વિદ્યા-પીઠોની ઉપાધિઓ મેળવનારાઓમાંથી પણ બહુ શોડાને હાથ લાગ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે કડવાં વેણું બોલતાં એમનો આશા તો ઘણો દુભાષો હતો. પણ ‘કાષ્ટ-વીણ’ કાંઈ કષ્ટી શકે તેવું વિદ્યાર્થીઓએ રહેવા દીધું નથી.

ગાંધીજી, સરદાર, મહારાજ, એ બધા ચાલી જતી પેઢીના માણસો છે. એમની તપશ્ચર્યાએ દેશને જે હાંસલ કરાવી દીધું છે તેમાં અખૂટ ખજાનાઓ પડેલા છે. સમૃદ્ધિના, સુખના, ઈન્સાફના, નીતિના. એ ખજાનાઓ આજના જુવાનોના હાથમાં સોંપીને એમણે તો એક દિવસ ચાલી નીકળવાનું છે. જુવાનો પોતાનો વારસો દીપાવે છે કે વેડફી નાખીને દેવાળિયા બને છે તે જોવા થયું એ રોકાવાવા નથી. પવન કુકાપ ત્યારે ધરતીની ધૂળ પણ આસમાને ચડી જાય છે. એ આસમાનમાં જ રહેવું કે ફરી પાછું જમિની રજા બનીને પડવું. એ નક્કી કરવાનું કામ એકલા જુવાનોનું—વારસદારોનું જ છે.

અડાસ-ખટલાનું ઉન્નત ધ્યેય
શુદ્ધાદતને શોભાવે છે

વિદ્યાર્થીઓના ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલી પુનિત સ્મૃતિઓમાંની એકને ફરી તાબું કરવાનો એક અવસર હમણાં આવી ગયો. લગભગ સાડાચાર વર્ષ ઉપર અડાસ ગમે પોલીસના નિર્દય ગોળીબારોનો ભોગ

બનેલા ચાર જુવાનોની શુદ્ધાદતને શોભાવે તેવા એક ધારાશાસ્ત્રોને હાથે એ પોલીસો સામેના આરોપો સેરાન્સ અલ્પક્રમમાં સાબિત થયા છે. ચિત્તોમાં પોટેશ્વા એ નવલોહિવાના આત્માને પુલકિત બનાવનારી હકીકત આ ખટલામાંના ત્રણ આરોપીઓને જનમ-ટીપની કદ મળી છે તે નથી, પણ એક પ્રાઠ અને નિઃશવાન લોકસેવકે સંપૂર્ણપણે સત્યપરાયણ રહીને જે ઉચ્ચ હેતુઓ કાળે લડત ચલાવી છે તે છે. અડાસ ગોળીબાર કેસની ચૂંટેલી જુવાનોએવાળો એક પુસ્તિકા બનાવવાનું કામ ગુજરાત વિદ્યાર્થી કેંગ્રેસે કરવા જેવું છે. એવી પુસ્તિકામાં સહુથી શોભાતી વાત તો આ ખટલો ચલાવનાર ધારાશાસ્ત્રી શ્રી. મોતીભાઈ વીણે જે આખરી વક્તવ્ય કર્યું છે તેમાં રહેલી છે—

‘આ ખટલામાંથી આ પોલીસોને જેલ ભેગા કરવા કે એમની ઉપર વેર વાળવા કું નથી નીકળ્યો. કું તો માથું છું ઈન્સાફ—ભલે પછી એ નિર્ભેળ ન્યાય ન હોય, ભલે એ દયાભાવે ભિંબાયેલો ન્યાય હોય. કું કાંઈ લોકોનો બદલો લોહીથી લેવા નથી નીકળ્યો. મારે તો કુનિયાને કહેવું છે કે અમે ન્યાયની માગણી કરી છે, તમે અમારા નિર્દોષ જુવાનોને ખોટી રીતે માર્યા છે. મારે સાબિત કરી બતાવવું હતું કે એમનાં ખૂન કરવામાં આખ્યાં છે. બાકી આ સિપાહીઓ તો બિચારા દયાને પાત્ર છે, સરકાર જો દયા બતાવીને એમને છોડી મૂકશે તો મારા જેટલો આનંદ ખીખ કાઢીને નહિ થાય.’

શ્રી. વીણતું છેલ્લું વાક્ય જ આ ખટલો જે ઉન્નત ધ્યેયસર લખાયો છે તેનું દર્શન કરાવે છે. સિપાહીઓનો અચાવ કરનારા શ્રી. નરીમાને કહેલું કે, આરોપીઓ સાચા યુનેમારો નથી, એ વાતને સાચા સ્વરૂપે રજૂ કરીને શ્રી. વીણે જણાવેલું કે સાચા યુનેમારો તો જંગલાઓમાં બેઠા છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે કેંગ્રેસના વહીવટ તળે પણ એ ‘સાચા યુનેમારો’ હજી પોતાના એના એ જ દોહા ઉપર બેઠેલા છે, અને આ ચિઠ્ઠીના ચાકર, આ ‘મસિંનરીઝ’ જેલ ભેગા થઈ ગયા છે. બેચક આરોપીઓએ હાથ-

કાર્ટમાં અપીલ કરી છે, એટલે એનો ફેસલો આપ્યા પછી જ પ્રાંત-સરકાર બીજાં પગલાં લે તે ઇચ્છિત છે.

કેમવાદનું ધારણું ઓછું કરનારે કેલસાહુલ

યુક્તપ્રાંતની સરકાર મુનિસિપાલિટીઓના સત્-પત્રોમાંથી પેટાકોમોનું ખાતું કાઢી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો છે. એ એ જ એટલો જ વિચાર આવે છે કે તમામ અપ્રતિભાંધી આવાં દુષ્ટો એકસામટાં ફર કરવાનું કોરિસી પ્રધાનમંડળોથી કેમ નહિ બની શકે હોય ! નિરાશોમાં, ઇરિષ્ટાશોમાં, અક્ષયોમાં અને સરકારી ભવદારમાં ફેર ફેર પ્રજાજનોની કોમો ને પેટા-કોમો પૂછવાનો જે અનર્થકારી અને સુદિહીન રિવાજ છે તેને સફ્ત ક્રોધોક્ષથી એકલાઈથી વિદાય આપવા એઈએ. એ વિદાય અને પૂછે સાતિપૂર્વક નહિ, પણ હડેમોક મોટા કોલાહલ સહિત અપાવી એઈએ, તો જ કેમવાદનું ધારણું કાંઈક ઓછું થશે. કાળાં બળરિષ્યાઓને શી સજા હોય !

લક્ષ્મી દરમિયાન અસ્તિત્વમાં આવેલાં અનેક ભાવ-નિયમનોત્તરો અંત આવી જવાથી છપનની જરૂરિયાતની વસ્તુઓને આપણાં વેપારીઓ ફરી પાછા કાળાં બળરમાં ઢસડી ગયા છે અને નાની નાની વાત માટે પ્રજાને રાતે પાણીએ શેવરાની રવા છે. કોઈ વસ્તુની અછત હોય અને તેથી બધાને એ સરખે દિરસે મેળવવા માટે કતારોમાં ઊભા રહેવું પડે એમાં યત્ન નથી, પણ કતારોમાં ન ઊભા રહેનારોએ એ વસ્તુ થોડે થોડે કાળાં બળરમાંથી ખરીદી શકે છે તે અસર બને છે. રાજકીય ફેરે આપણે એટલી મગતી કરી છે તેટલું જ સમાજજીવનને ફેરે આપણું પતન થયું હોય તેમ લાગે છે, નહિ તો આપણાં વેપારીઓ નકાના નસાળાં આટલા બધા ચક્રવૃત્ત બનીને માનવતાને સાથ ન વિચારી બેઠા હોય.

દોષ એકલા વેપારીઓનો જ નથી. કાળાં બળ-રના પાપપદ્ધતિ સમાજનો કોય વિજ્ઞાન સમુજનો અલિપ્ત રહ્યો છે તે નક્કી કર્યું સહેલું નથી. આખર જતાં તો કાળાં બળરનો આધાર તેના વેપારીઓ ઉપર નહિ પણ એમાં ખરીદી કરનારા ધરતી ઉપર

રહેલો છે તે સફ્ત જાય છે. થયું પ્રજા કાળાં બળ-રમાંથી જ પોતાની જરૂરિયાતો ખરીદવાની લાચરો ત્યાજ ન કરી શકે ત્યાં સુધી કાળાં બળરિષ્યાઓને ફેર હાથે ચકાવવા દેવાની જરૂર નથી.

લક્ષ્મી દરમિયાન ધીનમાં અને ત્યાર પછી કાંઈક કાળાં બળરના વેપારીઓ માટે મોતની સજા બંદો કરવામાં આવી હતી તે હકીકત હજી સહુની સ્મૃતિમાં તાજી જ હતી. આપણે ત્યાં સજા થ કાળાં બળ-રિષ્યાઓ માત્ર અચૂક હંડ બરી હપને સમજાવી છરી બળ છે, અને પછી, એવા તો એકસા હંડ બરી શકે 'તેલો મૂડી' પ્રજાના થોહી-પરસેવામાંથી ઊભી કરે છે. કાળા બળર કરનારા કોઈ પણ યુનેગારને કેની સજા ન ફરમાવાય તો હંડોને તેને માટે કાંઈ અર્થ નથી રહેતો. ખુદ સરકાર લલકભાષાએ અમલવાદમાં એક વાર બંદો કરેલું કે 'હું સત્તા ઉપર હોઉં તો કાળાં બળરિષ્યાઓને ખતમ કરી નાખું.' આજે એ સવા પર છે, છતાં ફૂંકી યકચ નથી, એને કુતે ?

કાપડ-ઉદ્યોગની

કામી કલા

આ દેશના કાપડ-ઉદ્યોગ સામે શી ખંડુભાઈ દેસાઈ જેવા જવાબદાર માનવીએ જે તહેયવનનું થકીને બહાર પાડ્યું છે તે આપણી ઝાંખિને સાચી રિશા ઉઘાડવાનું અને થયું સમપસરનું છે. ૧૯૪૦થી ૧૯૪૬ સુધીના યુદ્ધકાળ દરમિયાન પ્રજાની નિરાધારતાને લાલ લપને કાપડ-ઉદ્યોગના મૂડીનારીએ આ દેશના ખરીદોનું સોલ્યું કડ્યું છે તે કળી થવાનો આ જમાનામાં જન્મના કોઈ પણ દેશના ધર્મદાસમાં ભોલે નહિ બડે એવું વિધાન શી ખંડુભાઈએ માત્ર હકીકતો અને આંકડાને આધારે બોધ્યું છે. આ નિવેદનના કેટલાક મુખ્ય મુદ્દાઓ આ રહ્યા—

૧. આખા દેશના કાપડ ઉદ્યોગમાં અત્યારે પચાસ કરોડ રૂપિયાની મૂડી રોકાયેલી છે. આ મૂડીમાંનો મોટો ભાગ આ દેશમાંની મેનેજિંગ એજન્ટસરી ૧૫૦ પેડીઓના હાથમાં છે. એટલે આ રોકેશ મૂડીનારીઓ જ આખા દેશના આવા મહત્વના ઉદ્યોગનો કબજો ધરાવે છે, એનું સંચાલન કરે છે, અને એમાંથી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૯]

કાળચક્ર

અવરચન મેઘાણી

પ્રકરણ ચૌદમું :

ક. બિહારીગની ટાચે

મુંખની એક ધીકતી બળરવાળા રાજમાર્ગ પર ક. બિહારીગ ઊભું હતું. એને ત્રણ મજલા હતા. એને નિહાળે એટલે કાંઈક અવ્યવસ્થિત અને બેદરકાર અમીર માણસના ચરીરનો ખ્યાલ આવે. આવા માણસનાં બાઈટ અને હાથાનાં, બહાર તેમજ અંદરનાં બિરસામાંથી એકાદની અંદર કાળચક્રીએ પડી હોય, એકાદમાં નોટાને પરચુરણ હોય, એકાદમાં ગંધાતો રૂબાસ, તો વળી એકાદમાં દવાની નાનકડી થીથી, તે બીજા એકમાં સીગરેટની હાથી પડી હોય. ક. બિહારીગ પણ, દેખાવે અને બાંધણીમાં આવું અમીર હતું. એને દરેક મળેલે દુકાનો ઓપીસો, ગોદાઓ અને રહેઠાણનાં ઘરો સામઠાં ખડખડતાં હતાં. છતાં પેલા અમીર ગૃહસ્થના ઉપલા એકાદ ગળવામાં જેમ એકાદ ધીમતી ફાઉન્ટેનપેન અને મુંલાખ-પૂલનું ખટન શોભી રહ્યું હોય છે, તેવી અદાથી ક. બિહારીગની ટાચે માણેકબહેનનું પતિશ્રદ્ધ હીપડું હતું.

વિક્ટોરિયા માડીમાંથી વિમળાની સાથે નીચે ગતરીને માણેકબહેને ઉપલે માથે નજર કરી. 'કાઈ ત્યાં ઊભું' નહોતું, પણ ફક્તોપનાં ફૂંડાં મલકાઈ રહ્યાં હતાં; મન ખોલી ઊંઘ્યું: 'ઠીક, મહેરબાન ફલગાડને પાણી તો નાખતા લાગે છે.'

મનુર કરી દરવાજો દાખલ થતાં જ એક માણસની ને માણેકબહેનની આંખો મળી. હાંત કાઢીને પૂછ્યું, 'કયું, જેઠે હો ને ભાઈ! બરાબર ચોક્કી કરતે હો ને?'

માણસ શરમાઈ ગયો. 'ક્યા કરેં ખાઈ! જૈસા દુકમ ઉપરીકા!'

'કરો કરો ચોક્કી. એક દે ને ઉપર?'

'હાં ખાઈ, અગી તો હૈં.'

'હસરે સખ?'

'સબી ગયે.'

'અચ્છા! અચ્છા! હમેરેકું તો સરકારને મુકત ચોક્કીદાર દિયા હૈ. આનંદ કરો.'

'એટલું કહી, હસતે હસતે દાદર પછી દાદર ચડતાં માણેકબહેને વિમળાને પૂછ્યું: 'કાંઈ સમજ?'

'હાસ્તો!' વિમળા પણ હસી.

'થું!'

'તમારી સરકારમાં આજર!'

'એટલે!'

'પોલીસનું ખાનગી માણસ.'

વિમળાની પ્રહસ્યશક્તિ સાહજિક હતી. જેરાળીમાં એને આવી સી. આર્ષ. ડી. પોલીસનો અનુભવ નહિ, તેમ છતાં, કેટલાંક માણસો હવાની સાથે જ નવી પરિસ્થિતિની સમજણ આસમાં પી શકે છે, તે માંહેલી હોઈને વિમળા આ માણસનું રહસ્ય પામી શકી.

માણેકબહેને કહ્યું: 'તું બીતી નહિ!'

'જરાકે નહિ. મજ પડે છે.'

પોતાના ખસોડમાંના ઉલ્લા ખડમાં પહેાંચીને માણેકબહેને મળાનો દારૂ-ધૂપરો અખડાવ્યો: 'લો! આંહી તો મેરબાન એનો એ જ ઘણો લાઇ બેકા છ!'

પતિને એ 'મેરબાન' શબ્દે પ્રેમોપતી, 'મેરબાન' તો એકા એકા રેડિયોની ચાવી ફેરવ્યા જ કરતા હતા.

'રહે તો!' મેરબાને ઊંચે જોયા વગર જ કહ્યું: 'એક નવું રેસન પકડાય છે.'

ચાવીને ધીરે ધીરે ફેરવતો એ મેરબાન રેડિયોના કાંટાને અમૂક એક ઠેકાણે ફેરવવા મથતો. રહ્યો. 'આ મીઠીઅમ વેવ પર રર મા મીટર પર એક નવું જ રેસન પકડાય છે.....રહે તો!'

'તમ તમારે નવાં નવાં રેસનો પકડાને, પણ

કહેા તો ખરા, અમારો તાર શું નથી મળ્યો ?' એમ કહી પતિનો કાન ઝાલ્યો.

'મળ્યો છે.' ચાલી ધૂમરૂતે ધૂમરૂતે મેરખાને મહેરખાની કરી.

'તો પછી મોટર કેમ ન મોકલો ?'

'નહોતી.'

'કેમ ?'

'બાઇલાકને ભોતીતી, એના સચાને કોઈકને મળવા જ્યાં.'

'હીઃ ! હવે હીઃ ! મારા જતે જનમારે મોટર પામ્યા, તે પછુ આપણા માટે નહિ—મેખાનેને માટે. હ-હ-હ-હ—'

પુત્રી જ આ હતી, કે જે શરૂથી બીજાં બાલુસો રાપ ને કંટાળાની લાગણીથી બોલતાં હોય છે, તે જ શરૂથી આ બીજી પોતાના કંઠ-ધૂપરાની અંદર કાકરાની પેટે રખાયા, પછુ પતિએ તો રેડિયોનો કાટો ફેરવતે ફેરવતે 'રહે તો લગીર ! રહે તો જ્યાં !' એમ કહ્યા કહ્યું, બાલુકાજેને વરનો કાન આમળીને પછી આલ્યાં—

'મારો લાઈ ! મોટર ઘેર આવી પછુ એ આપણા પ્રારબ્ધની નહિ હોય, મેખાનના બાબતી હશે. અરે પછુ આ બાલુકામમાં ગ્રસડો લૂચાં કેમ પડ્યા છે ?'

'તમારે માટે રાહ જુએ છે.' રેડિયો પરથી જ મેરખાને દીઠો કર્યો.

'કેમ, રામો નથી ?'

'ના, ચાલ્યો ગયો રતનાચિત્રિ.'

'ક્યારે ?'

'પરમદિવસે.'

'પરમદિવસનાં પાચાં છે લૂચાં ? બધાધનાં ? કાઠએ પોતાનું પોતિતનું પછુ નિચોળું નહિ ?'

'ના, તમારી તો કાચે વાટ હતી ખરી ને ?'

'વા...આ...આ...રે ! ઘણી ચારી વાત ! ચાલ મેન થેડી, પ્રથમ તો આ ધરણુ ધરખાંથી કાઢવા દે.'

તેજ જણીઓ કપાં ધોવા બેઠી. એ ધોણ

ચિત્રચિત્રિ હતી. મલમલ, રેશમ અને ખાદી; સહેલે લેંધા, ખાખી ચરૂંજો, બારીક અને ધકડો નેનો બાદી ધોતીઓ : સાદીઓ ને ચણિયા પછુ હવા. આ પે શાક પહેરનાનાં આઠ-દસ માનવીઓની કંપના કરવી એ જણુ એકે તમારો ભેરા બરોગર હતું.

'હું ત્યારે જાઉં છું કારખાને.' કહેતા 'મેરખાન' સર્જ્ય અધને નીકળ્યા; ને ધોતી પત્નીને જણાવ્યું : 'કામે પ્રેક્ષકની મહાસમિતિની બેઠક માટે તમારી દીઠીક આવી ચર્ધ છે.'

'અને તમારી ?'

'હું નથી આવવાનો.'

'કેમ ?'

'હું ક્યાં કંઈસનો અતુવાયી છુ ? રાજકારણમાં આપણા રાખને અંધારું ધન !'

'હ-અ—સીધા કહેવો, સરકારના આડે મેળવવામાં આગર આડે આવે !'

'એવું કંઈ નહિ. તમારી ધોળા ટાપીને તો એ બાજતનું બેવડે દોરે સુખ છે.'

'પત્નું. ચાલો, બાલુકા તો ગાવાની જગ્યા છે, રાજકારણ ચર્ચવાની નહિ. પછુ આદોં જરા ડોકાતા તો જાય ! આ એકે વધુ મહેમાનને તેડવી આવી છું.'

'કાણુ છે વળી ?' એમ કહેતા 'મેરખાન' અંદર હાલિ ખરતા બેઠા. વિચળાને બાણેકબહેને કહ્યું 'મેં તો ખતાવ તારા બનેલીને !' બન્ને એકબીજા સામે ભેઈ રહ્યાં. બેનાં હશે વર્ષો પૂર્વે. રમરજુ નહિવત્ હતું. પાઠણી ઊંચી કાઠીના બનેલી મનોહરલાલને બચકો બેઠે લમણા પર ધોળાં આવી ચર્ધ હતી. ચંદ્રેશ અઢક હતો, અને તક્ષણ આંખોમાં આંસે મસકાટ એટલો તો ઝુપ હતો, કે કોઈકને જ એ જોવા મળે. બાલુકાજેને બહાર આવોને બાંગણુ સુધી જઈ મારિવાઈ બહેનની જિભાન દીધી અને આદોં લઈ આવવાનું પ્રયોગન કહ્યું. મનોહરલાલે ટકાર કરી : 'આ ઘરની અંદર તો કે જે આવે છે ને જાય છે. છોકરી બાપવી બોળી લાગે છે. એટલા પૂરવો તારે માથે ઓળે ચપો, ખાદી તો સારુ કહ્યું.' અને જો, રસોણી જણુ આજથી કરાય ન બાને,

સવારે છણકો કરીને ગયો છે. અને મેં તો હવે ગૃહસ્થાસીને ધરના આજ્ઞા હેમકુશળ સોંપી દીધી છે.’

‘વા...આ...આ...રૂં મેરખાન !’ એમ કહેતાં ચોખ્ખું, કે વીરા જણવું લાડિયાઈ સાંજે કરી રાખજો !’

‘કહેવે કહેવે ફેર છે ના ! માને કાંઈ, સાચું છે છતાં ય, આપની બેરી કહીને બોલાવાય છે ?’

‘અરે તમારી ખૂબી !’ કહેતાં માણેકબેન વિદાય થતાં વરને ચોંટિયો ખજુવા ગયાં, ત્યાં તો ‘એ બધી રાતે વાત, એમ કહેતો મનોહરલાલ, જે ચાલાકીથી સીડી પર સરકી ગયો, તે ચાલાકી એનામાં આવે તો શું પણ જન્મીરે ય કદી હોઈ શકે નહિ, એવું સોમક પર કહેવા એના નજીકના રનેહીએ પણ છાતી ઠોકીને બહાર પડ્યા હોત. કારણ કે એ ચાલાકોનું લોભારવાન વરવહુ બે જ જણાંની વિશ્વંભ-પળોમાં જ હતું.

જેમ જેમ સાંજ પડ્યા પછીના સમય અંધારૂં થઈતો ગયો. તેમ તેમ વિમળાએ માણેકબેનના ધરના દાદર પર અને દાર પર નાનાં મોટાં ધમસાણુ ચાલુ થતાં સાંભળ્યાં. દાદરના પથ્થરો પર તડાકે તડાકે બોલતાં ચંપલો ને પડાણી સોંઘેલા પછાતાં ધસાતાં આવે છે; અને ભોંસભેર હસવાના તથા ઉમ્મ રોપના ઉશ્કેરાટભર્યા સામસામા અવાજો, બારણા સાથે અકળાટ કરે છે.

એક કહે છે, ‘નહિ જવાહરના બેગમાં બૂકું ભર્યું’ છે. આઈડિયોલોજી...’

બીજે બોલે છે, ‘મોરકોના પહાવ્યા’ તમે તો પોપટ છો પોપટ.’

ત્રીજે, ‘પંદર દાંડામાં ફેલભરમાં ક્રેન્કલેશન (દાવાનલ) સમજાવો.’

ચોથો, ‘આ વખતે તો કાઈટ ટુ ધ ફિનિશ !’

પહેલો, ‘કંઈ નથી થવાનું. આઈડિયોલોજી...’

ત્રીજે, ‘આઈડિયોલોજીની મોંપાટ રુ’ લો છો વાર ! શું બલભભાષીને આઈડિયોલોજી નથી એમ કહેવું છે તમારું !’

પહેલો, ‘એક કાસ’ (અલખત) એમ જ.’

ત્રીજે, ‘આ સાચવાદીએને તો મારી મારીને બોલતા બંધ કરવા બેઠાએ.’

‘પાંચમો, ‘ધેટ્સ ઈટ ! ધેટ ઈટ આવર ટ્રાયમ્ફ (વાહવાહ ! એ જ અમારો વિજય !) તમારા ઉશ્કેરાટથી જ અમને છત મળે છે.’

ત્રીજે, ‘હવે બેસો બેસો ! હું તો કંઈ નથી ઉશ્કેરાયો.’

આમ આ હા વા ને ધાખડિયો આસ્તેકદમ મુશા-કાસ્તેકદમ મનોહરલાલ—માણેકબેનના ધરમાં દાખલ થયાં અને તેમાંના બેગજુ જણાએ સીધા રસોડામાં પેસી માણેકબેન પૂરીએ તળતાં હતાં તેમાંથી અઢેક ઉપાડતે ઉપાડતે માણેકબેનના સમાચાર પૂછવા માંડ્યા.

‘અહો ! કાઠિયાવાડ આવ્યું’ કે પાછું ? આ વખતે કાઈ ડેકાઈટ કે રોગર—કાઈ બહારવટિયો લૂંટારો મળેલો ખરો કે માણેકબેન ?’

‘એ બધી વાતો હું તમને બધાને કહું, ખૂબ સાંજખવા જેવી છે, પણ પ્રથમ તો તમે અઢેક પૂરી ઉપાડી લઈને રસોડાની બહાર નીકળો.’

માણેકબેન આ કહેતાં હતાં ત્યારે એ મિત્ર મંડળની નજર વિમળા પર પડી. વધુ એક રાખદ બોલ્યા વગર તેઓ પોતાનાં ટોળટિખળ ચૂપ રાખીને બેઠકના ખંડમાં ચાલ્યા ગયા.

વિમળાનું જીગર મળ્યુંત હતું એ વાત સાચી, પણ એક ગૃહસ્થીના ધરમાં બહારના માણસો કાચી વાસો કરતા હોય, વહેવા મોડા ફાવે ત્યારે બહારથી આવે નહાવા જમવાનું કે સૂવાનું પાત્રો ચકતા હોય, વાતોનાં સાદાં ટોળટિખાં મારી શકતા હોય તેમ જ દેશના સળગતા ભહેર પ્રશ્નો પર દુગવો ભારે ચર્ચા કરી શકતા હોય, માણેકબેન અને એના પતિ મનોહરલાલ આ સધળી બાબતોમાં સામેલ રહેતાં હોય, જાણી વાતોમાંથી એકાએક અંજીપો લઈ સૌની બેડે આ દંપતી ધોજી ગિઝીક રમવા પણ બેરી જતાં હોય; એ સધળી લીલાએ વિમળાને કીક ઠીક અડાળવી, વિરિમત બનાવી, અને લયભીત મુદ્દાં કરી.

પહેલી જ રાત હતી—પંદરેક દિવસની ગેરહાજરી પછીનું પતિ-પત્નીનું મળવું થયું હતું. તેમ છતાં સૌની સંજાથે બેઠાં બેઠાં અપરાધનો સુમાર થયો. પછી બે પાંચ ગયા, ત્રણ ચાર રહ્યા. માણેકબેન સૌની

પધારીઓની નેતરણ કરવા આંદ્રી. એમની મજૂરી આજે તો પોતાના શયનખંડને અધામત રાખવાની હતી. મનોહરલાલ દિફુતાનની અંદરનાં રેડિયો—ઠાપક્રમે અધાસ કરીને—મુંઝાઈ, દિલ્હી, લખનૌ, કલકત્તા, વગેરે બધાં રેડિયોના પત્તાની નાખીને પછી અલકમલકના રેડિયોના પર કાંઠા ફેરવતા હતા; તરફ તરફની જગ્યાને સાંભળતા હતા. છેલ્લે પહોંચી જતાં આઈને પ્રાણીકમહેને પાંતને કહ્યું કે, ‘હવે તો જગ્યા રેડિયોનો છવ ભેગો છોડો! ઊઠો; ઊંઘ જરાણી છે મને તો.’

‘આ બગાર—લગાર સાધજોનને સાંભળીએ. જુઓ, કોઈ કૅપ્ટન મોહનસિંઝ ખોલે છે.’

એમ કહેતા મનોહરલાલ એકાગ્ર જન્યા. ધરખાં હાજર હતાં તે સર્વ હાજર થઈ જાયને એક કાને સાંભળતાં ઊભાં. સિવાય દેશના પાટનગર આઈગિઅન માધી શુદ્ધ દિલ્હી સ્વરશીના ધારા વહેતી હતી. મરદાખના મરોડો વડે શોભતા કળો કાઢ રણખાંડા દિન્દીવાનના હોઠ પરથી ટપકતા હતા:—

‘આરા દેશખાંધેલો, આમારી ફિકર કરશો નહિ. અમને દિન્દીવાન સૈનિકોને જાપાનને હાથે જાન્યે થવા સોંપી દીધે અંગરેજ કંઠે કહેને આપ્યા બધા છે. પણ અમે આઝાદ હિન્દ ફોજની રચાવના વિચારી છે. જુઓ, સાંભળો, આ આઝાદ ફોજ જુવાનો અક્ષીથી ખોલે છે. પોતાનાં માંતાપિતાને યુદ્ધખાનગર કહેવરાવે છે.

પછી કોઈ કોઈ જુદાં ધેરા ઝીંઠ આવજ, તે પછી કોઈક જગમી જનને કંઠ, અને તે પછી કોઈક મુકાદીતા પ્રવેશ—દારે ઊભેલા છોકરાની તરફથી જરમતી જખાન અપુકમે બોલી ઊઠી : ફલાણે! ખાંત, ફલાણે! જલો, ફલાણે! તાણે, એમાં અમૂક શહેર, ને એ શહેરની પાસે આવેલા અમૂક ગામડાનો કું રહીય : બાપનું અમૂક નામ : એને કહેને કોઈક, કે કું અમૂક નામકામનો, અમૂક પદવતનાંનો માણસ જુલમગામાં છું. દેશનો આઝાદી મેળવવા કું લગનાર છું. મારી ફિકર કરશો નહિ. મારી જાહેરને બોધાવશો, મારી માને મારા પ્રણામ પહોંચાડશો અને તમે સૌ પણ ત્યાંથી અંગરેજોને હાંધી કાઢજો.....’

વગેરે વગેરે જોગખાણુ આપીને અપાના આ દેશાવરી અંદાશ રતબધ હલ્લે સૌ સાંભળતાં હતાં, તેમાં વિમળા પણ અદર સાસે બેગ હતી અને થતું હતું કે હજુ કંઈક નવું માણુસ એ રેડિયો પર નીકળે, એનું નામ, ક્ષમ ને ગામ જાણીતું છે. પણ એ પોતાનો સંદેશો કોને પહોંચાડવાનું કહેશે? કોનું નામ લેશે? આ દસ બાર માણુસોની વચ્ચે વિલાયેલું ન્યોતિમીય ધંત શું એકાદ કોઈક દિવસ પણ નહિ બોલી ઊઠે, કે ખેરાણી ગામમાં એક વિમળા નામની કન્યા.....

પણ હવે તો રેડિયો પર ‘વદે-માતરમ’ ગવાતું સંભળાયુ. એએ પુરુષોનો કોઈ મેટો સમુદ્ધ મળીને દરિયાપારથી આવો હતો. અને એ ગાનની સમુખ પૈલા, સંજયી લઈ અધરાત સુધી ચર્ચાઈસેલોના અવિરત જગજાટ કરનારા પાંચ છ જણા મન—સુખ હલ્લે, નિમિશિત નપને, પુનમભાવપ્રેરિત મહેરે પ્રાર્થનાભરપુર ઊભા હતા. અનણી વિમળાને પણ વધારે રણકીરણ વચર જ સમગ્રધી થઈ હતું, કે કુનિયાના બેઉ ગેસાપોમાં ચાલી રહેલી ખાનવી—માનવીની અપાકાપીની વચ્ચે, પ્રથમના અંજામિની વચ્ચે, આ કોઈક અર્થભર્યું જુવાર દેશવાસીએ ગાતાં હતાં—એ ગાન તેઓ ગાતાં હતાં તે ગાન વિમળાએ પણ પોતાના ગાયની કન્યાશાળાના મેળાવકામાં અન્ય સખીઓની એડે ગાતુ હતું, પણ આતું તો કદાપિ નહોતું રપસું. આટલી બધી ઉખા, ઉશ્કાસ ને ઉમ્મસ શું એકના એક જ રાખ્દ-જૂમખામાં અગ્રોચર અને અલસુપધાં પધાર્યાં હતાં!

વિમળા, કે એણે પ્રાર્થના કહી કરી નહોતી, તે વિમળા શુન્ધને પ્રણામદિ પહેછી જ વાર નખી રહી.

બધાં ચોતપોતાને ઠોકો વચા જયા, અને નાણુક-જહેન પોતાનો, નાનાં છોકગને ને પતિનો સુવનો એ અજાહેદો ઓરડો બંધ કરતાં હતાં તે જ રાણે દરવાજો ટકોરી તાખી.

અંદર આવનાર હત્યા એનાં દેર-દેરાણી.

‘ઓહો! અચારે? કયાંથી? માડુંગાથી?’

‘ના, ના, એ તો જાહેરે એક કિચને ત્યાં આવેલાં, મેકું કઈ ગયું, થયું કે હવે રાત જ રહી જાડ્યે.’

બહાર પડ્યામાં રહેતાં દેર-દેરાણીને આવો બેજા

વાપ્તદાર વિશ્વાસવ્રત્તિને માટે કશું જ કહી શકતો નહોતો. જ્યાં તો હવે કોઈ બીજી રહી નહોતી. પોતે, દેરાણીની સાથે જ્યાં વિભળા હતી, તે મોટાં છોકરાંવાળા ખંડમાં પચારી કરી, અને દેરને એના મોટાભાઈ સાથે પોતાના સુવાના ખંડમાં સુવરાવ્યા.

સામગ્રીના રેડિયોના સળદ—ભણ્ણકાર સર—ભણ્ણકાર વિભળાને અંતરદારથી મોટી રાતે પણ સમ્યા નહોતી. પોતાને આ થોડા કલાકોની અંદર જીવનના ધરમૂળ-માંથી કરોડ ફેરફાર થયો જણાતો હતો. આ ધરની ગૃહિણી માણેકમાઈ, ગૃહપતિ મનોહરલાલ, આ બહારથી આવનારા ચિત્રવિચિત્ર અને ભેદી સૃષ્ટિના કોષ્ટક આગળ-પૂછે, અને એ બહારવાળાઓની ખિદમત આડે જેમને ધરમાં પોતાનો અલાયદો રમત-ઓરડો પથ નહોતો મળી શકતો તે ત્રણયાર નાનાં બાળકોનું મૌનભણ્ણ જીવન, ખૂબ જ રહસ્યમય હતું. ને સૌથી વિશેષ વિરમપકારી તો વિભળાને માટે આ હતું, કે પેલા પાંચઠ ચર્ચાખોર આગળ-પૂછે એકબીજાની વિરોધી વિચાર-દુનિયાનાં પ્રાણીઓ હોવા છતાં તે રાત્રિ-પહેરે એકબીજાની નજીક નિરાંતે જીંધતા હતા. એમનો એક એમ. એ. નો અભ્યાસ કરતો હતો, બીજો રાજ્ય પ્રતિષ્ઠાને નેવીમાં જવા માટે ભણતો હતો, ત્રીજો ચારેક મહિનાથી મુંબઈમાં રહ્યો રહ્યો, કાઠિયાવાડમાંની પોતાની એક હરિજન યંત્રાને માટે કાળો કરતો હતો, અને હજુ એ સંસ્થાને સંભાળવા પાછો પહોંચતાં પહોંચતાં એકેક મહિના કાઢી નાખી એમ મનોહર-લાલનું માનવું હતું. એથી મૂળ તો આસામનો વતની, મુંબઈમાં આવેલો બનાય અવરથામાં. ઊંઠવેલ કોઈ બાવાની જોડે મંદિરમાં, ભણેલો એક વેરવાને ઘેર રહી, ભણીને નિશાળમાં અત્તર થયો હતો, ભણતર ભણાવતે ભણાવતે કોષ્ટક એકાદ ગુજરાતી કેન્યાને પરણી લેવાના કામ સેવતા હતા, એ કોઠાને પુરનાર કોઈ ન મળ્યું એટલે કોંગ્રેસ-હાઉસમાં વજરવેતને સેવા આપતો હતો, એ સેવાની કદરૂપે અને કામગીરીઓને ખાતર કોષ્ટક આજેવાને એની જોગવાઈના ભાર માણેકબહેન પર નાખ્યો હતો. કોંગ્રેસના ખડા ચૈતન્ય તરીકે એનું કામ લગત થાય ત્યારે જેલમાં જવાનું હતું, અને શાંતિકાળ દરમ્યાન સીમરેટો પીતાં પીતાં એક આજેવાનની વાતો બીજા આજેવાને ઘેર જઈ

મીઠું-મરચું ભભરાવીને કહેવાનું હતું. ચોર-લૂંટારાને પણ ખાનદાનીના નિમત્રે હોય છે, તેમ આ માણસના સંબંધમાં પણ માણેકબહેનને માતૃતુલ્ય ગણવાની અને એમના ધરની એક પણ સારી માઠી વાત બીજે કોઈ સ્થળે ન કરવાની શકુ-નીતિ હતી. પાંચમા એક ભાઈ, એલ. એલ. બી. યમને જે વરસ નોકરી કર્યા પછી પાછા ફિલ્સુરીના વિષયમાં એમ. એ. તું કરી લેનાર, અને એમ. એ. તરીકે પોણામે વર્ષ શાળા ભણાવ્યા પછી પાછા ગણિતમાં એમ. એ. થવાનો મનોરથ લઈ ખેસનાર અલભારી હતા.

આવાઓને મુંબઈમાં મુખ્ય જરૂર સ્પર્ધા રહેવા અને જે ટંક પેટીઈ મેળવી લેવાની હતી. માણેક-બહેનનું ધર એમને એ પુરું પાડતું હતું. બદલામાં તેઓ કરોડ કૃતચત્તાનો ભાવ પણ નહોતા સેવતા, દુખાઈ સંકોચાઈને પણ નહોતા રહેતા, તેમ બીજા બાણ આ પોતાનું ધર જ છે એવો સહજ ભાવ સેવતા હતા.

એક વાર, વિભળાના આવ્યા બાદ ત્રણેક દહાડે કોંગ્રેસ મહાસમિતિની ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની ૮ મી તારીખની બેઠક પર ગુજરાતમાંથી એકેક પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા, તેમનો ઉતારો પણ માણેકબહેનને ત્યાં હતો. એમણે અગાઉ અનેક વાર આવેલ તે વખતની માફક આ વેળાએ પણ ધરમાં પડેલાં આ બહારવા-ળાઓનાં બિજાનીની અવ્યવસ્થિતતા ટાળવા માટે માણેકબહેનને મથતાં બેઠક બેઠકને, પ્રભાતે આ પીતાં પીતાં કહ્યું: ‘આ તે કંઈ ધર છે? આ તો ધર્મ-શાળા છે, ધર્મશાળા!’

કહેતા કહેતા એ કહેનાર હસ્યા. માણેકબહેનની આંખ એ સાંભળી એકાએક બદલી ગઇ. કહેનાર તરફ ફરીને એણે પૂછ્યું: ‘શું બોલ્યા.....ભાઈ? ફરી કહે તો! હે! આ ધર્મશાળા છે! ધર્મશાળા છે માડું-ધર?’

કહેનારાના ચહેરા પરથી રૂધિર સુકાઈ ગયું. એમનો ગર્ભિત હેતુ તો માણેકબહેનની દયા ખાવાનો હતો. પણ એ દયા ખાવા જતાં એમના પોતાના મનમાં પડેલી એક માન્યતા બહાર કોઠાઈ પડી કે આહી! આ ધરમાં તો કોઈ પણ માણસ ધામા નાખી શકે છે. કોઈ ના પાડનાર નથી!

માણેકમહેને તે દિવસે આ જાણને જમવાનું તો રોજના કરતા ય અધિક વીવટથી પીરખ્યું, પણ રોજનું રોનકીપણું માણેકમહેનના પીરસવા જમવામાંથી બિડી ગયું હતું એમણે પોતાના ગર્ભાવસ્થા વધુ કશેા ઉઠાપોઠ કર્યો નહિ બીજા કોઈની મગફર નહોતી— મનોહરલાલની પણ નહિ !—કે એમને આ વાત પર ટાઢા પાડી શકે મન એનું માહી બેઠું બેઠું બોલતું હતું, કે અહીં આ બધાને ગહેવા ગતરવા રહ્યું છે અને એમની વિચિત્રતા તેમજ બેઠકારી વચેરે બધું ચવાવી લઈ છે, તે તો તેમને ધરના બાળકો જેવા જાણીને તેઓ પચુ છે આ વિચિત્ર આદતો ને સરકારી રાખીને રહે—પચુ તેઓને આટલું ભાન હોયુ એમજે, કે પોતે ધરના જનો મધને રહે છે ખાટે આ લાલન પામી રહેલ છે, ધર્મશાળા સમજીને અહીં પડવાની કાંઈને જ અધિકાર નથી

કહી ન ગયાનું માણેકમહેનની આંખો તે આંખો દિવસ સુકાઈ નહિ, અને પેના 'ધર્મશાળા' કહી દીખાડ કરનાર બાઈ ફરી ઘેર કોઠામાં નહિ

આમ આ ધરની અંદર બનતા નાના મોટા બનાવોની ઝીણી ઝીણી અસરોમાં વિમશા રખાએ જતી હતી કિનજરના એને સૌથી વધુ રસભર્યો સમય સાજરે, બપોરે કે વહેલી સવારે મનોહરલાલ આરે રેડિયોના કાંટા ધુમરકતા બેસતા, તે જ હતો પોતે બાલુના ખડકા બાલુના આડે લપાઈને બેઠી બેઠી કાન માડતી એમ પણ ચતું, કે કિવસે જ્યારે કોઈ ધરના ન હોય ત્યારે, કદાચ છે તે સાધગિન રેડિયો પર કોઈક બે પેલા, પોતે જેને માટે ઉત્પન્ન હતી તે કમાચાર બોલી નાખશે, તો શું મરો ? અને બીજો અગ્ર એને આ પચુ ચતો, કે બે સાધગિન રેડિયો પરથી બોલાતા સરેલા અહીં ચળી રાકના હોય, તો પછી આ માણેકમહેનના રેડિયો પર હું બે બોલું કે 'બાઈ ! કાઠિયાવાડના કલાણા રલાણા મામરના ચૂન રહેવાથી અને રીસાઈને મનાયા-સિંગાપોર ચાલ્યા ગયેલા એક સુમત્યક નામે વેપારી લાઇનના ગાલુસને આટલા બન્યો રોજ !' તો ત્યાં સાધગિન રેડિયો પર કોઈક ને કોઈક તો સાંભળશે જ, અને સાંભળશે તો સીંગાપુર મધાવામાં સમાચાર પચુ દેસેરતો

આવી ગેરસમજણથી એણે ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની તા ૮નીના બપોરે એકલે માણેકમહેનની ગેર હાજરીમાં રેડિયોની સ્વીચ ઉઠાડી, ધીરે ધીરે એના કાચ પાછળ જલતી બ્યોતને સંબોધી કહ્યું પણ ખડુ કે 'કેણુ ? ત્યાં ? કોઈ છે ? મારે સાધગિન રેડિયો વાળાને સંદેશો કહેવો છે !'

ખડખડાટ એની પાછળ કોઈક હમી પડ્યું બાપડી હાથળી-ફાંટળી ઊભી થઈ મઈ હસનારા માણેકમહેનનાં નિશાબેથી ઘેર આરેલા ઊંપાં હતાં એમાંની મોટી ઊંકરીએ કહ્યું 'મારી !' શું કરતા હતા ? સાધગિન કોને સંદેશો કહેતા હતા ? એમ કઈં આ રેડિયો-સેટમાંથી કોઈ સાંભળી શકે ! એ તો એના બોડકાઈટગના રોજને જનુ પડે—પચુ ત્યાં તમને કોઈ બોલવા નરે, એક હબર શું એક લાખ રૂપા આપો તો પચુ નહિ, હા કે માશી ? ત્યાં સાધગિનના તમાનુ કોઈ છે માશી ? કોઈ રહી ચતું છે ? એને શું રડીમર નહોતી ચળી ? પચુ તો તો હવે ? ક્યાંથી રહ્યું હોય ? એને તો મારી જ નાખ્યા હોય.'

સુખમ શહેરનાં ઊંકરને માટે આ બાળતની સમજ સહજ હતી કાચની પૂતળી સરખી પારકઈંક પ્રકૃતિની એ ઊંકરીના હેલ્લા ચપ્પેલા વિમળાની કલ્પનાસકિતને ઢલેળી ચવા એણે જવાબ દોધે 'અરે એ તો હું અમરથી અમરથી લહેર કરતી હતી એ તો હું પણ જાણુ જ ને, કે આમાંથી તે કોઈ કોઈને સંભળાવી શકાય ?'

અધરાત વીટી ચવા બાદ મોટર મોટી આવી અને એમાંથી બિનરેલા માણેકમહેનને છેક દાર પરથી બેકાણ ચનગનાદ કરતા આલેલાં કેમી પતિએ પૂછ્યું 'હા, શું સમત્યાર છે ? એક પૂરી થઈ ગઈ ?' એને અગ્ર જોનાળિયા તળાવમાં ભરાયેલી કાગેસ મદાસમિતિ વિશેનો હતો

'પૂરી થઈ શું, બાપુએ તો કમાલ કરી,' માણેકમહેને પાણીના ગાસ લઈ કેક-ચૂધરો રમતો મૂક્યો 'કરેને, મરેનેનું આખરીનાયુ આખું ઢવે સરકરના મોતિયા મર્ચ જાણુને.'

‘કેમ તમે કંઈ વાત કહેતા નથી ?’

‘મને તો માહું ચનારું લાગે છે.’

‘ઝેટલે શું ? સરકાર પકડી લેશે નધાને ?’

‘મને એમ જ લાગે છે.’ બોલતાં બોલતાં પતિ હાથનાં આંગળાં ચોળતા હતા. એણે આમળ વાત ચલાવી : ‘ગાંધીજીએ ભલેને હૈયાં હલમલાવી નાખે તેવું છેલ્લું બાપણુ કયું’, વાઇસરાયને મિત્ર કહ્યા, મળવા દેવાની માગણી કરી, મળ્યા પહેલાં મારે તો કંઈ લડત ઉપાડવી જ નથી, એવું એવું મીઠું મધ જેવું ભલેને કહ્યું, પણ સરકાર હવે સમય આપે એમ મને તો નથી લાગતું.’

‘તો તો લડત બિપાશી.’

‘બિપાશી તે તો ઠીક—પણ એમાં શું બજ્યું હતો !’

‘કેમ ?’

‘કોઈને કશી ખબર નથી, કશી દોરવણી નથી, ખર્ચા જ ધાંધિયા છે.’

પત્નીએ કહ્યું : ‘અરે વાત શી કરો છો ! અત્યારે તે સરકાર શું મૂરખી છે કે આ દેશને છોડે ? અપાન માર માર કરતું આવે છે તેનો તો વિચાર કરો ને !’

‘શું વિચાર કરે ?’

‘કેમ શું વિચાર કરે ? આખો દેશ સળગી બીક્યા વિના રહેવાનો છે શું ? મીલો કારખાનાં તાળાં દેવાય, ટ્રેનો, તાર, ટપાલના બ્યહાર વટી પડે, એ ઉપરાંત આજે તો લશ્કરને વિક્ટરી જતાં વાર નથી લાગવાની.’

પત્નીના દોરલા આ ચિત્ર ઉપર શાહીનો ખડિયો બીધો વાળા દેતો હોય તેવી દર્દબારી હાંસી સાથે પતિએ કહ્યું : ‘આ બધી તો તમારી’ ધોળી ટોપીએ ફિશિયારી જ છે !’

‘નહિ, દરેક માણસ બોલે છે, અને અમે તો દેશના મોટામોટાઓ પાસેથી જ સાંભળ્યું છે કે, જવાહર પાસે તો મોટા લશ્કરી માણસો આવીને કહી પથુ ગયા.’

‘શું કહી ગયા ?’

‘કે લડત જગાડો, ઝેટલે : અમે કંપલાવવા તૈયાર જ છીએ.’

‘હા, એમ તો જમરોદુરની તાતા-ફેક્ટરી વિશે પણ એવાં જ ગપાટાં ચાલે છે, કે તાતા પોતે મહા-ત્માજીને મળી ગયા—આજે જ, અને જો લડત બિપડે તો આખું કારખાનું બંધ કરી બેસવાનો કેલ દઈ ગયા ! બધી બજાર વાતો છે. સરકાર નહિ કરે. પકડશે—કદાચ છે ને રાતોરાત પકડશે.’

પાણીનો ગ્લાસ માણુકગહેનના હાથમાં જ ભરેલો હતો, પણ એ મોં થે અકાશવાનું વીસરીને એ વિમાસી રહ્યાં. મોં પર પતિના બાંધેલા આગમ-બોલની વાળળી છવાઇ ગઇ. એ બોલવા જતી હતી કે ‘તો તો મને.....’

‘હા એ તો, લીસ્ટ તૈયાર જ હતો.’

‘હવે ભવ ! ભવ !’ પત્ની બીખી ચપ્પને કહેવા લાગી ‘બેલા થશે ના. સરકારથી કહ્યું બનવાનું નથી. સહારમાજીએ ખરેખરી જોના પગમાં આંટી તાપી છે. પકડે તો તો સરકારનું મોત હાથમેંતમાં સમજવું.’

‘ઠીક, ચાલો, બેઝએ સવારે શું ચાય છે.’

પછી સવારે અપારે મનોહરલાલ બીઠીને ટેલીફોન પર નજર દુમરકવા લાગ્યા, ત્યારે યંત્ર ખોટકાઇ ગયેલું જણાયું. સામી બાલુએ આવેલા પડોશીના ટેલીફોન પર ગયા, ત્યાં પણ કહે કે અમારો ફોન ખોટકાઇ ગયો છે. પાએક કલાકમાં તો આખા દ. બિલ્ડીંગના એકેએક ફોન ખોટા પડી ગયા હતા.

‘આ તે શું !’

બહાર નજર કરે છે, તો નજર પહોંચી કાઢી ત્યાં સુધી પોલોસ ! પોલોસ ! મોટીપહેરા બેસી ગયા છે.

માણુસો ખબર લાવ્યા : ‘ગાંધીજીને અને ખીન્ન ઘણાને પકડી બિપાડી ગયા.....’

‘ક્યાં ?’

‘ધથર બજો !’

માણુકગહેને પતિની સાથે જોયું. પતિએ એમ તો બેશક ન જ કહ્યું, કે ‘હું નહોતો કહેતો !’ પણ કહ્યું કે ‘ખિરલા હાલિસ પર ફોન તો બેડો !’

ફાન પાછા આતુ થઈ ગયા હતા	ફરી ફરી જિરવા દાઉસ ખાતે નખર નેડવનો
માણેકબહેને જિરવા દાઉસનો ફાન ખેડી પૂછ્યું	પ્રથમ કરતાં એવાગ સામેથી જલુ જ અસખ
એલાય ! ગાંધીજી પડખાઈ ગયા શું ?	જવાબ સાંભળવા મળ્યો
‘ મધ કરો ! ’ સમો ઉત્તર મળ્યો, અને સિરીયર	ગોડેથી બારણા પરની ટકોરી વાગી ઉપાડવા જતા
ધળ દેતું નીચે મૂકાયું એવું ઘામ્યું	મનોહરલાલે કહ્યું ‘ આવી પહેલેથી જાણ્યા છે ! ’
	[અપૂર્ણ]

શાંતિના મૂલ્ય

વેરિસમા ઝઘી મહિના સુધી ચાલેલી શાંતિ-પરિવર્તની બેઠકનો તેની વચ્ચેના ફેન્સ સરકારને આશરે સાડાંત્રીસ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો છે, એમાંથી લગભગ ત્રીસ લાખ તો ખાદ્યસામગ્રી વેટ્રેલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ વિકાસરત્નને ખાતળ જરૂરયાત છે એને સાતેક લાખ રૂપિયા પરિવર્તના મોડરિસાતોને ધનાર દેવામાં વપરાયા છે

૨૦૬ સરકારી આડીન્સિએ મળીને પરિવર્તની બેઠક ફરગિયાન ૧,૬૪,૪૪૪ જેવન વેટ્રેલ વાપર્યું હતું જુદી જુદી સમિતિઓની કાર્યવહી, સરખેના સાપરેલા ઇલાસિયા અપમન પાખળ કુલ પચાસ રબ કાચળ વપરાયો છે

જીવન પંથ

પ્રમુદેતુ

શ્રી. 'પ્રમુદેતુ'ની જીવનકથાના સંસ્મરણોની લેખમાળા નિયમિત પ્રગટ કરવાનો અમે પ્રબંધ કર્યો છે. તે પ્રમાણે આ પહેલો હપ્તો અહીં પ્રસિદ્ધ થાય છે. હવે પછી દરમહિને નિયમિત રીતે એ આવશે. 'જીવનપંથ'ની આ લેખમાળામાં શ્રી 'પ્રમુદેતુ'ના જીવનના અનેક પ્રસંગો આવી જાય છે.

[નોંધ : પ્રવેશ]

'ભીમ'માં માગ 'જીવનપંથ'ના 'સંસ્મરણો'ની લેખાવલિ પ્રગટ કરવાનું નક્કી થયું. ત્યારે એક સહુ-ભર તો એમાં રહેલી ધૂષ્ટતાનો વિચાર આવતાં સંભાવ થયો. સિદ્ધસેન દિવાદરનું પેલું પ્રસિદ્ધ વચન— 'નિર્ભયઃ કા ન પશ્યાનઃ' આ ધૂષ્ટતાનો ઉપહાસ કરતું, નજર સામે તરી આવ્યું. એકમંડ ગોસે પોતાની જીવનકથા આલેખતાં એક સુંદર વાક્ય લખ્યું છે કે વય વધતાંની સાથે માણસ પોતાના સંસ્મરણોની પરિમલસૃષ્ટિ ધીમે ધીમે સુભારતો જાય છે. એટલે એ પરિમલસૃષ્ટિને કાંઈક પણ સાહિત્ય રચક જેવું આપવાનો, અને થોડો પણ અધિકાર હોય તો, એણે એ પરિમલ હુમ થઈ જાય તે પહેલાં, એ વાત ઉપાડી લેવી એટલે— 'While he is unbiased by the sensibility of advancing years'—એટલું છતાં શ્રી. મેઘાણી, મારી હમણાંની માંદગી દરમ્યાન અચાનક આવી અજા ન હોત—અને મારી પાસેની અનેક નોંધપોથી વગેરેનો નિર્દેશ કરીને આ કામ ઉપાડવાનું પ્રેરણાદન આપ્યું ન હોત, તો મને લાગે છે કે આ વસ્તુનું આગવ્ય હજી ઘણું વહેલું ગણવાની મારી મનોવર્જત ચાલુ રહેત. પણ એમનું પ્રેરણાદન, ભીમના સંચાલક શ્રી. હર્ષદલાલ દવેની એ વિગેની તરતની સતત માગણી અને મારી પાસેની નોંધપોથીઓ, હમણાંની માંદગી દરમ્યાન આરામ લેવા માટે વાંચી જવાની વક મળી જતાં, સંસ્મરણોની જગી બેઠેલી આખી માનસસૃષ્ટિ, અને અંદરથી આવેલો એક જાતો અવાજ—'હમણું

અથવા કદાચ કાંઈ દિવસ નહિ—' એ સપળી ધટનાઓએ 'જીવનપંથ'નું તાત્કાલિક નિર્માણ કર્યું. અને મેં મારી આ 'જીવનકથા' કહી સકાય એવી સંસ્મરણોની સૃષ્ટિનું આલેખન કરવાની હિંમત કરી.

પરંતુ માણસની પાસે વિશ્વાસપાત્ર મણી સકાય એવી એની કેટલીક વકીકતો હોય છતાં સાહિત્યનો આ પ્રકાર ધણો જ અટપટો અને વિષદ છે. એમાં એટલો ભય અતિસરોક્ષિતનો છે એટલો જ ભય હિનિકિતનો પણ છે. ગોસના શબ્દો દર્શાવે તો Perhaps an even more common fault in such autobiographies is that they are sentimental, and are falsified by self admiration and self pity' આ પ્રકાર-માંથી માણસ એટલો બચી શકે એટલું એનું મૂલ્યાંકન વધારે. છતાં જ્યાં શીઘ્રરો પણ જતાં હરે એવું આ શ્વેત છે. અને માણસ સત્યની લથામાં ધણો નજીક હોય ત્યારે પણ એ અસત્યના દેવદોષપ્રત્યે બચી શકે એવું ન બને, તો એણે એ વિશે સેધ પણ ગદ્યાનિધરવી ન એટલે, કારણ કે કલાની પેઠે સત્ય એ પણ વ્યક્તિનો મનોગત પદાર્થ છે કે કોઈ ત્રિકાલાનાધિત વ્યાપક વસ્તુ છે, એનો એકમતી નિર્ણય દજી સુધી તો થઈ શક્યો નથી. ગીલ્બર્ટ મંડેએ આનું એક સુંદર ઉદાહરણ આપ્યું છે કે ઉદ્યાનમાં સુંદર પ્રુપ ખીંદ્યું છે. સમય, સ્થિતિ, વાતાવરણ, સ્થાન—સઘળાં પ્રુપના સૌન્દર્યમાં વધારો કરે તેવાં છે. પણ એ પ્રુપને જોનાર જ કોઈ ન હોય તો ? એ પ્રુપ સુંદર કહેવાય ખરું ? કહેવાય તો કહેનાર કોણ ? ન કહેવાય તો

ખતાં ભવિષ્યના કોઈ દિવસ માટે ગણી મૂકવા પડશે. પણ કાલમયીકા પ્રભાવે જીવતાં જીવનનાં વલનનાં તમામ વર્ષો અત્યારે અદિતી રેખામાં આવી જાય છે. કેટલેક જાહેરને એક વખત પ્રશ્ન કર્યો હતો અને એકની કટાક્ષી નિસીમાં મુખ પર પછી કેરી હતી, કે સર ત્રિપુ-ભાષના ભંજસામાં બેઠું બેઠું મરીઓની સૃષ્ટિ વિશે લખનારા વાર્તાનવેશી આપણે ત્યાં ક્યાં નથી? મારી રક્તપ્રિયોમાં રસ લેનારા અનેકને આજ દિવસ સુધી જુદી જુદી રીતે એમાં રસ લીધો છે. 'હું કૃતર્ક પાણું છું કે નહિ?' એવા પ્રશ્નો મારીને મેં અમુક વાર્તા રેવા પ્રસંગમાં લખી છે ત્યાં સુધીના અંગત કહી શકાય એવા પ્રશ્નો પણ પૂછ્યા છે. સોમથી નવારુને આજ દિવસ સુધી પ્રત્યુત્તર આપ્યા નથી. અલખત, એથી એક હવાઈ ખમાસ ફેલાયો જણાય છે કે અત્યાપણ અને અર્ચિષ્ટતા એ બન્ને મહાન દોષો, ગૂંચરાતના તમામ લેખકોના લાક્ષણિક શરમ્યાં ગાંઠપીટમાં સોમે એમનાં 'રેશનલિઝમ' લખીને મારે લાંબાવાને વર્ષમાં છે. મારી વસ્તુ તદ્દન જુદી જ છે. મેં જો આ હલકાં વર્ષોમાં પ્રસ્તાવનાઓ લખવાનું કામ કર્યું હોત તો એ એટલું મહાભારત હોત કે એમને આડે મારી પુસ્તકો લખવાની તમામ મહેનત જમી જાત અને વળી મારી કીર્તિસુવાસ ફેલાત; પરંતુ હરેક મેખકને પોતાની અમુક આસિપદ હોય છે, જેને આપણે મિત્તળ કહીએ [સારા અર્થમાં] એ હોય છે; મિત્તળની પણ સ્વરૂપો આવે જાય છે. અને જેને સ્વરૂપ સ્વરૂપ પાક લેવાની તકનીકના લોહીમાં વહેતી થઈ મધ હોય એટલે કે કામ કરવાની એવી જ દગ જેને કાચી મધ હોય, એને કદાચ હાથ ઉપર એક કામ હોય, ત્યારે બીજું કામ હોય ચડે જ નહિ, અને ચડે તો એમાં એનો મોટો સંવાદો સરદા જાય જ નહિ! એ તો કામ કરવાની ફાવટનો જગત અનુભવનો વિવેક કહી શકાય; એટલે એવી એવી અનેક વસ્તુઓની ગૂંચ મધ આ 'જીવન પંથ' ને રસ્તે ઉઠેલાં જાય એ કંઈ જોવા તેવા સામાન્ય નથી.

અત્યારે જ આપણે સોમથીપુત્રની આખી સ્વાસ્થ્ય મારી આશ્વાસ કરી રહી છે, ત્યારે આ ગેઠાકથી જ ગાંઠ દર આવેલા, વીરપુરના સીધાકાઓ, નદીઓ, વેંકળાઓ, પાણીની પાટો, કુંડરાઓ, ટેકરાઓ, અને પાત્રો અને પ્રસંગોને જાગત કરવાનું કામ મેં આરંભ્યું છે એ તો એક બનાઈ મનોરૂપિમાં પ્રવેશ કરવાના હેતુથી. અને એક રીતે એ જાહેર પંથ સમાન જેવા છે. કારણકે સીકર, સિંકર, જ્યોતિષક સિદ્ધાન્ત, વનરાજ, પૃથ્વીરાજ, દિવાળ, પ્રતાપ, હાનિપાલ, તેષોલિપત, એકોતીસ, હેકર, અલેક્ઝાંદર, બાહરાવ, બાપારાવજ, શાર્લમન કેરિક, નર્મગદની ઈ. સ. ૧૮૬૬ ની છઠી આશિષના પહેલા પૃષ્ઠથી મારીને પાંચસોસ પૃષ્ઠ સુધીના અનેક વખત થયેલા વાચને—આ પ્રતિકાસ પ્રસિદ્ધ અર્ચિષ્ટોને મારી સિદ્ધાન્તનામાં એક એવું તો વિચિત્ર અને અનેકા પ્રકારનું સ્થાન તે વખતે અપાનું હતું કે આજ દિવસ સુધી હજી એ કોપડો તો અચલિત્વો જ રહ્યો છે. વિરપુરના રેવાકર મહારાજ પાસેથી હેકર રૂપિયામાં ખરીદેલું એ નર્મગદ આજ-પણ મારી પાસે છે. એના પ્રાસિક તરીકે, મારું જો નામ મેં એના ઉપર લખ્યું છે તે 'મહિરાય વિ. જોવરધનરામ ભેરી' નેક રાક ૪, વીરપુર, એક છે. આ નર્મગદ અને એક ત્રણ આનામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું અને પાનકર નામના હરગોવિન્દાસ હરજીવનકાસ જીવસેવરે પ્રગટ કરેલું 'જદ આચાર્ય' એ મેં પુસ્તકોએ એટલે તો જીવનતરસ એ વર્ષમાં પણ મને આપેલો જણાય છે કે ચિત્રરાજના મોઢાં થણા અભાસ પછી પણ હજી એનું મને કારણ તો કોપડા રૂપે જ રહ્યું છે. 'નર્મગદ' મારી પાસે છે પણ 'જદ આચાર્ય' કામ મારી અધુ છે! એ નર્મગદનાં જુદો ફેરવાં એમાંથી જર્મનીને કેરિક, ૧૪મો ૧૫મો, મેવાડની મુખતેસર જેલિલેન્કની પ્રતિકાસ-તેષો

અરુણા અને ત્રિવિક્રમ

દિવેદ

અરુણા અને ત્રિવિક્રમના લગ્નની તારીખ જહાર પડી ગઇ. શહેરનો આખો જુવાન વર્ગ એ તારીખની કોતુહલી રાહ જોતો એકપણે ચઇ રહ્યો. તેમાં એમને આશ્ચર્ય એ હતું કે આવી સિળજી, ધાર્મિક રનારી, ધરી ધરીમાં હાંછાપાજી જતી, અરુણા ત્રિવિક્રમથી છતાં ગઇ. અને આવો દહ મનનો, આત્મનિગ્રહને જ આત્મવિજય માનનારો, હજી વસ્તુ તરફ એકધાનથી ધસતો, ત્રિવિક્રમ અરુણાથી છતાંયો; અને તે સાથે હર્ષ, ઉમંગ અને ઉત્સાહ એ હતો કે બન્નેનું લગ્ન સુધારાના વિજયને મૂર્ત કરતું હતું. ત્રિવિક્રમે અને અરુણાએ લગ્નની એકેએક વાજત પોતાના ચિત્રમંડળમાં ચર્ચા, પોતાના આદર્શ પ્રમાણે નક્કી કરી હતી. બન્ને જુદી જુદી નાતનાં તો હતાં જ, બન્નેને યુનિવર્સિટીની ડીગ્રી હતીજ, બન્નેએ પોતાની છાત્રાથી જ એકબીજાને પસંદ કરેલાં તો હતાં જ ! પણ લગ્નની પદ્ધતિ પણ તેમણે પોતે જ નક્કી કરી અને ધરી. લગ્ન એ પણ એક કરાર છે, માટે તેમણે હિન્દુ વિધિએ નહિ પણ રજિસ્ટર કરી, કરવાનું નક્કી કર્યું. રજિસ્ટર થતાં બહુભારે લગ્નો પણ, પોતાને આંતરે રજિસ્ટરને ખોલાવી, હિન્દુ લગ્ન જેવો ઢાઠમાઠ કરે છે, તો આંતરે નક્કી કર્યું કે લગ્ન બેમાંથી કાઢને ગામ ન કરવાં, પણ સૈનીના સમયમાં જે નિસ્વામી તેઓ વારંવાર કરવા જતાં તે નિસ્વામી કરવાં અને સાક્ષી તરીકે જરૂર જોટલા જ મિત્રો લઇ લગ્ન રજિસ્ટર કરવાની એકિસમાં જઈને જ નોંધાયું. બધા લગ્નનું મુદ્દત જોવરાવે છે, તો એમણે મિત્રો સાથે એ આજ્ઞા ચર્ચા હોઠરીથી લગ્નતિથિ નક્કી કરવાનું કર્યું. એક-સરખી ચિઠ્ઠીએ પર ત્રણે પાંચે તારીખો લખી, તેમાંથી અરુણા પાસે એક ચિઠ્ઠી લેવાની પછી જ તે બહારે કરી. ત્રિવિક્રમે બીક હતી કે કયાંક ચિઠ્ઠીની તારીખ હિન્દુઓનાં જ્યોતિષે થોડા ફરકેલ મહિનામાં જ પડશે ! પણ એમ ન મચ્યું. હિન્દુઓના નિષિદ્ધ કાર્તિક મહિનામાં આવી તેથી તે ઘણો ખુશ થયો. અરુણાને લાય હતો કે કયાંક બહુ દૂરની તારીખ આવશે ! તેને જરા લાગ્યું કે જ મહિના સુધી રાહ જોવી પડશે.

પણ તેણે સુધારકની બહાદુરીથી તે સ્વીકારી લીધું. આ બધું કર્યા પછી ત્રિવિક્રમે મિત્રોને પણ કહ્યું કે લગ્નની તારીખ જોડે ખાનગી નથી. પણ બધા અલિન્ટન આપે અને એવી ધમાલ કરે તે પોતાને પસંદ નથી, માટે એને ખાસ પ્રસિદ્ધિ આપવા કશું કરવું નહિ, જોકે આ લગ્નકોતુહલી કુનિયામાં તેની આત્મી મેળવનારાની સંખ્યા પર કશો અંકુશ કે કશી મર્યાદા રહી શકી નહિ !

બન્નેએ આ જ મહિના પોતપોતાના મ્યાને ગાળવા અને એ દરમિયાન મળવું નહિ એમ નિશ્ચય કરેલો. તે પ્રમાણે ત્રિવિક્રમ તો પોતાના સૂતરના ધંધે લાગી ગયો. ધંધામાં પણ સખત પ્રમશ્લિકતા રાખવી એવો તેનો નેમ હતો, અને એના પાલનના ઉત્સાહમાં તેના દિવસો તો આનંદમાં જતા હતા. પણ અરુણાને આ દિવસો માત્ર રાહ જોવામાં જ ગાળવાના હતા. તેને મામ તે છેલ્લાં અઠવાસનાં વરસોમાં બહુ ઝોાકું રહેલી, ત્યાં તેને મિત્રો નહોતાં, વાતો કરવા ભાંકુઓ નહોતાં, આટલા જ જ મહિના પૂરતું તે કશું કામ બિખળવી શકે એમ નહોતું, માત્ર ત્રિવિક્રમના પત્રોની રાહમાં અને તે વાંચવામાં તેને દિવસો ગાળવાના હતા.

હવે લાગણી મમે તેથી સારી હોય, પણ ધણી વાર તે વસ્તુસ્થિતિને બરાબર સમજવાના આઠી આવી, માણસને માત્ર હેરાન કરે છે. લાગણી ધણી વાર છુદ્ધિ વિના પ્રવર્તે છે એટલું જ નહિ, ધણી વાર છુદ્ધિથી અવળી દિશામાં વહેવા માટે છે. દિવસ જેમ જેમ પસાર થતા જતા હતા તેમ તેમ વિન્દની અવધિ કપાતી જતી હતી. લગ્નનો દિવસ નજીક આવતો જતો હતો. અરુણાએ આમ વિચાર્યું હોત તો તે વધારે વધારે ઉત્સાહથી હર્ષમાં દિવસો પસાર કરી શકત. પણ તેથી બિલકુલ જેમ જેમ દિવસો પીતતા ગયા તેમ તેમ તેની અધીરાઇ વધતી ગઈ, અને તે ત્રિવિક્રમ ઉપર વધારે વધારે ઝુસ્સે થતી ગઈ. તેના પત્રોમાં જેમને બદલે વધારે વધારે વાંધાવચ્છા જ આવવા લાગ્યા.

એક દિવસ તેનો ઝુસ્સો હાથ ન રહ્યો. આખો

દિવસ તેના મરેઝા ખટકો એક જ ઉદ્દગાર થવા કર્યો. '૭ અ દિવસ! તેણે ચિંતાને કામળ લખ્યો. 'તમે લાગણી વિનાના છો. હું તમારે માટે અહીં સૂરી ખડુ છું અને તમને, મને એક કાચળ લખવા જેટલી પણ પડી નથી.' હું હમેશા જોતી આવી છું કે તમારામાં રહેલ જેલુ કંઈ છે જ નહિ તમારા હૃદયમાં અનેક વનસ્પતિ ભરે-ભરેથી પણ રહેલ કદી પણ બિંધે એવી હવે મને ખાસ રહી નથી. વગેરે વગેરે

ત્રિવિક્રમે પ્રુલાક્ષનો અને સાન્નવનનો કામળ વખતે "આ આખું અવસ્થિતિ હું પગ વાળીને મેઠો નથી જ પીને ખાધું નથી કે જ પીને કીધો નથી પણ હનરની દુઠીના નાથા વચ્ચે આપવાના હતા જેમને ત્યાં ખવડું છે તે મેંક ખદારમાં હતા. માલ ઉપર નાથા મેવાના હતાં પણ કાંઈ આપતું નહોતું બિનકે મારી સમ્પ્રાપ્તી મરકરી કરવાની બધાએ તાક લીધી, તાકે વનમાળાદાસની દસ હનરની દુઠીની પણ મારે જોગવાઈ કરવાની હતી તું બાળે છે કે મારે તેની સાથે માલ મેઝી છે અને એ પેઠીના વેપારસબ છે ધરના કાગીના મૂકવા જરા પણ અમટું નહોતું, તને ખતાવવા કહેલું તે પાદ આપતું હતું, પણ છેવટે તે મૂકી નાથા લીધા અનમત આ વખતમાં તમે એક નાનો કામળ ઉતાવળમાં લખી મેકરી રાકવ પણ તે ન લખ્યો. કાચ એથી તું ચિંતા એમ ધારીને. તું બહુ કોમમાં હો, ને મને માત્ર એક પોસ્ટમર્ડ પર સહી કરી મેકરો તો પણ મને તો સતોય થાત પણ તું દીર્ઘ સુદીર્ઘ અને વારવાર વાંચી છાકવ એના કામળ માત્ર છે તેમાં વળી એક વારની નાનાપણી વધારી આપવાની ઈચ્છા નહોતી પણ હવે આ બધું એક આખ ઉવાડીને થીય એનામાં ખૂટુ થવાનું છે પછી તું કાઠાને એટલી વાર હું તારી સાથે હોઈસ " વગેરે વગેરે

પણ આનાથી સાન્નવ લેવાને બદલે અરુણા વધારે ગુસ્સે થઈ હાજર હોય તો મારી લે એના ગુસ્સ થી તેણે લખ્યું. 'તમે તો મારી સહી માત્રના કાચથી રાજ ચાલો જ તા! તમે તો વેપારી છો. વેપારના તમારા બીજા ધરકો જેવી એક ધરક, મને સમજે છે વેપારી માન મળ્યા છે કે તમારા રૂપિયા આટલા

લેણા છે તે ખરા છે, કે એલુ કાંઈ લખી સહી કરીને મેકરો એટલે બસ! મારે તો લેણુ પણ કખૂતવાની જરૂર નહિ કારણ કે પરણી એટલે માટુ સર્વર નખાટુ થઈ ગયું! હું માન સહી કર એટલે બસ! પણ મેં બો એવી જીલ ખાતા નવી સ્ત્રી એવી નથી એ તો! પ્રેમ આપે વ છે અને પ્રેમ માગે વ. આખા વિના એની પાસેથી તમે કશું પામવાના નથી તમે તમારા મિત્રોમાંથી મ્હી પરવારવાના નથી આજે વનમાળા દાસની દુઠી હશે તો કાલે નયુનાઈની હશે તો પરમ દિવસ મધુરભાઈની હશે તમને આના સબધો વધારીને મેકા સમને બેસતુ બહુ મરે છે હું બાળું છું તમારા ટપવચા મારે માટે તલપૂર જમા પણ નથી' વગેરે વગેરે

ત્રિવિક્રમે જરા હલકાથી જવાબ આપ્યો. 'મારા જીવનમાં સર્વજ તુ છે, એટલે તલપૂર કે કેટલી એ ન કહી રાકવ પણ એટલી વાત નહોતી છે બીજા બધા સબધો તારા લગનને લીધે હું તોડી નાખું કે ધડાડી ફડ જેવું ન જાતી રહે લગનથી તો લીપટા બધા સબધો વધારે રસમ બને! માણસ એક વ્યક્તિ સાથે સબધ કરે તેથી તેના બીજા સબધો તારતા નથી' વગેરે વગેરે

અરુણા આ વાચીને રાતીપીછી થઈ મઠ તેણે લખ્યું "હવે હું સમજી તમારે મને તમે માણસ છો અને હું તો એક માત્ર વ્યક્તિ છું તમે ભલેના છો પણ પહેલાની અભણ બાઈની તરફ પ્રુપોને જે દરિદ્ર હતી એ જ તમારી છે એ પહેલાની બાઈથીએ ખખે લે પણ મરે પણ ખખે લઈયુ એમ માન્યો તો ખત્તા આશો

ત્રિવિક્રમે લખ્યું 'વ્યક્તિ કહેવામાં તને શું મહુ લાગ્યું એ હું તો સમજી સકતાં નથી તને વ્યક્તિ નહિ તો શું સમજિ કહું? અને અમથુ ભણુલોને અહીં પ્રથમ નથી મારી મા અભણુ હતી પણ પછી જ કુચળ, ઉત્તર સુરુજિતની સ્નેહાળ અને કાંઈક હતી અને બંજેની પણ એવી થવા બચન કરે, એટલો મોટાઈ હોય, તો એવી થઈ શકે માત્ર ભણુવાથી કંઈ મોટા થઈ જવાનું નથી'

અરુણાને ગુસ્સો ઉતરાવતર હાથથી જવા માંડ્યો તેણે લખ્યું 'હું નહોતી કારતી, તમે મરેલી માંડે

આટલા માવડ્યા હશે. તમે તો હજી એમનો જૂનો આદર્શ જ દેખતા હશો. અત્યારે મારું લોહી પીએ છે, અને ત્યાં આંતું તે પહેલાં સાચું નહોતું જેણી દેશ-ધી બધું મારે માટે તૈયાર કરી રાખતા હશે !..... પણ આ બધું કશું ચલાતું જ નથી. તો. ૧૨મીએ ટૂંને ઉપર મને લેવા ન આવતા. અને મારા તમારા ઉપરના પત્રો પાછા મોકલી આપો.”

ત્રિવિક્રમે માત્ર ટૂંકા જ જવાબ આપ્યો: “શ્રીમતી અરુણામ્બા, તમારો તો.....નો પત્ર મળ્યો. મારી સ્વર્ગવાસી માં સુધી તમારે જવાની જરૂર નથી. પત્રો માર્ગો છે તો કહું છું એની ઉપર માલિકી-કબજાનો હક મારો છે. એની પ્રસિદ્ધિ અટકાવવાનો જ માત્ર તમારો હક છે. ખાટી એનો કદી તમારા વિરુદ્ધ ઉપ-યોગ હું કરું એમ માનતાં હો તો ખોટું છે. જે મારું અથવા મારાંચિનું અપમાન કરે તેનો હું વિચાર પણ ન કરું. અને જેનો વિચાર ન કરું તેનું ખરું કરવા પૂરતો પણ હું વિચાર ન કરું. (વળી જરા નરમ થઈ લખ્યું) તમને માહું હાથે તે હું સમજું છું. પણ સંસારમાં એવા તો પ્રસંગો આવ્યા જ કરે. તેમાં શરૂસે થઈ, આવા નિર્ણયો, હાથેક આવેશમાં આવી ન કરાય.”

અરુણા: “ મને શિખામણ આપવાની મુશ્કેલીવંદ મારા પર કરવાની જરૂર નથી. અને મારા નિર્ણયો કરતાં આવડે છે. કાગળો પાછા મોકલવાની ના કહેવા જેટલા તમે અધમ હશો એ હું નહોતી અણુતી. બલે ! તમારે કાયદેસર કાગળો રાખવા હોય તો રાખો. હું સમજ્યા કે કેવા હલકટ સાથે એકાતી એકાતી હું ગયી ગઈ. (અને છતાં મનની કોઈ ગૂઢ વૃત્તિથી લખ્યું) હવે મારે પહેલે મારે તમને કંઈ લખવાનું રહેતું નથી.”

ત્રિવિક્રમ: “ હું કળ્પ કરું છું કે પત્ર ન આવવાનું મેં આવેશમાં ગાવી લખી દીધું. મારે એમ કરવું નોંધવું નહોતું. અત્યારે એ સુધારવા તમને તમારા પત્રો પાછા આપવા હું તૈયાર છું. પણ મને યાદ છે કે નો આપણે છૂટા જ પડવું હોય તો એ પત્રો રાખીને ય શું કરવું છે ? કેટલીક પ્રબળો મૃતદેહને દોડે છે. આપણે હિન્દુઓ અગ્નિદાહ દઈએ છીએ. એ પદ્ધતિ સૌથી સારી છે એમ આખી દુનિયાના વિચા-

રકો કબૂલ કરે છે. આપણે પણ બન્ને એકબીજાની સમજૂતી કરી પત્રો બાળી નાખીએ.

“આવતી અગિયારમીએ આપણાં લગ્ન માટે આપણે બેમાં ચર્ચાનાં હતાં. હવે તે જ દિવસે છેલ્લી વાર જુદાં પડવા મળીએ. લગ્ન માટે આપણે અપેક્ષાની અઢી વાગે મળવાનાં હતાં. તેને બદલે હું ત્યાં બરાબર સાડા અગિયારે આવીશ. તમે પણ ત્યાં આવી પહોંચો. હું કહું છું તમે પણ મારા કાગળો સાથે લેતાં આવજો. અલગત તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરવા તમે મુખત્યાર છો, પણ મારું સાંભળો, અને માનો તો તમે પણ બાળી નાખવા લાઇ આવજો જ. હું મિત્રોને કશું જણાવતો નથી. એ પાછા વચમાં પડી સમાધાન કરવા આવે. આપણે લગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો, એ કાંઈ એમની સહાનુ-હસી કર્યો નહોતો, તો હવે છૂટાં પડવાના નિર્ણયમાં પણ એમની સહાનુદયે અવગણ રહેવા નહિ દઈએ.”

“હું બરાબર સાડા અગિયારે હાજર રહીશ. તમારી આથી કોઈ જુદાં દરખાસ્ત હોય તો જણાવશો.”

અરુણા નો જવાબ આપે તો એ જ શેની ? સાડા અગિયારે ત્રિવિક્રમ રતિરત્નદારની ઓફિસે હાજર થયો. થોડી વાર રાહ નેહં આંટા મારવા લાગ્યો. ત્યાં હાથમાં એળા લઈ, લાથડિયાં ઉપર સચમ રાખી, ધીમે ધીમે ચાલતી આવતી અરુણાને નેહં. તે એકદમ સામે ચાલી, બન્ને તેઓ વારંવાર ફરવા આવતાં તે વાલા નીચે તેને મળ્યો. તેણે જરા સંકેતથી નીમી નજર રાખી કહ્યું: “મને જરા જુદા વિચાર આવ્યો. અહીં રતિરત્નદારની ઓફિસ આમળ કાગળો બાળીએ તો લોકો જુએ, કોતુહલી લેમાં સાચ, કેઈક વાતો કરે, અને અઢી વાગે આપણા મિત્રો આવવાના છે તેમને જાણ નહોતી કેવાય સ્વરૂપમાં એ વાત મળે. તમે જાણો છો કે આટલામાં એક જ જગ્યાએ એકાન્ત છે. પેલા નદી ઉપરના શિવમંદિરના ખંડેરની જગ્યામાં. આપણે લગ્નની તારીખે છૂટાં પડીએ, તો બન્ને અનેક વાર મળ્યાં હતાં, અને એને પરિણામે બન્ને લગ્નનો નિર્ણય કર્યો હતો ત્યાં જ મળીએ. કેમ ?”

અરુણાએ “લલે” એવા અર્થની દ્રષ્ટિ કરી તે ખંડેરને માર્ગે જોયું. બન્ને થોડી વારે ત્યાં પહોંચી ગયાં.

નદીની ઊંચી બેઝા ઉપર નાનું એવું બેઠું માટી અને વરસોથી અપૂર્ણ રહેલું શિવનું મંદિર હતું. અને તેની આજુબા આજની જગા, કૂવો અને અગીચા જેવું હતું સામે દર્યાન કરવા આવતા લોકોને બેસવાનું. જતા આવતા મુસાફરોને પેરા આવતું નાનું ધરમશાળા જેવું મકાન હતું. આમ ત્યાં ત્રણ પ્રાણુની આસપાસ વચ્ચે ચોક હતું થતું હતું.

ત્રિવિક્રમ અને અરુણા બંને ચોક વચ્ચે આવી ઊભાં રહ્યાં. અરુણા માત્ર ત્રિવિક્રમ સાસુ સુનમ્ન નેતી ઊભી રહી. ત્રિવિક્રમે ચારે બાજુ નજર નાખી. પછી ઘેઘીમાંથી પોતાનું દોરણી બાપેલું પગોનું નાનું પોટકું કાઢી, શિવમંદિરના આંદલા પર મૂકી એ થોડો પાથરી અરુણાને ત્યાં બેસવા કહ્યું. એ પણ બોલ્યા વિના તેણે કહ્યું.

ત્રિવિક્રમ પોટકું લઈ ચોક વચ્ચેજ જાગતી સામેની બાજુએ બેઠો. ખિરસામાંથી તેણે દિવાસળીની પેટી કાઢી બેંપ પર મૂકી. નાના ઊંઝરાનું 'અભણ' કાકતો હોય તેટલી સંભાળથી પેલા પોટકાના દોરા તે ઉઠેલવા લાગ્યો. ઉઠેલવા ઉઠેલવાં તે બેઠાતો હતો, "આ જ જગાએ બેસી તેં મને બહુ ભાવતો જલેમી, હું આશ્ચર્ય પામું તેમ આશ્ચર્યથી થેલીમાંથી કાઢી, સૌથી પ્રથમ તારે હાથે તેં મને ખવરાવ્યો. ત્યારે મેં કહેલું બીને મોઝેલુ વાતા કહી છે એ સાચું. બીને ખવરાવવું ગમે છે. ત્યારે તેં બહુ સખ્ત સામનો કર્યો, યાદ છે ને? તેં કહેલું હું તો સદાને જુનવાણી વિચારતો જ હતો. તેં મને જુનવાણી કેહાડે નથી કહી?" અરુણા સામે નોંધ તેણે પૂછ્યું "કેમ તહિ?" અરુણા ત્રિવિક્રમ સામે સુનમ્ન નોંધ બેઠી હતી તેમ જ બેઠી રહી.

કાગળો છૂટતાં, એક નવો જ વિચાર આવ્યો તેના દર્પથી જરા જીવે રયે ત્રિવિક્રમે કહ્યું, "હવે ખાગતા જ છે, તો છેલ્લી વખતના એક વાર વાંચી જ કેમ ન લઉં?" "હે?" કહી તેણે અરુણા સામે નોંધ. અરુણા એમ જ બેસી રહી હતી.

ત્રિવિક્રમ તો પોતાને આવેલા આ નવા વિચારની ધૂનથી એક કાગળ ઉઘાડી બેઠવા લાગ્યો: "એ આ કાગળ. તેના આગલી ભાગ ક્યાં બીજે પડ્યો

હતો. કદાચ આ તારો જુનામાંહેલો કાગળ હશે તેં તેમાં લખેલું: 'તમે ત્રણે હો કે ત્રિવિક્રમનો અર્થ' સર્વ સાચ છે. અરુણાનો અર્થ ઉપા. માય, સર્વ અને ઉપા પાસે પામે રહે છે પણ કહી એકાંકી મર્ધ ગ્રહી રાકતા નથી તેમ આપણે પાસે પાસે ગ્રહીએ, પદ કહી એકાંકી રહેવાની આજી રાખી બર્ધ છે.'

"મેં આપણે તને જવાબ લખ્યો"તો એ યાદ છે? ક્યાંક તારા બેઠવામાં હતો. મેં લખ્યું"તું કે એ જ મુખલ વેદથી નીકળી પુગલુખા બાને છે ત્યારે બનિ-તુલ અને એવા તો થરણે છે! કોણ જણે ક્યાંથી મને આવો જવાબ આપી મયો તને નથી લાગતું કે, કવિ તો હસે ને તુ હો, પણ મારો પણ જવાબ તો સારો છે!" "કેમ?" કહી તેણે સાસું ભેંધું. અરુણા એમ ને એમ બેસી રહી હતી.

પણ અરુણાને વિચાર કર્યા વિના ત્રિવિક્રમ પત્ર-વાચનના ઉત્સાહમાં જ આગળ ચાલ્યો. "આ તારો કોલેજમાંથી લખેલો કાગળ. તેમાં તું આપણું મુસાફરીનાં સંભારણું લખે છે. બે આ રહ્યું: 'આપણે હનીમૂન પોર્ટન્ડ પર ગયાં. ત્યાં તબન એકાંકી હતું. મેં કહેલું કે આ મુસાફરીમાં બંને ગ્રહીના નિવાસમાં આપણે થણું જ સુખી થયા. આપણે થન કર્યા પછી ગ્રહી આવીયાં અને હનીમૂન પોર્ટન્ડ નેવા જઈયું. તેં તારી વસ્તુલક્ષી દષ્ટિથી તરત કહ્યું કે આપણા બ્યવહારમાં કોણ જણે હનીમૂન કરવા એમ નીકળી સકાશે કે કેમ? તું જણે છે પિતાના મરણથી આપણા વેપારનો બોલને મારા પર પડ્યો છે. મારે સૌથી પ્રથમ આપો બ્યવહાર સમજા લેવો જોઈએ. તને આમ બોલતાં તું મારી લાચણીનું થુ કરી રહ્યો છે તેવું જરા પચુ બાન હતું? તારી સમજવાની અને ન સમજવાની શક્તિ કઈક અદ્યુત છે. કોણ જણે તને સમજતાં મારો આપો જ-મ્યારો જ ચાલ્યો જશે?"

ત્રિવિક્રમ હજી કાગળમાં જ મેં રાખી કાગળો ફેવતો ફેરવેલો બોલ્યો: "અને અરુણા, તને તારા નિયમમાંથી ફેરવવા નથી કહેલો, માત્ર એક સત્ય આદર કદુ છે, તું મને નયો જ સમજતી, પણ તું સમજવા નેટલો મકરનો છું એમ 'પચુ' તું નથી કહેલો. એમ તો તું પણ તને ક્યા સમજું છું? અરે,

આપણે દરેક પોતપોતાને ક્યાં સમજાવે છીએ ? ઘનમાં ખડું હોયું જોઈએ તે એકબીજાને તેના વિકાસમાં સહાયક થવા જોવા સાચો સહભાવ જ. એ સિવાય પ્રેમ ખીણ કંઈ રીતે વ્યક્ત થાય એ જ હું તો સમજી શકતો નથી. પણ તું જુડું જ માને છે, નહિ અરુણા !” કહી તેણે અરુણા સામું જોયું. હજી અરુણા એમ ને એમ બેઠી હતી.

ત્રિવિક્રમ ફરી કાગળો ફેંદવા લાગ્યો : “આ પેલો ચન્દ્રદર્શનનો. આ તારી કોલેજની સખીઓની વાતચીતનો. આ તારાં માતપિતા સાથેની તારી વાતચીતનો. એમણે કેટલું બધું પૂછ્યું, પણ તે એક પણ જવાબ ન દીધો. એક વરસ વીતી ગયું. તેમણે ફરી પૂછવા માંડ્યું, તો પણ જવાબ ન દીધો. એમ કરતાં કરતાં એમણે તને તદ્દન અનુકૂળ થઈ તારે જોઈતા હતાં તે પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે જ તે જવાબ દીધો. સ્ત્રીઓ કોઈ અદ્ભુત રીતે પોતાનું ધાતું ખીભાઓ પાસે કરાવે છે.” આટલું વાંચી રહી ત્યારે ત્રિવિક્રમને બાન આવ્યું કે તેના કાગળ ઉપર તડકા પડતા હતા અને વાંચવામાં તેની આંખો પર બહુ તેજ પડતું હતું. તડકા તરફ પીક કરવા તે જરા ફૂંચી, અને એમ કરતાં અરુણા તેની સંયુષ્ઠી એક બાજુ થઈ ગઈ તેણે તેને બાન ન રહ્યું. તે વાંચવા જ લાગ્યો :

“અને જો તારો આ કાગળ. હું ક્યારેના એ જ શોધતો હતો. જો તું એમાં સૌથી પહેલું અને સંયોધન કરે છે ‘વીક્ર’ નામ સુંદર છે. પ્રેમસાહિત્યના કોઈ અગમ્ય નિયમ પ્રમાણે જ જ અક્ષરનું છે. એ વાંચતાં મને યાદ આવેલું. મારી બા અને વહતાં કહેલી કે ત્યાં હોય ત્યાં મારો રોયો વીક્ર વધા-મણિયો બોલો જ છે ! એને મુખ્યાં કેટલાં વરસો વીતી ગયાં !” મોટી વાર રહીને, “અને પછી તે જે લખ્યું છે તે હું કદી નહિ જાણી શકું. મારે મન એ પ્રેમના સાહિત્યનાં ઉત્તમ વાક્યો છે. ‘તું અને હું’ હવે એમાં રહેતાનાં. પોતાના સ્વજન-સાથે જીવનભર રહેવાનું હોય, એ તો કેવું મોટું સુખ ! તું સર્વસ્વથી મારો. હું સર્વસ્વથી તારી ! કેવું અદ્ભુત ! મારા એક એક વિચારમાં તું પરોવાઈ ગઈ હો ! તારો આખો વ્યવહાર, તારા મિત્રો, તારા પરિચિતો, સર્વ

મારા પણ મિત્રો પરિચિતો અને, કેવો વેલવ !” અને અરુણા ! તું મને કહે છે કે હું તને સમજાવતો નથી. પણ ખરી તો તું ન સમજાવેલી છે. અહીં કહે છે કે મારો આખો વ્યવહાર તારા લવાનો. અને મીઠાઈ ત્યારે મારા એ જ વ્યવહારને ખરાખરા ખરાખર ગાળો તે દીધી. કેમ અરુણા ! ન સમજાવેલી તે તું, કે હું ? કેમ બોલતી નથી ?”

જવાબમાં ત્રિવિક્રમે અરુણાનું હૃદય કંઈક સાંભળ્યું. ત્યારે જ તેને ખબર પડી કે અરુણા તરફ તેની પીક થઈ ગઈ હતી. હાથના કાગળ પડતા મૂકી તે એક દિશાએ અરુણા પાસે ગયો. તેની પાસે બેસી તેની આંખો લજ્જતાં પૂછવા લાગ્યો : “કેમ અરુણા ! રડી કેમ પડી ? મારા બોલવાથી કંઈ માફું લાગ્યું ? હું કંઈ એવું બોલ્યો હોઈ એમ મને તો નથી લાગતું ! હે, કેમ રડવા લાગી ?” અરુણાએ રડતું માથું રાખ્યું : “મારા સમ અરુણા ! તને શું થયું ? કેમ બોલતી નથી. ?”

અરુણા રડતે અવાજે એક હાથકા ફરી બોલી, “તમને શેનું લાગે કે તમે કંઈ બોલ્યા છો કે ચાલ્યા છો ! આ કાગળ તમારે મન છે તેટલીએ હું નથી. ક્યારેના મારા સામું બેસા વિના ખસ કાગળોમાં જ મોઢું લાવીને બેસા છો ! તમને કાગળ લખે એવું છે, હું જાણું એવું કંઈ નથી. !”

ત્રિવિક્રમે ગરીબ અવાજે કહ્યું : “હું તને બાણું છું અરુણા, એવું કહેવાય ? એવું કહી અને ? મારા સમ અરુણા, તું રોતી બંધ થઈ જા, તું રડે એ મારાથી નથી ખમતું. તું કહે એમ કરું.”

‘કહે એમ કરું !’ તમે શું હું કરું એમ કરવાના હતા ?

રડતી અરુણાને ખાબામાં લેતો લેતો ત્રિવિક્રમ બોલ્યો : “એવું હોય અરુણા ! તું ને કહે તે કરું. તું કહે તો તારા બધા કાગળો તને પાછા આવે. તું કહે તો કદી તારા માર્ગમાં આડો ન આવું. તું કહે તો.....”

ત્યાં દૂરથી ગન્નેને જોઈ ખડખડાટ હસતા પેલા સાક્ષી માટે આવેલા મિત્રો આવી પહોંચ્યા. અને બધા મસ્તીમાં આવી બેસવા લાગ્યા.

નદીની જમી બેપક ઉપર નાનું એવું બેઠું ધાટું અનેક વરસેથી અપૂર્ણ રહેલું સિવનું મંદિર હતું. અને તેની બાજુમાં આવતી જગા, ફૂલો અને ખગીયા જેવું હતું સામે દર્શન કરવા આવતા લોકોને ખેસતાનું. જતા આવતા ખુશાફરોને પેતે. ખાવાનું નાનું ધરમશાળા જેવું મકાન હતું. આમ ત્યાં વણુ ખાનુની આસપાસ વચ્ચે એક જેવું ઘરું હતું.

ત્રિવિક્રમ અને અરુણા બંને એક વચ્ચે આવી જોમાં રહ્યાં. અરુણા માત્ર ત્રિવિક્રમ સાથું સંનમન ભેટી જમી રહી. ત્રિવિક્રમે આરે બાજુ નજર નાખી. પછી શેઠીમાંથી પોતાનું કોરાથી બાંધેલું પત્રોનું નાનું પોટકું કાઢી, શિવમંદિરના ઝોટલા પર મૂકી એ શેઠી પાથરી અરુણાને ત્યાં ખેસવા કહ્યું. એ પણ બોલ્યા વિના તેણે કહ્યું.

ત્રિવિક્રમ પોટકું ભાઈ એક વચ્ચેવચ્ચે જાગતી સાતેની બાજુએ બેઠો. જિત્તસામાંથી તેણે શિવાસળીની પેટી કાઢી ભોંવ પર મૂકી. નાના હાથાનું ઝભલું કાઢતો હોમ તેટલી સંભાળથી પેલા પોટકાના દોરા તે ઉકેલવા લાગ્યો. ઉકેલતાં ઉકેલતાં તે બોલતો હતો, “આ જ જગાએ ખેસી તે” અને બહુ લાગતી જલેગી, હું આશ્ચર્ય પામું” તેમ આશ્ચર્યથી શેલોમાંથી કાઢી, સૌથી પ્રથમ તારે હાથે તે” અને ખવરાવી. ત્યારે એ” કહેલું અને સોજેલે સાચા રહી છે એ સાચું. અને ખવરાવવું ગમે છે. ત્યારે તે” બહુ સખત સામનો કરશે, વાદ છે ને! તે” કહેલું હું તો સદાનો જૂનવાણી નિશ્ચારનો જ હતો. તે” અને જૂનવાણી” કહેડે નથી કહો” અરુણા સામે ભેંઈ તેણે પૂછ્યું “કેમ નહિ?” અરુણા ત્રિવિક્રમ સામે સ્તનમન ભેંઈ બેઠી હતી તેમ જ બેઠી રહી.

કાનગે છટતાં, એક ત્રણ જ વિચાર આવ્યો તેના કપડાં જરા જોયે રહે ત્રિવિક્રમે કહ્યું, “હવે બાળવા જ છે, તો છેલ્લો વખતના એક વાર વાંચી જ કેમ ન લઉં?” “હે?” કહી તેણે અરુણા સામે જોયું. અરુણા એમ જ બેસી રહી હતી.

ત્રિવિક્રમ તે પોતાને આવેલા આ નવા વિચારની ધૂનથી એક કાળજી ઉઘાડી બોલવા લાગ્યો: “એ આ કાળજી, તેથી આમલો લાગ ક્યાં બીજે પડ્યો

હશે. કદાચ આ તારો જૂનામાંહેનો કાળજી હશે. તે” તેમાં લખેલું: “તમે જાણે છે કે ત્રિવિક્રમનો અર્થ” સર્વ” થાય છે. અરુણાનો અર્થ” ઉપા” થાય. સર્વ” અને ઉપા પાસે પાસે રહે છે પણ કહી એકમાં સર્વ” રહી સકતાં નથી. તેમ આપણે પાસે પાસે રહીએ, પણ કહી એકમાં રહેવાની આશા રાખવી અર્થ” છે.”

“એ” આનો તને જવાબ લખ્યો” તો એ વાદ છે! ક્યાંક તારા બેઠામાં હશે. એ” લખ્યું” તું કે એ જ મુખ્ય વેદથી નીકળી પુરાણમાં આવે છે ત્યારે અનિ-રુદ્ધ અને એવા તો પરણે છે! કાણ જાણે ક્યાંથી અને આવે જવાબ આવડી નથી” તને નથી લાગતું કે, કવિ તો બોલે ને તું હો, પણ મારો પણ જવાબ તો સારો છે!” “કેમ?” કહી તેણે સાથું જોયું. અરુણા એમ ને એમ બેસી રહી હતી.

પણ અરુણાનો વિચાર ક્યાં વિના ત્રિવિક્રમ પત્ર-વાચનના ઉત્સાહમાં જ આશ્વળ થાયો. “આ તારો કોલેજમાંથી લખેલો કાળજી. તેમાં તું આપણાં મુસલ-ફરીનાં સંભારણું લખે છે. એ આ રહ્યું: “આપણે હનીમૂત પોર્કટ પર ચર્ચા. ત્યાં તદ્દન એકાંત હતું. એ” કહેલું કે આ ખુશાફરીમાં અને અઢીના નિવાસમાં, આપણે ધણી જ સુખી ચર્ચા. આપણે ઘન ક્યાં પછી અઢી” આવીશું અને હનીમૂત પોર્કટ જોવા જઈશું. તે” તારી વસ્તુસહી દિપ્તિથી તરત કહ્યું” કે આપણા બ્યવહારમાં કાણ જાણે હનીમૂત કરવા એમ નીકળી રહ્યો કે કેમ! તું જાણે છે પિતાના મરણથી આપા વેપારનો બોલો મારા પર પડ્યો છે. મારે સૌથી પ્રથમ આપો બ્યવહાર સમજી લેવો. જોઈએ. તને આમ બોલવાં તું મારી લાગણીનું શું કરી રહ્યો છે તેણે” જરા પણ શાન હતું! તારી સમજવાની અને ન સમજવાની શક્તિ કઈક અદ્ભુત છે. કાણ જાણે તને સમજતાં મારો આપો જન્મમારો જ ચાલ્યો જશે!”

ત્રિવિક્રમ હજી કાળજીમાં જ એ રાખી કાળજી ફેરવતો ફેરવતો બોલ્યો: “અને અરુણા, તને તારા નિશ્ચયમાંથી ફેરવવા નહીં કહેતો, માત્ર એક સમ-ખાતર રહું છું, તું મને નહો જ સમજતી, પણ હું સમજના જેટલો મદરત્નો છું એમ પણ હું નથી કહેતો. એમ તો હું પણ તને ક્યાં સમજું છું” અને,

આપણે દરેક પોતપોતાને ક્યાં સમજાવે છીએ ? હાનમાં ખરું હોયું બેઠેલાં તે એકબીજાને તેના વિકાસમાં સહાયક થવા જોયો સાચો સહભાવ જ. એ સિવાય પ્રેમ બીજી કંઈ રીતે વ્યક્ત થાય એ જ હું તો સમજી શકતો નથી. પણ તું જુદું જ માને છે, નહિ ઝરુણા ?” કહી તેણે ઝરુણા સાચું જોયું. હજી ઝરુણા એમને એમ બેઠી હતી.

ત્રિવિક્રમ ફરી કામળા કેંદવા લાગ્યો: “આ પેલો ચન્દ્રદર્શનનો. આ તારી કેલેજની સખીઓની વાતચીતનો. આ તારાં માતપિતા સાથેની તારી વાતચીતનો. એમણે કેટલું બધું પૂછ્યું, પણ તેં એક પણ જવાબ ન દીધો. એક વરસ વીતી ગયું. તેમણે ફરી પૂછવા માંડ્યું, તો પણ જવાબ ન દીધો. એમ કરતાં કરતાં એમણે તને તદ્દન અલુદ્ધત થઈ તારે બેઠેલાં હતાં તે પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે જ તેં જવાબ દીધો. સ્ત્રીઓ કોઈ અદ્ભુત રીતે પોતાનું ધાતું બીજાઓ પાસે કરાવે છે.” આટલું વાંચી રહ્યો સાર ત્રિવિક્રમને લાન આપ્યું કે તેના કામળ ઉપર તડકા પડતાં હતાં અને વાંચવામાં તેની આંખો પર બહુ તેજ પડતું હતું. તડકા તરફ પીક કરવા તે બચા ફર્યો, અને એમ કરતાં ઝરુણા તેની સંજુએથી એક ખાજુ થઈ ગઈ તેણે તેને લાન ન રહ્યું. તે વાંચવા જ લાગ્યો:

“અને જે તારો આ કામળ, હું ક્યારેનો એ જ શોધતો હતો. જે તેં એમાં સૌથી પહેલું અને સંયોધન કરે છે ‘વીક્ર’ નામ સુંદર છે. પ્રેમસાહિત્યના કોઈ અગમ્ય નિયમ પ્રમાણે એ જ અક્ષરનું છે. એ વાંચતાં મને યાદ આવેલું. મારી બા અને વંદતાં કહેલી કે જ્યાં હોય ત્યાં મારો શોધો વિકાસવાળો જોડો જ છે ! એને મુઆય કેટલાં વરસો વીતી ગયાં !” થોડી વાર રહીને, “અને પછી તેં એ લખ્યું છે તે હું કદી નહિ જુલો શકું. મારે મન એ પ્રેમના સાહિત્યનાં ઉત્તમ વાક્યો છે. ‘તું અને હું’ હવે ભેગાં રહેવાનાં. પોતાના સ્વજન-સાથે જીવનભર રહેવાનું હોય, એ તો કેવું મોટું સુખ ! તું સર્વસ્વથી મારો. હું સર્વસ્વથી તારી ! કેવું અદ્ભુત ! મારા એક એક સિવાયમાં તું પરાવાઈ ગયો. હો ! તારો આખો વ્યવહાર, તારા મિત્રો, તારા પરિચિતો, સર્વ

મારા પણ મિત્રો પરિચિતો બને, કેવો વેલવ !” અને ઝરુણા ! તું મને કહે છે કે હું તને સમજાતો નથી. પણ ખરી તો તું ન સમજી એવી છે. અહીં કહે છે કે મારો આખો વ્યવહાર તારો થવાનો. અને ચીડાઈ ત્યારે મારા એ જ વ્યવહારને ખરાબમાં ખરાબ ગણો તેં દીધી. કેમ ઝરુણા ! ન સમજી એવી તે તું, કે હું ? કેમ બોલતી નથી ?”

જવાબમાં ત્રિવિક્રમે ઝરુણાનું હૃદય સાંભળ્યું. ત્યારે જ તેને ખબર પડી કે ઝરુણા તરફ તેની પીક થઈ ગઈ હતી. હાથના કામળ પડતા મૂંઝી તે એક ફાંચે ઝરુણા પાસે ગયો. તેની પાસે બેસી તેની આંખો લૂછતાં પૂછવા લાગ્યો: “કેમ ઝરુણા ! રડી કેમ પડો ? મારા બોલવાથી કંઈ માફું ? લાગ્યું ? હું કંઈ એવું બોલ્યો હોઉં એમ મને તો નથી લાગતું ! હે, કેમ રડવા લાગી ?” ઝરુણાએ રડતું ચાલુ રાખ્યું: “મારા સમ ઝરુણા ! તને શું થયું ? કેમ બોલતી નથી. ?”

ઝરુણા રડતે અવાજે એક છલ્છલ કરી બોલી, “તમને શુંનું લાગે કે તમે કંઈ બોલ્યા છો કે ચાલ્યા છો ! આ કામળ તમારે મન છે તેટલીએ હું નથી. ક્યારેના મારા સાચું જોયા વિના બસ કામળામાં જ મોહું બાલીને બેઠો છો ! તમને કામળ લાગે એવું છે, હું બહુ એવું કંઈ નથી. !”

ત્રિવિક્રમે ગંભીર અવાજે કહ્યું: “હું તને બાણું છું ઝરુણા, એવું કહેવાય ? એવું કદી બને ? મારા સમ ઝરુણા, તું શેતી બંધ થઈ જા, તું રડે એ મારાથી નથી ખમણું. તું કહે એમ કરું.”

‘કહે એમ કરું !’ તમે શું હું કહું એમ કરવાના હતા ?

રડતી ઝરુણાને બેળામાં લેતો લેતો ત્રિવિક્રમ બોલ્યો: “એવું હોય ઝરુણા ? તું ને કહે તે કરું. તું કહે તો તારા બધા કામળો તને પાછા આપું. તું કહે તો કદી તારા માર્ગમાં આડો ન આવું. તું કહે તો.....”

ત્યાં દૂરથી બન્નેને બેઈ ખડખડત હસતાં સાક્ષી મારે આવેલાં મિત્રો આવી પહોંચ્યા. બધા મસ્તીમાં આવી બોલવા લાગ્યા.

“હું નહોતો કહેતો, એ ત્યાં જ મળવાનાં ! હમેશ ત્યાં સંતોષ વધતો કરતાં, તે આજે છેલ્લાં એ બ્રમિનું દર્શન કરવા ગયા વિના રહે ?”

“અહ્યા હવે તો પરણવાનાં હતાં, પછી આમ એકાન્તમાં ભારવાળી રીતે જરૂર ?”

“અને આ કાજળો ને દીવાસળીની ધેરી ને આ બધું શું ?”

“એ તો હવે કાજળો બધા સાચકે ચર્ચ ગયા, એટલે એનો એક કરવા બેઠાં હશે !”

“કેમ અરુણાબહેન, તમે કંઈ બોધતાં નથી ?”

એટલામાં ધવન આંખો અને કબજેઃ બિટલે એમ લાગવાથી ત્રિવિક્રમ, મોટી ટૂંણે કામળા પાસે જઈ બધા સેવા કરવા લાગ્યો. કામળા લાંબો અને અરુણાને ઘેરીયા “અરુણા હજી, અરુણાએ બેઠી હતી ત્યાંથી થોડી કાદીને આપી, અને કહ્યું: “અને જ્યાં

એણું આવી ગયું હતું. રાત આખીનો ઉભરો ! આસો જરા નીચે નહોતો જઈ મોં પોઈ આપીએ.” એ પોતે ચાલવા લાગી. સાથે ત્રિવિક્રમ તેની પાછળ ગયો. અને ભતાં ભતાં મિત્રોને કહ્યું: “તમે મ આસોને, નીચે પછુ નહીં ઘણી સુંદર દેખાય છે, બહોં એક ધરામાં બહુ વિચિત્ર ભાવનાં માણ્યાં થાય છે તે દેખાડું.”

બધાં નીચે જઈ મોં પોઈ પાતો કરતાં કરતાં પાછાં આપ્યાં. એક મિત્રે કહ્યું: “આ પીને ચાલો, આંદોસે પહોંચ્યાં ત્યાં રત્નિન્દ્રાર દેવાર થઈ ગેરા હશે. હું એમને એાળખું છું. આપણું કામ જ પહેલું સેરો.”

ત્રિવિક્રમે પૂછ્યું: “કેમ અરુણા ! આસોને ને !”

“હું છુએ કહ્યો તેમ કરવા રીકાર દેવાર નથી ?”

પ્રગટ થઈ ચૂકયો છે-

કેમરી આમની જવાબાબો
ભરમીભૂત થયેલ
ચિરસ્મરણીય એ શહીદાની
જીવનઅરમર
આલેખી જતો :

વસંત-રજબ સમારક ગ્રંથ

સંપાદક : અધેરચંદ મેઘાણી

: મૂલ્ય :

રૂપિયા પાંચ

પ્રાપ્તિસ્થાન :

ધારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
મીનરાજ ત્રિવિક્રમ કાવગાદેરી, મુંબઈ-૨
૧૨ના-દીન પુલ નીચે, અંબીજીતો, અમદાવાદ.

વસંત-રજબ સમારક સમિતિ
, કેએસ હાલેલ, ભદ્ર,
અમદાવાદ.

શ્રી. મુનશી હીરક મહોત્સવ ગ્રંથાવલિના ગ્રંથ નં. ૧ તરીકે ભારતીય વિદ્યાલવન તરફથી ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયે પ્રગટ કરેલ ભગવાન પરશુરામ આપત્ત અને આર્થવર્તનું દર્શન અને નિરૂપણ કરવાની રા. મુનશીની 'ઉત્સાસમય તપશ્ચર્યા' ની પૂર્ણાકૃતિનું શ્રીફળ છે. એ વાસ્તવ્ય-તપશ્ચર્યા ગેપાંચ નહિ, પચીસ વર્ષ સુધી ચાલી છે એમ આ કથાની પ્રસ્તાવના બોલે છે. સને ૧૯૨૧-૨૨થી મહાભારત અને પુરાણોની પ્રેરણાથી પૌરાણિક વિષયો પર નાટક લખવાનું આરંભ્યું ત્યારે રા. મુનશીને મહાભારતના પ્રસંગોની પુનઃકથાની કૃતિઓની એક માળા લખવાનો સંકલ્પ જાગ્યો. 'પૌરાણિક નાટકો' અને 'લોપામુદ્રા' ના ચારે ભાગ એ સંકલ્પને સિદ્ધ કરવાનું ભૂતપરિણામ છે. નવલકથામાંથી નાટક પર જીતરી ગયેલા રા. મુનશીએ બાર નાટકોનું મહાનાટક લખવું ધારેલું, પણ 'લોપામુદ્રા' ના યુગરાતમાં થયેલા અલ્પ સંસ્કારે એમને ફરી નવલકથા પ્રત્યે વાળ્યા છે. 'પછી મને જ્ઞાન આવ્યું કે નાટક યુગરાતી વાચકોને સુખમ નથી તે ગમવું નથી' એ, મહાનાટકના ઉત્તરાર્ધ મઠિ નાટક મૂકી નવલકથાનું સાહિત્યરૂપ ખોતે કેમ સ્વીકાર્યું તેનું કારણ આપતાં રા. મુનશીએ યુગરાતી-એને મારેલું મહેલું અરેખર વિચારવાભેગ છે. નાટક મૂકી નવલકથા લખી કાઢી તે હકીકત અને નવલકથાકાર અને નાટકકાર તરીકેની તેમની વિજયી પૂર્વ કારકિર્દી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ કરી આપે છે કે રા. મુનશી નવલકથા અને નાટક પરત્વે સંબંધિત છે. ઉભય સાહિત્યપ્રકાર એમને એકસરખા ફાવે છે. તેથી જ જેટલી સહેલાઈથી એ નવલકથામાંથી નાટક તરફ વળ્યા હતા એટલી જ સહેલાઈથી નાટકમાંથી પાછા નવલકથા પર આવી ગયા છે. એમની નવલકથાઓ પણ નાટ્યપૂર્ણ જ નહોતી શું? આ નવલકથા પણ

એવી જ છે. એનું નાટ્યરૂપાંતર સહેલાઈથી થઈ શકે. ખોતે સંકલ્પેલા એ મહાનાટકના ઉત્તરાર્ધમાં ત્રગ્વેદકાળનું જીવન પૂરું થઈ બ્રાહ્મણકાળનું જીવન પ્રારંભાયું એ સમયને નિરૂપવાનું નક્કી કરતાં, એ સંકલ્પિતકાળના અધિષ્ઠાતા ખોતે એમને માને છે અને જે એમના કલ્પનામંદિરનાં બારણું પરશુથી કપારના ઠોકરી રહ્યા હતા તે ભૂચુશ્લેષ ભગવાન પરશુરામે રા. મુનશીએ કથાના નાયક બનાવ્યા છે, અને એમના પ્રતાપી પાત્રથી ઉત્તરાર્ધને બરી દીધો છે. અને તે પણ તેમના જીવનનાં પહેલાં ત્રીસ વરસની કથાથી જ. એ ભાગમાં વહેંચી નાખેલી એ કથામાં, અર્ધ સાલ પ્રગટ થયેલ 'લોમહર્ષિણી' રામ જામદગ્ન્યેયના બાળપણ ને કિશોરજીવનને અને આ 'ભગવાન પરશુરામ' તેમના યૌવનને અને તે કાળમાં તેમણે કરેલાં પરક્રમોને આલેખે છે. રા. મુનશીની જીર્ણીતી પરશુરામભક્તિએ પોતાના એ આરાધ્ય વીરના આયુષ્યના પહેલા ત્રણ દસકાને વ્યાટકા વિસ્તારમાં એવા તો સજીવ કર્યા છે કે એમના ઉત્તર જીવન વિશે કદાચ હવે લખી ન શકાય તો યે એણે તો પૂરતી કૃતાર્થતા રળી લીધી છે.

પુરુષાચી કથા 'લોમહર્ષિણી'ને અન્ત ખતાવે છે તેમ માહિષ્મતીના હૈહયરાજ સહસ્ત્રાર્જુન કાર્તવીયો લોમહર્ષિણીને તથા રામ જામદગ્ન્યેયને પકડી પોતાની જોડે લેતો આવે છે. દારાવતીને દરિયાકિનારે એ બધાં જીત્યાં. ત્યાંથી આ કથા શરૂ થાય છે અને સહસ્ત્રાર્જુનવધ સાથે પૂરી થાય છે. પણ એ દરમિયાન તો ઘણું ઘણું બની જાય છે: રામ યાદવોને સંસ્કાર આપે છે ને શિરતબદ્ધ સૈનિક બનાવી તેમને શાપાંતીના ભયમાંથી મુક્ત કરે છે, ગુલામ તરીકે પકડાતા ને

૧. પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૮.

૨. બુઝો: 'પરશુરામ તો બારણું પરશુ ઠોકરી રહ્યા: "બરી વાત છે. મને આમ લાગ્યો, તેમ લાગ્યો, મારે કોષ સર્જાવ્યો, 'મારું' જામદગ્ન્યાય સર્જાવ્યું, પણ મને તો જાહેર ને બહાર—"

—'ભગવાન કૌટિલ્ય'ની પ્રસ્તાવના

* 'ભગવાન પરશુરામ' [લેખક: કનૈયાલાલ મુનશી; પ્રકાશક અને વિક્રેતા: ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય સહાપાંચ રૂપિયા.]

રખાતા નાનકોટો પ્રત્યેનું તેમનું વર્તન સુખગમે છે, માહિમતીમાં આધારિત ના સંસ્કાર પ્રચારે છે. અધોરીઓના માનવતિસ્સકાર નિર્મૂલ કરી તેમને સંસ્કારી તેમના શ્રુ કુનાથનો પ્રેમાદર છતી લે છે, મુઆરણીના ઉદ્ધાર કરે છે અને રામ જાપાદનેય મરી ભગવાન જાપાદનેય બની યાદવો અને ભયુઓનાં ગોત્રોનું મુઆર અને અનુસંધારમાંથી આધારિતના સપ્ત-સિંધુ તરફ ઐતિહાસિક મહાભિનિરસરણ કરાવે છે. તે આધારિત પહેલો છે તે દરમ્યાન વેદમંત્રિક દાહરાલ વિમલ પૂરી થવા આભો હોય છે. એના બલિ થતા વિશ્વામિત્રના, ત્યારબાદ દક્ષિણથી સ્ત્રી આલતા સદસાહુનના કુષ્ટ લુલમથી પ્રાપ્ત હોડતા વસિ-ષ્ઠના, અને જમ્બવિનના ભવ્ય અને પ્રતાપી વારસ તરીકે મુદ્દાજનિત આધારિતના કુનરસજનના વિશ્વાસ બનતા અને 'સિંધુથી સિંહલ સુધી આર્ચા-વર્ત' પ્રસારે' એ ભાવના સેવતા ભગવાન પરશુરામ સદસાહુનની આકરણ કુષ્ટતાનો ધડો પૂરી ભરાઈ જતા તેના વંધ કરે છે.

રથાસમયનો વિરાળ પદ ભરી હતું આટલું વરતુ નાનકડી વાર્તાનું નથી, મહાકથાનું છે. રા. મુનશીએ એને ત્રણ ખંડમાં વહેંચી દીધું છે. પહેલા ખંડનું રથજ છે સૌરાષ્ટ્રમાં મિનારની તથેટીના અંદર, અને વરુ જી લક્ષ્મણના અને તેના યાદવ ગોત્રના સ્વર્ગ-સિક્ક શ્રુ બની જતા રામને હાથે યાદવોનું સંસ્કરણ, નાશભોજન અને શાશ્વતોતું નિક દન. રામના જન્મજાત નેતૃત્વ (born leadership), ગીરતા અને મુલકીગીરીનું અર્ધી દર્શન થાય છે. રામ-સોભાનું લખ, જેને માટે થોડી પૂર્વબુધ્ધિ પુરામાંથી નવલ 'ભોમલર્ણી'માં ગોઠવાઈ હતી, તે પછી આ પહેલા ખંડમાં થાય છે. બીજો ખંડ રામને માહિમતીમાં અને તત્પથાત્ત નર્મદાને સમી તરીકે કુનાથ અધોરીના અગ્રમાં લઈ જાય છે, એટલે રથજ નાંદવાય છે. સદસાહુનને ભારતનો ચક્રવર્તી સમ્રાટ બનાવવા ઇચ્છતી ને પ્રેરતી તેમજ સ્ત્રી મુઆરણી તથા રાજપુત્ર બની વેદિકા સંકટ પર રામનો પ્રભાવ અને વિભવ, મુઆરણીના ઉદ્ધાર, સદસાહુનની કુષ્ટતા, કુનાથ અધોરીના ગમ તથા લોચાને થતા સંપદ, અને સદસાહુનના કોપમાંથી જન્મ્યા યાદવો અને ભયુ-

ઓનાં ગોત્રોના મહાભિનિરસરણની ચોખ્ખા પીળ ખંડનો કથાવિષય બને છે. ત્રીજો ખંડ નવલકથામાં વધુ જગ્યા રોકે છે. યાદવ-ભયુ ગોત્રોના મહાભિ-નિરસરણની કથા એમાં હોવાથી મહોદધી સરવતી સુધીનાં એક પછી એક વટાવાતાં જતાં રથજો એના પૂર્વોર્ધના પ્રસંગોની ભૂમિ બને છે. ઉત્તરાર્ધની ભૂમિ છે આધારિત, અને કાળ છે દાશરાલ વિમલની પૂર્ણકૃતિ અને તેની તત્ત્વ પાંડીના, મહા-ભિનિરસરણ, સદસાહુનના સેનાપતિ કરના સૈન્ય જોડે અભિનિરસરકાનું મુલ, લક્ષ્મણ વિમલની પૂર્ણકૃતિ, વિશ્વામિત્રનો દેહવિસય, રૈલુકાવધના પુરાણપ્રવાલ પ્રસંગનું અભિનવ નિરૂપણ, તે કળના સમપરુપ બની જતા આર્ચવર્યને હાથે થતું આધારિતના નવ-સર્જનનું વિધાન, વસિષ્ઠની મહાસાધિ, સદસાહુને આવી આધારિતમાં પ્રવતવિલો મદતી વિનયિ, અને ભગવાન પરશુરામને હાથે આખરે થતો તેનો વધ—આટલાને આ યોદ્ધા ત્રીમાં ખંડના વરતુમ્ભ કથાપ્રસંગો રા. મુનશીએ બનાવ્યા છે.

પહેલા બે ખંડોમાં પ્રસંગકથન અને કાથની રસ વિશેષ છે. ત્રીજામાં એ તો છે જ, પણ તે ઉપરાંત ભાવનાનો રસ વિશેષ ભમે છે. અલમત, ભગવાન પરશુરામનું પ્રયંત્ર વ્યક્તિત્વ તે જાણેમાં મુખ્ય આકર્ષણ છે જ. વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર અને કામવંતી પ્રવસિએને એ ભાવના પ્રેરે અને ચલાવે છે તેનું આલેખન એ ખંડમાં ધણું સાડું થયેલું છે. ભાવનાઓનું આલેખન જેના વાહન વડે થતું વધુ સંકલિત તેના સંવાદોનું ભેર પણ એ ખંડમાં ધણું છે. વસિષ્ઠ-રૈલુકાનો સંવાદ (પ. ૩૦૮-૧૦), વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્રનો સંવાદ (પ. ૩૨૦-૨૩), રામે પિતાને સંભળાવેલો પ્રસંગવાણી (૩૩૨-૩૩), મુનાશેષ અને આર્ચવનો સંવાદ (પ. ૩૩૮-૪૦), અને મુનિ પરમર તથા પુરુષોત્તમનો સંવાદ (પ. ૩૪૪-૧૫) આનાં સરસ ઉદાહરણો છે જેમ સરસ સંવાદો તેમ નાટ્યરૂપ પરિસ્થિતિઓ પણ એ ખંડમાં ઝોળી ત્યો.

કથાનું મોટામાં મોટું આકર્ષણ તો છે પરશુરામનું ખાત્ર ભગવાન પરશુરામના પ્રતાપી પાત્રનું આલેખન જેનું થયું છે કે તે જથ્થા કથાપ્રસંગો વચ્ચે અને તે દ્વારા ઉત્તર બની ઉપસી આવે છે. બીજાં બધાં

પાત્રો એનાથી દંકાઈ ગય છે ને એની આગળ
જાંખાં પડી ગય છે. જુદા જુદા દેશ, કાળ અને
કાર્યને લીધે વ્યક્તિજાત સિખતાવાળા દેખાતાં
છતાં રા. મુનશીના નાયકો એક જ માટીના
ધોડા હોય છે એ સાહિત્યસિક્ષાને નણીતું છે.
પરશુરામનું પાત્ર પણ પ્રતાપી નરપુંગવોના
રા. મુનશીને પ્રકૃતિથી બહુ રમતા અને આલેખવા
પણ કાવતા આદર્શના ક્ષણમાં દબિલું છે. મુસાફરમાં
આવતાં જ 'લોમહર્ષિણી'નો તરુણ રામ જમદગ્ન્યેય
સ્વયંસિદ્ધ અને સ્વનિર્ભરિત શુભેવની અદાથી વર્તવા
મંડી ગય છે,^૧ અને ત્યારપછી તો 'આગ્યો, જોયું ને
છત્યો' જેવું જ એનું નિરૂપણ કર્તાએ છતાંથી ઉકે
સુધી ક્યોં રાખ્યું છે. એમ કરવામાં, પોતાના આવા
તેજસ્વી પાત્રવિશેષોનાં પ્રતાપ ને ગૌરવ ખતાવવાની
નણીતી મુક્તિઓનાં કર્તાએ પૂરા ઉપયોગ કર્યો છે.
સહસ્રાશ્વનો સેનાપતિ ભદ્રશ્રેય્ય એના સંસર્ગમાં
આવતાં જ એનો ભક્ત બની ગય : પાતાલનગર
સુધી સહસ્રાશ્વનું પ્રયાણ તે એનું વિજયપ્રયાણ
બની રહે : દ્વારાવતીને કિનારે તે ઉતરતાં પ્રેક્ષક
મેદનીમાં ઘાક ને પૂજ્યભામનું મોહનું ફરી વળે : ભદ્ર-
શ્રેય્ય, વિશાખા, શ્કંડ, તાલખાદ, વિતિહોમ, બ્યામધ
—સૌ એને જનમે, એનાથી અંગય ને દુર્ઘર્ષ ગય :
કલ્પિતો તે મુગારાણી જેવી, તેજસ્વી વિલાસિનીઓ
એના પ્રત્યે આકર્ષાય : ડુનુનાય અને મહાદન્તી
સિધ્ધેશ્વરી જેવાં અધોરીઓનાં પરમપૂજ્યો એને સમતા
અને આદરથી જુએ ને એનાં ઘણ ગય : સહસ્રાશ્વન
એના દર્શને અને પછી તો એના રમરણમાત્રથી
ભયથી છળી મરે : વસિષ્ઠ-વિશ્વામિત્ર સરખા આર્થા-
વર્તના મહર્ષિવરો લાવિ આર્થાવર્ત માટે એના પ્રત્યે
આશા ને શ્રદ્ધાભરી મીઠ માંડે—આવું રામ જમદ-
ગ્ન્યેયનું આ કથામાં થયેલું આલેખન તેદો પ્રભાવ
ખતાવવાની ને વધારવાની કર્તાએ કેવી કાળજીભરી
કાશિશ કરી છે તે સ્પષ્ટ બતાવે છે. અધારામાં
વાસની માફક ચમકતી રામની આંખો પર વારે વારે
મુકામેલો ભાર, શ્કંડ મુગા લોખા સહસ્રાશ્વન આદિને
થયેલાં દર્શાવેલાં પરશુપર ભગવાન જમદગ્ન્યેયનો

પ્રભાદશ્નો [visions], ગેમતીને શાપી વફોળને પ્રાપ્તી
રામગોમર્તી વક્ષાવી વાદોનું પાણીનું દુઃખ નિવાર-
વાનો જમદગ્ન્યેયનો ચમત્કાર મહાદન્તી સિદ્ધેશ્વરી
તેનામાં સમાઈ ગયાનું નિરૂપણ—આ સૌ પણ કથા-
નાયકનો પ્રભાવ સૂચવનારી કર્તાની મુક્તિઓ જ છે.
અને પછી, પોતાની તેજસ્વી કલ્પને એરે પોતાના
પ્રભાવશાળી પાત્ર વિશે જે માન્યતા ઉપભવવી હોય
તે વાયકોમાં ઉપભવવામાં કર્તા હમેશ મુજબ અહીં
પણ સફળ થાય છે.

'લોમહર્ષિણી' મનિા ચંચલ તરુણ એકદમ આલેખ
પ્રભાવશાળી ચમત્કારપુરુષ અને 'ભગવાન જમદગ્ન્યેય'
બની ગય એવું આ કથામાં થયેલું તેનું આલેખન
નાટકી લાભવાનું ખતું જ, પણ એનું આલેખન તો રા.
મુનશીની વિશિષ્ટતા કહો તો વિશિષ્ટતા, આલેખનશૈલી
કહો તો આલેખનશૈલી, અને મર્યાદા ગણો તો મર્યાદા
છે. એને એક વાર જૂલી જાઓ કે સહી લો, તો પછી
પરશુરામનું અહીં થયેલું ચિત્રણ તમને અવશ્ય જેમી
રાખશે. એ યશ કરી દેવો ને પિતૃઓને પ્રાપ્તી
શકે છે. આયોની વિશુદ્ધિનું અને એમના ધર્મનું
એને ધણું અભિમાન છે. યાદવ ગોત્રમાં ને માહિષ્મ-
તીમાં 'ધર્મ' પ્રવર્તીવવાની એની અભિલાષા ને
અવૃત્તિ છે. યાદવગોત્રમાં, માહિષ્મતીનાં પુરુષોનામાં
અને અધોરીઓમાં એ સંસ્કાર અને આયોના આચાર
ફેલાવે છે. સ્વનિયુક્ત અધિકાર અને આત્મપ્રભાવે કરીને
લોકનેતા બનતા કાલકિલ્બતી કલ્પનાના જનનાયક
(Hero : Leader of the people) પણ એ
છે.* એથી જ એ આવે છે ને યાદવો, માહિષ્મતીના
જુગુઓ ને હેલ્લો સૌ એના સેવક ને ભક્તો બનવા
મંડી ગય છે. એ યુદ્ધશાસ્ત્રવિશારદ છે. એવાની અબુદ્ધ
નજરે એ ષોડશનું મંદવ સમજે છે, અને યાદવ
લુવાનોને અધ-શસ્ત્ર-વિલા શીખવી તેમનું તાલીમબદ્ધ
સૈન્ય લીધું કરે છે. એ યુદ્ધકલાના પરિવર્તક જ નથી,

* એ જે ચમત્કારક પ્રભાવ લેમના સમાજમાં પાતે
આવે છે તેના પર પાડે છે તે, આવા સ્વયંસિદ્ધ જન-
ગણ અધિનાયક-મહાત્માનવીના પ્રબળ આત્મવિશ્વાસ અને
સંકલ્પશળ એ પ્રાણુઓને જ લીધે. રા. મુનશી એક રીતે
આ કથામાં પરશુરામના પાત્રનિરૂપણ દ્વારા લોકનેતા
મહામોરનું ધરવર (making) બતાવે છે.

૧ જુગો : 'હ' એમને કહ્યે આજો સુક થયો હું
હું તો હું જ' (પૃ. ૫૩)

સમયે વ્યવસ્થાપક અને શાસક પથ છે. એ દીર્ઘમુદી મુરદો પથ છે. સાપાતો ને મૃત્યુશી ને સહસ્રાબ્દનું રું કરવાના છે તે એ આગળથી જાણી ગય છે. એ અપ્રતિમ ને કુર્ધર્ષ વીર છે યૌર હિંસા પથ વિના અયકામે ને રવરપતાથી એ કરી શકે છે. તેા જીએ પહે એ અહિંસક પથ રહે છે ને પોતાને મારવા તલસતા જ્યામધ સામે જાતી ધરે છે; એટલું જ નહિ, એને જ્યારે વાર મોતથી ઉગારે છે. જ્યામધને એ દેહ ધૂરી દેશને ઉપદેશ થયું એ વાર કરે છે. સહસ્રાબ્દનું પથ કયાના પ્રારંભમાં દરિયાવતીના સમુદ્રમાંથી એ ખચાવે છે. અને આખરે મારે છે, જ્યારે એ દુષ્ટતાની પરિસીમાં એ જઈ પહોંચી જમ-દિગ્ગે મારી નાખે છે ત્યારે જ, દેવેન્દ્રસૂત્રની જાવના જાવના પરશુરામના ગોમાં મૂકી કતાંએ તેમની હિંસાને અને નક્ષત્રોને દેવેન્દ્રસૂત્ર મારેલી હિંસા બતાવીને હજીવી બનાવી છે. ૧ દરમુસલામક વિશ્વામિત્રની માનવતા પથ કતાંએ એમનામાં મૂકી છે. પાદ્મો ને શાપોતેનો નરસિંહ એ સત્યાગ્રહ કરીને ખંધ કરાવે છે, તાગસોઠા મત્યેનો જુલમી વર્તાવ પથ આટકાવે છે, અસરકારી અધોરીઓ પ્રત્યે પથ પ્રેમ કરે છે, અને દરદુરાજ બેઠા પુત્ર સિગિને જાદીએ બેસાડાવે છે. વિશ્વામિત્રની ઉદાર માનવતાભરી ફરજ સહિષ્ણુતા અને સહર્મિ વસિષ્ઠનો વિશુદ્ધિનો આગ્રહ —ને એનામાં છે. 'વિષ્ણુ ને તપની અભિપ્રાય, અને તેને સંતુષ્ટવાની ને વિશ્વારૂપની સહિત : આ બે એમના ધર્મના નિશ્ચય પાયા હતા.' 'સિંધુથી જિંદગી સુધી આર્થવર્ત પ્રસરે' એ જ તેમની જાવના બતાવેલી છે. સુદાસ આદિ આર્ણવર્તના મારે રાજાઓનું એકત્ર પ્રવૃત્તિપદ એ 'સ્વીકારતા મધે, આર્થવર્તે રાજામધ પદ અવધનું એને કરવું નથી... 'તમે ને હું' તેા

૧ જતાં, તેમના રાજાતેના નિર્દેશને સ્વસ્વીકારીની દિગ્ગે જવાન કરેલે દેશ તેા કરાવે થયું; પથ જેટલું એની સેવાવાની કરી રહી હતી તે ચોસ રાતપીલિયા અપોતેના સંદારથી તેા 'જુલવાલના નાથ'ના નાથિંદ તરવીને કોટ મરથી ફેંકી દેતા શકના પગલથી તાસી લગત ડાઘ કયેલકર નેવા અનેકને કમકમ જ આવશે. રેણુકાને એમનાથી અજાણી કનવાની જીએ લપાધ જ કરાવે ન જરાયો !

મઈ કલના છોએ-એ આજનો ને આનતી કાલને' એ વસિષ્ઠના એવના મળેના ઉદ્દેશો (૫૦ ૪૫૦) એકને અપાતી લખ અંબલિ છે. પરશુરામ રા. મુનશીનાં અનેક લેખરો પાત્રોની માફક ચિરસ્મરણીય પાત્ર છે.

એક પ્રમ મશે : વાઘ્મીક અને વ્યાસ આ મુનશીના પરશુરામને પોતાની કલ્પનાના પરશુરામ તરીકે એળખી શકશે ખરી ! પથ પરશુરામનું પાત્રાલેખન એકલું જ શા માટે, રેણુકાવધ, વિશ્વામિત્ર ને વસિષ્ઠના દેહવિલય અને સહસ્રાબ્દનવધ નેવા પ્રસંગોનું નિરૂપણ પથ એના પરપરામત આલેખન કરતાં જુદું છે. જગતના આ કયા પુરોગામી 'પોરાણિક નાટક' અને 'સોપાનુદા'ની માફક છે દર સદરના જુલકાળમાં એક રોમિયું, વેદકાળના સાહિત્યના અભ્યાસથી ઉત્તેજિત થયેલાં એક અવાચીન સર્જકનો કલ્પનાએ કરેલું તેવું દર્શન. 'ઈતિ હ આસ', એ આજ જ જન્મું હતું, એમ તેા એમાંનાં પાત્રો ને પ્રસંગોને મારે કાણ કહી શકે એમ છે ! રા. વિશ્વાનાથ બહે 'સોપાનુદા' વિશે લખતાં કરેલું તેમ 'જોમાન્ટિક' સર્જકને નિરંકુશ વિહારની આપા દેશ કાળનું વરગ લેતાં સવા યુગી રહે છે એ ખરું, પથ એ પ્રાચીન દેશકાળનું ચિત્ર આપતા સાહિત્ય વિશે પોતાનું અને લોકોનું જ્ઞાન એના પર નિપજન કે અંકુશરૂપ નથી છે એ જુલુત્તે એકલું નહિ. રા. મુનશીએ વેદકાળીન અને પોરાણિક દેશકાળ ને વાતાવરણ વિશે અભ્યાસમય જ સામગ્રી એકઠી કરી છે તેનો તેા તેમણે અહીં પૂરા ઉપયોગ કર્યો છે. એટલું કર્યા પછી તેમણે પોતાની સર્જક કલ્પનાને કામે લગાડી તે કાળની એક આખી સંપ્રતિ કથામાં ઊભી કરી છે. એમ કરતાં એમણે હારાશા વિમકને, રેણુકાવધ ને સહસ્રાબ્દનવધને, વિશ્વામિત્ર-જેનકાવાળા પ્રસંગના ફળરૂપ જુલ્મનપુત્ર ભરતના રાજ્યાભિષેકને, પરાધર-મલ્લપ્રધાવાળા પ્રસંગને, અને વિશ્વામિત્ર તથા વસિષ્ઠના યત્નને, એમ વેદપુરાણતર્જત પ્રસંગોને અને પાત્રોને સમગ્રાલેખ બનાવી લેમાં કરી દીધાં છે અને એમાંથી તે પ્રાચીન સમયનું ચિત્ર બિંધું કમું છે. વેદપુરાણપ્રસિદ્ધ પાત્રો ને પ્રસંગોના નિરૂપણમાં કરેલ

ફેરફાર માટે રા. મુનશીએ મહાભારત, રામાયણ ને લાગવતના દર્તાઓના દાખલાની હાલ ધરી છે અને સર્જક કલાકારના નિરૂપણરવાત્ર્યના વલ્લભ્યા અધિકારને સૂચવ્યો છે, ‘માનવજીવનના મારા આદર્શો અને મારી જે કંઈ સર્જકશક્તિ છે, તેનાથી જ આ અચૂતર થયું છે’ એમ કહીને એ ફેરફાર ઉચિત છે કે અનુચિત, મૂળ પ્રસંગો ને પાત્રોનું ગૌરવ એનાથી વધે છે કે હીણું પડે છે, એ દષ્ટિનિર્દુષ્ટી જ એને ભેલા ભેઈએ.

એ રીતે જોતાં રેણુપાવધ અને રામાજીનવિરાધનું આ કથામાં ધ્યેયું નિરૂપણ ક્યારેક નહિ પણ એથી ઊલટી જ લાગણી ઊભી કરે છે. રેણુકને ચિંત્રરથ પ્રતિ આકર્ષાઈ ક્ષયત્રપલતા પતાવતી પુરાણકથાને ખદલે રા. મુનશીએ રક્તપીતથી પીડાતા મધર્વોની મા પત્ની તેમના પ્રત્યે અનુકંપાથી પ્રેરાઈ તેમની સેવાશુભ્રૂષા અર્થે તેમની ભેડે એ રહી હતી એવું આલેખન કર્યું છે તે એ પાત્રને ઘેષમુકા કરી ઊંચું ચઢાવે છે. રેણુકાને મારવાની બજર ન રહે, છતાં જમદગ્નિએ એને મારી નખાવી ગણાય અને પરશુરામે એને પુનઃ સજીવન કરાવી ગણાય એવું રા. મુનશીનું આલેખન પુરાણકથાને સરસ રીતે સુધારી આપે છે. નથી ગમતું એક જ તત્ત્વ, રેણુકાને મનોહર આલેખતાં જમદગ્નિનું પાત્ર અનુદાત્ત, સંકુચિત ને હરીફ પત્ની મળું છે તે. સહસ્ત્રાજીનના પાત્રના ચિત્રણમાંથી પરશુરામના રાષ અને પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરવાના તેમના પુરાણકાર્તિત પરાક્રમનો ફલેજ શુદ્ધિમય ખુલાસો મળી રહે છે. આર્ષાવર્તને રંગભટ્ટા ને પદ્મલિલ કરતા સહસ્ત્રાજીનને ઊંડે સુધી આત્મવા દષ્ટ, પછી આર્ષાવર્તના ચારે રાજ્યોનાં સૈન્યો તથા જુઓનાં યતકો એકસામટા ધસી આવી તેને ચોમેરથી ઘેરી લઈ તેના સૈન્યમાંથી એક પણ જણને પાછી નર્મદા ભાળવા દે નહિ એવા ભગવાન પરશુરામના (આ વિશ્વયુદ્ધમાં રણિયોનો યુદ્ધનીતિના કર્તાએ કરેલા અનુકરણ જેવા લાગતા) વ્યૂહનો અમલ તે જ એમની નક્ષત્રી. એથી જ રીતે દાદરાઈ વિપ્રહને અંતે વિશ્વામિત્રનું કથામાં નિરૂપણું મૃત્યુ, વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રના સુંદર સંવાદને અવકાશ આપી એ એક નિર્વિપરોની દષ્ટિ અને જીવનકાર્યને સરસ રીતે રજૂ કરવાની કર્તાને

તક આપે છે. ડુંનાથ અને અધેરીઓના સંપર્કમાં પરશુરામને લાવવામાં બજરી કાળકેપની સુકિતનો આશ્રય લેવા ઉપરાંત અથર્વવેદમાંના વલ્લ મંત્રો ને પ્રયોગોના જુઓના કર્તૃત્વના ખુલાસા માટે ભૂમિકા એ રીતે ઝાઢવધી કર્તાએ ધારી લાગે છે. પરશુરામ તથા લોમહર્ષણી ડુંનાથની હવામાં ઊડવાની ને તિલાદી પેઠે કુદવાની સિદ્ધિઓ તથા અધેરીઓના ઉપાસનામંત્રો શીખી આવ્યાં છે એ કથામાં ખતાવ્યું છે જ. પરાશર અને મત્સ્યગંધાના સંબંધનું નિરૂપણ પણ પુરાણકાર કરતાં જુડું છે.

મતલબ કે, સૂચનો અને સામગ્રી વેદ અને પુરાણોમાંથી મેળવ્યાં પણ તેમાંથી આ અર્ષામીન નવલકથાકારે રચી તો છે નવો જ ઘાટ ધરી પોતાની અનોખી કલાકૃતિ. ‘ભગવાન પરશુરામ’માં સરળપેલી સૃષ્ટિ અને સંકળાયેલી ઘટનાઓ એક ન્યારી કુનિયા ખતાવે છે, એ કુનિયા તેના પ્રવાસીને પોતાનું પૂરું દર્શન એ કરી રહે નહિ ત્યાં સુધી આકર્ષણના બંધમાંથી છોડતી નથી, અને એની વૈદિકતા કે પૌરાણિકતાની શંકા પણ પ્રથમ તો ઉપજવા દેતી નથી. એનો જથ્થો રા. મુનશીની ઉચ્ચ પ્રતિભા સર્જકતાને લાગે જ નય. લોખા, મુત્રાશણી, ડુંનાથ, સહસ્ત્રાજીન, રેણુકા, જમદગ્નિ, વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર જેવાં પ્રધાન પાત્રોનું અને બદરેષ્ય, પ્રતીપ, મૃકંડ, કુક્ષિવંત, કલિંદણી, વિમદ, તાલગાહુ, વૃષિક, ઋક્ષ આદિ ગૌણ પાત્રોનું પણ તેમતેમની વ્યક્તિતા સાથે ધ્યેયું જીવંત આલેખન : મિરનારતજેદીના યાદવગોત્રના શાહાનું, ડુંનાથના અધેરીઓના વસતીસ્થાનનું તથા જુઓ અને યાદવોની સરસ્વતી તરફથી ભવ્ય કૃત્યનું તાદશ ચિત્રણ : ભગભગ બધા કથાપ્રસંગોનું વાચકનાં હૃદયનાથક્ષ સમક્ષ ભજવાતું રહે એવું નાટ્યારમક આલેખન : પ્રધાન વીર અને અપ્રધાન શૃંગાર ઉપરાંત રામ, ડુંનાથ અને મહાદેવની સિદ્ધેશ્વરીનાં પાત્રો સાથે સંકળાયેલાં ચમત્કારોથી નિર્ભય થતો અદ્ભુત રસ : પ્રાચીન વાતાવરણનો ચોચા ઉઠાવ : ત્રીજા ખડમાંના સુંદર લાવનાપ્રપૂર્ણ સંવાદો : ભગવાન પરશુરામનાં એક એકથી ચડિયાતાં પરાક્રમે પડથી જ વાચકની નજર ખસે એમ નથી, છતાં કથારેક ખસે તો એને એવી રાખવા કુશળ નવલકથાકારે આ બધાં આકર્ષણો

કથામાં જોડેલી જ રાખ્યા છે.

પણ કથાપ્રસંગો તો નિમિત્ત છે રા. મુનશીનો સુખ આશય તો વેદાનુભાવ પ્રયત્ન માનવીઓનું આલેખન તેની ઓથે વહીને કરવાનો છે 'એવી મનનરૂપરૂપી માનવતા વિના સનાતન આર્થ સરકુતિનો પાયો ન પાથો ન હતો. આર્થત્વ ને આર્થવત' બનેના દર્શન અને એમની દ્વારા થયા છે : એમના પ્રતાપવાળાના આ ઉદ્દેશ્ય રૂપક સમજાવે છે કે એમનું અતિશ સાધ્ય તો આર્થત્વ અને આર્થવતનું આ નિમિત્તે જઈને કરાવવું છે આર્થવતનું બદિદર્શન કથાએ કરાવ્યું છે તે તો તરત જ્ઞાપકમાં આવે તેમ છે પણ આર્થવતના વિસ્થિત સંસ્કાર, જે આર્થત્વ બનાવે છે, તે કથા એ જોવા માટે વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રની પદ દર્શિ કર્યા પછી આર્થવતને આત્મવિમ્લકની કુદલવાળામાં નવકાવનાર વસિષ્ઠના દાસરાસ વિહવા જનકરવને પ્રેરતી ભાવના હતી માત્ર આર્થોની વર્ણશુદ્ધિ, અને દરમુદેષ નહિ પણ આર્થોની ઓપુરુષોના આરિખની વિશુદ્ધિનો આગ્રહ વસિષ્ઠના

"આખમીઆએ બુદ્ધિ આપી ન તેવામાં આર્થો એ શીષ્ય તો ધર્મવૃત્તિ ધરાઈ બંધ ને મતુલ્ય પશુ બની બધ... રેલુઆરી મે કુદ નહી આર્થુ હોય તો શરિ મરી પડે, બધા આર્થો પડે કરવા અત્યાચાર સિદ્ધ મણુત આર્થોની રીતિ પીસારે પડી દરમુદેષના સ્વરૂપે સર્વમાન્ય થાત તેથી ધર્મ માટે એ આર્થોને મનન રીતિબધ્ધ દાસ રાજમા રેડાવેલા કમિર આર્થત્વની રિશુદ્ધિ બંધેલ રાખે માટે શરિયતોએ તો છ—દશુ કથાને પણ અમલમાં બનાવવી ॥ અમલમાં શરિમતી થાય તેનો વિરોધ તો પ્રભુપણે કરવાનો ન રહો "

એ શબ્દો અર્થને

'પ્રમાણ મતા એકના એક પ્રવચને તેના સ્વાસ્થ્ય માટે હંડા પહોળીના સ્નાન કરાવે તેમ કોમલે વિશુદ્ધિના સરસજીવિ આર્થવતને સ્થિર રૂપ આપ્યું હતું' એવી ને પ્રતીતિ કરાવે છે, તે વાતોને પણ કરાવી આર્થવતને એક વિસ્થિત તરફ કર્તા સમજાવવા મૂક્યા છે

હવે વિશ્વામિત્ર તરફ નજર કરે એમની અતિશ પડે વસિષ્ઠને એમણે સજાવાલેલા સંદેહમાં એમનું ભવ્ય અવનકામ દર્શાવાયું છે

'દેવે અને વિમિત્ર બનાવી વહનો માર્ગ શીખવેા નરમિષ આટકાળેા, નવ આર્થત્વ સંભ્ય' એ 'નવ આર્થત્વ' ક્યું ર અર્થ

'સુનિવર' આપે માની શીષ્ય કે હ બેદના અધ્ય-આત્મી પડવે ડોહા રહી અર્થમાં સરકી રહી હતો : ના ના...મારે આર્થ-આર્થનો બેડ ડાળવે હતો : માનવી માનવીના બેડ તો આર્થત્વને કલકિત કરે છે બધા સરકાર તમા આર્થત્વ મે વર્ણુલેક બુધાબ્ધે-સરકારે રીતિબધ્ધ. આર્થ એ વધ ને વિદ્યા મેળવે તે આ દેહે ફરી બંધે તે આર્થ આ દેહે સરકારબંધ ન મેળવે તે અર્થ માનવી તો આર્થત્વને પદ દેવત્વ પામવા સંભ્યાવે

એક બાબુની વેદપ્રસિદ્ધ દાસરાત વિમ્લકે કથા વિવરણ બનાવી તેનું મૂળ આવા ભાવનાવિશ્વામિત્ર રહેલું કર્તા બતાવે છે, તો બીજી બાબુએ આર્થત્વની ભાવનાનો વિશ્વામિત્રને હાથે થયેલો પદાસ બતાવી આર્થત્વને અવધી વિસાધીય ભાવના તરીકે આલેખવાનું તેમણે બાધ કર્યું છે. જમ્લિન અને રેલુઆરી પાસે એ શીષ્ય વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્રની ભાવનાની પ્રતિષ્ઠા કરવા જ છે એ ન રવીકારવુ હોય તો રેલુઆરી પાંચ દ્વારા આર્થત્વની ભાવનાને એક કલકુ વધુ આગળ લઈ લખાયા આવી છે એમ માનવુ પડે. રાષ્ટ્રપ્રસિદ્ધ બધવોની મા બની તેથી સેવાશુભ્રવા કરવા માટે એમને મૂકી ચાલી આવવા પતિએ કરેલી આદા સોપવામાં આર્થ રેલુઆરી, બધવોની જ નહિ વસિષ્ઠ જેવાની અમથી પણ 'અમના'નું સંયોગન મેળવનારી રેલુઆરી, આર્થત્વની સીમા વિસ્તારી આપી છે

અગવાન પ શુરાધ્યા વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર અને રેલુઆરી બંનેની દ્રષ્ટિ એકત્રિત થયેલી ॥ વસિષ્ઠ જેવા એના વિશુદ્ધ શીલના આગ્રહી હોવાથી જ એ નાદમયેત્વમાં પોતાના પતિનું ધર ડોહી જના ધર્મા આતી જના સોમાને રિશ્યા કરે છે (૫ ૪૮) પોતામાં સુખ સમાર કલિવર્ણને સાદા માટે છે બંને પુત્રારણ્યોએ એ પ્રસંગ ઉત્તેજના એની શીલવિશુદ્ધિ પર ભાર મૂકી તેને સદ્આતુદનની એમની મગી પ્રિયુક્તિ પાત્રી બનવા આદેશ આપે છે વિશ્વામિત્ર જેમણે ઉદાર માનસીમ પણ એમનામાં છે, નથી જ એ નાગો, અધોરીએ ને જમુએ પ્રત્યે માવાશુ પતન રાખે-રખાવે છે. અને રેલુઆરી વિત્તમાત્રી પાંચ તરફ દ્વા એ રેલુઆરી વાત સાબળ એના

ભવ્ય વર્તનને અભિનંદવા માંડી પિતાને ખરું આર્થત પ્રભોધવા મંડી જાય છે, જે ખતાવે છે રણુકની ભાવનાને એમણે પોતે આપેલી મંજૂરી. કાચરાચ વિચરૂને અંતે આર્થવર્ત એક થયું. આર્થો ને દસુ-ગોનો પરસ્પર દેષ ટળ્યો. વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્રના ઝઘડાનું પરિણામ તો બનેને ક્રિષ્ટ એવી આર્થવર્તની એકતામાં જ આલ્યું. ભગવાન પરશુરામ એ એક અને અખંડ આર્થવર્તને અને આર્થત્વને સિંધુથી સિંહલ સુધી લઈ જવાનું મહાસ્વયં પછી સેવે છે. મુરાર્જુના યાદવો, માહિષ્મતીના હિંદુઓ અને ઔષધીઓને બારણે તો એ આર્થત્વને લઈ ગયા હતા જ. એ મહાસ્વયંમાં એક માત્ર વિદ્યવર્તી સહસ્રાર્જુનના વધ પછી તો એ સ્વયંની સિદ્ધિ હાથવેંતમાં જ હોવાની એ પ્રતીતિ કથાનો અનંત આપણામાં જગાડી જાય છે.

આર્થત્વ અને આર્થવર્તની ભાવના ઉપરાંત બીજી ય એક ભાવના આ કથામાં રા. સુનશીએ વણી લીધી છે, એ છે દેવોન્મૂલનની ભાવના. એ ભાવનાના પુરસ્કારો ને ઉદ્દાતા પરશુરુષ ભમહસ્ત્રયેને બનાવવામાં એમના શાખોત્રા ને ગંધર્વોના ઉચ્છેદનના કાર્ય જોડે અસંગતિ તો લાગે છે. છતાં એમને જયામધ સામે એક વાર છાતી ધરતા અને એક વાર મોત માગી ભેતા, તેને દેવ મૂકી દેવા વીનવતા તેમ જ એને ત્રણ વાર શ્વેતુમાંથી બચાવતા રા. સુનશીએ ખતાવ્યા છે. આગળ કહ્યું છે તેમ સહસ્રાર્જુનને પણ એક વાર ખચાવી, એને શ્વેતુદંડ દેવાનું ઠેલતા રહી તે દેવ મૂકી દેશે એવી આશા તેમણે સેવ્યા કરી છે. આખરે તેનો વધ કરેલા પશ્યો છે તે પણ દેવોન્મૂલન સારુ એ અનિ-વાર્ય ધર્મ થઈ પડે છે તેથી જ. દેવ છે ત્યાં સુધી હિંસા રહેવાની, અને દેવને કાઢવા હિંસાની જરૂર પણ રહેવાની, એ મતભજના ઉદ્દગાર પણ કથામાં એમના મોંમાં મૂક્યા છે. જયામધને પરશુરામે કરેલા ઉપદેશ ઉપરાંત મુનિ પરાશર પાસે ત્રેવ્યારણુ પુરુરાજને આર્થ-વર્ત પર આવતા સહસ્રાર્જુનના વિનાશક દળકટકની આગાહી કરી ચેતવણી આપી એની હિંસાને અહિંસાથી છૂતતા તેને યરણે જવાની વીનવણી કરાવતાં હિંસાની અનિષ્ટતા માટે જે વચન કર્તાએ ઉચ્ચાર્યાં છે. [પૃ. ૩૬૫] તે પણ દેવના ઉન્મૂલનની ભાવના રજૂ

કરવા ખાતર જ. હમણાં પૂરા થયેલા વિશ્વયુદ્ધ વેળા અહિંસાના આચાર્ય માંધીજીએ જે માર્ગ ખતાવેલો તે કંઈ અનુસરણો તો ન હતો. તેમ પ્રાચીન કાળના માંધી બનાવાયેલા પરાશરનું પ્રવચન પણ નિષ્ફળ જાય છે. પણ એ વાત જુદી છે. કર્તાએ હિંસા વિરુદ્ધ થોડીક ઝુંબેશ ‘ભગવાન પરશુરામ’માં ઊઠાવી છે તે જ જોવાનું હતું. આ દેવોન્મૂલનની ભાવના પણ આર્થત્વનું જ એક અંગ છે, અને કર્તાએ એ ભાવનાનો ઉદય એ વખતે ચતો જતો હતો એ ખતાવવા માગ્યું છે.

આર્થત્વ અને આર્થવર્તનું આ તો આ કથામાં કરાવાયેલું દર્શન. ‘પૌરાણિક નાટકો’થી માંડી આ કથા સુધીની કૃતિઓમાં એવું દર્શન કરાવવા જતાં એ આખી માળા આર્થવર્તની મહાકથા બની ગઈ છે. એ મહાકથામાં જે પ્રચંડ માનવીઓની કથા કહેવી પડી છે તે મોટા પ્રમાણમાં ભૂયુગ્રેષ્ઠોની કથા બની ગઈ છે. ભાર્ગવ સુનશીને હાથે એટલી પૂર્વજ-પૂજા કે ગેત્રચારવગાન થાય એની નવાઈ ન ઉપજવી જોઈએ એ ખરું, પણ એમણે ભૂયુવિરાતી કૃતિહાસ-માન્ય મહત્તા પ્રસ્તાવનામાં ગણાવી જઈ એવું પુરું વાંચનીપણું પણ સિદ્ધ થયું છે. તે એમ છતાં, અમરત્વ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર આદિ વ્યક્તિવિશેષોનું શૌરવગાન પણ ક્યાં નથી થયું ?

સુવ્રતાત્રીમાં પ્રાચીન આર્થવર્તનું સછળ ચિત્ર આલેખવાની ૧૬૨૨માં પ્રકટ થયેલ ‘પુરંદર પરાભવ’ નાટકથી માંડી ૧૯૪૬ની આ ‘ભગવાન પરશુરામ’ નવલકથા સુધીની કૃતિઓમાં મૂલં થતી રા. સુનશીની ‘ઉદ્દાતાસમય તપશ્ચર્યા’ની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિઓનું મૂલ્યાંકન એ કૃતિઓની આખી માળાને અભ્યાસ કરી કાઢકે કરવા જેવું છે. અહીં તો એટલું જ કહીએ કે આ કથાથી જેની પૂર્ણાકૃતિ થાય છે એ ‘વેદિક ને પુરાણ કાળનાં દર્શન કરવાનો અને કરાવવાનો’ તથા ‘પ્રચંડ માનવીઓ ને પ્રચંડ પ્રસંગોનાં.....સ્વયંનાં એમાં આલેખવાનો’, બીજા શબ્દોમાં આર્થવર્ત ને આર્થત્વની મહાકથા કહેવાનો, રા. સુનશીનો ‘પ્રયત્ન’ ઓછો મહત્વવાર્હક કે નાનોસતો ન હતો અને એની સિદ્ધિ પણ જેની તેની નથી.

કથામાં ગોઠવી જ રાખ્યા છે

પણ કથાપ્રસંગે તો નિશ્ચિત છે રા મુનશીને સુખ આપ્યું તો વેદકાળના પ્રચલ માનવીઓનું આલેખન તેની ઝોયે હીને કરવાનો છે 'એવી અનરૂપશી' માનવતા વિના સનાતન આર્થ સરકુતિને પાસે ન જાયો ન હતો આર્થત્વ ને આર્થવત' અનેના દર્શન અને એમની દાના થયા છે. એમના પ્રસ્તાવનામાના આ ઉદ્ગાર રપટ સમજવે છે કે એમનું અતિમ સાધ્ય તો આર્થત્વ અને આર્થવત'નું આ નિશ્ચિત દર્શન કરાવવનું છે આર્થવત'નું બહિર્દર્શન કથાએ કરાવ્યું છે તે તો તરવ ખ્યાલમાં આવે તેમ છે પણ આર્થવત'ના વિશિષ્ટ સરકાર, જે આર્થત્વ બનાવે છે, તે કથા એ જેવા માટે વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રની પદ દર્શિ કરવી પડે આર્થવત'ને આત્મવિગ્રહની સુહૃદ્ભાગીમાં નવકાવનાર વસિષ્ઠના દાસરાત વિગ્રહના જનકવને પ્રેરતી ભાવના હતી માત્ર આયોની વર્ણસુદ્ધિ, અને દસ્યદેવ નહિ પણ આયોની ઓપુરુષોના આરિઘ્નની વિશુદ્ધિનો આગ્રહ વસિષ્ઠના

"આખરીયામણે અર્ધર્થ" ધૃત્વાવી ન લેવાજ આયોની એ શીલે તો ધર્મવૃત્તિ ધરાઈ નહ ને મનુષ્ય પદ બની નય રેણુકા કે શુદ્ધ નહી આદ્યું હોત તો રશિ થરી પદ, બધા આયો પદ હોવા બતાવ્યાજ સિદ્ધિ અણત આયોની રીતિ વાસારે પદી દરમુઓના સ્વચ્છદ સર્વમાન્ય થાત તેથી ધર્મ માટે એ આયોને મર્યાદા શીખવ્યું દાસ રાજમાં દેવાયેલા રુધિર આર્થવત'ની વિશુદ્ધિ અણેમ રખણે મારે રશિધરસીએ તો હુ—દસ્યુ કન્યાને પણ અણાએ બનાવવી છે અણાએ સપિધરી ધાય તેનો વિરોધ તો પ્રત્યાર્જણે કરવાને જ રહ્યો

એ શબ્દો આર્થને

'પ્રેમાળ મતાઃ ક્રોધના એક પુત્રને તેના સ્વાસ્થ્ય માટે કદા પાણી ॥ સ્નાન કરાવે તેમ એમણે વિશુદ્ધિના સરકણુર્ધ્વ આર્થવત'ને સપિધર સ્નાન કરાવ્યું હલ એવી જે પ્રતીતિ કરાવે છે, તે વાચકને પણ કરાવી આર્થત્વનું એક વિશિષ્ટ તરવે કરતાં સમજાવવા મળ્યા છે

હવે વિશ્વામિત્ર તરફ નજર કરો એમની અતિથ પહે વસિષ્ઠને એમણે સંભળાવેલા ક્રોધોમાં એમનું કાન્યુ જીવનકાલ દર્શાવાયું છે

'દેવે અને નિમિત્ત બનાવી યજ્ઞોઃ મર્ધ શીખવ્યે નરભેદ અટકાવ્યો નહ આર્થત્વ સંબંધ

એ 'નનુ આર્થત્વ' મ્યુ ? આ

'સુનિવર' આપે માગી લીધું કે હુ જેડના અથા ચાત્રી થકણે ઠેસા રહી અર્ધર્ધ સરકી રહ્યો હતો : ના ના મારે આર્થ-અન્યાર્થનો સે ઠાળવો હતો માત્રની માનવીના હોઈ તો આર્થત્વને ક્વકિત કરે છે અથા સરકાર ત્યા આર્થત્વ એ બાલિદ્ધ યુવાઓ-સરકારેક શીખવ્યો આર્થ ને તપ ને ચિંધા મેળવે તે આ રહે ફરી જનો તે આર્થ આ રહે સરકારનન્સ ન મેળવે તે અર્ધર્ધ માનવી તો આર્થત્વને પહે દેવત્વ પામવા રાખે છે'

એક બાલુથી વેદપ્રસિદ્ધ દાસરાત વિગ્રહને કથા વિવિધ મનાવી તેનું મૂળ આવા ભાવનાવિરોધમાં રહેલું કરતાં જતાવે છે તો જીજ્ઞાસુઓ આર્થત્વની ભાવનાને વિશ્વામિત્રને હાથે થયેલો વિકાસ ખતાવી આર્થત્વને જીવતી વિહસીવ ભાવના તરીકે આલેખવાનું તેમણે નામ કર્યું છે અર્ધર્ધ અને રેણુકાના પાત્રો એક રીતે વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્રની ભાવનાના પ્રતિરોધે જેવાં જ છે એ ન સ્વીકારતુ હોય તો રેણુકાના પાત્ર દાસ આર્થત્વની ભાવનાને એક કમલું વધુ અમળ લઈ જવામાં આવી છે એમ માનવું પડશે રામચીરિત અર્ધર્ધોની આ બની તેની સેવાશુભ્રવા કરવા માટે એમને મૂજી ચાલી આવવા પતિએ કરેલી આજ્ઞા સેવામાં આર્થ રેણુકાએ, અર્ધર્ધોની જ નહિ વસિષ્ઠ જેવાની જીમથી પણ 'અર્ધર્ધ'નું સંબોધન મેળવનારી રેણુકાએ, આર્થત્વની સીમા વિસ્તારી આપી છે

ભગવાન પ શુરાચાર વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર અને રેણુકા ઝણેની દષ્ટિ એમનિત અર્ધર્ધો છે વસિષ્ઠ જેવા ઓના વિશુદ્ધ શીલના આગ્રહી હોવાથી જ એ વાદબોલમાં પોતાના પતિનું કદ ઊઠી રૂંદા બન્યાં ચાલી જનાર સેવાને સિદ્ધા કરે છે (૧૪૪૮) પોતામાં મુગ્ધ થનાર કલિવશુને સાદકા મારે ॥ અને મુદ્ધારાણીએ એ પ્રસંગ ઉત્તરેખતા ઓની રીતવિશુદ્ધિ પર ભાર મૂકી તેને સહઆર્ધુનની ભોગિની મની પરિણીતા પતની બનવા આજેસ આપે છે વિશ્વામિત્ર જેવો ઉદાર માનસપ્રેમ પણ એમનામાં છે, જેથી જ એ નાગો, અધોરીઓ ને દમ્યુઓ પ્રત્યે માયાણ વર્તન રખે-રખાને છે અને રેણુકાને પિતૃઆદાપી મારવા યત્ન કરતા એ રેણુકાની વાત સાંભળી એના

અમ્ય વર્તનને અભિનંદના માંડી પિતાને ખરું આર્થત્વ પ્રબોધવા મંડી નમ્ય છે, જે બતાવે છે રણકાની ભાવનાને એમણે પોતે આપેલી મંજૂરી. દાશરાજ વિગ્રહને અંગે આર્થવર્ત એક ચ્યુ. આર્થો ને દરમ્ય-એનો પરસ્પર દેખ ટળ્યો. વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્રના ઝપકાનું પરિણામ તો બંનેને ઈષ્ટ એવી આર્થવર્તની એકતામાં જ આલું. ભગવાન પરશુરામ એ એક અને અખંડ આર્થવર્તને અને આર્થત્વને સિંધુથી સિંહલ સુધી લઈ જવાનું મહાસ્વયં પછી સેવે છે. સુરાધ્દના યાદવો, માહિષ્મતીના હૈહયો અને અધોરીઓને બારણે તો એ આર્થત્વને કાઈ ગયા હતા જ. એ મહાસ્વયંમાં એક માત્ર વિઘ્નકર્તા સહસ્ત્રાજીનના વધ પછી તો એ સ્વયંની સિદ્ધિ હાથવેતમાં જ હોવાની એ પ્રતીતિ કથાનો અત્ત આપણામાં જગાડી નમ્ય છે.

આર્થત્વ અને આર્થવર્તની ભાવના ઉપરાંત બીજી ય એક ભાવના આ કથામાં રા. મુનશીએ વણી લીધી છે. એ છે દેધોન્મૂલનની ભાવના. એ ભાવનાના પુરસ્કર્તા ને ઉદગાતા પરશુધર જમઘન્યેયને બતાવવામાં એમના શાયરો તો મંધર્વોના ઉચ્છેદનના કાર્ય જોડે અસંગતિ તો લાગે છે. છતાં એમને જયામધ સામે એક વાર છાતી ધરતા અને એક વાર મોત માગી લેતા, તેને દેધ મૂઢી દેવા વીનવતા તેમ જ એને ત્રણ વાર મૃત્યુમાંથી બચાવતા રા. મુનશીએ બતાવ્યા છે. આગળ કહ્યું છે તેમ સહસ્ત્રાજીનને પણ એક વાર બચાવી, એને મૃત્યુકંડ દેવાનું ડેલતા રહી તે દેધ મૂઢી દેશે એવી આશા તેમણે સેવ્યા કરી છે. આખરે તેનો વધ કરવો પડ્યો છે તે પણ દેધોન્મૂલન સારુ એ અનિ-વાર્ધ ધર્મ થઈ પડે છે તેથી જ. દેધ છે ત્યાં સુધી હિંસા રહેવાની, અને દેપને કાઢવા હિંસાની જરૂર પણ રહેવાની, એ મતલબના ઉદગાર પણ કથામાં એમના મોંમાં મૂક્યા છે. જયામધને પરશુરામે કરેલા ઉપદેશ ઉપરાંત મુનિ પરાશર પાસે ત્રિપ્યારણ પુરુરાવને આર્થ-વર્ત પર આવતા સહસ્ત્રાજીનના વિનાશક દળકટકની આગાહી કરી ચેતવણી આપી એની હિંસાને અહિંસાથી છત્તા તેને દારણે જવાની વીનવણી કરાવતાં હિંસાની અનિષ્ટતા માટે જે વચન કરાંએ ઉચ્ચાર્યા છે, [પ. ૩૬૫] તે પણ દેપના ઉન્મૂલનની ભાવના રજૂ

કરવા ખાતર જ. હમણાં પૂરા થયેલા વિશ્વસુદ્ધ વેળા અહિંસાના આચાર્ય માંધીજીએ જે માર્ગ બતાવેલો તે કઈ અનુસરણો તો ન હતો. તેમ પ્રાચીન કાળના માંધી બનાવાયેલા પરાશરનું પ્રવચન પણ નિષ્ફળ નમ્ય છે. પણ એ વાત જુદી છે. કરાંએ હિંસા વિરુદ્ધ થોડીક ઝુમેશ 'ભગવાન પરશુરામ'માં ઊઠાવી છે તે જ બેવાનું હતું. આ દેધોન્મૂલનની ભાવના પણ આર્થત્વનું જ એક અંગ છે, અને કરાંએ એ ભાવનાને ઉદય એ વખતે થતો જતો હતો એ બતાવવા માચ્યું છે.

આર્થત્વ અને આર્થવર્તનું આ તો આ કથામાં કરાવાયેલું દર્શન. 'પૌરાણિક નાટકો'થી માંડી આ કથા સુધીની કૃતિઓમાં એવું દર્શન કરાવવા જતાં એ આખી મળા આર્થવર્તની મહાકથા બની ગઈ છે. એ મહાકથામાં જે પ્રયંડ માનવીઓની કથા કહેવી પડી છે તે મોટા પ્રમાણમાં ભૂમુખેષ્ટોની કથા બની ગઈ છે. ભાર્ગવ મુનશીને હાથે એટલી પૂર્વજ-પૂજા કે ગોત્રારવગાન થાય એની નવાઈ ન ઉપજવી ભેધએ એ ખરું, પણ એમણે ભૂમુખીરોની ઇતિહાસ-માન્ય મહત્તા પ્રસ્તાવનામાં ગણાવી ભઈ એવું 'પુરં' વાળખીપણું પણ સિદ્ધ થ્યું છે. ને એમ છતાં, અગસ્ત્ય, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર આદિ વ્યક્તિવિશેષોનું રૌરવગાન પણ ક્યાં નથી થ્યું !

ગુજરાતીમાં પ્રાચીન આર્થવર્તનું સહવ ચિત્ર આલેખવાની ૧૯૨૨માં પ્રકટ થયેલ 'પુરંદર પરાજય' નાટકથી માંડી ૧૯૪૬ની આ 'ભગવાન પરશુરામ' નવલકથા સુધીની કૃતિઓમાં મૂર્ત થતી રા. મુનશીની 'ઉલ્લાસમય તપશ્વપો'ની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિઓનું મૂલ્યાંકન એ કૃતિઓની આખી માળાનો અભ્યાસ કરી કાઢકે કરવા જેવું છે. અહીં તો એટલું જ કહીએ કે આ કથાથી જેની પૂર્ણાકૃતિ થાય છે એ 'ત્રિદિક ને પુરાણ કાળનાં દર્શન કરવાનો અને કરાવવાનો' તથા 'પ્રયંડ માનવીઓ ને પ્રયંડ પ્રસંગોનાં.....સ્વપનાં એમાં આલેખવાનો', બીજા શબ્દોમાં આર્થવર્ત ને આર્થત્વની મહાકથા કહેવાનો, રા. મુનશીનો 'પ્રયત્ન' એછા મહત્ત્વાકાંક્ષી કે નાનોમુતો ન હતો અને એની સિદ્ધિ પણ જેવી તેવી નથી.

કેળવણી અને ગ્રામોદ્ધારનું એક નવીન સ્વપ્ન

વૃક્ષભનગરની યોજના

લે : નિરીક્ષક

મતાંકથી ચાલુ

તાળપટ્ટી યોજના

મામણમાં વોટરવર્કસ, ડ્રેનેજ, આસફલ્ટના રસ્તા ને વીજળી આવશે, એમ નાણીને કેટલાક લોકો જાણી જાય છે. તેઓ એવા આશ્વેષ કરે છે કે આ યોજના એક પરદેશી યોજના છે. પરિચિતમાંથી જાણી નથી, પ્રજા ઉપર પરાણે લદાય છે.

આ યોજનાની ચરેઆશુથી લખાસ કર્યા પછી હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે આ યોજનાના દેશમાં અત્યુક્ત વિદેશી તરતો ફરી, પણ એનો વ્યાપ્તિ દિદી છે. એની ઉપર થતા આશ્વેષો, અવાન, રૂઢિ-સુસ્તતા અને પૂર્વગ્રહોને લઈને ધાબ છે.

આ યોજના શુદ્ધ રસદેશી છે, દિંદી છે, શુદ્ધ-રાતી છે, અને એથી આગળ વધીને કહું તો એ શુદ્ધ ચરોતરી છે. આ યોજનાનું હાર્દ જેને સમજતું હોય તેણે શ્રી. લાઈલાલભાઈના પ્રિય પુરતક 'સરસ્વતીમંદીર'ના ચોથા ભાગ નેચો. એમાં આલેખેલી કલાલુમામની યોજના વાંચી. શ્રી. લાઈલાલભાઈ અહીં આગળ જાણેલજાણે કલાલુમામ જિજ્ઞાસુ કરી રહ્યા છે. ચરો-તરના એક મહાન સાક્ષરની સ્વમંજી, ચરોતરની ધરતી ઉપર સાક્ષારકાર પામે એવી એના સમજાની અભિલાષા છે. સાહિત્ય જીવન ઉપર કેટલી પ્રમજ અસર કરે છે, એના આ એક દાખલો છે.

આ 'ચરોતરી' યોજના છે, એનો અર્થ કાઈ એવો ન કરે કે 'ચરોતર ચરોતરીએ મટિ' એવા સંકુચિત સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલી આ કાંઈ અજ્ઞાનોચિત્ત યોજના છે. જિલટપણે આ એક આપક યોજના છે. હું તો એટલું જ જાણવા માગું છું કે આ યોજનાની કાણે આકાશમાં જાય છે, પણ એનાં મૂળ તો ચરોતરની ધરતીમાં છે. જાણી તો યોજનાના સંચાલકોને મન ચરોતરી કે જિનચરોતરી, શુદ્ધરાતી, દક્ષિણી, હિંદુ, મુસલમાન કે હિન્દી જિનહિન્દી એવા કાંઈ જ ભેદભાવ નથી. વલ્લભવિદ્યાનગરને એક સાચું મંડારધામ

જનાવવા મટિ હિંદુસ્તાનને ખૂલે ખૂલેથી, એટલું જ નહિ પણ ઈંગ્લેન્ડ-અમેરિકાથી પણ વિદાનો અને નિષ્ણાવોને જોલાવસની વ્યવસ્થા કરશે. પહેલી ખુસ્યાર કોલેજના પ્રિન્સિપાલ સિધ્ધી છે, અને શ્રી. એ. ધી. કોલેજના શ્રી. શુદાનીતું નામ જાણીતું છે. 'ચરોતર ગ્રામોદ્ધારક સંસ્કારી મંડળ સિમિટી'ના પહેલા શ. ૧૦૦૦ના રીર એક કારિવાવાડી ધીમતે લીધા છે. એટલે આ કાંઈ સંકુચિત યોજના નથી.

ચરોતરની ખુતબકાનાની પંચવર્ષી યોજના

'આ આખી બે યોજના પૂરી થતાં કેટલો સમય લાગશે?' એ શ્રી. લાઈલાલભાઈને પૂછ્યું.

'આ યોજનામાં ઈ. સ. ૧૯૪૬ અને ૧૯૪૭ એ રીતે પૂર્વતંપારીનાં બે વર્ષ જશે. સાર પછી પ્રજા ને અને પૂરેપૂરો સહકાર આપે, તો પાંચ જ વર્ષમાં આ કામ જીતી જાય. ઈ. સ. ૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીમાં કામ શરૂ થાય અને ઈ. સ. ૧૯૫૨ના ડિસેમ્બરમાં કામ પુરું થાય.'

'પણ ધારે કે પ્રજા તરફથી સહકાર ન મળે, જાણે છે એનો એ ઉત્સાહ કાલમ ન ટપી રહે તો શું?' એ સંકો ઉઘારી.

'અને જનસામાં શંકા છે. છતાં પણ તમે કહેા છે એમ થાય અને મોટાભાગનો જોળે મારે અને મારા સાથીઓને માથે આવી પડે તો પંદર વર્ષ થાય. કહાવ્ય એથી વધારે જણ થાય.' પછી થોડી વાર મૂંઝા રહી, જનીર થઈને એમણે મને કહ્યું: 'કામ એમ પણ બને કે યોજના પૂરી થાય ત્યારે મારી દપાટી ન પણ હોય. પણ એક પ્રજાના જીવનમાં પંદર વર્ષનો શા દિસાવ્ય?'

આ યોજના શરૂ રહી રીતે થઈ?

શ્રી. લાઈલાલભાઈએ ચોતાની નોકરીની સ્થિતિમાં જાણકવાડીમાંથી કરેલો. ત્યાંથી એ સિદ્ધિદર્શમાં ગયા,

અને ખાનદેશ, મહારાષ્ટ્ર અને સિંધમાં બધી નોકરી પૂરી કરી. સિંધમાં સક્કર એરેબની ૨૦ કરોડની યોજનામાં એક મહત્વના અંગ તરીકે લાગુ બાબતો. એમણે એમની નોકરીની શરૂઆત ઓવરસીયર તરીકે કરેલી તે ચઢતા ચઢતા સિંધના રમેશભ રાઠ્ઠા એન્જિનીયર તરીકે નિવૃત્ત થયા. આ સમય દરમિયાન એમણે એમની વિશિષ્ટ શક્તિઓ અનેક કામોમાં ખતાવી હતી. સિંધમાંથી એ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના મુખ્ય ઇન્જિનેર તરીકે આવ્યા અને એ શહેરને સુધાર્યું. એ અરસામાં સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ સાથે એમને એક વખત વાત થઈ.

સરદારશ્રીએ કહ્યું: "ભાઈલાલભાઈ! તમે તમારી બુદ્ધિનો શહેરને ખૂબ લાભ આપ્યો. હવે ગામડાંને કપારે લાભ આપશો?"

શ્રી. ભાઈલાલભાઈએ કહ્યું: "હું આજે જ રાજીનામું આપી દઉં."

સરદારશ્રીએ કહ્યું, "ના, હમણાં નહિ, હજી અમદાવાદને તમારી જરૂર છે; પચુ વ્યાપણે બનિબન્યાં મળ્યાં ત્યારે આ પ્રશ્ન ચર્ચાઈ શકે. ખેડૂત, ખેતી, અને મામડાંનાં કથ્યાણ માટે તમે જો કોઈ યોજના કરો તો હું રાજી થઈશ."

પછી તો '૪૨ની લોકકાન્તિ આવી, સરદાર પકડાઈ ગયા, મ્યુનિસિપાલિટીની લડતમાં શ્રી. ભાઈલાલભાઈએ રાજીનામું આપ્યું, સરદાર છૂટયા ત્યારે એમની આગળ શ્રી. ભાઈલાલભાઈએ ચોતાની યોજના રજૂ કરી. સરદારશ્રીની પ્રશ્નધારાની અગ્નિ-પરીક્ષામાંથી એ યોજના પસાર થઈ અને કામ શરૂ થયું.

ઈ. સ. ૧૯૪૪ના માર્ચમાં આખાપે ચરોતરના કેળવણીમાં રસ લેતા સત્કળનોની સભા બોલાવવામાં આવી. એમાં વિચારોની આપલે થઈ, અને લોકમત કેળવણી; કેળવણીની સંસ્થાઓ માટે બસો વીધાં જમીન મેળવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. જમીન માટે પ્રયાસ કરવામાં આપ્યું વર્ષ ચાલ્યું ગયું. પછી એક સમજને એવી સચવા કરી કે લોકોનો સ્વાર્થ નહિ હોય ત્યાં સુધી બહાર કામ માટે મદદ કરવા બહુ ઓછા આગળ આવશે; એટલે જો અર્ધી

જમીનના પ્લોટ પાંચવાની ખાતરી આપાય તો જમીન મળી શકશે. સૂચના સારી હતી પણ એની પાછળની જવાબદારી બહુ મોટી હતી. આપ્યું નહું નગર સર્જવાની જવાબદારી હતી. એ જવાબદારી સ્વીકારી લઈને આ પ્રકારની બહેરાત કરવામાં આવી. એની અસર ચમત્કારિક થઈ નાપાક, વડોદ, મોગરના કોંઠર, ખાકરાલ અને કરમસદ તરફથી માગણીઓ આવી. એમાં કરમસદ સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ અને વીર વિઠ્ઠલભાઈની જન્મભૂમિ હોવાથી સંસ્થાના અધા કાર્ય-કર્તાઓની પસંદગી એની ઉપર હતી. કરમસદ ગામ તરફથી ૫૦૦ વીધાં જમીન મળી. એમાં ખાકરાલના સત્કળનોના ઉત્સાહી આગ્રહથી ૩૦૦ વીધાં ઉમેરાયાં. એ રીતે ૮૦૦ વીધાં જમીન થઈ. એમાંથી ૩૦૦ વીધાં કેલેન્ડર ખાતે રાખી છે. ૧૦૦ વીધાં સંસ્થા પાસે રહેશે અને ૪૦૦ વીધાં રસ્તા કાપીને ખૂણ આલિફોને પાછી આપશે. આમ કરવાથી ખર્ચે પડેને લાભ થયો. સંસ્થાને લાખો રૂપિયાની જમીન મફત મળી. લોકોને ૧ના ૧૦ થયા.

પછીથી કામ શરૂ થયું. જે મુશ્કેલીઓ વચ્ચે આ કામ આગળ ચાલ્યું છે તેનું વર્ણન કરવાથી લેખનો લાંબો વિસ્તાર થાય, શરૂઆતના છ મહિના Tablie work એટલે લગાપટ્ટીમાં ગયા. પછીના છ મહિનામાં સક્રિય કામ થયું. માર્ચની ૧૮મીએ બહામાંથી પહેલી ઈટ નીકળી. રસોડાનાં વાસણ મેળવતાં એક મહિનો નીકળી ગયો. તે પૂર્ણ ના મળ્યાં એટલે બાકીના શ્રી. લીખાભાઈએ એમને શેરથી આપ્યાં, બૂંપડાં બાંધવા માટે વાંસ, વળાઓ ને પાલા મેળવતાં તથા મહિના નીકળી ગયા.

એમણે આખર સુધીમાં માત્ર છ જ વેગન માલ મળ્યો. અને લોહલાકડું તો છેક એક્ટોબરમાં મળ્યાં. આ રીતે ડાહ્યે ને પમલે કાળાં બનતરનો રાહુ સંસ્થાઓની પ્રગતિને નહી રહ્યો છે. પચુ સંસ્થાઓનું કામકાજ જેમ જેમ ચાલવાય છે, તેમ તેમ એ સ્વાસ્થી બનતી જાય છે.

આવાં મોટાં કામ કરનાર સંસ્થાઓની હિં-ધાટન વિધિ સંસ્થામાં કામ કરનાર એક અંગીલાઇને હાથે થઈ, બહો એક ટેક કામદારે બોલ્યો અને વર્ષ-

રોપની ઉદ્દાપાટન વિધિ એક મુશ્કેલી કારીજરને દાવે થઈ. આ રીતે કરા જ ડોળદમાય, ધધિલ કે ઉદ્દાપોદ વિના લાખખો રૂપિયાનું કામકાજ ચોળનાપૂર્વક આમળ વધી રહ્યું છે.

નવા અર્થશાસ્ત્રના અમલકારો.

વગર પૈસે કંજેડોના કામ થઈ શકે એમ છે, એવી શ્રી. બાઈલાલભાઈની વાત એ કોઈને હારથ-રખ દેવાતી. પણ કોઈ જાણેલા બાણુસને એ હારથ-રખ લાગવી ના ભેજ્યો.

નાની જમીનએ ભારે પોલિન્ડ અને ફાન્સ જેવી મહાસત્તાઓને પંદર પંદર દિવસમાં ઢાળી દીધી, ભારે પ્રિસિડેન્ટ ફરેસ્ટને ભારે અનલખી થઈ. એણે પોતાના અર્થશાસ્ત્રીઓને પૂછ્યું કે : "આ કેવી રીતે બન્યું? જમીન તો વ્યૂખડીગારસ દેશ છે!"

એના અર્થશાસ્ત્રીઓએ જવાબ આપ્યો કે : "પૈસાને આપણે જ અર્થ કરીએ છીએ તે જમીન કરતા નથી. તેઓ મહેનત એટલે જ પૈસા એમ સમજે છે. હિંદુશરે પરિશ્રમ અવરિચલ ક્યો એટલે એનું પરિણામ આત્માદોષો આપ્યું."

એ જ રીતે રશિયા જેવા અરીખ દેશે પણ સમાજવાદી તંત્ર હેઠળ આત્મોન્નતિ સાધી, જે વસ્તુ જમીન અને રશિયામાં જમી તે જ વસ્તુ હિંદમાં પણ બની શકે.

એ હકીકત જાણી છે કે, શ્રી. બાઈલાલભાઈ રથાનિક આવેવાન છે. એમનું ક્ષેત્ર નાનું છે, અને પ્રમળના મરુતિયાત સહકારથી જ એટલું વધી શકાય તેટલું એમને આમળ વધવાનું છે.

પણ એટલા ઉપરથી એમનો સિદ્ધાંત ખોટો કરતો નથી.

એ એમ કહે છે કે, પૈસા=પરિશ્રમ+અવરથા. પરિશ્રમ કરનાર લોકો હોય અને અવરથા કરનાર શ્રુદ્ધિ હોય તો પૈસાની કાંઠી બરૂર રહેતી નથી.

એના પહેલો અમલકાર આપણે સંરથાએની જમીન ખાખતમાં જોઈએ. લોકોના સહકાર અને સહ-જાવથી, લોકો પાસેથી એક પાઇ પણ લોધા સિદ્ધાય,

એમને સાચેથી રથાનીને લાખખો રૂપિયાની જમીન મફત મેળવી.

ખીજે અમલકાર સંરથાએના ઇજનેરી કામકાજનો છે. સંરથાના ઇજનેરી સ્ટાફને તેમ જ ખીજ સ્ટાફને પૂરતો અને સંતોષકારક ખમાર આપવામાં આવે છે, એનું એક પરિણામ એ આપ્યું છે કે સ્ટાફ ખમાર દાર છે. જલુ લાફ્ટી નથી. નાનેથી મેટે સુધીના સો કોઈ શતદિવસ જેવા વિગા, કામના કલાકો કે ખમાર વધારા માટે અથડા નાખ્યા વિના, સંરથાના બે મિન-વેલની કામકાજો નેટલો જ ક્રિડાદિલથી કામ કરે છે. સ્ટાફ પોતે જ બહારનું એટલું કામ ખોળી લાવે છે કે સંરથાએનું તમામ ઇજનેરી કામકાજ મફત થાય છે, અને બહારના કામચાંચો સ્ટાફનો ખમાર નીકળે છે.

ત્રીજો અમલકાર મામલમાં લેન્ડરવર્ક્સ અને ડ્રેન કરવાનો છે. લોકો કહે છે કે એ કામ અશક્ય છે, વાત સાચ લાગી. એક વામમાં લેન્ડરવર્ક્સ ને ડ્રેન કરવાં હોય તો આણુ વહીવટમાં દર લાખ રૂપિયા ભેજ્યો. લોકો પાસે એટલા પૈસા નથી. એટલા પૈસા લોન કે દાન તરીકે આપવાની સરકારની શક્તિ નથી. એટલે આ પ્રથમથી આણુ મારવાની કોઈની છાતી માલતી નથી.

દવે એનું એ કામ આ નવી રીતે કરતાં બેચણ લાખમાં પડી જાય છે. કારણે આ પ્રવૃત્તાઓની જાત-દેખરેખ, પ્રાથમિક, સંવૃષ્ટ અને કુશળ સ્ટાફ, મોટા પાયા ઉપર ઉત્પાદન, માથાંને નોંછતી વસ્તુઓનું મામલોઓમાં જ ઉત્પાદન, કરકસરભર્યો વહીવટ, વૃમા-રશાહીનો અભાવ, કામકાજની અસાધારણ કડખ, અને સરકારી લાંચરુશવત, વેપારી કાઠો બનાવ અને મામ-ખોટોની અહમ્મદમાંથી મુક્તિ.

આ રીતે ર/૩ પૈસાનો પ્રથમ ઊકલી થયો. પણ ખાખનાં બેચણ લાખ રૂપિયા કાઢવા ક્યાંથી? એને માટે માથામાંથી એક શીમલ જીતો કરવો, જે અધી' રકમ આપે, બાકીની રકમ આમલોજી ક્રીતો કરે, જામે-માખ, યગદો, સહકારી બેંકો પોષ્ટ ઓફિસના સેવિંગ ખાતામાં કે સરકારી લોનોમાં લોકોનાં નાણાં પડમાં હોય છે. એ પૈસા ત્યાંથી ખસેડી "અરારત મમોદાર સહકારી મંડળ લિમિટેડ"ના સેર લેવા, આ સેર ઉપર

૩ % વ્યાજ મળે. જોટસે લોકોને કોનું-એ જ વ્યાજ મળે, મૂકી સલામત રહે, દાનધર્મ કરવાનો નહિ. અને કામ પાર્થ પડે. આ રીતે જોઇએ તો શ્રી. બાર્ધ-લાલબાઈની વ્યવહાર યુદ્ધિથી જે ચોળના કામજાઉપર દશ લાખની દેખાવ છે તે જ ચોળના મફત પાર પડે છે. લોકોને દશ લાખનાં વોટરવર્ક્સ અને ડેનેજ મફત મળે છે. પછી એમને દર મહિને એક કનેકશન દીઠ ૨-૩ રૂપિયા ટેકસ આપવાનો રહે. સંસ્થાની આર્થિક વ્યવસ્થા એવી છે કે ૩૦ વર્ષે નવાં વોટરવર્ક્સ કે ડેનેજ કરવાં પડે તો તે પણ લોકો પાસેથી નવા પૈસા લીધા વગર થાય.

પણુ ધારો કે જે ગરીબ માત્રો પાસે એટલી ય રકમ ન હોય તેનું શું ?

એમનું કામ પછીથી થશે. સંસ્થાએ પોટ ખાઈને પણ એવા માત્રોનું સેનીટીશન સુધારશે. સાધનસંપત્તિ માત્રોમાં જ ગરીબ લોકો માટે જાહેર નળ થશે, તેમ જ જાહેર જળરૂ, મૂતરડી અને હામામ-ખાનાં થશે.

પૂર્વેત્યારીનાં પહેલાં વર્ષની પ્રગતિ

ગઈ દિવાળીએ શ્રી. લાઈલાલબાઈએ, ન્યારે ધોળે દિવસે માણસને છૂટી લે એવી એ ભાગ્યે જળ્યાએ, પોતાના સાથીદારો સાથે, ડેરાતણ તાપ્તયા, ત્યારે એમની પાસે મૂકીમાં સરદારસાહેબના આશીર્વાદ, એક ભવ્ય સ્વપ્ન, એને પાર પાડવાનો નિર્ધાર, એ ખાદીનાં શ્રોતિયાં, અને આર ખાદીનાં પહેરણુ હતાં. ગળવામાં એક આનાના પણુ પૈસા ન હોતા.

આને એ જે સંસ્થાઓનું અધ્યક્ષ છે તેમની રિયલિટી નીચે મુજબ છે :

સંસ્થાઓની પોતાની ૨૦ લાખ રૂપિયાની જમીન છે, એની કીમત ભવિષ્યમાં ઘણી જ વધશે.

આત્યાર સુધીમાં આર લાખ રૂપિયા ખર્ચાઈ ગયા છે.

વર્ગશોષ, ગોડાઉન, કન્યાઓનું ઇન્સાલ્ફ પ્રિન્સિપાલનો બંગલો અને ફુકોનો બંધાર્થ ગયાં છે. અમદાવાદ શહેરમાંથી ૩૫ જળ્યાએથી લોહું બેગ્ગ-ક્યુ ત્યારે વર્ગશોષ બંધાયો.

આર્ટસ-સાયન્સ કોલેજ ઝાપાટાને બંધાર્થ રહી છે અને પ્રિન્સિપાલ આવી ભેરી ગયા છે. આવતા ૪૭મા જૂનમાં તો કોલેજ માણુ અમ થશે.

૨૦૦ માણસોનો સ્ટાફ કામદાજ કરે છે. એમાં મજૂર કડિયાથી છબનેર સુધી સૌ કાર્ક આવી ગય છે. એમને નિયમિત રોજ અને પગાર સુકવાય છે. દિવાળી પછી આ સ્ટાફ વધારીને ૫૦૦ માણસોના કરવાના છે.

ભટ્ટો દરરોજની ૧૦,૦૦૦ ઈટ કાટે છે. દિવાળી પછી એક દિવસની ૪૦,૦૦૦ ઈટ કાટેશે.

વમર પ્રચારે ચરોતરને ગામડે ગામડે આ નવા સ્વપ્નનો આશાસદિસ પહેંચી ગયો છે.

૨૦૪૨૦ની ફુકાનનું માસિક સો રૂપિયા ભાડું વેપારીઓ આપવા તૈયાર છે, અને બાર મહિનાના પૈસા ડિપોઝિટ તરીકે આપી મથા છે.

શેર ઉપર પહેલે જ વર્ષે ૩ % વ્યાજ વપાયાં છે. લોકોનો ઉત્સાહ પૂરા છે એવો એક દિવસ જતો નથી, કે ન્યારે દાન કે શેરખરીદી તરીકે લોકો પૈસા ન આપી જતા હોય. સિમેન્ટ માર્કેટિંગ કંપનીએ સો ટન સિમેન્ટ મફત આપ્યો છે. જુદા જુદા લાઇઓ તરફથી ચોટર, એન્જિન તિનેરી, ધાકકું, લોહું વગેરે ભેટોનો પ્રવાહ વહી રહ્યો છે.

આણુંદ મ્યુનિસિપાલિટી, ઍલેગ્રિક ફેમિકલ વર્ક્સ અને વડોદરા રાજ્ય સંસ્થાના નિષ્ણાત છબ-નેરાની સલાહ શ્રી આપીને લેવાય છે.

વલ્લભવિભાગનરનું દશ લાખનું, આણુંદ મ્યુનિ-સિપાલિટીનું દશ લાખનું, જોડનું ત્રણ લાખનું કર-મસદ અને મીજોદરાનું બપ્પે લાખનું, વાસદનું દોઢ લાખનું એ રીતે ધમધમ ૩૦ લાખના વોટરવર્ક્સ ડેનેજનાં કામ સંસ્થાએ શરૂ કર્યાં છે, અને એને માટે સંસ્થાના ઈજનેરો કામ કરી રહ્યા છે.

અસંખ્ય સુકોતર સુરકોલીઓ વચ્ચે આ કામ થયું છે. આવતા વર્ષની પ્રગતિ આથી ઘણી વધારે હશે, અને ત્યાર પછી તો મહિને મહિને પ્રગતિ નેઈ રકારી.

લોકોની જરૂરમળ

આ ચોળનાની પહેલી ઈટ નહોતી ચંપાઈ, ત્યારે જ શ્રી. સરદારસાહેબની કુશાગ્ર યુદ્ધિને એનું રહસ્ય સમજાઈ ગયું, અને એની સંગીનતા ને સફળતા માટે સોએ સો ટકાની ખાતરી થઈ. પણુ આજુબાજુનાં ગામડાંઓના લોકોને મળે આ વાત નહોતી ચીતરવી.

મામાર્માં એક ધર કરતાં ત્રણ પેટી નીકળી જાય, અને હાઈક્રીક કે ધર્મશાળા જેવું બંદેર હિતનું કામ હોય તો અંદર અંદરની ખટપટને લીધે દરેક વડી અથ. એટલે લોકો પોતાના તોલમાપથી આ નવી ચોળાને આપે એમાં એમનો હોય નહોતો.

દરે એક વરસનું કામ જોવા પછી જ્યાં ૫ શોષમત વિરુદ્ધ દિશામાં ગયો છે.

નરસિંહ મહેતાની હૂંડી

અર્ધ સાથ મેં શી. ભાઈલાલભાઈને પૂછ્યું કે :
“તમે આવડું મોકું કામ તો ઉપાધ્યું છે પણ તમારી પાસે પૈસા મેળવવાનો કેઈ “પ્લેન” છે કે નહીં ?”

એમણે જવાબ આપ્યો : ‘પ્લેન’ વળા શે ? નરસિંહ મહેતાએ હૂંડી જામી ત્યારે એમની પાસે કયો ‘પ્લેન’ હતો ? હું તો હૂંડી જામીને બેઠો છું, હવે મારે શી ફિકર ?”

મારે મળે એ વાત ન જિતવી. એક બાજુ વિદ્યાન, યંત્રો, સેન્ટ્રીશન ને છાલિવાડની વાતો અને બીજા બાજુ નરસિંહ મહેતાની હૂંડી !

હવે એક વરસનું કામ જોવા પછી મને એ વાતમાં વિશ્વાસ પેસે છે. જનતાબનાઈને એમની હૂંડી રીંકારી છે.

લોકો સંસ્થાઓને કઈ રીતે મદદ કરી શકે ?

(૧) ‘ચારતર વિદ્યામંડળ’ના સમાસદ બંધને. એના વર્ગો ને સવાજમ નીચે મુજબ છે :

(ક) મુગળી : રૂ. ૫૦૦૦ (ગ) દાતા : રૂ. ૫૦૦
(ખ) ઉપમુગળી : રૂ. ૧૦૦૦ (ઘ) સભ્ય : રૂ. ૨૫૦

(૨) પ્રામોદકાર સહકારી મંડળના શેર બંધને. એક શેરની કિંમત રૂ. ૧૦૦ છે. ત્રીશીથી વધારે શેર એક પ્રાધુસને નામે આપવામાં આવતા નથી. શેર ઉપર ૩ % વ્યાજ મળે છે. દરેક સભ્યસરને રૂ. ૧) દાખલ શી આપવી પડે છે.

(૩) ૩ % ના વ્યાજે પ્રામોદકાર મંડળના બીજી મુદ્દતની ધાપણા મુકાને.

સંસ્થાઓ લોકોને કઈ રીતે મદદ કરી શકે ?

(૧) વર્ષકબિદ્યાનતરમાં જે લોકો પ્લોટ નેચવા ૧ ખરીદવા પ્રાપ્તતા હોય તેમને તે સમયક મંડળ તરફથી કોઈ પણ બાબતું ‘અહેતાલ’ લીધા વિનાય કરી આપવામાં આવે છે.

(૨) આર્થિકીજીના અંદરના શોખોને ધર માંધવાનો સામન કિંદ્રિયત બાવે પૂરા પાડે છે.

(૩) અંગના નિષ્ણાત ધનનેરોને સલાહ નીચેની ચરતોચ મળે છે:—

(ક) કેઈ પણ માંધકામના પ્લેન અને એરડીમેટ તૈયાર કરી આપવા જલ્લ એરડીમેટના ૧૩ % લેવામાં આવે છે.

(ખ) ડેઈટકટરને આપેલા કામકામ ઉપર મંડળના ધનનેરની દેખરેખ માટે એરડીમેટ ઉપર ૫ % માલ લેવામાં આવશે.

(ગ) ‘પ્લેન, એરડીમેટ, તેમ જ માલસામાન વગેરે ખરીદી બાંધકામનું બધું જ કામ મંડળને કરવાનું હતું. તો કે હાલ અર્થના ૧૦ % વધારાના લઈ તે કરી આપવામાં આવશે.

આ સંસ્થાઓને “આર્થિકિયલ” રિપોર્ટ નથી. “જીમિં”ના તંત્રીશ્રીએ મને આટલા કરી કે મારે વર્ષકબિદ્યાનતર જઈને બધું જોઈ આવવું, અને ત્યાંના કામકામનો અહેવાલ “જીમિં”ના વાંચકો માટે રજૂ કરવો. હું ત્યાં જઈ આવ્યો, અને એક દુત-વિવેચક તરીકે મારા મન ઉપર પડેલી ડાપ હું અહીં રજૂ કરું છું.

સંસ્થાઓ વિશે “આર્થિકિયલ” માહિતી મેળવવાની જેમની હુમ્મિયા હોય તેમણે—

શ્રી ૦ બીખાભાઈ કુનેરભાઈ પટેલ.

મંત્રો: ચારતર વિદ્યામંડળ,

વર્ષકબિદ્યાનતર—આણંદ.

એ સરનામે યત્નવહાર કરવો.

જેઓ જાતે જઈને બધું કામકામ જોવા પ્રાપ્તતા હોય, તેમણે આણંદ-ખંભાત રેલ્વે ઉપર આવેલા કરમસદ રેલ્વેને જિતવું. ત્યાંથી ૧૧-૧૧ માસ ઉપર વર્ષકબિદ્યાનતર રચાઈ રહ્યું છે, રેલ્વેને સંસ્થાઓની મોટાટા માલસામાન વડી જતી હોય છે, જેમાં બેસીને ત્યાં જઈ શકાય છે. સંસ્થાઓનું અતિથિયુદ્ધ ત્યાં છે, પણ ત્યાં એકાદ બે દિવસ રહેવા ઇચ્છનારે સાથે પોતાનો ખીસ્તરો અવરજવ લઈ જવો.

સંસ્થાઓને અત્યારે ઇન્જનેરો, એવરસીયો, ડ્રાફ્ટસમેનો વગેરેની જરૂર છે, તો ઉપર જણાવેલ સરનામે સંસ્થાઓના મંત્રોને પોતાની સાપ્તાત દર્શાવેને અરજ કરવા જોવું છે.

ગરોળીનાં ઈંડાં

શ્રી રસદિન્દ બંદોપાધ્યાય
અનુવાદક : રમણિક મેવાણી

શિયાળાની એક સાંજે અમે કેટલાક મિત્રો ક્લબમાં બેઠાં બેઠાં રાજકારણની ચર્ચા કરતા હતા. બેઠે અમારી ક્લબમાં રાજકારણ ચર્ચાવાની મનાઈ હતી, કારણ બિહારમાં રહીને બંગાળીઓએ બે મંડળો રચાપર્વા હોય તો નિયમ લેએ આવા કેટલાક નિયમો રાખવા જ પડે છે.

ચર્ચા ધીરે ધીરે બે સભ્યો વચ્ચેના વાગ્વ્યુદ્ધમાં પરિણમી. અમે સહુ ધ્યાનપૂર્વક એ સાંભળતા હતા. પૃથ્વી બોલ્યો, “ ગમે તેમ કહેા પણ માન ગાંધીરાખી પહેરે જ દેશભક્ત નથી ચવાતું. ગાંધી ટોપીધારી સુની બોલ્યો, “ ના, થઈ શકાય છે. બંગાળના સાત લાખ માણસો બે ગાંધી ટોપી પહેરતાં થઈ જાય તો ઝોલામાં ઝોલાઈ એક કરોડ વાર ખાદીનું વેચાણ ચાય, ને એની કિંમત વધુ નહિ તો ચે ગ્રીસ લાખ રૂપિયા તો થાય જ. એ રૂપિયા દેશવાસીઓના પેટમાં પડે એટલું તો કેળીતું જ છે.”

“ એ હશે પણ ટોપી પહેરવાથી બંગાળીઓની વિધમતા નાશ પામશે, પછી લહે એ ગમે તે ટોપી હોય. ઉધાકું માણું એ જ બંગાળીની વિશેષતા છે.” પૃથ્વીએ કહ્યું.

“ ને એ વિશેષતાના ભેરે જ બંગાળીઓ ટકી રહેવા માગતા હોય તો તે એમણે દોઝું બાંધી લટકી જવું જ બહેતર છે.” સુનીએ રામભર્મા અવાજે કહ્યું.

આમે ટપ્પલના ખૂણા પાસે એટલો વરદા લીએ છતાં મોલ તરફ તાકી રહો હતો. એણે એવિન્તાને પ્રશ્ન કર્યો કે “ તમે ગરોળીને કદી હસતાં જોઈ છે ?

આ અણુધાર્યા પ્રશ્નથી બંને ચર્ચાખોર થોડી વાર માટે અવાક થઈ ગયા. ને પછી અમે ચૌ એટીસાથે ખડખડાટ હસી પડ્યા.

હારપ અંતકર્તા વરદાં બોલ્યા, “ હસવાની વાત નથી. હું ટાલ પહેરનાં હાંક્યે રાખું છું કહી તમે બંને વગોવો છો એ જાણું છું. પણ એમાં તો નિન્દ-

કાની જ નિન્દા છે. માન ગાંધી ટોપી પહેરે દેશોદ્ધાર ચાય કે નહિ તે તો હું નથી કહી શકતો, પણ ગયા બઈને પિન્ડદાન દીધે બંધાયેલા જીવાતમા મુક્તિ પામે છે. એનું ખરેખરું પ્રમાણ બેતું હોય તો તે હું આપી શકું તેમ છું.

સૌએ બણ્ણું કે એકદ વાર્તા માથે તોળાઈ જ રહી છે. બંને બેઠો યદને અમૂલ્ય બોલ્યો, “ હવે ગાંભતું આદ ચવાનું. હું તો લાઇ થેર જઈ છું,” ને બારણાં સુધી બઈ પાછો વળીને તે બોલ્યો, “ જુઓ, ક્લબનું બંને આપણાં સૌનું કલ્યાણ હિંમત હો તો આ વરદાને ક્લબમાંથી ગડગડિયું આપો. નહિ તો માન ગાંભના હુમાયાથી આપણી આ ક્લબને ક્યારેક ફુગાની જેમ શયર્માં બીડી જશે.” ને આટલું બોલી ધમ ધમ કરેલો એ ચાલ્યો ગયો.

એક બીડા નિસાસો મૂકી વરદા બોલ્યો, “ સાચું કહેનારાની દલા આવી જ ચાય છે. ઇશુને તો એ માટે કોસે જઠાતું પડેલું. વારુ રૂપી, એક સિગાર લાવ તો! ” સિગાર તો નથી, બીડી છે, પીવી હોય તો આપું.” રૂપીએ જવાબ આપ્યો.

બંને બીંબે એક બીડા નિસાસો મુક્તાં મુક્તાં એ બોલ્યો, “ રહેવા દે, જરૂર નથી; નેહું કદાચ મારા ખિસ્સામાં એકદ.....”

ને ખિસ્સામાંથી સિગાર કાઢી એને ચેતાવતાં વરદાએ વાત કચે કરી, “ વાત એટલી તો સામાન્ય છે કે તમારી પાસે એ રહ્યું કરતાં મને સંકોચ થાય છે, પણ તમારે તમે સહુએ એ સાંભળવી એમ નહી જ ક્યું છે ત્યારે કહી નાંખું છું.”

‘ માન માણસ જ મરીને જૂત થાય છે એનું નથી. પશુ-પંખી એટલે સુધી કે કાટ-પતંગ સુદાં ચલ્લ પછી પ્રેત ચોનમાં જાય છે, એની સાબિતી મને એકવાર મળી છે.

‘ હજી થોડા વખત પહેલાંની જ વાત છે. માંડ બે વરસ એને થયાં હશે. ત્યારે રજનાં દિવસો હતા.

કામકાજની ચિંતા નહોતી; એથી નચિંત અને મો-
પાસની વાર્તાઓ ફરી ફરીને વાંચતો હતો. આપણે
ત્યાંના આશને પાકટ ચર્ષ ગયેલા યુવાન સાહિત્યકારોએ
મોપાસાનો રોષ સોળેસોળ આના ગ્રહો છે, પણ એના
ચુલોનો તો એકાદ અંશ પણ ગ્રહો નથી, બસ
તેઓ તે નાણી જ શક્યા નથી 'ખિસ્સા ખાલી ને
બપોળ ભરી' એ આતું જ નામ.

'પણ જયારે એ વાત, એ રાત્રે ખુરશી પર
બેઠો બેઠો સામેના ટેબલ પર ઝુકી તસ્લીમ થઈને હું
વાંચી રહ્યો હતો. ઘાસલેટિયો લેમ્પ મોટી વાટે જળતો
હતો. એમિલી આંખ ઊંચી કરીને બેઠું તો એક
મોટી એવી મરોળી કોણ જાણે કપારની ધે મારા ટેબલ
ઉપર ઊતરી આવી ઝવડાંઓને મોઢપમ પહેચાડી
રહી હતી. એની આંખી હિંમત ભેધ હું અવાક જ
બની ગયો.

'કુનિયામાં બધાયે જનાવરોમાં સફળી વડુમાં વધુ
ચોતરી ચડે એવું બનવર હોય તો તે મરોળી છે એમ
મને લાગે છે. કોળિયો, વંસ, કાચબા બરે દેહમાં
સુકાને કું સહન કરી શકું છું. પણ આ મરોળી!
જાણે છે, મરોળીને એક કાનથી બીજા કાન સુધી
આરપાર ભેધ શકાય છે। એની પૂંછડી કાપી નાખીએ
તો એ પૂંછડી પણ આખોજે કૂદકા મારતી રહે
છે। ખુદે વાત એટલી જ કે મરોળીને ભેતાં જ કોણ
જાણે કેમ વિના કારણે મારામાં બપોળો સંચાર ચાલ
છે, પેટ ખાલી ખાલી લાગવા મઠે છે ને માથું વિચિત્ર
રીતે ફૂંજવા લાગે છે. તમને હસતું આવશે પણ હસ-
વાની વાત નથી. કપૂક બોલું વેલિંગ્ટનના જિલ્લાએ
ભેતાં સફળે આતું જ થતું *

'એ હો તે. મારા ટેબલ પર એ મરોળીને રવ-
ચહેરો વદરતી ભેતાં જ કું બાકા કંતો ખુરશી
પરથી ઊમે ચપ ગયો. ને પછી દૂર રહ્યો રહ્યો એને
હાંડી કાઢવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એ માથું ઊંચું
કરી થોડી વાર મારા વચ્ચે વચી રહી ને પછી દાંત
બહાર કાઢીને એકવાર હસી પડી.

● વરદા બૂલ્યા છે. દબૂક બોલું વેલિંગ્ટન બહિષ્ણ પણ લોઈ
રોબર્ટસ ભેળે.

'એથી જ તમને સૌને પૂછવો હતો કે કદી
મરોળીને હસતી હોય છે? મહુડાંના, પિલામીના,
અને શિખા-ગીના દાસ વિશે થયું થયું બપોળું—
વાંચ્યું છે. પરંતુ મરોળીના દાસ વિશે થયું થયું
વાંચ્યું હોય-કંઈ-સોકવાયકા સુદાં સાંભળી હોય એવું
ચાલ નથી આવતું.

'એ મરોળીના મોઢમાં લગભગ પચાસ હજાર
દાંત હોય એમ લાગતું હતું એનું એ હાસ્ય રજૂ
અવગાધ્યક હતું. જાણે એ કહેતી હતી કે, કેમ!
મને ભેતાં જ ખુરશી ઊડીને તાકાને! ફરથી બપોળ
કરવાં ઘનવાતા નથી!

'બહુ રોષ આવ્યો. નાની એવી આ મરોળી—
બસે ને એ છે ઈચ લાંબી રહી!-મારા જ ટેબલ પર
ચડીને મને જ આટલી ઉચ્છ્રાર છે! અને એક બારે
એવું થોડું ભેધને, બનતાં સુધી વેગરદર કીકસેરી
જ ઉપાડીને ટેબલ પર મેં ધમ્મા ફેલી પડતી મૂકી.
એ વાંજળીની જેમ પાછી વળી મેળ મેળ અબો કાઢી
મારી સામે ભેધ રહી, ને બે મિનિટ પછી ફરીને
એના એ જ પચાસ હજાર દાંત બહાર કાઢીને હસી.

'મારી પત્ની પડકારી તકમાંથી બાલુના ધરમાં
ઊભી ઊભી માર' આ શબ્દભેદો કુદ ભેતી હતી.
નંદગીના અવાજથી એ બાલુ ભેધું તો એ પણ મૂંઝેરી
મૂંઝી હસતી હતી. મરોળી અંગેની મારી આ નમ-
જાણ એ પહેલેથી જાણતી હતી.

'કોમથી કું અંગેઅંગ જાણી રહ્યો. કીકસેરી
દાથમાં જ હતી. બે દાથ વડે એને ઊંચે તોળી, મરોળી
ઉપર જ બરાબર નિહાન લાઈ મે' એ અદરથી ટેબલ
પર ઝીંકી સોહા. મગી મઠી લેમ્પ ઊંધે વળતાં થિમની
ખનનન કરતી ફૂટી ને ધરમા અધધાર ચર્ષ ગયો.
મા રસોડામાંથી આ અવાજ સાંભળી દોડતી આવી.
મારા નાના ભાઈ પાંચુનો હિન્દુસ્તાની શિક્ષ બહારના
ઝોરદારમાં જોડી તેને બાણવતો હતો એ 'કપા કુઆ!
કપા કુઆ!' કરતો હો હા કરવા લાગ્યો.

'અધારમાં ઊભો ઊભો કું કરતો હતો કે પેલો
મરોળી કપાંક ટેબલ પરથી ઉતરીને મારા સરીરે ચા-
વા ન મારે?

‘ નોકર રહુ જિયે થાસે ફાનસ લખ કાજર થયો-
ને મેં ભેયું તો ભાંગેલા કાચની વચે જળગર ડિકસ-
નેરીની નીચેથી માત્ર એનું મોં જ બહાર દેખાતું હતું.
ધડ દખાઈ ને સાથેના બની ગયું હતું. માથું વધન
સલામત હતું. જાણે ભારે થોથા તબેથી માથું આ-
ગળ લાવી એ મને જોતી હતી ને અમલિત દાંત
બહાર કાઢી એક અત્યંત દાનવી હાસ્ય હસતી હતી.

‘ હું’ પછી માથા સુધી બે ચાર વાર ફ્રજ
ભિંચ્યો. ચીતરી ચડે એવા એ થત દેહ ફેંકી દેવાનો
હુકમ કરી, હું’ જમને પથારીમાં પડ્યો. એ રાત્રે પછી
વાણ કરવાની રચિ જ ન જન્મી.

‘ રાત્રે જીંધમાં વચ્ચે વચ્ચે અનેક દુસ્વપ્નો ફરી
ફરીને આવતાં રહ્યાં. અને ભાનમાં આવી પકડાતયે
નહોતાં. તેમજ કંઈ નથી કહી ઉઠાડો મૂકી ચકાતયે
નહોતાં. સવારે બપોરે પથારીમાંથી ઊભો થયો ત્યારે
ચારીરિક કે માનસિક લાજગી જરથે નહોતી.

‘ કં’ટાળાભર્યા ચિત્તે બહારના ઝોરડામાં બેઠો બેઠો
આ પીતો હતો ત્યાં એચિન્તી નજર સામે ટેબલ પર
પડી. ભેયું તો ત્યાં બે નાનાં નાનાં ઈર્ષાં બાલુ-
બાલુમાં પડ્યાં છે. દેખાવમાં બરાબર ખડી ચોપડેલા
ઝીણું કરમદાં જેવાં લાગ્યાં. એ પહેલાં કહીયે ગરો-
ળીનાં ઈર્ષાં ભેયાં ન હતાં. છતાં એને જોળખતાં મને
જરાયે વાર ન લાગી કે એ એનાં — ગરોળીનાં
ઈર્ષાં જ છે.

‘ ખસાખસ કરી નોકરોને પૂછા કરી કે અહીં
કણે એ મૂક્યો છે? પણ કોઈ જ કંઈ ખુલાસો કરી
શક્યું નહિ. મારજૂડની બીક દેખાડ્યા છતાં કોણની
પાસેથી કંઈ વાત કહાવી ન શક્યો, ત્યારે મને પશા
ઉપર ગજબની સંકા આવી. હું એના ઉપર જિતરી જ
પડ્યો. બહુ બહુ કર્યાં છતાં ય એ કંઈ જ કહી ન
શક્યો, આખરે એ રડી પડ્યો. પણ સુતો મેં કયો
છે એમ ન બોલ્યો. દંડ તરફે એ બેઠે ઈર્ષાં બહાર
ફેંકી દેવાનું કરમાન કરી હું વિચારમાં પડ્યો.

‘ મને ડરાવવાના હેતુથી જ કોઈએ આ કાવત્રું
રચ્યું હોવાની સંકા મારામાં થર કરી મઈ હતી.
થોડી વારે ટેબલનું ચાવી દીધેલું ખાનું ખોલીને બેઠો
છું તો તેમાં પણ બે ધોળાં ધોળાં નાનાં નાનાં ઈર્ષાં

દેખાયાં, ને ત્યારે મને એવો તો આંચકો લાગ્યો
કે વાત જ ન પૂછી! આ શું? અહીં વળી આ કોણ
મૂકી ગયું?

‘ પછી તો ભેતભેતમાં આખા ઘરમાં આ
ઈર્ષાંઓની છૂટે હાથે લાણી ઘસ હોય એમ લાગ્યું.
ભયાં ભયાં નજર નાખું, ભયાં ભયાં હાથ મૂકું, ત્યાં
બધે જ ઈર્ષાં ને ઈર્ષાં જ દેખાતાં હતાં. આખી દુનિ-
યાની તમામ માદા ગરોળીઓએ જાણે એકાએક સંપી
જઈને સર્વત્ર ઈર્ષાં મૂકવાં શરૂ કરી દીધાં હતાં.

‘ એ રીતે લગભગ બે દિવસ ચાલ્યું. હું’ એવો
તો તાસી ગયો હતો કે એકાએક કંપાંમ હાથ મૂકતાં
સુદાં હું’ ડરવા લાગ્યો. કદાચ ત્યાંથી મેં ગરોળીનાં
ઈર્ષાં નીકળી પડે તો!

‘ પણ બીજાએ માટે આ વાત એવી તો મામૂલી
હતી કે હું ખુલાસો કરી કોઈને કંઈ કહીયે ન
શકતો. ગરોળીનાં ઈર્ષાં! એમાં યુ! એવો જવાબ
આપવો મુશ્કેલ હતો. મને પોતાને પણ એ વાત
સમજવવામાં ન શક્યો. ઊઘટાનું મનમાં થવા કરતું
કે આ બરાબર નથી, સ્વાભાવિક નથી, કયાંક નક્કી
કંઈક ભૂલ છે.

‘ પરંતુ માત્ર એક ગરોળીને આમ કમોતે મારી
નાખવને કારણે જ આ બધું થાય છે એ સહજ
સુધિથી માન્યામાં નહોતું આવતું. તો પંજી બાનું
કારણ? બહુ બહુ વિચાર કર્યા પછી હું’ એ નિર્ણય
પર આવ્યો કે મેં પેલે દિવસે જે ગરોળીને અત્યંત
અન્યાયપૂર્વક મારી નાખ્યો હતો. તેની મર્જાવતી
વિધવા જ વિરહ વેદનાએ અસ્થિર બની ચારેબાલુએ
ઈર્ષાં મૂકતી ફરે છે. આ સિવાય બીજું હોઈ પણ
શું શકે?

‘ ઘેર બેઠાં બેઠાં બપોરે મનને કંઈ જ એન ન
પડ્યું ભારે ચથું કે ચાલ કલબમાં જાઉં. અહીં
આવ્યો. પણ કલબ લગભગ બંધ જેવી જ હતી. તમે
કોઈ નહોતા. દરવાન પાસે બારણું ખોલાવી આ
ઝોરડામાં જ આવીને બેઠો. ટેબલ પર રજકણનો
આછો થર જાગ્યો હતો. સિમરેટ એતવી દીવાસળી
એકદમમાં નાંખવા બળિં છું તો તેમાં રાખની વચ્ચે-
વચ્ચે બે ધોળાં ઈર્ષાં. ને ઘુરત જ હું’ ઘેર પાછો
ચાલ્યો ગયો.

‘બારણામાં પ્રવેશતાં જ આ સામે ચળા. મારી સામે ભેઈ રહીને ખોટી, ‘કેમ ભાઈ, આ થોડા દિવસ તારુ’ મેં આપું પડી ગયેલું’ કેમ લાગે છે ? શરીર કીક નથી કે શું ?’

‘મેં કહ્યું, ‘હા, આ જરાક.....’ને એટલું બોલતાં બોલતાં કું પાછો બહાર નીકળી ગયો.’

‘વાત ધીરે ધીરે વધતી જતી હતી એમાં શક નહોતો. કદાચ પેલો ગરબાની માથ વધુ ઈમાં મૂકતી હતી તેમ કહી વાત ઉડાડી દેતી એ પણ સંકેત નહોતું. આ ખીલું કંઈ જ નહોતું. નક્કી જીવ-ઈર્ષા-જીવ જ હતું. પેલો પ્રતિદિસાપચલ્ય મરણા પ્રેતયોનિમાં જઈ મને દરાવતી હતી, અને એની ભોતિક પ્રુદિધી એણે જાણી લીધું હતું કે આ ઈર્ષા-જીવ સિવાય બીજા કશાથી કું કું એમ નથી.

‘પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે દવા દર્શાવવાનું આચરણ શાઓમાં શા માટે સુચવવામાં આવ્યું છે, અને એક સામાન્ય બહારની છુવ બચાવવા બચવાન શુદ્ધ પોતાને પ્રાણ સુધાં આપવા કેમ તેપર ધધેલા તે મારી આ વાત સંભાળવા પછી તમને ન સમજાય તો નક્કી માનજો કે તમારા કંઈમાં કુબીચાક નહીં આનિવાર્ય છે. શુદ્ધ મારા મનમાં ધીરે પશ્ચાત્તાપ થતો હતો. અસંખ્ય ઠાંતોવાળી એ મૃત મરણીને ઉદેશીને કું બોલતો હતો કે ‘હે પ્રેત ! હે અવલંબનવિહીન વાયુજીવ ! ધણું ધણું. હવે ખરેખર કરો. તમારી ઈર્ષા-લીલાને હવે સમેટી લો-કૃપા કરી એને પાછાં ખેંચી લો !

‘પણ એને પાછાં કેણું ખેંચે ? રાત્રે વાળુ કરવા મેસતાં લાતનો કેળિયો લેતાં જ ભેઈ તો બે જરાબર પાકી મરેલાં છાં ! કુભલે અમે કું અસન પરથી ઉત્તો ધધ મયો. બા બોલી, ‘બિચો કેમ ? શું ધણું ?’

‘કું ધરધર કંપતો હતો. માક માક કંપને સચાવી મેં કહ્યું, કંઈ નહિ ! અમરયો જ જૂન નથી.’

‘જીવને પચારીમાં પડયો. આલેટતાં આલેટતાં સાંભળ્યું. આ મારી વડુને ધમકાવતી હતી કે ‘મરખી, ત્રીણું કરમમાં તે કદી લાતમાં નખાતાં હશે ! અખર નથી ઈ બુદ્ધ સુગાળવો છે ! નેતાં જ એમને એમ કહી ગયો.’

‘રાત્રે એક મંત્રન રવંખ ભેઈ. એ પહેલાં કે એ પછી કદીએ એવું સ્વપ્ન મેં નથી ભેઈને હવે ફરી કદી ભેવા છપ્પતો મેં નથી. એ સ્વપ્નમાં મેં ભેઈ કે જાણે ખૂબ જ કંટાળીને કું પચારીમાં પડયો કું. પચારીમાં લંબાવતાં જ લામું જાણે એજાક નાખ્યો નથી. એજાકને ગદમે પચારી આખી મરણીનાં ઈર્ષાથી જ કંટાઈ મઈ છે, ધીરે ધીરે મારા ભારથી એ ઈર્ષા ફરી જ્યાં લાગ્યાં તે એમાંથી કાળા કાળા કંઠાલ ભેવા સાપોલિયાં શા લાખપલાખ મરણીઓનાં જગ્યા નીકળી નીકળીને મારે અમે જાણે બમવા લાગ્યાં. કું છવ લઇને નાસી છૂટવા બિંદા મથે. પણ સ્વપ્નમાંથી ભાગવું કઈ રીતે ! આખરે પચારીમાં રહ્યો રહ્યો જ હાંફા લાગ્યો. અને મેં મારી હતી તે જ મરણી મારે શરીરે મદીનાક ઉપર ભેસી એજા દરી માની સામે ભેઈ રહી.

‘જનીનો લાકો વાગતાં લીંબ લીડી ગઈ. ભેઈ તો આખું શરીર જરસેવે રેખજેન ધઈ મયું છે. અને ત્યારે પણ ચીતરી મઠે એવાં જ મરણીનાં ભવમાં મારે આખે શરીરે લગી રહ્યાં હોય એમ મને લાગ્યું હતું.

‘ધણું ધણું અસાધ સ્વપ્નને ભેઈ છે-અને ખીજાં મેં ધણું ભેઈછા એમાં શંકા નથી. પરંતુ બમવાનને પ્રાણું કું કે એવું સ્વપ્ન હવે ફરી કદી મેં ન દેખાડે.

* * *

‘લપની જે વરવું ચાંપ દારા ભેઈ શકતી નથી. તકદારા ભેની ભપકરતા દૂર કરી શકતી નથી, અને ભેના લાચમાંથી ઉતરવાનો બીજો કોઈ ભણીતો ઉપાય જડતો નથી. એ વરવું જ જ્યતમાં કદાચ સદૃશી વધુ લાપકર છે. જીવનો લાચ એ પ્રકારનો છે. તેથી જ કું જેમ જેમ વધુ લાચ પામવો હતો તેમ તેમ તેમાંથી છૂટવાનો માર્ગ મારાથી વધુ દૂર જતો હતો. શું કરવું ? ક્યાં જવું ? કંઈ જ જાણે નહોતું સુઝતું.

‘મારી ગાનસિક રિધતિ ત્યારે આવી હતી ત્યારે એક દિવસ ટપલમાં એક કાચળ આપ્યો. કાચળ મારા ચિત્ર શુભે-કુભે હતો. ગયાથી એ લખતો હતો-

તું કેમ છો.....હું મજામાં છું.....વગેરે કાગળમાં
આસ કંઈ જ નહોતું. છતાં ઓચિન્દાની અને જાણે
દિવ્યદષ્ટિ સાંપડી. મારે માટે જ્યારે એ મામૂલી
કાગળ જ નહોતો. દૈવવાણી હતી.

‘ને તુરત જ મેં મુજોન્દુને તાર કપોઈ, ‘આજે જ
ઉપકું છું, ત્યાં આવવા.’

‘એ પછી યથાસમયે ગયા પહોંચી પેઠી ગરી-

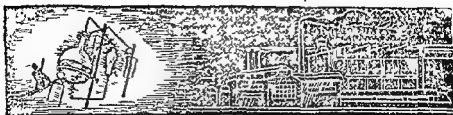
બીના પ્રેતાત્મા મઝે- સદ્ગતિનો સંકટપ કરી મેં
પિન્ડદાન દીધું. હવે ગયા જઈને કોઈ ગરોળીના
પ્રેતાત્માને કોઈ પિન્ડદાન કરે છે કે નહિ એ નથી
જાણતો. પણ એ પછી મને એ છંદા-પ્રેતે કદી ચે
નથી સતાવ્યો.

‘એ માયામુક્ત જીવાત્મા હવે કદાચ દિવ્યલોક
વૈકુંઠમાં ભીંત પર કીટ-પતંગને આરાગતો વિહરતો
હશે !’

કેટલું દૂધ પીશો ?

હિંદુસ્તાનમાં નવકરોડ સિત્તેર લાખ ગાયો છે. આ રીતે, આખી દુનિયાની ગાયોના લગભગ
૨૯ ટકા એકલા હિંદમાં જ છે. છતાં હિંદુસ્તાનમાં દૂધનું ઉત્પાદન સરેરાશ વ્યક્તિદીઠ રોજના
૭ ઓંસ (૧જા તોલા) આવે છે. ન્યૂઝીલેન્ડ અને ઑસ્ટ્રેલિયામાં માલ્કસદીઠ રોજનું ૫૬
અને ૪૫ ઓંસ દૂધ પેદા થાય છે. આહારશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે માલ્કસે રોજનું એછામાં
એછું ૨૦થી ૩૦ ઓંસ દૂધ પીવું જોઈએ.

વિજ્ઞાનદર્શન

શ્રી. બચ્ચી ગાંધી શ્રી. દણી.
પ્રોફ. જયંતીલાલ કે. એંગલ, એમ. દણી.
ડૉ. નરસિંહ મુ. રાહુ, એમ. દણી, વીરવ. શ્રી.

વિજ્ઞાન-દર્શન'નું એક વર્ષ

નવેમ્બર ૧૯૪૫ના અરસામાં ભારતી સાહિત્ય સંઘના ભાઈશ્રી પ્રિયંતલ તથા ભાઈશ્રી તારાચંદ અમરાનાના એકત્રે મળ્યા અને 'જિમિ' અને નવરસના' માસિકમાં વિજ્ઞાન વિભાગ શરૂ કરવા તેમને યચ્છેલ વિચારની અને તેના લેખન માટેની જવાબદારી સ્વીકારવાની વાત કરી. પૂરતો વિચાર કરી અને આ જવાબદારી સ્વીકારી, અને ડિસેમ્બર ૧૯૪૫થી આ માસિકમાં દર માસે નિષ્પ્રિય રીતે 'વિજ્ઞાન-દર્શન' વિભાગની શરૂઆત થઈ. 'વિજ્ઞાન-દર્શન' એક વર્ષ પૂરું કરી બીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે તે પ્રસંગે અમારી એક વર્ષની પ્રજ્ઞાતિ સરવૈયું અરસાને નહિ ગણાય.

'વિજ્ઞાન-દર્શન'ના પહેલા હતામાં ('જિમિ' અને નવરસના' બંને ડિસેમ્બર ૧૯૪૫) અને અમારા ધ્યેયને નિર્દેશ કરેલા. હિંદની જુદી જુદી પ્રયોગ-શાળાઓમાં આસતી વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની વિવિધ પ્રજ્ઞાતિઓ અને તેના પરિણામો સંબંધી ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડવાનો, હિંદી ઔદ્યોગિક ખીલવ-ણીમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનના પરિણામો શું અગત્યને રાખે; આપી શકે છે તે સંબંધી નિર્દેશ કરવાનો, તેમ જ વિજ્ઞાનના જુદા જુદા વિષયો સંબંધી દૃઢી નોંધો દોઢાંઓ આપવામાં આપી વિજ્ઞાન વિષે વાચકોની અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવાનો અમારો હેતુ અને વાચકો સમક્ષ રજૂ કર્યો હતો. વર્ષ દરમિયાન વિજ્ઞાનના જુદા જુદા વિષયો સંબંધી વિવિધ રસજાળ અને વાચકોને પીરસે છે. અમારા હેતુની સિદ્ધિ અર્થે અમારી શક્તિ અનુસાર અને પ્રયત્ન કરેલ છે

એવી અંગેને આવી છે. પરંતુ અમારા પ્રયત્નમાં અને રેહ્યે અંશી સફળ થયા હોયે તેનો તો માત્ર વાચકો જ નિર્ણય આપી શકે. થોડાપણ પ્રોત્સાહન પત્રો તેમજ ચોક્કસ અભિનંદનો બે અમારી સફળતાના સૂચકચિહ્નો હોય તો અંગેને વેટલા પૂરતો સંતોષ છે.

બીજું વિષયક પૂરું થયું છે. યુદ્ધકાળ દરમિયાન વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ યુદ્ધની સંહારક પ્રજ્ઞાતિઓ માટે પૂરતા પ્રમાણમાં થયેલ. યુદ્ધકાળ દરમિયાન વિજ્ઞાને ખૂબ જ સંશોધનાત્મક પ્રગતિ કરી એ ખરું; પરંતુ તેમાની ધણી ખરી શોધોનો ઉપયોગ 'એટમ-બોમ્બ'ની માફક સંહારક પ્રજ્ઞાતિઓમાં જ લેવાયેલ. પરંતુ વિજ્ઞાન તો બેધારક છે. એક ધારે તે સન્ને છે, તો બીજા ધારે તે સંહારક છે. એટલે વિષયકની ભવા-નક જવાલાઓ યાન્ત્ર યતાં યાન્ત્રિકાણમાં આપણે જરૂર આપા રાખીએ કે વિજ્ઞાને જે પ્રગતિ સાધી છે તેનો ઉપયોગ હવે માનવ હિતની સમૃદ્ધ પ્રજ્ઞાતિઓમાં કરવામાં આવે.

મત વિષયકે અગત્યના રેશોની સંરક્ષિત ઉભવિન કરી નાખી. એ સંરક્ષિતના પુનરુદ્ધાર માટે જગતના બધા રેશોના એરેશોરથી આલોચનો શરૂ થયાં છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોમાં આ સંજયે તો એકમત છે. અને તેથી 'યુનેસ્કો' (United Nations Educational, Cultural and Scientific Organisation) જેવી સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી છે. રેશની રેજવણી તેમ જ સંરક્ષિત વિષયક ખીલવણીના નેટલી જ વૈજ્ઞાનિક ખીલવણીની અગત્ય હવે પ્રયેક રેશ સ્વીકારતો ગયેલ છે. નવા નવા ઔદ્યોગિક અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન મંડળો સ્થાપા છે અને નવી પ્રયોગ-

શાળાઓના પાયા નબળા છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓના હેતુ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો મોટા પાયા પર શરૂ કરી તે સંશોધનના પરિણામો દેશના ઉલ્લોચોમાં લાગુ પાડી જીવનની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનું તેમ જ દેશમાં વસતા કરોડો માનવીઓનું જીવન સુખી અને સરલ બનાવવાનો છે. હિંદમાં પણ આ દિશામાં મોટા પાયા પર વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની પ્રવૃત્તિઓના પગલા મંડાયાં છે. દેશના લુદ્ધ લુદ્ધ ભાગોમાં તાજેતરમાં જ ફેટલીક મોટી પ્રયોગશાળાઓના પાયા નબળા છે. માનવીના જીવનમાં વિજ્ઞાનની અગત્ય સહુ કોઇ મનજીવું થયું છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં હિંદના વૈજ્ઞાનિકો હવે આગળ પડતો ભાગ લઇ રહ્યા છે અને તેથી હિંદ બહારની દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યું છે એ દેશને માટે એક શુભ ચિહ્ન છે.

‘વિજ્ઞાન-દર્શન’ના બીજા વર્ષમાં અમે વાચકોનો સહકાર અને સુભેચ્છા માગીએ છીએ.

હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદ : ૧૯૪૭નું અધિવેશન

ઈશુના ૧૯૪૭મા વર્ષના દ્વિતીય દિવસે દિલ્હી વૈજ્ઞાનિકોનું યાત્રાધામ જેનું ચર્ચ પડ્યું હતું. એ આખું અઠવાડિયું વિજ્ઞાન-સંતાહ સમું પસાર થયું. એ દિવસોમાં હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદની યોજીસભી બેઠકનું અધિવેશન દિલ્હીમાં અમુક હતું. પરિષદના ચૂંટાયેલા પ્રમુખ પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ હતા.

વિજ્ઞાનપરિષદના ઇતિહાસમાં આ વખતની બેઠક અપૂર્વ ગણી શકાય : પ્રથમ, પરદેશી વિજ્ઞાનીઓનો હાજરી; બીજું, પંડિત નહેરુની પ્રમુખ તરીકે ચૂંટણી અને ત્રીજું, સુદ વિરામ પછી હિંદના પહોંચાયેલા વાતાવરણમાં આ બેઠક અને તે પણ હિંદના પાટ-નગરમાં-આ બધું બેઠકની અપૂર્વતાના કારણે જ ગણી શકાય. પરિષદની બેઠકનું સ્થાન પટના નહીં થયેલું હતું; પણ પરિચિતતાના કારણે બેઠકનું સ્થાન બદલાયું. પરિષદના પ્રમુખ કાર્યમાં પહેલા મુખ્ય દિવસનો કમકેમ મુક્તવી રાખવો પડ્યો; પરદેશી વિજ્ઞાનીઓને લઈ આવવું વિમાન સમયસર પહોંચી શક્યું નહીં. પ્રતિનિધિઓને સહકારતાં સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ દિલ્હી યુનિવર્સિટીના વાઈસ-ચાન્સેલર સાર મેરીસ

જવાબે યસાય કહ્યું કે “પરિષદની આ બેઠક આંતર-રાષ્ટ્રીય સંમેલન જેવી બની છે.”

પ્રમુખ તરીકે પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ નવો મીસો પાડ્યો. પરિષદના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર પ્રમુખનું લાવણ આપણા દેશની ભાષામાં શરૂ થયું. પંડિતજી વિજ્ઞાનને માત્ર બુદ્ધિમાનોને બેલવાનું રમકકું ગણતા નથી. વિજ્ઞાન આને રાષ્ટ્રવડનમાં આદિતીય ફાળો આપે છે. વિજ્ઞાનના પરિણામો જનતા સુધી પહોંચવા ભોઈએ અને એટલા માટે એ પરિણામ બ્યક્ત કરવાનું વાદન દેશની ભાષા થરી ભોઈએ. પંડિતજીએ પોતાના પ્રમુખ તરીકેના લાવણની શરૂઆત હિંદીમાં કરી. પછી અંગ્રેજીમાં બોલવાનું શરૂ થયું.

“હું સત્તા ઉપર છું એ માટે મેં આ માન સ્વીકાર્યું” નથી. સત્તાને આધીન રહેવાની વૃત્તિ હું વૈજ્ઞાનિકોમાં ઉત્તેજવા માગતો નથી. મને અમાજી આ માન માટે પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ હું અહીં મહનગરના દિલ્લામાં શાંતિ ભોગવતો હતો, એટલે એ માન સ્વીકારી શક્યો ન હતો. “આને જે વૃત્તન હિંદ બીજું થવું તમે ભોઈ રહ્યા છો તેનો હું એક અહુનો પ્રતિનિધિ છું.” એટલે આ માન સ્વીકારતાં હું આનંદ લઉં છું.

“હિંદમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનને ઉત્તેજન આપવા અમે અમારી શક્તિ અનુસાર બધું કર્યું : માનવ-જાતની પ્રગતિ અને જગતની શાંતિના કાર્યમાં અમે અમ્મ દેશના વૈજ્ઞાનિકો સાથે સહકાર કર્યું. પણ એ વાત હું સાવ સ્પષ્ટ સમ્પ્રદામાં કહેવા માગું છું કે મુલ્કના કાર્યમાં અમારો સહકાર નહીં હોય, આવા સંહારક હેતુઓ માટે વિજ્ઞાનને વરેલા ઓ-પુરોનો થતો ઝેરછપોય અટકાવવા શું કરવું તે વિચારવાનું હવે જરૂરી બન્યું છે.

“વિજ્ઞાનનું ધ્યેય સમાજનું કિત હોવું ભોઈએ. વિજ્ઞાને સ્વતંત્ર અને સ્વાવલંબી સમાજ બિતો કરવામાં મદદ કરવી ભોઈએ. હિંદની જૂની અને અર્ધ-જન વસતીને ખોરાક અને વસ્ત્ર પૂરાં પાડે એ રીતે વિજ્ઞાનની ફરતે અંકારી ભોઈએ. પ્રગતી શક્તિ મુક્ત રીતે બ્યક્ત થાય એમાં વિજ્ઞાને પોતાનો ફાળો આપવો ભોઈએ. તેની ખીલવણી માટે બધી તકો મળે એમાં

વિદ્યાને મદદ કરવી જોઈએ. અને હવે પણ ખૂબ આત્મનું એ છે કે આ કાર્ય પૂરેપૂરાં નિર્બીજનપૂર્વક થવું જોઈએ. વિદ્યાને દુનિયાના સામાજિક અને રાજાસીય બનાવો અને આર્થિક બંધનોથી અલગ પાડી ન શકાય. એટલાં એટલાં જ વિદ્યાને પોતાનું વરદાન અને એકલા ખીસવવાની જરૂર છે. વિદ્યાનના સીમામાં લખ્યા નહોતાં ત્યારે વિદ્યાને પાસે આ બંને હતા. પરંતુ વિદ્યાની જુદીએ આ યુક્તેષ જનારી દીકું છે. જનતાની આજી પરિસ્થિતિમાં વિદ્યાનદિશિ એકલા ખીસવવાની જરૂર છે એમ મને લાગે છે.

“આજથી બે વર્ષો પૂરે હિરોસિમામાં એટમ બૉમ્બ ફેલાયે દુનિયા આખીમાં અજબગાથાં જન્મી ગયો. રચનાત્મક તેમજ સંહારાત્મક-બંને જાતના જનરલેટ ફેફારેલી આગાહી અને કામી. આપણે ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ, આપણી સંસ્કૃતિ ક્યાં જાય છે વગેરે ધર્મજો માનવીના મનમાં પેદા થયાં. આ જરૂરી હતું કે નહીં એ કું જાણ્યો નથી પણ એક પ્રમ ઉપરિચિત થયો : અમુક હેતુ સાધવા મટે હેાઈ જાય ત્યજ સાધન હાય થરવું જોઈએ ! હિરોસિમામાં વાપરેલું સાધન એટલું ભયંકર છે કે તેનું થજુંનં અબાલીત છે. ધારેલું નિકાસયુ છે પણ રેક વિદ્યાનીએ વિચારવાનો એ પ્રમ છે.

“નવયુગમાં આપણે અરેબીએ છીએ : સમાજની રચના ધરખમ ફેરવી નામે એટલી જખરદરખ કક્ષિત તો કાણ માનવીના હાથમાં છે. મામ રિચારે મખ-યુગમાં જાય છે. હારિયોગાની રોષ થઈ હતી. તેલેક અંશે નૂતન રાજકીય અને આર્થિક રચના ઊભી કરવામાં તેણે મદદ કરી. અન્ય બજો પણ કાર્ય કરી રહ્યા હતા. હવે એક નવો મૂલ્યાંકો વર્ગ ઊભો થયો. અત્યારના સંજોગોને અનુકૂળ નૂતન સમાજ રચવામાં આજનો ‘ એટમ બૉમ્બ ’ સહેલવાહક તો નથી ને !

“વિજ્ઞાન દષ્ટિપૂર્વક આ મિથ સમજાવતા હું માયું છું એટલે જ આ બધા વિચારો આવે છે. આજની દુનિયાના સામાજિક બંધારણમાં અમુક ધરખમ મૂલ્ય-જૂત ફેરફારો ન થાય ત્યાં સુધી વિદ્યાન કે અન્ય હેાઈ એનમાં પ્રમદિ થવાની નથી એની અને તો ખાતો છે.

હિંની પરિસ્થિતિ વિચિત્ર છે. જુદી જુદી

જગ્યાએએ તમને જુદી જુદી સમાજરચના નજરે પડશે. અધ્યયનની તેમજ આજની વીકમી સદીની રચના તમને જોવા મળશે. આ કાપથી બંધાતા મિતમાં વીકમી સદીની સમજ રચના પણ વર્તમાન જરૂરિયાતોને અનુરૂપ થતવાની હોય એમ લાગતું નથી. એટલે મને ખાતો થઈ છે કે તેમાં મૂળમૂલ પરિવર્તન થવું જોઈએ.

“હિંની ખીસવણી નિર્બીજનપૂર્વક થવી જોઈએ : છતાંજનાવાં અવતો કામના નહીં નીવડે. નિર્બીજન-પૂર્વક કાર્ય નહીં થાય ત્યાં સુધી કાંઈ પ્રમદિ થઈ શકવાની નથી.”

× × ×

બીજે દિવસે બપોરના પંડિત નહેરુએ તેમજ શ્રીમીકસ લેમોરેટરીની સિલ્લોપલ્લિ કરી હતી. આ લેમોરેટરી રિલીથી પાંચ મહાસ હૂર યુગ એમિશન-અરલ ધનરીટયૂટ પાસે આવેલી છે. જરાકમાત્રના કઈને ખૂબ દુરથી મામ જનતા ઊઠી પડી હતી. આ લેમોરેટરી ૪૦ લાખના ખર્ચે બંધાવવામાં આવે છે. નહેરુએ કહ્યું કે, “ પેલાની અગાડ આવી હોઈ પણ થોજાની વચ્ચે આત્મી જોઈએ નહીં. ફેલના આજીએ કેજવના જોઈએ અને એમની ફેજલ્લીતો ઉપયોગ કરી શકાય એવી તક આપવી જોઈએ. નહીંતર તેમની સક્તિ નાશી નેહરીએના કામગઈ વેદફાઈ જાય. આપણે શું કરીએ છીએ તેનો અવાસ ફેકની રેક વ્યક્તિને અથરો જ જોઈએ.

“મને થણી દિનગીરી થાય છે કે જમારું સ્વર્ગ અનુમાર પમારેલું હિંદુ નોઈ શરૂ થઈ નહીં, છતાં એ ધાતરમાં ફોજો અપરો જો કાંઈ જોણું અપ નથી.

“આજે આ મહાનં કર્યાની સજમતમાં મદદ કરતાં અને થણી આનંદ થાય છે.”

આજલું અજેશમાં ઊઠીને તેમજે મામ જનતાને, જોશી દિંદોમાં થોડું કાપાયું કહ્યું હતું અને જનતાને વિદ્યાનના કામક શુ છે એ સાર્થિવમાં સમજાવ્યું હતું.

× × ×

આ પંચિવદની વિરોધતાએ જો હતી : એક પર-દેશથી આવેલા વેદ નિંદાના લોભોભય ભાવામાં અપા-વેલા કાપણે. આ ભાવણે એટલા આકર્ષક હતો કે

ખૂબ ગીદી રહેતી. ખીલું આકર્ષણ વિજ્ઞાન પ્રદર્શન હતું. આ વખતનું પ્રદર્શન શિક્ષણાત્મક હતું. તેના આર વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા :

(૧) હસ્કરમાં વિજ્ઞાન વિભાગ, (૨) સંસ્થાઓનો વિભાગ, (૩) વેપારીઓનો વિભાગ અને (૪) પ્રકાશન વિભાગ.

પ્રથમ વિભાગમાં ૨૨૨ અને યુદ્ધમાં ઉપયોગી ખીજી એવી કરામતો ગોઠવવામાં આવી હતી. ઉપરાંત યુદ્ધ દરમિયાન વૈદકીય સંશોધનની પ્રગતિને લગતી વિગતો જેવી કે પેનીસીલીન, બનાવટી ફેફસાં વગેરે ખતાવવામાં આવ્યું હતું. સંસ્થાઓના વિભાગમાં વૈજ્ઞાનિક અને બૌદ્ધોગિક સંશોધનની કાઉન્સિલ તરફથી પ્રદર્શન ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. તેમાં જાત-જાતના પ્લારટીમાંથી ખતાવેલી વસ્તુઓ આકર્ષક હતી. દેશની બૌદ્ધોગિક પ્રગતિસૂચક આ પ્રદર્શન વિભાગ સૌનું ધ્યાન ખેંચતો હતો; ઉપરાંત ખીજી ધણી વિજ્ઞાન સંસ્થાઓ તરફથી પુષ્કળ નમૂનાઓ આ વિભાગમાં પાયા હતા. ત્રીજા વિભાગમાં વેપારીઓએ પોતાનો વિજ્ઞાનને લગતો માલ ગોઠવ્યો હતો અને પ્રકાશન-વિભાગમાં જુદા જુદા વૈજ્ઞાનિક પ્રકાશનો ખતાવવામાં આવ્યા હતા.

પરિષદના વિભાગોના પ્રમુખોના બાપથોનો સાર આવતા અંકમાં આપ્યું.

આવેતે વર્ષે વિજ્ઞાન પરિષદ પઠનામાં ભરવાનું નક્કી થયું છે અને તેના પ્રમુખ સર રામનાથ ચૌપરા ચૂંટાયા છે.

❦

હિંદો મહાન વારસો

હિંદુ છેલ્લા થોડાં વર્ષોમાં સુપ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિકો પેદા કર્યા છે: આમાંના કેટલાક દુનિયાના વૈજ્ઞાનિકો સાથે આગલી હરોળમાં સ્થાન ધરાવે છે. હિંદના યુવકો દેશની સંશોધન સંસ્થાઓમાં અતિ મહત્વના પ્રશ્નો પર કાર્ય ચલાવી રહ્યા છે. જૂના કાળમાં જેમ આપણા વિદ્વાનો વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં અજી હતા તેમ આધુનિક હિંદુ પણ પોતાનું ગૌરવસ્થાન આ ક્ષેત્રમાં પ્રાપ્ત કરશે એમ ખ્યાતીથી કહેવાય.

પ્રાચીન હિંદના તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું અંતરજ્ઞાન આધુનિક વિજ્ઞાનની શોધો અને માન્યતાઓની ખૂબ સમીપ પહોંચેલું હતું. દુનિયામાં એવો કોઈ દેશ નથી જ્યાં આવું બન્યું હોય. વિજ્ઞાનનું વ્યવસ્થિત જ્ઞાન બર્માથી સૌ પ્રથમ દુનિયાના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ફેલાયું હોય એવું કોઈ કેન્દ્ર હોય તો તેનું માન ગ્રેળવતોના હક્ક પ્રાચીન હિંદને છે. આપણા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ખગોળ અને ગણિતને લગતું જ્ઞાન એટલું બહુ છે કે ખરેખર આશ્ચર્ય થાય છે. કેટલાક એવો મત ધરાવે છે કે ગ્રીસ આ બધા જ્ઞાનનો ઝરો હતો. હિંદને આ બધું તેની પાસેથી મળ્યું હતું. ઘડીભર ધારો કે આ પ્રતિપાદન સ્વીકારી લઈએ. ગ્રીસ જેવા દેશ પાસેથી આપણે બધું જ્ઞાન એ સમયના હિંદી ખગોળવેતાઓ અને ગણિત સાહીત્યો પચાવી રાકવા એ શું કાંઈ નાનીસરી સિદ્ધિ છે? વિજ્ઞાનને અંગે આજે દેશમાં ઉત્સાહની ભરતી આવી છે. હિંદના શિક્ષિતો વિજ્ઞાનની પ્રગતિમાં પોતાનો હિસ્સો આપી રહ્યા છે. આજની વિજ્ઞાનની આ પ્રગતિ હિંદની પ્રાચીન વિજ્ઞાન-પરંપરાને સંવદી છે.

હિંદના પ્રજામાન્ય રાજકીય નેતાઓ વૈજ્ઞાનિક હિંદુપૂર્વક કામ કરે છે. જે ગાંધીજીના માઠ સંપર્કમાં છે તેઓ, ગાંધીજી પોતાના દરેક કાર્યમાં છૂટછાટરહિત વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ ધરાવે છે, એ બરાબર જાણે છે. વિચાર કે અનુમાન-સિધ્ધિલતા અને ખોટા વિધાનો થાય તો તેઓ 'ધેવ' ગુમાવે છે. તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં આધુનિકતા ન દેખાય : છતાં સત્યની શોધમાં તેઓ વૈજ્ઞાનિકોના જેવા જ સંશોધક છે. ચોક્કસ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિપૂર્વક થોજેલા હથિયારો વડે જ તેઓ કામ કરે છે.

પંડિત જવાહર નહેરુનું પણ એમ છે. એ સસા પર છે માટે તેઓ વિજ્ઞાન પરિષદના પ્રમુખ થવા લાયક છે એમ નથી. એમનું હૃદય અને બુદ્ધિ આધુનિક વિજ્ઞાન અનુસાર કામ કરે છે. વિજ્ઞાન પરિષદ સાથે તેમનો સંબંધ હિંદમાં ભૌતિક સંશોધનને ઉત્તેજન આપશે અને આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં પહેલા યુવકોને ગ્રેજુએશન બનશે.

વિજ્ઞાન, કલા અને સંસ્કૃતિ રાજકીય જોટલા જ અગત્યના છે. જ્યાં સુધી પરદેશી સત્તા આપણા

પર પડેલી છે અને તેને કાઢવા લાગત ચઘાવથી પડે છે ત્યાં સુધી રાજકારણના મૂલ્યમાં યુગાવે રહેવાનો સ્વતંત્રતા સંપાદના પછી પરિસ્થિતિ બરાબર થઈ જશે: પછી રાજકારણ આધાન્ય શેષસ્વરૂપે નહીં વિચાર તેમજ કલા અને સર્જન રાજકારણના કષય મા સત્તાપ્રાપ્તિ કરતાં વિશેષ મહત્વના થશે.

શ્રી રાજગોપાલાચારી

વિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ

અમુક વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ આજે પ્રયોગોમાં નિષ્ફળતા પામે: એ જ કાર્યમાં જીત્યાનો કોઈ સંશોધનકાર ફોલ ખાતે કરે, આજે અને જે ન સમજાય તે અમુક કાળના માણા પછી બીજાને સુરપટ બની જાય. બીજામાં નાખેલ લોહરસનો ઢાળો તૈયાર થાય તેમ વિજ્ઞાન અને કળાનું ધડતર થતું નથી: તેના ઢાળા એક સરખા હોતા નથી. વિજ્ઞાન અને કળા આસને આસને અને થોડે થોડે મૂર્તરવદ્ય

પામે છે: અને એ સ્વરૂપમાંથી તેટલીજ ધીમી પ્રતિજે થોડે થોડે સુદર આકૃતિ પામીને છે એમ રીઝ પોતાનાં જન્મને આત્રીયાત્રીને મા જરૂર પડે કષ્ટ સમાવીને તેના જેવું આકારવાન જનારે છે તેથી રીતે વિજ્ઞાનમાં પણ થાય છે.

જે બાજબના મારી કક્ષિતઓની ઉજ્જવને લીધે આજે હું અત્યુપાત પણ ન કરી શકું, તેમાં વિશેષ પ્રયત્નો કર્યા કરું; અને જ સમજાય એ નથી બાબતને જુદી જુદી રીતે તપસીને મારા પછીના કાર્ય કરનારાઓને એ શ્રેયમા હું યોગી પાડી આપું: તેમનું કાર્ય સરળ અને સહેલું બનાવું; મારી પોતાની અકક્ષિતઓ અને મુશ્કેલીઓને કોધે હતાશ ન થતાં મારું કાર્ય જારી રાખું; અત્યુ નામ વિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ, અને નાટી અકચરો અને મુશ્કેલીઓ વ્યક્તિમત છે, વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ વ્યક્તિથી પર હોય છે.

બીકેલ ડી ઓન્ટેઈનના આત્મચરિત્રમાંથી

એન્કેકે બિલાડીના ટોપા ?

૧૯૩૮માં ફિફ્ટસમાં ૧૫૩૧ લેન્ડ-કેચરીઓ હતી. તેની સંખ્યામાં નીચે મુજબનો ફરક વધારે થયો છે—	
૧૯૪૨ની આબરે	૨૭૧૦
૧૯૪૩ „ „	૩૨૧૩
૧૯૪૪ „ „	૪૫૫૭
૧૯૪૫ „ „	૫૨૧૬

(૧.૬ લાકડવામાં નાણાંપ્રધાન ડી લિચકેલ અલીખાન).

બાળ માનસશાસ્ત્રના પ્રવાહો

નીરુ દેસાઈ

બાળ માનસશાસ્ત્રમાં હમણાં હમણાં ભારે પ્રગતિ સધાઈ છે. સંશોધનની ધણી કુળદાની દિશા-ઓના દાર ઉદ્ભા છે. તાજેતરમાં થયેલું પ્રાયોગિક કાર્ય સુખ્યત્વે બાળકોના સામાજિક વર્તન અને વલણ વિશે થયું છે; અને તેના આરંભકાળ વિશે હવે નિશ્ચિત મત બંધાતા જાય છે. બાળક બાળમંદિર કે પ્રાથમિક શાળામાં જન્મી થાય તે અગાઉની સ્થિતિ શિક્ષણ વિશે આથી રસ જાગૃત થવા માંડ્યો છે. કોઈકે બાલ્યવયમાં પ્રાપ્ત કરેલા સંસ્કારોની જીવન પર કેટલી છાપ હોય છે તેનું વિશદ દર્શન કરાવ્યું છે. બનતા કોઈક અને અન્ય શિક્ષણકારોનો મત એવો છે કે માનવી એકથી ત્રણ વર્ષના બાળા દરમિયાન જ ધકાય છે. બાળ માનસશાસ્ત્રના નવા સંશોધનો આની શાખ પૂરે છે.

બાળકના અવધાસ અંગે કુલે ૧૪ પદ્ધતિઓનો નિર્દેશ ને. ઈ. એન્ડરસને કર્યો છે. આમાં પ્રાસંગિક નિરીક્ષણ, અસ્તિત્વપન, પદ્ધતિપૂર્વકનું નિરીક્ષણ, પ્રશ્ન-વર્ણ, માનસ પૃથક્કરણ, તમામ વિગતોની ઝીણામાં ઝીણી નોંધ (case history), સીધું માપ અને અન્ય કસોટીઓ, ખૂંટીત કાર્યો અંગે કસોટીઓ, મથુતરી, પ્રયોગ, ઇન્દ્રિયઅંકુશના પૃથક પ્રયોગો, ઇન્દ્રિય અંકુશના સમૂહ પ્રયોગો, આંકડાઓના ઉપયોગ દ્વારા અંકેશ અને પ્રસંગ પૃથક્કરણ (Factor Analysis) આ બધી પદ્ધતિઓ એકબીજાથી સાવ નિરાળી કે પરસ્પર પ્રતિબંધક નથી. બાળ માનસના અભ્યાસમાં એકથી વિશેષ પદ્ધતિઓનો આશ્રય લેવો પડે છે.

આ પદ્ધતિઓનું વર્ણન અહીંયાં અપ્રસ્તુત છે. પરંતુ તેના પરિણામોથી ને પ્રકાર સાંપડ્યો છે તે જાણવો જરૂરી છે. આથી ખૂબ માહિતી એકઠી થઈ શકે છે; અને બાળકનું નાનકમાં નાનું વર્તન તપાસી શકાય છે. અલગત અન્યક પદ્ધતિના પ્રયોગ પછી તારવેલા નિષ્કર્ષોને સાચા જ માની લેવાની જૂઠ ન કરવી એકાદ. પરંતુ સમગ્ર દર્શનને સરવાળે જેમાં એકમતિ સધાઈ હોય તેવા નિષ્કર્ષો વાળખી માની

શકાય અર. કેટલાક ક્ષેત્રોમાં આવા નિષ્કર્ષો પ્રાપ્ત થઈ શક્યા છે—અને તેની આપણે નોંધ લઈએ.

ભાષા અને વાણી

વાણી અને ભાષા સામાજિક દૃષ્ટિએ ઘણા મહત્વના છે; તેની સિદ્ધિ બાલ વિકાસમાં મહત્વનું સ્થાન ભાગ્યે છે.

પ્રથમવાર જ જન્મે બાળકના ફેફસામાં હવા જાય છે, અને એક શ્વાસ સાથે બહાર આવે છે ત્યારે બાળકનો પ્રથમ અવાજ—જન્મતા વેળા થયેલા અવાજ સંભળાય છે. થોડા દિવસ પછી તે વધારે મોટા કરે છે, થા રડે છે, તેમાં ખાસ કરી. ફરક હોતો નથી. થોડાક અઘવાડિયામાં બેઠે માલૂમ પડવા માંડે છે, અને અનુભવી માતાઓ અને નર્સો જૂખના તર-સાના, ચાકના, ચારીરિક અનવડના જુદા જુદા અવાજો પારખી શકે છે.

બીજા મહિનાને અંતે કે ત્રીજા મહિનાના આરંભમાં ‘બબાટ’ શરૂ થાય છે—આમાંથી જ ભાષાનો ઉપયોગ વપરાશનો આરંભ છે. છુટ્કર નેવા આ ‘બબાટ’ને “ તમામ માનવ ભાષાઓની ઉર્મિભૂમિ અવાજ સામગ્રી ” તરીકે ઓળખાવે છે. આ અવાજમાં કુનિયાના તમામ બાળકોમાં કરી બેઠે પરખાયે નથી. પ્રથમ વર્ષમાં બબાટથી થતા અવાજોમાં વિવિધતા આવવા માંડે છે; તેમાં બધી ભાષામાં વપરાતા તમામ અવાજોનો સમાવેશ થાય છે, એટલું જ નહિ ભાષામાં નહિ જણાતા અવાજો પણ હોય છે. આ બધા સુદા પર પ્રેરક સંભાળપૂર્વક નિરીક્ષણ કર્યું છે. એ સ્વર સ્વરો છે કે કોઈ પણ બાળક કોઈ પણ ભાષાના અવાજને સરળતાથી પકડી શકે છે. બબાટનો આવેશ ધણે પ્રબળ હોય છે—બાળક આ રમત થા બબાટનું આનંદસંભાષણ તેમાંથી મળતા આનંદ માટે ચડાબે રાખે છે. પછીથી અવાજો વચ્ચેના બેઠો તેને ખ્યાલ આવે છે. અને વાણીમાં અર્થ આવવા માંડે છે. જુદા જુદા અવાજોના અંતરૂપમાંથી થોડેધણે અંગે તે દાખે છે.

રતને પવન-અનુક્રમનું અનુકરણ આકાશનું અહિનાના
આજકાયા નોંધ્યું છે. પરન્તુ આવા અવાજો બાજકે
ક્યા જ નથી તે કહેવું કઠણ છે.

૨૯૧૧ ' હકાસેભિયા ' અને ' મેટાસેભિયા ' વચ્ચે
 મહારવનો તફાવત આપે છે. ' હકાસેભિયા ' એટલે
 અવાજ સાંભળ્યા પછી તુરત જ તેનું ઉચ્ચારણ-
 બાને ટૂંકમાં વાતકાલિક પ્રતિપત્તિ કહી શકાય.
 મેટાસેભિયા એટલે વારંવાર સંજગાથેલા અવાજનું
 ઉચ્ચારણ-દીર્ઘકાલીન પ્રતિપત્તિ-આધાર સાંભળ્યા
 પછી તુરત જ બાળક અનુકરણ ન કરે. પરંતુ
 અનુકરણ-એક દાયકામાં દશ મહિને-પછી બાળક
 તેનું ઉચ્ચારણ કરે. ,પુરુષ એમ કહે છે કે બાળક
 કેટકપણ અવાજ સાંભળે છે તુરત જ તેનું ઉચ્ચારણ
 કરવા અર્થે છે, ને કે તે હજાર પાછી સમાર્થ
 જવાનો પણ સંજવ રહે છે. " આવાજ પ્રીતિ પ્રસંગે
 અતી જ પરંપરા તે અનુભવે છે. યા તો મૂળ પર-
 પરા તે કાયમ કરે છે. અને વિદ્યેષમાં મૂળ અનુ-
 ભૂતિ સાથે સંજગાથેલ ઉચ્ચારણની પુનરુદ્ધાપના
 થાય છે. ને વર્તમાન પ્રેરક બળવાન હોય તો
 અત્યંત ઉચ્ચારણને વશાત્ત સાંપડે છે અને બાળ-
 કને વાણી પ્રાપ્ત થાય છે. બાળકને બાળક સાંભળેલા
 અવાજે યાદ રહ્યા છે તેવું નથી; પરંતુ અવાજનું તે
 સમગ્ર દર્શન ધુનઃ રચાય છે. " ફેરર; જરા યં
 બળકાદ વગર સોળ મહિને બેલાવાનું શરૂ કરેલ
 બાળકને દાખલો નોંધ્યા છે. આમાં ઉચ્ચારણ
 અત્યંત જ હતું તેમ કહી શકાય.

બાળક બહુકે શબ્દ બોલે છે તેનો અર્થ કોલે
નથી કે તેના અર્થ કો સમજે છે. આવી સમજ
ત્યારે જ આવી મર્યાદાઓ કાઢી દારા આ શબ્દોના
અર્થ તે પ્રગટ કરે. લાખાના અમુક વપરાશ પછી
બંને પ્રથમ વર્તના અર્થભાગમાં આવી સમજ બહુકે
જરૂરી સાહે થાય છે. સાદા શબ્દોએમાર સમજવા
શક્તિમાંના સાથ તે અમલ ઉપૂર્ણ શબ્દો અને વાક્યો
પણ બાળક સમજવા લાગે બહુ કેટલાક બાળકોના
દાખલામાં પ્રથમ “અર્થ”પૂર્ણ અને પુરિષ્કર” શબ્દો
નવ મહિનાની વયે પણ સંજ્ઞાવા લાગે છે. પરંતુ
મેટા ભાગના દાખલાઓમાં આ વય મેટી હોય છે.
વાતાવરણની કિલ્લા બચકિલ્લા તકાવેલો આવી

દીર્ઘમાં કારણજનુ શાય છે. દાખલા તરીકે બાળક
 ઇશ્વારાઓનો છુટથી ઉપયોગ કરતું હોય અને તેનો
 શીઘ્ર જવાબ એ આપવામાં આવે તો શુદ્ધ વપ-
 રાશનું પ્રેરક બળ મળે છે. જાળક બોલતું ન શાય
 એટલે માનસિક હાલત તેનું સામાન્યતઃ મનાય છે.
 યજ્ઞ ક્ષણ વાર વાણીનું રખાવન કાપતી ન સમજ
 સાથે સંકળાયેલું હોય તેટલે અંતે જ માનક
 વિશ્વસ અટકેલો કહી શકાય.

બાળકની બાપાનો વિકાસ તેના શબ્દજડિગ પરથી માપી શકાય. પ્રથમ તો અસુક શબ્દો વપરાય છે. જેસેવના મતે બારમહિના બાળકનું શબ્દજડિગ ત્રણ-ચાર શબ્દોનું હોય છે. આ પછી તેની ઝડપી પ્રગતિ થાય છે. આ પ્રગતિ વિશે બેકે નોંધી વણા માનસશાસ્ત્રીએએ સંખ્યાબંધ બાળકો તપાસી કરી છે. પ્રેપર, રૂકીંગન રહર્ન, ડુવર શીલી વગેરે આ બંને અભ્યાસપૂર્ણ સંશોધનો કર્યા છે. બધા જ એક વાત પર હામલ છે કે આરંભમાં શબ્દ-પ્રાચીકર શબ્દો ઝોડાં હોય છે, પરંતુ પાછળથી તે ઝડપથી વધે છે. રહક બાળકોનો અભ્યાસ કરી એમ. ઇ. સ્પીક એવ. અનુપાન પર બાળ્યા ૩ કે ૮ મહિનાના બાળકને એવે શબ્દ આવડતો નથી, બ્વારે ૭ વર્ષનો વધે રપકુર શબ્દોનું બડિગ તો સામાન્ય બની ન્તય છે. હરમાને મોટા બાળકો તથા મોટાએનાં શબ્દજડિગનો અભ્યાસ કરી નીચે પ્રમાણે કોડો તારબ્યો છે.

वर्ष	राजपट्टा
८ वर्ष	४१००
१० "	५४००
१२ "	७२००
१४ "	८०००
साधारण शुल्क	११७००
असाधारण शुल्क	१३५००

ગીત્ત વર્ષમાં બાળકનું સહકારકોણ વધવાનું એક કારણ પ્રત્યેક વસ્તુને નામ હોય છે તેની એની સૌંદર્ય છે. બાળ બને બહેરી સેવન કેલરના સામગ્રી પરથી આ લોર્ડ સહાય છે.

સામુદાયિકતાના જાતિ વિષયક સેટો સમજવામાં
હોયોરોએ હોકરાએ કરતાં આગ્રહો નંબર મેળવી

નય છે. છોકરીઓ છોકરાઓ કરતાં બોલવાનું પણ વહેંચું શીખે છે. સામાજિક દરજ્જાના બેદલાવો પણ શબ્દભંડોળ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. શિક્ષિત માતાઓ અને મજૂર માતાઓના બાળકોના શબ્દભંડોળનો અભ્યાસ કરી રેસકોદર એવા અનુમાન પર આવ્યો છે કે શિક્ષિત માતાપિતા બાળકો જલદી બોલતા શીખે છે—તેઓ અને સંસ્કારી વાતાવરણનો અભાવ શબ્દભંડોળ વધતું અટકાવવામાં કારણભૂત થાય છે જ.

બાણના કાર્પ વિશે મદરનના સંશોધનો થયા છે. એક મહિના સુધી પીઆન્ટેટ અને તેના એક મદદનીશ ખૂબ વિગતથી એક મહિના સુધી એક શાળાના સાડા છ વર્ષના બે છોકરાઓના સંભાષણો નોંધ્યા છે. આ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને રમવા બહુવાની તમામ સ્વતંત્રતા છે, એ પછી ચારથી સાત વર્ષની વયના વીસ છોકરાઓના સંભાષણો પણ તેણે નોંધ્યા. પીઆન્ટેટના મતે બાળકોની વિચારશક્તિ અસુક એણી-ઓમાંથી પસાર થાય છે. આ પ્રત્યેક એણી અસુક પુખ્તતાનું પ.છું પરિણામ છે. પ્રથમ એણી તે *egocentric* કહે છે. તેમાં કલ્પના અને તરંગ પ્રધાન-પદો હોય છે.

બીજી એણી *egocentric*—સ્વકેન્દ્રી વિચારની હોય છે. બાળક સાતથી આઠ વર્ષનું થાય ત્યાં લગી તે ટકે છે. આ પછી તેની સમજશક્તિનો આરંભ થાય છે, અને બાળક સમાજનું એકમ અને છે.

વાણીના પીઆન્ટેટ બે વિભાગો કરે છે:

સ્વકેન્દ્રી અને સામાજિક બાળક બન્ને સ્વકેન્દ્રી વાણીનો ઉપયોગ કરતું હોય છે ત્યારે તે કોને સંબોધીને કહે છે, કે કાંઈ સાંભળે છે કે નહિ તેની યત્નિયત પરવા પણ તેને હોતી નથી. તે મોટે ભાગે પોતાના વિશે જ વાત કરતું હોય છે. અને જે હાજર હોય તે પોતાની મરજ સારે છે. સ્વકેન્દ્રી વાણીના ત્રણ વિભાગ છે. (૧) યુનરાવર્તન અથવા બોલવા આતર બોલવું. (૨) સ્વગત મોટેથી વિચારતા હોય તેમ બોલવું. (૩) સમૂહગત વાણી-હાજર રહેલ વ્યક્તિ બોલવા માટે પ્રેરક બળતી હોય. આવી વ્યક્તિ કશું જ ન બોલે તો પણ બાળક બોલ્યા જ કરે.

સામાજિક વાણી સમાજ સંભાષણનું ચોક્કસ

સ્વરૂપ જ છે. તેના પીઆન્ટેટ ચાર વિભાગ કરે છે. (૧) સાનુકૂળ માહિતી તેમાં બાળકો અન્યની સાથે વિચાર વિનિમય કરે છે. (૨) ટીકા—અન્યના વર્તન મા કાર્પ વિશેની ટીકાઓ—આ ટીકાઓ શુદ્ધિજન્ય કરતા હાજરજન્ય વિશેષ હોય છે—તેમાં સ્વની એજતા બતાવવાનો આશય વિશેષ હોય છે. (૩) કુકમે, વિનતીઓ, ધમકીઓ, (૪) પ્રશ્નો, ઉત્તરો. બે બાળકોના અભ્યાસ પછી પીઆન્ટેટ સ્વકેન્દ્રી વિચારની માત્રા ૩૭ થી ૬૬ ટકા જેટલી ઠરાવી છે. તેના પરથી તેનું અનુમાન એવું છે કે “બાળકો મોટાઓ કરતાં વધારે સ્વકેન્દ્રી રીતે વિચારે અને વર્તે છે. અને મોટાઓ કરતાં શુદ્ધિ-જન્ય પણ ઓછું થવે છે.”

પાંચ વર્ષ સુધી બાળકો મોટે ભાગે રમ્યા જ કરે છે. પાંચથી સાત સાડાસાત વર્ષ સુધીમાં બહુજેના જૂથ રચાવા માટે છે. પરંતુ બિનનતા ધણી છે. સાતથી આઠ વર્ષની અંદર તે ખીખીની સાથે રમવાની કે કામ કરવાની તત્પરતા હામવે છે.”

સાતથી આઠ વર્ષ અગાઉ બાળકો સ્વકેન્દ્રી હોય છે, અને સમાજવર્તનથી વિમુખ હોય છે, તેના મત સાથે મુસેન ક્રેસેકસ મળતી નથી, તેના મત એવો છે કે અન્ય બાળકોની હાજરી તો નોંધાય જ છે. માત્ર તેમનું નિરાણ વ્યક્તિત્વ લક્ષ્યમાં નથી લેવાતું. સ્વકેન્દ્રી રિયલિતા બે મુખ્ય લક્ષણો છે.

(૧) સંબંધ રમત કે કાર્યના ઉદ્દેશ સ્વરૂપ પર તરંગનું પ્રભુત્વ અને, (૨) અન્ય બાળકોના હિસસાતું લક્ષ્યતમ મૂલ્યાંકન.

બાળકના વિચારના અન્ય પણ કેટલાક અંગો છે. બાળક ખાસ પદાર્થ જો તેવા નહિ, પરંતુ પોતે જે રીતે કલ્પે છે તે રીતે જુએ છે. તેનામાં પરલક્ષી નિરીક્ષણ ઘણું ઓછું છે. બાળકોના ચિત્રો આની શાખ પૂરે છે. જે બતાવે એકસાથે અન્ય હોય તેની વચ્ચે બાળક જલદીથી સંબંધ બેઠી દે છે. આમાંથી બોટા નિષ્ક્રિયા પર આવતાં વાર થતી નથી. બાળકો જલદીથી બેદ પ્રારંભી થકતા નથી. સરવાળા બાદ બાકી કરી થકતા નથી, એ જ રીતે બાળકો કદી સામાન્ય ભૂમિકા સ્વીકારી દલીલ નથી કરતા, પરંતુ એકદેશી દલીલ જ કરે છે—કાંઈ દિવસ બધી સર-

ખામણી કરી ચોક્કસ સાચા અનુમાન પર આધારવાળી શક્તિ તેનામાં હતી.

સંવેદના

સંવેદના જન્ય તેવી વિચિત્રતાના ધણા બાળકોના અભ્યાસ વોટસને કર્યો છે. તેના ચતે બાળકમાં જુલે નજી પ્રકારની સંવેદના છે. (૧) બધ (૨) ઝુસ્સો, (૩) પ્રેમ. બે જ ઉદોષો કામ પ્રેરે છે. મેટા અધાને અને નિરાધારતા બાળકની પ્રવૃત્તિમાં અંતરામ આપે તો તેને ઝુસ્સો આવે છે. બાળકને ધાળકો, ધપાળો તો પ્રેમની સામણી જવે છે.

ભય

બધ બે જ ઉદોષોના કામજો બને છે. તેના ચતે બધાનું બ્યાન કીક કીક બેચાલુ છે. ૧૬૫ દિવસની એક છોકરી પર વોટસને પ્રયોગ કર્યો. તેની આગળ કળા પગલાડી, કળૂનર, સસણું, અને સફેદ ઉદર સુકવામાં આવ્યો. છોકરીએ કહ્યો. બધ ન જતાવ્યો. ૧૭૨ દિવસે તેને એક બધારી કોરડીમાં એક બધારના માથાસના બોળામાં બેસાડવામાં આવી. અને બધા પ્રાણીઓને લાવવામાં આવ્યા. ત્યારે પણ તેણે કહ્યો. બધ ન જાવ્યો. ચોક્કા દિવસ પછી ખુરશી સાથે બાંધવામાં આવી ત્યાં કાઠ ન રહ્યું, અને પેલા પ્રાણીઓ ત્યાં ઝૂકવામાં આવ્યા. લોમે તેને કહ્યો. બધ ન જાવ્યો. આ બધા પ્રયોગ પછી વોટસન એવા નિર્ણય પર આવ્યો છે કે બીજા બધાઓ અનુભવે દ્વારા જન્મે છે. વોટસન પાવલોવ conditioned reflexes (અકસ્માતિત પ્રતિબેધ)ના સિદ્ધાંતને અનુસરે છે, અને તદ્દઅનુસાર એમ માને છે કે બાળકમાં બધ પણ અનુક વરણ સાથે મૂળ જન્મવેલો હોય છે. પાછળથી આ વરણ દૂર થતાં પણ બધ કાવચ રહી જાય છે. જેમ કે બાળકના ખાવાના સમયે તમે તેને વડવા હો, તો પછી બોરાક સાથે બધ જન્મજન્મજન્મ પૂરા સંબંધ રહે છે.

વેરેન્ટાઇન વોટસનના તમામ નિષ્ક્રિયા સાથે સંબંધ થતો નથી. તેનું કહેવું એવું છે કે વહેલી ઉંમરે બધનું દર્શન ન થઈ હોય, અને પાછળથી અનુભવે તે બળે, તેને અર્થ એવો નથી કે અત્યે બધ તેનામાં છે જ નહિ. બાળકમાં આવેલ બધ અંતર્ગત હોય-તે મોટું થાય

ત્યારે આ શક્તિ પણ પ્રગટ બને, અને દર્શન દે.

લાક્ષણીક રવરૂપ વિશે એમ. ઇ. તથા એમ. સી. જેન્સે પ્રયોગો કર્યા છે. પચાસ બાળકો અને તેનું મોટી વયના માથાસોના સાથ વિરોધા પ્રત્યાધાતો તેમણે નોંધ્યા. બે વર્ષ સુધીના બાળકોએ કહ્યો. બધ દાખવ્યો નહીં. સાડાનજી વર્ષે જરા સાંભાળપૂર્વકના પ્રશ્નારોએ થયા. ત્યાર પછે સાપથી દૂર રહેવાની શક્તિ દેખાઈ. એ પછીના વયવાળાઓએ તો બધ જ દેખાડ્યો. "બાળકનો વિકાસ થાય છે તેમ તેમ તેની શુદ્ધિ પર્વે છે. ઓઠ અને છે. તેનું જાન અનુભવથી સુધુ બને છે. નૂતન પદાર્થો નૂતન તથા અનવાચનિક હોવાના યાનના કારણે તેને આશ્ચર્યચકિત કરે છે."

આ પ્રયોગો નિર્ણાયક નથી લેખાયા. જેણે વધારે જારા પ્રયોગો લેખ્યા છે. તેના પ્રયોગ પ્રમાણે "દશમે અકવાડિએ બાળક એક પરિસ્થિતિના સંપૂર્ણ સંમતિ સાથે સ્વીકાર કરશે. વીસમે અકવાડિએ જરા અસંતોષિત, અસંતોષ દાખવવાનું, મણું ફેરવી લેવાનું થીવે છે: ૩૦મે અકવાડિએ પરિસ્થિતિ તરફનો અલગતો અને અસંતોષિત દર્શન દ્વારા જેને આપણે અનુક બધ પણ લેખવી સહીએ-અનુક કરે છે."

ચોતાના જ બાળકો પરના પ્રયોગો દ્વારા વેરેન્ટાઇન સિદ્ધ કર્યું છે કે અવાજ સાથે પરિચય વધતા મૂળ બધ ધટે છે.

વેરેન્ટાઇન અને જેન્સે એમ પણ જતાવ્યું છે કે બાળક અનુક ઉદોષક તરફ જ જવાજ નથી વાળવું, પરંતુ સમય પરિસ્થિતિ લક્ષ્યમાં રહે છે. બાળકનો વિશ્વાસ મેજવનાર વહીસની હાજરી પ્રત્યાપાતનો પ્રકાર અવરૂપ ફેરવે છે.

બાળકને બધ પ્રકટ કરવા મારે જેન્સે યુનરલિ-સંધાનની પદ્ધતિ પ્રયોગ્ય છે. તેમાં બધ જન્મજન્મજન્મ ઉદોષક સાથે પ્રિય થા સંબંધ ઉદોષકને મોટી દેવામાં આવે છે. બાળકને બધ પમાડનારું પ્રાણી ખાવાના સમયે પ્રવસ દુરથી અને પછી નજીકથી ખતાવવામાં આવે. બાળક તેનાથી દુરત જ પરિચીત થાય છે એ બધ નાજુદ થઈ તેના જોવા અન્ય પદાર્થો મારેનો બધ પણ દૂર થાય છે.

ચુસ્તો.

શુનક પીસતાળીસ માતાઓએ ધરમાં બનતા ચુસ્તો જાગવાના પ્રસંગોની જે નોંધ રાખેલી તે ધરથી ફેરલાક અનુમાનો તારવ્યા છે. વારંવાર ચુસ્તો ચવાના બે જાતના કારણો છે. એકને તે પ્રાકૃતિક-intrinsic કહે છે. બીજાને તે વિદેશીય extrinsic કહે છે. પ્રાકૃતિક કારણોમાં થાક, અપચો, અપૂરતી નિદ્રા આવે છે. વિદેશીયમાં અપરિચિત માનવીઓનું આજ-મન અજાણવા રચણોની મુલાકાત, નહું રમકડું, નવો ખોરાક કે નવો સાથીદાર વગેરે બાણ વસ્તુઓ આવે છે, વથ, બાળકનો વિકાસ, કુટુંબની પરિસ્થિતિ, કુટુંબનો રચનાવ પછી ચુસ્તો સાથે જાડગાયેલા છે. ત્રણથી ચાર વર્ષની વયમાં બાળકો કોઈ વધારે ચુસ્તો કરતા હોય છે.

હાસ્ય અને રૂઢન

જીવનના પ્રથમ વર્ષમાં પંદર બાળકોના હાસ્ય-પ્રત્યાઘાતોનો અભ્યાસ વોશખર્ને કર્યો છે. આક્રમક અકવાડિયા અગાઉ રિમત ફરકતું દેખાય છે. એક વર્ષના અંતે તો એ દેખાય જ છે-અને આ બધા દાખલાઓમાં રિમત એ સામાજિક પ્રત્યુત્તર જ હોય છે. અપ્રત્યાઘાત હાસ્ય મોટી વયે શરૂ થાય છે. પહેલામાં પહેલો દાખલો સોળમે અકવાડિએ મળ્યો છે. વોશખર્ને એક વાત એ પછી નોંધી છે કે વીસમા અકવાડિયા સુધીમાં પ્રયોગકરના રિમતથી બાળકમાં રિમત જગતી શકાય છે; પરંતુ 'અજાણ્યાઓ'નું જ્ઞાન શરૂ થતાં આતું રિમત જગવવાનું કુદરતે જાને છે.

સામાજિક અને લાગણી વિષયક વિકાસ

બિલ્ડે સામાજિક વ્યવહારનું બે વિભાગ હેઠળ પૃથક્કરણ કર્યું છે. એકમાં પૃથક્કરણ અન્ય બાળકો સાથેના વ્યવહારનું છે, બીજાં બીજામાં મોટી વયના માણસો સાથેના વ્યવહારમાં અમુક વ્યવહાર બાળક કરતું હોય અને અમુકથી વચિત રહેતું હોય તેને પ્રગતિની નિશાની લેખવામાં આવે છે.

લાગણી વિષયક પ્રકારો સોળ વિભાગો હેઠળ ચર્ચવામાં આવે છે: કુષ્મ અને આંસુ; ભય અને સ્વપ્ન; ધાની; મોઢ અને મીઠ; આનંદ અને રોદ; ઉદ્વેગણી અને ઉત્તજના.

પ્રયોગો અને સંશોધનના પરિણામે બિલ્ડે લાગણીના વિકાસ સિદ્ધાંત સમર્થો છે. માને છે કે મૂળમાં તો કશા ય ભેદભાવથી રહિત એવી લાગણી હોય છે-તેને તે ઉત્તજના excitement કહે છે. ઢાક બગવાન ઉદીપકના કારણે જ તે જગતી શકે છે. ટૂંક સમયમાં-એક જ દિવસમાં ભિન્નકરણ શરૂ થાય છે-અને તેના બે પ્રકારો કુષ્મ અને આનંદ જોવા મળે છે. ધીરે ધીરે કુષ્મના ત્રણ વિભાગો-ભય, મોઢ અને ધર્મ-થાય છે; અને આનંદના બે વિભાગો પ્રસન્નતા અને રોદ-થાય છે. આ બધી લાગણીઓ શાળામાં જવા બાળક ઉમ્મરલાયક થાય તે અગાઉની છે. પાછળથી અલગત બાળપણમાં જ હર્ષ, આશા, ચરમ, નિરાશા, ચિંતા કંટાળો, પીડા વગેરે લાગણીઓ આવીલાંવ થાય છે. આ બધી લાગણીઓ છેક સિશુ વયમાં થયેલા અનુભવો પર આધાર રાખે છે.

આ ઉપરથી એ સંભવિત છે કે લાગણીશીલ કે ઉત્તજિત થતાં બાળકને વિવિધ અનુભવોની અનુ-કૂળતા પ્રાપ્ત થાય, અને રીતભાતમાં તથા પ્રેરકોના સંચકનમાં યોગ્ય તાલીમ મળે તો તેનું વ્યક્તિત્વ સ્વચ્છ અને અસરકારક નીવડે...આ જ બાળકને બે સિશુવયમાં કુષ્મી યા તો અતિ ઉત્તેજિત અનુભવ થાય, સંક્રાંત ધોરણે કરી રસ પેદા ન થાય, કાર્ય-કુશળતા ન આવે અને ઉપયોગી સમાજ વ્યવહાર શીખવવામાં ન આવે તો પાછલા વર્ષોમાં તેનો વિકાસ કુદિત અને જરાક ઉન્માદી રહેવાનો."

વડીલો સાથેના બાળકોના વ્યવહારમાં ત્રણ કક્ષાઓ નોંધ શકાય છે. પ્રથમ કક્ષામાં બાળક શાંત અને નિષ્ક્રિય હોય છે, અને વડીલો પર આધાર રાખતું હોય છે. બીજી કક્ષામાં વડીલોની અસર પાળવા અને સ્વતંત્ર થવા મળે છે. બાળક બેથી ચઢી વર્ષનું થાય છે ત્યારે આ કક્ષાની પરાકાષ્ટા આવે છે. ચાર અને પાંચ વર્ષની વયએ આવતી કક્ષા આત્મવિશ્વાસની હોય છે. તેમાં બાળક વડીલોની સાથે મૈત્રીભર્યા સહકાર સાધે છે.

દરેક લાગણીના પાછા નિશિષ્ટ મુખાવિભાવ હોય છે. આ મુખાવિભાવ ઓળખવા અધરા નથી.

લાગણીઓ અને ઇચ્છાઓના વિનિમયમાં તેઓ ઉપ-
યોગ કરેલી થાય છે. છુદ્ધર એમ કહે છે કે નવું
મદિનાનું બાળક પણ કપડાંનો રમૂયથી જાણ વાળે
છે. શિક્ષક કે વડીલ કયા અવાજથી અને કેવી હાલ-
ણીથી વાત કરે છે, તેની અસર બાળક પર ખૂબ જ
થાય છે.

બાળકો અને માનસશાસ્ત્રના અંગેના જીભ અનેક
પ્રશ્નો સંશોધાય છે. સુદ્ધિમાન અને નબળાં મનુષ્યના
બેદી રીતે ગેરવ્યવસ્થા, કિશોર તથા પ્રાકૃત બાળ-
કોના વિશિષ્ટ અભ્યાસો થયા છે. શાળા વિષયોના
અભ્યાસથી આપતા યાદગી તથા તેમાં સુધારાવધારો
કર્તા પછી આજતા પરિસ્થિતિની અસરો તપાસાઈ
છે. શાળાના વિષયોની પણ આવી માનસશાસ્ત્રીય
પરીક્ષા શ્રેવાઈ છે. વર્તમાનમાં દાખલા તરીકે દૃષ્ટિ-
વિસ્તારના માધ્યમોમાં આવે છે. આંખના દુર્લભ-
ચક્ષુ પર પ્રયોગો કરવામાં આવે છે. શંકિયો અને
સિનેમાની બાળક પર થતી અસરો નોંધવા પ્રયાસો
થાય છે. બાળમાનસના ધક્કા છેત્રોત્તો વિપુલ માહિતી
આમ ઉપલબ્ધ છે. આપણે ત્યાં પણ બાળક અને
બાળમાનસની પ્રતિષ્ઠા થવા માંડી છે. બાળર્થદેશ
સેંકડોની સંખ્યામાં આવે છે. તે સોજે આ બધી
માહિતી મેળવવા તથા આજ પ્રયોગો આપણે ત્યાં
કરવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ. બાળકોના સમગ્ર વિકા-
સનો આદર્શ ત્યાં સુધી ફળાજીવ નહિ થાય.

આ દેશ અનેક વધુ માહિતી મેળવવા નીચે
પુસ્તકોની એક યાદી આપી છે.

(૧) The Social and Emotional develop-
ment—K. M. Bridges

(૨) From birth to maturity—C. Buhler.

(૩) The young Delinquent—C. Burt.

(૪) Pavlov and his school Y. R. Frolov

(૫) Anger in young children

— F. L. Coolenough

(૬) Imagination in Early childhood
— R. Griffiths

(૭) Gifted children : their nature and
nurture— L. S. Hollingworth

(૮) The elimination of children's fears
— M. C. Jones

(૯) The emotions of young children
— L. R. Marston

(૧૦) The child in primitive society
N. Miller

(૧૧) Judgement and reasoning in child
— J. Piaget

(૧૨) The Language and Thought of
child — J. Piaget

(૧૩) Intellectual Growth in Young
children — S. Issacs

(૧૪) The Growth of Mind — K. Koffka

(૧૫) Social Behaviour and child
Personality — L. B. Murphy

વર્ષો સોળવાર

ફિફ્ટીમાની જિન્નિયાં ૩૩ વર્ષો ૪ અગસ્ટ ૮૦ કરોડ વાર કાપડ પેશા થાય છે. તે ઉપરાંત
બીજાં બે અગસ્ટ વાર કાપડ હાથપાળે કાપડ વૈશાલ થાય છે. આ રીતે કાપડના વર્ષોથી કરોડો
ફિફ્ટી બીજાં ફાળે વર્ષો ૧૧ વાર સુલભ કાપડ આવે છે.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬ થી ચાલુ]

લાખલુટ નફા પ્રાપ્ત કરવા ખાતર દેશનાં કરોડો પ્રજાજનોનાં હિત પ્રત્યે સહૃદય અધોષો સેવે છે.

૨. દેશના કાપડ-ઉદ્યોગમાં આજે ૨,૦૦,૦૦૦ શાળા અને એક કરોડ રિપનઝ છે. લગભગ પહેલાં દર વર્ષે ૪ અબજ ને ૨૦ કરોડ વાર કાપડ પેદા કરેતો, અને પાંચેક લાખ કામદારો એમાં કામ કરેતા. લગભગ દરમિયાન ચાલેલી રાતપાળીઓને લીધે મજૂરોની સંખ્યા આજે વધીને સાત લાખ પહોંચી છે, પણ એના પ્રમાણમાં કાપડનું ઉત્પાદન નથી વધ્યું. લગભગ દરમિયાન સરકારના સહકારથી ઉદ્યોગપતિઓને મંજૂર નફો મળવા લાગ્યો તેથી તેઓ ભેદરકાર, બિનકુશળ અને બાળકો બની ગયા. એમને મળતો નફો એટલો બધો મોટો હતો કે ઉદ્યોગના સંચાલનમાં ગમે તેટલી ભિનબાવણ દાખવવા છતાં તેમને ખાસ કાંઈ ટુંકસાન થયું નહિ.

૩. લગભગ પહેલાંનાં વર્ષોમાં આ દેશની પ્રજા કાપડ અને સૂતરની ખરીદી પાછળ દર વર્ષે ૭૨ કરોડ રૂપિયા ખર્ચતી એમાંથી મિલ-માલિકોને પાંચ કરોડ રૂપિયા નફાનાં મળતા. લગભગ દરમિયાન કાપડના લાવ કૂંદકે ને જૂસકે વધતા ચાલ્યા અને ૧૯૪૩ના મે માસમાં ટોચે પહોંચી ગયા. ૧૯૪૩ દરમિયાન પ્રજાએ કાપડ અને સૂતરની ખરીદી પાછળ ૪ અબજ ને ૮૦ કરોડ રૂપિયા—એટલે કે લગભગ પહેલાના કરતાં ૬૫ ગણી રકમ ખર્ચવા પડી હતી. એમાંથી ૧ અબજ ને ૯ કરોડ નફાનાં હતાં. સરકારે પ્રજાનાં હિત માટે રથપેઠું કહેવાનું ‘કલેષ કટ્ટોલ બોર્ડ’ તો પ્રજાને જેની સામે રક્ષણની જરૂર હતી તેવા મોટા ઉદ્યોગપતિઓનું જ બનેલું હતું, તેથી એ બોર્ડની રચાવનાનું પરિણામ પ્રજાનાં શોષણને કાયદેસરનું અને પ્રામાણિકતાની સરકારી હાખવાળું બનાવવા સિવાય બીજું કાંઈ જ ન આવ્યું.

૪. સફળ થયે છે તેમ લગભગનાં વર્ષો દરમિયાન મિલ-માલિકાએ સરકારી કર ઉતરાવનારા દલાલોનું જ કામ કર્યું છે અને પ્રજા પાસેથી પૈસામાંથી કરોડો રૂપિયા સરકારને કર રૂપે લઈ છે. આ રીતે, કાપડના લાવ વધારા દેશમાં ઉદ્યોગપતિઓને અને સરકારને, ખૂબને લાભ થતો હતો. બ્રિટન, અમેરિકા, જેનેશ

અને ઑસ્ટ્રેલિયા જેવા સુદમાં સીધી રીતે સંડોવાયેલા દેશોમાં પણ કાપડના ભાવોમાં ૩૦ ટકાથી વધુ વધારો નથી થયો.

૫. જે કાપડ-ઉદ્યોગમાં ખચાસ કરોડ રૂપિયાની મૂડી શેકાયેલી છે, અને જેનાં મકાનો, યંત્રો વિ.ની કિંમત બીજા એક અબજ જેટલી ગણાવવામાં આવે છે, તેણે ૧૯૪૦-૪૬નાં સાત વર્ષો દરમિયાન પ્રજા પાસેથી ૧૯ અબજ ને ૩૪ કરોડ રૂપિયા લેવાથી વધે મેળવ્યા છે, અને એમાંથી ૩ અબજ ને ૭૨ કરોડ રૂપિયાનો નફો કર્યો છે. આ રીતે પ્રજાએ મિલ-ઉદ્યોગમાં શેકાયેલી કુલ મૂડી કરતાં અનેકગણી રકમ કાપડ અને સૂતરની કિંમત દ્વારા ચૂકવી દીધી છે. તેથી દેશની ૪૨૦ મિલો ઉપર હવે પ્રજાની માલિકી નૈતિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્થાપિત થઈ ચૂકી છે, મતલબ કે મિલ-ઉદ્યોગનું રાષ્ટ્રીયકરણ પ્રગટીપ સરકારે પહેલી તકે કરવું જોઈએ.

અખખારોએ સારી પ્રસિદ્ધિ ન આપી.

આ નિવેદન કોઈ અળવળખોર કે ધમાલિયા સામ્યવાદીએ કરેલું હોત તો તેની પ્રત્યે આખા આઝાદ કરવાની ધૃષ્ટતા બળાવદાર બંધિતઓ પણ કરી શકત. પરંતુ શ્રી ખંડુભાઈના બેાલનું વર્ણન એવું છે કે પ્રાંતોની અને વચગાળાની પ્રગટીપ સરકાર મુંઝી બેસી રહી શકશે નહિ. શ્રી. ખંડુભાઈ મજૂર મહા-જનના પ્રૌઢ કાર્યકર્તા છે એટલું જ નહિ પણ મુંબઈ ધારાસભાના અને બંધારણ સભાના સભ્ય છે. સરદારશ્રી ઉપરાંત વચગાળાની સરકારનાં અન્ય પ્રધાનો પણ એમને જાણે છે. એટલે પોતે ધાર્યું હોત તો શ્રી. ખંડુભાઈએ પાદ પાછળથી દિલચાલ શરૂ કરી હોત અને કાપડ-ઉદ્યોગના સંચાલનમાં કાંઈક ને કાંઈક ફેરફાર સરકારી મદદ વડે લાવી શક્યા હોત. પણ સાચો લોકચાસનવાદી સદા સરકાર સામે નહિ પણ પ્રજા સામે જુએ છે. સરકારને લાંબેરવાને બદલે એ પ્રજાવતને જેખે છે, માત્ર પોતાની લાચ-વચ વડે પ્રજાહિંતનું કાર્ય કરાવી નાખવાને બદલે એ લોકોને સાચી વસ્તુચિંતનનું જ્ઞાન કરાવે છે અને પોતે માર્ગ ચીંધીને પ્રજાને આપમેળે ડગલાં ભરવા

દે છે. શ્રી. ખંડુભાઈએ લીધેલા માખી ધણી ઉચિત છે. અફસોસ માત્ર એટલો જ છે કે હાલવારે ને હાલવારે નીકળતી નથી નથી લિમિટડ પેટીઓનાં પ્રોસ્પેક્ટસથી આખાં તે આખાં ખાનાં હરનારાં આપણાં મોટા ભાગનાં હાજરોએ આ હિનકારી નિવેદનને મોઝા-અહેમલ નથી આપી. અખબારી-સ્વાતંત્ર્ય કાળે પરદેશી હકૂમત સગરે લડનારાઓ હું એ જ સ્વાતંત્ર્યને નહેરુખરવાળાઓને હાથે કુધાવા ફેરો ?

મંદિરો ખોલાવવાની
નવી શ્રેયછા

મકાસ પ્રાંતના હિંદુઓ પછાત જ રહેલુરત મનાવા હોવા છતાં ચોક્કા વખતથી ત્યાંના વિખ્યાત દેવમંદિરો દમદમાભેર વિધિપૂર્વકે હરિજનો માટે ખુલ્લાં મુકાવા મળ્યાં છે તે ભોઈને મકાસથી પાછળ રહી જવાની બીતિવાળાં બીજા પ્રાંતના સુધાગ્રાએ પણ હરિજન-મંદિર-પ્રવેશનો કોર્પકેમ ઉદઘાટભેર ઉપાડી લીધો છે. અહીં વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે મંદિર-પ્રવેશમાં સાચું અરપૂરવતાનિવારણ નથી, અને સાચો અંતરજો-દાર પણ નથી. મંદિરોમાં ગયા વિના હરિજનો ટળાળવા નથી, મંદિરોમાં જવાથી એમને રોટલા અને લૂખડાં મળી જશે એવું અણણ ને અણાની હાજરો પણ માનતા નથી. હરિજનોના મંદિર-પ્રવેશ માટે મઘનારા સવર્ણોમાં ઉત્સાહ ધણી દરો, પણ ઉત્સાહ અને કહાંપણ એ એ ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ છે. જે મંદિરોમાં હરિજનો કે માનવસમાજને કોઈ પણ ભાગ પ્રવેશી ન શકતો હોય તેની સામે નજર મુકા- નાખે તેવા મૂંઝવે ભગવાન નથી.

એકાં મંદિરોમાં જનાર ચાહે તેટલી ઉચ્ચ ચણાલી કેમનો હોય, એ ટીલા-પ્રકારના આત્મસંતોષ સિવાય બીજી કોઈ પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી. આવા મંદિરોમાં હરિજનોનો પ્રવેશ કંપાસ માટે જોહાદ ચલ વગેરે એ તો હરિજનોમાંના સત્તા પ્રજાગતોનું અન્થાન કરવા બરાબર છે.

વડતાલ-મંદિરે
અવધિ ફરી

ગુનરાવ આત કોંગ્રેસ અને ગોંધીજીનો અનુયાયી

ચણાય છે. તેથી, તેના મંદિરોને જાહી મોંઘી રીકપવાનું થિલું કેટલાંકને લાગ્યું છે. આવી પ્રવૃત્તિ અરપૂરવતાનિવારણના સાચા કાર્ય પ્રત્યે નબરેઅનબરે ઉદાસીનતા દાખવવાનું પ્રત્યેક ફાળી ભાવ છે, અને હરિજનો પણ પોતાના હક્ક માટે ચોખ્ખા રીશાખા ઘડવાને બદલે બીધે માર્ગે ચઢી ભવ છે. તે ઉપરાંત હમણાં વડતાલમાં જન્યુ તેમ, એ માર્ગે અણધારી અને કઠોર આધારો વિના કારણે સહેવા પડના હોય છે.

વડતાલના સ્વામીનાગપણના મંદિરમાં હરિજનોએ એક દિવસ માત્રતેવાબતે પ્રવેશ કર્યો તેથી મોટા આનંદસવ હોય તેવું વાતાવરણ ઊભું કરવામાં આવ્યું. પણ ત્રીજે જ દિવસે એ મંદિરના મઘે હરિજનોનાના રપડથી અપવિત્ર બનેલું મંદિર આવ્યું ઉપરથી નીચે સુધી વીંચવાથી નાખ્યું અને સ્વામી-નાગપણના કાકોનો મામેમાય હાથેમાં ચોપાનનાં મોકકાળાં કે, હરિજનોને અપાયેલી મંદિર-પ્રવેશની છૂટ પાછી જેમ્મી લેવામાં આવી છે. કોઈ પણ મંદિરના પૂજારી સમાજના અંદરના મોટા સમૂહનો આ રીતનો તેમણે કરી રોકે તે ખરેખર ધરમ-જનક છે. પણ તેને મટીની જ્યાપનારી બાપણી જ છે. હવે તો જુલ્યા તાથી ફરી ચણું રહ્યું, ફરી ફરીને વિનંતી કરીએ છીએ કે હરિજનો માટે મંદિર-પ્રવેશનું નામ પણ એકી હેતુ જોઈએ, એ મંદિરોમાં બધા આઠલે, બધા વશિરો કે અન્ન ડામનાં બધા લોકોએ જવા જોડું પણ કોઈ રહ્યું નથી, એમાં નાહકે હરિજનોને ધરેલીને નાહકે ફંક અને પોખંડાં બેઠક શીકે બનાવવા જોઈએ ! વડતાલના મધ્યગુએ એવું જાહેર કર્યું કે, ધિરની પાદરીને તો અમે ના નથી પાડી, એ તો હરિજનોને જ ના પાડી ! અવાધ તો એ કહેવાયો.

સાચું અરપૂરવતાનિવારણ તો હરિજનો માટે માગના નળ-કૂવા-અવગ્રાએ મામમી નિસાળો, સરકારી કચેરીઓ, ધરિપતાલો વિગેરે ખુલ્લાં મુકવામાં રહેલું છે, હરિજનોને ઝાડું માનવા કે શાળ અલખવા સિવાયનાં સમાજનાં બીજાં કાર્યોમાં સમાન હરજો સામિલ કરવામાં રહેલું છે, અને સૌથી વિશેષ જરૂર તો જુદા હરિજનવાસો, જુદી હરિજનસાળાઓ

વગેરે ઠાઠી નાખવાની છે, અને લાગીકામને સુપડતા અને સ્વમાનપૂર્વક રાટલો રળવાનો તમામ કામો માટે ખુલ્લો એવા એક રેળગાર બનાવવાની છે. કલેલ વગેરે રથને હરિજનને બસમાં બેસવા બતાં માર પડે છે, વઢવાણુની દ્રોણમાં હરિજનો માટે છુદાં ખાનાં રખાયાં છે, એવા છુદાંઓને નાખફ કરવા જ બોર એકત્ર કરવું થતે.

ઈન્ડિયન ન્યૂઝ પરેડ

વડી ધારાસભાની છેલ્લી બેઠક દરમિયાન પચ્ચાર થયેલી એક કાપની દરખાસ્તને પરિણામે ‘ઈન્ડિયન ન્યૂઝ પરેડ’ નામે ત્રીજીવતી સમાચાર-ફિલ્મોનો વિભાગ હિંદી સરકારને બંધ કરવો પડ્યો હતો. ૫ પછી એ આખો વિભાગ એક વેપારી પેઢીએ ખરીદી લઈને દેશભરના સિનેમાઓને આ ભતની ફિલ્મો પૂરી પાઝવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. તાજેતરમાં એ પેઢીએ પશુ આ કામ છોડી દીધું છે, અને પરિણામે હિંદુસ્તાનના સિનેમાઓમાં દેશના મહત્વના બનાવો અંગેની ફિલ્મ દેખાવી બંધ થઈ છે. પેઢીએ ચોતાનું કામકાજ બંધ કરતી વખતે ખઠાર પડેલા નિવેદનમાં એમ બધ્યાવવામાં આવ્યું છે કે આવી સમાચાર-ફિલ્મોમાં આવતાં હરેયોમાંના કેટલાંક એક કામને નથી રચતાં તો કેટલાંક બીજી કામને નથી રચતાં, માટે સિનેમા-માલિકો હવે એ ફિલ્મો ખરીદતા નથી.

આપણે દેશ આઝાદીને ઉખરે આવીને બિભો છે, ત્યારે આવી ભતની અસહિષ્ણુતા પ્રભના તમામ વર્ગોમાંથી ખંખેરી નાખવાની કાશિશ હુમપૂર્વક થવી જોઈએ, આવી અસહિષ્ણુતા બતાવનારા અણુસમજુ લોકો ઉપર જેમની લાગવગ પહોંચતી હોય તેમણે તેમને આ હીનમાર્ગથી ખાજા વાળવા જોઈએ. આ ભતની પજાત મનોદશાને જરા વ ઉતેજન ન આપવું જોઈએ. આમ તો આપણે ક્યાં જઈને અટકશું? બેશક, આ રાષ્ટ્રનું કે તેના કાઈ પણ એક વિભાગનું અપમાન થતું હોય તેવાં દરેક સિનેમાના પરદા ઉપર રજૂ થાય તે સાંખી શકાય નહિ. પરંતુ શ્રી ઝીણાને લગતું દરેક આવે તો રાષ્ટ્રવાદીઓને ન રહે, અને કોંગ્રેસી નેતાનું દરેક આવે તો લીગવાદીઓને ન રહે, એ તો કેમ કામ આવે? જે બનાવ બન્યો છે

તે આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે. એ બનાવને આપણા મથા-અણુમથા સાથે શો સંબંધ છે? છાપામાં જે જે બનાવોને લગતા સમાચારો આવે છે તે બધા શું આપણી પસંદગીના હોય છે? જે બન્યું છે તે તો બનેલું જ છે, આપણે એવું દરેક બેવાની ના પાડીએ તો સુચાવવાનું આપણે જ છે. રેતીમાં માથું ખોસીને દુનિવામાં કાંઈ બનતું જ નથી એવું મન મનાવનારા શાકધનની હાંસી કરનારા આપણે માનવીઓ એની નકલ રમે કરીએ.

અજબજત, આ ઈન્ડિયન ન્યૂઝ પરેડની ફિલ્મોમાં કેટલાય ધૂળ જેવા બનાવોનાં જે રેડિવાળ દરેકો આવતાં હતાં તેની ચર્ચા અત્યારે અસંબંધ છે.

ડો. મજલાલ મેઘાણીની શુદ્ધ શાહીદી

કામી દુલ્લહે ગત વર્ષમાં ધારણ કરેલા રાક્ષસી સ્વરૂપની સામે માનવીની માનવતાએ કેટલાંય મહિમાવાત દરેકો રજૂ કર્યાં છે. અહીં કાઈએ આઝાદીલવા પહેાંચીને કપાર્થ જવું પસંદ કર્યું, તહીં કોષએ છુરીના ભોગ બનેલાં નિંદેશિનાં શબો બેસવવા જમને એ ઉકાવવા દેવાની ના કહેનાર હત્યારાઓનાં ખંજર કલેજે પહેરી લીધાં, તો ત્રીજે ઠેકાણે કાઈકે ભંહેર, કિતનાં ખાતાની પગારદાર નોકરી કરનારા ચોતાના ચાકરી-રથાનેથી ખરયા વગર ખંજરખાળેને હાથે બૂંડે દવાલે ખપી ગયો.

સુંબર્ષની શકેર સુધરાઈમાં ૨૫ વર્ષથી એકધારી નેકપાક નોકરી કરનારા ડો. મજલાલ મેઘાણીનું વાજેતરનું આત્મસમર્પણ એ આ ત્રીજી કાટિમાં આવે છે. સુધરાઈ ખાતામાં પોતે ઈન્સ્પેક્ટર હતા, એની નોકરી સુંબર્ષના સૌથી ભયાનક મથાતા મદનપુરા નામના મવાલી-લતામાં હતી. એકે સવારે પોતે નિત્યની ચાક્રી નોકરી પર ગયા, ખંજરખાળે દગલવાણથી હુમલો કર્યો, ડો. મેઘાણીના ત્રણ સાથીઓ નાસી શક્યા, પણ પોતે ધેરાઈ ગયા, નાસતું અતિભેદનું બન્યું, નાસવાની વૃત્તિ ચે નહોતી, ‘લે લાર્ક માર !’ એવું કહ્યું, મવાલીમાંના એકે એને પાછળથી પકડ્યા હતા, બીજાએ ખંજર ફેલાવી દીધું, ડો. મેઘાણીના રવાસલા ત્રણ ઈન્સપેક્ટરો આપેલેન-

પ્રોત્સાહન હરપૂર. વાતાવરણ વચ્ચે શ્રી. નરેન્દ્રસિંહ મહીડાએ આવતા વર્ષથી મજબૂર પારિતોષિક રૂ. ૩૦૦નું હતું તે બેવડાવી રૂ. ૬૦૦ કર્યું છે, તે માટે તેમને ધનવાદ છે, આ પારિતોષિક એ કોઈ પણ એકાદ કીર્તિભૂખ્યા લતાનું સ્વેચ્છાચારી દાન નથી, પણ સર્વાર્થવત સાહિત્ય સંસ્થાને હસ્તક સર્વાધિકાર સાથે સોંપાયેલું કાવ્યો કુરુ છે. શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજી એ કારણે જ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

મહોદય પારિતોષિકને રૂ. એક હજારની રકમ સુધી પહોંચાડવાનો કલામંડળનો ઉમેદ છે. અને તેનો જરા નેટશો ઉમેશ થતાં જ એક શુદ્ધરૂપે રૂ. ૫૦૦ તથા બીજાઓએ રૂ. ૧૦૦નો ફાળો જમાવવાના સમારંભમાં જાહેર કર્યો હતો.

બંધુ-માસિક

સંસ્કૃતિને સ્વાગત

સુજાત વિદ્યાસભામાંથી નિષ્પત્ત થયેલા આપણા કવિ-સાક્ષર શ્રી. ઉમાશંકર જોશીએ 'સંસ્કૃતિ'

નામનું જે નવું માસિક થઈ રહ્યું છે, તેને અગ્રે સામયિકોનો પ્રેક્ષમાં હવેજોર આવકાર દર્શાવે સુજાતમાં અત્યારે જે સામયિકો ચાલે છે, તેમાંનાં કોઈ કોઈની આગથો ઉજળાં કારકિર્દીને અકાલે મૃત આવી રહ્યો છે. કોઈકનાં અંગે પૂરા પ્રયત્ન હજી મતાં નથી, કોઈ પોતાની ઉપયોગિતાને હારતાં પણ જતન છે. આ સંબોધમાં નવું લોકી સદા સ્વાગતને પાત્ર છે. ઉપરાંત પ્રત્યેક સામયિકને એનું આગવું સ્ત્રોત હોય છે, પ્રેય હોય છે અને ન્યૂનાધિકતા હોય છે. દરેકને અમુક અમુક વિશિષ્ટતા પર ભરેલું હોય છે. એથી કરીને 'પદ્ય' એક અનોખું વ્યક્તિત્વ ધરીને પ્રવેશ કરનાર 'સંસ્કૃતિ' માટે સુજાતમાં જહોબો અવકાશ છે. શ્રી ઉમાશંકરની વિચારપ્રવિણતા તેમજ કવિસુલભ ઊર્મિતત્વ, એ એકેના સ્વભાવ સમન્વય વડે સંસ્કૃતિ ખૂબ પામી અને કૃતાર્થ બની, એવી સુભેચ્છા છે. એનો પહેલો અંક આપણે અભિનંદનને આપીઆપ માંગી બે છે.

તાર-ટપાલ

હિંદી સરકારના તાર-ટપાલે આપણા આવક-વ્યયના નીચે મુજબના આંકડા જણાવેલા છે :

	૧૯૪૩-૪૪	૧૯૪૪-૪૫
આવક	૨૫,૧૭,૦૦,૦૦૦	૨૬,૩૮,૦૦,૦૦૦
ખર્ચ	૧૬,૧૮,૦૦,૦૦૦	૧૮,૧૪,૦૦,૦૦૦

સૈન્ય વિખેરણી

૧૯૪૫ના એપ્રિલમાં મુખને અંત આણી ત્યારથી આજ સુધીમાં હિંદી સૈન્યમાંથી નીચે મુજબના અડધરો છુટા કરવામાં આવ્યા છે—

હરકત—૧૬,૧૮૨ (૪૨૦૮ હિંદી, ૧૪,૯૭૪ યુરોપિયનો).

નોકાઉન—૧૬૦૨ (૫૫૪ હિંદી, ૧૦૪૮ યુરોપિયનો).

વિમાનીદળ—૨૪૦.

(૫૬ પદ્માસથામાં સંસ્કૃતમાંથી સ્ત્રી બાકની)

ગ્રંથ સમીક્ષા

અ. મ. રા.

એ નવલકથાઓ

ઉદ્દેશ

[લે. વિ. સ. ખાડિસર; અનુ. ગોપાળરાવ વિદ્યાસ; પ્રકા. આર. આર. શેઠની કં. મુંબઈ-૨; મૂલ્ય, સાઠાચાર રૂપિયા.]

‘દોન કુવ’ અને ‘કૌચવધ’ પછી પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યકાર ખાડેરની ગુજરાતીમાં ઉતરતી આ ત્રીજી કથા છે. આમલી બેઉ કૃતિઓ કરતાં વહેલી લખાયેલી આ કથા પોતાની વધુ વખણાયેલી અન્ય કૃતિઓ કરતાં લેખકને વધુ પ્રિય છે, એવું કારણ છે : આ કથાના પહેલા અક્ષર પછા પહેલાં હૃદયને ખેંચેલા બનાવી મૂકે એવું સોનાક સંવેદન એમણે અનુભવ્યું છે, એટલે હૃદયના લોહીથી લખાયેલી પોતે એને ગણતા હોય તો તે સ્વાભાવિક છે.

એ સંવેદન કરાંને ક્યોલું સાધારણ મધ્યમવર્ગના નારીજીવન તથા દલિતવર્ગની યુવામીના આંખ ખેલી દેનાર હૃદયમયન-સમાજજીવન. એ ઉભયવિધ યુવામીનું ચિત્ર આલેખી તેની સામે જગ્યાવાની સામાજિક ક્રાંતિનો સંદેશ સુણાવવા આ કથાનું નિર્માણ થયું છે. કથાની ત્રીજી આજીવની એમની સુવિસ્તૃત પ્રસ્તાવના આ ખંડું આપણને જણાવે છે. સંસ્કારી કથાનાવિકા ઉદ્દેશના લગ્નનો પ્રેમ એને તથા એના આદર્શભક્ત ભાવનાશાળી પિતા ભાઉસાહેબને કેવો મૂંઝવે છે ને કેવું વીતાડે છે, અને છેવટે ઉદ્દેશને એક ખીજરદ જગીરદાર સાથે પરણવું પડે છે એ બતાવીને, મધ્યમ વર્ગની કન્યાને સમાજની સી પ્રત્યેની દૃષ્ટિ તથા લગ્ન સંબંધી રૂઢિઓ ક્યાં નથી ત્યાં લગી કેવું વેકવું પડવાનું, તેનું રા. ખાડેરે વાચકોને સચોટ જ્ઞાન કરાવ્યું છે. આજેથી અપ્રાણીયનાં ગ્રંથકા, કન્યા-વહેવાર માટે નાના નાના ગોળ, જમાઈને પહેરામણી, આપવાનો રિવાજ, દ્રવ્ય ને સલામ ભરતી દુનિયા, પુરુષ કરતાં સ્ત્રીનો બિચરતો દરજ્જો—આ બધાં લક્ષ-લોથી યુક્ત મહારાષ્ટ્રીય સાધારણ મધ્યમ સમાજનું

વાસ્તવચિત્ર કથામાં મળતું બિપસાવાયું છે. આવી સામાજિક પરિસ્થિતિ આગળ ભાઉસાહેબના આદર્શ-વાદને પરાજિત થતો કરાંને બતાવવો પડ્યો છે.

સ્ત્રીની દુર્દશા શીલકવા સામાજિક ક્રાંતિની જરૂર બતાવવા આમ એ પિતાપુત્રોનાં પાત્ર યોજનાં, તો દલિતોની યુવામીનાં નિવારણ માટે ક્રાંતિની જરૂર પ્રગોષ્ઠતા ચંદ્રકાન્તનું પાત્રકર્તાએ સમજ્યું છે. કથામાં પહેલી વાર નાના વિદ્યાર્થી તરીકે દેખાય છે સ્વાસ્થી સ્વમાન દાખવી અન્યાય સામે માથું ઊંચકતા કંગાલ હાલતમાં ઉછરેલ વિધવાપુત્ર ચંદ્રકાન્તને સ્વપંચકૃતિથી આત્મવિકાસ સાધતા પ્રગતિશીલ આત્મા તરીકે આ-લેખી, સત્યાગ્રહી, ચાંતિનિકેતનનો વિદ્યાર્થી, ક્રાંતિકારી શિક્ષક અને છેવટે મિલનજૂરો અને ક્રિસાનોનો ખેતી બનતો વણુવી કરતાં એ ઉદ્દેશ સાધ્યો છે. અન્યાય-સંતપ્ત જનતાના ખોદનો ભોગ ધર્મ માર્યા મળેલા સ્વાર્થધ જગીરદાર પાત્રના અવસ્થાન બાદ ઉદ્દેશને સેની સવળા મિલકતનું દ્રવ્ય કરી આંખેમાવના ગરીબ ખેડૂનોને જમીનો આપવાનું કામ હાથ ધરતી આલેખીને પણ કર્તાએ આ જ ઉદ્દેશ સાધ્યો છે અને એ કથાનાવિકાના ‘ઉદ્દેશ’ નામને સાર્થક પણ કર્યું છે.

ખીજી રીતે જોતાં, કથા, એના કમનસીમે નિષ્ફળતાને વરેલા ઉદ્દેશના પ્રેમના પ્રયોગોની કથા પણ બની છે. સૌ પહેલાં ચંદ્રકાન્તના સંપર્કમાં આવી તેના પ્રત્યે આકર્ષણથી છતાં લગ્ન માટે તો ફોર્મના પ્રત વસંત પર નજર માંડના શીખેલી ઉદ્દેશને એમાં નિરાશ થવા વારી આવે છે, સાં માણુકરાવ એને ભેટે છે; તો એમાંય આખરે એને મળે છે તો નિરાશ જ. હૃદયથી બે વ્યક્તિ પર શુદ્ધ પ્રેમ કરી મૃદુલી અને તેમનો એવો પ્રેમ વાંછતી એ સોશાયલકાક્ષિણીને અન્તે પોતાનો સૌભાગ્યવાય બતાવવો પડે છે આંખે-માંવના મોટી ઉમરના જમીનદારને.

ચોવીસ પચીસ વરસની કોણરી મૌવનાને ડાશી બનાવી દેતી આ બધી એની કર્મ કથા છે. બંધાળી યુવતી કષ્ટપનાને મેંચેલી કથાન્તે જણાવતા મળતો ચંદ્ર-

કાન્તનો પોતા માટેનો વિશુદ્ધ, ઊંડો ને સ્થાયી પ્રેમ જ વિધવા ઉદ્ધારના ઉત્તરછત્રનું એક માત્ર આશ્વાસન બની રહેશે, એવી વાચકને ખાતરી કરાવીને કથા પૂરી થાય છે. ચંદ્રકાન્તના ઉદ્ધાર માટેના એ જિનપ્રદર્શનિયા, નિર્મળા અને દેહકામનાશન્ય પ્રેમનું નિરૂપણ આ કથાની એક સિદ્ધિ ગણાય. એ સારિત્વક અદ્વૈતક પ્રેમ આચરણ દેહલાલસાના દાસ અને દ્રવ્યના કામી વસંત અને માણિકરાવનો પદ્મચિર્મં જેવી અરિષ્ટર વૃત્તિવાળો, ઉદ્ધારના દેહને જ વાંછતો પ્રેમ અને જમીનદારપતિ તરફથી ઉદ્ધારને મળતો એવો જ પ્રેમ કુલો કુદ અને ઝાંખો હાથે છે! સામાન્ય યુગ્મ અને કંઈ દષ્ટિથી જુએ છે તેનું એમાંથી વધારાઈ દર્શન મળી રહે છે.

કથાની સંખ્યાવટ આશ્ચર્યક છે. નાચિકા ઉદ્ધાર પોતાની આત્મકથા કહેતી હોય એવી એની યોજના છે. તેના પિતાની નેધિપોથીમાંથી ઉતારા આપવાનો તથા ચંદ્રકાન્તના પત્ની ટાંકિવાનો લેખનપ્રયોગ સારો થયો છે, પાત્રાલેખન સાફ છે. ભાઉસાહેબ, ઉદ્ધાર, ઉદ્ધારનાં કાર્ત, આધુનિક ફેળવણીનાં સર્જનપ્રેમ વસંત ને માણિકરાવ, ચંદ્રકાન્ત, ચંદ્રકાન્તની મા, નીરા, ઉદ્ધારનો જમીનદાર પતિ—સૌ નાંનગિટાં પાત્રો મુરખ દેરામાં છે. ખડિફરનું કવિત્વ પણ કેટલાંક કાવ્યોમાં તેમ ચંદ્રકાન્તના પત્નીમાંની વાર્તામાં અમકશું છે, એકે કાવ્યોના મુજરાતી ભાષાંતરમાં એ અમકી શક્ય નથી. કૃતિનું ભાષાંતર સ્વચ્છ મુજરાતીમાં કાળજીપૂર્વક થયું છે. અશુદ્ધિઓ અદ્યત્તેઈ નજરે પડે છે ખરી, પણ તે સુદુષ્ટરોપને આભારી હશે એમ માનીયું.

આવી કથાનું મુજરાતી ભાષાંતર થયું તે ખોટું નથી થયું. જંગમની કથાઓની જગ્યાએ જગ્યાવાત કરતું મુજરાત પોતાના સામાજિકી પ્રાંતની કથાઓનો સ્વાદ ચાખે તે જરૂરનું છે. જંગમની કથાઓની

અને જંગમની માનસની લાક્ષણિકતાઓ, એનાથી આપણે હવે મહા પરિચિત થઈ ગયા છીએ, તેનાથી સ્વર્ગીય રીતે વિચિત્ર લાક્ષણિકતાઓ મહાપ્રાપ્તિ કથાઓ અને મહાપ્રાપ્તિ માનસ મુજરાતી વાચકને અનોખો જ સ્વાદ આપશે, તે ઉપરાંત મહાપ્રાપ્તિ જીવનનો સાચો પરિચય પણ કરાવશે, એ હાથ ઝોળો છે!

ભગવાન કૌટિલ્ય

[લે. કનૈયાલાલ મુનશી; પ્ર૦ મૂજર પ્રેમગળ કાવ્ય-લય, અમદાવાદ; સ્વયં આર રૂપિયા; ત્રીજી આવૃત્તિ]

શ્રી મુનશી હીરક મહોત્સવ અધ્યાસિના કંથ નં. ૪ તરીકે આ નવલકથા પ્રમુદ કરવામાં આવી છે. કથાનામક નંદવિકલંક આચાર્ય વિષ્ણુમુનના પ્રતાપી પાત્રની દૌષ્ટિથી લાલંકૃત અજવાળાવી અને અપરાધ ચંદ્રુપ્રતિષ્ઠા મૈત્રાણી, કુષ્ટ નંદ, મેલા મુલ્લો વલંચાસ, યાદ્યાલયુગી મુખમોરી, અને તેના કાથના ઉમેરવાર સેનાજીવનાં પાત્રો અમકાવતી, કાશ અને સ્મૃતિજાત્ય કૌનામમે પ્રસિદ્ધ કિસ્સાને અંત વણવી, અને સૌથી સરસ તો નૈમિષારણ્ય અને ત્યાંના વિશુદ્ધ લાલચુ સરકાર ને વાલ્મીકીયનું યાદ રહી જાય તેનું ચિત્ર દોરી આપતી 'ભગવાન કૌટિલ્ય'ની આ તો ત્રીજી આવૃત્તિ છે, એટલે તેના પર વિશેષ વિવેચનની આવરણકતા નથી. એટલું જ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે આખું તો નંદવિનાશની આચાર્ય વિષ્ણુમુનની પ્રતિષ્ઠા પૂરતી જ કથા આવે છે. એ પ્રતિષ્ઠાની સિદ્ધિની કથાની અપેક્ષા આ કૃતિ જગ્યાએ છે જ. આનો પ્રથમ સંકલ્પેલો ખીજો હાથ લખાયો, તો પણ 'વાર્તા તેષાં કેષાં રીતે અધૂરી નથી' એવો મનપ્રમામણે સતોષ માણવાનું રા. મુનશીએ ભલે ધાણું દોય, મુનશીપ્રિય વાચકોએ તેમને આ વાર્તા એટલેથી પતાવવા દેવી જોઈએ નહિ.

ક્રીડમોની તેમજ ધંધાદારી પબ્લીસીટી માટેની નવીન સંસ્થા ...

સ્ક્રીન પબ્લીસીટી કોર્પોરેશન

ઓફ ઈન્ડિયા લીમીટેડ.

હૈદ્રાબાદ ઓફીસ :-

રજીસ્ટર્ડ ઓફીસ :-

બી પાસ, રેઇન રોડ,
હાઇર, સુબર્બ.

મહાલક્ષ્મી મારકીટ, આંદની ચોક,
ન્યુ દિલ્હી.

થાપણ :-

સત્તાવાર થાપણ....

રૂા. ૧૦,૦૦,૦૦૦

૧. ૧૦૦ નો એક એવા ૪,૦૦૦ હ્યુમ્યુલેટીવ પ્રેફરન્સ શેરો

૨. ૧૦ નો એક એવા ૪૦,૦૦૦ એડીનરી શેરો

૩. ૫ નો એક એવા ૪૦,૦૦૦ ડીફર્ન્સી શેરો.

કાલેલી થાપણ...

રૂા. ૫,૦૦,૦૦૦

૧. ૧૦૦ નો એક એવા ૨,૦૦૦ હ્યુમ્યુલેટીવ પ્રેફરન્સ શેરો અરજ સાથે રૂા. ૨૫-૦-૦ શેર ઠીક

૨. ૧૦ નો એક એવા ૪૦,૦૦૦ એડીનરી શેરો " રૂા. ૨-૮-૦ "

૩. ૫ નો એક એવા ૪૦,૦૦૦ " " રૂા. ૧-૪-૦ "

પાકીનાં નાણાં ડીરેક્ટર્સને થોડા લાગે ભરવાનું જણાવે ભરવાના રહેશે.

મેનેજીંગ એજન્ટો અને તેમના મિત્રો તરફથી રૂા. ૨,૦૦,૦૦૦ (બે લાખના) શેરોની અરજઓ આવી ગઈ છે.

- બોર્ડ ઓફ ડીરેક્ટર્સ -

શ્રી ગોવિંદલાલ એસ. જોષીનપુત્રા

શ્રી શિરાજીભાઈ હાકીમ

આઈ. મહાની એક્ઝિક્યુટીવ

૩૫ કે. શેરી એક્ઝિક્યુટીવ

બી. બી. કપાસી એક્ઝિક્યુટીવ

એચ. સી. હાસમ એક્ઝિક્યુટીવ

ચંદ્રશંકર ટી. ત્રિવેદી એક્ઝિક્યુટીવ

- એન. એક્ઝિક્યુટીવ -

ઈલરા મીર એક્ઝિક્યુટીવ : હરિ અબાજી કોલ્હર એક્ઝિક્યુટીવ

- મેનેજીંગ એજન્ટો -

એચ. સી. હાસમ એન્ટ કું. લી.

અમદાવાદ ઓફીસ :- શ્રી વાણીલાલ લાલ, C/O. કૃષ્ણ સાયકલ એન્ડ મોટર કંપની
રીઝીરોડ, પોસ્ટ ઓફીસ પાસે, અમદાવાદ.

પ્રખ્યાત યોગાશ્રમના સંચાલકની દેખરેખ નીચે બનાવેલું

રામતીર્થ

**આલી
તેલ**

(૧૯૨૪)

સેરટીબલ નં. ૧

પ્રખ્યાત ઠાકરો, વૈદ્યો, મોફેસરો અને સ્ત્રી પુરુષો
આ તેલની પ્રશંસા કરે છે.

કારણ કે તે અનેક ફાયદાઓની ખાતરી આપે છે.

✽ તેનાથી જ્ઞાનતત્ત્વ અને દિવાનત્ત્વ
બળવાન બને છે.

✽ માથાનો દુઃખાનો અટકે છે.

✽ સ્મરણ સક્તિ વધે છે.

✽ આંખના અનેક રોગો દૂર થાય છે.

✽ વાળ કાળા અને તેજસ્વી બને છે.

✽ કાલ પર વાળ ઊંચે છે.

✽ ખોડા દૂર થાય છે.

✽ ગાંઠ નિદ્રા લાવે છે.

✽ શરીરે ઘાળવાથી પાંડરોગ દૂર
થાય છે.

સર્વત્ર મળે છે.

✽ ખરી પાટલ વાળ અટકે છે, ને વધે છે.

સર્વત્ર ઉપયોગી.

✽ કમળની અનેક ફેરિવાડો દૂર થાય છે.

સૂચના:—પ્રત્યેક જીતુમાં દરેક રૂપી, પુરુષો અને બાળકો માટે અનુકૂળ છે. ખાતરી માટે
તમારા હેમીસ્ટ કે દુકાનદાર પાસે આ તેલની માગણી કરો.

મોટી બોટલીનાં : રૂ. ૩-૮-૦ :: નાની બોટલીનાં : રૂ. ૨-૦-૦

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ.

૪૪૮, સેંટેન્ટ રોડ, સુભઈ નં. ૪.

ઘેર બેઠાં માથેરાન

ઉનાળામાં રાજા મહારાજાઓ અને ગવર્નરો માથેરાન લેવાં થઈ જશે પરંતુ બધાં કંઈ જોઈનાં જઈ શકે છે? તેમને બીજો જવાબી જરૂર નથી. અમેરિકાના રસાયણ શાસ્ત્રીએ જેમ વરસાદ વરસાવવાનો કીમિયો શોધી કાઢ્યો છે તેમ હિંદુસ્તાનનાં એક તપકીર બનાવનારાં કારખાનાંએ એક તપકીર તૈયાર કરી છે. જે સૂર્યવાથી મગજ ઠંડા શેરડાઓથી તરબાળ બની જાય છે, વળી શિયાળે મગજ હુંકાળો રહે અને વસંતનો વાસુ ઇચ્છા હોય તો કેરુ-રીની સુગંધ સાથે મગજને બારે માસ પમરાવતો રહે ઉપરાંત માથાનો ગમે તેવો દુઃખાવો, નાકના છોડ, સળે ખમ વિગેરે અનેક દર્દો તાત્કાલિક દૂર થાય તેવી અજબ ઔષધિ આ તપકીરમાં ભરી છે. તેનો રંગ શામ છે, તેનો સ્પર્શ સુલાયમ છે. તેનું નામ છે:—

“ફેટા છાપ મેડીકેટડ સ્નફ”

તેની કીંમત:—૫ ને ૧૦ તોલાના મુદર દીન પેકીંગમાં રતલ ૧ ના રૂ. ૮-૦-૦ ૧ તોલાવાળી શીશી કચન ૧ ના રૂ. ૪-૦-૦ પેસ્ટેજ અલગ: નમૂના માટે ૦-૨-૦ રેગપ બીડો.

પ્રાપ્તિસ્થાન:

મહાસુગંધી સ્નફ વર્કસ

શિહોર : કહિયાવાડ ; B.S.Ry.

એજન્ટ : કેપ્ટનલાલ વાડીલાલની ફાં.

મંબળદાસ રોડ, મુંબઈ ૨.

Formula for Durability of Figure fit

PIYUSH
UPLIFT
Brassiere

રૂપની લાલચુયભર સજાવટ માટે
પીયુષ અપલીફટ

બ્રેસીયર

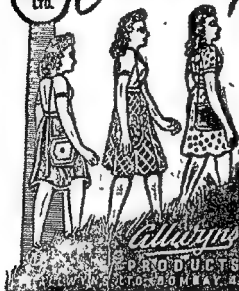
લાલસી રૂ. ૩, ચંગસ્કર રૂ. ૪-૮
ચાર સીલક રૂ. ૭/૮, સાદીન રૂ. ૪
ઝોડન રૂ. ૨, પીનસ રૂ. ૨-૮

પીયુષ હોઝીયરી વર્કસ

રાજમહેતા રટોટ, અમદાવાદ

Climb the Beauty Pinacle

કોઈક જાનનાં ગિજરે
પહોંચવું તે તમણે
કયેય દોષ વિ
સ્વાભાવિક જ છે.
જાન રહ્યા તે સાધનો
જાણિ આવડ
પ્રિલિયનદારિન
અને
હેર કોઈક
ગાહન સિદ્ધાંત સાથે
રૂસાન ફેસ પાવડ

ફક્ત છ આનામાં જ કાશ્મીરી બગીચો

માત્ર એકજ ડબીમાં

કાશ્મીરી બગીચાની મધ્યમથી વચ્ચે જેવો સીતળ અને આનંદદાયક સુગંધ એકજ ડબીમાં

કી શા મેડી કેટેડ તપકીર

ની ડબી ફક્ત છ આનામાં જ બરીલીને એકજ ચપટી મુઘતાની સાથે તેની મહેક મહેક થવી ઠંડી દીવણી સુવાસ ચપેકી, ગુલાબ, કેસ્ટુરી વગેરે પુષ્પોથી મહિંકતો. કાશ્મીરી બગીચાનો ખ્યાલ આપી રહે છે, ફક્ત એકજ અજમાયશથી તમે તેની અપૂર્વ ઠંડકે આપનાર મધુર મીઠી સુગંધોનો ખ્યાલ કરી શકો. ઉપરાંત આ બોગધી સુરંગોદાર ડબી પુટેલી તપકીર નાકે, આંખ, અને માથાનો તમામ દરદો અત્કારી રીતે નાણુદ કરી અગિત અજળને શાંત, સીતળ અને પ્રફુલ્લિત બનાવે.

દ્રાપસ માટે ફક્ત એકજ ડબી આજે અસીદી કાશ્મીરી બગીચાનો સ્વર્ગીય આનંદ અનુભવો.

“સુગંધ સાગર સન્ક વર્કસ” શિહોર (કાશિયાવા)

ગ્રા. મહેતા પીતાંબરદાસ આણુંદછ (હિંદુસ્તાન)

૨ દુમી જાન્યુઆરીએ પ્રગટ થયેલ.

ભિમિ

સ્વાતંત્ર્ય દિન ગ્રંથ

- * '૪૨ ની શકાદતનાં સ્મરણો.
- * જયપ્રકાશ નારાયણ અને રાજેન્દ્ર બાપુના જીવન પ્રસંગો.
- * રાજસ્થાનો, હથુમતીઓ અને બીજા પ્રશ્નોની અભ્યાસભરી આલોચના.
- * વિદ્યાર્થીઓને અનેક રીતે ઉપયોગી એવો આ ગ્રંથ વહેલી તકે વસાવી દેજો.

કિંમત : ૧-૧૨-૦

ભિમિ-નવરચનાનાં પ્રાણકોને
ફા. ૧-૪-૦ માં મળશે.

પ્રાપ્તિસ્થાન

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
મીમરાજ બિલ્ડિંગ, ૪૦૫ કાલ્યાણેવી, મુંબઈ-૨
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે, ગાંધીરસ્તા, અમદાવાદ

અનેક રોગની એકજ દવા

જીવનધારા

કોલેરા, સંચલણી શરદી, ખદનનો દુખાવો, પાણીવિકાર, સંધિવા, અશક્તિ, સોજા, અજીર્ણ અપચો, ખાંસી, શ્વાસ, દમ, દાંત દાઢમાં ડળતર, પેટ પેદુનો દુખાવો, અમુખજી, ઝેરી ઠંખ, મોઢાની દુર્ગંધી, દરેક બાતના લાવ, ધા પડવો, લોહી નીકળવું, તથા અનેક બાતના દરદોમાં તેમજ રેલ્લે, સ્લીમર યા મોટરની મુસાફરીમાં લાલકાશિક ઉપયોગી થઈ પડનારી અમૂલ્ય ઔષધિ. કિંમત મોટી બાટલી રૂ. ૧૫.૫૫, વચલી બાટલી રૂ. ૧૫ અને નાની બાટલી રૂ. ૧૦. ડ. બ. જી. ૭૬૬.

દરેક ડેડલે, વેચાય છે

૨૪૪૮૬ ટ્રેડમાર્ક "જિનસ" નં. ૩૦૨

જે. એન. શેઠના-નડીયાદ

સ્વેચ્છિક : હંચનલાલ વાડીલાલની કું.
પ્રીત્યેસ સ્ટીલ, મંજળદાસ રોડ, મુંબઈ.-૧

પુસ્તકોના

દરેક પ્રકારના પ્રિન્ટિંગ પ્લેકેટને
લગતું મુંદર રીતે કામ કરનાર
તથા રખ્યરસ્તેખ ખનાવનાર

હિંદમાં ફેશન

પ્રાચીન હિન્દી પ્રવાસીઓ જાણે પશ્ચિમમાં પુનર્જન્મ
પામતી બધા જે અમેરિકામાં અને બાકી કદીને ફોલી-
વુડમાં ફિટિ કેસ્ટ્રુએશનની પ્રાચીન પદ્ધતિઓ સ્વીકારાતી
બધા જે

હિન્દમાં મોડર્ન કોસ્મેટિક પોતાની વેબીનું આકર્ષણ
સ્વચ્છતાનું સુચકિત કેરેક્ટર બોર્ડિંગ પામતી બીજા વર્ગમાં જે.

બીજા સર્વેશન અધિકારીઓ બનાવેલા બંધિ અને બીજા નવાના વસ્ત્રો,
ચોરી ન રહી, શાલવા વાળુઓ એવનિશ અને સ્વચ્છતા, વરે, વરે.

શ્રી ૧૧૧ સ્ટોર્સની પચ્ચાતી
બધા ૨૦૧૧ ૧૯૯૫/૯૬

સ્વચ્છતાનું સુગંધિત કેસ્ટર ઓઈલ

ઉત્તમ અને અગ્રેડ

સ્વચ્છતા ઓઈલ મીલ્ક લીમીટેડ, પાલા, મુંબઈ.

સુગંધિત કેસ્ટર ઓઈલ મીલ્ક લીમીટેડ, પાલા, મુંબઈ.

મીસ્ટ્રીમુરસ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પ્રોડ્યુક્ટ્સ સિન્ડીકેટ લિ. પે. બો. નં. ૨૮ અમદાવાદ.

પ્રગટ થઈ ગયું છે

સંસ્કૃતિ

તંત્રી : ઉમાશંકર ભેષી

શિવસંકલ્પ ઉમાશંકર ભેષી
 દક્ષિણને છેડે ઠાઠા કાલેલકર
 માનવીની વિશેષતા રા. વિ. પાઠક
 પથવિદેહ સુન્દરમ
 યુગ ધરે નવો આકાર રમણલાલ દેસાઈ
 જનતા જનતા બની અવેરચંદ મેઘાણી
 ગિરિધર! શોકુલ આવો મનસુખલાલ અવેરી
 પ્રજ્ઞા-મંગળ સ્નેહરશ્મિ
 આશા હરિશ્ચન્દ્ર લાહ
 શર્વરી કિશનસિંહ આવડા
 આપણી બંધારણસલા ઉત્સવ પરીખ
 સ્વાધ્યાય અને સમીક્ષા અંશકીટ

આવી સભર સામગ્રી સાથે જોનો
 પહેલો અંક પ્રગટ થઈ ગયો છે.

વાંચિકે લવાજમ રૂ. સાત

માલક થવા માટે લખો :

ઉમાશંકર ભેષી : મોડસીનિવાસ, કૃષ્ણ
 સોસ. પાસે, એલિસબીજ-અમદાવાદ-૬

પ્રગટ થઈ ગયો છે

આતિથ્ય

લે. ઉમાશંકર ભેષી

કિંમત ૩-૦-૦

‘ગંગોત્રી’ અને ‘નિશિથ’નો અનુગામી કાવ્ય-
 સંગ્રહ, આ સંગ્રહમાં ઉમાશંકર ભેષીના
 વિધવિધ વિષયોને આવરી લેતા
 ૧૪૦ કાવ્યોને સંગ્રહી લેવામાં
 આવ્યા છે. આપની નકલ
 તુરત જ મેળવી
 લેજો.

ગતિઅથમાણાનાં નવાં બે પ્રકાશનો

માનતા

કથિર પેટલીકરનો નવો વાર્તાસંગ્રહ
 કિંમત : રૂ. ૨-૮-૦

પાદરનાં તીરથ

જયંતિ દલાલ

કિંમત ૨-૮-૦

૪૨ ની લોકકાંતિના અણ્ણીક
 ખૂણાની નવલકથા.

મા રતી સાહિત્ય

સંઘ લિમિટેડ

પો. બો. નં. ૯૭૮

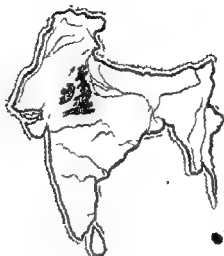
મુંબઈ ૧

પો. બો. નં. ૭૩

અ

Regd. D

शिववर्ती भक्त

[illegible]

પાશુ અને ૧૪૩૫
 સંધિએ અને ૪૩૫૪
 બાળે કરવાની સગલ હોદ્દા
 અને ૪૩૫૪ ૪૩૫૪ રિશ
 ૪૩૫૪ ૪૩૫૪ ૪૩૫૪
 ઉપર હિંદી સિદ્ધિ સમય
 હોદ્દા ૪૩૫૪

ଅଧ୍ୟାୟ: ୩୩ ମଂଥ ପରୀକ୍ଷା
୧୫୫ ଅକ୍ଷରା ବାଦି

કુલ પાનાં ઠેઠાં આકરેલ ૧૪૩૧

જિરગી, બેરગી અને ટેકરાગી
ચિત્રો: ૬૨

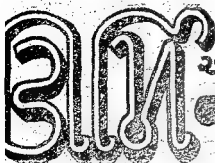
જાતો દિવસ માત્ર ૧૬-૮-૦

१७. पैरिडेन १-४-०

॥ अक्षयिस्त्यान ॥

—भा २ ती आ हि त्य सं ध वि मि ट ५

भा.म.श.स. प्रीतिद्वय : ४०५, भा.ग.पंथी : सु.ग.पं-२ : इन्दुना-दीप्त पुत्र भविष्यै : गोपी रत्नोः श्रमदावाह

અને

નવરચના

માર્ચ ૧૯૪૭ : અંક બારમો

આ અંકની સામગ્રી

નર્મદાને તીરે	અવેશ્યંદ મેઘાણી
નર્મદાના વીરોએ સિંચેલું શિશુહૃદય	ધૂમકેતુ
મધ્યમ પ્રેમ	સુમધનાથ ઘોષ
જીવનની કેળવણી	રવિશંકર મહારાજ
કાળચક્ર	અવેશ્યંદ મેઘાણી
ત્વરાલેખન	રવિશંકર રાવળ
પાંચકે વાતાવરણ રચતું મૃતુ છે	દેશભાઈ પરમાર
નજીકે જઈને જોયું લાણ્ય	મહેન્દ્ર મેઘાણી
ગીતા અને આયાવાદ	ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ
હું ઈશ્વર નથી....	જિતુભાઈ મ. મહેતા
સંવેદનાતું રસાયન	સ્વામી આનંદ
માનવતાની ગોળે	નરોત્તમ રતનશી ચારડા
વિજ્ઞાનદર્શન	બંસી ગાંધી, પ્રા. જ. દે. એ.આ. ડો. ન. મૂ. શાહ
અંશુભીક્ષા	અ. મ. રા.

સંપાદક : ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે

✱ જિંદગી

✱ આગ

✱ અકસ્માત

ના ત્રિમા
માટે લખેલ :

૧ દુષ્કર અકસ્માત :
૫૦,૦૦,૦૦૦

ને પ યુ ન

ઈન્સ્યુરન્સ કું. લી.

નેપયુન બીલીંગ, હોનબી રોડ, ઘાટ, મુંબઈ

૧ લાઈફ ફંડ :
૩૧,૦૦,૦૦૦

ચુકવેલા દાવા : ૧૫,૮૦,૦૦૦

આશુબોમ્બની શોધ કરી મિત્રરાજ્યોએ દુરમનોને દફનાવ્યા

“મુકુલ રનફ” ની શોધ કરી

‘મહાસુગંધી રનફ વર્કસે’ દાંતના દહોને દફનાવ્યા

દાંતની કુદરતા અને રક્ષણને માટે જે જે વસ્તુઓ જીવનમાં આવડે અને સચોટ માલમ પડ્યા છે તે બધાં આ ‘મુકુલ રનફ ટ્રસ્ટ પાવડર’માં વાપરવામાં આવ્યા છે, એક તો તપકીરના પોતાના અને બીજા તેમાં લગતી ઓપરિશોના એમ બેવડા પ્રયોગો આ તપકીર એક ચમત્કારજ બની છે.

દાંતપરની છુટીછુટા ખેરી, દુઃખતા હાલતા દાંત, દાંતમાંથી નીકળતુ લે હા અને રશી, મોઢાના અચાતુ, પેદાતુ ચઢી આવતુ,

વગેરે દાંતના તથા મોઢાના કચેકે રોગો આ તપકીર દાંત ઉપર દાખવાથી કે ઘસવાથી થોડાજ વખતમાં મટી જાય છે. તપકીર છે છતાંયે ટ્રસ્ટ પાવડર જેનીજ સ્વાદિષ્ટ હોવાથી તેણે તમા ‘મુકુલ રનફ ટ્રસ્ટ પાવડર’ પસંદ છે.

તપકીર ઘસવાની ટે ન હોય તે પણ સ્કેવાઈથી વાપરી શકે છે. વિશેષ તો તપકીર પોતેજ કહેશે ન પહેલી શક્ય એટલા જોડરો આવી રેલા છે. તમે પણ તમારો જોડર નોંધાવી નાખવા મટે લખો. કારણ કે જોડરો પુખ્ત હોવાથી કમનર મોઢાવાનું ધેરણ રાખતું છે દસ તોડાથી જોડીનું વી. પી. ઘડ શકતું નથી. ૫ અને ૧૦ તોડાના ચું રટીન પેકીંગમાં સ્તલ ૧ના રૂા ૫-૮-૦ વેપારીઓ માટે સંચલતા કરી આપીયુ. લખો -

મહાસુગંધી રનફ વર્કસે. સિહોર.

(મલિયાવાઃ) B. S. Rly.

(ધોળકિયા ગણગોડદાસ બીણાભાઈ)

બીજા વર્ષમાં પ્રવેશલી

વહેતાં પાણી પ્રકાશનમાળા

૧૯૪૬ના ઝન્યુઆરીમાં શરૂ થયેલી
વહેતાં પાણી પ્રકાશનમાળાએ
ગયા વર્ષે દરમિયાન આ પેલાં

—: વધુ સુંદર પ્રસ્તુતકો :—

૧ લાસિકિલ્લાનો મુકદ્દમા (દોઢ રૂપિયા)

અર્જન દેશના ત્રણ શરવીરો પરના ઐતિહાસિક અટકાનો વીરસથી ભરપૂર સર્જન સચિત્ર અહેવાલ

૨ જમ ઈન્ડોનેશિયા (દોઢ રૂપિયા)

વિદેશી શાહીવાદ સામેના ઓશિયાઈ સંગ્રામના શરવીર સૈનિક ઈન્ડોનેશિયાની ઇતિહાસના પ્રારંભકાળથી આજદિન સુધીની સચિત્ર કથા

૩ આપણો સાગરસૈનિક (ત્રણ રૂપિયા)

ગયા વર્ષે ન્યુઝમે બળનો પોકારીને હિંદના સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામની પહેલી દરેણમાં આનો જનારા હિંદી નાવિક અંગેનું અનેક પુસ્તક, હિંદી ગૌરાજના ઇતિહાસ, નાવિક-બળવાની તપાસ-સમિતિ સમક્ષ પહેલી મહિતીપૂર્ણ જુઆનિઓ અને બળવાખોર નાવિકો વચ્ચે જઈ આવનારનો દૃષ્ટાંત અહેવાલ; ઉપરાંત અનેક તસવીરો

આવરે મહીને .

નવા વર્ષનું પ્રથમ પુસ્તક

મશહૂર કૃષ્ણ સાહિત્યસંગ્રહ

વિકટર હ્યુગો કૃત

‘નાર્કી-ટ્રી’ના અનુવાદ

૧૭૮૯ની લોકક્રાંતિ પછીનાં વર્ષો દરમિયાન ફ્રાંસના અલ્પનમ પ્રજાસત્તાકવાદીઓ અને વિદેશીઓની સહાય વડે લકતા રાજપક્ષવાદીઓ વચ્ચેના ઘેર આંતરવ્યવહારની અદ્ભુત-કથા આજના હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિ પાને પાને વાદ કરાવશે.

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરનાડોઝ પુલ નોએ, ગાંધીસ્તો : અમદાવાદ
નવો દનુમાનગ્રાનો વાંકે, કાલ્યાદેવી : મુંબઈ-૨

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

લિમિ અને નવરચના

‘લિમિ’ વર્ષ ૧૧ : ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૧ : આંક ૧૨

માર્ચ : ૧૯૪૭

ક્રમ ૧૪૨૩૦

૧ નર્મદાને તીરે	અવેશ્યક મેધાણી	૭
૨ વહેતાં પાણી	માસિક નોંધ	૧૧
૩ કાળચક્ર	અવેશ્યક મેધાણી	૧૭
૪ જાનિતનો વિજય	”	૨૩
૫ નર્મદના વીરોએ સિંચેલું સિંચાણદંપ	ધૂમકેતુ	૨૫
૬ પ્રથમ પ્રેમ	સુમધનાય ઘોષ	
	અનુ : રમણીક મેધાણી	૩૩
૭ જીવનની કેળવણી	રવિશંકર મહારાજ	૪૦
૮ મનવત્તાની ગોળી	નરસિંહમ રતનશી માવડા	૪૨
૯ ત્વરાદેખન	રવિશંકર રાવળ	૪૭
૧૦ પાવક વાતાવરણ સ્વચ્છ ગણુ છે.	દેશબળ પરમાર	૪૯
૧૧ ગીતા અને મત્યાવાદ	ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ	૫૬
૧૨ હું ઈશ્વર નથી...	નિતુલાઈ પ્ર. મહેતા	૫૮
૧૩ સંવેદનાનું રસાયન	સ્વામી આનંદ	૬૩
૧૪ વિદ્યાનદરેન	જસી આંધી, જયંતિલાલ દે. જોષા, નરસિંહ મૂ. શાહ	૬૭
૧૫ નટક નહીને તેણે નવું	મહેન્દ્ર મેધાણી	૭૧
૧૬ અંધધમીસા	જ. મ. રા.	૮૦

ક

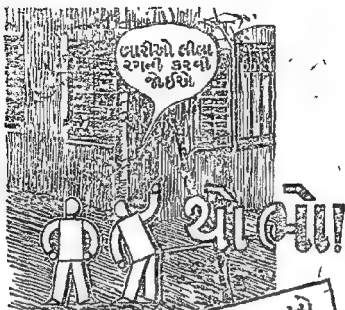
વાર્ષિક લિવાઈમ

દેશમાં રૂ. ૭-૦-૦ : પરદેશમાં રૂ. ૧૦-૦-૦

છૂટક નકલ ધાર આનાં

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

મીમરાજ બીહિંગ, બીજે મામે, નવી દનુમાન
બલીના નાકે, ૪૦૫ કાલ્યાદેવી સ્તો, મુંબઈ-૨.
ફરનાડોઝ પુલ નીચે : ગાંધી સ્તો : અમદાવાદ

હવે કયા પ્રાન્ડનો ભોઈજો તે પણ કહો
ભાષકાદર જોઈજો
તો શાલીમાર ઉત્તમ છે

તમારી રંગરોમાનની મેળનાઓની વિચારણા પાછા
 સમય જરૂરમાં કરવો અને તમારા ભણીતા વિધાસવાન
 પેઇન્ટનું નામ ન ભલાવલું એ એક વધુ પ્રયામ છે.
 સ્વચ્છ અને રસાય આદિ રંગરોમાન કરવા તમને જેવા
 ભોઈજો એવા રંગનાં શાલીમાર પેઇન્ટ મળી શકે છે.

શાલીમાર પેઇન્ટ, ૩૬૨ બેન્ક સ્ટ્રીટ નં. ૧૬, બોમ્બે,

૧૯૫૫-૫૬

૧૬, બેન્ક સ્ટ્રીટ, બુંબઈ.

SHALIMAR PAINT COLOUR & VARNISH CO. LTD.
 16 Bank Street, BOMBAY.

લેખક : ર
[ગતાકથા પૂરું]

નર્મદાને તીરે

અવિરચ્ય
મેઘાણી

‘ઓ સામે દેખાય તે કબીરવડ.’

નર્મદાની ઉપરવાસ થોડે દૂર ભોલેશ્વર એક ઝુંડ દેખાડવામાં આવ્યું, અને હાઈરકુલમાં ભણતા તે દાળની કવિતા-પ્રવેશની એક કવિતાની પંક્તિ સાંભરી :

‘ભૂરો ભાસ્યો ઝાંખો.

‘ફરથી ધૂમસે પહોડ સરીખો.’

કબીર-વડ પરની એ કૃતિ નર્મદની છે, તેવું સ્મરણ નહોતું. કારણ કે ત્યારે વિદ્યા-ધર્મોએ સફળાએ કર્તાનો અલ્પ અને કૃતિનો જ વિશેષ પરિચય અપાતો. આજે ગંગા ભણતી વહે છે. કૃતિના કરતાં તેના કર્તા વિશે વધુ પીંજણ કરાય છે.

આ કબીર-વડ : શુભરાતની એક આગવી સંપત્તિ : શુભરાતની ધરતીનો શબ્દગાર, બલકે સંસ્કાર : તેને ભુકારવા-વર્ણતા પ્રભાતે નાવડીમાં નીકળ્યા. એ દા’ડાના મહેમાનને ડાહી હમરી મે ગરીબ ગાય જેવી દેખાઈને રખે નર્મદા ખોટો જશ પાટી જશે એવી કંઈક સમજણથી સાધીઓ ખતાવે જતા હતા, કે ભુઓ, નર્મદાએ કેટલી જમીનને પૂંદી છંદી નાખી છે : ભુઓ, અહીં આજે જ્યાં એણે પટ વિસ્તારી દેત પાયરી લીધી છે ત્યાં પાંચ જ વર્ષ પર હરિયાળી ખેતરાઉ જમીન હતી ભુઓ, એક જ દાયકામાં એણે આ સંસ્કરો વીધાં ધરતીને ખેડાનમેદાન કરી. હર સાલ એનાં ચોખાસાનાં તોફાન ચાલે, જેલ કાંડા યોગાઈ જાય, અને પછી પાણી ભિતરે ત્યારે જમીનના માલિકો એવા નીકળે, કે આપણી કેટલી લોચ ગઈ ને કેટલી રહી !

* * *

પોતાનાં લખણણ પરોણા કને ગતાર્થ રહ્યાં છે એ તો નર્મદા અજોલ રહી સાંભળતી હતી; અને પળક પળક એવો સુઝામય હલેસાં-સ્વર સાથીઓની ધરવીતીમાં વિરામચિહ્નો મેલ્યે જતો હતો. પરોણાની સ્થિતિ ગહેજ કઢંગી બનતી હતી. નર્મદાવું પાંડું બોલનારા તો સાચા, પણ એમને શી ખગર કે મહીને ઘેર. જે લયકર ધમરોળ મચે છે તે : સરખામણીમાં તો નર્મદાનો ગુહસંસાર ભદ્રિક ગામણીના જેવો છે. વર્ષભર દો પાપડીએ નથી પાડ્યાં ને ? અણેક ગામડાનાં પાંચસાત-ફૂડાં પાડીને તો નથી

ગાંડિઓના ગાંડિઓ લગી પૃથ્વીનાં પેટાળ ફાડી નથી નાખતી ને ? ખૂંદેલો ધરતીમાં વ ફરી પાછી ધીરે ધીરે વાવેતર કરવા દે છે. રેવમાં ગાયબ કરેલો ખેડવાણ લોચ થોડે થોડે પૃથ્વીને પાછી સોપે છે.

• મરતીખોર તો જળની, પણ મહી જેવી વિકરાળ જરીકે નહિ. હજારો હાથીઓ જેટલાં બાળોર, છતાં કાંઠે કાંઠે ઈકેડિયાનો ગાડ વાવો એટલે એ કુમળાં ગાડાંનીય મરજાદ લોપે નહિ, ખોદાણુ કરતી અટકીને ચૂપચાપ ચાકી ભય

એ કાંઠે વાવેલ નાનાં મોટાં ગાડવાં મને સાથીએએ બતાવ્યાં. ઈન્દ્રિયા, હીણી ને વાંછેલાનાં વૃક્ષો. પાણીમાં આ ગાડ સહે નહિ. પ્રવાહ એને છેડી વેળે આદ્યા કરે. જળની મહ શક્તિને પણ મરજાદ છે, -હીણું કુમળાં ગાડાંની નાનું તણખડું થે પાણીનાં વહેનને વાળી શકે છે. શક્તિની પ્રતિષ્ઠા પણ પાછી સોંદર્ય વગરની નહિ પાણીની એટાઅડ લેખક પર રાજગરો વવાય છે. નહી બાણુ કે ફૂલ-સાટમનો કમખો પહેરે છે.

સાથીમાંના ભાઈ શાંતરામ દેલ દરેક વનરાતિ બતાવી બતાવી એની ભોળખ આપતા આવે છે. એ દરેકના શુલ્ક તેમ જ સોંદર્યની સાહિત્ય-સભરી ભાળ આવે છે, તેમ નાવિક છોતાભાઈ રસ્તે જળ-માણસની વાતો કરે છે જળમાણસ નામનાં જળચર; આર પત્ર, પૂછડી, મેળિયા ભેવાં, દસળારનાં વૃદમાં ગહાર નીકળે, માછલોનો ભક્ષ કરે. પણ આ જળચરો સમાજવાદી છે. એકે માછલું ચકંચું હોય, તે જોડું કરી આખી ટોળીને બતાવે, સોને માટે એ સિગ્નલ, રેતવા ભાહા પર સો એકાં થઈ, કટકો કટકો વહેચીને ખાયા. આવી સમૂહજીવનની બાવનાને કારણે જ એ જળચરને 'માણસ' પદ મળ્યું હશે ને ? છતાં નિધિની

વકતા કહેવાય. કે 'માણસ' શબ્દની સાથે તો એકલપેટાઈ અને વિચ્છેદલાવ લાગો ગયાં છે.

આ જ શું કળીરવડાં જેને વિશે જહુ સાંભળ્યું હતું તે જ આ સંત-વૃક્ષ ! અહીં તો વક-પટાને ગાંઠે આસોપાલવ અને સીસમનાં ગાડવાંનું વધુ હુંડ છે. વક ચોતે તો પાંખો પરી ગયો છે. વકવાઈઓનું જટાભૂટ ક્યાં ગયું ? 'એ તો એક મામલતદાર આલ્યા એમને લાગ્યું કે અધિયાર થઈ ગયો છે, એટલે એણે કેક વકવાઈઓ કપાવી નાખી.'

'ભીલું' કારણ એ છે, કે કળીરવડને ઘટા-વિસ્તાર આટે વધુ જગ્યા નથી. એક વાણુ નર્મદા ધરતી ખોલી નાખે છે, બીજી વધુ તરફ ખેતરોનાં વાવેતર છે, એ પારકી જમીન પર વડને પથરાવા દેતા નથી.'

'પણ તો તો પડેશની એતરાઈ જમીન 'એકવાધર' કરીને વડને વધવાની જોગવાઈ કરી આપવી એઈએ. આ તો આપણું સંસ્કાર-ધન હતું.' એ રાઠોને હવેખી સંસ્કારની પાનાયણુ માંડો.

'એવું દેખુ માને છે ?' અરે અતિથિ. એને કળીરવડ દેખાડવા હઈ આવીએ છીએ તે દેખી લોકો હસે છે, ને કહે છે, કે એમાં તે શું એવા બતાવવા જેવું છે !'

વાન પણ સગથી છે. નર્મદાના કિનારા પર સેકડો વર્ષ પૂર્વે એક લોકસતે આવી, પ્રભાતે દાતણુ કરી, દાતણુની ચીર રોપી, તેમાંથી અગટેલા આ મહાકાય સરરને મહિમા અત્વારે તો એક ઘટા વચ્ચે પાકા ખંધાયેલ એક દેવસ્થાનના નિખાણ પાપાણોમાં જ પરિણમ્યો છે. આસપાસ અયોચર પડ્યું છે. બેસવાનું મન થાય તેટલો પણ સ્વચ્છતા નથી. અયોરલીલાની યાદ અપાતા આ ધામમાં લોકપ્રાણુ કરે શી રીતે ?

×

પણ કદપાંતનું કારણે ય શું છે ? સંસ્કૃતિ તો એક જીવનું જાગૃતું સરવ છે. જૂના જર્જરિત ટીંખાને ત્યાગ કરીને એ તો નવા ટીંખા તપતા કરે છે. સાથીઓએ વાત કરી કે, સાંતેક ઠોસ ઉપરવાડે નારેશ્વર નામના તટધામ પર હુમણાં એક રંગ અવધૂત નામના પુરુષે નવું તીર્થ જાગૃતું કર્યું છે.

રંગ અવધૂત, એ મૂળ તો એક મહા-રાષ્ટ્રી જીવાન, પાંડુરંગ વળામે એનું નામ, શુજરાત વિદ્યાપીઠના એ સ્નાતક, લગન લાગી તે રેવા-તટે બેસી ગયા છે; ત્યાં એણે નવું દેવું નથી આજ્ઞાવ્યું, ને ધારું છું કે કોઈ દેવદાસો કરી સેનેટોરિયમ આણું નથી કર્યું; પણ બે નવી બાબતો કરી છે; એક તો શુરુ દત્તાત્રેયના ભાવમાં રંગાયેલું એનું હૃદય શુજરાતી લાષામાં મીઠી કવિતા રચી રહ્યું છે, ને બીજું, એમણે લોકમેળા આણું કર્યો છે.

* * *

દસેક હજાર માણસો દર સાલ આ નવા મેળામાં હાજરી આપે છે અને ચોસ દિવસ કાવ્યમય સમૂહજીવન ગાળે છે. કાવ્યમય એટલા માટે, કે સામૂહિક રસોડાનું સંચાલન કરતે કરતે યાત્રિકો પોતાના શ્રમઉદ્યમને રંગ અવધૂતની કવિતાના છંદે તાલે ગીતબંધ તાલબંધ બનાવે છે. નદીમાંથી પાણી લઈ આવતો યાત્રી રટતો હોય છે કે:—

‘જય યોગીશ્વર દત્ત દયાળ;’

‘તું જ એક જગમાં પ્રતિપાળ.’

તો બીજો યાત્રિક રસોડે દાળના ચરુમાં કડછી ધુમાવતો ગાતો હોય છે કે:—

‘ઝોળી અન્નપૂર્ણા કર માંદા’

‘શાંતિ કમંડલ કર સોહાય.’

આ રીતે મેળા રંગ અવધૂતનાં દત્તબાવની સ્તોત્રે જાગતો હોય છે.

* * *

કવિવર રવીન્દ્રનાથે વારંવાર કહ્યાં કર્યું હતું, કે આ પૂતળાં બાવલાંનાં સ્મારકોમાં કંઈ સાર નથી, મેળા ભરે, રાષ્ટ્રપુરુષોની સાચી ખાંભીઓ રૂપે આપણા લોકમેળાઓની ઠેર ઠેર પ્રતિષ્ઠા કરો. પણ મેળાની પરંપરા ચલાવવી એ સુકર નથી, દોઢાલું કામ છે. લોકહૃદય વહેમાણ છે, શ્રદ્ધાળુ છે, લાગવાં લગડાં અને મૂંડો કે જટા જીએ ત્યાં ઢળી પડે છે, એ વાત પ્રમાણમાં સાચી છે છતાં, એટલામાત્રથી મેળા નીપજતા નથી કમિ-ટીઓએ યોજેલાં પ્રદર્શનો, રમતગમતો, ઉપદેશમંડળો કે ગાયકોથી પણ મેળા નામને અર્થિતાર્થ કરી આપે તેવું—રસોડાસિત લોક-જીવન ઉછાળે મારતું નથી. જીવનનું કાવ્ય રંગેરંગમાં જનતાને તરંગોળ કરી નાખે, એટલે કે લોકો નિઃસંકોચ મોકળા મનથી, જગ-બંધનેને વેગળાં મેલી, નિર્બાજ પ્રકૃતિરૂપે રમમાણ બની ભડે, એવું મેળાનું લક્ષણ જે કોઈ બાંધી બાંધે તેને જ સાચાં વંદને છે. રંગ અવધૂતે ચલાવેલ મેળો કેવો હોય છે તેની મને ખબર નથી. પણ મેળો આણું કરવો અને મેળાને કવિતાએ મઢી દેવો, એ કોઈક ઉચ્ચ સરવશીલતાના ધણીનું કામ છે એટલું તો કહી શકું.

* * *

જેના ઉપર કળીરવડ ભલો છે, તે જમીનને નર્મદાએ પૃથ્વી પાસેથી જૂંટવી લઈ, પાંચ માર્દવનો ટાપુ બનાવી મૂક્યો છે. આં રસાળ ટાપુ પર તટવાસી ગામ નીકોરાનાં લોક એતી કરે છે. નર્મદાનું વહેન આ નીકોરાના જાંચા કાંઠાને ઘસીને વહે છે. ખેડૂતો પોતાના બળદોને પાણી પર તરાવીને પાર લઈ જાય છે, ને પોતે નાવડીઓમાં બેઠ પર પહોંચે છે. એકાદ નાવડી બે ચૂડી જાય, તો કલાકો બગડે. આ સ્થિતિએ લોકોને અપજ

બનાવ્યાં છે. સજ્જા સંચેલન ચુકાય, પણ નાવડી
ચે ચુકાય ?

એ પ્રભાતે નીકોરામાં એક સલા હતી.
શ્રી. લોગીલાલ નામના એક રાષ્ટ્રસેવી
યુવાન તખીબ અને એમનું સાથીમંડળ આ
ગામડામાં એક હોસ્પિટલ ખોલતા હતા. માત્ર
એ જ ઇન્કોર દર્દીને રાખી શકાય તો પણ એ
હોસ્પિટલ તો ખડું જ. એક ધૂંધુ મકાન,
મહીં એ જ બિછાનાં, ગર્યાઓંઠ્યાં સાધના,
છતાં ઉત્સાહની અલગ મૂડી. કરિને નેટલી
વહાલી ઠવિતા, તેટલી જ વહાલી આ જુવા-
નોને જનસેવા. 'ગામડાંમાં જાઓ', 'ગામડાંમાં
જાઓ !' એ સૂત્ર તો સર્વની જીવે રમે છે,
પણ જઈને એસનારાઓ જ બધે છે, કે ગામ-
ડાંની હવા હેવાને કેવી મિલવી નાજે છે.
શહેરી રંગરામ છોડી ગામડે નરી નોરસલા
વચે બેસી જનારને કાળજી કેટલાં કઠણ
કરવાં પડે છે !

જુવાનો કહે, કે કંઈક કહો. લોકોને શું
કહું ? કહેવાનો અધિકાર શો ! કદા વખર તો
આશુ નહિ જે કહું તેનો સાર એટલો જ
હોતો કે, હવાખાનાં તો ઘણાં થયાં, પણ રોગોએ
હોડ માંડી છે નવાં હવાખાનાં એ લોકોને માટે
સ્વચ્છતાનાં શિક્ષણનાં કેન્દ્રો ન બની શકે, તો
ગજ ન થશે સારવાર લેવા તો જનો અટ અટ
આવશે, પણ ઘરોમાંથી સતત વહેલી યેતીઓ,
સ્ત્રીમાં કંઠગાતા ઉકરડા, કચરા અને પટો-
શીને આંગણે બેસી હગતાં બાળકો, એને
શેકવા ટોકવા જરો ત્યારે લોકો કહેશે, 'ક્યાં
કોઈના બાપનું છે !' એ લોકમાનસને પલ-
ટાવાયે, તો જ રુઝાડયો સાર્થક થશે અને
આવી આરોગ્યદાત્રી નર્મદાને વીરે શું હવાખા-
નાની જરૂર પડે છે ? 'અલકાતું આવે બેડકું',
મલકાલી આવે નાદ...રે, મારી સાહેલીનું

બેડકું' એ ગીતોમાં થતું સૌંદર્ય-દર્શન શું
કલ્પનામાત્ર બની ગયું ? આ નર્મદાનાં શોંઠાં
જળમાં તરનારા માંઠાં કેમ પડે ? આંહીં તો
એક્સ્કર્ડ કાર્વર્ડ જેવી યુનિવર્સિટીઓની
માફકે, વર્ષનાં અસુક પર્વો પર નાવડી દોઝ-
વવાની હરીફાઈએ ખેલાવી નેઈએ, શુકલતીર્થ,
નીકોરા, ગાદેશ્વર, વગેરે ગામોના નરનિરાળા
વાવટા ફરકવતી નાવડીઓની હરીફાઈ
નિકાળવા જુવરાત આશુ કહકે એવું કંઈક
કરે ને !

'નીકોરા' નામની યુત્પત્તિ પૂછી. ભારી
રસભર્યો અર્થ જડયો. 'નીકોરા' એટલે નીક
વરાહ. આંહીં ઘણે હોતો વરાહ-અવતાર, 'નીક'
એટલે કાલવમાં આળોટવું. આજે પણ આ
નીકોરા વીર્ધ્યું માહાત્મ્ય એ છે કે, યાત્રિકો
કાંઠા પરથી આળોટવાં આળોટવાં નદીમાં પડી
સ્નાન કરે.

આવાં આશ્ચર્યો જગવતી, અને સમગ્ર તટ
પર ભૂમવા આવવાનું પ્રલોભન હેતી નર્મદાને
જપોરે પ્રભુમી વિદાય લીધી ત્યારથી આજ
લગી સાથીઓએ રજૂ કરેલું એક ચિત્ર મનમાં
રમે છે. કહે કે, અંગા એકતટપાવનો છે.
જ્યારે નર્મદા તો ઉભયતટપાવની; એના જેઉ
કાંઠાની સમગ્ર-પરિકમા કરવા માટે દૂર દૂરથી
યાત્રિકો આવે છે, ને પૂરા એક કિનારાની
પરિકમા કરવાં એમને એક વર્ષ લાગે છે. પરિ-
કમાકારથી પગમાં ભેડા ન પહેરાય, જે ભેડથી
વધુ વસ્ત્રો નહિ રખાય, એક જ ટંકનું લાતું
લેવાય, પછી તો ગાયોગ્રામ જે સદાવન સંપડે
તે પર જ પેટગુચ્છરો કરવાનું, અને હીંડયે જ
જવાનું. માર્ગે જે કોઈ મળે તેને જુકાર કરવા
માટે જો એ અવાજે યુકારનું, કે 'હર નર્મદે !'

સામે જુકાર જોત જોડે :

'નર્મદે હર !'

જલદી ફિદા થઈ જવાયું

મુસ્લિમ લીગના નેતા શ્રી. ઝીણા પાસેથી એક ક્ષણે તો આપણા રાષ્ટ્રનેતાઓએ પ્રહણ કરવા લાગ્યું છે. બ્રિટિશ સરકારની કોઈ પણ જાહેરાત પર-પછી ભલે એ જાહેરાત લીગના પક્ષમાં સો ટકા લાભ કરી આપનારી હોય, -એ માણસ કદાપિ ફિદા થઈને વરસી પડતા નથી. આપણા આગેવાનોમાં એથી ઊલટી આદત છે. લીગના છેલ્લા અસહકારી કરાવ પછી જે મહાગાંધી દિંદી રાજકારણમાં પડી ગઈ છે તેના પર ધૂઆક્રૂઆ થઈને વચગાળાની સંસ્કરના તંત્રવાદકોએ પકકાર ફેંક્યો. તેના જવાબમાં સિ. વડાપ્રધાન શ્રી. એટલીએ સાર્વભૌમ સરકાર તરફથી એક નિવેદન કહ્યું છે. આ નિવેદન એટલું તો સંક્ષિપ્ત, અનેકાંથી તેમજ છરાદાપૂર્વકની અરપષ્ટતાઓથી ભરેલું છે, કે એના વાચ્યાર્થ પર આફ્રીન બની જવું કે મોઢી મારવી, એ એકસરખું જ ઉતાવળિયું પગલું કહેવાય. 'પં. જવાહરલાલે એ નિવેદનમાંથી તારવેલો શુભાશયી સંકલ્પ અને એને આપેલી ખુશખુશાલ અંજલિ, આ બંને સામા પક્ષના રતિભાર શુભ તરતને પણ મેરુ જેવું' માનવા મનાવવાની, સામાના કાર્ય પર પોતાના જ સદ્ગુણનું મિથ્યારોપણ કરવાની શુભાંક્ષી છતાં મુલમહીંગીરીથી વેગળી અતિભલાઈ ખતાવે છે. શ્રી. એટલીના સંદેશ પર છતપાર રાખી લંડન ગયા તેની વાતનાના ભોગ અનેકા જવાહર ભારી બુલકણા લાગે છે.

આપણી ઇચ્છાને મિથ્યા પડશે

૧૯૪૮ના જૂન માસ સુધીમાં દિન્દને હોઠી જવાની જાહેરાતમાં નિશ્ચયાર્થતા છે, અને આપણે આજ સુધી જે એક મૂળભૂત જાણત માગી હતી તેના લાજવાય સ્વીકાર છે એ વાતની ના નહિ પાડી શકાય. એ સત્તાની ફેરગદલીને અપારથી જ અમલમાં ચૂકવા માટે નવા વાઈસરોયની નિમણૂક કરી છે, તે પણ ચારી વાત છે. પસંદગી પામેલ પાત્રનું નામ પણ બેશક આઠારપદ

છે. લોર્ડ માઉન્ટબેટન જેવો વિશ્વચુક્રતા વિનયમાં કીર્તિમાન બનેલો આદમી, રાજકારણના ઘૌરિયમાં જેને પાવરપો ન કહી શકાય તેવો એ આદમી, ઉપરાંત ષાઠો રાજકુટુંબી આદમી, ફોરેલા જ્વાલામુખી જેવા આજના દિંદી વાઈસરોયમીની સ્વીકારી લ્યે, તેનો અર્થ જરૂર એમ થઈ શકે, કે એને હસ્તક આજની બ્રિટિશ સરકાર કંઈક ચોખ્ખું કામ પૂરી મજા-જૂનીથી કગવવાની નેમ ધગવે છે. પણ નવા વાઈસરોય તો આંદોળી આવોને કાં મુસ્લિમ લીગની સાન ઠે. જે લાવશે અને કાં લીગને સરકારમાંથી રુખસદ ઇશ દેશે એવો આ નિમણૂકનો અને લોર્ડ વેવલની નિર્ણયનો અર્થ પટાવવામાં આપણે પોતે શું હાંધીએ છીએ તેનો જ પડથો પડી રહ્યો છે.

અર્થઘટાવ

અનિષ્ટ બનશે

૧૯૪૮ના જૂન દરમ્યાન અરપણે સત્તા સોંપણી કરવાની આ નિવેદનમાં વાત છે, તો તેની સામે એ સોંપણી કાને કરવાની છે એ મુદ્દાની રજૂખાત તો મળ્યું જોડાળાભરી છે. કાં તો એ સત્તા સોંપણી મધ્યવર્તી સરકારને કરશું, કાં તો એ અમુક અમુક પ્રતિની સરકારને સોંપશું, કાં તો અમુક પ્રદેશને સોંપશું, અને નહિ તો પછી છેવટે 'અમને તે ટાણે જે કંઈ રીત દિન્દને હિતકર્તા લાગશે તે રીતે એ સત્તાની સોંપણી કરશું.' સવાસોંપણીના સંકલ્પનું ઠેવું વિશદ પ્રદર્શન!

અનેક માણસો, રાજનીતિના અનેક અભ્યાસીઓ, પ્રત્યેક ક્ષમના પ્રત્યેક વાકપત્રો, રાષ્ટ્રને શાંતિમાત્રા, હસ્તવધ, દીર્ઘક્રમે, તેમજ વિરામચિહ્નોનો અર્થ-પટાવ કરવામાં પડી ગયા છે. પોતાના નાના મોટા દરેક નિવેદનનો સાચો અર્થ તો બ્રિટિશ સત્તા પોતે જ એક સમજે છે, અને એ મનમાં છૂપવેલા અર્થને પોતે જે ટાણે જેની જરૂર તે બેઠાને જ બહાર પાડે છે, એ વાતનો આપણે અનુભવ એટલો બધો તો તાબે છે, કે અત્યારે અર્થઘટાવ કરવા આપણે કેાંઈએ એસવું એ તો પ્રમ્ન પ્રત્યેનું ચુનાહિત કાર્ય ગણાયે;

કારણ એથી ગેરદારવણી થશે, જૂઠી આસાએને વિપયમાંથી મથુનરીએ જન્મશે.

પ્રજાની સામે

પરોક્ષ આધાન

એ બધું તો ઠીક, પણ આ નિવેદન આખરી છે એની કંઈ ખાતરી કે ખોળાપરી? કશી જ નહિ! પાંચે પંદરે વળા કેઈ નવી પરિસ્થિતિ ને સુરિસમ લીધે ઊભી કરી શકે તો નવું નિવેદન નીકળે, આજ પરિસ્થિતિ તમામ નિવેદનોની વચ્ચે સુસંગતતા અને હીનહતા ઉકેલનારા થયું તથા તકાવર્તી તો નીકળી પડ્યા છે. પં. જવાહર તો વળા એટલે સુધી ભય છે કે, આ નિવેદન તો હિંદી પ્રજાને માટે આધાન સમાન છે, મતલબ કે હવે તો શિ. સત્યાગ્રહ હિંદી જવાની ચોક્કસ સુવત્તામાંથી ઊભી છે, ઉચ્ચ લાવવાનો ભુખે. એમના સિરે પરથી ઊતરીને હિંદી પ્રજાની શુદ્ધિયુક્તિ તેમજ એકસંધી પર આવી ઊભો રહે છે. માટે આપણે પોતેજ ને સમજાય પર ન આવી જાય તો પછી દોષ આપણા પર રહેશે. નિવેદનનું આંધું દર્શન પણ લાગે જ મદદગાર બનશે. હિંદી પ્રજા એકજિત બની છે એ તો બધારણ સત્યાગ્રહી દીધા જેવી પ્રતીતિ વાળત છે. લીધે બહાર ઊભેલ છે કારણ કે તેના પોતાના જ કહેવા મુજબ તેઓ જેમનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તે કેમને આ ભોમ સાથે કશી નિરખત નથી. નિવેદન આજે બહાર પડે છે ને વળતા પ્રજાને ઓ ઓળા 'પાણિસ્તાન'ની રજુ-પોષણ મળે છે. એવા પક્ષને અનુવક્ષીને શુ આ નિવેદન પ્રજાસમરતને માટે બહાનુ બને છે? ૧૯૪૮ના જૂનમાં એ સાથેજ સત્યાગ્રહી છે, તો તે સોંપણી સર્વે સ્વીકારેલી એવી બધારણ સભાના પ્રેરણા બધારણ મુજબના તત્કાલીન લાસનને જ સોંપણી ભોમ છે. કંગિમેટ-નિયમની સર્વસ્વીકૃત ચોખ્ખાની કપડાંનું સમાન એ બધારણ સભાને ઠાઈ પંડારી જ કેમ શકે? શબ્દો, વગરો, ચપરો, દરગઢો, ડાંકાં કપોને કરી આપેલા ફતવાએ, એ બધામાં એક દરો પણ પરિવર્તનો ઊઠી શકે, તો નવા નિવેદનમાં એમ કેમ કહી શકાય, કે ઉઠની સત્યાગ્રહી કાં આને કશું, કાં તેને કશું, કાં પેલાને, અથવા તો પછી અમને ઠીક લાગે તેને કરશું?

નવા હોંકેમનું

આચરણ નિહાળીએ

નિવેદનમાં બધારણસભાને વિધાતક બને તેના રજુ શબ્દો છે. એ સભાને ૨૬ ફાગણે ઠાઈ કક્ષમ એમાં નથી એમ માનીને રમે ઉતરણે. વચગાળાની સરકારમાં લીધેના સભાએ પેલા કરેલી કોટકીને પણ ઠાઈ નિકાલ નથી. તેના જવાબ એક એવો પ્રજાને, કે એ નિકાલનો પ્રાથમિક વાર્ષિકરોને હરતક લેવરાવવાનું ખાનગી મંત્રણા-એવા કશું દરી. આવી શુભાસય ને સંબંધિત હોય, તો બીજે છે એમ પણ કેમ ન હોય, કે બ્રિટિશ સરકાર ઠાઈ પણ ઉપાયે સમય મેળવી ઠાઈ પોતાના ધરને વધીવટ કેમણે લાવવા માગે છે, ને આંતર-રાષ્ટ્રીય કુનિવાર્થ કશી ગૂંચ ઉકેલવા કંઈ છે.

એક પ્રયત્ન ઉચ્ચપાતાલ પ્રયત્નદારે તલપાપ ઊભેલી સુરિસમ લીધેના મુકામનો કરવાની માથુ વાર્ષિકરોની ના જ શિ. સરકારને સવત મૂંઠપી રવી હતી એમ બહુ ભેરથી બોલાય છે. સામે પક્ષે એમ પણ ઉકેલાય છે, કે લાલ ઠાઈ! લોડ વેવલની નિતિપદ્ધતિમાં ને શિ. સરકાર પ્રથમથી જ સંમત નહોતી, તો રેગિનેટ-ધિયનની ચોખ્ખાના વચસના થીમજીવ જ કેમ એમને હરતક કરાવ્યા? કરાવ્યા પછી પણ એક કરતાં વધુ કોટકીએને લોડ માથુ રહેવા દીધી? સામે જ શું લોડ વેવલની ભવળાઈમાં રોપિત છે? કે પછી શિ. સરકારની સુસદ્ગોષીએ જ અસાહેબો એ આલ છે?

મુદ્દાની વાત પર આવી બધાએ : આ નિવેદનના શબ્દાર્થ તેમજ અન્યાર્થ બંને તરફ નેતા, શિમાં હિંદના પ્રજાના હોંકેલી તેમજ એ પ્રજાને વીરોધ જરિલ બનાવી મૂકવાની, બેધારી શક્યતા છે. એનું પારખું લોડ માટે-નેટ-વના આચરણી જ પરખારી. એ આચરણો પરિચય થતાં સુધી-મોન ધારણ કરનાર રાજકુટુમ્બ શણે ગણારી. આપણા અધિપ્રાધને અનુકૂળ એવા અર્થધારક કરીને આકરીને રમે બનીએ. ૧૯૪૮ના જૂનમાં ને બ્રિટન પોતાને ઠીક પડે તેને-ઠાઈ પણ ન-લાઈ, જવાબલાધને-સત્યાગ્રહીને બસે હિંદ ખાલી કરે એ એક જ આચરણ એની સુચનિયને સિદ્ધ કરશે.

છ.

એશિયાઈ પરિષદનું સંદેશ પ્રયાણ

હિંદુસ્તાનનું એ સદલાખ છે કે આ માસના છેલ્લા અઠવાડિયામાં એનું આંગણું એશિયાઈ રાષ્ટ્રોનું મિલનસ્થાન બનવાનું છે. ૨૭ મી માર્ચથી તા. ૨ એપ્રિલ સુધી નવી દિલ્હીમાં મળનારી આંતર-એશિયાઈ પરિષદમાં હાજર રહેવાના હિંદી નેતાઓનાં નિમંત્રણનો અંતર સુધીમાં વીસેક એશિયાઈ રાષ્ટ્રોએ સ્વીકાર કરેલા છે. ફિલિપીન્સી સીલોન આવશે. પાકીસ્તાન અને બંધુરાષ્ટ્ર ચીન આવે તેમાં તે સી નવાઈ! ઈન્ડોનેશિયાના વડા-પ્રધાન શ્રી. ચહરીરે પોતે સોળ પ્રતિનિધિઓની આગેવાની લઈને આવવાના અલિલાષ બહેર કર્યા છે. ગોરુ એમરેલિયા પણ, પોતાનું સાચું સ્થાન બિટન-અમેરિકાની ખંખમાં નહિ પણ એશિયાનાં કરોડોની સાથે છે એ સમજવા માંડવું હોય તેમ, પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનું છે. આઠ મહિનાથી આગાહ બનેલા ફિલિપાઈન્સ અને આવતી કાલે આઝાદી હાંસલ કરનારા મલાયાઈ મહેમાનો આવવાના છે. આપણા સાવ નિકટનાં પાકીસ્તાન પાળ, જૂતાન અને અફઘાનિસ્તાન પણ આજ સુધીનું અમતપણું અળગું કરીને મુક્ત હૃદયે આવશે. મંગોલિયાનું પ્રજાસત્તાક પણ હિમાચ્છાદિત પહોડોની વાટ કાપીને આવી પહોંચશે.

સામાન્યવાદીઓ અને તેમના સાથી કેમવાહી-ઓના હોશકોશ ઉઠાડી નાખનારી સૌથી વધુ અગત્યની બીના તે છે કે પશ્ચિમ એશિયા (પશ્ચિમનું અંધ અનુકરણ કરીને આપણે એને 'મધ્ય પૂર્વ' નહિ કહીએ) પણ પૂર્વ એશિયાના જેટલા જ ઉત્સાહથી આ સંમેલનમાં ભળ્યું છે. ગયા ક્રિસ્ટચરમાં લંડનથી પાછા ફરતી વેળા રસ્તામાં પોતાની જ જન્મભૂમિની બદખોઈ કરતા આવેલા શ્રી. ગ્રીયુએ કરોમાં હીક હીક મુકામ કરીને આરબ-રાષ્ટ્રોને ખુલ્લે-ખુલ્લી અપીલ કરેલી કે, આ એશિયાઈ પરિષદમાં કાંઈ ન જશે, એ તો હિંદુ સામાન્યવાદને આરબ-મુલકોમાં પ્રસારવાની ચાલમાણ છે! પણ આખરે તો ચાલમાણ જેની દત્તી તેની ન ચાલી, અને આરબ-સીંગ, તુર્કી, પર્સિયા અને બીજા પશ્ચિમ એશિયાઈ મુલકોએ હર્ષબેર આ પરિષદનું નિમંત્રણ

સ્વીકાર્યું છે. આંતરવિગ્રહમાં આરાધેલા પેલેસ્ટાઈનથી મહુદી યુનિવર્સિટી ને ઇઝમની કરો યુનિવર્સિટી પણ પ્રતિનિધિઓ મોકલશે.

સાંસ્કૃતિક એકતા સાધવાનું ધ્યેય

આ પરિષદમાં રાજકારણને સીધું સ્થાન નથી, કારણ કે રાજકારણના તો રંગપલટા દેશદેશમાં ધમા કરવાનાં પણ સહુ એશિયાઈ રાષ્ટ્રોની સંસ્કૃતિનાં જે ચિરંજીવ તરવે છે તેના સુમેળ સાધવાનું આ પરિષદનું ધ્યેય છે. જગતના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર આ વિરાટ ખંડની પ્રજાઓ આ રીતે મિત્રભાવે એકત્ર થઈને પોતાની સમાન રાજકીય આઠાંક્ષાઓને કારણે વધુ નિકટતા અનુભવશે અને સમસ્ત એશિયાની સાંસ્કૃતિક એકતાનું, પંડિત જવાહરલાલ નેવા અનેકાંત, રૂઢું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરશે. પચીસ જ વર્ષમાં બબે વાર મહાભયાનક વિશ્વયુદ્ધો સરજીને યુરોપે પોતાની શુદ્ધિનું, પોતાની પ્રગતિનું અને પોતાની સંસ્કૃતિનું દેવાયું ફૂંકી દીધું છે. વિશ્વનાં અખળે માનવીઓ હવે એશિયા આગેવાની ત્યે અને એમને સુખી તથા આગાહ બિંદગી ભણી દોરી બધ એમ જખી રહ્યાં છે. એશિયાને શિરે વિધાતાએ સોંપેલી જવાબદારી એ અદા કરે એમાં જ જગતની આશા છે. એશિયાની જવાબદારીને સારો એવો ફાળો હિંદુસ્તાનને બાગે આવવાનો છે. માત્ર એશિયાનાં ગુજાઓ જ નહિ, આફ્રિકાની કચ્છાયેલી પ્રજાઓ જ નહિ, પણ અમેરિકામાં જેમ હબસીઓ છે તેમ જગતના જે જે દેશમાં પીડિતો પક્ષા છે તે સહુ હિંદુસ્તાન ભણી મીટ માંડી રહ્યાં છે. પોતાનો આ ઇતિહાસિક પાંક હિંદુસ્તાન સફળતાપૂર્વક અને ગૌરવપૂર્વક ભજવશે એવી શ્રદ્ધા સહેજે જન્મે છે. કારણ કે સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદને પાર કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય બંધુતાને હૃદય-પૂર્વક અપનાવનારા, અને સાથે સાથે કરોડોનું પીડમળ ધરાવનારા આગેવાનો આજે એકમાત્ર એની શૂમમાં જ રહ્યા છે.

વિવેચનાંતિને સર્જનપ્રયોગ નવપંથીમાં થાય છે

જગત આજુ વિષવાદોથી ઘેરાઈ ગયું છે.

દેશ-દેશ વચ્ચેનાં વેરઝેરમાં હવે એક જ રાષ્ટ્રની જાદી જુદી પ્રગળે. વચ્ચેના કચ્છોનો ઉમેરો થઈ રહ્યો છે. કોઈ દેશમાં એનાં કારણો આર્થિક છે, ક્રાંતિમાં રાજદારી છે, ક્રાંતિમાં ધાર્મિક છે. આનાં કારણોથી માનવજાતની જે સુધારા થી શક્ય છે તેનું નુકસાન એમાં ખપી જનારાઓની ખોટ કરતાં ઘણું વધુ મોટું છે. જેમ એક દેશને ખીજ દેશ ઉપરથી, એક પ્રાંતને ખીજ ઉપરથી, એક મહાદેશને ખીજ ઉપરથી, ધનસાનને ધનસાન ઉપરથી ઇત્યાદિ ભેદો થાય તેવી કુનિધાને એટલે બોધપથી સૌંદર્યબચી ભેદોએ ! માટે જ વિશ્વરાતિનું સાચું સર્જન કરવાનો બળવાન પ્રયોગ નોઆખલીના દબાવ્યાં ગામમાં ચાલી રહ્યો છે.

પોતાની અહિંસાને અતિમ અગ્રિપરીક્ષામાં મૂકીને મહાત્માજીએ 'કરે'એ બા 'ગરે'એની અસરવાઃ સાચી હોઈ બહો છે. એમને, એમની અહિંસાનો વિષય થાય તેમાં જ હિંદની અને આખા જગતની સંહારપાથી બચવાની એકમાત્ર આશા છે. ગર્જના કરતા સાવભેલા રોળાં વચ્ચે જીવને ભક્ષા રહેનારા પ્રિયતી સંત ડેનિયસની યાદચાર તરવીરને ગંધીજીએ આજે દૂબલ સજીવન કરી બતાવી છે. અ.

નિષ્કળતાનો
નિઃશ્વાસ

નવખલીના અહિંસા-પ્રયોગને સફળતા મળી કે નિષ્ફળતા, એ કહેવું બધાં સમજવું ચિકટ છે. અપહરણો પકડાયાં નથી, વટવાએલાં સર્વની રિયતિ સારી નથી. મહાત્માજીને કદને કદને મળેલાં આદર-માન કેટલા પ્રમાણમાં અંતરના હતાં, ને કેટલા પ્રમાણમાં એ 'લખ'ને કોઈ પણ વાતે જળાતી દેવાના પ્રેરિત નાટકરૂપ હતાં ? આજે હવે બધારે ગંધીજી ત્યાંથી ન ખસવાનો નિરધાર અહેર કરે છે કે તુરંત એમને બજબજરીથી હાજી કાઢવાની ચુલખાઓ બીડી છે. એટલું જ નહિ પણ ખુદ મહાત્માજીએ એકરાર કર્યો છે કે, અહીં તો મહાત્મી કોમ લઘુમતી કોમની પ્રજાના-ધૂનને 'તો રું, તાળીઓને પણ સાંખવા તૈયાર નથી, માટે ચોખ્ખા વળતર અને તો લઘુમતી કોમે આ પ્રદેશ છોડી જવા જેવું છે ! અહિંસા સુધી નજીકે લોકોને બધો લાય તપ્પ કોઈ પણ ભોગે વાતમાં

ચોટી રહેવાની વાતો કરી, તે જ પુરુષને આજે ભેદીને નિષ્ફળતાનો એકરાર કરવો પડ્યો છે, પણ પાછળની વીતક-વાતો તો ચર્ચકર છે. ગંધીજીના નોઆખલીમાં જ બેસી જવાના નિરધારને બંધાવતી થીમ-સલા હવે નહિ ચાલી લે. કદાચ રાજકોટ-મકરણની પુનરાવૃત્તિ થાય. ઈ.

આપણું કામ
આપણું મહોદલામાં

'સમવર્તન' મથાળા હોળનો 'સંરૂતિ' માસિકની તંત્રીને પં, મહાત્માજીની ધર્મવાતને પ્રસંગે આપણી થી દરજ હોઈ થો, તે બાબત લખે છે કે—

'આપણે આત્મસંસ્કાર આપી શક્યાં જ નથી ! એમની કસોટીના પ્રસંગો હજાર બને અથવા બિલકુલ જ ન આવે એનો આપણી ઉપર જ સુ દીકરીકે આધાર નથી !'

'આપણે ખીજ જનમુખારીથી આજમુખી ગંધીજી ભેડે સ્વચરના આપી સાકાનવ મનોવાચ કરવાને પણ પ્રયત્ન કરી ભોયો ! આત્મપરીક્ષણ માટે એક જ પ્રસંગ ચિચારીએ ! આપણે જે કોમના હોઈએ તેથી અન્ય કોમના માણસોમાં, આપણે જેને હુલના ઉમળામથી આહવા હોઈએ એવા આપણને મિત્રો છે ! કેટલા છે ! હુલની સાકા પાળે ચિચારવાનો આ અવકાશ નથી !'

મહાત્માજી પણ આપણી પાસે એટલું જ માગે છે. લાચલીન આચેશમાં આપી જઈને કે પ્રતિજ્ઞાના મોદમાં લલચાઈ જઈને એમની પાછળ નોઆખલી આત્મા જવાની કોણે જરૂર નથી, ને થોડાં ઘણાં ત્યાં એવાં છે તેઓ પણ ગંધીજી ત્યાંથી પાછા ફરે ને પછી જીવનભર ત્યાં સેવાશર્વ કરવા તૈયાર છે ! એવા ખુદ ગંધીજીના સ્વાલનો એપાથી કોઈ હકારમાં જવાજ આપી લકડું નથી. એ કામ અર્થ આકારું છે, બધાં એ માથે હવે તેવું ગંધીજી ચલતા નથી. એ તો માગે છે કે આપણે ભાં વસીએ છીએ તે પ્રદેશમાં, તે શહેરમાં, તે મહોદલામાં આપણે એકબીજા કોમે ઉપર ઇત્યાદિ રાષ્ટ્રીએ અને સંધીને રહીએ. કોમવાદના પ્રચારકોને છોડા દાખ મળી રહ્યો છે તેમ રહીને દાખ એકીને આપણે બેસી રહેવાનું નથી. સાચો કોમચા

તો આપણી અંદર જ સૂનો પડ્યો છે. બહારનો પ્રચાર તો બિચારો એને જગ્યાડી જ શકે છે—જન્મોષી શકતો નથી.

મ.

એલા હેતુ માટે સારાં સાધનો

સાધન અને સાધ્ય વચ્ચે કેવો સંબંધ હોવો જોઈએ તેની ચર્ચા અનેક દેશના વિદ્વાનો લાંબા કાળથી કરતા આવ્યા છે. આખર જતાં તે ચાહે તેવી તત્ત્વનિષ્ઠ ચર્ચાના ફળો કયાંક જન્મતાં બનતા બનાવો પરથી કાઢવા રહે છે. ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટમાં આપણે જોયું તેમ પવિત્રમાં પવિત્ર ખેંધને હાંસલ કરવા ખાતર અમુક દરજ્જે હલકાં સાધનોનો ઉપયોગ પણ આપણે કર્યો હતો. એમાં આપણને કેટલે અંશે સફળતા વરી, અથવા તો એ સફળતા આપણાં સાધનોમાંના કિત્ત તરવોને, આભારી હતી કે અન્યને, તેની ચર્ચામાં ઊતરવાની જરૂર નથી. પણ એટલું નિર્વિવાદ છે કે હિત ધ્યેય માટે ચાકા તેવાં સારાં-નરસાં સાધનો વાપરવામાં કાંઈ જ ખોટું નથી એવી એક માન્યતા આ દેશમાં ૧૯૪૨ પછી પ્રબલ સ્વરૂપે ફરી વળી છે. પંજાબમાંની લીમની અળવળ એનાં એ જ—૧૯૪૨નાં—સાધનોનો એક મહિન. હેતુ માટે જે રીતે આને ઉપયોગ કરી રહી છે તેમાંથી સાધન-સાધ્યની ચર્ચાના રસિકને ઘણું વિચારવા જેવું બળી રહે છે. અ.

મુસ્લિમ સ્ત્રીશક્તિ

પ્રકટ થઈ છે

પંજાબની લીમ-અળવળમાંથી એક જે માદ્યાર તરવીર હિંદુસ્તાનને નિહાળત મળી છે, તે છે પ્રદાનશીલ મુસ્લિમ સ્ત્રીઓની જાહેર રસ્તા ઉપરની ફૂચ અને સપા સામે લેવા મરતેકે ઊભા થવાની એમની તાકાત. હિંદુસ્તાનની નારી સામે છાતીએ ટીચર-એસ ઝીલતી હોય—બલે '૪૨ના મુંઝ-અમદાવાદમાં કે '૪૭ના લાહોરમાં—એ નોંધને કોને મગરૂખી ન થાય? 'ગે' તેવી પાપલોલામાંથી પણ કાંઈક મંગલ પ્રકટતું હોય છે, તેમ આને મેરઝાએ દોરવાયેલી મુસ્લિમ મા-બહેનોની શક્તિ પણ એક દિવસ જરૂર એમના ધુરખાની બહાર નીકળી એમને કામવાદનું વિષ પાનારા આગેવાનોથી અળગી ખસી જશે, કામકામ પ્રત્યેની

મહાબંધની માંડ બાધવામાં પોતાના ફરજી-ભાઈઓની સમોવડી બચકે એમનાથી વ સર્વાર્થ બનશે એવી આશા જરૂર રાખી શકાય.

મ.

‘વફાદારો’ કહીને

કેમ ચલાવાય ?

મધ્યસ્થ ધારાસભામાં પ્રશ્નોત્તરી દરમિયાન અમેરિકામાંના હિંદી પ્રચારખાતાનો થોડોક ઉલ્લેખ થયો છે. એમાંથી ઊભી થતી નીતિના પ્રશ્નો અગત્ય માત્ર એ જ ખાતા પૂર્તી નહિ પણ મધ્યસ્થ તથા પ્રાંતિક તમામ પ્રબળીય સરકારો માટેની છે. એ તો જાણીતી વાત છે કે છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષો દરમિયાન અમેરિકામાંના ક્રિસ્ટિયન એલચીખાતાની મદદ વડે અને આને હિંદ પાછા ફરી રહેલા શ્રી ગિરજાશંકર બાળપાઈની આગેવાની નીચે અમેરિકામાંના હિંદી પ્રચારખાતાના યુરોપિયન અને કામવાદી દેશી અમલ-દારોએ આ રાષ્ટ્રની લખકર બદખોઈ કરવી ચલુ રાખી છે. ગાંધીજીને જાણાવપણી, કોંગ્રેસને હાંસિરદ અને વતનપ્રેમી લઘવૈયાઓને દુનિયાની નજરમાં પાંચમી કતારિયા બહાવવા માટે આ આખા ખાતાનાં માનવીઓએ સતત પરિશ્રમ લીધો છે. એમ કરીને એમણે પોતાની જાતને સાચા અર્થમાં દેશદોષી સાબિત કરી છે. પરદેશી સરકારની નોકરી કરવી એ એક વાત છે, અને દેખીજુકીને પોતાની શક્તિ માનુષ્યમિતે કલકિત બનાવવામાં વાપરવી તે બીજી વાત છે. ‘માફ કરો ને જુલી જાવ’ની નીતિમાં પણ એનો સમાવેશ થઈ શકે નહિ.

અમેરિકામાંના એ પ્રચારખાતાના માણસો હવે બદલવામાં આવશે કે નહિ? તેવા સવાલનો જવાબ સરદાર વલ્લભભાઈએ એમ આપ્યો છે કે, એ માણસોએ જૂતકાળની સરકારની વફાદારીથી સેવા કરેલી તેમ આજની સરકારની પણ કરશે—મતલબ કે એમને રચાને નવી નિમજૂદાઈ કરવાનો હાલમાં ધરાવો નથી. આ જવાબને મધ્યસ્થ ધારાસભાના સભ્યોની માફક બીજાઓ પણ બલે દસાદસથી આવકારે, પણ એ વાત માત્ર હસી કાઢવા જેવી નથી. ‘નેશનલ હેરાલ્ડ’ લખ્યું છે તેમ—

‘આ નિવેદનમાં એક મહત્વની ચર્ચાનાં

ખીજ સમાયેલાં છે—હું આજની રાખવાટી સરકારે અને ભવિષ્યની આગાહ કિંકની સરકારે માત્ર, અથવા મુખ્યત્વે, અશ્વિનોની રવેન્દ્રાએ સેવા કરનારા આ ચનદી નોકરો પાસેથી જ કામ સેવાતું છે? આ સવાલને પ્રશ્નાશ્લિકતાથી, વિચારપૂર્વક અને હિંદી પ્રગ્નને સંતોષ થાય તે રીતે જવાબ આપવો જોઈએ.

સગર વહનભાઈ જેવા સુઝ આગેવાનને મોટેથી વફાદારીની આ વાત સંભળનારને રતબ્ધ કરી દે તેવી છે. વફાદારીથી તો હિંદી સૈનિકોએ કયાં અશ્વિનોની સેવા નહોતી કરી! છતાં એમને મન જે વફાદાર હતા તેને આપણે ભાડૂતી ‘અર્ધનરોજ’ કહેલા. આજ આપણાથી કીર્તિ એમ કેમ કહેવાય કે, જામે તો વફાદારીથી સંતોષ માનણ. અશ્વિનોની જેમણે વર્ષો સુધી શુદ્ધારી કહેલી છે તેજમનાં બહુ જોખમ માણસો આ રાષ્ટ્રની પ્રગતિય સરકારની પણ વફાદારીથી સેવા કરી. પણ પારો કે એ કહે, તો પણ આપણે એવી વફાદારી દરમીક ન ખાવે. આપણે વફાદારી નહિ પણ ભાવના જોઈએ. આપણે કૃતરાં નહિ પણ માનવી જોઈએ છે.

નવા લોહીની
બરતી જરૂરી છે

મધ્યમ અને પ્રાંતીય પ્રગતિય સરકારો હોળનાં ખીજ તમામ ખાતાં અંગે પણ આજ સંજોગે કહેવાની રહે છે, પરદેશખાતું પંડિત જવાહરલાલના હાથમાં હોય તે પૂરતું નથી. એમની નીચેના એક-ચીએ પણ શી. અસહજની જેવા જોઈએ, અને એ એકચીખાતાના માણસે પણ ‘વફાદાર’ માંડેલા નહિ પણ વનપ્રેમીએ જોઈએ. શી અમુક કે શી વધુક પ્રમાણ બન્યા તે પૂરતું નથી, એમના હાથ નીચેનાં ખાતાંના વડાઓથી માંડીને નીચે સુધીના અમલદારો પણ બદલાવા જોઈએ. ૧૯૪૨-૪૩ દરમિયાન સિદ્ધથ શુભરનારાઓ કે યાત્રીના ૭ વર્ષો દરમિયાન ધાંચ-રથવતથી રૂંદે રૂંદે સડી ગયેલાઓ તો કાકય હોય તેટલા પ્રમાણમાં જવા જ જોઈએ.

અહીં અગાઉ લખાયું છે, જામે ફરી લખીએ છીએ કે, આખા અમલદારી તંત્રમાં નવા લોહીની

બરતી થવી જોઈએ. જેમનામાં ચોક્કસ પ્રિયતમ (પ્રિન્સિપલ) લાભનાઓ નથી તે સ્વરાજ્યતંત્રને બાર નહિ ઉઠાવી શકે, કન્દોબને સુવર્ણરથ એ નહિ કરી શકે, રથવતખેતરીથી અળગા એ નહિ રહી શકે. નકાબોરો-કળાં બળારિવાજોને એ નહિ પકડી શકે, મક્કમ, અને છતાં કામવાટી રહિત, એ નહિ બની શકે; મર્વરને જાહેર એ ખેર સાહેબને કદાચ સવામ કરી, પણ પ્રગ્નની સેવા એ નહિ કરી શકે, પ્રગ્ન અને પ્રધાનો જમ્મે એ જીવતી ધન્યતી કહી નહિ બની શકે.

‘નથી મળતા’
એ તો બહાણું છે.

કાંઈ એમ ન કહે કે આવા માણસો આપણા દેશમાં જહાડી મળતા નથી. નેતાજીએ આખી બારશી હકુમત અને આખી અગ્રાહ ફેલ્ડ આ દેશનાં માનવી-ઓમાંથી, અહીંના જ જુવાનો અને યુવતીઓમાંથી ઊભી કરી હતી, અને આખરી દિન સુધી એના યત્રનું નમૂનેદાર સંચાલન કરી બતાવ્યું હતું. જુવાનોની રમેરખમાં તેઓ અરમ સોદી પેદા કરી શક્યા, તો ખીજઓ પણ કરી શકે. મેદિયાળા અંકામમાં એક વરતુ થઈ શકે અને અંદિક અંક શુદ્ધમાં એ ન થઈ શકે, એવો પરાજય કાંઈ મોહો નહિ રવીકારે. દેશબરની પ્રમાણીય સગરૂની એ રૂરજ છે કે, દેશપ્રેમી કાર્યકર્તાઓની એક આખી કારમાળાને સરકારી તંત્રમાં બારતી કરે.

આ દેશમાં દિસેક ક્રાંતિ થઈ હોત તો સેંકડો અમલદારો એમાં સાફ થઈ ગયા હોત અને વિજેતા પ્રગ્નસેનામાંથી એવું રથાન લેનારા જુવાનો દ્યોદપ આગળ આગવા હોત. આપણા સંજોગો જુદા છે અને એ જીવતા રહ્યા છે, તેથી એમને સત્કારથાને પણ ચાલુ રાખવાનું કાંઈ અગત્ય નથી. વાત દીવા જેવી સાફ છે.

કાળાં બળરના
મિશ્રવનેક માર્ગ

આખા કૃપાલાનીએ એક ભાવણમાં કાળાં બળરનીઆ અને નકાબોર વેપારીઓનો બહિષ્કાર [અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮૩]

કાળચક્ર

અવિરચ્ય મેઘાણી

પ્રકરણ પંદરમું

‘ભૂત’ખાનામાં હું ક્યાં આવી પડી !’

બેઠારનાં બારણાં ઉઘાડ્યાં જ રાખેને !’

રવેશમાંથી નીચે રસ્તા પર નજર કર્યા પછી મેકેકમાં આવીને મનોહરલાલે બાટીને એ સૂચના આપી; અને પત્નીને કહે કે, ‘ચાલો, આ નાસ્તો તો ઉત્તરી-વાર સાથે ખેંસી કરીએ.’

‘આવી પહેાંમી પોલીસ ?’ માર્કેકબહેનના ચિત્તમાં હલખલાટ થયો તે બળતો ન રહી શક્યો. એમણે જરા વધુ બાકુળતા બતાવતાં વિમળાને કહ્યું: ‘ધેલી ! હું તો ચાલી ! આવું ધાઈ જ નહોતું. ઘરમાં કોણ રહેશે ? આમને કોણ સાંભળશે ? તું બેન, આંદો રહીશ ને ? સુઝાઈને ચાલી નહિ બને કે જલદી કર બેન, હું નાહી લઈ, ને કાંઈક માતું ગિરતર કાઢે.’

મનોહરલાલે ધીરથી ભ્રા ધર્ષ, પત્નીનું ખાવડું પકડી, ખુરસી તરફ ધકેલતાં ‘ધકેલતાં હસીને કહ્યું: ‘કશી ઉતાવળ નથી એ બધી વાતોની. ચાલો, પહેલું કામ પહેલું પતાવો. ગિરતરમાં તો ઘંતીઓ કાંસકો, રતો, તેજ, કંકુની શીશી, વગેરે બધું હું બંતે જ બરાબરી પાછળ મેકલીશ. હું જ સુપરવિઝ કરીશ ને !’

પછી ધીરથી વિમળાને મનોહરલાલે સૂચના દીધી: ‘પેલી રિવોલ્વર—સમજાવેને !—નાની બંદૂકડી, મારા સવાના ખંકમાં ટેબલ પર પડી છે ને, તે રસોડામાં લઈ જઈ લોટના કપામાં લાટી દો.’

ત્યાં તો ચઢાતી ટ્રે લાનનાર બાટીએ શાંતથી સંભળાવ્યું: ‘તો મીં ઉવેલા આહે—હો! ઉવેલા આહે.’

આમ કહેતાં કહેતાં એ અજબ લાગતા માથુસે, ગુજરાતીઓ જે છટાથી નકાર બલુવામાં માથું આડું હલાવતા હોય છે, તે છટાથી ઢકારમાં એનો મોટો તોલો હલાવ્યો.

‘વા...ર-સ !’ (એટલે કે વાર !) મનોહરલાલે

જરાપણ સંકુબ્ધ બન્યા વગર, નકાવાનું પાણી કાઢ્યું છે એમ કાંઈ કહે અને જે રીતે જવાબ આપે તે રીતે બાટીના આ કાળને અનુમોદન આપ્યું, ત્યારે માર્કેકબેન અને વિમળા, એ બેઉ તો આ શેક-નોંદર વચ્ચેના બ્યવહાર દેખી સૂમસામ ભ્રામાં ધર્ષ રહ્યા.

રિવોલ્વર ! લાઇસન્સ વગરની રિવોલ્વર ! અને આજે સવારને પહેાર ટેબલ પર ! તે પછુ પાછી રામાએ કેકણે મૂકી ! વધુ આશ્ચર્યને બહલાવવાની શ્રેણા નહોતી. બારણે ઘંટકો વાગી. પછુ દાર તો ખુલ્લું જ હતું, ને એ દારની આગળ જ મેકેકને ખંક હતો.

તલેક શુનિકાંધારી સિપાહીઓને બહાર રહેવા કંઈ પોલીસ સમ-ઈન્સ્પેક્ટર અંદર પ્રવેશતાં કહ્યું કે, ‘કાં, આ પીવા આવું કે શેક સાહેબ ?’

‘આવો સાહેબ, તમારી જ રાહ ભેદાઈ ગઈએ,’ મનોહરલાલે જેમ બેકા હતા તેમજ બેસી રહીને નિમંત્રણ આપ્યું.

‘ઓહો ! આ ઘરમાં તો હું પહેલી જ વાર આવું છું.’ એમ કહેતા કહેતા પોલીસ અધિકારીએ ઘરની અંદર જરા આમળ કદમો માંક્યા, એટલે મનોહરલાલે બીકીને, હાથમાં ચઢાનાં કપ-રકાખી સાથે અકસર પાસે જઈ કહ્યું: ‘અમાઉ અહીં નથી આવ્યા ! ચાલો ચાલો, મકાન બતાવું.’

મનોહરલાલે મહેમાનને એરડા પછી એરડામાં, રવેશમાં, ખાચરોમાં પછુ, અને રસોડામાં સુકાં, સાથે લીધા. ફરેક રચળ, આલમારી, ટાંકું, ભીંત-કપાટ, બતાવતે બતાવતે એણે કહ્યું: ‘આમંતી કેટલીયે સમવડો મારે ખરચે જ મારે કરાવરી પડી છે. ઘરધણી તો મખખાચૂસ છે. આ જુઓ, મેં એને કહ્યું કે અહીં બળતણ રાખવાનો મેડો નાખી રાકાય તેવી જગ્યા છે બીચે. પછુ એ કહે કે પૈસા નથી ! મારે મોટાં મોટાં પીપમાં કોલસા રાખવા પડતાં.’ આમ કહી પોપી બોલીને બતાવ્યાં, પછી-કહે કે, ‘જેવે મારે ખરે, મારે મેડો કરાવી લેવો પડ્યો.’

ધરપથી ધર ખતાવતો હતો, ને પેલીસ અમ-
સાર એની કન્યાનું વેવિસાળ કરવાને માટે કેમ બધું
આળો હોય એવા રસથી દરેક પૂછે ખાચે,
પલમ, કપાટ, ટાંકે ને મેડા ભેટો હતો જેણે
જાણતા હતા કે જેવાનું ને દેખાડવાનું પ્રયોજન થઈ
જ હતું. પણ પેલીસ અમસારની તો પ્રાચલિક
માન્યતા હતી, કે મનોહરલાલ શેઠ પોતાનો બ્લોક અને
પોતાની યાનદાર રહેણીની દબ ખતાવવાને સાચેસાચ
ઉત્તેજીત હતા એણે હજી પણ વિશેષ પૂછ્યા ખાચરા
ભેટે ભેટે તારીફ વહાવી : 'આ આખું ક...
ગિર્દિશ એક સાક્ષાત જીવખાનું છે. હવે એક આ
તમારો બ્લોક સ્વર્ગીય લાભો. ખાલુકેને તો વાર-
વાર મને, આજ તો થયું કે આપને મળ્યું.'

'સારું કહ્યું. આનો દીવાનખાનામાં. આ તો પીઆ.
કું નિલમાથી નવરો જાણે જ નહિ. એટલે બાગે
જ માગ મિલિસના જેવા સોરજી સંબંધો બાધી
ચકું છું. મને એવી ફાવટ પણ નથી. બાધી તો
એમનામાં કું આવી જ રકું છું ને ! આજે જ
ભુએને, બજારમાં ઉચલપાલસ થાય છે, ને મતો
ટેલોફોન જ એટલાઈ મને હતા. તમે બાઈ સાહેબ,
આ ધરપકડે હજી જવા વહેલી કરી હોત તો મું
ખાડું હતું.'

'મું કરીએ સાહેબ ! કમખખ ગુલામી...પાપી
પેટ પાડ્યું છે ને...ખાડી તો હવે 'સ્વરાજ' થય
જાય એટલે અમારે કાળા હાથ કરવા મટે...'

એવાં એવા સવર્ણ સંવાળા વાક્યો વાપરતે વાપ-
રતે અધિકારી આ પીવા બેઠા ત્યાં તો ખાલુકેને
ખાલુકેની આબ્યાં, ને બોલ્યાં, 'હા, કું તૈવાર છું.'

'પણ કું તૈવાર નથી ને ?' અધિકારીએ નવાઈ
હપળથી; એની નજર તો પીએ જ બધે ઘૂમતી હતી.
જોડે ખીતીઓ પડનાં કપડાં, અને નીચે પડરખાની
ભેડોએ પર એની આબો હતી. પછી સાતિથી એણે
પૂછ્યું : 'પેલા બાઈ ક્યાં ગયા ?'

'કેણે વળી ?'

'પેલા સુખાડર.'

'કાની વાત કરો છો ?' મનોહરલાલે-ચકિત
બનીને પૂછ્યું.

'એક વિવાહી' અહીં રહેતા હતા ને તેની.'

'અરે હા.' ખાલુકેનેને વાદ આપ્યું, કે એ
બાઈ તો આમલી રહે ધરમાં પાછા જ ફર્યા નહોતા.
એમણે કહ્યું, 'કેમ ? એમનું વધી શું છે ?'

'ખીલું તો મું હોય ! વોરન્ટ.' અમસારે મજા
વામાંથી કાળ કાઢ્યું; ને નામે વાંચ્યા; 'સુખા-
કર, રાજમોહન, ચર્મા, ઉર્ફે હીરાલાલ.'

'આ નામનું તો કેમ નહોતું,' ખાલુકેનેને
કહ્યું : 'તમે ધર જુલ્યા લાગો છો !'

'હાં-હાં એમજ ત્યારે તો. કંઈક મલતી પદ
હશે. વાડુ. ત્યારે માફ કરશે. કું જઈશ.'

'કેમ ? મને નથી લાઈ જવાની ?'

'વોરન્ટ નથી, એટલે વિજગીર.'

'અરે પ્રભુ !' મનોહરલાલે નિઃશ્વાસ તાપ્પે.

'કેમ સાહેબ ?' અધિકારી હસ્યા.

'આરા હતી કે મારે વર્ષ' એ વર્ષ' સાડીઓનું
અરજ બચે.'

'એવું ફાગટ બોલો ના, - ગોડ ફર્મીડ (મજી
એવું ના કરે.) સાડીઓનો આપની મિલમાં ક્યા
કુણ છે ?' એમ કહીને એ અધિકારી જોડો ને
બોલ્યો : 'વોરન્ટ કાઢનાગ પણ ભેવફોના સર-
દારે અબા છે. મજબનો નજર જ બેઠો મૂક્યો !
માફ કરો.'

'પણ મને આ વખતે કેમ લાક નથી મળે ?'
ખાલુકેનેને આ કૌતુક અડળ બન્યું.

'તમે તો હવે ક્યાં ચિરદ જર રહ્યા છો ! નામ
નીકળી મળ્યું છે. એજ કરેને બાઈસાહેબ ! સારું
થયું તો તમે આમાંથી નીકળી મળા. મનોહરલાલ
શેઠ તો સરકારના માનીતા કહેવાય. કારખાનેદારોને
તો અમારે સંભાળી લેવાના છે. તમને લઈ જઈએ
એટલે મનોહરલાલ શેઠનું મજબ કામ કરી શકે નહિ,
સરકારને એ પરવડે નહિ. ક્યા સાહેબજી !'

બારણું તરફ જતાં જતાં એણે એક ઝારકામાં
સડોકાઈને બોલેલી વિમળાને નજરમાં લીધી; મનોહર-
લાલ તરફ ફરીને કહ્યું : 'કેમ મહેમાન અજાય છે !'

'હા, તમારી મણતરી બહાર તો અમારા ધરમાં
કાઈ હોઈ શકે જ નહિને ?'

‘માણેકમહેનના આ કટાક્ષથી અમલદાર હત્યો. ને બોલ્યો : ‘નહિ, નહિ, એટલાં સખત ન બનો. હું’ તો આ ઘરનો રોહી માણસ છું. તમારી દીકરીઓને તો હું’ રોજ રહેલો રસ્તો મળું. અને એ ‘કાકાજી’ કહી બોલાવે, હું’ બપોળે કહી ખખર પૂછું, પણ આ તો નવો અરેરા બોલે. એટલે સહેજ !’

‘વારે! વારે!’ કહેતા મનોહરલાલે એમને ખારણા ખહાર મૂકતાં મૂકતાં જરા ટમકું મૂક્યું; ‘નેતાઓની રાઉન્ડ-અપ પણ તમે ભારી કુનેહથી કરી. શું ચામ પણ ખીલું?’ અત્યારે કેવિસે આવું નહોતું કરતું બેઠતું. દુશ્મનોના હાથમાં રમી ગઈ કેવિસ.’

‘દરેક સમજદાર માણસ એમ જ કહે છે. ‘પણ એમ તો સાદું, સરકાર પણ એ જ લાગતી છે. નાક દાખતું તો જ મોં બોલશે.’

‘લાલુ’ ચાલશે આ બધું! તમે શું ધારો છો?’

‘અરે, પ્રભુ પ્રભુ કશો રોક! પંદર દિવસમાં તો સરકારને નહિ દમ આવી જવાનો. ‘કરંજે અરંજે’ એ રશોમનથી જ દાટિયા ફૂલ ગયા છે ને! કિંમ્મ ગયો, પણ ખુદ અચિંતને આવ્યો સમજોને!’

‘અમેરિકા દબાણ કરશે કે?’

‘કરશે શું! રુઝવેલે ચોખ્ખું’ કહી ‘દીધું’ જણાય છે.’

‘કે?’

‘કે હિંદનું પતાવો, નહિતર અમેરિકા લગાઈ માંથી જ હતી જશે.’

‘પણ અર્થિક હરે શું? તમારું પતાવતું બેઠ-એને કોંગ્રેસ?’

‘અમારું?’

‘સુરભીમ લીગનું.’

‘હા-હા-હા-હા-’ અધિકારી હસી પડ્યો : ‘અમારે ને લીગને સીં નિરખત? હું સુસંગ્રહાન છું તેથી શું લીગને યાદ ગયો? હરિ હરિ કવો સાહેબ! થો એ! એ!’

એમ બોલતો, હનેલીએ હિંડોળોનાં દર્શને દોડતા દિન્દુને પણ આંટી દે તેવી અદાથી હાથ બેડોને એ અધિકારી દાઢર ઉતરતો પેલા પોલીસોને કહે કે ‘હવે અલોને બાઈ! ક્યા ખડે હો. જલદી ચલો,

ટેલીફોન કરે’, કુછ ગલતી હો ગઈ હૈ. કમખખત વારંટ નિકાલને વાલે લી મેરે પાંડિડી જૂતી કે લાલક હૈ.’

ઘરમાં આવીને મનોહરલાલ પત્નીની સામે બેઠે રહ્યો. માણેકમહેન શરૂમાં જમ સમતા ખોઈ ખેઈ હતી, તેમ અત્યારે કંઈક નિરાશ હતી. પતિએ પૂછ્યું : ‘આ કોને મટિનું વોરન્ટ? એ નામે કોનાં હતી?’

‘કંઈ ખખર ન પડી.’

‘ખંડારભાઈ તો નહિ હેલ?’

‘શી વાત કરો છો? મોંએથી માખ ઉઠાડવાના તો વેતા છે નહિ.’

માણેકમહેન જેના નામ પર આમ કહી હત્યા તે ખંડારભાઈ, એટલે એમના ઘરમાં રહેતાં પેલા ત્રણ ચાર જણ માહેલો એક બહુલ્લરી, વેદિયો, પૂરું બોલવાની ધ ત્રેવડ વિનાનો એક પ્રોઠ માણસ. એ પોલીસના કાળ-પત્રકમાં ઉછેર ચકે નહિ! પત્ની હતી એટલે પતિએ વાત પડતી મૂવી.

‘જુઓ,’ માણેકમહેને હર્ષ દેખાડ્યો :

‘પોલીસવાળા પણ ચાને છે, કે આ લગલ લાખી આલે તેમ નથી.’

‘તું નહિ સ્વચ્છ લહે.’ એટલું જ બોલીને પતિ અટકી ગયો.

ખંડારશીએ મનોહરલાલને ઘેર પોલીસ આવોને આલ્યા ગયાનું જાણ્યા પછી પોતપોતાના ખંડોડનાં ખારણાં ઉઘાડી ધીરે ધીરે, કાંઈ જોતું તો નથી ને એની તકેદારી ચાખી, ડોકિયું કરતા આખ્યા, અને એક જ પ્રકાર કરવા લાગ્યા : ‘કેમ, કંઈ ખખર પડી? નેતાઓને ક્યાં લઈ ગયા? કદાચ દેશની બંદાર જ ઉપાડી જશે; કોઈક ટાપુ પર રાખશે; સા.....કાર તો નહિ મારે ને? પણ જ્યાં ગઈ ખરાખરની. ક્રામો સંગ્રાવવા મંડ્યા છે. નિલમંદૂરો જગે જ્યાંથી દેશે. એ ઘાટા જ સરકારને પડેંચશે. સાચા મરણિયા તો એ જ છે. કાંઈ ખોવા રોવાનું નહિ ના!’

દિવસ ચડતો ગયો. સૂર્ય તપતો ગયો. આગવી રાતની ગરિનાં વાદળાં વિખમતાં મયાં, તેમ તેમ હ થી જોગરડતું રુદ-રૂપ પ્રમથનું ચાલું. ચાળાઓ, કાલેજો ને કારખાનાં, યાજ તૂટે ને તળાવો રેલે તેમ

રાજમાર્ગો પર હથેલી મર્ષા. શિવાજી પાકે નારીઓની સમરવિરતાનો જે પ્રતિહાસ આલેખ્યો એનાં મુંઝમું, ધરીયાન ગદાયાં, ધનવંદનને અચકચ બનાવ્યા મદિ અશ્રુવાયુ છાંતારી પોલીસ-ગંદકા ભેંકી પડી. શિવાજી પાકેની આરે રેતી ઇમારતોની જીંબી જીંબી બારીઓ ગોળા કહ્યાઓ પરથી પાણીમાં જિલવેલાં કપડાંનાં મેઘ વરસ્યો. અશ્રુવાયુએ જૂંઝળાતી યુવરાણીએ, આ પાણીમાં ભેળેલા રૂપાંશે વડે આંખો ટાકી કરીને ઉભાડી,—સામે લહેરાતો હતો, શિવાજી પાકે પરનો ત્રિરંગી ઝંડો.

વિમળાની આંખો આનું કશું દેખતી નહોતી. એની નજરને રૂપીને પોલો પોલીસ અધિકારીનો પકડાયો રાત્રિફિન લાંબો દૂરો ચલો હતો. એણે અને કમ નજરમાં લીધી ? એ નજરના સાલુઆ વચ્ચે હું શા માટે અગદાર્થ મયા જેવી બની ગઈ છું ? આ માણેકમહેન તો મને અહીં એકલી મેકોને બહાર કાઢી જણે કઈ માફવા બમ છે. વહેલાં ગામાં ફાવે ત્યારે પાછાં આવે છે. પેલાં મણુ આર જણાં, જે અહીં સૂતા, ચર્ચાના તપાકા મારતા, ને મેવફૂર વેદિયા જેવા જણાતા, તે કઈ માણેક બની ગયા ?

અને ખીટ આ શી વિધિમતા, કે હવે દરરોજ પરાધિયે ‘ફૂલ લેતો બાઈ !’ એવા બૂલ મારીને ફૂલવાળો ટોઠારી બળને છે, સારે માટીને સૂતો રાખીને મનોહરલાલ પોતે ફૂલ લઇ લેવા જોડે છે ! ફૂલવાળાની સાથે યુગયુગ વાતો શુ કરી લે છે ? એમના વાતલાપના બોલ સમગતા નથી.

પંચમે હઠાડે રાતે વળી કાઠક નવો પોલીસવાલો સાજન્ટના પોલાકામા આવ્યો હતો. તેને મનોહરલાલે છેક બેઠ-ફરમાં લઇ બેઠ વાતો કરી. હમણું હમણું તો મનોહરલાલ, ટાણે કઠાણે આવી. બારણા પર જોઈ રહેલી પિત્તળનાં વાસણ વેચવા આવનારી કાઠક સ્ત્રીની નોડે, કાઠક પરતી ખરીદવા કે કાચળા ખરીદવાની ફેરી કરનારાઓની સાથે પણ વાતો કરે છે. વિમળાના કાન પર એ વાતોનાં વિચિત્ર શબ્દ-ચૂંચળાં અધ્યાન છે. ભાંગવાવટવા કબ્દો વડે પતી જતી આ વાતચીતનો એક છંદારો પણ મનોહરલાલ કાઠક ધરનાં માણુચ નોડે કરતા નથી, અને રેડિયો પર પોલો સાઇગેટનો સમય થતાં કહી ચૂટ્યા નથી. ફુનિયા આખી બાજુ કે

આ ધરમાં કાઠક બેઠહારમભરી વાતોને સ્ફુરે ધૂમરાઈ રહી છે.

એક વાર તો વિમળાએ બેયું, કે રાતે પોલીસ સાજન્ટને પેલો આવનાર માણુચને મનોહરલાલે કમુંક ચાતી ભેંતું આપ્યું અને કહ્યું, કે ‘જૂના રોટા-નખમાં’

આ શ્રુષ કિવાઓને બાંદ કરીને વિમળા ભેટી હતી, તો મનોહરલાલ અન્ય આવનારાઓની નોડે ર અને કાપડનાં બળદે જ ચર્ચતા, સોનાનાં, રૂપાનાં ચડતા જીતરતા કાચો છાપામાં વંચતા, ટેકોશીનો કરવા તેમાં પણ બમરેચાંથી અચૂક માલતો આટલો કે તેટલો જગ્યો ખરીદવા વેચવાનો જ વિધય હતો. સામેથી કાઠક કશું પૂછતું હોય અને તેના જવાબમાં જ પોલે કહેવા હોય કે—

‘એમાં કઈ માલ નથી. પાણીમાં બેસ બેસી નમ તેમ બધી અળવળ બેસી જવાની છે. છાકરખત માંડી છે સોએ ! રૂપો, ચોખરકની તા. ૮ મોની અધરાત સુધી સતં યુકયે એમ જ કહ્યા કમું, કે સો પોતપેકાને ફાવે તેમ કરતો ! અને હવે પાછાં છાપાંમાં ચેલકાઓ ચીલરવા મંડવા છે, કે અધિકાર રહીને પૂલો તોડતો, પાટા ઉખોળતો, તાર ટપાલ રૂપતો... અ...હિ...સ...ક રહીને કરતો ! છે ને અચકાની પડીકાં ! હા-હા-હા-હા—કેનાં બ્યાપાર ઉલોગોને ભાઇમાંથી ખટવવાનું ને જિલા કરી દેવાનું’ ખડું ટાણું છે, ત્યારે જ આ મેશાણુ માંડી. જવા દો ને ભાઈ ! જવા દો હવે નિરાંતે જેમોમાં બેસી કાંતતાં કાંતતાં ને ખટુર પોપેમાં ખાતાં ખાતાં સૂતે આ બધું. આપણું વેપારીઓનું આ કામ નથી. અત્યારે તો રજવાનો વખત છે.’

અને ફરી પાછા મનહરલાલ રેડિયોનો કોટો ફેરવતા સમાધિચરત બની જતા. એના એ જ બાંક પર એનો કોટો ફરતોઃ બર્લિન રોસન, રોકિયો રોસન, સાઇગેટ રોસન ને સિંગાપુર રોસનઃ મશીન-મનમાથી તડ-તડતી થંતી હોય એવી એ રોસનોની આકારસાણી છૂટતીઃ બોલીકી જગાન એવો ભાવ પેદા કરતી કે બાજુ વિટાની છાતી પર કંઈક ગંદકાની ધાણી ફરી રહી છે.

એકએક સાઇગેટ પરથી એક રવર સંભળાયો ‘માડુ’ નામ યુગગાર. ત્યાર બાદનું નામ કાસમ. અને

દેસાઈ વેરાઃ મારું ગામ કાઠિયાવાડમાં ખેરાળી.
દગલવાળ સુવરના બચ્ચા રંગરૂટવાળાએ અને
હરમાવીને ફેરમાં ધકેલ્યો. આજ હું આગ્રહ છું.
અથ 'સુસલમીનો ને દિ'દુઓ! એક બનો. વતનને
માટે મરી શીટો. અમે તો અહીં આગ્રહીનો રવાદ
ચાખ્યો છે. મારાં તમામ સગાંને સુખી સુલકારના
સલામ આલેકુમ. મારી એરત હર.....'

૧-૨-૨-૨-૨ એવા કોઈ વિચિત્ર અવાજ
એકએક આ જગ્યાને દબાવી દીધી. પણ વિમળાના
નજીકના ખંડના આરણ્ય પાછળ એકાદ બનીને
સંભળતા બે કાનને માટે આટલું ખસ થઈ પડ્યું.
રાત્રિએ એ પોતાની બા પર કાગળ લખવા બેસી ગઈ.
એમાં સંચયના હતી, કે હરમાખને છાનીમાની ધેર
બોલાવીને આ સમાચાર સંભળાવજો.

તે દિવસનો રેડિયો સાંભળ્યા પછી વિમળાનો
મિત્રજ બદલી ગયો. અજબયા, ઉચ, લેદી, અને
એકાએક પોતાને ધેરી વળેલા ચુંબક આવા પછીના
બનાવોએ એને જે ગૂંચળાટ કરાવ્યો હતો તેનાથી એ
પર ચાલી ગઈ. માથુસની જિંદગીની અધારણીને
પેમે પાર મોકળો પ્રેશ ભારે એકાએક આવી પહેલે
છે, ત્યારે રોમહર્ષણ ચાપ છે. વિમળાના અંતરમાં
નવી યુદ્ધ ઊપડી ગઈ. મનોહરલાલને તો આ સીંગા-
પોર-રેડિયોના સમાચારનું વિશિષ્ટ રહસ્ય બાજીનું
નહોતું. અને માણેકબહેન આદીની ફેરી તેમજ હંડ
ફાળાની બવરચામાં રાત સુધી બહાર બગરોમાં
એટલાં ગરકાવ હતાં, કે વિમળામાં એમણે ધેર
આવીને નિહાળેલું પ્રકૃષ્ટિચતકર પરિવર્તન દેખી છૂપી
ધરપત વળવા ઉપરાંત વધુ કંઈ રસ પડ્યો નહિ.
ધેર આવીને એ ફક્ત એટલું જ જોઈ લેતાં, કે
વિમળાને, છોકરાં સ્તાવતાં તો નહોતાં ને? પણ
છોકરાં તો વિમળાની સાથે જ સ્તાં ને સાથે જ
જોડતાં. નાનો બાબો પણ બાનું નામ લેતો નહોતો.
મનોહરલાલનાં ખાનપાન, કપડાં, નાવણ દાતણ
વગેરેનું ઝીણામાં ઝીણું જતન થતું હતું. જોગબોલા
મનોહરલાલ અને લગભગ વિમળા વચ્ચે અમરચો
યે વાણીવ્યવહાર નહોતો થતો, ઉપરાંત પોતાની
કોઈ પણ ખાસિયતને સાધન સાચી વિના રહેલું
નહોતું પડતું એટલે મનોહરલાલના હોઠ વિમળા પ્રત્યે

મૂંઝા રહેતા. આંખો પર તો એ આકાશી રંગનાં ચશ્માં
ચાલતાં, ને એને જીંચે જોવાની લાગ્યે જ ટેવ હતી.

માણેકબહેન રાતે આવે ત્યારે થર્ડપુર તો મળાનો
ઘૂંધરા ખખડાવીને, લોથપોથ થઈ સોદા પર પડતાં
પડતાં આવું આવું કંઈક બોલે:—

'આજ તો ખસો તાકા ઊપડી ગયા. આજ તો
પહેંચી ગઈ બરબેરજી શેકેને બંગલે. બડા પક્કા!
કહે કે ખાદીને તો હું અડકું પણ નહિ, એક તક
પણ લેવસ નહિ; પણ છેવટે તો બાપડા પાણી પાણી
થઈ ગયા, પચીસ તાકા લઈ લીધા. હરિજન ફાળામાં
પણ પહેલાં તો ગરમ ગરમ થઈ કંઈક ઉકળાટ
મચાવ્યા, પછી રૂપિયા-સો ભરી દીધા.'

વળી કાંઈ બીજી રાતે—

'આજ તો મીર માર્યો. સર દેસાઈને બંગલે
પહેંચી ગઈ. પક્કા સાધાનવવાદી. પણ મેં કશું કે
સાહેબ, હું તો તમારી દીકરી બનીને આવી છું.
તમારા રાજકીય વિચારો મને તે હોય, પણ હું
દીકરીને ખાલી હાથે પાછી વાળશો? પછી તો ગળી
ગયા, ને દસ-તાકા ખાદી લીધી, હરિજન ફાળામાં
રૂપિયા બસો ને એક દીધા. મને કહે કે જોજો હો,
સેમેટ્રેજની ચળવળમાં વાપરવી નહિ...'

પત્નીનાં આવાં આવાં, આત્મચીરવનાં ને આત્મ-
તૃપ્તિનાં ગાણાં સાંભળતા પતિ રંગીન ચશ્માંની
પાછળ પોતાની આંખોમાં કેવા કેવા રંગોને રચાડી
રહ્યો છે તેની માણેકબહેનને શી જાણ હતી! નીચે
જોઈને, પોતિયાનો છૂટો છેડો ખલ્લા પર નાખીને એ
તો હં-હં-હં-હં એવા હોંકારા દેતો દીવાનખાનામાં
આંટા મારતો હતો. અને માણેકબહેન પોતે હરિજન-
વાસમાં જઈ બાળકોને મીઠાઈ બહેંચી આપ્યાં તેનો
છેરલો અહેવાલ આપવા લાગ્યાં ત્યારે પછી બગાસાં
ખાના ચડ્યો, પણ એણે સાંભળી લીધા.

'શું કંટાળી ગયા?' પત્ની હસી પડી: 'મન
તો કથાઈક, સરકારના કોઈક નવા ખરીદી-ઓર્ડરમાં જ
લાગતું હશે.'

'હા-હા-હીક યાદ રહ્યું. આજે જ એક નવો
ઓર્ડર મળ્યો છે. ને મારે મિનલપુર જવું પડશે કાલે.'

'કેમ?'

'ત્યાંની મીઠાઈ એ કાપડનું રંગાટ-કામ કરવાનું

છે. મારે એ કદરવી મેળવણી બવાવવા જવું પડશે. જમન કદર મળતા નથી, ને આ જરા મુશ્કેલ કામ છે.'

'મને તો એમ થાય છે, કે આપણે સરકારનાં લાખના કામમાં કામ કળા કરતાં તો હમણે કે'વીની-મંથી નીકળી જાઓ.'

'એ તો પછી કાળા કાપને સાફ કરી નાખશે.'

'ના, ના, આ કાળો રંગ તો, તમે જર્મનીનું સામન્સ શીખી આપ્યા છે. છતાં પણ નહિ ડિપડે.' મનોહરલાલ કાપડ રંગાટનું રસાયણ-ગાન જર્મનીની જર્મ મેળવી લાવ્યા હતા.

મનોહરલાલ કંઈ મોલ્યા નહિ એટલે માણિકજહેને હસતે હસતે કહ્યું : 'જ્યાં જઈ છું ત્યાં લોકો એજ મેણુ મારે છે, કે દેસમેવા કરવા નીકળતા પહેલાં પતિ પાસે તો ફેરાકોહનું કામ ઊઠાવે.'

'તે ઊઠાવેને સક્રિય હોય તો.'

'શકિત તો બધી જ આઠોં હાર કણ્ઠી હમે છે.'

'ત્યારે તો હું-લાખાર !'

'પણ હું એમ કહું છું, કે તમારું અરધી આની કામ માટે કે'વનોને સાઠ પંદર આનાની જૂદ કરવામાં થીક મદદ કરી છે.'

'હું-'

'હું-હું કરો છો !'

'કરો કદીક. સુધારો મને. હું ક્યાં ગેએ દૂધો મારું છું ?'

'કાળખીંદ છે કાળખીંદ !'

'તમે તો જળ છો ને ? પાણી તો મોટા કાળખીંદ પકાડોને ય બેઠો છો.'

આવા ઉઠાડે જવાનો આપીને એણે જમીને ચૂપ કરી દીધી. પણ એની મનોરમ વાત એ પ્રકટ ન કરી શક્યો, વળતા પ્રજાતે એ મિનસપુર જવા ઊપડી ગયો.

વિમળા એક વાર એકલી હતી. એકસં સિનેમા જોતા અને માણિકજહેન રંગનાવસ પ્રજાત કરવા ગયા હતા. સખાનો કામ હતો. સરકારી કુકમ પ્રજાતો અંધાર-પટ નગરીને નિહામણી આપી દીધી. આપણા માર્ગ-દોરા માથા પર હોંકણુ એકી બર્ષ, લાવળીય મુનેગારની પેટ, એજ તરફ જ મોલ્યા હતા. આણુ મળુ કે ઊંચે નગર ન કરવાની એમને કંઠક આઠા હતી.

પરની અંદરની બતીઓ પર પછુ પરદા હતા. બારીઓ પર અંધારીઓ ઢાળી દેવાઇ હતી. વિમળા રસોડામાં ગંધણું કરતી કરતી મનમાં મુશ્કેલી હતી, કે શું જવાની વિમાનો એકાદ નાનકડો દોરો દેખીને યે મુખપર પર તડી પડે તેની બીક સાચો દરો ! કે સરકારે લેવિયાં હર ચરમાડી બરી-દેવા જ આ કમમતો કરી દીધે !

બારાનર એ વખતે, બારણા પર ટકોરી વાગી, વાગી નહિ, પણ જાણે કે ચીસ પાડી બીડી. આરો ધંટડી-સ્વર વિમળાએ આઠલા દિવસોમાં કદી સાંકળ્યા ન હતા. બારી બહાર ગયો હતા. એણે બારણું ખેંચ્યું, ને એક માનસકાર અંદર લાખસ થયો. વિમળા હેમતાઇ મળ. જૂન પણ એના કંઠમાંથી ન નીકળી શકી.

મોહનું જાણું એવું વૂટી ગયેલું, માંસનો લોચો બહાર નીકળી પડેલો, સર્કારે લોકોશિકાણુ ચક્રોશ, ફેટ ફેટ વડે અરધો દોરોશ, કોટ પાટફૂનેતો લેખાસં, એવો એક માણસ અંદર આવ્યો. વિમળા છેટે દડી મળી આવનારે મજબૂત રીતે કપાડ વારણું.

'જાણી કોઈ નથી.' વિમળાનું મોઝું માંડ ઊપડું.

'મારી પાછળ પોલીસ છે, મને છુપાવો.'

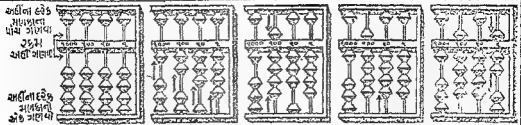
નિહામણો આકંઠે માંડ માંડ ખેંચ્યો.

'પણુ જાણી નહિ, કોઈ નથી.'

'હું ધરતો જ છું. હું-હું-વિમળામહેન, હું ખીમણ.' ફરીથી એ મહામહેનતે આઠલા શબ્દો બોલી, આ ધરમાં પોતે ક્રેલેશ બધો પરિચિત અને રમેશજનો જાણુબર હતા તેની પ્રતિભિતિ આપતો આ માણસ-પોતે જુવાન છે કે પ્રૌઢ એટલી પણ એજખાણુ અપી શકે તે પૂર્વે, આ મકાનનાં એક અંકળિયા અંકેઅર નામર મેમ ૨૯ બડી, મેમસાની સુશીઓ અને દોહારનાં બોખાનાં બંધારની નીચે જવનો દટાઇ ગયો.

હણુ પણ દિગ્મદ ઉમેલો વિમળાએ, કાણ જાણે કેતી યે વંચવત મનોવરથાને વસ બની, એ મેમ પાસેની સીટી લેપાડી લીધી. અને બીમ એક ખડમાં લઈ બઈ બેઠી અંકારાપર મોંડી, પોતે ઉપર ચડી વંચવત મેન-મુક કરવા લાગી. મુખમાં ધરતો બારી કદી કરવા માટે દડો ખરીદવા બહાર ગયો હતો તેની ચેરકાજરીમા આ બધું બની ચલું.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨]

કોઈ સુરોગાન.	૧૨૩૪ ગોડો	૧૨૩૪+૭૦૦	૧૨૩૪+૭૦૦+૧૦	૧૨૩૪+૭૦૦+૧૦+૩
	(૧ મણકો ૧૦૦૦નો ૨ મણકો ૧૦૦નો ૩ મણકો ૧૦ ના ૪ મણકો ૧ ના)	(૧૦૦૦ની હારમાં ૭૦૦મણકો ૭૦૦નો)	(૧૦ની હારમાં ૧ મણકો ૭૦૦નો)	(૧ની હારમાં ૫ હોરો અને બે બાઈ હોરો)

પરાજિતનો વિજય

રાષ્ટ્રકોમાં અમેરિકન સિનિકાના ખારા અંતર પાછાના નામનું એક નાટ્યજૂક છે. થોડા વખત પહેલાં ત્યાં બે માનવીઓ વચ્ચે એક હોડ બકાઈ હતી. એ બેમાંથી એક પુરાણી સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ હતો, બીજો આધુનિક યંત્રધરનો; એક હતો પરાજિત જાપાની પ્રજાનો પ્રતિનિધિ, અને બીજો હતો વિજેતા અમેરિકનોનો પ્રતિનિધિ; એકનું નામ ક્રિયોશી માત્સુઝાકી, બીજાનું થોમસ યુઝ.

બંને હરીફ આવીસ-ચાવીસ વરસના જુવાનો હતા. બંને વર્ષોના અનુભવી રિસાબનીસ કારકૂનો હતા—એક જાપાનીસ સરકારનો તોફર અને બીજો અમેરિકન સરકારનો; એ બે વચ્ચેની હરીફાઈ મથિતતા કોપકાઓ ઝડપજેર ઉકેલવાની હતી. એ કોપકાઓના ઉકેલ માટે બંનેએ ચોતપોતાની સંસ્કૃતિનાં પ્રતીક-સમાં નિરનિરાળાં સાધનોની સહાય લીધી હતી. ક્રિયો-શીના સાધનનું નામ છે 'સુરોગાન' (જુઓ ચિત્ર). થોમસનું સાધન અમેરિકન 'કેલક્યુલેટિંગ મશીન' (ગણતરી-યંત્ર) ને નામે જાણખાસ છે.

આપણી બાળશાળાઓમાં બાળકો જેનાથી મચ્છનાં (અને રમતાં) હોય છે તેના જેવું મચ્છકાવાળું જાપાની-ઓનું આ 'સુરોગાન' ઇસવી પૂર્વે દશમે વર્ષે પર શોધાયેલું. અત્યારે આખા ચીન અને જાપાનમાં એ વપરાય છે. નાની-મોટી વેપારી પેઢીઓના કે

જાપાનની બેન્કોના કસોડોના હિસાબ મચ્છના માટે આ સાદા સુરોગાનનો ઉપયોગ થાય છે. ચાલ તેની મોટી રકમના સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર અને ભાગાકાર આ સુરોગાન ઉપર જાપાનીઓ અને ચીનીઓ આંખના પલકારામાં કરી નાખે છે. પ્રત્યેક ચીનાઈ અને જાપાનીસ બાળકને નાનપણથી જ નિશાળોમાં એની તાલીમ આપાય છે. પરિણામે મોટપણે અધરા હિસાબો પણ એ સહેલાઈથી ઉઠેલી શકે છે. (આના હિસાબો કરવા માટેની તાલીમ આપણાં બાળકોને આંક અને લેખોં મારફત આપાય છે.) ક્રિયોશી પણ નાનપણથી 'સુરોગાન' વાપરતાં શીખેલો, અને સાત વરસ સુધી 'સુરોગાન'નો ઝડપી ઉપયોગ કરવાની ખાસ તાલીમ એણે મેળવેલી.

'કેલક્યુલેટિંગ મશીન' આજે અમેરિકામાં ટેર ટેર વપરાય છે. આપણા દેશમાં પણ બેન્કો અને મોટી મોટી પેઢીઓ એ વાપરતી થઈ છે. એમાં માથુસને મગજ ચલાવવું પડતું નથી. યંત્ર ઉપર એમાંકમાં મોઢવી દબને પછી દળ દબાવે એટલે યંત્ર એની મેળે સરવાળા—બાદબાકી વગેરે કરી નાખે છે. જેના ઉપયોગમાં માથુસને શરીરનાં અંગોના તેમજ મગજનો બોલામાં જોડો ઉપયોગ કરવો પડે તેવી નિવંદનની શોધો કરે જવાની અમેરિકાની યંત્રપ્રેમી લગાવીતું એ એક પરિણામ છે. થોમસે આ યંત્ર વાપરવાનો ચાર વરો

અનુમત મેળવ્યો હતો.

લગભગ પહેલાં કિલોથીનું 'સુરોગાન' બાર-ચૌદ આનામાં મળતું. યોમસનું વૈજ્ઞાનિક યંત્ર ૨૫૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું છે.

૨૮૦૦ અમેરિકન સૈનિકોથી પ્રેક્ષકોની ભેડકા મિત્રાર લગભગ મધ્ય હતી. સરવાળાનો એક, બાદબાકીનો એક, ગુણકારનો એક, ભાગકારનો એક અને એ પ્રાચીન મિશ્રણનો એક એમ પાંચ ભુદી ભુદી ભાવના કાયાઓ આ બે દરેક સમય, એક પછી એક, ચક્રવામાં

આપ્યા એક પછી એક ક્રમમાં. ઉકેલ લાવવામાં કિલોથી ન હર વખતે પહેલો આવ્યો. માત્ર એક ગુણકારમાં યોમસનું યંત્ર એવી આમળ નીકળી ગયું. કિલોથીના 'સુરોગાન' ઉપર બાકીનો દરેક લખલો યોમસના યંત્ર કરતાં સરેરાશ ત્રીસ સેકન્ડ વહેલો થઈ રહેતો હતો. એકંદરે એણે જુનો પથ જોઈ કરી હતી.

છેલ્લો કાયદો પૂરા થયો અને વિજયી કિલોથીને ૨૮૦૦ અમેરિકન સૈનિકોએ તાળીઓના માર્ગદર્શક અગમગટ્ટી વધાવી લીધી.

પ્રલાસો

લડનમાં દુધ ગણુ આને ૧૧૯૯ મળે છે, મુંબઈમાં તે ૧૨૦૦.

વધતીના દસ આઠાનું કારણ એ છે કે લડનની ગેરતમાં પશુ નથી હોતાં તેવા જાતુઓ મુંબઈમાં દુધમાં મેળવવામાં આવે છે.

સૈન્યમાંથી છૂટેલા

૧૯૪૫ના યોગસરમાં મુલ્ક પૂરું થઈ ત્યારથી ૧૯૪૬ની આખરે સુધીમાં હિંદી સૈન્યમાંથી કુલ ૧૨,૫૨,૭૬૫ મણસોને છૂટા કરવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી સૈન્યના જુદા જુદા વિભાગ વાર છૂટા થયેલાઓના આંકડા નીચે મુજબ છે--

લડકર : ૧૨,૧૫,૧૩૭ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ. (આમાંના ૧૧,૦૧૨ હિંદી તથા બ્રિટિશ અફસરો છૂટા અને ૩૨,૦૧૩ હિંદી લડકરના કામ કરવા બ્રિટિશ સૈનિકો હતા.)

તૈકાદળ : ૧૬,૭૬૨ નાવિકો, ૧૭૨૭ અફસરો અને ૧૮૯ સ્ત્રીઓ.

વિમાનીદળ : ૨૦૦૮ વિમાનીઓ, ૨૩૪ અફસરો, ૮૪ યાનિક કર્મીઓ અને ૯૦૫૪ અનામત વિમાનીઓ.

સૌમ્ય એક

આપણા દેશની વસ્તીમાં ૧૬૬ સો માહિરોએ એક રૂઝગીલના રોમથી પિરાય છે. આ પીડિતોની મોટી ભાગે યાંત્ર જિસ્તી ધર્મપ્રચારકો જ રોષ કરતા આવ્યા છે.

ગુલામોનું વહાણવટું

હિંદુસ્તાનના વિદેશ ગાયેલા અને પોતાના જ કિનારા પસના દરિયાઈ વેપારનો અનુકરો માત્ર એ અને પથોંડ કદા એકલો જ રહ્યો. હિંદી જહાજોના હાથમાં છે. દરિયાઈ વેપાર અને સુધ્ધ પાછળ હિંદુસ્તાન જી વર્ષે ૫૭ કરોડ રૂપિયા ખર્ચે છે, પણ તેમાંથી હિંદી જહાજ પેટીઓને ફોલે પણ કે કરોડ પશુ નથી આવતા. બાકીનો ભથ્થો ખરેખરી પેટીઓ એકલો કરી લેતો છે.

નર્મદના વીરોએ સિંચેલું શિશુહૃદય

ધૂમકેતુ

પણુ જે અણઉકેલા કાવડની વાત કરી તે કાવડો તો-આજ પણ જે 'રહેટ' ક્ષણે સાચવીને મૂકી શામેલી છે, તે 'રહેટ' ઉપર છે. એ મનોવિશ્લેષણ હજી પણ પૂરેપૂરું સમજણમાં આવી શક્યું નથી કે એ શી રીતે ચતુ' કે શા માટે ચતુ' કે કંઈ પરિસ્થિતિમાંથી એનો જન્મ રાક્ય હતો. એ 'રહેટ' ઉપરનો કાવડો આં પ્રમાણે છે. એ 'રહેટ' ઉપર ભારતવર્ષના નકશા જેવી રેખાઓ દોરીને પછી એમાં હિંદુસ્તાનના તમામ પરાક્રમી રાજાઓને એકી સાથે, જણે રંગજૂમિ ઉપર ચૂક્યા હોય, અને તેમની વચ્ચે સંધિ, વિગ્રહ, વંદિતમંદિરો, સૈન્યરચના અને સામ્રાજ્યરચાપનાના પ્રતીકો જોવા થતા હોય તેમ, એ પાટીને બેધ ઉપર ચૂકાવે, એ નકશામાં પેન ફેરવતા ફેરવતા હું, ક્યારેક તો ખાર વાગે જામીને એસી જતો, તે છેક સાંજે છ સાંઘ છ શુધી, એ 'મનમાં પરણવું ને મનમાં રાંધવું' એવું કાલ્પનિક સૃષ્ટિનું કામ ચલાવ્યા જ કરતો ! એમાં જ્યોત્સિંહ સિદ્ધરાજ પૃથ્વીરાજ સામે જતો, પૃથ્વીરાજ ને શિવાજી વળી ભેગા થતા, પૃથ્વીરાજ, શિવાજી, પ્રતાપ, સિદ્ધરાજ, બાજીરાવ, બાકબર, અશોક સૌ યુરૂપ ઉપર સવારી લઈ જતા, મગની સામે ભીમદેવ બાણાવળી ગાજતો અને એની મદદે બાજીરાવ જઈ ચડતો, ક્યારેક કોઈ મહાભારતનો યોદ્ધો પણ એમાં આવી પડતો, ને એમ ને એમ એ મનશ્ચક્ર ચાલ્યા જ કરતું. ક્યારેક ક્યારેક તો સાંભરે છે કે, પંદર પંદર દિવસ એની સતત રાજરમત ચાલ્યા જ કરે. સંભવિત છે કે નર્મદના રાજ્યરંગમાંથી આ કલ્પના જાગી ઊઠી હોય. આવી રીતે અનેક વીર પુરુષોની એકી સાથે પૃથ્વીમાં પરિણમી કારવાનું કવિ ન્હાનાલાલની 'વિશ્વગીતા'માં છે. આવી નિર્ધારિત હોય ત્યારે આ પાત્રો હરહમેશ મારી સાથે ફર્યા કરતાં ને કું' એમની સાથે ફર્યા કરતો ! ગાનતંત્રની આ ક્રિયા કામ કરી રહી હોય, ત્યારે ખીણ

કોઈ કામ આવી પડે, તો ઊરદરાઈ જવાનો મારો તે વખતનો સ્વભાવ આજ પણ નિર્જાળતા રૂપે હજી રહી ગયો છે. અને એમાંથી ઘણી વખત ગેરસમજણ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, આ નજીબાઈ મારામાં ન હોય-એમ ઘણી વખત લાગી આવે છે ! પણ માથુસ પોતાની મફતિનો ગુલામ છે ને સ્વામી તો એ ઘણા ઘણા પ્રયત્ને ચર્ધ શકે છે, આ પાત્રો વિશે મારા મનમાં પાછો પક્ષપાત હતો. પૃથ્વીરાજનો પરાજય સહન થયો જ નહિ. મહાભારતના અર્જુન કરતાં કણ્વ મને વધારે પ્રિય-અને એ જ જણે મારો ભેદ ! પરશુરામે તો કું' રામચંદ્રની સામે પણ હારવા હઈ નહિ. અને યુરૂપના એકલકી સ્વામી નરોક્સરી નેપોલિયન સામે થવા માટે તો ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાંથી શુભચંદી સચુદ્રમને મારે સજીવન કરીને એ સહીમાં મૂક્યો પડતો ! કોઈ કોઈ વખત પરશુરામનો સ્વામી તો કું' થોતે જ ખારી લેતો; અને ખીલે તો કોણ સામે ભેલો લુહ કરવા આવવાનો હતો, પણ વાડામાં ભેલેલા આંકડાને કે તલબાવળિયાને લાકડી લાકડે કે તીર લઈને ઝૂંપ્યા કરતો, અને એમને 'આંકડારાજ' ને 'તલબાવળિયારાજ' એમ મનમાં ગણતો. એવી ઘેલી ક્રિયામાં જે રસાનંદ અનુભવાતો તે પાછળથી પુસ્તકિયા લખાણમાં ફાંટાર પારખો દરો ! પુસ્તક લખવું એ એક પ્રકારની ઘેલી ક્રિયા તો છે જ, જોકે ઘણા એને ઘણી માને છે !

પરશુરામ વિષેના મારા આ પક્ષપાતનું જે થોડુંઘણું મનોવિશ્લેષણ કું' કરી શકું છું' તે આ પ્રમાણે છે: કું' જાતિએ આઘાત્ય. આઘાત્યત્વનું અભિમાન એ સ્વભાવમાં રહેલું સ્વાધી તત્ત્વ. શિશુ અવસ્થા-એટલે વીરની પૂજા કરવાનો સ્વાભાવિક રસ; નર્મદના વાયને આ કલ્પનાને ઉત્તેજન આપ્યું હોય; અને એક કૌટુંબિક પરિસ્થિતિ, મારાં માતાપિતાના કલક વખતે કું' હમેશાં માતાની પકાએ બેસો રહેતો-

એ પરિસ્થિતિ, પણ આમાં બીજાં કુરૂ રૂપે કામ કરતી હોય. પરંતુ એ ને હોય તે—પરશુરામ, 'વિશ્વામિત્ર, નેપોલિયન, એ સઘળા જ માત્ર દોરતો હતા અને એમનો કુરૂ દોરતો હતો. અને સાંભરે છે કે નેપોલિયનનો પરાજય થાય છે એ વિશ્વાસ કુરૂ વાંચી જ સકતો નહિ. એવી જ રીતે ગુરુહાસ નીચ સિદ્ધમાં આનંદરાય પવાર, સદાશિવગવલોઉ, જકાણ સિધિયા કે વિદ્યાસરાવ—એમને રણબૂમિમાં પડેલા વાંચીને જે ઉદારી વ્યાપી જતી—એ બીજું તો શું કરે ? સોજની મારી લાણની બીચકીનો રવાદ જમાડી જતી ! આ ધેલછાને દૂર કરવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો નથી એમ નથી, પણ એને દૂર કરવા જતાં એ બમણા વેગથી મારી પાછળ ધસે છે ! આવી વેલછામાંથી હજી કુરૂ નવરો ધર્મ શક્યો નથી એ તો એક ઘણી એક આવતી સોલહામીની બૂલાવણ જ જાતાવી દે છે !

પરંતુ તે સમયેની આ બાબી મનઃસૃષ્ટિ ક્યારે અને કી રીતે સરી મઈ અને એમાં બીજી સૃષ્ટિ કી રીતે આવી ચઢી—એ સઘળા અટપટી મનો-જૂમિને ખ્યાલ થોડા રથાને વખાસો રહેશે. આંહી અત્યારે તો, આટલું વિચારતર કહું છે, તે એટલું જણાવવા માટે જ કે, આ વીરપુરુષોની પેઠે જ એમનાં જીવનચરિત્રો આપનારે કવિ નર્મદનું આકર્ષણ પણ મને યિદ્યુતવધી જ લખેલું. આજ ને 'નર્મદચને મેં સાચવી રાખ્યું છે, એના ઉપર પાણકારોનું પૂરું છે. એ કાતેલું મારી માઈ છે. એક રમિયલું બાવીસ સદ સ્તર કાંતવાનો એ જમાનો. મારી મા હિસરાત બ્યારે નવરાં પડે ત્યારે પોતાનો રેડિયો ચલાવે અને એમના બોળામાં માથું મૂકીને પડેલા કુરૂ, માથે બોડીને સુતો સુતો, કવિ નર્મદની યાદે એણે રમેલી આ ઇતિહાસકાષ્ટમા ફરેલા નીડળી પડું ! નર્મદ સાથે થયેલી પ્રીતિ એ પણ ત્વરની. આજે તો એ કવિને આપણા કનૈયાલાલ મુનશીએ ધણી ધણી રીતે પ્રસિદ્ધિ આપાવી છે—છતાં મને તો હજી પણ લાગે છે કે એનું એક જીવનચરિત્ર મારી ઉપર પાણની પેઠે લટક્યા કડે છે અને વહેવેગાંડે એ જાણુ વાળે જ ફરે છે.

પણ આંહી આ બધી વાત આગ્રહારૂપે ધર્મ માઈ. કાલકમ પ્રમાણે એ બ્યારે આવશે ત્યારે એનો વધારે

રજક ખ્યાલ પ્રગટ કરશે.

આ એકલી ઐતિહાસિક સૃષ્ટિ જ મારી આસપાસ ફર્યા કરતી હોત તો અને લાગે જ મારું શરીર કંઈક તો બહુ માલ ! પણ એક બીજી સૃષ્ટિ પણ સાથે સાથે કામ કરી રહી હતી. બીક્ટન મરી—પોતાની જીવન-કથા—'Between Two Worlds'માં એક વાક્ય આપે છે તે પ્રમાણે—But this dream world had little to do with the day dreaming of which I was often guilty—એક અનોખી જેવી અનુત સુષુપ્ત અવસ્થા પણ આવતી જતી રહેતી. અને તે હતી, કવિતાની સૃષ્ટિ ! જેવી રીતે નાનાં છંદરાં ધીસેગાના વેદનાં કુભારજીની બીડીને રસ બીધા વિના રહી શકતાં નથી, તેમ કાંઈ પણ ભેષ્ય પોતાની એક અવસ્થામાં તો કવિતા ક્યાં વિના રહી શકતો જ નથી. મેં પણ અનેક કવિતાઓ લખવાનો અપરાધ કર્યો છે, અને અનેક લખીને ફાડી નાખવાનો દેહ પણ કર્યો છે. એ કવિતાસૃષ્ટિ પણ ક્યારે સરી મઈ તે આજે સંભારવું પડે લેખ છે.

પણ 'જીવનચંચ'નો પ્રવાસ એમ એમ આજળ વધશે તેમ તેમ થયારથાને અને થયાકમયે આ વસ્તુ-ઓનો નિર્દેશ આવી જશે.

[૨]

કેરાળા—ગાયકવાડનું : ત્યાંનું ભાષાકુટુંબ :

આંહી કહેલું વીરપુરુષામ એ માક જન્મરથાન. પરંતુ વીરપુરુષ પદેમાં ને રથાળનાં સંદર્ભરૂપો સમચાર્થ રહ્યાં છે, વાર્તાલાપ દ્વારા, તે કેરાળા—મન-સરા બાપાણી પાસેનું, ચાકડવાડી રાજનું એક ગામકું, એ અમાકું મળ રહેલાય હતું. મી. મેધાણી મૂળ આ બચચરાના.

એ કેરાળામાં એક કુટુંબ રહેલું—ભાષા કુટુંબ એ કુટુંબના બે વડીલો રતનજીભાષા અને જીવરામ ભાભા—ને જમાતાનું અસહી રૂપ પ્રગટ કરતા આજ પણ મનોમથ આજની સામે નજરે તરી આવે છે.

જીવરામ બાપા અને રતનજી બાપા કેરાળા-છોડીને વીરપુરમાં આવ્યા એ સઘળા ઇતિહાસ તો કેવળ વડીલો સાથેની વાર્તાલાપમાંથી જ મેં સંધરી લીધેલા છે.

મારા પિતા, છવરામ બાપાની એક વાત કહેતા, તે તે જમાનાનું સાચું રૂપ પ્રગટ કરે છે. એ જમાનો એટલે ગાયકવાડ સરકાર ખંડેરાવ મહારાજનો જમાનો. તે સમે કાઠિયાવાડના માનસમાં જે વ્યક્તિઓ માટે અદ્વિતીય માન હતું. એક વડોદરાના મહારાજ ખંડેરાવ ગાયકવાડ. બીજા નવમનગરના વિશાળ જમ—‘જમ વિભો.’ ત્રીજું કોઈ એમની સાથે ભાગ પડાવે તો તે જસદણના આશા ખત્યર.

ગાયકવાડ ખંડેરાવ વિષે મારા પિતા ઘણી વારો કહેતા. મહારાજ ખંડેરાવ ગાયકવાડે એક વખત એવી આશા કરેલી કે ગાયકવાડનાં તમામ ગામડાંમાં જે કોઈ બ્રાહ્મણ કુટુંબ હોય તે સૌને ધરદીઠ રૂપિયા દસ દાન આપવું. આખા રાજ્યને માટે આ કુદરતી કૃપાનું મારા પિતાએ કહેલું એમ મને યાદ છે. આ કુદરતી પાલન પણ થયેલું અને એ પ્રમાણે દાન અર્પાયેલું. મહારાજને મહાકુશળતા આવી. શાખ કે કોઈ પણ જુવાનને શરીરસંપત્તિ બતાવે તો મહારાજ ઘેલાઘેલા. એવા એક કેરાળાના જુવાનને મહારાજે નવાજ નાખ્યાની વાત પણ થાતી હતી. લોકકલ્પના પોતપોતાની કિલ્લેથી ગોઠવી કાઢે છે એટલે એમાં કેટલું સાચું તે કેટલું ખોટું એ ભગવાન જાણે. પણ કેરાળાના કોઈ કુટુંબને અધિકારીઓને હાથે અન્યાય થયેલા એ સાચું. એનો એક જુવાનને વડોદરા પહોંચી ગયો એ પણ સાચું. મહારાજ ખંડેરાવને મળવાના તો ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ એ સફળ થયા નહિ. ઉપર કોઈ વ્યાયામપ્રયોગમાં એણે બતાવેલી વીરતાથી મહારાજનો ભેટો થયો ને એને ન્યાય મળ્યો.

એવી જ વારો, જમ વિભો વિષે પણ આશ્ચર્ય. એક રણાની અલકમલકની વારો કરતો. જે નાકાવા આમ પણ જમ તે જે નાકાવા આમ પણ જમ, એણે વિશાળમને નજરોનજર નિહાળેલા. લોક-કલ્પનાને અમરકાર વિના તો કોઈ વાતમાં રસ આવે નહિ. ઠંડપહોરે બેઠા હોઈએ ત્યારે એ હાંકતો: ‘મારા સમ—ભાઈ! મેં નજરોનજર નિહાળેલું, તે વિશાળમની માનતા હાલે. સવાંધાં જોઈતું દનજીએ દાન કરે, પછી તો એ મોંમાં દાંતણુ લે. એવો કોઈ સતજીવી મહા પવિતર છવ. બિહારવેલ વિશાળમને થોડો તૈવાર ભેદ્યો. થોડા હપર ખડિયો મોંડ્યો હોય.

ખડિયો જોઈતો તો કાટકાટ ઘાતો હોય. પછી એ સવારી બેપડે. રસ્તે જે મળે, માણુ સંત, બાવા સાહાણુ, ભગંત બિખારી, માંમણુ મીર, કશીર, તમામને મૂકી લરીને જોરી આપતા જમ. * જોરીઓ ખૂટે ત્યારે થોડો પાછો ફરે. અને ત્યાર પછી તો જમ વિભો મોંમાં દાંતણુ નાખે. આવી સતની આરાધના! પછી એની માનતા નો હાલે!’

એમટના નરકસરી નેપોલિયનમાં વંચેલું કે નેપોલિયન ક્યે રસ્તે ગયો છે તે જાણવા માટે, થોડા-ગાંડીમાં બેઠાં બેઠાં ચાલતી ગાંડીએ નેપોલિયનને જ કામ ઉઠેલાં હોય, ને નકામી કાગળિયાં ફેંકી દીધાં હોય એ નિરખવાની પેરીસવાસીઓને દેવ હતી!

* આવી એક અલગત મુદ્દર જર્મન નવલિકા યાદ આવે છે. એક જર્મન કાઉન્ટને એવી દેવ હતી કે પોતે પોરસવારી કરતો સવારમાં નીકળે, ત્યારે રસ્તામાં વૃક્ષ અર્પણ અરાકત જે કોઈ મળે, તેને સિકો આપતો જમ! એની એવી નામના થઈ ગયેલી. એટલે એને ફરવાને રસ્તે અર્પણ વૃક્ષ અરાકતના ટોળાં પણ જમે, એક વખત એવું જમ્યું કે કાઉન્ટ તો, આ સૌને સિકા આપતો, પોતાને માર્ગે ચાલ્યા જતો હતો, પણ કોઈ દિવસ નહિ ને આજે, એણે અચાનક પાછા ફરીને જોયું તો એક લગંડો બિખારી, જેને એણે લગંડો માનીને સિકો આપેલો, તે કડપથી દોડી રહેલો એની નજરે પડ્યો! કંઈ ન હોય તેમ કાઉન્ટે તો દક્ષિ પાછી ફેંવી લીધી. પણ પેલા બિખારીએ કાઉન્ટની દક્ષિને નીરંગી હાલી અને તે સ્તબ્ધ થઈ ગયો હતો. એક ક્ષણ તો એ એમ ભલો રહ્યો, પણ પછી પોતાના તમામ જમથી કાઉન્ટને પકડી પાડવા માટે એની પાછળ દોડ્યો. જાસ માય નહિ ને એણે કાઉન્ટને પકડી પાડ્યો, આશ્ચર્ય-માંથી મુકત થાય તે પહેલાં કાઉન્ટે એના મોંમાં આંટો ઊઘેલા બિખારીને બેથો. બિખારી વફાઈ કંઈ બોલી રહ્યો હતો: ‘મારા દાતા! મારા ભગવાન! મેં તમને જીવેલ છે. પણ હું દોડતો આજે છું એક ચાલના કરવા માટે. મારી આ અમાતુષી છતરપીંડીથી તમારા હૃદયને આપાત લાગે ને રોકો અપંગો પોતાનો આપ્રય શુભાવી બેસે, એ બીકથી હું દોડતો આજે છું! મારે એક જ પ્રાર્થના કરવાની છે. - તમારા હૃદયમાંનું દયાનું ઝરણું મારી આ કન્યાજને પહોંચાતે, સુપ્રવા દેતા નહિ! મારી આટલી આ ઉલ્લાસ પ્રાર્થના રચીકરો!’

કાઉન્ટ સ્મિત કરીને એને રત આપી. પણ પછી એ લગંડો કોઈ દિવસ ત્યાં દેખાયો નહિ!

હાથ ભગવિદ્યાને મળે એ પ્રમાણે લોકો વેરાયવી
કારીઓ ભેગા હશે ભગવિદ્યા વિધેની તમામ
વાતોને ભેગી કરી લેવામાં આવે તે એમણી તે
જમાનાનો એક રસમય અને આપણા ગુણદેવોનું
હૃદય વર્ણન કરતો અર્ધક્રિતિકાલ્ય મળી આવે !
આ રખારી શકતો તે પ્રમાણે, ભગવિદ્યાની માનતા
હાલે કોઈ બાકને આકું આકું હોય તે ભગવિદ્યા
સાંભરતો. એને ધરવા માટે નાગિયેર આવતું. ત્રાપ
મધુ નમાવતો. નાગિયેર ધરાતું. ને સત્ એવું કે
નાગિયેરનાં તરત એ કામ થઈ જતાં !

લોકઅધિકારિયે અસામાન્ય સમતકાર વિના કોઈ
વ્યક્તિનું મહત્વ સમજાવું નથી એવું આ એક
ઉદ્ધરણ છે.

અને આપણા આ જમાનામાં પણ, કરાળિયાની
ભળમા માપીશું નામ ગુણવાની લોકકલ્પનાને,
પોતાના સ્વાધ માટે ઉચ્ચત આપનારા રાજદારી
પુરુષો કયાં પડ્યા નથી કે આ જમાનાનો આપણે
ફખવામાં કરીએ ?

ખંડેરુવ મહારાજનો એ જમાનો-એટલે કાઠિયા-
વાડમાં હજી અક્ષરચાળનાં પણ મળેલ મહેલ નહિ.
કોઈ મોલસ મનુષ્યમાનવાળા અક્ષરો લખે તે પણ
એની મળેનાં 'વેદવાન' માં થાય સાધારણ રીતે
બોદિયા અક્ષરથી જ વ્યવહાર ચાલતો. મારા લોકોની
નામપોથીમા એવા બોદિયા અક્ષર જ મળે છે. 'પણ
મારા પિતાએ એ જમાનામાં મળ્યો ચોપડીનું યાન
મેળવેલું, અને બોદિયા અક્ષરને દેસપટેશ આવેલો.
એટલી મુડી-ઉપર તે આખા ગામમાં એ 'વેદવાન'
ચાલતા અને 'ભાગા' ના વેદવાન છોકરા લેખે એમને
પ્રતિષ્ઠા મળતી !

એક વખત કોઈ માલકવાડી અમલદાર કેરાળામાં
આવેલો. એમને મારા પિતાનો આટલો અક્ષરચરિત્ર
અને સસકત દારીર જગી મળ્યાં. એણે મારા પિતાને
અને કાકાને કહ્યું : 'છોકરાવ ! આવી ભવ નોકરીમાં
જમાદારી હમણું આવું. અને વહેલેમોડે ફાજદાર
થઈ જશો !'

પણ એ જમાનો હજી તે નોકરીને વચ્ચે માનવાર
હતો. લોકો—ભાગવાળાની સલાહ પૂછી. એણે

જીવનભર દરેક જ સવાગમાં ભગવાન ચંદ્રમૌલીશ્વરને
જલજાલિષેક કરવામાં, વાહજીવની અવધિ નીરખી
હતી, એમને આ વાત લખ કર વિનિપાત સમી લાગી.
કેરાળાનો પાસે જ ચારણની પીપળી નામે નાનકડું
ગામકું છે. કેરાળા માલકવાડનું. પણ પીપળી ચારણની
એ જૂનામકડું. આ પીપળીમાં ચારણ દરબાર,
મારા બાપા—પિતાશી મોટાભાઈ—મૂળજીવા, આ
ચારણ દરબાર પાસે કારભાર કરતા. કારભારમાં
બીજાં તે શું ? માલકવાડી કેરાળા, મામ સાથે,
પીપળીનાં ચારણને, સીમાકાની હંમેશની તકરાર રહેતી
—એટલે જન્મે માલકવાડના સ્વયંનિર્મિત મોટરોએ
વારવાર ભેગા ચલતા. અને એમાં એ જમાનાના
કામદાર પ્રમણે, લાકડી, તલવાર, લાલ, કાઠા, દેખા
હેતા. પીપળી અને કેરાળાની વચ્ચેના એ નાનકડો
પ્રસ, રહિયા અને પોલાકાની પૂર્વી ભેગો જ મહત્વનો
થઈ પડતો. અને એમાં તે નાક ભવાની ને જરા
જોવાની મજાકાલીન રજપૂતવંદ આવતી ! મૂળજી-
બાપાને કામદાર લેખે રજપૂત ઉપર હાનવ રહેવું
પડતું. ભાગવાળાએ મોટા છોકરાનો આ વિનિપાત
કુખજરેલા હાથે નીરખ્યો હતો, ત્યાં તે નાનો પણ
એ પછે પૂજવાની વાત લાગ્યો, એ એમનાથી સહન
થઈ નહિ. એમણે ઉજળતા દિલે કહ્યું : 'અમા
છોકરાવ ! આ તમને સપાઈક ચાવતું મળે સુખમડું'
લાલજીનો છોકરો હાથમાં બંધકડી ભેરી ત્યારે તો
ધરવી રસતાળ જાતે ! આપણે એ સપાઈક કરવા
નથી. આપણો ધરમ બાલજીનો. સવારના પહેરમાં
આ કેરાળાનો વેકરો ભલો ને શંકેરાગમડું મદિર બાંધું !
બે લોકો પાણી ત્યાં રેડી આવે, એટલે ૩ બાળો
ભથ્થો ભથ્થો ! આપણે એ જમાનાનું કે ફાજદાર
નહી !'

જીવરામગાવાની આ વાત એ જમાનાની
આબેહૂમ છપી જતાવે છે. જુજી જીવરામ બાપાનો
જમાનો બદલી રહ્યો છે એ મારા પિતા ભણી મળ્યા
હતા. તેમણે દલીલ કરી.

'પણ બાપા ! આ તો જાણકવાડ સરકારની નોકરી
એમાંથી કોઈ દી ફાજદાર થવાનો ને મામ આવું
સલામ થારતો !' જીવરામગાવાનો પિતો મળે :

‘અધ્યા ! તું, લીડીને, લાલા કુકુમનો છોકરો, આખા ગામની સલામતી વાતું કરે છે ? તને ખબર છે તારી આખર બ્રાહ્મણ લેખે જેટલી વધારે છે ? લાલા કુકુમનો છોકરો, લલેને ધોડિયામાં એક દોઢ મહિનાનો પડ્યો હોય, એ‘શી વરસતી કચુપીની ડોરી એની લાજ મરનહ કરતી ત્યાંથી નીકળે છે ! અને તને સલામતો મોઢ થયો ? આમ આપું’ તને બે હાથ ભેડે છે એ શું એણું છે ? સાવરકુંડલા જળને લાઈ ! તારું બ્રાહ્મણતું કમકાંડે શીખી આવ. આપણે ઉદાર બ્રાહ્મણીયાધરમમાં, સપાઈધરમમાં પડતું હોય તો આ ત્રણ તાંતણું તોડી નાખો !’

એ વખતે સાવરકુંડલા બ્રાહ્મણધર્મનો દીપક જળથી રાખનારું મધક ગણાતું ત્યાં જઈને જાગવત બંધી લેવાની ઇચ્છાએ, કેરાળામોંથી મારા પિતા-અને એમના કાકાના દીકરાઓ, એમ ચાર છ જુવાનડાઓએ પ્રવાસ કર્યો જણાય છે. પણ યુગનો મહત્વાકાંક્ષી પવન થોડાંકણે તો, કેરાળા જેવા છેક ખૂણે પડેલા સ્થાનને પણ, સ્પર્શી ગયો. હંતો, એટલે સાવરકુંડલામાં રહીને થોડુંકણું કમકાંડી સંસ્કૃત તો મારા પિતા શીખ્યા, પણ એમને આ બ્રાહ્મણધર્મના સર્વતોમુખી વિજયદંકાર વિષે હવે ત્રંકા પડી ગઈ હતી, એટલે ત્યાંથી પછી જામનગરની વાટ પકડી. છોટી કાશી લેખે જામનગરની એ વખતે પ્રસિદ્ધિ એ આદ્યપણે તો ખરું જ; પણ વિખ્યાત કંકુભટ્ટના અંતેવાસી બની, વૈદવિદ્યાનો પરિચય મેળવી લેવાની ઇચ્છા વધારે જળવાન હતી. ધણી જુવાનો એ વખતે કાઠિયાવાસને ખૂણે ખૂણેથી કંકુભટ્ટ તરફ આકર્ષાતા. બહુતું ભક્તિભર્ય અસ્તુત મનાવું, ને એ રીતે મારા પિતાએ પણ જામનગરનો પંથ લીધો. કંકુભટ્ટના અંતેવાસી લેખે એમણે વૈદવિદ્યાનો કીક ગણાય એવો પરિચય મેળવ્યો હતો. એ કંકુભટ્ટ વિષે મારા પિતા અનેક વાતો કહેતા. તેમાં એક વાત કહેલી તે આજ પંથુ વાદ આવે છે. બહુ વિદ્યા-ર્યાંમિને કહેતા કે ત્યાં સુધી શરીરરચનાનો પ્રત્યક્ષ પરિચય ન મળે ત્યાં સુધી વૈદવિદ્યા અપૂર્ણ ગણાય. તે વખતે આગની જેમ માણસના મુઠ્ઠાં સરતાં નહિ હોય અને જામનો અનુકૂળ નહિ હોય, એટલે બહુ પોતાના વૈદવિદ્યાર્યાંમિને, દેહ અને ચંચાર દેર ચીરે

ત્યારે ત્યાં દાબર રહીને બહુ નિરીક્ષણ કરવાની સૂચના આપતા. બહુની રચનાકામાં ઘણી પ્રતિષ્ઠા હતી ને એમને એમવા માટે મીઆનો આવતો. જેતપુર દર-બાર સુરગવાળા, વીરપુર દરબાર સુરસિંહજી, પોર-બંદર રાણા વિદ્યાચંદ અને બૂનામહતા યુવરાજ છોટુમિયાં એ તમામની કંકુભટ્ટ પ્રત્યે તદ્દા હતી. અને સૌ જાકટ સમયે એમને વાદ કરતા. વીરપુર કાંકાર સુરસિંહજીની દવા કરવા માટે બહુ વીરપુર આવેલા તે વખતે મારા પિતા સુરમક્રિતથી એમની સેવા કરવા માટે ચાર માસ જેટલો સમય તેમની પાસે પણ રહેલા.

વૈદવિદ્યા જીવનભર મારા પિતાની પ્રિય વિદ્યા રહી. પણ એનો ધંધાકારી ઉપયોગ તો એમણે કોઈ દિવસ કર્યો ન હતો, પણ અનેક કુકુમને એમની શક્તિ ઉપર શ્રદ્ધા હતી. અને એમણે અવારનવાર પોતાની એ વિદ્યાનો ઉપયોગ કરી દેખાડ્યો હતો. આજે જે વસ્તુ વૈજ્ઞાનિક રીતે ‘વિદ્યામીન’ જાળવનારી ગણાય છે તે વસ્તુ આજથી વર્ષો પહેલાં એમણે અમારા ઘરમાં ચાલુ કરી હતી તે આ જામનગરના પ્રવાસને પરિણામે. એમણે એમરી, મૂળા, મેથી અને પાકા દમેદાને કાચાં ને કાચાં ખાવાની, આજથી લગભગ ચાલીસ પીસ્તા-ળીસ વર્ષ પહેલાં સૌને સલાહ આપેલી ! એવી જ રીતે, આજે તો દારવારપદ કાચે, પણ તે વખતે તો એ મહાન પદાર્થ ગણાય એવી બે વસ્તુઓ—કસણ અને કુંભળી—એમનો ઉપયોગ અમારા ઘરમાં એમણે શરૂ કરાવ્યો હતો. એમના આ નારિતકવાદનો ઉગ્ર સામનો ઘરમાં સૌએ વારંવાર કર્યો હતો, પણ એમણે તો લોકાભ્યાર જાળવાય એટલું ધ્યાન રાખીને, આ પદાર્થોનો લાભ ઉઠાવવાની પ્રયત્નિસા ચાલુ કરી દીધી હતી. અને જરાબર સાંભરે છે કે આજે દિંદુના ઘર પાસે ઈંડાનાં ખોખાં પજાં હોય તો જેવું કુત્ર-દલ લોકોમાં પ્રગટે છે, એવું કુત્રદલ પ્રગટાવવાનું એ વખતે કુંભળીના ફેતરામાં સામર્થ્ય હતું ! અને એને પરિણામે એ ફેતરાઓને અંધારું પડ્યે જામી-નમાં દાટી આવવાનું કામ અને સોંપાવું. પણ ફેતરાં તમામ તોફાની હોય છે અને કુંભળીનાં ફેતરાં વધારે તોફાની હોય છે ! પવન એમનો એક છે. અને જરા

નેટલી સૂચ કરો તો આ ફોતરાં, આજની જાનના વર્તમાનપત્રની ચાર કે પાંચ 'એમ'માં પ્રગટ થયેલી નહેરાવતની પેઠે, તમને ગદેર કરી દે છે! એટલે એ દોહમાં ફોતરાંની, બીજે દિવસે સવારમાં જ વહેંચે બીહીને કુ' હાજરી લઈ આવતો—કાઈ રાત્રી ખાતું તોફાંની વૃત્તિવાળું ફોતરાં બિયું બિયું પાડેલોને ત્યાં પ્રભાતફેરી કરવા પહોંચી જાય તો !

તો તો પછી રાખ'કાણી મહો જાય નાં ! આખું મામ આ અપ્પકાણે કર્યને ચારે દાલ પાડી નાખે !

ક્યાં એ કુંભળી-લસણથી ડરનારે જામના અને ક્યાં આજની ઈમાને સાકાહારમાં મજાવાના આપણા જામના ! પ્રગટવનમાં આલીસપચાસ વર્ષ કેટલો બધો ફેરફાર કરી નાખે છે !

મારા પિતા અને એમના કાકાના દીકરા બાઈ બન્ને સાવરકુંડલા કોલેજના મથા તેમાં ખીલું પશુ કારણ હતું. એ વખતે સાવરકુંડલામાં પાંડશાળાના જીવવા જનાર વિદ્યાર્થીને સીધું મળતું. મારા પિતા અને કાકા દેવકીય—બંને જામના સાવરકુંડલાથી પછી કુંડભટ્ટ પાસે જામનગર ગયા હતા. કાકાને કારે સ્વમાની અને ઉદારતા હતા. જામ વિમાની પાસે પણ એ હાથ લાગ્યા ન કરે એટલી એમની પ્રતિકા હતી. અને છતાં ને કાઈ દહીં બાવી ચડે, એની દવા—દહીંનું રહેમ જેળવી ભેવાની ખાતર પણ કરતા, અને એમાં મરીન દહીંને તો પોતાના ખર્ચે નિભાવતા પણ ખરા ! અને વિદ્યાર્થીઓને પણ રાજમાંથી સીધું અપાવતા.

પણ જેના કુંડભટ્ટ સ્વમાની હતા એવા જ જામ વિમા વિવેકી જીવણાર હતા. ચાર છ મહિને વિદ્યાસપાત્ર કાંધેના દારા તપાસ કરાવી લે કે કાકા ઉપર કેટલુંક દેવું ચડ્યું છે ! અને પછી એક દિવસ એ તમામ દેવું પોતે જારપાઈ કરાવી દે ! કાકાને ત્યારે હાથ ઉપર રકમ આવે ને વાલિયા વેપારીને પાછી દેવા જાય, ત્યારે તો એમને અગર પહે કે દેવું લારાઈ ગયું છે !

એ જામનાનું આ એક મુદેજ ચિત્ર છે. એને પોતાના મુણદેષ નથી એમ નથી, પણ મુગના પત્રન સાથે મુરોજ રાખીને એમાંથી શી રીતે એક નવીન-

ચિત્ર સર્જન કરતું એ કાવેડો એટલો તો અધરો હતો અને પરદેશી અત્યંત વિચિત્ર રાજસત્તાની જામવટને લીધે એવો અટપટો ઘટ ગયો હતો કે એમાંનાં તમામ રાજ તરતો વેકફામ ગયાં—અને અશુભ જતિના વજીર જ મોટા રૂપમાં બહાર આવ્યાં.

કલ્પ આપણી જામની પ્રજા પાસે એ જ પ્રથમ નથી ! આપણું ને મૂળધન છે એને કેમ સમજ્યું અને મુનિવાનું ને પ્રગતિધન છે એને કેમ ખાંડી લાવ્યું !

જામનગરના આ પ્રવાસ પછી હાસાર તરફનું આકર્ષણ થયેલું જણાય છે. એમાં ખીનું પશુ કારણ હશે. પણ મુખ્ય કારણ તો યજમાનનાં માખાં—કેમરાળા, હામતાળા, ચરખડી, ધોળીધાર, ધોરાજી, ગોધા, ગોમટા, ફરણી એક બાજુ પડી જતાં હતાં એ હતું. અને આકર્ષણ પ્રત્યે આજના નેટલી મુખરેથી રાષ્ટ્રીય અરપણવા હજી અસ્તિત્વમાં આવી ન હતી !

આ વિષય ઉપર એક નવું દૃષ્ટિબિંદુ રચી કરી શકાય. અંગ્રેજ બચ્ચો તો કાઠી હતો; એણે રાજ નાનાકુલનીસ જેવા પાસેથી પડાવું હતું. એને હિંદુસ્તાનનો આઠાણુ ભવંકર રીતે છુદિરાળા લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. એણે તે આને રાખ્યા છે તેવા વર્ગવિમુક્તો રણસાળ રાપાવવાનો યત્ન કર્યો. એણે બીજાઓને કહ્યું કે હિંદુનું પતન થયું, કારણ કે આઠાણો તમારા ઉપર અધિકાર જમાવીને મેકાં હતાં ! અને પછી સૌએ એ પોપટખંત્ર પેઠે પડ્યે જ રાખ્યું. એથી ઐતિહાસિક ભૂમિકા સમજવાની, સામાજિક અધઃપતનનાં વલણો તપાસવાની, મુળમાં લીધા ઊતરવાની અન્વેષણ પદ્ધતિ તો અજ નહિ, એટલે એમણે ગોપાભ્યું તે સૌએ ગોપ્યું કે હિંદુના પતનમાં ને પ્રગતિય વિનિપાતમાં આઠાણો મુખ્ય કારણરૂપ હતા ! આને એણે એ જ પ્રમાણે એક વર્ગને બીજા વર્ગ સાથે ઉત્કેરિત નથી દસાવ્યું કે તને પાછળ રહ્યા કારણ કે પેલા દુષ્ટો આજળ વધી ગયા છે !

અંગ્રેજોની રાજનીતિનો આ વિગળ કડકો છેકો સેકેડો વર્ષોથી ચાલ્યો આવે છે. અને હજી પણ એની એ રાજનીતિ જ સફળ મતી આવે છે.

આઠાણોને હજી કીક આજીવિમ્મ મરખાનો આપતા રહેતા, એટલે યજમાનનાં આ માખાંઓને સાચવવાં

હોય તો કેરાળા એક ખૂણામાં પડી જાતું હતું. રેલેનું સાધન નહિ. ખાંડિયા ખભે લારાવીને ત્રીસ ત્રીસ માઈલ ચાલવું એ જીવરામખાપાને હવે લારે પડતું. એમની ઉમ્મર પણ ચંઈ હતી. સરીર એમનું લારે પડતું, હોંસું, અને ધણીમાં ધણી શ્રમ લેવાને કસાયેલું હતું. છતાં હવે એમને જરાક આગોટવાની જરૂરિયાત જણાતી હતી. વૃણી મોટા ઊંઘરાએ આઠણતનું લીલામ કુર્ચી એ પણ એમના જેવા નિત્ય બેરખા-ધારીને ગમ્યું લાગતું નથી.

એટલે કેરાળાથી લાભાકુંડુંબના ત્રણ ઊંઘરાઓએ વીરપુરનો પંથ લીધો. એક મારા પિતા, અને બીજા એમના કાકાના દીકરા બે બાઈઓ.

આ વીરપુર ગામ બાજે એટલું પ્રસિદ્ધ નથી, પણ એક વખત લાલાલજીપતરાય ને તિલકમદારાજના જમાનામાં, કહેવાય છે કે, અંગ્રેજસરકારની કાળી કે વાઈળી, જે કાંઈ ચોપડી એના રાજકીય ખાતામાં રખાતી હોય, એમાં નામે ચડવાનું માન, આ લાગ્યે જ અદારસો ઓગણીસસો માણસની વસ્તીવાળા વીરપુરને મળ્યું હતું. એના અત્યારના કાકારના પ્રપિતામહ-સુરસિંહજી કાકાર—સુરાજી—અનેક રીતે મધ્યયુગના ગ્રંથદોષનું સામર્થ્ય ધરાવતા હતા. તે વખતે પ્રસિદ્ધ થતા 'સત્યવ્રતા'ના માહકોને પદ્મી કે પછી ફક્ત મેટ લેખે, એ પત્રે, કાકાર સુરસિંહજીની એક જાળી મેટ આપી હતી. સુરસિંહજી કાકાર માથા ઉપર ચક્રચત્રી જેવી પાંચડી રાખતા. ઉદારશાહીનો એ મુખારેલો વધારેલો આકાર હતો. ટીપુ સુલતાનની પાંચડીને જો આગળ લેવામાં આવે—ત્રિકોણના ગિંદુની જેમ—તો એ આકાર બને. એક હબર ને એક રાજ્ય બેઠા હોય તો એમાં પણ એ ચોતાની ચક્રચત્રી પાંચડીથી તરત એકલા તરી આવતા !

કાકાર સુરાજીને ત્રીજા વર્ગનો અધિકાર હતો. બાર ગામ હતાં. અને આગરે એકલાખની ઉપજ હતી. પણ ભલભલા રાજાઓમાં ન મળે એ એમનામાં હતું. એનો આત્મા પરદેશી શાસન સાથે કાંઈ રીતે મેળ લેતો ન હતો. રેખાંતી રીતે તો એવકું નાનકડું રાજ, રાજકોટના એક પોદિદિક્કલજેજીટની ચિટ્ટી આવે ત્યાં નરમથેંદ્ર ચંઈ જાવ—ને કાકાર સુરાજી તો

પાછા રહ્યા પણ જરા હાથ ફટા, એટલે નિત્યના દેવાદાર. એટલે બીલું તો શું કરવાનું હતું ! પણ કાકારનામાં—બીજા કોઈનામાં ન મળે એવી ભૂમિપ્રીતિ હતી. અને કેટલાક પ્રકારની સામાજિક ધાર્મિક સુધારણાનો એમને શોખ હતો. સુરસિંહજી કાકાર, કહેવાયું કે, જીવાનીમાં તો અંસલ રજપૂતી વંગ ધારીને ફરતા. મનદુઃખે થોડો વખત ગામમાં ભાંગવામાં પણ એમનો હાથ હોવાનો શક પડ્યો હતો એમ સંભળાતું ને ધણી ફરીને એ કારણે—જ સાત વર્ષ જેલમાં પણ રહેલા એમ લોકકંઠમાં અર્ધી સાચીગોટી વાત ચાંલતી. પણ જે વખતે લાભા-કુંડુંબના આ ત્રણ ઊંઘરાઓ આહી રહેલા આવ્યા ત્યારે તો કાકારસાહેબની પ્રતિષ્ઠા એક રાજવી તરીકે જામી ગઈ હતી. અને ગઈ યુગરોને કાંઈ સંભારતું પણ ન હતું.

કાકાર સુરસિંહજીને આ ત્રણ નવા આવેલા પરદેશીઓમાં કાંઈક વિચિત્રતા લાગી હશે. એમણે તો ગામ વચાળે કે ગાયના પાસે, મીનલવાળા દરવાજે કે એવે કાંઈ રચળે, એમને જમીન આપવાનો આગ્રહ રાખેલો. પણ જીવરામખાપાનું તો એક જ મકાન મત હતું : 'આલણને બંધન નહિ ! કોઈની નોકરી નહિ. અને વસ્તીનો વાસ નહિ !'

‘અમે છેક છેવાડે સારા બાપુ ખિખાવાડ પાસે પડે, બહાર આવવું જવું ફીક પડે, ગામગમતરે જવું હોય તો અમને દરવાજાનું ચક્રતનું બંધન થાય ! બહાર હોઈએ તો નહીં ફૂંચે નાઈને ધર ભેગા !’

રતનજી—એમના તાનાભાઈ સાથે હતા, એમનો પણ એ જ મત.

એ પ્રમાણે વીરપુર જેવા માન અદારસોની વસ્તીના ગામમાં છેક છેવાડે—જ્યાં કોઈની વસ્તી જ મળે નહિ, ત્યાં મારા પિતાએ, પિતામહે, અને સાથે આવેલા રતનજીખાપાના બે દીકરા—દાસદરકાશ અને દેવકૃષ્ણકાકાએ નવાં માટીનાં મકાન શરૂ કર્યાં. એ વખતે વિકસવંત ૧૯૪૭ની સાલ હતી.

[૩]

‘કાં જલ્લા કાં અલ્લા ’વાળું ભગતનું વીરપુર

આ વીરપુર ગામમાં ઇસ્તિસ્ન અદારસો ખાણું

[૧૮૯૨] ના ડિસેમ્બરની બારમી તારીખે મારો જન્મ થયો. તે વખતે વિક્રમસંવત ૧૯૪૯ના માઘસર વદી ૯ અને સોમવાર હતો. એક ઠોઢ જેવું ધર હવાં તેમાં માથેના વાહરમાં બધાવા, ખડ પજુ રહેલું ને સંસારમાં નવો પ્રવેશ પામનાર માટે આતિથ્ય જુદ પજુ એ જ હતું. નાનપણમાં મારી આજે એટલી નજીવી હતી કે કદાચ એમાંથી જોડ આવી નહો એવો ભય લાગતો હતો. જજુ એવી કુદરતને વફ કરવતો સંકલ્પ કર્યો હોય તેમ મારી માએ, સતત, વર્ષોનાં વર્ષો સુધી, કસાંબજુ—કોસાની મેલ કરી કરીને, એને સવાર ને સાંજ નિયમિત રીતે આંખમાં આંજવાનું પ્રત જ લખે લીધું ! મને બરાબર સંભરે છે કે ગુજરાતી સાતમી એપરિમાં હું જોવ્યો ત્યાં સુધી તો આજણુ વિનાની આંખ રહેલીજ નહિ ! આને લીધે હો કે મને તેમ પજુ અને ત્યાર પછી આંખને એમાંમાં જોડા બાધિ થયો છે.

આ સમયનું મારું જુનાનું જુનું રમણજુ ગુજરાતી ત્રીજી—ચોથી એપરિનું અને માઢ છે. દાયમાં દફતર અને પાદી લઈને નિરાળે જવા નીકળું ત્યારે એ લાંબી શરીરના નાકા સુધી ફેરવ્યો સાથે વળગવા આવતા. એકે ધોળિયો કરીને ફેરવો હતો એ અમારો સૌનો ખાસ માનીતો હતો. ધર છેક છેવાડાં—જને જીવદામ બાપાએ તો વળગીને સામવવા માટે ધરતે વીરપુર વસાવેલું, પજુ મારા પિતાને એ દરિયામાં આવી રહેલ ફેરફારના પડમા સંબળાતા હતા, એટલે એમણે તો પોતાની પાસેની મારસો સાધાચારસોની નાની સરખી મૂડી ઉપર ધરેણાં ઉપર પેસા ધીરવાનો બાજવદાવનો ધધો મામમાં થક કર્યો હતો. પાસે પેસા નહિ, છતાં એમણે થકે ફેરલા આ શાદીધધને લીધે, થોડા વખતમાં આખા મામમાં એમની સાખ શાકુકાર તરીકેની થકે થઈ ગઈ. એવું એક ધરિયામ એ આવ્યું કે આ તદ્દન છેલાઠા ધરને જળવવા માટે નાની થોડી એક ફેરવાની સેવા જ અમારે આજણે પદીપાધરી રહેલી.

એ સેનામાં ધોળિયો સેનાનાયક હતો. એના જેવો આર્થકિત, વિચારસાધ અને સમજૂ ફેરવો ઠોઢ નહિ. ધોળિયો, બાવણ, દીકડો, ફકેલો અને સસડો—એની પાંચ છ ફેરવાની 'સેના' તો અને

ફરવા નીકળીએ ત્યારે પજુ સાથે રહેતી. આમાંથી પછી બાવણને રક્ષાતલ કરવામાં આવ્યો હતો એણે લડાઈમાં એક આંખ ગુમાવી હતી, એટલે એ કાલો થઈ ગયો હતો. અને 'કાલિયા નર ઠોક સાધુ' એ લોકવાયકા માણસો માટે છે પજુ આ બાવણનો કાલુ જલ્લે જેમ એ સામી કરી બતાવતી કાલિયો ન હતો ત્યાં સુધી બાવણો સાધુ હતો. પજુ કાલિયો થયા પછી એ અસાધુ બની ગયો. એ પાસેની ખાટ બાઈ સુમલડોસીના ફળીમાં પજુ બેસતો. સુમલડોસીની એક બીત અમારા ફળીમાં પડતી, અને ખલેના વાઝ વચ્ચે તો માંત વડી હતી. એક વખત એવું બન્યું કે મધરાતે એક નાનાસરખા કુરકુરિયાના કંઠજ આઠંદથી અમારું ફળી અપડ્યું હતી લીધું !

તાજી વિવાલેથી દીપુડીના નાનકડા કુરકુરિયાને જીવવા માટે ઠોઢ જન્મસી જન્મવર આવી પહેલેલું હતું.

હોઠા થઈ ગઈ. આરે તરફથી લાકડીઓ લખને—અને સૌ ફળીમાં આખા દીપુડી નેસધો બસી રહી હતી. ધોળિયોએ આકમણું કરનારને વડી પાસે સપડાવ્યો હતો, પજુ પેલો બાસથેટિયા દોવો કાંઈ કામનો ન હતો અને એક ફળસ હતું તે મેડા ઉપર પડ્યું હતું. ક્રકાસના અભાવે આકમણ કરનાર જન્મવર કાલુ જ તેનો પત્તો લાગતો ન હતો, ઠોઢ જન્મસી 'નારડા' આવ્યો લાગે છે એ અનુમાને સૌ સાવધાનતાથી આગળ વધી રહ્યા હતા.

એકલામાં ફાગસ આવ્યું અને ઝોલ તારીની—સુમલડોસીની વડી પાસે પહેલેલે, એને કેકવા માટે મથતો કાલિયો બારસો નજરે પડ્યો.

ધોળિયાએ એને પકડી પાસે લેતો. એટલે છેવટે એને તો કુરકુરિયું છોડીને ભાગી જવું પડ્યું. પજુ ત્યાર પછી એ કાલિયા બાવણને સેનામાંથી રક્ષાતલ કરવામાં આવ્યો હતો. ફેરવાની સેના શરીરના નાકા સુધી જળાવીને પાછો ફરે એટલે મારો નિવાજ તરફનો પ્રવાસ ચાલુ થાય.

એમા પહેલો વિરામ આવે દરબારી વાડે. ત્યાં દરબારની મારો બેસી રહેતી. એના કમ્પ્યુટ અને પાસે એ બનને જોવા જેવી જોડ હતી.

ઘોઠાં આ સાહેબની એક દાયણી જેવી બેંચ

પણ ત્યાં બંધાતી. એ પણ એતાં ન ધરાવે એવી જમરજત હતી. ટંકે દૂધ મણુ પોણા આપતી. ને એ રખારી દોવા માટે વારા ફરતી બેસતા ત્યારે દોવાતી. આ મોટાં મા સાહેબને જમનવરનો શોખ હતો. શોકકેન્દ્રમાંથી મળેલી એમની એક વાત વાદ આવે છે : દરબારગઢમાં ભેંસો એમની હાજરીમાં દોવાતી. પોતે દોલણી હાળીને દૂર બેસતાં. એક ભેંસને, રખારી, બપોરે શેઠે દોહી લેતો લાગે છે, એવી એમને યકા મળેલી. એટલે ભેંસને ઘેર રાખીને સાંજે પોતાની હાજરીમાં રખારીને દોવા બેસાચો.

રખારીએ દોહો લઈને બોધક 'બતાવું' તો દૂધ જીલદાનું હમેશ કરતાં ઓછું.

'અથવા આમ કેમ ? આંચળમાં રાખું લાગે છે.'

'ગરીબપરવર ! ભેંસની જાત, કું' શું જાણું ? ઘેર બાંધી એટલે આવમાં ચઢાવી મર્ડ !'

રખારીએ સાચક થાવા માટે પોતાની જીકિત ઝોકી હતી. દોતાં દોતાં બરની જે ઝીણી જંગળી મેમાં રાખેલી. દૂધ દોતો જમ ને પીતો જમ. ખાસ્સો સાતરોનો ખાડો પાકી ઘોષ.

નિશાળે જતાં બંધ ઝાંપાની જળીમાંથી આવેા ભેંસો વાહરડાં પાહરડાં એમને ભેળાનું શરૂ થાય. જમર તો હોય જ કે મારતર પહેલવહેલાં ગણિતના દાખલા લખાવે છે, અને ગણિત સાથે ત્યારથી જ બીધાંમાડું. એટલે જે કાંઈ વખત વીતે એ હોય તો મેળમાં જ ! પણ એટલામાં બને એવું કે કાં મા—અથવા તો લાભી—કાંઈને કાંઈ મીનલવાવે પાણી ભરવા માટે નીકળે, અને એમને રસ્તા ત્યાંથી જમ એટલે પછી મીનલવાવના દરવાજા ઉપર બેસતી નિશાળ સુધી એ સાથે આવે, અને જેમ રખારીને દોરની સોંપણી થાય, તેમ છેક મારતરની ખુરશી સુધી જઈને નિશાળમાં મારી સોંપણી થઈ જમ.

એ સોંપણી થઈ ગઈ એટલે તો પછી કાંઈ જટ-કચારી મળે નહિ. અગિયાર વાગ્યા સુધીનાં ઘંટ વાગે ત્યાં સુધી નિશાળમાં રહ્યા વિના છુટકો નહિ.

પણ એટલું જતાં આ નિશાળ તદ્દન અરસિક ન હતી. નિશાળની નીચે જ જોય હતી. અને ત્યાં

દરવાજે સિપાઈઓની ચોકી રહેતી. એટલે નિશાળ ઉપરથી કેદીઓ ભેલા મળે—ને સિપાઈઓની પથુ ઝાંખી થાય. છતાં ગણિતનો બપોર વિષય, કલાસમાં એ પહેલો જ વિષય—એટલે 'નિશાળમાંથી નીસરી જવું' માંચરું ઘેર' એ લીટીનું તો અદ્વરસ; પાલન ચતું, પણ ઘેરથી નીકળીને નિશાળે જતાં એ શુકાઈ જતું !

એવામાં એક જમરજત દેરફાર થયો. યુજરાતી નિશાળમાં નીચલા ધોરણમાં તો છેલ્લે જે વિષય હોય તેમાં તમારો જ્યાં નંબર આવે એ નંબર હાજરી-પત્રમાં નોંધાય—અને આખા મહિનાના એ નંબરના સરવાળા પ્રમાણે બીજા મહિનાનું 'દેવોગ' તૈયાર થાય. એ વખતે એવા રિવાજ હતો. એ 'દેવોગ' છેલ્લી તારીખે સાંજે મણાવું હોય ત્યારે મારા-સલાના બજેટની જેટલી આવરતાથી આજે સ્ટો-ડિયા રાહ જુએ છે, એના કરતાં હનરગણી વધારે આવરતાથી, છોકરાઓ પોતાના નવા અનુક્રમની રાહ ભેતા હોય ! પણ આપણા રામને તો એક ખાતરી જ હોય કે ત્રીસ છોકરાના વર્ગમાં, આપણે અકા-વીશની ઉપર નહિ હોય ને મોસની નીચે તો નહિ જ હોય ! એટલે છોકરાઓ તો છેલ્લી તારીખે સાંજના સાત વાક વાગ્યા સુધી શેકાઈને, મારતરને સરવાળા ગણવવામાં મદદ કરીને પણ, પોતાને નવો અનુક્રમ મેળવવા તલપાપક રહેતા, ત્યારે એક જ જાણું એમાં રિચતપ્રતની દશા અનુભવતો; અને તે કું !

પણ આ રિચતપ્રતની દશા અચાનક જ ફરી મર્ડ. છેલ્લો વિષય, અત્યારસુધી આંકનો રહેતો એને બદલે નવા મારતરે ઇતિહાસનો રાખ્યો.

આ નવો મારતર ભારે ક્રાન્તિકારી નીવડ્યો. એણે આંકને બદલે ઇતિહાસને છેલ્લો વિષય કરાવ્યો. અને એક નવી પ્રથા પણ દાખલ કરી. છોકરાઓ અંદર અંદર સવાલો પૂછે એવી. એમાં જે જવાબ ન આપી શકે એનો નંબર, સવાલ પૂછનાર જવાબ આપીને લઈ જાય. હેલેલા નંબરે પહેલા નંબરને સવાલ પૂછ્યો હોય અને પહેલો નંબર એનો જવાબ ન આપી શકે, તો એ છેલ્લો જઈને બેસે, ને છેલ્લો નંબર પહેલો આવી જાય !

આ નવીન પ્રયાગે કટલાકને ભારે અકળામણમાં મૂક્યા. કટલાકને એમાં રમૂજ પડી મણીને સમજણ ન પડી. પણ મારા જેવા યોદ્ધાકને એમાંથી નવીન દિશા પશુ જડી.

મેં તો ઘેર જઈને ખાંખાંબોળ્યા થર કર્યા. પરમા જે જે પુસ્તકો હતાં તે ફેંચ્યાં. ‘કાશ્યાપ-ધર્મા’ની વાર્તા નીકળી. ‘મેનાં પોપટની વાત’ નીકળી. ‘સુલખંડાવધી’નું ‘સુલાગી પુંડુ’ તો હજી આજ પશુ નજરે પડે છે, એ પણ નીકળ્યું. ‘સુર કામદાર’ની વાત જડી. પણ એક પુસ્તક મધ્યે અને એણે ભણે નવું જ મામલો આવ્યો. એ પુસ્તક હતું ‘સુરસુધા’ અને પારોટ કેવળ સુગંધાતના ઇતિહાસનું, ઉરમાન બચ્સ પ્રમુખિયા રાજકોટ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં ડ્રાઇઝ મારતર હતા. એમણે અને પારોટે આ ઇતિહાસમાં કાસી કંસીને હાકલો ભરી હતી.

તમામ ઉકારાઓ પાસે રમણભાઈનો સુગંધનો ઇતિહાસ હતો. મારતર એમાંથી શીખવતા. ઉકારાઓ એમાંથી કાકડાટ ભેંસી જતા. આ ઇતિહાસની કોઈ ખબર ન હતી. મેં એ ઇતિહાસ ઘેર વાંચવા પ્રારંભ્યો.

બીજે દિવસે—કાન્તિદારી પ્રમાણ પહેલે જ દિવસે—ઉકારા વિષય તરીકે ઇતિહાસ લેવાયો. અને પાર પછી સવાસોની પરંપરા ઊપડી.

નિયમ પ્રમાણે આપણા રાખનો ઉકારો નંબર હતો. પણ પેવા ઇતિહાસમાંથી જે અગ્રેષ્ઠ સ્ત્રી મળ્યાં હતાં તે વગર વિચકે ફેંકી દેવાનાં ન હતા. એમાં તો મહારથી કમળા કુંડળ જેવી અલેસ રમત હતી. જેમ જેમ વખત જતો મપો તેમ તેમ ઉકારાઓને રસ પડતો ગયો. નંબર બેનારા મૂંઝાતા હતા, તો નંબર મેળવનારા ખુશ પણ થતા હતા.

એમ કરતાં કરતાં નિશાળ છૂટવાને બાએ જ પાંચ મિનિટનો સમય જતાવતી, રેતરીશી જે સામે જ ટિપ્પણી હતી, તેના ઉપર દષ્ટિ પડી. અગ્રેષ્ઠ સ્ત્રી ફેંકવતી. ખરખરે વખત હલે આગ્યો હતો. હરીને ખબરે મારો વારો આગ્યો કે તરત બેઠા થઈને મેં નંબર પહેલાને જ પ્રશ્ન પૂછ્યો:

‘બીમ બાણવણીની રાણીએનાં નામ શું ?’

‘રાણી ઉદયમતી’ પહેલા નંબરે ચૂકું ઉતર આપ્યો. અને તે તરત વિજયભેર મેંસી ગયો.

‘જોડું. રાણી ઉદયમતી અને બકુલાદેવી !’

પશુ રમણભાઈના ઇતિહાસમાં બકુલાદેવીનું નામ મળે નહિ. એટલે તકરાર થકુ થઈ. તકરાર મારતર સાંભળી રહ્યા હતા.

એક ઉકારો થોડુંપણ જાડારનું વાચન કરે છે એ ભેળેને એમને આનંદ થયો.

‘બકુલા—વાણિપણ—બીમદેવીની રાણી હતી, એ ખરાખર છે. નંબર ઉલ્લો, પહેલો આવે, પહેલો, ઉલ્લો જાય !’

એકદમ ત્રીસને નંબરથી મળેલા એ પહેલા નંબરે મને જે આનંદ આપ્યો તે અવલૂનીય હતો. પણ પેટમાં ધકક ધકક ધકકા થઈ રહ્યા હતા. નંબર પહેલો મળ્યો ખરો—પંજુ એ કાચી સકારો ! સામે દોંગેલી રેતરીશી ઉપર દષ્ટિ કરી. રેતરી પૂરી થાય ને અગિયારના ટીકારા પડે તો રંજ રહી જાય !

પણ જે માણસ ઉલ્લે નંબરથી પહેલો આવ્યો, એને આરામ થયોય કે એવો એ કલાસ ન હતો. પહેલા નંબર ઉપર તરત એક પછી એક ઇતિહાસના સવાસોની કહી જ વરસવા માંડી ! મારે તો કોને પમે જવાબ ઉપર જવાબ આપવાના આવ્યા !

એમ કરતાં કરતાં મારી પાસે જ બેઠેલા બીજા નંબરનો વારો આવ્યો. એને તો પહેલા નંબર સિવાય બીજા કોઈને પ્રશ્ન પૂછવાપણું હતું નહિ. એણે પ્રશ્ન પૂછ્યો. જવાબ મળ્યો ગયો. રંજ રહી ગયો.

પણ સામેથી રેતરીશી હજી જરાક રેતી દેખાડી રહી હતી. એટલી પૂરી થાય તો જંમ છતી જવાય. કોઈ દિવસ નહિ ને આજે આ રેતીને પશુ કોણ જાણે શું થયું હતું તે જલદી જલદી મેઢમાંથી સરી જતી ન હતી !

અને એટલામાં તો ઉલ્લો નંબર ખરે પમે તરત બેઠો પણ થઈ ગયો હતો.

‘પહેલો નંબર—’ એણે વિજયથી પકાર કર્યો અને તરત સવાસ મૂક્યો: ‘પૃથ્વીરાજની માતું—’

પણ 'નામ' એ સબ્બ એના મોંમાંથી બહાર નીકળે તે પહેલાં, બાહ્ય પ્રભુ દેશમાંથી સાંભળી હતી એવી, નિરાંતનો દમ આપનારી તોપચર્મના જેવી થંટની ગળનાં સંભળાઈ. રેતી પૂરી થઈ ન થઈ તે નિશાળને છૂટવાના વખતની તો બરાબર ચોક્કી રાખનાર કોઈ છોકરાએ, હેડમારતરનાં આંખના ધંધારે, ટન ટન ટન ટન કરતો છૂટીને થંટ વગાડી દીધો હતો !

નીચેથી પોલીસચોક્કી ઉપરથી અગિયારના ટકારા પથ્થુ વાગવા માંડ્યા. નિશાળમાં ધડાધડ પાટીઓ તે દૂતરોનો અવાજ ઘસ રહ્યો. નાની નિશાળના બીજા થંટ પણ ધણેણી ઊઠ્યા. રેતીની શીશી ફેરવાઈ ગઈ. એકડિયાનો આખો વર્ગ તો નિશાળ ઉપરથી ઊતરવાનાં ચરખાં પગથિયાં ઊતરી ચૂક્યો હતો !

રંગ રહી ગયો. સવાલ સવાલને ટેકાણે રહ્યા. નંબર પુરાવા માંડ્યા. તે દિવસે પુરાયલા નંબર એકે જે આનંદસમાધિ આપી હશે એની આજે તો કેવળ કદપના જ કરવી રહી.

પણ ત્યાર પછી થેર જઈને તો ઇતિહાસનાં જેટલાં અભ્યાં એટલાં નાનાં મોંમાં પુસ્તકો વાંચવા માંડ્યાં.

પરંતુ આ તો એક જ વિષયની વાત થઈ. લેખાં ઊભાં હોય, 'અગીઆરી અગીઆરી એકવીસો' રાહ જોનાં હોય, પાંતી હોય, ભયંકર એવું લાલશંકરનું નાનું ગણિત હોય—એમાં કયાંય આપણો પત્તો લાગે તેમ ન હતો. એટલે નિશાળના જેટલા દિવસ પડે એટલા દિવસ શી રીતે પાડ્યા એ એક જ શુક્રિત ઉપર આનંદ કેન્દ્રિય થાતું !

અને એને માટે એ વખતે જે જે સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો હતો એ તમામ સાધનો તો આજે રમરણમાં ચડવાં મુરકવ છે. પણ એમાંનું એક પ્રિય સાધન—'Sun bath'—'સૂર્યસ્નાન'નું હતું.

એ સૂર્યસ્નાનનો મહિમા નીચે પ્રમાણે છે.

એ વખતે પ્રાચીન શાળાઓનાં સવારબપોરનાં દરેકો જોવા જવાં હતાં. એક બાજુથી ચારપાંચ છોકરા કોઈને ટીંગાટોળી કરી લાવતા હોય, તો બીજી બાજુ, ઢોરને ઢાંકવા માટે હોય તેમ કોઈ મા, પોતાના છોકરાને સોડીથી ઢાંકતી ઢાંકતી આવતી હોય ! ક્યાંય

માસ્તર કોઈ તોફાની છોકરાને ઉપાડી લાવવા માટે એક સેના જેટલા વિદ્યાર્થીઓ લઈને જતા હોય, તો બીજી બાજુ મેંકડા તાલુતા છોકરાને ધૂગમાં ખેંચીને કોઈ ને કોઈ વીર સેનાપતિ લાવી રહ્યો હોય. આ પ્રમાણે જે છોકરા અનિવચિત રહેતાં એમને ગમે તે રીતે નિશાળ બેગા કરવાની અનેક સુઢરચનાઓ અસ્તિત્વમાં હતી. આજે જેમ રાજદારી પુરુષો અપમાન થાય તો મહિળાની રજા ઉપર ઊતરવાનું અગ્રેય રાજ્ય વાપરે છે તેમ નિશાળમાંથી પણ ગેર-હાજર રહેવા માટે એ જ અગ્રેય રાજ્ય કામનું હતું. એટલે અપેરે લગભગ બે અઢીનામે છોકરાઓ બોલાવવા આવે તે પહેલાં, ગમે તે રીતે શરીર હતું કેખાપ ને તાવ લાગે એવું ઠાંકકે કરવાનું !

સૂર્યસ્નાન એને માટે સર્વોત્તમ સાધન હતું. બાર એક વાગ્યે જમીને તાકે ખેસી જવાનું, તે અપોરનો નિશાળ લઈ થપાનો થંટ સંભળાય ત્યાં સુધી બેઠાં રહેવાનું. બોલાવવા આવનારા છોકરાઓ શેરીના પ્રવેશદ્વાર પ્રવેશ કરે કે તરત જ, ખાદ્યો અગાઉથી ઢાળી રાખ્યો હોય તેમાં, ગોદડું બોલીને સૂઈ જવાનું. છોકરાઓ આવે, ગોદડામાંથી માંડ માંડ ગળ્યા હોઈએ એવી રીતે આપણે મોં બહાર ફાંપીએ, 'આજ તો તાવ આવ્યો છે' એમ કહીને ગોદડાબહાર લાથ કાઢીએ, અને ઉનો ઉનો લાથ જોઈને છોકરાઓ રવાના થાય.

છોકરાઓ હજી તો શેરીને નાકે પણ ન પહોંચ્યા હોય તે પહેલાં ગોદડું ફેંકીને તરત હું ઊભો થઈ જતો. કૂતરો ધોળાયા, આ સમજા કરતુકનો પોતે બાલુકાર હોય તેમ, હજી કાલો સોમે ઊભો જ હોય.

અને તરત એ આખી સેના સાથે ખેલાડિયાની પાટ, હેમડો, મિહામણીનો પુલ, કલુલાની વાડી—એ સવળાં રચાનો રાહ જોઈ રહ્યાં હોય, ત્યાં રખડપટ્ટીમાં ઉપડ્યાનું.

અલગત આમ કાવતરામાં પહેલેથી માને મેળવી લેવાં પડતાં. પણ એ તો ગમે તેમ કરીને ગોઠવો શકાતું.

પણ આ નિશાળ પ્રત્યેની અનર્ભણ્યએ બીજા અનેક ક્ષેત્રોમાં મને રસ લેતો કરી ચૂક્યો હતો. એમાંનું એક ક્ષેત્ર તે ભેંશી ચારવાનું.

[આજી]

પ્રથમ પ્રેમ

શ્રી. સુમધનાથ ઘોષ

અનુવાદક : રમણીક મેઘાણી

દક્ષિણ તરફનો ચોરોક ખંડેશ જ ત્યારે મોગલોના આધિકારમાં આવ્યો હતો. સમ્રાટ શાહજહાંએ એના શાસન માટે ઔરંગઝેબને ત્યાં મોકલ્યો હતો. એ લાડાઈમાં એણે કુબેર વીર હતા તેવો જ ચાન્ડીનીમાં ચતુર હતો. બાળપણથી જ શત્રુઓ છતવાના વિચારમાં એની છાતી ધુસાઈ જતી—કંપનામાં એ વિચારના સામ્રાજ્યનું સુખરવત્ત ભેલે. ગમે તેટલી વિપત્તિઓ ને વિશ્વો આવે, આજે તેવો કોટાણે ને વાંક—ધોઈકણે પથ હોય, છતાં પોતાનાં રવળોને સિદ્ધ કરવા એ માર્ગે આગળ વધવામાં એ પાછી પાની ન કરતો. પિતાનો આદેશ મળતાં જ એ સૈન્ય—સામંતો સાથે દક્ષિણ તરફ આવી નીકળ્યો.

ઘોર ખસિલ ત્યારે પુરહાનપુરનો સુબેદાર હતો. એ ઔરંગઝેબને માસો થતો. દક્ષિણ જતાં માર્ગમાં માસોને મળતા જવું એમ ઔરંગઝેબે નક્કી કર્યું.

ઉપરાજીવરી પછા દિવસની શુભાશીના વાક પછી એક દિવસ સહુને આશરમનો મળ્યો. તંત્રીઓ પછી તંત્રીઓની કતાર ખડી થઈ અર્ધ હાથો, ઘોડા, જાડ, પગપાળા સૈનિકો ને સામન્ટો આદિથી વૃક્ષોપેથો જંગલ ને પહાડોને તથેડી ખંડેશ ધવાઈ ગયો.

પગમાં ખાખખમ્મી મોજડી, માથે હીરા-મોતી જડિત મુગટ ને સર્નાંજે શુભ સ્વેત રેશમ ને મસલિનનો પોશાક. જુવાન એકલો આલ્થો જતો હતો માસોને મળવા, પુરહાનપુરથી ત્રણેક માર્ગલ દૂર જોનાપાદ.

તાળી નદીને કાંઠે કુંજકાનન મેથે, સ્વેત આરસનો પ્રાસાદ ત્યારે સર્વોચ્ચતા શાંત વાગિમાં પોતાનું રૂપ નિહાળતો વિચિત્ર બની જોતો હતો; ને એની પાછળ અરિસમાં પડતાં પ્રતિબિમ્બની જેમ દેખાતો હતો વૃક્ષોનો કાળો પડાણથો અને પશ્ચિમ આકાશની રતુંખડી પારવંશ.

એ સૌંદર્યમાં ઔરંગઝેબ બાણે ગરક થઈ ગયો. પ્રાસાદવાળા બગીચામાં પ્રવેશી વાંકી ચૂંકી ફેડીએ ધારે ડાબે એ આગળ વધવા લાગ્યો. સર્વોચ્ચ પહેલાના

ધીમા પ્રકાશની શાન્ત રમણીયતા ત્યારે આરમાનમાં, પૃથ્વી પર, હવામાં ત્યારે બાળુ ધવાઈ હતી.

એકાએક એની નજર સામે આકાશમાંથી બાણે એક નક્ષત્ર નીચે ધરતી પર ખરી પડ્યું, એનાં હૃદયનું રુધિર નાચી બીડ્યું. એનું હૈયું ડોલી બીડ્યું.

અમળીને એણે જોયું તો એનાથી થોડેક જ દૂર એક કિશોરી બેઠી છે, એની આંખમાં મુગલોની ચંચળ દષ્ટિ છે ને એના અંગેશમાં વિદુતની ભેલ છે. ફળભારે નમેશી એક આમ્રશાખાને એક હાથે પકડી રાખી બીજે હાથે એ ચોતે નહોતી પહોંચી શકતી એટલે જોયું એક આમ્રફળ પાવા મથતી હતી એની નીલ બોહણી માથા પરથી સરસી નીચે ધૂળમાં રાળાતી હતી, ને એવા અંગનો એકેએક મુદ્રેશ એનાં સક્ષમ દેહારવજને એટલે આંદોલિત થઈ જતો હતો.

વારંવારના પ્રયત્ન પછી જશુ તે એ ફળ પાકવામાં ફાવતી નહોતી.

વિચિત્ર નજરે પથકારા થે ક્યાં વિના ઔરંગઝેબ એ અતીવ સૌન્દર્ય નિહાળતો ત્યાં જ જોતો રહ્યો. ને પછી બિલ્લીપત્રે એની પાછળ ભઈ પોતાનો દાઘ લંગાઈ પેલું ફળ તોડી એણે એ કિશોરીના હાથમાં મૂક્યું.

કિશોરીએ અમળીને જોયું તો એક કુંદર સુવાન એની સામે જોતો જોતો હસતો હતો. પુવાનની વેશ-ભુષા ભોઈ કસાય એ એને જોળણીયે મર્ધ, છતાં એ કંઈ ન બોલી. બીજાટલી ચેતનાની ધણ જોરી કમર અલગથો કહાવતી હોય તે રીતે તાણી થોડી વાર એ એની તરફ જોઈ જ રહી, ને પછી એણે પેલું ફળ સુવાનને છુદ્ધ માર્યું.

ઔરંગઝેબ રતબ્ધ બન્યો. સમ્રાટ શાહજહાંના વિશ્વવિખની પુત્ર સામે આવી ધૂણવા બીન કોઈ એ બતાવી હોત તો કાણુ બાણે રાતું રાંધે થઈ જત ? પલ બહી એણે કંઈ ન કરતાં માન એ કિશોરીની બોહણીનો એક છેડો પકડી પૂછ્યું—“શા માટે એ ફળ તમે ફેંકી દીધું ?”

કિશોરી અજબ રીતે લખ્ખર ખેંચીને બોલી, ‘તમે શા માટે એ તોડી દીધું ? હું મારો મેળ જ એ તોડી લેત. તમારું દીધું એ કળ મારે ન ખપે.’

એના એ સાદ એવો તો મીઠો હતો કે એનાં તિરસ્કારના સાદે પણ ઔરંગઝેબ મુગ્ધ બની ગયો. છતાં પોતાના અવાજમાં માંડ માંડ મુસ્સો આણતાં એણે કહ્યું, ‘જણે છે હું કાણ છું ? હું—હું ઔરંગઝેબ છું.’

કિશોરીનું મોં હવે રાતું બન્યું. જણે એણે પોતાને આક્રમ્તમાં જોઈ, છતાં એક વાર કટાક્ષપૂર્ણ નેત્રે ઔરંગઝેબ તરફ જોઈ, ઝટકા મારી ઓઢણી છોડાવી, પાલવ સરખા કરતી કરતી એ આસાદમાં ભાગી ગઈ.

ઔરંગઝેબને થયું, જણે હમણાં જ એની સામે સમરંગી એક અતીવ સુંદર દર્શન બજવાઈ ગયું. એ સમરંગી સૌન્દર્યવતી દૂર હવે નથી, પણ એ રંગની માથા એની આંખમાં રહી ગઈ છે, એ નીલપરીના મધુકંકેની સુરાવલ હલુ થે જણે આ પ્રુખ્પિતવાદિઓના વૃક્ષેશ્વર ને શાખાએ શાખામાં ગૂંછ રહી છે.

૩૫—નશાએ ઘેરાતો ઘેરાતો એ આસાદમાં પાછો ફર્યો.

સમ્રાટ શાહજહાંને પુત્ર ઔરંગઝેબ આ પહેલાં અનેક સુંદર સુંદર સ્ત્રીઓનાં સંસર્ગમાં આવ્યો હતો. પરંતુ તેમાંની કાંઈ એનાં અંતરના ઊંડાણમાં અંકિત થઈ શકી નહોતી. શરદની આછી વાદળી-વંપાંની જેમ એનાં હૃદયકાશમાં એ બધી આવેલી ને પાછી વહી ગયેલી. પરંતુ આ કિશોરીના ૩૫ પર એ મુગ્ધ બન્યો હતો. એને થયું જણે સદૃશ કવિઓની કલ્પના એનાં—એ કિશોરીનાં અંગેઅંગમાં—રેખાએ રેખામાં એકાસાથે આવિર્ભૂત થઈ ભીડી છે. યુગ-યુગાન્તરમાં પુરુષ જેના વિરહમાં માત્ર ભીંડા ભીંડા નિસાસા મૂકી રહ્યો છે—એ કલ્પલતાને કાંઈ જણે રવન-લોકમાંથી અહીં મૃત્યુલોકમાં ખેંચી લાવ્યું છે. એ જીવાન હતો. એનું લોહી ધમધમી ભીંક્યું. વધુ વખત એ શાન્ત બેસી રહી ન શક્યો.

કુશળ ખગર પૂછ્યા બાદ એણે માસીને પૂછ્યું કે, ‘હમણાં જ મેં જે છોકરીને આપણા બગીચામાં જોઈ એ કાણ છે ?’

છોકરીનું શોડુંક વર્ણન જણી માસીએ કહ્યું કે, ‘‘એ તમારા માસાની બાંદીની પુત્રી હીરા છે.’’

‘‘હું એનાં ૩૫ પર મુગ્ધ થયો છું. મારે એ છોકરી જોઈએ છે,’’ આરંગઝેબે કહ્યું.

માસીનું મોં સૂકું બની ગયું. આ શાહજહાંના હાથમાંથી કાઢે કદીયે છટકી રાષ્ટ્રનું નહિ તે એ જાણતી, અને એના ખાવિંદ મીર ખલીલ પણ સારો માણસ ન હતો ઔરંગઝેબને એ સારી નજરે ન બેતો, તેથી એણે ઔરંગઝેબને એ છોકરી વિશે વધુ પૂછપરછ કરવા ના પાડી.

માસીને વધુ કંઈજ પૂછ્યા કર્યા વિના એ પોતાની શિબિરમાં પાછો તો ફર્યો, છતાં એનું મન તો પેલી કિશોરીની પાંખ જ હતું. ૩૫વતી સ્ત્રીઓના એને અભાવ નહતો, તેમ જ બાંદીઓની પણ એને ખોટ ન હતી, છતાં હીરાને જોયા પછી એને લાગ્યું કે એ બધીનું કંઈ મૂલ્ય જ નથી, એ તમામનો, અંતરનો ચનચનતો પ્રાણ એના અંતઃપુરમાં પ્રવેશતાંની સાથે—સાથ જ જણે હડી ગયો છે. લાકડાની પૂતળીઓને શબ્દગારીને પોતે જણે મનને થાપ આપવાનો વૃથા પ્રયત્ન જ કરતો હતો. સામ્રાજ્યવિસ્તારના જે રવન, વિજયગર્વનાં જે રવન એને પિતા તરફથી ‘વિશ્વ-વિજયી’નું તિરુક અપાવ્યું હતું, એ રવન પણ આજે એને અર્થવિહોણું લાગ્યું. એક અંદાજ એવી બાંદી-પુત્રીનાં અભાવે જન્મત આણું આજે એને રસ-રંગ-૩૫ વિહોણું—સૂકુંલકે લાગવા માંડ્યું.

કેમ કર્યાં શાંત ન બની શકતાં એણે મંત્રી સાયસ્તખાને બોલાવી પેટફૂડી વાત કરી.

સાયસ્તખાને ‘સલાહ આપી કે ખાસ બરફી કામના બહાને મીર ખલીલને દૂર દેશાવર મોકલી હીરાખાદને પદ્મી પોતાના અંતઃપુરમાં બંદી બનાવવો.

આ સલાહ સાંભળી ઔરંગઝેબના આનંદનો પાર ન રહ્યો. સાયસ્તખાની સલાહ મુજબ એણે તુરંત જ ખાસ કામ કાઢી મીર ખલીલને દૂર દેશાવર મોકલ્યો.

મીર ખલીલ પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે બધી વાત જાણી. પરંતુ પ્રગટપણે ઔરંગઝેબની શરુતા વહેરી લેવાની હિંમત એનામાં નહોતી. એથી ભારેલા

અગિનની જેમ કોપથી એ અંદરોઅંદર બળી મરવા લાગ્યો.

આ આલુ હીરાખાઈતું હૃદય છૂતવા, એનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવા ઔરંગઝેબ પાછલ બન્યો હતો. છવનમા પહેલી જ વાર આ વખતે એનામાં સ્ત્રીહૃદયને છૂતવાની કમ્પ્લા ભગી હતી. આજ સુધી કદાચ એણે કાંઈ સ્ત્રી પાસે પ્રેમ-પાથના નકોલી કરી. પણ હીરાખાઈને એવો જ ન બનેલો રાને એની ચાહના આઠસી પ્રબળ થઈ શકી હતી. ભયારે એણે ઊલટું હીરાખાઈ બાણે પાપાણી પ્રતિમા, બની હતી. કેટ-કેટલીયે સ્ત્રીઓ ભયારે ઔરંગઝેબના એક પ્રસન્ન સિમત માટે પોતાનું સર્વસ્વ એના પર વારી ભવા તૈયાર હતી, ત્યારે આ તરુણી બાદી-પુત્રીનું મન મણે કંઈક જુકું જ કમ્પ્લેટ હતું; એ કાંઈ પણ રીતે સમ્રાટપુત્ર દ્વારા પકડાવા કમ્પ્લેટ નહિ.

બગીચામાં સારામાં સારા ફળ હીરાખાઈને ત્યાં જતાં મણિ-સુકાતી પેટીમાંથી સહુથી મૂલ્યવાન રત્નો-અલંકારો તેને ત્યાં પહેંચાયામાં આવતા. એક નારીહૃદયને છત્તસ ઔરંગઝેબ ચક્ર એટલું બધું લે કરી ચૂક્યો હતો, છતાં એ હૃદય છૂતવું એને માટે હુસ્નાબ જ રહ્યું.

અતઃપુરવાસી અન્ન સ્ત્રીઓ આ એક છાતાં નવદી હાંફેરીની આઠલી હિંમત બોધ અવાક બની જતી. ઔરંગઝેબ પણ કપારેક કપારેક શોષિત બનીને કહેતા કે, “બહે છે, હું ધાનું તો હમણાં જ તને છવતી ને છવતી ફૂતગને પ્રોએ નખાવી ચકું એમ છું.”

તે ત્યારે હીરાખાઈ એકાદસી એવી સ્ત્રીએ સ્વેદ રહી કહેતી કે—“બાબુ છું, મારો આ દેહ તમારા બાહુબળની શક્તિનો રવીકાર કરવા બંધાયેલો છે એ બાણુ છું, જનાબ! પણ મનને તો બાહુબળથી નથી છતી સમઘું ને? એ તો મિથ્યા આપવાની ચીજ છે.”

તે ત્યારે ઔરંગઝેબ નિષ્ફળ કામનાના અસલ હાથે ઉદાસ-જક બની જતો.

આખરે એક દિવસ એણે હાથ ભેંસીને કહ્યું, “હીરા, હું તને સાચેસાચું ચાહું છું. તું શું કાંઈ પણ રીતે મારો વિશ્વાસ નહિ કરે?”

“આ પહેલાં બીજા કેટલી હતકામિગિએ મારાને આજ ભોલ મોહીને ભોળવી છે સમ્રાટ?” હીરાખાઈએ પૂછ્યું.

“આ પહેલાં ના, ના, કાંઈ એકાદીને યે નહિ. સાચું માનજો હીરા, છવનમાં બીજા કોઈને યે મેં કદી ચાહી નથી. મારા મરણોમાં પોતાનું ૩૫-નોવન વિસર્જન કરીને અનંતે જીવતરને ધન્ય માણું છે, પણ મેં એ કોઈને કદીયે ચાહી નથી.”

“તો ખ્યાલ રાખજો સમ્રાટ, કે ને અનંત એ રીતે પોતાનું ૩૫-નોવન તમારે મરણે ધરીને-તમારી કામાગિનિનું ધવન બની છે, તેઓમાંની એક હું નથી.”

“એ બાણુ છું, ને એથી જ આ ઔરંગઝેબ આજે જિજ્ઞાસી બની તારી પાસે હાથ લંબાવી-છીનો છે. જીવનમા ને કદીયે નથી કહ્યું તે આજે મરું છું ને તે ફક્ત તારે ખાતર જ. હીરા, વિશ્વાસ રાખજો કે હું તને મારા સમસ્ત અંતરથી પ્રાણપણે ચાહું છું. ને તારા હૃદયમાં રથાન નહિ મને તો માડું જીવતર નકામું થશે.”

“રાજ મહારાજગેઓનો પ્રેમ માન મોહનો જ હોય છે. ચંપચાળી જેમ ફૂલે ફૂલે મંધ ચૂસતી ફરતી ફરે છે, તેમ તેઓ એક જાણે એક સ્ત્રીએને ભોળવતા ફરે છે. તેઓ વિશ્વાસવાદી લેખ છે. ખાસ કરીને તમારા ભવા કંઈર હૃદયીને સ્ત્રીના કોમળ હૃદયનું કંઈ મૂલ્ય નથી.”

હીરાખાઈનો એક હાથ પકડી બ્યાકુળ બની એ બોલી બેઠો, “હીરા, પાપાણી પર્વત પર શું નિર્મ-રણીને રથાન નથી? મરજીમિ શું કદીયે વર્ણનું સ્વપ્ન ન બોધે શકે? એક વાર ભરા સરખી રીતે મારા તરફ નો. મારા અવિશ્વાસ ન કર, હું તને ચાહું છું; સાચું કહું છું કે હું તારા માટે બધું જ વિસર્જન કરી શકીશ,—રાત્ર્ય, અર્ધ, સિદ્ધાસનની આરા, મને કદીયે તે—મારા પ્રાણુ પણ.”

એનાં મોં પર તરત હાથ મૂકી, હીરાખાઈ બોલી, “રહેવા દો રહેવા દો બહુ મોટી વાતો કરીને નાહકના સ્વપ્નજાત ન બનતા.”

“વિશ્વાસ નથી આવતો? તું મારી કસોટી કરી શકે છે.” ઔરંગઝેબ બોલ્યો.

વિલુતરખા શું જગત હસીને તુરત જ અંદર જઈ એક પાત્રમાં સુરા લાવી ઔરંગઝેબના મોં પાસે ધરીને બોલી—“લો, પી જવ શાહજાદા !”

“કેવું સત્યાનાશ ? આ શું સુરા ?”

પળવારમાં ઔરંગઝેબનું મોં પડી ગયું. જે સુરાને એ નાનપણથી જ પિયારતો આવ્યો છે, જેને માત્ર કુરાન કે ધર્મની મનાઈને કારણે જ નહિ, પણ એ ચીજ માનવીને અમાનવી બનાવી ચૂકે છે. એવી સમજણથી જે અંતરથી પિયારતો આવ્યો છે, એ સુરાનું પાન કરવું પડશે ?

એની વિદ્વજ દષ્ટિ તરફ થોડી વાર ભેંસ રહીને હીરાખાઈએ કહ્યું, “આ હું જાણતી હતી શાહજાદા !”

તે પછી સુરા-પાનને આણું મૂકી એ બોલી, “તમારા પ્રેમની કિંમત હવે તો તમે સમજ શક્યા ને ?”

“પણ આ તો મેં ખુદના શપથ લઈ છોડી દીધેલું હીરા ! કંઈ રીતે હું એ ઓળખો શકું ? અને એને માટે તો ખવિત્ર કુરાનમાં પણ મનાઈ ફરમાવાઈ છે.”

નિષ્કૃત વિભ્રમગર્થી દમાબખા સાથે હીરાખાઈ બોલી, “હું ક્યાં તમને એ માટે ફરજ પાડું છું ? તમારે એની શી જરૂર છે ? હું હમણાં જ એ ફેંકી દઈ છું—”

એ જ પળે એચિતી કાણ જાણે શાથી હીરાખાઈની ચોઠથી નીચે સરી ગઈ. ખીજ જ પળે એણે એ સંભાળીને શરીરે વીંટાળી તો લીધી, પણ એ એક પળમાં જાણે સહસ્ર દીવાઓના પ્રકાશ એના ઉઘાડા બેઠે હાથ અને પભા પર ઝળહળી ઊઠ્યો. એ રૂપ, અને એ અસાધારણ લાવણ્યને ભેટાં ઔરંગઝેબ જાણે લાન ભૂલ્યો, તુરત જ હીરાખાઈના બેઠે હાથ નેરથી ઝાલી એ બોલ્યા, “હીરા, મારી રિયતિ નોંધ મારા પર રહેમ કર. તું જે કંઈ માગીશ એ મળું આપીશ. માત્ર આ એક આદેશ પાછો ખેંચી લે.”

લાલ કમળના જેવી છલને સહેજ કચરતાં હીરાખાઈ બોલી : “શું કહ્યું જનાણ ! તમને આદેશ, અને એ પણ મારો ? ના, એટલું મળું જગત્ મારું નથી. પાદ કરો, કસોટી કરી જોવાની વાત આપે જ કરી હતી.”

ત્યારે સમ્રાટ મુનના માથામાં આગ જલતી હતી. આ હીરાખાઈના રૂપવર્તિમાં એણે અપભ્રંશવું જ પડશે. એનાં હૃદયમાં એનું જીવાનીતું મનું રુધિર ત્યારે ધમ-ધમી ઊઠ્યું હતું. ખીજ પણ થોડીક પળે એ સ્વપ્ન-લોકવાસિની શી આ કિશોરી પ્રત્યે વિદ્વજ દષ્ટિએ નોંધ રહ્યો, ને પછી એણે પોતે જ ઊડીને પેલું—લાલ-સુતરથી સાક્ષાત સર્વનાશનું પાત્ર મોં તરફ ઊંચું ધર્યું.

સહસા, હીરાખાઈની એક આંખે હીરાથી ચમકી, સળગી ઊડી. એની છતનો ગર્વ, પ્રેમનો ગર્વ આખરે શું સાર્યક થયો ?

જે સત્યવ્રતા પુરૂષે કહીયે સુરાનો સ્પર્શ મુઠાંયે નહિ કરું એવી પ્રતિજ્ઞા કરેલી, એના જ હોઠની તદ્દન નજીક આવ્યું હતું એ સુરાપાત્ર. ઔરંગઝેબે એક વાર આંખો મીંચી, પરંતુ બંધ આંખોના અંધકારમાં સદસ વિલુતશિખારી જઈ ઊઠી એક કિશોરીની મૂર્તિ. હવે એ સ્થિર રહી ન શક્યો. પૂરેપૂરી તાકાત વાપરી એણે એ સુરા-પાનને હજીયે જરા વધુ નજીક લીધું.

પરંતુ એ પાત્ર એના હોઠને અડે તે પહેલાં જ હીરાખાઈનું વિલુતની ઝડપે એનાં હાથ પર ત્રાટકી, તે પેલું સુરાપાત્ર એણે દૂર ફાંપી દીધું.

ઔરંગઝેબે ચમકીને નોંધ્યું, તો હીરાખાઈ ઘૂંટ-લિપાઈ એની સામે ભેંસી એનું અભિવાદન કરતી હતી. હવે એની આંખમાં પેલી અસહ્ય જવાળા નહોતી. કાળી ભ્રમર, જેની એની બેઠે આંખો ત્યારે રનેકથી સ્તિમ્બ થઈ ઊડી હતી.

“આ શું હીરા ?” ઔરંગઝેબે પૂછ્યું.

નીચું ભેંસ જઈ હીરાખાઈ બોલી : “હું પરાજય પામી છું, શાહજાદા !”

અને એ પાતળા દેહસવાને પોતાના દૈવાસરસી ત્રાંતા આરંગઝેબ બોલ્યા : “ત્યારે હવે તો પકડાઈ ગઈ ને !”

પ્રથમ પ્રણયના આવેશમાં ત્યારે હીરાખાઈની આંખો મીંચાઈ ગઈ. ઔરંગઝેબના દેવા ઉપર માથું ઢાળી ધીમે સાથે બોલી : “હું તમારી જ બાંધી છું, શાહજાદા !” *

*માસિર-દલ-દગા અનુસાર આ મિલન પછી દોડા સમયમાં જ હીરાખાઈનું અવસાન થયેલું. આરંગઝેબે અંતેજ બચે એનું સગાધિ-અંદિર તેજાક દાન દાસકરો કંઠે કે આરંગઝેબના પ્રણયકથા ત્વચ્છા મળે છે.

જવનની કેળવણી

વંચિત કર મહારાજ

એક દિવસ વરો નજીકના ગામે ગયો હતો. ત્યાંથી મોટર-ખટારમાં નહિવાદ જવાનું થયું સવારે હું ગયો ત્યારે ખટારે ભરાઈ ગયો હતો મેં મારી જગ્યા એમાં લીધી

અહર બેઠો. મારી આંખમાં આંસુમાં ફેટલાઈ મોટા વાળવાળા, પહોળા લેંચવાળા, સ્વચ્છ અને આકર્ષક કપડાં પહેરેલા જુવાનીઆ બેઠા હતા. પાટીદારના સારા ગણાતા ઘરની સ્ત્રીઓ પણ હતી

મોટર ચાલી ગામડાંના તુટેલા રસ્તા ઉપર આવ્યા ખાલી જતી હતી એક બીજાને અથડાતા હતા આવી સ્થિતિમાં બીકીની તલપવાળા બીકી કેમ છોડી શકે? એક એક કાર્ડએ બીકી કાઢી દીવાસળીની એક સુખી થતવી. એ કોલવાઈ ગઈ બીજી સળગાવી એ તુટી ગઈ ત્રીજી ને ચોથી કાઢી હવામાં એ પણ કોલવાઈ ગઈ અથડાઅથડીમાં દીવાસળી બિચારી છું કહે! આમ ચોક્કસ દીવાસળી. બગાડી ત્યારે બીકી માંડ સળગી.

આ સામાન્ય એક જોવા માણસમાંથી પણ આ કરકસરની ટેવ કેમ ગઈ હશે તે મને સમજાયું નહિ એને કાંઈ વિચાર નહિ આવ્યો હોય! આટલી દીવાસળીઓ બગડતી એમને હું અકળાયો

મેં એ બાધને કહ્યું, “આ મોટર ચાલે છે એટલી વાર થોભી બળ તો? હમણા આ જાણી રહેશે. દીવાસળીના બાવ હમણાં તો ત્રણગણા થઈ ગયા” છે અને એટલા પૈસા ખરચતાં પણ કેખાતી નથી આટલા પવનમાં બીકીને તણાયો જીંદીને પટે તો કોઈનું કપડું બાળી મૂકે, એમાં તમને શો કાંઈદો?”

આમ હું મારા મનનો બિસ્મરો કાઢતો હતો ત્યાં સામે બેઠેલી, સુખી ગણાતી આપેડ બાઈ બોલી બહી:

‘આ ડોસો તો ખરો છે આ બાપડાએ બે દીવાસળી બાળી, એમા તો બંને કેટલુંય કહી નાખ્યું? કોકને આટલું કહે છે તો ઘેર કેટલું કહેતો હશે? બેરીને ઠરીને ખાવાય નહિ દેતો હોય મારે ઘેર પણ આવો ડોસો છે. તે પૂરું શાંતિથી ખાવાય દેતો નથી. હું તો તેમને ખવડાવીને બહાર મોકલી દઉં છું પછી અમે નિરાતે ખાવા બેસીએ છીએ એ હોય તો ટકટક કરે ને!’

‘મારે ઘેર તો બધાય છે, પણ તમારે ઘેર છોકરા છે?’

‘હા,’ બાઈ બોલી

‘એને પરણાવ્યો છે? ઘેર વહુ છે? આને તમે ઘરમાંથી ડોસાને બહાર કાઢો છે. પણ તમે ઘરમાં થયો ત્યારે તમારા છોકરા કે છોકરાની વહુ તમને ઘર બહાર નહિ કાઢે?’

“હા, પણ વહુને ચૂલા સુધી પેસવા દઉં તો ને!”

“તમે ના કહ્યો તોય પેસશે અને ત્યારે તમારી સ્થિતિ એવી જ થશે”

આ બધી વાત તો હું કરતો હતો પણ મારા મનમાં વિચારો આવતા હતા. આ બાઈના હિલમાં આવ્યા શાવ કેમ થતા હશે? સ્ત્રીઓ તો કરકસરની અને પ્રેમની ભૂતિ કહેવાય છે તે તો ઘરનું રક્ષણ કરે ઘરમાં જરાય બગાડ થવા ન દે, અને થાય તો સહન ન કરે. એટલે તો કહેવન પટેલી છે કે ‘બાપના સજાઓ ન સમાય તે આના રૂઢિયામાં સમાય.’

એ બે રજેરજની દરકાર ન રાખે તો ઘરમાં સમાય કેમ ?

આ વિચાર કરતાં મારી પડળે બેઠેલા ફક્કડ જીવાનીઆઓને બેઈ થયું કે આ બધાનું મૂળ આપણું જોડો ઉછેર છે. જીવનની કેળવણી તરફ આપણે જે બેદરકારી સેવી છે તેનું આ પરિણામ છે. આજે તો પાઈ પાઈની ફિકર કરનાર કરકસરિયો કંબૂસમાં ખપે છે, અને બેયરવાઈથી પૈસા બગાડનાર ઉઢારમાં ખપે છે.

આજે તો કોલેજમાં ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને તાલેવંતની નકલ કરવી પડે છે, નહિતર એ ગામડીઓ અને લોટમ ગણાય છે. આનું પરિણામ સમાજના નીચલા થર સુધા આવ્યું છે.

જીવનનો આ ઉછેર અને કેળવણી આપણે બદલ્યે જ છૂટકો. એ ક્યારે કરીશું જીવનથી જ એની શરૂઆત નહિ કરીએ તો કાચ આપણા નાશ થશે.

વર્ષે સાળવાર

હિંદુસ્તાનની મિલોમાં દર વર્ષે ૪ અબજ ૮૦ કરોડ વાર કાપડ પેલા થાય છે. તે કપરાત લીનું જે અબજ વાર કાપડ હાથરાળો ઉપર તૈયાર થાય છે, આ રીતે દેશમાં વર્ષોથી સરેરાશ દિલ્હી બનને ફાળે વર્ષે ૧૬ વાર સુતરાઉ કાપડ આવે છે.

સિનેમાવાલ

દેશ	વસ્તી	સિનેમા
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ	૧૩ કરોડ	૨૦૦૦૦
રશિયા	૧૭ કરોડ	૬૮૦૦
બર્મીની	૪ કરોડ	૫૧૦૦
ફ્રાંસ	૪ કરોડ	૪૦૦૦
સ્વેડન	૨૫ કરોડ	૩૨૦૦
એસ્ટોનિયા	૧૫ કરોડ	૨૦૦૦
હિંદુસ્તાન	૪૦ કરોડ	૧૫૦૦

૧૯૪૪-૪૫ ના વર્ષે ફ્રાંસિયાન હિંદુસ્તાનમાં સિનેમા જાનારાઓએ ૧૧ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કરેલો. તેમાંથી પોણા કરોડ રૂપિયા ખરેદેથી ફિલ્મોના ચિત્રેતાઓને ફાળે ગયા હતા.

વધુ ઝેર પીઓ !

૧૯૨૮-૨૯ ફ્રાંસિયાન હિંદુસ્તાનમાં ૪ કરોડ ૮૮ લાખ રતલ આ વપરાઈ હતી; ૧૯૪૫-૪૬ ફ્રાંસિયાન ૧૩ કરોડ રતલ વપરાઈ છે.

આ તો દેશની વસ્તીના માથા હીલ બાર મહિને સરેરાશ પોણા રતલ બેઈ જ એ થઈ હોયને આના બગીચાવાળાઓએ આનું વેચાણ વધારવા માટે જની પ્રચારકારી રાજ કર્યું છે.

નરોત્તમ રતનશી ચાવડા

‘હું’ટો, દેખો મેં ધીરેન મલુમદાર કા થર હે’

કેમી દુલ્લકના એક તોફાની ટોળાના મુખીએ ઉરેરથી આપી. અને ટોળું જખરદસ્તીથી એક પ્રખ્યાત મલી પર આવેલ આલિશાન મકાનનાં બારણાં તોડી અંદર જવા આગળ ધર્યું.

‘હર હટો, નહીં તો એકર જીન મવાઓગે,’ એમ કહી ધીરેથી મલુમદારે ખીન ઝખખામાંથી બે ગોળાઓ ટોળા ઉપર તાકી. ટોળું એમ એક માથુસ મળાં તેમ વધારે ઉરેરશક્તિ. ભેરભેરથી કિકિયારીઓ પાડી ધાવે બેલવા માંડ્યો. બારણું તૂટું તૂટું થઈ રહ્યું હતું, અને ટોળું હમણાં કે અળધડી થઈ ગયું પ્રવેશને એમ લાગતું હતું, ધીરેન મલુમદાર પણ કોઈ ઉપાય ન જાણતાં એક એક ગોળાઓ આડવાતો થયો અને ઉડતો ગયો. બારણાંની બહાર ધાવેશની સંખ્યા ધીરે ધીરે વધતી ચાલી, અને બારણું ધડીબાર ને મૂટે નેવું હતું તેવું જ મૂકી ટોળું હતાશ થઈ વિખરાઈ જવાની તૈયારી કરતું હતું.

ટોળાની અનિશ્ચિત સ્થિતિ જોઈ ધીરેન મલુમદાર પણ ભેદમાં આવી ગયો, અને ટોળાને વિખરાઈ જવા ભેર ભેરથી જુલો પાડવા માંડ્યો, અને સાથેસાથ ડરાવવા પણ લાગ્યો કે જો ટોળું નહિં વિખરાય તો તેને હજી વધારે ગોળાઓ ઊડવાની ફરજ પડશે. ધીરેન મલુમદાર ખીન ઝખખેથી ક્યારેક નમસ્તરે ટોળાને વિખરાઈ જવા વિનંતિ પણ કરતો અને ખીન બેચાર રાખે કહી સમજવવા પ્રયત્ન કરતો હતો.

‘મેટું’ ભેર હતું પણ હાથ દીધા પડી ગયા હતા. મન અંદર દયુપયુ થઈ રહ્યું હતું. તેની લાખોની સપતિ પડી બરે મૂટે લૂટવાની જાણી પર હેમ તેમ લાગ્યું. તેનાં આંખેલાં મહેમાન અને ૩૦ માથુસોનું જખખું કુટુંબ બારી પાછળથી મલુમદારનાં મોઢા તરફ તાકીને એક હાથમાં આસ લઈને બેસું હતું. બધાનાં મોઢાં કાળાં પડી ગયાં હતાં. હવે શું કરવું અને ટોળાના હુમલાથી કયા છુપાવું, તેની તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

મલુમદારની બંદૂકમાં હવે એક જ ગોળી રહી હતી. અને ટોળું વિખરાઈ જવા તૈયારી કરતું હતું. પણ પહેલા મજલાથી નોકરચાકર ને મુસપુસ કરતા હતા, અને વાતો કરતા હતા તે નીચે બેઠેલ મુઠ્ઠાવર મહમદને ખબર પડી.

મહમદ જાજ ૨૦ વર્ષનો મલુમદારનો જુનો પ્રાઈવર હતો. મલુમદાર તેને વફાદાર ગણતા અને વિશ્વાસ પણ કરતા. પણ આજે કાણ ભણે તેને શું સૂઝ્યું કે તેનું ચારીરે આલોચાન મકાન બહાર બારીમાંથી ૨૦ મુઠ્ઠા ગોળાથી પડેલ ભેઈ તપી ગયું હતું, ખૂન મરમ થઈ ગયું હતું, અને નિમકકરામી કરવા તથાથી રહ્યું હતું. ૨૦ મુઠ્ઠાનાં હમસામાં કંઈક મુસલમાન ઝુકાઓ પણ હતા. અને અંતે મહમદ ચોવાની નીચતા બતાવીને જ રહ્યો. તેણે બારીમાંથી ટોળાને ઇશારો કરી દીધો કે હવે બંદૂકમાં ગોળી નથી, ધસારો કરો.

ધીરેન મલુમદારની ઉલ્લેખી ગોળી ટોળા ઉપર છૂટી અને તેને ઝખખા પરથી લાચી જવું પડ્યું. ટોળું બારણું તોડી થઈ ગયું પ્રવેશવા માંડ્યું. નોકરચાકર તો ક્યારના છુપાઈ ગયા હતા. તેથી ટોળું સીકું મલુમદારનાં કુટુંબ પર ત્રાટક્યું અને લૂંટમાં મરગૂલ બની ગયું. બેવાથી બન્યું તે છુપાઈ જવા મંડ્યા, અને જે હાથ આપ્યા તેના પર અભ્યાચાર ચડે થયો.

પણ એટલું સાટું થયું ને મલુમદારે લાલ થાણા પર કદેલ રેલીસિયની પોલીસની મદદ આવી પહેચી હતી, અને ટોળાના જલમાસ માણસો માલ છૂટી થઈ ગયા તે પહેલા માલ બરબાદ થયો હતો અને મલુમદારનું કુટુંબ બિખારી બનતાં બની ગયું હતું. આલિશાન મકાનને ફરો એક વાર ખીન મકાનની હરોળમાં ગૂંજતાજીવતા બેલવાની તક મળી હતી.

આં જુલું ધીરેન મલુમદારના દીકરા દિલીપ મલુમદારે નહાવાના ફમગામી આજ વર્ષે પહેલાં છુપાઈને બેસું હતું.

પણ મજબુદાર પોતે જીવતા હતા ત્યાં સુધી તેમણે આ કિસ્સો બન્યા બાદ પોતાનું વલણ બદલી

નાખ્યું હતું. પોતાનાં ગામમાં મુસલમાન નોકરોને દિવસોદિવસ વિદાય દેવા માંડી હતી. કલકત્તાનાં ધરમાંથી પણ ક્રાઈવરો અને બીજા મુસલમાન નોકરોને છૂટી દેવા માંડી અને હિન્દુ નોકરોની ભરતી થવા માંડી. તે મરણ પામ્યા ત્યાં સુધી એ જ તેમના મનમાં યર્ષ મયું હતું કે મુસલમાન નોકરોથી ક્યારેક છોડા ચાલ છે. અને આ વાત તેમણે તેમના કુટુંબનાં દરેકની નસેનસમાં ઉતારી દીધી હતી.

મહમદ ક્રાઈવરને છૂટી દીધા બાદ પણ તેના દીકરા સુસુદ અને દિસોષ મલુમદાર બને સાચી હતા તે કદી છૂટી શક્યા નહિ. દિલીપ મલુમદાર કોલેજમાં ભણતો ત્યારે પણ સુસુદ રોજ એકાદને વાર મલુમદારને ઘેર આવી જતો, બને કલાકો સુધી વાતો કરતા ઉપસા માળા ઉપર બેસતા અને સિનેમા વગેરે પણ સાથે જ જોવા જતા. દિલીપ મલુમદારને ભણવા કંઈય કલકત્તાથી બહાર જવાનું હતું જ નહિ, તેથી આ દોરતીમાં બેસેલ યાત્રાને બદલે દિવસોદિવસ વધવા માંડી હતી.

આ વાત પિતા ધીરેન મલુમદારને પસંદ ન હતી. તેમ જ તેમની સ્ત્રીને પણ. તે તેના દીકરાને કંઈયારેક સમજાવતી અને કહેતી: 'બેટા, તું માનતો નથી પણ કોઈકે કવસ અમને સંભારીશ.'

પિતાની હયાતીમાં દિલીપ મલુમદાર પરણ્યો અને તેની સ્ત્રી અરુણાદેવી આવતા પહેલા તેમના પિતા મરણ પામ્યા હતા. દિલીપ મલુમદાર ધરને માલિક બન્યો હતો. હવે તેની બા ધરની બધી બાબતોમાં માથું મારતી, પણ દિલીપનાં બહારનાં જીવનમાં ડોકિયાં કરતી નહિ. તેની માને સંતોષ હતો કે તેના પતિ ગયા બાદ બહારનો કારભાર સારી રીતે ચલાવી રહ્યો છે. પણ તેને એક વાત ખૂંચતી કે તેમને ત્યાં આવતો સુસુદ તેમના ધરમાં દિવસોદિવસ પતિના ગયા બાદ ધરનાં માથાસ જોવા બની જવા લાગ્યો છે. તે વહુ અરુણાદેવીને દિલીપકુમારને સમજાવવા કહેતી અને અરુણાદેવી-પ્રસંગ પડતાં દિલીપ સાથે એ જ વાત ઉચ્ચારતી.

સાંજનો ટાઈમ હતો, માળાની ઉપર છત પર કાકા બિરસાથી આવેલ સર્ગાસંબંધી સાથે ખાવાનું હતું.

સુસુદ ખાણાની બધી તૈયારી કરતો હતો. દિલીપનો મોટો દીકરો અને નાનો દીકરો તેની પાસે 'દાદા, દાદા' કહીને, તેની આબુબાલુ વિંટાતા હતા. સુસુદ તેને ધડી ગોદમાં, તો ધડી બપ્પીએથી નવરાવતો કામમાં મસગૂલ હતો. આ ઠીક નથી લાગતું અને આ ઠીક છે, એવા અનેક તર્કવિતર્ક બાદ બધું ઠીકાક કયું, અને સળંગયું. બધા આવ્યા અને બેઠા. અરુણાદેવી એક પછી એક બધી બીજો પીરસતી ગઈ. સુસુદ, મલુમદારને પાંખે તેના બાળકોને ગોદમાં બેસાડી સર્ગાસંબંધીમાં કોને 'કાકા' અને કોને 'માસા' કહેવું વગેરે સમજાવતો હતો. બધું તૈયાર થઈ મયું હતું. ખાવાની શરૂઆત થતી જોઈએ. પણ કોઈ શરૂઆત કરતું ન હતું. દિલીપ કંઈ સમજી શક્યો નહિ. બધા ચૂપચાપ બેઠા છે. 'આમ શા માટે થયું' તે દિલીપ સમજે તે પહેલાં અરુણાદેવીએ તેના કાનમાં કંઈક કહ્યું, અને દિલીપનું મોહું કાણું પડી ગયું. 'પણ એ ગને કેમ?' અતે દિલીપે કહ્યું. થોડી વાર કંઈ પણ બોલી શક્યો નહિ.

'સુસુદ દાદા, અરુણાદેવી બીજી નાનું ટેબલ કાપે છે ત્યાં ખાવાનું લેશે તો વંધી નહિ નાં?' દિલીપ મલુમદારે કહ્યું.

'ના, મને કંઈ વંધી નથી' સુસુદે કહ્યું. સુસુદ સમજી ગયો કે હું મુસલમાન છું તેથી આ લોકો એક ટેબલ પર મને ખાવા દેવા માગતા નથી. અને દિલીપ મલુમદાર પણ સમજી ગયો કે, આ તો તેનાં સર્ગાસંબંધીઓની કેવળ ક્ષર્ષ દૃષ્ટિ જ છે. તેઓ બીજે કેકાણે કિશ્તિયન, મુરશિયન, તથા બીજા બધાની સાથે બોબન સે છે.

'માકું તો નથી લાગતું ના, સુસુદદાદા?'

'ના દિલીપમાણુ, મને તેવું કંઈ નથી.' સુસુદે જવાબ દીધો.

રાત્રે બ્યારે બધા બેઠા બેઠા વાતોના તમાકા ઉડાવતા હતા, ત્યારે દિલીપને મુસલમાન દોરતને માટે તેની માથો, સ્ત્રીએ, અને સર્ગાસંબંધીએ ધણું કહ્યું. દિલીપકુમાર બધાનું સાંભળતો, હા, હા, કરતો. પણ સુસુદ પર તે આશ્ચર્ય કરી ચક્રો નહિ. સુસુદ તેને

કોઈક રોજ વિપત્તિમાં લાવી મુકશે, એવી કલ્પના પશુ કરી શકતો નહિ.

તેની રૂઠી વારંવાર કોમી વાતોથી ઉચ્ચેરત્ત તેના પતિને કહેતી : 'અમને એક દિવસ બધાને રખડતા કરવા છે? આ લોકોનો વિશ્વાસ શું? નાથી જોતા શું? અને નથી સંભળતા વાતો શું?' પશુ દિલીપને આ વાતોની કંઈ અસર થતી નહિ. દેરતી આમળ બંધતી આવી. યુસુફ બરાબર દિલીપને ત્યાં આવતો. દિલીપનાં બાળકો સાંજસવારે યુસુફને મળતાં અને તેની આગ્રહથી રાહ જોતાં. ધરની દરેક જાગત યુસુફવાદ અને ત્યારે કરતા અને તેના ચંસા પર ચઢી બેસી 'હાહા, હાહા' કહી ધૂમ મચાવી દેતા. કોઈક રોજ યુસુફ ન આવે તો તેઓ ક્યાંય સુધી માળા ઉપરથી જોતા અને રાહ જોઈ શક્યા બાદ નિરાશ થઈ દીવાનખાનામાં બેઠાં બેઠાં 'આ યુસુફ હાહા આબ્બા' કહીને એક બીજાને ઉત્તરવાની રમત આકરતા. યુસુફને ધરનાં નોકરચાકર પશુ આવી રીતે દિલીપનાં પ્રિય બની જતાં ચાહતા નહિ. અને વારંવાર મોઢી બા અને વઢુના કાનમાં ન કહેવાતું કહેતા. ક્યારેક વાતો કરતા, 'ખાપે તો ઠાકર ખાધી અને ચેત્તા, પશુ આ છોકરાનાં રાજમાં તો બહું જીંજી છે.'

ક્યારેક યુસુફબાઈ આવતો અને દિલીપ સાથે દીવાનખાનામાં કલાકો સુધી વાતો અને હાહા-મશરી બાદ ઉઠતો. નારતા-પાણી અને ખાવાનું પશુ થતું. અને તેનાં મધા બાદ દિલીપની બા આરતેથી બોલાવતો કહેતો : 'જેઠા, તારા બાપાનો રસ્તો તેં મૂક્યો છે, છતાં ભલિ સારું નહિ.'

આ વાતાવણુ દિવસોદિવસ ઉમ થતું ચાહતું. બરુણેશ્વરીના કાન જંબેરાવા, અને તેથી તે ખતિનો બહુ જ સામનો કરતી હતી ત્યાં ૧૫ ઓગસ્ટની રંગની બરુણા સંબળાયા મઢી-અને રૂંધીએ ઓખતું કોમી હુલ્લા કાઢી નીકળ્યું.

મનોમા સળે જ સુસલખાન કુંડાઓનાં ટોળાનાં ટોળાં દેખાતા લાગ્યાં હતાં સહેરમાં બધે અંધાધુધી વ્યાપી ગઈ હતી. વર્ષોની જૂની યુગલખાન લાગતી હિંદુ હોટલો કુંડાવા લાગી હતી. હિંદુ કોલેજબજો

પ્રત્યે મથેલા અત્યાચારો સાંભળી મને હાથ રહેતાં ન હતાં. ઓમ અને લૂંટ, મારો અને કાપો, સિવમ બીબ્બું કંઈ દેખાતું ન હતું. દિલીપનું ધર આપું બેળાકાનું બન્યું હતું. ચિંતાગુર મોકરો અને કહેવતું શું કરતું તે સમજું ન હતું. ધર આપામાં શોકની છાયા છવાઈ ગઈ હતી. દિલીપ બધાને સુરક્ષિત રચાને પહેાચાકર માટે ચિંતાગુર હતો.

આજ દીવાનખાનામાં બહારથી દિલીપ આબો ત્યારથી જ તેની રૂઠી, છોકરાં, મા અને દરેક મોકરો એકબીજા થયાં હતાં. અને શું કરતું તે માટે પોતપોતાનાં વિચારો કહેવા લાગ્યા. અઢેરાઓ પરી ગયા હતા. બાલકો ગમગીન હતા. મોકરો ચિંતાગુર હતા; અને મા, ડોચી 'કાલીમા, જે કરશે તે ઠીક કરશે' કહેતી નાના બાલકોને લઈ જોવી હતી.

ત્યાં યુસુફ આબો અને ઉઠાસ અઢેર દિલીપના પડખે જોતો રહ્યો. છોકરા પશુ પોતાની બાને મૂકી યુસુફ પાસે જઈ જતાં. થોડી વાર બધા ચૂપ હતા. યુસુફ શાન્ત બેઠો હતો, પશુ અરુણેશ્વરીને આ શાન્તિ અસજ હતી, તેથી કહ્યું :

'કેમ યુસુફબાઈ, તમારે અમારા ધરને શું બીજા માગતું કરવું છે? તમારે શું અમારી કાલ કરાવવી છે? અમને શું અપો નથી કે બહાર કેવા અત્યાચાર થઈ રહ્યાં છે?'

દિલીપે સંભળ્યું, મામ કંઈ બોલ્યો નહિ. યુસુફને આ શબ્દો અસજ હતા, છતાં કંઈ બોલ્યો નહિ. થોડી વાર બધા ચૂપ રહ્યા, અને યુસુફે કહ્યું :

'દીઠી, હું તમને કેમ વિશ્વાસ કરાવું કે હું તેમ કરી શકું નહિ.'

'નહી' તમારે અહીં હરેથી આવવું નહિ. હું અજ દિલીપકુમાર તરફથી કહું છું કે તમે આ કુટુંબની સહીસહાગતી અને વિશ્વાસ માટે અહીં ફરી આવશો નહિ' અરુણેશ્વરીએ કહ્યું.

'સાચુ છે, યુસુફબાઈ, તમારા અહીં આવવાથી અમને બધાને હાથ છે, તમારે અહીં ન જ આવવું જોઈએ.' પદ્મ રસોડાએ કહ્યું.

યુસુફે દિલીપકુમાર તરફ જોયું. દિલીપકુમાર નીચે

મોહું ધાલી બેઠો હતો અને ઊંડા વિચારમાં હતો. છોકરાં યુસુફ પાસે મમળીન ચહેરે તેના પિતા તરફ નેંઘ રહ્યા હતા.

— ‘દિલીપખાણુ હું અર્ધ છું’, ખુદ તમારું બહું કરે.’ કહી યુસુફ ઊંઘો અને ધીમે પગલે રૂમમાંથી બહાર જવા મંડ્યો. દિલીપે યુસુફને જતાં જોયો પણ કંઈ બોલવાની હિમત કરી નહિ, અને થોડી વાર સુધી કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. યુસુફ ખીલા રૂમમાંથી પસાર થતી વખતે ટોંગેરી બંદૂક ઉપાડતો ગયો. થોડી વાર પછી દિલીપે ઊંચું મોહું કરીને બેઠું તો છોકરાં બંને બહાર અરખામાંથી યુસુફને જતાં જોઈ રહ્યા હતાં, અને મોટા દીકરે ‘યુસુફ દાદા, સલામ, તમે કેમ ચાલ્યાં જાવ છો ?’ કહેતો સંભળાયો.

જે થવાનું હતું તે કલકત્તામાં આવા એક ઘરના શોકથી કે ચિંતાથી બંધ થવાનું ન હતું. તે બનતું ગયું અને વિકસ્યું. જે આજ અમુક વર્ષો પહેલાં પોતાની હયાતમાં દિલીપકુમારે જે પ્રસંગ એક ચોરડીમાંથી છુપાઈને જોયો હતો તે જ પ્રસંગ ફરીથી ખડો થશે તેમ લાગવા મંડ્યું. યુસુફ આવી રીતે ગયો. તેને માટે ન તો આનન્દ હતો, ન તો શોક. નોકરી સાદી, ખરડી વગેરે ગોતી ગોતીને ઠીક કરવા મંડ્યા. ઓછો ને માટે પણ છુપાઈ રહેવાનો એક ચોરડો ઠીક થયો. અને દિલીપ અણબધાર પણ જરૂર પડે ખાપાની બંદૂક અરખામાંથી.....તેમ વિચારતો હતો.

તા. ૧૬ અને ૧૭ની રાતનાં ન દોઢ ચંદ્ર હતું ન તો દોઢએ પેટભરી ખાણું હતું. કાચાદિયાં જેમ ટાઈમ જતો હતો તેમ બેવાળું અને દ્રવિત થતાં ચાલ્યાં હતાં. હૃદયનું રોડું, આંસુઓનું પડવું અને શું થશે એ ચિંતા એ છનનના આત્માને રૂંધી રહ્યો હતો. બારીમાંથી દેખાતા દરેકે હૃદયને કમ્પાવનારાં હતાં, અધ્ધરો વધારે ભયભીત કરતી હતી. દિલીપ-કુમાર કોઈ લોદી મળી જતાં સહીસલામત જગ્યાએ પહોંચી જવા પ્રયત્ન કરતો હતો. ‘ટેલીફોનબ્વહાર’ બંધ હતો. કદાચ યુસુફ કરી શકે પણ તે અત્યારે ત્યાં ન હતો.

તા. ૧૮ના દિવસના આર વાગે એક શુંડા-ઓતું ટોળું આંધું અને દરવાજા પર ધક્કાધૂમી કરવા

મંડ્યું, ટોળાના કેટલાક માણસો મકાનનાં પૂર્વ ભાગમાં પેટ્રોલથી આગ લગાડી ફેરવ્યા હતા. કેટલાક નીચેની જે ખડકી ભાંગવામાં પડ્યા હતા, અને કેટલાક દરવાજાને ઉખાડી પાડવા પ્રયત્ન કરવા મંડ્યા.

દિલીપ બધાની સાથે જોળન કરી રહ્યો હતો, ત્યાં તોકરે આવીને ખખર દીધી કે, “બાસુ, શુંડાઓ હમણાં ધરમાં ઘૂસી આવશે” બધાએ ખાવાનું મૂકી દીધું. ઓછો કચાંક છુપાઈ ગઈ, તોકરે તૈયારી કરવા મંડ્યા, અને દિલીપ બેજાડો બની પોતાના પિતાની બંદૂક લેવા દોડ્યો, બંદૂકને ન ‘જોઈ’ તે ગજારાયો, અને અરખા આગળ આવી નીચે નજર ફેંકી.

બેઠું તો તેના પૂર્વ ભાગમાં આગ જરે પકડી રહી હતી. અને ટોળું ‘બારણું’ ખેરવી અંદર ઘૂસવાની તૈયારીમાં હતું. ત્યાં તેની નજર કુત્રાકા મારતી બમ્કિત પર ગઈ. તે યુસુફ હતો, અને પહેલા માળની ચઢવાની સીડી કાપી નાખતો હતો કે જ્યોતી નીચેથી કોઈ ઉપર ન આવી શકે.

આવી રીતે બચવાનો ઉપાય મળી જતાં નોકરો યુસુફને મહે આપ્યા અને સીડીને શુંડાઓ ઘૂસે તે પહેલાં ફગવી દીધી હતી. હવે યુસુફ કેવલ અરખામાં બેઠો ધસો આવતાં ટોળાં ઉપર ગોળી છોડી રહ્યો હતો.

હૃદયના શુંડાઓ ચોકમાં ઘૂસ્યા અને ગોળા-ઓના ચિહાર થવા લાગ્યા. કંઈ ઉપર ચઢવાનો ઉપાય નહતો તેથી પડેલ સીડીમાં આગ લગાવવા પ્રયત્ન કરવા મંડ્યા.

યુસુફે બેઠું કે, બે આગ લાગે તો આખું ઘર ભયમાં છે, તેથી આગ લગાવનાર ન દેખાતાં સંતાઈ રહેલ જગ્યાથી બહાર આવ્યો અને ગોળી ચલાવી આગ લગાવનારને ઉલ્લાવી પાડ્યો.

નાના ચોકમાં શુંડાઓનું કંઈ પણ ન ચાલતાં રાધે જરાણા હતા. અને યુસુફને ગોળી છોડતો જોઈ તેમના સુરસાને ખાર રહ્યો નહતો. અને યુસુફને “કાફર” કહી ગાળો દેતા હતા, અને હવે યુસુફ પણ ટોળું ન વધે તે ભયમાં ને ભયમાં પોતાના શરીરની પરવા વગર ગોળી છોડ્યે જતો હતો.

થોડી વાર આમ ચાલ્યા બાદ નાના ચોકમાંથી પ્રાંતોએ ગભરાઈને ભાગી ગયા હતા. છેવટે ત્રણ જણા મરંજિયા ઘરે યુસુફ સામે છટા છુગનો ધા કરી રહ્યા હતા. આમાં ત્રણ વાર ધા યુસુફને ભેરેથી વાગ્યા તે ને યુસુફ અરખામાં પડી ગયો.

“યુસુફ” કૈપલા અરખામાંથી યુસુફને પાતો ભેંક દિલીપની ચીસ નીકળી ધઈ.

નીચે આવીને દિલીપે ભેંકું કે યુસુફ પડી ગયો છે, અને મરંજિયા ઘરે લડતા એ પ્રાંતોએને ઘોળી વાગતા પડી ગયા છે, અને એક ભાગી છૂટ્યો છે. તેના આંગળીમાં અને મકાનના પૂર્વ ભાગમાં વ્યાજ ભેર પકડી રહી છે.

નોકરો યુસુફને ધરની આંદર લઈ ગયા, અને સારવારમાં લાગી ગયા, ત્યાં મિનિદરીની સહાયતા આવી પહોંચી હતી, અને બાબાવાળાએ વ્યાજ પુરાવવા લાગી ગયા હતા.

દિલીપકુમાર બધાને આજ સહિયારામાં જઆએ તેડી ગયો, અને ત્યાં પોતે અને અરુણદેવી યુસુફની સેવા કરી રહ્યા છે. અરુણદેવી તોફાન કરતાં ખાલોને વારંવાર ચૂપ કરી રહી હતી, અને યુસુફ પર પંખો નાખી રહી છે; અરુણદેવી યુસુફના ચહેરા તરફ અહેસાનની નજરે વારંવાર જુએ છે; અને એડી છે.

યુસુફ તેમને મદદ કરવાની ચાહનાથી નબદીકતી જઆઆ એ રોજ કંઈ થઈ ખાધા વિના જુએ પેટ રહ્યો હતો.

તે સંભળી અરુણદેવી રહી બેઠે છે અને પાલ-વધી આંસુ વૃંટે છે, યુસુફ એકાએક જોડી પડે છે અને કહે છે.

‘દીદી, આ શું તમારો આંખમાં આંસુ?’

‘તમે મને ખાસી નહીં આપો યુસુફ દાદા!’ અરુણદેવીએ રોતાં રોતાં કહ્યું.

‘રોની દીદી’ યુસુફે આશ્વર્યથી પૂછ્યું.

‘તમે બાલક થયા’

‘નહીં દીદી, એ શું કહે છે? તમે ખૂશો છો. જુદી જુદી પ્રકૃતિનાં માણસો જેમ હિન્દુના છે તેમ જ મુસલમાનમાં.’

જેમ મુસલમાનમાં વિશ્વાસપાતી હોય છે તેમ જ હિન્દુઓમાં. મુન્ડાએ ઉત્તમ પ્રતિભા છે. તેથી હિન્દુ કે મુસલમાન ભવિષ્યે કાઈ કંઈને રોષ રેવો ન જ પડે.

એ મુશ્કેલ નાપાકો મારે અને ભવિષ્ય વદીને ખામ ચાલ એ તો ભારતભૂમિનાં કાઈ પવન ધ્રુવ ન જ હોય છે.”

અરુણદેવીની આંખમાંથી વધારે ને વધારે આંસુ વહી રહ્યો હતો, ખાલોનાં જોશો જોશો ભેંટા હતા, અને સમીસાંજે કીવાના અજવાળામાં એ આંસુ વધારે ને વધારે ચમકી લીંટા હતા.*

* એક સાચા કિસ્સા ઉપરથી.

રશિયન મતદારો

સોવિયેટ રશિયાં જુદા જુદા પ્રાંતરજાતીની વહી પાસસલાઓની કુલ જવાર યોદોની વૃંદાઓ આ ફેબ્રુઆરીમાં યદુ લેમાં કુલ મતદારોના કલકલ કાલે-૧૫,૬૩,૪૧,૯૨૮ અરુણોએ પોતાના મત નોંધાવ્યા હતા.

ત્વરાલેખન (સ્કેચિંગ)

રવિશંકર રાવળ

૧૯૦૪ના અરસામાં ફરો જાપાન યુદ્ધ પૂરું થયેને જાપાને વિરાટ રક્ષિયાને નમાવીને યુરોપની પ્રબળતી આજિ ઉઘાડી પી હતી કે પૂર્વના પ્રદેશો શક્તિ અને સાહસમાં કોઈ રીતે બિતરે એમ નથી. જાપાનની આ અભિનવ જગૃતિનો અભ્યાસ કરવા અનેક પ્રવાસીઓ ત્યાં આંકર્ષાતા. તે પૈકી સ્વામી શૂપાનંદ કરીને એક તેજસ્વી સંન્યાસી ત્યાં તાજ જઈ આવેલા ભાવનગર રોજ્યના મહેમાન થયા હતા.

એ વખતે અમારા મિત્ર અને મુરબ્બી શ્રી. હીરાલાલ પંડ્યા ખેતીવાહીના અભ્યાસ માટે અમેરિકા જવાની તૈયારીઓ કરતા હતા અને પ્રવાસની માહિતી મેળવતા હતા. તેમણે આ સ્વામીજીને મળવા જવાનું ઠરાવ્યું ત્યારે મને પણ સાથે લીધો.

સ્વામીજી શ્રી. વિવેકાનંદના જેવા જુરસાવાળા હતા. તેમની વાતમાં ગ્રેસ્થા અને ચમક હતી. ભારતના જુવાનોએ હવે જાપાનનો દાખલો લઈ વિદ્યા, શુદ્ધિ, વિજ્ઞાન, સાહસ અને સ્વાર્થજીના ચત્રો સાધવા જોઈએ. મારી કલાકારિયોને તેમને શ્રી. પંડ્યાએ પરિચય આપ્યો એટલે તેમણે ઉત્સાહથી કહ્યું: “જાપાનમાં દરેક જથ્થુ કલાકાર હોય એવું લાગે છે. દરેક વિદ્યાર્થી કે તરણ ખિસ્સામાં એક નાની નોંધપોથી રાખે છે અને પોતાના વિષયને લગતી માહિતી કે ચિત્ર ગમે તે વખતે અને ગમે ત્યાં હોય તો પણ તુરત ટપકાવી લે છે.” એ વાતે મારા મન પર ચોટ કરી અને તે પછી હું પણ ખિસ્સામાં નાની નોટણી રાખતો ચર્ચા ગયો અને આજ સુધી એ રીત આજી રાખી છે. બહુ મોડે ખજાર પડી કે આવી રીતે નોંધ કરવાનો રિવાજ યુરોપના સર્વ કલાકારો પાળે છે. સુખદની ચિત્રશાળામાં દાખલ થયો ત્યારે મને નવાઈ લાગી કે મારા વર્ગમાં મારા સિવાય કોઈએ નિયમિત નોંધો રાખી ન હતી.

હવે ત્યાં આવી સ્કેચીંગના રાખવાની બલામજ્જ થાય છે અને વિદ્યાર્થીના અભ્યાસની તંપાસમાં તેને મરહવનું સ્થાન આપવામાં આવે છે. આ સ્કેચીંગ (ત્વરિત નોંધો) ચિત્રકારને પોતાને આવતા ખ્યાલો અને નજરે પડતી અવનવી ચિત્રસામગ્રીને સંગ્રહ કરવાનું અનોક સાધન છે. તે ધણી વાર મનમાં ઊઠતા તરંગોના કાચા આલેખન કરી રાખે છે અને તેમાંથી કોઈ વાર અજબ નવનિર્માણ કરે છે. અનેક વાર તેને અલુધાર્યા પ્રસંગો પાત્રો કે પદાર્થો મળી જાય છે અને જીવનની અમૂલ્ય તવારીખ બની જાય છે. કળાકારોના તૈયાર ચિત્રો કરતાં આ નોંધનું મહત્ત્વ વધારે ગણાય છે અને બધા કલાકારો તેને બહુ મોંઘું ધન માની સાચવે છે. કોઈ એક માતા

આમની રમતા બાળકની નોંધો ઉપરથી કળાકાર રહેવાનાં ચિત્રો સરળપણે પોતાના આશયો મહેમાનોની સાથે વાત કરતો લીધેનારો બદલેલ પાત્ર નિર્ધન્ય આતેને છે. દરેક ચિત્રકાર ટર્નર નિસર્ગની નોંધ કરતો કરતો રાજના વૈષ્ણ માર્ગ પડે સાધી નાખે છે અને એકવરકેટલા જે ખિસ્સા બેરી અસંખ્ય નોંધો પરથી કુદરતના વિશ્લેષ અને અનુભવિક દ્રશ્યો ઉપજાવે છે.

મહાન કલાકારોને ય આવી નોંધોની જરૂર હોય છે તો સામાન્ય માણસને પોતાના અનુભવો અને અનુભવોની ચિત્રનોંધો કરતાં આરો તો એ કેટલું અગ્રીમ સાધન બને

રોચક કરનારની દૃષ્ટિ જેવક અને તીવ્ર બને છે, સ્મૃતિ સચોટ અને વિવિધપૂર્ણ થાય છે બહુધારી રીતે જોઈ ને જોઈ પ્રસન્નતાથી તે લાભ ઉઠાવી રહે છે ઘણી વાર રોચક પર દ્રેનની વાટ જોવા ઉતારાએ ચિત્રકારને નવાં પાત્રો અને વેશભૂષાના રૂપો પૂર્ણ પાડે છે

પાત્રોનાં આલેખન કરવા પૂરતો સમય ન મળે તો પછીથી પણ બહુબલ અને બળવાસે તેમના સ્મૃતિ ચિત્રો ઘર્ષ કરે છે પુરાપના ચિત્રવર્ગોના આ બાબતો આસ બળવાસ કરવામાં આવે છે તેને વિસ્ફોટબળ (Lightening Sketches) એટલે વીજળીના અગ્નિકારની માફક ચિત્ર ઝડપી લેવાનું કહે છે વેશથી જતા દ્રેનમાંથી જોઈ દરબરચના ઉપાદી સર્ષ મનથી આલેખવી, નજર આગળથી પસાર થઈ જતું માનવી કે જનકરને બાવ વેશ કે સ્વરૂપ સ્મૃતિ બળે ઝડપી લેવું આ બધા માટે સાધના અને પ્રયોગ જરૂરના છે

પાર્લેમેન્ટની લોબીમાં રોચક કરવાની મનાઈ થઈ ત્યારે ઇંગ્લેન્ડનાં પ્રસિદ્ધ કાર્ટુનિસ્ટ મર હેરી જાસે વાત કરતો જાય અને ખિસ્સામાં દાંધ નાખી કામળ પર રાજદારી પ્રસ્થાનો તસવીરો જેઓ જાય એવી ટેવ પાડી હતી.

સાંધારણ ચિત્રવિદ્યાર્થી ઊંચી અભિતાપ ગળી મહેનત કરે તો ત્વરા ચિત્રોની શક્તિ તેને પણ સુસાધ્ય બનશે પણ એ જે વર્ષોની જ તાલીમ નહિ પણ ક્યવનબરનો ઉપાસના બનવી એકાએ તેના માટે ખાસ સમય કે મહેનત જરૂરનાં નથી ખિસ્સામાં મોટા કે ચોક્કા કોરા કામળ હોય અને નકામી પડતી ફોલોએ તે પેનસિલ કે કલમ અનાવસ્ય સમયનું હોય તો મને તેવા લીટાઓ થઈ કરી તે ચોક્કસ આકૃતિ દોરવાની બુનિયાદ ખાતે કરી શકશે.

મે ઘણી વાર મોટર ઉપડવાની તૈયારી [વ તેવે વખતે ત્વરિત નોંધો લીધી છે આલતા નાટકે નાટકની મજા અને આતેખનની ઝડપ સાચવી છે ભણે ત્યારે આરી મથિલ કે ક્રિતિકાસની, નોંધના ખૂણે સિસક કે વિલાસોં મિત્રોનાં મોઢાં પાત્રો છે

એ બધાના કૃત સ્વરૂપે સખ્યાબંધ ચોર્ષીઓ ભરાઈ ગઈ તેમણે ઘણાં લેખો સચિત થયા છે અને જોડો આપેના નાના ત્વરિત ચિત્રો પણ એવી કુસ્તરે નકામી જવી ફોલોના સદબ બનેલો સમૂહ છે *

* 'દશ ચિત્ર' નામના ભારતી સાહિત્ય સપ્તહિંદી તરફથી પ્રગટ થયેલા પુસ્તકમાંથી.

કરાચીનું હિંદી સાહિત્ય સંમેલન

પાવક વાતાવરણ રચતું ગયું છે

દશાબ્દ પરમાર

પરમપ્રિય ભાઈ,

તમારું આત્મપત્ર આજે મળ્યું. અખિલ ભારતીય હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની ૩૪મી બેઠક મઈ નાતાલમાં અત્રે મળી ગઈ તેનો વિગતવાર અહેવાલ શુભરાતના પ્રતિનિધિ યવાના બદલામાં મારે વિગતવાર મોકલવો. પણ મેળો વિખરાઈ ગયો ને પંચેર સ્વસ્ત્ર આકાશમાં ગેય થયાં ત્યારે હવે એક સાહિત્યકાર તરીકે એ સમજાવેને તાબા કરી ચિત્તના મુનકારને સમૃદ્ધ કરવા જેટલા પ્રાણ કે તેની પ્રેરણા મારા સરખા અંકુશમાં કબાઈ હોય! એમ છતાં 'ચુરુચુરુ' આવા અવિચારણીયા' ગણીને સિરસાવંદ કરું છું. પરંતુ નાતાલ દરમિયાન અહીં અર્થશાસ્ત્ર સંમેલન તથા સ્કોલરશિપ વગેરેથી કરાચી સદેર મધપૂડા મારફત વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓથી ગુંથ-મણગણી બેઠ્યું હતું. એક માણસનું એક શરીર એવી એક પ્રવૃત્તિના કંપાંકમથી વાળ આવી ગયું એવું હતું.

હું પોતે એકલા હિંદી સંમેલનને જ વફાદાર રહ્યો હતો, તો પણ રંજન કાર્પકેમોના ઉબગરાઓએ અને સવાર-પોર-સાંજ-રાતની ભરચક પરિપક્વતા ક્રમે મને તનમનથી અને દોડાદોડીનાં દ્રામભાસોએ ધનથી પણ, યકાવી નાખ્યો હતો! કેટલીક બેઠકો તો બપોળે-ત્રણત્રણ કલાકે મોડી થતી; કેમ કે એક લાંબી બેઠક બીજીને ધકેલતી અને બીજી ત્રીજીને ધકેલતી!

નગરીનું વાતાવરણ

હિંદી સંમેલનની તૈયારી તો અહીંની રાષ્ટ્રભાષા પ્રમાર સમિતિ ત્રણેક માસથી કરવા લાગી હતી; પણ ઉવટ લગી 'નાણાંનાં બહુ ન મળે ટેકાણાં' જેવું રહ્યું. મુખ્ય કાર્યકરોને ફાળો ઉઘરાવવો પડ્યો ત્યાં જ વહાણું થઈ ગયું અને મોડી મોડી સમિતિઓ સ્થાઈ છતાં મનવાંચિત ધારણા પાર પડી નહીં. ભારતની પ્રાંતપ્રાંતની ભાષા, એમાંનું સાહિત્ય, એમના સાહિત્ય-કારો, એ સૌનું જ્ઞાનપ્રદ પ્રદર્શન માંડી વાળતું પડેલું અને તેના સ્થાને રૂપ, ગીત અને વિષાદ મનોરંજન

કલાદર્શન ગોઠવતું પડ્યું! રાષ્ટ્રભાષા પ્રમારની આવી બંનેલી સંસ્થાના કાર્યને કરાચી જેવા શહેરમાં ફાંફાં મારવાં પડે અને 'સૌનું તે કાઈતું નહીં' જેવી હાલત ભોગવવી પડે તો બીજી બહેર છવનની ગોચ પ્રવૃત્તિઓની શી વલે! અહીંની સિંધ સરકારને તો હિંદી સંમેલન સાથે સ્નાનમૂલકનો સંબંધ નહીં એમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી. પણ કાઈક પ્રતિનિધિ પંખીકું મારા દાનમાં કહી ગયું કે ભાઈ! અહીં તમારે તો પ્રમાણમાં સોચ' છે, પણ બે કોંગ્રેસી સરકાર હોત તો ચિહ્ન સ્તાનીના મોઢમાં અંતર્ધર્મે આ જૂની શોકપત્રે બે ચાર ખાસમાં ચોડી દેત!...શાન્તમ્ પાપમ્...શાન્તમ્ પાપમ્...બીજા પ્રાંતોથી દૂર છું 'એટલે છું' જણી સંકો નથી કે કોંગ્રેસી સરકાર ત્યાં હિંદીને માન-પૂર્વકે બોલાવે છે કે નહીં. એ જે હો તે પણ શું એક જ ભાષાવેલીની ભિન્નભિન્ન શાખાશીલીઓ ન જ હોય! હોય એ અનિચ્છનીય! બારબાર ગાઉએ નહીં ને પચાસ પચાસ ગાઉએ બોલી બદલાતી હોય તો હિંદીમાં એક જ ભાષાની બે શીલીઓ પોતપોતાની પ્રવૃત્તિએ ફાલેફૂલે, એ અસ્વાભાવિક શા માટે! પણ મારે આ પ્રશ્નોના જવાબ જોઈતા નથી. માત્ર વચારપ્રેરક દષ્ટિનિહુ રજૂ કરું છું.

મિયાં-બીબી રાજ

બીજું બધું તો ઠીક પણ અમને તો હિંદી સંમેલન નિમિત્ત અઢવાડિયાની રમતો ફાલ મળે; કારણ કે અખિલ ભારતના પ્રતિનિધિ બહુઓને રહેવા કરવાની અને જમવા વગેરેની અત્યુદગતા શાળાઓ સિવાય બીજો થાય પણ ક્યાં! સંમેલનને સફળાગ્યે આપણી ગુજરાતી હાઈકુલેટનું જૂથ જોડા-જોડ જ આવેલું છે. એ સૌમાં વિભાગવાર ઉતારા થયા. ઉતારાના ફર્નિચરમાં કાચીના વાણવાળી એક ખાટલી અને તે નરસિંહ મહેતાની ગાડી જેવી ફાણ-લાંચર પણ સતના આધારે ટપી રહેલી! સંમેલનની અગાઉ બે દિવસે સાંજના સમે 'અમ્મતરાત્રુ' નાટકનું રિહર્સલ જોતા હતા ત્યારે એ ખાટલી ઉપર સિંધી

તંદુરસ્તીની લાચી ભરેલા કેટલાક જુવાન વિદ્યાર્થીઓ બેઠા. બીચારી રેશનિંગના જમાનામાં જન્મેલી ખાટકોનું શું મળ્યું? એક તરફ દેવી વાસવી વિરજા રાજ બિંબોસારના, ઉદ્ભવ રાણી જીવના પ્રતેના કોખને રાખાતી રહી હતી ત્યાં જ ખાટકોએ દગો દોશી! રંજમાં જંગ પડ્યો અને નાટકના સૂત્રધારરૂપ શ્રી. ભગવાનકાસ નિગ્રાક હોઈ રાજ બિંબોસારનો ભૂખંગ થયો!...આવા અધિભારાત વ્યવસાયમાં અને એવડો મોટો યજમાન પણ પાછો ચર્મ જાય ત્યાં ખાટકોની સ્થાનિક સમિતિ આવપૂરીને કાપડચરી રહે તો પણ મર્યાદિત સાધનોને કારણે બધુરી રહી જાય એમાં દોષ કાઢવાપણું ન હોય. અને સમિતિના ન્યાય ખાતર કહેવું જ જોઈએ કે વાણીવ્યવસ્થા અને ભોજનવ્યવસ્થા સારી રીતે જળવાઈ હતી; તેજ જ આરેક્ષાં મહેમાનોએ-એઓમાં કેટલોક મહેનો પણ હતી-એમણે ઉદાર દિકથી વ્યવસ્થા સેનધમાં એકંદર રીતે સંતોષ પ્રમટ કર્યો હતો. બહારના ૫૦૦ જેટલા પ્રતિનિધિઓ પૈકી ૨૦૦-૨૫૦ની હોજરી પણ સોહામણી જળાવી હતી. બીજી રીતે પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના આ 'હિંદી' મહેમાનોની પ્રકૃતિ સિધ્ધા પ્રકૃતિને મળી આવી હતી એટલે 'મિયાં-બીમી રાજ' જેવું રહ્યું એ જાણ સારું થયું. એ કાંઈ સરતી સહેલાણી લાક્ષા હોત તો રેશનિંગ કાળને બુધી 'મારે આમ ને મારે તો તેમ બેઠ્યો' એવું કહ્યું હોત!...અને એ પણ કરાચીનાં સદ્માત્ર છે. મુદપૂર્વમાં, મુદ જન્માનનાં ને મુકોર કે બ્રિટિશ ૭ વર્ણની જગજાગને લીધે અનાજ-પાણી બનેલી નહીં તો અનાજ પૂરતી જત રહી છે. એવું બીજું કાગ્ય એ પણ હોય કે સિંધ હિંદો Exporting Province છે.

સૌ બાકરે ભેળા

તા. ૨૪ ડિસેમ્બરથી પ્રતિનિધિઓ આવવા લાગ્યા. સંમેલનની મોટરોસોરીની અવરજવર રોકે અને ચર્ચ થઈ. તા. ૨૬મીએ સરકૃત પરિષદ અને સંમેલનનું ઉદ્ઘાટન હર્ષ એટલે કેટલાક પ્રતિનિધિઓએ બાણે કે અભણે તા. ૨૭મીએ હાજરી પૂરવાનું શબ્દનું લાગ્યું. તા. ૨૫મીએ સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી. વિયોમી

હરિ પધાર્યા ત્યારે એ સ્વાગત પ્રમુખોમાંથી એક પણ હાજર ન ગયો! બનેલું એમ કે એઓ પ્રમુખઓને લેવા આગળના સદર (૧૨૫) એટલે ગયેલા; પણ કોણ બણે પ્રમુખથી ભેટમાં નહીં કે એમને ઉતાવળ નહીં! જણ સીટી રોકે અને શ્રી. ચારદામંદિરના સેવા-દલાના રવરસેનો હાજર હતા એટલે પ્રમુખઓને સત્કારનો વિશેષ જાણ થયો નહીં. અને પછી તો 'બાકરે સૌ ભેળા' મળ થયા. જણ આવો દાયકો વાતો લખીને તમને કંટાળે ન મળવું. તમે કહેશો કે આ સંમેલનને પૂર્વરંજ પૂરો થયો નથી તો તેના મર્મરંજનું અને અંતરંજનું શું સમજવું? પણ તમે એની ખાસ ચિંતા કરશો જ નહીં; કેમ કે જે રંજ તો બારે જાણે હોતો; પણ કું એમાં પૂરો રંગાયે તો જ નથી અને વધુમાં, હવે તો એ રંજ પણ દિલો પડી બેઠો જવા જેવો થયો છે.

અમજગરની કાલા જેવાં

અને પ્રથમ અને મહત્ત્વ ધીક્ષર્પ તો એ થયું કે દિંદી લાખા વિવધમાં પ્રાંત પ્રાંતના આટલા આટલા લાખાલકોને દર્શનપૂર્વકાર્થે આટલી આટલી રહેલે શ્રી અને સમવસિત ખચી કરાચી ભેગા દિંદના અતિ-પશિમ છેડા મુખી પહોંચ્યાની દિશત કરી શક્યા! મારા જેવા જડ બાળસુને તો ધક્કો મારીને બહાર કાઢે તો જણ પાઠો ધરમાં ભગવાનું કપાં વચર ન જ ગે! અને તોમાં વળી કરાચીની કંડી!-એકે એટલું કીક હતું કે અહીં સિમળું 'Blitz' બન્યું નહીં; નહીંતર સાહિત્ય સંમેલન પ્રસંગે એક સાહિત્યકારને અહીંની શરદીએ ઉપાધી લીધેલા અને બીજાએ દિમકડે અનુભવ કરાવેલો, તેમ...પણ ન કરે નારાવણ; અને નારાવણે દળવ એવું કહ્યું નથી! ઉત્તર દિંદીએની તનિવત પણ એકંદર સારી લાગી. અને એની ખાતરી સંમેલનમાં મંડપમાં જ ચર્ચ મળ. તા. ૨૬મીની રાતના મુશી સમાચારની મિજલસમાં જેમ સિંધી લાણેકોએ અને માણેકોએ મંડપને મહારાજે રમણી મુખો હોતો તેમ સંમેલનની પુરતી બેઠકોમાં વજા-ઓએ અને લાણુવાઓએ જે ધેર નાદ કરેલા અને લાઉરશીકરેએ તો મજા જ ન રહેવા ન દીધી અને મારા જેવા દેહદુર્બળના તો કાનના ટોલ વડી

ગયા જેવા યઈ ગયા ! આટલો પ્રાણ અને આટલી નાદશક્તિ મેં યુજ્જ્વલતાના કોઈ બાપાપ્રેમી સાહિત્યકારની અણી નથી; વળી લાપણો પણ ખાસ મનનાં લાંગા-લચ...અજબની કલા જેમ ઘસઘસાતો ને હસઘસાતો ચાલ્યાં જાય અને પ્રગટિ જુઓ તો મંદો ! એક તો બારેખમ શૈક્ષી, એમાં વળી બાળબોધ લિપિ, વજનદાર સાદનું નેરસોર અને લાંબું-ઘપસીંદર; તોળા બચવાન.

તરી આવતી ત્રિપુટી

આગંતુક મહાજનોમાં સૌથી જુદી તરી આવે એવી ત્રણ વ્યક્તિઓ પૈકી એક તો આ હિંદી-સંસ્થાના જનક અને પાલક શ્રી. ટંડનજી. આ ધારાસારથી બંધારણપ્રિય મહાજનનું વ્યક્તિત્વ તો હિંદુવાપી છે. આમ એમનું ગાંધીજીના જેવું ભારનાશીલ, ધીર અને પ્રજ્ઞાત્મકનું જીવન; પરંતુ ટંડનજીની તેજસ્વર તીર્થી ને-અકાર આંખ એમને રાજાસના એલાદી તરીકે પ્રગટ કરી દેતી હતી. એમને જોઈ મને અમુક અંશે સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈ પરેશ સહેજે યાદ આવી ગયા. એવું જ પણ બૌદ્ધવંશીઓમાં હંકાયેલું પ્રખર જતાં પ્રશાન્ત વ્યક્તિત્વ નિહાળ્યું, બૌદ્ધ ભિખુ શ્રી આનંદ કૌસલ્યાનંદજીનું અત્યંત મંદ ને ધીર સ્વરની પણ પ્રભાવશીલ એમની વાણી બહુ તર્કબદ્ધ ને અસર પાડનારી હતી. મૂતી-તપરવી જતાં સાહિત્યરસના સુદમ લોગી અને પ્રજ્ઞક કમયોગી. ટંડનજી કરતાં પણ એમનું આકર્ષણ મને વધારે જોઈ શકાયું. અને ત્રીજા શ્રી. વિશેગી હરિ. એક વારના રાષ્ટ્રગીતોના કવિ, ‘સંત-વાણી’ના સંપાદક અને વર્તમાનના રચનાત્મક ચોજનાના રાષ્ટ્રકાવ્યકર. એમના લાપણમાં સંતવાણીનાં અવતરણે. સાથે કલ્પનાની છાંટ હોવા છતાં કાલુ જણે કેમ એમના વસ્ત્રોત્તરમાં મને કૃતિમતા નહીં તો હુદ્દિવાદી પ્રાધાન્ય વિશેષ લાગ્યું ! કદાચ બર્ડ ૨૫૪ ઉચ્ચારની ચીવટથી ચીપીચીપીને ગોલ્લા અને બહુ વાર સુંધી બહુ લાંબું ગોલ્લા એથી એવો આભાસ થયો હોય; કેમ કે જીજી રૂતે એમના સૌજન્યની સુવાસ હતી...પરંતુ ગાંધીજીના ભક્ત અનુવાચીઓમાં કવિશીની લાપામાં કહું તો જે ‘જોખલિયાપાવું’ દેખાઈ આવે છે તેના કંઈક અંશે સંમેલનના પ્રમુખ-શ્રીમાં પણ મને કળાઈ ગયો. આ તો વગર પરિચયનો

પહેલો નજરનો લેભાણુ સંસ્કાર છે એટલે એ ખોટો પણ હોઈ શકે છે; એટલે કે હું પ્રમુખ મહાસભને લેણામાં અન્યાય કરવા માગતો નથી. ખીજા ચે વિદ્વાન અતિથિઓ હશે. પરંતુ અપરિચિતપણાના પડળ નીચે હોવાથી હું બહુ વિશેષ જોઈ ગયો શક્યો નથી. માત્ર બંધળાના સુખમાં વિદ્વાન ડો. સુનીતિ-કુમાર એટલેનો નામનિર્દેશ કરી શકું છું.

ઓળખની તક નહિ

તમને જરૂર એમ લાગશે કે આ હોરાને ઘોષે મોકલ્યો અને એ જઈ આવ્યો અને ખોલા જેવા પાછો આવ્યો ! પણ શું કરું ? લાચાર છું કે નાટકનાં પાત્રો જેમ અહીં પણ સૌનાં નામ કે પિછાન એમના પાંદ પરથી અને આકલ્પનાં સંમેલનો પરથી જ મેળવી લેવાનાં હતાં. કાંઈકે ‘પરસ્પર ઓળખ’ની કે યુ. લેખક મિલનની જેમ ‘આપ ઓળખ’ની તક ગોઠવી નહીં અને પરિણામે રોહિમિત સંબંધીઓએ મળીને આનંદમંડલ કર્યો; પણ મારા જેવા અજાણુ અને પછાત આદર્શીઓ તો ‘Alone unfriended’ અને શહેરના અજાણુ હોવાથી દુર્ભાગે melancholy sallow જેવો રહીને પાછા ગયા હોય તો એ છે અશક્ય નથી. શ્રી સુનશી દંપતીની ‘આતુર રાહ’ એવારી હતી કેમ કે શ્રીમતી લીલાવતીએન મદિલા પરિપક્વ અવસ્થા થવાનાં હતાં અને શ્રીમાન સુનશી રથાણી સમિતિ તથા વિવિધ નિર્નાયિની વજોરમાં હોય એ સ્વાભાવિક છે પણ એ દંપતી પૈકી ‘નવા’ કે ‘પતિ’ જેમાંથી કોઈ પણ ‘એર સર્વિસ’ ચાલુ હોવા છતાં આવ્યું નહીં. સંમેલનમાં ન આવી શકવાનું કારણ તો રામ જણે. મારા જેવા પ્રાકૃત જનને એ જાણવાનો અધિકાર પણ હોય ખરો ?.....પણ મને કંઈક ખટકે છે તે તો સંમેલનના ‘સ્થગતાધ્વજ’ જેવા ‘પ્રોપાગાન્ડિક’—ચિરચારના પથરા જેવા શબ્દો.

હિંદીની ગતિહીનતા

કદાચ આ સંસ્કૃત-ગોદા વિદીનાં ખેરખાડોને દિંદુસ્તાની સામે મોરચો જમાવવા પ્રેરતો તો નહીં હોય ! એવી શંકા મનમાં ઊડે છે. જોકે ‘રામ પાદશાહ’ અને ‘સીતા એકમ’ના પ્રયોગો કંઈક કહ્યુંકહ્યું અને વધુ તો અર્થકહુ લાગે છે. મૂળે ઉર્દૂ

અને હિંદી ભાષાભાષીઓની સંસ્કૃતિઓ કિંમતો ખરી જ—કિંમત લિપિઓ જેટલી જ; પણ એ બે વચ્ચે આમુક ભાષામેળ થયો તો છે એ દેખીતી બાબત છે. હવે સવાલ એટલો છે કે એકમેકના સાથે-લાગા આ સંસાર અવસ્થારના જીવનમાં એક ભાષાનો વધુ સુમેળ કેવી રીતે બેસાડવો. ખરું પૂછો તો હિંદી ભાષાના સમજના સુગુણોના કું જૂન આઠક છું. છતાં મને એ વધુ પડતી ઔપચારિક, અડચના અંરાવાળી, કંઈક રચિત રિચિતમાં યીના થી માફક ભાષા ગયેલી અને ભારેખમ યૈલીની લાગ્યા કરી છે; અને એમ પણ કાગતું રહ્યું છે કે એને ઉર્દૂની થોડી આંધ આપી હોય તો ગાંધારી ભવ ને પ્રવાહિતા તથા દળચાપડું વધે. એમ જીવનમાં તેમ ભાષામાં આપણે રિચિત અને ગતિ બને નોંઠએ, એકલી રિચિત નહીં ને એકલી ગતિ નહીં અથવા એકને જોણે બીજી નહીં. રિચિતમાં ગતિ અને ગતિમાં રિચિત હોય અને એ રીતે જો પ્રગતિ સધાવી હોય તો એ અસમ્ભવ વસ્તુ છે. એટલે આ બે કાંઈક અને વ્યંગમય તરેણી અથડામણ અનિવાર્ય બને છે. રિચિતકુરતો ગતિમાન રહે અને ગતિવસ્તો રિચિતમાન રહે તો અથડામણમાંથી કુદરતી સુમેળ જાગે. પણ આપણે સુમેળ કરતાં અથડામણનો આશ્રય વધુ સેવોએ તો...અને તેથી જ આપણે અસમ્ભવ સંસાર થાળે પડતો જ નથી ને ? પણ તમને આટલા બોંડા પાણીમાં ન ઉતારું. જરૂરત: કું પણ એટલા બોંડા પાણીમાં બિતરી શકું એવો ‘અરજવો’ થઈ શક્યો નથી.

સંસ્કૃતનું સ્થાનભાગ

તમે સંભવતઃ વિગતવાર અહેવાલ માગો છો પણ એ અશક્યવસ્તુ છે. સમ્રાટની એ પારાવલ્ય ખુદ નારાવણ્ય પણ પૂરી કરી ન શકે. મારી અધ્યયન આ સંભેલનના વિરુદ્ધ કાર્યક્રમની નકલ આ રહી, પણ એ તો રોમાંચ કરામે લેખ કરતાં માગે ગાળી દે એવી છે. તા. ૨૬મીનો સપ્ટર સંસ્કૃત પરિષદથી સંભેલનના શીઘ્રેશ સ્થળાયા એ છેક સમુચિત હતું; કારણ કે સુપ્રતી દિલ્હીના મહોત્સવમાં સંસ્કૃત માતા-મહાત્મી રચાનમાંન અખલ દેશભરતું હોય જ. સ્વામત મંત્રીશ્રીએ અને પ્રમુખશ્રી શ્રીકેશનંદજીએ સંસ્કૃતમાં

પ્રવચનો કર્યાં. સમાચાર ગેટિયો કરતાં વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનોની સંખ્યા મોટી હતી; અને મારા જેવા સંસ્કૃતના સ્નાતકને સંસ્કૃત-અન્યત્ર ‘અધોરાધ’ નીવારણ, ત્યાં બીજાઓને કુબોધ નહીં નીવારણ હોય એમ કેમ કહેવાય ? સંસ્કૃતવાલો આમ વર્તમાન કોતુહલ અને જાતના ગૌરવનું એક ‘મહાક્ષય’ બની રહી. પણ એટલામાં તો હિંદી શરૂ થયું ને અમરે કોડે ટાઢક વળી. સિંધ ઋષિઓના આદિવાસનો પ્રકેશ હોઈ આર્થસંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર: પરંતુ ઇતિહાસ એને આજે ‘કેસમોપોધિટન’ તથા ‘કોમ્યુનલ’ બનાવું. વિજેન્દ્ર બનાવી દીધું છે એ તો નહર બાબત છે. એમ છતાં ‘ભાંચું તો ય શરૂ’ના બાધે ગુજરાત-કાશિયાણાના પ્રમાણમાં સિંધમાં ધણી બધી સંસ્કૃતશાળાઓ છે. ખુદ સંસ્કૃત એસોસિયેશનમાં આપણા ગુજરાતી વિદ્વાન પ્રાધ્યાપક શ્રી ડોહરરાય માંકડ ખૂબ રસ લે છે. સંસ્કૃત પરિષદમાં શ્રી માંકડે પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો કે સંસ્કૃતશિક્ષણની જૂની પદ્ધતિ જૂના કાળમાં ઠગેલી અને સંકીર્ણ છે અને છતાં તેનાં શુભ લક્ષણો પણ છે. વ્યાકરણના તથા યુગપાઠ. શાળાપાઠશાળામાં આજતા સંસ્કૃત શિક્ષણની તો કોઈ સિદ્ધ કે વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે નહીં. જે છે તે અશિષ્ટ છે. એમ છતાં એમાં ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિને સહયુક્ત છે. જે આ ઉભય પદ્ધતિઓના અવગણ્ય હોડીને ધુણેનો સમન્વય કરીને એક સિદ્ધ પદ્ધતિ પકડવામાં આવે તો તે ઇચ્છાનાભેદ જરૂર છે. અન્ય ભાષાઓએ એક વા અન્ય પછે ભાષણો કર્યાં અને છેવટ પ્રસ્તાવ પસાર થયો ...પણ તેના અમલ કોણ કયારે ને કેમ કરશે એ તો બાવિના મર્જમા રહે છે !.....એમ છતાં શ્રી માંકડના પ્રસ્તાવની ઉપયોગિતા સ્વસ્થિ છે.

અધિકરણ ગુજરાતી જીવન

આરંભકાળની માફક મેં વિગતવાર નોંધ લેવાનું શરૂ કર્યું...પણ અહીંનાં ગુજરાતી દિનિકા રૂઝવે ‘ન્યુસપેપર’ હોઈ તેમ જ કાગળબંધી ને કાગળતંબીને લીધે વિગતવાર સમાચાર પણ પૂરા આપી ન શકે અને ‘પ્રજાબંધ’ કે ‘ભારતી’ જેવાં વિચારશીલ સાપ્તાહિકા ન મળે તો પછી મસિકની તો વાત જ થી કરવી ! એટલે નિરુપાયે આ ‘પ્રેમનો થય’

(Love's Labour) પડ્યો મૂકવો પડ્યો. અહીં ગુજરાત-કાશિવાડ વચ્ચે છે પણ બહેરશ્વનમાં અધવિકસ્યું રહ્યું છે. મધ્યવર્ગ અને મજૂરવર્ગ સંસ્કૃતિની નગર પછાત રહ્યા છે અને એટલે ‘પવકારવ’ પણ પછાત જેવું ને કહ્યું છે. પ્રમાંયમાં અંગ્રેજ પવકારવ આગળ પડ્યું છે. અધુરામાં પૂરું સિંધ સરકારમાં લીમી પ્રધાનમંડળની બેલગાલા અને એનાં ક્યારેક સીધાં ને ક્યારેક આડકતરાં પગલાં ! બહુવચ્ચે કરાચી આજે વધુમાં વધુ કોમવાદી વિષવાળું છે. એનું કિસ્મત કદાચ ખુદાતાલા નહીં જણવો હોય !

સૂફી સમાગમ

તા. ૨૬મીની રાતે સૂફી સમાગમ થયો. મેં કલાક દોઢ કલાકનો સમાગમ કર્યો પણ તે સૂફીઓનો નહીં. નેરશૌરપૂર્વક સિંધ અને સિંધી ભાષાનો મહિમા સાંભળ્યો. પછીથી સિંધના રાષ્ટ્રકવિ ‘કુખાયસ’ (‘કુખાયસ’ તખલ્લુસ કેમ રાખ્યું હશે એની મને ખબર નથી - કદાચ એ ભાષા વિષુદ્ધ તો નહીં હોય !) તથા શ્રી. રામચંદ્રવાનીનાં સિંધી ગીત સાંભળ્યાં. એમનાં નાટકીય ગઢલી હાળ મને ન ગમ્યા; પરંતુ સમાગમની સિંધી સમ્બંધ તથા આપણી કથાભદ્ધની માથુ જેવો માટીકુંબ અને એક સિંધી વાદ્ય સંસ્કૃતિનાં પ્રતીક તરીકે વિશેષ આકર્ષક બન્યાં. પછી તો હું પછો સૂફી નહીં એટલે ‘માઝમ રાત’ સામે ટકી શક્યો નહીં.

શંકનારીને લાગે

અહીં એક વાત નોંધવી જરૂરી છે, સિંધે સંમેલનમાં સારા સાથસહકાર આપ્યા તે સાથે સિંધ-સિંધી મહિમા પણ ઠીક પ્રમાણમાં વધાર્યો. એ આવશ્યક પણ હતું. પરંતુ સંમેલનમાં ખોટા ભાગનો સહકાર અને સાધનો તથા કાર્યકરોની મદદ તો મુજરાતીઓની હતી. મુજરાતીઓમાં પણ શી સારદા-મંદિરની ખાસ કરીને વ્યવસ્થા, કલા, સ્વપ્રસેવક દલ, રંજન કાર્યક્રમો વગેરેમાં સારદામંદિર જ અગ્રણી હતું; એમ છતાં ‘લોજનવિભાગના વ્યવસ્થાપક શ્રી. મૂળજીભાઈ સિવાય બીજા શાળાઓના સામાન્ય રીતે કે સારદામંદિરનો ખાસ આભારદર્શન થયાની અને

જાણ નથી. એ યશું હતો, અથવા થવાનું હતું, તો પણ એટલું તો હું જાણસમજણપૂર્વક કહી શકું છું કે મુજરાતી સંસ્કૃતિનું ખાસ દર્શન સંમેલનમાં હતું નહીં. ‘શંકનારીને લાગે લુપ્ત’ નહીં તો એકું વહું તો રહેલું. આમાં મુજરાતી પ્રકૃતિનું આજસ હતું કે ‘આત્માવલોપન’નો એનો સહજગુણ હતો એ તો હું એકસપણે કહી શકતો નથી; પણ એક મુજરાતી તરીકે મને જે લાગ્યું છે તે કહું છું.

નાટ્યપ્રયોગ

તા. ૨૭મીની મહિલા પરિષદ મારા જેવા માટે પડદા પરિષદ હતી... પણ બપોરના ખુલ્લા અધિવેશનમાં સંમેલન પ્રમુખ શ્રી. વિદ્યાગી દરિની પિછાણ માંજળી અને પછી પ્રમુખશ્રીનું લાપલુ સાંભળ્યું. લાપલુ છપાયેલું હતું એમ છતાં અને ગ્રંથજીની ‘આકરી કસોટી’માં પાર પડ્યા. પણ પછી ‘દર્શન પરિષદ’નું દર્શન કરવાની હામ રહી નહીં. રાતના આઠ બેઠે માસ જે માસની પૂરી જહેમત પછી તૈયાર થયેલું ‘અમતશત્રુ’ ભજવાયું. દિંદી સંમેલનની સાદ્વ્યવસ્થિતિએ સરસમાં સરસ અંબ આ હતું એમ હું માનું છું. પણ ‘માઈક’ ની તંગી અને ભેજસેળિયા શ્રોતાસ્થળે નાટ્યની અરધી મજાને ચારી નાખી એમ કહું તો ખોટું નથી. છતાં રાણી તરીકે ગ્રીમતી બહેન ચિત્રા મહેતાનો ભાવાભિનય અને એથી થે સવિશેષ વાંચી તરીકે કુમારી તરલિકાએન માંકેલું સુમધુર ને શાન્તગરનું વ્યક્તિત્વ તથા આરક્તવિરક્ત ગિંખીસાર તરીકે પીઠ અનુભવી શ્રી. ભયવાનસસ નિઝાહનું સૂક્ષ્મ માનસ-દર્શન અત્યંત મનોહર હતો એમ કહેવું નેહ્યું.

વિવેચના સાંભળી નહિ

પરંતુ એનાર વર્ષમાં કેટલીક ‘વેગ’ ભળેલી હતી તે પાત્ર અને નાટ્યના ઔરવને ચિચિવારીની મરકરીમાં પલટાવવાનો ભગીરથ પણ અદ્ય પ્રપાત્ર કરતી હતી. લાડુભટ્ટ ઠીક ઝળક્યા હતા. પાત્રોનો મોટો ભાગ શ્રી શરદામંદિરના શિશુ તેમ જ જીવંતમાન વિદ્યાર્થી ભાઈમહેનોનો બનેલો હતો. ખૂબી અને નવાઈ તો એ હતી અને એ છે કે ‘અમતશત્રુ’ નાટક શ્રી. જયશંકર ‘પ્રસાદ’ રચિત છે એટલું થે જદું એમાં બહુતાં હતો. જણતા હશે તેમને નાટ્ય-

કલાની ગમ કેટલી હશે એ ખુલ્લુ ચાલુમ ! જૂના નાટકને ટૂંકાવવા છતાં તેને અભિનયણે સમજા કલાકૃતિ તરીકે માર કમનાર શ્રી. નિખાઈને કાઈ અજલિ મળી નહીં કે નાટ્યની રજાઓ પર કંઈ ટીકા-વિવેચના પણ સાંભળી નહીં: એટલે સાહિત્યના અભ્યાસને જે ડોળ આપણે કરીએ છીએ તે સપાટી પૂરતો હોવાની સામિતી મને તો વધુ પ્રતીત થઈ. ખેર.

વાહાઓમાં પેઠાવાહા

તા. ૨૮મી સવારે ડાહ્યાની હોરા કે બાપણી સંભળવાના હોરા રજાં ન હતાં; અને હોરા કે હોરા આવે તે માટે એ આખો દિવસ 'બેકયુમ' તરીકે કાઢવાની જરૂર હતી. જેમાં શ્રી. ડાહ્યાવા પાકે 'સ્વા-મ-તા-મ-મ' હતા એ સાહિત્યપરિષદ આપ અનિહાએ કે પ્રજાએ અસહિતપૂર્વક તણ, બપોરનું ખુલ્લું અધિવેશન તંત્ર અને તા. ૨૯મી રાતના રસબર કથાપ્રદર્શન માટે સમગ્ર થયા. કરાચી બહુ-પ્રખરું પચરંગી રહેર છે. એના હિંદીઓમાં, તથા મોઢા તથા. મુસલમાન, સિંધી, અને ગુજરાતી. એમની વચ્ચે સરસાર્ધ ને હરીકાંઈ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ તાહાઓમાં પેટાવાહા, પેટાવાહાની પેટાવાહા... ગુજરાતીઓમાં પણ પેટાવાહા. દરેક ભવિષ્યને આપ-ભરેરાતને મોઢા એટલે ભવિષ્યની નાનાં નાનાં ગુજ. મુગલોથી એકરૂપે સી કામ કરવાનું એ મહા-ગુજરાતના આ રહેરમાં પેણ ગુજરાતીઓને હલુ મળતું નથી એકરૂપ અને એકમેળ આજના હિંદની પરી જરૂર છે અને એની જ તંગી ! ક્યાંક તો એક ભકિત સંરચા બનીને નાલે રજુમાં તો એરડા મહાવસ બનીને મહાલી થોડે. આ જે રાષ્ટ્રીય ધૈર્યનું અંગ. 'દરેકને પોતાની છરી પકવાની'.

કલા-પ્રદર્શનમાં દિવમગીતો

પણ હવે કથા-પ્રદર્શનનો પડો ભેપડે છે. સચોજક શ્રી. બળેરવકમાર અને મંગી શ્રી. અમૃતલાલ દેસી. શ્રી. દોશી શાગદામિરના સંગીત-અભાષક છે. કલા-કારનું યાન અને પ્રજાને એમની પાસે ૩ અને છતાં એમનામાં કંઈક તત્ત્વ જરૂર છે; પરંતુ આમાં બહેનોનાં વૃત્ત સારાં હતાં, દિવ્યચાપનો અરયાને હતાં; અને સૌથી સરસ તો સિંધના એક વાજનને

અસલ સિંધી માકુએ બળખુ ! એ હતું શરણાઈને મળતું. પણ સામાન્ય આમળતામાં ખરા બળખેયા પડ્યા છે એનું એ જોનક હતું. એવાઓની ખરી કદર બેનની ધમાક વચ્ચે થઈ નથી એ કુખનો વિષય છે. અંતે એ કળાનો વારસદાર કાઈ રહેશે નહીં અને વાઘ એના કથાકારની રાહ ભેટું રહી જશે — જેમ આપણા 'રેડિવાનું' યુદ્ધ હવે તેમ.

શુદ્ધિનો મૂડીવાહ

કથાપ્રદર્શન એવા 'અમીરી' હવેજમના કાપે-કમોમે મને અનેક વાર 'દિગ્મહ' બનાવી દીધો છે. કલાના ભક્ત તરીકે એ આનંદ પ્રમેદ આવે છે અરા; પણ એક અદના હિંદો તરીકે મને એ ખૂંચે છે ખાસ. ઘણી વાર મને એમાં 'સુમરી' વર્મની બંધ આવે છે. આપણે ઉચ્ચ વર્ગને વધુ વધુ ઉમત લઈ જઈએ છીએ પણ કરોડો ભેટલી સંખ્યાના વિચળ આપસસુધાવનું શું ? એમના મનિષ ને કુપિત જીવનના સમજ, સકિત, સમય અને ધનનું નામ ન મળે ! જે પ્રાચ આઠવી પડેલી છે તેને બીડીને બેસ' થતું હોય એ આ પ્રકારના પ્રયોગો કેટલા મદદગાર થશે ? કેટલેક પડિતવર્ગ 'શુદ્ધિના મૂડીવાહ'માં મને છે. એ માનતા સત્તી હોય તોપણ મુખને મુકાય કેટલી કે આરો લોચન-મનને સ્થડો ચાલવા, કેરે છે અને કેઈ નિષ્કર્ષ ઉપર હું આવી શક્યો નથી. આ કાપકમમાં ખારા માટે રંજન હતું અને રંજ ન હતો એમ કહી શકતો નથી. આત્માની પ્રકૃતિ કલાપાન-ડીઓની મુશ્કસ સે એટલે રતતંત્ર મુખી અને માની હિંદ થાય ત્યારે ખરો. પણ ત્યાં છુટી છુટી વચ્ચે સોપારી જેવી દયા રહેવાની જ. કુખનું કારણ તો એ છે કે લોકપિયાં અને સહેરોએ આમાં ને આમાં જતાં જાય છે... પણ એ બાળતની વિચારણા અંતે અરયાને હોઈ જતી કંઈ.

કથિ-સંમેલન

કલા-પ્રદર્શન પછી તરત જ રોજ ઉપર હિંદી કવિચમેલન થયું. પ્રમુખ ભચન્ત શ્રી. આનંદ કોશલવાનંદજીએ કાપવાંદી કાલકવર્તક ચવારી. હિંદી કવિજ ધુએ રેશનિંગ લેવા કાલસાની કુખને જતા હોય તેમ જ્ઞાનજન્ય 'ક્યુ' (Queue) થી ચેકવાઈ ભામ

હતા, એક એક કૃતિ વાંચી કે ગાઈ જતા હતા, એ કૃતિઓ 'સંસ્કારજની' કેવાંચિટ્ટીની હતી. કેટલીક વ્યક્તિ-ગત ઉદ્ધાર જેવી હતી. બધી સામાન્ય હતી. કેટલીક હસમુખી તે હસામણી હતી. કેટલીક કલ્પનાની છાંટવાળી હતી. પરંતુ કોઈમાં નવી કવિતાની અમર-ઝવર મને જણાઈ નહીં. આ રૂઢ પાટા ઉપર આજસુધી જે રીતે હિંદી કવિતા/ગાદી આપી રહી છે એવી જ એ હતી. કદાચ મોટા અંતે સાચા કવિઓ તો આવ્યા જ નહીં હોય એમ માનું છું. કેટલાક લગતા અને અધ્યક્ષ દક્ષના કવિઓ હશે. કવિ તરીકેનું વ્યક્તિત્વ તો મેં 'દેખ્યું' નહીં... એમ છતાં એકંદરે મેં કાર્યક્રમ તીવ્ર સ નેં હતો તો સરસ પણ ન નીવડ્યો એમ કહેવું બરાબર છે. પછી તો કડક ઠંડીમાં તથા બહારે ઘેર લોથપોથ હાલતમાં સૂઈ ગયો.

નગરભ્રમણ

તા. ૩૦ મીનું નગરભ્રમણ અને અમારી રીતે ક્યું-કાર્યક્રમની પત્રિકા કેટલાંક જેવા જેવાં સ્થળોની યાદી આપે છે. અહીંનું દવાખંડર કદાચ આખા ભારતના ચૌરવરૂપ છે. મનોરંજના ટાપુની સહેલગાદ વહાણ ચાલેલમાં લેવા જેવી છે. ગાંધીજીમાં પશુપક્ષોને કૃતિનું પ્રદર્શન દર્શનીય છે. મધ્યમાં કુદરતના આમપ્રદેશની મોજ મજે એમ છે. ડૂંગ રોડનો હવાઈ અડ્ડો કે મારીપુરની મીઠાખાણ, હમલોટીનું જલ્લાગાર કે હલેજીનું તળાવ મેં ખૂબ હળુ ભેળાં નથી. રામકૃષ્ણ મિશનમાં રવામી શ્રી રંગનાથાર્જુન ગીતા અને ઉપ-નિપદની રવિવારી પ્રવચનાવલિ ચલાવે છે. કરાચીનો ગિરિસુ વર્ગ એના પર આક્રીત છે. શ્રીરંગનાથાર્જુન વર્ષે ને દેખાવે બહુ નાના છતાં બહુ યાની છે. ખૂબ પરમાર્થ સાધુ છે. એમનું વ્યક્તિત્વ કરાચીની

દરેક સારી પ્રવૃત્તિમાં ઝળાઈ બેઠું છે. કરાચી બહારનાંયું 'મે હન એ દોડો' તો પ્રખ્યાત છે જ.

ખુદા ખેર કરે !

હવે આ પત્ર અતિલાંબી થાય છે એટલે બીજી પરક કરવી પડતી ચૂકું. પરિપદ પ્રમુખનાં ભાવણો તો છપાયેલાં છે અને તેની નકલો મેળવી શકાય તેમ છે. એકે એમાં રહેલું તરફ જ સંમેલનનો પ્રાણરસ છે. પણ એ મહાજન-સાનાનુભાવશુ વ ડાળવાની ધૃષ્ટતા હું અંત શ્રી રીતે કરી શકું. એ ભાવણો અને આ આછાઅધૂરા પત્ર વાંચ્યા બાદ તમને પરિપદમાં આવ્યા જેટલો સતોષ પ્રાપ્ત થાય તો સારું. બાકી કહેવા જેવું સારું 'લણ' બાકી રહી જાય છે; કેટલીક અંત-રંગ પરિસ્થિતિઓ પણ સમજવા જેવી રહી જાય છે. પરંતુ આખા સંમેલનનો ભાર અસહ્ય ભારે પડે એવો છે ને અપચો ધર્મ જવ નો સંભવ છે. બાકી તમે વિવિધ વ્યક્તિઓના મેળાપ કરી શકો અને અનુભૂતના વ્યક્તિત્વને આગળપડતું કરીને શોભાવત, નમજૂતા મિત્રોને મળવાનો આનંદ મેળવત-એ તો રહ્યું તે રહ્યું. એકંદરે કરાચીની નાતાલનો આ રાષ્ટ્રીય યજ્ઞ સાંગોપાંગ બિનચોં અને પાવક વાતાવરણ રચતો ગયો છે એ તો ચોક્કસ : અને એ પણ ચોક્કસ કે આટલેથી સિંધપ્રદેશ અધિષ્ઠિતો દેસ બની જનાર નથી. અહીંનું કેમી વાતાવરણ વધુ જોરદાર છે એ તો તમે રોજિંદાં છાપાંમાંથી પણ જાણી શકતા હશે. અને એ ગાસડાંપોટલાં બાંધીને ઊપડવાનું યશો તો મારા સરખાને અજરાત કયે ખૂણે સંધરશે એની ફિકર થવા જ કરે છે ખુદાખેર કરે.

શાદાખંદિરે } રતેદાધીન તમારો
કરાચી : તા. ૯-૧-૪૭ } ટ. પ.

સિનેમાઘેલાં

દર આઠવાડિયે દુનિયાનાં ૨૩ ૧/૨ કરોડ માણસો સિનેમા જોવા જાય છે. એમાંના ૧૦ કરોડ તો એકલા અમેરિકાના જ હોય છે. દુનિયાની કુલ વસ્તી બે અબજની છે. એમાં અમેરિકાનો ભાગ ૨૩ કરોડ છે.

ગીતા અને માયાવાદ

ચંદ્રશેકર બ્રાહ્મશંકર શુક્લ

ગીતામાં માયાવાદનું^૧ પ્રતિપાદન છે કે કેમ એ પ્રશ્ન ઘણા ચર્ચાયેલો છે. શંકરવેદાન્તમાં જન્મને 'મિથ્યા' કહેલું છે ત્યાં 'મિથ્યા' એટલે જોઈ હસતી જ નથી એવું, એવો જોડો અર્થ કરીને શંકરના માયાવાદ પર પ્રહારો કરવામાં આવ્યા છે. શંકરમતમાં, સર્વથા અસત્ય અર્થાત્ હસતી વિભાનું કે અવિદ્યમાન એ અર્થમાં 'મિથ્યા' નહીં પણ 'નુમ્બ' શબ્દ વપરાય છે.^૨ શંકર જન્મને અવિદ્યમાન નથી મણુતા, પણ અનિત્ય ને નાશવંત માને છે. એ અર્થમાં જન્મતની હસતી સાંપેક્ષ છે; અર્થાત્ તેને દેશકાળ આદિની મર્યાદાઓ લાગેલી છે. કારણરૂપ જ્ઞાતી ભૃતિરિક્ત એવી કારણ જન્મતની હસતી નથી. તેમાં સત્ત્વની સાથે અસત્ત્વનું મિશ્રણ છે. આ સાંપેક્ષતા (રિલેટીવિટી) તે માયા. જ્ઞાત અથવા નિરપેક્ષ તત્ત્વ એક ને અદિતીય છે. તેમાંથી દૈતની ઉત્પત્તિ તે માયા. દૈત એટલે જ માયા.^૩ શંકર આ અર્થમાં જ માયાવાદ માને છે, એમ ખતાવનારાં શિક્ષકબંધ વચ્ચેના તેમના લખાણોમાંથી આપી શકાય એવાં છે. માયાવાદનો અર્થ અસદાદ કરવાથી શંકરને ન્યાય થયો નથી.^૪ શંકરના મત અનુસાર જન્મતની હસતી બ્યવહારિક (જનરીઅસ) છે, પ્રાતિકાસિક (ઇયુઝરી) નથી.^૫ 'સત્' અને 'અસત્' શબ્દો જન્મ પરત્વે જ્યાં વપરાયા છે ત્યાં ધણી જગ્યાએ સત્નો અર્થ નિર્વિકાર, અને અસત્નો અર્થ સર્વિકાર, છે એમ ફરી ફરીને કહેવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાત અથવા ઇંદ્રિયની, સર્વિકાર જન્મત ઉત્પન્ન કરવાની, જે સક્રિય તે માયા, એવો મામલો એક બીજો અર્થ છે.^૬ તે જન્મતનું ઉપસાધનકારણ પણ છે. એ અર્થમાં સંપૂર્ણ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ તે જ માયા છે.

૧ માયાકૃષ્ણનું 'ઉદિયન ફિઝોસોફી' પૃષ્ઠ ૧, ૩ અને શ્રી. ચંદ્રશંકરે કરેલો અંગતી અનુવાદ શ્રેષ્ઠ વર્ણનમાં 'ગીતાદર્શન' એ નામે ગ્રંથ એન્ડ કંપની (મુંબઈ) તરફથી પ્રસિદ્ધ થવાનો છે. તેમાં કરેલાં 'અનુવાદના ટિપ્પણો' માંથી એક અહીં આપ્યું છે.—

જ્ઞાનનું રૂપાન્તર અથવા તેનો પરિવર્ત કે પરિણામ તે જન્મત, એમ એક મત માને છે. અવિકારી જ્ઞાનનું રૂપાન્તર થતું નથી; તે પ્રોત્તે જ નિર્વિકાર રહીને જન્મતરૂપે દેખાય છે; પણ એ દર્શનમાં જ્ઞાનનું સમગ્ર દર્શન થતું નથી; તેમાં ઉપર વિવિધ વિકારોરૂપી વેષ્ટન હોવાથી તે અધૂરું દેખાય છે; એમ બીજો મત માને છે. પહેલો મત પરિણામવાદી, તે બીજો વિવર્તવાદી છે. વિવર્તવાદ એટલે જ માયાવાદ. જન્મતના રૂપમાં જ્ઞાનનું પોતાનું જ, પણ અધૂરું, દર્શન તે વિવર્ત છે. પણ જન્મતને 'જ્ઞાન્તિ' કેમ કહેવામાં આવે છે? શંકરવેદાન્તમાં 'જ્ઞાન્તિ' શબ્દનો અર્થ અપૂર્ણ જ્ઞાન છે. જ્ઞાન્તિના મુદ્દમાં સત્ત્વનો આધર (આરધ) તો હોય જ. એ રજ્જુસંપર્પની જ્ઞાન્તિમાં, કંઈક પદાર્થ છે એટલું જ્ઞાન તો સાચું હોય છે; પણ રજ્જુની જગ્યાએ સર્પ દેખાય છે એટલી જૂઠા. આજ જ્ઞાન્તિ તે અંશજ્ઞાન છે.^૭ અંશજ્ઞાનને પૂર્ણજ્ઞાન માન્યું તે અધ્યાસ; ને અધ્યાસ તે જ અવિદ્યા.

જન્મતમાં જે કંઈ જ્ઞાન અથવા પ્રતીતિ થાય છે તેમાં દર્શન તો જ્ઞાનનું જ થાય છે.^૮ પણ જે વેષ્ટનને લીધે એ જ્ઞાન અધૂરું થાય છે તે વેષ્ટન અથવા પારો, તે માયા કે અવિદ્યા છે. 'અજ્ઞાન વડે જ્ઞાન કંઈક અપેક્ષુ છે.'^૯ નાચરૂપનું આવરણ તે માયા.

જન્મતમાં બધે દ્વંદ્વો જ કરેલાં છે. આ દ્વંદ્વો તે માયા. બીજા શબ્દમાં, ત્રૈયુપ્પ તે માયા. આ અર્થમાં માયાવાદનું પ્રતિપાદન ગીતામાં છે જ. એ દ્વંદ્વોમાંથી કે રણોમાં પાસમાંથી છૂટી નિર્લંક ગુણુક્તીત થવાનું ગીતા કહે છે ત્યારે તે માયાને તરી જવાનું જ કહે છે.

જન્મતની હસતી પારમાર્થિક—અર્થાત નિત્ય, નિર્વિકાર, ને સદ્ય એકરૂપે ટકનારી—છે, એવું ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના કોઈ પણ દર્શને માન્યું નથી. જન્મતની હસતીને ખરમ સત્ય માને છે એક આવાં, જેને જન્મતમાં એનગ્રાઇ વિના બીજું કંઈ કરતું નથી. એવાને તો 'નરાધમ' કહી ગીતાએ ૨૫૪૫જે તેનો

નિષેધ કર્યો છે.^{૧૮} જોણે જોણે મોક્ષ અથવા આત્મ-
દર્શન કે ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો ઉપદેશ કર્યો છે તે દરમિને કાઈ
ને કાઈ રીતે જગતની હરતી સાપેક્ષ માનવી પડી છે.
‘મોક્ષનો ઉપદેશ એટલા માટે છે કે એમાં સાચું
સુખ મળે છે. સંસારમાં સુખ મળે છે; પણ સાચું
સુખ નહિ, સુખાલાસ મળે છે.”^{૧૯} સુખનો આ
આલાસ તે માયા. (ગીતામાં કહ્યું છે કે ઘણા વસ્તુ-
તાએ અવિભક્ત છે, પણ ચિત્કત હોય એવો
આલાસ થાય છે.^{૨૦} આ આલાસ તે માયા.)
‘નિરંતરશ્રદ્ધ, અસ્થ, અનપેક્ષ, અનન્ત સુખ”^{૨૧} તે
મોક્ષાવસ્થા-વૈરાગ્યનો ઉપદેશ ભારતનાં સર્વ ઇશ્વરોએ
આપેલો છે. એ ઉપદેશમાં સ્પષ્ટ નહીં તો ગર્ભિત
રીતે પણ જગતની હરતી આપેક્ષિક માનેલી છે
અર્થાત્ માયાવાદનો સ્વીકાર કરેલો જ છે. વલ્લભે
કહ્યું છે: “માયાવાદનું પ્રતિષ્ઠાન વૈરાગ્યની ભાવના
પેદા કરવા માટે કરેલું છે.”^{૨૨} એ કથનને ઉઘાટાવીને
કહી શકાય કે ત્યાં ત્યાં વૈરાગ્ય કે અનાસક્તિની
ભાવનાનો ઉપદેશ છે ત્યાં ભવે ગર્ભિત રીતે માયા-
વાદનો સ્વીકાર છે જ. જોણે જોણે, કાન્ટની પેઠે,
ભાવવાદિક સત્ય (phenomenon) ની તળે પાર-
માર્થિક સત્ય (noumenon) માન્યું છે તેણે
માયાવાદ માન્યો છે. એમાં વચન કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોએ
પણ ઉચ્ચાર્યા છે.^{૨૩} આનું કારણ એ છે કે માયા એ
વાદ નથી. પણ વાસ્તવિક હકીકત છે:^{૨૪} ને તેનો
સ્વીકાર કર્યા વિના છૂટકો નથી, કેમ કે આપણે એના
શબ્દમાં જ રહીએ છીએ. દૈત, દંદા, નાનાત્વ,
વિવિધતા, સાપેક્ષતા એ જ માયા છે; અને એ
અર્થમાં, ક’ઈ સાહસ કરીને, એમ પણ કહી
શકાય કે સ્વાદાદ એ માયાવાદનો જ પર્ણાં છે.
માણસ જેમ જગતમાં દિગંબર વિચરી શકતો નથી,
તેને વસ્ત્રો ધારણ કરવા જ પડે છે, તેમ પરમ તત્ત્વ
પણ ગુણો અથવા વિશેષોરૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરીને જ
જગતનાં અર્થચક્ષુને દેખા દે છે. આ ગુણો, વિશેષો
કે વસ્ત્રો તે માયા છે. એટલે એમ કહી શકાય કે
જે સ્વરૂપે દિગંબર છે તે જ જગતના વ્યવહારમાં
સ્વેતાંબર અથવા પીતાંબર છે. અને એમ પણ કહી
શકાય કે ‘સગુણ ધર્મ’ અને ‘માયાગુણ ધર્મ’ એમાં
બેદ શબ્દનો છે; અર્થ તો એક જ છે. વળી ભાદોની

‘સંવૃત્તિ’ તે પણ માયા છે.^{૨૫}

ગીતામાં શું કે બીજા કાઈ ગ્રંથમાં શું, ‘માયા’
શબ્દ ક્યાં ક્યાં ને ક્યા ક્યા અર્થમાં આવેલો છે, તે
તપાસવાની પ્રયત્નિત પદ્ધતિ ઘણા વિદ્વાનોએ
સ્વીકારેલી છે; અને તે આ પ્રશ્ન પર ઘણો પ્રકાર
પાડે છે. તે ઉપરાંત, ‘માયા’ શબ્દ વાપર્યા વિના એ
વિષયનો નિર્દેશ કરેલો છે કે કેમ એ પણ બેનું ઘટે
છે, એમ બીજા કેટલાક વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. હરેક
શબ્દનો પાછળ કોઈકું કરી તેમાં રહેલો ભાવ
તપાસી જોવો બેનું છે, એ પાઠ ગીતા આપણને
શીખવે છે. એટલે દ્વંકમાં એમ કહી શકાય કે
જગત અનિદિમાન છે. સત્ય છે, અસત્ય છે, દેવળ
મનની કલ્પેલી રચના છે એવો માયાવાદનો ખોટો
ને ભડકામણો અર્થ કરીએ, તો એવા માયાવાદ
ગીતામાં નથી. પણ જગતની હરતી માપેક્ષ છે. અને
એ સાપેક્ષમાં પણ પગલે પગલે પેલું નિરપેક્ષ તત્ત્વ જ
અચ્છ છે; દેરદેર એની વિસ્તિષ્ઠો જ બંદેલી છે.^{૨૬}
‘ત્યાં ત્યાં મારી નબર હરેવાદી હરી ત્યાં આપવી’^{૨૭}
એવો માયાવાદનો ખરો અર્થ કરીએ, તો તે અર્થમાં
માયાવાદનો સ્વીકાર ગીતાએ કરેલો જ છે. એ માયાને
માણસ તરી નમ્ય એ જ મોક્ષ અથવા નિરપેક્ષ સુખ
કે આનંદની પરમાવસ્થા છે.

૧. હસયુગ્મ: ‘એ હિરણ્યોદ્યોદ્ધન દ્વિલોચારી’
વો. ૧. પૃ. ૪૪૩.

૨. માયામાયમિદં દ્વિતસદ્વૈત પરમાર્થત. । ગોડપાદ:
માણ્ડવ્યચારિકા ૧/૧૭.

૩. “આ મત, જે છત્રવને એક કલ્પ હાંસીદ્ય માને
છે, તે બે બંને માનીએ, તો આપણને પ્રતીત થતા
જગત વિષેનાં સંકરવા પછાં વચનને નિરર્થક બની નમ્ય છે;
અને, માયાવાદનો એવો અર્થ કરવાથી, શાસનશ્વેનોના
અર્થો ધાનવાના એકેએક સંજીવ નિયમનો ભંગ થાય
છે.”—રાધાકૃષ્ણન: ‘ઈડિયન ફિલોસોફી’ વો. ૨, પૃ. ૫૮૧.
સરખાવો દાસયુગ્મ: ‘ઈન્ડિયન આઈડિયલિઝમ’ પૃ. ૧૮૦;
તથા હીનાવાલ દલદર: ‘કોટ્ટેચેનરી ઈડિયન ફિલોસોફી’,
પૃ. ૨૧૯.

૪. રાધાકૃષ્ણન: ‘ઈડિયન ફિલોસોફી’ વો. ૨, પૃ. ૫૮૩.

૫. પ્રવૃત્તિરૂપસ્ય વિકારકારણતાક્તિગુણાદિમયા
માયા । ગીતા-સંસ્કરમાધ્ય ૧૩:૨૦.

(વિકાસ ઉત્પન્ન કરવાની ક્ષમિતી સહિત—અર્થાત્
વધુ પ્રજાવાળી માથા—તે પ્રકૃતિ)

૧. સરખાવી પેટાનાં 'નોર્થ' અને 'સો.પો.નિયન',
તથા એક મતવા 'સકલાદેશ' અને 'વિકલાદેશ'.

૭. પ્રતિબોધવિરિત્તમ્ । કેનોફિવિલ્ડ ૨૬. એકેન
તર્વનાલુપ્તેન સર્વત્ર સત્ત્વગીતિ ।

(એ એક સત્પદાર્થ જ નવનવા સર્વ પદાર્થોના
આધારરૂપે રહેલા હોવાથી, જગતના સર્વત્ર એ સત્પદાર્થ-
ધર્મ જ દર્શન થાય છે)

૮. મણિનામુલે જ્ઞાનમ્ । ગીતા છ. ૧૫.

૯. ગીતા ૧૬:૮-૧૦.

૧૦. સુખલાલક: તત્ત્વસમુદય-સુગ્રામી બાબ્યા, પૃ ૭

૧૧ ગમિત્તક વિષયકે વિષયકમિત્તક ચ સ્વિત્તમ્ ।

ગીતા ૧૩:૧૬.

૧૨. સ્વાધ્યાયમજ્જી ૮.

૧૩. સાધિકર્મ પુરાણે વૈરાગ્યાર્યમુદયિતે । તત્ત્વતીપ-
નિવર્ગ-સાધાર્યપ્રકરણ, ખંડ ૮૧.

૧૪ "આ ધૈર્યિક જગત તે એના કરતા ભડે રહેલા
સત્પદાર્થોના આશાસ અપવા વિષય છે. એ સત્પદાર્થ
હોયુ આપણા સર્મસમુદેને બળાવક છે અને વૈજ્ઞાનિક
મહાવીરો યશુ વડે તેનું આજ બેપુ બાપુ કર્મન મહ રાજે
છ."—એ એક હોલકેન: 'મિલેનીઅમ, લાઇન એડ
પર્યાવાધીતી', પૃ. ૧૦૪. જળી, એ. એસ. એડિટરન:
'ફોલ્ડ', ટાપ મેડ ઝેડિટરન', પૃ ૨૦૦-૧.

૧૫ વિવેકાનંદ: 'જ્ઞાનધોમ', પૃ. ૪૦.

૧૬. શાસ્ત્રક્રમ: 'ઇ. ડિ' પૃ. ૧, પૃ. ૪૨૮.

૧૭. માયાવિમુક્તય દ્વા. કુલ્લશિમાજ । મામવલ
૨: ૭: ૧૧. (એની સહિતએ પછી છે; અને આ બધી એની
માયાવિસૃત્તિઓ છે.)

૧૮ કલાપી.

પ્રિયત અને આઈસિકલ

પ્રિયતના આને ૬૨ મિનિટ ૧૫૦ બાઈસિકલો પેદા
માથ છે ૧૯૩૮ના વર્ષે ૬૨મિલિયન પ્રિયતના ૬,૫૦,૦૦૦
બાઈસિકલો બનેલી આને, ૧૯૪૬ના પહેલા ૬૨ મિલિયન-
માળ, એ આકરો વધીને ૧૩,૬૦,૦૦૦ લપર પહેલો ગયો
છે આ પહેલા ઉપાદાનમાથી ૬૦ ટકા વેરથી બાઈસિક-
લોની નિકાસ કરવામાં આવી છે.

હું ઇશ્વર નથી એનો

મારું નામ મોરારજી દેસાઈ નથી હું આજાસાહેબ
એર નથી. ઈતો એણે જનમ પૂન કર્યા હોય તો
દેવની સેવા કરવાનો વારો આવે. દેશ હું, મારા એક
કિલોગ્રેમ હું સાંચી બાજુનો નથી.

મારે ઘેર સર પરશોત્તમરાય આળ્યા નથી મારે
ત્યા તો પોનીસ પધારેલ છે. આપણને કોઈએ હાલ-
તેરા માટે નોતર્યા નથી. આપણને તો મળાની અંદર
કોઈ વાર દોરકું પડ્યું છે. ને અમને જલમેગા કર્યા
છે. તોય મારા દીકરાઓએ મારું નામ પાડ્યું છે. બચત.

હું નકરો નાલાયક. કહો એટલા મારી નાલા-
યકોના નમૂનાઓ આપું. ઈ બધાનો અટાકો તો
મારે પડતાવે થાય છે. પેવેથી જ હું આકાશી હાલ-
નારો. ખીજા માથુસોનો તો દેહ વટવારો દરી, મારો
તો આતમો વટવારો.

તે હી અને કેમ કોઈએ ટપાચો ને હોય । એલા
હા ! એક ગતે મને મારા આતમાએ દેશ મારી
દીધી'તી. ઈ સંકુષ્ઠ સાંચરે છે. ઈ રાતે હું ગામના
લગાને ગ્યો. ગરમી હતી એટલે હું તો લગાને પહેરી
ધૂપાંચ દઈને પાણીમાં પડ્યો. એક ટાકો તો થાઉં.
પછી હું ટાકો પડ્યો નૈ.

ગામના ઈ મોટાને મેં મારી લાકડીએ જગા
રમાયો. ને એના માથામાંથી તો લેલોની ધાર દાઢી
નીકળી. અને ઘાઠ ચડી'તી. મારા લાકડાપંધની જુવાન
બહેનનો ઈ મોટાએ અટકવાણો કર્યો ને લાકડાખા ।
મારી આખમા રાતા પીળાં આવી ગ્યાં. મોટા એના
બરગે. કબાણી કરી મામમાં આવ્યો'તો તે દાદાગીરી
કરવા માટે ?

ઈ માર જાઈ ને હાલતો થયો. એક વેલુ મોટા-
માંથી કાઢ્યું નૈ. ઈ રીતે મને મારા આતમાએ દેશ
મારી એલા અનાદી । થીરને લોહી કાઢ્યું. ને હું
તળાવમાં પડ્યો.

ઈ મોટા દાલો તો એા. એલો માથના મહા-
ઝડીઆવાળાને પોતાનો કરી લીધો. એક ઠી હું
ફુકાને ગ્યો. આ માગી. ફુકાનવાળાએ માથ કાઢી.
તોય હું મૂંગો રહ્યો. ગેં ફરી આ માગી. એલો પછી
તો એવી માથ કાઢી કે મારી છાતીમાં આગનું ચક્કર
ફરવા મંકડું. મારી આ ને મારી બહેન સાને માથ ।

હું બિભો યો. મેં દુકાનદારને છૂંદી નાખ્યો. એવું આવી બન્યું. એ દુનલો થઈ ગયો. દુકાનવાળો મરી નોંધ્યો. ને હું સહેજાટ ખોરડે પુગ્યો.

શુંજમાં કાંઈ નોંતું. ખોરડામાં માસ બાપુ હતા. મારી આ હતી. ગોખલાની અંદર ઈ મોડું રાખતા. એના પર હાથ ફેરવી હું તો હાથ્યો. યો ટેશણે. ને ઠઠાવી મુંબઈની ટિકટ.

પછીની વાત સંભારવામાં સાર નથી. હું સાવે-સાવ વટલાયો. ઈમાં આંખકરક અસાવતા-આંખથી શેક સાથે મરે કામ પડ્યું. ને હું એમની આગળ કામ કરવા માંડ્યો.

આપણે ચોરણો કાઢી નાખ્યો. લગાવી દીધું, પાટ-ફૂન. આ ભાઈ પછી તો દાદ્ય તરીકે ઠરવાફરવા લાગ્યા.

આપણે ફતનદેવાળિયાં. પૈસાનો ધા કરનારા. ક્યાં રીતસર રળવા આપતાં! ઠોંધપાટ ધણું છયો.

મુંબઈમાં હું ફરુ' ને લણી વાર ચોપાટીની રેતીમાં સભા મળી હોય. ત્યાં જાઉં જ નૈ. કાંક સારો દાખ સાંભળીને મન સાડું ચઈ જાય તો! તો પંચાત આય તો પાછા ખાવાના વધા પડે.

મને એમ થાય કે આ મોટા મોટા માણસો આપો દી લાપણું કરે છે તે એને રળવાનો વખત ક્યારે મળતો દશે? શેટીપાણીની ચિંતા. એમને ત્રે હોય? નાનકડા મજબમાં ખીજ વિચારો કેમ મળે?

એક સાંજે તો હું હાલી હાલીને લોથ ચે ઓ'તો. ત્યાં તો ચોપાટીની રેતી ઉપર લાપણું કરનારા ભાઈની મોટર નીકળી. મારી વહાણી. વીજળીની જેમ મોટર હાલી ગઈ. ઈ તો એમ જ હોય ને! દેશ આખાનું કાય' કરવું ઈ કાંઈ ખાઈ જવાનું કામ છે?

આંખથી શેકનું કામ આગળ વધ્યું. હું એનો અરુ સાચવવા માંડ્યો. આંકરક દસવા કાણ આવવાતાં? ભાઈશાય! નામ પૂછશે મા. શું કરે? બિંઆ વરણને રૂપિયા ફેંકવા જુવે ને? ઈમાં વાંક રૂપિયાતો.

એક વાર એક આખરેતર સ્ત્રી દુકાને આવી. શન ઉપર ઈ બાપએ પચાસ રૂપિયા મૂકી દાધા. ને હ ચાતે શન આવી. આખરેવાળી ઈ સ્ત્રી એવા માણસો દારે આવવા માંડી ને એક દી મેં મને સંભળાવ્યું. બાલાં ખાઈ, તમારું આ કામ નથી હોં!

એટલું બોલીને ઈ બાપની મોટરની અંદર બેઠેલા-એને હું સહેજ પાંખળી આપ્યો. એકાદી ઠોંધપાટ ચઈ ગઈ. ઇ એના સગાઓ હતા! હું બોડો પડી ગયો. નાહક મેં એમને હલાવ્યા.

હવે તો ચાંપશી શેકની મારા ઉપર એટલી મેરગાની ચઈ કે મને ઈ એમની દારે સી. સી. આઈ. માં કો'ક વાર લઈ જવા માંડ્યા. મારા જેવો નકરો નાલાયક! આ સારામાં સારી માણસોની ટોળીમાં શીદ હોય!

મને આંહી લામ થવા માંડ્યો. આંપશી શેકને મેં કીધું: ભાઈ, આપણે આંહી સારા ન લાગીએ! ...ને આમ બોલી અમે બહાર નીકળીએ છીએ ત્યાં તો ચોપાટી વાળા ઓટલા ભાપણું કરનારા આવ્યા. હું ખુશ થયો. ઇ બિચારા દેશની ચાકરી કરી ચાકરી જાય તે બેધકી મન ગહેલાવે ને! અમને ઇ સાડું ન લાગે! આમારાં કામાં વરવાં ને!

એક સાંજે ચાંપશી શેક હસતા હસતા આવ્યા. મને કષ્ટ દીધું કે ભગત! તૈયાર થાતે. આપણે વિમાનમાં દિલ્લી જવાનું છે. દિલ્લીને ઇયે પાછું વિમાનમાં!

ખરેરાટ કરતા વિમાનમાં ઉપક્યા. હું હારે દત્તો એટલે વેકુંક માણસ આ વિમાન નોંતું આપણને એવા આશરવાદ કાણ આપે કે વિમાન પડે ને તરત જ ફેંસલો બોલી જાય?

વાદળાં દેખીને તારુ' મન મારા મામમાં દોડી ગયું. તારુ' તો સોએ સનાન કરી નાખ્યું' દશે જ. મને ઓટલા મદવાળાએ માળ દીધી ન હોત તો! તો હું કાંક માણસમાં હોત, પણ હવે શું થાય? મારા મગજને ફાટી પડવાની જ ટેવ.

આંપશી શેકને એમનું કામ હતું એટલે દિલ્લીમાં ઈ આંટા મારવા લાગ્યા. ને એક દી અમે ગિરલાનું મંદિર જોવા ગયા. વાહ વાહ! શું મંદિર! અકલ કામ ન કરે! ગિરલા કેવા ઉમદામાં ઉપદા માણસ હતા! ઇ દેરમંદિર બંધાવતા, દેશની ખરદાસ્ત કરતા. મારા જેવા બદમાશની જીજ્ઞાસા ઉપર તો એવા ભલા માણસનું નામ પણ હું મેલું તો મને પાપ લાગે.

પાછા મુબઈ આબા એક યુરુ કામ ચાંપણી રોટ અમને સોંપ્યું એ મારામરી મને પસંદ નોતી પચુ શુ કરું ? મેં એ પત બંધું મારી હારમા કામ કરનારાએ કોક દી અને કેવા કે એવા બચત । આ ખાલીક જેની ખામશીક દેખીને ધારી હાલીમા કેઈ ચક્કર ફરતું નથી ?

હું એને કે તો ના તો કે મારા માધર્મ એક એવી હતી એને દેખીને મુનાબી ચક્કરો છાતીમા ફર્યા કરતા પચુ હું તો ત્યાં ને હું અહીંયા હું વાહુનેય વરસો થયે આ હ કોણુ જાણે કયાં હશે ? હું નકરો નાલાયક !

એાશી શુ ? રીક કહેા છે ને । મુબઈની હ રીક હોટકમા અમે મેકાતા મારાગુજમા ચાપણી રોકના દસ હબર રૂપિયા હતા એમાયા એક રૂપિયો વાપ રવાવાળો, હું ને । હ સારુ લાગે ? હ કેટલા સારા કે મારા જેવા નદમારના હાથમાં આટલી રકમ સુવર્ગ સોપી દે ન થયે એની ચિહ્નિચપાટી હ તો છવની વાત કેટલા સારા માણસ !

રીકમાથી અમે કોલાખા ઉપર ફરવા નીકળ્યા મારી હારે ધનજી હતો એણે મને મોટરમાં લીધે ધનજી મુબઈનો દારો હતો થયું તમને સાચું કહું છું કે મને હ નકરો લાગતો અમારે ચોડી દેરતી હતી અમે અહાર નીકળ્યા અમારી પાછળ એક મોટર આવતીતી, અને કાઈ બખર પડી નહિ કોયના આવતાની સાથે અરે પર મોટરમા જ માર પકેશો હું બાન ગુમાવી બેઠો કોલાખાના દરિયાની અદર મને હસેલી દીધે એ વખતે હું બાનમા આવતો હતો હું સાવ બાનમા આવી ગયો તોય હું પહોં રહ્યો દરિયાનું પાણી મારા ઉપર પછાલા લાગ્યું ધનજી એામે 'ભગતને સલામ છે' ધનજીની ટોળીએ માની લીધું કે હું ખતમ થઈ ગયો હતો ને દરિયો મને તાણી જવાનો હતો

આસ રોશને હું પાણીને ૬૬ રોકી રહ્યો પછી હું એકલો પડ્યો અને હું બેઠી બલતો થયો

મારી છાતીમા ધનજીના નામનું બપકડ ચક્કર ફરતું દાતરાણુ એ ચક્કર હતું જનને પીસી નાપીસ, ધનજીને સાંપડોને સાંપડો

ચાંપણી રોકના અડા પર ગયો તો ખરો પચુ મારે માટે કાઈએ ચુ કે આ કરવાનું નથી એમ કઈ દીધું ને મારા માથેસોએ ધનજીની ટોળીને એવી વાત જણાવી દીધી કે ભગતનો પતો નથી ઢિમાઈ ગયો લાગે હ ધનજી એ વાત સાંભળી અદરથી દસવા લાગ્યો

એક રાતે વરસાદ વરસતો તો મુબઈનો વરસાદ અનાદી ! અમે ત્યારે બધો એકઠારે મેં રહેલો તપાસ કરાવીતી ધનજી એની ટોળીની હારે એના ઝોરકામાં જ હતો

મારા દસ હબર રૂપિયાની હ મોજી માણતો તો મને તો એના પાછળ બારણની બરાબર ખબર હતી ચૂપચાપ હું હ ઠેકાણે મુઠી ગયો ત્યાં બીએલા માણસે મને લેઈને આણિ ફાટી હ કાઈ વેણ કાઢી જ ન શક્યો એટલે એને ધક્કો મારી, એ જે પાછળ બારણું સાચવવા બેઠો હતો એ બારણુને ધક્કો મારી હું અદર ગયો ધનજીની ચાંપણી બરાબર સામે ધનજીના હોલકોશ બેઠી ગયા ભગત તમે ! બચત, માફ કરો મારા બાપ ! મને મારશો મા, ભગત !

મુબઈના આ હારો ? દોકર મારાને ટાંક આવી ગઈ આટલામાં ? ચોગી નામુ ધનજીએ ને કોણુ જાણે સા માટે મારા આતમાએ મને ટપાયો એલા એને મારીને શુ કરીશ ? એમાં શુ ખલ્ય છે ?

ધનજીને મેં જવા દીધો એને મને પરતાવો રહી એ નથી મારા જેવા બદમાશને એણે મારી નાખ્યો હોત તોય જાણતું શુ યુરુ થવાતું હતું ?

ચોપાટી ઉપર સભા મળતીતી હું મેકીના નસીબ ચક્રચક્કા હતો ! અને આ ભગત, ભગત તો નકરો નાવાયક

ચાંપણી રોકના અડામા હાપાંએના તો ચોક્કાના ચોક્કા મને ઝાડું વાગવા ચારે ને પચુ થોડું તો આવડે ને હું આજણુ હાડુ આજ જ મેંડે એવું ને

અરે આ મીકાંશ મીકાંશ ને એની પહેલા એકકા ! આવડુ મોટું આ શુ ? આ તો ફાળો હતો દેશ માટે આ શૈધિયાએ એમનો ભવ સુધારતા હતા બોલે બારીને રૂપિયા બરતાવા સારા માણસો સારા કામ કરે

ઇ કાંઈ અમસ્તા કમાયા દરો? આ અમ જેવાનો રૂપિયો મેલો. એમનો તો લિજ્જો ઝાકળ. મને એક તાર થયું કે હું ઇ કંઈ રૂપિયા ભરું પણ મારો તો આત્મા વટલાયેલો. મારો પૈસો એમાં હોય?

આ ધનજીએ તો હદ કરી! ...એક ગલીમાં હું જતો તો ત્યાં કાંઈ ખીજ માણસ ઉપર છરી ચાલી. એ તો મારો દોસ્ત યાકુબ! એને કોણ મારી ગયું? હું તો યાકુબની આગળ ગયો. ત્યાં તો ચોલીસને ખીજ ટોપાવાળા આવી પુઝા ને મને પકડી ગયા. આ કામો કરનારો ધનજી જ.

આમાં હું ધનજીને માથે વાંક મેલતો નથી. એનામાં ખીજ ત્રેવડ ક્યાં છે? આ મુંબઈ એટલે આખો મલક. આ આખો મલકમાં ફર્યો. ધરાઈ ધરાઈને ફર્યો છું.

મને એમ થ્યું કે આ દુનિયાને ખૂબ ઘોષ ધોષને વાળીને સાફસફ કરી દેવી જીવે. દુનિયાના આત્માને બેટકવાની જરૂર છે. આ મું સાજું? મું બોલવું એનીય મને ખરાબર સ્પષ્ટ પડતી નથી. આ તે કાંઈ દુનિયા છે?

મને અકસોસ થાય છે કે હું ખુદ નથી. હું ઇશ્વર હોત તો આમ ન થવા દેત. આલો વહેવાર ન ચાલવા દેત.

મુંબઈની ઇ ટોપલીઓ. કચરો ભરવાની ટોપલીઓ. ગલીના નાકો પરના ઇ દગલા. એમાં સુક્કાં

પાનનો કચરો, કાગળનો કચરો, શીંદરીનાં ફાટેલાં છેતાં. ઇમાં એક બાળક. નાનું નૈ. મોટું. પાંચ છ વરસનું. શીદને એ કચરામાં ગયું? કેમ મરી ગયું?

ખરેખર, મને અકસોસ થાય છે કે હું, એક બદમાશ છું. મને અકસોસ થાય છે કે હું ભગવાન નથી. નહિતર આમ હોય?

કદાચ મને કાંસીય મળે. નવો કાપડો થયો છે ને? હું કાપડામાં ઝડપાયો છું. મને માણસની છરી વાગી નથી. કાપડાની છરી વાગી છે. કાંઈ નૈ.

મને મોતની સગ મળે તોય વધી નથી. મેં તો મારું મન મારી સાથેના કેદી આગળ ઠાલવ્યું છે. એને તો લખતાંય આવડે છે... ને હ તો મારી વાતો ટપ ટપ ઉતારી લ્યે છે.

આજે એ કેદીય જાય છે. જેલ છોડી જાય છે. હવે તો હું વાત કરવામાંથીય જવાનો! હું રાહ નેહું છું. મને ફરિયા મળશે?

મારી કાપેલી વાત એ કેદી બહાર જઈને કાગળ પર મેલે તો ઇમાં કાંઈ બૂલ લાગે તો ઇ મારી દરો હોં કે! એની નૈ...મારા ગામના ઇ ચાના દુકાનવાળાએ માથેન સામી ગાળ મને ન દીધી હોત તો! હું ઉતાવળીએ- હું હરામી... આજે મારી છાતીમાં પરતાવાનું દાહું ચક્કર ફરે છે.

હું નકરો નાલાયક....

ન્યૂઝપ્રિન્ટ ભક્ષક

અમેરિકાનાં દૈનિક આખબારોએ ૧૯૪૬ના નવેમ્બરમાં ૨,૬૧,૫૧૭ ટન ન્યૂઝપ્રિન્ટ કાગળનો ઉપયોગ કરેલો. બાર મહિના પૂર્વેના નવેમ્બર દરમિયાન ૨,૩૬,૦૯૦ ટન કાગળ વપરાયેલો. અમેરિકામાં જમી ભાતનાં છાપાંઓએ મળીને ૧૯૪૬ના નવેમ્બર દરમિયાન ૪,૧૦,૫૮૭ ટન ન્યૂઝપ્રિન્ટ વાપરેલો.

દુનિયાના કુલ ન્યૂઝપ્રિન્ટનો ૨/૩ ભાગ એકલાં અમેરિકાનાં છાપાં હજમ કરી ભય છે. અમેરિકાની ચાહા તેર કરોડની વસ્તીમાં માથા દીઠ દર વરસે સરેરાશ ૬૦ ફાલ ન્યૂઝપ્રિન્ટ વપરાય છે.

[અનુક્રમણિકા પૃષ્ઠ ૨૨ થી ચાલુ]

પ્રીમણી—વિમળાના હૃદય-ધ્વજાર સહેજ સ્પર્શમાં, યાદદસ્તની ડાળાણુ ઝોસવા, અને એણે ખીમણને ઝોળખ્યો. મિશની ઝોશીસનો આ કારકૂન માણેક-ખહેનને ઘેર સીધું—સામાન ખરીદીને મુકવા આવતો હતો કેઈ કોઈ વાર. એ આજુબ નેવો માણસ આ સાહેબનોકના પોશાકના શા માટે ? એનું જડણ કોઈ વિચિત્ર જગ્ગે વ્યથાવેશું કેમ ? એની મોટી મુઠો ક્યાં મઈ ? ક્યું ઘેર કૂચ કરીને, ક્યાંથી નાસી છૂટ્યો હતો ? પોલીસ એની પાછળ શા માટે પડી હતો ? મોટી ચડી ભય એવી કાપ ને રૂતિયા એ જગમી માણસ ગેમ પર ચડી ગયો હતો ! આ બધી શી ભેરવ-ભીસા ચાલી રહી છે ? આ આજુ' કય, આ શહેર, આ સમગ્ર દેશ ને ડુનિયા, કેમ કેઈ કાષતરનાં કાળ-કેકાણું બની ગયાં છે ? હું આમા ક્યાંથી આવી પડી !—નાસીને, ઉપરે મનદેથી નીચે કુદકો મારીને અંત દ્રેનમાં બેસીને પોતાના મામ ભેળી કપ જવા એ તકલીફ લીધી.

પાણુ કે'કે વાદ આણું. મારણે જઈ ખીમો આગળિયો પણુ ખીડી દીધો, સીડી ઉપાડી, પેલા મેડાને લગાડી, પાણીનો લોટો કાપ્યો, સીડી પર ચડી, મેડે સાદ ક્યો, 'ભાઈ, પાણી પીવું છે ?'

સામેથી હાથ લંબાયો. લોટો એ હાથે લીધો. પીને પાછો આપ્યો. ગ્વાજ પણુ કયો : 'હણુ એકબે...'

ફરી મોટો લોટો કરીને એ ઉપર ચડી. ખીનારના કંઠના ઘટકારા એને ઠાને પડતા હતા. 'હા...શા મા !' એવો મૂંઝો સ્વર સંભળાયો.

ફરી એણે સીડી આરમ્ભમાં બેસવી લીધી.

છોકરાં સિનેમા ભેદને આભા, અને માણેકને પણુ તે પછી આભા. એમની સાથે પેલા દરવાન ભેલો હતો કે જેને વિમળાએ પોતે દેશમાંથી આવેલી તે પ્રભવત દોડા હતો, તે તે પછી પણુ જ્યારે જ્યારે પોતે નીચે ચઢી ત્યારે નીચેને દરવાજો ઉભેલો, અપર માણેકને કેટલોકવાર બહાર જઈ ઉપર આવેલાં ત્યારે ત્યારે

માણેકનેનો ખરીદીનો સામાન લઈ ઉપર આવેલો દોડા હતો. આ મનિયે એણે અંદર આવી, સામાનનાં પડીકાં દીવાનખાનામાં મૂકી, પછી એણે હાથની તાળી પડી.

'કેમ, લેવાણ !' માણેકનેનો આ વિચિત્ર એણે એમકાળ્યાં.

'ના, કે'કે નહિ બેન ! એ તો હું ખીમણને લેવા આવી છું.'

શુક શુભરાતી લાખાપ્રયોગ ! સ્વરમાં પણુ પરિવર્તન ! આ શું ? ભેલો દરવાન સામે કોનો કોનો હતો રલો છે અને પછાડાના મેડા પર બિલાડીના નેવા બડખાટ સંભળાય છે. છુપાયેલો આદમી, ઝૂંચાઈ ગયેલ જડને નીચે ઉતારે છે; એના દિશર દેખી માણેકનેનો સાડક ચાંચ ભય છે.

'અને જઈએ છોએ.' લેવા દરવાને શુક સંસારી શુભરાતીમાં સંભળણું. 'હવે આ ઘર સવામત નથી. જોમ્ય બનાવતાં પ્રીમણી જયોરે આ દલા બની છે. ને એની પાછળ પડેલો પોલીસને મે' જુદે રસ્તે વળાવી છે. પણુ હવે હું જઈ છું. કાલ સવારથી તમે મને નહિ જુઓ, ભેદને ચીકવાણું નહિ રહે, ફરી કલમ નહિ મળાએ.'

'પણુ તમે...તમે...મણુ ?'

'પિછનનો આ સ્વપ્ન નથી. હતો તો ભસ્ય, પણુ સરકારનો નહિ. જહોં હવે નહિ રહેવાય. પોલીસે રાક્ષસ-લીલા આદરી છોધી છે. મધ કાસે સાંભે, સામ્યાપુર રોજને, પંદર જોહરેએને ખેતરમાં બેસારીને કંડે કલેને કાર ચાપ્યાં છે. પાણી પાણી પેકારતા જુવાનોને પાણી નથી દીધું, અછાં બેન.'

એમ બોલી, ફર બેસેલા પાટી પ્રત્યે આંખળી મીધી, ઉમેણું : 'એનો ડર'રાખતો નહિ. અમારા માથે જ છે.'

પેલા ખીમણ નામે જોળખાવેલ માણસને લઈ આ ભેડી પુરુષ, વણુ કે'કે મોલ્યા વિના નીચે બેતરી ગયો. (અપૂર્ણ)

સંવેદનાનું રસાયન

સ્વામી આનંદ

[મુળક્રમાં જેમનું તાજેતરમાં ખૂન થયું તે ડૉ. મજલાલ મેવાણીએ રચેલા ‘આળાં હૈયા’ નામના નવલિકા સંગ્રહ પર સ્વામી આનંદે કરેલું સુંદર સંક્ષિપ્ત અવલોકન ‘પ્રબુદ્ધ જૈન’ના સૌજન્યથી અત્રે આપીએ છીએ. સંપાદક]

દ્વિતર મેવાણીની દૃઢી વાર્તાઓ “પ્રબુદ્ધ જૈન”ની કટારોમાં આવતી તે હું ધણા રસપૂર્વક લગભગ હજારો વાંચતો. હવે એ વાર્તાઓનો સંગ્રહ પુસ્તકકારે ગુજરાતી વાચકવર્ગ સમક્ષ મૂકીને “પ્રબુદ્ધ જૈન”ના સંચાલકો વધુ વિશાળ એવા ગુજરાતી જનસમાજની સંગીન સેવા કરે છે એવું મારું માનવું છે.

વરસે દહાડે ગણચાર કરોડનું કારભાર કરનાર સુબખનું શહેરસુધારા તંત્ર હિંદુસ્તાનનાં મોટામાં મોટાં રજવાડાઓની બેઠાઓ કરે એવું મોટું ગણાય. આવાં વિશાળ તંત્રમાં એક બદલા દાકતરનો દરજ્જો એ તાતાજીવેલના અગ્રગણ્ય કારખાનામાં એક ટપકા જેવડા સ્તુ કે ચક્કરદારતા કરતાં મોટો ન ગણાય. અને છતાં એવા એક બદલા તંત્રના નિયમન તથા હાલતાચાલતા ને માલિકે નીમેલું કામ બળવી આપતા કલાગરા હાતા વચ્ચે અને ધનકર્તું માનવ હૈયું લઈને ખાતાની નોકરી બળવવા- નીકળનાર માનવી વચ્ચેનો તફાવત દેખાતો છે. વિવેકાનંદે દહેલા કે લોખંડી સહેપાટ પર દોડ્યે જતા એન્જિન કરતાં એ પાટા પર ચાલી જતી માનીશી ધ્રુવ કે ગોઠગામ વધુ મોટી છે. કારણ એને પોતાની એવી રવખંજુ પ્રેરણા અને ધમ્માસદિત છે, તેની મદદથી આ આવું શું જન્મ એન્જિનને આવજ સાંભળતાં વેત પાટા પરથી ખસી જતી જઈને પોતાની અંતરે બચાવી લે છે; ભારે હળવર ધોડાબળને ભેરે દોડ્યું જતું એન્જિન એ જ પાટે સામેથી આવતી બીજા ટ્રેન જેવા પછી પછી પોતાને કે પોતાને આશરે રહેલાં બીજાઓને બંધાનક અકસ્માતથી બચાવી શકે નહિ. માનવીનો દરજ્જો ધ્રુવથી જેટલો લેવો તેટલી તેની ધમ્માસદિત વધુ સામર્થ્યભરી, વધુ દુઃખદાયી અને પોતાને માટે તેમ જ પોતાની આસપાસનાં સૌને માટે વધુ કલ્યાણકારી કે અકલ્યાણકારી.

સાચ-સે સાંકડી કરી મૂકેલ આજની દુનિયામાં સંજન તેમ જ શિરભેર પ્રજાઓ અને વર્ગો વચ્ચેનો કલ્લ તીવ્રતમ યુદ્ધ બીકો છે. મૂંઝાત શત્રુસંજન બક્ષોનાં મતલબી સંગઠનો હેઠળ લાખો-કરોડો લાચારો દિવસરાત પરસેવા પાડી પોતાનાં લોહી સૂરે છે. સંસ્કૃતિ, કાયદો, મુલ્યેહસારિત અને વ્યવસ્થાની આખ્યાઓ બદલ-બક્ષક માટે ભુદી ભુદી છે. સખા-નખાની ડેલમડેલ વચ્ચે સંસાર આખો એક વિશાળ યુદ્ધ-જાવણી બની ગયો છે.

આવા આ કારમાં ક્રાંતિકાળ વચ્ચે ગણમાર્ગદયા લાગી તપસ્વી દૃષ્ટાઓનાં તપોબળને પ્રતાપે આપણા જમાનાની નવી સ્લેશન (મુક્તિમંત્ર) નો જન્મ થયો. એ મંત્ર છે શુદ્ધપૂજા, અમણીઓની પૂજાપ્રતિષ્ઠા. આજની ત્રપિઓએ સમસ્ત સંસારની મંગલ અને કલ્યાણકારી શકિતનો ઉચ્ચ આ એક જ રચાને ભેરે. અને આ કળાના તમામ વિસંવાદોના એકમાત્ર તરણ-પામ રૂપે સમાજવ્યવસ્થામાં સૌથી નીચા ને હળવા લોહીના ગણાયેલા એ તિરસ્કૃત અને દહધૂન વર્ગોની નવેસર પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવા સંસારને હાકલ કરી. આ મંત્રની સંસારશક્તિએ આજે દુનિયાની તમામ દક્ષિણ પીડિત પ્રજાઓને તેમ જ જનસમુદાયોને સંગઠિત કરવાનું બીકું ઝડપ્યું છે. એ મંત્રની અસર તળે સંસારના સાહિબોમાં એક નવો જ સર સંભળાવા લાગ્યો છે. એ સરની ધુને મોટા મોટા માનવસમાજોને અસ્તરધ કરી મૂક્યા છે. કળાનો પ્રાણ એ જ સૂરમાં પોતાનું દર્દ આજે વ્યક્ત કરી રહ્યો છે. એ સૂર છે સંસારને અધારપૂરું જઠેરમો ખેડતાં અને રૂયાં આંસુ સારતાં અસંખ્ય દીનદુષ્ટિયાં દલિત શોષિત-વચિનોનાં દુઃખો પ્રત્યેની સંવેદના અને એમની અધનમુક્તિની, એમની આઝાદી અને પ્રતિષ્ઠાની આ ઝંખના, એ દેશ, કેમ, ધર્મ, ન્યાતબલ તમામ ભેદો અને શબ્દો તેમ જ

પ્રભાતોના સરહદ્દરીયામાં શૂસી નાખ્યા છે એકએક સવેદનરીત માનવના આતમતાર એણે આને ઝંખ્યાથી મૂક્યા છે. એ વેદના અને એ ઝખ્યાવિહોણી કવિતા પર આને સમાજ ડોલેલો નથી. એના વિનાનું સાહિત્ય આને આપણું, પદ્માવકોટિનું અને પ્રગતિનિકોણું ગણાવા સાચું છે.

આથી સવેદનાથી ઇયોછવ હેતુ લઇને દા મેધાણી અલબેલી સુખર્ષ નગરીના રસ્તા પર ને જલ્દી નીચોને નાંકે, ક્યાંક કચરાપટ્ટોના પીપેા કે ગટરમૂતરદીઓને ખૂલે તો ક્યાંક લગભગ એ જ બેઆદમ રચાનોની મદફતીને શ્રમભાવે એવી બદોબ અને સમાજા સ્પષ્ટતા ઉગળિયાત સમાજ વચ્ચે, ક્યાં છે અને રાહેર આખાની ગટર, મદફતી ને મેલકચરા સાફ કરનારાં મેલનાં જાતુઓની જોડે જાતુ જેવું જીવન માળાનારા દીન માનવીઓના જીવનના જે સાર અંશોને સે કહે હજારો વટેમાથુઓ-સાક્ષીઓ કે સાથીઓએ રાજ રાજ આખ સામે લગવાતા છતાં છતી અંગે એવા ન ભોવા ક્યાં એને દા મેધાણીએ અતરની આદ સાથે ઉપાડી લીધા છે અને તેમાંથી દરકોઈના હેવાને હલાવનારું રસાયણ નીખળ્યું છે.

ક્યાંક કોઈ તાલેવતે કાલળીને જોરે સુધરાઈ અગમદારો પાસે ધરાવે તોકાએ નૂપામઓઆથી નિરાધાર નીચળીને ઝાંક તણે ખેલ્યા ગયજીનીઓ વચ્ચે તો ક્યાંક અનાય પરાયા બાળકને ઉછેળ ખાતર બકરી પાળીને સુધરાઈ કાવનું ઉલ્લેખ કરનાર જાતુ જાતનાનીની ગેરકાનૂની દલીલ કઠાણે મોએ સભળનારી અને તે પાછળ રહેલી નૈતિક અપીન તરફ સદતર કુલંક કરવાની પોતાની ફરજ સમજનારાં આદાવત, આમળ, ક્યાંક કોઈ નિરાધાર અળખા ઉર સમાજને નિષ્કુર હાથે યજ્ઞરતા કરપીણ બુનગોના સાક્ષી થવા તો ક્યાંક ન્યાતમતના બેશને મેલની જમ ખેંચેરીને લધાના સાધીની શોકાતુર માનો સજો દીકરો જાતી મરનારનું તપાંશ કરનાર અને આધના પિંડ દઈ તે પહેલ્પયાની ખાતરી માતાની પાસેથી મેળવનાર અદના ગયજીનું ઝાળખાણ કરાવવા દા મેધાણી વાયબે લઈ જાય છે.

મરદમ લગિની નિવેદિતાએ ભગતી પ્રજના જીન અને બાવનાઓનો જાડો અળવાસ કરનાર એક

નાચાકિત સવેદનશીન અગ્રેજ લેખકની સાહિત્ય કૃતિને ઝોગવર્ણક હિંદીઓને એક વાર લખેલું કે એક પરામી પ્રજના જીવનની બાવાનાઓ અને સુખાનુ ખની લાગણીઓ બેડે આવી આપીતાથી ઝોતપ્રોત ઘઈ જનાર હોવાને. સાક્ષ્ય પેદા કરવો એ એક પ્રજને માટે મોટા મહાયુદ્ધમાં મળનારી લરકરી જીત દરતા વધુ મોટી વિજય અને મગરૂરીને મિલય છે. પણ એ લખાયા પછી વીતેલા હેલા ત્રણ આર દાયકાઓ દરમિયાન સસારમા પ્રગડીવ દેખ, હરીફાઈ અને વેદ-જેનો પાશો બિરોડો ઝોટનો તો જોયો ચડયો છે, અને તેમાય આપણે ત્યાં તો હરગથ્ય કોમી કલ્પક અને આધારિક અન્યાયોથી પ્રભા એટલી તો ત્રાસી જાવી છે કે સવેદનશીલ કલમથી લખાયેલું જેવું તેણે સાહિત્ય પણ અત્યારે અનેક બળ્બાઝબ્યા હૈપને મંદન લેપની ગરજ સારે એમ છે.

અસંખ્ય આળા હૈવાની અને તેમાં હેવાવાળા ખાનલોઓના બનેલા સમાજના બીતર દિવસરાત ધૂંધવાતી કરમી વેદનાઓને આટલી સવેદનાપૂર્વક રળૂ કરી એ કોરા ફિલસફી (Sarc) કે વહેવાર-પટ્ટની જીતને અસાખ વરડું છે તત્કાલવર્તિનું સમ-તોલન સાચવીને કે સમાજના કપાંશ બનીને સમાજના નાના મોટા સુબોધે વનું ચિત્ત રળૂ કરનાર સિદ્ધદરત સાહિત્યકરનો કાપપ્રદેશ પછે જુદો છે નવો નરદમ વાસ્તવવાદ પછે અલ્લી નિષ્કળ તીવડે છે એ રળૂઆત તો માગી લે છે 'સો લાખન એ એક' એવા કોઈ પ્રેષિત કે દીક્ષિતની ધચલ, ધાલાવેની ને અજરો અગ્રેજ ગ્રથકાર સીવીએ એના કપિયારિતની રળૂ આતમા એક રચે એવા કોરા ફિલસૂફ અને પેશમર વચ્ચેનો બેક બહુ માર્કિક રીતે સમજવડો છે 'જડ હારતની ભતના ભેગી ને જગમાલજી હદિમ મનની ઉપર રહે સત્તુ સદાયજી' એવા નર્મો ભતિ ભેગી કે સાધ્ધવાદીઓ સસારની વેદનાઓને ચંદિનિયતા ધિચરત અધિકારપ્રદેશને વિષય બણીને તે પ્રત્યે ચાનપૂર્વકની ઉદાસીનતા સેવે છે બ્યારે પ્રેષિત પેશમગ પોતાને અયેન સત્પદર્શનની સસારને લદાણી કરવા ઉગ્રમર આખી અજરો સેવે છે 'બહુજન હિતાય, બહુજન સુખાય' પ્રજાઓના હિત અને સુખને અર્થે વસમી જુદમતો ખેડે છે

અને દેશ, દુનિયા તેમ જ પોતાના તમામ સમકક્ષીને તેને સંવરણ કે વાચાઓડાની ચપાટ સાથે દુતગતિએ પોતાની સાથે ધસડી બંધ છે. દા. ત. સોક્રેટીસ, પ્લેટો જેવા ગ્રાનીટીક પોતપોતાના કાળની દુનિયાના નભોમંડળમાં પોતાના મુનબંધાર તથા કહાણીનો સૌમ્ય પ્રકાશ પાડી આશ્ચર્યા કે અમર થયા, સારે શુદ્ધ, ઈશુ મદમદે અને તેમનામાં પોતાના ધર્માન મુકનાર મરજીવા પ્રેરિતો અને વિશ્વાસીઓએ સમ-કક્ષીન દુનિયાને એકથી બીજા છેડા લગી દંડોળી, વસોળી, ઉચલાવી પાડી લાખોના સમુદાયોને બેચેન કરી મૂક્યા અને અસંખ્ય સ્ત્રી પુરુષોની જિંદગીઓનાં લક્ષ્ય ને સુકાન ફેરવો નાંખી સંસારના જીવનવહેવારમાં મહાન ક્રાંતિઓના જીવણ આપ્યા. આ વસમી માળાના છેલ્લા મેકમથિ ગાંધીજીએ પણ આપણી આજની દુનિયા બેડે એવી જ વર્ણણૂક ચલાવી એના આપણે સૌ સાહેબ છીએ. આનો પેગમ્બર કે પ્રેરિત પાપભારે લહાયેલી પૃથ્વી ઉપર ઈશ્વરી સ્વર્ગરાજ્ય ઉતારવાનું પોતાનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવાની લગ્નમાં દિવસરાત જપેતા નથી, ને કોઈને જપવા દેતો નથી. આ અજપાને સીક્ષીએ Enthusiasm of Humanity (માનવતાની ધાલાવેલી) એનું નામ આપ્યું છે. x ગીતાકારે એજ વસ્તુને 'લોકસંમદ' કહી છે.

આવી ધમશની ચિનચારીથી દાઝીને તેનો અજપો વેઠતા માણસ પાસેથી તટસ્થ દર્શન કે રમ્યઆતની અપેક્ષા રાખવી નહીં હોય છે. એ કંઈક ડાઘજમણું કશું ન બેતાં આપે પાટા ખાંધીને. ન્યાય તોળવા બેસનારો ન્યાયાધીશ કે કેસ સાંભળતા અદાલતમાં આવેલો પ્રેક્ષક નથી. એ તો ખુશ્કી પક્ષકાર છે, ફરિયાદી છે. પોતાની કેસ અગવડલથી અને ચોંકાવનારા સાર્વજનિક પુરાવા ને દાખલાલેલો સાથે રમ્ય કરે છે. ધયેશ અન્યાય સામે જીવ તોડી તોડીને ન્યાય માગે છે. અદાલતના અમલદારોથી ઝાંડીને સાર્વજનિક અપરાધી ને પ્રેક્ષક વર્ગ સુધી સૌ કોઈને તે અસ્વસ્થ કરી મૂકે છે. ખુદ ન્યાયાધીશને પણ વેળાકેવેળા 'ઉપલી અદાલત'ની યાદ અપાવી સંક્રામણમાં મૂકે છે. ભલા

બૂખની પતંગજ રાખ્યા વગર વડોવાતે હોયે કહનું સત્ય સંભળાવે છે. ઈશુ ઉપદેશનાં અનેક વસમાં ધમધમતા તેજબસમાં વચનો તેની આ ધાલાવેલીને આભારી છે. કમીર તુટરામ આદિ આપણે ત્યાંના સતોએ પણ એવી જ નિર્લેપ વાણીમાં સમકક્ષીન સમાજને પોતાના સંદેશ સંભળાવ્યા છે.

આનો પ્રેરિત પેગમ્બરની અદાથી પોતાનું કામ ઉપાડે છે. ને એવી જ ધમશ ધાલાવેલીથી એનો અમલ કરતા પાછળ અંત લગી તે તૂટી મરે છે. એ જ રીતે આજના જમાનાનું સાચું સાહિત્યસર્જન કરનારો સાહિત્યપ્રણેતા કે કવિ દરેકોઈ દેશમાં કે સમાજમાં આજે આવી જ ધમશથી પ્રેરાયેલો ને દીક્ષિત માનસરાજો બેવામાં આવશે

“આખા દેશ” ને રમ્ય કરનાર પ્રસ્તુત કથાઓનાં પ્રણેતા દા. મેઘાણી નર્મી પ્રેક્ષક, તટસ્થ વિવેચક અમર તો કેવળ ‘કથાને ખાતર કથા’ની ઉપાસના કરનારા નિર્લેપ સાહિત્યકાર નથી, પણ અબ્જલથી આખર લગીનાં પક્ષકાર છે. પોતે સાહિત્યક્ષેત્રના અવસાવી નથી, પણ લાવના અને લાપાસેભવ તો આખા મેઘાણીકુળનો જન્મચત વારસો છે એ બિનની એક વધુ સાબિતી પ્રસ્તુત કથાકૃતિઓ દ્વારા તેમણે પૂરી પાડી છે. આ વારસાચત પૂર્ણમાં પોતાના સ્વાધ્યાય કે વ્યાસગંથી તેમણે કેટલો ઉમેરો કર્યો છે એ તો હું નથી જાણતો, પણ જીવંત માનવમંડળથી અનેક આખાં હૈયાની મૂર્ગી વેદનાઓને વાચાઆપીને તેમણે એ વારસાને દીધાઓ છે અને અનેકમણે સમૃદ્ધ કર્યો છે એમાં શક નથી. વાર્તા, સંવાદ, કટાક્ષ એમ પેરે પેરે કરીને તેમની તમામ વસ્તુ-સંકલના એક જ કુવિગ્ન-કુની દિશા પકડે છે. કારમી છતાં આજના આપણા મમાજીવનમાં સામાન્ય ધમ પડેલી હોગાઈ નાની-નજીવી લાગતી બિનઓ અને ઘટનાઓને એક સુદૃઢ અવલોકનકારની અદાથી પકડી લઈને તેમાંથી કથાકાર ખાસા કૌશલ્યપૂર્વક કઠણ તોલમાં જ રામચંદ્રકારી કથાનકો બિમાં કરે છે ને અનેક આખાં હૈયાના બિના આદ-નિઃશ્વાસથી વાંચનારના અંતરને હલારી મૂકે છે.

આવી જ કોઈ ને કોઈ ઘટનાઓ અને વેદનાઓને

■ નુઓ પ્રે. સીલી પ્રણીત Elcoo Homo માંડું
Enthusiasm of Humanity શબ્દક પ્રકરણ.

સરનામે સંસારની ક્રાંતિઓ જન્મી છે એમ આપણે જાણીએ છીએ. ખ્રીસ્તી રોના 'અંકલ રોમની કુટિર' અમેરિકન ક્રાંતિ નજીક આણી ને નીચી ભાતની યુનાનીની બેરીઓ તોડવામાં સંઘીન ફાળો આપે એ જાણીની જિના છે. એ જ રીતે પોતાની કલાકૃતિ દ્વારા જર્મન ક્રાંતિમાં ફાળો આપનાર એક જાણનું દોરેલ ચિત્ર થયા વર્ષોની વાત પર ફોર્ડ અગ્રેષ્ઠ માસિકમાં હૃષ્ટન થયેલ એ જોયેલું. જમાસ સૂર્ય-અદ્યની વેળા જેવી વિપાદમય અજાદ અંધાર પાશ-ભૂમિ વચ્ચે એક દળ એતરમાં આસ કઢી રહ્યું છે; ધોડાની જમાએ એ માનવી મૂલ્યાં છે, એક પુરુષ અને ખીજ સ્ત્રી. ચિત્રમાં પુરુષ પથાદ ભાગે તે સ્ત્રી સંધુએ દેખાયા છે, પશુરથાને જુનેલ એ માનવી-અને પાછળ હાંનાગ નીજી માનવી એમ જણે પર ફોર્ડ બપાનક એાધારના એાળા સમે અધારમય વિપાદ છવાયેલ છે. પણ ચિત્ર એતરના સૌથી પ્રમુખપણે તો દેખાય છે, ઢોરની હને ઝૂસરે જુનેલ અને કષ્ટભારે એલક વળી ગયેલ ઓનીલગજ ફાટીને ભોળીના ટશિયા આની ગયેલ ધણી આંખ. એક એ દાયકા એ ચિત્ર એવાને વીળા હશે, પણ વિખ-વેદનાના એાળા નીચગતા એ ચિત્રમાં આખી પ્રજાની એક આપા જમાનાની-વેદનાને સામટી હાસરતી પેલી આંખ હું કહી શકી શકે એ નથી ચિત્ર વળે કે બીજે કયાંક એનું પણ વાંચવાનું અને રમરણ બે કે જર્મન-ક્રાંતિમાં આ વિત્રે પૂરેલ દિસ્ટો મિસોસ રોના

'અંકલ રોમસ કોનિન' એવા જ કંઈક હતો. એ એક જ આખમાંથી જર્મન ક્રાંતિ ઝરી હતી. આપણે ત્યાંના આખના ક્રાંતિકાળને જુદે તબક્કે રચાયેલા 'લજુ રે મોલે ને એરજી સાબલે', દિલકાના કુખમાં દાવાનળ લાગિયા, 'હબરી વર્ષની જૂની અમારી વેદનાઓ' વગેરે કાળો અગ્ર તો આઝાદ દિંદ ફોળનું 'કદમ કદમ બડાયે જા' વળું આપણું છેડામાં છેલ્લું રાષ્ટ્રગીત આપણે ત્યાંની ક્રાંતિની લડનામાં સમયે સમયે તેવા જ ફાળો પુરનાર પ્રતિજ્ઞાની પ્રસાદી છે.

હા. મેવાણીને લેમ જ પ્રસાદક સંરથાને આ વાર્તા-સંમલ પુસ્તક રૂપે ઝુજગતી વાચકવર્ગને આપવા બદલ હું ઇચ્છના જાણિતરદન અર્પું છું. વાર્તારૂપે રજૂ થતા આવા ચિત્રો હંમેશાં સામોર્થગ વાસ્તવલક્ષી હોય છે એમ ફોર્ડ ને માને. માનવી ભાવનાઓના જીવર વલોવાતા જ્ઞને ધૂંધવાતા ભવાણામુખીના ઉદ્દેક અને ઝંઝાવતોની વેદનાઓના સમક માત્ર હોય છે. એ વેદનાનાં તોડમથ ન તો કાઢિયાને વાજવે નીકળે, ન ખારવાડી જમરને કાઢે. એનાં મૂખ તો એને વીલી હોય તે જાણે, કાં જાણે એનાં અંતર-કપાદ આ વાર્તાઓના લેખકની જેમ સહાનુભૂતિનાં અખગિન્દુથી બીજાને બીજા થયાં હોય ને સંવેદનાનાં રસાયણથી રસાયાં હોય.

આજનાં હૈયાં : સેખક ડૉ. જનસાલ મેવાણી : પ્રાસિ-સ્થાન : વાસ્તી સાહિત્ય સંઘ વિ. પો. યો. ૬૭૮, મુંબઈ. કિંમત રૂ. ત્રણ.

દર એકરે ૧૧૧ મણુ

અપણા દેશમાં ૧૧૧ વર્ષ પહેલે લાખ ૬૧ અનાની જેમ પડે છે. ૧૯૫૧ મુખીમાં રેશની વસ્તી એટલી બધી વધી જયો કે આ વાર્ષિક જાથનો આંકડો સિતેર લાખ ૬૧ મુખી પહોંચયો આ આંકડામાંથી ઉતરવાનો ઇલાજ એ છે કે અમારે અપણી જમીન દર એકરે ૧૦ મણુ અનાજ આપે છે તેને બદલે તેમાંથી ૧૧૧ મણુ અનાજ પેદા કરવું

વિજ્ઞાનદર્શન

શ્રી. ખંસી ગાંધી વી. દસી.
પ્રોફે. જયંતીલાલ દે. ઓરિયા, એમ. દસી.
ડૉ. નરસિંહ મુ. શાહ, એમ. દસી., વી.એ. ઈ.

૧૯૪૭ની વૈજ્ઞાનિક જયંતીઓ

વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં મહાન શોધો અને તેના શોધકો અદિતીય સ્થાન ભોગવે છે. એ શોધો કેવા સંજોગોમાં થઈ, તેમાં શી ચુરકેલીઓ આવી ઇતિહાસ સમજવા આ શોધો અને તેના શોધકોની જયંતીઓ ઊજવવાનો રિવાજ થઈ ગયો છે. આવી જયંતીઓની ઉજવણી ઊગતી પ્રજાને પ્રેરણા આપે છે અને આધુનિક પ્રગતિની પશ્ચાદ્ભૂમિકા સમજવામાં મદદ કરે છે. આ સાક્ષી આવી જયંતીઓનો ખ્યાલ આપવા આ ટૂંકી નોંધ તૈયાર કરી છે.

આ સાક્ષી મોટામાં મોટી જયંતી એડીસનની છે. અમેરિકાના વૈજ્ઞાનિક વર્ણલો આની ઉજવણી માટે મોટી તૈયારીઓ કરી રહ્યા છે. મહાન શોધક થોમસ અલ્વા એડીસન (૧૮૪૭-૧૯૩૧) અમેરિકાની ઓહીઓ ખાસનામાં જન્મે છે. એડીસનના કુટુંબમાં તેના પૂર્વજોએ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કાર્પ કામ કર્યું હોય એવું સાગતું નથી. એટલે એડીસન આવે મહાન વિજ્ઞાની નીવારો એવું કાર્પને ન લાગે. એડીસનનું કાર્ય વિપુલ છે. તેમાં બ્યાવહારિક ઉપરોગતા તરી આવે છે. મેન્થોપાર્ક પ્રયોગશાળા તેની પ્રશસ્તિનું કેન્દ્ર હતું. તેના નામ પર એક હબર શોધોના પેટન્ટ છે.

એડીસનની ખાસાવરથામાં તારને લગતાં વીજળીકે એનિનિયોપરિગ્રના ક્ષેત્રમાં વૈજ્ઞાનિકો ખૂબ રસ લેતા. આમાં ઇંગ્લેન્ડના વિલ્યમ એડિસન આગવન (૧૮૪૭-૧૯૦૮), ગિયોનો પોલ નેપ્લોસકોફ (૧૮૪૭-૧૮૯૪) અને ઇંગ્લેન્ડના સર એલ્કાંડર બ્લેકા ડેનેડી (૧૮૪૭-૧૯૨૮) અંગે આવે છે.

આગવને વીજળીના ધણા સંચાઓ શોધી કાઢ્યા હતા, અને વૈજ્ઞાનિક ઉજવણી આપવાની પ્રણાલી ચક્ર કરાવી હતી. લંડનની સેન્ટ્રલ ટેકનિકલ કૉલેજનું મુકાન ધણા વર્ષો સુધી તેના હાથમાં હતું.

નેપ્લોસકોફ તારખાતામાં નોટર હતો. ચોવીસ

વર્ષની ઉંમરે મોરકોફર્ડ તાર વિભાગનો નિયામક હતો. ધણ વીજળી વડે દીવા કરવાનો સગવડો પગલે સંશોધન કર્યા તેણે એ નોકરી છોડી દીધી હતી. તેણે વીજળી 'મીલુબતી' બનાવી હતી અને તેનો પેટન્ટ લીધો હતો.

૧૮૭૬-૧૮૭૮ના અરસામાં આ 'મીલુબતીઓ' બહાર રચણામાં પ્રકાશ કરવા ખૂબ વપરાતી. ધણ એડીસનના વીજળીગોળા આગળ 'મીલુબતી' પડી ભાંગી.

મિચાસો નેપ્લોસકોફ લગભગદે ગરીબાઈમાં સમડી મૃત્યુ પામ્યો. સર-ડેનેડી કુદિરાળી એનિનિયો નીચર હતો. પચ્ચીસ વર્ષ સુધી તેણે પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું હતું અને આ વિષયમાં પ્રયોગ કરવા પ્રથમ પ્રયોગશાળા તેણે કાઢી હતી. ઇંગ્લેન્ડની બધી શાખાઓમાં તેની સલાહ પ્રમાણજૂત ગણાતી. ડેનેડીના સમકાલીન સર એડવીન રે લેન્કેસ્ટર (૧૮૪૭-૧૯૨૯) સુવિખ્યાત પ્રાણીશાસ્ત્રી હતા, અને બ્રિટિશ મ્યુઝિયમના પ્રાણીવિભાગના નિયામક હતા.

આ ઉપરાંત, એક સો-વર્ષ પૂર્વે જન્મેલા નીચેના વિજ્ઞાનીઓનો ઉલ્લેખ કરીએ:

થોમસ એડિસન (૧૮૪૭-૧૯૦૭): વિદ્યોત ડેનો (૧૮૪૭-૧૮૮૭) અને નેપ્લોસ લીન્સે (અર્લ' બાલકાદેસ) (૧૮૪૭-૧૯૧૩) આ બધા બ્રિટિશ છે. એડિસન શરીરમાં લોહાવા કરાખાનામાં હતો અને ધાતુઓના શુણો અને ગ્યનામાં સંશોધન કરતો. ડેનો વહાણ બાંધવા માટે પ્રયોગિક તળાવ બાંધવામાં સૌ પ્રથમ હતો. લીન્સેની ઉદ્ધર સખાવતને લીધે એડિન્ગ્સનેની શાહી વેચણાગોનો દસ્તી છે.

૧૮૪૭માં થયેલા વૈજ્ઞાનિકોના મૃત્યુની નોંધ ટૂંકી છે. ૧૮૪૬ના દિસાએ વિજ્ઞાને ૧૮૪૭માં થોડાક જ વૈજ્ઞાનિકોને ગુમાવ્યા છે. કુવીવડેને સંકારી એલેક્ઝાંડ્રે બ્રેન્નોનિયાર્ડ (૧૭૭૦-૧૮૪૭) ના મૃત્યુને લીધે

બૃહસ્પતિને પ્રમુખ મોટા પદો હતી. આ ઉપરાંત, એક સામાન્ય ખેડૂનો ઊંચો જીવન એક કુલાય શ્રદ્ધાને વિજ્ઞાનમાં આગળ વધે અને પ્રકાશના સિદ્ધાંત પર સંશોધન કર્યું અને ડબ્લીનમાં પ્રોફેસર થયો. ૩૮ વર્ષની વયે ૧૮૪૭માં આત્મહત્યા કરી.

સોહાના બ્રહ્મર સંબંધી અગત્યની શોધો કરનાર કેરોલ સુશર (૧૭૭૨-૧૮૪૭) પણ આજથી સો વર્ષ પૂર્વે જન્મ પામ્યો. ફ્રેંચ એન્જનીયર જે-એવી-લેવોચારીએ (૧૭૪૩-૬૭) નદીઓ અને બંનેને લગતું યાત્રા કામ કર્યું હતું. પૂરો ખાંધા હતા અને હમારતી સાક્ષ્ય પર પ્રયોગો કરતો હતો. આ વર્ષે તેની જન્મની દિવસાબ્દી આવે છે.

કેનીસ પાપીનના જન્મની આ વર્ષે ત્રિશતાબ્દી આવે છે અને મોટેન દ્વીવાદ્યના મૃત્યુનો દિવસાબ્દી પણ ઓગસ્ટમાં આવે છે. આ બંને વિજ્ઞાનીઓના નામો વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં સુગંધ કરાવે છે. હાઈગેન્સ, ન્યૂટન, બોઈલ, લીબનીઝ અને હકનું સંશોધન જે વખતમાં થયું તે મહત્વાપૂર્ણ સુગંધ સમૃદ્ધિઓ બને છે.

આ આસ્વામાં સંકેતમાં શેષલ સોસાયટી, પારિસ અને બર્લિનમાં એકેડેમીઓ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. પાપીન ફ્રેંચ વૈજ્ઞાનિક હોય ૧૬૪૭માં જન્મ્યો હતો અને ૧૭૧૨માં મૃત્યુ પામ્યો. દ્વીવાદ્ય સ્વીડનનો વતની હતો અને ૧૭૪૭માં મૃત્યુ પામ્યો.

પાપીન 'ડાયજેસ્ટર' (કૂકર)ની શોધ માટે મહાહર છે. આ કૂકરથી તેણે રાંધીને શેષલ સોસાયટીના ફ્રેંચે જમાવ્યા હતા. શેષલ સ્વીડીશ એકેડેમીના ૭ રચાયકોમાંનો એક દ્વીવાદ્ય હતો. સ્વીડનની ખાણોમાં વપરાતા હવાઈય કરવા એન્જિનેરી રચના તેને આધારી છે.

મેરાઈટરની શોધ માટે મહાહર ટોરીસેલીના જન્મની ત્રિશતાબ્દી ૧૬૦૮માં ઉજવાઈ હતી. આ વર્ષે તેના મૃત્યુની ત્રિશતાબ્દી આવે છે.

કોપરનિકસના સમકાલીન બ્રેહાવેલોનના મૃત્યુની ત્રિશતાબ્દી પણ આ વર્ષે આવે છે.

મહત્વાપૂર્ણ શોધોની જન્મતીઓમાં નેપ્યુન(વરુણ)ને શોધના સો વર્ષ થઈ ગયાં.

વિજ્ઞાન પરિવર્ધના વિભાગો

વિભાગીય પ્રયુજોના લાપચોનો સ્મર

મધ્ય અંકમાં વિજ્ઞાન પરિવર્ધની દિશી બેઠકની સામાન્ય કાર્યવહીનો અહેવાલ અને આપી ગયા. પરંતુ પરિવર્તન વૈજ્ઞાનિક કાર્ય વિભાગોવાર ચાલે છે. વિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓમાં રસ લેતાં વૈજ્ઞાનિકો વિષયવાર તેર વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગય છે, અને પોતપોતાના વિષય પરત્વે ચર્ચા કરે છે, નિર્ણય લેવાં છે અને વિચારવિનિમય કરે છે. દરેક વિભાગને ચૂંટાયેલો પ્રમુખ હોય છે. વિભાગીય પ્રમુખનું ભાષણ તેના વિષયને લગતું હોય. તેમાં વિજ્ઞાનની એ શાખાના પ્રદેશમાં અગત્યના પરિણામો રજૂ કરેલા હોય છે. આ તે તે પરત્વે હાલની પરિસ્થિતિ શું છે તેની આશિયના હોય છે. વિભાગોમાં વંચાતા લોકો કે નિર્ણયો સંબંધી અહીં આ વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાનું ધ્યાન નથી, કારણ કે વિભાગોમાં ચર્ચાના પુષ્કળ નિર્ણયોમાં કેવો ઉલ્લેખ કરવો શા ન કરવો એ મુશ્કેલ છે.

વિભાગીય પ્રયુજોના આંકડાશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રમુખ પ્રોફેસર આર. સી. બોહાના ભાષણોના વિષય પ્રયોજોની ચોખ્ખાઈ હતો. તેમાં તેમણે આંકડાશાસ્ત્રના અગત્યમાં ચોખ્ખાને લગતાં વધુ ઉલ્લેખો પ્રયોજી ચલિતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરી હતી. આંકડાશાસ્ત્ર ક્ષેત્રનું વિજ્ઞાન છે. અન્ય વિજ્ઞાન-શાખાઓની સરખામણીમાં તેને બાજક ગણી લેવામાં, જ્યાં માનવહિતની પ્રથિતિ માટે તેની શક્યતાઓ પુષ્કળ છે. મૂળભૂત વિદ્યાઓમાં ધારોધન માટે આંકડાશાસ્ત્ર એક મુનિવહી હાથિવાર પૂરું પાડે છે અને સંશોધન માટે પદ્ધતિશાસ્ત્ર બને છે. સમાજ-વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તેના વ્યવહાર ઉપયોગો અનેક છે. હિંદુસ્તાનમાં આંકડાશાસ્ત્રોએને ખૂબ કાર્ય માટે અવકાશ છે.

ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાન વિજ્ઞાનના પ્રમુખ ડો. કે. બેનરજી "અસ્પૃશ્યતામાં અવ્યવસ્થા" પર ભોલ્યા હતા, ક્ષ-કિરણોની મદદ વડે રસૈદિક પદાર્થોની અસ્પૃશ્યતા વધારવા જે કેટલાક વધુ ઉલ્લેખો પરિણામો આપ્યા છે તે સંબંધી પોતાના નિવેદનો રજૂ કર્યાં હતા. રચાયત વિજ્ઞાનના પ્રમુખ ડો. પી. કે. બોએ

‘શારિટિક પદાર્થો’ પર સમાલોચના કરી હતી અને આ દેશમાં તે પરત્વે શી ચક્રવર્તીઓ છે તે સંબંધી વિચારો રજૂ કર્યા હતા.

શ્રેણી અને જૂસ્તર વિભાજના પ્રમુખ ખેતોર કોલેજના પ્રિન્સિપાલ અને પ્રોફેસર સી. એસ. પીયમુથુએ ‘માધ્યસર રાત્રીમાં ધારવાર શિક્ષાઓને લગતા અમુક દૃષ્ટિબિંદુઓ’ પર પોતાના અભ્યાસ-પૂર્ણ વિચારો રજૂ કર્યા હતા. આ વિષય ખૂબ આકર્ષક છે, કારણ કે જૂસ્તરીય ઇતિહાસના પ્રારંભ સાથે આ શિક્ષાઓને સંબંધ છે. પ્રોફેસર પીયમુથુ આ વિષયમાં ધણી વર્ષોથી સંશોધન કરે છે. ધારવાર શિક્ષાઓને લગતા આપણા જ્ઞાનમાં પ્રગતિ ધર્મ રાકી નથી, તેનું કારણ એ છે કે અત્યાર સુધી એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે આ શિક્ષાઓના અંગ અંગેય છે. બીજું, તેમાં અમીજૂન અવશેષોનો તુલો છે. પરંતુ આ કાંઈ વિદ્યન નથી. “વિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ એક ઈંદ્રે પર બીજી મૂકીને થાય છે: માત્ર હવાઈ મહેલો બાંધીને નહીં.”

પ્રાણીવિજ્ઞા વિભાજના પ્રમુખ ડૉ. જી. બાલેરાવ ઇજનનગર વેટરીનરી રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટના ઓફિસર છે. તેમનો વિષય “હિંદમાં કૃમિશાસ્ત્રી પરિસ્થિતિ” ની તપાસને લગતો હતો. ગતુબ્ધ, જનાવર અને વનસ્પતિઓને અસર કરતાં જુદા જુદા કૃમિશાસ્ત્રીને લગતું જે કામ હિંદમાં થયું છે તેનો ખ્યાલ આપવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. ઉદાહરણ પચ્ચીસ વર્ષોથી તેઓ આ સંશોધન કરે જાય છે. આવા કરમિ-યાઓને જુદા જુદા પ્રાણીઓના પેટ, આંતરકા, મૂત્રાશયમાંથી જુદા પાકી તેમનો સવિસ્તર અભ્યાસ કરી તેણે તેમનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. આવા કીડાઓથી અનેક દર્દો પેદા થાય છે. તે અટકાવવા વપરાતી દવાઓ કૃમિન તરીકે ઓળખાય છે; આમાં સાન્ટોનીન જાણીતું છે. પણ આ કામ માટે ઉપયોગી એવાં બીજાં ઔષધો તૈયાર કરવા અખતરા ચાલે છે અને તે માટે આપણા દેશમાં ખૂબ સંશોધનને અવકાશ છે. આ આખોય વિષય પ્રજાકીય તંદુરસ્તીને લગતો છે એટલું જ નહીં, દેશના પર્યટનની સલાહ માટે પણ એટલી જ ઉપયોગી છે.

પુરાતત્ત્વ અને નૃવંશશાસ્ત્રવિભાજના પ્રમુખ

શ્રીમતી ઇરાવતી કર્વે હતાં, તેઓ પૂનાની કર્વે યુનિ-વર્સિટીના મહામાત્ર હતા. હાલમાં કેન્દ્ર કોલેજ સંશો-ધન ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં સમાજશાસ્ત્રના પ્રોફેસર તરીકે કામ કરે છે. તેમણે યુગરાતના પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાળના અવશેષો પર સંશોધન કર્યું છે. તેમણે ‘હિંદમાં નૃવંશશાસ્ત્રના અભ્યાસને લગતાં કેટલાક પ્રશ્નો પર પોતાનું ભાષણ વર્ણવ્યું હતું. હિંદની ઉત્તર-પશ્ચિમ અને ઉત્તર-પૂર્વ સરહદો વાટે આ દેશમાં સહેલાણીથી સૌ કોઈને પ્રવેશ મળ્યો છે. બાકીની ત્રણે તરફ દેશ ફરતો સમુદ્ર આવેલો છે. આ સમુદ્ર વાટે કોઈ માનવી વા પ્રાણી પ્રવેશ્યું હોય એવો ઉદ્દેશ જડતો નથી. દક્ષિણ પ્રવેશ દાર વાટે આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા કે ઇન્ડોનેશિયામાંથી આપણા દેશમાં કોઈ આબ્યાનો ઉદ્દેશ નથી, હિંદમાં એક વાર આબ્યા પછી સૌ કોઈ તેમાં સમાઈ જતું. તેનાં આરણ્ય પ્રવેશ માટે ઉધાડાં હતાં, પણ નીકળી જવા માટે બંધ થઈ જતાં. આ મહાન પ્રદેશમાં જૂની અને નવી આવનારી વસ્તીના અંગે વચ્ચે સારકારિક સમીકરણ ચાલ્યા કરતું. પરંતુ દેશનો અમુક ભૌગોલિક વિશેષતાઓ અને સારકારિક વૃત્તિઓએ અમુક ચોક્કસ રીતે તેમાં ભાગ લેજો છે. યુરોપ અને પશ્ચિમ એશિયામાં જે સામાજિક રીતો ચાલી હતી તેનાથી આ સાવ જુદી પડી જાય છે. પ્રથમ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશા સાથે જોડાયેલો દ્વિપ-કદવી હિંદનો ઉચ્ચભાગ: બીજું, સપ્તાદ્રિ, સાતપુડા, વિંધ્યાચલ અને અસ્તાર પર્વતોના જંગલોવાળા પ્રદેશો. આ પ્રદેશો હિંદની મધ્યમાં એક કોટ રૂપે આવેલા છે. અને છેવટે, ગંગા-જમનાના રેતીયા પ્રદેશો, જેની પૂર્વે પૂર્વજાગાના જંગલો, ઉત્તરે હિમાલય અને પશ્ચિમે સિંધ અને રજપુતાનાના રણ પ્રદેશો આવેલા છે. આ ત્રણે વિભાગો આજે પણ હિંદના ત્રણ સરકારિક વિભાગો છે. આ ત્રણ વિભાગોને જોડતાં માર્ગોનો અભ્યાસ જાતિશાસ્ત્રના અભ્યાસીને ખૂબ ઉપયોગી છે, વિંધ્યાપ્રદેશમાં નળરાજ કમવંતીને ત્રણ માર્ગો દર્શાવે છે એનું વર્ણન મહાભારતમાં આવે છે: એક ઉત્તરમાં મહાકાશલ તરફ, બીજો વિદલો તરફ અને ત્રીજો પશ્ચિમ તરફ (આજે તાપી નદી) વાટે પશ્ચિમ સમુદ્ર અને દક્ષિણ તરફ જવાનો. આ માર્ગો યુગો

મુખી એ પ્રમાણે રજા છે. આ બંને માર્ગે અલ્લાહીદીન ખિલ્લ ઉતરનાથી દશિલુમાં ગયા. એ બંને માર્ગે મરાઠા લશ્કરે નામપુર ચાલેને જનાણામાં ભેટમાં અને એ બંને માર્ગે અજમર અને એલોરાનો પ્રાચીન છંદ ગુફાઓ આવેલી છે. આપણા સંસ્કારિક ઇતિહાસના અભ્યાસમાં, તોચેતરમાં યુજરાતના સાગર-મતીના પ્રદેશમાંથી જડી આવેલા જૂના અવશેષો પરથી એવી આશા બંધાય છે કે જ્ઞાનવનતિની સંસ્કૃતિના શરૂઆતની એક સળંગ કડી આપણને હિંદમાંથી મળી આવે.

કૃષિવિજ્ઞાન વિભાગના અમુખ થી એન. એલ. દત્ત હતા. તેઓ કે હરમતુરમાં શેરડી સંશોધન સંસ્થાના કારકારી નિમ્ણૂત છે. તેમણે 'હિંદમાં શેરડી' પર અભ્યાસપૂર્ણ આલોચના કરી. આપણા દેશમાં ખાંડનો ઉલ્લેખ બીજા નંબરે આવે છે. આ ઉલ્લેખને ખેતીની સાથે જાદ સંબંધ છે અને ખાસ કરીને શેરડીની ખેતી સાથે. આશરે બે કરોડ એકરો આના પર નમે છે. આને દેશમાં ૧૫૦ ખાંડના કારખાના છે અને શેરડીના પાકોને ૨૫ ટકા લાજ તેમાં વપરાય છે. ખાંડનામાંથી ઝાંટ લાગે ગ્રાણ બનાવવામાં આવે છે. શેરડીની સુશરણા અર્થે હરમતુરમાં કમેલ સંશોધનના પરિણામો તેમણે વર્ણવ્યા હતા. સંયુક્ત પ્રતિ સિવાય બીજા બધા પ્રતોમાં શેરડીની ખીસવડીનું કાપ હજી બાલ્યાવસ્થામાં છે. ખાંડના ઉલ્લેખની અભિવૃદ્ધિ અર્થે આશરે બે વસ્તુ જરૂરની છે: (૧) એકર કીડ શેરડીની પેદાશમાં વધારો, અને (૨) ખાંડ બનાવના પદ્ધતિ ને કચરો (molasses) રહે તેનો કાર્યકારક ઉપયોગ. આપણા દેશમાં આ

બંને વસ્તુઓ હજી શરૂઆતની સ્થિતિમાં છે.

x x x

નૈરાનલ ધ્યેનિગ-રાષ્ટ્રીય નિયોજન

આ વખતે પરિવર્તમાં રાષ્ટ્રીય નિયોજન પર એક મહત્વાપૂર્ણ ચર્ચા ગોઠવવામાં આવી હતી તેમાં પ્રો. મેથનાદ યદાએ 'રસાયણ નિયોજન' પ્રો. ને. એન. મુકુન્દએ 'જમીનની માપણી' સર. જે.સી. ધૈરે 'ઔદ્યોગિક નિયોજન', ડો. વાલિયાએ 'હિંદની ખેતી' સંપત્તિ, બાબુ ચાન્દ્રપ્રસાદે 'હિંદના ૪૦ કરોડના ભોરાકોના પ્રશ્ન', ઇચંદના સર આર્થર ફોર્સે જે 'કૌશલ્યેષા વૈજ્ઞાનિક (technical personall) મેળવવાનો પ્રશ્ન' અને પ્રો. કાલી રોયે 'જમીનને સ્વેચ્છ ઉપયોગમાં લેવાની તપાસ' એ વિષયો અચૂક હતા. પશ્ચિત જવાહરલાલે 'રાષ્ટ્રીય નિયોજન'ના ધ્યેયો શું હોવા બાદમાં તે વિષે ચર્ચા કરી હતી. હિંદના આલોચ કરોડને પૂરતું આવડતું, કપડાં, રહેવાનાં ઘરો ઉપરાંત તેમને બોઈતી બીજી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા એ નિયોજનનું શ્રેષ્ઠ હેતુ લેખકે. ઔદ્યોગિક માસ ગોઠા પ્રમાણમાં પેદા કરી બીજા દેશો પર લાડવાનો રાષ્ટ્રીય નિયોજનનો હેતુ ન હોવો. બોઈએ. કોઈ પણ નિયોજનની રૂપરેખા આકાંક્ષા પહેલાં દેશની આજે શું સ્થિતિ છે અને તેની જરૂરિયાતો શું છે તે વિષે સ્પષ્ટતા માલિલી, ગોખી કરવી ભેદભેદ એમ તેમણે જણાવ્યું હતું.

કાર્બોન્યુટિકલ પરિવહ આ અરસામાં દિલ્હીમાં બરાબ હતી. તેના તરફથી 'મેટેરિયા નિવારક ઓફિસ' પર સંયુક્ત ચર્ચા રાખવામાં આવી હતી.

ત્રિવિધ લોકશાહી

વિશ્વમાં રાષ્ટ્રીય લોકશાહી છે, પણ સામાન્ય કે આર્થિક લોકશાહી નથી. ઔદ્યોગિકમાં રાષ્ટ્રીય અને સામાન્ય લોકશાહી છે. પરંતુ આર્થિક લોકશાહી નથી. રસાયણ સામાન્ય લોકશાહી છે, આર્થિક લોકશાહી બધી એ પ્રગટ કરી રહી છે. પણ આ રાષ્ટ્રીય લોકશાહી નથી.

હેન્ડ્રીક લાન્ડે.

બંધારણ-સભાની બીજી બેઠકનાં સંસ્મરણો

નજીક જઈને જોયું બાણ્યું

મહેન્દ્ર મેઘાણી

“પ્રભાંડ તૂટી પડે તો પણ બંધારણસભા તો મળવાની જ છે”, એવા સરદાર વલ્લભભાઈના મહા-નિર્ધારના ‘મિનિચેયર’—વામનરવરૂપ—સભા મનસુબો મનમાં ધકેલેા ધકેલેા હું અમદાવાદની ગાડીમાં બેઠો કે; ‘ગાડીના પાટા જાખડી જાય તો વિમાને ચઢીને પણ બંધારણસભામાં તો જઈશ, જઈશ ને જઈશ જ. બસે પત્રકાર તરીકેનો પાસ ન મળ્યો હોય; હું તો દિલ્હીને સ્ટેશનેથી બેજ-ગિસ્તરો લઈને સીધો બંધારણ-સભાને દરવાજો જ જઈને ઊભો રહીશ; મને શંકો તો કદીશ કે “પત્રકાર છું;” પાસ માગશે તો કદીશ કે, “પાસ નથી. પાસ શેનો તળી ? હું ઠેક કાઢિયાવાડથી આવું છું. મને જલદી અંદર જવા દો. મારા વાચકો મારા અહેવાલની વાટ જોતા હશે”. તે છતાં શંકો તો ત્યાં જ અફો જમાવીશ, માથું ઠરીશ, સાંજે બેઠક પૂરી થશે ને સભ્યો બહાર નીકળશે ત્યારે આપણા પ્રાંતમાંથી ચૂંટાયેલા સભ્યો- પાસે દાદ માગીશ. હા, આપણા કાનજીભાઈ દેસાઈ છે, ખંડુભાઈ દેસાઈ છે, ઠંસાબેન મહેતા છે, અરે ખુદ સુનંદીછ છે ને ! પછી શું વાધો છે ! બસેને એમાંથી કાઢ અને એજાબતું ન હોય. હું ગુજરાતી છું, અને એ બધા ગુજરાતના પ્રતિનિધિઓ ■ તેટલું ઓછું છે ?

*

વિમાને ચઢીને હું દિલ્હી પહોંચ્યો, અને બંધારણ-સભાને દરવાજો પણ પહોંચ્યો. મુજબ—અમદાવાદના સ્ટેડીઓએ આપેલી સિખામણ મુજબ ગિસ્તરો એક હોટલમાં મૂકીને રૂઆબજેર સલાખાંડને બારણે પહોંચ્યો ત્યારે, લશ્કરમાંથી છૂટા થયા. બાદ બંધારણ-સભાના પહેરગીર બનેલા વૈાચ એન્ડ વૉડના અમલ-દારે એથી ૫ વધુ રૂઆબજેર, પૂછ્યું, “પાસ ?” પૂછનારનો અવાજ એની અણીદાર મૂંઠા જોડેા કરાડીઊર્થો હતો, એટું કહેવું ઠંકું હતું, એની કમર ઉપર રિવોલ્વર લટકતી હતી, એની આંખો બાજુ કે પોપચાં-પાંપણુ વિનાની હતી. એ અમલદાર હતો

દિલ્હી, પણ વિદેશી સત્તાના બીનામાં ઠળાને એની મૂર્તિ ધડાધ હતી તે સ્પષ્ટ દેખાયું. મારા દેશની બંધારણસભાને અહેવાલ મારા પ્રાંતવાસીઓ માટે લેવા હું, આવતી કાલના આઝાદ દિલ્હીના નાગરિક, અહીં આવ્યો હોવા છતાં આ માથુસ મને શંકો કેમ હતો તે મને ધડીતર ન સમજાયું. પણ ધડીતર જ. ધડી પછી મારી નજરમાં મળ્યું કે ક્ષ-કિરણની શક્તિ પ્રવેશી હોય અને માથુસની કમર પર લટકતા આમકાના પાટીટની અંદરની રિવોલ્વર, અને એ રિવોલ્વરની અંદર રહેલી ગોળાઓ મને દેખાતી હોય તેવું લાગ્યું. અને તરત જ હું સમજી ગયો.

અપારાધ દાદરા ઊતરીને હું બંધારણસભાની કચેરી ભણી ચાલ્યો. ઘોડી પૂછપરછ પછી અમલિત આફિસ—ઓરડાઓની બૂલબૂલામળીમાંથી મારું સ્વચ્છ અને મેં કચેરીમાં પ્રવેશ કર્યો. સરકારી તુમારશાહી અને અમલદારી બેપરવાહી અંચે દુ’ ઠીક ઠીક, માહિતગાર બની ચૂકેલો હતો. પરંતુ બંધારણસભામાં તો સર્વોચ્ચ રાષ્ટ્રનેતાઓએ પ્રવેશ કર્યો હોવાથી એની કચેરીમાં ઉપરથી નીચે સુધીના સહુ અમલદારો—કાર-કૂનો પટાવાળાઓને પણ એવા જ નવસોદીઆ હિસાહથી સૂઝવિંલપાં અને ફોફાટ કામતો નિશ્ચય કરનારા મેં કપેલ. પરંતુ નજરે જે જોયું તે તો સરકારી અમલદારશાહીની લાપરવાહીના જગતથી કાંઈ ભૂલું નહોતું.

એ આફિસમાં એ—પાંચ કારકૂનો ટેબલ ઉપર ચઢીને કે ખુરશી ઉપર ચિત્તજનકથી પગ લખાવીને ટોળટપ્પાં મારતા હતા અને એમના એ—ત્રણ ઉપરીઓ ‘છ હાં, ખાણુછ’, ‘નહીં નહીં’ જનામ, ‘ક્યાં નહિ સરદારજી ?’ વગેરે ટીકા કરતાં કરતાં કેાની બદલી ક્યાં થઈ, કેાને ક્યા ખાતામાં અટની મળી, કેાની ક્યાં નિમણૂક થઈ વગેરેની મોટાકી ચર્ચા કરતા હતા.

મેં જાને કહ્યું કે, ‘હું પત્રકાર છું, અમુક ડાખાના

પ્રતિનિધિ તરીકે આવ્યો હતું. અને મારે જાણી મારા પાસ ભેટ્યો છે, કારણ કે એક શરૂ થઈ ચૂકી છે.

એક શરૂ થઈ ચૂકી છે તો તેમાં મારે દિલ્હી દ્વાર જવાનું હોય તેવી ઉતાવળ થી હોવી ભેટ્યો તે ન સમજવા હોય તેમ એક ઉપરીએ આપેલી સ્ક્રીન ઉતારીને મારી સામે ભેટ્યું અને ધીરથી અને ખેસવાનું કહ્યું હતું 'પરણે બેઠો તે પછી એણે આખી દહીકત નવેસરથી પૂછી હતી એને કાર્ડ સહેલા પલાખાને જવાબ દેવો હોઈ' તેવી અસમ્મતિ અપાઉં ત્યાંમ ફરીથી કહ્યુંકહ્યું બોધી ગયો. અને પછી, એણે ભેટા ન માગ્યો છતાં, મારા પ્રતિનિધિ તરીકેનો ફરજો બહેર કરતો મારા જાપાના ઘંતોની સહીવાળો કાગળ મેં એની સામે ધર્મેક.

મિનિટ પછી મિનિટ વીનતી જતી હતી અને મારો જીવ કળાએ કળાએ કપાતો હતો. જો એક નજર નિહાળવા હતું આટલે દુરથી આવ્યો હતો, તેમાં પળવાર પશુ મેંકા પહોંચ્યું એ માત્ર આવ્યું—ન આવ્યું, કરવા બરાબર હતું.

મેં ધરલા કાગળ સામે ઉપરીએ નજર કરી. પશુ, એની આસપાસ પડેલા એટલા બધા કાગળોથી એને એ કાર્ડ જુદો ન લાગ્યો હોય—અથવા તો સાચા મર્યાદાકાર લાગ્યો હોય—તેમ લેણ પશુ મોટુંક વિના તેણે એ દાખમાં લીધો. પ્રથમ તો એમણે એની ઉપર નીચેથી ઉપર સુધી એક ભડોલો દરિયાત કરી ભેટ્યો. પછી, કાગળમાં કાર્ડ સુપામતા લાગી હોય તેમ—એમણે સ્ક્રીન ચક્રમાં, અને દાર્દ્રમ કરેલા અફેરા મહાસુરિતે ઉકલવા હોય તે રીતે એ વાળ્યો. એમની નજર આખરે કાગળને છેડે પહોંચી અને મેં નિરાવતો શ્વાસ લીધો કે, હવે તો દમણ જ એ રેખલા ખાનામાંથી પાસ કહ્યું, અને દહી તો જવાહરલાલે પાંચ વાક્ય પશુ પૂર્ણ નહિ કર્યા હોય ત્યાં હતું સભાખંડ.

પશુ ઉપરી
મારામથી પૂછ્યું,
પાસ મળેલો ?

દિલ્હી અને જોમને એક એકસરેસ જવાબો તાર કરીને અમારા જાપાના પ્રતિનિધિ મારે પાસ મળી શકશે કે નહિ તેવું પૂછાયું હતું, તેમ તે જ દિવસે વિમાની દપાલમાં મોકલેલા એક કાગળ દ્વારા એ હકીકતનું વિસ્તારપૂર્વક સમર્થન કરેલું, પરંતુ અમારા તારનો કાર્ડ જવાબ મળ્યો નહિ અને એકેક રૂર થયા પછી દસ દિવસે એમની ઓફિસમાંથી જવાબ મળેલો કે : 'દિલ્હીની ઈએ; જગ્યા નથી; પાસ નહિ મળી શકે; જવાબી તારના પૈસા પાછા મોકલીએ છીએ.' એટલે પછી આ એક વખતે કરેલી અરજીના જવાબની રાહ ભેંસા વિના હતી આથી પહોંચેો હતું.

મારા જવાબમાંથી ભણે એને આખી વાતનો લાભો મળી મર્યાદા હોય તેમ તેણે કહ્યું : 'બસ ત્યારે, તમને મર્ડ મેકરમાં પાસ ન મળ્યો હોવાથી આ એક વખતે પશુ આપી શકાય નહિ.' થોડીવાર સુધી સમગ્રવટ કરી ભેટું, જયુવર્ક.

જવાહરલાલના જાયલુને બતે લાળીએના અકચકટ થયા હોય તેવા પડખા મારા કાનમાં પડ્યા, અને હતું આકળો બનીને બહાર નીકળ્યો.

ભણે હતું કાર્ડ પરખવા પાછો હોઈ તેવી મને લામણી થેરી જી. બંધાચુસમનો અહેવાલ લીધા વિના મારે પાછું ફરવું પડતે એવી કાર્ડ શીતિથી મેં એ વિરાહા નહોતી અનુભવી. મારા મનમાં મેં પરસ્પર વિરોધી લામણીએ વચ્ચે કુદ ચાકતું હતું અને તેમાંની એકને, મારી પ્રિય ભાવનાનો, પરખવા ધર્યા હોવાથી હતું નિરાશ બન્યો હતો.

લગ્ન એમ બોધી હતી. 'જ અપરાધાલો' દિલ્હી આવવા હતું નીકળવાનો હતો ત્યારે મારે કાર્ડ કારણસર મુજબ જવું પડેલું. પછી વિમાનમાર્ગે મુખર્ષી લિલ્હી આવતી વખતે કુનિયાદારીના વિશેષ અનુભવી એક કક્ષા વડીલે પૂછ્યું હતું કે, જવાહરલાલનો પાસ મળ્યો છે ? મેં જવાબમાં ના પાડી, પરંતુ રજીસ્ટ્રારો ખિતરો લાઇને સીધા સભાચક્ર ઉપર પહોં અને ત્રાફ્ટ કરવા સુધીના મારા ઉપર—
નોરથો એમને કહી સભાનેસા પશુ
એવા વિચિત્ર ખમાયોની દાર્દ્રી

સિવાય બીજું કંઈ થઈ શક્યું નહિ અને અત્યંત આગ્રહ કરીને એમણે મારી સાથે, સંકટ સમયની સંકળણસભી, એક પ્રતિષ્ઠિત મુરજીની બલામણુ લેતા જવાનું કહેલું. એ મુજબ નવી દિલ્હીના એક અગ્રણી પત્રકાર શ્રી શ—ઉપર અને પત્રકારના પાસ મેળવી આપવાની બલામણુને તાર છેક છેલ્લી રાતે મોડે મોડે કરાવીને હું મુંબઈથી નીકળેલો. પણ મન સાથે મેં શંકા વાળેલી કે મારે કોઈની ય લાગવગ વિના, માત્ર મારા પ્રતિનિધિ-દરજાના અધિકારની રુધિએ, બંધારણસભામાં પ્રવેશ મેળવવો બેઠકો.

નવી દિલ્હીની ટાઢ કરતાં ય ટાડીગોળ એની અમલદારશાહીએ આ 'વટ' જાંગી નાખ્યો, અને બંધારણસભાના અહેવાલ મેળવવાના મોહમાં આખરે મેં પેલી લાગવગ વટાવવાનો નિયુધ્ય કર્યો. મને નિરાશા થઈ તે આ વટ જાંગ્યો તેની; અધિકાર હાર્યો અને લાગવગ છૂટી ગઈ તેની.

*

તરત જ મેં શ્રી શ—ની શોધમેળ માંડી. બીજી એક એ.ફિસમાં હું, એક છેલ્લા પ્રયત્ન લેખે, હજીય મારા 'અધિકાર'નાં શેઠણાં શોતો હતો ત્યાં સ્પષ્ટરમાત જ તેઓ ભેટી ગયા. મેં એમને મારી જોળખાણુ આપી. અને મુંબઈના તારમાં જોતો ઉલ્લેખ થયેલો તે હું પોતે જ એમ જણાવીને મારે પાસ મેળવવા છે તેમ કહ્યું. પાસ તો એમણે જ ન મિનિટમાં મેળવી આપ્યો, પણ કહ્યું કે પત્રકારોની બેઠકો જોઈ છે અને પાસ માર્ગનારોએ ધણા છે, તેથી કોઈ અઠવાડિકને અમે પાસ આપતાં જ નથી. મેં કહ્યું કે, અમારું અઠવાડિક વાંચનારાં ગતવ્યનાં માણસો પાસે બીજું કોઈ છાપું પહોંચતું નથી હોતું એટલે એમને મન તો અમારું અઠવાડિક દૈનિકના જેટલી જ અગત્યનું છે. એમને મારી સાથે દલીલ કરવાનો વખત નહોતો, પણ મારા લાજની દૃષ્ટિએ જ એમણે શિખામણુ આપી કે, 'હવેથી તમારે કોઈ અઠવાડિક માટે અહેવાલ લખવો હેતુ તો પણ કોઈક દૈનિકના નામને પાસ મેળવી લેશો તો કાંઈ મુશ્કેલી નહિ પડે. ખાશી તો દિલ્હીમાં સાચા કે ખોટા નિયમો એકવાર ધડાકા જાય એટલે પછી એને અપવાદરૂપે

પણ તોડી શકાતા નથી. અહીંની રસમ બદલાતી નથી.'

એમનો આજ્ઞાર માનીને હું રવાના થયો.

*

પાસ લઈને હું સખાગૃહને બારણે ફરી પહોંચ્યો ત્યારે પહેરેગીર અમલદાર જેટલા રૂઆબભરે મને પહેલો વખતે અંદર જતો શેઠેલો તેટલા જ રૂઆબભરે આ વેળા, મારા પાસની પોનાના રજિસ્ટરમાં નોંધ કર્યા બાદ, અંદર જવા હોધો. આપણા દેશનો અમલદાર એટલે નર્મી રૂઆબની ભૂતિ. તમને એ ધક્કો મારીને બહાર કાઢે તેમાં તો રૂઆબ ખરો, પણ આવશર આપણે અંદર જોણાવે તેમાં પણ રૂઆબ ! સિરત અને રૂઆબ, એ બે જુદી વસ્તુઓ છે. સિરતમાં સૌન્દર્યનો સમાવેશ થાય છે.

પત્રકારો માટે '૬૧-૬૨ બેઠકોની બે ગેલેરીઓ હતી. તેમાંની એકમાં હું જાખલ થયો ત્યારે મારું મન શરમ અનુભવી રહ્યું હતું, કારણ કે મારા છાપાના હંભારે વાંચકોના પ્રતિનિધિ તરીકે મને અહીં સ્થાન મળ્યું નહોતું. અહીં મને બેઠક મળી હતી કારણ કે મારી પાસે હતી લા-ગ-વ-ગ.

મરી બેઠક ઉપર બેઠાં બેઠાં મેં નીચે નજર નાખી એક વિશાળ ગોળ ખંડમાં સજ્જો બેઠાં હતાં. અને અહીં ઉપર પાંચ જુદી જુદી ગેલેરીઓ હતી—બે પત્રકારોની ને ત્રણ પ્રેક્ષકોની. પ્રેક્ષકો મારેની બેઠકા અડધોઅડધ જેટલી ખાલી હતી. નીચે બ્રિટિશ રિફનાં કુલ ૨૯૬ સજ્જોમાંથી લીધેલાં ૭૩ બાદ કરતાં પણ બીજી ઘણી બેઠકો ખાલી હતી. કુલ હાજર સજ્જો ૧૫૦ જેટલા હશે.

પત્રકારોની બેઠકો ઉપર પણ મેં નજર ફેરવી જોઈ. મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે પત્રકારો માટે બેઠકો ઘણી જોઈ છે અને ઉમેદવારો બહુ વધારે છે. પણ અરંધાઅરંધ બેઠકો તો ખાલી હતી ! એમ કેમ હશે ?

પહેલા દિવસની કાર્યવાહી પૂરી થઈ અને એકસો ને એકસોવે પત્રકારોની બેઠક ઉપર હું ફરી વળ્યો. દરેક ઉપર તે જોને અપાર્થ હતી તે છાપાનું નામ

પ્રતિનિધિ તરીકે આપ્યો છું અને મારે જણાવી મારા પાસ ભેઈએ છે, કારણ કે એક સર થઈ ચૂકી છે”

એક સર થઈ ગઈ છે તો તેના મારે દિલ્હી ભ્રમણ જવાનું હોય તેવી ઉતાવળ શી હોવી જોઈએ તે ન સમજ્યા હોય તેમ એક ઉપરીએ આંખેથી ચરખા ઉતારીને મારી સામે જોયું અને ધીરથી મને બેસવાનું કહ્યું કે પરાણે મેંદા તે પછી એણે આખી દહીકત નવેસરથી પૂછી કે એને કેઈ સહેલા પનાખાનો જવાબ દેતો હોઈ તેવી અદાથી અગાઉનું વાક્ય ફરીથી કડકાટ બોલી ગયો અને પછી, એણે ભેટા ન માગ્યો છતાં, મારા પ્રતિનિધિ તરીકેનો દરજ્જો જાહેર કરતો મારા બાપના વતીનો સહીયોગી કાગળ મેં એની સામે ધર્યો-

મિનિટ પછી મિનિટ વીનતી જતી હતી અને મારા જીવ કળાએ કળાએ કપાતો હતો જે એક નજરે નિહાળવા કુ આટલે દૂરથી આપ્યો હતો, તેમાં પળવાર પણ મોઝા પહોંચ્યું એ મારું આખું-ન આખું, કરવા બરાબર હતું

મેં ધરેલા કાગળ સામે ઉપરીએ નજર કરી પણ, એની આસપાસ ખેડના એટલા બધા કામગીરી એને એ કાંઈ જુદો ન લાગ્યો હોય-અથવા તો સાચાં જોરોપંજાર લાગ્યો હોય-તેમ લેસ પણ કોઈક વિના તેણે એ દાખમાં લીધી પ્રથમ તો એણે એની ઉપર નીચેથી ઉપર સુધી એક ભીતો દટ્ટિયાત કરી બેઠો પછી, કાગળમાં કાંઈક સુખાતતા લાગી હોય તેમ-એણે અશ્વમાં ચઢાવ્યા, અને ટાઈપ કરેલા અક્ષરો મહામુશ્કેલીથી ઉકલતા હોય તે રીતે એ વાગ્યો એમની નજર આખરે કાગળને છેડે પહોંચી અને મેં નિરાશતા સાસ લીધી કે, હવે તો હમણા જ એ રેમવના ખાતામાંથી પાસ કાઢશે, અને હજુ એ જવાહરલાલે પાંચ વાક્ય પણ પૂર્ણ નહિ કર્યા હોય ત્યાં કે સજાપ કમા પહેળી જઈયા

પણ ઉપરી સાહેબે તો ખુશીયા લખાવીને આરામથી પૂછ્યું કે, “આમલી એક વખતે લખને પાસ મળેને ?”

મારા હૃદયને બેઝાર કાલવણની તક મળી હોય તેમ મેં એમને સમજાવ્યું કે ગઈ એક અગાઉ ખંચ

દિવસે અને એમને એક એકસપેસ જવાબી તાર કરીને અમારા બાપના પ્રતિનિધિ માટે પાસ મળી ચક્રો કે નહિ તેનું પૂછાણ કર્યું તેમ તે જ દિવસે વિમાની ટપાલખા મોકલેલા એક કાગળ દ્વારા એ દહીકતનું વિસ્તારપૂર્વક સમર્થન કરેલું પરંતુ અમારા તારને કાંઈ જવાબ મળ્યો નહિ અને એક સર થયા પછી દસ દિવસે એમની ઓફિસમાંથી જવાબ મળેલો કે ‘દિલ્હીની છીએ, જગ્યા નથી, પાસ નહિ મળી શકે, જગ્યાની લાગણ પૈસા પાછા મોકલીએ છીએ’ એટલે પછી આ એક વખતે કરેલી અરજીના જવાબની રાહ જોવા વિના કું આવી પહોંચ્યો છું

મારા જવાબમાંથી જણી એને આખી વાતને લાગે મળે એવા હોય તેમ તેણે કહ્યું બસ ત્યારે, તમને ગઈ એકકમા પાસ ન અપ્યો હોવાથી આ એક વખતે પણ આખી ચક્રાય નહિ’ થોડીવાર સુધી સમજાવટ કરી ભેઈ, પછી-અર્થ

જવાહરલાલના લાપણને અતિ લાગેએના ગમતકાટ થવા હોય તેવા જમ્યા મારા કાનમાં પડ્યા, અને કુ આક્રોશ બનીને બહાર નીકળ્યો

જણે કું કાંઈ પરાજય પામ્યો હેઉ તેવી મને લાગણી ધેરી વળી બધાજીવસભાનો અજેવાદ લીધા વિના મારે પાછું ફરવું પડ્યું એવી કાંઈ જીનિયો મેં એ નિરાશા નહોતી અનુભવી મારા મનમાં બે પરસ્પર વિરોધી લાગણીઓ વચ્ચે શુદ્ધ ચાનું હતું અને તેમાંની એકને, મારી પ્રિય લાવનાનો પરાજય થયો હોવાથી કું નિરાશ બની હવે

વાલ એમ જતી હતી કે અમદાવાદથી દિ હી આવવા કું નીકળવાનો હતો ત્યારે મારે કેઈ કારણસર અજાણ જવું પડેલું પછી વિમાનમાર્ગે અખંધો દિલ્હી આવતી થખતે દુનિયાદારોના વિરોધ અનુભવી એક કાલા વધીને પૂછ્યું હતું કે, બધા જીવસભાનો પાસ મળ્યો છે ? મેં જવાબમાં નાં પાડ્યો, પરંતુ રોજનથી ગિરજીરા લાઈને રીયા સજાવટ ઉપર પહોંચવાના અને ગાયુ કરના સુધીના મારા ઉપર-કલા “કુ” મનોરથો એમને પ્તી સજાવાવેલા પછી એમની વેપારીપુલિસી એવા વિચિત્ર ખ્યાલોની હાંસી

સિવાય ખીનું કંઈ મર્ષ શક્યું નહિ અને અત્યંત આમદ કરીને એમણે મારી સાથે, સંકટ સમયની ક્ષણભરી, એક પ્રતિષ્ઠિત મુરખની બલામણ લેતા જવાનું કહેલું. એ મુરખ નવી દિલ્હીના એક અગ્રણી પત્રકાર શ્રી શ—ઉપર અને પત્રકારનો પાસ મેળવી આવવાની લાલામણનો તાર છેક છેલ્લી રાત્રે મોડે મોડે કરાવીને હું મુંઝવેથી નોકલેલો. પણ મન સાથે મેં મંઠ યાગેલી કે મારે કોઈની ય લાગવગ વિના, માત્ર મારા પ્રતિનિધિ-દરજનના અધિકારની રુદ્ધિ, બંધારણસભામાં પ્રવેશ મેળવવા ભેજ્યો.

નવી દિલ્હીની ટાઢ કરતાં ય ટાડીગળ એની અમલદારશાદીએ આ 'વટ' લાંબી નાખ્યો, અને બંધારણસભાનો અહેવાલ મેળવવાના મોઢમાં આખરે મેં પેલી લાગવગ વટાવવાનો નિર્ણય કર્યો. મને નિરાશા મર્ષ તે આ વટ લાંગ્યો તેની; અધિકાર હાર્યો અને લાગવગ છટી મર્ષ તેની.

*

તરત જ મેં શ્રી શ—ની શોધખોળ માંડી. બીજી એક એ ફિસમાં હું, એક છેલ્લા પ્રયત્ન લેખે, હજીય મારા 'અધિકાર'નાં શેઠાં રોતો હતો ત્યાં ફક્તમાત જ તેઓ ભેટી ગયા. મેં એમને મારી યોગપાણી આપી. અને મુંઝવેના તારમાં જેનો ઉદ્દેશ્ય થયેલો તે હું પોતે જ એમ જણાવીને મારે પાસ મેળવવા છે તેમ કહ્યું. પાસ તો એમણે જે જ મિનિટમાં મેળવી આપ્યો, પણ કહ્યું કે પત્રકારોની બેઠકો યોદ્ધા છે અને પાસ માર્ગનારાઓ ધણા છે, તેથી કોઈ અઠવાડિકને અમે પાસ આપતાં જ નથી. મેં કહ્યું કે, અમારું અઠવાડિક વાંચનારાં ગામડાંનાં માણસો પાસે બીજી કોઈ છાપું પહોંચતું નથી હોતું એટલે એમને મન તો અમારું અઠવાડિક દેવિકના જેટલી જ અત્યંત છે. એમને મારી સાથે દલીલ કરવાનો વખત નહોતો, પણ મારા લાલની દૃષ્ટિએ જ એમણે શિખામણ આપી કે, 'હવેથી તમારે કોઈ અઠવાડિક માટે અહેવાલ લખવો હોય તો પણ કોઈક દેવિકના નામનો પાસ મેળવી લેશો તો કોઈ મુશ્કેલી નહિ પડે. બાકી તો દિલ્હીમાં સાચા કે ખોટા નિયમો એકવાર ધડાઈ ગય એટલે પછી એને અપવાદરૂપે

પણ તોડી શકાતા નથી. અહીંની રસમ બદલાતી નથી.'

એમનો આભાર માનીને હું રવાના થયો.

*

પાસ લખને હું સવારુદને ખાલે ફરી પહોંચ્યો ત્યારે પહેરેગીર અમલદાર જેટલા રૂઆબોર મને પહેલો વખતે અંદર જતો રોકેલો તેટલા જ રૂઆબોર આ રેળા, મારા પાસની પોતાના રજિસ્ટરમાં નોંધ કર્યા બાદ, અંદર જવા દીધો. આપણા દેશનો અમલદાર એટલે નર્મ રૂઆબની સૂતિ. તમને એ ધક્કો મારીને બંધાર કાઢે તેમાં તો રૂઆબ ખરે, પણ આવકાર આપીને અંદર બોલાવે તેમાં પણ રૂઆબ. શિરત અને રૂઆબ, એ બે જુદી વસ્તુઓ છે, શિરતમાં સૌજન્યનો સમાવેશ થાય છે.

પત્રકારો માટે '૬૧-૬૧ બેઠકોની બે ગેરેરીઓ હતી. તેમાંની એકમાં હું દાખલ થયો ત્યારે મારું મન શરમ અત્યંત રહ્યું હતું, કારણ કે મારા ડાખાના હમરો વાંચકાના પ્રતિનિધિ વરીકે મને અહીં સ્થાન મળ્યું નહોતું. અહીં મને બેઠક મળી હતી કારણ કે મારી પાસે હતી લા-ગ-વ-ગ.

મારી બેઠક ઉપર બેઠાં બેઠાં મેં નીચે મજર નાખી. એક વિશાળ ગોળ ખડમાં સભ્યો બેઠાં હતાં. અને અહીં ઉપર પાંચ જુદી જુદી ગેરેરીઓ હતી—બે પત્રકારોની ને ત્રણ પ્રેક્ષકોની. પ્રેક્ષકો માટેની બેઠકો અડધોઅડધ જેટલી ખાલી હતી. નીચે બ્રિટિશ રિફનાં કુલ ૨૬૬ સભ્યોમાંથી લીધેનાં ૭૩ બાદ કરતાં પણ બીજી ધણી બેઠકો ખાલી હતી. કુલ હાજર સભ્યો ૧૫૦ જેટલા હશે.

પત્રકારોની બેઠક ઉપર પણ મેં નજર ફેરવી ભેળ. મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે પત્રકારો માટે બેઠકો ધણી યોદ્ધા છે અને હિમેલવારો બહુ વધારે છે. પણ અરધોઅરધ બેઠકો તો ખાલી હતી એમ કેમ હશે ?

પહેલા કિવસની કાર્યવાહી પૂરી થઈ અને એકસો ને એકવાસે પત્રકારોની બેઠક ઉપર હું ફરી વળ્યો. દરેક ઉપર તે જેને અપવાદ હતી તે ડાખાનું નામ

લખેલું હતું. એમાં સૌથી નામ તો પરદેશી છાપાં, સામયિકો અને રેડિયો કંપનીઓનાં હતાં. એ સૌમાંથી ૨૫-૨૬ જગ્યાઓ તો રાજ બાલી પડી રહેતી હતી. એમાં 'ન્યૂસ' 'ટાઈમ્સ'ને લંડનના 'ટાઈમ્સ' જેવાં દૈનિકો હતાં, 'અમેરિકન એસોસિયેટેડ પ્રેસ', રશિયાની 'ટાસ' અને ચીનની 'સેન્ટ્રલ ન્યુઝ એજન્સી' જેવી સમાચાર-સંસ્થાઓનાં નામ હતાં, 'પિકચર પોર્ટ', 'ટાઈમ્સ' અને 'શાર્પ્સ' જેવાં આવારોહી હતાં, 'મેમેલિન કાયજેટ' નામનું એક માસિક હતું અને એક અમેરિકન રેડિયો કંપનીનું નામ પણ હતું.

મને યાદ છે, આપણા દેસનું બંધારણ જાનારી સલાસ આપણા છાપાઓને હકની જગ્યા મળતી નથી અને આ બધાં પરદેશી દૈનિકોથી માસિક કુધીનાઓને કેમ મળે છે ? પરદેશીઓનાં રોહમાં આપણે શા માટે આટલા બધા અંબલ જાણ્યે છીએ ?

આ બધાં પરદેશી છાપાંના પ્રતિનિધિઓમાંથી ૩-૪ ને બાદ કરતાં બીજા બધા હવેનાં ગેરહાજર રહેતા હતા તેમાં એમનો હેતુ નથી. દિલ્લિસ્તાનની બંધારણસભાની શોભાશોભની કાર્યવાહીની ઝીણી ઝીણી વિચિત્રતા એમને રસ ન હોઈ શકે એ દેખીતું જ છે. ફ્રાંસની કે ચીનની બંધારણસભાની એકઠા મને પગાર તરીકેના પાસ મળ્યો હોય ને રાજ કું તેના લાભ ન થોતો હોય તે એ આશે વાંકે થી રીતે મળ્યા. એ જ રીતે આ પરદેશીઓ તો મિયાગ જગાહરસા છે એવા કોઈ બીજા આગેવાન કાઈ અગત્યનું બાંધણ કરવાનું હોય ત્યારે હાજર રહે. તે પણ એમને તે સભાને થી લેવાહોય ! હોય તો એમને પાસ દેનારાઓના કહેવાનું એમની એ ૨૫-૨૬ બેઠકા માગે જેવા કેવાયના હક્ક હલ કરીને જ અપાઈ શકી હશેને ! અને એ બેઠકોનો 'લાભ ન મને લઈ શક્યા, ન એમણે લીધો !'

યુગવાદી છાપાઓના બીજા કોઈ પાસ પ્રતિનિધિ મુંબઈ કે મુમ્બઈથી આવેલા નહોતા એક શ્રી. ચંદુલાલ ખેન 'યુગવાદ સમાચાર'ના પ્રતિનિધિ તરીકે પગકારાની

એકરીમાં આવીને બેસતા હતાં. અંગ્રેજ બંધારણમાં 'ફારમ', 'બિલ્ડ', 'પ્રિન્સિપલ ફાઇનેન્સ', 'ફારમ' એન્ડ 'ઈન્સ્ટ્રુક્શન્સ' વગેરેને પાસ મળેલા હતા. ત્યારે દેશી બાબાનાં અંકવાડોને શા માટે નહિ ? અંગ્રેજ છાપાં વધુ વાચ્યો હોય છે અને દેશી 'છાપાનાં' છાપાં કાંઈક અંશે સરખા હોય છે એટલા માટે !

પ્રતીય ધારાસભાની મેં એવેલી બેઠક અને આ બંધારણસભા વચ્ચેના એક તફાવત મને બહુ મંદસ્તો લાગ્યો. કોઈ ધારાસભા ન હોય તેવી 'હોમોનિનિટી' (એકમતતા) આ બંધારણસભામાં દેખાતી હતી. ધારાસભાઓમાં વાતાવરણ હંમેશા પચાપચીથી ભર્યું હોય છે. કારણ કે પશ્ચિમની મોઠા-ચાલીના અંધ અનુકરણને પરિણામે આપણે લાંબો સમયના જગ્યા બાધી મઈ છે કે વિશેષપણ કાંઈ દેશ નાનીમોટી આખતમાં સત્કારવાને બેઠકા પછાને. કાચોપોટા વિશેષ કરતા રહેવાનું હોય છે. બધી એવો ઉપરબસો વિધિસરનો વિશેષ તો નહોતો, પણ આંતરિક કે અપ્રકટ મતભેદો પણ ન રહ્યા હોય તેવું શુદ્ધ વાતાવરણ હતું. સાચતરીકે પહેલાં યુગપણમાં જેવાં જૂના રંગનાં માનવીઓ બધીં હતાં, હોઈ નિર્ભેળ સ્વેદવરૂપે હતાં તો કોઈ દેશનાં પણ હતાં પરંતુ સ્વતંત્રતાના ભિન્નતા ધારણના તેજમાં એ તમામ એક જ રંગનાં દેખાતાં હતાં. ઉપરાંત એક જ શોભા સામસી કુબેધી એ જનમમાં હોય તેવી ૨૫૫૮ છાપ એમના સમઘટનમાંથી ઊઠતી હતી.

એનો અર્થ એ નહિ કે ત્યાં વિવિધતા નહોતી; એનો અર્થ એ પણ નહિ કે ત્યાં વિચારભેદ નહોતા. વિવિધતા અને વિચારભેદ તો એટલા આશીસ કરીશ વચ્ચે પડ્યા છે તેનાથી જરાય ઓછા આ એમનાં પ્રતિનિધિઓમાં કેમ હોઈ શકે ? પણ ધરતીની વિવિધતા ઉપર મનની નીલપ જેમ સર્વ કુરી વહેણ છે તેમ એક અને અપ્રકટ રાજના કિતલી સર્વોપરોતા એમની એકપાસ મહેકી રહી હતી. પશ્ચિમના 'સિન્ક્રી' આંતરકારકની માફક વિવિધ વાજાઓ અને ભગવિલ મુશરબિઓ વચ્ચેથી બધો પણ એક જ મહામીતના ધેલ ઊકતા હતા.

જાણતો આનું પરિણામ નિપળની યકવા માટે

પદ્મ પાછળ ધણી 'રીહસલો' કરવા પડતાં હશે અને એમાંથી બચીપાણું કાઢી નાખવા માટે આગેવાનોને મથી મહેનત કરવી પડતી હશે.

એટલે જ બંધારણસભાની એક વારેવારે બંધારણે અથવા તો અવિધિસરની રીતે મળતી રહેતી હતી. બંધારણે મળેલી આવી એક એકને ધણીની માફક હું પણ ગેરવાજબી ગણું છું. એ હતી બંધારણસભાનું અંદાજપત્ર ચર્ચાવાની એક. તા. ૨૨ મીએ શ્રી. ગાડગિલે (મુન્નિયર) બંધારણસભાનું સન ૧૯૪૬-૪૭નું અને ૧૯૪૭-૪૮નું અતુકને રૂ. ૧૭,૮૩,૦૦૦નું અને રૂ. ૪૫,૪૩,૦૦૦નું અંદાજપત્ર રજૂ કર્યું. આ અંદાજપત્ર ઉપર સામ્યવાદી સભ્ય શ્રી. સોમનાથ લાહરીએ અતુક કાપની દરખાસ્તો મૂકી હતી તેનો નેતાઓ શું જવાબ આપ્યો અને સંકલિતને પણ વધુ પડતી લાગે તેવી અતુક ખર્ચની રકમોનો શો બચાવ કરશે તે જાણવા હું આગ્રહ હતો. પણ બહેરમાં કાંઈ ચૂંચણું ન ચૂંચાય તે હેતુથી સભાએ બંધારણે એ અંદાજપત્ર પર ચર્ચા કરવાનું નક્કી કર્યું અને પ્રેક્ષકોને તથા અમારે ખનકારોને બહાર નીકળવું પડ્યું.

બંધારણસભા અંગે થતું ખર્ચ જાળની મધ્યસ્થ સરકાર ભોગવે છે. એ મધ્યસ્થ સરકારનાં કરોડો રૂપિયાનાં અંદાજપત્રો પણ ધારાસભાની ખુલ્લી બેઠકમાં ચર્ચાય છે, એની ટીકાઓ થાય છે. એમાં કાપની દરખાસ્તો સુધાય છે અને એની ખુલ્લા દિલથી જણાવદ થાય છે, તો પછી આવા ચોક્કસ લાખના મામલો અંદાજપત્ર ઉપર આવેલાં ઢાંકપિછોડા શાને ?

૧૯૪૭-૪૮ના અંદાજપત્રમાં ત્રણ મુખ્ય રકમો નીચેક અમલદારોના પગાર (૪,૯૩,૦૦૦), કચેરીના ખીન્ન ૨૮૫ જેટલા નોકરોના પગાર (૩,૬૩,૦૦૦) અને બંધારણસભાના સભ્યોનાં લગ્નનાં અને પુરસ્કાર (૩,૬૩,૦૦૦)ની છે. સામ્યવાદી શ્રી લાહરીની માફક ખીન્ન પણ કેટલાક સભ્યોએ અમલદારોના (માસિક ૪૦૦૦ સુધી પહોંચતા) પગારો જોઈ કરવાનાં અને કારકૂનો વગેરેના પગારો વધારવાનાં મતનાં હતાં. પણ એમને એવો ઉત્તર દેવાયો કે એ

નોકરો-અમલદારોને મધ્યસ્થ સરકારની નોકરી છોડાવીને આ સ્થાને મુકવામાં આવ્યા છે, તેથી એમની મૂળ જગ્યા ઉપર એમને મળતાં પગારના ધોરણમાં ફેરફાર થઈ શકે નહિ. પણ પંડિત જવાહરલાલે હમણાં જ મધ્યસ્થ ધારાસભામાં બહેર કર્યું તેમ મધ્યસ્થ સરકાર અને બંધારણસભા વચ્ચે કાંઈ જ સંબંધ નથી તો પછી પગારનાં મૂળ સરકારી ધોરણોને વળગી રહેવાનું કાંઈ કારણ નથી.

તે ઉપરાંત ફેરફાર સભ્યને અપાતા રોજના રૂ. ૪૫ના લઘુ સાથે તો રાષ્ટ્રપતિ કૃપાલાનીશ અને ખીન્ન આગેવાનોએ પણ વિરોધ દર્શાવેલો. હિંદુસ્તાન જૈવા ગરીબ દેશ માટે આ રકમ ઘણી મોટી છે એમ કહીને તેને ઘટાડીને રૂ. ૩૦ કરાવવી એવી દરખાસ્ત એમણે ચૂક બેઠકમાં મૂકી હતી. પણ મોંઢા ભાગના સભ્યોને ગળે એ ન જતરી !

બંધારણસભાના સભ્યો માટે નવી દિલ્હીમાં રહેવા-જમવાની બાદશાહી બધરચા બંધારણ-ગૃહ (કોન્સ્ટીટ્યુશન હાઉસ) નામે જોડાયાતી એક વિશાળ પ્રમાણમાં કરવામાં આવી હતી. મુલકાળ દરમિયાન અમેરિકન લશ્કરી અફસરોના રહેઠાણ માટે એ મકાન બંધાયેલું. તેમાં ફેરફાર સભ્યને અલગ ઝોરડો, રાતરચીલું, ઝોરડો-ઝોરડો દેવીફાન, નોકરો વગેરેની અમીરી સંગવડો આપવામાં આવી છે. એમને માટે ભાતભાતની વાનગીઓવાળાં દેશી (મંસાદારી અને બિન-મંસાદારી) તથા પરદેશી (મંસાદારી અને બિન-મંસાદારી) આર પ્રકારનાં ભોજનો ટાંકે ટાંકે થાય છે. અલખત, ભોજન દેશી કે પરદેશી ચમે તે પ્રકારનું હોય, એને ઈન્સાફ તો દેખત-પુરતીએ ઉપર અને છરી-કાંઠા-અમત્યા વડે જ અપાય છે !

આ બંધારણગૃહમાં ગોઠાયેલાં ચોવીસ આમ-ત્રિતોના એક રાત્રિભોજનમાં શામિલ થવાનો મોકો મને મળ્યો હતો તથા જનતબ્બુબે હું કહો શકું તેમ છું કે એ ભોજન લાખખોપતિઓના કે રાજ-મહારાજાઓના ભોજન કરતાં બહુ ઊંચતરું નહિ હોય. દેશ ઉપર હજીય જનસંકેટ બહુમી રહ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ, જુદા દિલ્હીના ગરીબો ધળેની કારની અછત

અનુભવી ગદ્યા છે ત્યારે એવા કોણે કંગાલોના પ્રતિનિધિઓથી આનું અમીરી ખાલું કેમ લઈ શકાય તે પ્રશ્ન એ ભોજનના મીઠા કોળિયા લેતી વખતે મનમાં ઊઠવા વિના રહે નહિ. ખાસ તો મને તે જ બપોરે મળેલો દિલ્હીનો એક ટાંગાવાળો સંભારતો હતો. ટાંગા ઊંચા રાખવાના એક રોન્ડ ઉપર બપોરના એ વાગે થોડા દંસા હોવા હતા. એમણે એક ટાંગાવાળો પસંતીના મેસા કાગળમાં વીરેલો પછીના બેડા રેલલો હોવા ચાવતો હતો. ગરીબ કાઠિયાવાડમાં પણ એટલાને રેલલા સાથે ગોળનું દાણું કે મરચાની ઠીંગ મળી રહેતી હોવાથી મારાથી એને પૂછાઈ ગયું હતું કે, 'રેલી કે સાથ જોર કુછ નહીં ખાતે હો ?'

એણે જવાબ આપેલો કે, 'દમ તો મિરૂં રેલી પર બી ઘુખરા કરે હો, અમર પેટ ભર રેલી પાક ઉતવા બનાવ જી કહો મિલતા હો ?'

આપણા રાષ્ટ્રનેતાઓને આટલી નજીકથી, આટલી શક્તિથી અને આટલા સૌમ્ય રસપે ભેળવેલો એક મને પહેલીવાર મળ્યો. સારું જ ખબર પડી કે એમની સાચી સુલ કેવી છે. છાપમાં એમની જે છબીઓ આપે છે તેમાંની એટા ભાગની તો એક કેપકા પૂર્વેની દુરી એમ આ નેતાઓને એમને લાગ્યું. તાજ છબીઓમાં પણ, કોણ બહુ કેમ, આ નેતાઓના મુખ પરની તાનબી અને તેજસ્વિતા કે એમના મરોહદાર અવધલો કદી સાચા રસપે દેખાવા નહોતા. પંડિત પંત અને શ્રી રવિશંકર શુક્લ જેવા જુદોજ ચહેરા ઉપર પણ એ તેજ હતું તે તેમની વામપ્રધાને તરંગિત અધાગ ખીજમતો ઉપરથી જોઈને 'દમ મધ્યનું હોય કે પછી' સોનું તો વાપથી સોહામણું અને તેમ, એ પરિચયના પાંચામ રૂપે જ આ તેજ પ્રસરતું હતું ? શ્રીમતી વિનયકદમી પંડિને વૈધજની છાયા આપે પણ તંદુરસ્ત અને સોહામણું વલન કરવાવા દીધું નથી. રાજકુમારી અમૃતકાંતેની ઉંમર વધી મઈ હોવા છતાં એમની માલખા મુક્તીના જેટલો જ નમણાઈ અને મયખતા ભરી છે. ફ્રાન્સડે બ્લોકજીના શ્રી કામદનાં દાદીમંથ્ર એમના કદામર દેહને મિયાંજાનું રસપે આપી રહ્યાં હતાં. બંગાળના અને ખાસ કરીને આસામના

પ્રતિનિધિઓ કંઈક અંશે હતોત્સાહ જણાતા હતા, તેનું કારણ તો સહેજે સમજી શકાય તેવું છે. રામજીની તળિયત ચારી ન રહેતી હોય તેવું દાગ્યું. મૌલાના આઝાદ સલામી બેઠક ચાલુ હોય તે દરમિયાન પ્રસંગોચિત પોતાના કળેવૃણુ-ખાતાના દંતરમાં આટો મારી આવવા હતા આપણા વ્યાપ્રધાન શ્રી મેરનું સદા લાજુ રિખત દુધ જેવા સફેદ દંતની બમીસી વચ્ચે મહાધને સોને રીઝવતું હતું. પશિત જવ હરલાઈનું વલન એમના લસવાડની આરપાર થઈને સુપેલું ભાગતું હતું. વૈભાવમાં બેઠેલા જેતર જેવી રેખાઓના રૂપમાં બચતા એની ઉપર અંકઈ અઈ છે. શ્રી પદ્મભી સિતાસમિયા હાથમાં ને આથાત 'ફેધર્સ એન્ડ રોન્સ' (પીઈઈ અને પથરા)નાં અખૂટ ખમ્મનાની લઢાણ પદિચિતો-અપદિચિતો વચ્ચે કપે જતા હતા. કેટલા કે સળેપોના કાદીમાંની અવરસાએ પહેલેલા સરેશિનાદેરી નિવમિત હામર રહેતાં અને પોતાને શિરે આપેલી પવિત્ર ફરજનું સુખનુંપણે પાલન કરતાં. શ્રી જ્યારમદાસ દોલતરામને મોટેથી સિંધી લાણ અને લોકસાહિત્ય રીતો જે-ચાર નાની નાની વાતો સાંભળી અને ફરી પ્રતીતિ થઈ કે આપણા એક આચરણોનું જીવન મુશ્કામ કેટલા રાજકરણે હશે ન લીધું હોત તો સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક મહત્વિઓને એ કેટલી બધી પ્રતિભાવતી બનાવી શકવા હોત. પ્રતિભાવના લોકસાહિત્યને કિંદુસ્તાની અથવા અંધેશમાં અનુવાદ થઈ શકે તો આપણે અલગ અલગ પ્રાંતવાસીઓ એકબીજાથી કેટલા નિઠ છીએ અને એક જ અનોલા જૂનકાળના વારસદાર હોઈએ છીએ તેનો પૂરો ખુવાસ આવે.

આ વખતની બેઠકમાં સૌથી મહત્વની ગેરહાજરી ગિહારમાં શાંતિ અને કેમી ઝૂંકવની રથાપના કરવા ગયેલા સરહદના મધિનીની હતી. મહાત્માજી તો મહિના-ઓથી નેઆખલી અપા હોવાથી આ બધારણસલાને પ્રત્યક્ષરૂપે એમના આશીર્વાદ મળી શકવા નથી. પણ તેઓ બળે ઉપરની એક ગેલેરીમાં બેસીને સલામી કામવંલી નિરખતા હોય તેટલી આમનાપૂર્વક સમકામ બધા સળેલો વર્તતા હતા. અલખજ, રાજેન્દ્રપાણુ જે

ગૌરવભરી રીતે પ્રમુખપદ શોભાવતા હતા તેની પશુ સભ્યો ઉપર ધણી આસર પડતી હશે. આ સભાગૃહ મૂળ મધ્યરથ ધારાસભાના પુસ્તકાલય તરીકે વપરાતું ત્યારે એની દીવાલો ઉપર સોનેરી ફ્રેમમાં મઢેલાં જુદા જુદા વાદસરોયોનાં મોટાં તૈલચિત્રો ટિંગાતાં હતાં. પશુ હવે એ ફ્રેમ ખાલી પડી છે. એક પ્રવચારતું એવું સૂચન હતું કે એમાંની એક ફ્રેમમાં ગાંધીજીની છબી મૂકવી જોઈતી હતી. અને એવી છબીની જરૂર લાગી નથી. બાહ્ય રાજેન્દ્રપ્રસાદ વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં ગાંધીજીને એટલા બધા મળતા આવે છે કે એમને ગાંધીજીની છબી કહી શકાય. સહુ સભ્યો પશુ એમની પ્રત્યે એટલા સન્માનથી જુએ છે.

તે ઉપરાંત, મુસ્લિમ લીગના બિરાદરો પશુ હાજર નથી એ વાત હું વારે વારે વીસરી જતો હતો. પશુ સભ્યોએ એ વાત ધડીકેય વિસ્મય નહોતી. સભાના દરેક કરાવમાં, એના હાઈમાં તેમજ તેના શબ્દ કલેવરમાં મુસ્લિમ લીગના મંતવ્યને બને તેટલું સમાવવાના, એમના દૃષ્ટિબિંદુને ખ્યાલમાં રાખીને તેમાં સુધારાવધારા કરવાના હુદયપૂર્વકના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે. ચાહે તેના પવિત્ર સોગંદ ખાઈને પશુ હું એ કહેવા તૈયાર છું કે બંધારણસભા માત્ર કોંગ્રેસી તમારો નથી. આખી બંધારણસભા કોંગ્રેસના રાષ્ટ્રવાદના-રંગે રંગાયેલી હોત તો એ લુહી જ હોત, અને મારા જેવા કરોડોને એણે હજી વધુ માયા લગાડી હોત. પશુ આજે તો વસ્તુસ્થિતિ જે છે તે હું અહીં રજૂ કરું છું, કે શુદ્ધ કોંગ્રેસી દૃષ્ટિબિંદુ સાથે સુમેળ ન ખાય તેવી અનેક બાબતો આ સભાની કાર્યવાહીમાં નજરે પડી છે. એ સાડું થયું છે કે નરસું, તે અભાગ્યનો વિષય છે. પશુ હકીકત તો એ છે જ. આપણા રાષ્ટ્રનું સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ એમાં રજૂ થયેલું અને દેખાયું છે—રાષ્ટ્રનાં સુતરાવો અને મલિન તત્ત્વો, બનેલી એમાં મેળવણી થયેલી છે. અને મુસ્લિમ લીગના સભ્યો હાજર નથી છતાં દરેક બાબતમાં એમના દૃષ્ટિબિંદુને અપનાવવામાં સભા એટલી દદ સુધી જઈ ચૂકી છે કે એમની હાજરીથી તેઓ આથી વિશેષ કંઈ મેળવી શક્યા હોત કે કેમ તેની અને શંકા છે. જેમ વચગાળાની સરકારમાં તેમ બંધારણસભામાં આવીને પશુ લીગને ડગલે ને પગલે જો કહ્યા જ

કરવા હોય તો તો એ બહાર રહે તેમાં સભાને લાભ છે; અને લીગને એમાં કંઈ નુકશાન નથી ઠારણ કે અહીં, કોંગ્રેસની અંદર તેમજ બહાર એમના દૃષ્ટિબિંદુનો ખ્યાલ રાખનારા અનેક સભ્યો છે.

પોતાના વચારાને જોયે પશુ લીગ અને ખીમચો પ્રત્યે કોંગ્રેસ જે બલમનસાઈ દાખવી રહી છે તેનો બહુ જ ગેરલાભ લેવાતો હોય તેવો એક પ્રશ્ન બન્યો ત્યારે ઘણા સભ્યો અબલબી બોલ્યા હતા. પંડિત જહાહરલાલના કરાવ ઉપરનો સુધારો પાછો ખેંચી લેવાની શ્રી મુકુંદરાવ જયકરની બહેરાતને તાળીઓથી વધાવી લેનારી સભાએ જ, જે મિનિટ પછી ત્યારે જોયું કે શ્રી જયકર તો હજી નવી મૂંચવણો બીલી કરે તેવી એ-ચાર વાતો કહેવા માગે છે ત્યારે એમને બોલતા બંધ કરવાની માગણી કરતા અનેક સભ્યો એમની બેઠકામાં બોલા થઈ ગયા હતા. સહુની વતી પંડિત પંડે શ્રી જયકરને વહુ ન બોલવા દેવાની માગણી રજૂ કરી ત્યારે વિચારની દલતાને બાપાની મુલાખમીમાં કેટલી હદ સુધી મઢી શકાય છે તેનો એક દાખલો અને મળ્યો.

૬

કરાવ પરની ચર્ચા સમેટતાં જવાહરલાલના હુદયના બેંકાણમાંથી નીકળતા સંબોલને આખી સભા મુગ્ધ બનીને સાંભળી રહી હતી: રિસેમ્બરની બેઠકમાં કરાવ રજૂ કરતી વખતે એમણે જે બાપણ કરેલું તે વખતે કોષ્ટ સભ્યની પાંપણ કોરી રહી શકી નહિ જ હોય તેમ આ બાપણ સાંભળતાં ખાતરી થઈ. લાખખો સામાન્ય જનોની મેદનીને આંધ નાખવી એ સહેલું છે, પશુ વર્ષોના અનુભવે રીઠા બનેલા આવા સો-ખસો શિક્ષિતોને મંત્રમુગ્ધ બનાવવા તે ધણું આકરું છે. જવાહરલાલ એટલા બધા બિંમલ મણાય છે કે આમ રાષ્ટ્રસંબંધ તોળીને બોલવામાં એમને કેટલો સંયમ પાળવો પડ્યો હશે તે કંઈથી શકાય તેવું છે. જુરસાના ધોધપ્રવાહને આમ અંતરમાં જ સમાવી શકનારની બીતર કેવી વજ્ર જેવી હશે! જબર મોટી ગારીને માઇલો સુધી ખેંચી જતી વરાળને પોતાના પેટમાં જ સમાવી શકનાર એન્જિનનું ગોષ્ઠીર પશુ કેવું મજબૂત હોય છે!

પશુ બંધાજ સભ્યો પંડિત જવાહરલાલ જેટલો સંયમ પાળી શક્યા નહોતા. બંધારણસભાએ નીમેલી

જુદી જુદી સમિતિઓ ઉપર, 'દલાણી કામને આટલી બેઠક મળી તો મારી કામને કેમ જોઈ શકાય ?' એવું કહેનારા હરિજનોના, આદિવાસીઓના અને ખ્રિસ્તીઓના કેટલાક પ્રતિનિધિઓ નીકળી આવ્યા હતા. કામવાદનું જે વિષ જિલ્લિસ સરકારે એમને આપણા રાજકારણદારા લોકોથી પાડ્યું છે તેની અસરમાંથી એ મુક્ત થઈ શક્યા નહોતા. બંધારણ સભા દ્વારા આવી ગેરેલી મુક્તિની હવા હજી એમનાં મૂંઝવણોમાં-ચિંતણોમાં ફેરફારમાં પ્રવેશી શકી નહોતી. પોતાની કામની એક-એ બેઠકો વધુ મેળવવાથી સરવાળો તો ફેરફાર કેરો પડનાર નથી. એ બાબત જતાં આવતાં કામો આગળ ધરાવતો હતો, કારણ કે કામને રાજકારણ હતો. આવી સંક્રમિતતાનું અતિમ કક્ષાનું ઉદાહરણ નિહારના સ્વતંત્ર આદિવાસી સભા શ્રી અખાલસિયે આપ્યું. અગાઉ જે એમનું નામ મુકાં કહી સાંભળ્યું નહોતું, પણ એમના આ પ્રથમ પરિચયે જ આશ્ચર્ય થયું કે આવી સામાન્ય કક્ષાના ને આટલા સંક્રમિત માણસ આ બંધારણસભામાં કયાથી આવી પહોંચ્યા હશે ? પાછળથી એ સિતાબેનમાના એક ભોખર્મા આ શ્રી અખાલસિયની ડીએમો અને એમણે કાલાવેલી પુરશીઓની એક ઘાળી ચાઈ વાંચી ત્યારે જ્યાં એ આશ્ચર્ય વધ્યું.

આવી કોમી સંક્રમિતતા કોયિસના કોઈ સભ્યના નજોરે એવું પણ નથી. દાખલા તરીકે આસામના પ્રેમિસી પ્રધાન શ્રી ડીસુઝાએ પણ બીલા યુદ્ધે અત્યુઃ સમિતિ ઉપર પોતાની ખ્રિસ્તી કામને જોઈને બેઠકો મળ્યા છે એવી હરિમાદ કરી ત્યારે હું તો સ્વતંત્ર જ મુઠ્ઠાં ગમેલો. ચૂંટણીઓમાંથી કામવાદને કાલનાર્થ એક દિવસની પણ ફીલ થાય છે તેમા આપણાં ચારાં ચારાં મહાસોને પણ એ હળાહળ રપર્શી જવાના કેટલો ભય રહેલો છે તે આ બનાવે દેખાડ્યું. આ બાબતમાં મારે મ યીખ-સળ્યોએ એક પણ કોમીસર કાઢ્યો નહોતો, તે બધા હવેની બાબત છે.

*

બંધારણસભામાંથી હું એક એવી પણ અસર લખને પાઠો રૂપે હું કે આપણા રાષ્ટ્રના પહેલી હરોળના અગેવાનો અને બીજી હરોળના નેતાઓ વચ્ચે કમિટિ અને પ્રતિબાદનું ધણું ગાદું અંતર

રહેલું છે. એક પશ્ચિમી એ આવ્યું છે કે એનાં એ બપાહર, ચરદાર, શબ્દ-ગાણુ, મોલાના, કૃપાલાનો અને પંતને માથે અનેક પ્રકારની જવાબદારીઓ લઈઈ રહી છે. રૂપિયે બારઆની પણ એમનું રયાન લઈ શકે એવા ચક્રિયગાળા બીજા નેતાઓ ને આપણો વચ્ચે હોત તો કામ-જોગનું કેટલુંક વિનોદીકરણ થઈ શક્યું હોત. સંકેતની માફક ગાંઠની તાકાતનું પણ એમની સજબી નહિ પણ સૌથી નમળી કહીમાથી નીકળે છે. એટલે આપણે ત્યાં આગેવાનોની એક અખંડિત હારમાળા કેમ બેલી શક શકી નથી એ પ્રશ્ન થયોને મૂંઝવે છે. કેટલાક એમ માને છે કે આપણા કામના આગેવાનોની સરખામણી હવે કામ લેવાની કાર્યપદ્ધતિ અને ચાહે જવાબદાર છે.

*

આગેવાનોના સંજ્ઞાવતી આ ખામી અંગે તો હું કંઈ કહી શકું તેમ નથી. પરંતુ, એમની આસપાસ બીજા કરવામાં આવેલી મહત્તાની દોષભોખાની એક ઝીણી તીરાડ વાટે, એમના સમસ્યોત્તરનું લગીરેક કસોત કરવાનો પ્રયત્ન મને આપણો હતો.

કનિવારે બંધારણસભાની બેઠક પૂરી થઈ ત્યારે પદિત જવાહરલાલનાં કિરકેવરી બૌદ્ધ ઇન્ડીઆ' ની નવી આશુતિ ખરીદીને એની ઉપર એમના હસ્તાક્ષર લેવા હું એમની કચેરીમાં ગયો. હું ગયો ત્યારે લશ્કરમાંથી છૂટેલા અને વિદેશખાતામાં જરતી થવાથી પરીણ પચાર કરી ચૂકેલા દરેક જુવાનો ત્યાં બેઠ્યા હતા. જવાહરલાલ કસમાં હતા તેથી દશની સાથે અભિચારગો હું પણ બેસો રહ્યો. લશ્કરી ધોવાક પહેલેલા એ દસમાંથી કોણ કિંદુ ને કોણ સુસભાન હરો, કોણ-મરાઠી, પંજાબી કે બંગાળી હરી તે કહેવું શક્યેલ હતું. એ ત્યાં દિલોએ જ હતા. એમાંના એક સાથે વિદેશખાતા અંગે વાતો કરતા કરતા મેં પૂછ્યું કે 'તમે કયા દેશમાં આજણુ એલગીખાતામાં જવું પસંદ કર્યો ?'

એણે જવાબ દીધો: 'અહીં તો લશ્કરના જેવું છે. કનિયાના ને કામ મુલકમાં મને મોકલે ત્યાં જવા મારે તૈયાર જ રહેવું પડેલું.'

'તે છતાં' મેં વાત મુશી નહિ, ધારે કે વનારી ઉપર પસંદગી છેલ્લામાં આવે તો તમે કયા દેશમાં જવાનું પસંદ કરો ?'

‘તો તો પછી અમેરિકા જ નહિ નો’ એણે હસીને કહ્યું.

‘તમારા બીજા સાથીઓની ધમ્પણ શી હતી ?’

‘મોટા ભાગનાની ધમ્પણ અમેરિકા કે રશિયા જવાની જ હતી’.

ત્યાં તો અંત મંત્રી આવ્યા અને એમણે વિનયપૂર્વક એ બધાને કહ્યું કે, ‘પંડિતજી અત્યારે તો બહુ કામમાં છે. તમે બધા સાંજના આવી શકશો ?’

સાંજના પાછા આવવાનું નક્કી કરીને એ બધા, મોજથી વિદાય થયા છતાં હું અરથો નહિ એટલે મંત્રીની નજર થોડી વારે મારી ઉપર પડી. મેં કહ્યું કે, ‘મારે અરથી મિનિટનું જ કામ છે. ફક્ત આ પુસ્તક ઉપર એમનાં હસ્તાક્ષર લેવા છે.’

મંત્રી કહે કે, ‘પંડિતજી બહુ કામમાં છે, છતાં હાલો પુસ્તક, હું સહી કરાવી દઉં’.

મેં નમ્રતાથી ના પાડી અને કહ્યું કે, ‘હું ધણે દુરથી આવું છું મારે જતે જ એમની પાસે જઈને હસ્તાક્ષર લેવાની મને હોશ છે.’

મંત્રીને પણ ધણું કામ હતું એટલે વાતનો ત્યાં અંત આવ્યો અને હું પંડિતજીના ઓરડાની બહાર ઉભો જ રહ્યો.

થોડીવારે જવાહરલાલ મંત્રીને બોલાવવા જતો બહાર આવ્યો, એ તક ઝડપીને મેં પુસ્તક એમની સામે ધરી દીધું અને હસ્તાક્ષરનો માગણી કરી. એમણે મને અંદર બોલાવ્યો અને અંગ્રેજીમાં સહી કરી દીધી. સહી કરાવવા મેં એમની સમક્ષ પુસ્તક ધ્યું ત્યારે મારાથી સહેજે અર્ધજી-પત્રિકાવાણું પાતું બિડકી ગયેલું. એની ઉપર લખેલું હતું : “To my Colleagues and Co-prisoners in the Ahmadnagar Fort Prison Camp.” (અહમદનગરના કિલ્લાની જેલ-મંદાના મારા સાથીઓ અને સહકારવાસીઓને.) ઓપેલા પુસ્તકનું એ પાતું પણ જવાહરલાલના હૃદયને મારે જાયું કેમકે પવિત્ર આત્મીયતા ધરાવતું હોય તેમ, ‘યહાં તો કેસે હો સકતા હ ?’ કહીને એમણે પાતું બદલી નાખ્યું અને પછી સહી કરી.

એ જ સાંજે બાપુ રાજેન્દ્રપ્રસાદની તાજ જ બહાર પડેલી દિંદી આત્મકથા લઈને એમને બંગલે એમના હસ્તાક્ષર લેવા ગયો, રાજેન્દ્રબાપુનો બંગલો જેટલી જગ્યા રોકે છે તેથી દસગણી જગ્યામાં એમનું ફળિયું છે. આ વિશાળ યોગાનમાં લીલા ધાસનાં મેદનો છે. ફૂલના ક્યારા છે, અને શાકભાજી પણ વાવેલા છે. ‘આત્મકથા’ના હેડલા પ્રકરણમાં રાજેન્દ્ર-બાપુએ લખ્યું છે તેમ પોતાના બપૂ પૂરની શાકભાજી બધી તેઓ આ બગીચામાં જ પકાવી શ્વે છે. પશુ બટોટા તો ધણુ વધારે વાવેલાં છે.

વચમાં ગુલામની કસમો અને ચોપાસ બટોટાના છોક વાવેલા છે. રાજેન્દ્રબાપુના મકાનના ઓરડા મોટા મોટા છે, પણ ઓરડાની સંખ્યા ઓછી છે, તેથી સંકડારા પડતી હતી. મકાનની પાછળ એક તંબુ ઊભો કરેલો છે. હમણાં જ ગિહારથી એમના કુટુંબનાં સ્ત્રી-બાળકો આવ્યા છે એ બધા સાથે ત્યાં બેસીને રાજેન્દ્ર-બાપુ વાતો કરતા હતા. તંબુમાંથી બંગલામાં આવ્યા ત્યારે હું હસ્તાક્ષર લેવા ગયો. મને પુરછી ઉપર બેસાડ્યો, નામ પૂછ્યું, મારા ઓપાનું નામ પૂછ્યું, હસ્તાક્ષર શા મારે લેવા છે એ પૂછ્યું. મેં કહ્યું કે, ‘ગંધારજીસલાની બીજી એક અને તેના પ્રમુખની કાર્ધિક રૂપિત તો મારે મારી સાથે થેર લઈ જવી નોંધએને ?’ હસીને એમણે દિંદીમાં સહી કરી દીધી.

રાજેન્દ્રબાપુ પાસે હું બે મિનિટ બેઠો તે દરમિયાન તેમને દમનો કુખાવો આવ્યો હતો તેથી ખૂબ જ દાંડતા હતા. છતાં એમના મોઢા ઉપર કંઈનાં ચિહ્નો દેખાતાં નહોતાં. વચ્ચેનાની સરકારમાં સૌથી વિશેષ આકાર કામવાળો ખોરાક અને ખેતીનો વિકાસ એમના હાથમાં છે. એમાં વળી ગંધારજીસલાના પ્રમુખપદનો બોમ્બે પણ એમને ઉઠાવેલો પડ્યો છે. દેશસેવાની ધગશ માનવદેહ પાસે આ ઉંમરે પેલું આરકું કંઈ વધારી શકે છે તેવું આ દરમિયાન જીવનનો મારે કેટલું પ્રેરણાદાયી છે ?

મને થયું કે, આ માનવી તે લોદીમાસનાં છે કે લોખંડનાં ?

એનો જવાબ લાગે છે તેટલો સહેલો નથી.

જુદી જુદી સમિતિઓ દ્વિપર, 'ફલાજી કામને આટલી બેઠક મળી તો મારી કામને કેમ જોઈ શકે?' એવું કહેનારા હરિજનોના, આદિવાસીઓના અને ખ્રિસ્તીઓના કેટલાક પ્રતિનિધિઓ નીકળી આવ્યા હતા. કામવાદનું જે વિષે બિલિસ સરકારે એમને આપણા રાજકારણદારા વર્ગથી પાડ્યું છે તેની અસરમાંથી એ પ્રકાર થઈ શક્યા નહોતા. નવરચણ સભા દ્વારા આવી એકી યુક્તિની હવા હજી એમનાં મૂંઝાણાયેલા-વિચળાયેલા ફેફસાંમાં પ્રવેશી શકી નહોતી. પોતાની કામની એક-એ બેઠક વધુ મેળવવાથી સરવાળે તો કશો ફેરફાર પડનાર નથી. એ બાજુવાં છતાં આવી શરે બામળ પાતો હતો, કમરજ કે કામને રીઝવવી હતી. આવી સંકુચિતતાનું અવિતર કહાણું લોકોરજ મિહારનાં સ્વતંત્ર આદિવાસી સભ્ય શ્રી જયપ્રકાશસિંહે આપ્યું. અગાઉ મેં એમનું નામ સુઝાઈ હતી સાંભળ્યું નહોતું, પણ એમના બા પ્રથમ પરિચયે જ આશ્ચર્ય થયું કે આવી સામાન્ય હાલના ને આટલા સંકુચિત માણસ આ બંધારણસભામાં કયાથી આવ્યા પહેલેઆ હશે? પાછળથી શ્રી સિતાદામૈયાના એક લેખમાં આ શ્રી જયપ્રકાશસિંહની કીર્તિઓ અને એમણે શૌભાવેલી પુરસ્કીઓની એક લાંબી યાદી માંથી ત્યારે 'જ્યાં એ આશ્ચર્ય' વધ્યું.

આવી કામી સંકુચિતતા કોંગ્રેસના કોઈ સભ્યમાં નહોતી એવું પણ નથી. રાખલા તરીકે આસામના કેમિસ્ટી પ્રધાન શ્રી હીમુદાએ પણ બીલા મળેને અમુક સમિતિ ઉપર પોતાની ખિરાતી કામને જોઈને બેઠક મળ્યા છે એવી ફરિયાદ કરી ત્યારે હું તે સતબ્ધ જ થઈ ગયેશો. ચૂંટણીઓમાંથી કામવાદને કાઢવામાં એક દિવસની પણ દીલ માથ છે તેમાં આપણું સારાં આરાં મળ્યોતેને પણ એ હજીદાળ રસપાઈ જવાનો કેટલો ભય રહેશે છે તે આ જાનાવે દેખાઈયું. આ બાબતમાં આરે ૪ શીખ-સભ્યોએ એક પણ કામીસર કાઢવો નહોતો, તે બધા હર્દની બાબત છે.

*

બંધારણસભામાંથી હું એક એવી પણ અસર મળેને પાછા ફર્યો છું કે આપણા રાષ્ટ્રના જલેલી હરોળના અગેવાનો અને બીજા હરોળના નેતાઓ વચ્ચે કક્ષિત અને પ્રતિભાનું ધણું મોઢું અંતર

રહેલું છે. એનું એક પરિણામ એ આવ્યું છે કે એનાં એ જવાહર, સરદાર, રાજેન્દ્રપ્રાસાદ, બૌલાના, કૃપાલાની, અને પતેલે માથે અનેક પ્રકારની જવાબદારીઓ લઈને રહી છે. કૃપિયે બારબાની પણ એમનું સ્વાતંત્ર્ય રાકે એવા કક્ષિતશક્તિ બીજા નેતાઓ ને આપણી વચ્ચે હોત તો કમ'ચોખ્ખું કેટલુંક વિદેશીકરણ થઈ શક્યું હોત. સાંકળની માફક રાષ્ટ્રની તાકાતનું પણ એની સમજી નહીં પણ સીધી નજળી કહીમાંથી નીકળે છે. એટલે આપણે ત્યાં આગેવાનોની એક જખમિત હારમાળા કેમ બીધી થઈ ટાપી નથી એ પ્રશ્ન મળ્યોને મૂંઝવે છે. કેટલાક એમ માને છે કે આપણા ટોચના આગેવાનોની સરસુખાતરી હમે કામ મેવાનો કલ્પ'પદ્ધતિ બાને માટે જવાબદાર છે.

*

આગેવાનોના રવંભાવથી આ આખી અંગે તો હું કોઈ કહી શકું તેમ નથી. પરંતુ, એમની આસપાસ બીધી કરવામાં આવેલી મદતમાં દીવાસીમાંની એક ઝીણી તીરાક વાટે, એમના લાગણીતંત્રનું લચીરેક ફલેમ કરવાનો પ્રયત્ન અને સાંપડ્યો હતો.

અનિવારે બંધારણસભાની એક પૂરી થઈ ત્યારે પક્ષિત જવાહરલાલના 'વિરકવરી ઝોંઢું કંડીયા' ની નવી આદિતિ ખરીદીને એની ઉપર એમના હસ્તાક્ષર લેવા હું એમની કચેરીમાં ગયો. હું ગયો ત્યારે લક્ષરમાંથી ફરેલા અને 'વિદેશખાતામાં ભરતી થવાથી ખરીદ્યા પસાર કરી ચૂકેલા દસેક લખાનો ત્યાં બીલા હતા. જવાહરલાલ કાચમાં હતા તેથી દયાની સાથે અનિવારે હું પણ બીજો રવો. લોકેરી પોયાક પહેલેલા એ દસમાંથી કાણુ શિંદું ને કાણુ યુસલમાન હશે, કાણુ-જરાકી, ચંભળી કે ખંભાણી હશે તે કહેલું મુશ્કેલ હતું. એ નવાં દિલોએજ હતા. એમાંના એક સાથે વિદેશખાતા અંગે વાતો કરતાં કરતાં મેં પૂછ્યું કે 'તમે કયા દેશમાં આપણા એલચીખાતામાં જવું પસંદ કરશો?'

એણે જવાબ દીધાઃ 'અહીં તો લોકરના જેવું છે. કુનિયાના ને કાઈ યુલકમાં મને મોઝકે ત્યાં જવા માટે તેવાર જ રહેલું એમ'એ.'

તે છતાં મેં વાત સુધી નહીં, 'ધારો કે તમારી ઉપર પસંદગી હોવામાં આવે તો તમે કયા દેશમાં જવાનું પસંદ કરો?'

‘તો તો પછી અમેરિકા જ અહીં તો!’ એણે દસીને કહ્યું.

‘તમારા બીજા સાથીઓની છુપ્પા થી હશે?’

‘મોટા ભાગનાની છુપ્પા અમેરિકા કે રશિયા જવાની જ હશે’.

ત્યાં તો અંગત મંત્રી આવ્યા અને એમણે વિનયપૂર્વક એ બંધાને કહ્યું કે, ‘પડિતજી અત્યારે તો બહુ કામમાં છે. તમે બધા સાંજના ચાવી શકશો?’

સાંજના પાછા આવવાનું નક્કી કરીને એ બધા, મેજથી વિદાય થયા છતાં હું ખસ્યો નહિ એટલે મંત્રીની નજર થોડી વારે મારી ઉપર પડી. ‘મે’ કહ્યું કે, ‘મારે અરથી મિનિટનું જ કામ છે. ફક્ત આ પુસ્તક ઉપર એમના હસ્તાક્ષર લેવા છે.’

મંત્રી કહે કે, ‘પડિતજી બહુ કામમાં છે, છતાં હાલો પુસ્તક, હું સહી કરાવી દઉં’.

‘મે’ નમ્રતાથી ના પાડી અને કહ્યું કે, ‘હું’ બધું ફરથી આણું છું’ માટે જાતે જ એમની પાસે જઈને હસ્તાક્ષર લેવાની મને હોશ છે.’

મંત્રીને પણ મહત્ત્વ કામ હતું એટલે વાતના ત્યાં અંત આવ્યો અને હું પડિતજીના ઓરડાની બહાર ઉભો જ રહ્યો.

થોડીવારે જવાહરલાલ મંત્રીને બોલાવવા જાતે બહાર આવ્યા. એ તક ઝડપીને ‘મે’ પુસ્તક એમની સામે ધરી દીધું અને હસ્તાક્ષરની માગણી કરી. એમણે મને અંદર બોલાવ્યો અને અંગ્રેજીમાં સહી કરી દીધી. સહી કરાવવા ‘મે’ એમની સમક્ષ પુસ્તક ધણું ત્યારે મારાથી સહેજે અપશુ-પત્રિકાવાળું પાનું ઊપડી ગયેલું. એની ઉપર લખેલું હતું: “To my Colleagues and Co-prisoners in the Ahmadnagar Port Prison Camp.” (અહમદનગરના કિલ્લાની જેલમાંના મારા સાથીઓ અને સહકર્તાવાસીઓને.) છાપેલા પુસ્તકનું એ પાનું પણ જવાહરલાલના હેઠળને માટે જાણે ટાઈ પવિત્ર આત્મીયતા-ધરાવતું હોય તેમ, ‘પછાં તો કેસે હો સક્તા હ?’ કહીને એમણે પાનું પડતી નાખ્યું અને પછી સહી કરી.

એ જ સંજો આજી રાજેન્દ્રસાહેબની તાજ જ બહાર પડેલી કિંદી આત્મકથા લઈને એમને બંધે એમના હસ્તાક્ષર લેવા ગયો, રાજેન્દ્રબાણીનો અંગલો જેટલી જગ્યા રોકે છે તેથી દસગણી જગ્યામાં એમનું ફળિયું છે. આ વિશાળ ચોમાનામાં લીલા ધાસનાં મેદાનો છે. ફૂલના કચારા છે, અને શાકભાજી પણ વાવેલા છે. ‘આત્મકથા’ના છેલ્લા પ્રકરણમાં રાજેન્દ્ર બાણીએ લખ્યું છે તેમ પોતાનાં અંધ પૂરતી શાકભાજી બધી તેઓ આ બગીચામાં જ પકાવી શ્વે છે. પણ બોટા તો લણી વધારે વાવેલાં છે.

વયમાં યુવાબની કલમો અને ચોપાસ બોટાનાં છોક વાવેલા છે. રાજેન્દ્રબાણીના મકાનના ઓરડા મોટા મોટા છે, પણ ઓરડાનો સંખ્યા જોડી છે, તેથી સંકેતક પડતી દરો. મકાનની પાછળ એક તંબુ ઉભો કરેલો છે. હમણાં જ બિહારથી એમના કુટુંબનાં સ્ત્રી-બાળક આવ્યા છે એ બધા સાથે ત્યાં બેસીને રાજેન્દ્ર બાણી વાતો કરવા હતા. તંબુમાંથી બંગલામાં આવ્યા ત્યારે હું હસ્તાક્ષર લેવા ગયો. અને પુરેશી ઉપર બેસાડ્યો, નામ પૂછ્યું, મારા જાપાનું નામ પૂછ્યું, હસ્તાક્ષર તો મારે લેવા છે એ પૂછ્યું. ‘મે’ કહેલું કે, ‘બંધારણસભાની બીજી બેઠક અને તેના પ્રમુખની કાર્ધક રમ્મતિ તો મારે મારી સાથે ઘેર લઈ જવી જોઈએને?’ દસીને એમણે કિંદીમાં સહી કરી દીધી.

રાજેન્દ્રબાણી પાસે હું બે મિનિટ બોટો તે દરમિયાન તેમને હમણાં ફાવેલા ચાલુ હતો તેથી ખૂબ જ હાકતા હતા. છતાં એમના મોઢા ઉપર કદના ચિત્રો દેખાતાં નહોતાં. વચ્ચાણાની સરકારમાં સૌથી વિશેષ આકરા કમંચાબો ખોરાક અને બેતીનો રિલાસ એમના હાથમાં છે, એમાં વળી બંધારણસભાના પ્રમુખપદનો જોળો પણ એમને ઉઠાવવા પડ્યો છે. દેસાસેવાની ધમશ માનવદેહ પાસે આ ઉંમરે પણ આવડું કેટલે વેકાવી શકે છે તેનું આ દરજ્જા બુવાનોને માટે ફેટલું પ્રેરણાદાયી છે?

અને મયું કે, આ માનવી તે લોહીમાસનાં છે કે લોખંડીનાં?

એનો જવાબ લાગે છે તેટલી સહેલો નથી.

ગ્રંથ સમીક્ષા

જ. મ. ઠા.

વાસ્તવદર્શી નવલકથા

મન્વંતર

[લે. તારાશંકર બંધોપાધ્યાય; અનુવાદક, રમણીક મેહાણી; પ્રાપ્તિરથાન, બારતી સાહિત્ય સંઘ, મુંબઈ-અમદાવાદ; મુલ્ય ૩૫૦૦ આરૂપિયા.]

પ્રથમ પકિતા આધુનિક બંગાળી વાસ્તવદર્શી સાહિત્યકાર રા. તારાશંકર બંધોપાધ્યાયની પ્રસિદ્ધ કૃતિને આ મુજબની અનુવાદ છે. મૂળ કથાની બંગાળીમાં બહુ આદરિતો થઈ છે, તેમજ કેટલીક પ્રાચીન ભાષાઓમાં અને અંગ્રેજીમાં પણ એવો વાપર થયો છે, એ હકીકત એની લોકપ્રિયતા બતાવે છે.

કથાના વિષય-વાતાવરણ પૂરા થયેલા વિશ્વકુકના છે. આ વિશ્વકુક વિશે લેખાની મન્યાઈ બાધવા નથી છે. એમની એ માન્યતાએ જ કથાનો નામકરણ સંસ્કાર કરી આપ્યો છે. એ કહે છે: 'આ વિશ્વભાષી કુદ માનવસમાજમાં મહામન્વંતર છે' (પ. ૨૭૬). કુદ્દેવતા મુકે, તેમ જ પહેલા વિષયપ્રકરે માનવીને મુક્તિ સંપાદી નહિ. આ વિશ્વકુક એ સંપાદને અને પછી એ વૈષ્ણવલિની સમાજદર્યાના આદરણ તેના, એટલે કે નવી દુનિયાના, નવવિધાનમાં વિશ્વની અન્ન પ્રગળાએ જાણે પોતાપોતાની નિષ્ઠિત સિદ્ધિએ એવરે પણ બારત તે 'મ્વંતરલોકનું વિદ્યાન, જીવન મરિ પ્રેમ, જીવંત માત્ર મરિ આદર, સત્ય મરિ આમક મેહમુલત કમ્પાણિદિ, અસત્ય સામે બિહિસક અજુનમ દહંગના મહાભા માધીના આચરણ અને રવીન્દનવળના કથનમાં અભિવ્યક્ત થતા પોતાનો ચિરંતન સંદેશ એટ મરે, એવી આશા લેખકે સેવી છે. પોતાની એ આશાને ઉચ્ચાર આપવાને આ કથા કારા એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

કથાવસ્તુ મરિ આથી એમણે પાર્શ્વ-પથાદ-જુમકા મુદ્દ સમખની યોજી છે. પરિણામે, તેવાળીસ-નો દુર્ભાગી બંગાળની કારમી પરેશાનીનું સજીવ વાસ્તવચિત્ર કથામાં આપજીને મળ્યું છે. નીચલા મધ્યમવર્ગ અને નોકરિયતોની દશા, નફાખેરી, કાળી

બાતર, અલસકેટ, જુખમરે, નવખાની દુર્વાઈ આક્રમણે એ સહુનું આલેખન તદ્દલક્ષીન વાતાવરણને આપણી સમક્ષ તાદરશથી કરી મગજનું કરી મૂકે છે. મુદ્દની ચપાટ આપણા દેશમાં ખરી તો વાગેલી બંગાળને, એના પ્રત્યક્ષ અનુભવની યોગિક સ્પર્શ મધ્ય આમામને તે એને જ આપવા પડેતો, એટલે આનું મુદ્દચિત્ર હિંદમાં તો બંગાળમાંથી જ આવે એમ હતું. તે આ બંગાળી કથામાં આનું છે. કથા લખાયેલી છે પણ તેવાળીસની સાથમાં, સત્યસાચલા બંધનમાં એ બધી વાતનામાંથી પસાર થઈ રહી હતી તે વેળા. સંવેદનશીલ લેખકે એ મરમામરમ વાતાવરણ જ પોતાની આ કથામાં એમ ને એમ બરી દીધું છે.

પણ લેખકને માત્ર એવું પરિચિતચિત્ર જ દોરતું નહોતું. 'સામૂહી વર્તમાન પરિચિતચિત્રની પથાદ-જુ જીવર બંગાળના આ મુજબના નૂનન-આદર્શ-મનુષ્યચિત્ર મુવકુવતીઓનાં જીવન વિશે લખાતી, એમની કપના હતી. બેકાપાઉ મૂડીકારમાનસતા એવાવામાં જીછેરો પણ આ મુદ્દના મહામન્વંતરની અને જીવનચિત્રકરી એકેટમાં આવેલા મુખમય ચન્દ્રવર્તિનો ભાવનસાળી પ્રપૌત્ર કથાનામક માનાઈ, માનાઈને આહતી તેજસ્વી કોલેજકન્યા નીલા, કાનાઈ, ચીતો, નીલા, તેથી એ સૌ ધરજીકુચને આસારે આપતો. મરતરામ એવો ભાવનાસાળી પત્રકાર વિજયદા, કુટુંબ ને ખાવાપીસની સચરકા જુઝી એક માત્ર સમિતિના કામમાં જ મરેજો રહેતો અને જોઈમકલો તથા જુખાંએની વધારે મરે તે થકીએ દોરી જતો જનસેવા સમિતિના સભ્ય અને ઉત્સાહી કાપકર તેથી—આ સૌ જીવાન પાત્રો આધુનિક બંગાળનાં જીવનનાં માનસ રજૂ કરી તેમનું પ્રતિનિધિત્વ જ આ કથામાં મરેજ છે. એમનું પાત્રલેખન હેતુમુક્તી વાતાવરણકથા કે પરિચિતચિત્રને એવી મહદંશે ખતી મરેલી આ કથામાં પાત્રનિરૂપણની દરિએ આન બેચે એનું બન્યું છે. તેથી તો લગ્ન વાચકોના દિલમાં વસી જશે.

કથામાં પ્રણયકથા વધુી લાગે એને વધાસકિત

રસિક બનાવવાનો પણ પ્રયાસ કરીએ કરેલો છે. નાયકનાવિદ્યા કાનાઈ-નીલાની પ્રણયકથાનું નિરૂપણ કેટલેક અંશે જાણીતી બંગાળી રીતે થયું છે. એમના વિષયતા પ્રણયના સાદૃશ્યની ધરી પરંપરાની ગૌરવમયથી ઠીક નિર્ભર થયે છે.

કથાની હેતુવશિષ્ટા અજીત રહેતી નથી. કથામાં બેકાબહિ મૂડીદારોનાં માનસનું અને સુદૃઢ વેળાની મૂડીદારોની નફાખેરીનું ચિત્રણ બરાબર કરવાનું છે. કતાએ કથાનાયક કાનાઈને લક્ષ્ય ગણાવેલા મૂડીદાર કુટુંબનો અવશેષ બનાવી તેને જીવન ચિમટમાંથી અને મૂડીદારોના પરિચયમાંથી પસાર કરાવી આખરે તેને કોમરેડ બનાવ્યો છે. તેની સાથે પ્રેમના જોડે સંઘાતો નીલાને પણ 'કોમરેડ' કહી સંબોધિતો તેને ખતાવ્યો છે. વાંચો આ :

વિજયદા લખવાનું પૂર્વ કરીને જોવા : 'કાનાઈવાજ, હવે કામે વગમી ના. નીલા લાઈ, કોમરેડ સાથે હું યે કામે લાગી જા.'"

નીલા હવે જાણી : 'જોવાઈ શું કરું? કામ કહો.'

'કામ ચૂકું છે. લોકોને આ મનવંતરની મદદાઆકૃષ્ટ ખાંથી પાર કરવાનું પડશે.'

વિજયદાએ બતીની કચીય બંધ કરી. દિવસનું અમજવાળું થઈ ચૂક્યું છે. (કથાની છેલ્લી લીટીઓ)

ઉપનિષદની-પ્રણયસાકલ્યનો-ધરીએ નાયકનાવિ-કાને વિજયદાનો આ આદેશ મળે છે, 'કોમરેડ' પણની ગંભીર દીક્ષા મળે છે. 'દિવસનું અમજવાળું થઈ ચૂક્યું' હતું. એ છેલ્લું વાક્ય પણ અર્થવંતું છે આવાં સુવચનવતીઓ જે ભાવનાથી પ્રેરાઈ 'લોક'ની આકૃષ્ટ દૂર કરવા ને તેમની સેવા કરવા તૈયાર થાય છે તે ભાવનાના-કાન્તિના અજવાળાનો ઉદય થઈ ચૂક્યો છે એમ પણ કતાને સ્પષ્ટવંતું છે. માંધીજી ઉપવાસનો કડક અગ્નિપરીક્ષામાંથી સકામત પાર આપ્યા એ સમાચાર પ્રેરેલો પૂ. રાજદાથી રાજદ સુધીમાં વર્ણવાતો વિજયદાનો ભાવના ને લાગણીના ઉદ્વેગથી જીવકાંતો લેખ તો કર્તાની ભાવનાનો અનોખો ઉદ્વાર છે. એનો પરિચય આ કથાની સમીક્ષાના બીજા પરિચ્છેદમાં આપી દીધો છે.

ખંદોખાખાવની ભાષા અને શૈલી આકર્ષક અને ચમકદાર છે. સુખમય ચક્રવર્તીના વિદ્યામાન વંશભોની હાલતનું ચિત્ર એવો એક સરસ નમૂનો છે.

અત્યાર સુધી આપણે ત્યાં આવેલી બંગાળી નવ-લકથાઓ મુખ્યત્વે લ મધ્યપ્રવાસ પ્રેરકથાઓ જ હતી. આ કથા ઉપરનાં લક્ષણોને લીધે જુદી તરી આવે છે. આથી, રાજદાજીની કૃતિઓ ખલ સ ક્યાં પછી જે તે બંગાળી લેખક-લેખિકાની કથાઓ મુજબા-લીમાં લક્ષ્ય લખવા અનુગ્રહ અને પ્રમશકોનો પ્રવૃત્તિઓ કંટાળવા માટેના વિવેકી સહિત્વરસિકે આ કથાના અનુવંદ્યો તો અપ્રસન્ન નહિ જ થ.ય.

આર અરિત્રો

શ્રી. જમનાલાલજી

[લે. ધનરથાભાસ બી.લા; અનુ. કરીમલાઈ વોરા; પ્રકા. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; મૂલ, છ આના.]

૪૮ પાનાંની આ સુલિખિત પુસ્તક રવ. જમ-નાલાલ બખજની અરિત્રકા છે. અન્નિકા પ ન કહેા અને 'જમનાલાલજીનો જીવનપરિચલ કે જીવનપરિચય' એવું નામ એને આપશો તો ય ચાલશે. શ્દ રીતે લખાતાં આર્થ પુસ્તકો કરતાં પોતાની લખાવદને કારણે આ પુસ્તકો જુદી પડે છે. જમનાલાલજીના પોતાના પ્રથમ અને અંતિમ દર્શનનાં રમજીયોથી પ્રારંભ કરી શ. ખીરલાએ તેમના વ્યક્તિલક્ષણો અને સાદાઈ, ધનની --નિરપૂદતા તથા સતત ઉદ્વોગપના-ચણવા જેવા તેમના ગુણોને પશ્ચિય કાગવી, તેમના રાજકારણપ્રવેશનો ઈતિહાસ અને તેમણે લહેતા નાશ-પુર જયપુરના સત્તાપ્રહો તથા જીવનના અંત લગી આવેલી તેમની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ વિશે સંક્ષેપમાં પણ સુરેખ રીતે ચાહતી આપી છે. પુસ્તિકાને અન્ત જમનાલાલજીના જિવારોલજીના દરશ અને તે વંશજના પોતાના સંવેદનના રમજીયોવેષથી કર્તા લાગ્યા છે. સત્તર વરસના જમનાલાલજીએ પોતાના દત્તક પિતા-મહ જજરાજજી પર લખેલો-એમતી ધન પ્રત્યેની ઉદાસીનતા, પ્રજુઅદા અને નિર્મળ નિર્વેર અંતઃકણુ લખવલો-એ પત્ર કર્તાએ અંદર આપો ઉતાર્યો છે

તે જનનામાલજના અંતર સારવું સુંદર' દર્શન કરાવનાર સાધક છે, તેમ જ આ લઘુપુસ્તકાનું એક આકર્ષણ છે. રા. ખીરલા પાસે રીલી છે, જનાવોને રખૂ કરવાની નિરૂપણી છે, સર્વેક કુદરૂ છે, ધર્મશાસ્ત્ર પુરાણોનો સારો પરિચય છે, અર્ધજાતી દષ્ટિ છે અને અંતરની ધાર્મિકતા છે એવી ખબર પણ આ પુસ્તકમાં વાચકને આપશે.

નાનસેન

[લે. મુળકંદર ભટ્ટ; પ્રકા. આચાર્યસિદ્ધામુર્તિ, અળવા; વિરૂના, ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.-સુન્ધર્ભ : અમદાવાદ; મૂલ્ય સવા રૂપિયા.]

તરુણ વિદ્યાર્થીઓના વાચકવર્ગને જૌગલિક માદિતી આપવા સાથે પ્રવાસલેખ અને સ્પષ્ટસચિત્તાનો એવ લઘુકે એરી આચાર્યસિદ્ધામુર્તિ પ્રકાશને શરૂ કરેલી પ્રવાસલેખોની માળાના આ મહુકામાં જન્મિષ્વત્ત નેવેં જનન પ્રાણીસત્તો અને સ્વાસ્થિક પ્રવાસી નાનસેનના જીવન અને જીવનકાર્યનો પરિચય સરળ કિશી ભોમ શૈલીમાં આપવામાં આવ્યો છે તરુણ નાનસેનનાં સાહસપ્રેમ ને ભ્રમરે, પ્રાણીસત્તો એનો પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ, ધીનવેં જનન એક છેકામો બીજા છેક સુધીનો તેણે કરેલો ખરક પરનો રિહત પ્રવાસ, સત્તર મુવના દિમાન્નકિરિ પ્રદેસમાં પુરાગોષી સા સિત્તો કરતાં ખૂબ કોંટ સુધી તેણે કરેલું પ્રવાસપ્રવજ, પહેલાં વિશ્વપ્રદર્શન ખુતાર થયેલા રાજપાના લોકોનો રાહતમાં એણે આપેલો રમ-લુગી કાળો, તેને મળેલું સાતિ મરિયું નોમેય પારિનાયક—તેના જીવનના આ સર્વ મહત્ત્વના બનાવો (લેગે અનેક અગ્રેજી પુસ્તકોને આધારે લેખકે અહીં) પ્રમલુખત માદિતી રખૂ કરી છે. નાનસેન સાહસધીર જ હતો, ધીનવેં અને કિત્તર મુવના પ્રદેસોનો પ્રવાસ એકવા ઉપરાલ તે પ્રદેસોની સંશોધનિક માદિતી તથા એસીમેના જીવનનો પ્રમાણભૂત પરિચય, પ્રત્યક્ષ અનુભવ ને અવલોકનને આધારે જન્મને આપનાર જ્યોત્સનાસ્ત્રી જ ન હતો, એ એક આત્મકાળી માનવવાચેથી

સવેદનશીલ સંબળ અને સંરક્ષી લેખક પણ હતો એમ, ધીનવેં ક્યા કિરતી સંસ્કૃતિએ ધૂસી એસીમેની મુજ સંસ્કૃતિના કોલા વિવાદ પર કીકળી જઈને એણે ને ફદ્દકરી સીસ નાખી છે એ, તથા પહેલા વિશ્વધિક અને તેણે સરજેલી પરિચિતિ પર એણે, ને ઉદ્યમી કાલ્યા છે એના આ પુસ્તકમાં આપેલા ઉદાત્ત બતાવી આપે છે. તરુણો ને જીવાતેના હાયર્મા વાર્તાઓ ને નવનકથાઓને પદવે આર્વા જ પુસ્તકમાં મૂકવાં ભોળા, પુસ્તકમાં ખટકે છે એક જ નાની વાત; અને તે અરિતનામકની એક પણ હતીનો અભાવ. આર્વા પુસ્તકમાં અરિતવિવધ બ્યક્તિવિશીષ્ટતા એક ફોટોનો અવરજ મૂકવો ભોળા. બીજા આત્મકિતવેગો આ કીલુષ સમાગર્ભ જરો એવી આજ્ઞા રાખીએ.

આપણા ગાંધીજી

[લે. પુરાતન છુય; પ્ર. મુળકંદર અચાર્ય કાપીલ, અમદાવાદ; મૂલ્ય એક રૂપિયા.]

આપણું કસ્તૂરબા

[લે. પુરાતન છુય; લંક પ્રકાશન, અમદાવાદ; મૂલ્ય પંદર આના.]

એક લઘુપુસ્તકોના કર્તા રા. પુરાતન છુય ગાંધીજી અને કસ્તૂરબાના નિકટના સંપર્કમાં આવી ચૂકેલા વાવનાશાળી રાહુમેતક છે. આમ હોવાથી આપણાં રાહુવિધાયક અને તેમનાં સાધી પત્નીના જીવનની વાતો લખવાના એ રિશિદ રીતે અવિહારી છે. બાળકો અને ક્રોડ ઉમરનાં અલ્પસંસ્થિતોના હાથમાં ગાંધીજી ને કસ્તૂરબાના જીવનપરિચાયક પ્રસંગો મૂકવાને ધરાહે એકે પુસ્તકે જાણાય છે. અને તેથી સીધી ને ભાષા તે વર્ણોને રમ્મ ને રુચિકર થાય તેવાં રાખવામાં આવ્યાં છે. અરિતવિવધ અને બ્યક્તિઓના બાહ્યભત્તર જીવન, પાતર, ભાવનાઓને જીવનકાર્યનો તેમનાં જીવનપાંથી લાક્ષણિક પ્રસંગો નિરૂપવા એક સારો અભાવ આપવામાં લેખક સરળ થયા છે એમ ખુબીથી કહી શકાય.

વાલ્મીકિ ના હોત તો ?

રામાયણ હોત ખરું ?

રામાયણ ના હોત તો ?

રામ સીતાને કોણ બાળખી શકત ?

રામ હતો....

રાવણ હતો ...

સીતા હતી....

પણ

વાલ્મીકિ ના હોત તો ? રામાયણ પણ ન હોત

નિર્માના : કિ હર્ષક
કાલિ. ૯૭.
પે હારકર
કેપીન :
શંકરરાય વ્યારસ

રૂપરેશ:
શાન્તા બાપ્ટે
પુસ્તકીરાજ
બાપુરાય પેદારકર
રાજકેપુર, હોતા તિ.

એ રામાયણના મંજૂરે આદિકરિ તે અભય અનાર્થ
બીરભાંયો ઘડાપિ બનનાર મણિની કૃપનાચાને
રૂપેરી પદો વાચા આપે છે.

પ્રબાકર પિંચરસીજી

મહાન શાંતિક ચિત્ર

વાલ્મીકિ

દરેક હિન્દુ કુટુંબનાં બાળક, સ્ત્રી અને પુરુષે જોવું જોઈએ

આપકેડેક સાહિત્ય સીસ્ટમ
રંગ અને રોશનીની નવીનતર
સામગ્રી સાથે આજ રોજ
લિખે છે.

આપકેડેક સાહિત્ય સીસ્ટમ
રંગ અને રોશનીની નવીનતર
સામગ્રી સાથે આજ રોજ
લિખે છે.

સમય
પાન-૮-૧ના

એડવાન્સ બુકીંગ સવારે ૧૦ થી ૧૨

એલ. એન. ટોકીઝ

છીકોટા, ટે. નં. ૨૧૦૧

ક્રિયાશીલ જોષી

‘અગ્રામી’ અને ‘નિરીધ’

અનુભવી કાવ્યસમ્રાજ

લેખક

૩૧-૧૨-૬૧

૧૧૫૫ ૩

આ સમદમાં ઉપ
વિધિવિધ વિષયોને વ્યાપ
કાવ્યોને સમગ્રી લેવામાં આ

પ્રાચીના

ઉપાશીલ જોષી

૧૧-૧૨-૬૧

પુણ્યપ્રિય અને પ્રગતિપ્રિય બ-
દાવ્યસમોના કાવ્યોને સત્તોષી
કાવ્યો નવીન રચનાવાદ કથાવરો

પ્રાચીનપાન

મા ની ગાંધી ૧૨

મધ્યમકાળ કાવ્ય, ૧૯૫૫ કાવ્યપરિચય, મુદ્ર-
કાવ્યનાં કાવ્ય નીચે, આપીમાં, અગ્ર

મ

૧૧-૧૨-૬૧

૧૫૫	અંગ્રેજી ૩-૦
મહાકાવ્યના કાવ્ય	૨-૮
સંસાર	૦-૧૨
અપની ધૂન	૦-૧૨
સદ દેવીદાસ	૧-૦
મેઘાણીની નવલકાવ્યો	૧-૮
દુષ્કાંતકારી	૪-૦
પીઠેલાંદર	૩-૦
કોશીમાંની વાતો	૧-૪

વેરાનમા	અંગ્રેજી ૨-૦
પાદર-પી તીરથ	૨-૮
મદ્ય કાવ્ય નવલકાવ્ય વર્ષા પરમાર	૩-૮
સુભાષના સેનાનીગી	૩-૦
૧૯૫૫ની ૫૫૬ કી નાનાલાઈ	૩-૮
નાનગેન	૧-૪
પ્રતિનિધિપ્રેમ	૧-૮
પિંખા ગોરી	૧-૦
કાવ્યકલ્પ	૧-૨ ૩ પ્રેમસદૃશ ૧-૦
કાવ્ય	અને શુદ્ધ ૪-૦

આપણા સાપ્તાહિક ૫ મેઘાણી ૩-
વિદ્યાના આપણે રચાયેલા ૨-૮
શ્રુત અને દમ્ભ
નૈસર્ગિક લેખકાર જી. મો. ૬૫ ૩-૦
ધાર્મિક અવતાર પેટનીકર ૨-૮
વક્તા ૧૫ ચલાવે ૨-૮
અદીપર ૨-૦
અગ્રને ગાયે